

वाचस्पत्य

दृढसंस्कृताभिधानम्

द्वाविंशखण्डम् ।

गवर्णमैसूरु संस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यपकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ;

१८४० संवत्सरे सुद्रितम् ।

V A C H A S P A T Y A

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY TWO PARTS.—PART, XXII

C A L C U T T A

THE SARASWATI PRESS.

Printed by Khettramohan Mukerjee.

No. 20 Jhamapukur Lane.

1884.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

No 2 Romanatha MAzumdar's Street.

Advance price 132 Rs. Price of each part 6 Rs.

मङ्गलम् नरः । स्नात्वा नद्यां तङ्गागे वा देवस्थानेऽथ वा पुनः । उभासहायं वरदं नीलकण्ठमथार्चयेत् । पुष्प-भूपादिनैवेद्यैर्दोषमन्त्रादिभिस्तथा । धेतुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः । स्वस्मृतिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्तयेत् । तदनु प्राप्यते पुण्यं पापं । न केन वार्यते । दत्त्वा तिलमयीं धेतुं शिवलोकमवाप्नुयात् । त्रयोदशी नभस्ये या पितृन् तत्र समर्चयेत् । पितृन् पायसदानेन तुमनोभिर्हतेन च । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारमान् । पितृनुद्दिश्य दातव्यां सवत्यां कांस्यदोहना । प्रत्यक्षा गोमैत्राभाग ! तच्छयी सुपयस्विनी । पिता पितामहश्चैव तथैव प्र-पितामहः । मातामहश्चैव तथैव त्रयो मम । प्रीयन्ताङ्गोप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् । कृतनानेन राजेन्द्र । यत् पुण्यं प्राप्यते पुनः । तदन्त्येन न शक्यन्तु वक्तुं वचशतैरपि । पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनं सर्वं सुमह-दोष्मितम् । इहैवाप्नोति पुरुषः परत्र च पराङ्गतिम् । पञ्चदश्यान्तु मावस्य पूजयित्वा पितामहम् । गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गमूषितम् । नवनीतमयीं धेतुं फलेनैनाविधेयुं ताम् । सहिस्तरां सत्यान्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् । कीर्त्तयेत् प्रीयतां मेऽस्य वज्रयोनिः पिता-महः । यत्सर्वं यच्च पाताले यन्मृत्यौ किञ्चिदुर्लभम् । तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पञ्चयानेः प्रसादतः । यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते सुवह्न्यपि । युगादिषु महाराज ! ध्वज्याणि भवन्ति हि । वित्तहीनः स्वशक्त्या यो ददाति स्वल्पकं वसु । तदप्यज्यतां याति नात्र काय्या विचारणा ।

युगावतारव्रतं भविष्यपु० “मासि प्रौष्ठपदे यत् तु कृष्ण-पक्षे त्रयोदशी । अथतीर्थं युगं तस्यां ज्ञेयायान्तु स-माहितः ।” ज्ञेयायां विनिष्ठतायां एतस्यां तिथौ युग-भवतीर्थमिति सम्बन्धः अर्थाद् हापरमिति लभ्यते “गो-मूत्रं गोमयं दूर्वां समालभ्य च स्मृतिकाम् । स्नात्वा-ङ्गदौ तङ्गागे वा तिथौ तस्यां समाहितः । कृतन्ते न भवेच्छ्राद्धं गयायान्तु न संशयः । युगादौ यस्मिन्लो-केन स्नापयेद्गुरुध्वजम् । वृत्तसौरजलैः पुण्यैः स मन्त्रोद्देश्योऽपि पुरीम् । स्नापितोऽथ विलिप्तोऽथ पूजितोऽथ नमस्कृतः । युगादौ युगकर्त्री तु नृणां सुक्तिप्रदो हरिः । वृते वे सर्वयज्ञेन युगादौ जगतीपतिः । पूजनीयो जने भक्त्या सर्वदुःखहरो हरिः” ।

योगव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “विष्णुस्नादिषु योगेषु भवेदेका-ग्र्यो नरः । यो ददाति कृपात् पापं ! दृष्टतैलपलेज-यम् । यवगोधूमवरणं निष्पावाच्छादितशङ्खान् । लवणं दधि दुग्धञ्च वस्त्रं कनकमेव च । कम्बलं गोवर्षं कलसुपानद्वयगणं तथा । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव चन्दनं कुसुमानि च । लौहं ताम्रञ्च कांस्यञ्च रौप्यञ्चेति युधि-ष्ठिर ! । स्नातः स्वशक्त्या विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ; न वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतम्” ।

योगेश्वरद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “ऋणुष्व भक्तितो राजन् ! कार्तिकैकादशीं तथा । उपोष्य विधिना येन सर्वासां प्राप्नुतात् फलम् । प्राग्विधानेन संकल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् । विलोभेनार्चयेद्देवं नारायणमकल्पमम्” ।

रक्षावन्धनपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरे “यनाष्टेऽम्बरे पापं ! शादुबले धरणीतले । रम्प्राप्ते आचये मासि पौर्ण-मास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत सतिमान् स्तुतिस्मृति-विधानतः । ततो देवान् पितृन् चैव तर्पयेत् परमात्मना । उपोष्यमादि चैवोक्तस्त्रीणाञ्चैव तर्पणम् । कुर्वीत ब्रा-ह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य व्रततः । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानञ्च शक्यते । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारवेदकृतैः शक्तैः सिद्धार्थैर्हंसभूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रैः कापणैः लोभैर्वा मलयजितैः । दूर्वाङ्ग-सहितैश्चित्रा इरितोपशमनाय । उपलिप्ते षट्कोद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठं दत्त्वोपरि विधेत् राजामात्रैर्युतसु सुसज्जतं । वेद्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः समुच्छितैश्चिह्नैः । रक्ष-बन्धः कार्यः शान्तिध्वनिना नरेन्द्रस्य । देवद्विजातिशस्त्राण्यस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् । तदनु पुरोधा ऋपतेः रक्षां वध्नीत मन्त्रेण” इत्यादि ।

रथनवमीव्रतं भविष्यपु० “कत्वैवाश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराक्षिप ! । नवस्यासुपवासन्तु दुर्गादेर्दीर्घं प्रपूजयेत् । पुष्पभूषणोपहारैस्तु ब्राह्मणानां च तर्पणैः । पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रापशोभितम् । शोभितं ध्वज-मालाभिः कलशामरदर्पणैः । नानापुष्पस्त्राभिश्च सिंहेषु क्त्वा मनोरमम् । कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां सहिष्ठा-सनशोभिताम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कव-कजयम् । तं रथं राजमागैश्च शङ्खमेखादिनिरूनैः । नवस्यां भ्रामयित्वा तु नयेत् दुर्गास्थं ऋषे ! । तत्र जागरपूर्वन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम् । नानाप्रलेपकैर्वीर !

स्त्र्यमानैश्च बालकैः । जागरं कारयेत्तत्र पूजयानश्च
चण्डिकां । प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोज-
नम् । रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत् ।

रथसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “शुक्लपक्षे तु माघस्य षष्ठ्यामामन्त-
येत् षट्की । स्नानं शुक्लतिलैः कार्यं नद्यभावे तु कुल-
चित् । विसर्गे सन्निधौ राजन् ! विधिवद् वर्यधर्मतः ।
देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा स्नानं कृत्य ततः । स्नानं
सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पगुण्डाभूषणैः शुभैः । आगत्य भवनं
पश्चात् पञ्च यज्ञांश्च निर्वपेत् । संभोज्यातिथिभक्त्यांश्च
बालवृद्धांश्चितान् स्तवम् । विद्यमाने दिनेऽश्वोयाद्वाग्-
यतस्तैलवर्जितम् । रात्रौ विप्रं समाहूय विभिन्नं
वेदप्रारगम् । संपूज्य नियमं कुर्यात् स्तुत्यमाधाय
चेतसि । सप्तम्यान्तु निराहारा भूत्वा भोगविवर्जितः ।
अर्घ्येऽष्टस्यां जगन्नेत्र निर्विघ्नं तत्र मे कुरु ! । इत्यु-
च्चार्य नृपश्रेष्ठ ! तोयं तोयेषु निक्षिपेत् । ततो वि-
शुध्य तं विप्रं स्वमेज्जुमौ जितेन्द्रियः । ततः प्रातः
सहस्राय कृतावश्यः शुचिर्नरः । कारयित्वा रथं दिव्यं
किङ्किणीजालमालिनम् । सर्पोपस्करसंयुक्तं रत्नैः
प्रशङ्काचलितम् । काचनं राजतञ्चाथ हयसारथि-
संयुतम् । ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको ब्रवीति ।
अतोयं ग्रीष्मसायन्तु पाषण्डालापवर्जितम् । सौर-
रक्तं जपन् प्राज्ञः समागच्छेत् समालयम्” ।

रथाङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपुराणम् । “माघे मासि महादेव ! सिते
पक्षे जितेन्द्रियः । षष्ठ्याह्नपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोप-
हारकैः । पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्तपेत् ।
विबुद्धस्त्वय सप्तम्यां भक्त्या भातुं समर्चयेत् । ब्राह्मणान्
भोजयेद्भक्त्या वित्तशायं विवर्जयेत् । खण्डवेष्टमौदकेषु
तथैक्षुगुडपूपकैः । प्रथमं वत्सरे पूर्णं सप्तम्यां कारयेद्
बुधः । देवदेवस्य वै यात्रां पूर्वोक्तविधिना तथा ।”
पूर्वोक्तः विधिना नानातिथिप्रकरणस्थितरथयात्राविधि-
मेत्यर्थः । “कच्छपादं व्रतं कुर्याद्द्वारक्यः रविं
तथा । षष्ठ्येद्भक्त्या जगद्भयं स याति परमां गतिम् ।
तृतीयायामेकभक्तं चतुर्थ्यं नक्तसंयते । व्ययचित्तन्तु
पञ्चम्यां षष्ठ्याञ्चैव उपोषितः । सप्तम्यां पारणं कुर्यात्
उद्वा देवं रथे स्थितम् । पूजयित्वा च विधिना भक्त्या-
देवं विभोचनम् । सौवर्ण्यन्तु रथं कृत्वा ताम्रपातो
परिस्थितम् । रथमग्रे न्यसेदुद्योम पूजितं अग्नि-
भिवेवम्” ।

रम्भातिरात्रव्रतं स्कन्दपुराणम् । “शुक्लपक्षे तथोदयां मासि
ज्यैष्ठ्ये च सुव्रत ! । तिरात्रं व्रतसंदिग्धं भक्त्या तां
कदलीं शुभाम् । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती सिद्धे-
दुबद्धदकैः । स्तुतेषु वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पादि दापयेत् ।
रात्रौ कुर्वीत भक्तं च अक्षयमेकं समाहितः । तथैव
कदलीवृक्षं नित्यमेव प्रसेचयेत् । ज्यैष्ठ्ये मासि ततः
प्राप्य द्वादश्याञ्चैव सुव्रत ! । नद्यां वाथ तडागे वा
शिवं संपूज्य चाक्षतैः । स्नात्वा च पूजयेन्नन्दिसुमा-
देहाङ्गधारिणम् । एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कार-
येत् व्रते । भोज्येऽहं त्रिदिनं लङ्कां सम्यगिद्धां स्तु-
तेश्चराम् । त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन सहेम्बर ! ।
रम्भायाः स्थाण्डिलं कृत्वा विचित्रञ्च सुशोभनम् ।
रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम् । सण्डपं
कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम् । वितानेन च संयुक्तं
सर्वशोभासमन्वितम् । मध्ये कुर्वीत कदलीं फल आदि-
संतयुताम् । राजतीं शोभनाकारां जातरूपकला-
चिताम् । वस्तुयुक्तततो दद्यात् सर्वालङ्कारभूषिताम्” ।
रविव्रतं भविष्यपुराणम् । “माघमासि सप्तयुक्तास्त्रिसंख्यं योऽर्चये-
द्भविम् । भवेत् प्राणसासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः” ।
रसकल्याणिनीतृतीयाव्रतं ब्रह्मपुराणम् । “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि
तृतीयां पापनाशनीम् । रसकल्याणिनीमेतां पुरा-
कल्पविदो विदुः । माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शु-
क्लपक्षतः । प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाच-
रेत् । स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवैक्षुरसेन च । गन्धो-
दकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै । दक्षिणाङ्गानि
सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्” । “अनेन विधिना
देवीं मासि मासि सदा र्चयेत् । लवणं वर्जयेन्नाघे फाल्-
गुने च गुडं पुनः । तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्यञ्च
मधु माधवे । पानकं ज्यैष्ठ्यमासे तु तथाऽऽषाढे च जीर-
कम् । आश्विने वर्जयेत् जीरं दधि भाद्रपदे तथा ।
हृतमाश्वयुजे तद्वद्वै वर्ज्याथ सर्जिका” । जर्जे, का-
र्त्तिके । सर्जिका, रसाला लोके शिखरिणीतिप्र-
सिद्धा । “धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्याथ शर्करा ।
व्रतान्ते करकं पुष्पमेतेषां मासि मासि च । दद्याद्दि-
कालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम्” ।
राघवद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “ज्यैष्ठ्यमासेऽथैवैव संकल्प्य
विधिना नरैः । अर्चयेत् परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः
शुभैः । नमोराजवायेत्युक्त्वा पादौ पूर्वं समर्चयेत् । यथ-

मथ्येयं विधिवत् दत्तकम् प्रकल्पयेत् । प्राग्वदस्त्रियुग-
च्छन्नी सौवर्ण्यौ रामलक्ष्मणौ" इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रतं कालोत्तरे "बुधस्त्रात्यात्मिकोयोगो यदा-
दस्यां प्रजायते । उपोषितस्तु विधिना महासामपुरः
सरम् । सम्पूजयेद्दिव्यपाञ्चमङ्गरागं चतुःसमम् । महा-
वर्त्तिद्वयं दीघदीपं साष्टोत्तरं शतम् । लघुकुङ्कुमधू-
पन्तु सितपुष्पंस्तु पूजयेत् । खण्डखाद्यान्यनेकानि नैवे-
द्यानि प्रकल्पयेत् । आचार्याय शिवस्याग्रे प्रवेद्यकु-
टादिकम् । रसनाकुण्डले चैव कङ्कणं सट्टिकाद्वयम् ।
वाहनन्तु गजजुष्टं तदभावाद्भुक्तमम् । सम्पूज्य परया
भक्त्या चन्द्रश्च शर्कराधृतम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुया-
द्रोमसङ्क्षया । राजराजेश्वरं तेन व्रतमेतत् प्रका-
शितम्" ।

राज्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां नि-
राहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा तृती-
यायां यथाविधि" । त्रिमूर्त्तिपूजनं तिसृषां मूर्त्तीनां
वायुसूर्यचन्द्रमसां पूजनम् । "कूपनदतुङ्गाद्यैर्मिश्रैः
प्रातः शुचिर्जलैः । प्रत्युषे पूजयेद्वायुमनुलिङ्गे शुभ-
स्थले । गन्धमात्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । होमं
कुर्यादावैश्वदेव्यं दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूज-
येद्बुधो तथा सूर्यसतन्द्रितः । तिर्थांशं जुहुयादङ्गौ
दद्याद्विप्रेषु काञ्चनम् । सूर्यास्तमनवेद्यायां जले चन्द्रश्च
पूजयेत्" । जले चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वङ्गा-
वभिध्याय मध्याह्ने सूर्यं प्रपूजयेदिति यावत् "एतेन
होमं कुर्वीत रजतं दक्षिणा षट्पदम् । नक्तं भुञ्जीत
धर्मज्ञः तैलहीनं ततो नरः । पूर्णं संवत्सरं कृत्वा
व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति सहस्रं परि-
वत्सरम् । सातुष्यमासाद्य ततो राजा भवति भूतले ।
व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्नयम् । पञ्चवर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते" ।

राज्यदहादशीव्रतं धनुषधर्मे "शृणुष्ववहितो राजन् !
द्वा-दर्शी राज्यदां शिवाम् । यासुषोषप्र नरोलोके राज्य-
माप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नरा-
धिप ! । दशम्यां प्रयतः शुद्धः स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
हविषप्रभुक् प्राशान्नात्मा दत्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य
मङ्गल्यं शोभूतस्य तु कारयेत् । देवाङ्गणे कुशस्त्रीणां-
जेकवस्त्रोत्तरच्छादम् । अध्यासीत मर्हो तत्र तां रात्रीं
संयतो नयेत् । द्वितीयेऽङ्गि ततः कुर्यादङ्गि स्नानमत-

न्द्रितः । पूजनं चैव सर्वस्य सर्वसुक्तेन कारयेत्"
इत्यादि ।

राज्याभिदशमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ऋतुर्दक्षो मुनिः सत्यः
कालः कामोवसुस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो रोमसा-
रश्च तै दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशात्मा केशवो
विभुः । तस्य सम्पूजनं कार्यं सितपक्षे नराधिप ! ।
आरभ्य कार्तिकान्मासादशम्यां षट्पञ्चव ! । मण्डलेष्वथ
पुण्येषु यदि वाञ्छांस्तु यादव ! । गन्ध, मात्य, नमस्कार,
दीप, धूपान्न, सम्पदा" ! अर्घ्यां प्रतिमा सा च यथास-
म्भवं सुवर्णादिधातुमयी विधेया "व्रतान्ते कनकं द-
द्याद् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदष्ट-
प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । ततोऽप्य लोके पुरु-
षोत्तमस्य राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा" ।

रामनवमीव्रतं अगस्त्यसंहितोक्तम् "चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे
दिवा पुष्के पुनर्वसौ । उदये शुक्रगौरांश्चाः स्नोक्ष्ये
ग्रहपञ्चके । मेघे पुष्ये सम्प्राप्ते लम्बे कर्कटकाङ्गये ।
आविरासीत् कलया कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन्
दिने तु कर्त्तव्यसुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कु-
र्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः
कालिकीः क्रियाः । संपूज्य विधिवद्दामं भक्त्या वित्ता-
नुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या दक्षिणाभिश्च
तोषयेत् । गोभूतलिङ्गिरण्णादीर्वस्त्राबङ्गरणैस्तथा ।
रासभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया सदा । एवं यः कुरुते
भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पात-
कानि व्रजन्त्यपि । महीलये व्रजन्त्येव तद्दिशोः परमं
पदम्" ।

राशिब्रतं भविष्यपुरा "कार्तिक्यां नक्षत्रभुक् दद्यान्नेषं
हैमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे नृपं पश्येन्मिथुनं तद्देव
हि" इत्यादि । एवं क्रमेण यो दद्याद्दार्ढ्यं वस्त्र-
विभूषिताम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! बल-
दक्षिणम् । एतद्वाशिब्रतं नाम ग्रहोपद्रवनाशनम् ।
सर्वाशापूरकं तद्वत्सोमलोकप्रदायकम्" ।

रुक्मिण्यष्टमीव्रतं स्कन्दपुरा "मासि मार्गशिरे लघुपक्षेऽ-
दस्यां मङ्गलान ! । रुक्मिण्यष्टमिसंज्ञा सा सर्वकाम-
फलप्रदा । तस्यां प्रातः शुचिभूत्वा नारी नियमका-
रिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्यादेकद्वारं षट्कं रुद्रा ।
षट्कोपकरणं सर्वं तस्मिन्निष्ठं सादरम् । वीहीन्
स्नूपप्रकाराद्गृहे तादींश्च रसांस्तथा । वस्त्रैः काष्ठैश्च

दन्तैश्चलेषु लिखितास्तथा । कायैः पुत्तलिकास्तत्
तासां नामानि मे शृणु ।। कण्ठश्च रुक्मिणी चैव वल-
देवश्च रेवती । प्रद्युम्नश्चैव तज्ज्यौ अग्निरुद्ध उषा तथा ।
देवकीवसुदेवादीन् सर्वोक्तान् पञ्चमयेत् । ततोऽनुपूजयेत्
सर्वान्पञ्चपाक्तनादिभिः । चन्द्रोदये तु सज्जाते दद्या-
दर्घ्यनादिन्द्वे । “अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत भिक्षुजन-
बन्धुभिः । ततः प्रभातसमये कुमार्यै तदुत्सृज्य शुभम् ।
दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्वस्तुप्रपूरितम् । ततो द्वितीये
अव्दे तु कुल्याद् द्विमुखमन्दिरम् । पूर्ववत् पूरितं
कृत्वा कुमार्यै विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थीये अव्दे तु
कृत्वा त्रिमुखमन्दिरम् । सम्पूर्णं पूर्ववत् कृत्वा कुमार्यै
विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थे अव्दे तु कृत्वा सुखचतुष्टयम् ।
पञ्चमेऽव्दे पञ्चद्वारं षष्ठे षण्मुखसंयुतम् । कृत्वा दद्यात्
प्रयत्नेन कुमार्यै तच्च मन्दिरम् । ततस्तु सप्तमे वर्षे कुल्या-
द्दद्यापनं शुभम् । सप्तद्वारं षष्ठं कृत्वा सुधाधवलितं म-
हत् । श्यां तुलीच यानं च क्लोपानहमेव च । आदर्शं
चामरञ्चैव सुशोभलूखलं तथा । कांस्यभाजनपात्राणि
नामस्य तु महानि च । नानाविधानि वस्त्राणि तथैवा-
भरणानि च । गृहोपकरणं सर्वं गृहे निक्षिप्य स-
र्वतः । कण्ठश्च रुक्मिणीश्चैव प्रद्युम्नश्च मनोहरम् ।
कृत्वा स्नानमयान् यज्ञाः पीतवस्त्रावगुण्ठितान् । पूज-
यित्वापवासेन रात्रिजागरणेन च । ततः प्रभातसमये
तदुत्सृज्य सप्तपातम् । सप्तलीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कार-
भूषणैः । तस्मादेतदुत्सृज्य दद्याद्गुग्गुलुचैवाथ सुशीलनीम् ।
रुद्रव्रतं पञ्चपुं “यस्त्वेकभक्तेन सर्वां क्षिमेद्धेतुं दृष्टान्ति-
ताम् । धेतुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम् ।
एतद्गुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्” । ज्येष्ठे पञ्च-
तथाः सायं हेमधेतुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्दश्यौ
रुद्रव्रतमिदं कृतम् । अष्टमीचतुर्दश्याविति च
चत्वारि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तच्चतुर्थे दिने सायं
सुवर्णधेतुं दद्यात्” ।

रूपनवमीव्रतं भविष्यपुं “यौघे सावि मङ्गलाहो ! चतुर्दशं
गजं शुभम् । कृत्वा रुक्ममयं भक्त्या न्यस्य पात्रे हिर-
ण्यमये । इन्द्राण्यै विधिवद्दद्यान्नामणिविभूषितम् ।
एवं पूजयते भक्त्या इन्द्राणीं विधिवत्ततः । स ऐरा-
वतमारुहः सोमलोके महीयते” ।

रूपसप्तमव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “कालगुह्यां समतीतायां
कण्ठपञ्चाष्टमी तु या । समूहां तां तु संप्राप्य व्रतं

भुञ्जीत मानवः । उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च
दैवतम् । वरुणश्च तथा चन्द्रं पूजयेद् विधिना नरः ।
पूजयेद्देवदेवश्च भगवन् जनार्दनम् । उपोष्याद्भानि-
देवश्च प्रयत्नेन च पूजयेत् । ततोऽग्निहवनं कृत्वा
पूजयित्वा तथा गुरुम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीये-
ऽहनि पार्थिव । उपोष्य ऋक्षे विगते स्नात्वा संपूज्य
केशवम् । कृत्वाग्निहवनं यज्ञाः पूजयित्वा द्विजोक्त-
मान् । हविषप्राञ्च भोक्तव्यं शृणु चाङ्गमं मम ।
पादयोः कथितं मूत्रं प्राजापत्यन्तु जङ्घयोः । अश्विनौ
जातयुगलं ऊरुयुग्मे च पार्थिव ! । सहिते हो तथा-
भाङ्गे शुद्धाश्च सहिते स्मृते । पूर्वोत्तरे च कालगुह्यौ
कर्त्तव्या च कटिर्भवेत् । पार्थवोः कृत्तियुतवोर्नक्षत्र-
त्वितयं समम् । उभे प्रोष्ठपदे राजन् ! । रेवती च तथा
भवेत् । उरोऽनुराधासु पृष्ठं धनिष्ठासु प्रकीर्त्तितम् ।
भुजौ ज्यौ विशाखासु हस्तौ प्रोक्तौ तथा करो ।
अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह ! पुनर्वसौ । अश्लेषायां
नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठायां नटप ! कर्करः । श्रवणे श्रवणौ
ज्यौ सुखं पुष्पे प्रकीर्त्तितम् । दन्ताः स्वातो शत-
भिषा हतुः प्रोक्ता तथा नटप ! मघायां नासिके प्रोक्ते
स्वर्गशीर्षे च लोचने । चित्रा ललाटे विज्ञेया भर-
ण्याश्च तथा शिरः । शिरोरुहास्तथाङ्गुलि व्रतस्थाने
नराधिप ! । चैवशुक्लावसाने तु सत्वं परिभसायते” ।

रूपसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुं “अथान्यदपि ते वक्स्मि रूप-
संक्रान्तिसुत्तमम् । संक्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा
विचक्षणः । हैमपात्रे दत्तं कृत्वा हिरण्येन सम-
न्वितम् । स्वरूपं वीक्ष्य तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितम् । व्रतान्ते
काञ्चनं दद्याद्दुष्टतपेतुसमन्वितम् । अश्वमेधसहस्राणां
फलमाप्नोति मानवः” ।

रूपवाग्निव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कालगुह्यां समतीतायां
प्रतिपदप्रभृति क्रमात् । यावच्चैर्ली महाराज ! तावत्-
स्नातो दिने दिने । वह्निः संपूजयेद्देवं केशवं भोग-
शायिनम् । एकभक्ताशनो नित्यमधःशायी तथा भवेत् ।
तिरात्रोपोषितः पूजाञ्चैत्रां कुर्त्यात्तथैव च । अथयज्ञा-
रजतं दद्याद्बल्लयुग्मं तथैव च । रूपार्थिनो साधमिदं
भयोक्तं व्रतोक्तं नित्यमदीनसत्त्वम् । कृत्वा तु वाक्
मनुजस्त्ववाप्य सातुप्रसादाद्य च रूपवान् स्यात्” ।

रोहिणीद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “प्रकृते श्रावणे सावि

कृष्णपक्षे समाहितः । एकादश्यां शुचिभूत्वा स्नात्वा
सर्वैषधीजलेः । माघपूर्णेन राजेन्द्र ! कुर्यादिन्दुरि-
काशतम् । मोदकांश्च तथा पञ्च दत्तप्रस्थः सुनिर्मलः ।
स्नात्वापयोगसुहृद्व्य ततो गत्वा जलाशयम् । दुष्टवा-
दो विरहितं अजोमेतजलेर्हतम् । तस्यैव पुत्रिने रस्ये
जलान्ते गोमयादिना । कृत्वा मण्डलकं दत्तं पिष्ट-
कादिभिरर्चितम् । चर्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपार्जितैः
शुभैः । तत्र चन्द्रं लिखेत् पाशे रोहिण्या सहितं
भुवि । अर्चयेत् शुभाष्टेन सन्निधानेन भक्तितः । एव-
मुच्चार्य तद् दत्त्वा तज्जलं स्वयमाविशेत् । “कण्ठानं
जलमात्रं वा ज्ञातुमुत्फलमेव वा । ध्यायते सोम-
राजश्च रोहिणीसहितं विभुम् । जलस्यमेव भुञ्जीत
स्वयमिन्दुरिकाशतम् । खे रोहिणी शशिश्रिता विहृता
हिता च यत् कारणं शृणु नरेन्द्र ! निवेदयामि । सत्-
पिष्टमापरचितेन्दुरिकाशतं यज्जुक्तं जले शुद्धतेन
फलं तदेव” ।

रोहिणीव्रत स्कन्दपुं “रोहिणी जन्मनक्षत्रं साक्षाद्
देवस्य चक्रिणः । तामरकमर्षी कृत्वा पञ्चरत्नेन
संयुताम् । स्थापयेद्वस्त्रयुग्मेन पुष्पधूपैः प्रपूजयेत् ।
काञ्चोद्भवफलेर्दिव्येनैवेद्यैर्दत्तपाचितैः । द्वितीयेऽङ्गि-
रमार्चयेत्तद्ब्राह्मणायोषपादयेत् । श्रोत्रियाय सुहृदाय
भिक्षुकाय कुटुम्बिने । स्वयं नक्षत्रेण भुञ्जीत रोहिण्या
दर्शने कृते । एवंविधं व्रतं दिव्यं दिवि देवाश्च चक्रिरे ।
वर्षे वर्षे समायाते देवासाद्यापि कुर्वते । यं यं काम-
मभिध्यायन् तं तमाप्नोत्यसंशयम् ।

लक्ष्मीनारायणव्रत मत्स्यपुं “अस्ति वत्स ! व्रतञ्चैकं तिथिनक्ष-
त्रयोगतः । नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदाह्नां जायते
तदा । व्रतमेतद्विधातव्यसमासाहेश्वरं भुवि । आरोग्यै-
श्वर्यसौभाग्यरूपसम्यत्प्रदायकम् । कारयित्वा यथा-
शक्तिं सौवर्णं मिथुनं तयोः । गौरीगिरिशयोर्भक्त्या
नक्तं सङ्कल्प्य प्रपूजयेत् । नभस्ये बल्लभाष्टम्यमेव यः
कुरुते व्रतम् । लक्ष्मीर्ह्येति विख्यातमिदं तस्य फलं शृणु ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वैश्वर्यसमन्वितः । भुक्त्वा भोगान्महे-
शेन ततः कालविपर्यये । राजा भवति धर्मात्मा बाल-
वीर्यसमन्वितः । मास्यार्हर्णयुताष्टमी भवति या कृष्णा
नभस्ये तदा सौवर्णं मिथुनं शिवागिरिशयो रूपं तयो-
र्लक्ष्म्यैः । पूर्णं पिष्टमयैर्ददाति शुरवे शार्ङ्गं रसेभोजनं
भुक्त्वा योगयुतोत्सवं पदमथो यन्मोक्षं जेष्ठाश्रितम्” ।

लक्ष्मीनारायणव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे
फाल्गुनस्य नरोत्तमः । पाषण्डपतितश्चैव तथैवान्धा-
ससायनः । नास्तिकान् भिक्षुवृत्तांश्च पापिनश्चापि
नालयेत् । नारायणे गतमनाः पुरुषो नियतेन्द्रियः ।
तिष्ठन् ब्रुवन् मन्त्रलंघ्य क्षुते वापि जनार्दनम् । कीर्त्तये-
त्तत्क्रियाकाले समं कृत्वा पुनः पुनः । लक्ष्म्या समन्वितं
देवमर्चयेत् जनार्दनम् । सन्ध्याव्युपरमे चन्द्रसूक्ष्मं हरि-
मीश्वरम् । रात्रिञ्च लक्ष्मीं सञ्चित्य स्वस्वगर्भेण चिन्त-
येत् । श्रीर्निशा चन्द्ररूप ! त्वं वासुदेव ! जगत्पते ! मनो-
ऽभिलषितं देव ! पूरयस्व नमोनमः । सन्निधानेन
दत्त्वाप्यै देवदेवस्य भक्तितः । नक्तं भुञ्जीत मौनेन
तैलक्षारविर्वाजितम् । तथैव चैतद्वैशाखे ज्येष्ठे च
सुनिश्चितम् । अर्चयेच्च यथाप्रोक्तं मासि मासि च
तद्दिने । निष्पादितं भवेदेकं पारणं दालभ्य ! भक्तितः ।
द्वितीयं तत्र वक्ष्यामि पारणान्तत् निबोध मे । आषाढे
श्रावणे मासि मासि माहपदे तथा । तथैवाश्वयुजे-
ऽभ्यर्च्य श्रीधरञ्च श्रिया सह । सम्यक् चन्द्रमसन्दत्त्वा
भुञ्जीतार्थं यथाविधि । द्वितीयमेतद्विख्यातं तृतीयं
पारणं शृणु । कार्तिकादिषु मासेषु तथैवाभ्यर्च्य केश-
वम् । भूत्या समन्वितं दद्याच्छशाङ्कायाह्वेण निशि ।
भुञ्जीत च यथाख्यातं तृतीयमपि पारणम् । प्रतिपूज्य
ततो दद्यात् ब्राह्मणेऽभ्यर्च्य दक्षिणाम् । प्रतिमासं च
वक्ष्यामि प्राशनं कायशुद्धये । प्रथमं चतुरो मासान्
पञ्चगव्यसुदाहृतम् । कुशीटकं तथैवान्यदुक्तं मासचतु-
ष्टयम् । गीतवाद्यादिकं रात्रौ तथा कृष्णकथाः शुभाः ।
कारयेद्देवदेवस्य पारणे पारणे गते । जनार्दनं संल-
क्ष्मीकमर्चयेत् प्रथमं तथा । सञ्चीकं श्रीधरं तद्वत्तृतीयं
भूतिकेशवम् । एवं संपूज्य विधिवत् सप्तमीकं जना-
र्दनम् । नाप्रोतीष्टवियोगार्त्तिं पुसाद्भार्य्यपि वा पुनः” ।

लक्ष्मीपञ्चमीव्रतं यमपुं “लक्ष्मीसम्यर्च्य पञ्चम्यासपवासी भ-
वेत्तृपः । समान्ते हेमकमलं दद्याद्धेतुसमन्वितम् ।
स वैष्णवं पदं याति लक्ष्मीर्जन्मनि जन्मनि । एतल्लक्ष्मी-
व्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम्” ।

ललिताहतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “माघमासे सिते पक्षे
हतीयायां यतव्रता । पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च सुख-
ञ्चैव समाहितः । उपवासञ्च नियमं दन्तधावनपूर्वकम् ।
सध्याङ्गे तु नदीं गत्वा तिलैरामलकैः शुभैः । स्नात्वा-
तीर्थं जलात् शुक्ले वाससी परिधाय च । सुगन्धैश्च

सुपुष्पैश्च मनोदैः कुङ्कुमादिभिः । अर्चयित तथा तथा
देवीं त्वां भक्त्या भक्तिवत्सले !” इत्यादि ।

ललिताव्रतं स्कन्दपुं “इष्टं त्वमनवद्याङ्गि ! ललिताराधन-
क्रियाम् । आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम् ।
प्रतिभां हेममयीं दिव्यां सर्वोत्तमभूषिताम् । वापी
काव्यो गुप्ते देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा । हस्तमात्रा
वितस्त्यङ्गां दशधान्यसमन्विता । वेदीकोणेषु संस्थाप्या
ऋणमयः पञ्च देवताः । विज्ञा जलेन तन्मध्ये देवी
स्थाप्या प्रयत्नतः । अत्रयं सज्जं कुम्भं ताम्रपात्रसम-
न्वितम् । तत्र स्वर्णमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा ।
चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् पुरः । दक्षिणे
हीनरं स्वाय वामतो विघ्ननाशनम् । मूलमन्त्रेण
जायन्त्या सर्वं तत्र प्रपूजयेत्” इत्यादि ।

ललिताव्रतं भविष्योत्तरे “भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्ले
मङ्गलं सुसंयता । नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाख्या-
स्त्रप्रिया । सुवेणामरचोपेता भूत्वा संष्टया वालुकाः ।
नवे वेषुमये पात्रे गृहं गच्छेद्वाङ्मुखी । सोपवासा
प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत् । कृत्वा वस्त्रयुगं रम्यं
सुष्मभावाविचलितम् । तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः
सम्पूजयेद्दरम्” । तां देवीमिति जलान्तरगतं वालुका-
मानीय वंशपात्रे पञ्चपिण्डाङ्कितं वालुकामयीं पूजये-
दिति “ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम् ।
पङ्कजं करवीरच नेपाकीं मालतीं तथा” । नेपाकीं
पुष्पविशेषं, गृहीत्वा पूजयेदिति शेषः । नीलोत्पलं केत-
कीञ्च संष्टया तगरं वरम् । एकैकाष्टगतं याज्ञमष्टाविंश-
तिरेव वा । अक्षताः कज्जिका गृह्य ताभिर्देवीं समर्चयेत्” ।

आयण्यावाहिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “कार्तिक्यां समती-
तायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पटे वा यदि वाचायां
प्रद्युम्नं पूजयेद्दिभुम् । बहिःस्थानं ततः कुर्यात्सक्त-
सम्प्रीत वाग्वतः । एकप्रक्तं सहाराज ! हविष्यं प-
यतः सदा । मार्गशीर्षं ततः प्राप्य त्रिरात्रोपोषितः
शुचिः । सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं कृत्वा मनो हृतमेव च ।
भोजयेद्ब्राह्मणांश्चात्र भोजनं व्यवोक्तम् । सूर्य-
तस्त ततः प्रस्थं व्यवस्थाप्य दिजातये । सहाराजतरङ्गञ्च
वस्त्रयुग्मं तथा गुरोः । दद्याच्च कनकं राजन् ! कांक्ष-
पात्रं तथैव च । मासिन् आयण्यथरं प्रदिष्टं व्रतोत्तमं
नाकमतिप्रदञ्च । न केवलं वाद्द ! सर्वकामान् नरस्य
दद्यात्पुरुषप्रधानताम्” ।

लोकव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “अतः परं प्रवक्ष्यामि तव लोक-
व्रतं शुभम् । यास्तु व्याहृतयस्तत्र सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः ।
आचरेत् प्रत्यहं स्नानं ब्रह्मनिवृत्त्यमनन्दितः । चैत्रशुक्ला-
प्तयारभ्य क्रमेण द्वादशरात्रम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासस्य क्रमेणैवं
समाचरेत् । महाव्याहृतमभिर्होमसिलैः काव्यैः दिने
दिने । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विघ्नेषु दक्षिणाम् ।
सुवर्णं सुमहदासः कांक्षयेन्नस्तथैव च । संवत्सरमिदं
कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । सर्वलोकवरः श्रीमान् स्वे-
च्छवा साक्षराधिपः” ।

वटवाविवोव्रतं स्कन्दपुं धर्मराजवरप्रदानानन्तरं सायिलपु-
वाच “मदीयन्तु व्रतं देव ! भक्त्या नारी करिष्यति ।
भर्तुः साभिहित्वा साध्वी मनस्तप्तव्यभाजना” । धर्म-
राज उवाच “नारी वा विधवा वापि वपुत्वा प्रति-
वर्जिता । सभर्तृका सपुत्रा वा कार्यं व्रतमिदं गृह्य ।
ज्येष्ठमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां प्रतिव्रता । स्नात्वा
चैव शुचिर्भूत्वा वटे सिन्धु वद्धकैः । स्त्रियैश्च वेष्टे-
ज्जङ्गमा गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । जमो वैवस्वतायेति अम-
यनी प्रदक्षिणम् । रात्रौ कवीतं वा वटवृक्षेन सभा-
हिता । तथैव वटवृक्षञ्च पक्षे पक्षे च पूजयेत् । संप्राप्ते
च पुनर्ज्येष्ठे लघुभुक् द्वादशीर्नयेत् । दन्तानां धावनं
कृत्वा निवसं कारयेत्ततः । त्रिरात्रं नक्ष्त्रयत्ना च य-
त्यर्थं दिवसे ह्यहम् । चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च
तां वतीम् । मिष्टान्नानि यथाशक्त्वा पूजयित्वा द्विजो-
त्तमान् । भोक्ष्ये ऽहन्तु जगद्वापि ! निर्विघ्नं कुरु मे सुते ।
नियममन्त्रः “कृत्वा वंशमये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च ।
सप्रधान्यधृतं पात्रं प्रस्थेनैव द्विजोत्तम ! । वस्तुद्वयो-
परि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह । हैर्मि कृत्वा तयोः
प्रीत्यै त्रिरात्रसुपवासयेत् । स्वपोषय्य तत्र तिष्ठेद्याव-
ज्जीव दिवसयम् । सोवर्णीञ्चैव सावित्रीं सत्येन सह
कारयेत् । रौप्यपर्यङ्कमारोप्य रथापरि निवेजयेत् ।
पञ्चादशं यथाशक्त्वा रथं रौप्यमयं शुभम् । तथा च
काष्ठभारे च वटे चैव सुविस्तरम् । पञ्च मिष्टानं कृत्वा
पूजयेद्भक्तवत्परा । वस्तुसं सक्तञ्च कृत्वा गोकसेन तपो-
धन ! । पञ्चाहतेन स्नपनं गन्धपुष्पादिकेन च । चन्द्रना-
शुक्लपूरैर्मास्यवस्त्रविभूषणैः । संपूज्य तत्र सावित्रीं
सम्यक्छे स्थापयेद्दुग्धः । पीतपिष्टेन पञ्चञ्च अथ वा चन्द-
नेन च । न्यसेज्जैव ततो देवीं कमले कनकावताम् ।

अनेन विधिना स्थाप्य पूजयेद्गतवत्सरा" इत्यादि ।
वरचतुर्थीव्रतं स्नान्दपुं "चतुर्थ्यां योगेशीर्षे तु शुक्रपक्षे
न्योत्तम ! प्रारभ्य प्रतिमासञ्च चतुर्थ्यां गणनायकम् ।
संपूज्य विधिना कृत्यादेकमक्तं समाहितः । अक्षारख-
वणं त्वेवं पूर्णसंवत्सरे ततः । द्वितीये वत्सरे चाथ
मक्तं प्रतिचतुर्थि च । कृत्याङ्गणेशमभ्यर्च्य तृतीयेऽया-
चितं तथा । एवमेव प्रकुर्वीत चतुर्थं स्नादुपोषणम् ।
ततश्चतुर्थं संयाप्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतु-
र्थ्याख्यं व्रतं सर्वार्थसाधकम्" ।

वरव्रतं पञ्चाङ्गुं "सप्तरात्रोपमितो दद्यात् इतस्तुम्बं द्विजातये ।
वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मबोक्त्रदायकम्" ।

वराटिकासप्तमीव्रतं भविष्यपुं "या काचित् सप्तमी प्रोक्ता
ततो वज्रामि शोभनम् । वराटिकात्यक्रोतं वत् कि-
ञ्चित् प्राग्येन्नरः । अनेन देहि मूल्येन यद्वत्स्यं तच्च
मन्त्रयेत् । अभ्यर्च्य वापि भक्ष्यं वा नात्र काव्या
विचारणा । अनेन विधिना काव्या वराकाङ्क्षय-
सप्तमी" ।

वराहहादशीव्रतं धरणीव्रते "एवं माघे शिते पक्षे हादशी
धरणीभूतः । वराहस्य शृणुष्वान्यां पुण्यां परम-
धार्मिकः । प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्प्य ज्ञानमेव च ।
कृत्वा देवं समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः । पुष्यैर्न-
वेद्यगम्यैश्च होत्रयित्वाच्युतं नरः । पश्चात्तस्याग्रतः कु-
म्भजलपूर्णं विन्यसेत् । एवं विधानतो दत्त्वा हरिं
वाराहकृपिणम् । ब्राह्मणाय च तद् दद्यात् फलं तस्य
निशमय । इह जन्तानि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टि-
रेव च । ज्ञानवान् वित्तवान् भोगी अशुलः पुत्रवान्
भवेत्" ।

वरचव्रतं पञ्चाङ्गुं "निशि कृत्वा जले वायं प्रभाते गोप्रदो
भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरचव्रतमुत्तमम्" ।

वरचव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ब्रुवाऽब्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानि-
क्षान्तः । प्रत्युषश्च प्रभासश्च अष्टौ ते वसवः भवताः ।
अष्टात्मा वासुदेवोऽयं प्रभावेनोदयेन च । अष्टस्यां पूजयेद्
यस्तु सोपवासी नराधिप ! । चैत्रमासादधारभ्य शुक्र-
पक्षाच्च जादव ! । सप्तमेऽप्यथ वाचासु जपेच्च अनुजा-
धिप ! । गन्धमाख्यमस्कारदीपपूजासम्पदा । बहिः-
स्थानेन राजेन्द्र ! तथापःशयनेन च । वतान्ते तु सदा
दद्याद्देव विप्राय शक्तिः" । पञ्चाङ्गुं "वयोभक्तवर्धनी
दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् । दिनं पयोव्रतो तिष्ठेत् स याति

धरणीं पदम् । एतद्वचनं नाम पुनरावृत्तिदुर्लभम्" ।
वस्तुविराजव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रे तु कुसुदेवैव
त्रिभिः प्रयत्नमानसः । तिराजं तत्र नक्ताशी नद्यां
स्नात्वा द्विजातये । पयस्विनीरजाः पञ्च प्रदद्यात् स
सुवर्णकाः । न जायते पुनरसौ जीवन्तोके कदाचन ।
एतद्वचनं प्रोक्तं सर्वव्याधिनिवाशनम्" ।

वज्रिव्रतं विष्णुपुं "क्षणपक्षे पञ्चदश्यां चैत्रादारभ्य या-
दव ! । वज्रिपूजनं कृत्वा गन्धमाख्यासम्पदा ।
तिष्ठहोमन्तथा कृत्यान्नाम्ना वज्रेनैराधिप ! । संवत्स-
रान्ते दद्याच्च सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रतं वत्सरे-
मेतदिष्टं प्राप्नोति वित्तं सततं यशश्च । धर्मे सतीहृष-
मनुत्तमञ्च कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधानः" ।

वासनहादशीव्रतं धरणीव्रते "एवमेव सुने ! मासि चैत्रे स-
कल्प्य हादशीम् । उपोष्य भारयेद्भक्त्या देवदेवं जना-
देनम् । वासनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्चयेत् ।
वासुदेवाय जठरं चरः सङ्कर्षणाय च । कण्ठं विश्व-
भूते पूज्य शिरो वै व्योमकृपिणे । बाहू विवर्जिते
पूज्य खनान्ना शङ्खचक्रके । अनेन विधिनाभ्यर्च्य
देवदेवं जनादेनम् । प्राग्वंशेनोदरं कुम्भं यद्युम्भं पुरतो
न्यसेत्" । युष्मन् वस्तुयुष्मन् । "प्रागुक्तगम्ये संस्थाप्य
वासनं काञ्चनं वृषः । यथाशक्ति कृतं हृत्सं कितवसोप-
वीतनम् । कुण्डिकां स्थापयेत् पादौ खलिकापादुके
तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य वटिकां च विधेयतः ।
एतैरुपस्कारैर्वृत्तं प्रभाते प्राङ्मणाय तु । दापयेत्
प्रोषतां विष्णुः हृत्कृपोति कीर्त्तयेत् । नासनाम्ना तु
तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रोषतामिति सर्वत्र
विधिरैव प्रकीर्तितः । नासनाम्ना मासशीघ्रादिमास-
नेशवादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानकं सत्सकृपो कूर्मकृपो-
त्थिवमादि" ।

वायुव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां ज्येष्ठादारभ्य
यादव ! । वायुं सम्पूजयेद्दुर्गं सोपवासी जितेन्द्रियः ।
गन्धमाख्यमस्कारदीपपूजासम्पदा । संवत्सरान्ते दा-
तव्यं वस्तुयुष्मन् द्विजातये । कृत्वा व्रतं वत्सरेमेतदिष्ट-
मासाद्य लोकं दुर्विरं मनुजः । दुष्टानि मुक्ता
सुर्विरं महीपो मानुष्यमासाद्य भवेत्पुत्रोदः" ।

वाग्व्रतं पञ्चाङ्गुं "चैत्रादिचतुरो मासान् जले कृत्यादया-
चितम् । ज्येष्ठमासे तथा माघे पौषे च राजसूतम् । ।
व्रतान्ते भक्षिकं दद्याद्देवसूतसम्पदा । तिस्रपात्रं

हिरण्यं ब्रह्मलोके सहीयते । तदन्ते राजराजः
स्याद् वारिव्रतमिच्छोच्यते” ।

वासुदेवद्वादशीव्रतं धारणीव्रतं “आषाढेऽष्टमेऽवस्यन्तु सङ्कल्प्य
विधिना ततः । अर्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पविधानतः ।
वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च । प्रदुस्त्रायेति
जठरमनिरुद्धाय वै चरः । चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं
भूपतये तथा । स्वनाम्ना गङ्गधन्वे” तु पुरुषायेति वै
शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्याप्तो षष्ठम् ।
विन्यसेद्वस्त्रयुक्तं तु तस्योपरि ततो न्यसेत् । काञ्चनं
वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम् । तमभ्यर्च्य विधानेन
गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्याद्दे-
वादिनि सुव्रतं” इत्यादि ।

विजयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपुं “पुष्यर्क्षेण समायुक्ता शुक्ला
वै द्वादशी भवेत् । सा प्राक्ता वासुदेवेन सर्वपापप्रणा-
शिनी । येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवं जनार्दनम् ।
समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते शतजन्मजैः । कर्मणा
मनसा वाचा यत्पापं समुपार्जितम् । तत् क्षालयति
शोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः । ज्ञानं जपोऽथ वा
होमः समुदृदिष्य जनार्दनम् । नरेभ्यस्तु क्रियते तस्यां
तदनन्तफलं भवेत् । यस्याच्चाश्रयते जन्तोः पापं जन्मशतो-
द्भवम् । पुष्यर्क्षेकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी ।
एवमेव पुरा प्राह भानुः सारथिनं प्रति” । भानुर्वाच
“द्वादशी या परा ब्रह्म ! पुष्येणैव च संयुता । उपोष्या
तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशिनी । पुष्येण द्वादशीयुक्ता
शुक्ला वै फाल्गुनस्य च । विजया द्वादशी प्रोक्ता स्वयं
सा विष्णुना पुरा । तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटि-
शुणोत्तरम् । एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णु-
मर्चयेत् । रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुद्रशमयेऽपि वा ।
आच्छाद्य पात्रं वासोभिरुहतेः सुपरीक्षितैः । मार्गैश्च
मेदुजैश्चैव विद्धिः स्थाच्छत्रपेक्षया । तिलादन्नेन विन्तादौः
प्रस्थेन कुटजेन वा । खलाभे चैव गोधूमैः फलं सुखं
तिलैर्भवेत्” । ब्रह्मैवते “मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे
यदि हरेर्दिनम् । बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पू-
जितः । प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थि-
तान् । विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी
हरेः । सङ्कमः सर्वतोर्ध्वां सङ्कमे तत्र जायते । शुक्ला
भाद्रपदे स्वर्गे कृष्णा कलुषसंक्षयम् । गङ्गायमुनयोः
पुण्ये नर्मदासरित्सङ्कमे । सरस्वत्यक्षययोश्चैव सङ्कमे

प्रापनाशने । ब्रह्मवल्मीकाभ्यामेकप्रधानेऽथ वा हिज !
अन्येषु सङ्कमेऽपि स्वयमायाति वामनः । तत्र सम्पू-
जितोऽष्टाशौ जायते प्रेतसोक्षदः । दधोदनसमायुक्तां
वारिधानीं प्रदापयेत् । पूजय त्वं जगन्नाथं वामनः
प्रीयतामिति । महापुण्यप्रदा क्षोषा सङ्कमे विजया
तिथिः । सर्वपापक्षयो नूनं जायते च उपोषणात् ।
गृहीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्यादिमङ्गले । सौवर्णं वा-
सनं कृत्वा सौवर्णमाचक्षेण वा । यथा शक्त्वा तु विन्यस्य
कुम्भोपरि जगत्पतिम् । पूरणपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रै-
रेतेः प्रपूजयेत् । एवं कृते तु विजयावृत्तेऽस्मिन् विजया
दिने । न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोके परत्र च । दुर्लभा
विजया नृणां दुर्लभस्तत्र सङ्कमः” । अग्निपुं “विधानं
शृणु राजेन्द्र ! यथादृष्टं मनीषिभिः । यथोक्तं नि-
यमं कुर्यादेकादश्यामुपोषितः । दत्तकाष्ठं प्रगृह्णादौ
वाग्यतो नियतेन्द्रियः । श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य
जनार्दनम् । अर्चयित्वा विधानेन अर्घं भोक्ष्ये परेऽ-
हनि । नदीनां सङ्कमे स्नायादर्चयेत् यत्र वा मनः ।
सौवर्णं रक्तसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् । पीतवस्त्रैः
शुभैर्वस्त्रैश्च अङ्गारं निर्व्रणं नवम् । हिरण्यमेव पात्रेण
अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत् । दध्यक्षतफलैश्चैव सहिरण्यं
सचन्दनम् । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ।
तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे । सायात्री
वामनः श्रीशः सौत्वासा तु जगत्पतिः । एवं सम्पूज-
यित्वा तु द्वादश्यामुदये रवेः । अङ्गारसहितं वस्त्रं
संवत्सरं प्रपूजयेत् । वामनः प्रतिगृह्णातु वामनोऽर्घं
ददामि तम् । वामनं सर्वतोभद्रं विजयायै निवेदयेत् ।
जलपेतुं तथा दद्याच्छत्रं चैव तु पादुके । सहिर-
ण्यानि वस्त्राणि धेतुं चानुहुङ्गं नृप ! । यत्किञ्चिद्
दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते । श्रवणद्वादशीयोगे
सम्पूज्य गरुडध्वजम् । दत्त्वा दानं दिजातिस्थो वि-
योगे पारणं ततः । सिंहस्थिते तु मार्तण्डे श्रवणस्यै
निशाकरे । श्रवणद्वादशी ज्ञेया न स्याद् भाद्रपदाहते ।
दशम्येकादशी यत्र सानुपोष्या भवेत्तिथिः । श्रवणेन
तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा” । श्रवणेन युक्ताया
दशमी सायुषोपश्रेयः । “पारणं तिथिद्वयोः तु द्वाद-
स्यामुद्भूतं स्यात् । दृष्टौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दौभो न
विद्यते” । द्वादशीतुल्ये नक्षत्रे द्वादश्यां पारणम् अ-
धिके त्रयोदश्यामित्यर्थः” ।

विजयासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा दिव्यदिनं भवेत् । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्त महाफलम् । ज्ञानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च । सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् । प्रदक्षिणं यः कुरुते फलैः पुण्यैर्दिवाकरम् । स सर्वगुणसम्पन्नः पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् । प्रथमा नारिकेरेस्तु द्वितीया बीजपूरकैः । तृतीया रक्तनारङ्गैश्चतुर्थी कदलीफलैः । पञ्चमी चजुकुष्माण्डैः षष्ठी एकैश्च तेन्दुकैः । दन्ताकैः सप्तमी ज्ञेया शतेनाष्टोत्तरेण तु । मौक्तिकैः पञ्चरात्रेस्तु तिलैः कर्कटकैस्तथा । गोमेदेर्जवेदर्यैः शतेनाष्टाधिकेन तु । इक्षुदेर्वदरैर्विलैः करमर्दैः सचिर्मर्दैः । आम्बातकैश्च जम्बीरैर्जम्बूकर्कटिकैः फलैः । पुष्पैर्धूपैः फलैः पत्रैर्मौदकैश्च तपाचितैः । एभिर्विजयसप्तम्यां भागोः कुर्यात् प्रदक्षिणम् । अन्यैः फलैश्च कान्त्यैरखण्डैर्पुन्यवर्जितैः । रवेः प्रदक्षिणं देयं फलेन फलमादिशेत् । नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनो । नित्यं नङ्गीतलजयप्रतिपादयित्वा या सप्तमी सुनिवरैः प्रवरा तिथीनाम् । सा भानुपादकमन्त्राचनचिन्तकानां पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति । भविष्योत्तरे “माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन ! निराहारो रविं भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप ! । पूर्वाक्षेपेन जयेज्जयं देवस्य पुरतः स्थितः । शुद्धकायमना राजन् ! जितक्रोधो जितेन्द्रियः” । इत्यादि “एवं संवत्सरं यावत् कुर्याद् विजयसप्तमीम् । स जयेदखिलाङ्गलूनं सूर्यलोकं स गच्छति” । भविष्यपु० “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद् यदि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् । ज्ञानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च । सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् । पञ्चम्यामेकभक्तं स्थात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते । उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत् । उपवासपरः षष्ठ्यां अक्षय्यं पूजयेद्भुविम्” । उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन् । “गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या ब्रह्मासमन्वितः । प्रकल्प्य पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः स्मरेत् । जपमानस्तु गायत्रीं सौरस्त्यमथापि वा । त्र्यम्बरं वा महाश्वेतं षड्भुजमथापि वा । विबुधस्तस्य सप्तम्यां कृत्वा ज्ञानं गणाधिपम् । महेशं पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः । ब्राह्मणान् भोजयेत् पञ्चाङ्गकृत्वा च गन्धनायकम् । शाल्योदनमपूपंश्च खण्डवेष्टंश्च शक्तिः ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत् । इत्येषा कथिता देव ! पुण्या विजयसप्तमी । यासुप्तोत्तरे नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम् । विजयासप्तमीसप्तम्यव्रतं भविष्यपु० “नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यज्ञांश्चाल समाहितः । सप्तम्यां पक्षे चैव संक्रान्तिषु विशेषतः” । नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन होमेन पक्षसंक्रान्तिषु साधारण्येन यज्ञप्रतिज्ञा कृता सर्वसप्तमीयज्ञं तावदाह शुक्लपक्षेत्यादिना “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां हविर्भुङ्क्ते कदा दिवा । सत्यगाचस्य सन्ध्यायां वरुणं प्रणिपत्य च” । वरुणोऽत्र सूर्यः “इन्द्रियाणि तु संयस्य स तं ध्यात्वा स्वपेद् बुधः । दर्भश्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः सुसंयुतः । सर्वस्यादौ तथेवान्ते पूर्ववद्वरणं यजेत् । जुहुयाद्दक्षं च स्वर्गिन् सूर्याग्निं परिकल्प्य वै । सूर्याग्निकरणं वक्ष्ये तर्पणं च समासतः । अस्ते णोद्धारस्तुस्मिन् सावित्राभ्युज्य वानरे” । अस्तेण अस्त्रमन्त्रेण सावित्रा सूर्यगायत्र्या एतच्च सर्वं निचुभासप्तम्यामेवाभिहितं वेदितव्यम् । “प्रक्षिप्यास्तीर्थं दर्भांश्च देशे भूमौ यथेष्टमितम् । प्रागप्यैरुदगग्रैश्च पात्राण्यत्रालभ्य चक्रवत् । पवित्वां द्विगुणं कृत्वा सायं प्रादेशसम्मतम् । तेन पात्राणि संप्रोक्ष्य संशोध्य च विबोध्य च । उदगभागस्थिते पात्रे साग्निना चोत्सुकेन च । पर्याग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं त्रिधा । परिसृज्य क्षुचादींश्च दर्भैः सस्योक्षितैश्च तैः । जुहुयात् प्रोजिते वज्रौ तत्तार्कं पूर्ववत् यजेत् । भूमौ स्थितेन पात्रेण विस्तरेण तु पाणिना । वामेन यद्दुर्गार्द्रं तु । नान्तरिक्षे तु ह्यते” । अनन्तरिक्षे त्रिकादौ “दक्षिणेन क्षुचौ गृह्य जुहुयात्प्रायस्कं बुधः । हृदयेन क्षिप्याः सर्वाः कर्तव्याः पूर्वोदिताः” । हृदयेन हृदयमन्त्रेण “अनेन सुत्वा सन्त्य दद्यात् पूर्णाङ्गिति ततः । वरुणायादरान्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत् । यथा शक्त्या तु विप्रैः प्रदद्यात् खण्डवेष्टकान् । दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या प्राप्यते यागजं फलम् । एवञ्च फाल्गुने सूर्यं चैत्रे चैवांशुमालिनम् । वैशाखे मासि धातारं इन्द्रं ज्येष्ठे यजेद्भुविम् । आषाढे आबणे मासि भगं भार्गवे तथा । आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्तिके यजेत् । मार्गशीर्षे तु सितञ्च पौषे विष्णुं यजेद् यदि । संवत्सरेण यत् प्रोक्तं फलमिहा दिने दिने । तत् सर्वं प्राप्नुयात् क्षिप्रं भक्त्या ब्रह्मा-

समन्वितः । एवं संवत्सरे पूर्णं कृत्वा वै काञ्चनं रथम् ।
 सप्तभिर्वाजिभिर्भुक्तं नानारत्नोपशोभितम् । आदि-
 त्यप्रतिभां मध्ये शुद्धहेम्ना कर्ता शुभम् । रत्नैरलङ्कृतां
 कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम् । तस्मिन् रथवरे कृत्वा सा-
 रथिं चाप्यतः स्थितम् । दत्तं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्नासा-
 धिपालभिः । सर्वकल्पसमाचार्यं पूजयित्वा रथा-
 प्यतः । मासाधिपः प्रतिमासोक्ताः कृत्याः । अतस्त-
 द्भक्तिभावितैर्द्वादशभिर्विप्रैर्दत्तमाचार्यं पूजयेदित्यर्थः ।
 विद्याप्रतिपदव्रतं मरुद्वपुः “अथ त्वं प्रतिपत्कृत्यं शृणु
 मस्मत्करं व्रतम् । यत् कुर्वाणः श्रियं विन्देद्दुर्लभं
 मानुषैरिह । शालितण्डुलसंसिद्धे मण्डले चतुरस्रके ।
 श्रीशं श्रियमथावाह्यं पूजयेत् सपुरःसरम् । अपचक्षदसैः
 पद्मैरयुतेस्तं प्रपूजयेत् । अपचक्षदलेः विकसितैः
 “सङ्क्षेपं यथायोगं पयसा पायसेन च । ततश्च वि-
 क्षिनाभ्यर्च्यं पात्रं देवीं सरस्वतीम् । अथातः पूजये-
 दित्दुं शुक्लं पञ्चादहन्यधीः । परिवारनियोगेन तांश्च
 सत्कारयेदथ” । प्रार्थनामन्त्रः “मम विद्यां प्रदिशतु देवो
 बाणेश्वरो हरिः । विद्याधिदैवतं देवी विद्यां दिशतु
 मे स्थिराम् । सरस्वती प्रदिशतु वाग्दृष्टिमतिशालि-
 नीम्” इत्यादि । “यस्त्वेवं कुरुते विरुते विद्वान् विद्या-
 व्रतमन्यधीः । समस्तविद्यानिपुणो वैष्णवं पदं स्मरति” ।
 विद्यावाग्निव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पौषग्रान्तु समतीतायां प्रति-
 पत्प्रभृतिप्रसूतात् । प्राग्वत् पूजयेद्देवं तुरङ्गशिरसं ह-
 रिम्” । प्राग्वदिति रूपवाग्निव्रतोक्तविधिवत् तुरङ्ग-
 शिरसं हयग्रीवम् । “तिळांश्च जुहुयाद् वज्रौ तिलै-
 र्देवं समर्चयेत् । तिरात्रोपशोभितो माघं तिलान् कनक-
 मेव च । दद्याद् ब्राह्मणसंख्याय सम्यक्प्रयतमानसः ।
 सुखान् यज्ञोपवीतांश्च प्रभूतमपि चन्दनम् । कृत्वा
 व्रतं मासमिदं यथोक्तं विद्यान्वितः स्नात् पुरुषः सदैव ।
 खर्जूरमासाद्य सुखानि भुक्त्वा कामानभीष्टान् पुरुषो-
 ऽश्नुते च” ।
 विधानद्वादशसप्तमीव्रतम् आदित्यपुः “निरुक्तसप्तमीनान्तु
 शृणु नारद ! निर्णयम् । यः शालिसधिमच्छेत् स्मर-
 णात् सर्वकिल्बिषैः । शतनरं सर्वपापानां शतनरां न-
 म्रतां विदुः । तत्रोपवासविधिना धातारं य उपासते ।
 जैत्रमासे तु सप्तम्यामतिरात्रफलं लभेत् । वैशाखमासे
 सप्तम्यां पर्जन्यं यस्तु पूजयेत् । चातुर्मासस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति तत्र वै । विष्णो विभावरोर्द्धवा आशब्दे

व्याप्तिदीप्तिषु । विमानास निरुक्तश्च स्वयमेव विभा-
 वसोः । सप्तम्यां ज्यैष्ठ्यासन्तु वरुणं यः समर्चयेत् ।
 व्याप्नोत्यांसदयानान्तु फलं विन्दति मानवः । कृष्णार्धे
 यदा देवा जयशब्देन निययुः । पूजयन्ति जयां देवा-
 मृतमस्याश्च तत् स्मृतम् । आषाढमासे सूर्यन्तु सप्तम्यां
 पूजयेद्भरः । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । स-
 प्तम्यां निर्जिता देवैरसुरा दानवास्तथा । समाराध्य
 सुरैः सैन्दैः संपासे तारकाभये । त्रैलोक्ये विजय-
 प्राप्ते तस्माद्विजयसप्तमी । यः पूजयति सां भक्ता त-
 स्मिन्नहनि मानवः । ज्ञात्वा सत्यगुपसृष्ट्य शुक्लवासाः
 कृताञ्जलिः । सदा यज्ञोपवीतो च ब्रह्मचारी जिते,
 न्द्रियः । अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः ।
 ध्यायमानस्तथा सान्त्व ! तत्परः सजितेन्द्रियः” इत्यादि ।
 विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपुः “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि वि-
 भूतिव्रतमनुत्तमम् । विभूतिद्वादशी नाम सर्वाभरण-
 भूषिता । कार्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्-
 गुने । आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्गरः ।
 कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयाच्चयमं बुधः । एका-
 दश्यां निराहारं समभ्यर्च्य जनादेनम् । द्वादश्यां विज-
 संयुक्तः करिष्ये भोजनं ततः । तद्विघ्नेन मे यातु
 साफल्यं समुद्भवेत् ! ततः प्रभाते चोत्थाय कृत्वा स्नान-
 जपं शुचिः । पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाभ्यास्तुलेपनैः” ।
 वि(बि)ल्लविरात्रव्रतं स्कन्दपुः “ज्यैष्ठे मासि च संप्राप्ते
 पूर्णमास्यां दिजोत्तम ! । ज्यैष्ठ्याक्षदिने कुर्यात्
 सिद्धार्थैः स्नानमुत्तमम् । श्रीवृत्तं विष्णुवेत् पञ्चाङ्गमप्येष
 पूजयेत् । यत्सरन्त्वेकभक्तन्तु हविर्प्राज्ञेन कारयेत् ।
 श्वश्रुकरखरादोनां दर्शने भोजनं त्यजेत् । अग्नेन वि-
 क्षिना सम्यक् सासि सासि समाचरेत् । ततः संवत्सरे
 पूर्णं गत्वा वि(बि)ल्लवमीपतः । गृहीत्वा बाहुकां पात्रे
 प्रस्थमः त्वं महासुने ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालि-
 तिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ।
 उमासहेश्वरं हैमं शक्त्या कुर्यात् सुभूषितम्” इत्यादि ।
 विशोकद्वादशीव्रतं पञ्चपुः “पुण्ये चाश्वयुजे मासि विशोकद्वा-
 दशीव्रतम् । यज्ञोत्तमं शोकदौर्गत्यभाजनं न नरो भवेत् ।
 दशम्यां लघुभुक् रात्रौ कृत्वा वै दन्तधावनम् ।
 चन्द्रसुखो माङ्गसुखो वा वाक्यमेतदुदीरयेत् ।
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् । श्रियं
 च जगतां भूतिं भोज्यामीत्यपरेऽहनि । एवं नियम-

साध्याय सुधा रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा
मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्वोपधैः कुर्यात् पञ्च-
गव्यजलेन च । शुक्लमाख्याम्बरधरः समभ्येत्य गृहं
ततः । पूजयेज्जगतां नाथं लक्ष्मीदयितस्तत्पत्नैः” इत्यादि ।
विशोकप्रतीकं भविष्योत्तरे “विशोकप्रतीकमधुना वक्ष्यामि
समुज्ज्वलम् । यासुप्रोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह
सृजेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपत्रतः ।
कृताहारः कशरया दन्तधावनपूर्वकम्” । कशरया, ति-
लतण्डुलान्नेन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि ।
ततः प्रातः ससत्याय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु
काञ्चनं पद्ममर्कौडयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्त-
वस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनसुदिते त्वयि जायते ।
तथा विशोकता मे स्वात्त्वङ्गुक्तैः प्रतिजन्मनि । एवं स-
म्पूज्य पञ्चान्तु द्विजान् शक्त्या प्रपूजयेत् । सुधा-
संप्राप्त्य गोमूत्रं ससत्याय ततः शुचिः । संपूज्य
विप्रान् दानेन गुह्यपात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य
गुरवे सर्वसेतज्जवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपुराणे “अतः परं प्रवक्ष्ये विशोक-
संक्रान्तिसुत्तमां । अथने विषुवे पुण्ये व्यतीपातो भवेद्-
यदि । एकभक्तं नरः कुर्यात्तिलैः स्नानन्तु कारयेत् ।
काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्च-
गव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्भक्तवस्त्राभ्यां ताम्र-
पात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपुराणे “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि
सुनिपुङ्गव ! यासुप्रोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहासृते ।
माघे कृष्णतिलैः, स्नातः पञ्चम्यां शुक्लपत्रतः । कृताहारः
कशरया दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्म-
चारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः
शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कौडयमिति पूजयेत् ।
करवीरेण पुष्पैश्च रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं
त्वयैवाहितम् ! सर्वदा । तथा विशोको मे चास्तु त्वङ्गुक्तैः
प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य पञ्चान् तु भक्त्या संपूजयेद्
द्विजान् । सुधा संप्राप्त्य गोमूत्रसुधाया कृतनित्यकः ।
संपूज्य विप्रं यत्नेन गुह्यपात्रसमन्वितम् । सुसूक्ष्मं
वस्त्रसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैलवर्णं
भुङ्क्ते सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं
कर्त्तव्यं भूतिनिच्छता । अनेन विप्रिना सर्वसुभयोरपि
प्रसूयोः । कुर्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् ।

व्रतान्ते कलशं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपुराणे “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्र-
पूजिताः । प्रजां पञ्चून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं
तथा । मूलमन्त्रः स्वस्त्वाभिरङ्गमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
पूर्ववत् पद्मपत्रस्यः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोप-
हारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽऽशयेन शायेन
कृतापि तु फलप्रदा । आञ्ज्यधारासमाङ्गश्च दधिघो-
राक्षमाक्षिकैः । पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शालेन चे-
तसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्ग्राह्यम्” ।

विश्वरूपव्रतं कालोत्तरे “रेवतीशनियोगस्तु शितादस्यां यदा
भवेत् । भूतायां वा महासेन ! तदा जातमिदं व्रतम् !
महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रेणै-
वाङ्गरागन्तु रत्नपूजान्तु कल्पयेत् । सितपद्मानि देवानि
भूषणानि वङ्गन्यपि । चन्द्रमेवं दृष्ट्वा नैवेद्यां पायस-
कुट्टम् । श्वेताश्वत्थं सौम्यं शिवाय विनिवेदयेत् ।
अष्टाष्टमं कुङ्कुमं आचार्याय प्रदापयेत् । अङ्गुली-
माधर्वाणः प्रत्यङ्कुङ्कुरं तथा । राक्ष्साधीं लभते
राज्यं यावदाहृतसंज्ञकम् । पुलाथीं लभते पुलात्
वायुतुल्यपराक्रमान् । भोगाधीं लभते भोगान् त्रिवि-
दं तत्त्वेन शाश्वतान् । यान् यान् कामयते कामान् तां-
स्नान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपमन्त्रेण व्रतमेतदु-
दाहृतम् । कुशोदकप्राशनन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विष्टिव्रतं भविष्योत्तरे विष्टिरूपसङ्ख्या “एवमेवा सप्तम्या
विष्टिरिष्टविनाशिनी । तस्माद्भरणेन कौन्तेय ! वर्जनीया
फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! ।
पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने
भवेद्भद्रा तस्मिन्वहति भारत ! । उपवासस्य नियमं कु-
र्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरकभक्तं
दिनद्वयम् । कार्यस्तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको
विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् ।
उपवासस्तथा कार्यं एकभक्तसतोऽन्यथा । सर्वोपधि-
जलस्नानं सुगन्धामलकैरथ । नद्यान्तङ्गाग्रेण गृहे
स्नानं सर्वत्र शस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भ-
मयीं शुभाम् । विष्टिं कृत्वा पुष्पपुष्पैर्नैवेद्यादिभिरर्च-
येत् । होमन्तु नामभिर्विष्टिः शतमष्टोत्तरं ऋषे ! ।
भुङ्जीत इत्था विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं
कशरं भुङ्क्ता पश्चाद्भुङ्जीत कामतः । आयास्यसुते !
देवि ! विष्टिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथाशक्त्या

भद्रै ! भद्रपदा भव । उपोष्य विधिनानेन दश सप्त यथा क्रमात् । दद्यापनं ततः कुर्यात् पूर्ववत् पूज्य भामिनीम् । स्थापयित्वायसे पीठे कशराक्षं निवेद्या च । परिधाय कण्ठवस्त्रयुगं सन्तेण तं पुनः । ब्राह्मणाय पुनर्दद्याद् लोहतेले तिलांस्तथा । कृष्णं सवस्त्रं गामेकान्तयैव कृष्णकम्बलम् । दक्षिणाञ्च यथाशक्त्वा दत्त्वा भद्रां विमुञ्जेत् । य एवं कुरुते पापं । सम्यग्भद्राव्रतं नरः । विघ्नं न जायते तस्य कार्यारम्भे कथञ्चन ।

विष्णु देवकीव्रतं विष्णु धर्मोत्तरे "प्रथमे कार्तिके कस्याङ्गि सम्प्राप्ते देवकि ! स्त्रियम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृतशयनः । वायुपुष्पैः समभ्यर्च्य वासुदेवमजं विभुम् । दत्त्वा च चन्दनं धूपं परमाज्जं निवेदयेत् । इतं निवेदयेद्विघ्ने ऋद्धीयाञ्च ततो व्रतम् । अद्याप्रभृत्यहं मासं विरतः प्राणिनां वधात् । असत्यवचनात्स्त्रोयान्धुमांसादिभक्षणात् । स्वपन् विबुध्यन् गच्छंश्च स्मरिष्याम्यहमच्युतम् । परापवादं पेन्मूत्यं परपीडाकरलथा । सच्छास्त्रदेवतायज्ञनिन्दा-मन्यस्य वा भुवि । न वज्र्यामि जगत्पञ्चिन् पश्यन् सर्व-गतं हरिम् । अशक्तो वाऽधिपक्षोऽपि यस्मिन् बोहुं यशस्विनि ! । कुर्वीत नियमं तस्य त्यागो धर्मोऽपहृदये । कृतैव पुरतो विष्णोर्निर्दृतिं पापतः शुभे । नैवेद्यं स्त्र-यमश्लोयान्नौनी नित्यसुदृढसुखः । मार्गशीर्षे तथा मासि जातीपुष्पैर्जनादृतम् । समभ्यर्च्य पुनर्धूपं चन्दनञ्च निवेदयेत् । परमं चक्षु देवाय विप्राय च पुनर्हृतम् । दत्त्वा तथैव ऋद्धीयाञ्जयसो योऽस्य रोचते । तथैव नक्तं भुञ्जीत नैवेद्यं कुलनन्दनि ! । सर्वेष्वेव चतुर्मासं अङ्गगव्यादिकं समम् । पुष्पधूपोपहारेषु विशेषो दक्षिणाश्च । ज्ञानप्राशनयोः सास्यं तथैव नक्तभोजनम् । अर्चयेत् प्रतिमासञ्च येः पुष्पैस्तानि मे शृणु ! । ये च धूपाः प्रदातव्या नैवेद्याश्च यत्तथा । वायैश्च जाति-कुसुमैः तथैव च सकुन्दजैः । कुन्दातिसुकुम्भै रक्तै रक्त-वीरैश्च रक्तकैः । श्वेतैः शुभ्रैर्भक्षिकायास्तथा मल्लिकया ततः । दधिपद्माभकेतक्याः पद्मारक्तोत्पलेन च । क्रमेणा-भ्यर्चितो विष्णुर्ददाति मनसि स्थितम् । कार्तिके मार्ग-शीर्षे च धूपं पीठे च चन्दनम् । माघफाल्गुनचैत्रेषु दद्याद्विष्णोस्तथाऽगुरुम् । वैशाखादिषु मासेषु त्रिषु देवकि ! भक्तितः । कर्पूरं देवदेवाय गुग्गुलुं आवणादिषु । कार्तिकादिषु मासेषु परमाज्जं शुभे ! त्रिषु । कासारं माघ-पूर्वेषु यथाशक्त्वं ततस्त्रिषु । इतं तिलां जलघटे हि

रगदस्य वा व्रती । प्रतिमासं तथा दद्याद् ब्रह्मणाय शुभव्रते ! । यथोक्तनियमानाञ्च ग्रहणं प्रतिमासिकम् । कुर्वन् जगत्प्रतिविष्णुः प्रीयतामिति मानवः । योषिद-प्यचलप्रज्ञा व्रतमेतद् यथाविधि । करोति मासान् सक्-लान् स्ववाप्नोति मनोरथान् । व्रतनाराधितो विष्णु-रनेन जगतः पतिः । दद्यात्प्रभितान् कामान् क्षिप्र-कालेन भामिनि ! । धन्यं यशस्वमायुष्यं सौभाग्यारो-भ्यदत्तया । व्रतमेतत् प्रियतरं व्रतं भ्योऽव्यक्तजन्मनः । विष्णु पदव्रतं विष्णु धर्मोत्तरे "आचष्ट दुःखक्षयदं व्रतं वि-ष्णु पदव्रतम् । सर्वारम्भविनिष्पत्तिकारकं पापनाशनम् । संसारोच्छेदकैधीरैर्यथेष्टं स्थिरबुद्धिभिः । तदहं तव राजेन्द्र ! व्रतानामुत्तमम् । कथयामि समाचष्ट यथा-पूर्वं समासतः । आपाङ्गे मासि राजेन्द्र ! पूर्वावाढाषु पार्थिव ! । समभ्यर्च्य जगद्वायस्युतं नियतः शुचिः । पुष्पैर्धूपैस्तथा हृद्दौर्गन्धैः सायुक्चन्दनैः । यथाविभवत-श्चान्यैरत्नैर्वागोभिरेव तु । क्षीरस्नेहस्थितं तद्दुद्रव्यै-र्विष्णु पदव्रतम् । समभ्यर्च्य यथाशक्त्वा केशवस्यास्यतो न्यसेत् । यथाञ्च दद्याद्विप्राय श्रीपतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! हविषप्राक्तं सुशोभनम् । तथै-वोत्तरणाढाषु आवश्ये मासि मानवः । तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं तथा विष्णु पदव्रतम् । विप्राद्यात् इतं दत्त्वा प्रीणयित्वा भुवःपतिम् । भुञ्जीत गोरसप्रायं मानवो मौनमास्थितः । स्त्री वा राजेन्द्र ! पूर्वाञ्च तथा भाङ्ग-पदासु वै । फाल्गुने फाल्गुनीपूर्वा भवेदिति यदा न्यप ! । त्रिविक्रमं तदा देवं पूर्वेक्तविधिनार्चयेत् । पदव्रतन्तु देवस्य समभ्यर्च्य तु पार्थिव ! । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वर्गतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! आज्यपाकविवर्जितम् । एष एवोत्तरायोने चैत्रे मासि विधिः स्मृतः । अष्टौ लभते पुत्रमपतिलभते पतिम् । समागमं प्रवासाञ्च तथा प्राप्नोति बान्धवैः । भद्रमैश्वर्यमारोग्यं सौभाग्यं चालुहपताम् । प्राप्नुया-दक्षिणानेतान् पूजयित्वा पदव्रतम् । यान् यान् कामा-क्षरः स्त्री वा हृदयेनाभवाच्छ्रुति । साक्षान्नाप्नोति निष्कासो विष्णु लोकं प्रपद्यते । पूर्वं कृत्वापि पापानि नरः स्त्री वा नराधिप ! । पदव्रतव्रतं कृत्वा सुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

विष्णुप्राप्तिश्चादशीव्रतं भविष्यपुं "द्वादशसुखवाकन्तु ये वै कुर्वन्ति ते नराः । मासिव प्रतिपद्यन्ते भस्म भक्तिपरा-

यथाः । कृत्वा चैवोपवासन्तु नृहीत्वा च जलाञ्जलिम् । नमो नारायणायेति आदित्यं चावलोकयेत् । यायन्तो विन्द्वः केचित् पतन्त्यञ्जलितो जलात् । तावद्द्विषसहस्राणि स्वर्गलोके सङ्गीयते । तथैव तस्यां द्वादशग्रां कृत्वा कर्म यथाविधि । पाशुरैश्चैव पुष्पैस्तु ऋतुगन्धैश्च धूपनैः । य एवं कारयेद्भूमे ! तस्यापि शृणु यां गतिम्” इत्यादि ।

विष्णु व्रतं भविष्यपुराणं “द्वादशग्रां विष्णुमिदं सर्वदा विजयी भवेत् । पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगोकरः” । गोपतिः सूर्यो गोकरो नेत्ररश्मिर्यस्य गोपतिगोकरो विष्णुः “सूक्तकन्ताः स्वसंज्ञाभिरङ्गकन्ताश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्यः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽश्राद्धेन श्राद्धेन कृतापि तु फलप्रदा । आच्यधारःसन्निद्धश्च दधिक्षीराक्षमाक्षकैः पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतत्तु व्रतं वैश्वानरपतिः षट्त्रयविंशत्येवम् । पद्मपुराणं “द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाख्योपोषण्यैर्नरः । गोवत्सं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः । परं पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “विष्णुव्रतमिति ख्यातं दर्शितं विष्णुना कृतम् । पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा मासचतुष्टयम् । षण्मासधारणप्रायं नृहोत्रियात् परमं व्रतम् । पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं ततः कण्ठातिशयैः स्मृतम् । वचयाथ तृतीयेऽङ्गि सर्वाध्या ततः परम् । नाम्ना कण्ठाभ्यां ताख्येन तथा तं तेन पूजयेत् । तथैव च चतुर्थेऽङ्गि हृषीकेशं च केशवम् । देवसम्यर्च्य पुष्पैश्च पद्मधूपानुलेपनैः । चन्द्रस्तस्य बाणेन्द्रीर्द्वादश्यां समाहितः । पुष्पैः पलैः फलेष्वैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः । दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत् । शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात् । नक्तं भुङ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तकृते न भुङ्जीत व्रतभङ्गमवाप्नुये ! । एवं सर्वेषु मासेषु ज्यैष्ठ्यान्तेषु यशस्विनि ! । कर्त्तव्यं वै व्रतत्रये द्वितीयादिचतुर्दिनम् । विप्राय दक्षिणां दद्यात् पञ्चम्यां च यशस्विनि ! । एवं सप्तापयेन्मासैः षड्भिः प्रथमपारणम् । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तितः शुभैः । यथाशक्त्या तु कर्त्तव्यं वित्तशायं विवर्जयेत् । आषाढादिद्वितीयाश्च षण्मासेन तपोधन ! । पारणं वै समाख्यातं व्रतस्यास्य शुभप्रदम्” ।

वृषव्रतं पद्मपुराणं “कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । वैष्णवं पदमवाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्” । वेदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्भूतिव्रतान्व । विद्याकामेन यत्कार्यं नरेण सुविपश्चिता । वशिः स्नानं नरः कृत्वा कृतकृत्वेदपूजनः । कृत्वेदं शृणुयादित्यं मासद्वयमनन्दितः । चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ ! नित्यं नक्ताशनो भवेत् । ततो नृपवर ! प्राप्ते ज्यैष्ठ्यस्य चरमेऽहनि । वासोयुगं चिरण्यश्च तथा घेतुं पतस्विनीम् । घृतपूर्णं कांक्षपात्रं सचिरयन्तु दक्षिणाम् । आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत् । आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत् । तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते । सर्वेषु सर्वं कर्त्तव्यस्त्वेदव्रतकीर्त्तितम् । वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सराणि । विष्णोर्लोकं याति लोकैर्विशष्टं यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखं जहति” । वेदपञ्चम्यार्थं वेदव्रतं विधानप्राप्तं दृश्यम् ।

वैश्याव्रतं पद्मपुराणं “अथाथन्यत् व्रतं सम्यक् उपदेक्ष्यामि तत्त्वतः । अविचारेण सर्वाभिरुद्धेयश्च तत् पुनः । संसारोत्तराणां यालमेतद्देवदो विदुः । यदा सूर्यादिने हृष्टः पुष्योऽवाथ पुनर्वसुः । भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यङ्ङ्गारी समाचरेत् । तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानमिदं श्रुते । अर्चयेत् पुष्करिकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम् । तस्मादिप्राय दातव्यं हृच्छ्रयः प्रीयतामिति । यथेच्छाचारभुग्भक्तं तमेव दिजसत्तमम् । रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत् । यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तु कुत्रात् विलासिनी । सर्वाभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी । एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् । तदुल्लसत्प्रदानादि यावन्मासास्तयोदश । ततस्त्रयोदशे मासि संप्राप्ते तस्य कामिनी । विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यदद्याद्विलम्बणाम् । सोपधानकविश्रामं स्नात्तरावरणं शुभाम् । दीपकोपानहृच्छ्रपादुकासनसंयुताम् । सपत्नीकमलङ्कृत्य हैमस्त्रताङ्गुलीयकैः । स्त्रज्जवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाख्यानुलेपनैः । कामदेवं सपत्नीकं शुङ्कुस्त्रोपरिस्थितम्” । कामदेवरूपन्तु सदनत्वयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम् । “ताम्नापात्रासनगतं हैमस्त्रपटाहतम् । सुकांक्षभाजनोपेतमिच्छुदण्डसम्भितम् । दद्याद्वयधोक्तविधना तथेकां गां पयस्विनीम्” ।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे “एकादशी तिथिः कण्ठा मार्गशीर्षगता नृप ! । तामासाद्य नरः सम्यक् नृहो-

याज्ञियं शुचिः । एकादशी तिथिः कृष्णानाम्ना
वैतरणी शुभा । सा व्रतेन मया कार्या वर्षं नक्तपरा
यणः । मध्याह्ने तु नरः हात्वा नित्यं निर्वर्त्तित-
क्रियः । रात्रौ सुरभिमानाय कृष्णामर्चं यथाविधि ।
पूर्वाभिमुख्यपि धातव्या कृष्णा गौर्लिप्तभूतले । अयपादा-
दितः पूज्या पश्चात्पादद्वयावधि । गोपुच्छन्तु समा-
साद्य कुर्यात् वै पिष्टतर्पणम् । ततः पूजा प्रकर्त्तव्या
शास्त्रवद्विधानतः । गात्रैव अङ्गया युक्तचन्दनेनानु-
लेपयेत् । गन्धतोयेन चरणौ शृङ्गे प्रक्षाल्य भक्तितः ।
ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः । मन्त्रैः पुरा-
णसम्प्रोक्तैर्यथास्थानं यथाविधि । “मार्गशीर्षादिके
भक्तं यावन्मासचतुष्टयम् । अत्यन्तासचतुष्कन्तु याव-
काशनमेव च । आवणादिषु मासेषु चतुर्ध्यास्य पा-
यसम् । तदस्य त्रयोभागाः गोगुरुस्त्रार्थमेव च ।
नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति । द्वितीयं
गुरवे दद्यात् तृतीयं स्वयमेव च । सासाम्नासं प्रकुर्वीत
माषदादशकं व्रतम् । उद्यापनन्तः कुर्यात् पूर्णं संवत्-
सरे तदा । शय्या सहजिका भाव्यादित्यलोः परिधान-
कम् । सवस्त्रा कृष्णवर्णा तु धेनुः कार्या पयस्विनी ।
शौवर्णी सुरभी कृत्वा स्थापयेत् तृजिकोपरि । सुरभीं
पूजयेन्मन्त्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतैः । ततस्तु गुरवे दद्यात्
सर्वं तत्र क्षमापयेत् । नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य
प्रभावतः । राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके लब्धयते ।
भारो लोहस्य दातव्यः कार्याऽसौ द्रोणरुक्षितः । वै-
तरण्याः समप्रार्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने” ।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे “चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्या-
द्वदाल्ने हेमवारणम्” । वारणः, करी । “व्रतं वैना-
यकं नाम सविविधोपशान्तिदम्” ।

वैशाखव्रतानि पद्मपुराणं “वैशाखे पुष्पवर्णं वर्जयित्वा तु
गोप्रदः । विष्णुलोकमवाप्नोति ततो राजा भवेद्विह” ।
अहोभारते “निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्” ।
विष्णुधर्मोत्तरे “यः क्षिप्रेदेकभक्तेन वैशाखं पूजयेद्भक्तिम् ।
नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् । अ-
हिंसा सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवा-
येत्यहोरात्रं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फल-
मवाप्नुयात्” ।

वैश्वानरप्रतिपदव्रतं भविष्योत्तरे “अग्निमिहा कृत्वा च

प्रतिपद्यामिति स्मृतम् । हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुया-
दष्टतं धनम्” । इडा पूजयित्वा । प्रतिपद्यां प्रति-
पदि । इति स्मृतं कामातुसारेण हिरण्यरेतस्तयया
विदितम् । हविषा हतेन । सर्वधान्यानि कृत्वेत्य-
न्वयः । “भूतमन्त्राः स्वर्गज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
पूर्ववत् पद्मपत्रस्यः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः” । भूतमन्त्राः
प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः
अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः । स्वर्गज्ञाभिः औ-
षग्नये नम इत्यादिपूजायाम् । औषग्नये स्वाहा
इत्यादि होमे । पूर्ववत् स्मृत्यव्रतवत् । पद्मपत्रस्यः
कर्णिकायां स्मृत्यां पत्रेषु परिवारभूत्यां स्थितः ।
तिथीश्वरोऽत्र वाङ्मयः । स च प्रसूतधारी त्रिलोचनो
रक्ताङ्गुलवर्णः दक्षिणे शूलं तदपरे ज्वाला । उत्-
सङ्गताया अक्षपातहस्तायाः स्वाहायाः स्तम्भे च
न्यस्तकरोऽपरो वरः । चत्वारः शुका रथस्य वोढारः ।
वायुः सारथिरित्येवं विष्णुधर्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः ।
“गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽथा-
ख्येन शाख्येन कृतापि तु फलपदा । अशाख्येन अक-
पटेन शाठ्येनेति स्तुतिः । “आज्यधारासमिद्धिश्च दधि
क्षीराक्षमाक्षिकेः । पूर्वोक्तफलदो होमो विहितः
शान्तचेतसा” । आज्यधारादिभिः षड्भिः पृथक्कृतो
होमः पूर्वोक्तफलदा धनदः । नाजिकं मधु । अदौ
पूजा ततो ह्यनाक्तधान्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोमः” ।
वैश्वानरव्रतं पद्मपुराणं “यस्यैव नन्देदिहोमो वर्षादिचतुरस्तृत्तु ।
हृतधेनुप्रदोऽन्ते च स परं व्रत्तु गच्छति । वैश्वानरव्रतं
नाम सर्वपापप्रणाशनम्” ।

वैष्णवव्रतं पद्मपुराणं “आषाढादिचतुर्मासान् प्रातः स्नायी भवे-
न्नरः । विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ।
हृतकुम्भं तथा दद्यात् सर्वकामानवाप्नुयात् । वैष्णव-
व्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्” ।

व्यतीपातव्रतं वराहपुराणं “शुभे व्यतीपातदिने विशाहयेत् स
पञ्चगव्येन सहानदीजलम् । उपावसेद्द्वैपयमानजापको
जपेत् शुद्धो व्यतीपात ! ते नमः । दादिते तात्त्वपात्रेण
शर्करापूरिते घटे । काञ्चनाब्जे प्रतिष्ठाय हैमनभुज-
ङ्गरम्” । अष्टभुजं अष्टादशभुजम् उत्पत्तिवाक्ये व्यतीपात-
मूर्त्तेराष्टादशभुजत्वात् उत्पत्तिवाक्यानुसारत्वाच्च विनि-
योगवाक्यस्य यथा भगवद्गीतासु “चत्वारोभनवस्तथेति”
चत्वारश्चतुर्दश । “गन्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपवस्त्रनिवेदनैः ।

अथ्यैर्भोज्यैः फलैश्चित्तैर्मांसि मांसशिरैश्चयेत् । नमस्तो-
ऽस्तु व्यतीपात ! सूर्य्य सोमस्तुत ! प्रभा ! । यद्दानादि कृतं
किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे । इत्युक्त्वा पञ्चरत्नाद्यं
सपुष्पं क्षतमञ्जलिम् । प्रक्षिप्य तत्क्षणादेव सर्वपाप-
क्षयो भवेत् । यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवे-
न्नाह ! । तदा पूर्णोपवासस्तु दद्यात्तत् सकलं गुरोः ।
पारयं व्यतिपातान्ते कुर्यात् संप्राप्य गोमयम् । अथे-
कस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद् यदि । तत्रैवाह
तदा दत्त्वा उपवासं समाचरेत् । कुर्यादेवं मांसि मांसि
व्यतीपातस्त्वथोदयः । व्यतीपाते तु संप्राप्ते कुर्यादुद्या-
पनं बुधः । व्यतीपाताय स्वाहेति क्षीरवृक्षसमन्वितम् ।
आज्यक्षीरतिलानाञ्च होतव्यं वै शतं शतम् । नार-
दीयपुं “व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं षष्ठ्यु तत्त्वतः ।
माघे वा फाल्गुने वापि अन्यस्मिन्मासि वा भवेत् ।
व्यतीपातो दिने यस्मिन् प्रारभेद्व्रतसुत्तमम् । तिलैः
पूर्णं शरावञ्च सगुडं गुरवेऽर्पयेत् । एवं द्वितीये दातव्यं
तृतीये तु समापयेत् । सप्ततं पायसञ्चैव दातव्यं चो-
त्तरोत्तरम् । एवं संवत्सरस्यान्ते देवस्याचांस्तु कार-
येत् । शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं हिरण्यमयम् ।
वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूजयेद्गुरुद्वयजम् । गोक्षीरेण च
संपूर्णं कांस्यभाजनसुत्तमम् । स्थापयेद्देवदेवस्य स्थानन्त-
र्गत् कल्पयेत् । शय्या च सन्निधौ तस्य स्थाप्या देव-
भक्त्यारम्भः । अनन्तशायिनं देवमनन्तफलदं शुभम् ।
लक्ष्म्या सहान्वितं विष्णुं भक्त्या संपूजयेद्गुरुम् । वै-
दिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पैः समर्चयेत् । पायसेनैव
नैवेद्यं शर्करासंयुतेन च । दत्त्वा निवेद्यं देवस्य प्रार्थनं
प्रार्थयेद्व्रती” ।

व्योमव्रतं भविष्यपुं अगस्त्याध्यं दानाऽनन्तरम् “सितचन्दन-
तोयेन व्योम स्थाप्य विलिप्य च । कर्णिकाकल्पितैः पद्मैः
संपूज्य प्रणिपत्य च” । कर्णिकाकल्पितैः कर्णिकामण्डितैः
“बकुले विमले सौख्ये निच्छिद्दे पुष्पिते सति” । पुष्पिते
विकसिते । “मध्ये केसरजालस्य व्योम स्थाप्यं सुशो-
भनम् । अङ्गुष्ठपर्वपात्रान्तु सर्वगन्धसमन्वितम् । अथ
संस्थापयित्वा च आस्तरस्य सुरोत्तम ! । पूजयेत् कर-
वीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनैः । धूपञ्च गुग्गुलुं दद्यात्
प्रणम्य शिरसा रविम् । कुङ्कुमं पूर्वापाञ्चं तु दद्या-
द्गोमः समाहितः । दक्षिणे चायुक्त्वा दत्त्वा पश्चिमे
चन्दनं सितम् । चतुःसमञ्चोत्तरे तु दद्याद्गोमविच-

क्षणः । दद्यान्मध्ये शुभं पुण्यं रक्तचन्दनमादरात् ।
पूजयेद्विधैः पुष्पैस्तथा साऽगुरुचन्दनैः । धूपं क्षणा-
गुरुं दद्यात् सप्ततं वापि गुग्गुलुम् । वासांसि च सु-
स्तुक्ष्माणि विकेशानि निवेदयेत् । पायसं हतसंयुक्तं
हतदोषांश्च दापयेत् । सर्वं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत्
प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा मातुसत्यायेन क्षमापयेत् ।
सर्वोपहारसंयुक्तं बलिं देवाय चाहरेत् । खलोत्का-
येति मन्त्रेण स्त्रियायामिततजसे । अनेन विधिवद्देव-
स्वार्चयित्वा पुरा रविम् । अहं ब्रह्मात्मनापन्नः प्रसादा-
द्भास्करस्य तु” ।

व्योमपञ्चीव्रतं भविष्यपुं “भाजनं तत्र संपूर्णं मधुना च
समन्वितम् । दद्यात् क्षणतिलानां तु प्रस्थमेकन्तु
मागधम् । द्वितयं तण्डुलानां च पृथक् प्रस्थं च
कारयेत्” । भाजनं प्रस्थचतुष्टयपूर्णायां पात्रं त्रिगुणं
प्रस्थत्रयम् । पृथगिति हतमधुतिलतण्डुलपात्राणि
पृथक् कुर्यात् । “गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानावाद्यैर्विशेषतः ।
ततः संपूजयेत् सूर्य्यं नानावाद्यसमन्वितम् । सूर्य्यं
गगनस्थम् । “पूजयेच्च ततो व्योम बलिं दिक्षु प्रपूजयेत् ।
व्यानदेवमृष्टे चैव सर्वभूतानि योजयेत् । व्योमदेश-
मृष्टे तत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्” । व्योमनिर्माणं
विष्णुधर्मोत्तरात् “चतुरक्षं भवेन्मूले तत्र वृत्तं सहा-
भुजम् । ततोऽन्यत् चतुरक्षञ्च प्रथमे संस्थितं शुभम् ।
भद्रपीठमथैव शोको व्योमभागस्तुरीयकः । सप्तमे वैद्या-
नरोऽथास्य मध्यभागः प्रकीर्तितः । भद्रपीठयदन्यञ्च
तत्र पद्मं निवेशयेत् । शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां
दिवाकरः । पत्राष्टके न्यसेत्तस्य दिकपालान् सर्वतो
दिशम्” । “य एवं कुरुते षष्ठां सन्ध्याकाले बलिं रवेः ।
स सूर्य्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः” ।

व्रतराजहतीयाव्रतं देवीपुं “हतीयावान्तु शुक्लायां लिखे-
दस्त्रयुगे शुभे । रोचनासितकर्पूरेः शिवोमां पूजयेत्ततः ।
हेमरत्नस्रजैर्वस्त्र ! मन्त्रयुग्मसुदीरयेत् । समस्तकाम-
फलदं यत्तत् पूर्वसुदाहृतम् । ततो जपार्चनं होमं
कर्त्तव्यं द्विजसत्तम ! । अवियोगाय नारीणां व्रतराजं
ब्रदा हितम् । सहस्रपुष्परत्नाद्यं सवस्त्रं दापयेत्तु तम् ।
सहायुगलं सहाभाग्यं सर्वकामप्रदायकम् । सुतश्चाह-
वियोगस्तु न भवेत्तेन भो द्विज ! । न व्याधिर्नोपसर्गाश्च
यावत्तन्तुरजो भवेत् । तावत्कालमुपमासोके राजते
मोदते चिरम्” ।

शक्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “आश्वयुज्यां सपूर्वन्तु पौर्यमास्यां नरो भुवि । सोपवासः सुरेन्द्रश्च देवं संपूजयेत्तथा । शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः । गन्धमात्य- नमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते कनकञ्च दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य । मातुषप्रमासाद्य नरेन्द्र- पूज्यो राजा भवेद् वा दिज्जुङ्गवो वा” । पञ्चापु० “आकाशाशी सभां दद्याद्भुवनो पयस्विनीम् । शक्र- लोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्रुतम्” ।

शङ्करनारायणव्रतं देवीपु० “कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं मनसि तृष्टिदम् । श्रोतुमिच्छास्यङ्गनात विष्णुशङ्कर- संज्ञितम्” । मत्स्यवाच “यथा समेश्वरनात तथा कार्य- मिदं व्रतम् । किन्तु पीतानि वासंसि केशवाय प्रक- लयेत् । गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्दने । कार्यं पूजनसम्भारे लङ्घुकादिरसं दधि । एवन्तो पूजयित्वा तु प्रतिमास्याङ्गुलेऽपि वा । आह्वय ब्रा- ह्मणौ वत्स ! वेदवेदाङ्गपारगौ । यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ । तौ भोजयेद्दिधानेन शूलपाणि- जनार्दनौ । क्षमाप्य विधिना वत्स ! सर्वकामप्रसाधकौ । भूमात्वं दाक्षिणां विष्णुधर्मोत्तकं शङ्कराय च । दत्त्वा तु ब्रजतो लोकौ क्रमाद्देह्यये ततः” ।

शङ्करार्कव्रतं कालिकापु० “अथ चानेन मार्गेण शुभां ता- लेव चाष्टमीम् । सम्प्राप्यादित्ययोगेन प्राग्विधानेन वा नरः । किन्तु दाक्षिणेतेत्यं मास्तरश्चाच्येदुबुधः । पद्मरागेण हेमेन योज्येदं लेपनं शृणु । नेत्रे न्यस्य ललाटायः कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । वृत्तन्तु योज्य मध्ये तु हरं पूर्वदर्शयेत्” । अङ्गचन्द्राकारं तन्मध्ये वृत्तञ्च कृत्वा हेमनिबद्धं पद्मरागं वृत्तमध्ये निधाय स्तुत्य- रूपनेत्रं कुर्त्यादित्यर्थः । “अभावे पद्मरागादर्हं सर्वत्र योजयेत् । रुद्रबीजं परं पूतं यतस्तत्रैव सर्वदा । शुक्लमाख्याम्बरं वल्कं नैवेद्यं च व्रतश्रुतम् । शेषः पूर्वविधानेन कर्तव्यो विधिविस्तरः । किन्तु पोष्य प्रकु- र्वीत सप्तस्यां विजितेन्द्रियः । शङ्करार्कयुतं पूज्य व्रतं गव्यञ्च पारयेत्” ।

शनिव्रतं भविष्योत्तरे “यतो यस्यस्य दिवसे श्वानमभ्यङ्गपूर्व- कम् । कार्यं देयञ्च विप्राय तैलमभ्यङ्गहेतवे । यस्तु संवत्सरं यावत् प्राप्ते शनिदिने नरः । तैलं ददाति विप्राणां क्षयशक्त्यान्त्यजनस्य तु । ततः संवत्सरस्थान्ते प्राप्ते तस्य दिने पुनः । लौहवटार्पितं सौरं तैलकुम्भे

विनिक्षिपेत् । लौहे वा मृण्मये चाथ कृष्णवस्त्रयुगा- न्वितम्” इत्यादि ।

शर्करासप्तमीव्रतं पद्मपु० “शर्करासप्तमीं वस्ये सर्वकल्मष- नाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्त्यं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तस्यां अङ्गयान्वितः । प्रातःप्रातः- स्तिलैः शुक्लैः शुक्लमाख्यातुलेपनः । स्याङ्गुले पद्मा- मालिख्य कुङ्कुमेन सर्कारिकम् । तस्मिन्निधायः सवि- त्ते धूपं पुष्पं निवेदयेत् । स्यापत्रेद्वरणं कुम्भं शर्करा- पातसंयुतम् । शुक्लवस्त्रेण सवेष्ट्य शुक्लमाख्यातुलेपनैः । सहिरण्यं यथाशक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत्” इत्यादि ।

शक्रसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सप्तस्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः । कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चस्यामेककाल- भुक् । दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतम् । देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुङ्क्ते वाग्यतः । याव- ज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति । तस्य श्रीविजय- श्चैव तिवर्गश्च विवर्द्धते । मृतः स्वर्गमवाप्नोति विमान- वरमास्थितः” । “शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसम- न्वितम् । दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पञ्चोऽंशं कुर्वन् नन्दन ! । चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्रुतम् । अगस्त्य- कुसुमैश्चात्र पूजा कार्या विभावसोः” । कार्त्तिकशुक्ल- सप्तस्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्वता पुनर्मासचतुष्टयम् यावत् शुक्लसप्तमी तस्यां तस्याञ्च पारणं कार्यम् । एकस्मिन् वर्षे वारत्नयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरेषु तादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्तव्यम्” ।

शान्ताचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० “माघमासि तथा शुक्ला वा चतुर्थीं महीपते ! । सा सर्वशान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्त्यात् सदैव हि । मानं दानं बलिः कर्म सर्वमस्यां कृतं विभो ! । भवेत्सहस्रश्रुतं प्रसादाह्वितः सदा । कृतोपवासं यस्तस्यां पूजयेद्दिननायकम् । तस्यां होमा- दिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं नष्ट ! । त्वरणं शुद्धपूज्यं व्रताक्तं तच्च भारत ! । दत्त्वा भक्त्या तु विज्ञेयं फलं साहस्रिकं लभेत्” ।

शान्तिहतीयाव्रतं गरुडपु० “हतीयायां महाभाग ! कर्त्त- व्यञ्च व्रतं शृणु । येनानन्तभवारब्धमेनः क्षपयति दिज ! । महर्षीणादिकैरन्यैरुपसर्गैः प्रपीडितः । अस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत यतवाक्कायमानसः । स्याङ्गुलं रचयित्वा तु नरोवीजप्रच्छनकैः । कृत्वा तु शृङ्गं कुर्त्यादिक्रमवित-

तण्डुलैः । तत्र चावाहयेद् देवं नरसिंहाकृतिं विभम् ।
प्रसन्नमधुरोदारवीक्षणक्षपितार्त्तिकम् । अशेषभयविध्वंस-
चतुरं पुरुषं हरिम् । अयं भयतप्तानां ददतं ददतं
वरम्” इत्यादि । “होमाच्च द्विगुणं प्राङ्मुख्येण
मन्त्रनिश्चयः । तस्य तद् द्विगुणं प्राङ्मुख्येण एष विधि-
क्रमः । नियोगारम्भसमये नियमान् प्रतिपालयेत् ।
त्रयं चाहरहः कुर्वन् नक्तकालं समापयेत्” । नियमान्
भौनादीन् । त्रयञ्चाहरहः पूर्वं नक्तकालं समापयेत् ।
त्रयं होमतर्पणजपान् अहरहः प्रतिदिनं संख्या च
सङ्कल्पितहोमसंख्यामेक्षया । “हविषागो जितक्रोधो
यतवाक्कायमानसः । नित्यं त्रिध्वजं स्थायात् सदा-
चाररतो मुनिः । न चान्तकथोऽनग्निर्ब्रह्मचारी
जितश्रमः” । यस्त्वेतत् कुरुते मर्त्यः अङ्गभक्ति-
समन्वितः । स सर्वार्थविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति
नेष्टिकीम्” ।

शान्तिपञ्चमीव्रतं भविष्यपुराणं “तद्ब्रह्मादृष्टे मासि पञ्चम्यां
अङ्गयान्वितः । यत्नास्तिष्ठन् नरो नागान् कृष्णवर्णादि-
वर्णकैः । पूजयेद्बन्धुधूपैस्तु सर्पिर्गुग्गुलपायसैः । तस्य
तृष्टिं समाद्यान्ति पञ्चगास्तत्तत्कादयः । आसहस्रकुला-
स्तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ना-
गान् संपूजयेद्विषयः । तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां
कुरुनन्दन ! । कृत्वा कुशमयाक्षगानिन्द्राण्यथा सह
पूजयेत् । यस्तस्यां विधिवद्भागान् शुचिर्भक्त्या सम-
न्वितः । पूजयेत् कुरुशार्दूल ! तस्य शेषादयो नृप ! ।
नागाः प्रीता भयन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो ! । प्र-
शान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समा” ।

शान्तिव्रतं वराहपुराणं “शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना
नृप ! । येन चीर्येण शान्तिः स्यात् सर्वदा नृहमेधिनः ।
पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके मासि पार्थिव ! । आरभ्य
वर्षमेकान्तं मुञ्जीयादस्तवर्जितम् । नक्तान्तं पूजयेद्देवं
हरिं शेषोपरिस्थितम् । एवं यः कुरुते भक्त्या व्रत-
मेतद्वराधिप ! । तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं
तथा । शेषादिभोगशयनस्यमप्राप्तिं संपूज्य यज्ञ-
पुरुषं पतगेन्द्रकेतुम् । येनस्तन्मयमधुरं सितपञ्चमीषु
तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्” ।

शान्तरायणीव्रतं भविष्यपुराणं “तस्मात् पार्थ ! प्रयत्नेन
प्रतिमासं समाहितः । मासि मास्यच्युतं पूज्य भवेथा
स्तननास्तथा । ये शान्तरायणिकथाचरितव्रतेन वर्षाणि

सप्त विधिना सुधियो नयन्ति । ते स्वर्गलोकमभिलभ्य
कृताधिवासाः कल्यायुतं सुतशतैरपि न व्यवन्ति” ।
शिलाचतुर्थीव्रतं भविष्यपुराणं “लवणैर्धान्यैर्युक्तं जीरकं
सरिच्चानि च । हिङ्गुं शूलठीं हरिद्राञ्च सर्वं परि-
करं तथा । चतुर्थ्यामेकभक्तागो सङ्गद् दत्त्वा कुटुम्बिने ।
गृहेषु सप्रसन्नं तथा शिलायुक्तानि भारत ! । एतच्छिला-
व्रतं नाम लक्ष्मीलोकप्रदायकम्” ।

शिवचतुर्दशीव्रतं मत्स्यपुराणं “शृणुष्ववाहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये
माहेश्वरं व्रतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शि-
वचतुर्दशी । मार्गशीर्षे तद्योदश्यां शितायामेकभोजनः ।
प्राञ्चयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणं कृतः । चतुर्दश्यां निरा-
हारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् । सुवर्णदण्डं कृत्वा भो-
जयेच्चापरेऽहनि । एवं नियमकृतं सुत्वा प्रातस्तथाय
मानवः । कृतमानजपः पश्चादुभया सह शङ्करम् ।
पूजयेत् कमलैः गुल्मैः गन्धधूपान्तलेपनैः” । “पञ्चदश्यां
ततः पूज्य विमानं मुञ्जीत वाग्यतः । तद्वत्क्षणचतु-
र्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् । चतुर्दशीषु सर्वास्तु कुर्यात्
पूर्ववद्वर्चनम् । ये तु मासविशेषास्तु ताद्विबोध क्रमा-
दिह । मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्” । आ-
श्विनान्तेष्विति ज्ञेयम् इत्यादि ।

शिवनक्तव्रतं भविष्यपुराणं “कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन कृत्वा
क्षणचतुर्दशीम् । इह भोगानवाप्नोति परत्वं शिववृ-
त्तति” ।

शिवरथव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कृत्वैकभक्तं हेमन्ते साधमासे
तु यन्त्रितः । साधान्ते च रथं कुर्याच्चित्रवस्त्रोपशो-
भितम् । श्वेतैश्चतुर्भिः संयुक्तं दृष्टमैः समलङ्कृतम् ।
शोभितं ध्वजमालाभिस्तुत्वाभरदर्पणैः । तण्डुलादृज-
पिष्टेन लिङ्गं कृत्वा सर्वेदिकम् । विन्यस्य रथमध्ये तु
पूजयेत् कृतबलक्षणम् । तद्भ्रातृ राजमार्गे च शङ्खभेर्या-
दिभिः स्वनैः । आसयित्वा ततः पश्चाच्छिवायतनमान-
येत् । तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः । प्रेक्ष-
णीयप्रदानैश्च क्षपयेत् शनैर्निशाम् । प्रभाते स्नापनं कृत्वा
तद्भक्तानाञ्च भोजनम् । दोनाञ्चक्षपणानाञ्च यथाशक्त्या
च दक्षिणाम् । रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनि-
वेदयेत् । भुक्त्वा च बान्धवैः सार्द्धं प्रणम्येशं गृहं
व्रजेत्” ।

शिवरात्रिव्रतं स्कन्दपुराणं नागरखण्डे “साधस्य कृष्णपक्षीय
तिथिश्चैव चतुर्दशी । तस्या रात्रिः समाख्याता शिव-

रात्रिरिति विज्ञाः । तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते
हरः । विशेषादमरैः सर्वैः ख्याता सर्वं कथेश्वरे ।
माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दशीं सुरेश्वर ! । अहं या-
स्यामि भूमिषी रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च
समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च । प्रपूजयेत् सम्प्रदिच्छुः
सर्वपापविशुद्धये । तस्यां रात्रौ हि मे पुजां यः कार-
यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपापसा स भ-
विष्यति । स्कन्दपुराणे “माघमासे तु या कृष्णा फाल्गु-
शुनादौ चतुर्दशी । सा तु पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्वपाप-
विनाशिनी । शान्तात्मा क्रोधहीनस्तु तपस्वी दानसह-
यकः । तस्मै देयमिदं देवि ! गुरुपादाभ्युद्यते सदा ।
अन्यथा यो ददातीदं स दाता नरकं व्रजेत् । वर्षे वर्षे
महादेवि ! नरोनारी पतिव्रता । वीक्षयामि जगत्
सर्वं कोमां भक्त्या प्रपूजयेत् । शिवमन्त्रैर्जपं कृत्वा
होममर्चनदीपनम् । जागरं शिवरात्र्यान्तु शिवं पश्येत्
समाहितः । सम भक्तो नरो देवि ! शिवरात्रेरुपोषकः ।
गणत्वमज्यं दिव्यमज्यम् शिवशासनम् । सर्वं कृत्वा तु
भजते गोगानश्वतसम्भवान् । एवं द्वादश वर्षाणि शिव-
रात्रेरुपोषकः । योमां जागरते रात्रिं सहजः स्वर्ग-
माप्नुयात् । अकृत्वा मां न जानाति व्रतमेतदुदाहृतम् ।
शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीम् । सातः
यथोधररसं न पिबेत् स कदाचन । यदोच्छ्वासायां
भोगान् दिवि देवसमः पुमान् । आगमोक्तविधिं कृत्वा
प्राप्नोति सकलं फलम्” ।

शिवलिङ्गव्रतं शिवधर्मोत्तरे “सितचन्दनतोयेन स्नाय्य लिङ्गं
विलेप्य च । श्वेतैर्विकसितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च ।
पङ्कजे विमले सोम्ये निच्छिद्रे पुष्पिते चने” । सोम्ये रम्ये
“मध्ये केसरजालस्य स्थाप्य लिङ्गं कनीयसम् । अङ्गुष्ठ-
मात्रं विधिवत् सर्वगन्धमयं शुभम् । स्थाप्य दक्षिण-
मूर्त्तौ तु विल्वपत्रैः समर्चयेत् । एवं योऽर्चयेत् लिङ्गं
पद्मे गन्धमयं शुभम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसेवाभि-
गच्छति । एतदुत्तमं शुद्धं शिवलिङ्गं महाव्रतम् ।
भक्तस्य ते मयाख्यातं न देयं यस्य कश्चित्” ।

शिवव्रतं कालोत्तरे “अतः परं प्रवक्ष्यामि व्रतानान्तु यथा-
क्रमम् । अष्टम्यान्तु चतुर्दशीं पञ्चयोरुभयोस्तथा । उ-
पोष्य संयतो भूत्वा विविधेनान्तरात्मना । ततोऽपराह्णे
शुचिना विशेषात् पूजयेच्चिवम् । पूर्वोक्तेन विधानेन
जपहोमादिमाचरेत् । पूजयेत् परया भक्त्या गुरुवाक-

साधनादिकैः । ततस्तु पद्मगव्यैश्च प्राशयेच्च लुक्तव्यम् ।
अमृतञ्चोपसंस्पृश्य हविष्यान्नेन वर्त्तनम् । अनेन वि-
धिना यन्नादु यावज्जीवं व्रतं चरेत् । पिता पितामह-
श्चैव तथैव प्रपितामहः । वसन्ति शिवलोकेषु शिवव्रत-
प्रभावतः । एताच्छिवव्रतं नाम व्रतानामुत्तमम्” ।
तत्रैवान्यत्र “पौषमासे तु सम्प्राप्ते पञ्चयोरुभयोः क्षत ! ।
चतुर्दशीमाघादस्यां पौर्णमास्यामथापि वा । नित्यं
निर्वर्त्य विधिवत् ततः कास्यं समाचरेत् । विशेषपूजा
तत्रैव कर्त्तव्या शुद्धचेतसा । नैवेद्यां यावकप्रस्थं खड्गं
क्षीराज्यसंस्कृतम् । रुद्रसंख्यांस्तु वै विप्रान् भोजयेच्चैव
दक्षयेत् । वितस्तिस्नातां प्रकृतिं यावदपिष्टेन निर्मिताम् ।
सहस्रक्षुरलाङ्गूलकृतभूषान्तु कारयेत् । शिवाय तु
प्रदातव्या कपिला गुरवे ततः । स्ववाहनसमायुक्ता व्रत-
पुण्यमतः शृणु !” । वर्षेसाध्यम् “अनेन विधिना माघे
खड्गं पिष्टमयं शिवे । समर्थं च विधानेन चक्रवर्ति-
पदं लभेत् । फाल्गुने तु तथा चक्रं निवेद्य तत्पदं
लभेत् । चैत्रे शिवं पिष्टमयं निवेद्य च शिवायतः ।
स सुव्रति ब्रह्महत्यां शिवलोकमवाप्नुयात् । वैशाखे
मासि दण्डाप्यं शिवस्नाप्ये निवेदयेत् । ज्येष्ठार्द्धे पि-
ष्टकं कार्यं पूजान्ते तु निवेदयेत् । सुच्यते सर्वपापेभ्यो
रुद्रलोके महीयते । ज्येष्ठे पिष्टमयं खड्गं शिवाय
विनिवेदयेत् । सुच्यते तु कतप्लावाद्गुह्यलोके तु गच्छति ।
आषाढे पिष्टजं पालं शिवाय विनिवेदयेत् । सुच्यते
दुष्कृतेः सर्वैरिह जन्मानि सञ्चितैः । ध्वजं पिष्टमयं
यस्तु शिवस्याग्रे निवेदयेत् । आश्विने तु विधानेन सोऽ-
ज्यं भोजमाप्नुयात् । मासे भाद्रपदे यस्तु गदां पिष्टमयीं
ददेत् । निधीशत्वं स सम्प्राप्य शिवलोके महीयते ।
मासि चाश्वयुजे मूलं दत्त्वा पिष्टमयवत् । शिवाय
पुरतो देयं भूषणहत्यां व्यपोहति । कार्तिके तु गदा-
चक्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत् । सप्रजन्मकृतं पापं दह-
त्यग्निरिवेव्यनम् । मासे वै मार्गशीर्षे तु कसलं पिष्ट-
मयम् । शिवाय विधिना देयं सर्वैश्चैव मवाप्नुयात् ।
सर्वपापञ्चैव नक्तन्तु व्रतानां कीर्तितं मया । नित्यपूजान्तु
निर्वर्त्य कास्यपूजान्तु कारयेत्” । तत्रैवान्यत्र “अथ वै
मार्गशीर्षे तु यस्तु पिष्टमयं ददेत् । शिवं सम्पूज्य
विधिवत् सूर्यलोके महीयते । दिव्यं वर्षसहस्रान्तु
तदन्ते खान्महीपतिः । पौषे पिष्टमयी दन्ती शिवस्याग्रे
निवेदयते । त्रिःसप्तजुषसंयुक्तः शिवलोके महीयते ।

दिव्यं वर्षसहस्रान्तु तदन्ते स्थान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती
 महावीरः सर्वैश्वर्यसमन्वितः । माघे चाश्वरथं यस्तु शि-
 वाय विनिवेदयेत् । उद्धरेत्सोऽपि नरकात् स्तपितन्
 खौरवादिनः । शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम् ।
 तदन्ते तु महीं कृत्स्नां न च खण्डां भुनक्ति सः ।
 कालगुणे दृष्टयुतन्तु पित्रोऽयं रुद्रसंख्यया । निवेद्या तु
 शिवस्थायै त्रैलोक्याधिपतिर्भवेत् । दिव्यं वर्षसहस्रान्तु
 तदन्ते स्थान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्वैश्वर्य-
 समन्वितः । चैत्रे षट्सहस्रमुदयं दासदासीसमन्वितम् ।
 षट्कोपकरणैर्युक्तं विचित्राङ्गणचर्चितम् । पूजान्ते प-
 रया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत् । दिव्यवर्षशतान्यष्टौ
 रुद्रलोके महीयते । जातिस्मरस्तदन्ते तु चक्रवर्त्तित्व-
 माप्नुयात् । मासि वैशाखसंज्ञे तु सप्तप्रोद्दिशराव-
 कान् । शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते प्रीतचेतसा ।
 स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः । पल्लवानां
 द्वे शते यस्तु गुग्गुलन्तु दहेत् सुधीः । ज्येष्ठे मासि
 शिवस्थायै पूजान्ते भक्तिसंयुतः । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः
 शिवलोके महीयते । तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च खण्डां
 ससागराम् । बलिमण्डलकं कार्यं व्याघ्रादेः शूलपाणिनः ।
 नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम् । नाना-
 चित्तसमाकीर्णं कर्त्तव्यं बलिमण्डलम् । संपूज्य परमे-
 शानं ततस्तस्य निवेदयेत् । पितृन् पितामहान्सर्वे उद्धृत्य
 प्रपितामहान् । पुत्रपौत्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते ।
 दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः । श्रावणे मासि
 देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम् । पूजावसाने दातव्यं वि-
 चित्ररचनाकुलम् । वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके मही-
 यते । योगीशो जायते शालो येन मोक्षं व्रजेत्तु सः ।
 मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा । गुग्गुलं
 प्रथमं धूपं सुरदारु ततो दहेत् । बिल्वबीजं हतं तद्वत्
 तथा नानाहृतान्वितम् । पञ्चमं ह्यगुरुं दद्यात् धूपं
 सर्वात्मना विभोः । मासमेकन्दहेतुं यस्तु नैरन्तर्येण
 भक्तितः । याति सायुज्यतां शम्भोः सपुत्रः सहस्राब्धयः ।
 यस्त्वर्कपलपुटकं पूरयेत् क्षीरसर्पिणा । मासमश्वयुजं
 शम्भोनैरन्तर्येण भक्तितः । तस्य पुण्यफलं वक्तुं न
 शक्नोऽस्मि भट्टानन ! । तत्कुले पतिता ये तु डिम्भा-
 डिम्भाहता पुनः । ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके
 यथासुखम् । वर्षायुतायुतं सायं तदन्ते तु नरेश्वराः ।
 ज्ञायन्ते शिवभक्ताश्च ज्ञानिनो वीतकल्मषाः । शिवदीक्षां

समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम् । वज्रावृतमिन्दुरसं
 पुटकन्तु शिवायतः । पूजान्ते दापयेद् यस्तु मासि प्राप्ते
 च कार्तिके । देहान्ते रुद्रलोके तु मादन्ते सह वा-
 न्धवैः । व्रतान्ते चैव संपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि ।
 हैमवस्त्राज्जपानैश्च वित्तशायं विना सुत ! । पञ्चाङ्ग-
 “व्याघ्रादादिचतुर्मासां वर्जयेद्भक्त्यन्तम् । हलाकभ-
 ञ्जणैश्चैव मधुसर्पिर्घटान्वितम् । कार्तिक्यान्तत् पुनर्हैम
 ब्राह्मणाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनु-
 त्तमम्” ।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपुं. “शिवा शान्ता सुखी राजन् !
 चतुर्थीं त्रिविधां कृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा
 लोकेऽपूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानसुपवासोजप-
 स्तथा । क्रियमायं शतगुणं प्रसादाद्वान्तिनो नृप ! ।
 गुडलवणहतानां दानं शुभकरं कृतम् । गुडपूपा-
 स्तथा वीर ! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम् । चतुर्थ्यां नर-
 शार्दूल ! पूजयेन् सदा शिवः । गुडलवणपूजाभिः
 ज्वशूत्रशुरमातरः । ताः सर्वां सुभगा, सुर्वै विघ्नेश-
 खांतुमोदनात् । कन्यकाश्च विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्” ।
 शिवापवीतव्रतं शिवधर्मोत्तरे “पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शिवं
 संपूज्य यत्नतः । उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोज-
 येत् । पुनरेव च कार्तिक्यां पूज्य शम्भुं क्षमापयेत् ।
 यतीनां दक्षिणां दत्त्वा स्त्रवस्त्रादिपूर्विकाम् । यः कु-
 र्यात् सज्जदयैव चातुर्मासां पवित्रकम् । कल्यकोटि-
 सहस्राणि रुद्रलोके महीयते” ।

शीलव्रतीयाव्रतं पद्मपुं. “अनन्तरिकमस्मात् तृतीयायान्तु
 यो नरः । गां दत्त्वा शिवभक्त्यै पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 दहदानन्दकृत् पुंसां शीलव्रतमिदं कृतम्” ।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “भगवन् ! कर्मणा केन शील-
 वान् पुरुषो भवेत् । कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव वि-
 शिष्यते” । मार्कण्डेय उवाच “आयहायण्यतीते तु
 आसमेकं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं वराहसपरा-
 जितम् । हतेन क्षमापयेद्देवं हतेन जुहुयाद्भिरम् । हतं
 हिजेभ्यो दद्याच्च हतमेव निवेदयेत् । तिरातोपोषितः
 मोषत्रां हतपालेण च हिजम् । पूजयेच्च सुवर्णं यथा-
 शक्तिं नराधिप ! । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य
 नाकं सुचिरं सनुषत्रः । सानुषत्रमासाद्य च शीलवान्
 स्यात् प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीवितञ्च” ।

शुक्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “शुक्रं ज्येष्ठमास्य पूजये-

नक्तभोजनः । पूर्वोक्तक्रमयोगेण द्विजसन्तर्पणेन तु । सप्रमे त्वय संप्राप्ते सौवर्णं कारयेत्स्नितम् (शुक्रम्) । रौप्ये वा कांस्यपात्रे वा स्थापयित्वा भृगोः सुतम् । संपूज्य परया भक्त्या श्रोतवस्त्वानुलेपनैः । अथे तस्य प्रदातव्यं पायसं सुतसंयुतम्” ।

शुद्धिव्रतं वक्रिणः “एवं वा द्वादश मासानुपोष्यैकादशीं बुधः । स यः करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत् । सुनामद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा । द्वादश घेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति । दिवि देवाः स देवेन्द्राः कृत्वा कर्मागलेकशः । पश्चादाराधयन्तीह हरिं शुद्धिव्रतेन हि” ।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपुं “शृणु राजन् ! महाभाग ! शुभ-व्रतमनुत्तमम् । येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न संशयः । मासि मार्गशिरे पुण्ये प्रथमाव्दात् समाचरेत् । एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्याद्दशमी तिथिः । ततो दशस्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्चयेत् । भुक्त्वा सङ्कल्पतः प्राग्बद्ध द्वादश्यां शुद्धमानसः । केशवेति हरिं पूज्य दद्यात्तत्प्रोतये तिलान् । सहिरण्यं तथा कृष्णद्वादश्यां प्रयतो नृप ! । ताम्र्येवसुषित्वा च यवान् दद्याद् द्विजातये । कृष्णायेति हरिर्वाच्यो दाने होमे तथा-र्चने । चातुर्मास्यामथैवन्तु क्षपित्वा राजसत्तमम् । चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः । सक्तुपात्राणि विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत् । आवणादिषु मासेषु तद्वद्वोविन्दमर्चयेत् । त्रिषु मासेषु यावन्तु कार्तिकः स्यादिहागतः । तमध्ये वं क्षपयित्वा दशस्यां प्रयतः शुचिः । अर्चयित्वा हरिं भक्त्या मासनाम्ना विचक्षणः” ।

शुभसप्तमीव्रतं पद्मपुं “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभ-सप्तमीम् । यासुपोष्य नरोरोगात् शोकदुःखात् प्रसृज्यते । शुक्ले चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानारभेच्छुभसप्तमीम् । कपिलां पूजयेत्तत्रा गन्धमाल्यानुलेपनैः । नमसि सूर्यसम्भूता-मशेषभुवनालयाम् । त्वामहं सर्वकल्याणशरीरां सर्व-सिद्धये । अथाहृत्य तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम् । काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम् । फलेनाना-विधैर्भक्ष्यैः सर्वोपस्कारसंयुतैः । दद्याद्विकालवेलाया-मर्थमा प्रीयतामिति । पञ्चगव्यं तु संप्राश्य क्षणेद्भूमौ विमत्सरः । ततः प्रभाते सुस्नातो भक्त्या सन्तर्पयेद् द्विजान् । अनेन विभिना दद्यात् मासि मासि सदा

नरः । वाससी वृषभं हैमं तद्वच्छन्दोऽश्वपूज्यम् । वत्सरान्ते च शयनमिक्षुदण्डगुणान्वितम् । सोपधानश-विश्रामभाजनासनसंयुतम् । ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौ-वर्णवृषभैर्युतम् । दद्याद्देविदे सर्वं विश्वात्मा प्रीयता-मिति” ।

शूलदानव्रतं शिवधर्मोत्तरे “अमावस्यां निराहारः अष्ट-मेकं नियन्वितम् । शूलं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनि-वेदयेत् । शिवाय राजतं पद्मं सौवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या च विन्यसेत् मूर्ध्नि शेषं पूर्ववदाचरेत् । कामतो-ऽपि कृतं पापं भूयश्चल्यादिकञ्च यत् । तत् सर्वं शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः । महापद्मविमानेन नरो नारीसमन्वितः । युगकोटिशतं सायं शिवलोके महीयते” ।

शैलव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि तव शैलव्रतं शुभम् । महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमान्दत्तवानपि । विन्यस्य पारिपातश्च सप्तैते कुलपर्वताः । चैत्रशुक्लम-मारम्भात् प्रत्यहं दिनसप्तकम् । तेषां संपूजनं कृत्वा बह्विज्ञानं समाचरेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपाद्भ-सम्पदा । यदैर्हर्षं तथा कुथ्याद् दद्याद्विप्रे यवानपि । नित्यं यवान्मन्त्रीयात् कुथ्यात् संवत्सरं व्रतम् । तस्याव-साने दद्यात्तु यवप्रस्थांश्च विंशतिम् । वावचकाय द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनस्य तु” ।

शैवनक्षत्रपुरुषव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते । यस्मिन् व्रते तदप्यत्र अयताक्षयं मङ्गत् । शिवनक्षत्रपुरुषं शिवभक्तिसतां नृणाम् । तस्मिन्नक्षत्रयोगे च पुराणज्ञाः प्रचक्षते । फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा हस्तः प्रजायते । तदा पाद्मां व्रतं चैतन्नक्षत्रेनाभ्यर्च्य शूलिनम् । शिवायेति च हस्तेन पादौ संपूजयेद्भिभोः” ।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “प्रतिमासं प्रवक्ष्यामि शैवव्रत-मनुत्तमम् । धर्मकामार्थमोक्षार्थं नरनार्यादिदेहिनाम् । पौषे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुथ्यांश्चक्षुभोजनम् । सत्य-वादी जितक्रोधः शालिगोधूमगोरसैः । पञ्चयोरष्टमीं यत्नादुपवासेन वर्त्तयेत् । त्विसन्ध्यमर्चयेद्देशमग्निकार्यञ्च भक्तिः” । वर्षसाध्यम् “विज्ञानञ्चाग्निहवनं भूशय्या नक्तभोजनम् । पञ्चयोरुपवासेन चतुर्दश्यष्टमीं क्षिपेत् । इत्येवमादिनियमैराचरेत् शिवव्रतम् । शिवभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत् । स्त्रीत्वमत्युत्तमं सा चेत् काङ्क्षते शृणुयाद् व्रतम्” ।

श्रीपञ्चासकृतं भविष्यपु० “चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्चयोः
शुक्लकृष्णयोः । योऽव्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो
नरः । यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्ययाजिनाम् । तत्
पुण्यं सकलं तस्यां शिवलोकस्य गच्छति” ।

शौर्यव्रतं वराहपु० “अतः परं प्रवक्ष्यामि शौर्यव्रतमनुत्तमम् ।
येन भीरोरपि महत् शौर्यं भवति तत्क्षणम् । मासि
चाश्वयुजे शुद्धा नवमी सप्तपौषिता । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पः
स्थित्वाष्टम्यां निरोदनः । नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं प्रथमं
भक्तितो नृप ! । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव तु
पूजयेत् । दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महा-
प्रभाम् । एवं संवत्सरं यावदुपोषत्र विविवन्मृतम् ! ।
वृत्तान्ते भोजयेद्भीमान् यथाशक्त्वा कुमारकान् । हेम-
वस्त्रादिभिः स्नानं पूजयित्वा तु शक्तितः । पश्चात्
क्षमापयेत्स्नानं देवी मे प्रीयतामिति । एवं कृत्वा
अष्टराज्योल्लेखेन न संशयः । अविद्यो लभते विद्यां
भीरुः शौर्यं च विन्दति” ।

अङ्गाव्रतं पद्मा० “कृत्वापलेपनं शम्भोरपतः केशवस्य च ।
स सर्वपापनिर्मुक्तः शिवलोकं गच्छति । राजा भ-
वति सम्भूतः सार्वभौमो महेश्वरः । एतत् अङ्गाव्रतं
नाम बहुकल्याणकारकम्” ।

अवणद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “एकादशी यदा शुक्ला अव-
ण्येन सम्पन्निता । विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां
विजयप्रदा । एकादश्यां सोपवासो रात्रौ संपूजयेद्भारम् ।
रौप्यसौवर्ण्यपात्रे वा दारुर्वज्रमयेऽपि वा । स्वाच्छाद्य
पात्रं वासोभिरक्षतैः पलसंभितैः । सागैश्चर्मैश्च गन्धैश्च
भक्त्या वा शक्त्यपेक्षया । तिलादिकेन विनाशः प्रस्थेन
कुण्डलेन वा । अलाभे यवगोधूमैः फलैः शुद्धतिलैर्भवेत् ।
पुष्पैर्गन्धैः फलेषूपैः काकोत्थैरचयेद्भारम् । नानावि-
धैश्च नैवेद्यैर्भक्त्यभ्यर्चयेद्भोदने । स्वचित्स्थानुसारं
सहिरण्यञ्च कारयेत् । मन्त्रेण तु शतगुणं भक्त्या लक्ष-
गुणोत्तरम् । भक्तिमन्त्रगुणोपेतं कोटिकोटिगुणोत्तरम् ।
एभिर्मन्त्रपदैस्तु पूजयेद्गण्डध्वजम् । उपहारैर्नर-
त्रोः । शुचिर्भूत्वा समाहितः । “एषा व्युष्टिः समा-
ख्याता एकादश्यां मया तव । पूर्वमेव समाख्याता
द्वादशी अवणान्विता । उपोष्येकादशीं पश्चाद् द्वादशी-
मध्युपोषयेत् । न चाल विधिलोपः स्वादुभयोर्देवता हरिः” ।
एकादश्यां द्वादश्यां चान्यतरस्यां वा अवणयुक्तायां
अवणयुक्तोपवासेनैव व्रतद्वयसिद्धिः एकस्मिन् व्रते पूर्व-

मन्यां तिथिसुषोष्य पश्चादपारयित्वा नान्वोपोषत्रा इति
यो विधिलोपः स एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः । “बुध
अवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम् । स्नानं दध्योदनं
सस्यगुपवासः परो विधिः । सगरेण ककुत्स्थेन धुन्वु-
मारेण गाधिना । एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र ! कामाक्ष्य द्वाद-
शीव्रतम् । सा द्वादशी बुधयुता अवण्येन साकं सासौ
जयेति कथिता ऋषिभिर्नभस्ये । तामादरेण सप्तपौषत्र
नरोऽमरत्वमाप्नोति पार्थ ! अणिमादिगुणोपपन्नम्” ।

विष्णुधर्मात्तरे “उपवासासमर्थानां किं स्यादेकसुषोषि-
तम् । महाफलं महादेव ! तन्ममाचक्ष्य शृच्छतः” ।
कृष्ण उवाच “या राम ! अवणोपेता द्वादशी महती तु
सा । तस्यासुषोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम् ।
प्राप्तात्ययत्नात् धर्मज्ञ ! द्वादशद्वादशीफलम् । दध्योदन-
युतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा
ऊत्तोपानहमेव च । न दुर्गतिमवाप्नोति जातिसपत्राश्च
विन्दति । अक्षयं स्थानमाप्नोति नात्र कायार्थं विचा-
रणा । अवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि । अत्यन्तं
महती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता । स्नानं जप्यं तथा
दानं होमः आहुं सुरार्चनम् । सर्वसत्त्वमाप्नोति
तस्यां शृङ्गुलोदह ! । तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्न
कचन सङ्गमे । स्वर्गद्वारान्तरं राम ! फलं प्राप्नोत्य-
संशयम् । अवणं सङ्गमाः सर्वे परपुष्टिप्रदाः सदा ।
विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः । तथैव
द्वादशी प्रोक्ता बुधअवणसंयुता । तृतीया च तथा
प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा । तथा तृतीया धर्मज्ञ ! तथा
पञ्चदशी शुभा” ।

श्रीपञ्चमीव्रतं गरुडपु० “यदिन्द्रेण पुरा चीर्यं श्रीविद्युक्तेन
पार्थिव ! । श्रीसमृद्धिकरं तद्विष्टं श्रीपञ्चमीव्रतम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां पञ्चगोत्सवे । उपवासश्च नि-
यमं कुर्यात् पद्मां स्मरेद्भृदि । स्वर्णरौप्यां यथा शक्त्या
तास्रां स्मृत्कारजामथ । चित्रपट्टगतां देवीं लक्ष्मीं
क्षमापाल ! कारयेत् । पद्मासनां पद्महस्तां पद्मां पद्मदले-
क्षणाम् । दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां काञ्चनैः कलसौ-
क्ष्मैः” । लक्ष्मीरूपनिर्माणं विष्णुधर्मात्तरोक्तं वेदित-
व्यम् । तद्वयथा “सह्यित्वा श्रीः कर्त्तव्या शङ्खाखु-
जकरा शुभा । सुखस्थिता महाभाग ! पद्मे पद्मकरा
शुभा । हिमुक्ता चारुवर्णी सर्वभरणभूषणा । द्वौ
च मूलकरो भूमिं कार्थ्यै विद्याधरौ शुभाविति । ततो

यासक्तये याते निम्नगाया स्तदाय वा । ज्ञानं कथ्याद-
संभ्रान्तः शक्तिमदुपचारतः । देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य
ततो देवमृच्छं व्रजेत् । तत्तस्यां पूजयेद्देवीं पुष्पैस्तत्काल-
सम्भवेः । फलानि च यथाभावं विरुद्धं धान्यसञ्चयम् ।
ततः सुवासिनीं पूज्या कुङ्कुमैः कुङ्कुमेन च । भोजयेन्ना-
धुराज्ञेन प्रणिप्रत्य विमर्शयेत् । ततस्तु तण्डुलप्रस्यं
हतपात्रेण संयुतम् । ब्राह्मणाय प्रदातव्यं सा श्रीम्
प्रीयतामिति । निर्वर्त्यैतद्देशेण ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
मासानुभासं कर्त्तव्यं विधानेन भारत ! । श्रीलक्ष्मीः
कमला सम्यक् पद्मा नारायणी तथा । पद्माष्टतिः स्थितिः
पुष्टिस्तुष्टिः सिद्धिः क्षमा क्रमात् । मासानुभासं रा-
जेन्द्र ! प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । वस्त्रमण्डपिकां कृत्वा
पुष्पगन्धादिवासिताम् । शयायां स्थापयेत्क्षत्रीं सर्वोप-
स्कारसंयुताम् । सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टावृतक्षणीम् ।
सम्प्रधान्यसमोपेतां रसधातुसमान्विताम् । पादुकोपानह-
च्छत्रभाजनासनसंस्कृताम् । देवीं संपूज्य विधिवद् ब्रा-
ह्मणाय कुटुम्बिने । व्यासाय देदविदुषे यस्मै वा रो-
चते स्वयम् । सोपस्करां सवत्साञ्च घेहुं दत्त्वा क्षमा-
पयेत् । यः पञ्चमीव्रतमिदं दयितं सुरारोभक्त्या समा-
चरति पूज्य मृगोत्तनूजाम् । राज्यत्रयं च भुवि भव्य-
जनोपभोग्यं भुङ्क्ता प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य । साहा-
त्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत ! । जयेति या च
विख्याता व्रतिनां जयदायिनी । यस्माज्जया जवा-
शब्दं करोति व्रतिनो बुधाः ! । परिपूर्णं व्रतं यस्यां
सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च विजया चैव जयन्ती
पापनाशिनी । जया, कार्तिकशुक्लपञ्चमी “श्रवणेन यदा
युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । उत्तराफाल्गुनी यस्याभि-
न्दुवारसमागमः । चारभेत नरस्तस्यां व्रतं पूर्वेषुपोषितः ।
चतुर्थ्यामेकभक्ताशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । धृतिमान्
कृतसंकल्पो भवेन्नियमवाङ्मरः । ततःकल्यं ससुखाय ज्ञात्वा
नियतमानसः । धृतसङ्कल्पया पत्न्या कुख्याद् विलस्य
चार्चनम् । विलम्बे ततः कुख्याद् वेदिं पुष्पाक्षतैर्यु-
ताम् । स्थापयेत् कलसान्धौ तस्यामष्टसु दिक्षु वा ।
तन्मध्ये विलम्बे तु स्थापयेच्च महावटम् । सौवर्णं
राजतं ताजं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्” इत्यादि ।

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “श्रीविहीनस्य लोकेऽस्मिन्
जीवितस्यापि किं फलम् । तस्माद्व्रतं समाचक्ष्य येन
स्याच्छीयुतो नरः” । मार्कण्डेय उवाच “वैशाख्यां

सप्तमीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं
श्रीसहायं दिने दिने” । पूर्ववदिति चैत्रप्रादिकृपावर्ग-
व्रतवत् । “पुष्पमूलैः फलैश्चैव जङ्गयादक्षतानि च ।
विलांसं वङ्गो सततं गोरसमौजयेद् द्विजान् । त्रि-
रात्रोपोषितो ज्यैष्ठ्यां कनकं प्रतिपादयेत् । वस्त्रयुग्मञ्च
राजेन्द्र ! तेन साफल्यमश्नुते । कृत्वा व्रतं मासमिदं
यथोक्तमासाद्य भासं सुचिरं महद्यः । महद्यमासाद्य
विष्टकृतेजाः श्रिया युतः स्वाज्जगति प्रधानम्” ।

श्रीवृक्षनवमीव्रतं भविष्योत्तरे “तस्माद्भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे
कुक्षत्तम ! । नवम्यामर्चयेद्भक्त्या ईषत्सूर्योदयेऽनघ ! ।
श्रीवृक्षं विविधैरत्नैरनग्निपतितैः फलैः । तिलपिण्ड-
गोघूसैर्दूषगन्धाहुलेपनैः । ईषद्भाद्रपदाक्रान्त ! श्रितरो
वै नभस्तले । सन्त्येणानेन राजेन्द्र ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः ।
सप्रकृत्यस्ततोऽभ्यर्च्य श्रीवृक्षं प्रणिप्रत्य च । ब्राह्मणान्
भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवीं प्रीयतां मम । ततो भुञ्जीत सौ-
नेन तैलाहारविवर्जितम् । स्नानस्नपकं स्नानात्ते दधि-
धान्यफलं शुभम् । एवं यः कुरुते पार्थ ! श्रीवृक्षाभ्य-
र्चनं नरः । नारी वा दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र
संशयः” ।

श्रीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लस्य पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा
श्रियम् । सकर्त्तव्याहुयादेतत् फलं संवत्सरोदितम्” ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम ते व्रतम् । चैत्र-
शुक्लतृतीयायां ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् । कृत्वा शुक्लाश्वरो
राजच्छकुमाख्याहुलेपनः । तिष्ठेद् हतोदनाहारो
भूमौ सुयान्निशां च ताम् । चतुर्थ्याञ्च तथा ज्ञानं
वह्निरेव समाचरेत् । पञ्चम्याञ्च विशेषेण शुक्लाश्वरधरः
शुचिः । लक्ष्मीं संपूजयेत् पद्मैः कृतकेऽकृतकेऽपि वा ।
शुक्लेन गन्धसाध्नेन हतदीपेन वापथ” इत्यादि ।

पञ्चीव्रतं ब्रह्मपु० “कृतोपवासः पञ्चम्यां पञ्चां योऽर्चयते र-
विम् । नियमव्रतचारी च रवेर्भक्तिसमान्वितः । सप्तम्यां वा
महाभाग ! सोऽश्वमेधफलं लभेत्” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पञ्चप्राञ्च शुक्लपक्षस्य ये नरा भौमवासरे । व्रतश्चरति
यत्नेन तथा तासां पृथक् पृथक् । न तेषां दुर्लभं कि-
ञ्चित् भविष्यति सुरोत्तम ! । द्वियोगे हि गुणं तेषां
फलं खान्द ! भविष्यति । द्वियोगे पूजनं कृत्वा मासेषु
सुरसत्तम ! । कल्पं जायते पुण्यं नात्र काया विचा-
रणा” ।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि पञ्च-

सूक्तिप्रतं तव । संवत्सरः स्मृतो वज्रस्तथाकः परिवत्सरः ।
इदापूर्वस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः । उत्पूर्वश्च
तथा प्रोक्तो देवदेवो महेश्वरः । तेषां मण्डलविन्यासः
प्राग्वदेव विधीयते । प्राग्वदिति नीलश्वेतरक्तपीत
कण्णकेः मण्डलविन्यासाः कर्त्तव्याः “प्राग्वत् प्रपू-
जनं कार्यं होमः कार्यौ यथाविधि । तिलैर्ब्रीहि-
वैश्वैव घृतेन सितसर्षपैः । तक्षिणैरथ वा मन्त्रैर्होमभिः
प्रत्यहं क्रमात् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् प्राग्वद्विषयपञ्च-
कम् । चैत्रशुक्लं समारभ्य पञ्चमीप्रष्टति क्रमात् । संवत्-
सराख्ये वर्षे तु व्रतमेतत् समाचरेत् । पुजावसाने दातव्याः
सुवर्णाः पञ्च यादव ! । चतुर्वेदविदे देयं शाखाभेदेन
यादव ! । एकैकं पञ्चकं देयं यथाकालमिदं भवेत् ।
यथेष्टं लोकमाप्नोति कामचारी विहङ्गमः” ।

सङ्क्रान्तकव्रतं वराहपुं “शृणुष्वैकमना भद्र ! सङ्क्रान्तकमिदं
व्रतम् । कथयामि महापूर्वं ब्रह्मणा कथितं मम ।
मासस्य कार्तिकस्यापि शुक्लप्रतिपदि व्रतम् । गृह्णीया-
देकभक्त्यु कृत्वा दत्तादिशोधनम् । सायं सङ्कल्पमाधाय
द्वितीयायासुपावसेत् । तृतीयायामपि तथा चतुर्थ्यां
पारणं भवेत् । शिवं संपूजयेद्भक्त्या उपवासद्वयेऽपि च ।
यत्न विनोपचारेण रात्रौ दद्यात्ततो मुनि । स्वप्ने प्रातः
ससुत्याय स्मृत्वा देवं समर्चयेत्” ।

सन्तानव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “कार्तिक्यासुपावसी यः
कन्यां दद्यात् खलङ्कृताम् । स्त्रीयां परकीयां वा
नदीसङ्गमके शुभे । एतत् सन्तानदं नाम व्रतं सुगति-
दायकम्” ।

सन्तानाष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे
स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्याः
कुरुते च यः । निराहारो नरः पश्चात् कृष्णस्य जगतः
पतेः । उपोषितो जपन्मन्त्रं रात्रौ प्रयतमानसः ।
पूजायाश्चापि कृष्णस्य सप्त वारान् प्रकीर्त्तयेत् । पाषाण्ड-
नोविकर्मस्थान् वेडालान् वक्त्रास्तिकान् । प्रभाते च
ततः स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । मुञ्जीत ज्ञत
पूजस्तु कृष्णस्यैव जगत्पतेः । वैशाखज्यैष्ठ्याद्यैव पारणं
हि त्रिमासिकम् । उपोष्य देवदेवेशं हृतेन स्नापये-
द्भिरम् । आषाढे आषाढे चैव मासि भाद्रपदे तथा ।
उपोषितो द्वितीयं वै पारणं पूर्ववद्भवेत् । आश्विने
कार्तिके सौम्ये हृतीयं पारणं तथा । पौषे माघे
फाल्गुने च चतुर्थं दिजसत्तम ! । पारणं पारणं पूर्णं

हृतेन स्नापयेद्भिरम् । ब्राह्मणेभ्यो हृतं दद्यात्तथैव प्रति-
पारणम् । कृत्वा व्रतं नाकमनुप्रयाति मातृप्रासादा
च निर्हृतः स्यात् । सन्तानव्रतञ्च तथाप्नुतेऽसौ याव-
न्मर्हति सागरमेखलानाम् ।

सप्तभिर्गतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादधारभ्य प्रत्यहं दिन-
सप्तकम् । मरीचिमन्त्राङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वशिष्ठञ्च महाभागं पूजयेत् दिवसक्रमात् । काबोद्भवैः
फलैः पुष्पैः गोरसैश्च फलान्वितैः । आचरेत् प्रत्यहं
स्नानं बहिर्नक्ताशनो भवेत् । महाव्याहृतिभिर्होमं
तिलैर्नित्यं समाचरेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र फलमूलैश्च
गोरसैः । वारिधान्यश्च दातव्याः क्षीरपूर्णां दिजातिषु ।
एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽहिताग्नेये । दद्यात्
कृष्णाजिनं राजन् ! यथापूर्वं संवेरितम् । व्रतमेतच्चरः
कृत्वा भोजोपायञ्च विन्दति” ।

सप्तसारस्तव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “चैत्रशुक्लादधारभ्य प्रत्यहं
दिनसप्तकम् । सुप्रभां काञ्चनाक्षीञ्च विशालां मानसो-
द्भवाम् । मेघनादां सुवेणुञ्च तथैव विमलोदकाम् ।
नित्यं संपूजयेद्भक्त्या बहिःस्नानं समाचरेत् । तासाञ्च
प्रत्यहं नाम्ना दध्ना होमं समाचरेत् । ब्राह्मणान्
भोजयेच्चात्र दध्ना युक्तं सुभोजनम् । हृतोदनं तथा-
श्रीयात्सकदेव तथा निशि । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं
सारस्तं नरः । तत्रोष्य सुचिरं कालं मातृप्रे जा-
यते यदा” इत्यादि ।

सप्तसुन्दरकव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “एकभक्ता च सप्ताहं
पौरिणीरत्नं भोजयेत् । संपूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्ध-
पुष्पविलेपनैः । ताम्बूलसिन्दूरवरैरङ्गिरैकफलैश्च च ।
प्रियतां कुसुदा देवीं प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकैकां पूज-
येद्देवीं सप्ताहं यावदेव तु । पुनश्च सप्तमे प्राप्ते ताः
सप्तैव निमन्त्रयेत् । षड्भ्यः सम्भोजयित्वा यथा-
शक्त्वा विभूषणैः । भूषयित्वा मात्यवस्त्रैः कर्णवेशा-
ङ्गुलीयकैः । कुसुदा साधवी गौरी भवानी पार्वती
उभा । अम्बिका चेति संपूज्या दर्पणं दापयेत् पृथक् ।
ब्राह्मणं पूजयेत्त्वेकं वाच्यं सम्मन्त्रमस्तु मे । सप्तसुन्दरकं
नाम व्रतं पापहरं शुभम् । कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्यं
सौभाग्यमखलं तथा” ।

सप्तव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि सप्तव्रत-
मेव ते । चैत्रशुक्लादधारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । लवणं
क्षीरं घृतं दधिमण्डं सुरोदकम् । तथैवैतुरसोदञ्च

स्वादुदम्भैव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिभूत्वा
तथा बहिः । घृतेन होमं कुर्वीत सप्तस्याञ्च प्रदापयेत्
हविष्याशी भवेद्भक्तं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्स-
रान्ते दद्याच्च तथा घृतं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन
शीघ्रं सप्तसागरमेखलाम् । भुनक्ति वसुधां राजा !
सप्तजन्मान्तराणि तु ।

सप्तपूर्णव्रतं भविष्योत्तरे “संपूर्णं नाम तच्चापि व्रतं सप्त्यक्
फलप्रदम् । यज्ञीयं नरनारीभिर्न्यायवत् संपूर्णकालकम् ।
अथ यन्मन्त्रं कर्त्तव्यं संपूर्णफलकारिभ्यः । किञ्चिद्भग्नं
प्रसादेन यद्व्रतं व्रतितानां भवेत् । तत् संपूर्णं भवेत्
सर्वं व्रतेनानेन पाण्डव ! । उपद्रवैर्वैष्णविधैर्महाभो-
हाञ्च पार्थिव ! । यद्भग्नं किञ्चिदेव स्यात् व्रतं विघ्न-
विनायकैः । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं सत्यं सत्यं न
संशयः । काचन रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् ।
भग्नवत्तस्य योदेवस्तत् स्वरूपं सुनिर्मितम् । रूपं स्त्री-
पुंसयोर्वापि प्रारब्धं तद्वत्तं किल । न च निष्पादितं
किञ्चिद्देवात् सर्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पङ्कजाकूट-
शौभ्यं प्रहसिताननम् । द्विभुजादीनि स्त्रीपुंसयोरुपस्य
विशेषणम् तच्च रूपमज्ञातेषु व्रतेषु, जन्मान्तरक-
तानां विस्मृतानाञ्च ज्ञातत्वे तेष्पदीदं प्रायश्चित्तमिति ।
“निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । तस्मा-
न्नासे पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे । स्नापयेत्
पयसा दध्ना घृतक्षीररसास्तुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु
पूजयेत् कुसुमादिना । तोयपूर्णस्य कुम्भस्य मुखे विन्यस्य
चन्दनैः । धूपदीपाक्षतैर्वस्त्रैर्नानाबल्युपहारकैः । अर्घ्यं
दद्याच्च तच्चाज्ञा मन्त्रेणानेन पाण्डव ! । उपवासिन
होमस्य प्रायश्चित्तं कृताञ्जलेः । शरणञ्च प्रपन्नस्य कुरु-
क्षाय दयां पुनः । परत्र भयभीतस्य भग्नवर्ज्यव्रतस्य
च । कुरु प्रसादं संपूर्णमस्तु ते त्वत्प्रसादतः ।

सम्भोगव्रतं भविष्युः “द्वे पञ्चस्यौ हि सासस्य द्वे च प्रति-
पदौ नरः । सोपवासः सुगन्धाद्यः शयीत प्रियया सह ।
खगनिश्चलाच्चतस्तु रतिप्रीतिविर्वाजितः । खगनिश्चल-
चित्तः स्त्र्यर्थाध्यानपरः “समस्तं स्मृतिशीलस्य तस्य पुण्य
फलं शृणु । दिव्यं वर्षसहस्रं तु दिव्यं वर्षशतं तथा ।
ततस्तु भावयत्यनेन महादेवं न संशयः ।

सर्पपञ्चमीव्रतं भविष्युः “पयोव्रतन्तु पञ्चस्यां दत्त्वा नागं
द्विजातये । शौवर्णं सर्पजनितं भयं तस्य न जायते ।
एतत् सर्पव्रतं प्रोक्तं सर्पमैलीकरं परम् ।

सर्पविषापहपञ्चमीव्रतं स्कन्दः प्रभासखः “आवश्ये सासि
पञ्चस्यां शुक्लपक्षे वरानने ! । आरभ्योभयतो लेख्याः
गोमयेन विषोत्तणाः । कृत्वा च कौतुमान्नागादिद्राक्षीं
च प्रपूजयेत् । हतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरा-
नने ! । गोधूमेः पयसा पूज्य लाजाद्यैर्विधैस्तथा ।
पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूवाङ्गुरैः क्रमात् । गन्ध-
पुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । अथ वा आवश्ये
सासि पञ्चस्यां अङ्गवानित्तः । यश्चालेख्यं नरो नामान्
कृष्णवर्णादिवर्णकैः । गुरुकल्पान् तथा वीथ्यां स्मरन्
विलिखेत् बुधः । पूजयेद्भस्मपूषं पयसा पायसेन च ।
तस्य तृष्टिं समायाति पद्मास्तककादयः । आसप्तमात्
कुलं तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजयते तत्र मन्त्रो
विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य प्रजपमात्रे तु न विषं क्रमते
सदा ।

सर्वकामव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “सङ्कारकं तथा स्त्र्यर्थं
निर्वर्त्ति वा खगेश्वरम् । हवनं वेश्वरं कृत्यं कपाल-
कणकिङ्किणीम् । तत्र वैकाद्यान् यस्तु देवान् त्रिभु-
वनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूजयेत्तथा ।
गन्धसात्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षाद्या-
रभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च
ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रत वत्सरमेतदष्टं रुद्र-
त्वमाप्नोति नरस्तु राजन् ! । रुद्रेण सार्द्धं शुचिरं
वसित्वा कामानप्राप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्व-
गतान् रुद्रान् रुद्रा सर्वत्र पूजयेत् । सर्वकामानवाप्नोति
सर्वमानपराजितान् । विष्णुधर्मोत्तरे “माघमासे चतु-
र्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा पितृगणान् राजन् !
जीर्णचन्द्रे च पूजयेत् । सर्वकामसम्पदस्य यज्ञस्य फलम-
श्नुते । आङ्गं कृत्वा तथा राजन् ! सर्वकामानवाप्नुयात् ।
सर्वकामाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कृत्तिकास्त्रर्च्यदेवं कार्तिकी-
प्रभृति क्रमात् । यावत् स्यात् कार्तिकी भूयो नरसिंह-
सुपोषितः । अशुलेपनपुष्पाद्यैः सर्वरत्नैः सदैव तु । वृताव-
साने दद्याद् गां तथा श्वेतां द्विजातये । श्वेतवल्गुयुता-
ञ्चैव रजतस्य तथा नृप ! । उपोषितः सदा कुर्याद्व्रतं
स्यात्फलवर्जितः ।

सर्वव्रतं कौरवः “मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी ।
तस्यासुपोष्य विधिवत् सम्पूज्य गिरिजापतिम् । ब्रह्म-
हत्यादिभिः पापैर्मुक्तो भवति मानवः ।

सर्वांगसप्तमीव्रतं भविष्युः “कृष्णपक्षे तु साक्ष्णं सर्वांगं

सम्पन्नीं शृणु । यासुषोष्णं समाप्नोति सर्वान् कामान्
धराधरः । पापगण्डादिभिरालापसकुर्वन् भासुतत्परः ।
पूजयेत् प्रणतो देवमेकाग्रमतिरंशुपम् । साधादि पारणं
मासैः षड्भिः शुच्यन्तकं स्रुतम् । शुच्यन्तकम् साधा-
हान्तकम् । “मार्त्तण्डः प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकी-
र्त्तितः । तृतीयं चित्रभासुस्तु विभावसुरतः परम् ।
भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो हंसः प्रकीर्त्तितः । पूर्वेषु
षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिळाः । आवणादिषु
मासेषु पञ्चमव्यसुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्र-
शस्ते पापनाशनम् । प्रतिमासन्तु देवस्य कृत्वा पूजां
यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् अर्द्धानः स्त-
शक्तिः । पारणान्ते च देवस्य भीषणं भक्तिपूर्वकम् ।
कुर्वीत शक्त्या विधिवद्भक्तिं भक्त्या दिवस्यतिम् ।

सर्वावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि
चतुर्भूतिव्रतं तव । बलं ज्ञानं तथैश्वर्यं शक्तिश्च यदु-
नन्दन ! । विख्यातं देवदेवस्य तस्य भूतिचतुष्टयम् ।
यदेव रूपं कूर्मस्य वल्लभोक्तं तथैव त्वत् । रूपं ज्ञानस्य ते
प्रोक्तं नारसिंहं तथा नटप ! । रुद्ररूपं तथैश्वर्यं कथि-
तन्तु मया तव । पूर्वं बलसुखं तस्य वासुदेवसुखं भवेत् ।
दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्यं पश्चिमं
वक्त्रं रौद्रं पापहरं तथा । वाराहञ्च तथा वक्त्रमनिरुद्धं
प्रकीर्त्तितम् । त्रिरात्रोपोषितचैत्रे पूर्वं संपूजयेन्मुखम्
शुक्लपद्मप्रतिपदि वैशाखे मासि दक्षिणम् । ज्येष्ठे च प-
श्चिमं वक्त्रमाषाढे च तथोत्तरम् । गृहोपयोगि दातव्यं चैत्रे
मासे दिजातये । रणोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवो-
त्तम ! । योगोपयोगि दातव्यं ज्येष्ठे मासि दिजातये ।
यज्ञोपयोगि दातव्यं मासाषाढे तथैव च । व्रतमेतत्परः
कृत्वा पूर्णमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके
महीयते । आवणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गं भुक्त्वा यथोदितम् । सौभाग्या-
दिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीयं पारणं
कृत्वा भोजयेद्ब्राह्मणाच्छुचिः । भोजनं गोरसप्रायं
ऋषीकाशर्करायुतम् । ग्रामे द्वितीये व्रतपारणे तु
ग्रामोति देवस्य सलोकतां सः । स्वर्गेन्द्रलोके च यथोक्त
कालं भुङ्क्ते सुखं सर्वसम्पदिकामः ।

सर्पपसम्पन्नीव्रतं भविष्यपुराणम् “संपूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपदि-
भिर्बुधः । यथाशक्ति ततः पञ्चाश्वेद्यं मन्त्रितो न्यसेत् ।
शुष्माणां प्रवरा जातिर्धूपानां विजयः परः । गन्धानां

कुङ्कुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृतं
श्रेष्ठं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुप्रति देवेशः सा-
न्निध्यं चापि गच्छति । एवं संपूज्य विधिवत् कृत्वा
चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देव ! देवदेवं दिवा-
करम् । सुखासीनस्ततः पश्येद्भूवरभिसुखस्थितः । एवं
सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतः । सिद्धार्थकं
पश्येदित्यन्वयः “कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा तं वाञ्छितं
नरः । पिबेत् सन्तोषयन् विग्रमस्य शृणु दशनैः सज्जत् ।
रात्राविति शेषः “द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ नटहीत्वा
तु सुव्रत ! । तृतीयायां तु सप्तम्यां पातव्यास्तथैव
हि । चतुर्थ्यां वापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च ।
षट् पिबेच्चापि षष्ठ्यां तु इतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां
वारिसंयुक्तां सप्तम्यं चैव पिबेन्नरः । वारिशब्दः ब्रूवाची
पञ्चगव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् “उदकप्रसृतिं यावत् पञ्च-
गव्येन सप्तमी । एवं तोयेन सहितं द्वौ वापि घृत-
संयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दद्यापि च चतुष्टयम् ।
युक्तास्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन
वै सप्त पिबेत् सिद्धार्थकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु
कुर्यात् सर्पपसम्पन्नीम् । वल्लभो वल्लभनः सिद्धार्थश्चापि
सर्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम् ।
सागरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतु-
र्भूतिव्रतन्व । नित्यचतुर्षु मासेषु आवणादिषु
यादव ! । चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् ।
चतुरास्त्रा हरिज्ञेयः सागरास्त्रा विचक्षणैः । स्नानं
समाचरेन्नित्यं नदीतोयेन यादव ! । होमञ्च प्रत्यहं
कुर्यात् सततं तैलवर्जितम् । कार्तिकस्यावसानाह्नि
पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाक-
श्रेष्ठे महीयते । सर्वकामसम्पदस्य यज्ञस्य लभते फलम् ।
साध्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “जनोमनस्तथा प्राणो नरो
जातश्च वीर्यवान् । वीतिर्ह्योऽनघश्चैव हंसो नारा-
यणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः ।
पूजयेच्छुक्लपद्मे तान् द्वादश्यां सार्गशीर्षतः । कृत्वा वतं
वत्परमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तत्रोप-
कालं सुचिरं मनुष्यो राजा भवेद् द्विजपुङ्गवो वा ।
सासव्रतं पद्मपुराणम् “घृतेन स्नापनं कृत्वा केशवस्य शिवस्य च ।
ब्रह्मणो भास्करस्यापि गौर्या लम्बोदरस्य च । अज-
तैश्च शुभं कुर्यात् पद्मं गोमयसंयुतले । समान्ते हेम-
कमलं तिलधेनुसमन्वितम् । समा वर्षम् । “शुद्धपदा-

कुलं दद्याच्छिवलोके महीयते । सास नापयतश्चैतत्
सामव्रतमिहोच्यते ।

सारस्वतपञ्चमोव्रतं पञ्चपुं "सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् !
शृणु सारस्वतं व्रतम् । यस्य सङ्कीर्तनादेव तृप्यतीह
सरस्वती । यो यज्ञक्तः पुमान् कुर्थादेतद्व्रतमनुत्तमम् ।
तदासारादौ संपूज्य विमानेतत् समारभेत् । अथवादि-
त्यवारेण पञ्चतारावलेन च । पायसमोजयित्वा तु कु-
र्थाद् ब्राह्मणवाचनम् । शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहि-
रण्यानि शक्तितः । गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्या-
ल्लेपनैः । अभिर्भन्वपदैः पश्चात् सर्वं कुर्थात् कृता-
ञ्जलिः । एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम् ।
शुक्लपक्षेऽक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलपुस्तकाम् । मौनव्रतेन
भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित् । पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च
पूजयित्वा सुवासिनीः । तस्यां तु तण्डुलप्रस्थं दत्त-
पात्रेण संयुतम् । क्षीरं दद्यात् हिरण्यञ्च गायत्री
घ्रीयतामिति । सम्ययोश्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समार-
भेत् । नान्तरा भोजनं कुर्थाद् यावन्मासास्त्रयोदश । स-
माप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुभतण्डुलैः । पूर्णं सव-
स्त्रयुग्मन्तु गं सवस्त्रां सुशोभनाम् । विप्राय वेदवि-
दुषे । वाचकायाश्च पार्थिव ! अनेन विधिना यस्तु कु-
र्थात् सारस्वतं व्रतम् । विद्यावान् धनयुक्तश्च रत्न-
कण्ठश्च जायते । सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवत् स क-
विर्भवेत् । नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी ।

सारस्वतव्रतं पञ्चपुं "सम्यगमौनं नरः कृत्वा समान्ते दत्त-
कुम्भकम् । वस्त्रयुग्मं तिस्रान् धण्डान् ब्राह्मणाय निवे-
दयेत् । लोकं सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते । एतत्
सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम् ।

सार्वभौमव्रतं वराहपुं "सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि
समासतः । येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः ।
कार्तिकेयस्तु त्रयास्य दशमी शुक्लपक्षगा । तस्यां
नक्ताशनोमर्त्योदिक्षु शुद्धबलिं हरेत् । शुद्धबलिः पवित्र-
द्रव्यैः पूजोपहारः । "विचित्रैर्कुसुमैर्भक्ष्यैः पूजयेच्च द्वि-
जांस्तथा । सर्वा भवत्यः सिध्यन्तु मम जन्मानि जन्मनि ।
एवमुक्त्वा बलिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा । ततोहि-
पक्षे भुञ्जीत दध्यक्षश्च सुसंस्कृतम् । सर्वं पश्चादुद्येषेच्च
एवं संवत्सरं नृपः । यः करोति नृपोनित्यं तस्य
दिविजयो भवेत् ।

शिवसप्तमोव्रतं विष्णु धर्मोत्तरे "मार्गशीर्षे मासस्य शुक्लपक्षे

नराधिप ! शोपवासन्तु सप्तम्यां कमलैः पूजयेद्भविम् ।
अर्चायां वा स्थले वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि । चन्द-
नेन तु शुक्लेन वटकैः पूरकैश्च च ।

सिद्धार्थकादिसप्तमोव्रतं मन्त्रियपुं "वैनतेय ! शृणुष्व त्वं
विधानं सप्तमोव्रतम् । एतद्वि परमं शुद्धं रवेराराधनं
परम् । सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटैः ।
तृतीया भरिचैः कार्या चतुर्थी निम्बसप्तमी । षड्युता
पञ्चमी कार्या षष्ठी च फलसप्तमी । सप्तम्यनोदना वीर !
सप्तमी परिकीर्तिता । षड्युता इति सिद्धार्थकादि-
भङ्गः प्रकारैर्युता । इत्येताः सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या
भूतिमच्छता । तथा चातुक्रमेणासाङ्कर्यं कथयाम्य-
हम् । साधे वा मार्गशीर्षे वा कार्या शुक्ला तु सप्तमी ।
न च स्याद्विषयमभ्यंशः पञ्चमासकतो भवेत् । चार्त्ति-
वशादन्यस्मिन् मासे पक्षे च कार्येत्यर्थः । इत्यादि ।

सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतं स्कन्दपुं "गजवक्त्रस्तु शुक्लायां च-
तुर्थ्यां पूजयेद्भूप ! । यदा वोत्यद्यते भक्तिर्मासे पूज्यो
गणाधिपः । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूज-
येद्भूप ! । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्गरोषां तथाक-
तिम् । कृत्वा पूजां प्रयत्नेन स्नाप्य पञ्चाङ्गतैः पृथक्
इत्यादि ।

सुकलवप्राप्तिव्रतं विष्णु धर्मोत्तरे "यज्ञं परिसमासाद्य नारीह
सुखमेधते । दुःशीलेऽपि हि कामार्थी नारी प्राप्नोति
भर्त्तरि । अनाहारा जगन्नाथं सर्वलोकेश्वरं हरिम् ।
कथमाप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम् । सुकलव-
युतन्त्रसादुव्रतस्यच्युततृप्तिदम् । कर्त्तव्यं लक्षणं तस्य
श्रूयतां वरवर्णिनि ! । यक्षीत्वा सर्वनारीणां श्रेयः प्रा-
प्तोत्यसंशयम् । ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य कृता स्वर्गसुखा-
न्यपि । अलुप्ताय स्वपितृती मातृतश्च कुमारिका ।
पूजयेत्तु जगन्नाथं भक्त्या पापहरं हरिम् । तिष्-
न्तरेष्वथर्क्षेषु पतिकासा कुमारिका । नाधवायेति वै
नाम जपेद्विद्यमनन्दिता । प्रियङ्गुणा रत्नपुष्पैर्भुक्तेः
कुसुमैस्तथा । समभ्यर्च्यार्च्युते दद्यात् कुङ्कुमेनाल्लेपनम् ।
सर्वैर्धर्मभिः सुस्नाता तनाराध्य जगत्पतिम् । नमोऽस्तु
साधवायेति होमयेन्मधुसर्पिषा । सदैवसुत्तराद्योगे सम-
भ्यर्च्य जनादेनम् । शोभनं पतिसाप्नोति प्रेत्य स्वर्गञ्च
गच्छति । अतिबाल्ये च यत्किञ्चित् तथा पापमनुहि-
तम् । तस्मादिहस्यते पापात् सुखिनी चैव जायते ।
अवदेनैकेन तन्वङ्गि ! व्रतं प्राप्य यदिच्छति । तदेव प्रा-

त्रुयाङ्गरे ! नारायणपरायणा । घण्टासमीपेण न कार्यं
यथाशक्ता च वै हरेः । पारणान्ते महाभागे ! भोज-
येद् ब्राह्मणोत्तमान्” ।

सुकुलविराजितं विष्णुधर्मोत्तरे “तत्र हस्तगृह्णितं प्राप्य
विराजितोपोषितो नरः । मार्गशीर्षान्त्यारभ्य पूजयेत् तं
त्रिविधं । त्रिवर्णैः कुसुमैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः” ।
त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः “त्रयोऽनुलेपना देयास्त्रिवारं
धूपमा च” । त्रिवारं गुग्गुलुं कङ्कणोत्तरेणैः “वलिं
त्रिधुरं दद्यात् त्रौच दीपाक्षरोत्तम ! । यवैस्त्रिलै-
स्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्वपान्तिवैः । दद्यात्त्रिलोहञ्च
तथा द्विजैः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन् ! । न के-
वलं सुकुलदं वतन्तु यथेष्टकामाप्तिकरं प्रदिष्टम्” ।

सुकुलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “तथेयं द्वादशी शस्ता
नृणां सुकृतकर्मणाम् । यासुपोष्य द्विजश्रेष्ठ ! न याति
नरकं नरः । फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यासुपोषितः
द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ ! पूजयेन्मनुसुद्धनम् । एकादश्यां
सुसुत्तिष्ठन् विष्णोर्नामासुकीर्त्तनम् । पूजायां वासुदेवस्य
कुर्वीत सुसमाहितः” ।

सुखव्रतं भविष्यपुं “कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन यस्तु कृष्णं च
संपूजयेत्” । उपवसेदिति शेषः “इहैव सुखमाप्नोति
परत्र च शुभां गतिम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “देवानां सा-
नवानां वा तत्पुत्राये तथा परे । तेषां संपूजनं कृत्वा
चतुर्दश्यां सुखो भवेत्” । भविष्यपुं चतुर्थीं तु चतुर्थीं
तु यदाङ्गारकसंयुता । उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो वि-
धिवत् कुजः । उपोष्य नक्तेन विभो ! चतस्रः कुज-
संयुताः । चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विधानं षट्पु याद-
यम्” । एकचतुर्थीषट्पुः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तु
संख्यापर इति “दशसौवर्णिके सुखं दशाङ्गार्जुनयापि
वा । सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रमयेऽपि वा ।
विंशत्यङ्गानि पात्राणि विंशत्यङ्गपत्राणि च । विंशत्-
कर्षाणि वा वीर ! अतीहीनं न कारयेत् । शक्त्या
त्रितस्रं भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा । प्रतिष्ठाप्य
कुजपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् । पुष्पमण्डपिकां कृत्वा
दिव्यधूपैस्तु धूपिताम् । तत्तत्सर्वसर्चयेद् देवं पूर्वमन्त्रैः
क्रमेण तु” ।

सुखप्रतीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “दशमीं पूजनं कृत्वा प्रष्ट्वां
सुखमवाप्नुयात्” ।

सुखसुप्रिव्रतं आदित्यपुं “एकादश्यान्तु देवाश्च कार्तिके

मासि केशवम् । अथयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखात् क्षो द
सानुषु । लक्ष्मीर्देवमयान्मृक्ता सुखं सुप्ता भुजोदरे ।
चतुर्भुजस्य हस्तान्ते ब्रह्मा सुप्रस्तु पङ्कजे । अतोऽर्थं
विधिवत् कार्यां मनुष्यैः सुखसुप्रिका । दिवा तत्र
न भोक्तव्यं बालातुरान् जनान् । प्रदोषसमये
लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीपद्विधा दातव्याः
शक्त्या देवगृहेषु च । चतुष्पदे इत्यनेषु नदीपर्वत-
वेषेषु । वृक्षमूलेषु गोशेषु चतुरेषु गुहासु च । वस्त्रैः
पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरि-
क्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ
विभज्य च बुभुक्षितान् । खलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो-
पशोमिना । क्षिप्रैर्गन्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निभृतैः
सह । शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससजं सुमनोहरम् । का-
र्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत ! । जितश्च शङ्क-
रस्तत्र जयं लेभे च पार्वती । अतोऽर्थं शङ्करो दुःखो
यमा नित्यं सुखोपिता । तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रा-
भाते तत्र मानवैः । तस्मिन् भवेज्जयोयस्य तस्य संवत्-
सरं शुभम् । पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशस्ततो भ-
वेत् । अतोऽर्थं गीतवाद्यादि स्वतुल्यैः सुलङ्कृतैः ।
विशेषवच्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह । तस्यां नि-
शायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् । गन्धपुष्पैस्तथा
वस्त्रैरत्नैर्माल्यैरञ्जितम् । दीपमालापरिक्षिप्ते तथा
धूपेन धूपितम् । दधिताभिश्च सहितैर्नैया सा च भवे-
द्विधा । नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्य द्विजसम्बन्धिवान्धवान्”
इत्यादि ।

सुगतिव्रतं पद्मपुं “नक्ताशी त्वष्टमीषु स्याद् वत्सरान्ते तु
गोप्रदः । पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतसुच्यते” ।

सुगतिद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “एकादश्यां शुक्लपक्षे फा-
ल्गुने मासि यो नरः । जपन् कृष्णं देवस्य नाम
भक्त्या पुनः पुनः । देवार्चनं वादयतं कृतैतत्तु
जमेच्छुचिः । स्नाने प्रस्थानकाले च उत्थाने स्खलिते
क्षये । पात्रगुणान् ! पतितान्श्चैव तथैवान्यावसायिनः ।
नालपेत्तु तथा देवमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । इदञ्चोदाहरेत्
अन्तं मनसाधाय तत्परः । चैत्रवैशाखयोश्चैव तद्द्विजस्यैव
च पूजयेत् । सत्यलोके गतिं श्रेष्ठं दालभ्य । प्राप्नोति
वै नरः । उत्क्रान्तिकाले कृष्णस्य अरण्यञ्च तथाप्नुयात् ।
आषाढे आवणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्व-
युजे देवमनेन विधुना नरः । उपोष्य संपूज्य तथा

केशवेति च कीर्त्तयेत् । गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके
महीयते । आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः ।
उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथामुयात् । क्षीरस्य
प्राशनं श्रेष्ठं विधिनेदं यथोदितम् । कार्तिकादि
यथान्यायं कृत्यान्नामचतुष्टयम् । तेनैव विधिना ब्र-
ह्मन् ! तत्तु विष्णुं प्रकीर्त्तयेत् । स याति विष्णुसा-
लोक्यं विष्णुं स्मरति तत्तु जये । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो
दद्याद्दानं यथेच्छया । सुगतिदादशीमेतां श्रद्धावानस्य यो
नरः । उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम् ।
सुजन्मादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पौषे मासि सिते पक्षे
द्वादश्यां शक्रदेवते । नक्षत्रयोगे विष्णुं प्रथमं तु सम-
र्चयेत् । ततः प्रष्टति विप्रेन्द्र ! मासि मासि जनार्द-
नम् । उपोषितः पूजयेत् यावत् संवत्सरं गतम् । मासे
च मासे विधिनोदितेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि ।
प्राश्यं यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं नि-
बोध । एतं तथा ब्रीहियवं हिरण्यं यवाक्षममृश्वका-
क्षपानम् । कृतं पयोऽन्नं गुडफाणिताद्यं सुचन्दनं वस्त्र-
मनुक्रमेण । एकैकमासोक्तमथैकदानं गोमूत्रमम्भो वृत्त-
मामशकम् । दूर्वाद्विब्रीहियवं तिलांश्च सूर्यांशुतप्तं
जलमम्बु दार्ढ्यम्” ।

सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “मेषसंक्रमणे भानोः सोप-
वासो नरोत्तम ! । पूजयेद्भागवं देवं रामं शक्त्या यथा-
विधि । वृषसंक्रमणे प्राप्ते तथा कृष्णञ्च पूजयेत् । तथा
मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेद्भोगशायिनम् । तथा कुम्भसं-
क्रान्तौ वराहमपराजितम् । नरसिंहं तथा देवं सिंह-
संक्रमणे विभुम् । कन्यासंक्रमणे देवं तथाश्वशिरसं य-
जेत् । तुलासंक्रमणे कूर्मं पूजयेत् भक्तिभावतः । अलि-
संक्रमणे कल्किं देवं संपूजयेत् नरः । धनुःसंक्रमणे बुधं
देवमभ्यर्चयेत् बुधः । तथा मकरसंक्रान्तौ रामं दशरथात्म-
जम् । कुम्भसंक्रमणे राजन् ! रामं यादवनन्दनम् । मी-
नसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवन्तु पूजयेत् । पटे वा यदि वा-
ज्ञायां गन्धमाल्याक्षसम्पदा । प्रादुर्भावस्य नास्तीति च
च होमं कुर्वीत पार्थिव ! । व्रतान्ते जलधेनुन्तु कृत्वो-
दानतुसमन्विताम् । वस्त्रयुग्मयुतां दद्यात् प्रतिमासं
सकाञ्चनाम् । रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत् ।
कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं श्लेच्छेषु तिर्थेषु न चापि
जन्म । प्राप्नोत्यवाप्नोति चिरञ्च नाकं कामन्तथाप्नोति
मनोऽमिरासम्” ।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुडपुं “अथ षष्ठ्यान्तु राजन्यः सुसुपोष्य
यथाविधि । चक्राब्जसङ्कलं कृत्वा कर्णिकायां सुदर्श-
नम् । दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्चयेत्” ।
चक्राब्जं चक्रनाभिघटिताब्जम् । “स्नान्यायुधानि पुरतः
प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः । रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्माङ्कुरै-
रपि । रक्तवस्त्रैः सुगन्धाद्यैर्भूषणादिभिरर्चयेत्”
इत्यादि ।

सुनामद्वादशीव्रतं वज्रिपुं “ऋणेष्वैकमना भूप ! सुनाम-
द्वादशी शुभा । सर्वपापहरा स्वर्गां भुक्तिमुक्तिप्रदा-
यिका । मनसा च चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः ।
तेऽपि चोरे न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् । आद्यं
सर्वव्रतानां तु वैष्णवानां नृपोत्तम ! । नरैस्त्रिभिश्च कर्त्तव्यं
विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्ल-
पक्षे यतव्रतः । प्रथमञ्चैव गृह्णीयाद् द्वादशीं विधिव-
द्भरः । मनोवाकायचेष्टाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः ।
दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्दनम् । हविष्याक्ष-
कताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्ब्रतती । उपलिप्ते शुचौ
देशे भक्षयेद्भक्ष्यावनम् । उपोष्यैकादशीं सत्यं पूजयित्वा
जनार्दनम् । सुनामद्वादशीं देव ! अक्षं भोक्त्यै परेऽहनि ।
एवं सकल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम् । दशम्या-
मेकमङ्गाशी संयतः संवसेन्नशास्त्रम् । एकादश्यां ततः प्रा-
तरेकचित्तः समाहितः । पूर्वं संपूजयेत् सूर्यं ततो देवं
प्रपूजयेत्” वर्षसाध्यमिदम् ।

सुरूपद्वादशीव्रतम् असामहेतुरसंवादे “पौषमासं तु संप्राप्य
पुष्यर्क्षे तु सुशोधयेत् । तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा
विष्णुं सनातनम् । श्रोता गौरैकवर्णा च तस्या पादाञ्च
गोमयम् । अन्तरिक्षात् प्रपतितं शुचिर्भूतमवास्थितः ।
तस्याः कृत्वाऽऽकृतीनाञ्च शतमष्टोत्तरं तिलैः । प्रतीच्यैका-
दशीं कृष्णसुपवासपरायणैः । भाव्यं नियमसंयुक्तैर्विशे-
षात् संयतात्मभिः । स्नात्वा नद्यां तट्टागे वा विष्णु-
मेवाथ चिन्तयेत् । सौवर्णकं हरिं कृत्वा रौप्यं वासः
स्वशक्तितः । तिलपात्रोपरिस्थे च न्यसेत् कुम्भे
सदृव्यके” इत्यादि । “एवं यः कुरुते देवि !
सुरूपद्वादशीव्रतम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य
पुण्यं षड्गुणमेव । दौर्भाग्यं नश्यते तस्य अपि जन्मा-
न्तराजितम् । अपि भुव्यस्य सत्यं जायते कारणान्त-
रात् । तस्यापि न भवेद् दुःखं वैकुण्ठं तस्य जन्मनि” ।
सूर्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शिरसोवपनं कृत्वा योऽर्चयेत्

दिवाकरम् । तपनस्योपमायाति वज्रिरोमसु विन्दति ।
 अपूपैः सगुडैर्भक्त्या तथा लवणपाचितैः । सहिरण्यैः
 समभ्यर्च्य वज्रिरोमफलं लभेत् । सूर्याङ्गि यस्तु नक्ताशी
 संपूजयति भास्करम् । इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य-
 लोकाच्च गच्छति । काकोत्तरे “आश्विन्यादित्यवारे तु
 यदि शुक्ला चतुर्दशी । स्नानं विशेषतः कार्यं शिवस्य
 परमात्मनः । अङ्गरागं रोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
 कपिलार्ज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्” । पञ्चपुं-
 “माघमास्युषसि स्नानं कृत्वा दम्पत्यमर्चयेत् । भोजयित्वा
 यथाशक्त्वा बालवस्त्रविभूषणैः । सौभाग्यपदमाप्नोति श-
 रीरारोग्यसुखसम् । सूर्यलोकप्रदं नूनं सूर्यव्रतमिदं
 स्मृतम्” । भविष्यपुं “कच्छैकभक्तं हेमन्ते माघमास-
 मतन्द्रितः । माघान्ते च रथं कुर्याच्चित्रवस्त्रोपशोभि-
 तम् । श्वेतैश्चतुर्भिर्भुक्तं तरुणैः सखलङ्कृतम् । श्वेत
 अजषताकाभिः कवचाभरदण्डम् । तण्डुलाङ्कपिष्टेन
 कृत्वा भक्तुं नराधिप ! । विन्यस्य तं रथप्रस्थे संज्ञया सह
 भूपते ! तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्यादिभिः स्ननैः ।
 आसयित्वा शनैः पश्चात् सूर्यायतनमानयेत् । तत्र चागु-
 ष्पिष्टेन प्रदीपाद्युपशोभितम् । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च ज्ञ-
 पयित्वा शनैः शनैः । प्रभाते स्नपनकृत्वा पयसा वा
 हृतेन वा । दीनाभ्यक्षणाणाञ्च यथाशक्त्वा च दक्षि-
 णाम् । रथं संवाहनोपेतं भास्कराय निवेदयेत् । भुक्त्वा
 च ब्राह्मणैः शार्ङ्गं मण्यार्कं गृह्यं व्रजेत्” । सौर-
 धर्मोत्तरे “इष्टु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यद्भुक्तं व्रतसुखसम् ।
 सर्वकामप्रदं पुंसां कुशादिव्याधिनाशनम् । भानोस्तुष्टि-
 करं राजन् ! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । तस्य देवस्य व-
 क्ष्यामि व्रतं राजन् ! सविस्तरम् । पूजार्घ्यप्राशनं
 दानं नैवेद्यं इष्टु तत्त्वतः । सर्वतीर्थेषु यत् पुण्यं
 सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । सर्वदानेन तपसा यत् पुण्यं सम-
 वाप्यते । प्रातःस्नानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं रविवासरे ।
 मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते ! । सूर्यव्रतं करि-
 ष्यामि यावद्वर्षं दिवाकर ! । व्रतं संपूर्णतां यातु त्वत्-
 प्रसादात् प्रभाकर !” इत्यादि ।

सूर्यनक्तव्रतं सत्सुपुं “तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो
 भवेत् । यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम् ।
 उत्पद्यते यदा भक्तिर्भानोरुपरि शाश्वती । तदादित्य-
 दिने कुर्यादेकभक्तं विमल्वरः । तदारभ्य सदा कार्यं
 नक्तमादिवासरं । नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा हि-

जोत्तमान् । ततोऽस्तसमये भानो रक्तचन्दनपङ्कजम् ।
 विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्यंति पूर्वतः” । “इत्यनेन
 विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः । नक्तमादित्यवारेण कु-
 र्यात् स भीरुजो भवेत् । धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्र-
 समन्वितः । मन्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्यलोकमवा-
 प्रयात्” ।

सूर्यपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे “माघ माघपदे शुक्लै एकभक्ता-
 शनो भवेत् । दन्तधावनपूर्वन्तु षष्ठ्यासुषवर्षेक्षरः । गौ-
 रवर्षपङ्कजकेन स्नायात् कायविशुद्धये । रोचनाकण्ठ-
 गोमूत्रसुक्ताचन्दनगोमज्जत् । दधिकावाहुरक्षैव ललाटे
 तिलकं न्यसेत् । शिलाहणदलेष्वैव सौभाग्यारोग्यकदु-
 यतः । स्ननं कुङ्कुमतामूलं सिन्दूरं रक्तवासरी ।
 वितरेत् सौपवासा हि नारी मङ्गल्यवर्जनम् । विधवा तु
 विरक्तानि कुमारी शुक्लवासरी । ततः स्वभवने भक्तुं
 पूजयेत् शीतलोदकैः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सुमौनी
 नियतव्रतः । प्रतिमां स्नपयेद्भानोः पञ्चगव्येन वा-
 रिणा । रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुलेन समालभेत् । अग-
 न्यकुसुमैरङ्गैः करवीरैः प्रपूजयेत्” ।

सूर्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्र शुक्लस्य पक्षे तु स-
 स्यक् षष्ठ्यासुपोषितः । सप्तम्यामर्चनं कुर्याद्देवदेवस्य
 भूपते ! । वज्रिःस्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपलेपितः ।
 लेपयेत्स्यश्चिह्नं सम्यक् ततो गौरवृद्धा नृप ! । तत्पाट-
 दचक्रमलं वर्षकैस्तु समं लिखेत्” इत्यादि ।

शोमद्वितीयाव्रतं पञ्चपुं “दद्यात्क्षितद्वितीयायां सिन्धोर्लवण-
 भोजनम् । समान्ते गोप्रदो याति विप्राय शिवमन्दिरम्”
 विप्राय सिन्धोर्लवणभोजनं दद्यादित्यन्वयः । शोमस्यास्य
 देवता शोमव्रतमिदं स्मृतमिति शोमस्य देवतात्वं गम्यते ।
 “कल्याणे राजराजस्य शोमव्रतमिदं स्मृतम्” ।

शोमव्रतं काकोत्तरे “चन्द्राष्टम्यां रोहिणीं स्नात्वा चन्द्र-
 व्रतश्चरेत् । शिवं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पश्चाच्छता-
 दिभिः । विलेपनन्तु चन्द्रेण चन्द्रेण तु वा हितम् ।
 शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम् । नैवेद्यं क्षीर-
 कुम्भान्तु वित्तशर्करया युतम् । प्राशनं चन्द्रेणैव रात्रौ
 जागरणं हितम् । आशुःकाशैः सदा कार्यं कीर्त्ति-
 श्रीसाधने हितम् । इति चन्द्रव्रतं नामोदारदानेन जा-
 यते” । कालिकापुं “वारे शोमस्य वाष्टम्यां पञ्चोभौ शो-
 मर्चयेत् । विधिना चन्द्रचूडाङ्के प्राज्याङ्गेन सचन्द्रकम्” ।
 पञ्चोभौ अलोभयत् पक्षे नियमोऽसीदोमवाद्युः शो-

गमात् विवक्षितं, प्राच्यान् वाज्यवृद्धमक्षम् । “द-
क्षिणाङ्गं हरन्यावेदामोर्द्धन्तु हरिं विभुम्” । इत्यादि
“अष्टस्यां पितरावर्च्यं विधिनानेन सुव्रतम्” । पितरो-
न्तावेव देवोदेवौ “वत्सन्तु तदन्ते तु कर्त्तव्यं यन्निबो-
धत । प्रागुक्तविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम् । दद्या-
द्वितानके चैव मृताकावण्टिके तथा । भूपसञ्चारणे
चापि दीपष्टौ सुशोभिनौ” । भविष्यपु० “ता-
मप्राजं पयःपूर्णं कृत्वा तत्स्यञ्च शङ्करम् । प्रच्या-
द्योपरिवस्त्रेण गन्धपुष्पाचितं सहत् । शिवभक्तो द्विजे
दद्याद्भोजयित्वा विधानतः । प्राच्यां ससुदिते सोमे
प्रतीच्याञ्च रवौ गते । पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां गृहपात्रं
शिवाय तु । प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः ।
तस्मै विप्राय तत्पात्रमर्चयेद्भक्तितः शनैः । एवं सोमव्रतं
नाम कृत्वा सोमान्तिकं वृजेत्” ।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे “तद्विज्ञातु संप्राप्य सोमवारं
विचक्षणः । नक्तोक्तविधिना सर्वं कुर्यात् पूजादिकं
विधोः । सप्तमे तु ततः प्राप्ते दत्त्वा ब्रह्मणभोजनम् ।
कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोमं रजतसम्भवम्” । सोमरूपन्तु
चतुर्दशीस्यमहाराजव्रतोक्तं वेदितव्यम् “पात्रे कृत्वा सो-
मराजं श्वेतवस्त्रैः प्रपूजितम् । प्रादुकोपानहच्छत्रभा-
जनासनसंयुतम् । होमं घृततिलैः कुर्यात् सोमनाम्ना तु
अन्नवित् । सप्तधोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा । हो-
तव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव हतेन तु” इत्यादि ।

सोमाष्टमीव्रतं स्कन्दपु० “वारं सोमस्य चाष्टस्यां पक्षयो-
रुभयोरपि । विधिवच्चन्द्रचूडामं सोमं सम्पूजयेद्विशि” ।
सोमं समासहितम् रूपन्तु कृष्णाष्टस्यामेव व्याख्या-
तम् । “तिलसर्पपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये । गृहे
वायतने वापि शिवैकाहितमानसः । ब्रह्मकूर्चं देवेशं
प्राशयित्वा ततो व्रती” । ब्रह्मकूर्चं पञ्चगव्यम् “वामा-
दियाममन्त्रैश्च देवं देवीं तथाश्चेत् । चन्द्रेनेन्दु-
युक्तेन दक्षिणाङ्गं विधेयेत्” इत्यादि ।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० “एकादस्यां माघमासे चतुर्दश्यष्ट-
मीषु च । एकभक्तेन यो दद्यात् चेलकान्यर्जुनानि च ।
उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथोदकम् । करपात्रा-
दिकं वत्स ! यथाशक्तप्रार्थने नृप ! । वार्त्तत्वाणरो
नित्यमश्वमेधफलं लभेत् । एतत्सौख्यव्रतं नाम वार्त्त-
त्वाणकरं परम्” ।

सौगन्ध्यव्रतं पद्मपु० “वर्जयेद् यस्तु पुष्पाणि हेमन्तशिथिरे

व्रती । पत्रत्रयञ्च फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या च काञ्च-
नम् । दद्याद्द्वैकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ । शिरः-
सौगन्ध्यजननं सदानन्दप्रदं नृणाम् । कृत्वा परं पदं
याति सौगन्ध्यव्रतसुत्तमम्” ।

सौभाग्यव्रतीयाव्रतं वराहपु० “अतः परं महाराज ! सौभा-
ग्यकरणं व्रतम् । गृह्ण येनाशु सौभाग्यं स्त्रीषु सामभि-
जायते । फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः ।
उपोषितेन नक्तोने शुचिना सत्यभाषिणा । सत्रीकञ्च हरिं
पूज्य रुद्रं वा उभया सह” इत्यादि । गरुडपु०
“फाल्गुनादिव्रतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत् । समान्ते
शयनं दद्यात् गृहं सोपस्कृत्वा नितम्” । समान्ते वत्-
सरान्ते “संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति । गौ-
रीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते” ।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० “पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूज-
येद् भक्तिमाधुरः । सौभाग्यञ्च भवेत्तस्य इति मे निश्चितं
मतिः । मूलमन्त्राः ससंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः”
इत्यादि ।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० “तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्व-
कामफलप्रदम् । सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो-
विदुः” । इत्युपक्रमे “वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां
जनप्रियाम् । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने तिलैः स्नानं समा-
चरेत् । तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती ।
पाणिमहश्चक्रेः मन्त्रैरुद्गृह्य वरवर्णिनी । तया सहैव
देवेशं तृतीयायां समर्चयेत्” इत्यादि । “एवं संवत्सरं
यावत् तृतीयायां सदा मनो ! । प्राशने दानमन्त्रे च
विशेषोऽयं निबाध मे । गोशृङ्गोदकमाद्यं स्याद् वै-
शाखे गोमयं पुनः । ज्यैष्ठ्ये मन्दारकुसुमं विश्वपत्रं
शुचौ स्मृतम् । आवणे दधि सम्प्राश्य नभस्य च कुशो-
दकम् । क्षीरमाश्रयुजे मासि कार्तिके पृषदाज्यकम्” ।
पृषदाज्यं दधिमिध्रं घृतम् “मार्गशीर्षं तु गोमूत्रं पौषे
सम्प्राशयेद् घृतम् । माघे कण्ठतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च
फाल्गुने । ललिता विजया भद्रा भवानी कुसुदा
शिवा । वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती ।
उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । मल्लिका-
शोककमलकदम्बोत्पलमालतीम् । कुलत्थं करवीरञ्च
वाणमस्तान्कुङ्कुमम् । सिन्दुवारश्च सर्वेषु मासेषु क्र-
मतः स्मृतम्” इत्यादि ।

सौभाग्यसक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “कथायां प्रवक्ष्यामि सौ-

भाग्यसंक्रान्तिसुत्तमां । शृणु नारद ! यत्नेन धनै-
श्वर्यप्रदायिनीम् । अयने विष्णवे युक्ते व्यतीपातेन भा-
रुना । संक्रान्तिदिवसे कुर्यादेकभक्तं विमत्सरः ।
पूर्ववृद्धानुमन्यर्थं तथा चैव सुवासिने । सौभाग्याटक-
संयुक्तं वस्त्रयुग्मं संयोधिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या
तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णं कृत्वा ब्राह्मण-
भोजनम् । पर्वतं लवणं कृत्वा यथाविभवसारतः ।
काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करश्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पा-
दिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत् ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “भाष्यान्तु समतीतायां
प्रतिपत्प्रवृत्तिर्क्रमात् । पटे वा यदि वाक्षीयां कृष्णं
संपूजयेत् सदा । पूर्वोक्तं सकलं कुर्याद् विधिं चात-
नराधिप !” । पूर्वोक्तमिति चैवमाससम्बन्धिरूपावाप्ति-
व्रतोक्तमित्यर्थः । “नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रिय-
ङ्गुणा । चरुं प्रियङ्गुणा कुर्याद्भोमं कुर्यात् प्रियङ्गुणा” ।
प्रियङ्गुः कङ्कुमदृशगन्धद्रव्यम् “फालगुन्यान्तु ततो दद्यात्
विराजोपोषितो नरः । वस्त्रे च देये नृप ! कङ्कुमात्ते
चौद्रस्य पातञ्च तथैव कर्त्तव्यम् । सौभाग्यदं ह्येतदनु-
त्तमन्ते व्रतं समेतत्कथितं न्योर ।” ।

सौरनक्षत्रं नृसिंहपुं “हस्तयुक्ते वार्कदिने सौरनक्षत्रं
चरेत् । स्नात्वाभ्यर्च्यं तु विमानं वै विरोगो जायते
नरः” ।

सौरसप्तमीव्रतं पद्मपुं “यक्षोपवासी सप्तम्यां समान्ते हेम-
पङ्कजम् । गान्धर्व शक्तितोदद्याद्भोमान्ते षट्संयुताः ।
एतत् सौरव्रतं नाम सूर्यलोकप्रदायकम्” ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपुं “एकभक्तेन या नारी
कार्तिकेन्तु क्षमेतृप ! । क्षमाहिंसादिनियमैः सज्जाता
ब्रह्मचारिणी । गुह्यान्नमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय नि-
वेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलुं सान्ज्यमादरात् ।
सप्तम्याश्चाथ षष्ठ्यां वा उपवासरतिभवेत् । पञ्चयोरुभयो-
रेव श्रद्धया परयान्तिताः । इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विसानैः
सार्वकामिकैः । नारी युनयतं सायं सूर्यलोके मही-
यते” वर्षसाध्यमिदम् ।

स्त्रीहवतं पद्मपुं “आषाढादिचतुर्मासान्धक्कं वर्जयेन्नरः ।
पारिते च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं षटम् । भोजनं पायसा-
ज्यञ्च स याति भवनं विभोः । लोकप्रीतिकरं ह्येतत्
स्त्रीहवतं निहोच्यते” ।

हृदयपद्ममीव्रतं शालिहोत्रे “अश्वराज्ज्वालातो वातरंहा

व्रत

मनोजवः । उच्चैः श्रवाः पूजनीयश्चैतशुकस्य पञ्चमी ।
तत्रैव पूज्या गन्धर्वास्तुरङ्गाणान्तु वान्धवाः । पत्रवाण-
धराः केचित् केचित् पत्रैश्च संयुताः । भीमशितरथ-
श्चैव विख्यातः सर्वविद्यम् । तथा शालिशिराः श्री-
मान् प्रद्युम्नश्च महायशः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्ध-
र्वश्च हाहा ऊहः । सुवाहस्तुम्बुरुश्चैव तथा चित्र-
रथः प्रभुः । चित्राङ्गदश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य-
वान् । सिद्धपूर्णश्च वदरी मर्षांश्च महायशः । ब्रह्म-
चारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिबलस्तथा । विश्वावसुः सुरे-
न्द्रश्च गन्धर्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्यु-
गीतैरुच्चावचैः शुभैः । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमाक्षेप-
चाक्षतैः । दध्ना गुह्येन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः ।
धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्द्विजानां स्तुतिवाचनैः । एवं हि
पूजिताः सस्यक् तुरगाणां हि बान्धवाः । बलमायुः
प्रयच्छन्ति संप्रामेज्यपराजयम् । आरोग्यं परमा पुष्टि-
स्तथैव च विधीयते” ।

हरहृतीयाव्रतं स्कन्दपुं “माघे शुक्लहृतीयायासुपवासन्तु
कारयेत् । रात्रौ सम्भारमाहृत्य गौरीयागस्य मण्डपे ।
अथ पत्रं लिखेत् पद्मं मण्डपे सुनिपुङ्गव ! । उमा-
महेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्वपत्रे न्यसेद्
गौरीमान्द्रेयां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमां नाम
मैर्द्ध्यां च स्तथां तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां
सूक्तगौरिकां । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां
तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धर्ष्यैः प्रपूजयेत् । भृङ्गा-
रश्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा वि-
धानेन सुने ! वर्षत्रयस्यम् । आराधनन्तु देव्याश्च सौ-
भाग्यजननं परम् । उद्यापनं ततः कुर्यात् तस्मिन्नेव
ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं स्रच्छन्दे मञ्जुके स्थि-
तम् । वस्त्रैर्गन्धैश्च धूपश्च दीपमालादिभिस्तथा । भक्ष्यै-
र्तानाविधैः सस्यक् पूज्य भक्त्या ततो सुने ! । तदङ्गु-
रुं सभार्यश्च पूजयेत् द्विजसत्तनम् । गान्धर्व गुरवे तद्वत्
वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत्
सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या जना-
पयेत्” ।

हरव्रतं भविष्यपुं “अष्टम्यां पूजितो देवी गोश्रुताभरणो
हरः । ज्ञानं ददाति विपुलां कान्तिं जगति बलं तथा” ।
गोश्रुताभरणः चक्षुःश्रवणभूषः शिव इत्यर्थः । “हस्तयु-
ज्ञानदश्चैव पापहृताः च प्रपूजिताः । सूक्तमन्त्रैः स्तुतिभिः

रङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पञ्चपत्रस्यः कर्त्तव्यश्च-
तिथोश्चर । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ।
हरिव्रतं वराहपुं “लैकोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीकोऽस्तु
सदा प्रिया । द्वादशी च तिथिकोऽस्तु कामरूपी च जा-
यते” । हरिं प्रतीदं वचनम् “हताशनो भवेद् यस्तु
द्वादश्यां तत्परायणः । स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री
ना विशेषतः” ।

हरिकावोव्रतं भविष्योत्तरे “शुक्रे भाद्रपदस्यैवं तृतीयायां
समाचरेत् । रत्नधान्यैः सवेकैः कृत्वा विहितशाले ।
खजूरेनारिकेलैश्च फलैश्च मधुरैस्तथा । मातुलाङ्गकु-
मैधान्यकैर्लम्बु कैस्तथा । गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवे-
द्यैर्नौदकादिभिः । प्रीणयित्वा समासाद्य पञ्चरात्रेण
भाविता । अष्टावाद्यादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः ।
पूजनीया मङ्गराज ! मन्त्रेणानेन भक्तितः । हरैर्नाम्नः
समुत्तमै ! हरिकाव ! हरिप्रिये ! । सर्वदा शस्त्रार्त्तस्थे ।
प्रणतार्त्तं हरि ! नमः । इत्यं संपूज्य तां देवीं दद्याद्वि-
प्राय दक्षिणाम् । कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चि-
दुक्तं । रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये ।
ततो जलाशये रस्ये मन्त्रेणैव विमर्जयेत् । अर्चिता च
मया भक्त्या गच्छ देवि ! सुरालयम् । मम दीर्घान्य-
नाशाय पुनरागमनाय च । एवं यः पाण्डवश्चेष्ट ।
हरिकावोव्रतं चरेत् । प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा
भक्तितत्परा । नीत्वा यत् फलमाप्नोति तदन्येन न
लभ्यते” ।

परिशिष्टम् ।

आमलकैकादशीव्रतं स्कन्दपुं प्रभासखं “फाल्गुनस्य सिते
पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्नात्वा नद्यां तडागे वा
वाण्यां कुपे नद्येपि वा । गत्वा गिरौ वने वापि यत्र
सा प्राप्यते शिवा । क्षीरोद्रे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः
समुत्थितः । आनन्देन्दुवद्व्यानां तेन सामलकी स्रुता ।
तस्मिन् वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा पितृगृहे नृप ! ।
शिवानलक्ष्मीस्थितो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमः । देवैर्ब्रह्मा-
दिभिः सर्वैर्द्विजैश्चैव वेष्यतः । तत्र गत्वा हरिः
पूज्यो वृक्षमूलैश्च वा शिवा । पूज्या पुष्पैः शुभैरात्रौ
कार्यं जागरणं नरैः । अष्टाधिकशतैः कार्यां फलै-
कस्याः प्रदक्षिणा । प्रदक्षिणीकृत्य ततो भोक्तव्यं तु

फलं नरैः । करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ।
हविष्यान्नं तु कर्त्तव्यं कथाम्प्रवणतत्परैः । सुच्यन्ते दे-
हिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः । देहान्ते ये नराः
पूर्वं पूज्यन्ते हरिभन्दिरम्” ।

एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रसङ्गा-
गतान्यपि कानिचिदुक्तानि । अन्यान्यपि व्रताकांदावु-
क्तानि दृष्टानि नैमित्तिकानि प्राजापत्यादीनि व्रतानि
तु तत्तच्छब्दे उक्तानि दृष्टानि । [विस्तारे च अक्षरः ।

व्रतति स्त्री व्रत-अति शुभो वा डीप् । १ उतायाम् ।

व्रतभिच्चा स्त्री व्रताङ्गं भिच्चा । उपनयनकालविहित-

भिच्चायां तद्विधिः संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा

“अथ भैक्ष्यचरति” । अथ शब्दस्त्वस्त्रीमादित्योपस्थानम-
ग्निप्रदक्षिणश्च शंसति । “प्रतिमृष्टोपसितं दण्डमुपस्थाप्य
च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथा-
विधि” इति मनुवचनात् । “भिच्चासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति
आहरति इत्यर्थः । “मातरभेवाग्रे ये चान्ये बृहदो या-
वत्यो वा सन्निहिताः स्युः” । याचते इत्यध्याहार्यम् ।

बृहदः स्निग्धहृदयः स्वसादयः तथाच मनुः “मातरं
वा स्वसारं वा मातुर्वी भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां

प्रथमं याचैनं नावमानयेत्” । सन्निहितास्तद्देशस्थाः न
तु प्रतिमृष्टं गत्वा । (भवति ! भिक्षां देहीति) ब्राह्मण-

भिच्चा प्रयोगः । तथा च मनुः “भवत्पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुप-
वीतो द्विजोत्तमः । भवन्नाध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भव-

इत्तरम्” । “आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्म-
णक्षत्रियविशं भैक्ष्यचर्यां यथाक्रमम्” इति याज्ञ-

यल्क्यवचनाच्च । आचार्याय भैक्ष्यं प्राणिपत्य वेदयति
(समर्पयति) भोरिति” । “आचार्याय निवेद्या प्रतिमृच्छीया-

दिति” गृह्यान्तरवचनात् । भैक्ष्यं भोरिति निवेदनमन्तः ।
भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्याय निवेद्या स्वयं तदेव

मुञ्जीत । तथा च मनुः “समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदन्न-
ममायया । निवेद्या गुरवेऽग्नौयात् आचार्यः प्राहुस्तुखः

शुचिः” । आचार्यश्च बाणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्मशेषं
समापयेत्” ।

व्रतसंग्रह पुं इतः । व्रतग्रहणार्थं कृतदीक्षायाम् । हेमचं

व्रतादेश पुं व्रतमादिशतेऽत्र आदिश आधारे ल्युट् ।

उपनयने तत्र हि आचार्येण साणवकस्य व्रतमादिशते ।

व्रतिन् पुं व्रतमस्यास्ति इति । १ व्रतधारकै रयजमाने च ।

अक्षरः ।

ब्रश्च हरे तं परं सकं जदित् वेट् । हसति अत्रचीत् अत्राचीत् ।
ब्रश्चन पु० हसप्रतेऽनेन ब्रश्च-ल्यु । (हेनि) । स्त्रणादिच्छेदनायं
अक्षभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २ छेदने न० अमरः ।

ब्रात पु० ह-अतच् प्रथो । समूहे अमरः ।

ब्रातीन लि० ब्रातेन चरति ख । संघजीविनि । “ब्रातीनव्या
लटोप्राप्तः” भट्टिः ।

ब्राह्म पु० ब्रातात् समूहात् व्यवति यत् । अव्यवहाय्ये,
संस्कारहीने, जातिमात्रापजीविनि, “अत ऊर्ध्वं” तयो-
ऽप्येते यथाकालसंस्कृताः । सावित्रीप्रतिता ब्राह्म्या भव-
न्त्यायं विगर्हिताः” मनुः । तत्र प्रायश्चित्तं भिता० उक्तं यथा
तत्र ब्राह्मतायां सनुनेदसुक्तम् “येषां द्विजानां सावित्री
नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कच्छान् यथा-
विध्युपनाययेदिति” । यच्च यमेनोक्तम् “सावित्रीप्रतिता
यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । शशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कु-
र्यात् सनाहितः । एकविंशतिरात्रं पिबेत् प्रसूति-
यावकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं कृतम्” इति । तदु-
भयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु व-
शिष्ठेनोक्तम् “पतितसावित्रीकं च द्वादशव्रतश्चरेत् ।
द्वौ मासौ यावक्केन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्ष्माभिक्षयाष्टरात्रं
इतेन ऋद्धात्मयचित्तेन त्रिरात्रमवन्मज्जोऽहोरात्रसुपव-
सेदश्वमेधावभ्यङ्गच्छेद्वात्यस्त्रोमेन वा यजेतेति” । तत्रेयं
व्यवस्था यस्त्रोपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य या-
ज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमत् शक्तप्रेक्षया भवति अना-
पदातिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदश-
वर्षादूर्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तद्दालकव्रतम् ब्राह्म-
स्त्रोभो वेति । येषान्तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापक्ष-
म्बोक्तम् “यस्य पिता पितामहावनुपनीतो स्यातात्स्य
संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम् । यस्य प्रपितामहादेनां-
नुसृत्यते उपनयनन्तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यमिति” ।

ब्राह्मस्त्रोम पु० ब्राह्मयोग्यः स्त्रोमः । यज्ञभेदे “स च
यज्ञस्तुर्विधः” कात्या० श्रौ० २१/४।१ । ब्राह्मदौ दर्शितो
यथा

“ब्राह्मस्त्रोमाश्चत्वारः” सू० “ब्राह्मस्त्रोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्र-
तवो भवन्ति ब्राह्म्याः प्रसिद्धा एव त्रिपुरुषं पतितसावि-
त्रीकाः । प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति न ह्यो-
तेराधानं प्रयुज्यते अतदङ्गत्वात् तदुक्तमाचार्येण स्पष्ट-

तीर्षं प्रकृत्य लौकिक इति । “द्वितीय उक्त्यः” सू०
“ब्राह्मगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्” सू०
सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकारः ।
ये ब्राह्म्या नृत्यगीतवाद्यशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः
सन्त उपदेष्टारो भूत्वा स्त्रां विद्यां ब्राह्मसमूहस्य सम्पा-
दयेयुः शिष्येयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन् । “द्विती-
येन निन्दिता नृशंसाः” सू० । नृशंसत्वेन ये निन्दिता-
स्तेषां द्वितीयेऽधिकारः” सं० । ये नृशंसा निन्दितान्भिम-
र्भतुष्टैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः
ज्ञातिभिर्विहृष्टाः ते द्वितीयेन यजेरन्” कर्कः “तृतीयेन
कनिष्ठाः” सू० कनिष्ठाः लघवः । “ज्येष्ठाश्चतुर्थेन”
सू० अधिक्रियन्ते । ज्येष्ठशब्दाद्येमाह “अपेक्षजननास्थ-
विरास्तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतमः स्यादुद्व्यवत्तमो वा-
नूचानतमो वा तस्य गर्हपत्ये दीक्षेरन्” सू० । “स गृह-
पतिः कर्त्तव्यः” सं० । अपगतप्रजनेन्द्रियसामर्थ्या योवना-
पगमे । निर्वीर्यप्रजनाः स्वविरा दृष्टास्तदाख्याः । नृशंस-
तमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा” भा० । [अत्रैषीत् ।

ग्री हतो क्रप्ता० पा० पर० सकं अनिट् । त्रि(ग्री)णाति
ग्री गतो दिवा० आ० सकं अनिट् । ग्रीयते अत्रेष्ट । अदिट्
ग्रीयः । [अग्रीहिष्ट ।

ग्रीड् क्षेपे दिवा० पर० सकं लज्जायां अकं सेट् । ग्रीड्यते
ग्रीड् पु० ग्रीड्-घञ् । लज्जायाम् । अ । तत्रैव स्त्री अमरः ।
ग्रीस वषे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सकं सेट् । ग्रीस-
यति ते ग्रीसति ।

ग्रीहि पु० ग्री-हि क्तिञ् । शिष्याभेदे शिष्याशुष्याभ्यो च
अमरः । तङ्गेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“वार्धिकाः कण्डिताः शुक्लाः ग्रीह्यश्चिरपाकिण्यः ।
कण्णग्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालासुखो
जलसुख इत्याद्याः ग्रीह्यः कृतताः । कण्णग्रीहिः स
विज्ञेयो यः कण्णतुषतण्डुलः । पाटलः पाटलापुष्प
वर्णको ग्रीहिरुच्यते । कुक्कुटाण्डकतिग्रीहिः कुक्कु-
टाण्डक उच्यते । शालासुखः कण्णयूकः कण्णतण्डुल
उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जलसुखस्तु सः ।
ग्रीह्यः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिताः । अल्ल्या-
भिष्यन्दिनो वज्रवर्जः कृष्टिकैः समाः । कण्णग्रीहिर्वर-
स्तेषां तस्मादल्ल्यगुणाः परे” । ततः अस्त्रयर्थे ग्रीह्या०
इतिठनौ । ग्रीहिन् ग्रीहिक तद्विशिष्टे लि० विस्वा०
पुराडाशभिन्ने अवयवार्थे अण् । ग्रीह तदवयवे ।

श

ब्रीहिकाञ्चन पु० ब्रीहिषु काञ्चनं तद्रूपमस्त्यस्य अच् ।
ममूरे तिका० । [पानि] लुपभेदे राजनि० ।

ब्रीहिपर्णी स्त्री ब्रीहीणामिव पर्णान्यस्याः ङोष् । (शाल-
ब्रीहिभेद पु० इत० । १धान्यभेदे (चिना) अमरः । २धा-
न्यविशेषे च । [पुरोडाशे] अन्यत्र बिल्ला० अण् ।

ब्रीहिमय पु० ब्रीहेर्विकारः पुरोडाशः मयट् । ब्रीहिविकारे
ब्रीहिराजिका पु० ब्रीहिषु राजिकाकारे अस्त्यस्याः अच् ।
कङ्कुधान्ये (काङ्गुनी) भेदि० ।

ब्रीहिश्रेष्ठ पु० ब्रीहिषु श्रेष्ठः । शालिधान्ये राजनि० ।
ब्रीह्यमार न० इत० । धान्यस्यापनस्थाने कुष्ठले तिका० ।
ब्रीह्यादि पु० विकाराद्यर्थे इनिटन्प्रत्ययनिमित्ते पा० ग० सू०

उक्तं शब्दगणेशे स च "ब्रीहि माया शाला शिखा माला
मेखला कौका अटका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा
संज्ञा वज्रवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखद
नौकुमारी (शीघ्रोन्नज्) "नौकुमार्योरिकार्यो गणेशे द्विधा
पाठः" सि० कौ० । "अत इनिठनौ" ब्रीह्यादिभ्यश्च पा० ब्रीही
ब्रीहिकः । "न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्णुते
किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्यः
ठन् । अन्येभ्य उभयम्" सि० कौ० ।

ब्रुड संवरणे सक० संघाते मज्जने च अक० चु० कुटा० ।
पर० सेट् । ब्रुडति अत्रुडोत् ।

ब्रूस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । ब्रूस-
यति ते ब्रूसति । [क्षेत्वादौ] ।

ब्रूहेय त्रि० ब्रीहीणां भवनं क्षेत्तम् ढक् । ब्रीहिभवनयोग्ये
स्त्री गंतो वतौ च ऋप्रादि० पा० प्र० सक० अणिट् । (वि)ब्री-
णाति अन्वृभीत् ।

परिशिष्टम् ।

ब्रुज पु० रामवेदप्रसिद्धे यज्ञभेदे सि० कौ० ।

ब्रिजया स्त्री शय्यादिषु माहृषु माहृभेदे

ब्रिजयाभिनन्दन पु० कलिद्युगीयशककर्तृ ऋषभेदे शकशब्दे
दृश्यम् ।

इति श्रीतारायतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य

संकलिते वाचस्पत्याभिधाने वका-

रादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

शकारः जगद्वर्णभेदः । अखोच्चारणस्थानं तालु । तखो-
च्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतम् । बाह्यप्रयत्ना विवार-
न्वासाघोषा महाप्राणश्च । अख्य ध्येयस्वरूपम् "श-
कारं परमेशानि ! शृणु वर्णं शुचिस्मिते ! । रक्तवर्ण-
प्रभाकारं स्वयं परमकुण्डलो । चतुर्वर्गप्रदं देवि !
शकारं ब्रह्मविपश्चम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं
प्रिये । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा । त्रि-
शक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्" कामधेनुतन्त्रम् ।
अस्य वाचकशब्दा योगिनीतन्त्रोक्ता यथा "शः स-
व्यञ्ज कामरूपी कामरूपो महामतिः । सौख्यनामा
कुमारोऽस्य श्रीकण्ठो वृषकेतनः । वृषभः शयनं शान्ता
सुभगा विष्णुलिङ्गिनी । सत्यदेवो महालक्ष्मीर्भेदेन्द्रः
कुलकौलिनी । बाहुहंषो विद्यदत्तं हृदनङ्गोऽङ्गुशः
खनः । वामोरुः पुण्डरीकाक्षः कान्तिः कल्याणवा-
चकः" । मातृकान्वासेऽस्य हृदादिद्वयकरे न्यास्यता ।
काव्यादौ प्रथमप्रयोगे सुखं फलम् । "शः सुखं प्रस्तु-
खेदम्" इ० त्त० टी० । [शब्दर० ।

श न० शी-ङ । १मङ्गले तिका० । २महादेवे, ३शस्त्रे च पु०
शंयु त्रि० शमस्त्यस्य शम्+युच् । शुभान्विते तिका० ।

शंव त्रि० शमस्त्यस्य शम्+व । १शुभयुक्ते तिका० । २सूखला-
यलोहे ३वज्रं च पु० धरणिः ।

शंवर न० शंङणोति शम्+ट्-अच् । जले अमरः ।

शंसा स्त्री शनृस-अ । १वाक्ये । २वाञ्छायां भेदि० ।
३प्रशंसायाञ्च शब्दर० । [१कथिते ४स्तुते च ।

शंसित त्रि० शनृस-क्त । १निश्चिते हला० । २हिसिते ।

शंस्य त्रि० शनृस-ण्यत् । १हिस्ये २स्तुत्ये ३वाक्ये च ।

शक त्रासे अक० संशये सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । शङ्कते
अशङ्कित् ।

शक जमायां सक० दि० उभ० सेट् । शक्यति ते अशकीत्-
अशकीत् अशकिट् "शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्" रघुः ।

शक सामर्थ्ये स्त्रा० प० अक० इरित् वेट् । शक्नोति अश-
कत्-अशकीत् । एषादिरित्येके तेन अशकदित्येव ।

शक पु० शक-अच् । १जातिभेदे स च ब्राह्मणत्वियः १६०७५०
दृश्यम् । २देशभेदे खराज्यावधिवत्सराङ्गप्रवर्त्तके शब्द-
भेदे ४तदीये वत्सरे च । कलियुगे शककर्तृषु षट्सु
युधिष्ठिरः विक्रमादित्यः शाबिवाहनश्चेति त्रयोशताः

विजयाभिनन्दादयस्तथो भविष्यन्ति । तथा हि कबौ
षट् शककर्तारः तल्लक्षणादि ज्योतिर्वि० १०००० उक्तं यथा
“कबौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो बाहुस्ततोऽथ-
नेकशः । शकास्तथैषामभिषेचनादिकं हितं सदोदो-
रितकालसाधितम् । धराधिभूमिस्तु शकादिजातिजस्त-
दासनस्योऽभिजनैर्नमस्कृतः । स्तुतः च राजाभिजनैः
प्रतिष्ठितो न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितः । निहन्ति यो
भूतलमण्डले शकान् सपञ्चकोयजदलप्रमान् कलौ ।
स राजपुत्रः शककारको भवेत् नृपाधिराज्ये ह्युतशक-
कर्तुं हि” । (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य हननात्
शालिवाहनस्य शककर्तृत्वम्) “युधिष्ठिरो विक्रमशालि-
वाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः । इमेऽसु ना-
गार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कबौ” ।
तत्प्रवृत्तिकालांस्तत्वाह “युधिष्ठिरात् वेदयुगास्वरा-
ज्ययः (१०४४) कलस्वविश्वे (१२५) ऽभ्यखण्डाभूमयः
१८००० ; ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं क्रमात् धरा-
दृग्गताविति (८२१) शकवत्सराः । युधिष्ठिरोऽभूज्जु वि-
हस्तिनापुरे तथोज्जयिन्यां पुरि विक्रमाद्वयः । शाले-
शभूमौष्ठति शालिवाहनः सुचित्रकूटे विजयाभिनन्दनः ।
नागार्जुनो रोहितके क्षितौ बलिर्भविष्यतीन्द्रो अयु-
कच्छपत्तने । जतप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवेत्सदा भविष्यन्त्यवनी-
ष्टतोऽर्कतः” । अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कबौ शककर्तृ-
न्तराभावात् कलिगुगारमहाकावादेव तस्य शककाल
उक्तः वराहसंहितायां १२ अ० तु तद्राज्यावधित एव
तच्छककाल इत्यभिप्रायेण “आसन् महासु सुनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्विक्रमपञ्चद्वियुतः
(२५२६) शककालस्तस्य राजस्य” तेन कलेः (५१८) वर्षेषु
मतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्तिः । षट् कर्तृवत्सरासमष्टिश्च

युधि०	२०४४	इति न कलिमानसंख्याविरोधः
विक्र०	१२५	अतएव ज्योतिर्विदाभरणशेषे अन्य-
शालि०	१८०००	कृतैव “वर्षैः सिन्धुरदर्शनास्वरगुणै-
विजया०	१००००	यान्ते कबौ सन्ति” इति कलि-
नागा०	४०००००	युगस्यैव २०६८ वर्षेषु मतेषु अन्य-
बलि०	८२१	करणसुक्तम् ।

३२२०००

शकट पु० न० शक-उत्तम् । शयानभेदे (गाङ्गि) अमरः ।
२५सुराधिष्ठिते नन्दानयस्ये शकटविशेषे शकटभञ्जनः
कृष्णः । शिवहस्तप्रसपरिमाणे द्वैष्य० खल्यार्थे ङोप ।

शुद्धशकटे स्थायं क । शकटिका तत्रैव स्त्री ।
शकटहन् पु० शकटसुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन-भूते
किप् । श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२ अ० ।
शकटाह्वा स्त्री शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः । रोहिणी-
नक्षत्रे तस्याः शकटाकारचतुस्तारात्मकत्वेन तथात्वम् ।
शकान्य पु० ६२० शकन्वा० । परनिपातः शकानां कुपे ।
शकल पु० न० शक-कलक् । १खण्डे २एकभागे । इत्यत्र
४वलकले भेदि० ५शलके (आस) च न० ।
शकलिन पु० शकलं शलकमस्यास्ति इति । मत्स्ये अमरः ।
शकावद् पु० शककर्तृनृपसंबन्धी अवद् । १शकप्रवर्त-
कनृपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च ।
शकार पु० “मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्चर्यसंयुक्तः । सो-
ऽयमनूढाभ्याता राज्ञः शत्रुः शकार उद्दिष्टः” सा०द०
उक्तलक्षणे शराज्ञोऽनूढाभ्याम्भातरि । श+खलूपे-कार ।
शखलूपे २वर्णं च ।
शकारि पु० शकानां स्तेच्छजातिभेदानामरिः । विक्रमादित्ये
शकुन न० शक-उत्तम् । १शुभाशुभसूचकनिमित्तो-बाहुस्य-
न्दनकाकादिदर्शनादौ । दुःशकुनशब्दे २६१ पृ० दृश्यम्
२पक्षिमात्रे ३पक्षिभेदे ऋग्वेदे च पुंस्त्री० भेदि० ।
शकुनश्च त्रि० शकुनं जानाति ज्ञा-क । १निमित्ताभिज्ञे
२ज्येष्ठ्यां स्त्री त्रिका० ।
शकुनि पु० शक-उत्तम् । १पक्षिमात्रे अमरः । २चित्रप-
क्षिणि हेमच० । ३शुक्लराजपुत्रे दुर्योधनमातुले च ।
४शत्रुमापक्षिणि स्त्री ङोप् राजनि० । ४ववादिषु करण-
भेदे पु० ५दुःसहृदपुत्रे पु० सार्कण्डेयपु० । विक्रितनृप-
पुत्रभेदे पु० वज्रिपु० ।
शकुनिप्रपा स्त्री० ६२० पक्षिणां पानीयशालायां चारा०
शकुन्त पु० शक-उत्तम् । १पक्षिमात्रे । २भासपक्षिणि
३कोटभेदे च भेदि० ।
शकुन्तला स्त्री० शकुनैः लायते ला-वज्रर्थे-क । मेनका-
गर्भजातायां विन्नामित्तुतायाम् वा च जातमात्रा
मात्रोत्सृष्टा शकुन्तलाविता यथात् कलसुनिना प्रति-
पालिता दुष्प्रलम्भेण गान्धर्वविधिना व्यूढेति “निर्जने
तु वने यस्मात् शकुनैः परिपालिताः । शकुन्तलेति
नामास्याः कृतं चापि ततो मया” भा० आ० ७२ अ० ।
शकुन्तलामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अथ साक्षात्कारिकायां
तस्य वा लुक् । कालिदासप्रणीते शकुन्तलाधिकारेण कृतो
२नाटकभेदे च अथाऽहं किं तु शकुन्तल तत्त्वार्थे न० ।

शकुन्तलाङ्गज पु० ६३ त० । शकुन्तलासुते सरतन्त्रे हेमचन्द्र० ।

शकुन्ति पु० शक-उन्ति । उपलिमात्रे अमरः । २भासप-
क्षिणि उणादिकोषः ।

शकुल पुंस्त्री० शक-उलच् । मत्स्यभेदे (शचल) अमरः ।
क्षियां ङीष् । [याम् राजनि० ।

शकुलाक्षी पु० शकुलस्याक्षीव षच् समान् ङीष् । गण्डद्वयं०

शकुलादनी स्त्री० शकुलैरद्यते अद-ल्युट् । कटकी) शाक-
भेदे अमरः । २जटाभांस्तु, ३जलपिप्पल्यां, कटफले
च विश्वः । [(गडुड) मत्स्ये । अमरः ।

शकुलार्भक पु० शकुलसार्भक इव जुड्त्वान्तदाकारात्वाद्वा ।

शकुत् न० शक-कृतन् । विद्यायां अमरः ।

शकुत्कारि पु० शकुत् किरति कृ-इन् । १गवादीनां २वत्से
२वत्सायां स्त्री ङीष् ।

शकुद्धार न० ६३ त० । मलद्वारे अपानस्थाने हेमच० ।

श(क्क)र पु० शक-क्किप् क-अच् कर्म० शक-करप् वा ।
१दृष्टे भेदि० । चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३नदोभेदे
४मेखलायाञ्च स्त्री ङीष् । ५अङ्गुली सि०कौ० । ६पुष्पो
शकरोत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि ।

शक्त त्रि० शक-क्त । समर्थं हेमच० ।

शक्ति स्त्री शक-क्तिन् । १सामर्थ्यं २स्त्रीदेवतायां देवी-
मूर्त्तौ । न्यायाद्युक्ते कारणनिष्ठे कार्योत्पादनयोग्ये
शक्तिर्भेदे । ३शब्दनिष्ठे अर्थबोधकतारूपे बोध्यत्वप्रकार-
केच्छाविषयत्वरूपे वृत्तिभेदे शब्दालाख्ये ४अस्तुभेदे च अमरः ।
मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमानं चि०
“स्यादेत् ईश्वरवत् कार्यं यैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि
यादृशदेव करानलसंयोगाद्वाहो जायते तादृशदेव सति
प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्याभावस्तद-
ङ्गत्वादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्तद्भावात्-
पक्षेर्व्यतिरेकसुखेन शक्तिरिति” । न्ययमते तद्विरा-
सत्तत्त्वे ईश्वरवादपक्षे दर्शितो यथा

“तद्यारण्यमणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति
भावहेतुजानन्तशक्तिस्त्रीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्या-
वान्तरवर्धिव्यक्तिषु जातित्वयकल्पने लाघवमिति तदेव
कल्प्यते । न च जातो योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभव-
वृक्षिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्ववृक्षप्रवैजात्यस्य प्रत्यक्ष-
विज्ञत्वात् त्वणजन्यनानावर्धेषु त्वणजन्यत्वज्ञानानन्तरं
अपि जन्यव्यावृत्त्याऽनुगतबुद्धिरपि जातिविषया । त्वण-
जन्यत्वेनोपाधिनाऽसाधिति चेन्न बाधकं विनानुगतबुद्धे-

स्तद्वृक्षप्रजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृक्षिक-
प्रभववृक्षिकजातिपरम्परायामनगतजात्यापत्तिः गोमय-
जन्यवृक्षिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वृक्षिमात्रे च दाहस्यशं-
वानवयवः तत्संयोगः सेवनादिषु कारणानि न तु
त्वणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामर्थ्यमा-
दायैव साध्यसामप्राप्तिजनकत्वात्” ।

एवमभिधेयशक्तिरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्
निरस्ता यथा तच्च प्रोक्तप्रतिपाद्योर्दोर्दृष्टिर्न म् अधिकं
किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

“कामिनीचरणभिषातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्श-
नादपि नाधेयशक्तिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहा-
दिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिषाताहृद्यभागा-
नजनितवृक्षादेव वा तदुत्पत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्क-
र्षात् । दुःखावयवोपचयावश्यभावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् ।
नापि तात्त्विकांस्यादावच्छिन्नभस्मसंयोगादियुद्धिरूपा
आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीना-
स्यृक्षस्यार्थादिप्रतियोगिकयावदनादिसंस्पर्शाभावसहितस्य
शुद्धिपदार्थत्वात् । भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युत्पत्तिः
निष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितपयः
पल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव
व्यथाद्युपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरिव वा । कल-
मबीजादीनामापरमाण्वन्तर्भूते तत्र चावान्तर-
जात्यभावे नियतकलमजातीयोदादिचिद्विरपि । परमाणु-
पाकजविशेषादेव कार्यवृत्तिरूपादि सजातीयस्य पूर्वरूपा-
दिविजातीयस्य परमाणो पाकजरूपादेरुभयासिद्धत्वात्
यथा हि कमलधीजं यथादिजात्या व्यावर्त्यते तथा
तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं साधकधर्मजनितत्वात्
परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हेमन्तिकशस्योत्पत्तिः ।
एतेन लाज्जारसावसेकादयो वाख्याताः । निमित्तविशेष-
जनितपाकजातत्फलविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रा-
नलसाधितसुपयोगात् सद्योव्यापादयति नान्यथा साधि-
तमित्यादि । यत्र च तोयतेजोवायुषु न पाकजोविशेष-
स्ततोऽज्ञातुज्ञवद्भवकठिनत्वादयोविशेषास्तत्तदुपनायकाद-
वविशेषादेव । तुलादौ चाधिवासपूर्वकतुलारोहणसामर्थ्यो
तुल्यस्य सत्यासत्प्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनाधर्माधर्मफले
तज्जयमङ्गलौ जनयति । यद्वा अयं निष्पापः पापवान्
वेति तुलाहृदाभिषेकज्ञानविशेषसहिता सा तथा, त-
दाहुः, “तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्तत्रैवान्तरपुरुषः” इति

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्धशुद्धी अपेक्ष्य तया समीपमेव ज-
न्यते ताभ्याञ्च जयपराजयो सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभिश्च-
तुलारोहणखेटानि पदसत्त्वे नार्थतो विधिनिषेधात् । अ-
भिश्चतः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्र-
तिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरुक्त्यनात् । यद्वा तया
देवतासन्निधिः क्रियते तासु कर्मातुरूपलिङ्गमभिव्यञ्ज-
यन्ति । तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा
“कस्मिंश्चि शक्तिपदार्थः कारणत्वं तच्च स्वरूपव्याप्येतरस-
कलसंपत्तौ कार्याभावव्यापकाभावाप्रतियोगित्वम् । अथ
वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभाववच्छिन्ना तत्का-
रणवीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते
इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसत्त्वात्, किन्त्वितरा-
भावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणवीजे अ-
ङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे
बीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकलेष्वङ्कुराभाव-
व्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते । यद्वा कन्यासमवधाना-
वच्छिन्नकार्यामुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः का-
र्याभावव्याप्यता कन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदक-
त्वात् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् ।
अन्यथासिद्धञ्च त्रिधा येन सदैव यस्य यं प्रति पूर्व-
वर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपम्, (१) अन्यं
प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्व-
मवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्र-
त्याकाशम् (२) । अन्यत्र कृत् प्रनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य-
सम्भवे तत्सङ्गभूतत्वम् (३) यथा गन्धवति गन्धानुत्पादा-
दुगन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात्
पाकजस्य गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामन्यथा-
सिद्धत्वम् एतच्चित्तव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारण-
त्वम् । यामापूर्वयोस्तु यामपूर्ववर्त्तित्वे ऽवगते न त्वगन्ध-
ज्ञाने यत्र जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वे ऽवगते जनकस्य पूर्वभावो-
ऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः । यत्र च
जनकस्य तथात्वे ऽवगते जन्यस्य पूर्वभाववगतिस्तत्र तदु-
द्गारा तस्य जनकत्वमेव । दण्डसंयोगश्चमणयोस्तु युग-
मदेव पूर्वभावितत्वपट्टः । स्वप्नानन्तरोत्पत्तिकसकलसम-
वधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च
जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् । अनन्यथा-
सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्यै तच्च ईश्वरतदु-
त्पत्त्यादीनामवयवात् तदुत्पत्तिरेकस्य तत्समवधान-

व्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्य-
वस्थायत्वं वाऽनन्यथासिद्धम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ
साधकबाधकप्रमाणाभावाच्चित्तं संशयः न च साधका-
भावस्य बाधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न
साधकाभावेन वज्रावन्यत्र सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने
लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति
साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति ।

“इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी ।
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमति” गोरक्षसं० ।
सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छा-
क्रियारूपे ऽशक्तित्वे । “एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नर-
सिद्धान्तगामिनी । एषा ज्ञेया परा कृष्टिः सात्त्विकी
ब्रह्मसंस्थिता । एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता । परमात्मा
यथा देव एकएव त्रिधापितः । प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव
त्रिविधाऽभवत्” वराहपु० । प्रकृतिशक्तिस्य ईश्वरस्य
कृष्टिकर्तृत्वप्रवर्त्तिता “शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति
शक्तः प्रभवितुम्” आनन्दसं० । तन्मोक्षे प्रोपाधिष्टा-
तदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्तयो भिन्नास्तन्महारादौ उक्ताः ।
राज्ञां प्रभावोत्साहनन्तजाते ऽसामर्थ्ये च कमुरः ।
दगौर्थां मेदि० ८७७प्रां शब्दमा० ।

वृत्तिभेदशक्तिस्य कष्टबोधानुबलः पदपदार्थसम्बन्धः स च
इदं पदमसमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेषप्रक
घटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारवैच्छाविषयो वा । भी-
मांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतप्राज्ञं शक्ति-
रित्याहुः । पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शा-
ब्दिकाः । सा च शक्तिस्त्रिविधा कृष्टियोगः योगकृष्टिचेति
तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया
पङ्कजादिपदेषु । प्राभाकरमते शक्तिर्विविधा अनुभाविका
कारिका च तत्राद्या कार्यत्वान्विते, द्वितीया तु जातो ।
तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति
नैयायिकाः । व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः । जात्या-
कृतिव्यक्तिषु तिर्यक्षु शक्तिरिति वैयाकरणाः । जातावेव
शक्तिर्व्यक्तेर्भावं त्वात्तेपादिति भाट्टादयः । जातो व्यक्तौ
चोभयत्र शक्तिः किन्तु जात्यं ज्ञाता व्यक्तां ज्ञेय-
सतो प्रत्यायिकेति । कार्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभा-
कराः । धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः । फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः । व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत् । व्याख्यातस्य कृतो शक्तिरिति नैयायिकाः । कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः । व्यापारभावे शक्तिरिति सीमांसकाः । चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दशः प्र० खलङ्कारिमते दर्शितं यथा

“जातिद्रव्यगुणसन्दर्भैः सङ्केतवचन्या । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः” । गोगवयादीनां गोत्वादिकात्वा, पश्याद्यादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण, धन्यपिशुनादीनां पुण्यदोषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव कूटानामिति तदुक्तं दण्ड्याचार्यैः “शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चातुर्विधः” इति ।

तदेतच्चिरादितं तत्रैव “तदेतच्चङ्गुलमूकमूखादीनामन्यगून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः” ।

शक्तिग्रह पु० इत० । शक्तेः अर्थबोधकतारूपवृत्तेर्ज्ञाने ।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह-ण्वल् । १।कार्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह-णिव् ण्वल् ।

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिदृतेर्वदन्ति साक्षिभ्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतो । शक्तिग्रहप्रकारश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शितो यथा

“सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः । पश्चाद्व्योपमानादौः शक्तिधीपूर्वकैरसौ” । प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहोवृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिद्विपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नसहाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्नादीयक्षेत्रप्रानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वाच्चिजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्येवमनुसन्तानः सत्सुपस्थितत्वाच्चापवाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकसावापोद्वापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिबुद्धेतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति । पश्चात् कचिदुप-

मानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिष्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यापहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः । कश्चिच्च व्याकरणात् यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्यानुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः । कश्चित् कोषादपि यथा “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तदिति” । “सुशीलः शिशरो जडः । चूर्णे क्षोदः सत्त्वमिन्द्रपिण्डलौ भृशमाकुले” इत्यादि कोषेभ्यः श्रुत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य । कश्चिद्विरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तत्त्वार्थकवाक्यात् कल्यादौ तिङादेः । कश्चित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्य श्वान् वायुर्निस्सर्गमूर्त्तिमन्वान इत्यादौ रूपशून्यस्वभावतादिषु वाक्यादिपदस्य । वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा “सत्कल्याणकृतां कन्यां ददानः कृत्तुः स्रुतः” इत्यादौ युक्तरीत्या कन्यादात्तादिषु कृत्तुदादिपदस्य । सहकारतरौ सचुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तपक्षकक्रमेण शक्तिग्रहसोदाहरणं तिङर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकौकिल्यजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च । कश्चिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्कप्रभृतौ स्नेच्छानां दीर्घगूढे च शिटानां व्यवहारादिकसात्वशक्तः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चूर्णवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे “वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पलशानतम् । मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कण्ठिश्यानिनः” इति विध्यथौकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानादाक्यशेषादीर्घगूढ एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथा वा स्वाराज्यकानोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिषोभीभूतेभ्यः “यज्ञ दुःखेन सम्भज्जं न च यत्तन्नन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वपदास्यदम्” इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य” ।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ-ञच् । १।कार्तिकेये २।सामर्थ्यधरे ति० “शक्तिधरः कुमारः” इति रघुः । भृ-क्तिप् इत० । शक्तिशब्दादयोऽप्यत्र ।

शक्तिपूर्ण पु० शक्तिरिव पूर्णं यस्य । संपूर्णं जटा० ।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य । कार्तिकेये हला० शक्तिजलादयोऽप्यत्र । [शक्त्या योद्धरि !

शक्तिहेतिका पु० शक्तिहेतिः प्रहरणास्त्रं यस्य कप ।

श(स)क्त पु० व०व० श(स)च-तन् । (कात) भृशयवादिचूर्णं

अमरः । कृताञ्जशब्दे २१५५ पु० तज्ज्ञेदादि दृशप्रम ।

शक्रुफला(ली) स्त्री शक्रव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः
वा ङीप् । शमीवृक्षे शब्दच० । [भेदे

शक्ति(क्ति) पु० वशिष्ठमुनेः पुत्रे पराशरस्य पितरि हनि-
शक्रु लि० शक्र-रु । प्रियभाषिणि अमरः ।

शक्य लि० शक्र-यत् । १ शक्तियुक्ते २ शक्त्या बौध्यर्थे ।
१ समर्थनीये । ४ साधयितुं योग्ये च ।

शक्यतावच्छेदक लि० इत० । शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे
येन धर्मेण व्यर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे ।
यथा घटशब्दः घटत्ववत्त्वं पदार्थं बोधयति अतस्तदसा-
धारणधर्मे घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम् ।

शक्र पु० शक्र-रक् । १ इन्द्रे अमरः । २ कुटजवृक्षे ३ अर्जु-
नवृक्षे मेदि० । ४ ज्येष्ठानक्षत्रे ५ मेचके च । इन्द्रस्य
चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमतः
तत्संख्यासाध्यात् ६ चतुर्दशसंख्यायाम् ।

शक्रगोप पु० शक्रं शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप-अण् ।
इन्द्रगोपे कीटे जटा० ।

शक्रज पु० शक्रात् जायते जन-ङ । १ काके त्रिका० । २ इन्द्र-
जन्ये लि० । शक्रजातादयोऽप्यत्र ।

शक्रजित् पु० शक्रं जितवान् जि-क्तिप् लृक् च । १ रावणा-
त्मजे मेघनादे राक्षसे । २ इन्द्रजेतरि लि० ।

शक्रधनुस् न० इत० । मेघलाञ्छने धनुराकारे स्वर्ग्य-
किरणसम्पर्कजे पदार्थभेदे (रासधनुक्) अमरः ।

शक्रध्वज पु० इत० । भाद्रपुल्लदादृश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते
ध्वजाकारे पदार्थे । इन्द्रध्वजशब्दे ६४६ पु० दृश्यम् ।

शक्रनन्दन पु० इत० । अर्जुने जटा० । २ इन्द्रनन्दके लि० ।

शक्रपर्याय पु० शक्रस्य पर्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोपः ।
१ कुटजवृक्षे रत्नमाला इत० । इन्द्रस्य २ वाचकशब्दे च ।

शक्रपादप पु० इत० । १ देवदारुवृक्षे अमरः । २ कुटजवृक्षे
राजनि० । [अमरः । स्वार्थे क । तत्त्वं रत्नमा० ।

शक्रपुष्पी स्त्री शक्रस्यैव पुष्पमस्याः ङीप् । अग्निशिखावृक्षे
शक्रभवन न० इत० । स्वर्गे त्रिका० । शक्रावासादयोऽप्यत्र ।

शक्रभूभवा स्त्री शक्ररूपभुवि भवति भू-अच् । इन्द्र-
वारुण्याम् शब्दच० । [इन्द्रजनन्याम् अदित्याम् ।

शक्रमातृ स्त्री शक्रस्य मातेव । १ भार्याम् राजनि० । इत० ।

शक्रमूर्ध्नि पु० शक्रस्यैव शिखावान् मूर्ध्ना यस्य । १ शल्मीके
त्रिका० इत० । २ इन्द्रमस्तके । शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र ।

शक्रवल्ली स्त्री शक्रप्रिया वल्ली । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

शक्रवाहन पु० शक्रं वाहयति वह-णिच्-लृट् । मेघे
शब्दच० । इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र ।

शक्रवीज न० शक्रस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे राजनि० ।

शक्रशाखिन् पु० शक्रनामकः शाखी । कुटजवृक्षे भावप्र० ।

शक्रसारथि पु० इत० । इन्द्रमाररथौ मातङ्गौ ।

शक्रसुत पु० शक्रस्य सुतः । १ वालिनामके वानरराजे
हलायु० । २ इन्द्रपुत्रे अर्जुने च ।

शक्रसुधा स्त्री शक्रस्य सुधेव । पाण्ड्याम् शब्दच० ।

शक्रसृष्टा स्त्री इत० । हरीतक्याम् त्रिका० ।

शक्राख्य पु० शक्रस्यैवाख्या यस्य । १ मेचके त्रिका० ।

शक्राणी स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीप् आनुक् च । पुलोमजाया-
मिन्द्रपत्न्याम् शब्दमा० ।

शक्राशन न० शक्रेणाश्रयते अश-कर्मणि ल्युट् । भङ्गायाम्
“शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं सोहृत् कृष्णाशनम् । वल-
मेधाग्निदं क्षोभदोषहारि रसायनम्” राजव० ।

शक्राशन पु० शक्रं तन्नामश्रुते व्याप्नोति अश-ल्युट् । कुटज-
वृक्षे शब्दच० । [संक्षिप्तसारः ।

शक्ति पु० शक्र-क्तिन् । १ मेघे २ वज्रं ३ गजे ४ पत्ने च
शक्रोत्थान न० शक्रस्य तदुध्वजस्य उत्थानम् । भाद्रपुल्ल-
दादृश्यां कर्तव्ये १ शक्रध्वजस्योत्थाने, तदुपलक्षिते

२ उत्सवे च । इन्द्रध्वजशब्दे ६४६ पु० दृश्यम् ।

शक्ता पु० शक्र-वन् । गजे लि० कौ० ।

शङ्क पु० शक्र-अच् वा-सुम् । शङ्कटादिवाहकवृक्षे हारा० ।

शङ्कर पु० शं करोति क-अच् । १ महादेवे २ कल्याणकरे
लि० शिवित्यां स्त्री ङीप् । ४ सा च मङ्गिठार्या शब्दच० ।

५ शस्यां राजनि० । [शुभ्रत्वात् । २ कपूर्णे राजनि० ।

शङ्करावास पु० इत० । १ कैलासाचले । शङ्करस्यावास इव

शङ्का स्त्री शक्ति-अ । १ त्रासे २ वितर्के मेदि० । ३ संशये च ।

शङ्कित लि० शङ्का जातास्य तार० इतच् । १ भीते त्रिका०
२ सन्दिग्धे ३ वितर्किते च ।

शङ्ख पु० शक्ति-अण् । १ स्याणौ । २ सत्वभेदे । ३ शल्यास्त्रे
अमरः । ४ कीलके । ५ दशकोटिसंख्यायाम् इतत्-

सङ्ख्याते । ७ महादेवे । दक्षलुपे मेदि० । ८ पञ्चशिरा-
जाले १० भेदे हेमच० । ११ नखीनामद्वये जटा० ।

१२ छायापरिमाणाद्यैः काष्ठादिनिमित्ते, “अकाङ्क्षला तु
स्त्र्यपा काष्ठो द्रुक्कुलमूलिका । शङ्खुसंज्ञा भवेच्चैव

तच्छायां परिकल्पयेत्” इत्युक्ते १३ कीलभेदे च ज्यो० त० ।

१४ जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ६५ अ० । १५ नवरत्नान्त-

गतकविभेदे । दिक्साधनार्थं सू० सि० शङ्खः च दर्शितो यथा

“शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्ख-
कुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्खं
कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायायाम् सृष्टेर्दृश्यते इत्थं
पूर्वापरार्द्धयोः । तत्र विन्दुं विधायोभौ इत्थं पूर्वापरा-
भिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा ।
व्यास्योत्तरदिशोर्ध्व्या तिमिना पूर्वपश्चिमा । दिङ्मध्य-
मक्षत्रैः संसाध्या विदिशस्तद्देव हि” । तत्र दिक्सा-
धनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत् समोक्ते शिला-
प्रदेशे अपि वाय वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वारदौ-
घुष्टनादिना समस्याने कृते शङ्खकुलैः शङ्खस्याङ्गुलवि-
भागमानगृहीतैरभौष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैर्दक्षिण-
क्रमात् लिखेत् । सर्वतः केन्द्रादुत्तपरिधिरेखा तस्या-
स्यात् तथेत्यर्थः । ततश्चतुर्ध्वं तस्य उत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये
कल्पयथा द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तस्यानि यस्मिन्
द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्खं समतलमस्तकपरि-
धिकादष्टाङ्गुलं स्थापयेत् । ततः पूर्वापरार्द्धयोर्दिगस्य
प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाम् स्थापितशङ्खोऽव्यायान्त-
प्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे सृष्टेत् । दिनस्य
प्रथमविभागेऽनुक्षणं छायाह्लादृक्ते यत्र प्रविशति दिन-
स्यापराद्धं छायाबुल्लण्डरूपेण यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः ।
तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोर्भौ द्वौ विन्दुः पूर्वापरमञ्जो-
क्रमेण इत्थं परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरविन्दु-
न्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्या सा दक्षिणो-
त्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु विन्दुरालम्ब्य तिमिनेन
व्यासार्द्धेन विन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन उत्तद्वयं निष्पाद्य उत्त-
द्वयसंयोगाभ्यां उत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्या-
कारं स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो मुखं बाह्यदक्ष-
भागसम्भारजनेनापरसंयोगस्तु पुच्छमितरदक्षभागद्वयसम्भार-
जनेन मुखपुच्छावधृज्वी रेखा दक्षिणोत्तररेखा ।
तत्र विन्दोः सव्यं रेखापं दक्षिणा दिक् । पश्चिमविन्दोः
सव्यं रेखापस्तत्रा दिक् । अमन्तरं पूर्वदक्षं मत्स्यस्य
सम्भारजनीयः । शङ्खुरपि तत्स्थानाद्विष्कास्य इति
केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितिः तात्पर्यम् । दक्षिणो-
त्तरदिशोर्ध्वस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्या-
सार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं उत्तं वि-
धाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येत्यर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा

कार्या । तत्र पूर्वविन्दोरासन्नं रेखापं पूर्वा पश्चिम-
विन्दोरासन्नं रेखापं पश्चिमिति मत्स्यसम्भारजने केवला
पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानात् दिक्-
साधनोपक्रमोक्तं पूर्वदक्षमञ्जुलिखेत् । तदुत्तपरिधौ यत्र
रेखा कृत्वा तत्र दिमिति तदुत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं
इत्थं सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा
साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एकवारोऽन्यप्रकारेणिरा-
सार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशं
पूर्वादिसिद्धदिशं ये मध्यमत्स्या अव्यवहितदिग्द्वयान्त-
रोत्पन्ना लघवस्तैः संसाध्याः सत्यक्प्रकारेण साध्याः ।
रेखाद्वयसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः” रङ्गना ।

छायाशब्दे २८८६ पृ० दृश्यम् ।

शङ्खकर्णं पु० शङ्खुरिव कर्णावस्थ । शङ्खं त्रिको० दानव-
भेदे हरियं० श्व० । शङ्खान्तुचरभेदे भा० ४७ अ० ।

शङ्खुतरं पु० शङ्खुयोग्यतरः । साहचर्ये शब्दर० । शङ्ख-
उच्चादयोऽप्यत्र ।

शङ्खुला स्त्री शक्ति-उल्लङ्घ । उत्पलपत्रिकायाम् संक्षिप्तसा०
पूगच्छेदकास्तभेदे (जाति) शङ्खुलाखण्डः इति सि०कौ० ।
शङ्खोच(चि) पु० शक्ति-उच(उचि) वा । मत्स्यभेदे
जटा० ।

शङ्ख पु० न० शम-ख । शङ्खनामख्याते समुद्रजाते पदार्थे
अमरः । शल्लभाटास्थि, शनिधिभेदे, श्वखीनामगन्ध-
द्रव्यं मेदि०, पूकणसमीपस्थ-वास्थि, क्षीनागभेदे, ७८-
क्षिदन्तमध्ये त्रिका० । दृश्यनिर्खर्वसंख्यायां, एतत्-
संख्याते च । तस्य शङ्खचूडामुरास्थितस्तदुत्पलः
ब्रह्मवै० प्रक० १८८ अ० उक्ता यथा ।

“अथ शम्भुर्हरेः मूलं जगदाह दानवं प्रति । योऽन्ध-
मध्याङ्गुलार्त्तं शङ्खसमानरुचस्तमम् । मूलञ्च भ्रमणं
कृत्वा पपात दानवोपरि । चकार भस्मात्तच्च सरथश्चा-
बलीलया । स शिवस्तेन मूलेन दानवस्यास्थिसालङ्कम् ।
प्रेमणा च प्रेरयामास लघुगोदे च सागरे । अ-
स्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्बभूव ह । नानाप्रकार-
रूपा च शङ्खपूता सुरार्चने । प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च
देवानां प्रीतिदं परम् । तोयतोयस्वरूपञ्च पवित्रं
शम्भुना विना । शङ्खशब्दो भवेद्वयत्र तत्र लक्ष्मीश्च सु-
स्थिरा । स ज्ञातः सर्वतोर्ध्वं यः ज्ञातः शङ्खवारिणा ।
शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः । तत्रैव स-
ततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् । स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

मूद्राणाञ्च विशेषतः । भीता रुष्टा याति लज्जोः स्थल-
मन्यत् स्थलात्ततः” १० मूद्राभेदे तन्त्रसा० ।

११ पित्तरभेदे । युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा “लो-
रोदकूलेऽपि सुराद्रुदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
अरुक्त्वयाः शशिशुभभासः सुसृज्यवक्त्रा गुरुवो म-
हानः । ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कृत्यादायुयंशोधनम् । तेनैव शिरसा
यस्तु अद्धानः प्रतीक्यति । वारि हित्वा स पापानि
पुण्यमाप्नोति मानवः । इतत्त्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति
गुणत्वयम् । आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयागादिनयति ।
जङ्घादिजातिभेदेन स पुनश्चतुर्विधः” ।

“ये स्निग्धमहृणाकारा रुद्रवो लघवस्तथा । ब्राह्मणाः
प्रक्षराज्ञेयाः सर्वकर्मसु शोभनाः । ये दृढाङ्गाः सुगुरव-
स्तथांशंशविभागिनः । अश्वत्थानः क्षत्रियाज्ञेयाः कर्क-
शाङ्गास्तथैव च । रुद्रवो गुरुवो ये तु ये क्षौहेनेव
रक्षिताः । ते वैश्याः क्षविभक्तांश्च युजन्ते सर्वकर्मसु ।
ये कर्कराष्टताङ्गाश्च कर्करा ये प्रतिष्ठिताः । येऽत्यन्तगुरुवः
स्निग्धास्तु शूद्राः प्रक्षराधमाः । इति प्रोक्तमशेषेण
सम्यक् पाषाणलक्षणम् । विचार्य मतिमान् कार्ये नि-
योक्तव्यं विचक्षणैः” ।

शङ्खको न० शङ्खस्य विकारः वृन् । १ शङ्खजाते वलयाकारे
पदार्थे मेदिनि० शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा
“पित्तरक्तानिलादृष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्र-
रुग्दाह्रोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् । शशिरो-
विषवद्वेगाद्भिर्हृद्भ्याश्च गलं तथा । तिरात्वाज्जी-
वितं हन्ति शङ्खो नाम नामतः । त्रहाज्जीवि-
तमेधज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत्” । पित्तरक्तानिला
इत्यत्र कफोऽपि योज्यः “कृताहुतापः कफपित्तरक्तै-
रिति” सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः तिरात्वात्
तिरात्ममध्ये मारयति” भावप्र० ।

शङ्खकार पु० शङ्खं तदिकारं वलयाकारं पदार्थं करोति
ल-खण् । वर्षसङ्करजातिभेदे (शाखारी) । स तु मूद्रागर्भं
विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै० । [कायां लिङा० ।

शङ्खचरी स्त्री शङ्खे ललाटास्थिं चरति चर-ट । ललाटि-
शङ्खचर्चा स्त्री शङ्खस्य चर्चा भूषा यतः । ललाटिकायां
शङ्खर० । [सृष्टिं क्षमिह्वरं परम्” राजव० ।

शङ्खचूर्णं न० इत० । शङ्खजाते चूर्णे । “शङ्खचूर्णं कटु क्षार-
शङ्खद्रावको पु० औषधविशेषे । तत्पाकादि यथा “अकं-

क्षुही तथा चिन्ता तिलारग्वधचिह्नकम् । अषामागे
भस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत् । रुद्रमिना पचेदुत्तु याव-
लवणताङ्गतम् । लवणेन समौ पाक्षौ द्वौ क्षारौ टङ्गुणं
तथा । ससृक्फेनगोदलकाशीशं सोरका तथा ।
द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च । काचकूप्यान्तु
सप्ताहं वासयेदन्त्ययोगतः । शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी
यन्त्रसङ्करेत् । सर्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खका-
दिकान् । उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः
परः” भैषज्यर० “योगिनोभैरवाभ्याश्च बलिमादौ
प्रदापयेत् । पश्चाद् यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी ।
रघुः शङ्खद्रवो नाम शङ्खदेवेन भाषितः । युद्धाद्
युद्धतमं युद्धमिदानीं कथ्यते मया । शङ्खचूर्णं यव-
क्षारं सर्जिकाक्षारटङ्गुणम् । समञ्च पञ्चलवणं स्फर-
टिकारी नृयादरः । काचकूप्यां तत्रः क्षिप्वा वारुणी
यन्त्रसङ्करेत् । यामाहं द्वावयत्येव शङ्खगुणिवरा-
टकान् । अर्थांसि नाशयेत् षट् च सूत्रलक्ष्णाश्वरी
तथा । उदरादिविधं हन्ति गुल्महृदोदराणि च ।
अलोषं नाशयेच्छीघ्रं यक्षणीञ्च विस्त्रिचकाम् । भुक्त-
शेषे च भोक्तव्यो माषमालोरसोत्तमः । लघुषामा-
ङ्गवेत् भक्ष्य पुनर्भोजनमिच्छति । प्रत्यहं भोजनान्ते च
संश्लोऽयं रसोत्तमः । न रुजायां भयं कापि सत्यं
सत्यं वदाध्यहम् । न देवं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च
कारयेत् । रघुः शङ्खद्रवो नाम वेदानामुपकारकः” ।
शङ्खद्राविन् पु० शङ्खं द्वावयति द्रु-षिच्-षिणि । अस्त-
वेतसे राजनि० ।

शङ्खधरा स्त्री द्र-खच् इत० । हिलभोचिकायाम् रत्नमा० ।

शङ्खध्व पु० शङ्खं ध्वमति ध्वा-क । शङ्खवादके । किप् ।
शङ्खध्वा इत्यप्यत्र ।

शङ्खनख पु० शङ्खस्य नख इव । शङ्खनखे (जोङ्गडा)
अमरः । २ नखीनामगन्धद्रव्ये शङ्खर० स्त्रीत्वमपि तत्र
ङीष् ।

शङ्खपुष्पी स्त्री शङ्ख इव पुष्पमस्याः ङीष् । (शङ्खाली)
इत्ये राजनि० । “शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या
क्षमिविषापहा” । राजवल्लभः “शङ्खपुष्पी सरा मेध्या
क्षणा मानसुरोगनुत् । रसायनी कषायोष्णा सृति-
कान्तिबलान्निदा । दोषाश्चरभूतास्त्वक्कुष्ठक्रमिविष-
प्रणुतः” भावप्र० । [हेमच० ।

शङ्खभृत् पु० शङ्खं निर्भर्त्ति भृ-किप् लक् च । विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री० शङ्ख इव सुखमस्य । कुम्भीरे हेमच० ।
स्त्रियां ङीप् । [चका] लुपभेदे शङ्खच० ।

शङ्खिका स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्यस्याः ठन् । (चोरका-
शङ्खिन् पुंशङ्ख+अस्यर्थे इनि । विष्णो, २समुद्रे च भेदि० ।
शङ्खिनी स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्यस्याः इनि । चोर-
पुष्पग्राम, अमरः । २श्वेतपद्मागे श्विन् । ४श्वेतबुङ्गायां
५श्वेतचुक्रायां, इयवतिक्तायां, राजनि० । ७स्त्री-
भेदे, दवपदेवताभेदे, (शाकचिन्नी) शङ्खखवत्यां
स्त्रियाञ्च । स्त्रीभेदलक्षणं रतिसङ्गमार्थकं यथा
“दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका
गुणशीलयुक्ता । रेखात्वयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भो-
गकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा” । “शशके पद्मिनी
तृष्टा चित्रिणी रमते वृगे । वृषभे शङ्खिनी तृष्टा
हस्तिनी रमते ह्ये” । “पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा
च चित्रिणी । शङ्खिनी चारगन्धा स्यात् मद्गन्धा च
हस्तिनी” । [राजनि० ।

शङ्खिनीफल पुं शङ्खिन्या इव फलमस्य । शिरीषवृक्षे
शङ्खिनीवास पुं इत० । शाखोटकवृक्षे शङ्खच० ।
शच गतौ स्त्री आत्म० सक० सेट् इदित् । शङ्खते, अशङ्खित् ।
शच वाचि स्त्री आत्म० सक० सेट् । शचते अशचिष्ट ।
शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप् । इन्द्रपत्न्याम् अमरः ।
२करणालरे भेदि० ।

शचीपति पुं इत० । इन्द्रे अमरः । शचीभर्तादयोऽप्यत्र ।
शट(ठ) स्त्री वाचायां चु० स्त्री सक० सेट् । शट(ठ)यते अशी-
शट(ठ)त । [शटति । अशटीत् अशटीत् ।
शट शटे अक० रोगजनने गतौ भेदे च सक० पर० स्त्री-
शट पुं शटति वृजति दत्तं शट-अच् । १अस्ते सि०कौ० ।
२सिंहकेसरे रजटायाञ्च स्त्री अमरः टाप् ।
शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप् । (वन आदा) स्नाना-
ख्याते ओषधिभेदे

“शटी पलाशी वृक्षस्या सुव्रता गन्धमूलिका । गन्धा-
रिका गन्धधूर्धूः पृथुपलाशिका । भवेद्गन्धपलाशी
तु कषाया प्याहिणी जघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटु-
काऽनुष्णास्त्वमलनाशिनो । शोषकासज्जघ्नासगूलाघ्नान्
पचापक्वा” भावप्र० ।

शटकी न० शट-क्रिप् टक-अच् कर्मधा० । हतललमिश्रित-
शालिचूर्णे । “शालिचूर्णं हतं तोयं मिश्रितं शटुकं
वदेत्” भावप्र० ।

शठ वधे सक० कैतवे क्लेशे च अक० स्त्री० पर० सेट् । शठति
अशठीत् अशठीत् ।

शठ आलस्ये चु० पर० अक० सेट् । शठयति ते अशीशठत् त ।
शठ दुष्टवचने कट० चु० उभ० सक० सेट् । शठयति ते अशशठत् त
शठ न० शठ-अच् । १तगरे २कुङ्कुमे श्लौहे च राजनि० ।
४धूसूत्रे ५मध्यस्थपुरुषे च पुं० । “प्रियं वक्ति पुरो-
ऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृगम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठो-
ऽयं कथितो बुधैः” विष्णुपुं० उक्ते इधूते लि० भेदि०
७नायकभेदे पुं० तल्लक्षणं यथा
“शठाऽयमेकल बहुभावो यः । दर्शितवहिरतुरागो विप्रि-
यमन्यत्र गूढमाचरति” सां० द० ।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल् । शार्थे वञ्चनायाञ्च । [राजनि०
शठस्त्री स्त्री शठ-अच् अति-अच् कर्म० शक० । अश्वहायाम्
शठ संघाते रोगे च अक० स्त्री० पर० सेट् इदित् । शण्डति
अशण्डित् । [शशाणे शेषतः ।

शण दाने स्त्री० पर० सक० सेट् । शणति अशणीत् अशणीत्
शण पुं शण-अच् । स्नानाख्याते लुपभेदे हेमच० ।

शणघण्टिका स्त्री शणः वण्टे व तत्तुल्यरवफलकत्वात् इवार्थे
कन् । घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्पां राजनि० ।

शणपर्णी स्त्री शणस्यैव पक्ष्यान्वस्याः ङीप् । असनपक्ष्यांम्
राजनि० । [शणे स्त्रार्थे क । तत्रैव ।

शणपुष्पी स्त्री शणस्यैव पुष्पमस्याः ङीप् । (भक्तभक्ते) वन-
शणसूत्र न० शणाज्जातं सूत्रम् । शणजते जाले अमरः ।

शणालुक पुंशण इवालुकः । आरेवतवृक्षे (शोणालु) शब्दर०
शणिका स्त्री शणस्तत्पुष्पमस्यस्याः ठन् । शणपुष्पां राजनि०

शण्ड न० शडि-अच् । १पद्मादिसमूहे शब्दर० । २नपुंसके
इष्टे च द्विरूपको० । [तस्यापत्यं गमां वञ्ज् शण्डित्य ।

शण्डिल पुं शडि-इलच् । शण्डित्यस्य पितरि स्निग्धे
शण्ड न० शण-ट तस्य नेप्त्वम् । १अन्तःपुररक्षके कतिम-

क्तीवे श्लीवमाले भरतः । इष्टे भेदि० ४बन्धपुरुषे
जटा० ५उन्नात्ते धनङ्गयः ।

शत न० एक०व० शो-डतच् । १स्नानाख्यातसंख्यायाम्
२वज्रसंख्यायां शतसंख्याते च । स्त्रार्थे क । तत्रैव न०

शतवाचशब्दाश्च धातुं राष्ट्रः १ शतभिषा तारा २ पुरु-
षायुषम् ३ रावणाङ्गुलिः ४ पद्मादलं ५ इन्द्रयज्ञः ६ अश्वियो-

जनम् ७ कविकल्पलता । [अवयवे कन् । २शतसंख्यायां न०
शतकी लि० शतं परिमाणमस्य लन् । १शतसंख्यायुक्ते ।

शतकुम्भ पुं शतं कुम्भायाम् । स्त्रार्थे स्निग्धतमेदे भरतः ।

शतकोटि पु० शतं कोटयोऽप्याणि यस्य । १३३ अक्षरः ।
शतगुण्यता कोटिः शाक० । २शतगुणितकोटिसं-
ख्यायां स्त्री ।

शतक्रतु पु० शतं क्रतवोऽस्य । ६८ अक्षरः ।

शतग्रन्थि स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । द्रुवायाम् राजनि० ।

शतघ्नी स्त्री शतं घ्नति घन-टक् । १३३ अक्षरभेदे “अयःकण्ट-
कसंख्या शतघ्नी महती शिला” विजयरचितः ।
०४ अक्षरभेदे १३३ अक्षरभेदे च मेदि० ।

शततम त्रि० शतस्य पूरणः तमप् । शतसंख्यापूरणे ।

शततारा स्त्री शतगुण्यता ताराः शाक० । शतभिषानक्षत्रे ।

शतदन्तिका स्त्री शतं दन्ता इव सन्त्यस्य ठन् । नागद-
न्त्याम् राजनि० ।

शतद्रु पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिर्-
क्षिप्यथा “शोके बुद्धिं तदा चक्रो नचैकल व्यतिष्ठत । सो-
ऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । दृष्ट्वा स(वसिष्ठः)
पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा । चण्डग्राहयतीं भीमां
तस्याः स्रोतस्त्रपातयत् । सा तमग्निषमं विप्रमनुचिन्त्य
सरिदरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विन्मुता ।
ततः स्खलमत दृष्ट्वा तत्प्राप्यात्मानमात्मना । मर्त्यं न
शक्यामीत्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ” भा० व्या० १७७ अ० ।

शतधा स्त्री शतं गन्थीन् धत्ते धा-क । १३३ अक्षरम् ।
शत+प्रकारे धाच् । २शतप्रकारे अयम् ।

शतधामन् पु० शतं धामानि यस्य । विष्णो जटा० ।

शतधार पु० शतं धारा अप्राणि यस्य । १३३ अक्षरः ।
२शतधारायुक्ते त्रि० “वसोः पवित्रमसि शतधारम्”
यजुर्वेदः १३१८६ । [१३३ अक्षरं च विश्वः ।

शतधृति पु० शतं धृतयोऽस्य । १३३ अक्षरभेदे २अक्षरभेदे मेदि०

शतपत्र न० शतं वह्नि पत्राणि सुमस्यद्वान्यस्य । १ पञ्च
अक्षरः । २मयूरे १३३ अक्षरसंख्ये ४३३ अक्षरसंख्ये मेदि०
५राजकीरे हेमच० ।

शतपत्नी स्त्री शतं पत्राणि दवान्यस्याः ङीष् । (सिधोति)
पुष्पदन्तभेदे । स्त्रीषु क । तत्रैव । [यात्मकपत्रभेदे ।

शतपथ पु० शतं पन्थानो यत्र अचक्षना० यजुर्वेदीयब्राह्म-
ण्ययात्मकपन्थाध्यायिनि ।

शतपथिक त्रि० शतपथं वेत्यधीते वा ठन् । शतपथब्राह्म-
ण्ययात्मकपन्थाध्यायिनि ।

शतपद न० शतं पदानि यत्र । ज्योतिष्योक्ते नक्षत्रपादानु-
सारेण नामकरणोपयोगिप्रथमवर्णसंख्ये १३३ अक्षरभेदे चक्र-
भेदे २८१७ अ० दशप्रम् । शतं पादाः यस्याः पादुभावः

समा० ङीष् पद्भावः । शतपदी २कोटभेदे (काण्डाह) स्त्री
अक्षरः । २शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

शतपद्म न० शतदन्तयुक्तं पद्मम् । १शतदन्तकमले २श्वेतपद्मे च

शतपर्वन् पु० शतं पर्वानि ग्रन्थयो यस्य । १३३ अक्षरः
२६३ अक्षरभेदे च “शतपर्वो भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणा-
न्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णं च सञ्चारः पर्वनापहः”
भावप्र० । १३३ अक्षरभेदे राजनि० । ४३३ अक्षरभेदे ५३३ अक्षरभेदे
स्त्री ६३३ अक्षरभेदे मेदि० । ७कोजागरपूर्विकायां शब्द-
रत्ना० । कप् । तासु मेदि० ८३३ अक्षरभेदे शब्दर० ।

शतपाद् स्त्री शतं पादा यस्याः पाद्भावः । कोटभेदे (का-
ण्डाह) जटा० । [जटा० । २जलोकायां च शब्दर० ।

शतपादिका स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १३३ अक्षरभेदे
शतपुष्पा स्त्री शतं पुष्पाणि यस्याः । (सुब्जा) १३३ अक्षरभेदे
(मोरी) २३३ अक्षरभेदे च । कप् । तत्रैव ।

“शतपुष्पा कटुः क्षिप्रं तिक्तोष्णा कफघ्नकृत् । रुच्या-
वस्तिहिता नेत्रा बद्धिदृक् क्षमिगुह्यहृत् । संपाहि-
शीतला तिक्ता दाहनुत् वातला लघुः” भावप्र० । किरा-
तार्जनीयपन्थकारके भारविक्रयो पु० त्रिका० [राजनि० ।

शतप्रसूना स्त्री शतं प्रसूतानि यस्याः । (सुब्जा) शाके

शतप्रास पु० शतं प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरक्षे अक्षरः

शतभिषज् स्त्री शतं भिषज इव ताराः यत्र । शततारा-
त्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषास्य स्त्री
शतभीरु स्त्री शतं वह्वो विद्योगिनो भीरवो यस्याः

५३३ अक्षरम् । मल्लिकायाम् अक्षरः तद्दर्शने हि बद्धविद्योगिनां
कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२मेचके च ।

शतमख पु० शतं मखा यज्ञा यस्य । १३३ अक्षरभेदे १३३ अक्षरभेदे

शतमन्यु पु० शतं मन्यवो यज्ञा यस्य शते दैत्येषु मन्युः
क्रोधो वा यस्य । १३३ अक्षरभेदे १३३ अक्षरभेदे च ।

शतमान पु० न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १३३ अक्षरभेदे २३३ अक्षर-
भेदे शतत्परिमिते च अक्षरः । [चिकित्सके ।

शतमारिन् पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

शतमुखी पु० शतं मुखानि यस्याः ङीष् । १३३ अक्षरभेदे २३३ अक्षरभेदे
२शतमुखयुक्ते त्रि० ।

शतमूला स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १३३ अक्षरभेदे २३३ अक्षरभेदे
ख्यातायां लतायाञ्च जीवन्तः अक्षरः । [भेदे अक्षरः ।

शतयष्टिक पु० शतं यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके चार-

शतरुद्रीय न० शतं रुद्रानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः क । १३३ अक्षर-
भेदे २८१७ अ० दशप्रम् । शतं पादाः यस्याः पादुभावः

शतरूपा स्त्री शतं रूपाण्यस्याः । १ ब्रह्मणः पत्न्यां शतकन्यायां
सावित्री च 'ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्वाकूपमर्द्धमकरोदध' पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा
ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यश्च गायत्री ब्र-
ह्माणी च परन्तप । इहा तां व्यधितस्तावत् कामवाणा-
दितो विभुः । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ।
ततः कालेन सहता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव
इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् मातुषे १५० ।

शतवीर्या स्त्री शतं वीर्याणि यस्याः ५३० । १ श्वेतदूवायाम्
२ शतावर्यां १ कपिलद्रुक्षायां च राजनि० ।

शतवेधिन पु० शतं विधति विध-णिनि । अन्तर्वेतेसे अमरः
शतसहस्र न० शतशुणितं सहस्रं शाक० । लक्षसंख्यायाम् ।
शतसाहस्र लि० शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्त-
रपदवृद्धिः । लक्षसंख्याते ।

शतहृदा स्त्री शतं हृदाः शब्दावस्थाः प्रथो० हृदः ।

१ विद्युति अमरः । २ वज्रे मेदि० । ३ दक्षकन्याभेदे वक्रिपु०

शताक्षी स्त्री शतमक्षीणीव पुष्पागलस्याः अच् सभा० डीप् ।

१ राज्ञो २ शतपुष्पायाम् । शब्दच० । ३ दुर्गायाश्च 'भूयश्च
शतवार्त्तिक्यामनादृष्ट्यामनञ्च' । छनिभिः संस्तुता भूमौ
सम्भवविष्यास्ययोनिका । ततः शतेन नेत्राणां निरो-
क्षिष्यामि यन्मृगीन् । कीर्त्तयिष्यामि मनुजाः शताक्षी-
मिति मां ततः' देवीमाहात्म्ये । [वृद्धे च राजनि० ।

शताङ्ग पु० शतमङ्गान्वयवायस्य । १ रथे अमरः २ तिनिष-

शतानन्द पु० शतमानन्दयति अण् । गीतमपुत्रे अहल्या-

गर्भजे ३ छनिभेदे । स च जनकराजपुरोहितः । ३ देवकी-
नन्दने मेदि० । ४ ब्रह्मणि हेमच० । ५ विष्णु रथे त्रिका० ।

६ शतजनानन्दके लि० ।

शतानीक पु० शतमनीकानि यस्य । १ व्यासग्रन्थे छनिभेदे

२ चन्द्रवंशे नृपभेदे मेदि० । ३ सुदासराजपुत्रे भास०

टी२२ अ० ।

शतार न० शतमरायस्य । वज्रे त्रिका० ।

शतारुस् न० शतं अरुषि यत् । कुष्ठभेदे 'रक्तं श्यावं

सदाहार्त्ति' शतारुः स्याद् वज्रत्रणम्' भावप्र० ।

शतायुस् लि० शतमायुर्वर्षकावोऽस्य । शतवर्षमितवयस्को

'शतायुर्वै पुरुषः' श्रुतिः ।

शतावरी स्त्री शतमाह्वयति आ+ह-अच् गौरा० डीप् ।

१ शतमूल्याम् अमरः । 'शतावरी युक्तः शीता त्रिक्ता

इती रसावनी । मेधाग्निपुष्टिदा क्षिप्वा नेत्रा

युक्तमातिसारजित् । शुक्रसन्त्यकरी बल्या वातपित्ता-

क्षयोर्धजित्' भावप्र० । २ इन्द्रभाष्यायां शब्दच० ।

३ शृङ्गां त्रिका० । [वृत्ते ते णिनि । तत्रैव । शतावर्त्तिन् ।

शतावर्त्त पु० शतमावर्त्ता यस्य । विष्णौ हेमच० । शतधा

शताह्वा स्त्री शतं शतमूली शतपुष्पा वेति आह्वा यस्याः स-

ध्यपदलोपः । १ शतमूल्यां राजनि० । २ शतपुष्पायाश्च जटा०

शतिक लि० शतेन क्रीतः, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन् ।

१ शतेन क्रीते पदार्थे । २ तद्विकारे शतसम्बन्धिनि च ।

शतमन्त्रै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दी-

यते ठन् । ३ वृद्ध्यादिक्रमेण शतदानसम्पदाने । पक्षे बत्

शस्य तत्रार्थे । [व्येण क्रीतादौ शतिकशब्दार्थे ।

शस्य लि० शतेन क्रीतः शतिकशब्दवत् यत् । शतसंख्यातङ्-

शस्य पु० शद-ङ्ठन् । १ रिपौ राज्ञां २ विषयानन्तरस्ये नृपे

अमरः ३ ज्योतिषोक्ते लम्बावधिकप्रस्थाने ४ कामादिषु

च । ५ शतके लि० । [लक्ष्मणाहुजे २ रिपुनाशके लि० ।

शसुप्त पु० शसून् हन्ति हन-क । दशरथात्मजे समिन्नागर्भजे

शद् शतने शीर्षतायां आ० पर० अक० अनिट् लृट् । शीयते

अशदत् । शत्स्यति ।

शद् गतो आ० पर० सार्वधातुके आत्म० सक० अनिट् । शीयते

शद् पु० शद-अच् । फलमूलादौ सिद्धान्तकौ० ।

शद्रि पु० शद-क्रि । १ मेघे २ लिष्यो मेदिनी० । ३ गजे उणा०

शद्रु लि० शद-क्रु । १ पतनककर्त्तरि २ गन्तरि च ।

शनकावलि(ली) स्त्री शनेः कायति कै-क प्रथो० तेषा-

मावर्त्तयत्न वा डीप् । गजपिप्पल्यां शब्दच० ।

शनपर्णी स्त्री शणखेव पर्णान्यस्याः प्रथो० ण्यस्य नः । कटु-

क्याम् शब्दच० ।

शनि पु० शो-अनि किञ्च । १ सूर्य्यपुत्रे कायागर्भजाते यज्ञ-

भेदे 'शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्धवन्ध्या गूढाङ्गना धातुः समो-

स्थिरश्च । क्रूरः प्रतीचीतुवरोऽतिवृद्धोऽकरः क्षितीट्

दीर्घघृणीललौहम्' । नील० ताज० । 'मन्दोऽलसः

कपिलकुल्लवदीर्घगात्रः स्थूलहिजः पुरुषरोमक-

चोनिनात्मा' वृहज्जा० । २ शतस्वामिर्वादिने च 'शनी

बन्ध्यां विजानीयात्' ज्यो० त० । [वारे ।

शनिवार पु० शनिस्त्रामिकोवारः । सूर्यादिवारमध्ये सप्तमे

शनैश्चर पु० शनैश्चरति चर-अच् । शनिपक्षे तस्य पक्षाणां

मध्ये सर्वोपरिकक्षितत्वात् वज्रकावेनैकेकराशिभोगात्

सदुमतित्वम् । [अमरः ।

शनैस् अक्ष० शण-डेसि प्रथो० लृक् च । मन्दे २ अश्वेय्ये च

श न्स हिंसायां स्तुतो कथने च आ० पर० सक० सेट् क्त्वा
वेट् । शंसति अशंसोत् । [शयति ते अशायसीत् ।
शप आक्रोशे वा आ० पक्षे दिवा० उभ० सक० च निट् । शपति ते
अपथ पु० शप-अथन् । सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा
एवम् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि
शपन पु० शप-ल्युट् । १ शपथे अमरः । २ गालौ त्रिका० ।
शप्त लि० शप-क्त । १ अमिश्रापपक्षे २ उल्लास्ये तृणभेदे
पु० शब्दच० । [च मेदि० ।
शफ न० शम-अच् प्रघो० पक्ष फः । १ गवादीनां खरे २ वृक्षमूले
शफर पुंस्त्री० शफं राति रा-क । (पुंटी) मत्स्यभेदे अमरः
स्त्रियां ङीष् ।
शफराधिप पु० इत० । इक्षिसमत्वे त्रिका० । [शब्दत् त ।
शब्द शब्दकरणे अ० चु० उभ० सक० सेट् । शब्दयति ते अश-
शब्द पु० शब्द-अच् । १ ध्वन्यात्मके २ वर्णात्मके च श्रोत्रे-
न्द्रियमाद्ये आकाशस्थे गुणभेदे ।
शब्दग्रह पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह-अच् । १ श्रोत्रेन्द्रिये
वज्रये अप् इत० । २ शब्दज्ञाने ।
शब्दतन्मात्र न० कर्म० । सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे
सृज्यभूतभेदे तन्मात्रशब्दे १२२८ पृ० दृश्यम् ।
शब्दन लि० शब्द-ल्यु । शब्दकारके अमरः ।
शब्दब्रह्मन् न० शब्दात्मकं ब्रह्म । १ वेदात्मके २ स्फोटिकात्मके च
नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि । [१ वाणभेदे २ अर्जुने त्रिका० ।
शब्दभेदिन् पु० शब्दावधारणे भिनत्ति लब्धम् भिद-णिनि ।
शब्दवेधिन् पु० शब्दावधारणे विधति लब्धं विध-णिनि ।
१ वाणभेदे २ अर्जुने च धनञ्जयः ।
शब्दशक्ति स्त्री इत० । शब्दानामर्थवबोधकतारूपे अमि-
वाचक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्यं ।
शब्दाधिष्ठान न० इत० । कथं हेमच० ।
शब्दानुशासन न० अतुशिष्टतेऽनेन अतु+शास-ल्युट्
इत० । शब्दसाधुताज्ञापके व्याकरणे । “अथ शब्दावशा-
सनम्” महाभाष्यम् ।
शब्दालङ्कार पु० शब्दमात्रगतोऽलङ्कारः । अलङ्कारशास्त्र-
प्रसिद्धेऽनुभाषादौ अलङ्कारे । अलङ्कारशब्दे तद्भेदा-
दिकं दृश्यम् ।
शब्दित लि० शब्द-क्त । आह्वते ।
शम शान्तौ अक० शान्तीकरणे सक० दि० शमा० पर० सेट् ।
शमयति इति अशमत्-अशमोत् । उदित् क्त्वा वेट् ।
शान्तः । शमयति शमयति ।

शम आलोचने चु० उभ० सक० सेट् । शमयति ते शम-
यति ते अशमयत् त ।
शम पु० शम-अच् । १ शान्तौ अनरिन्द्रियदमने अमरः ।
२ मोक्षे त्रिका० ३ पाण्यौ रासाश्रमः । ४ वृषभारे राजनि० ।
शमथ पु० शम-अथच् । १ शान्तौ अमरः । २ मन्त्रिणि मेदि० ।
शमन पु० शमयति शम-णिच्-ल्यु । लोकानां पुण्यापुण्य-
फलदाहत्वेन दण्डकारके १ यमे अमरः । शम-णिच्-
भावे ल्युट् । २ शान्तीकरणे न० । ३ यज्ञार्थमशुघाते अमरः
४ चर्वणे धराणिः ५ हिंसायां हेमच० ६ मृगभेदे शब्दच० ।
शमनस्वस्त्री स्त्री इत० । यमुनायाम् अमरः ।
शमल न० शम-कलच् । १ विषादाम् अमरः । २ पापे संक्षिप्त०
शमि(मी) स्त्री शम-इत् वा ङीप् । (आइ) १ वृक्षभेदे
“शमी तिल्ला कटुः शीता कषाया रेषनी लघुः । कष्य-
काशममन्त्रासृष्टार्थः क्षमिजित् स्रुता” भावप्र० ।
२ शिखायाश्च (गुं टि) हेमच० । ३ वायुजो मेदि० ।
शमिन् लि० शमयति शम-णिचि । शान्ते ।
शमीक पु० शम-वा० ईक । सुनिभेदे । [२ विप्रे च शब्दच० ।
शमीगर्भ पु० शमीगर्भे आधारत्वेनाख्यस्य अच् । १ वज्रो
शमीधान्य न० शमी शिखेव धान्यम् । शिखात्मके मान-
सुहादौ शान्ये अमरः ।
“शमीजाः शिखिजाः शिखा तराः स्रुत्याश्च वैदलाः ।
वैदलामधुरा कृष्णाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः
कफपित्तघ्ना बलमूलमला हिंसाः । ऋते सुहृन्महाराध्या-
मन्ये त्वाध्यानकारकाः” । सुहृन्महाराधोरनाध्यानकारि-
त्वमन्यवैदलामेजया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदा-
ध्यानकारित्वदर्शनात्” भावप्र० । “शूकधान्यं शमीधान्यं
समातीतं प्रशस्यते । परतो वातकटूषं प्रायेणाभिनवं
शुक् । यवगोधूममाषाव तिलावाभिनवा हिताः ।
पुराणाविरसाङ्गानां न तवावकाश मताः” राजवल्कलः ।
शमीपत्नी स्त्री शम्या इव पत्नमस्याः ङीप् । लज्जालु-
लतायां जटा० ।
शमीर पु० अस्या शमी अस्यार्थे २ “कश्चित् सार्धिका अपि
प्रत्यक्षाः प्रकृतितो विज्ञवचनान्यतिवर्तन्ते” इति भा-
ष्योक्तेः पुंस्त्वम् । कुट्टायां शम्याम् अमरः ।
शम्या स्त्री शं पाति पा-क । विदुति अमरः ।
शम्याक पु० शं शिवं पाके फले वा यस्य । १ अरग्वधे अमरः ।
२ विपाके श्यावके च हेमच० ।
शम्ब गतो आ० पर० सक० सेट् । शम्बति अशम्बोत् ।

शम्भु पु० शम्भ-अच् । १ वज्र २ मूलनामस्थितलौहे मेदि० ।
 शलौहकाक्ष्यां हेमच० । ४ व्यतुबोमकर्षणे भरतः ।
 ५ दरिद्रे च संजिप्तसा० हभाग्यवति त्रि० रामाश्रमः ।
 शम्भुर न० शम्भ-अरन् । १ जले २ धने ३ व्रते रत्नमा० ।
 ४ चित्ते च ५ बौद्धव्रतभेदे हेमच० । ६ स्तम्भभेदे ७ दैत्यभेदे
 पु० मेदि० । ८ मत्स्यभेदे ९ पर्वतभेदे १० जिनभेदे पु० विश्वः ।
 ११ युद्धे पु० १२ अष्टौ त्रि० धरणिः १३ चित्तकण्ठे
 १४ कोष्ठे १५ अर्जुनवृक्षे च पु० राजनि० । [राजनि० ।
 शम्भुराकन्द पु० शम्भरः अष्टः कन्दो यस्य । वाराहीकन्दे
 शम्भरचन्दन न० इतः । शम्भरपर्वतजाते चन्दनभेदे रावनि०
 शम्भरसूदन पु० शम्भरसुरं सूदयति हिनस्ति च्छूद-
 ल्यु । कामदेवे हला० तद्वननकथा हरिवं० १६३।१६४
 अ० दृष्टा ।
 शम्भरारि पु० इतः । कामदेवे अमरः । शम्भररिपादयोऽप्यत्र ।
 शम्भरी स्त्री शम्भरं जलं बाहुल्येनास्यस्या अच् गौरा० डोष् ।
 १ आशुपण्यां मेदि० । २ मायायां शब्दर० ।
 शम्भल पु० न० शम्भ-कलच् । १ कृते २ पात्रे ३ मत्सरे च मेदि०
 शम्भाकृत त्रि० शम्भं कष्टमप्यनुलोममाकलयते शम्भ+कर्ष-
 णार्थे डाच्+क-क्त । अमुलोमेन हिरावृत्ते कष्टे
 कृते अमरः ।
 शम्भु (म्बू) पु० स्त्री० शम्भ-उन् कृ वा । १ जलशुक्ती (शामुक)
 हेमच० स्वार्थे क । तत्पार्थे । संज्ञायां कन् ।
 गजकुम्भान्तभागे च । रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शब्दे
 हेमच० दैत्यभेदे च पु० ।
 शम्भ त्रि० शमस्यस्य शम्भ+भ । कल्याणयुक्ते ।
 शम्भल पु० शम्भं कल्याणदायकं तीर्थं लाति-ला क । १ या-
 मभेदे यत्र कलकी भविष्यति तस्मिन् । २ कुट्टिन्यां स्त्री
 अमरः गौरा० डोष् ।
 शम्भु पु० शम्भ+भू-डु । १ महादेवे अमरः । २ ब्रह्मणि ३ वृद्धे
 मेदि० । ४ विष्णौ हला० । ५ सिद्धे शब्दर० । ६ अतोक्तं
 शब्दर० । [म्बुसुतादयोऽप्यत्र ।
 शम्भुतनय पु० इतः । १ गणेशे २ कार्तिकेये च शब्दमा० श-
 शम्भुप्रिया स्त्री इतः । १ कामलक्यां हेमच० । २ दुर्गायाञ्च ।
 शम्भुवत्सभ न० इतः । १ श्वेतपद्मे राजनि० । २ महादेवप्रिये च
 शय्या स्त्री शम-यत् टाप् । १ युगकोलके अमरः । २ दक्षकृत-
 दत्ततालभेदे संगीतदा० । [४ निद्रायां ५ पथे च विश्वः ।
 शय पु० शी-अच् । १ हस्ते अमरः । २ सपे ३ शय्यायां मेदि०
 शयश्च पु० शी-अच् । १ अजगरसपे २ मृत्यौ ३ निद्राशीले

त्रि० हेमच० । ४ वराहे ५ मृत्यौ च पु० स्त्री० संजिप्तसारः ।
 शयन न० शी-ल्युट् । १ निद्रायां २ शय्यायाम् अमरः ३ मृ-
 युने च मेदि० ।
 देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु० १ इक्ष० च त्तं यथा
 “मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! । एकादश्यां
 जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाह्निभोगपर्यङ्कं
 कृत्वा संपूज्य केशवम् । कृत्योपवीतकञ्चैव सस्यक् संपूज्य
 च द्विजान् । अमुञ्चां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः
 शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्नान्ति निद्रां समानयेत् ।
 तथोदश्यां ततः कामः स्नपते शयने शुभे । कदम्बानां
 सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते । चतुर्दश्यां ततो यज्ञाः
 स्नपन्ति सुखशीतले । सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णैः प-
 धानके । पौर्णमास्यामुमानाशः स्नपते चर्मसंस्तरे ।
 वैशाखे च जटाभारं समुद्रपथ्यान्धर्मेणा । ततो
 दिवाकरे राशिं संप्रयाति च कर्कटम् । ततोऽमराणां
 रत्ननी भवते दक्षिणाशनम् । ब्रह्मा प्रतिपदि तथा
 नीलोत्पलदण्डेऽनघ ! । तस्यै स्नपिते देवानां दर्शयन्
 मार्गस्तप्तमम् । विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरिः
 सुता । विनायकस्तुथान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् ।
 षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्नपिते सप्तम्यां भगवान् रविः । कात्या-
 यनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया । दशम्यां भुजगे-
 न्द्राश्च स्नपन्ति वायुभोजनाः । एकादश्यान्तु कल्याणां
 साध्या ब्रह्मन् स्नपन्ति हि । एष क्रमस्ते यदितो नि-
 शयां शयने सुने ! । स्नपत्सु तेषु देवेषु प्राष्टकालः
 समाययौ” ।
 अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्शने
 “उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कृत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नानिहृष्टोऽथ संविशेत् । शुचिं
 देशं विविक्षन्तु गोमयेन तु लेपयेत् । प्रागुदकप्रक्षाल-
 नैव संस्मरेत् सदा बुधः । प्राक्शिराश्च स्नपेन्नित्यं
 तथा वै दक्षिणाशिराः । स्नपेदुदकशिरा नैव तथा
 प्रत्यक्षशिरा न च । न चान्द्विर्नहीने तु न तिर्यक्
 च कदाचन । अन्यालये शयने तु एकवृक्षे चतुष्पदे ।
 महादेववृक्षे चापि साहज्येऽग्निं न स्नपेत् । न यत्र
 नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । दर्भेषु च विना दीक्षां
 न स्नपेच्च कथञ्चन । धान्यगेहे च विप्राणां गुरुणाञ्च
 तथोपरि । नाशुचौ पर्यकीर्णं तु नाशुचिर्नाशित-
 स्तथा । दिने सन्धौ न नमस्कृत्य नोत्तरापरमङ्गकः ।

नाकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा । न तु द्वारे-
ऽम्भसाकीर्णे नार्द्रपादस्त्वधावितः । पालाशे शयने नैव
स्रजदारुक्षते न च । न दग्धे विद्युता चैव वज्रिष्णुष्टे
जले तथा । न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न शिवस्यासने कटे ।
यवं स्वपन् नरो नित्यं सुखस्येह परत्र भाक् । व्यत्यये च
भवेद्दुःखी ष्टतो नरकमश्रुते" वज्रिष्णुः । सति सूर्यो
शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वसुप्तोत्तरीयेत्याह
स्मृतिः "भास्करादष्टशय्यानि नित्याग्निमन्त्रिणानि च ।
स्वयंवल्लोकिदीपानि लज्जन्ता वेश्यानि भाजनम् । आसनं
वसनं शय्या जायापत्यं जनसङ्गलुः । आत्मनः शुचि-
रेतानि न परेषां कदाचन" । न कदाचन इत्यनुमतिं
विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः रघुः । व्यासः "शुचौ देशे
विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके । प्राशुदकप्रवणे चैव
संविशेत्तु सदा बुधः । साङ्ख्यं पूर्णकुम्भाच्च शिरस्थाने
निधापयेत् । वैदिकैर्गार्हपत्यैर्नैरक्षं कृत्वा स्वपेत्ततः" ।
भर्गः "स्वष्टे प्राक्शिराः श्वेते आयुष्ये दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्षशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्षशिराः" मार्कण्डेयपुं ।
"प्राक्शिरःशयने विद्यात् धनसायुष्यं दक्षिणे । प-
श्चिमे प्रवृत्तं चिन्तां हानिं ष्टयुं तथोत्तरे" तथा "नम-
स्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेत्त्रिंशं" मार्कण्डेयपुं ।
"शून्यागारे प्रसूयमाने च एकदण्डे चतुष्कण्डे । महादेव-
वदहे चापि शर्कराक्षोद्वपांशुषु । धान्यगोविप्रदेवानां
गुरुणाञ्च तथोपरि । न चापि भग्नशयने नाशुचौ ना-
शुचिः स्वयम् । नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरम-
स्तकः । नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा" ।
न स्वपेदित्यर्थः आ० त० । "भुक्त्वा च विधिवन्-
मन्त्रैर्द्विजो भुक्त्वाऽवशिष्टकम् । ससृष्टुद्वान्धवजनः स्वपेत्
शुष्कपदो निशि । नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभि-
मुखो न च । न चाकाशे न नग्नी वा नाशुचिर्नासने
काचित् । न शीर्षायान्तु खड्गायां शून्यागारे न चैव
हि । नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन"
कौर्मपुं । १८२० "कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं
ततो गृही । गच्छेत् शय्यां सयन्त्राञ्च अथवा दारु-
निर्मिताम् । शालमल्लश्च कदम्बश्च नीपमन्दारकश्च
च । किंशुकश्च वटश्चाथ तथा कुशमयश्च च । आरो-
ह्यत्वा भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत् । प्ररोह-
शय्यां स्त्रले वा सर्पणे परमेश्वरि ! । न शुक्ले नापवले
अथ न दग्धे न च भूतके । तल्लिकायां तथा वस्त्रे शय्या-

भावे स्वपेद् गृही । स्वपेन्न पट्टवस्त्रे च कलङ्को कम्ब-
लेषु च" सत्सुपुं ४४५० । "श्वासानष्टौ ससृत्तानस्तान्
दिक्षिणाश्चैव दक्षिणे । ततस्तद्विद्युषान् १२ वासे
पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम् । वासदिशायामनलो नाभे
रुद्धोऽस्ति जन्तूनाम् । तस्मात्तु वासपात्रे" शयीत मुक्त
प्रपाकार्थम्" भावप्र० । [तत्रैव ।

शयनीय न० शी-आधारे अनीयर् । शय्यायाम् स्वार्थे क ।
शयनैकादशी स्त्री इत० । आषाढशुक्लैकादश्याम् ।
शयालु त्रि० शी-आलुच् । निद्राशीले अमरः । २ अजगरे,
शुक्लुरे च पु० हारा० । [द्रायां न० ।
शयित त्रि० शी-कर्त्तरि क्त । १ निद्रिते । भावे-क्त । नि-
शयु पु० शी-उ । १ अजगरे सर्वे अमरः । उमन् । शयुनो-
ऽप्यत्र उणादिको० ।

शय्या स्त्री शी-आधारे क्यप् । १ खड्गायाम् अमरः । भावे
क्यप् । २ शयने शयम्भने मेदि० । "त्रिदोषशमनी खड्गा तृतीयौ
वातकफापह्वा । भूशय्या हृंहणी वृद्धा काष्ठपट्टी तु
वातला" । "भूशय्या वातलातीव रुद्धा पित्तासनाग्निनी ।
सुशय्याशयनं हृद्यं पुटिनिद्राष्टितप्रदम् । अमानिह्वरं
हृद्यं विपरीतं सतोऽन्यथा" भावप्र० । तद्वसनविधानं
यथा "कृतपादावशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामस्फुटितामेव दारुमयीं नटप । नावि-
शालां न वै भग्नां नासनां मलिनां न च । न च
जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम्" । विष्णुपुं
१ अंशे ११ अ० ।

शर न० शृ-अच् । १ जले २ वाण्ये ३ दधिदुग्धायसारे पुं
मेदि० ४ द्रुमाधने तृणभेदे पुं । "भद्रसृजः शरो
वाणश्ते जनश्चक्षुवेदनः । सृजो सृज्जातको वाणः स्थूल-
दर्भः सुमेधसः । सृज्जहयन्तु सधुरं त्वरं शिशिरं तथा ।
दाहृतृष्णाविसर्पौ स्रमूलवस्यक्षिरोमजित् । दोषतय-
हरं हृद्यं मेखलास्त्रपयुज्यते" भावप्र० । भावे क्यप् ।
५ हिंसायाम् ।

शरकाण्ड पु० इत० । १ शरस्तम्बे २ तन्निमित्तकवाण्ये च ।

शरज न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड । १ चैत्यद्रु-
वीने हेमच० शरवणे जाते शर्कार्तिकेये पुं । अग्नि-
कुमारशब्दे ५४५० दृश्यम् ।

शरजम्बन् पु० शरवणे जन्म यस्य । कार्तिकेये अमरः ।

शरट पु० शृ-अटन् । १ कलशासे अमरः २ कुलम्भशाले च भरतः

शरण न० शृ-ल्युट् । १ गृहे २ रत्नके अमरः । ३ शरण्ये ४ वधे

मेदि०। ५। घातके शब्दच०। ६। प्रसारणं स्त्री शब्दर० टाप्।
 शरणागत लि० शरणमागतः आ+गम-क्त। शरणापन्न।
 शरणापन्न लि० शरणमापन्नः आ+पद-क्त। शरणमागते।
 शरणार्थिन् लि० शरणमर्थयते अर्थ-णिनि। शरणकामे।
 श(स)रणि(णी) स्त्री शृ(हृ)-अनि वा डीप्। १। पथि,
 डीबलसु २। प्रसारणं शब्दर०। ३। जयन्त्याञ्च स्त्री
 शब्दर०। ४। पृथ्व्याम् अजयः।

शरण्ड पु० शृ-अण्डच्। १। खगे कासके शब्दरत्ना०। २। धूत्ते
 ३। शरटे ४। भूषणभेदे मेदि०। ५। चतुष्पदि संक्षिप्तमा०।
 शरण्य लि० शरणाय साधुः यत्। १। शरणागतत्वात्पकरण-
 योग्ये २। दुर्गायां स्त्री।

“विष्वाग्निभयघोरेषु शरणं शरणादु वतः। शरण्या तेन
 सा देवी पुराणे परिपद्यते” देवीपु०।

शरण्य पु० शृ-अण्यु। १। मेघे श्वाते च विश्वः। [शब्दर०
 शरत्कामिन् पु० शराद कामयते कस-णिनि। कुक्कुरे
 शरत्पद्म न० शरादिषु शुभं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।
 शरत्पर्वन् न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।
 शरदू स्त्री शृ-अदि। १। वल्सरे, २। आश्विनकार्तिकमासात्मके

ऋतो च अमरः। तदारिण्या भावप्र० उक्ता यथा
 “वर्षासु नाभसं वारि सेवेतौद्गमेव वा। सर्वं शरादं
 हेमन्ते तद्भागं सारयन्तु वा”। शरादं चानभिप्रायि
 केषु तत् परिकीर्तितम्। हैमन्तिकलजं क्षिप्रं बल्यं द्रव्यं
 हितं शुभं राजव०। तलोत्तरवायुसेवनं हितं यथा
 “वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः। उत्तरः
 शरादे काले पूर्वो हेमन्तशे शरे” राजनि०। ऋतुशब्दे
 पु० दृश्यम्। “शरदृत्य वैद्यकमते भाद्राश्विनमासा-
 त्मकः। तत्र वर्षनीयानि चन्द्रपटुता जलशुष्कता
 अगस्त्यः हंसः वृषः” कविकल्प०।

शरधि पु० शरा धीयन्ते ऽत्र धा-आधारे कि। त्वये हेमच०
 शरपुङ्खा स्त्री शरस्यैव पुङ्खो यस्याः। नीलोद्वक्ताकृतौ काण्ड-
 पुङ्खाद्वक्ते “शरपुङ्खा यत्तुल्योद्गुलमग्नयविषापहा।
 तित्ता कषाया कासाच्चत्वरश्वासहरी कषुः” भावप्र०।
 शरभ पु० शृ-अभच्। “अष्टपादूर्ध्वनयनं जर्ध्वपादचतुष्टयः”
 इत्युक्तलक्षणे १। मृगभेदे अमरः। २। करभे, श्वानरभेदे
 अमरः। ३। उड्रे च जटा०। ४। शिशुपालपुत्रभेदे भा०
 काश्व० ८२ अ०। ५। दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०।
 “अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः। तं सिंहं
 हन्तुमागच्छन् नृसहस्रं निवेशनम्। तं सुनिः शरभ-

चक्रं बलीकटभरिन्दमम्। ततः स शरभो वन्यो
 सुनेः शरभमपतः। दृष्ट्वा बलिनमत्युपं द्रुतं सम्प्राद्वह-
 नात्। स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो सुनिना तदा। सुनेः
 पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्नवान्। ततः शरभस-
 न्नस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा। दिशः सम्प्राद्वन् राजन्!
 भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं
 प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत् स पिशिता-
 शनः। ततो रुधिरतर्पणं बलिना शरभोऽन्वितः। इत्येष
 तं सुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपः-
 शक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय स महाप्राज्ञो
 सुनिःश्वानं तमुक्तवान्। सा त्वं ह्रीपित्वमापन्नो ह्रीपी
 व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्राद्यागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमा-
 गतः। सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः।
 मया क्लृप्तपरीतेन विहृष्टो नृकुलान्वयः। यस्मादेवम-
 पापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् श्वयोनि-
 मापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो सुनिजनदोष्टा
 दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शम्भुस्तद्रूपं पुन-
 राप्नवान्” भा० शा० १। ७ अ०।

शरभू पु० शरे शरवणे भवति भू-किप्। कार्तिकेये हेमच०
 शरमय लि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते प्रदार्थे।

श(स)रयु(यू) स्त्री शृ-(हृ)-अयु वा ऊङ्। अयोध्या-
 नगरीनिम्नवाहिन्यां नद्याम्। तस्यां भवः अयु नि०।
 सा (श)रव तत्र भवेति लि० अमरः।

श(स)रल लि० शृ(हृ)-अलच्। १। सुगमे, २। अङ्गुलचित्ते
 (सरल) ३। उज्जमेदे च। [त्तिकेये।

शरवणोद्भव पु० शरवणम् उद्भवः उत्पत्तिस्थानमस्य। का-
 शरव्य न० शरवे वाणशिलायै हितं शर+यत्। लक्ष्ये,
 शरेण वेधनायोद्देश्ये अमरः।

शराटि(डि)(लि) स्त्री शरमनुजस्य अटति अट-इन् प्रथो-
 टस्य डो लो वा। (शराट्) पक्षिभेदे अमरः।

शराभ्यास पु० इत०। वाणमोचनशिक्षायाम् अमरः।

शराह लि० शृ-आह। हिंस्रो अमरः। [अण्। धनुषि जटा०

शरारोप पु० शराः आरोप्यन्ते ऽत्र आ+रुह-णिच्।

शराव पु० शरं दध्यादिसारभवति अव-अण्। १। मृगभये
 पात्रभेदे, (शरा) अमरः। २। कुडवद्वयपरिभाषे च वैद्यकम्।

शरावती स्त्री शराः अन्त्यस्याम् सतप् यस्या वः पूर्वदीर्घश्च।
 नदीभेदे अमरः।

शराश्रय पु० इत०। त्वये हेमच०।

शरासन पु० शराः अखन्तेऽनेन अस-ल्युट् । १५६६
अमरः । शराणामासनम् । २७०५ च ।

शरिमन् पु० शृ-उणा० इमनिच् । प्रसवे सि० कौ० ।

शरी स्त्री शीर्यते शृ-ई । एरकादण्ये भावप्र० ।

शरीर न० शृ-ईरन् । प्रतिक्षणं जीयमाणे १२६६ ।

तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र० उक्ता यथा

“गर्भाशयगतं शुक्रमात्तं वं जीवसंज्ञकः । प्रकृतिः स-
विकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् । कालेन वर्द्धितो गर्भो
यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स सुनिभिः शरीरीति
निगद्यते” । अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः । “तस्य
त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः । सक्ताकादभि-
धीयन्ते शिष्याः । शृणुत यत्नतः । आद्यमङ्गं शिरः
प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुलबाः । तस्यान्तर्मसुबुद्धं च
जलाटं भ्रूयुगलथा । नेत्रद्वयं तयोरन्तर्भवते हे
कनीनिके । दृष्टिद्वयं कण्ठगोलौ चेतभागौ च दर्शनौ ।
पल्हाग्यपाङ्गौ शब्दौ च कर्णौ तच्छृङ्खलीद्वयम् ।
पाणिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता । ओष्ठा-
धरो च स्फुटिग्रीवौ मुखं तावु हृत्तद्वयम् । दन्ताश्च दन्त-
वेष्टाश्च रसना चितुकङ्कलः । द्वितीयमङ्गं पीवा तु यथा
सूङ्गं विधार्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
ततोपरिगतौ स्तन्यौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः । कफोनि-
युग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्था । मणिबन्धौ तले हस्तौ
तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते स्याद्या दश च्छेद्याः
प्रकीर्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंसस्तथा नाभ्यां विशेष उभयोरयम् । यौवना-
गमने नाभ्यां पीवरो भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूता-
यास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुच्छरीकेण सदृशं स्था-
दधोमुखम् । जाग्रतस्तदिकसति स्वपतस्तु निमीलति ।
आशयस्तस्य जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिन्
क्षमोव्याप्ते प्राणिनः प्रत्यपन्ति हि” । चेतनास्थान-
मुत्तममित्यस्याभिप्रायः “क्षेत्रज्ञोपनिषदायं च मन्त्रं,
द्वययुगैर्विना” इत्युक्तवता चरकस्य सकलं शरीरं
चेतनास्थानमुत्तमम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतना-
स्थानमिति “कक्षयोर्वक्षः सन्धौ कक्षयोः सप्तदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्थातां च वक्ष्यन्तौ ।
उदरं पञ्चमङ्गाङ्गं सप्तं पार्श्वद्वयं मतम् । सप्तद्वयं तु
तथा समस्तं सप्तमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि
जानीहि यत्नतः । शोणितान्नायते जीहा वासतो

हृदयादधः । रक्तवाहिसिराणां च मूलं ख्यातो मह-
र्षिभिः । हृदयादामतोऽधश्च फुफ्फुसो रक्तफेनजः ।
अधो दक्षिणतस्यापि हृदयात् यत्नतः स्थितिः । तत्तु-
रङ्गजपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे-
भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिसिरामूलं
दृष्ट्वाच्छादनकान्तम्” । क्लोम तिलकम् एतत्तु वातरक्त-
जम् । अत्र इद्वयागमटः “रक्तादिनिवसं सक्तात्कालीय-
कषसङ्गव” इति “सिद्धः शोणितयोः सारादुबुक्तयोर्बु-
गलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ।
उक्ताः साङ्गोक्तयो व्यासाः पुंसामन्ताणि स्मरिभिः ।
अर्द्धव्यासेन हीनानि योषितोऽन्वाणि निर्दिशेत् ।
उल्लुकस्य कटो चापि त्रिकं वक्षिष्य वक्ष्यन्तौ । कण्ड-
राणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्यं मूलयोः । स एव
गर्भस्थाधानं कुव्याङ्गभाषये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्याकृति-
र्योनिस्त्रावर्त्ता सा च कीर्तिता । तस्यास्मृतीये त्वावर्त्त-
गर्भस्थया प्रतिष्ठिता । दृष्यन्ते भवतः सारात्कफासृग्भ्यां
च मेदसां । वीर्यवाहिसिराधारौ तौ मतौ पीव-
पावहौ । युदस्य मानं सर्वस्य सङ्गं स्थाचतरङ्गलम् ।
तत्र सुर्वस्तवस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी
भवेत् पूर्वा साङ्गोक्तुलमिता मता । उत्तरजनी तु तदधः
सा साङ्गोक्तुलसम्मिता । तस्याधः सञ्चरणी स्यादेकाङ्गु-
लसमा मता । अङ्गोक्तुलप्रमाणं तु वक्ष्ये दृष्टव्यं मतम् ।
सबोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः । पुंसः प्रोथौ
स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः । तयोः ककुब्दे
स्थातां सक्थिनी त्वङ्मदसम् । तदुपाङ्गानि च
ब्रूमो जानुनी पण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वौ घुस्तिशो
पाष्णीतले च प्रपदे तथा । पादावङ्गुलसकल दश तासं
नखा दश” ।

शरीरक पु० शरीरं कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै-क ।
जीवे । स्थायं बुज् । शरीरकोऽप्यत्र ।

शरीरज पु० शरीरात् जायते जन-ड । शरीरे २ कानदेवे
१७७६ च धरणिः । १२६६ जातमात्रे लि० ।

शरीरावरण न० शरीरमावृणोति व्या+उ-युच् । देह-
व्यापिनि १ चरणि राजनि० । २ देहावरणे लि० । ल्युट् ।
१२६६ आच्छादने न० । [जटा० ।

शरीरिन् पु० शरीरमात्माभिमनानाश्रयत्वेनात्यस्य इति । जीवे
शरु पु० शृ-उन् । १ क्रोधे २ वज्रे मेदि० । ३ वाणे हेमच० ।
४ आयुधे च संक्षिप्तं ।

शरेष्ट पु० शृणाति काशिनं शु-खच् शरः कामः तस्य इष्ट
इष्ट-कृत । आच्छे जटा० ।

शर्कराक पु० शर्करायाः रसः अणु दृढभावः शर्करः रस
इव कायति मधुरत्वात् कै-क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।
शर्करा स्त्री शर्करात् जायते जन-ड । सिताखण्डे राजनि० ।
शर्करा स्त्री शु-करन् कख नेत्तम् । खण्डविकारे (चिनि)
अमरः । २८पलखण्डे शर्कराखण्डे च (खापरा) मेदि० ।
शर्कराः सनख मत्पू तस्य लुक् । ४वक्ष्यशर्करायुते देशे
अमरः । ५रोगभेदे अश्वरीशब्दे ४६५ पु० दृश्यम् ।
६शकले च मेदि० । शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा
“क्षिग्वा पण्डकशर्करा हितकरी क्षीणे लयेऽरोचके
चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुक्षा च वंशेज्जुजा । दृष्या
तृप्तिबलप्रदा अमहरा श्यामेज्जुजा शीतला क्षिग्वा कान्ति-
करीरसालजनिता रक्तेज्जुजा पित्तजित्” “यावनाली हि-
मोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा । लुद्रशर्करिका सुद्रा
गुडजा जलविन्दुजा । हिमजा शर्करा गौल्या शोक्ता ।
तिक्ताऽतिपिच्छला । वातघ्नी सारिका इत्या दाहपि-
त्ताक्षदायिनी । “शीतलान्याकर्करजा साध्वी च मधु-
शर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च ख-
ण्डकः । सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्चर्दिनाशनः ।
कुष्ठप्रथकफश्चासहिक्वापित्ताक्षदोषहतु । यवासशर्करा
त्वन्या सुधामोदकमोदकः । तयराजः खण्डसारः
खण्डजा खण्डमोदकः” । “मत्स्यखण्डिकाः खण्ड-
सिता गुणधेष्टा यथोत्तरम् । विमलाः शीतलाः
क्षिग्वाः गुर्व्यः स्नादुतराः सराः । दृष्याकृषाक्षत
क्षीयरक्तपित्तानिनापहाः । मत्स्यखण्डी पाहिणी बल्या
कषाया वातघ्नित् गुरुः । खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं
बलपुष्टिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफ-
प्रदा” । पथ्यापथ्यविवेकः “शर्करा ज्वरपित्ताखण्डमूर्च्छा-
श्चर्दिनृषापहा । तृष्णाप्राप्तवराजस्तु ज्वरदाहाक्षपित्त-
हतु । लक्षिका फाणितगुडखण्डमत्स्यखण्डिकासिताः ।
निर्मला लवणो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां
वैमल्यं भवेच्छेत् तथा तथा” राजवल्लभः । “खण्डन्तु
शिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या
वातपित्ताक्षदाहजित् । मूर्च्छाश्चर्दिज्वरान् हन्ति सु-
शीता युक्तकारिणी । भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्त-
हरी गुरुः । कर्द्युतीसारतुड्दाहरक्तलघुवरा हिमा ।
यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । क्षेष्टलाघव

शैत्यानि रसत्वञ्च तथा तथा” भावप्र० गुणग्रन्थे ।

शर्कराचल पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते पर्वते ।

तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा
“अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलसुत्तमम् । यस्य प्रदान-
नादिष्णुं कुरुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारै
रुत्तमः स्यान्महाचलः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भारा-
भ्यामपरः स्मृतः । भारेण बार्द्धभारेण कृत्याद् यः
स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कृत्यात् तुरीयांशेन
मानवः । धान्यपर्वतवत्सर्वसाधारणानरसंयुतम् । मेरो-
रुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतत्त्वयम् । मन्दारः पारिजात
तच्च तृतीयः कल्पपादपः । एतदुत्तमत्वं मूर्ध्नि सर्व-
ेष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसल्लानौ पूर्वपश्चिम-
भागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ।
मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् । गन्धमादन-
श्चैव च धनदः स्नादुदङ्मुखः । माण्डूखो वेदमूर्त्तिश्च
हंसः स्नादिपुलाचले । हेमी सुपाश्वे । सुरभी दक्षिणा-
भिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वसाधारणमखादिकम्” ।

शर्कराधेनु स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेनूकारे स्तूप-
भेदे हेमा० दा० स्कन्दपुराणोक्ततद्विधियथा

“तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् ! कृत्यात् यथार्थतः । अन्तु-
लिप्ते महीपृष्ठे लब्ध्याजिनकुशोत्तरे । धेनुः शर्करय
राजन् ! सदा भारश्चतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते सङ्गि-
स्तुर्धार्शेन वत्सकः । तद्वच्च मध्यमा प्रोक्ता चतुर्धार्शेन
कन्यसा । तद्वच्च प्रकुर्वीत चतुर्धार्शेन मानवः ।
अथ वा धेनुतः कृत्यादृष्टार्शेन तु वत्सकम् । स्वयत्तप्रा-
कारयेद्देवुं यथात्मानं न पीडयेत् । सर्ववीजानि सं-
स्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णसुवर्णशृङ्गाणि भौ-
क्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च सुखं कार्यं जिह्वा
पिष्टमयी तथा । कम्बुखं पट्टस्त्रिंशेष द्रष्टाभरणभूषिता ।
इक्षुपादा रौप्यसुरा नवनीतमयस्तना । प्रशस्तपलञ्चवणा
सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसनायुक्ता दर्भरोमसमन्विता ।
कांस्योपदोहना सत्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृक्
विधानसंयुक्तां वक्ष्यैराच्छादितं तथा । गन्धपुष्पैरलङ्कित्य
ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

शर्कराबुद् पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा

“प्राप्य सांसं सिराः स्नायुं मेदः क्षेष्ट्या तथानिलः ।
यन्विं करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिवसानिमम् । स्ववत्या-
स्त्रावमत्यग्रं तल्ल दृष्टिं सतोऽनिलः । सांसं विधोष्य

अधितां शर्करां जनयत्यतः । दुग्मेक्ष्णिक्रमत्यर्थं नानावयं
ततः सिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करा-
वुद्मम् । शर्करा बालुकावृक्षा भावम् ।

शर्करावत् त्रि० शर्कराः सन्त्यस्मिन् मत्स्य मस्य वः । बद्ध-
शर्करायुक्तदेशे ।

शर्करासप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपञ्चमस्याम् । तद्विधानं
मत्स्यपु० ७२ख० उक्तं यथा “शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत्
कलमप्रनाशिनोम् । आयुरारोग्यसैश्वर्यं यथानन्तं प्रजा-
यते । माधवस्त्र सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपञ्चतः । प्रातः-
स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनैः । स्त्र्यष्टिडे
पद्मनाभित्व कुङ्कुमेन सकणिकम् । तस्मै नमः सवित्रे
तु गन्धपुष्पं निवेदयेत्” इत्यादि ।

शर्करोदक न० शर्करामिश्रितसुदकम् । (चिनिर पाना)
शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावम् उक्तं
यथा “जलेन शीतलेनैव घोषिता शुभशर्करा । एला-
लवङ्गकपूरसरिचैश्च समन्विता । शर्करोककनाम्नैतत्
प्रसिद्धं विदुषां मतम् । शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शि-
शिरं सरम् । बल्यं हृद्यं लघु स्नादु वातपित्ताक्षनाश-
नम् । मूर्च्छाच्छर्करोदकं चरान्तिकरं परम्” भावम् ।
शर्करिक त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठक् । बद्धशर्करायुक्तदेशे
हृत् । शर्करिल-तलैव उभयत्वामरः ।

शर्व पु० शर्व-धञ् । अपानवायूत्सर्गं । ल्युट् । तलैव न० ।
शर्वेच्छह पु० शर्वसपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खञ् समुच् ।
मात्रे । तद्भाजने हि अपानवायुनिःसरतीति तस्य
तथात्वम् ।

शर्व हिंसायां गतो च आ० पर० सक० सेट् । शर्वति अशर्वीत् ।
शर्मद् त्रि० शर्म ददाति दा-क । शुखदायके श्विष्णौ पु०
विष्णु सं० ।

शमेन् गृ-वनिन् । शुखे २तद्वति त्रि० श्रमोपाधौ पु० ।
“शमां देवस्य विप्रस्य वषां त्वाता च भूमजः । अतिर्दत्तश्च
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” यनः । “शमानं ब्राह्म-
णस्य स्यात् वषांनं क्षत्रियस्य तु । धनान्तश्चैव वैश्यस्य
दासानं शान्त्यजन्मनः” आतातपः ।

शर्मरा स्त्री शर्म-राति रा-क । शरहरिद्रायां श्वस्त्रभेदे
पु० भरणिः शुखदायके त्रि० ।

शर्या स्त्री गृ-यत् । रात्रौ वाचस्पतिः ।

शर्याति पु० वैखतमनोः पुत्रभेदे ।

शर्व हिंसे आ० पर० सक० सेट् । शर्वति अशर्वीत् ।

शर्व पु० शर्व-अच् । शमहादेवे हेमच० । श्विष्णौ विष्णु सं० ।
शर्वर पु० शर्व-सरन् । शकामदेवे २तमसि न० उणादि० ।
शम्व्यायाच्च संक्षिप्तसा० श्रियां मेदि० ।

शर्वरी स्त्री गृ-वनिष् डोष् वनो र च । शरात्रौ अमरः ।
शर्वरीशचन्द्रः । शरिद्रायां विश्वः । [हेमच०]

शर्वला स्त्री शर्व-धञ् शर्वं लाति ला-क । तोमरास्त्रे
शर्वाणी स्त्री शर्वस्य पत्नी डोष् आहक् च । त्वान्यां हेमच० ।
शल बालने आ० आत्म० सक० सेट् । शलते अशलिट् ।
अशलिट्(ध्व)म् शले [च्वलादि० शलः शालः ।

शल गतो आ० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।
शल लाघायां चु० आत्म० सक० सेट् । शलयते अशीशलत ।
शल वेगे आ० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल न० शल-अच् । शलकीलोन्नि (सजारकाटा) अमरः
शरद्विषि श्लेष्मभेदे श्रमज्जाणि च पु० मेदि० । कुलास्त्रे
लिका० हृत् हृत् पुं स्त्री० हेमच० स्त्रियां डोष् ।

शलक पु० शल-वुन् । (माकल्ला) कोटभेदे त्रिका० ।
शलङ्ग पु० शल-अङ्गच् । श्लोकपात्रे श्लवणभेदे उणादि० ।
शलभ पु० शल-अभच् । कोटभेदे पतङ्गे अमरः ।

शलल न० स्त्री शल-कलच् । शलकीलोन्नि (सजारकाटा)
अमरः । स्त्री लो गौरा० डोष् ।

शलाका स्त्री शल-आकन् । शल्ये २मदनष्टके (मयना)
शारिकायां शलकायां ५ शरे मेदि० । आलेख्यलक्षि-
कायां हेमच० । अस्मिन् च शब्दच० । सुश्रुतोक्ते श्लकादु-
वारणार्थं यन्त्रभेदे शल्यशब्दे दृश्यम् ।

शलाकापरि अर्थ० अर्थव्ययी० । शलाकासाधनक्रीडायां पराजये
शलाकापुरुष पु० हेमचन्द्रोक्ते वौद्धानां लिपिदेवपुरुषभेदे
शलाटु त्रि० शल-आटु । अपकफले अमरः । शूलभेदे
उणादि० शिल्ले च पु० राजनि० ।

शलालु पु० शल-आलुच् । सुगन्धद्रव्यभेदे सि० की० ।
शलालुक् त्रि० शलालुना क्रीतं वृत् । शलालुद्रव्येण क्रीते
पदार्थे स्त्रियां डोष् ।

शल्ल न० शल-क कस्य नेत्त्वम् । शल्ले २हृत् शल्लके अमरः ।
शमल्लत्वचि च (आश) कोषान्तरम् । त्वचि च सि० की० ।

शल्लल न० शल-कलन् कस्य नेत्त्वम् । शमल्लत्वकले २हृत्-
शल्लल्लिन् पु० शल्लकमस्यस्य इति । मत्स्ये शब्द० ।

शल्लिन् पु० शल्लकमस्यस्य इति । मत्स्ये हेमच० ।

शल्यदा स्त्री शल-अच् तादृशं प्रदं मूलं यस्याः । सेदाया-
मोषधौ राजनि० ।

शल्यभ प्रशंसायां भ्वा०स्वा०सक० सेट् । शल्यभते अशल्यभित् ।
श(श)ल्यलि पु० शल्य-मल्यच् स्वार्थे इन् इज् वा । शल्य-
मल्लिङ्गो (शिशुल) द्विष्टपक्षः स्त्रीत्वमपि तत्र वा ङीप्
तत्तार्थे ।

शल्य न० शल्य-यत् । १।वाये २तोमरे श्लेढे मेदि० ४वंश-
कविकायां विश्वः । ५दुःसहे इदुर्वाक्ये शल्यर० ७पापे
त्रिका० “शल्यं नाम विविधतृष्णकाष्ठपाषाणपांशुलोद्ग-
वाननखपूयाक्षावान्तर्गम्यश्लोद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्राक्षा-
राग्निप्रणिधानं व्रणविनिश्चयार्थञ्च” सुश्रुतोक्ते ऽचिकि-
त्वाङ्गे यन्त्रभेदे ऽवस्थि ज्यो०त० वास्तुभूमिस्थ शल्य-
ज्ञानं प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो०त०

“सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि यत्नत-
स्ताम् । कुत्थादिशल्यामथ वा न्दमानं खात्वाथ वा प्रश्न-
यशाद्विधित्तः । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पाणिः शुचिः शुचिं
देवविदं समेत्य । पृच्छेद्दिनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं
भवने तदीशः । ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्भाव्यो यत्नतो-
ऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्रह्मणादिदः ।
प्रणवो धरणी धारिणी करो तदनन्तरम् । न भूत्यै
नम इत्येव मन्त्रो वज्रिप्रियात्मकः” वज्रिप्रिया स्वाहा
“मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा
सदनज्वलं तथा पश्चादिलेखयेत् । वक्त्रत एहाः शपया
नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठनवके
वर्णांस्ते शल्यमाख्यान्ति । प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि
ज्योति शल्यं सरकप्रदायि । क्षीणीशदण्डोरगहेतुश्लु-
प्रदं ककारः खरशल्यमज्जो । यास्य चकारः सुवगास्थि-
वेश्म प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि
मृहस्थितानां महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः । एः पाश्र्विदि-
शस्थि शिशोर्ब्रवीति मृह्युं प्रवासाद् मृहभैव शल्यम् ।
होवायुकोष्ठे नररूपमस्थि दारिद्र्यमित्तचयल्लिधित्तं ।
धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि विमलवज्रदथ एकारो
वक्ति कृष्णास्थि शम्भो । तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च
हानिं वितरति मृहनाथस्यापि पुष्टस्य देवैः । यो मध्य-
भागे भसितं कपालं कालायसं चाह कुलवयाय ।
यत्नादपास्यान्धधुना प्रनाथं सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये ।
इन्द्रक्षोजवेशाने शल्यं सार्द्धकरे कटौ । वज्रान्तक-
ज्वरेषु पुरुषे मध्यवातयोः” । देवीपु० “पुरुषाधःस्थितं
शल्यं न मृहे दोषदं भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्यं भवेत्
यावज्जलान्तकम् । मृहहारमोऽतिकृष्णतिः स्वाभ्यङ्गे

यदि जायते । शल्यं त्वपनवेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा” ।
१०मदनदृष्टे ११श्वावधि च पु० अक्षरः १२नकुलमातुले
सद्भाषिणे नृपभेदे पु० १३सीम्नि १४शलाकायां पु० हेमच०
१५बिल्वदृष्टे पु० १६मत्स्यभेदे राजनि० । १७शल्यभेदे
पु० त्रिका० ।

शल्यक पु० शल्य इव कायति कै-क । १मदनदृष्टे (मयना)
शब्दच० । २शल्यकीखगे च पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप्
राजनि० ।

शल्यलीमन् न० शल्यनिव लोम । शल्यकीलोन्नि राजनि० ।
शल्यारि पु० हत० । शल्यनृपहन्तरि युधिष्ठिरे तद्वननकथा
भा० शल्य० दृष्ट्या ।

शल्य गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शल्यति अशल्यीत् ।

शल्य न० शल्य-अच् । शत्वचि २भेके पु० शब्दच० । स्वार्थे क ।
त्वचि न० । शशोणदृष्टे पु० जटा० । (सजाक) ४पक्षिभेदे
स्त्री गौरा० ङीप् । सा च ५गजभक्ष्यादृष्टे अक्षरः ।

शल्यकीद्रव पु० शल्यक्याद्रव इव स्वादुत्वात् । सिद्धके जटा० ।

शल्य पु० शल्य-व । शाल्यदेशे ङणा० । [अश्ववीत् ।

शव विकारे गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । शवति-अशवावीत्
शव पु० न० शव-अच् । मृतदेहे गतप्राये १देहे अक्षरः । २जले
न० मेदि० ।

शवकाम्य न० शवः काम्यो यस्य । कुकुरे शब्दर० ।

शवयान न० शववाहनं यानम् शक० । मृतदेहवाहनार्थे
तल्ले हारा० ।

शवर न० शव-अक्षरन् । १श्लेष्मजातिभेदे अक्षरः । २पानीये
२शिवे च पु० मेदि० ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् । ४शास्त्र-
भेदे ५हस्ते पु० ङणादिको० सीमांसाभाष्यकारके
हविहस्ते । [शब्दर० ।

शवरथ पु० शववाहनार्थं रथः शक० । शववाहनार्थं याने

शवरलोभ्र पु० शवरप्रियः लोभ्रः । श्वेतलोभ्रे रत्नमा० ।

शवरालय पु० हत० । शवरावासस्थाने अक्षरः ।

शवल पु० शव-कलन् । १कवूरवर्षे २तद्वति त्रि० अक्षरः ।
३तद्वर्षवर्षां धेनौ स्त्री अक्षरः ।

शवसान पु० शव-आनच् सुक्च । पथिके सि०कौ० ।

शश सु, तगतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शशति । अशशीत्-अशशीत्

शश पु० स्त्री० शश-अच् । पशुभेदे (खरगोश) अक्षरः । स्वार्थे
क । तल्लेव ।

“शशः शीतो लघुपांही कृष्णः स्वादुः सदा हितः ।

वज्रिकृत् कफपित्तघ्नो वातघ्नोऽप्यारण्यः मृतः । ज्वरा-

तिसारशोषासामयहरश्च सः भावप्र०। आङ्गे तन्मांस
दाने फलभेदः आ० त० उक्तो यथा “शेषरौरव
वाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम्। मासवृद्धाभितृष्यन्ति
दत्तेनेह पितामहाः” तन्मांसं विष्णवे देयं यथोक्तं
“भार्गं मांसं तथा ह्यगं शाशं समनुपच्यते। एतानि
मे प्रियाणि स्युः प्रपद्यानि वसुधरे!”। वराहपु० २चन्द्रा-
हृत्पेष्टगे धराणिः। श्वोले ४लोभे एनरभेदे मेदि०।
तन्मांसं यथा “सुदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्” रतिम०।

शशक पु० स्त्री० शश-स्त्रार्थे क। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये
पशुभेदे “शशकः शङ्गकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरुद्रांश्चैकतोदतः” मनुः।

शशधर पु० शशं नृगभेदे धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः। शृ-क्षिप् शशभृदादयोऽप्यत्र।

शशलाञ्छन पु० शशः नृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे
२कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

शशबिन्दु पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

शशशिखिका स्त्री शश इव शिखी तथा कायति कै-क।
जीवन्यां राजनि०। [यस्यनयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।
शशस्थली स्त्री शशवासयोग्या स्थली। अन्तर्वेदां गङ्गा-
शशाण्डुलि स्त्री अङ्गि-उङ्गि इत०वा डीप्। कर्कटीभेदे रा-
जनि०। “शशाण्डुली तिलकटुश्च कोमला कटुश्च युक्ता मधुरा
कफापहा। पाके तु साऽस्त्रा मधुरा विदाहकृत् कफे तु
शुष्का रुचिकृत् दीपनी” राजनि०। [त्यु। तत्रैव।

शशाद् पु० शशमस्ति अद्-अच्। श्येनविहगे राजनि०।

शशिकला स्त्री इत०। १चन्द्रस्य षोडशभागे “शुक्लनिधनमनु-
तधुरिह शशिकला” छन्दोभ० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्ष-
रपादके छन्दोभेदे। [मणौ पु० राजनि०।

शशिकान्त न० शशी कान्तो यस्य। १कुसुदे २चन्द्रकान्त-

शशिन् पु० शशोऽस्तस्य इति। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दशा०।

शशिप्रभ न० शशिना प्रभा स्वेव वा प्रभा यस्य। १कुसुदे। २स-
क्तायां राजनि०। इत० १ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

शशिभूषण पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिमण्डना-

शशिलेखा स्त्री शशिनो रेखा यस्य लः। १चन्द्रकलायां
शशिनो लेखेव वस्तुतासदत्वात्। २शुद्ध्यां मेदि०।

“सौ सौ यौ चेत् भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रेलेखा” छन्दोभ०
उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

शशिवाटिका स्त्री शशिनो वाटोव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

शशिशेखर पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे हला० शशि-
महादयोऽप्यत्र।

शशीर्ष न० इत०। शशस्य लोष्णि अमरः। [अमरः।

शश्वत् अव्य० शश-वति। १नैरन्त्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

शश्व वधे स्वा० पर० सक० सेट्। शशति अशासीत् अशसीत्।

शष्कुल पु० शश-कुलच् कस्य नेत्तम्। (उहरकरमचा)

१वृत्ते २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० डीप्। ३कर्ण-
रन्त्रे “अवलम्बितकर्णशष्कुली” नैष०। ४मत्स्य-
भेदे च भावप्र० दन्त्यमध्योऽप्ययमत्वार्थे। [मेदि०।

शष्य न० शश-पक्। १वालटणे वासे अमरः २प्रतिभाक्ष्ये पु०

शस वधे स्वा० पर० सक० सेट् उदित् त्वा वेट्। शसति।
अशासीत् अशसीत्।

शस आशिषि स्वा० आत्म० सक० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्-
पूर्वः। आशंसते आशंसित्।

शस खभ्रे अदा० पर० अक० सेट् इदित्। शंसि अशंशत्।

शसन न० शस-वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनेने।

शस्त न० शनृच्-क्त। १कल्याणे २तद्वति अमरः। ३स्तुते
४प्रशस्ते च त्रि०मेदि०। ५देहे न० त्रिका० संज्ञायां कन्।
इच्छुल्लित्वाये शब्दच०।

शस्त न० शस-ङ्गन्। १लोहे २खड्गादौ कस्त्रे च हेमच०
स्त्रार्थे क। तत्रैव। तत्र सुक्तमस्त्रमसुक्तं शस्तमिति भेदः
शंस-तन्। ३प्रगोते मन्त्रभेदे चिकित्साङ्गशस्त्रार्थां ल-
क्षणादि सुस्तोक्तं यथा

“अथातःशस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः विंशतिः
शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाप्रकरणवृद्धिपत्रनखशस्त्र-
सुद्विकोत्पलपत्रकाङ्गधारसूचीकुशपलाटीसुखशरारीसुखा-
न्तर्मुखलिकूचककुठारिकात्रीहिंस्रस्यारावेतसपत्रकवडिश-
दन्तशङ्कुधरय इति। तत्र मण्डलाप्रकरणे स्थातां
छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रसुद्विकोत्पलपत्र-
काङ्गधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपलाटीसुख-
शरारीसुखान्तर्मुखलिकूचकानि विस्त्रावये। कुठारीका-
त्रीहिंस्रस्यारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। वडिशो
दन्तशङ्कुवाहरये। एषगवेषणे आतुलोच्ये च।
सूच्यः सेवने इत्यपि वधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः। तेषामय यथायोग्यवृत्तसमासोपायः
कर्मसु वक्ष्यते। तत्र वृद्धिपत्रं वृत्तफलसाधारणे भागे
वृत्तीयाङ्गे दान्यान्वेवं सर्वाणि। वृद्धिपत्रं मण्डलाप्र-
किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बद्धशोऽवधार्यं वृत्ताप्ये

विद्यावर्णानि विशेषेण बालदण्डकुमारभीरुनारीणां
राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूचकेन विद्यावयेत् । तल-
प्रच्छादितवृत्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां ग्रीहिमुखम् । कुठारीकां
वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टव्याभिहृत्यात् ।
धाराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं
मृच्छीयात् । तेषां नामभिरैवाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यवष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते ।
वर्द्धिशो दन्तशङ्कुसानताये तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्र-
मुखे । एषणी गण्डपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यपर्वप्रदेश-
प्रमाणा सृष्टिः । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति
कथ्यते । शेषाणि तु मृदङ्गुलानि । तानि सुप्रहाणि
सुबोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखा-
प्राण्यकराणानि चेति शस्त्रवस्मत् । तत्र वक्रं कुण्डं
खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमि-
त्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र
करपत्राक्षद्वि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा
भेदनानां मासूरी । लेखनानामङ्ग मासूरी । व्यधनानां
विद्यावर्णानाञ्च कैशिकी । छेदनानामङ्ग कैशिकीति ।
तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं
शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । चद्रकपायितं मांसच्छेदनभेदन-
पाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनक्षायुच्छेदनेषु । तेषां
निशाचार्थं क्षण्णशिला माधवर्णा । धारासंस्थापनार्थं
शालमलीफञ्जकमिति । भवति चाल "यदा तुनिशितं
शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन
तदा कर्मसु योजयेत्" । अतुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्क-
टिककाचकुखविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिका-
शाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति । "शिशुनां शस्त्रभी-
हृणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि चतुर्वर्गं
केद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् । व्याहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं
शस्त्रेषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवङ्गि-
जलौकसाम् । ये सुसुखगता रोगानेतत्त्वगताश्च ये ।
गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विद्यावयेत् तान् । एषप्रो-
षण्यप्रलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्गुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि
मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणैः प्राप्तं
कर्मारं कर्मकोविदम् । प्रयोगश्च वैद्यस्य सिद्धिर्भवति
नित्यः । तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः
सदा । [राजनिं ।

शस्त्रकोषतरु पु० शस्त्रकोषस्य हितकारः । महापिण्डोदके

शस्त्रजीविन् पु० शस्त्रेण जीवति जीव-स्थिति । शस्त्र-
व्यापारेण युद्धादिना वृत्तिमति हेमच० ।

शस्त्रपाणि पु० शस्त्रं पाणौ यस्य । शस्त्रधारके श्चातता-
यिभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनापहः" इति स्मृतिः ।

शस्त्रमार्ज्ज पु० शस्त्रं मार्ज्जं मृज-व्याप् (शिकलकर)
शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः ।

शस्त्रहतं त्रि० २त० । शस्त्रघातेन मृते "पक्षिपतृष्टमृगैर्यं
तु दंष्ट्रिष्टङ्गिनखैर्हताः । पतनानशनप्रायैर्ज्वाग्नि
विषवन्धनैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः मृताः"
देवीपु० परिभाषिते शस्त्रादिहते च । तस्याशौचादि
शुद्धितं उक्तं यथा "शस्त्रघाते तत्राद्वाहृषं यदि क-
श्चित् प्रमीयते । अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नि-
त्यशः" व्याघ्रः "क्षतेन स्त्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्-
द्विधा । आशुप्राहात् तिरात्वं स्यात् दशरात्रमतः परम्" ।
अत्र शस्त्रघातपरं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्र-
घातपरञ्च । न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारि-
भाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् आह पारिभाषि-
कापरिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवद्वामपि तथा युक्तत्वात्
पारिभाषिकत्वादेव प्रकरणनियमः" शु० त० रघु० ।

शस्त्रहतचतुर्दशी स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकआडाङ्गं चतुर्दशी ।
गोण्याश्विनकण्णपञ्चचतुर्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं आडाङ्गि-
दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्दशी । विष्णुः युद्धहतानां आङ्ग-
कर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता ।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे
"प्रायाऽनशनशस्त्राग्निविषोद्वन्धनानां तथा । चतुर्दश्यां
तु कर्त्तव्यं तद्वपुर्धमिति निश्चयः" प्रायोमहापथगम-
नम् । वायुपुराणे "युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेष्वान्तु
दापयेत् । शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द-
शीम्" । युवान एव पुत्रादयो मृता इत्यर्थः । मरीचिः
"विषशस्त्रपदाहितव्यं ग्राह्याण्यघातिनाम् । चतु-
र्दश्यां क्रिया कार्या अन्येष्वान्तु विगर्हता" । ब्राह्म-
ण्यकृतघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मण्यघाती तेषां, ये च ब्राह्म-
ण्यैर्हताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु कृतब्राह्मण-
घातस्य पतितत्वात् । अन्येषाम् अशस्त्रादिहतानाम्
एतच्च शस्त्रहतआङ्गं विष्णादिभिः सामान्यप्रकरण-
लिखनात् सकलकण्णपञ्चसाधारण्यम् पित्रादीनामेव
पार्वण्यविधिप्रकरणात् पार्वण्यविधिना कार्यं "सपि-

शङ्कोकरणादूर्ध्वं यत् यत् प्रदीयते । तत् तत् त्वयं
 कृत्याद्वर्जयित्वा स्मृताहनि” इति शङ्खवचनाच्च ।
 ननु “अन्येषामन्तु विगर्हिता” इति अवस्थात् कथं त्रैपुर-
 धिकपावेणविधिः न यस्य पुरुषास्तस्य एव शस्त्रहतास्तस्य
 त्रैपुरधिकविधिरूपपट्यात एव यस्य द्वौ शस्त्रहतौ एको
 वा तेनापि द्वैपुरधिकैकपुरधिकमेव पार्षणं कर्त्तव्यं
 यथा सन्तः “पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पिता
 सहः । पितुः स नाम संकीर्त्यं कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्”
 तथा हारीतः “पितामहोऽपि जीवेद्वा पितर्यैव समा-
 पयेत्” । नन्वेकोद्दिष्टमात्रं अयते यथाह गार्ग्यः
 “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं स्मृते कृष्णचतुर्दशौम् । प्रतिपत्त-
 सरादन्येकोद्दिष्टं न कारयेत्” यमः “सपिण्डीकर-
 णादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । एकोद्दिष्टविधानेन
 प्रदेयं शस्त्रघातिने” भविष्यपुराणे “समत्वमागतस्यापि
 पितुः शस्त्रहतस्य च । चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं
 न पार्षणम् । चतुर्दश्यां तु यत् आङ्गं सपिण्डीकरणे
 कृते । एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” उच्यते ।
 यथा वचनानामसूलत्वात् सूलत्वेऽपि पार्षणाशक्तवि-
 षयकाग्येवैतानि विष्णुादिवचनेषु पार्षणावगतेः । भ्रा-
 त्वादीनान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।
 “अपुत्रा ये स्मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
 तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्षणम्” इत्याप-
 स्तम्बवचने पार्षणनिषेधात् । तच्च न सकलकृष्णपक्षसा-
 धारणं विष्णुादिवचने आङ्गशब्दस्य पार्षणपरत्वोक्तेः ।
 किन्त्वान्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे “प्राया-
 नशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं आङ्गमभिधाया-
 श्मते “तर्पणीयास्तुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” इति
 पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयम् अतएव तत्रैव
 “अमावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीसुखा अपीति” वृज-
 प्रपितामहादीनामपि आङ्गं दर्शितम् । इयञ्च चतुर्दश्या-
 मशस्त्रहतआङ्गनिन्दा आश्विनमासीयकृष्णपक्षआङ्गा-
 दिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितआङ्गकास्यआङ्गवि-
 षया प्रकरणभेदेन आङ्गकर्मभेदात् सामान्यविशेषन्या-
 याच्च इतरथा चतुर्दश्यां संक्रान्तिआङ्गेऽशस्त्रहतनिन्दा-
 स्यात् अतएव “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशी-
 र्जित” सलुवचनेऽपि चतुर्दशीर्जनं पक्षआङ्गादिव्यति-
 रिक्तविषयम् । ननु शस्त्रादिहतानां आङ्गनिषेधः अ-
 यते यथा काम्येयः “शस्त्रविप्रहतानाञ्च शङ्खदंष्ट्र

सरोरूपैः । आत्मनस्तप्राग्गिनाञ्चैव आङ्गभेषां न कार-
 येत्” । सत्यं बुद्धिपूर्वकस्मृतानामेव । प्रसादस्मृतानाञ्च
 आङ्गादिकमाह अङ्गिराः “अथ कश्चित् प्रसादेन श्विते
 ऽग्न्युदकादिभिः । अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोद-
 कक्रिया” । अत्र बुद्धिपूर्वकमपि शङ्खग्रादिभिः क्रीडां
 कुर्वतां स्मृतानां न कर्त्तव्यम् । ब्रह्मपुराणे “शङ्खदंष्ट्र-
 नस्त्रिव्यालविषयज्जस्त्रिया जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः
 कुर्वन् क्रीडां स्मृतस्तु यः” । परिहर्त्तव्यः आङ्गादौ ।
 शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वकस्मृतानामपि कर्त्तव्यम् । गार्ग्यः
 “नष्टशौचसृतिर्लुप्तप्रत्याख्यतमिप्रकक्रियः । आत्मानं
 घातयेद्दुयस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः । तस्य तिरात्मना
 शौचं द्वितीये त्वस्त्रिसञ्चयः । तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे
 आङ्गमिष्यते” । एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाऽबुद्धिपूर्वकस्मृताः
 शास्त्रानुमत्या च बुद्धिपूर्वकस्मृता अपि आङ्गाहः । कथम्
 लुप्तपिण्डोदकत्वम् इति चेन्नैषमिति ब्रूमः बुद्धि-
 पूर्वकस्मृते पिण्डोदकक्रियालोपात्” ।

शस्त्राभ्यास पु० इत० । शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका० । [जि०]
 शस्त्रायस शस्त्रयोग्यमयः व्यक्षमा० लोहभेदे (इष्टात) रा-
 शस्त्रिन् त्रि० शस्त्रमस्तप्राश्च इति । शस्त्रविशिष्टे ।
 शस्त्री स्त्री स्त्रलं शस्त्रं ङीप् । कुरिकायास् मेदि० ।
 शस्य न० शस-प । बालवृषे घाते अमरे पाठान्तरम् ।
 शस्य न० शस-यत् । वृक्षादीनां फले “शस्यं जेतगतं प्राङ्गः
 सतप्तं धान्यमुच्यते” इत्युक्ते जेतस्ये धान्यादौ च
 अस्य दन्त्यादित्वमपि नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि ज्यो० त०
 उक्तानि यथा “अनुराधा मृगशिरा रेवती चोत्तरा
 त्रयम् । हस्ता चित्रा यथा पुष्या च पुनर्वसुः ।
 रोहिणी नवशस्यादिनवद्विभाशनादिषु । प्रशस्तं नव-
 पीठादिसम्भोगे सहविदुवदेत्” ।

शस्यध्वंसिन् पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि ।
 १ तच्चट्ठे (तुँद) शब्दच० २ शस्यनाशके त्रि० ।
 शस्यमञ्जरी स्त्री इत० । अभिनवधान्यादिशीर्षे अमरः ।
 शस्यशूक न० धान्यादेः शीर्षे अमरः । [अमरः ।
 शस्यसखर पु० शस्यं संवृणोति सम्+वृ-ञच् । सालवृक्षे
 शस्यारु पु० शस्यसृच्छातं ऋ-उण् । लुङ्गशमोदृक्षे शब्दच०
 शाक पु० न० शक-वञ् । १ पलपुष्पादौ अमरः २ वृक्षभेदे पु०
 (सिगुण) वृक्षे च शक्यौ ३ शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना०
 ५ खराज्याधि वत्सरप्रवर्त्तके राजभेदे इतदीये वत्सरे
 च पु० मेदि० । शस्यति सामर्थ्यं शो-क तस्य नेत्वम् ।

“मूलपत्रे करीरायो फलकाखण्डाधिकृतम् । त्वकपुष्पं
कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्” इत्युक्तेषु ७४ छा-
दीनां पञ्चादिषु न० । तत्र १ मूलं मूलकादेः । २ पत्रं
वास्तूकादेः । ३ करीरं वंशादेः । ४ कष्यं वेलादेः । ५ फलं
कुम्भाखण्डादेः । ६ काण्डं उत्पलादेः । ७ अघ्निकृतं ताला-
स्थिमज्जादेः । ८ त्वक् मातुलाङ्गादेः । ९ पुष्पं कोविदा-
रादेः । १० कवकं कृतिकादेः । भावप्र० अन्यथोक्तं यथा
“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं घण्ट-
विधस्तद्विष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्” । “प्रायः शाकानि
सर्वाणि विष्टमीनि गुरुणि च । कृत्वाणि बद्धवर्चांसि
कृष्टविष्णुमाकृतानि च । शाकं भिक्षुत्ति वपुरस्थि
निहन्ति नेत्रम् वर्षं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रक्षाल्यं च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गति
मिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” । दहीपभेदे मत्स्यपुरा १२१ अ०
तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

“शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् । कथ्यमानं
निबोधन् शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः । जम्बूद्वीपस्य वि-
स्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्तारात् द्विगुणश्चापि
परीणाहः समन्ततः । तेनाहतः समुद्रोऽयं द्वितीयो
ज्वयोदकः । तत्र पुण्या जनपदा चिराञ्च स्त्रियते
जनः । कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह ।
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव सन्निभूयिताः । शाकद्वीपा-
दिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु । ऋज्वायताः प्रति-
दिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः । रत्नाकराद्रिनामानः
सानुमन्तो महाचिताः । समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपवि-
स्तारमानतः । उभयत्वावगादौ च लवणक्षीरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् सहाचलान् । देवर्षि-
गन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतः स सौवर्ण्य
उदयो नाम पर्वतः । तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यप-
यान्ति च । तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महा-
गिरिः । स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वैर्धिसमन्वितः ।
तस्याजित्युपादत्ते वासवः परमज्जलम् । नारदो नाम
चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः । तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं
नारदपर्वतौ । तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महा-
गिरिः । यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किञ्च ।
स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः । शब्दस्त्युः
पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः । रत्नमालान्तरमथः
शाकमन्वान्तरालञ्चतु । तस्यापरेण रजतो महानक्षो-

गिरिः स्मृतः । स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्नास्तुतं
पुरा । कष्टतश्चाकृतञ्चैव मातर्यं गुरुकता । तस्या-
परे चाश्विनोयः सुमनाश्चैव स स्मृतः । विहरण्याक्षो
वराह्येण तस्मिन् शैले निष्पूदितः । आश्विनकेयात् परा
रम्यः सर्वैर्धिसमन्वितः । विभ्राजस्तु समाख्यातः
स्फाटिकस्तु महान् गिरिः । यस्याद्विभ्राजते वर्ज्जवि-
भ्राजस्तेन स स्मृतः । सैवैह केशवेत्युक्तो यतो वायुः
प्रवाति च । तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजो-
त्तमाः । शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूशः । द्वि-
नामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा । उदयस्योदयं
वर्षं जलधारेति विस्तृतम् । नाम्ना गतमयं नाम वर्षं
तत् प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति
स्मृतम् । तदेव त्रैश्वरं नाम वर्षं तत् परिकीर्तितम् ।
नारदस्य च कौमारानन्देव च सुखोदयम् । श्यामपर्वत-
वर्षं तदनीचकमिति स्मृतम् । आनन्दकमिति प्रोक्तं
तदेव सुनिभिः शुभम् । सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं
कुसुमोत्तरम् । तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् ।
आश्विनोयस्य सैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम् । तदेव
भ्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् । द्वीपस्य परि-
णाहश्च सुखदीर्घत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य
मध्ये वनस्पतिम् । शाको नाम महाहृत्तः प्रजास्तस्य
सहायुगाः । एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारण्यैः ।
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह । तत्र पुण्या
जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । तेषु नद्याश्च सप्तैव प्रति-
वर्षं समुद्रगाः । द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा
स्मृता । प्रथमा सुकुमारोति गङ्गा शिवजला शुभा ।
सुनितप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्तिता । सुकुमारो
तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती । नन्दा च पावनी
चैव तृतीया परिकीर्तिता । शिविका च चतुर्थी
स्यात् द्विधा च पुनः स्मृता । इन्द्रो पञ्चमी ज्ञेया
तथैव च पुनः कुङ्कुः । वेणुका चास्तुता चैव षष्ठी सम्प-
रिकीर्तिता । सुकता च गमन्ती च सप्तमी परिकी-
र्तिता । एताः सप्त महाभागाः । प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् । अभिगच्छन्ति
तास्यान्या नदनद्याः सरांसि च । बह्मदकपरिष्ठावा
यतो वर्धति वासवः । तानान्तु नामधेयानि परिमाणं
तथैव च । न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरि-
दुत्तमाः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।

एते शान्तभयाः प्रोक्ताः प्रमोदा ये च वै शिवाः ।
 आनन्दश्च सुखाश्चैव क्षेमकाश्च नरैः सह । वर्षांश्चमा-
 चारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः । आरोम्या बलिनश्चैव
 सर्वे मरणवर्जिताः । अथसर्पिणी न तेजस्ति तथैवोत्
 सर्पिणी पुनः । न तस्मास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता
 कश्चित् । त्वेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्तते । शाक
 द्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्तेषु सर्वशः । देशस्य तु विचा-
 रेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः । न तेषु सङ्करः क-
 शित् वर्षांश्चमकृतः कश्चित् । धर्मस्य चाव्यभिचारादेका-
 न्तसुखिनो जनाः । न तेषु माया लोभो वा रैष्यांस्रया
 भयं कृतः । विपर्ययो न तेजस्ति तद्वै स्वाभाविकं
 स्मृतम् । कालो नैव च तेजस्ति न दण्डो न च दा-
 ण्डिकः । स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रजन्ति परस्परम् ।
 शाकचुक्रिका स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका । चिञ्चायां
 राजनि ।

शाकट न० शकटाय हितम् अण् । १ शकटसम्बन्धियुगादौ
 २ शकटयोद्धरि च भेदि । २ श्लेषातके वृत्ते राजनि ।
 ४ धववृत्ते च पु० रत्नमा० ।

शाकटायन पु० व्याकरणकारके सुनिभेदे “इन्द्रचन्द्रः काश
 मन्त्रादिपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः ज-
 यन्त्यष्टादशाब्दिकाः” कविकल्पद्रुमः ।

शाकटिक पु० शकटेन चरति टञ् । शकटेन गन्तरि ।

शाकटीन पु० शकटः परिमाणमस्य खञ् । विंशतितुला-
 परिमाणे हेमच० । [शाकटव्यादयोऽप्यत्र ।

शाकतरु पु० शाकाख्यः तरुः । (सेगुण) वृत्ते शब्दच० ।

शाकपत्र पु० शाकस्यैव पत्रमस्य । शिग्रु वृत्ते राजनि ।

शाकवालेय पु० बालये हितम् टक् शाकप्रधानो बालेयः ।
 ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच० । [क । तत्रैव त्रिका० ।

शाकविल्व पु० शाकोऽपि विल्व इव । वाचाको जटोन्मार्थे

शाकम्भरी स्त्री शाकैर्विभर्त्ति भृ-खच् सप्त च । “भरिष्यामि
 सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति
 विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि” देवीमा० निरुक्ता-
 याम् १ दुर्गायाम् । २ रोमकान्तगतशाकम्भरनगर्यां न० तत्र
 भवं क् । शाकम्भरीय लवणभेदे न० “शाकम्भरीयं कथितं
 गङ्गाख्यं रोमकं तथा । गङ्गाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं
 भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यथायि कृत्स्नञ्चाभिप्रान्दि
 कटुपाकि च” भावप्र० ।

शाकयोग्य पु० शाके तद्गुण्ये योग्यः । धन्याको राजनि ।

शाकराज पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा
 टच् समा० । वास्तूकशाके राजनि० ।

शाकल पु० व० व० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् ।
 १ शकलर्षिप्रोक्तकल्पादिपन्थाध्वेतृषु । तेषां संघोऽङ्को
 घोषो वा पुनरण् वुन् वा । शाकल शाकलक वा ।
 १ तत्समूहे २ तदङ्के ३ तद्घोषे च पु० । अङ्कः परस्परं
 सम्बन्धः” सि० को० ।

शाकलिक त्रि० शकलस्येदं टक् कात्या० वार्त्ति० । शकल-
 सम्बन्धिनि पक्षे अण् शाकल तत्रार्थे । [शाके त्रिका० ।

शाकवीर पु० शाकेषु वीरः वीर्याधायकत्वात् । १ वास्तूक-

शाकशाकट न० शाकस्य स्त्री शाकटच् । शाकस्त्रे ।
 शाकटिनच् शाकशाकटिन आत्मार्ये हेमच० ।

शाकश्रेष्ठ पु० शाकेषु श्रेष्ठः । १ वास्तूकशाके शब्दर० । २ जी-
 वन्त्यां श्वात्ताको स्त्री हेमच० । [चुप्ते राजनि० ।

शाकाङ्ग न० शाकस्य तद्गुणस्वाङ्गसुयोगि । १ भरिचे २ डोडी-

शाकान्त न० शाकमेवान्तम् । वृत्तास्त्रे राजनि० ।

शाकान्तभेदन न० शाकरूपम् अस्त्रं भिनक्ति भिद-ल्यु ।
 १ चुक्रे (चुकोपालङ्ग) राजनि० । [वृत्ते राजनि० ।

शाकालावु स्त्री शाकप्रधानालावुः । अलावुभेदे राजालावु
 शाकाष्टका स्त्री शाकेन कर्तव्या अष्टका । गौणफाल्गुन-

कल्पाष्टम्याम् अष्टकाशब्दे ५१६ पु० दशमम् ।

शाकिनी स्त्री शाकमन्त्रस्थाः उत्पद्यन्ते न नि । १ शाकभव-
 नयोग्यायां भूमौ गृहवाटिकायाम् २ देवीसहचरीभेदे च ।
 “डाकिनी योगिनी वैव खेचरी शाकिनी तथा । दिक्षु
 पूज्या इमा देव्यः सुसज्जिफलदायिकाः” कात्या० कल्प० ।
 कण्ठदेशस्ये विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां २ देवीशक्तौ च
 “विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्तरसंयुते । सदाशिवं
 शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः” तन्त्रसा० ।

शाकुण पु० शक-वा० उच्यन् । परतापके शब्दमा० ।

शाकुन पु० शकुनं शुभाशुभसूचकं निमित्तमधिकृत्य कृतो
 ग्रन्थः अण् । शकुनज्ञानसाधने ग्रन्थे (काकचरित) ।
 “शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाद्यो हेतुर्नृणां यः शकुनः स
 षष्ठः । गतिस्त्रालोकनभावचेष्टां संकीर्त्तयामोहि-
 पदादिकानाम् । लोकोऽसुना शाकुनसंज्ञकेन ज्ञानेन
 विज्ञातसमस्तकस्मां । नापायकृपे पतति प्रसर्पन् शास्त्रं
 हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु” वसन्तराजः ।

शाकुनिक पु० शकुनेन पक्षिवधादिना जीवति टञ् ।
 पक्षिघातके अमरः ।

शकुन्तलेय पु० शकुन्तलाया अपत्यं दत्तम् । दुष्प्रनात्मजे
शकुन्तलामंजे भरते नृपे जटा० ।

शक्त त्रि० शक्तिर्देवताऽस्य अण् । तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके
तस्य प्रशंसा सप्तशतश्लोकात् २५८ श्लोके उक्ता “स्वर्गं मर्त्यं च
याताले नास्ति शक्तात् परः प्रियः । सौराष्ट्रां गाण-
पत्यानां वैष्णवानां तथैव च । शैवान् चैव शक्तं च
क्रमशः क्रमशः प्रिये !” “शक्ता एव दिजाः सर्वे न
शैवा न च वैष्णवाः । उपासते यतो देवीं गायत्रीं पर-
मात्तराम्” निर्वाणतः २५८ श्लोके । “अस्मादाराधनं कृत्वा
नान्यस्याराधनं चरेत् । अन्यस्य स्मरणे हि ! योगिनी
श्रापमात्मने” गन्धर्वतः । “तज्जन्या रजतं धार्यं अणुं
धार्यं मनामया । एष एव कुशः शक्तो न दमो वन-
धम्पवः” श्यामारः । [अमरः ।

शक्तीक पु० शक्तिः प्रहरणमस्य ईदृक् । शक्ता योद्धरि
शक्य पु० शक-चञ् तत्त्व साधुः यत् । बुद्धे ।

शाक्यशब्दनिश्चितिरन्यथोक्ता यथा

“शाक्यश्च प्रतिष्ठां वासं यस्मात् प्रचक्रिरे । तस्मादि-
क्ष्णाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः” भरतधृतवच-
नम् । दशमशताब्द्याधिका पितृश्रमाः केचिदिक्ष्णाकुवंश्या
सोतसंशजकपिलसुनेरान्नमे योगाभ्यासाय शाक्ये
जनवासाः शाक्या इति स्मृतिमापन्नाः ।

शाक्यमुनि पु० शाक्यो मुनिः । बुद्धभेदे अमरः ।

शाक्यसिंह पु० शाक्यवंशे सिंह इव । बुद्धभेदे अमरः ।

शक्र त्रि० शक्रस्येदं च देवताऽस्य वा अण् । इन्द्रस्य अश्विनि
इन्द्रदेवताके हविरादौ । स्त्रियां ङीप् । शक्रस्तत्तुल्य-
पराक्रमः अस्त्रशाला अण् । शक्रस्तत्तुल्यपराक्रमायां
दुर्गायाञ्च “इन्द्रासौ इन्द्रजननी शक्ती शक्रपराक्रमा”
देवीपु० ।

शक्र पु० शक-लृप् स्त्रियं अण् । हवे हेमच० ।

शाख व्याघ्रो म्वा० पर० सक० सेट् ऋदिट् चङि न झलः ।
शाखति अशाखीव ।

शाख पु० शाख-अच् । अतिकाण्डे स्कन्दाहुजे कुमारानु-
चरगणभेदे “अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरत्तमे व्यजायत ।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पुत्रजाः” मत्स्यपु० ५ अ० ।
इत्यन्यपरिक्रमे सर्गस्थानीये ग्रन्थांशभेदे शब्दच० । हज-
स्यांभेदे (डाळ) स्त्री अमरः । शपत्तानरे इराहो एवेदे-
कदेशे च स्त्री भेदि० । इत्यनिके विभः । उद्देश्यभेदे च ।

शाखाकण्ठ पु० शाखाव्यापी कण्ठः कण्ठको यस्य । क्षु-ही-

हत्ते राजनि० । [पुरे अमरः । शाखापुरादयोऽस्य

शाखानगर न० शाखेव नगरम् । मूलनगरसमीपस्थे जट-
शाखापित्त पु० शाखासु पित्तं यतः । पाणिपादादिदेह-
शाखादाहे राजनि० । [स्त्रियां ङीप् ।

शाखामृग पुंस्त्री० शाखास्यो मृगः पशुः । वानरे अमरः ।

शाखास्त्रा स्त्री शाखास्त्रयस्त्रा । इच्छास्त्रे राजनि० ।

शाखारण्ड पु० शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहित
कर्मानाचरणाय । स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि
हेमच० । [राजनि० ।

शाखाल पु० शाखाः बाहुल्येन सन्त्यस्य लच् । वानोरहत्ते

शाखाशिक्षा स्त्री शाखाकृदा शिक्षा मूलम् शाक० । वटा-
दीनां शाखाजाते मूले अमरः । शिक्षाभारभ्य शाखा
युतायां शुद्ध्यादिलतायाम् भरतः ।

शाखिन् पु० शाखाऽस्तस्य इति । इहमे अमरः । श्वेदेक-
देशवति, इन्द्रपभेदे, ४ स्तोत्रभेदे च भेदि० ।

शाखोट पु० शाख-व्याघ्रो खोटन् (ग्रन्थोद्धा) इहमे त्रिका०
स्त्रियं क । तत्रैव ।

शाखिक पुंस्त्री० शङ्खसद्विकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ् ।
जातिभेदे (शाखारी) अमरः स्त्रियां ङीप् । [रत्नमा०

शाङ्गुष्ठा स्त्री श्रुति शो-क शः अङ्गुष्ठ इव यस्याः । गुह्यायां
शाट पु० शट-घञ् । वस्त्रे अमरः । स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीप् ।

शाटक पु० न० शट-लृप् । वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि टाप् ।

शाठ्यायन पु० शठिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण् । प्रकृतशोष-
कर्मणि वैगुण्यसमाधनार्थं विहिते शोभभेदे न० भवदेवः ।

शाठ्य न० शठस्य भावः घञ् । शठतायाम् । [चङिनं ह्रस्वः ।

शाड स्त्राधायां व्या० व्या० सक० सेट् । शाडते अशाडित ऋदिट्

शाण न० शणेन निर्द्वन्द्वम् अण् । शणस्तत्त्वनिर्मिते श्वस्त्रादौ
शण-दाने (तेजने) घञ् । (कटिपाथर) २ कषपाभाणे
श्वस्त्रादीनां निकषणे तीक्ष्णकरणयन्त्रभेदे भेदि० ४ कर-
पत्रे (कराते) विभः । प्रमापचतुष्कमाने भावम् ।

शाणजीव पु० शाणमाजीवति आ० जीव-अण् । अस्त्र-
तीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच० ।

शाणि पु० शण-लृप् । पट्टद्वये शब्दच० । शणेन निर्द्वन्ता
इज् वा ङीप् । शणनिर्मिते पट्टिकावस्त्रे श्वस्त्रद्वये
च हेमच० ४ हस्तकटाक्षादिस्त्रचनायां शब्दर० । एवञ्च-
मण्डपे (ताडु) भेदि० ।

शाणित त्रि० शण-दाने (तेजने) णिच्-क्त । तीक्ष्णोक्ते ।

शाणीर न० शण-भा० ईरण् । शोषनदमध्यस्थतये विभः ।

शान्तिर्वि० शान्तिरुत्थापयन् यज् । गोत्रप्रवर्तके
भक्तिशास्त्रकारके । सुनिभेदे मेदि० । भक्तिशब्दे तन्मतं
दिग्भावं दर्शयति । तत्प्रियत्वात् शब्दे व्यस्यः
शब्दभेदे च मेदि० ।

शान्त न० शो-क । शब्दे शतवृत्ति वि० व्यस्यः । शब्दे शब्दशे
वि० विभक्तः । शब्दे शब्दशे वि० मेदि० । शब्दशब्दे
पु० व्यस्यः । [व्यस्यः शब्दशब्दे शब्दशब्दे च पु० मेदि० ।

शान्तकुम्भ न० शतकुम्भे गिरौ भवः व्यस्य । शब्दशब्दे
शान्तकीर्त्ति न० शतकुम्भे भवम् व्यस्य दिपददृष्टिः । शब्द-
शब्दे शब्दशब्दे च दिपदकोषः ।

शान्तन न० शो-विच-तङ् च ल्युट् । शतनकरणे श्विना-
शने च "वसन्ते सर्वस्थानां जायते पञ्चशान्तनम्"
इति अधिकरणमात्रा । [चन्द्रप्रकाशे शब्दच०]

शान्तपक्षक पु० शतपक्षमिव कायति कै-क स्त्रार्थे व्यस्य ।
शान्तभीरु पु० शान्ता दुर्बलाः पान्था भीरवो यस्याः पु० ।
शान्तिकाभेदे रत्नमात्रा । [वि० को० ।

शान्तमान वि० शतमानेन क्रीतम् व्यस्य । शतमानेन क्रीते
शान्तला स्त्री शान्तं काशत्रं वाति ला-क । (चामकपा)
इच्छे भरतः ।

शान्तातप पु० श्रुतिकारके सुनिभेदे । तेन प्रोक्तं क । शान्ता-
तपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकपत्र्ये ।

शान्तव पु० शान्तरेव स्त्रार्थे व्यस्य । शिरो व्यस्यः । तस्य भावः
तेषां संबो वा व्यस्य । शब्दे शिरोवृत्तम् च न० ।

शान्द पु० शब्द-वज् । शब्दे शब्दशब्दे च व्यस्यः ।
शान्दहरित पु० शब्देन हरितशब्दार्थयुक्तः । शान्दे देये व्यस्यः
शान्दल पु० शब्दाः शान्तल इव च । शब्दशब्दे हरितशब्दार्थयुक्ते देये
व्यस्यः । [अथोपांशोत् व्यथोपांशोत् ।

शान्ते तेजने भा० उभयकंसेट् स्त्रार्थे वज् । शीशं वति ते
शान्ते पु० शान्त-वज् शो निशाने इत्युक्तेरनित्यः वज् ।
अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके वज्भेदे भरतः ।

शान्ती स्त्री शान्त-इन् डीप् । इन्द्रशब्दार्थं शब्दच० ।

शान्त वि० शम-क । शमयुक्ते शमयुक्ते च शम-
विच-क नि० । शान्तिं गमिते वि० । शनिर्वेदस्यायि-
भावके रत्नभेदे पु० मेदि० । शोभनपादराजकन्यायाम्,
कवचप्रदङ्गपत्न्यां शमोभेदे च स्त्री राजनि० ।

शान्तरसनरूपं सा० द० शप० यथा

शान्तः शमस्याविभाव उत्तमप्रकृतिर्भवति । कुन्देन्दुपुन्दर-
कायः श्रीनारायणदेवतः । अनित्यत्वादिनाऽप्येवप्रवृत्त-

निवारता तु या । परमात्मरूपं वा तस्यावस्थान-
मिष्यते । । पुण्याश्रमहरितेतीर्थरम्यवनादयः । महा-
पुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः । रोमाञ्चाद्यास्तनुभा-
वास्तथा सुखं भिचारिणः । निर्वेदहर्षशरणवतिभूत-
दयादयः । निरहङ्काररूपत्वाद्यावीरादिरेषां नो ।
दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ शान्तरा मलयवत्या-
द्यतुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्येदर्शनाद-
हङ्कारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेषाहङ्कार-
प्रशमैकरूपत्वाच्च तत्त्वान्भावमहति । अतश्च नागानन्दे
शान्तरप्रधानत्वमपास्तम् । ननु "न यत् दुःखं न सुखं
न चिन्ता न द्वेषरागो न च काचिदिच्छा । रसः स
शान्तः कथितो सुवीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः"
इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मरूपावतिब-
ल्लयायां प्रादुर्भावात् तत्त्व सञ्चार्यादीनामभावात् कथं
रसत्वमित्युच्यते । "युक्तवियुक्तदयाशमवस्थितो यः
शमः स एव यतः । रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः
स्थितिश्च न विरुद्धा । यथास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्य
वैषम्यिकसुखपरत्वाच्च विरोधः । उक्तं हि "यच्च
कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् । तद्व्याप्तय-
सुखस्यैते नाहंतः शोच्यं कलाम् । सर्वाकारमहङ्कार-
रहितत्वं व्रजन्ति चेत् । अद्वान्भावमहन्ति दयावीरा-
दयस्तदा । आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषय-
रतिप्रवृत्तयः" । [नव० इति तत्तर्पणमन्त्रः ।

शान्तनव पु० शान्तनोरपत्यम् व्यस्य । भीष्मे "भीष्मः शान्त-
शान्तानु पु० द्वापरयुगभवे चन्द्रवंशे प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे
शान्तम् अव्य० शान्ति+वा० डसु । निवारणे मेदि० ।

शान्ति स्त्री शम-क्तिन् । शमक्रोधादिजये श्विष्येभ्यो
मनसो निवारणे व्यस्यः । शपद्वननिवारणे श्विष्येभ्यो
च "यत्किञ्चिदस्तु संप्राप्य क्षयं वा यदि वा वृद्धं ।
या तृष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधैः" पञ्चपु०
क्रियायो० उक्ते पञ्चोपभेदे इदुर्गायाम् "सर्वज्ञा सर्वज्ञे-
त्वात् शान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते" देवीपु० । उपजाहोम-
जपदानादिद्वारा गोचरविजग्नादिस्वप्नहृदोऽस्थदुः-
स्वप्नादिस्वप्नितैहिकानिष्ठैस्तृपापनिवृत्तौ च "यथा
शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम् । तथा देवोपधा-
तानां शान्तिर्भवति वारणम्" मल्लसारसुतवाक्यम् । वा
च मल्लसारोऽपि कार्या नैमित्तिकत्वात् नैमित्तिकानि
काव्यानि त्रिपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि

न कालस्तु विधीयते" इति सन्तः वाक्यात् । अङ्गु-
तादिशान्तिश्चेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिकयूसादौ दृश्या ।
शान्तिक लि० शान्तये हितं ठक् । शान्तिसाधने होमादौ
तत्करणसङ्घर्षादिकं सुचि० उक्तं पी० ४० यथा
"क्षिप्रमुवाच्यचरमेतन्मघासु शक्तं स्वाच्छान्तिकसु सह
सङ्गुलपौष्टिकाभ्याम् । खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ,
नोमौद्यादिदृष्टमये, शुभदं निमित्ते" । "अथ शान्तिक-
पौष्टिकादिकल्पे सुहृत्तं वसन्ततिबलेनाह । क्षिप्रेति
क्षिप्रादीनि मघान्तानि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं सङ्गुलं
विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दृष्टफलदमूलनक्षत्राद्युत्पन्नश-
ान्त्यादि एतानि कर्माणि कार्याणि उक्तञ्च दीपि-
कायाम् । "मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषकस्वातोविर-
चप्रच्युतस्वर्गाधीश्वरपूज्यपौष्णरविषु स्मृते तुभारत्विषि ।
रिक्तां पर्वं विहाय सौम्यदिवसे शक्ते नृणां भूतये सर्वैः
शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गगादिभिर्निश्चयात्" अथ
लग्नशुद्धिः तत्राके सृष्टे खे दशमे सति विधौ चन्द्रे
सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं
कर्म कार्यं उक्तञ्च रत्नमालायाम् । "पूर्णे चन्द्रे वेश्म-
गेऽर्केऽम्बरः० स्त्रे लग्ने जीवे, वाकपतेर्वांसरे च । श्रीमत्या-
युषाणि कार्याणि कार्याणीति" नोतच्छान्तिकादि मौख्ये
शुक्रशुक्रयोरस्तादिके वाल्यबाह्वं कसिंहस्थ गुवादिकल्पे दृष्ट-
समयेऽपि न शुभदम् । तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने
सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम् । शान्तिकर्माणि कुर्वीत-
रोगे नैमित्तिके तथा । शुक्रभागवमौख्येऽपि दोषस्तत्र
न विद्यते" । उक्तञ्चेतत् "यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्तिक-
कम् "अनिमित्तकता शान्तिनिमित्तायोपजायते इति आ-
रणात् । तत्र निमित्ते रोगरूपे केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शन-
रूपे च भवति नैमित्तिकं तच्च बह्वदिनव्यापके शुक्र-
शुक्रास्तादिदोषेष्ववशम् विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुर-
दृष्टश्चकमिदं निमित्तसुत्पन्नं तस्य शान्त्या निरासादयु-
भादृष्टस्यापि निरासः । बह्वदिनप्राये निर्दूषणे काले
क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दुरदृष्टप्रापकं यद्यपि भवति
तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुरदृष्टस्य प्रावल्याद् दुःखप्राप्तिः
यथात्योऽप्यग्निरत्येनैव जलेन शान्तो भवति तथा
सकलनगरदाहको सहस्रप्रैर्वह्निभिर्युगपद् गृहीतजल-
पूर्णघटैरेकदेशनिर्वापितोऽपि सकलोऽग्निर्ननिर्वाप्यते इ-
त्यर्थः सर्वथा मौखादिदोषं विनैव यथा कथञ्चित्कथित-
प्रकारेण दिनशुद्धिसङ्गीतस्य शान्तिकाद्यवशम् विधेयम् ।

शप पु० शप-षञ् । (अनिष्टं भूयादित्येवम्) । आक्रोश-
रूपे २३पथे च मेदि० ।

शापास्त्र पु० शाप एवास्त्रं यस्त्र । सुनो त्रिका० ।

शाब्दबोध पु० शब्देन निर्दिष्टः अण् कर्म० । अन्यबोधे शब्द-
ज्ञानजन्ये पदार्थस्मृतिहारके ज्ञानभेदे न्यायमतम् । शा-
ब्दत्वं त्वतुभवत्वव्याप्यं जातिभेदः तद्वोधप्रकारादि
भाषा० उक्तं यथा "पदज्ञानानुकरणं द्वारं तत्र पदा-
र्थधीः । शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ।
लक्षणा शक्त्यसम्बन्धतात्पर्यानुपपत्तिः । आसत्तियो-
ग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते" । भाषा० सि०सु० विद्वत-
मेतत् यथा

"शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानन्विति । न तु
ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिलोकादौ
शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं
व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थो-
पस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पद-
जन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्ब-
न्धेन यत्राकाशस्मरणं जायते तत्राकाशस्यापि शाब्द-
बोधापत्तेः । वृत्तिः शक्तिलक्षणात्यन्तरः सम्बन्धः ।
अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पद-
ज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य
सम्बन्धज्ञानविधयार्थस्मरणकल्पम् । शक्तिश्च पदेन सह
पदार्थस्य सम्बन्धः । सा चास्माच्छब्दादवमर्थो बोद्धव्य
इतीश्वरेच्छारूपा । आधुनिके नान्ति शक्तिरस्येव ।
"एकादशेऽहनि पिता नाम कुप्यात्" इतीश्वरेच्छायाः
सत्त्वात् । आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्यदायः ।
नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्वस्यैव । तेन आधु-
निकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति" ।

शाब्दिक पु० शब्दं शब्दसाधुताज्ञापकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा
ठक् । व्याकरणशास्त्रमिदं ।

शामित्र न० शम-णिच् इलच् । १पशुबन्धने । शमितुः
कर्म-अण् । यत्रार्थपशुहननकर्तृभावे २तद्वने च ।

शामीन न० शम-ईनञ् । १भस्मनि २सुचि स्त्री ङीप् सि०कौ०
शाम्बरी स्त्री शम्बरेण निर्दिष्टा अण् ङीप् । मायायाम्
इन्द्रजातादौ अमरः । [जटा०]

शाम्बविक लि० शम्बूः पण्यमस्य ठक् । शान्तिके (शांखरी)
शाम्बु (शम्बू) क पु० श (शम्बू) श्चूक+साधे अण् । शम्बुके
(शांभुक) भरतः ।

शारिभ ५० शम्भोरयम् अण् । १ गुग्गुलौ २ कर्पूरे ३ शिव-
मल्लिकायां राजनि० । ४ विषभेदे शब्दच० ५ शम्भु पुत्रे पु०
६ देवदारुणि च न० राजनि० ७ शिवसम्बन्धिनि दत्तदुपासके
च ति० । ८ दुर्गायां स्त्री "शारिणी कुपिता तस्येति" तन्त्रम् ।
शा(सा)यक ५० शो(सो) वा-एवुल् । १ वाणे खड्गे च जटा०
शार दोर्वल्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । शारयति-ते
अशशारत् त ।

शारि न० शार-अच्, श्च-घञ् वा । १ कर्कूरवणे २ तद्वति ति०
अमरः ३ वायौ पु० अमरः ४ अक्षोपकरणे मेदि० ।

शारङ्ग पुं स्त्री० शारं कर्कूरमङ्गं यस्य शक० । १ चातकपक्षिणि
२ हरिणे ३ गजे ४ शङ्खे ५ मयूरे च । रायसुश्रुटः जाति-
त्वात् स्त्रियां ङीप् । ६ हिंस्रं ७ वाद्ययन्त्रभेदे स्त्री ङीप्
शब्दार्थचि० ।

शारद न० शरदि भवम्-कत्वण् । १ श्वेतपद्मे राजनि० । २ कासे
३ वज्रके ४ हरिश्चन्द्रे च पु० राजनि० ५ शरङ्गमात्रे ति०
स्त्रियां ङीप् । शारदं श्वेतपद्मस्यस्याः अच् । ५ शर-
स्त्रियां स्त्री ति० । ७ नूतने दस्यप्रतिभे ति० मेदि० ।
८ शास्त्रिणे ति० विश्वः । ९ दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले
पुरा ब्रह्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा सा समा-
ख्याता पीठे लोके च नामतः" ति० त० । ११ वानरभेदे
शब्दर० । १२ तोयपिपल्यां १३ सप्तच्छदे स्त्री मेदि० ङीप्
एवं १४ कोजागरपुष्पिमायां स्त्री शब्दरत्ना० शरत्कालीने
पूजादौ ति० स्त्रियां ङीप् । "शारदी चण्डिकापूजा त्रि-
विधा परिकीर्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति
तां शृणु" भविष्यपुरा० । [भवे १ आङ्गे शरत्कालजे रोगे पु०

शारदिक न० शरदि भवं आङ्गं रोगो वा ठञ् । शरत्काले
शारदीय ति० शरदि भवः ण् । १ शरत्काले कर्त्तव्ये
चतुश्चदौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "अदूरं जग-
दम्बायाः शारदीयो मङ्गोल्लवः" । "शारदीया महा-
पूजा चतुःकर्मसयी शुभा" ति० त० ।

शारि(री) स्त्री शृ-इज् वा ङीप् । १ पाशकादिगुटिकायां
२ अक्षोपकरणे च मेदि० । ३ पक्षिभेदे च "शारीं चरन्तीं
सखि ! शारिणी" नैषधम् । ४ युद्धार्थजपण्यां
५ व्यवहारभेदे मेदि० । ६ कपटे धरणिः । स्वार्थे क ।
पक्षिभेदे वीणावादनं च हेमच० ।

शारिफलं पु० न० शारः फलमिवाधारः । शारिफलके पाश-
कक्रीडासाधने द्रव्ये (कक) अमरः स्वार्थे क ।
तत्त्वैव ।

शारिवा स्त्री शारिरिव वनति वन-ड । श्यामावतायाम्
अमरः । "एकं वै शारिवासूलं सर्वत्रणविशेषणम्" वैद्य० ।
शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव । पाशकभेदे तद्वद्दाश्च
'चुचुरी तिलिङ्गी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला । नय-
पीठी चाष्टकाक्षो नयः स्यात्स्वयंपुत्रकः । एते पाशक-
भेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च" शब्दर० ।

शारीर ति० शरीरस्येदम् अण् । १ देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ
तत्त्वोदमस्य पुनः अण् । २ वृषे पु० मेदि० । शरीरमात्र-
त्वेनाभिमन्यते अण् । ३ जीवे । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे ।
शारीरं जीवं दुःखं वा अधिगत्य जतो मन्थः कन् ।
व्यासजते वेदान्तसूत्रे चिकित्साङ्गे सुश्रुतमप्याद्योक्तदेशे च
शारीरश्च दुःखं रोगादिकं यथोक्तं विष्णुपु० ६५ अ० ।
"आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बलभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोग
प्रतिश्रायच्चरन्मूलभगन्दरैः । गुल्मार्शः श्वयधुश्वास
कृदादिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातिशारकुष्ठाङ्गामय-
संज्ञकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतमर्हति"
सुश्रुतान्तर्गतशारीरकस्थानञ्च तत्र दृश्यम् ।

शारीरिक ति० शरीरे भवः ठक् । देहजाते दुःखादौ ।

शारुक् ति० शृ-उकञ् । हिंसके ।

शार्कर ति० शर्करा अन्त्यस्य अण् । १ शर्करायुक्ते देशे शर्क-
राया विकारः अण् । २ फाणिते शृङ्गवफेणे च पु० मेदि० ।
शर्करीकन्दोऽस्य अण् । शर्करीकन्दोयुक्ते मन्त्रादौ ।

शार्ङ्ग ति० शृङ्गस्य विकारः अण् । १ शृङ्गजाते पदार्थे ।
२ विष्णुधनुषि ३ धनुर्मात्रे च पु० मेदि० । ४ आङ्गे के न०
राजनि० । [त्विमात्रे ति० ।

शार्ङ्गिन् पु० शार्ङ्गः अन्त्यस्य इनि । १ विष्णौ अमरः । २ ध-
शार्ङ्गल पुं स्त्री० शृ-उकञ् दुक्च । १ व्याघ्रभेदे अमरः ।
२ पशुभेदे ३ शरभे ४ राजसभेदे च मेदि० । उत्तरपदस्यः ।
५ अष्टाथं अमरः । ६ पक्षिभेदे धरणिः । ७ चित्रके
राजनि० । स्त्रियां सर्वत्र जातित्वे ङीप् ।

शार्ङ्गलललित न० अष्टादशाक्षरपादके कन्दोभेदे तद्वच्चयं
यथा "सः सो जः सतसा दिनेशकृतभिः शार्ङ्गलललि-
तम्" कन्दोम० ।

शार्ङ्गलविक्रीडित न० जनविशत्यक्षरपादके कन्दोभेदे तद्वच्च-
यं यथा "सूर्याश्चैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्ङ्गलवि-
क्रीडितम्" कन्दोम० ।

शार्वर न० शर्वर्या इदं शैषिकोऽण् । १ अत्यन्तमसि ।

१ वातके च त्रि० मेदि० । श्रान्तिसम्बन्धिनि त्रि० ।

“शार्वरस्य तमसो निषिद्धये” किरा० भवार्थे तु काळाङ्-
ठञ् शार्वरिक इत्येव रात्रिभवे । [अशाखित ।

शाल कथने श्वा० चात्मा० सक० सेट् चङि न चुञ्चः । शालते

शाल पु० शल-घञ् । १ भवत्सभेदे २ प्राकारे खनामख्याते

१ वृक्षभेदे अमरः । ४ वृक्षमात्रे राजनि० दन्तादिस्तु

वृक्षमात्रे “रसाब्जः शालः समदृश्यतासुना” इति नैषधम् ।

५ नदभेदे शब्दच० । ६ शाखिवाहनन्दये विश्वः ।

शालग्राम पु० शालानां वृक्षाणां ग्रामः समग्रो यत्न ।

१ भवत्सभेदे तत्त्व जातः अणु । तत्त्व जाते श्विष्णोर्भूतिभेदे

गण्डकशब्दे २५११ पु० दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य

लभेदजाते श्विष्णुदिदेवचक्रयुक्तशिवभेदे च तदुत्पत्ति-

लक्षणभेदेन तन्नामभेदाच्च यथा “कीटयोनिं प्रपद्येथा” इति

गण्डक्याः सुरान् प्रतिश्रापे “तेन कर्मविपाकेन जडा

कृष्णा नदी भवेति” देवानां गण्डकीं प्रति श्रापे च जाते

विष्णुना तत्समाधानायोक्तं यथा

“शृणु ब्रह्मन् ! महादेव ! शृणु देव ! गजानन ! ।

मद्गुणो ब्राह्मणो पाहमातङ्गो आपतोऽहं वै ।

भविष्यतस्तयोर्भोजं भविष्यामि कलेवरम् । शीर्षं

भविष्यति यदा तन्मोदोमञ्जसंभवाः पाषाणान्तर्गताः

कीटा वज्राख्याः प्रभविष्यथ” इति “अद्यैव गण्डकी

पुण्या गङ्गातुल्या महानदी । गण्डक्यां गिरिराजस्य

दक्षिणे दशयोजनम् । विस्तीर्णं तन्महाक्षेत्रं पुण्य-

क्षेत्रं महीतले । चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु

विश्रुतम् । शालग्रामगता देवा देवी दारावती गतः ।

उभयोः सङ्गमो यत्न सत्तिस्तत्त्वं न संशयः । सर्वदेवमिति

करा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः । भवन्त्वस्यां तु पाषाणा-

मेतदनर्गता सुराः । प्रार्थितं स्नानं विना सर्वे वज्रकीटा

भवन्त्विति । अनेनैव तु गण्डक्याः पुण्यत्वं भवतामपि ।

भविष्यति तदन्तश्च चिह्नं तद्देवतोद्भवम् । विज्ञाय येऽर्च-

यिष्यन्ति प्रीयतां सा च देवता” इति विष्णुक्तो ब्रह्मणा

तत्त्वज्ञस्य प्रत्ये विष्णु क्रियया

“स्वीयवर्णा शिवा पूज्या ब्राह्मणादौः सुखाग्रये । क्षिप्रं

शिवा मन्त्रविधिं कृत्वाऽविधिं करोति च । मेचका

कीर्तिहा पीताङ्गारवत् सा यशोहरा । पाण्डुरूपार्थ-

शमनो मलिना पापघोकरो । पीता पुत्रफलं दद्या-

दारवर्णा सुतान् हरेत् । नीला संदिशते लज्जी पूज्याभा

हरते मतिम् । रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दुराभा महा

कलिम् । दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका ।

स्थूणा निहन्ति चैवायुः सृष्ट्या खल्यमतिं हरेत् ।

पूजाफलं लाञ्छितया निष्फला लाञ्छनं विना । क-

पिवा चित्तवेकत्वं नेत्ररोगञ्च कर्तुरा । भग्ना भङ्गकरो-

प्रिया वज्रचक्रापमानदा । लज्जान्तरहीना च देवचक्रा

वियोगदा । वृहन्मुखी कलत्रहो वृहच्चक्रा सुतान्

हरेत् । संलग्नचक्रा त्वमुखं वज्रचक्रा महागदम् । भग्न-

चक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधोमुखी । कुशादिकं

व्यालसुखी विषमा विविधापदः । विकृतावर्तनाभिश्च

विकारान् कुरुते वज्रम् । वंशच्छेदो गृहस्थानां नार-

सिंघां प्रजायते । रेखातां दुःखदानी च यथा सृष्ट्या

तथा सुखम् । यथा क्षिप्रं तथा लज्जीसिंहभेदानतः

शृणु । लज्जीहरिः १ स विज्ञेयो यत्न पद्मं सचक्रकम् ।

केवला वनमात्रा च गृहस्थानामभीष्टदा । वासुदेवः २

स विज्ञेयो यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् । निरन्तरं समं चापि

स श्वेतः पापनाशनः । सङ्गमः ३ स विज्ञेयः प्राक्-

पञ्चाक्षकयुग्मकम् । संलग्नपूर्वभागस्य महारत्नं सुशो-

भनम् । प्रद्युम्नः ४ सृष्ट्यचक्रं स्याच्छिष्टं दीर्घं सुवि-

स्तरम् । सुस्त्रिान्तर्बहिःक्षिष्टः पीत इष्टप्रदायकः ।

अनिरुद्धः ५ नीलाभो वल्लभातिशोभनः । रेखाद्वयं

तु तद्द्वारं पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम् । केशवः ६ स तु

विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा । प्राग्वा पञ्चाक्ष चक्रं

स्यात् चतुष्कोणः स भाग्यकृत् । नारायणः ७ श्यामवर्णो

नाभौ चक्रं तथोज्ज्वलम् । दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे

शुभिरं पृष्ठं । हरिरूपाय शिवा सा स्यात् यथा ऊर्ध्वं

सुखं भवेत् । हरिवद् दृश्यते द्वारं मुक्तिमुक्तिप्रदा तु

सा । परमेष्ठी ८ स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः । बि-

त्वाकृतिश्च शुक्राभः पृष्ठे च शुभिरं महत् । विष्णुस्तु ९

लक्षणवर्णः स्यात् स्रुवचक्रं सुशोभने । द्वारोपरि तथा

रेखा दृश्यते मध्यदेशतः । नारसिंहस्तु ११ कपिलः

पृष्ठचक्रो वृहन्मुखः । त्रयो वा पद्म वा यत्न बिन्दुो

गृह्णितां न वन् । कपिलनारसिंहस्तु १२ शुद्धाद्या-

तिभो भवेत् । स्रुवचक्रद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना ।

महान्सिंहो १३ विज्ञेयः पूर्वोक्तलक्षणैर्युतः । रेखाश्च

केशराकारा सुखं दीर्घं भयानकम् । लज्जीन्दसिंहो १४

विज्ञेयश्चतुश्चक्रः सविन्दुकः । पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तो वन-

मात्राविभूषितः । वराहोऽष्टो १५ शक्तिलिङ्गे चक्रे

च विषमे तथा । इन्द्रबीजनिभः स्रुवस्थोऽष्टाब्जा-

क्लृप्तो भवेत् । पृथ्वीवराहनाम्नी १६ सा या वराहा-
कृतिः शिवा । आभुम्ना चैव रेखैका गतराज्यप्रदा-
यिका । मत्स्याख्या १७ सा शिवा ज्ञेया बिन्दुलय
विभूषिता । कांस्यद्वारा खर्गनिभा दीर्घा सा भुक्ति-
कृतिदा । कूर्माख्या १८ त शिवा पृष्ठे वर्तुला चोद्यता
भवेत् । हरितं वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता ।
शिवाकूर्मः १९ स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् । च-
क्राङ्कितः तथा वृत्ता पूजिता सा पद्मप्रदा । हयग्रीवो २०
ऽङ्गुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा । बद्धबिन्दुसमायुक्तं
पृष्ठं नीरदनीलभम् । ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो २१ हय-
ग्रीवासम्ना शिवा । दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा
ताडयौ भवेत् । हयग्रीवः २२ स विज्ञेयो सुखं यस्य
जयाकृति । पद्मकृति भवेद्वापि साक्षमाक्षं शिरस्तथा ।
वैकुण्ठ २३ स्तिवर्णभङ्गकमेकं तथा ध्वजम् । हारोपरि
तथा रेखा पूज्याकारा सुशोभना । ओधरस्तु २४ तथा
देवचिह्नितो वनमालया । कदम्बकुसुमाकारो रेखा
प्रसूक्तभूषितः । वामनः २५ स तु विज्ञेयो योऽतिस्तुल्य
वर्तुलः । अतमीकुसुमप्रस्थो बिन्दुनोपरिशोभितः ।
दधिवामननामा २६ तु जङ्घाध्वजसंयुतः । महाद्युति-
रतिष्ठतः सुभिक्षलेखदायकः । सुदर्शन २७ क्षया देवः
श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपादौ तथा चक्रं रेखैव
तु दक्षिणे । सहस्रार्जुननामा २८ सो नानारेखासयौ
भवेत् । चक्राकारा यन्त्रपङ्क्तिः स नष्टद्वन्द्वदायकः ।
स्वल्बदामोदरो २९ यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् । दूर्वा-
धो हारसंकीर्णः पीतरेखो धनप्रदः । राधादामोदरो ३०
ज्ञेयः जङ्घाध्वजवद्विलम्बम् । नातिदीर्घसुखं मध्ये लम्ब-
रेखा स भोगदः । दामोदरः ३१ स विज्ञेयो यश्चक्रद्वय-
लाङ्कितः । सृष्ट्या भवेच्चावयवं पूजितः सुखदः यदा ।
अनन्तो ३२ बद्धवर्णः स्याद्भागभोगेन चिह्नितः । अनेक-
चक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः । पुरुषोत्तमनामा ३३ सो
यस्य दिक्षु विदिक्षु च । जङ्घान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरु-
षार्थफलप्रदः । योगेश्वरः ३४ स विज्ञेयो बिम्बं यस्य
शिरोगतम् । ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसि-
द्धिदः । पद्मनाभ ३५ क्षया रक्तः पङ्कजफलसंयुतः ।
लज्जया पूजितो नित्यं हरिदस्त्रीधरो भवेत् । रश्मि-
जाबी हिङ्गव्याख्या ३६ चन्द्रः स्फुटकोपमः । अथ वा
ज्वायते नानाखररेखाधिरङ्गिता । गरुडः ३७ स तु
विज्ञेयो मध्ये पङ्कजयान्ति । कूर्मो ३८ हयग्रीवो रेखा स

सर्वविघ्नाशकः । जनार्दनः ३९ स विज्ञेयः केवलानि
स्फुटानि च । यद्योदरे तु चक्राणि चत्वारि पितृतृप्ति-
कृत । लक्ष्मीनारायणो ४० ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः ।
सृष्ट्यादारवतचक्रौ भुक्तिसक्तिप्रदायकः । हृषीकेशः ४०
स विज्ञेयो योऽङ्गचन्द्राकृतिर्भवेत् । तमस्यार्थं लभेत् स्वर्गं
विषयांश्च समोहितान् । लक्ष्मीनरहरिः ४१ ज्ञेयः कण्ठ-
वर्णः सविन्दुकः । वामपादौ समे चक्रे गृहस्थाभी-
ष्टदायकः । त्रिविक्रमस्तु ४२ विज्ञेयः श्यामवर्णो महा-
द्युतिः । वामपादौ चक्रयुग्ममेकरेखा तु दक्षिणे ।
कण्ठो ४३ ज्ञेयः शिवा कण्ठा सचक्रा वा विचक्रिका ।
प्रदक्षिणावर्तकतवनमालाविभूषिता । चतुर्ध्वजः ४४
स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः । चतस्रः पार्श्वगा रेखा
वेदशास्त्रागमप्रदः भवेत् । शिवादिशिवाभेदास्तत्रै-
वोक्ता यथा शिवोक्तिः “शालयामा मत्स्यरूपाः शृणु
तेषान्तु लक्षणम् । यत्सेवनाङ्गनेदिष्टमिह लोके परत
च । शिवनाभः ४५ स विज्ञेयः सलिलकाकारतां गतः ।
अथम्बुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः । लम्बकः ४६
स तु विज्ञेयो बिन्दुत्तरविभूषितः । ग्रीवाकारा तथा
रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः । पूर्वाङ्गः ४७ स तु विज्ञेयो
यत्र रेखा जटासमा । तिस्रो यत्र प्रदृशन्ते सोऽर्चितो
ज्ञानदायकः । शम्भुस्तु ४८ पाण्डुरा ज्ञेयो बिन्दुः कण्ठस्तु
मस्तके । विलम्बमण्यको जखी पूजितः स्त्रीवशङ्करः ।
दैत्यः ४९ स तु विज्ञेयो रक्ता बिन्दुस्तु मस्तके । एक-
चक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽप्यथ गोप्यदम् । स्रष्टुः ५०
स विज्ञेयस्त्वप्यष्टयु विनाशकः । अधश्चक्रं तदूर्ध्वं
श्चेता रेखा तिमूलवान् । चन्द्रेश्वर ५१ नाभाऽस्यवर्ण-
चन्द्राकृतिस्तु के । मध्ये चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्रोगनाश-
नम् । रुद्रः ५२ स एव विज्ञेयः कपिलो भूर्भू लङ्घितः ।
चक्रमध्ये भवेद्रेखा भारयेद्विपुलान्तिम् । “शालयामानथो
वक्ष्ये शक्तिवीटसमुद्भवान् । तेषां पूजनतो देवी भवानी
सुप्रसीदति । श्रीविद्या सा तन्ने चक्रमूर्ध्वं कृतं प्रद-
म्यते । बाह्ये चण्डाङ्कितो मूर्ध्ना क्षिप्त्वा श्यामाखिले-
ष्टदा । महाकालो ५३ स ज्ञेयो योनिचिह्नसमन्विता ।
द्विच्छिद्रादग्रा सर्वशिवा त्रिकोणेनाङ्कितः च या । यदा-
युधाकृतिस्तोर्ध्वं तां देवीं तत्र निर्दिशेत् । देवीशिला
त्रचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत् । सार्चिता वाममार्गेण
कोकद्वयमुखावहा । या चक्ररहिता देवीशिलां तां
ज्ञामतोऽर्चयेत्” ।

“सौरी शिला दुर्लभैव प्रायः कलियुगे पुनः । स्फुटि-
काभा भवेत् सा तु चर्मं नित्यं विसृजति । गणेशः स तु
विज्ञेयः स्वल्पशुण्डाङ्कितो भवेत् । शुण्डाकारा शिला
वापि गजाननसमापि वा । यस्या मध्ये सङ्क्षक्रं
सङ्क्षक्रं यद्विशि । सा शिला तस्य दिक्पस्य सेव्या
ब्रह्मि राज्यदा । अङ्गचन्द्राकृतिर्यत्र दृश्यते शकल-
द्वयम् । सा तु चन्द्रशिला तत्र च युक्ता भौमशिला मता ।
वाणाकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला सुराः । दीर्घेण
चतुरक्षेण युक्ता शुक्रशिला मता । पञ्चकोणा तु शुक्रस्य
चापाकारा शनेर्मता । सर्पाकारा तु राहोः स्यात्
केतोस्तु ध्वजकृपिणी” मेरुतः ।

तुलसी प्रति भगवदुक्तिः “अहञ्च शैलरूपी च गण्डकी-
तीरसन्निधौ । अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शा-
पतः । वज्रकीटाश्च कमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै । त-
च्छिन्नाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् । एकद्वारे
चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं ल-
क्ष्मीनारायणाभिषम् । एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीर-
दोपमम् । लक्ष्मीजनार्दनं ज्ञेयं रचितं वनमालया ।
हारद्वये चतुश्चक्रं गोप्सदेन समन्वितम् । रघुनाथाभिधं
ज्ञेयं वेष्टितं वनमालया । अतिशुद्धं द्विचक्रन्तु नवीन-
नीरदोपमम् । दक्षिणामनं विज्ञेयं गृह्णिष्य सुख-
प्रदम् । अतिशुद्धं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि ! विज्ञेयं श्रीपदं गृह्णिष्य सदा । स्थूलञ्च
वर्तुलाकारं रचितं वनमालया । द्विचक्रं स्फुटमल्लं
ज्ञेयं दामोदराभिषम् । मध्यमं वर्तुलाकारं द्विचक्रं
वाणविजितम् । वनमालाभिधं ज्ञेयं शरत्पुष्पसमन्वि-
तम् । स्थूलं चतुर्दशचक्रं नवीनजलदप्रभम् । अनन्ता-
ख्यकटं विज्ञेयं चतुर्गण्डप्रदम् । मध्यमं सप्तचक्रञ्च
कलत्रपुष्पसमन्वितम् । राजराजेश्वरं ज्ञेयं राजस-
म्पत्करं नृणां । चक्राकारं द्विचक्रञ्च सश्रीकं जलद-
प्रभम् । सगोष्पदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुसूदनम् । सुदर्शनं
चैकचक्रं शुभ्रचक्रं गदाधरम् । द्विचक्रं
हयवक्त्रं चैकपीठं प्रकीर्तितम् । अतीव विसृता-
स्य द्विचक्रं एकदं सति । नरसिंहाभिधं ज्ञेयं
सद्यो वैराग्यदं नृणां । द्विचक्रं विसृतास्यञ्च वन-
मालासमन्वितं लक्ष्मीनन्दसिंहं विज्ञेयं गृह्णिष्य
सुखदं सदा । द्वादशे द्विचक्रञ्च सश्रीकञ्च समं स्फु-
टम् । वासुदेवं विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् । प्रद्यु-

म् १८ सङ्क्षक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् । शुधिरं द्वि-
चक्रं गृह्णिष्य सुखप्रदम् । द्वे चक्रे चैकलम्बे तु
पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् । सङ्क्षरण्तु १८ विज्ञेयं सुखदं
गृह्णिष्य सदा । अनिरुद्धश्च पीताभं वर्तुलमतिशो-
भनम् । सुखप्रदं गृह्णिष्यानां प्रवदन्ति मनोविषयः” ब्रह्मै-
प्र १८ च ० ।

“शालग्रामशिलाहारमतलमद्विचक्रधृक् । शुक्ताभो
वासुदेवाख्यः सोऽव्यात् यः श्रीगदाधरः । लम्बद्वि-
चक्रोरक्ताभः पूर्वभागे तु पुष्कलः । सङ्क्षरण्तु २५ प्र-
द्युम्नः सङ्क्षक्रस्तु पीतकः । सुदीर्घशुधिरच्छिद्रः
सोऽनिरुद्धस्तु वर्तुलः । नीलोद्वारि त्रिरेखञ्च अथ ना-
रायणोऽसितः । मध्ये गदाधती रेखा नाभिचक्रमहो-
द्यतः । पृष्ठचक्रो नृसिंहो (६) ५ कपिलोऽव्यात् त्रिवि-
न्दुकः । अथ वा पञ्चविन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणाम् ।
वराहः ७ शुभलिङ्गोऽव्यात् विप्रमस्यद्विचक्रकः । नील-
स्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्ममूर्तिः ८ सविन्दुमान् । कण्ठः स
वर्तुलावर्तः पातु चोद्यतपृष्ठकः । श्रीधरः ९ पञ्चरेखोऽ-
व्यात् वनमाली गदान्वितः । वामनो १० वर्तुलो ह्रस्वः
वामचक्रः सुरेश्वरः । नानावर्णोऽनेकमूर्तिर्नागभोगी त्व-
ननकः ११ । स्थूला दामोदरो १२ नीलो मध्येचक्रः
स नीलकः । संकीर्णद्वारकः सोऽव्याद्य ब्रह्मा १३
सुलोहितः । सुदीर्घरेखशुधिर एकचक्राख्यजः पृष्ठः ।
पृष्ठच्छिद्रः स्थूलचक्रः कण्ठो विष्णुस्तु १४ विन्दुमान् ।
हयपीथो १५ शुभाकारः पञ्चरेखः सकीर्तुभः । वै-
कुण्ठो १६ मणिरत्नाभः एकचक्राख्यजोऽसितः । म-
त्स्यो १७ दीर्घाख्यजाकारो द्वारेरेख पातु वः । वाम-
चक्रो द्वारेरेखः श्यामो वोऽव्यात् त्रिविक्रमः १८ । ए-
केन लज्जितो योऽव्यात् गदाधरी सुदर्शनः १९ । एकद्वारे
चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । खर्चरेखासमायुक्तं गो-
प्सदेन विराजितम् । कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं
विदुः” गरुड पु० १५ च ० पुराणान्तरेष्वपि लक्षणान्त-
राणि उक्तानि दृष्टानि । तत्र लक्षणभेदस्तु विकल्पार्थः ।
वराहपु० भूमिं प्रति वराहोक्तिः “गृहे लिङ्गद्वयं
नार्थं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु
नार्थं सूर्यद्वयं तथा । शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया
सचक्रिका । खण्डिता स्फुटिता वाऽपि शालग्रामशिला
शुभा । शालग्रामो न स्पृश्यो ह्यनवर्थास्तुतरे ।
स्त्रीपुङ्गवकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शापि कृतः । मोहात् यः

संस्पृशेत् शूद्रो योषिदपि कदाचन । स पतेन्नरके घोरे
यावदाहृतसंश्रवम् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसु-
न्वरे । दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः ।
तत्पूजने तत्संश्रयं च स्त्रियां नाधिकर "न जातचित्
स्त्रियाः कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्तृदीनांश्च
सुभगा सर्वलाकहितैषया । मेहात् स्पृशेत्तु महिला
जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यधमूहं तु सत्वरं
नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० पा० २०७० ।

"अभक्ष्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शाल-
ग्रामशिलास्यशात् पावनं तत् भवेत् सदा ।

"दद्यात् भक्त्या यो देवि ! शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णसहितां, पृथ्वी संपर्वतवनान्विता । ससुहृदा
भवेद्भक्ता सत्पात्रो च वसुन्वरे । । शालग्रामशिलायास्तु
मल्लसङ्घाटयेत् कश्चित् । विक्रान्ता क्रयकत्ता वा नरके
ये पतेत् भ्रुवम्" बराहपु० ।

तस्याकारादिभेदे फलभेदो यथा

"कृत्वाकारे भवेद्वाङ्मयं वस्तुले च लभेत् त्रियम् । दुः-
खच शकटाकारे शूलभागे नरणं भवेत् । विजिताख्ये च
दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरिव च । लम्बचक्रे भवेद्भानिर्वि-
दीर्घं नरणं भ्रुवम्" । तत्संश्रयं मिथ्यादिव्यादिकरणादौ
दोषो यथा "शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेन्
च । स याति कूर्मदंष्ट्रस्य यावद्दे ब्रह्मणो वयः । शाल-
ग्रामशिलां धृत्वा स्त्रीकारं यो न पालयेत् । स प्रयात्यसि-
पत्तञ्च लज्जामन्वन्तरावधि । तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे
करोति यः । तस्य जन्मान्तरे काले ! स्त्रीविज्ञेभो भवि-
ष्यति । शालग्रामस्य तुलसीं शङ्खचक्रम् एव च । यो
रक्षति स च ज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै० प्र०
३६०७० । "शालग्रामो हरेर्भूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
फलेदंशसङ्ख्येयान्ते याति त्यक्त्वा हरेः पदम्" ब्रह्मवै० प्र०
६७० । "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु दितयं न हि ।
विषमा नैव पूज्याः श्वरेकैव विषमेक्षयि" पद्मपु० पा० २०७० ।
"शालग्रामशिलारूपी यत्ति तिष्ठति केशवः । तत् देवा-
ऽसुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु० । "अत्र सर्वसाक्षि-
ध्यादत्र तेषां पूजा प्रतीयते तन्नावाहनविषर्जने न काः
"शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविषर्जने" इति राघव-
भट्टकृतवाक्यात् दीक्षा० रघु० ।

४००७० भेदे न० तन्नामकारणं बराहपु० उक्तं यथा

"अथ दीर्घं कालेन स(शालङ्कायनः)सुनिः संशितव्रतः ।

तथमानो यथान्यायं पश्यते शालग्रामम् । विज्ञानं
कुरुते तत्र द्रष्टुं कामोऽथ मां (हरिम्) सुनिः । मायया
मम मूढात्मा यत्तो द्रष्टुं न मासमभूत् । ततः पूर्वेषु
पाशेन तस्य शालस्य सुन्दरि ! । वैशाखमासहादर्या
महर्षेण सुपाततः । दृष्ट्वा मां तत्र स सुनिस्तपस्वी संशित-
व्रतः । तदाव वैदिकैः ऋक्त्रैः प्रणम्य च पुनःपुनः ।
ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिसुख्येन सुन्दरि ! । प्राप्नो-
ऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो सुनिम् । अन्त्याचमे
महाभाग ! स्थित्वा त्वं तपसां निधे ! । पुनरेव परम-
प्रीतो मत्प्रेम्णे मत्समो भव । अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि
शालङ्कायन ! तच्छृणु । तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् प्रेम्-
सुत्तमम् । शालग्राममिति ख्यातं तद्विबोधं सुने ! शुभम् ।
योऽयं दृष्टस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः" बराहपु० ।

शालग्रामगिरि पु० पर्वतभेदे बराहपु० "कथयिष्यामि ते
गुह्यं शालग्राममिति श्रुतम् । तस्मिन् खेले हरो देवो
मत्स्वरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिला-
रूपेण तिष्ठति । अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नि-
त्यदा । तस्मिन् शिलाः समयास्तु मत्स्वरूपो न संशयः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाङ्घ्रिताः । लिङ्गरू-
पेण तु हरस्तत्र देवाख्ये गिरौ । शिवनामाः शिला-
स्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः । सोमेश्वराधिकृतस्तु शिव-
रूपो गिरिः खतः । शालग्रामगिरिर्धिष्णु रक्षं सोमेश्वरा-
भिधः" बराहपु० ।

शालङ्कायन पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृष्टम् ।

शा(सा)लज पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड । सर्जरसे
(धुना) शब्दः ।

शालनिर्यास पु० इत० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

शालपर्णी स्त्री शालखेव पर्णान्वष्टाः ङीष् । (शालग्रामी)
दृष्टभेदे राजनि० । "शालपर्णी गरुडार्द्धिज्वरन्वासा-
तिसारजित् । शोषदोषत्रयहरी दंष्ट्रघ्णुक्ता रसायनी ।
तिक्ता विषहरी स्नादुः क्षतकासकृमिप्रणश" भावप्र० ।

शालभक्षिका स्त्री शास्त्रेन भज्यते निर्भीयते भनृज-एवुल् ।
१। कानिर्मितपुस्तिकायां, २। वेद्यायाश्च जटा० ।

शालव पु० शालः तस्मिन् योश्च इव वसति वरिर्गच्छति बल-ड ।
कोप्रे शब्दः ।

शालवेष्टे पु० शालस्य वेष्ट इव । सर्जरसे (धुना) त्रिका० ।

शालसार पु० शालस्य सारः । १। हिङ्गुनि शास्त्रेण सारः ।
दृष्टभेदे विदुः ।

शाला स्त्री शाल-ञच् । शृङ्गे क्षमरः । वृक्षस्य २स्कन्द-
स्थशाखायाञ्च । शृङ्गकैदेशे (चाब) मेदि० ।

शालाङ्ग पु० पाणिनौ सुनौ जटा० । [यवासे हेमच० ।

शालाजिर पु० न० शालखाजिरमिवाकारेऽस्त्यस्य ऋच् ।

शालाञ्चि पु० शाल इवाञ्चति अतृच-इन् । शकभेदे
(शाङ्ग) शब्दच० ।

शालातुरीय पु० शालातुरे भवः । तदुपासवासिनि पाणिनि-
सुनौ जटा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम् ।

शालानी स्त्री शालमानयति आ+नी-ङ् गौरा० ङीप् ।
विदायाम् शब्दच० । [स्त्रियां ङीप् ।

शालासृग पुंस्त्री० शालायां शृङ्गे सृग इव । शृङ्गाले हारा० ।

शालावृक पुंस्त्री० शालायां शृङ्गे, शाखायां वा वृक इव
वा । शकुन्तरे २शृङ्गाले क्षमरः । श्विङ्गाले शृङ्गे
राजनि० पूवानरे च शब्दच० । सर्वत्र स्त्रियां ङीप् ।

शालि पु० शल+इञ् । कलमादिधान्ये, शष्पिकादिधान्ये,
क्षमरः । शम्भुमाज्जारे च मेदि० । शालिभेदादिकं
“कण्डनेन विना शुक्लाः हेमन्ताः शालयः स्मृताः”
इत्यादि भावप्र० उक्तम् । धान्यशब्दे दृश्यम् ।

शालिका स्त्री शालिरिव कायति कै-क । विदायाम् ।

शालिञ्च पु० शालिं चमति चम-ङ् प्रथो-सुम् । शकभेदे शब्द०

शालिनीकरणम् अशालीनः शालीनः लज्जितः क्रियते-
ऽनेन शालीन+चि-ल-करणे ल्युट् । तिरस्कारे त्रिका० ।

शालिपर्णी स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप् । साधपण्यमम्
राजनि० ।

शालिपिष्ट न० शालेः पिष्टमिव शुभ्रत्वात् । स्मृतिके त्रिका०

शालिवाहन पु० विक्रमादिव्यं हत्वा शकाव्दप्रवर्त्तके नटप-
भेदे शककर्तृशब्दे दृश्यम् ।

शालिहोत्र पुंस्त्री० शालयो ह्यन्तेऽत्र छ-इन् । शोढके
त्रिका० स्त्रियां ङीप् । २अश्वशाल्मपवर्त्तके नटपभेदे पु०
राजनि० ।

शाली स्त्री शाल-ञच् गौरा० ङीप् । कण्णजीरके राजनि०

शालीन त्रि० शालामर्हति स्य । शृङ्गे खलज्जे, क्षमरः ।
२मिश्रेयायां स्त्री राजनि० ।

शालु न० शाल-ञच् । शालूके शब्द० । २कषायद्वये,
३चोरनामगन्धद्वये च मेदि० । ४भेके पु० पूरुहे
हेमच० । [तत्पार्थे क्षमरः । २जातीफलं राजनि० ।

शालु(लू)क न० शाल-उकञ् । कुसुदादिमूले शब्द० । उकञ् ।

शालूर पुंस्त्री शाल-ऊरच् । १भेके क्षमरः स्त्रियां ङीप् ।

शालीय पु० शालायां भवः टक् । १मधुरिकायाम् क्षमरः ।
२मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शालोत्तर पु० यामभेदे । [जिटा० ।

शालोत्तरीय पु० शालोत्तरे यामे भवः छ । पाणिनिसुनौ

शाल्मल पु० शाल-मलच् । (शिशुल) शृङ्गे शब्द० । २तच्चि-
कृतदीपभेदे च विष्णु पु०

“शाल्मल्येश्वराधीरो वपुष्मास्तसुतान् शृणु । तेषान्
नामसञ्चारेः सप्त वर्षाणि तानि वै । श्वेतोऽत्र हरित-
श्चैव जीमूतो लोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्र-
भस्य महासुने । शाल्मलेन ससृष्टोऽसौ द्वीपे-
नेक्षुरसोदकः । विस्तरो द्विगुणेनायं सर्वतः संवृतः स्थितः ।
तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रसाभिष्यङ्ग-
कास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुसुदशोद्धतश्चैव
तृतीयश्च बलाहकः । द्वीपो यत्र महीषध्वः स चतुर्थो
महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा ।
कुसुदान् पर्वतवरः सरिच्चामानि मे शृणु । योनितो
या विहङ्गा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी । निवृत्तिः सप्त-
मी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः । श्वेतश्च लोहित-
श्चैव जीमूतं हरितं तथा । वैद्युतं मानसश्चैव सु-
प्रभं नाम सप्तमम् । सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ष्ययु-
तानि वै । शाल्मलेऽपि च ये वर्षा वसन्त्येते महासुने ।
कपिलाशारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् । ब्रा-
ह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् । भगवन्तं
समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् । वायुभूतं सख्यं श्वे-
तं ज्वनो यज्ञसंस्थितम् । देवानातत्र साक्षिष्यसत्त्वं
सुमनोरमे । शाल्मलिञ्च महादक्षो नाम निवृत्तिका-
रकः । एष द्वीपः ससृष्टेण सुरोदेन समावृतः” ।

शाल्मलि(ली) पुंस्त्री० शाल-मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप् ।
(शिशुल) शृङ्गे २मोचरसे हेमच० ।

शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“शाल्मली शीतला खच्छा रसे पाके रसायनी । शे-
शला क्षिप्रवीजा च दृढस्थी रक्तपित्तजित् । शाल्मली-
पुष्पशाकन्तु हृतसैन्धवसाधितम् । प्रदरं नाशयत्येष
दुःसाध्यश्च न संशयः । रसे पाके च सधुरं कषायं
शीतलं गुरु । कफपित्ताक्षजित् ग्राहि वातलं च प्रकी-
र्तितम् । शनरकभेदे यत्र शाल्मलीकण्टकैर्गौरिकणः
पीड्यन्ते नरकशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

शाल्मलिक पु० शाल्मलिरिव कायति कै-क । रोहितदृष्टे

शास्त्रलोकोन्द पु० इत०। तद्वृत्तमूले राजनि० । [राजनि०।
 शास्त्रलोफल पु० शास्त्रमत्वा इव फलमस्य । तेजःफलवृत्ते
 शास्त्रलोवेष्ट पु० शास्त्रमन्त्री वेष्टयति वेष्ट-अण् । शास्त्रमन्त्री-
 नित्यांसे मोचरमे रत्नमा० । एवम् । तत्रैव । [दृश्यम् ।
 शास्त्र पु० शास्त्र-व । १ देशभेदे हेमच० । तस्य २८मे च भारते
 शास्त्रेण पु० “काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वांस्तद्व्यसंयुतः ।
 सातुपोदकमांसस्तु सर्वांस्तैश्च समन्वितः । स चोष्णः स्यष्ट
 लवणः शास्त्रेणः परिकीर्तितः” सुश्रुतोक्ते औषधभेदे ।
 शव पु० शव-घञ् । १ शिशौ शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव
 शवस्येदम् अण् । २ शवसम्बद्धे त्रि० “तिरात्वं शवमा-
 शोचम्” इति स्मृतिः ।
 शवर पु० शवयति विकारयति शव-णिच् चरन् । १ पापे
 २ व्यपराधे शोभद्भुमे च मेदि० । शवरेण प्रोक्तमण् ।
 ३ शवरस्नानिकृते भीमांसाभाष्ये । शवरस्येदम् अण् ।
 ४ शवरसम्बन्धिनि त्रि० ।
 शवरभेदाच्च न० शवरभेदस्यास्त्रीय भवसमा० स्वार्थे अण् ।
 ताच्च हेमच० तस्य तत्तुल्यरक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।
 शवरी स्त्री शवरस्य प्रिया अण् ङोप् । १ शुकशिखरां
 मेदि० । २ विद्याभेदे तन्त्रमा० । [ङोप् ।
 शाश्वत त्रि० शयद् भवः अण् । सतते नित्ये अमरः स्त्रियां
 शाश्वतु त्रि० शाश्वतमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण् । मांसा-
 गनि हेमच० । [अमरः ।
 शाश्वतुलिक न० शाश्वतीनां सङ्घः ठञ् । शाश्वतीसमूहे
 शास आशीर्वादे अदा० आत्म० सक० सेट् क्वा वेट् । प्राये-
 णाङ् पूर्वः । आशास्ते आशामिष्ट “इदं कविभ्यः पू-
 र्वंभ्योनमोवाकं प्रशास्ते” उत्तरचरितोक्तेरन्यपूर्वेऽपि ।
 शास शासने अदा० पर० द्विक० सेट् क्वा वेट् । शास्ति अशासत्
 शासन न० शास-ल्युट् । निजस्य हितसाधनादौ प्रवर्तने
 २ राजदत्तभूमौ श्राजलेख्यभेदे ३ शास्त्रौ च मेदि० ।
 शासनहर पु० शासनं हरति हृ-अच् । आशाहारके दूते ।
 शासित्व त्रि० शास-लृच् इट् । शासनकर्त्तरि ।
 शास्तृ त्रि० शास-लृच् इडभावः । १ शासनकर्त्तरि
 त्रिका० । २ दुर्जे अमरः ३ उपाध्याये ४ न्दमे ५ पितरि
 संचिप्रसा० ।
 शास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास-ङ्गत् । १ हितातुशासने मन्ये
 शास्त्रं च वेदमूलकं सद्गिरादरणीयं नान्यत् यथोक्तं
 “अतो वेदविरुद्धार्थशास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत् । खबुद्धि-
 रचितैः शास्त्रैः प्रताप्यैश्च च ब्राह्मिणान् । विद्वान् श्रो-

यसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् । निन्दन्ति देवता
 वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्विजान् । तेन ते निरयं यान्ति
 द्यसच्छास्त्रनिषेवणात् । श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म
 शाश्वतम् । खं खं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थोऽहं समा-
 चरेत् । खबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः ।
 तेन ते निरयं यान्ति युगानां सम्प्रतिशतिम्” पद्मपु०
 १७ अ० । “पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि
 च । आयुषः क्षपणायैव धर्मतत्त्वेन चाचरेत् । पुत्र-
 दारादिसंसारः पुंसां समुदचेतसाम् । विदुषां शास्त्र-
 सम्भारः सद्व्योगाभ्यासविप्लवः । इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं
 यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति । अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं
 नाधिगच्छति । विज्ञायाच्चरतन्मात्रं जीवितञ्चापि
 सञ्चलन् । विज्ञाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाच-
 रेत् । पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यश-
 क्तिकः । यः संसाराच्च चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमाः”
 बङ्गिपु० । तामसशब्दे २२७१ पृ० दृश्यम् ।
 “बहुशास्त्रालोकेऽपि बारादानं षट्पदवत्” सांख्यप्र० सू०
 शास्त्रकृत् पु० शास्त्रं करोति कृ-क्विप् । मन्वादिषु ऋषिषु
 त्रिका० ।
 शास्त्रगत पु० शास्त्रे गत इव । प्रचटादिदि त्रि० ।
 शास्त्रचारण पु० शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर-णिच्-
 ल्य । शास्त्रोक्ताचारणप्रचारकर्त्तरि शब्दर० ।
 शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि० शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा-क । १ शास्त्र-
 तात्पर्यवेत्तरि २ ज्योतिषज्ञे शब्दर० ।
 शास्त्रदर्शिन् त्रि० दृश-णिनि इत० । शास्त्रज्ञे शब्दर० ।
 शास्त्रविदादयोऽप्यत्र ।
 शास्त्रशिल्पिन् त्रि० शास्त्रं तज्ज्ञानं शिल्पमिवाऽस्त्वस्य
 इति । १ शास्त्रज्ञानोपजीविनि २ कास्त्रोरदेशे पु० त्रिका० ।
 शास्त्रिन् त्रि० शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इति । शास्त्रज्ञे ।
 शास्त्रीय त्रि० शास्त्रेण विहितः कृ । शास्त्राक्ते धर्मादौ ।
 शास्य त्रि० शास-ण्यत् । अतुशासनीये शिष्यादौ ।
 शि तेजने स्वा० उभ० सक० अणिट् । शिनोति शिनुते अशै-
 णीत् अशेष्ट ।
 शिशपा स्त्री शिवं पाति पा-क पृष्ठो० । (शिशु) वृद्धे अमरः
 “शिशपा कटुका तिल्ला कषाया शोषकारिणी । उष्ण-
 वीर्यां हरेन्मोदःकुष्ठचित्तवमिक्रमीन् । वस्त्रिच्छात्रण-
 दाहाक्षवलासमर्षपातिनी” भावप्र० ।
 शिक्ष त्रि० शिक्ष-कु कस्य तेत्त्वम् । अध्यवसायिनि त्रिका० ।

शिक्षा कथं न० शिक्ष-यत् कुक् च प्र० सख्य शोवा ।

(नोम) मधुच्छिष्टे अमरः । स्त्रायं क । तलैव ।

शिक्षा न० शिक्ष-यत् कुक् च । (सिका) रज्जुजते पदार्थे शब्दः ।

शिक्षित लि० शिक्षं शिक्षयन् करोति शिक्ष+णिच्-कर्मणि क्त । शिक्षाधारे स्थापिते पदार्थे ।

शिक्षा अस्यासे भा० आ० सक० सेट् । शिक्षते अशिक्षिष्ट ।

शिक्षा स्त्री शिक्ष-भावे ख । १ अस्यासे २ वयानासञ्चारणप्रदर्शके

वेदाङ्गे ३ अन्यभेदे अमरः । ४ श्योनाकृष्टे शब्दः ।

“वर्णस्त्राद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा

तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समासमन्ति । शिक्षां

व्याख्यास्यामः । वर्णः स्त्रः माता बलं साम सन्तान इ-

त्युक्तं शिक्षाध्याय इति” ऋ० भा० । “अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि

पाणिनीयमतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं

लोकवेदयोः । प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमवुक्तिभिः ।

पुनर्व्यक्तिकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् । लिपि-

सहस्रप्रतिषो वर्णाः सम्भवतो मताः । प्राकृते संस्कृते

चापि अयं प्रोक्ताः अयम्भुवा । स्त्रा विंशतिरेकश्च अ-

शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्त्रता स्त्रौ चत्वारश्च

यमाः स्त्रताः । अतस्त्रारो विसर्गश्च कपो चापि प-

राश्रितो । दुःष्प्रत्ययेति विज्ञेय लकारः भुत एव च ।

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्नो युङ्क्ते विवक्षया । मनः

कायाग्निमाह्नि च प्रेरयति भासतम् । भासतस्त्रु-

रश्च चरन्मन्त्रं जनयति स्त्रम् । प्रातःसवनयोगत्वं

स्त्रोगायत्रमाश्रितम् । कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं

तदुभातुगम् । तारं तार्क्षीयसवनं शीर्षग्वं जागता-

तुगम् । सोदीर्घो मूत्रप्रभिहतो वक्त्रमापद्य भासतः ।

वर्णाङ्गनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्त्रतः । स्त्रतः

कालतः स्थानात् प्रयत्नातुप्रदानतः । इति वर्ण-

विदः प्राङ्निष्ठास्तं निबोधत । उदात्तसातुदात्तश्च

स्त्रितश्च स्त्रास्त्रयः । सुज्ञो दीर्घः भूत इति कालतो

नियमा अथि । उदात्ते निषादगान्धारावतुदात्ते ऋप्रभ

धेवतो । स्त्रितप्रभवा स्त्रौते ऋजसमध्यपञ्चमाः ।

अष्टौ ज्ञानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वा-

मूत्रश्च दन्ताश्च नासिकौ च तालु च । ओभावश्च

विहृतश्च स-प्र-सारेफ एव च । जिह्वामूत्रमुपा-

ध्यानं गतिरष्टविधोऽङ्गणः । यद्योभागप्रसन्नानसुकारादि

परं पदम् । स्त्रालं तादृशं विद्याद् यदन्यद्गुणमूङ्गणः ।

हकारं पञ्चमेयुक्तमन्त्रः स्त्राभिश्च संयुतम् । ओरस्त्रं तं

विज्ञानीयात् कण्ठप्रमाञ्जरसंयुतम् । कण्ठप्रावृष्टावि-

चयशास्त्रालव्या ओष्ठजावपू । कुर्मूर्द्धन्ता ऋद्वर-

भा-दन्त्या स्त्र-त-ल-साः स्त्रताः । जिह्वामूत्रे तु स्त्राः

प्रोक्ता दन्त्योष्ठौ वः स्त्रतो बुधेः । एते तु कण्ठता-

लव्यावोष्ठौ कण्ठोष्ठौ स्त्रतो । अर्धमात्रा तु

कण्ठप्रा स्त्रादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारोकारयो-

र्मोत्रा तयोर्विहृतसंयुतम् । संयुतं मात्रकं ज्ञेयं विहृतन्तु

दिमात्रकम् । घोषा वा संयुताः सर्वे अयोषा विहृताः

स्त्रताः । स्त्राणामूङ्गणाश्चैव विहृतं करणं स्त्रतम् ।

तेभ्योऽपि विहृतावेहो ताभ्यामैचौ तथैव च । अतस्त्रार-

यमानाश्च नाशिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया

आम्रयस्थानभागिनः । अत्रावुकीयानिघोषो दन्त्यमूत्र-

स्त्रानतु । अतस्त्रारस्तु कर्तव्यो नित्यं स्त्रोः शपसेषु

च । अतस्त्रारो विहृतस्तु विरामे चाक्षरद्वये । हि-

रोष्ठौ तु विहृतस्त्रायाद् यत्रैकारवकारयोः । व्याघ्री यथा

हरेत् प्रत्यान दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीतापतनभे-

दाभ्यां तद्वत् वर्णान् प्रयोजयेत्” । “अयोऽस्त्रायाश्च स्त्री-

मन्त्रे मस्त्राः शब्दस्तथा । शेषाः स्त्राहवः प्रोक्ता

निबोधानुप्रदानतः । यमोऽतुनाशिका न स्त्रो नादिनो

हृक्प्रः स्त्रताः” ।

“द्वैपञ्चादाय नक्षत्राश्विनश्च कफादयः । द्वैपञ्चासां-

शरो विद्यात् गोक्षीमेतत् प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रपाणिनिना

येनेदं व्यापितं भुवि । छन्दःपादो तु वेदश्च हस्तौ

कस्योऽथ पश्यते । स्त्रोतिप्रामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रस-

च्यते । शिक्षा प्राणन्तु वेदश्च सुखं व्याकरणं स्त्रतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीक्ष्यैव वृक्षलोके महीयते” । “मन्त्रोहीनः

स्त्रतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वा-

ग्वज्जं यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्त्रतोऽपरा-

धात् । “अनक्षरं हतायुष्यं विस्तरं व्याधिपीडितम् ।

अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मरुते । हस्तहीनन्तु

योऽधीते स्त्ररवणं विवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्गन्धो

वियोनिमधिगच्छति” पाणिनिशिक्षा । नारदशिक्षा

व्यासशिक्षादयो पन्थाः सन्ति विस्तरभयाज्ञोक्ताः ।

शिक्षाकर प्र० शिक्षां करोति स्त्र-कच् । १ व्यासे शब्दमा०

२ शिक्षाशिक्षाकर्त्तरि ।

शिक्षागुरु प्र० विद्यादातरि ।

शिक्षित लि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतश्च शिक्ष-क्त वा ।

१ जताभ्यासे २ निष्पन्ने ३ विज्ञे च अमरः ।

शिविताचर पु० शिविताचरराशि येन । शिवाने
२ शिवितादातरि सुतो च त्रिका० ।

शिव गतो व्या० पर० सक० सेट् इति । शिवति शिवितो ।

शिवखण्ड पु० शिवानमति अम-उ तस्य नेत्यम्, इत० ।
गक० वा । १ मयूरपिच्छे अमरः । २ चूडायाश्च मेदि० ।

शिवखण्डक पु० शिवखण्ड इव वन । १ काकपक्षे अमरः ।
(काकजुको) कोलमपि तत्र । सा च २ चूडायाश्च
हेमच० । [स्त्रियां ङीप् ।

शिवखण्डक पु० स्त्री० शिवखण्डोऽप्यस्य ठम् । कुकटे हेमच० ।
शिवखण्डिन् पु० शिवखण्डोऽप्यस्य इति । १ मयूरे २ कुपद-
राजस्य पुत्रभेदे मेदि० । ३ मयूरपिच्छे ४ कुकटे ५ वाचे च
हेमच० । ६ चूडायां ७ कर्णवर्षिकायां राजनि० । दविष्णो
विष्णु च० टय्यिकायां स्त्री ङीप् मेदि० ।

शिवर न० शिवा अक्षयस्य अरच् आशोपः । १ पूर्ववाचे
२ अन्तर्भावे च । ३ दबाये पु० म० अमरः । ४ पुलके ५ रा-
क्षसादौ पक्षदाक्षिण्यीनामे इत्यभेदे ७ अक्षयाये
मेदि० । दकोटो त्रिका० । ८ सर्वायां स्त्री शब्दच० ।

शिवरवासिन् त्रि० शिवरे वसति वस-वासिन् ७ त० । पर्वता-
नवासिनि स्त्रियां ङीप् । "देवी शिवरवासिनी" कल्लटः
सा च त्रिभाष्यवाङ्मन्यां २ दुर्गायां त्रिका० ।

शिवरस्मिन् पु० शिवाऽस्मिन् इति । १ पर्वते २ दक्षे ३ अषा-
मागे मेदि० । ४ कोट्टे ५ कोवटौ हेमच० । ६ वन्दाके ७ क-
न्दुवक्षे दमस्तवावे ८ कर्कटशृङ्गां राजनि० । ९ रसा-
लायां आशुभिरे स्त्री । १० सप्तदशाक्षरपादके कन्दोभेदे
स्त्री "रक्षेद्वैष्णवा वसन्तममता मः शिवरिणी" व० र० ।
११ शक्तिवायां १२ शोभायकां १३ भारीरले च स्त्री मेदि०
च० ङीप् । [(कुङ्कुमच्छा) कुपभेदे रत्नमा० ।

शिवखोहित पु० शिवाऽप्यस्य अच् तयामृतः वन् बोहितः ।

शिव्या स्त्री गी-लक् तस्य देत्यम् पु० । १ अग्निष्वाकायां
२ मस्तकमध्यदेशपुच्छे च अमरः । "सुखयेत् सर्व
गात्राणि कक्षोपस्थशिव्यां वशिः" प्रा० त० । ३ शाखायां
४ वाहं चूडायां ५ आकृतिव्याम् ६ अम्भाम् ७ चूडा-
मात्रे टपदे च मेदि० । ८ प्रभावे शिवायां १० दृष्टौ
हेमच० । ११ अरज्यरे शब्दच० ।

"शिवी तिलकी कर्म कुर्वीत" सुखा शिवावत एव कर्म-
शोधिकाः तत्रापि बह्विधस्य कर्मशोधिकाः न सुक्त-
शिवस्य बोधोक्तं "मायला त शिवां बद्धा नैकैः त्वां
निर्झरन्तः । कुटिलाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समा-

रभेत्" । "निबद्धशिव आसीनो दिज आशमनं चरेत् ।
ललोपपीतं सख्येऽसे वाङ्मनः कायसंयतः" । सुक्तशि-
खसाधने दोषो यथा "शिरः प्रादृत्य कण्ठं वा सुक्त-
कण्ठशिवोऽपि वा । कृत्वा पादयोः शौचमाशानो-
ऽप्यशुचिर्भवेत्" व्या० त० ।

शिखाकण्ड न० शिखेव कन्दोऽस्य । मृच्छने राजनि० ।

शिखातर पु० शिखायां क्षेपशिखायास्तद्विरव । दीपद्वे
(देवको) त्रिका० ।

शिखाधर पु० स्त्री० शिखां चूडां धरति धृ-अच् । १ मयूरे
रत्नमा० स्त्रियां ङीप् । २ शिखाधारके त्रि० स्त्रियां
टाप् । ३ मञ्जुवने पु० त्रिका० ।

शिखामूल न० शिखेव मूलमस्य । मृच्छने (गौजर) राजनि० ।

शिखालु पु० शिखाक्षयस्य आलुच् । मयूरशिखाद्वये राजनि० ।

शिखावत् पु० शिखा व्याकाऽस्तस्य मतुप् मस्य वः ।
१ वज्रो २ चित्रकटके च अमरः । ३ वेत्तपक्षे शब्दच० ।

४ शिखायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च ५ सर्वायां शब्दच० ।

शिखावर पु० शिखां वृणोति वृ-अच् । पनसद्वये शब्दच० ।

शिखावत् पु० स्त्री० शिखाक्षयस्य वत् । १ मयूरे अमरः ।
स्त्रियां ङीप् । २ मयूरशिखावत् स्त्री राजनि० टाप् ।

शिखावृद्धि स्त्री प्रतिदिनपादाद्वज्रो दृष्टिबद्धे दृश्यम् ।

शिखिकण्ड न० शिखिनो मयूरस्य कण्डकण्ठयोऽस्तस्य
वर्ग व्यादाच् । मृष्टे (वृत्ते) रत्नमा० ।

शिखिगीव पु० शिखिनो मयूरस्य गीवा तदर्थोऽस्तस्य
अच् । दखे (वृत्ते) अमरः ।

शिखिध्वज शिखिनो वज्रोर्ध्वज इव । १ ध्वने त्रिका० ।

शिखी मयूरोर्ध्वजो यस्य । २ कर्त्तृकैवे शब्दच० ।

शिखिन् पु० शिखा अक्षयस्य इति । १ मयूरे २ वज्रो ३ चित्र-
कटके अमरः । ४ वेत्तपक्षे ५ कुकटे ६ दक्षे ७ दक्षे दक्षरे
च मेदि० । ८ अश्वे हेमच० । ९ अजलोन्नि रत्नमा० । १० पर्वते
११ आकाशे १२ शितावरे १३ मेघिकायां राजनि० । १४ शि-
खायुक्ते त्रि० । १५ मयूरशिखाद्वये राजनि० स्त्री ङीप् ।

शिखिम्रिय पु० शिखिनं प्रीणयति प्री-क । सुवन्दरे राजनि० ।

शिखिमण्डल पु० शिखिमं मण्डलमिव यत् । वक्षसद्वये
शब्दच० । [अजलोदायां राजनि० ।

शिखिमोहा स्त्री शिखिभः अजलोन्नि इव मोदो यस्याः ।

शिखियूप पु० शिखी शिखावान् यूप इव । श्रीकारिणि मृष्टे
राजनि० । [कुष्माण्डे शब्दच० ।

शिखिर्षक पु० शिखिमं वृद्धयति दृढ-अच्-एवञ् ।

शिखिवाहन पु० शिखो मयूरो वाहनं यस्य । कार्त्तिकेये
अमरः ।

शिखिव्रत न० “प्रतिपद्येकभक्तांशो समानो कपिलाग्रदः ।
वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्” गरुड० १२६
अ० चक्षुः वज्रपददायको व्रतभेदे ।

शिशु पु० शि-रक् पुक् च । (सजिना) १६७ २ शाकनामे च
अमरः । “शोभाञ्जनो नीलशिशुः स्त्रीक्ष्णगन्धो जनप्रियः ।
सुखमोदः क्षणशिशुश्चक्षुषो रुचिराञ्जनः । शोभाञ्जनस्त्री-
क्ष्णकटुः स्नादृषः पिच्छिलस्तथा । जन्तुवातात्तिश्चुल्ल-
श्चक्षुषो रोचनः परः । श्वेतशिशुः सुतीक्ष्णः स्थान्मुख-
भङ्गः शिताह्वयः । ससूतः श्वेतसरिषो रोचनो मधु-
शिशुकः । श्वेतशिशुः कटुस्त्रीक्ष्णः शोकाग्निनिज्जलनः ।
अङ्गव्यथाहरो रुच्यो दीपनो सुखजाद्यनुत् । रक्तको
रक्तशिशुः स्थान्मधुरो बल्ललच्छदः । सुगन्धः केशरी
सिंहो मृगारिष प्रकीर्तितः । रक्तशिशुर्महावीर्यो
मधुरश्च रसायनः । शोफाङ्गानसमीरात्तिपित्तक्षेप्राप
हारकः” राजनि० ।

शिशुज न० शिशुतो जायते जनश्च । श्वेतसरिषे शो-
भाञ्जनदीजे अमरः ६० । शिशुधीजस्यत्वं शब्दच० ।

शिश्व आश्रये स्वा० पर० सक० सेट् इदिव् । शिङ्गति
अशिङ्गोत् ।

शिङ्गाण न० शिधि-स्थानच् प्रथो० णत्वम् । १ काचपाले
२ लाहसले ३ नासिकामले स्नेहशि च मेदि० । स्नाथे
क । नासिकामले न० ।

शिज अस्तुटध्वनौ इदिव् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म०
अक० सेट् । शिङ्गयति ते शिङ्गते अशिङ्गिष्वत् त अशि-
ङ्गिष्ट । स्वादिरप्ययं पर० इत्येके तेन शिङ्गति अशिङ्गीत्
शिङ्गा स्त्री शिजि-भावे च । भूषणशब्दे शब्दर० । शिजि-
अच् । २ धनुर्गुणे हेमच० ।

शिङ्गित न० शिजि-भावे क्त । भूषणध्वनौ अमरः ।
शिङ्गिनी स्त्री शिङ्गति शिजि-णिनि । धनुर्गुणे अमरः ।
२ नूपुरे हेमच० ।

शिष्ट अनादरे स्वा० पर० सक० सेट् । शेटति अशेटोत् ।

शिङ्गाकी स्त्री स्वाद्यद्रव्यभेदे यथा “शिङ्गाकी राजिका-
युक्तैः स्थान्मूलकदन्तद्रवैः । सर्वपल्लवसैर्वापि शालि-
पिष्टकसंयुतैः । शिङ्गाकी रोचनी शुद्धी पित्तक्षेपकरी
स्मृता” राजनि० ।

शित लि० शो-क्त । १ दुर्वले २ शाण्डिते च मेदि० ३ लये विश्वः

शितद्रु पु० शतं द्रवति द्रु-ज-नि० । (शतलज) नदीभेदे
अमरः । [१ गोधूमे त्रिका० ।

शितशूक पु० शितस्त्रीक्ष्णः शूकोऽयं यस्य । १ यवे अमरः ।

शिति पु० शि-क्तिच् । १ भुजपल्लवश्च २ शुक्लवर्णं ३ क्षणवर्णं
च मेदि० ४ तद्वर्णवति लि० । ५ सारे पु० स्त्री० शब्दर० ।

शितिकण्ट पु० शितिः नीलः कण्ठो यस्य । १ शिवे अमरः ।
२ दात्यूहविहगे पु० स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

शितिचार पु० शितिः सन् चरति चर-भञ्जायां कर्त्तरि
वज् । (सुषनि) शाकभेदे जटा० ।

शितिच्छद पु० शितिः शुभः छदो यस्य । इति शब्दर० ।

शितिसारक पु० शितिः शुभः सारो यस्य कप् । तिन्दुक-
श्च राजनि० ।

शितिल लि० क्षय-किलच् प्रथो० । १ क्षये २ अदृक् संयोग-
भेदे ३ भन्दे च “शितिलसंयोगश्च प्रचयः । “प्रचयः
शितिलाख्यो यः संयोगक्षेपेन ज्ञयते” भाषा० “भूयोऽ-
वयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्वयवये वर्त्तमानः संयोगः
प्रचयः” इति दीनकरी यथा तूलकादौ ।

शिनि पु० शि-निक् । यदुव्यंशे क्षत्रियभेदे यस्य सान्त्वकिर्नमा

शिपि पु० शो-क्लिप् तां पाति पा-क्लि पृषो० वृद्धः । १ रश्मौ
२ जले न० “शैत्यात् शयनयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते । तत्
पानाद्वृक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशात्
विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते” व्यासः ।

शिपिविष्ट पु० ७०० । १ खलतौ २ दुर्गमणि च ३ शङ्खेभरे
अमरः । ४ विष्णौ शिपिशब्दे दृश्यम् । “नैककूपो वृह-
द्रूपः शिपिविष्ट प्रकाशनः” विष्णुस० प्रथो० शिपिविष्ट
तत्पार्थे रमानाथः ।

शिश्र पु० शि-रक् पुक् च । १ सरोवरभेदे २ नदीभेदे स्त्री ।
“एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णं मानसाचले । अरन्त्यते
वशिष्ठस्तु मोदसाप तदा सह । तत्र यत् पतितं तोषं
मानसाचलकन्दरे । विवाहावभृतायां शान्त्यर्थं वसु-
धातले । ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः सहदीरितम् ।
ततोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् । हिमाद्रेः
कन्दरे गान्धौ सरलाच्च पृथक् पृथक् । ततोयं पतितं
शिश्रे देवभोग्ये सरोवरे । तेन शिश्रा नदी जाता वि-
ष्णुना प्रेरिता क्षितिम्” काविका० २२७० ।

“ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तत्पुरस्थ च । शिश्रं
नाम सरः पूर्णं ददृशुर्दृष्टिणादयः । तद्वहः स्थानसा-
साद्य ब्रह्मशक्रादयः सुराः । उपविष्टा यथान्यायं

सुरस्त्रय महेश्वरम् । तं शिरसंजकासारं मनोज्ञं सर्व-
देहिनाम् । शोतामन्त्रजल सर्वैषु खेमनिषसम्पत्तम् ।
दृष्ट्वा क्षणं हरस्तस्मिन् सौतसुख्योऽभूद्वेक्षणम् । शिरां
नाम नदीं तज्जाह्नः स्तूतं दक्षिणोदधिम् । गच्छन्तीं
ददशांसो पावयन्तीं जगज्जनान् । तत्तैव १६ अ० ।
शिफा स्त्री शि-फक् । दृष्ट्वायां १ जटाकारे मूले । (शिकु)
अमरः । २ नद्यां १ मरुदिकायां ४ सातरि मेदि० । ५ शत-
पुष्पायां ६ हरिद्रायां राजनि० । ७ पद्मकन्दे सुकुटः ।
जाटाकारे मूले पु० विद्याविनोदः ।
शिफाक पु० शिफेव इवार्थे कन् । पद्ममूले शब्दच० ।
शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः । पद्ममूले अमरः ।
शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात् । शाखायां शब्दच० ।
शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह-क । वटवृक्षे राजनि० ।
शिमुडी स्त्री (चङ्गोनि) ख्याते क्षुभेदे राजनि० ।
शि(सि)खा स्त्री शाख्यति समति वा शस-सम-वा वा
उन्मच्च पृथगे० । (हिमी) ख्याते १ पदार्थे शब्दच० । २ चक्र-
मर्दे पु० शब्दच० ।
शि(खि)खी स्त्री शस-खि नि० वा डीप् । १ शिखायां
(शिम) लतायां हेमच० । "महापापकरी शिखी" ति० त०
२ एरकायाञ्च भावप्र० । स्त्रार्थे क । तत्तैव ।
शिखीधान्य न० शिखीजातं धान्यं शा० त० । सुदुर्गादौ
धान्यभेदे भावप्र० । [शब्दर० कप् तत्तैव ।
शिखीपर्णी स्त्री शिखीव पर्णमस्याः डीप् । सुदुर्गायां
शिर न० शृ-क । १ मस्तके जटा० । "पिण्डं दद्यात् शयाशिरं"
वायुपु० । २ पिण्डलीमूले मेदि० । ३ शय्यायाम् ४ अजगरे च
संक्षिप्तम् ।
शिरःफल पु० शिर इव फलमस्य । नारिकेले त्रिका० । [गारुड]
शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात् । शूलरोगभेदे
शिरज पु० शिरे जायते जन-ड । केशे शब्दच० ।
शिरस् न० शृ-अस्तु नि० । १ मस्तके २ शिखरे अमरः ।
३ मधाने ४ सेनायामेदि० ।
शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः ।
केशे जटाध० लुकि शिरोजोऽप्यत्र । [केशे शब्दच० ।
शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह-क वा अलुक् समा० ।
शिरस्त न० शिरसि कायति प्रकाशते कै-क । शिरस्ताये हेमच० ।
शिरस्त न० शिरस्तायते तै-क । शिरोरुक्ते उष्णीषे अमरः ।
शिरस्ताण न० शिरस्तायते अनेन तै-करणे ल्युट् । शिरो-
रुक्ते उष्णीषे हेमच० ।

शिरस्य पु० शिरसि भवः यत् । १ निमलकेशे अमरः २ शिरो-
भवमात्रे त्रि० । [अस्य दन्त्यादित्वमपीत्यन्ये ।
शिरा स्त्री शृ-क । नाद्यां (शिर) मेदि० । सृ-किरच् डित् ।
शिरापत्र पु० शिरेव पत्रं यस्य । हिन्तालवृक्षे राजनि० ।
शिराल न० शिरोऽस्थस्य लच् । १ कर्करुके शब्दच० । तत्
फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम् । २ शिरायुक्ते त्रि० ।
शिरालक पु० शिरायामलति पयोमोति अल-खुल् ।
(चाड्योड्) वृक्षभेदे शब्दच० ।
शिरावृत्त न० शिरेव वर्तते वृत्त-क्त । सीसके राजनि० ।
शिरि पु० शृ-कि । १ खड्गे २ शरे ३ हिंसे त्रि० उष्णादि० ।
४ शलभे सि० कौ० ।
शिरीष पु० शृ-ईप् नु किञ्च । खनामख्याते वृक्षे अमरः ।
"शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च त्वरो लघुः । दोषशोथ
विसर्पघ्नः कासघ्नश्च विषाघ्नः" भावप्र० ।
शिरीषपत्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्रमस्या कप् कापि अत
इत्त्वम् । श्वेतकिष्कीवृक्षे राजनि० ।
शिरोमृह न० शिरःस्थसुपरिस्थं मृहम् । (चिलेधर) चन्द्र-
शालायां हेमच० ।
शिरोग्रह पु० "रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्वाणोऽष्टङ्गधराः शिराः ।
रुजाः सवेदनाः कणाः सोऽसाध्यः स्थाश्चिरोग्रहः"
भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "शृङ्गधरा मीवागताः स
पवनः शिरोग्रहः स्थादित्यन्वयः" भावप्र० । [हेमच० ।
शिरोधरा स्त्री शिरोमस्तकं धरति धृ-लच् । मीवायां
शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा-कि । मीवायाम् अमरः
शिरोमणि पु० स्त्री शिरसि धार्योमणिः शा० त० । शिरोधायं
रत्ने चूडामणौ शब्दच० । स्त्रीपक्षे वा डीप् । शिरो-
रत्नादयोऽप्यत्र न० ।
शिरोमर्शन् पु० शिरसि मर्मं यस्य । मूकरे हेमच० ।
शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति व्यथयति रुज-क । १ शृङ्ग-
च्छदवृक्षे त्रिका० । इत० । २ मस्तकरोगे च ।
शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह-क । केशे अमरः ।
शिरोरोग पु० इत० सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा
"अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः । सज्जिपा-
नेन ४ रक्तेन ५ ज्येष्णेन ६ क्रिमिभिश्च ७ क्षयात् । स्रव्यावर्त्ताद
न्तवाताऽहोयभेदकः १० शङ्कुः ११ । एकादशप्रकारस्य लक्षणं
संप्रवक्ष्यते । यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा
निशि चातिमात्रम् । बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स बन्धिरणेन । यद्योष्णमङ्गारचिम्बं यद्येव
भवेच्छिरो धूमवती च नासा । शीतेन रात्रौ च भवेद्वि-
शेषः शिरोऽभितापः स तु पिच्छकोपात् २ । शिरोगलं यस्य
कज्जोपदिग्धं शुक्र प्रतिपद्यमयो हिमञ्च । न्युमाजिज्जुं
वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् २ । शिरो-
ऽभितापे त्रितयप्रवृत्तेऽ सर्वाणि लिङ्गानि ससृज्वानि ।
रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्यात्सङ्घट्टं शिरसो
भवेत् ३ । वसावलासज्जतसम्भवाणां शिरोगतानामिह
संज्ञयेत् । ज्वयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदु-
परज्जोऽतिमात्रम् । संखे दनच्छर्दवधूमनस्यै रसुम्बिपो-
क्षैश्च विवृद्धिमेति । निस्तुद्यते यस्य शिरोऽभितापः
सन्तुल्यभाणं स्फुरतीव चान्तिः । प्राणाश्च गच्छेद्विचि-
रक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः ७ स घोरः । सूर्यादयं
या प्रतिमन्दमन्दमलिङ्गं वक् ससुपेति माठम् । विष-
ईत चांशुमता सहेव सूर्यापठती विनिवर्तते च ।
शीतेन शान्तिं लभते कटाचिदुष्णेन जन्तुः सुख-
माप्नुयाच्च । तं भास्करावर्तदसुदाहरन्ति स्यात्तद्वत्
कष्टतमं विचारम् । दोषास्तु दुष्टाश्च एव मन्वां
संपीड्य घाटां सृज्यां सुतीत्रां । कुर्वन्ति सालिष्युव-
शङ्कुदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु । गण्डस्य पादं पु-
करोति कल्पं हनुमहं लोचनजांश्च रोमान् । खनन-
वातं तसुदाहरन्ति दोषप्रयोयं शिरसोविचारम् ।
यस्योत्तमाङ्गाई मतीव जन्तोः सन्धेदतोदधमशृङ्गुष्टम् ।
पञ्चाद्दशाह्वाद्य वाय्वकक्षात्तखाई भेदः । त्रितयाद्व्यव-
स्थेत् । शङ्कान्नितो वायुबदोर्ध्वेनः कृतासुयाजः
कफपित्तरक्तैः । सजः सुतीत्राः प्रतनोति मूर्ध्नि वि-
षतस्यापि हि शङ्कुयोस्तु । सुकष्टमेनं खलु शङ्कुकास्त्रं ११
महर्षयो वेदविदः पुराणाः । व्याधिं वदन्त्युद्गतस्तु कल्पं
मिषकसहस्रैरपि दुर्निवारम् ।

शिरोवल्ली स्त्री शिरसा वल्लीव । मयूरच्छायां शब्दः ।
शिरोवृत्तं न० शिर इव वृत्तं वर्तमानम् । सरिचे राजनि० ।
शिरोवृत्तफलं पु० शिरोवृत्तं सरिचमिव फलप्रस्थाः ।
रक्तापाभार्गे भावप्र० । [त्रिका० छुट् । तत्रैव न० ।
शिरोवेष्टं पु० वेष्ट-चञ् शिरसो वेष्टः । (पाकड्डी) दण्डीये
शिल उक्ते कणश्च आदाने तदा० पर० सक० वेष्ट् । शि-
लति अशेकीत् ।

शिल न० शिल-क । षट्हीतशलात् जेलात्कणशोलज्जयां
दानरूपायां । इहो उक्तेयदे १०७० पू० वसप्रम् ।

२पाषाणे इहाराधःस्थितकाष्ठखण्डे च (गोवराट्) स्त्री
अपरः । ३खन्धशीर्षे पु० मनःशिलायां स्त्री मेदि० । इकपूर्वे
राजनि० । [पाषाणभेदद्वये स्त्री राजनि० ।

शिलगर्भजः पु० शिलाया गर्भे जायते सञ्जायां छुषः ।
शिलाकर्णी स्त्री शिलेव कर्णमस्य ङीप् । शल्लकीद्वये शब्दः च०
शिलाकुट्टकं पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट-एवुल् । १पाषाण-
भेदके अस्त्यभेदे शब्दः च० । शिलया कुट्टति विलुपीकरोति ।
२अश्लकुट्टके वानप्रस्थभेदे ।

शिलाज न० शिलातो जायते लज-ङ । शैलेये गन्धद्रव्ये
शब्दः च० । श्लोहे राजनि० ।

शिलाजलं न० शिलाज्जातं जलं । १पर्वतजाते उपधातुभेदे
अपरः । तदुत्पत्त्यादिहं भावप्र० उक्तं यथा
"निदाचे चर्मसन्निष्ठा घातसारस्वराधराः । निर्वास-
वत् प्रसृजन्ति तच्छिलाजलं कीर्तितम् । शैवर्ष्यं राज-
तन्नाज्जमायसन्तुल्यविधम् । शिलाजलवद्विजलं च शैल-
मिथ्यास इत्यपि । नैरेयमश्लज्जपि गिरिज शैलघात-
जम् । शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ।
जोद योगवहं हृन्ति कफमेदाश्लक्षकराः । मूत्रकण्ठ-
जयं खासं वाबाशीरि च पाण्डुताम् । अपसारन्त्यो-
न्मादं शोथकुषोदरक्रमीन् । शौवर्षन्तु जवापुष्पवर्णं
भवति तद्विरसात् । अधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि
च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं श्लाघुपाकि च । बाम्
वयूरकण्ठस्थं तीक्ष्णसुषुम्णं जायते । शौहं जटायुषज्जानं
तत्तिक्तं कषणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्वत्रेष्ट-
सदाकृतम्" । [ङीप् । कावाङ्गनीद्वये राजनि० ।

शिलाक्षनी स्त्री शिला अक्ष्यतेऽक्षया अनृज-करणे-ह्यट्
शिलाटका पु० शिलेव षटति शिलाषटति वा षट-एवुल् ।
१श्ले २शिले च मेदि० ।

शिलात्मज न० शिलाया आत्मज इव । श्लोहे राजनि० ।

शिलान्तिका स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कश्च । (नूचि) मूषायई
शब्दः च० ।

शिलादद्रु पु० शिलाया दद्रुरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाधातु पु० शिलाया घातधरमधातरिव शुक्लत्वात् ।
१श्ले तोपले (खडी) त्रिका० । २पीतवर्णं गैरिकभेदे च
राजनि० । [पत्तरखण्डभेदे शब्दः च० ।

शिलापुत्र पु० शिलायाः पुत्र इव । (खोडा) मेघणसाधने
शिलापुष्प न० शिलायाः पुष्पमिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाभव न० शिलायां भवति भू-अच् ७त० । शैलेये जटाध०

शिलाभेद पु० शिलाभयं भिनत्ति भिद-अण् । १पाषाण-
भेदिदृष्टे रत्नभा० २पाषाणभेदकास्त्रे च ।

शिलारत्ना स्त्री शिलेव रत्ना । काष्ठकदल्यां राजनि० ।

शिलावत्का स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः । (शिलावाक)

इति प्रसिद्धे वल्कभेदे शिलावत्कस्य राजनि० [त्रिका०]

शिलाव्याधि पु० शिलाया व्याधिरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये

शिलासन न० शिला आसनं यस्याः । शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर०

२शिलानिर्मिते आसने च ।

शिलासार न० शिलायाः सार एव । लोहे हेनच० ।

शिलि पु० शिल-ङि । १भूजपत्रवृक्षे शब्दभा० । दाराधः को
२काष्ठे (गोवराट) स्त्री शब्दर० । ३भेदकां ४कृत्वाक-
पुष्पे ५सन्ध्याशेषे च मेदि० स्त्री लोप ।

शिलिन्द पुंस्त्री० शिलिं ददाति दा-ञ् पुषो० । अनामकस्याते
मत्स्यविशेषे “शिलिन्दः क्षेपको न न्यो विपाक्षे मधुरो
युवः । आभगतकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः”
राजवल्लभः । स्त्रियां लोप ।

शिलीम्बु न० शिलीं धरति छ-ञ् पुषो० लम्बु । १कदली-
पुष्पे २कवके च मेदि० ३लिङ्गटायां विभुः । [दारा०]

शिलीम्बुक न० शिलीम्बु एव इवार्थे-कम् । गोभयच्छायाके

शिलीपद् पु० शिली दाराधःकाष्ठविव परवत्त्वात् । रोग-

भेदे (गोट) शब्दर० पुषो० । लोपदवत्तल न० भावप्र० ।

तस्मिन्नादि भावप्र० लङ् यथा

“पुराणोदकभूषिताः सर्वसुखं च शीतलाः । ये देश-

क्षेत्रे जायन्ते लोपदानि विशेषतः” । विशेषत इति

वचनेनाश्वत्थानि लोपदं भवतीति बोध्यते । अथ लो-

पदस्य सामान्यलक्षणमाह “यः सज्जरोवृक्षलक्षणो

भृशार्तिः शोथो लब्धं पाहमतः क्षयेव । तत् लोपदं

स्यात्कारणनेत्रमित्रीरुनासासपि कैचिदाहुः” । तस्मि-

विषयं वातिकं पित्तकं लोपदमेति । तत्र तेषां क्रमेण

लक्षणान्याह “वातजं लक्षणं हि स्फुटितं तीव्र-

वेदसम् । अनिमित्तलक्षणं बहुशो ज्वर एव च ।

पित्तजं पीतवद्वायं हाहज्वरयुतं भृशम् । क्षेपिकन्तु

भवेत् क्षिप्तं तथा पाण्डुरमस्विरम् । लीग्यथेतानि

जानीयात् लोपदानि कफात् पुनः । शुक्लं मह-

त्तल यथासाक्षात् विना कफात्” । अथासाध्यमाह

“न त्वमीकमिव सञ्जातं कष्टकैरप्यधीयते । अर्द्धाद्यकन्त-

हत्तु वषणीयं विशेषतः । यत् क्षेपिकाहारविहार-

जातेजातं तथाभूरिकफस्य पुंसः । साक्षात्तमस्य जतसर्व-

विद्धं सकलकुक्ष्यापि शिवजनीयम्” अचिकित्स्यत्वादिति
शेषः । [शुद्धे ४जलीभूते च शब्दर० ।

शिलीमुख पु० शिलीव मुखमस्य । १भ्रमे २वाये व्यसरः ।

शिलीचय पु० शिलानामुच्चो यत् । पर्वते व्यसरः ।

शिलीच्छ पु० शिलीच्छः चक्रि-वञ् । उपान्तशस्त्रात् ज्ञेत्वात्
शेषावचयने ।

शिलीत्य न० शिलाया उत्तिष्ठति छद्-ल्य-ञ् । शैलेये
गन्धद्रव्ये राजनि० । शिलीङ्गादयोऽप्यत्र ।

शिल्प न० शिल्-पक् । चित्रकलादिकर्मसु व्यसरः । २सृष्टि
मेदि० । तदारब्धसङ्गतेः सृ-चि० लङ् यथा

“सृष्टमृगवक्षिप्रचरे श्रे युतो वा खः । लम्बने । विधौ
सृज्यीवगंस्ते शिल्पारम्भः प्रशस्यते” ।

शिल्पकारिन् त्रि० शिल्पं चित्रादिकलां करोति क-णिनि ।
चित्रादिकर्त्तरि ।

शिल्पका स्त्री शिल्पनिव कायति कै-ङ् । तद्यभेदे राजनि०

शिल्पशाला स्त्री इत० चित्रकारादीनां चित्रकरणगृहे व्यसरः

शिल्पशास्त्र न० शिल्पज्ञापनं शास्त्रम् । वास्तुविद्यादिज्ञा-
पके शास्त्रे ।

शिल्पिन् त्रि० शिल्पं वेत्त्यधीते वा इति । १चित्रादिकर्म-
करे व्यसरः । २कोलदौषधी स्त्री मेदि० लोप ।

शिव न० शो-वन् पुषो० । १मङ्गले व्यसरः । २सुखे ३शले

अथादि० । ४सैन्धवे सासुद्रे च ५लवणे इत्येतदङ्गणे च

राजनि० । ७मङ्गलवति त्रि० दण्डादेवे पु० व्यसरः । एवं

८शोके ९कीलपङ्के १०बाहुके ११शुगुशुको १२वेदे

१३पुण्डरीकवले १४लङ्घ्यसुरे १५पारदे राजनि० ।

१७देवे शब्दर० । १८चक्रि अथादि० । १९विष्कुम्भादिषु

मध्ये विंशतितमे स्थाने च पु० लङ् । “शिवमद्वैतं

द्वितीयं मन्यन्ते” श्रुत्युक्ते २०मद्वैतब्रह्मणि न० ।

शिवक पु० शिव-इव इवार्थे कम् । १कीलके व्यसरः गवां
गात्रकण्डूयनार्थे मोठे निखाते २काष्ठे च भरतः ।

शिवकाक्षी स्त्री इत० । पुरीभेदे ।

शिवधर्मज्ञ शिवधर्माज्जायते जन-ङ् । मङ्गलपङ्के

“पुरा दक्षविनायाव कुपितस्य त्रिगूढिनः । अपतत्

भीमवृक्षस्य स्नेदविन्दुलंघाटजः” इत्यादिना वीरमद्भूत-

वत्सिद्धत्वा तस्यैव मङ्गलपङ्कपतामाह “शान्तिप्रदानात्

सर्वेषां यहायां प्रथमो भव । प्रेक्षिष्यन्तो जनाः पूजार्त्तं

करिष्यन्ति मतं मम । अङ्गारक इति ख्यातिं नमिष्यति

धरातजः ।” मत्स्यपु० ६८म० ।

शिवज्ञान न० सासभेदे दण्डभेदेन साहेन्द्रादियोगज्ञापके शास्त्रभेदे “साहेन्द्रे विजयो नित्यमसृते कार्यशोभनम् । वक्त्रे कार्यविलम्बः स्यात् मृत्युं च मरणं भवेत् । वैशाखादिप्रावणान्तमेकभावेन संवदेत् । कस्तुरादि दिवा-रात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम् । यासमानं दिशमाने ज्ञेयं सर्वत्र सासके । तत्प्रासायेन ज्ञातव्यं दण्डमान विचक्षणैः । रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयं दण्डप्रमाणम् । न वारतिथिनक्षत्रं न योगः करणं तथा । शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिविचारणम् । भाद्रादिमासपर्यन्तं सप्तवारे समादिशेत् । शून्यवक्रादियोगं हि पौषादि-रैतत्तथा” ज्योतिः ।

शिवचतुर्दशी स्त्री शिवप्रिया चतुर्दशी । फाल्गुनकृष्णचतु-दश्याम् । व्रतशब्दे शिवचतुर्दशीव्रतं दृश्यम् ।

शिवताति स्त्री शिव+तातिच् । मङ्गलपरम्परायां हेमच-शिवदत्त न० शिवो देवस्तदादिकं दत्तः । देवदारुशब्दे राजनि०

शिवदूती स्त्री शिवो दूतो यस्याः । शुद्धगोमूर्तिभेदे लिङ्गाः शिवगोत्रीभेदे च “यदा जघान जगतां रक्तवीजं हिताय वै । महादेवी महाभावा तदास्याः कायतः स्मृता । दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुभाय साखिका । तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते” काविकापुः ६०.ख० । “यः शिवाविरुक्तं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम् । प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः” तलैव । “ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो साहेश्वरी परा । कौसारी वैष्णवी चैव वाराही प्रज्जमी तथा । नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूतो तथाहनी । एताः पूज्या महाभागाः योगिन्यः कामदायिकाः” तलैव । “कौषिक्याः हृदयादेवी निःहृता ध्यानतो हरेः । शिवदूतीति विख्याता शिवाशतसुसंभृता” तलैव ।

शिवद्रुम पु० शिवप्रियः द्रुमः । विल्लुशब्दे राजनि० ।

शिवदिष्टा स्त्री शत० । केतव्यां राजनि० ।

शिवधर्म न० शिवस्य तदुपासनायां धर्मो यत् । छपपुराणभेदे “चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्तद्विशेषावितम्” कूर्मपुर० ।

शिवधातु पु० शत० । पारदे पारदशब्दे दृश्यम् ।

शिवनाभि पु० शिवस्य नाभिरिव । शिवलिङ्गभेदे “शिवनाभि मयं लिङ्गं प्रतिपूज्यं महर्षिभिः । अष्टसु सर्वलिङ्गे-भ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः” वीरसि० । कच्छप्रसा० । शिवनाभः शालग्रामशिलाभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

शिवपुरी स्त्री शत० । कास्यां हेमच० शिवनगर्यादयोऽप्यत्र ।

शिवप्रिय न० शत० । शहराक्षे शहरादेववल्गुमे लि० राजनि० ।

श्वकटशब्दे जटा० । शुद्धसूरे पूरुटिके च पु० राजनि० ।

शुद्धगोयां स्त्री शब्दभा० । [अर्जुनशब्दे राजनि० ।

शिवमल्लक पु० शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै-क ।

शिवमल्ली स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात् । श्वकटशब्दे कपरः ।

शिवरात्रि स्त्री शिवप्रिया तदुपासनायां रात्रिः । साघातः

परस्यां कृष्णचतुर्दश्याम् । तद्वात्रौ हि शिवपूजनव्रता-

दिकं क्रियते इति तस्या रात्रेश्चतुर्दश्यात् । शतद्वि-

सकृत्तु ज्ञेयं व्रतं च । तद्विधानकाणां हि ति० त० उक्तं यथा

कालनाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् “माघमासस्य

शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतुर्दशी

सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता” । अत्रैकस्यास्तित्थे-

माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यशेषवृत्तिभ्याम् अतिरुद्धे ।

ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्दशी शिवरात्रिः । अस्यामुप-

वासः प्रधानम् “न ज्ञानेन न वस्तुषु न धूपेन

न चार्चया । तस्याभि न तथा पुष्पैर्यथा ततोपवासतः”

इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “ततो रात्रौ प्रकृतं च

शिवप्रीत्यनन्तरैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव

विशेषतः” । अत्र वीपसया प्रहरचतुष्टयसाध्यं प्रती-

यते । नरसिंहाचार्येण चतुर्विंशतितायाम् “शैवो वा

वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वं पूजाफलं

हन्ति शिवरात्रिविहिर्मुखः” । संवत्सरप्रदीपे “दु-

ग्धेन प्रथमे स्नानं दद्यात् चैव द्वितीयके । ततोये च

तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” । ईशानसंहितायाम्

“साचे कृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्रौ यदा भवेत् । भोभो

वापि भवेद् देवि ! कर्त्तव्यं व्रतसुत्तमम् । शिवयोगस्य

योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपाप-

प्रणाशनम् । सा चाण्डालात् मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदाय-

कम्” । नागरखण्डे “उपवासप्रभावेण बलादपि च

जागरात् । शिवरात्रे स्नाना तस्य लिङ्गस्यापि मृपूजया ।

अक्षयान् ज्ञाते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्” । पाद्मे

“वर्षे वर्षे सहादेवि ! नरो नारी पततिव्रता । शिव-

रात्रौ महादेवं काशं भक्त्या मृपूजयेत्” । ईशानसंहि-

तायाम् “एवमेव व्रतं कुर्यात् प्रतिवर्षवत्सरं व्रतो ।

हादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्विंशाब्दिकं तथा । सर्वान्

कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः” । हेमा-

द्रिधृता स्मृतिः “प्रदोषव्यापिनी याद्या शिवरात्रिचतु-

र्दशी” । प्रदोषमाह वत्सः “प्रदोषोऽस्तमवादूर्ध्वं वृटि-

कादयमिष्यते । ऊर्ध्वमनन्तरम् । वयुपुराणे “त्वोद-
 श्यस्तमे सूर्ये चतसृष्वपि नाङ्गम् । भूतविज्ञा तु या
 तत्र शिवरात्रिप्रवृत्तौ” । ईशानसंहितायां “माघे
 कृष्णचतुर्दश्यामादिदेशो महानिशः । शिवलिङ्गतयाङ्गुतः
 कोटिस्तुल्यसमः । तत्कालव्यापिनी प्राज्ञा शिवरात्रि
 ज्ञाने तिष्ठति । अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
 व्याघ्रा सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” । अत्र
 “महानिशा द्वे घटिके रात्रिर्मध्यमयासयोः” इति
 देवलोका महानिशा प्राज्ञा । घटिका एकदण्डः । एवञ्च
 अर्द्धदिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम्
 उभयव्याप्यपुरोधात् । कालमाधवीयोऽप्येवम् । एतेन
 परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिनसीवरात्रिद्वितीय
 ग्रामप्रभृतिचतुर्दशीसप्तमे ब्रह्मप्रहरव्यापित्वेन पूर्वदिन
 एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशीथमात्र
 व्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्वद्युर्ज्ञातं प्रधान-
 कालव्याप्यपुरोधात् । “पूर्वद्युरपरेद्युर्माहानिश च-
 तुर्दशी । व्याघ्रा सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं
 नरः” इतीशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव
 भविष्युः “अर्द्धरात्रात् पुरस्तात् जयायोगो भवेद्
 यदि । पूर्वविह्वै कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रिये” । विष्णु
 धर्मोत्तरे “जयन्ती शिवरात्रिश्च काथे” अङ्गयान्ति । -
 कृत्वापवासे तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम्” । तिथ्यन्ते-
 पारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्दश्यामेव तत् “ब्रह्मा
 ण्णोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि-
 भवन्तीह भूतायां पारणे कृते” इति स्कान्दात् । “दिन
 मानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु
 सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्” इति गौतमीयाच्च ।
 यदा तु पूर्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्र
 व्यापिनी तदा परा प्राज्ञा प्रदोषव्यापिनीति प्रायुक्तत्वात्
 तिथेस्तिस्रस्रव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुरा-
 णम् “शिवरात्रिव्रते भूतानां कामलिङ्गं विजृम्भेत् । एके-
 त्रेयोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यापोहति” । अत्रासावस्याया-
 मेव पारणम् “शिवोऽहोरात्रे तथा प्रेता सावित्री च च-
 तुर्दशी । कुह्युक्तैव कर्त्तव्या कुह्यमेव हि पारणम्” ।
 इति वचनात् । तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथो-
 भयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वद्युर्नि-
 शीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वद्यु-
 र्ज्ञातम् । यदा तु न पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने म-

दोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणस्तु परदिने चतु-
 र्दशीकाले चतुर्दशी, तदकाले असावस्यायाम्” ति. त. रघु.
 शिवलिङ्ग न. ६. त. शिवस्य लिङ्गाकारे प्रसरादिमये पदार्थे
 तदाविर्भावपूज्यतादिकं यथा
 “तत्रापि गत्वा मदनो दर्शनं दृष्टकैतनम् । दृष्ट्वा महत्तु
 कामोऽथ ततः स प्राङ्मुखः । ततो दास्यन् वोरं
 मदनमिच्छतो हरः । विषये कथ्यो यत्र सपत्नोका
 व्यवस्थिताः । ते चापि कथयः सर्वे दृष्ट्वा भूमां नता-
 भवन् । ततस्तान् पाह्य भगवान् भिक्षां मे प्रति दीय-
 ताम् । ततस्तं भोनिनस्तस्युः सर्व एव महर्षयः ।
 तदाश्मणिं पुत्र्यानि परिचक्राम नारद ! । तं प्रविष्टं
 तदा दृष्ट्वा भगवन्नेवयोषितः । प्रक्षोभमगमन् सर्वा
 हीनसत्त्वाः समन्ततः । कृते त्वत्सुतीनेकामनस्तथाञ्च
 भाविनीम् । एताभ्यां महर्षीणां कृतं वै सुस्थिरं मनः ।
 ततः संक्षुभिताः सर्वे यत्र याति महेश्वरः । तत्र प्र-
 यान्ति कामाक्षीं सद्विह्वलितेन्द्रियाः । त्यक्त्वाश्मणिं
 गूल्यानि स्थानि तां मुनियोषितः । अनुजम्बुयथा भक्तं
 करिष्ये इव कुङ्कुमम् । ततस्तु कथ्यो दृष्ट्वा भगवा-
 न्निर्गच्छो मुने । क्रोधान्निताञ्जुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पततां
 भुवि । ततः पपत देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
 अन्तर्धानं जगामाथ त्रिगुणो नीललोहितः । ततः स
 पतितो लिङ्गो विभ्रिय वसुधातलम् । रसातलं विवे-
 शाश्च ब्रह्माण्डं चोर्ध्वतोऽभिनत् । ततश्चाल पृथिवी
 गिरयः सरितो नगाः । पातलभुवनाः सर्वे जङ्गमाऽज-
 ङ्गमाः स्थिताः । संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्भोकादीन्
 पितामहः । जगाम माधवं द्रष्टुं कीर्तां नाम साग-
 रम् । तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः । उवाच
 देव ! भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ! । अथोवाच हरि-
 ब्रह्मा शर्वो लिङ्गो महर्षिभिः । पतितस्तस्य भारतां
 अञ्चलं वसुधारा । ततस्तद्भूतमयं श्रुत्वा देवः पि-
 तामहः । तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ।
 ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्यतिः । आजगाम
 तस्यदेशं यत्र लिङ्गं भवत्य तत् । ततोऽनन्तं हरि-
 लिङ्गं दृष्ट्वा दृष्ट्वा खगेश्वरम् । पातालं प्रविशेयाथ विश्व-
 यात् त्वरितो विभुः । ब्रह्मा पञ्चविमानेन चर्चुमाकस्य
 सर्वतः । नैवान्तमन्त्रमहं ब्रह्मा विष्कतः पुनरागतः । वि-
 श्रुत्वाथ पातालं समुद्रोत्तरायणः । चक्रपाणिर्विनिष्-
 क्रान्तो लेभेऽन्तं न महासुने !” इत्युपक्रमे “हर उवाच

यद्यर्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरात्मनो ! । तदेतत्
प्रतिगृह्णीयां नान्यथेति कथञ्चन । ततः प्रोवाच भगवाने-
वमस्त्विति केशवः । ब्रह्मा स्वयञ्च जग्याह लिङ्गं कनक-
पिङ्गलम् । ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्यं चराचने ।
शास्त्राणि चैषां सुखानि नानोक्तिर्विदितानि च ।
आद्यां शैवं परित्यक्तमन्यत् पाशुपतं सुने ! । तृतीयं
कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिकम् । शैव आसीत् स्वयं
शक्तिशेषस्य प्रियः सुतः । तस्य शिष्यो बभूव पाशो-
पायन इति श्रुतः । महापाशुपतस्त्रासीद्भारदाक्षसपो-
धनः । तस्य शिष्योऽप्यमृताजा कृषभः सोमकेश्वरः ।
कालाख्यो भगवानासीदपस्तस्त्रासपोधनः । तस्य शिष्यो
वको वैश्यो नाम्ना क्रादेश्वरो सुने । महाव्रती च धनद-
स्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् । कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या
शुभ्रो महातपाः । एवं च भगवान् ब्रह्मा पूजनाय
शिवस्य च । कत्वा तु चातुराचम्यं स्नमेव भवनं गतः ।
मृते ब्रह्मणि सर्वोऽपि ततः संकृत्य तं तदा । लिङ्गं
चित्रवर्णं, कृत्वा प्रतिष्ठाप्य चचार ह । वासनपुं ६५० ।
एकमृदे लिङ्गद्वयार्चननिषेधो यथा “मेहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं”
शास्त्रासद्वयं तथा । हे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं
स्नय्यद्वयं तथा । तन्निर्मालमन्त्रविधिनिषेधो यथा
“अमण्ड्यं शिवनिर्मालं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शास्त्र-
स्यामशिलायोगात् पावनं तद्वदेत् सदा । “लिङ्गपूजां
विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । विफलता तस्य पूजा
स्यादन्ते नरकमाश्रुयात् । तस्मात्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं प-
रिपूजयेत् । तत्पूजनप्रशंसा यथा “यद्वाङ्गं लिङ्गपू-
जायां रक्षितं सततं प्रिये ! । तद्वाङ्गं पतितं अन्ये
विष्ठागूमिसमं पततम्” । “ब्रह्मा विद् जलियो देवि !
यदि लिङ्गं न पूजयेत् । तत्क्षणात् परमेशानि ! त्वयं
चाण्डालतां व्रजेत् । गूढं परमेशानि ! सदा गूकरवत्
प्रिये ! । पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्रह्मणादयः ।
शिवार्चनन्तु पूजास्तु यदृष्टं वर्जितं सदा । विष्ठागर्तं
समं देवि ! तदृष्टं विद्वां पार्वति ! । शाक्तो वा केषांनो
वापि शैवो वा परमेश्वरि ! । आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य
बिलपत्नैर्वैराजने ! । पश्चादन्यं महेशानि ! शिवं प्रार्थ्य-
प्रपूजयेत् । शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति
यः । स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ! ।
निर्वाय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रं संहाररूपिणम् । आशुतोषं
महादेवं शङ्करं दृढभङ्गजम् । निर्वाय पार्थिवं लिङ्गं

विधिवत् पूजयेत् शिवम् । शिवपूजा महेशानि ! यद्-
गृहे सततं प्रिये ! । काशीपुरं महेशानि ! तद् गृहं वर-
वर्णिनि ! । शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्वपूजाफलं लभेत् ।
चतुर्विधलिङ्गं यथा “चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं गृहस्थैः-
भेदेन पार्वति ! । युक्तं रक्तं तथा पीतं कृष्णं परमे-
श्वरि ! । युक्तं ब्राह्मणे शक्तं, क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
पीतं च वैश्यजातो तु कृष्णं गूढे प्रकीर्तितम् । चान्द-
नश्च महेशानि ! सर्वजातिषु श्रुते” । दिङ्माचनतन्त्रे
१२१ पं । अथ पञ्च ब्रह्माणि यथा “तत् सर्वं
शुद्धं चार्वाङ्गं पार्थिवस्य सुखं प्रिये ! । विभाव्य सुखपदं
हि शिवस्य वरवर्णिनि ! । सद्योजातं वाभदेवमशोरस्य
ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्ति-
तम् । सद्योजातस्यैव युक्तं शुद्धस्फटिकसच्चिदम् ।
पीतवर्णं तथा सोम्यं वाभदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्णं
मशोरस्य समं भीमविवर्णनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवं
दिक्ष्यमूर्तिं मनोहरम् । श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेव
शिवान्नकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यां द्वितीयन्तु तयो-
न्तरे । अशोरं दक्षिणे देवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।
देशाग्रे लघ्यतोष्ये चिन्तयेत् भक्तितत्परः । तत्रैव
ह्रस्वतलः । अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम्, वीरमिन्द्रोदयते
“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्त्रोन्मस्य विवर्णत्वात् । नदी-
वेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते” । समुद्भवेऽपि
“सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमं कति । तदन्यदपि
कोद्वयं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् । नदीवारनर्भदायां वाण-
लिङ्गसमाकति । तदन्यदपि कोद्वयं लिङ्गं रौद्रं भवि-
ष्यति । रौद्रलिङ्गं तथास्यातं वाणलिङ्गसमाकति । तेन
रक्तं तथा पीतं कृष्णं विमोदिपूजितम् । स्वभावात् कृष्ण-
वर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धितम् । नर्मदावन्मव रौद्रं
वाणलिङ्गवदोरितम् । देवलिङ्गमधिकृत्य विद्वान्मशेखरे
“करसंयुतसंस्कारं गूढगृहे न्दुभूषितम् । रेखाकोटरसं-
युक्तं निम्नोद्भूतसमन्वितम् । दीर्घाकारं यत्लिङ्गं ब्रह्मा-
भामादिवर्जितम्” । अथ गोत्रलिङ्गलक्षणम् “लिङ्गं
गोत्रमिति प्रोक्तं गोत्रकं प्रोच्यतेऽधुना । कुम्भशङ्ख
फलाकारं नागवज्रफलोपमम् । काकडिम्बफलाकारं
गोत्रलिङ्गमितीरितम्” । अथार्वालिङ्गलक्षणम् । तत्रैव
“माताकोलफलाकारं ब्रह्मस्त्रविवर्जितम् । मूले स्थू-
लञ्च यत्लिङ्गं कपिल्यफलसच्चिदम् । तालस्य वा फला-
कारं मध्ये स्थूलञ्च यज्जवेत् । मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गं

मृषिबिहङ्गसुदोरितम् । लिङ्गं च द्विविधमकृतिमं
कृतिमञ्च अकृतिमं स्वयम्भुवाणल्लिङ्गादि स्वयम्भूतम् ।
कृतिमं धातुलिङ्गादिनिर्मितम् । सिद्धान्तशेखरे “तल्लिङ्गं
द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा । प्रत्येकं त्रिविधं
ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् । प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं
तच्छिलादिजम् । स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्ग-
मवोजिते । पशुधा तत स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालि-
तम् । कार्ष्ण्य मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ।
नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् । अदृष्टमूलं
यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते । तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भु-
वमवरं लक्षणयुतम् । स्वयम्भुलिङ्गमित्युक्तं तच्च
नानाविधं मतम् । शङ्खामस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदु-
दाहृतम् । पद्मामस्तकं ब्राह्मणं कृष्णं शाक्तमुच्यते ।
शिरोबुद्धं तथास्त्रेयं त्रिपदं वायव्योरितम् । खड्गामं
नैऋतं लिङ्गं वारुणं कलसाद्यति । वायव्यं ध्वजव-
ल्लिङ्गं कौबेरन्तु मदान्वितम् । दैशानस्य त्रिशूलाभं लो-
कपालादि निःसृतम् । स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्र
विशारदैः । भक्तसङ्घे “इहा लिङ्गं महेशस्य स्वय-
म्भूतस्य पार्वति ! । सर्वपापविनिर्मुक्तः परे प्रपन्नो लो-
यते” । एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव “विशेषाच्छैलसं-
सृक्तं भुक्तये चानुपकृतः । पार्थिवं मुक्तये वस्तं सृक्तये
चानुपकृतः । एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा
भुनः । स्थिरवच्छीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुलकद्विकरं तावत् राक्षसायुःप्रवर्द्धनम्” पद्मपुं-
“पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च भौक्तिकम् । चान्द्र-
कान्तं स्रुत्युजित् स्फाटिकं सर्वकामदम्” । वी०सि०धृत
कल्पोत्तरेऽपि “सर्वा फलप्रदा भूमिर्भणयस्तददेव हि ।
अमलाद्याः स्रुता स्रुतो नणयो विद्युदुज्ज्वलाः । राक्षो
प्रकाशकाः सर्वे विषाद्याघातकारिणः । नानावर्णस्तु
विज्ञेया रवेर्गन्धैश्च रूपतः । वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च
शुद्धाद्यादिविनिर्मितम् । सर्वकामप्रदं पुंषां लिङ्गं तात्-
कालिकं मतम्” । लक्षणसमुच्चये “गाम्यं सौभाग्यदं
लिङ्गं पौष्पं भुक्तिप्रदायकम्” । तथा “नानाशुण्डोर्द्धवं
लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् । सैकतं शुण्डं लिङ्गं सौ-
भाग्याय च आवणम् । उज्जाटने तु पालाशं भास्वं
शतवर्णवाहम् । तात्कालिकं दरिद्रञ्च कृत्वा भङ्गाय सम-
र्चयेत्” । तथा “कुसूरिकाया हौ भागो चत्वारवन्द-
नस्य च । कुङ्कुमस्य तत्रैवैव शशिना च चतुःसमम् ।

एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः । शिवसा-
युज्यमाप्नोति वस्तुभिः सहितो नरः । कार्यं पुष्पमयं
लिङ्गं हयमन्त्रसमन्वितम् । नवखण्डं धरां भुङ्क्ता
गणेशोऽधिपतिर्भवेत् । रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूज-
यति भक्तितः । विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमी भ-
वेत् । श्रीकामो गोशक्तलिङ्गं कृत्वा भङ्गाय प्रपूजयेत् ।
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् । कार्यं च
भर्जितं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् । श्रीकामः पुष्टिकामश्च
पुत्रकामस्तदर्थयेत् । सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमा-
रोग्यवर्द्धनम् । वश्ये लवणजं लिङ्गं तले त्रिकटुका-
न्वितम् । गन्धद्वैतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् । लव-
णेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् । कामदं तिल-
पिष्टोत्थं तृणोत्थं मारणे स्रुतम् । भक्षोत्थं सर्वफलदं
शुद्धोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् । गन्धोत्थं शुण्डं भूरिशकरोत्थं
सुखप्रदम् । वांशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशास्त्रिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् । लोभश्चे
मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् । दारिद्र्यदं द्रुमोज्ज्वलं
पैटं सारस्वतप्रदम् । दधिद्रुमोज्ज्वलं लिङ्गं कीर्त्तिकच्छी
सुखप्रदम् । धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं
भवेत् । पुष्पोत्थं दिव्यभोगाबुधैस्तत्रैव धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् । दूर्वा-
काण्डसमुद्भूतमपस्तम्बविनाशनम् । कर्पूरसम्भवं लिङ्गं
कलायैर्भुक्तिस्तदम् । आयस्कान्तं चतुर्दश ज्ञेयं
सामान्यसिद्धिपुं गुरुद्वयम् । “सर्वं मणिभवं अष्टं
तत्र वाज्रपरिच्छिदे । यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय
च भौक्तिकम् । पुष्टिमूलं महानीलं ज्योतिस्तीरसमुद्भ-
वम् । सशकं कुलसम्पत्त्यै तैजसं सूर्यकान्तजम् । चन्द्रा-
पोर्द्धं स्रुत्युजिते स्फाटिकं सर्वकामदम् । शूलालय-
मयिजं शत्रुक्षयार्थं भौक्तिकं तथा । आपत्यं हीरकं ज्ञेयं
रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् । शुभकत् पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं
शत्रुदर्पहृत् । नीलं लच्छीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकाम-
दम्” । सारसंघे “महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूति-
वर्द्धनम् । आरक्यं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्ति-
दम् । लघुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
कीर्त्तिदं कांक्षजं लिङ्गं राजतं पुलकवर्द्धनम् । पैतलं
भुक्तिसुक्तार्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम्” कालोत्तर-
तन्त्रम् । तत्रैव शिवनारदसंवादे “पितृणां सुक्तये
लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् । हैमजं सत्यलोकाय प्रा-

प्रये पूजयेत् एतान् । पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं घटिकानो
हि मानवः । मत्स्यसूक्ते “ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्यं
रैत्यस्य सीसकस्य च । रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकांक्षायसं
तथा” । मातृकामेदन्ते १२पटले “पार्थिवे शिवपूजायां
सर्वसिद्धियुतो भवेत् । पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं
फलमीरितम् । खर्षलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं
मतम् । सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
ताम्रे घटि विजानीयात् कांक्षे च धनसंक्षयः । गङ्गा-
याञ्च लज्जगुणं काञ्चायां रोगवान् भवेत् । । स्फाटिके
सर्वसिद्धिः स्यात् तथा मारकते प्रिये ! । लौहलिङ्गे रि-
पोनीशं कामदं भस्मलिङ्गकम् । बालुकायां कास्यसिद्धि-
र्गोमये रिपुहंसनम् । सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामा-
र्थमोक्षदम् । संस्कारेण विना देवि ! पाषाणादौ न
पूजयेत्” । “ऋत्तिकातोलकं पद्ममय वा तोलकद्वयम् ।
एतदन्त्यजं कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति !” मातृकामेदन्ते
७प० । “ऋत्तिकातोलकं पद्ममय वा तोलकद्वयम् । लिङ्ग-
त्रयस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद् बुधः । अङ्गुष्ठपर्यन्तान्तु
कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत्” विश्वसारतन्त्रम् । लिङ्गलोका-
रणसूक्तं कालात्तरे “लिङ्गे वेदां तथा पीठे समस्त-
निपातभात् । समञ्चैव विजानीयात् लिङ्गलोकर-
णम्” । ब्राह्मणादीनां ऋत्तिकाभेदेन पूजाफल-
प्रशंसा ततोक्ता यथा “युक्तं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय
यस्तु पूजयेत् । स एव विप्रो देवेशि ! त्रिवर्गफलभाग-
भवेत् । क्षत्रियस्तु वरारोहे ! रक्तं निर्माय पार्थि-
वम् । पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभागभवेत् । पीतं
तु पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् । स च वैश्या
महेशानि ! त्रिवर्गफलभागभवेत् । लघुं हि पार्थिवं
लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स गृहः परमेशानि !
त्रिवर्गफलभागभवेत् । शिलादौ च महेशानि ! स्थूलञ्च
फलदायकम् । अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यदा हेमाद्रिमान-
कम् । क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं स्रुतम् ।
स्थूत्रात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्ष परमेश्वरि ! । पूजना-
द्वारणादापि फलं बहुविधं स्रुतम्” । स्थूलतरमिति
पार्थिवलिङ्गे तरपरम् ऋत्तिकातोलकं पद्ममित्या-
दिवचनात् । शिलास्तफिकमरकतादीनां पञ्चस्त्वलोका-
णसूक्तम् लेङ्गे “शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्ष
सत्ययोः । योन्यग्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा
भवेत्” । “लिङ्गस्य यादृग्विचारः परिणाधोऽपि

तादृशः । लिङ्गस्य दिगुणा वेदो योनिस्तदङ्गसंनिता ।
कुर्वीताङ्गुष्ठतो लघुं न कदाचिदपि कञ्चित् । रत्नादि-
शिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत्” । तन्त्रान्तरम् ।
लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा “आकाशं लिङ्गमित्याहुः
पृथिवी तस्य पीठिका । आलयः सर्वदेवानां लयना-
लिङ्गमुच्यते” स्कन्दपु० ।

“एकहस्तेन निर्माय पार्थिवं लिङ्गमर्चयेत् । लज्जलिङ्ग-
पूजनस्य फलमाप्नोत्यवश्यम् । तदेव स्याच्छतगुणं वाम-
हस्तेन निर्मितम् । रुद्राक्षरणकेशादि शोधनञ्चैव पा-
षाणा । “एवं कृते तु गृहस्थिनां संसारात् स विमु-
क्षतिः । इन्द्राधिकैर्विशतिपलैश्च लिङ्गैः शैवं प्रयत्नतः ।
लिङ्गं निर्माय देवेशि ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः” तन्त्रसारः ।

शिवलोक पु० इत० । कैलासनामके स्थाने ।

शिववल्लभ त्रि० इत० । १महादेवप्रिये २शतपत्त्रां स्त्री
राजनि० । [श्रीवल्लभां च राजनि० ।

शिववल्ली स्त्री० शिवप्रिया वल्ली शा०त० । १लिङ्गिनोक्ततायां
शिववाहन न० शिवं वाहयति वह-विच्-ल्यु । दृष्टमे
राजनि० । [शिवस्य युक्ते च ।

शिवबीज न० इत० । १पारदे राजनि० शिवबीज्यादयोऽप्यत्र ।
शिवशेखर पु० शिवस्य शेखर इव । १धुस्तूरे राजनि० ।
२वक्रपुष्पे च जटा० ।

शिवसुन्दरी स्त्री इत० । दुर्गायां तन्त्रसा० ।

शिवो स्त्री शो-वन् नि० । १मङ्गलवत्यां स्त्रियां २दुर्गायां
“शिवो सुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी ।
शिवायै यां यजेद्देवीं शिवो लोके ततः स्रुता” देवीपु०
४५अ० । २सूक्तौ ४ष्टगात्रे ५हरीतक्यां ६शक्तीष्टके ७ता-
मलक्याम् अमरः । ८शान्तलक्यां मेदि० । ९हर्षिद्रायां
१०दूर्वायां ११गोरचनायाञ्च राजनि० १२ष्टगात्र्याम्
अमरः । [राजनि० ।

शिवाटिका स्त्री शिवावाटति अट-एव लु । वंशपत्त्रां
शिवात्मक न० शिवो मङ्गल आत्मो यस्य कप । १सैन्धवे
लवणे राजनि० । २शिवस्ये त्रि० ।

शिवानी स्त्री शिवं कल्याणमानयति आनी-ड गौरा०
डोप् । १जयन्तीष्टके शब्दच० २दुर्गायाञ्च ।

शिवाप्रिया पु० इत० । १आगे त्रि० २तस्याः प्रियमात्रे त्रि० ।
शिवापीड पु० इत० । वक्रष्टके राजनि० । [राजनि० ।

शिवाफला स्त्री शिवाया इव फलं यस्याः । शक्तीष्टके
शिवावलि पु० शिवाम्बो देवो वलिः शा०त० । तन्त्रसा-

रविहिते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देवे मांसादिवन्नो तदि-
धस्तन्त्रसारे दृश्यः ।

शिवाराति पुंशिवया शृगालस्यारातिः । शुकुरे शब्दमा-
रंशिवशिवयोर्द्वेष्टरि पाषण्डे च ।

शिवारुत न० इत० । शृगालीशब्दे दिग्भेदे तस्य शुभाशुभ-
फलं वसन्तराजशकुने उक्तं यथा

“शोभनं शुभफलप्राप्तिश्चकं कथ्यते त्ववितथं शिवारुतम् ।
शान्तदीप्तककुभां विघेयतो ज्ञानमत्र च सदापयुज्यते ।
दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता विवस्वताप्रा भवति प्रदीप्ता ।
सा धूमिता यां सविता प्रयातः शेषा दिग्गताः किञ्च पञ्च
शालाः । दग्धा दिग्गता ज्वलिता दिग्गता प्रधूमिता
ज्ञानलदिक्रमेण । आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते महे-
श्वरशक्त्याश्रित्य । शिवा रटन्ती कुरुते नराणां संता-
सकायव्यवन्वनानि । अहो द्वितीये प्रहरस्य भागे
सहस्रनेत्रानलज्वालित्यु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि ।
ब्राह्मणे तृतीये प्रहरे दिनस्य कृताश्वेवस्वतयाश्रित्यु ।
शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । सप्तागतेऽहः प्रहरे
तुरीये प्रेतशरत्तःपतिपाश्रित्यु । शिवा रटन्ती कुरुते
इत्यादि । आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते रक्षाऽधियादः-
पतिवातित्यु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । ततो
द्वितीयप्रहरे रज्ज्यास्तोयाधिनाथानिलसोमादित्यु । शिवा
रटन्ती कुरुते इत्यादि । याज्ञिकतृतीयेऽपि च वाषवत्याः
समीरदोषाकरशम्भुदित्यु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि ।
सप्तागते रात्रितुरीयेयामे निशाकरेशानसुरेशदित्यु ।
शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । इतीरितं दिक्त्वय-
यामयोगात् फलं विरुद्धं विरुद्धैः शिवायाः । शूभो-
ऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात् फलानि पुंसां क्रमतः शु-
भाणि । कृतान्तराजोवरुणानिलेन्दुदिव्याद्ययामे रवितैः
शृगाल्याः । स्यादिववात्तांशुतिरिहसिद्धिर्लभः सु-
मिक्तं प्रियलोकसङ्गः । रत्नःप्रचेतोऽनिशयोसशम्भुदित्यु
द्वितीये प्रहरे कृतम् । स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि ।
जलेशवातेन्दु शिवामरेशदिव्यारवेण प्रहरे तृतीये ।
स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । समीरसोमेशसुरेशवाङ्मदित्यु
चतुर्थे प्रहरे चतुर्थे । स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । शशा-
ङ्करशृङ्गताशकावदिव्यारवैः पञ्चमयामभागे । स्यादि-
ववात्तांशुतिरित्यादि । ईशानशक्रान्निकृतान्तराजोदित्यु
सुरेण प्रहरे च षष्ठे । स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि ।
इन्द्राग्निकालाक्षप्रपाशपाणिदिव्यारवैः सप्तमयामभागे ।

स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । अल्लनल्लनैर्कृतपाशिवान-
दिव्यारवे च प्रहरे रवेण । स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि ।
“एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यद-
र्थम् । प्राच्यादिकाखटसु दिव्यशेषं यद्वयत् फलं
तत्तदुदीरयामः । धनान्यभीष्टाप्तिमभीष्टलभं भूवं
ततोऽर्थस्य फलं शुभम् । मयं प्रलापं सकलं च सो-
व्यमेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते । भयान्यनित्यशुति-
रथैहानिरिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः । स्यादि-
महाप्तिर्नरणस्य दीप्ते त्वेकादिना चेत् कृतसम्पत्केन ।
ऐश्वर्यां निनादे प्रथमेऽर्थलभो भवेद्वितीये निधिदर्शनम् ।
कन्यां तृतीये लभते चतुर्थे त्वध्वागमं पञ्चमकेऽथ सि-
द्धिम् । षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाया भीः सप्तमे स्यादिव-
वात्तांशुतिरित्यादि । त्वांसोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये नराधिपः
कुप्यति भोक्तृतीये । वातसत्तुर्थे नगरस्य शब्दे शिवा-
कते पञ्चमके च युद्धम् । वदन्ति तज्ज्ञाः कलहस्य षष्ठे
भीः सप्तमे स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । आद्ये शुभं स्यादशुभं
द्वितीये यास्ये महाव्याधिभयं तृतीये । खरं चतुर्थे ख-
जनागमः स्यात् पुत्रा भवेत् पञ्चमे फलकतेषु । जायेत
कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि ।
ग्रामस्य चातो दिशि राजधानायाद्ये द्वितीयेऽपि च
गोकुलस्य । तृतीये द्विचतुष्टयानां ज्ञानसत्तुर्थे-
ऽपि च पञ्चमेऽत्र । चौरादुभयं राजभयस्य षष्ठे भीः
सप्तमे स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये मयं ज्ञानिरथ द्वितीये । स्यात्तज्ज्ञानागमनं तृतीये
वादसत्तुर्थं खलु चौरभीतिः । स्यात् पञ्चमे राजभयस्य
षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । वायव्यभागे भय-
मेकशब्दे भयातिरेको भवति द्वितीये । वृष्टिस्तृतीये
महती चतुर्थे मेघागमे वर्षति पञ्चमे च । क्रोधं वि-
धत्ते षष्ठे षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि ।
दिशुत्तरस्यां विहिते विरावे अथेत कश्चित् प्रथमे द्वि-
तीये । महाभयं विप्रवधस्तृतीये जलं चतुर्थे खलु
हन्यते च । विट् पञ्चमे षष्ठरे च शूद्रा भीः सप्तमे स्या-
दिववात्तांशुतिरित्यादि । राहोक्षया दर्शनमाद्यशब्दे कृतो-
र्द्वितीये च तथोत्तरेण । उल्लाप्रपातस्त्रिषु दुर्दिनस्य
चतुर्षु भद्रं खलु पञ्चमे च । सङ्गो भवेद्वैरिजनैश्च
षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिववात्तांशुतिरित्यादि । आद्ये भवेद्वैरि-
नमोयदेशे वृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवायाः । वातस्तृतीये
त्वग्रनिचतुर्थे अथेत कश्चित् खलु पञ्चमे च । लभेत

पृथ्वीं निनदे च षष्ठे भीः सप्तमे स्थादिफलोऽष्टमस्तु”
 “क्षेमलाभपुनरागमनानां निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः ।
 येन याति पथिकः परदेशं तं शिवारुतमथ प्रथयामः । यं
 यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां शब्दात्सुचरन्ती शृगाली ।
 शान्तायां सा सिद्धये वाञ्छितानां दीप्तायान्तु स्थादभी-
 षक्त्याय । प्राचीं दिशं सम्मुखभानुविम्बं प्रतिष्ठमानस्य
 नरस्य यस्य । शब्दं शृगाली पुरतः करोति बन्धं वधं
 वा प्रकरोति तस्य । प्राचीदिगोशानिसुखस्य पुंसः
 प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा । भिद्येऽर्थमाशय च द-
 क्षिणा स्थादाभां पुनर्वीञ्छितकार्यं सिद्धौ । प्रत्यर्कमाशं
 चक्षितस्य पूर्वां शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । करोति
 शुभे प्रकरोति तस्य सर्वप्रकाराभिलाषमिष्टिम् । प्रस्था-
 यिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रतं सञ्चति दक्षिणेन ।
 व्यादित्युक्ता यदि नो तदानीं भुवं भवेत्तस्य महीपति-
 त्वम् । वैवस्वताशाचक्षितस्य यस्य दिवाकरस्तितति
 दक्षिणेन । शिवा च वासा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य
 समस्तमिष्टम् । पुमान् यदा व्यास्यककुपप्रवासी क-
 रोति शब्दं पुरतः शृगाली । व्याक्ते विवस्वानपि
 सम्मुखसेत् भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः । नरस्य
 व्यास्यां ककुभं यियासोः शृगालमायौ यदि पृष्ठभागे ।
 फेत्कारमासञ्चति मानवस्य मृत्युस्य पुत्रेण भवत्ववश्यम् ।
 दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य यस्याभिसुखी
 विरौति । शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्ता-
 फलं तनोति । प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां शृगालिका
 जल्पति दक्षिणेन । यदा तदानीं सुवङ्गनयान् करोति
 चाथानपि हन्ति पुंसः । दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां
 नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली । वासा विरावं प्रकरोति
 शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलाणि तस्य । यो वारुणीं याति
 दिशं मनुष्यः शृङ्खलं शिवायारटितानि शुभे । गतस्य
 तस्याशु कृताशभीतिरसंशयं स्थात् दूविणक्षयश्च । यक्षो-
 त्तराशां चक्षितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा सञ्चति फेत्कृतानि ।
 भातः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चेदपेक्षितं सिध्यति तत्-
 क्षणेन । सञ्चत्युदीचीं चक्षितस्य शुभे शिवा विरावं
 पुरुषस्य यस्य । व्याक्ते च मध्ये नभसो विवस्वान्तस्यार्थ-
 हानिर्भरणं प्रदिष्टम् । कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति
 ज्वालासुखी चाभिसुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभि-
 मतर्थासिद्धिर्भवेच्च सम्पत् पुनरागमश्च । तिष्ठति तीव्रकरो-
 दिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत् शृगाली । तद् व्रजतः

पथिकस्य भवेतां निश्चयतो धनजीवितनाशौ । दक्षिणतः
 प्रथमं यदि पश्चात् वासगता पथिकस्य शृगाली । फेत्
 कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाम्निष्टहागमनानि । अ-
 व्यास्य शान्तां ककुभं नरस्य वासा शृगाली यदि वा
 रटन्ती । तदार्थलाभं वितरत्त्ववशप्रमर्शक्षयं दक्षिणतो
 रटन्ती । वासा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽलाभं तथानर्थसुपा-
 दिशन्ति । शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु क्षिपत्यनर्थानथ-
 सङ्कटेपु । शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते शुभे प्रयागे
 प्रतिषेधयित्री । शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात् निम-
 ज्जयत्यापदगापसिन्धौ । वामेऽपस्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
 पुंसः शिवा जल्पति यत्न तत् । व्यायान्ति चौराः प्रथमे
 विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनम् । नृपादरोऽथागमनं तृतीये
 तृथ्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः । वाणिज्यसेवादिफलाय
 षष्ठे भीः सप्तमे स्थादिफलोऽष्टमस्तु । हाहारवं सञ्चति
 हृष्टभावा हास्यं तु तस्याक्षुदाहरन्ति । अथे सरा वा
 पथि या यियासोः सा द्विप्रकारापि मनोरथप्राप्ते ।
 नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति चेद्वर्त्मनि वेदयन्ती ।
 कुयौष्णिवा वैरिपराभवं तज्जयन्त्रियद्वाभिमतं विद-
 ध्यात् । काथ्यान्तरेष्यत्तुगम्यमाना अथेऽपदा शान्त-
 दिशि प्रदिष्टा । शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समाश्रन्ती
 सहते मयाय । भयोद्गमे दीप्तिदिशि प्रदीप्तेनादिर्द्वेषां
 हन्ति मयानि देवी । महान्ति सर्वायपि, शान्तनादा
 शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री । यदा च ननुत्तरगा नराणां
 शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् । तटद्वये तत्परिरक्षणाय
 सहज्जयं भावि अछेचरेभ्यः” । “स्थानस्थितानामपि योग-
 भाजां नैमित्तिकानासुपदिश्यते तु । शिवाविरावैरशिवं
 शिवस्य सुनिश्चितार्थं सुनिश्चस्तेन । करोति फे फे रति
 सर्वदिक्षु यदा तदा स्थानविघातयुद्धे । शिवा विधत्ते
 क्षुधिता त्वसंस्थान् रौद्रान् स्तरान् सञ्चति चेदुपेक्षाम् ।
 निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्दकारुण्यवराहुरा चेत् ।
 अपत्यभोहेन यदा शृगाली त्यक्तसृष्टा सा कथितेह
 तज्जज्ञैः । स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विमाने ज्वालासुखी
 फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम् । ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं
 तस्याथ वा तिष्ठति यस्य मध्ये । ग्रामस्य मध्ये समवाय्य
 यस्य ज्वालासुखी सञ्चति फेत्कृतानि । स शूल्यतां
 गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्थादसुखं प्रभूतम् । ग्रामा-
 न्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादितफेत्कृतानि ।
 विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तद्वाप्तिलोकस्य भयं

प्रभूतम् । मध्यं दिने यावद्दहानि पञ्च शिवा समीपे
नगरस्य यस्य । विरौति घातं विदधाति तस्य भयञ्च
वज्रप्रभवं प्रभूतम् । पञ्चाङ्गरात्राणि कथञ्चिदेषा क्रूरा-
रवा व्याहरते शृगाली । यस्यान्तिके तं बहवो वृष्टेन
सृण्वन्ति चौरा जनसन्निवेशे । स्थानस्य यक्षोपगता
समीपं दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते । स्तरेण रौद्रेण शृ-
गालभायां स्थातुं हानिर्महती नराणाम् । सुरक्षित-
स्यापि मनुष्यलक्षैर्पामस्य शीघ्रं हरणं विधत्ते । त्वयं
दिनानां दिवसावसाने शिवारटनी परस्पररेण । दिक्षा-
रटनी सकलाच्च रौद्रं भयमत्यखिन्ना परितः पुरश्चेत् ।
शृगालभायां खलु तदुच्चरति युद्धं महत्तल महाभि-
घातम् । ज्वालाम् विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा समाकुला
धावति या समन्तात् । कौमारकं या जनयत्यकक्षात्
कुर्व्याच्छिवा सा युवराजपातम् । रोमोद्भवं या जनयत्य-
कक्षात् फे इत्यतिक्रूररवा नराणाम् । मूलं पुरी-
षन्तु तरङ्गभाषां सा सर्वदा स्यादशिव शिवेह ।
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपांस्त्रीन् पञ्च वा संवृति
या निनाहान् । शिवां शिवां तां नृपतित्वदात्रीं
वन्देते देवीभविन्दनीयाम् । श्मशानभूषो दिनमध्यभागे
मध्ये रजत्याः स्वदहप्रदेशे । या रौति तस्यै बलिमर्त्य-
युक्तं भक्त्या प्रदद्याद् यदि भद्रमिच्छेत् । सर्वेषु कार्येषु
समुदायेषु बलिः शिवाया विनिवेदनीयः । गृह्णाति
यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य देवी बलिं जल्पति तत्र भिक्षुम्
“कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाकुनागममतेन शिवायाः ।
दिव्यमन्त्रबलिबाधितदोषं साधिताखिलसमुदायकार्यम् ।
शून्यालयं रुद्रदहं श्मशानं चतुष्पथं मातृदहं
जलान्तम् । बन्ध्यावनिश्चरमेवमाद्या बलिप्रदानाय
मताः प्रदेशाः । तेषाञ्च सध्यादुचितप्रदेशे विशो-
धितं सखलिकं विदध्यात् । पौराणिकश्लोकपरी-
क्षितायाः संवत्सरा गौर्गौनयमन्तरीक्षात् । अत्यन्तजीर्ण-
देहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः । रोगार्त्तनवृत्ताया न
गौर्गौनयमाहरेत् । तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात्
पिष्टाक्तकेनाददत्तं सरोजम् । संपूजयेत् तत्र सुराधि-
षादीन् क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् । मध्ये सुतेः
पञ्चभिरभ्युपेता शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना । पूज्या
शिवा द्रुपप्रति भक्तियोगात् प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ।
साज्यगुडोदनमापकुलत्वेयैर्वकपूपलिकामिषमद्यैः । संवत्-
तिरत्न नराशनमात्रं बुद्धिमता बलिर्हर्षाणि कार्या ।

प्रायादभीं वामचतुर्दशी वा संमन्त्य मन्त्रेण च सप्त
कृतः । बलिं शिवाया निशि निश्चयेन दद्यान्मनुष्यो
यदि भद्रमिच्छेत् ।

शिवालय न० शिव आलीयतेऽवली-यच् । श्मशाने चारा०

इत० । २२ कृतल्लक्षं शब्दर० । २२ महादेवमृते च पु० ।

शिवालु पु० शिवायालुति अल-उन् । शृगाले राजनि० ।

शिवामृति स्त्री शिवायाः स्मृतियंखाः पु० । जयन्तीवृत्ते
शब्दच० तन्नामोच्चारणे हि जयन्तीनामकदुर्गायाः स्मर-
णमिति तस्यास्मात्तत्तम् ।

शिवान्नाद पु० शिवमाह्नादयति आ+हन्-णिच्-अण् ।

१५ कृते राजनि० । इत० । २२ तत्सन्तोषे च ।

शिवान्ना स्त्री शिवसेवाह्ना यस्याः । रुद्रजटावृत्ते राजनि०

इत० । २२ महादेवाह्ने च ।

शिवि पु० शि-वि नि० न गुणः । ११ चिन्तपथौ त्रिका० । २२ भू-
जंघले १८ शीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि० ।

शिविका स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्-एवुल् अत इत्त्वम् ।
यानभेदे (डुली) अमरः ।

शिविर न० शो+किरच्-बुक् च । कटकैः सैन्यनिवासस्थाने ।

शिविरलक्षणसुक्तं यथा

“शिविरं परिखायुक्तसुचैः प्राकारवेष्टितम् । युक्तदादश-

द्वारसु सिंहद्वारपुरस्कृतम् । युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च

कृतिमैश्च कपाटकैः । निषिद्धद्वारहितं प्रसिद्धैश्च

पुरस्कृतम् । सुलक्षणं चन्द्रवर्धं प्राङ्मुखञ्च तथैव च” ।

तत्र विहितनिषिद्धद्वारादि यथा “आश्रमे नारिकेलस्य

मृच्छिणाञ्च धनप्रदः । शिविरस्य यदोशाने पूर्वं पुत्र-

प्रदक्षरः । सर्वत्र मङ्गलाह्वं तरराजो मनोहरः ।

रसालवृक्षः पूर्वस्मिन्पुत्रं सम्प्रदक्षतथा । शुभ-

प्रदक्ष सर्वत्र सुरकारो ! निशामय । बिलस्य पन-

स्यैव जम्बीरो बदरी तथा । प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन्

दक्षिणे धनकस्तथा । सम्प्रदक्ष सर्वत्र यतो हि वर्द्धते

मृही । जम्बुवृक्षश्च दाडुम्बः कदल्यान्नातकस्तथा ।

वन्स्पृष्टश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे भित्तस्तथा । सर्वत्र शुभ-

प्रदक्षैव धनपुत्रशुभप्रदः । हर्मप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे

पश्चिमे तथा । ईशाने सुखप्रदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।

सर्वत्र चम्बकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा । खलानुशायि

कुष्माण्डं मायास्वस्य सुकासकः । खर्जुरी कर्कटी

चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः । वास्तूकः कारवेक्षश्च वास्त-
कुञ्च शुभप्रदाः । । लताफलञ्च शुभं सर्वं सर्वत्र निश्चि-

तम् । प्रशस्तं कथितं कारो ! निषिद्धञ्च निशामय ।
 वन्द्यवत्ता निषिद्धञ्च शिविरे नगरेऽपि च । वटो निषिद्धः
 शिविरे नित्यं चोरभयं ततः । नगरेषु प्रसिद्धञ्च दर्श-
 नात् हुण्यदस्तथा । हे कारो ! तिलिङ्गीटवो यत्नात्
 परिवर्ज्य । शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत्
 श्रुवम् । शिविरेऽतिनिषिद्धञ्च नगरे किञ्चिदेव च । न
 निषिद्धः प्रसिद्धञ्च यामेषु नगरेषु च । वृक्षञ्च चणका-
 दीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् । यामेषु नगरे चापि
 शिविरे च तथैव । इच्छुञ्चञ्च शुभदः सन्तं शुभदस्तथा ।
 कश्चाकञ्च शिरीषञ्च कदम्बञ्च शुभप्रदाः । कश्ची हरिद्रा
 शुभदा शुभद्वार्कस्तथा । हरीतकी च शुभदा या-
 मेषु नगरेषु च । न वाद्यां भद्रदा नित्यं तथा चाम-
 लकी ध्रुवम् । गजालामस्थि शुभदमन्त्रानाञ्च तथैव च ।
 कल्याणसुक्लेश्वरां वास्तौ स्थापनकारिणाम् । न
 शुभप्रदमन्येषां सुखकारणं परम् । वानराणां नरा-
 णाञ्च गर्दभानां गवासपि । कुक्कुराणां शृङ्गाणानां
 मज्जाराणामभद्रकम् । भेटकानां शूकराणां सर्वेषाञ्चा
 शुभप्रदम् । देशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्वाशुभमेव च । दीर्घं प्रस्ये
 समानञ्च न कुर्यान्मन्दिरं बुधः । चतुरस्रे गृहे कारो !
 गृह्णानां धननाशनम् । दीर्घप्रस्यः परिमितो नेत्राङ्गे-
 नापि संहृतः । शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं
 कृणाम् । प्रस्ये हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तद्वयं तथा ।
 गृह्णानां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च । न मध्य-
 देशे कर्तव्यं किञ्चिन्त्यानाधिके शुभम् । चतुरस्रं चन्द्र-
 वेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् । अमर्दं स्तूपं वेधञ्च प्राङ्गणञ्च
 तथैव च । शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तृडषो
 कृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिमङ्गिता ।
 प्रभाते तृडषीं दृष्ट्वा स्नानदानफलं लभेत् । मातृती
 युधिका कुन्दोभाधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मलिका
 च काञ्चनं वक्रलं शुभम् । अपराजिता च शुभदा तेषा-
 मद्यानमीप्सितम् । पूर्वं च दक्षिणे चैव शुभदं नाव-
 संशयः । जङ्घां षोडशहस्तभ्यो जैवं कुर्याद् गृहं
 गृहो । जङ्घां विंशतिहस्तभ्यः प्राकारं न शुभ-
 प्रदम् । स्तवधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च हीरकम् ।
 वाटोमूले याममध्ये न कुर्यात् स्थापितं बुधः । ब्राह्मणं
 कृतियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् । भद्रं वेदां पुण्य-
 कारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ! प्रस्ये च परिखामानं

शतहस्तं प्रशस्तकम् । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं
 दशहस्तकम् । सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम् ।
 शत्रोरगम्यं मितस्य गम्यमेव सुखेन च । शाल्मलीनां
 तिलिङ्गीनां हिलालानां तथैव च । निम्बानां सिन्धु-
 वाराणां चण्डम्वराणामभद्रकम् । धुकूराणां वटानाञ्चा-
 प्येरण्डानामयाञ्छितम् । एतेषामतिरिक्तानां शिविरे
 काठमीप्सितम् । वृक्षञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्
 बुधः । पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कसलोद्भवः । ब्रह्म-
 वै० ख० १०२५० ।

शिवेष्ट पु० ६० । श्वकटञ्चे शट्वायां स्त्री राजनि० ।
 श्महादेवप्रिये ति० । [याप्ययाने हारा० ।
 शिवीरथ शिवेर्भुजैश्च सः शोभा यत् तादृशो रथः ।
 शिशिर न० शश-किरच् नि० । शिमे माघफाल्गुनमाघ-
 द्वयात्मके शकृत्भेदे अमरः । तत्र कृतौ वर्यादिवक्तुं नि
 “करीषः घूमः कुन्दः पद्मदाहः शिशिरोत्कर्षः” कविक० ल०
 शशीतले स्पर्शे च न० शतवति ति० अमरः । [च ।
 शिशु पु० शो-कु सन्द्भावः हिलम् । श्वालके अमरः शस्त्रे
 शिशुक पु० स्त्री० शिशुरिव दृगर्थं कृत् । शजलजन्तुभेदे (शिशुक)
 राजनि० स्त्रियां ङीष् । श्वालके मेदि० शकृत्भेदे हेमच०
 “जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः । स हि
 गर्भसमोक्तयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः । भव्याभ्यस्ते तथा
 येय वाच्यावाच्ये तथाऽन्दते । तस्मिन् काले न दोषः
 स्यात् स यावन्नोपनीयते” मनुः । [शब्दमा०
 शिशुगन्धा स्त्री शिशुः स्त्रियो गन्धो यस्याः । मल्लिकामेदे
 शिशुचान्द्रायण न० “चतुरः प्रातरश्यात् पिण्डान् विप्रः
 समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं
 कृतम्” मनुक्ते ज्ञेते । [ताप्यत्र स्त्री ।
 शिशुत्व न० ६० । शिशोर्भावं त्व । बाल्ये तत् । शिशु-
 शिशुपाल पु० चेदिदेशीवराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका० ।
 शिशुपालहन् पु० शिशुपालं हतवान् हन-भूते किप् ।
 श्रीकण्ठे हेमच० ।
 शिशुमार पु० स्त्री० शिशुं मारयति श्-णिच् । शजलजन्तुभेदे
 अमरः स्त्रियां ङीष् । गणनस्ये शताराचक्रभेदे च
 “शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स भ्रुवो यत्न तिष्ठति । सङ्घ-
 वेशञ्च तस्यापि शृङ्गेषु स्निग्धतमम् ! । यदङ्गा कुरुते पापं
 दृष्ट्वा तद्भिषि सञ्च्यते । तावत्स्यैव तारास्ताः शिशुमार-
 श्रिता दिवि । तावन्त्येव तृ वषाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि
 त । उत्तानपादस्तस्याथ विभ्रे योऽप्युत्तरो हस्तः । यज्ञो-

ऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मुद्रांनमाश्रितः । हृदि नारायण-
श्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः । वरुणश्चार्यमा चैव
पश्चिमे तस्य सकृदिनी । शिष्यं संवत्सरस्तस्य भित्तो-
ऽपानं समाश्रितः । पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ
ततो ध्रुवः । तारकाः शिशुमारस्तस्य नास्तमेति चतुष्टयम्
विष्णुपुं २४० १२४० । भागं २२४० अन्यथोक्तं यथा
“केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो
बाह्यदेवस्य योगधारणायामनुवर्षयन्ति । यस्य पुच्छाग्ने-
ऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य
लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति । पुच्छमूले
धाता त्रिधाता च कक्षां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्त-
कुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युद्गमनानि दक्षिणावर्त्तं नक्ष-
त्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशु-
मारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यव-
यवाः समसंख्या भवन्ति । शुद्धे त्वजधीधी आकाश
गङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रौण्यो-
राष्ट्रांश्चेष्टा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तरा-
षाढे दक्षिणवामपार्श्ववर्षिषु युज्यते । तथैव ऋतुशेषा-
दीन्युद्गमनानि दक्षिणावर्त्तं प्रातिबोध्येन प्रतियुज्यते ।
अतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्व्यसेत् । उत्तरा-
हनावगमस्यः अधराहनौ यमः मुख्ये चाङ्गारकः शनै-
श्वर उपस्थे दृष्टस्त्वितिः ककुदिवज्रस्यादित्यो हृदये नारा-
यणो धनञ्जि चन्द्रोनाभ्याश्चशनास्तनयोरश्विनौ बुधः
प्राणपानयो राहुरंगे केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे
तारागणाः । एतदुद्देव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं
रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतोनिरोक्षमाण
उपतिष्ठेत् ।

शिशुवाहं पुंस्त्वोऽशिशुं वहति वह-एषुल् । वनच्छागे हेमच-
क्षियां लोष । शिशुवर्गोऽस्य । शिशुवाह्यतत्तार्थं त्रिकां
शिष्य पुं शश-नक् निं । मङ्गे पुं चिह्नमेदे अमरः ।
शिष्विदानं त्रिं शिद-कानच् द्वित्वम् । पापकारके अमरः
शिष्य वधे भा० पर० सक० सेट् । शेषति अशेषीत् ।
शिष्य परिशेषीकरणे वा कु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् ।
शेषयति ते शेषति अशिषीषत् त अशेषीत् । शिष्टा ।
शिष्य विशेषे रूपा० पर० सक० अनिट् । शिष्टि लृटि अशिषत्
शिष्ट त्रिं शास-क्त शिष-क्त वा । शान्ते २ वेदवाक्ये विश्वा-
सयुते १३ बोधे ४ धीरे च “न पाणिपादचपलो न नेत्रच-
पलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टलस्य लक्षणम्”

भा० व्याख्या “धर्मो नातिगतोयैस्तु वेदः स परिहृजितः ।
ते शिष्टा ब्रह्मणा प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः” क्रुमं
उप० २४४० । “विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रकी-
र्त्यते । सन्वन्तरेषु ये शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात् । तिष्ठन्तीह च
धर्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते । तैः शिष्टैः स्थापितो
धर्मः स्थाप्यते वे युगे युगे” मत्स्यपुं १२० अ० । प्लुत-
शासने ह्यवशिष्टे च ।

शिष्टाचार पुं शिष्टानामाचारः । सञ्जवहारे “ततः शान्तः
सुतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः । एवं वै विविधो धर्मः
शिष्टाचारः स उच्यते । तयो वाचां दण्डनीतिः प्रजा
वर्णाश्रमेज्यया । शिष्टैराचर्यते यस्मात् शिष्टाचारः
स शाश्वतः । दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्वेज्या पूजनं
दमः । अष्टौ तानि चरित्वाणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ।
शिष्टमस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये । सन्वन्तरेषु सर्वेषु
शिष्टाचारस्ततः सुतः । श्रुतिसुतिभ्यां विहितो धर्मो
वर्णाश्रमात्मकः । शिष्टाचारविद्वजस्तु धर्मः स साधुस-
न्तः” मत्स्यपुं १२५ अ० । “आचारश्चैव साधूनामिति”
मनुना तस्य धर्मं प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव
प्रमाणम् श्रुतिसुत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्म-
निर्णयः । श्रुतिविरुधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरुधे
सदाचारस्य न धर्मनिर्णायकत्वम् । तेन दाक्षिणात्यानां
मातृलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्यमाणत्वेऽपि न प्रमा-
णता । तदेतत् “विरोधे त्वनमेक्षं स्थादयति ह्यनुमानं
जैमिं । स्मृत्येव निर्णीतम् । वशिष्ठेनापि “तदभावे
शिष्टाचारः प्रमाणम्” इत्युक्तम् । ततश्च शिष्टाचारेण
मूलस्मृतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात् । ततः
स्मृत्या मूलस्मृतिरनुयातव्येति अधिकरणमाह । अत-
एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं सन्ध्यादौ मङ्ग-
लाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम् ।

शिष्टि स्त्री शास-क्तिन् । शिष्टाचार्यां शासने अमरः ।
इतादृजे च “शिष्यशिष्टिरवधेन” स्मृतिः ।

शिष्य त्रिं शास-क्यप् । शिष्यचोये २ काले अमरः १७५-
देश्ये च । शिष्यलक्षणादि तन्त्रशा० उक्तं यथा

“शान्तो विनीतः शुद्धात्मा अज्ञावान् धारणे
क्षमः । समर्थश्च कुलीनश्च प्राप्तः सञ्चरितो धनी । एव-
मादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा । गुरुता शिष्यता
वापि तयोर्वत्सरवासतः” तथा चोक्तं शारङ्गधरे “सदु-

गुरुः स्नातितं शिष्यं वर्धमानं प्रतीक्षयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रोगुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वै शत्रुस्तु वत्सरेऽस्त्रिमः । चतुर्भिर्वत्सरेः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता । तत्रैव “रात्रिं चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्तारि । तथा शिष्याजितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्” देव्यागमे शिववाक्यं “गुरुश्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छायां लङ्घयेत् कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौढ्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्” ।

अथ निषिद्धशिष्याः अगस्त्यसंहितायास्तुक्ता यथा

“अलसा मलिनाः क्लिप्ताः दाम्बिकाः क्षण्णास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । अस्त्रयामत्सरमस्तास्तथा परुषवादिनः । अन्यायोपा-
र्जितधनाः परदाररताश्च ये । अष्टव्रताश्च ये कष्टवृत्तयः पिशुनाः खलाः । बहुशयिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमादयोऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । यवभूताः परित्यज्या शिष्यत्वेनोपकल्पिताः । पापिने क्रूरचेष्टाय क्षणाय तथैव च । दीनायाचारग्रन्थाय मन्त्रद्वेषकराय च । निन्दकाय च भूखाय तीर्थद्वेष-
याय च । भक्तिहीनाय देवे शि ! न दद्यात् मालिनस्य च”
“आचारे शास्येद्यस्तु स आचार्यः पदाहृतः । य आचार्यपराधीनस्तदाक्यं धार्यते हृदि । शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सङ्गिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं संशुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्न-
मनुक्तम्” पञ्चपु० उ० २५ अ० ।

शि(सि)ह्म पु० सिंह-लक् नि० सस्य शो वा । (शिलारश्म)
गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० । स्त्रायं क । तत्रैव अमरः ।

श्री शयने अदा० आत्म० अक० सेट् । शीते शरते अशयिष्ट ।

जीत् वर्त्तमाने क्त शयितः । शयित्वा ।

शी स्त्री शो-भावे क्तिप् । शयने शयानौ च शब्दर० ।

शीक सेके सपण्ये च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शीकते अशी-
किष्ट । अदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीक आसर्षे सेके च वा चु० उभ० पञ्चे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
शीकयति ते शीकति अशीकितु-त अशीकीत् ।

शीकर न० शीक-करन् । शरलदूने श्वायौ पु० नेदि० ।
शरलकणे अमरः ।

शीघ्र न० शिघ्र-रक् घृषो० । शिविलम्भाभावे श्चरिते च
श्चदति लि० अमरः । श्चदनीदृशे स्त्री राजनि० ।

शीघ्रचेतन पुंस्त्री० शीघ्रा चेतना यस्य । शुकुरे शब्दमा०
स्त्रियां ङीष् । श्चुतचेतनायुते लि० पू० । श्चक्रेष्ट
पु० । श्चतिवलायां स्त्री राजनि० । [शब्दच० ।

शीघ्रजन्मन् पुंश्रीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (कांटाकरमचा)

शीघ्रपुष्प पु० शीघ्रं पुष्पं यस्य । वक्रहन्ते राजनि० ।

शीघ्रवेधिन् पु० शीघ्रं विधति विध-णिनि । शीघ्रलज्ज-
वेधनकर्त्तरि हेमच० ।

शीत न० श्ये-क्त स्यशे सम्प्र० शीतले स्यशे श्चले शब्दमा०
श्चिमे च अमरः श्चले राजनि० । श्चलवारहन्ते द्वेते-
सहन्ते च पु० अमरः । श्चसनपण्यां शब्दर० । दपपट्टे
ऽनिम्बे श्चकपूरे राजनि० । श्चिह्नमर्त्तौ च पु० श्चशीत-
स्यशयुते लि० अमरः । श्चलसे लि० मेदि० । श्चक-
थिते शब्दच० ।

शीतक पु० शीतमिव करोति क-ङ । श्चिघ्नस्त्रिणि आल-
स्यहेतुना कार्याकरणाय शीतवाधामभिनीय श्चस्थिते
मेदि० । शीत+स्त्रायं क । श्चशीतपदायं श्चशीतकाले
मेदि० । श्चचिके शब्दमा० । श्चसनपण्यां शब्दर० ।

शीतकर पु० शीतः शीतलः करो यस्य । श्चन्द्रे श्चकपूरे च
शीतकिरणादयोऽप्यत्र लि० । शीत करोति क-ङ् ।
श्चशीतकारके ।

शीतकाल पु० श्चिह्नमर्त्तौ मार्गप्रोषमासद्वयात्मके काले
शीतकुम्भ पु० शीतं स्त्रुभ्राति स्त्रुनुभ-अच् नि० । श्चकरीरे
रत्नमा० । श्चलजहन्ते स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

शीतलक्ष्म पु० “लक्ष्मं शीतं पिबेत् तोयं लक्ष्मं शीतं पयः
पिबेत् । लक्ष्मं शीतं दत्तं पीत्वा वायुभक्षपरस्यहम्”
यमोक्ते व्रते ।

शीतचार न० कर्म० । श्चेतद्वृत्ते राजनि० ।

शीतगन्ध न० शीतः शीतलः गन्धो यस्य । श्चेतद्वृत्ते राजनि०

शीतगु पु० शीता मासः किरणाः यस्य । श्चन्द्रे श्चकपूरे च
शीतचम्पक पु० शीतचम्पक इव । श्चदप्ये श्चदपीमे च मेदि०
शीतपर्णी स्त्री शीतं पर्णं यस्याः ङीष् । अर्कपणिकायां
रत्नमा० ।

शीतपल्लवा स्त्री शीतः पल्लवो यस्याः । भूमिजस्त्रां रत्नमा०
शीतपाकिनी स्त्री शीते पाकोऽस्यस्याः इति ङीष् । का-
कोल्यां शब्दच० ।

शीतपाकी स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीष् । श्वाटप्राग्लके
शब्दच० । श्चकाकोल्यां राजनि० ।

शीतपुष्प पु० शीतं शीतवीर्यकरं पुष्पं यस्याः । श्चिरीषट् च

राजनि० । २ स्वतिबलायां स्त्री टाप् । शैलेये न० अर्क-
वृक्षे पु० राजनि० ।

श्रीतप्रभ पु० शीतस्य हिमखेव प्रभा यख । कर्पूरे राजनि०
शीतप्रिय पु० इत० । पण्डे राजनि० । [च राजनि० ।
शीतफल पु० शीतं शीतवीर्यकरं फलमस्य । १ उदुम्बरे २ शैलौ
शीतबला स्त्री शीतं बलं वीर्यं यस्याः ५ ब० । महासम-
झायां राजनि० । [च शब्द० ।

शीतभानु पु० शीताः शीतलाभानयोऽस्य । १ चन्द्रे २ कर्पूरे
शीतभीरु स्त्री ५ त० । १ मल्लिकायाम् अमरः । २ शीतभीते त्रि-
शीतमञ्जरी स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः न कप् । शोफा०
निकायां राजनि० ।

शीतमयूख पु० शीता मयूखा यख । १ चन्द्रे २ कर्पूरे च
मेदि० । शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्द० ।

शीतमूलक न० शीतं शीतवीर्यकरं मूलमस्य कप् । १ उशीरे
(वैष्णरमूल) राजनि० । २ शीतलमूलयुते त्रि० ।

शीतरश्मि पु० शीतारश्मयोऽस्य । १ चन्द्रे २ कर्पूरे च ज्योति-
शीतल पु० शीतं लाति ला-क शीतमस्यस्य लच् वा । १ शी-
तस्यर्षे २ तद्वति त्रि० । १ मलयोद्भवे चन्द्रे न० ४ शैलेये-
५ पुष्पकाशीसे च मेदि० । ६ पद्मके ७ भौतिके राजनि० ।
८ वीरगमूले न० शब्द० । ९ असनपण्यांम् अमरः । १० ब-
हुवारवृक्षे ११ चम्पके १२ रात्रे १३ चन्द्रे १४ कर्पूरे
पु० राजनि० । [पु० राजनि० ।

शीतलक न० शीतलमिव इवार्थे कन् । १ शीतोत्पले २ मरुवके
शीतलच्छद पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य । १ चम्पके-
राजनि० । कर्म० । २ शीतले पत्त्रे पु० ।

शीतलजल न० शीतलं जलं यस्मात् ५ ब० । १ उत्पले
राजनि० । कर्म० । २ शीतले वारिणि न० ।

शीतलवातक पु० शीतलोवातो धातुभेदो यस्मात् कप् ।
असनपण्यां शब्द० । तत्संज्ञेने हि वायोः शीतलता ।

शीतला स्त्री १ देवीभेदे “नमासि शीतलां देवीं रासभस्यां
दिगम्बरीम् । मार्जनीकलसोपेतां सृष्टौ लङ्कृतमस्तकां”
स्कन्दपु० । सा च त्रिस्तोत्रकभेदनाशिनी । २ जलजल-
भेदे रत्नमा० तत्र ङीप् । ३ कुटुम्बिनीवृक्षे ४ आरा-
मशीतलायां ५ बालुकायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीतवल्क पु० शीतः शीतकरः बल्कोऽस्य । उदुम्बरे राजनि०
शीतवीर्यक पु० शीतं शीतलकरं वीर्यं यस्मात् ५ ब० । कप् ।
१ मूलवृक्षे राजनि० । २ शीतलवीर्यकरे त्रि० ।

शीतशिव न० शीतं शीतलमपि शिवम् । १ चैत्रवृक्षे २ शैले-

यनामगन्धर्व्ये अमरः । १ शिन्धेकायां ४ शमीवृक्षे च स्त्री
राजनि० ५ सक्तुफलवृक्षे मेदि० ६ मधुरिकायां पु० अमरः ।

शीतसह पु० शीतं सहते सह-अच् । १ पीलुवृक्षे शब्द० ।
२ नीलसिन्धुवारे श्वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीता स्त्री श्ये-क्त सम्प्र० । १ लाङ्गलपद्धतौ भरतः २ रास-
पत्यां शब्द० । ३ स्वतिबलायां ४ कुटुम्बिन्यां ५ द्रुवायां
६ शिल्पिकावृक्षे राजनि० ।

शीतांशु पु० शीताः अंशवो यख । १ चन्द्रे २ कर्पूरे च राजनि०
शीताङ्गी स्त्री शीतमङ्गलस्याः ङीप् । १ हंसपदीवृक्षे रा-
जनि० २ शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

शीताद पु० शीतमादत्ते आ+दा-क । दन्तमूलगते रोगभेदे
दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम् ।

शीतार्त्त त्रि० शीतेन कृतः । शीतालौ जटा० ।

शीतालु त्रि० शीत+अलुच् अलुच् । शीतबाधायुक्ते जटा० ।
शीतावला स्त्री शीतमावलयति आ+वल-णिच्-अण् ।

महासमझायां राजनि० ।

शीताश्मन् पु० कर्म० । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

शीतीभाव पु० शीत+अभूततद्भावे चि-भू-भावे घञ् । मोक्षौ
त्रिका० । तत्र तापप्रवृत्त्यन्वत्वात्तथात्वम् ।

शीतोत्तम न० शीतसुत्तमं यत्र । जले शब्द० ।

शीत्कार पु० शीदितस्य कारः शीत्+क-घञ् । स्त्रोणां रति
काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा० । [अमरः ।

शी(सी)त्य त्रि० शी(सी)ताम् अर्हति यत् । हलन्त्ये चेत्तादौ
शीधु पु० न० । शी-धुक् । इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमरः ।

शीधुगन्ध पु० शीधोरिव गन्धाऽस्य । बहुलवृक्षे त्रिका० ।

शीन त्रि० श्ये-क्त सम्प्र० तस्य नः । १ चनीभूते वृतादौ २ सूखे
३ अजगरे च पु० मेदि० । [शीभते अशीभिष्ट ।

शीम कथने स्वा० आत्म० सक० सेट् ऋटि चङि न ह्रस्वः ।

शीर पु० स्त्री० शी-रक् । अजगरसर्पे शब्द० स्त्रियां ङीप् ।

शीरिन् पु० शीरस्तदाकारोऽस्त्रस्य । हरिद्वे राजनि० ।

शीर्ण त्रि० शृ-क्त । १ क्षये २ शुष्कताप्राप्ते च मेदि० । इत्यौ
ण्येयके भावप्र० ।

शीर्णपत्र पु० शीर्णं पत्रमस्य । १ कर्णिकारवृक्षे शब्द० ।

२ निम्बे ३ पट्टिकालोभे च राजनि० ४ विशीर्णपत्रयुक्ते
त्रि० । कर्म० । ५ विशीर्णं पत्रं न० ।

शीर्णपर्ण पु० शीर्णं पर्णमस्य । १ निम्बे राजनि० २ विशी-
र्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ विशीर्णं पत्रे न० ।

शीर्णपाद पु० शीर्णः पादोऽस्य नाटशपात् । शनैश्चरै

त्रिका० तत्कथा कायाशब्दे २६८६ पु० दृष्टा । शीर्षः-
क्षिप्रप्रवृत्तयोऽप्यत्र ।

शीर्षपुष्पी स्त्री शीर्षं पुष्पमस्याः ङीष् । अवाक्पुष्पां
शब्दच० वा कप् । शीर्षपुष्पिका तत्त्वैव ।

शीर्षमाला स्त्री शीर्षानां माला यत् । १४ अर्पणार्थं
शब्दच० । कर्म० । २ विशीर्षं माल्ये ।

शीर्षवृन्त न० शीर्षं वृन्तमस्य । (तरुज) फलवृत्ते शब्दच० ।
शीर्वि त्रि० श-क्तिन् न वलोपः । १ अपकारके २ हिंसके च
सि० कौ० ।

शीर्ष न० शिरस्+पृष्ठो० शीर्षदेशः श-क सुक्च वा ।
१ मस्तके अमरः । २ कृष्णायुर्वि राजनि० । शसादौ
शीर्षः शीर्षा इत्यादि ।

शीर्षक न० शीर्षं कायति कै-क । शिरस्ताणे (टोपर)
शिरसि स्थिः राजनि० । १ जयपराजयपक्षत्राप्यद्वयभेदे
“शीर्षकस्योऽभिव्योक्तारि” वाच० स्मृतिः । स्तार्थं क ।
४ मस्तके न० । तत्र कायति कै-क । प्राङ्मुख्ये शब्दर०

शीर्षच्छेद्यदिक) त्रि० शीर्षच्छेदमर्हति यत् उन् वा ।
वध्यै “शीर्षच्छेदमतोऽहं त्वाम्” भट्टिः ।

शीर्षण्य पु० शीर्षं वध्यते शीर्ष+यत् शीर्षिन्नादेशः । शिर-
स्ताणे अमरः । शीर्षं भवः यत् । २ विशदकेशे पु० अमरः
२ विशदकेशयुते त्रि० ।

शीर्षरत्न न० शीर्षं रत्नति रत्न-अण् । शिरस्ताणे हारा ।
शील वनाधो भ्वा० पर० सक० सेट् । शीलति अशीनीत् ।
“वरवीः परिगालितुं मया” नैषधम् । समाधिरत्न
सेवा तत्र सक० प्रवृत्तिभेदो वा तत्र अक० जीव वक्त-
साने क्त । [शीलयति ते अशिशीलत् त ।

शील अभ्यासे अतिशयने च अट् लु० उभ० सक० सेट् ।
शील न० शील-अच् । १ स्वभावे २ सहते भेदि० ३ चरित्रभेदे
४ अजगरसर्पे पुं स्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीष् । सहसशीलश्च
त्वयादशविधं हारीतोक्तं यथा “ब्रह्मगताः देवपितृ-
भ्योऽन्तराः सौम्यता १ अमरोपतापिता २ अन्तर्यामि ३ स्मृता ४
अपावप्रा ५ सैवता ६ प्रियवादिता ७ जतजता ८ शरप-
ता ९ कारुण्यता १० शान्तिश्चेति ११ श्लयोदशविधं शीलम् ।
४ रागद्वेषपरित्यागे मनुदी० गोविन्दराजः । ५ कौशिक-
न्दुनिपत्यां स्त्री ।

शीलन न० शी-ल्यट् । १ अभ्यासे २ अतिशयने ३ प्रवर्तने च
शीलित त्रि० शील-क्त । १ अभ्यासे २ चीर्णे च त्रिका० ।

शीलन पु० शी-कतिप् । अजगरसर्पे सि० कौ० ।

शुका गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शोक्ति अशोकीत् ।

शुक न० शुक-क । १ पत्न्यपणं अमरः । २ वस्त्रे श्वस्त्रावृत्ते
४ शिरस्ताणे हेमच० । ५ व्याससुते “पराशरकुलोत्पन्नः
शुको नाम महायशः । व्यासादरत्नां सम्भूतो विष्णुमोऽ-
ग्निरिव ज्वलन्” वज्रिपु० । (शुधा) इति ख्याते हस्वगभेदे
पु० स्त्री क्षिवां ङीष् । शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराज-
शकुने उक्तं यथा “वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे शुभं
भवेद् दक्षिणतः प्रवेशे । वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयासः
सुविप्रिदाः संसृजमापतन्तः” । ७ रावणमन्त्रभेदे दशि-
रीषवृत्ते (शेयालकाटा) एवमेव रत्नमा० १० कश्यपपत्न्या-
स्ताम्नायाः कन्याभेदे स्त्री ङीष् । “काकीं श्वेतीं तथा
भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । तांश्च तु सुपुत्रे देवी
पञ्चैता लोकविभृताः” भा० आ० ६६ अ० ।

शुकच्छद न० शुकस्य छद इव छदो दलमस्य । पत्न्यपणं जटा०
शुकजिह्वा स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्यमस्याः । (शुधाटोटी)
वृत्ते रत्नमा० । [दयोऽप्यत्र ।

शुकतर पु० शुकप्रियस्तद्वत् । शिरीषवृत्ते रत्नमा० । शुकदुमान
शुकदेव पु० व्यासपुत्रे सुनिभेदे । [शुकजिह्वावृत्ते रत्नमा० ।
शुकनामन् पु० शुकः शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोपः ।
शुकनाशन पु० शुकं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । दद्रुमे
वृत्ते राजनि० ।

शुकनास पु० शुकस्य नासेव पत्न्यमस्याः । श्रोण्याकवृत्ते
अमरः । २ शुकतल्यनासायुक्ते त्रि० । ३ कदम्बरीपत्य-
प्रविद्धे तारापीडुन्मन्त्रभेदे पु० । [शब्दच० ।

शुकपिण्डी पु० शुकानां प्रिया पिण्डीव । शुकशिव्वां
शुकपुच्छ पु० शुकस्य पुच्छ इव । १ गन्धके हेमच० । इत० ।
२ शुकस्य पुच्छे पु० । [राजनि० ।

शुकपुष्प पु० शुक इव हरित् पुष्पमस्य । शिरीषवृत्ते
शुकप्रिय पु० इत० । शिरीषवृत्ते भाषप्र० । २ जम्बां स्त्री
राजनि० ।

शुकफल पु० शुक इव फलमस्य । अर्कवृत्ते राजनि० । [शब्दच०
शुकवर्ह न० शुकस्येव वर्होऽस्य । गन्धद्वयभेदे (गौडियाला)
शुकवल्लभ पु० इत० । १ दाडिमवृत्ते राजनि० इत० । तस्य
२ प्रिये त्रि० । [गब्दर० ।

शुकशिशिस्त्री स्त्री शुक इव शिशिस्त्री । कपिकच्छां
शुकादन पु० शुकैरद्यते अद-ल्यट् । दाडिमे शब्दच० ।
शुकानना स्त्री शुकस्याननमिव पत्न्यमस्याः । (शुधाटोटी)
वृत्ते रत्नमा० ।

माघाश्च भक्ताः फलमज्जामलानि च । जनकानि निग-
द्यन्ते रेचनानि च रेतसः । ननु बालानां कथं शुक्लं
न दृश्यते इत्यत आह “बालानां शुक्लमस्यैव किन्तु सौ-
ख्याच्च दृश्यते । पुष्पाणां सुकुले गन्धो यथा सक्षपि
नायते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वादप्रतिभेति हि ।
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्या-
दयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो
भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च” । व्याख्यानं यथा पुंसां
रोमराजीश्वरशुभ्रतयः नारीणान्तु रोमराजीक्षन-
कन्यात्तवप्रभृतयः । ननु, अक्षरसो वृद्धस्य धातुवृद्धिं
कथं न करोतीत्याह “वार्द्धके वृद्धिमानेन वायुना रस-
शोषणात् । न तथा धातुवृद्धिः स्यात्तत्तत्त्वानिलं जयेत्” ।
अथ शुक्लस्य स्वरूपमाह “शुक्लं सौख्यं सितं क्षिप्रं
बलपुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भवीजं वयुसारो जीवस्याश्रय
उत्तमः” । जीवस्याश्रय उत्तम इत्याह “जीवो वसति
सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन्
क्षीणे याति क्षयं क्षणात्” । अथ गर्भसंज्ञनशुक्लस्य
लक्षणमाह “स्फटिकाभं द्रवं क्षिप्रं मधुरं मधुगन्धं च ।
शुक्लमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षीरनिभञ्च तत्” । अथ शुक्लस्य
स्थानमाह “यथा पयसि सर्पिस्तु गृध्रक्षौ रसो यथा ।
एवं हि सकले काये शुक्लं तिष्ठति देहिनाम्” । अत्र
सर्पिर्देष्टान्तो वृद्धशुक्लेऽल्पमयनेन सर्पिःशुक्लयोर्भा-
वात् । इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्तल्पशुक्ले पुंसि अतिपीड-
नेनेक्षुरसशुक्लयोर्भावात् । अथ शुक्लस्य चरणमार्ग-
माह “द्वृङ्कुले दक्षिणे पाश्वे वस्तिहारस्य चाप्यधः ।
सूतक्षोतपथे शुक्लं पुरुषस्य प्रवर्त्तते” । वृद्धशर्माभटो-
ऽप्याह “सप्तमी शुक्लधरा द्वृङ्कुले दक्षिणे पाश्वे वस्ति-
हारस्य चाप्यधोसूतमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी
शुक्लं प्रवर्त्तयतीति । सप्तमी कला । अथ शुक्लचरण-
कारणमाह “क्षत्तुदेहस्थितं शुक्लं प्रसन्नमनसकथा ।
स्त्रीषु व्यायच्छतस्यापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते” । स्त्रीषु-
रतत्त्वं व्यायासं कुर्वतः । अन्यञ्च “शुक्लं कासेन का-
मिन्या कर्णनात् स्पर्शनादपि । शब्दसंश्रवणात् ध्यानात्
संयोगाच्च प्रवर्त्तते” ।
दैत्यपुरोः शुक्लनामकारणं काशीखं १७३० उक्तं यथा
“नन्दिनाऽपहृते शुक्ले गिरिते च विषादिना” इत्युपक्रमे
“तेन शब्देन सहता शुक्लः शम्भूदरे स्थितः । छिद्रा-
न्नेषी भ्रमन् सोऽथ विनिकेतो यथानिभम् । सप्त लोकान्

सपातालान् रुद्रदेहे विलोकयन् । ब्रह्मनारायणे-
न्द्राणां सादित्याप्सरसां तथा । भुवनानि विचित्राणि
युद्धञ्च प्रमथासुरम् । सर्वपाणां शतं कुक्षौ भवस्य प-
रितो भ्रमन् । ततः स ददृशे रम्भं शुचैरम्भं खलो
यथा । शम्भुवेनाथ योगेन शुक्लरूपेण भागवः ।
चक्रान्दं च सनामापि ततो देवेन भाषितः । जठराग्नि-
गते शुक्ले देवोऽपि सुसदेतराम् । मूयः श्रेयो भवेद्
यन्मे न स्थितो जठरे दिजः । शुक्लवर्त्तुनिःसृतो यस्मा-
त्तस्मात्त्वं मृगुवन्दनं । कर्मणानेन शुक्लोऽपि सम पुत्रो-
ऽसि गम्यताम्” ।

शुक्लपद्मस्वरूपादि वृहज्जातके पञ्चयोन्यध्याये उक्तं
दृश्यम् । तत्कक्षादिमानं खगोलशब्दे २४२५ पु० दृश्यम् ।
शुक्लकार पु० शुक्लं वीर्यं करोति क्ष-अच् । मज्जधातौ हेमच०
अक्षरशब्दे ५५८ पु० दृश्यम् । वीर्यकारके लि० ।
शुक्लभुज स्त्री शुक्लं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् । मयूरजातिस्त्रियां
शब्दच० । [अक्षरशब्दे तद्धेतुता दृश्या ।

शुक्लभू पु० भवत्यक्षात् भू-अपदाने क्लिप् । मज्जधातौ शब्दच०
शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला-क् । उष्ट्रादृष्टौ भरतः ।

शुक्लशिथ्य पु० इत० । दैत्ये असुरे अमरः ।

शुक्लिय त्रि० शुक्लोदेवताऽस्य तस्येदम् वा च । १ शुक्लसम्ब-
न्धिनि २ तद्देवते यजुर्वेदीये “क्षत्रं वाचमि”त्यादिके षट्-
त्रिंशत्तमे श्रान्त्यध्याये न० ।

शुक्ल न० शुच-लक् कृतम् । १ रजते मेदि० । २ नवनीते
शब्दच० । ३ अक्षिरोगभेदे चक्षुरोगशब्दे २८४४ पु० दृश्यम् ।
४ अत्रेवर्णं ५ अत्रेवर्णयुते त्रि० अमरः । ६ शुक्ले च त्रि० ।
७ विष्कम्भादिषु योगभेदे मेदि० । ८ श्वेतैरगुणे राजनि०
१० शुक्लपक्षे ज्यो० त० । “तत्र पञ्चावभौ मासे शुक्लकण्ठौ
क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः क्षणचन्द्रश्चात्मकः”
षट्त्रिंशत्तमम् । शुक्लवर्णपदार्थास्तु कविकल्पलतायां कति-
चित् उक्ता यथा “सुधांशुजैः श्रवाः शम्भुः कीर्तिज्जौ-
तस्त्रा शरद्वताः । प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिनादयः ।
सूर्येन्दुकान्तकर्पूरकरम्भारजतं हवी । निमौकभस्म-
हिण्डीरचन्दनं करका हिमम् । हारोर्णनाभस्तन्वस्त्रि-
खगैर्भरदाश्चकम् । शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा
सुधा जलम् । मृणालसिकताहंसवककैरवचामरम् ।
रम्भागर्भं पुण्डरीकं केतकीशङ्खनिभराः । लोभ्रसिंह
ध्वजच्छत्रं चूर्णशुक्लपदका । सक्ताकुसुमचक्र-
दन्तपुण्ड्रशनीशुषाः । कैलासकासकापांसहासवासव-

कञ्जराः । नारदः पारदः कुन्दखटिकास्तिकादयः ।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री० शुक्लः कण्ठो यस्य । दातृ ह्रस्वगे शब्द-
माना । स्त्रियां ङीप् ।

शुक्लकन्द पुं० शुक्लः कन्दो यस्य । शमहिषकन्दे श्रुतिवि-
धायं स्त्री राजनि० । कर्म० । श्वेते कन्दे ।

शुक्लजीरा स्त्री शुक्लं जीरं नियांसो यस्याः । काकोल्यां
राजनि० । [जटा० ।

शुक्लकर्म्मन् त्रि० शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य । पवित्रे शुभचरित्रे
शुक्लकुष्ठ न० कर्म० श्वेतकुष्ठे (धवल) । [नियसिद्युते त्रि० ।

शुक्लदुग्ध पुं० शुक्लं दुग्धमस्य । शृङ्गाटके शब्दच० । श्वेत-
शुक्लधातु पुं० कर्म० कठिन्यां (खड्ग) हैमच० । श्वेतधातौ च

शुक्लपत्र पुं० कर्म० । शृङ्गातुगुणचन्द्रकलाक्रियापञ्चदशकालके
चान्द्रमासाङ्गे श्वेतच्छदे श्वके पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

शुक्लपुष्प पुं० शुक्लं पुष्पमस्य । शृङ्गाकटके शब्दच० । श्वेत-
वके च रत्नमा० । श्वेतपुष्पयुते त्रि० । १ नागटन्यां ६ शी-
तकुम्भ्यां स्त्री रत्नमा० ङीप् । कर्म० । ७ शुभ्रे पुष्पे न० ।

शुक्लपृष्ठक पुं० शुक्लं पृष्ठमस्य कप् । सिन्धु कटके शब्दच० ।
शुक्लयजुस् न० कर्म० । इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके

यजुर्वेदभेदे । [शतद्विंशति त्रि० । श्वेतभूतवृक्षे पुं० राजनि० ।
शुक्लरोहित पुं० वर्णोऽर्थेनेति कर्म० । श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला-क । उच्चटायां रत्नमा० ।
शुक्लवायस पुंस्त्री० कर्म० । श्वके त्रिका० । श्वेतकाके च ।

स्त्रियां ङीप् ।
शुक्लशाल पुं० कर्म० । श्वेतनिम्बे राजनि० । श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्थ आद्यच् टाप् । श्वेतस्त्रियां त्रिका० ।
श्वकर्करायां शब्दच० । श्काकोल्यां श्विदार्थ्यां १ छुष्ट्यां
राजनि० । श्वेतवर्णवर्त्यां स्त्रियाच्च ।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गसस्याः ङीप् । श्वेफालिकायां रा-
जनि० । श्वेताङ्गयुक्ते त्रि० । [स्त्रियां ङीप् ।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री० शुक्लः चपाङ्गो यस्य । मयूरे हैमच० ।
शुक्लान्न न० कर्म० । अन्नशुद्धके राजनि० ।

शुक्लार्धन् न० नेत्ररोगभेदे भावपुं० ४४२८५० दशप्रश्न ।
शुक्लिमन् पुं० शुक्लस्य भावः इमनिच् । श्वेतवर्णे ।

शुक्लोपला स्त्री कर्म० च अल्लस्याः अच् । श्वकर्करायां रत्नमा० ।
शुङ्ग पुं० श्वन-ग तस्य नेत्वं नि० अत उच्चवृत् । श्वटवृक्षे

श्वस्त्रातके श्वके च मेदि० । श्वपटीवृक्षे १ धान्या-
दिश्वके च स्त्री राजनि० ।

शुद्धाकर्म्मन् न० शुद्धैः वटपल्लवैः आ सत्यक् कर्म० यत् ।

गर्भमात्रसंस्कारभेदे “पुंसवने चन्द्रमासा शुद्धाकर्म्मणि
शोभनः” ति० त० । [शुद्धवर्ति त्रि० ।

शुद्धिन् पुं० शुद्धोऽस्त्रिय इति । श्वटवृक्षे श्वचवृक्षे जटा० ।
शुच शोके क्लेदे च दिवा० उभ० अक० सेट् । शुच्यति ते

हरित् अशुचत् अशोचीत् अशोचिष्ट ईदित् शुक्तः ।
अनु+किञ्चिदुद्देशेन पञ्चात्तामे सक० । अनुशोचति ।

शुच शोके भ्वा० पर० सक० सेट् । शोचति अशोचीत् ।
शुच् स्त्री शुच-क्लिप् । शोके अमरः । वा टाप् । तत्त्वैव ।

शुचि पुं० शुच-कि । श्वङ्गो श्वचित्तकटके श्वस्त्रादभासे
श्वङ्गाररसे अमरः । ५ ज्यैष्ठमासे मेदि० । श्वङ्गाचरणे

७ प्रीष्टे दक्षतौ ८ शुद्धमन्त्रिणि मेदि० । १० अग्निभेदे
“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्वयः । निमंथ्यः

पवमानः स्यात् वैद्यतः पावकः स्मृतः । यश्चाग्नौ तपते
सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः” कर्मपुं० १२ अ० । ११ श्वेत-

वर्णे १२ श्वेत त्रि० अमरः । शुचित्वश्च शौचं शुद्धता
वैदिककर्मार्हत्वाप्रयोजकः संस्कारविशेषः । “शुचित्व-
काशजीवी कर्म कुर्व्यात्” श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च

ज्ञानादिजन्यः पुण्यभेदो वा । १३ मूर्ध्नि च “तपनस्तापन-
श्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः” सूर्यस्तवः । १४ अर्कवृक्षे

१५ काशप्रपत्यास्तामायाः कन्याभेदे स्त्री “घटसुताश्च सहा-
सत्पास्तामायाः परिकीर्त्तिताः । शुक्रो श्वेती च भासी

च सुग्रीवी शुचिष्टम्भिके” गरुडपुं० ६ अ० । १६ शुद्धे
१७ अलपहते त्रि० मेदि० ।

शुचिद्रुम पुं० कर्म० । अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।
शुचिमल्लिका स्त्री कर्म० नवमल्लिकायां राजनि० ।

शुच्य ज्ञाने अक० अभिषेके मन्यन्ते पीडने सत्त्वाने च सक० स्वा०
पर० सेट् ईदित् निष्ठा अनिट् । शुच्यति अशुच्यीत् ।

शुटोर पुं० शौटोर+पृष्ठो० । वीरे त्रिका० ।
शुठ गतिविघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । शोठति अशोठीत् ।

शुठ आलस्ये चु० उभ० सक० सेट् । शोठयति ते अशुठवृत् त ।
शुठ शोधने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ईदित् ।

शुठयति ते शुठयति अशुशुठवृत् त अशुशुठोत् ।
शुष्टि(शुठी) स्त्री शुठि-इत् वा ङीप् । (शुट) शुष्काङ्गे

“शुष्टी रुच्यामवातघ्नो पाचनी कटुका लघुः । क्षि-
ग्धोष्णा मधुरा पाके कफघातविघ्नहृत् । दृष्ट्वा स्त्रियां

च निश्वासशूलकासहृदाभयान् । हन्ति क्षीपदशोथार्थ-
स्त्रोयांश्च परिशोधयेत्” भावप्र० ।

शुष्टय न० शठि-यत् । शुष्टयाम् शब्दच० ।

शुद्ध पु० शुन-ड तस्य नेत्त्वम् । १ मदनिकरे हेमच० । २ गज-
हस्ते पु० स्त्री० स्त्रीत्वे टाप् । १ मद्यपानगृहे ४ वेश्यायां
१ सुरायां ३ जलहस्तिन्याश्च स्त्री मेदि० । ७ नबिन्यां
विश्वः । ८ कृत्विन्याश्च स्त्री शब्दमा० ।

शुद्धापान न० शुद्धा सुरा पीयतेऽत्र पा-आधारे ल्युट् ।
१ मद्यपानगृहे अमरः । ६ त० । २ मद्यपाने च ।

शुद्धार पु० शुद्धा अस्त्यर्थं र । १ शौण्डिके शब्दच० । २ ह-
स्तिनि च । अपकर्षे र । ३ अपकृष्टशुद्धायाम् स्त्री ।
लच् । शुद्धाल हस्तिनि धनञ्जयः । [शब्दच० ।

शुण्डि पु० शुद्धास्त्यस्य इनि । १ हस्तिनि २ शौण्डिके
शुण्डिमूषिका स्त्री शुण्डिनो मूषिकेव । कुकुन्दर्यां (कुँळ)
राजनि० । [[चातिशुँडा) वृक्षे राजनि० ।

शुण्डी स्त्री शुद्धाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० डीष् ।
शुद्ध न० शुद्ध-कृत् । १ सैन्धवलवणे २ मरिचे च राजनि० ।
३ केवले ४ निर्दोषे ५ पवित्रे मेदि० । ६ शुभे च ति० ।

शुद्धशुद्धी शास्त्रत्राये संस्काररूपे यथोक्तं

“शुद्धशुद्धीः संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थिति
वर्तते । शुद्धेर्भावरूपत्वे अशुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत्
विरोधात् । अतएव शब्दः “ततः आइमशुद्धौ तु कृत्या-
देकादशे तथा । कर्तृस्मात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव
सः अशुद्धौ चतुर्थांहादौ । कथमशुद्धौ आइ ? कालाशौ-
चयोरधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्तृस्मात्कालिकी
शुद्धिरिति । आइविधानात्तेषां तन्मात्रनिष्ठा शुद्धिः
कल्प्यते “स पुनरशुद्धः कर्मान्तरे” आ० वि० । शुद्धितत्त्वे च
“एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः
तथात्वे अशौचसङ्कोरोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्ध-
भावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषो-
यशुद्धिरूपप्रतियोग्यत्वाभावात् अनुपपत्तेः । तस्मात्
शुद्धशुद्धीभावरूपत्वम् ।

पक्षपु० उक्तं ख० १८ य० कतिचिदशुद्धा उक्ताः । तज्ज्ञ-
सौव शुद्धता यथा

“जातके स्तुतकेऽस्माते जलौकोभिः क्षते तथा । अप-
वित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिकर्मसु । अपूततसु
रक्तगैं नरो मूलपुरीषयोः । असृग्श्लेष्मार्जने चैव ब्रह्म-
यज्ञजपादिषु । रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते ।
विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः । सुक्ता
हस्ताननोच्छिद्येऽपवित्रः क्षतमैशुने । शयने ब्राह्मणादीनां
शरीरं चुरकर्मणि । ज्वरादिभिरुदरपिण्डरोगैर्बुध्ना

द्विजन्मनाम् । वधुरपयतं पूजादानहोमजपादिषु ।
धूमोद्गारे वसौ आइपतिताम्नादिभोजनैः । तथा च
रेतःस्त्रवने मर्त्यदेहाऽपवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां
वधुः स्वाहाहृदशने । गृहितदानयज्ञेषु पतितं पात-
कादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके स्तुतके-
ऽपि च । सर्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्ध्यादिकर्मसु ।
स्तुतकादिभिर्ज्ञेयानामनेयतेति । अशौचशब्दे द्रव्यशुद्धि-
शब्दे च दृश्यम् । [डीप् ।

शुद्धजङ्घ पु० शुद्धा जङ्घा यस्य । गर्दभे त्रिका० स्त्रियां
शुद्धमांस न० २१८२ पु० कृताक्षशब्ददर्शिते पक्षमांसभेदे [शब्दच० ।
शुद्धवल्ली स्त्री कर्म० । १ शुद्ध्यां शब्दच० २ पवित्रायां लतायाश्च
शुद्धान्त पु० शुद्धः निर्दोषः अलः पर्यालो यस्य । १ नृपा-
न्तःपुरे उपचारात् तत्र स्थितायां २ राजयोषिति पुंस्त्री०
“शुद्धान्तसम्माननितान्तुष्टे” इति नैषधम् । शुद्धं शुद्धिः
इत० । ३ अशौचान्ते ।

शुद्धापङ्कृति स्त्री कर्म० । “शुद्धापङ्कृतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म-
निष्कृवः” चन्द्राचोकोक्ते अर्थानुसारभेदे ।

शुद्धि स्त्री शुद्ध-कृत् । १ मार्जने जटा० २ नैर्मल्यसम्पादने
३ वैदिककर्मयोग्यत्वासम्पादकसंस्कारभेदे च । ४ दुर्गायां
“सरणाञ्जितनादापि शोध्यते येन पातकात् । तेन शुद्धि-
समाख्याता देवी रुद्रतनौ स्थिता” देवीपु० तन्नामनिस्तुतिः

शुद्धोदनसुत पु० बौद्धभेदे हेमच० ।

शुद्ध शौचे शोधने सक० निःशेषभवने अक० च हि० पर०
अनिट् । शुध्यति कृदित् अशुद्धत् । “भक्तो हरः शुध्यति
यदुगुणः स्यादिति” लीला० ।

शुन गतौ ल० पर० सक० सेट् । शुनति अशोनीत् ।

शुन पु० शुन-क । कुकुरे । कि । तत्रैव वाचस्पतिः ।

शुनःशेफ पु० शुनइव शेफोऽस्य अलुक्समा० । विश्वामित्र-
शिवे शुनिभेदे । [राजनि० ।

शुनका पु० शुनइव कन् । १ शुनिभेदे स्त्रार्थे क । २ कुकुरे
शुनकचक्षुका स्त्री शुनकस्येव चक्षुः पत्न्ये यस्याः कप् ।
कुद्रचक्षुःपुपभेदे राजनि० ।

शुनकचिल्ली स्त्री शुनकप्रिया चिल्ली । शाकभेदे राजनि० ।

शुनासीर पु० कुष्ठनासीरं यस्य पृषो० । १ इन्द्रे २ मेघके च
पृषो० तस्य रूपत्वयम् द्विरूपकोषे उक्तं यथा

“शुनाशीरो द्वितालव्यः सनाशीरो द्विदन्त्यकः । तालव्या-
दिर्दन्त्यमध्यः शुनाशीरश्च दृश्यते” ।

शुनी स्त्री शनू-कृत्स्त्रियां डीष् । १ कुकुरशोषिति अमरः ।

२ कक्षाखणां जतायां राजनिघण्टुकोषः ।

शुनीर पु० शुनी+संवाधे र । कुंकुरीसमूहे त्रिका० ।

शुन्य शुद्धो व्यक्तं शोधने सक० चु० उभ० सेट् । शुन्ययति ते व्यशुन्यत् त ।

शुन्य शुद्धो व्यक्तं शुद्धीकरणे सक० स्वा० उभ० सेट् । शुन्यति ते व्यशुन्योत् व्यशुन्यिष्ट । “व्यापः शुन्यन्तु मेनसः” इति सव्यायानम् ।

शुन्य्य पु० शुन्य-युच तस्य न अनादेशः । वायौ उणा० ।

शुन्य दीप्तौ व्यक्तं मर्दने सक० तु० पर० सेट् । शुन्यति व्यशुन्योत् “प्रागप्राप्तिशुन्यगाम्यवधत्” इति वी० च० । शुन्य न० शुनीनां समूहः यत् । १ कुंकुरीसंघे त्रिका० न्यूच्य+पृषो० । २ रिक्तो जटा० । [अशोभोत् ।

शुभ दीप्तौ व्यक्तं हिनने सक० तु० मुचा० पर० सेट् । शुन्यति शुभ दीप्तौ स्वा० व्या० व्यक्त० सेट् । शुभते लुदित व्यशुभत् शुभे शुभ न० शुभ-क । १ मङ्गले २ शुभयुक्ते त्रि० अमरः । २ पद्माकाष्ठे राजनि० ४ विष्कम्भादिषु मध्ये त्रयोविंशयोगे पु० ५ खेचरपुरभेदे न० मेदि० । [शुभंयुः” इति भट्टिः ।

शुभंयु त्रि० शुभम्+अव्यये युम् । शुभान्विते अमरः “जितिपः शुभगन्धक न० शुभोगन्धोऽस्य कप् । १ बोधे राजनि० २ शुभगन्धयुते त्रि० । [अर्द्धाधिकचन्द्रे पापयहायुक्ते बुधे च ।

शुभग्रह पु० शुभः शुभदायकः ग्रहः । १ शौभ्यग्रहे २ गुरौ शुके शुभङ्कर त्रि० शुभं करोति क-खच् सुम् च । २ मङ्गलकारके दुर्गायां स्त्री शब्दना० ङोप् । [२ मङ्गलदातरि त्रि० ।

शुभद पु० शुभं ददाति दा-क । १ अथत्यदृष्टे राजनि० । शुभदन्ती स्त्री शुभा दन्ता अस्याः ङोप् । १ दृढयां स्त्रियां २ पुष्पदन्तदिग्गजयोषिति च मेदि० ।

शुभपत्नी स्त्री शुभानि पत्न्याख्याः ङोप् । (शालपान) लुपे वा कप् । शुभपत्तिका तत्त्वार्थे राजनि० ।

शुभम् अव्य० शुभ-कच् । मङ्गले “शुभंयुः” ।

शुभवासन पु० शुभं वासयति सुखम् वासित्यु । सुखवासने द्रव्ये शब्दच० ।

शुभसूचनी स्त्री देवीभेदे (सुवचनी) “रक्ता पद्मचतुष्टयी त्रिनयना चामीकरालङ्कृता पीनोत्तुङ्गकुचा दुङ्गलवसना चंसाधिरुद्धा परा । अज्ञानन्दमयी कमण्डलुकराज्याभीतिहस्ता शिवा ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुद्धारिणी” । सा च स्त्रीभिः पूज्या ।

शुभा स्त्री शुभ-क । १ शोभायां २ कान्तौ ३ दृष्ट्यायां मेदि० । ४ राचनायां ५ गुरोचनायां ६ शम्भं ७ प्रियङ्गौ दन्ते-

दूगायां राजनि० । ८ देवसभायां शब्दच० १० उभासखो भेदे शब्दच० । [सखोभेदे स्त्री शब्दना० ।

शुभाचार त्रि० शुभ व्याचारोयस्य । १ शोभनाचारयुते २ उभाशुभाञ्जन पु० शुभ-क शुभम् अञ्जनं यस्मात् पु० । शोभाञ्जनवृत्ते शब्दर० ।

शुभ्र न० शुभ-रक् । १ अश्वके मेदि० २ रौप्ये शकावीसे ३ शुभ्रलवणे राजनि० । ६ चन्दने शब्दच० । ६ श्वेतवर्णे पु० ७ तद्वति त्रि० अमरः ।

शुभ्रकर पु० शुभ्रः करोऽस्य । १ चन्द्रे शकपूरे च । शुभ्रकिरणशुभ्रांशु प्रभृतयोऽप्यत्र । [जयोषिति अमरः

शुभ्रदन्ती स्त्री शुभ्रो दन्तो यस्याः ङोप् । पुष्पदन्तदिग्गजशुभ्राणु पु० कर्म० । १ महिषकन्दे राजनि० । २ श्वेतान्तौ च ।

शुभ्रि पु० शुभ-क्ति । चतुर्ष्वे ब्रह्मणि सि० कौ० ।

शुभ्र पु० शुभ्र-वच् । दानवभेदे । शुभ्रश्च प्रह्लादपुत्रविरोचनात्मजगवेष्ठिनः पुत्रः एकः “विरोचनश्च प्राह्लादिः पञ्च तस्यापुत्राः स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वास्तव एव च । शुभ्रश्चैव निशुभ्रश्च विष्कम्भेनो महौजसः । गवेष्ठिनः सुता ह्येते” वज्रिपु० अथ रश्च “कशपुष्य दनुर्नाम भार्यासीत् द्विजसत्तन । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राद्यादवलाधिकौ । ज्येष्ठः शुभ्र इति ख्यातो निशुभ्रश्चापरोऽसुरः” वामनपु० । देवीमाहा० अपरोऽपि देव्या निहतः । तदन्योऽपि तत्रैव १२ अ० “शुभ्रो निशुभ्रश्चैवान्यावपत्स्येते महासुरौ । ततस्तौ नाशयिष्यामि विख्याचलनिवासिनी” इत्युक्तः ।

शुभ्रमर्दिनी स्त्री शुभ्रं ऋद्वाति ऋद-णिनि । दुर्गायां हेमच० । हन-णिनि । शुभ्रवातिनी शब्दच० ।

शुभ्रपुरी स्त्री इत० । (शम्भलपुर) एकचक्राख्ये पुरे त्रिका० । शुर नारणे सन्मने च दि० व्या० सक० सेट् । श्रूयते अशोरिष्ट । शुल्क कथने, सर्जने, वर्जने च चु० उभ० सक० सेट् । शुल्कयति ते व्यशुल्कत् त ।

शुल्क पु० न० शुल्क्यते अतिवृज्यते कर्मणि वज्र । १ चट्टादिदेवे राजकरे मेदि० २ राजग्राहकरभेदे अमरः । वरपक्षात् कन्यापत्नीयैः श्याहो धने ४ स्त्रीधनभेदे “भगिनीशुल्कं सोढयामासु” इति स्मृतिः । सकागार्थे स्त्रीभ्यः दिथे पु० धने “व्यशुल्कोपहृतायास्तु पिण्डदाधोदुरेव ते” इति स्मृतिः ६ पणे च । [द्रव्यकरादानस्थाने ।

शुल्कस्थान न० इत० । (घाटि) २ चट्टे भूपानं क्रयविक्रययोग्य शुल्क न० शुल्क-वच् पृषो० । १ ताक्ते २ रज्जौ च अमरदीका ।

शुक्ल माने दाने च चु० उभ० सक० सेट् । शुक्लयति ते अशु-
शुक्ल न । [४ आचारे प्रयत्नकार्ये च मेदि०]

शुक्ल न० शुक्ल-अच् । १ ताप्ते २ रज्जौ च अमरः ३ जलसमीपे
शुक्लारि पु० इत० । १ गन्धके हेमच० तस्य ताम्रादिजारक-
त्वात् तथात्वम् ।

शुश्रून्ती मातरि “शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः” भा० शा० अ०
शुश्रूषण न० शु-सन्-ल्युट् । १ सेवायां शब्दच० । युच् ।
तत्रैव स्त्री २ अश्वयेच्छायाञ्च । [च ।]

शुश्रूषा स्त्री शु-सन्-अ । १ अश्वयेच्छायाम् २ उपासने शक्त्यने
शुष शोधये दि० पर० सक० ऋनिट् । शुष्यति लृदिट् अशुषत् ।
शुष पु० शुष-क । १ गन्धे २ विले च अजयपालः ।

शुषि स्त्री शुष-कि । १ पाषाणे २ विले च मेदि० ।

शुषिर न० शुष-किरच् । १ छिद्रे २ वंशपादिवाद्ये ३ सच्छिद्रे
त्रि० अमरः ४ मूषिके पु० स्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।
५ अग्नौ पु० विभ्रः । ६ चित्तकण्ठे ७ नद्यां स्त्री धरणिः ।
८ नलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः । [२ शोधये न० ।]

शुष्क ति० शु-प्र-क्त । आतपादिना १ कृतशोधये । भावे क्त ।
शुष्कपत्र न० शुष्कं पत्रमस्य । (नावता) १ शकभेदे ।

“शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्चेष्टज्वरापहम् । तत्
शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वराप-
हम् । जलञ्च तस्यापि च पित्तहारकम् सुरोचनं व्यञ्ज-
नयोगकारकम्” राजवल्लभः । कर्म० । २ शुष्के पर्ये न०
शुष्कमांस न० कर्म० । आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुण्या
भावप्र० उक्ता यथा “विदोषकत् व्याजुष्टं शुष्कं शूल-
करं गुरु” मांसमित्यनुषङ्गः ।

शुष्करेवती स्त्री सातकाभेदे “अस्थिभ्यश्च तथा काली लृटा
पूर्वं महात्मना । तथा तद्गुधिरं पीतमन्धकानां म-
हात्मनाम् । सा चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्का
रेवती” वज्रिपु० १५४ अ० ।

शुष्काल न० शुष्कं शोधयं लाति ला-क । १ शुष्कमांसे ।
शुष-कलच् क्तिञ् । २ आसिप्रे उष्णादि० ।

शुष्कवृक्ष पु० कर्म० । धवृक्षे राजनि० ।

शुष्कवैर न० शुष्कं फलशून्यं वैरम् । उद्देश्यशून्ये कलहे ।

शुष्कव्रण पु० कर्म० । (घँटा) किरणरूपे व्रणे लिङ्गा० ।

शुष्काक्षिपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्ष्यं भावप्र० उक्तं यथा
“यत् क्षुण्णितं दोषरुच्यवर्त्म सन्दृष्टे चाबिलदर्शनं
यत् । सुदारुणं यदप्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं
तदक्षि” । क्षुण्णितं सङ्कोचितं सङ्घितमिति यावत् । दाब-

णरुच्यवर्त्म दारुणं विकृतं रुच्यं च वर्त्म यस्य तत् ।
इदमक्ष्णाविशेषणं सन्दृष्टे सदाहं भवति । आबिल-
दर्शनम् आबिलस्य अन्तर्मुखस्य दर्शनं येन तत् । तदप्रति-
बोधने च द्वाद्धाने, सुदारुणम् अतिशयेन विकृतम्” ।

शुष्काङ्ग पु० शुष्कमङ्गमस्य । १ धवृक्षे (धगाख) २ शुष्काव-
यवयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् । सा च ३ गोधिकायां शब्दच०
शुष्काद्रिक न० शुष्कमाद्रिकम् । शुष्कद्रां (शुठ्ठ) शब्दच० ।
शुष्म न० शुष्म-मन् किञ्च । १ तेजसि मेदि० २ पराक्रमे
हेमच० । ३ स्त्र्यो पु० मेदि० ४ अग्नौ त्रिका० ५ चित्तकण्ठे
इवायो ७ पक्षिणि संक्षिप्तमा० दक्षार्चिषि च पु० भरतः ।
शुष्मन् न० शुष्म-ङ्मनिप् । १ तेजसि जटा० २ गौत्र्यो हेमच०
३ अग्नौ ४ चित्तकण्ठे च पु० अमरः ।

शूक पु० न० द्वि-कक् सम्म० । (शुङ्गा) १ तीक्ष्णाय अमरः ।
२ शिखायां ३ दयायां मेदि० ३ श्वविषजलमलोद्भवे जन्तुभेदे
भावप्र० तद्दोषाधिकारेण तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा
“अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह
“अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽस्मिन्वाञ्छति मूढधीः ।
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः” । अक्र-
मात् अतुचितवृद्धिकमात् । अतुचिता च वृद्धिः भूरवि-
कारजनकस्य योगेन शूकजाः शूकोजलशूकः स-
विषो जलजन्तुविशेषः स तु जलमलोद्भवः अल्पदुःशुभ
इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्या-
यनाद्युक्तो रोगः शूक उच्यते” । शूकदोषा दश चाष्टौ
च भवन्ति । तेष्वष्टौ सर्वपिकासाह “गौरसर्वपसंस्थाना
शूकदुर्भगहेतुका । पिडका स्त्रीष्वाताभ्यां ज्ञेया सर्वपिकाः
तु सा । शूकदुर्भगहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च ।
अथाष्टौलिकासाह “कठिना विषसैर्भुग्नैर्वायुनाष्टौलिकाः
भवेत्” । अष्टौला लौहकारस्य भारुडविशेषः (निहार)
इति लोके । तथा कठिनेष्वष्टौलिका विषसैर्भुग्नैरिति
वक्ष्यकाण्यशूकविशेषणम् । विषसैर्भुग्नैर्वायुनाष्टौलिकाः
भुग्नैः वक्रैः । अष्टितसाह “शूकैर्यत् पूरितं शब्ददुपयितं
नाम तद्भवेत्” । यत्किञ्च सदा शूकैः पूरितं तदुपयि-
तत्वादुपयितम् । कुम्भिकासाह “कुम्भिका ४ रक्तापि-
त्तात् स्थाव्वाज्ज्वास्थिनिभा सति” कुम्भिका कुम्भोफल-
तुल्यत्वात् । अलजीसाह “अलजी ५ प्लातया वाटक्-
प्रमेहपिडका तथा । सा च रक्ताऽसिता स्फोटाचिता
च कथिता वृषैः” । एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ।
वृद्धितसाह “वृद्धितं ६ पीडितं यत्तु संरक्तं वातकोपतः ।

शूकदोषे जाते पीडितं सदात् संख्यम् सशोधं भवति
तल्लिङ्गं स्मृदितसुच्यते । संसृष्टपिडकाभाह “पाणिभ्यां
शृङ्गसंसृष्टे संसृष्टपिडका० भवेत्” । शूकदोषे जाते पा-
णिभ्यां शृङ्गसंसृष्टे पिशिते लिङ्गे । अत्रापि वातको-
पत इत्यनुवर्तते । अथावमन्वभाह “दीर्घां बह्वृश पि-
डका दीर्घान्ते मध्यतस्तु वाः । सोऽवमन्वः कफाशृङ्गभ्यां
वेदना रोमहर्षकत्” । दीर्घां दीर्घाङ्क राः । पुष्करिका-
भाह “पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकर्णिककंस्थानाह ज्ञेया पुष्करिकेति सा” । पिडका-
व्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता । अतएव पद्मकर्णिककं-
स्थाना । अर्थहानिमाह “अर्थहानिन्तु १० जनयेच्छोणितं
शूकदूषितम्” अथ अर्थसहत्वमेव लक्षणम् । उत्तमा-
भाह “सुक्ष्माधोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च वा । एषो-
त्तमाख्या पिडना ११ शूकाजीयसंसृष्टा” । शतपोनकमाह
“क्षिद्रैरु सुखैर्लिङ्गं चिरं यस्य समन्ततः । वातशोणि-
तजो व्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः १२” । शतपोनकचालनो
तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः । त्वक्पाकमाह “वातपित्तजो
ज्ञेयस्त्वक्पाको १३ ज्वरदाहकत्” । शोणितार्बुदमाह “क्षणैः
स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् । लिङ्गं वास्तु-
रजाधोपा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् १४” । वास्तुरजः स्फो-
टपिडकाविधानवेदनाः । अथ मांसार्बुदमाह “मांसदुष्टं
विजानीयादुष्टं मांससम्भवम् १५” । मांसपाकमाह “शीर्यन्ते
यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः । विद्यात्तं मांसपा-
कन्तु १६ सर्वदोषकृतं भिषक्” । शीर्यन्ते गलन्ति । सर्वाश्च
वेदनाः वातपित्तकफजाः । अथ विद्रधिमाह “विद्रधिः १७
अक्षिपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्” । यथोक्तं सान्निपातिकं
विद्रधिलक्ष्यं कथयेत् । तिलकालकानाह “क्षणानि चि-
त्वाण्यथ वा शूलानि सविषाणि तु । पतन्ति पातयन्प्राशु
मेढ्रं निरवशेषतः । कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते
यस्य देहिनः । सन्निपातसदृश्यांश्च तान् विद्यात्तिलका-
लकान् १८” । चित्वाणि नानावर्णानि । शूलानि शूलव-
र्णानि मध्याः क्रोशन्तीति वत् । सविषाणि सविष-
शूकाख्यजन्तुविशेषकृतत्वात् । शीर्यन्ते गलन्ति । क्षण-
तिलतुल्यत्वात्तिलकालकाः । अथावाध्यमाह “तत्र मां-
सार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः क्षतः । विद्रधिश च सि-
ध्यन्ति ये च क्षुत्तिलकालकाः” । [२२से च मेदि०]

शूकाकं पुंशूकैः जलजन्तुभेदैः कायति कै-क । प्राहट्काले
शूककीट पुंशूकाकाररोमयुक्तः कीटः शा०त० (शुया-

पोका) कीटभेदे अमरः । स हि शूकाभरोमवान् ।
शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक० । यवादौ धान्ये
अमरः । “ब्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत्
शूकधान्यमथ सुक्ष्मकुष्ठकादि । शिम्बीनिगूढमिति तत्
प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत् ।
तत्र त्विदोषमननं लघु शूकधान्यं तेजोवलातिशयवीर्यं
विहृदिदायि । देशे देशे शूकधान्येषु संख्या ज्ञातं
शक्या नो नरैर्देवतैर्वा” राजनि० । “शूकधान्यं शमीधान्यं
समातीतं प्रशस्यते । परतो वातकृद्भूतं प्रायेणाभिनवं
गुरु” राजवल्लभः । [शब्दच० ।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव । शूकशिम्बरां
शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क्त-अच् शूक+
अस्यर्थे र वा । खनामख्याते पशौ अमरः स्त्रियां ङीष् ।
शूकरकान्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य । वाराही-
कन्दे राजनि० ।

शूकरदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे “सदाहो रक्तपथ्यन्त-
स्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः । कण्डूमान् ज्वरकारी च स
खाच्छूकरदंष्ट्रकः” भावप्र० तल्लक्षणसक्तम् ।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादाः मूलान्यस्याः कप्
अत इत्त्वम् । कोलशिम्बरां राजनि० ।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते सा आ+क्रम-क्त इत० ।
वराहक्रान्तायां शब्दच० ।

शूकरी स्त्री शूकर आक्रामकत्वेनाख्यस्याः अच् गौरा०
ङीष् । १ वराहक्रान्तायां शब्दच० । शूकर+जातो ङीष् ।
२ तज्जानिस्त्रियाश्च । [इत्ये त्रि० ।

शूकरेष्ट पु० १ कसेरुनामकन्दे राजनि० । २ वराहप्रिय-
शूकवती स्त्री शूकस्त्रीणां प्रमत्तस्याः सतप् मस्य वः ङीष् ।
१ कपिकच्छां शब्दच० । २ शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् ।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक० । कपिकच्छां शब्दच० ।
शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीष् ।
कपिकच्छां शब्दच० ।

शूका स्त्री शूकोऽस्तस्याः अच् । कपिकच्छां शब्दच० ।
शूकापूड पु० तृणमणिभेदे चारा० । [शब्दर० ।

शूतिपर्ण पु० श्वि-क्तिच् शूति स्त्रीतं पर्णं यस्य । आरग्वधे
शूद्र पुंस्त्री० शुच-रक् पृषो० चक्ष दः दीर्घश्च । १ चक्षुर्धे वर्यं
स्त्रियां टाप् । शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम् । पुंयोगे ङीष् ।
शूद्री शूद्रभार्यायाम् । शुचा इति द्वु-ङ पृषो० । २ शो-
काहेलकगतियुक्ते शूद्राधिकरणशब्दे दृश्यम् ।

अथ शूद्रधर्मोऽदि “विप्राणां सचर्जनं नित्यं शूद्रधर्मो विधो-
यते । तद्वेषो तद्वनस्याही शूद्राणां लतां व्रजेत् ।
दध्नः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः । आपदः
शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा । यः शूद्रो ब्राह्मणी-
गामो मातृगामी स पातकी । कुम्भीपाके पच्यते स
यावद् ब्रह्मणः शतम् । कुम्भीपाके तप्ततैले दटः सर्पैर-
हर्निशम् । शब्दश्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात् ।
ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी । सप्त-
जन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु । जन्मकोटिसहस्रं
शिष्यायां जायते क्षमिः । योनिर्क्षमिः पुंस्त्रीणां स भवेत्
सप्तजन्मसु । गवां व्रणक्षमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु ।
यो नो योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः” ब्रह्मवै-
० ८३० । “द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कात्यां
सदा त्विह । पादपञ्चालनं गन्धैर्भोज्यसुखिष्णुमात्मकम् ।
ते तु चक्रुस्तदा चैव तस्यो भूयः पितामहः । शुश्रू-
षार्थं मया द्यूयं तुरीये तु पदे कृताः । द्विजानां चान्न-
वर्ज्यां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः । त्रिभ्यः शुश्रूषणा कात्यां
इत्यवादीह च तदा” पाद्मे सू० ख० १६० । “शुश्रूषेव द्वि-
जातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् । कार्कर्म तथाऽऽजीवः
पाकयज्ञोऽपि धर्मतः” शारु० ४८० । “तथा मत्स्य
पात्रेण ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारणं शूद्रा-
ण्डालतां व्रजेत्” इति शूद्रकसंस्कारकृतपराशरव्याक्यम् ।
ब्राह्मणस्य तद्वन्नभोजननिषेधो यथा “शूद्राश्च ब्राह्मणो-
ऽश्वन् वै साधं सासाहमेव वा । तदुयोनावभिजायेत
सत्यमेतद्विदुर्वधाः । अथोदरस्य शूद्राणो मृतः स्या चैव
जायते । द्वादश दश चाष्टौ च दध्नश्शूकरपुष्कराः ।
उदरस्थितशूद्राश्चो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः । जुह्वन्
वापि जपन् वापि गतिसूक्ष्मो न विन्दति । अकृतं ब्रा-
ह्मणस्यान्नं क्षत्रियाच्च पयः स्तुतम् । वैश्यास्य चाक्षमे-
वाह्नं शूद्राश्च रुधिरं स्मृतम् । तस्मात् शूद्रं न भिक्षु-
यज्ञार्थं सद्विजातयः । श्लेशाननिव वच्छूद्रस्तस्मात्
परिवर्जयेत् । कथानामथ वा भिक्षां कुर्याच्चान्तिविक-
र्तितः । सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन् तत्पापेन न लिप्यते ।
विशुद्धान्वयसंजातो निष्ठस्तो सद्यमांसतः । द्विजभक्तो
क्षत्रियवृत्तिः शूद्रः क्व परिकीर्तितः” बृहत्पाराशरः ।
शूद्रकृत्यविचारणतत्त्वे सन्तपुराणम्
“एवं शूद्रोऽपि साधान्यं ब्रह्मिन्नाहन्तु सर्वदा । नमस्का-
रेण सन्त्ये कुर्यादसाक्षिभ्युपुः । दानप्रधानः शूद्रः

स्यादित्याह भगवान् प्रभुः । दानेन सर्वकामाप्तिरस्य
संजायते यतः” । ततो दानसेवापेक्षितं न तु भोजन-
मपि । सामान्यं सर्वजनकर्तव्यत्वेन प्रतिमासकृष्णपञ्चा-
दिविहितश्चाहम् आभ्युदयिकश्चाहस्य एवं द्विजातिवत्
शूद्रोऽपि कुर्यादित्यन्वयः । नमस्कारेण सन्त्येण न तु
पाठतन्त्येण । सामाज्यवदित्यनेन जलसेकसिद्धाद्व्यावृत्तिः
“स्निग्धमन्नमुदाहृतम्” इति वाग्वेन स्निग्धस्यैवान्नत्वस्या-
भिधानात् कन्दुपकस्य अदत्तत्वं न तु स्निग्धत्वं हारीतेन
स्नेदनभर्जनयोः प्रयुक्तत्वस्य यथा “आदीपनतापनस्ने-
दनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमीति” । अस्यार्थः आदीपनं
काष्ठानां, तापनं तोयादिः, स्नेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः,
पचनं तण्डुलादेः इति पञ्चमी सूना इति कल्पतरुः ।
अतएव स्निग्धधान्येन व्यवाहृतम् । “कन्दुपकानि तैलेन
पायसं दधिसक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेह-
कृतान्यापि” इति क्रमेपुराणवचने शूद्रकर्तव्यं कन्दुपका-
देर्ब्राह्मणभक्ष्यत्वेन आह्वे देयत्वस्युक्तम् । कन्दुपकं ज-
लोपसेकं विना केवलपात्रेण यद्वह्निना पकम् । पायसं
पात्रेण काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमाक्षरत्वे पुलि-
ङ्गनिर्देशापत्तेः तथा चामरः “परमाक्षरं पायसः”
इति । “दिने तयोदये प्राप्ते पात्रेण भोजयेद्विजान् ।
अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां सन्त्यवर्जितः” इति
आह्वचिन्तामणिष्टतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपकपरम्
एवन्तु एतद्वचनं सच्छूद्रपरं सौम्योक्तं हेयम् । एवम्
आनमांसस्यापि आह्वे देयत्वं सासगश्चाह्वतत्त्वेऽनुसन्त्ये-
यम् । तत् द्रव्यदेवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणन सन्त्याः पाद्याः
“अथमेव विधिः प्राक्तः शूद्राणां सन्त्यवर्जितः । अम-
न्त्यस्य तु शूद्रस्य विप्रभन्त्येण गृह्यते” इति वराहपुरा-
णात् अयं आह्वेति कर्तव्यताकोविधिः शूद्रकर्तव्यमन्त्य-
पाठरहितः शूद्रस्य सन्त्यपाठानधिकारसिद्धौ यदभन्त्य-
स्येति पुनर्वचनं तत्स्तिवाद्यह्वार्थं परिभाषार्थञ्च ततश्च
तत्कर्तव्यमन्त्यसन्त्येण विप्रकदीयकर्मकारयितृब्राह्मणो
गृह्यते तेन ब्रह्मणेन तत् सन्त्यः पठनीय इति तात्पर्यं
तत् यजुर्वेदिको सन्त्यः तथा च स्मृतिः “आपन्नमेण
सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः । तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्षं यजु-
र्वेदीव कारयेत्” । आपन्नमेण श्वयुक्ताक्रमेण यजुर्वेद-
सम्बन्धिगृह्यादिना “यजुषामपि यजानां यानि प्रो-
क्तानि वेधसा । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! शृणु तानि
वृषोत्तम ! । विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि सनीविभिः ।

आष्टादश पुराणानि चरितं राजस्य च । रामस्य कुरु-
शार्दूल धर्मकार्यसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर ! पारा-
जयिण्य धीमता । वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च
प्रभो !” इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादि-
विधिः । योज्यं योजयित्वा । अत्र च “आङ्गे वेदमन्त्रवर्जं
शूद्रस्य इति वचने वेदेत्युपादानात् आङ्गे पुराणमन्त्रः
शूद्रेषु पठनीय इति सैधिलोक्तं तत्र पराहपुराणे शूद्राणां
मन्त्रवर्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नम-
स्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि आङ्गे
निषेधः प्रतीयते । एवं ज्ञानेऽपि “ब्रह्मज्ञत्वविशामेव
मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । तूष्णामेव हि शूद्रस्य नमस्कारा-
दकं मतम्” इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि ।
“शूद्रस्य द्विजशुभ्रा तथा जीवन्वान् भवेत् । शिल्पैवां
द्विविधैर्जीवेत् द्विजातिर्हितमाचरन् । भाय्यारतिः शुचि-
र्ह्यत्यधस्तां आङ्गक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च
यज्ञान्न ह्यापयेत्” इति नमस्कारमात्रविधानात् आङ्गा-
दिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधः । ततश्च ज्ञानआङ्गतरपण
पञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते ।
अत्र “षष्ठेऽङ्गप्राशनं मासि यद्देष्टं मङ्गलं कुले” इति
अनुवचनात् “चूडा काव्यां यथाकुलम्” इति याज्ञवल्क्य-
वचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मदुरोधेन कालान्तरस्य
जामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे
असुखोपादिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतिर्दैहिकक-
र्मणि शूद्राणां पद्धतियुक्तानामभिधानं क्रियते इति ।
शूद्रस्वाचमने देवतीर्थेन ओष्ठे लालं सज्जत्तिमेत् न
पिबेत् तथा च याज्ञवल्क्यः “हृत्कण्ठतालुगार्हस्त्यु यथा-
संख्यं द्विजातयः । शुभ्वरन् स्त्री च शूद्रश्च सज्जत् स्मृ-
ष्टाभिरन्ततः” । अन्ततो हृदयादिसभीमेन ओष्ठेन उत्त-
राक्षरमपकर्षात् अतएव स्मृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षि-
ताभिरिति “स्त्रीशूद्रः शुभ्यते नित्यं ज्ञाननाम्न करो-
डयोः” इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च । याज्ञवल्क्यः “प्राग्वा
ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्मृयेत्” अत्र द्विजस्त्री-
वाचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोरेतेनाचमनम्
एवमेव सितालरायां व्यक्तसक्तं मरीचिना “स्त्रियास्त्रै-
दशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सकदाचमनाच्छुद्धि-
रेतथारेव चोभयोः” इति । एतदनन्तरम् इन्द्रियादि-
अशनन्तु ब्राह्मणवदेव प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिसामग-
त्याङ्गाङ्गिकतत्त्वयोरनुसन्धेयम्” आ० त० २८० ।

शूद्रकर्म्मन् न० शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म । शूद्रकर्त्तव्ये
द्विजसेवादौ शूद्रकृत्यादयोऽप्यत्र ।

शूद्रप्रिय पु० ६० । पलाण्डौ राजनि० ।

शूद्राधिकारण शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति स-
न्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकस्त्वोक्ते अपि-
करणभेदे तन्नाधिकार्यं तत्र दर्शितं यथा

“शुभस्य तदनादरश्चवणात्तदावृणात् स्त्र्यते हि” स्म०

“यथा मनुष्याधिकारनियमसंपोद्य देवादीनामपि विद्या-

स्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन

शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इद-

मधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति

तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसासर्ग्याः सम्भावात्, “तस्माच्छुद्धो

यज्ञेऽनवक्तृप्रः” इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्तृप्र इति

निषेधाच्चवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्या-

नमित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम् । न ह्या-

चवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च

बिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बोधकं, संवर्गविद्यायां हि

ज्ञानश्रुतिं पौत्रायणं शुच्यं शूद्रशब्देन परान्वशति

“अहं हारे त्वा शूद्र ! तवैव सह गोभास्तु” इति ।

विदूरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानस-

म्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्त्रित्वेन

प्राप्तिं ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् ।

अपीतवेदा हि विदितवेदार्थो वेदार्थेऽधिक्रियते, न च

शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य

उपनयनस्य च वर्षत्वविषयत्वात् । यच्चर्थित्वं न तदवति

सासर्ग्येऽधिकारकारणं भवति । सासर्ग्यमपि न लौ-

किकं व्यवहृतमधिकारकारणं भवति शास्त्रीवेदार्थे शास्त्री-

यस्य सासर्ग्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सासर्ग्य-

स्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चैवं शूद्रो

यज्ञेऽनवक्तृप्र इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामनव-

क्तृप्रत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः

संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दवचनं बिङ्गं मन्त्रसे न तद्वि-

ङ्गम् न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि बिङ्गदर्शनं द्योदकं

भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामध्यायं शूद्रशब्दः संवर्ग-

विद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकृत्यात् तद्विषयत्वात् न स-

र्वान् विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कचिदप्यर्थं शूद्र-

मधिकृत्युत्पद्यते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृत्यविषये

योजयितुम् । कथमित्युच्यते । “कं वर एनमेतत् सव-

सयुग्वानमिव रैक्कमात्येति अस्माद्धं सवाक्यादात्मनोऽनादरं
सुतवतो जानस्युतेः पौत्रायणस्य शुश्रुषेदे तस्मिन् रैक्क-
शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बन्वात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्या-
पनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्याधिकारात् । कथं पुनः
शूद्रशब्देन शुश्रुषां सूच्यते इति, उच्यते, तदा
द्रव्याच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्राव शुचा वा रैक्क-
मभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रुद्रार्थस्य चासम्भ-
वात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्मात्स्वायिकायाम् ।

शूद्रार्त्ता स्त्री शूद्रेणात्तां पीडिता । प्रियङ्गो शब्दच० ।

शूद्रावेदिन् स्त्री शूद्रां विन्दति विद-णिनि उप० । शूद्र-
जानिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि । “शूद्रावेदी पत्यत्ये” मनुः
“कामतस्तु पट्टचानानिमाः स्युः क्रमशोऽवराः । शूद्रेव
भात्या शूद्रस्य सा च स्त्रा च विधः स्मृते । ते च स्त्रा चैव
राजस्य तास्य स्त्रा चायजन्मनः” इति मनुना कामतस्यातः
वर्ण्यविवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता
द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च । स च
विवाहः युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात्
कलिशब्दे १८०३ पृ० दृश्यम् ।

शूद्रान्न न० ६० । शूद्रस्त्रामिकाक्षे तस्य द्विजैरभक्ष्यत्वं यथा
हारीतः “शूद्राक्षेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः ।
स वै खरत्वमुपैत” शूद्रत्वस्याधिकशक्तिः” म०त० पृ०
वाक्यं शूद्राक्षं शूद्रस्त्रामिकाक्षं रघु० । “आमं शूद्रस्य
पकाक्षं पक्षमुच्छिद्यस्यते” इति तत्पकाक्षस्य सर्वथा
निषेधादत्र काक्षस्यैव शूद्रस्त्रामिकाक्षं गृह्यते । तद्वत्त-
मपि भोजनकाले तदुदरहावस्थितं तदपि शूद्राक्षं तदा-
हाङ्गिराः “शूद्रवेक्षसि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा
दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्राक्षं तदपि स्मृतम्”
तेन शूद्रवेक्षस्यितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्राक्षं पारिभा-
षिकमित बोध्यम् । निवृत्तेन शूद्राक्षानिवृत्तेन । तदपीति
अपिशब्दात् साक्षाद्गततण्डुलादि न तु तद्वत्तकपदेका-
दिना क्रीतमपि । खट्वहागते शूद्राक्षे अङ्गिराः “यथा
यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप-
गृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि” प्रविष्टं स्त्रत्वापादक-
प्रतिश्रद्धादिनेति शेषः । अतएव पराशरः “तादृज्ज्वति
शूद्राक्षं यावन्न स्मृतिं द्विजः । द्विजातिकारसंस्पृष्टं
सर्वं तद्विविच्यते” स्मृतिं प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः ।
तच्च संप्रोक्ष्य आह्वयित्वाह विष्णुपु० “संप्रोक्ष्य प्रतिगृ-
ह्णीवाच्छूद्राक्षं गृह्णामागतम्” तच्च पातान्तरे आह्वयि-

त्याहाङ्गिराः “स्वपात्रे यत्तु विन्दन्तं शूद्रो यच्छति
नित्यशः । पातान्तरगतं प्राज्ञं दुग्धं खगृह्णामागतम्” ।
एतेन खगृह्णामागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते ततश्चैतादृशं
समूहं शूद्राक्षं सर्वथा न भोक्तव्यम् प्राशुक्तहारीत-
वचने तस्मिन्दाश्रयणात्” शु०त० । “नाद्यात् शूद्रस्य विप्रो-
ऽन्नं मोहादा यदि वा न्यतः । स शूद्रयोनिं प्रजति
यस्तु भुङ्क्ते हानापदि । द्रव्यमासां यो द्विजो भुङ्क्ते
शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् । जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः
श्वा चाभिजायते । ब्राह्मणश्चतुर्विधं शूद्रस्य च क्षी-
रिणः । यस्याक्षे नोदरस्थेन मृतस्तद्वयोनिसामुयात्”
व्यासवाक्यम् “आर्त्विजः कुलमित्युच्य गोपालो दासना-
पितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदेयेत् ।
कधीवलः कुलकारः क्षेत्तकर्त्तक एव च । एते शूद्रेषु
भोज्यान्ना दत्त्वा स्त्रत्यपणं बुधैः । पायसं क्षिप्रपक्वञ्च
यावकञ्चैव सक्तवः । पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राहुः प्राज्ञं
द्विजातिभिः” कूर्मपु० ७० भागे १६८० । “कन्दुपक्वानि
तैलेन पायसं दधिसक्तवः । द्विजैरतानि भोज्यानि शूद्र-
गेहकृतान्यपि” । “कुलमित्रादीनां भोज्यान्ना तु कनी-
तत्परम् । शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्राद्वीरिण्याम् ।
भोज्यान्ना गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः” पराशरेण
कलौ वर्ज्यश्लोकेः शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पकाक्षेन
नैवेद्यं दातुमर्हति द्रष्टव्यं गार्हपत्याकादिवत् तत्रापि
तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गात्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन
व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम् ।

शूद्रासुत पु० शूद्रावाः द्विजातिभिः जडायाः सुतः । द्वि-
जातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे ।

शूना स्त्री श्व-अधिकरणे-क्त सम्य०दीर्घः । प्राणिव्रजस्थाने हला०
“पञ्च शूना गृहस्थस्य चूली मेषग्युपस्करः । कण्डूनी
चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्” मनुः । तद्विधनिवृत्तये
काकां मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा “अध्यापनं ब्रह्म-
यज्ञः पितृयज्ञस्तु तपोयम् । होमो देवो बलिर्भौतो
न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न
होषयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषेन
लिप्यते” । (आलजिभ) २४धोक्तिह्यायां हारा० ।

शून्य लि० शून्यायै प्राणिव्रजाय हितम् रहस्यस्थानत्वात् यत् ।
१ निजनेस्थाने सेदि० २ आकाशे शब्दच० । ३ बन्दुमात्रे
हेमच० । ४ अभावे च अमरः । ५ असम्पूर्णं ६ जने ७ लक्ष्ये
च लि० अमरः । [२ शून्यमध्ययुक्ते लि० ।

शूलमध्य पु० शूलमाकाशो मध्ये यस्य । शनै राजनि० ।
शूलवादिन् पु० शूलमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति
वद-णिनि । बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पु० दशप्रश्न ।

शूल्या स्त्री शूलमस्तप्रस्थाः अच । शून्यां विश्वः । रसहा-
कण्टकिन्याम् । (फणियनया) राजनि० । [इदित् शूर्यः
शूर हिंसे क्षम्ये च दि०या०सक०सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।
शूर विक्रमे अट० चु० लभ० सक० सेट् । शूरयति ते
अशुशूरत् त ।

शूर पु० शूर-अच । शूरे विक्रमवति अमरः । २५सुदेव-
नामके यादवे सेदि० । शूर्ये लिका० शूरकटके ५सिंहे
६शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां डीप् । ७चित्तकटके दशले
८निकुचे १०मसुरे च पु० राजनि० ।

शूरण पु० शूर-ल्यु । (शोक) शूलभेदे अमरः "शूरणो
टीपनो कृष्णः कषायः कण्डुमृत् कटुः । विष्टस्त्री
विशदो रज्यः कफार्शःक्षन्तो लघुः । विशेषादशे
पथ्यः श्लेहशूलमविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः
श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठामां न हितो
हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणलक्षणः"
भावप्र० । शोणकटके च शब्दभाषा । [च ।

शूरसेज पु०शूरा सेना यस्य, यस्य वा । १देशभेदे २रूपभेदे
शूर्पे माने च०उभ० सक० सेट् । शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त ।
शूर्पे पु०शूर्पते धान्यादिकमनेन शूर्प-पञ् । (कुला) धान्या-
दिस्तोत्रके १वंशमयपात्रे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच० ।
शूर्पकर्ण पुंस्त्री० शूर्प इव कर्णो यस्य । १गजे लिका० ।
स्त्रियां डीप् । २शूर्पयुतिरप्यत्र चारा० ।

शूर्पणखा(स्त्री) स्त्री शूर्प इव नखा कस्याः अस्मिन् वा डीप् ।
रावणभगिन्यां शब्दभा० । [शब्दच० ।

शूर्पपर्णी स्त्री शूर्प इव पर्णान्वयाः डीप् । शिखीभेदे
शूर्पवात पु० इत० । शूर्पजवाडौ फुल्लफले लिका० ।

शू(स्त्र)स्त्री पु०शुष्ठु उर्जिरस्तप्रस्थाः अच वा पृषो०षस्य शः । जौ-
हप्रतिभायां अमरः । [जौह्यादिप्रतिभायां शब्दच० ।

शू(स्त्र)र्मि(स्त्री) स्त्री शुष्ठु जर्मिः यस्याः वा शत्यम् वा डीप् ।
शूल राजायां आ०पर० अक० सेट् । शूलति अशूलोत् ।

शूल पु०न० शूल-क । १रोगभेदे २लिशूले च अमरः । श्व-
यायां ३वृद्धौ ५सुनीच्छे अयःफले धरणिः । इचिङ्गे

सेदि० । ७सुनिभेदे विष्कम्भादिषु दनवसे योगे च पु० ।

८विक्रमे तस्ये "अशूला जनपदाः शिवशूलास्तपस्याः ।

केशशूलाः स्त्रियो राजन् ! भविष्यन्ति युगशये" भा०व०

१८८ अ०। अष्टशब्दे ८५पु० दशप्रश्न । शूलरोमभेदे नि-
दानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सज्जितं निदान-
माह "दोषैः पृथक्संस्तमहन्तैः शूलोऽपि भवेत् ।
सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः(कर्त्ता)" । अथ वा-
तिकस्य विपक्षं निदानं सस्याप्रिपूर्वकं लक्षणमाह "व्या-
यामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराक्षीतज्जातिपानात् ।
कलायसद्वादककोरदूषादयध्वेक्ष्णाध्ययनाभिघातात् । क-
षायतिक्तातिविह्वलाच्चविरहवज्जूरकशुष्कशकैः । विट्-
च्छुक्रमूलानिबन्धजिरोधाच्छोकोपवासादतिहासभाषात् ।
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपाश्वे" त्रिकवृत्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदेशे च घनागसे च शीते च कोपं ससृपैति
माहम् । सज्जितं लक्षोपशमप्रकोपो विण्मूलसंस्तमनतोद-
भेदैः । संखेदनाभ्यञ्जनमर्दनादौः सिग्धोष्णभोज्यैश्च
शमं प्रयाति" । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तरगरथादि
मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, एषामनियोगात् शीत-
लजलप्रभूतपानात् कलायस्त्रिपुटः स्वादुःखः तुवरो
कोरदूषः कोदूवः । अतिरुक्षद्रव्यसेवा, अध्ययनं भुक्त्यो-
परि भोजनम् अभिघातो लोहादिभिः, कषायतिक्तरस-
सेवा विह्वलाच्चम् विह्वलमहुरितसज्जम् कलायच-
णसादि तज्जनम् भक्ष्यम् । वज्जूरकं शुष्कपांसम् । तस्य
शूलस्य देशमाह हृत्पादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि
लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्जितः ।
हृदिस्थः कुर्वते शूलसुच्छासस्यावरोधकम् । य हृच्छूल
इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि
लक्षणमाह "कफं निवृत्ता पवनः कृचीभिरिव निस्तु-
दन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मावसंयुतम् ।
तेनोक्कसिति वक्त्रेण नरोऽक्षच न काङ्क्षति । निद्राञ्च
नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः" । वक्षिशूलस्यापि
लक्षणमाह "करोमात् क्षुरितो वायुर्वक्षिः संश्लिष्य ति-
ष्ठति । वक्षेरध्वनि नाडीषु ततः शूलोऽप्य जायते ।
विण्मूलवातसंरोधी वक्षिशूलः च उच्यते" । प्रकृत-
मनुसरति जीर्णे भुक्ते प्रदेशे रात्रिप्रातसे रात्रि
भवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागसे वर्षासु सेवोदये
च तथैव । पैत्तिकमाह "क्षारातितीक्ष्णविदाहि-
तैरनिप्यापिपत्याककुलत्वयुतैः । कटुहृष्टौकोरदुरावि-
कारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । यास्यातियोगाद-
शनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याय करोति शूलम् । तदप्युह-

दाहार्तिकं हि नाभ्यां संखेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् ।
 मध्यदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाचकाले जलदात्यये
 च । शीते च शीतैः संसृपैति शान्तिं सुखादुशीतैरति
 भोजनैश्च । निष्पापो राजमांसः । सौवीरं सन्धान-
 भेदः । सुराविकारैः “परिपक्वाक्षसन्धानसहस्रज्ञा सुरा-
 मता” । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः । आस्या-
 तिवोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अशनेर्वि-
 दग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्त-
 वशाद्विदाहित्वं भवति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वि-
 तादिभिः । श्लैष्मिकमाह “आनूपवारिजकिण्वाटपयोवि-
 कारैर्मसिपुटजशरतिलशङ्कुलोभिः । अन्यैर्बलास-
 जनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपस्तपगम्य करोति शू-
 लम् । हृत्तासकाससद्वानास्त्रिसम्भवेकैराभाशये स्नि-
 ग्धतकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुते-
 ऽतिमात्रम् स्त्र्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च” ।
 आनूपं वज्रजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिजं शालूकादि
 “पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तत्रेण
 तक्रकूर्ची स्यात्तयोः पिण्डः किण्वाटकः” । पयोविकारः
 पायसादिः पित्तं माषादिः । अन्यैः शुबौदिभिः ।
 स्निग्धतमाष्टपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयो-
 रुक्तैः सह । स्त्र्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवस
 प्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्च-
 यात् । कुसुमागमे वसन्ते । इन्द्रजमाह “द्विदोषलक्षणै-
 रेतैर्विदाच्छूलं द्विदोषजम् । सर्वेषु देशेषु च सर्व-
 लिङ्गं विदाह्निषक् सर्वभवं हि शूलम् । एकस्मिन्
 विष्वक्कुलं विष्वजनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञा” । सर्वेषु
 देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु । सर्व-
 भवं द्विदोषजम् । आनजमाह “आटोपहृत्तासवधी
 गुरुत्वस्तैश्चित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन स-
 मानलिङ्गसामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति” । अत्रामशूले जाते
 पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्थापत्वमुक्तम् ।
 स च प्रथमसामाशये भवति पश्चात् सन्ध्विभिर्दोषैर्विस्त-
 नाभिहृत्याश्च कुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः ।
 आनशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह “वातात्मकं
 वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
 हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्नि-
 पातात्” । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वभ्यां सहिते कुक्षौ ।
 कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् “वसौ हृत्कटिपार्श्वेषु

स शूलः कफवातिकः कुक्षौ हृत्पार्श्वभ्यां तस्य शूलः
 कफपैतिकः ५ । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपै-
 तिकः” । तन्नाम्नोक्तमात्रशूलमाह “अतिमात्रं
 यदा भुक्तं पावके षट्पटाकृतम् । श्वरीकृतम् तत्कोष्ठे
 वायुराहत्य तिष्ठति । यदाभं न गमं प्राकं तच्छूलं
 कुरुते षष्ठम् । मूर्च्छाभ्यां विदाहंश्च हृत्केशं ६
 विलम्बिकम् । कम्पं वान्तिमतीश्वारं प्रमेहं जनयेदपि ।
 अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहर्षनीषिणः” अविपाकोद्भवम्
 आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवमाह “वेदनाति
 तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवाश्च । कासः श्वासो वसि-
 हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः” । अथासाध्यत्वादिकमाह
 “एकदोषातुगः साध्यः कष्टसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदो-
 षान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूयःपट्टवः” । अथारिष्टमाह
 “वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । अमो-
 ऽरुचिः क्षणत्वञ्च वलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दशैव ते
 यस्य शूलेषु, नास्ति सः” । अथ शूलस्यैव भेदं परिमाण-
 माह “स्त्रैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा ।
 कफपित्ते समाहत्य शूलकारो भवेद्बली । भुक्ते जी-
 र्थति यच्छूलं तदेव परिणामजम्” । स्त्रैर्निदानैरित्या-
 दिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्णतोत्था-
 दिना लक्षणमुक्तम् । समाहत्य व्याप्य । तस्य लक्षणमप्येतत्
 समासेनाभिधीयते । “आध्मानाटोपविण्मूलविवन्धा-
 रतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेत् मि-
 षक् । तृषादाहारतिस्तेदकद्वस्तद्वयोत्तरम् । शूलं
 शीतशमप्रायं पैतिकं लब्धयेत् बुधः । कर्हि हृत्तासकस्योह
 खल्यरुक् दोषसन्नति । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च
 कफात्मकम् । संकटलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
 द्विदोषजमसाध्यं स्यात् जीर्णमांसवबानलम्” । अथाह
 द्रवनामानं शूलविशेषमाह “जीर्णं जीर्णति चाप्यज्ञे
 यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्ययोगेण भोजनाभोज-
 नेन वा । न गमं याति नियसात्सोऽह्नव उदाहृतः ।
 नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्” ।
 अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र- दर्शिते यथा
 “कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः । राज-
 माषाश्च कुलत्याः कङ्कशावयः । दधिलुग्गरसं क्षीरं
 सर्पिर्गव्यं समाहिषम् । वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटक
 फलानि च । वर्हिणो हरिणामृक्षा रोहिताद्याः
 कपिज्जलाः । एतस्मिन्नामये शस्त्रानामुनिचिकित्सकैः ।

दधिलुप्ररं दध्ना लुप्रः कतो रथो यथ तत्क्षीरं दधि-
युक्तं क्षीरमित्यर्थः । “व्याघ्रासं सैथुनं मद्यं लवणं कटुकं
रसम् । वेगरोधं शुचं क्रोकं विदलं शूलवान् त्यजेत्” ।
स च उपपातकचिह्नं यथोक्तं शातां कर्मवि०

“जलोदरयकृत्प्रोक्षशूलरोगवृणानि च । श्वासा-
जीर्णज्वरच्छटिभ्रममोहगलपहाः । रक्ताबुदविसर्पाद्या
उपपापोज्ज्वा गदाः” ।

शूलकी पुंस्त्री० शूल+संज्ञायां कन् । १दुर्विभाग्ये हेमच० ।
स्त्रियां ङोप् । स्त्रार्थे क । २शूलशब्दार्थे ।

शूलप्रस्थि पुंशूलकारः शूलप्रस्थः । साक्षाद्वर्षायां राजनि०
शूलवातन न० शूलं रोगभेदं वातयति हन-णिच्-ल्यु ।
मयलूरे शब्दश्च० ।

शूलघ्न पु० शूलं हन्ति हन-क । तत्पुनरुच्चे रत्नमा० ।
शूलद्विष पु० हत० । द्विषौ रत्नमाला । [शब्दच० ।
शूलधन्वन् पु० शूलं धत्तुराधुमस्य अनङ्-समा० । शिवे
शूलधर पु० शूलं धारयति धारि-अच्-ल्युत्तः । शिवे शब्दच० ।
शब्द-किप् । शूलभृदस्य । [स्त्री ङोप् शब्दच० ।

शूलधारिन् पु० शूलं धरति धृ-णिनि । शिवे १दुर्गायां
शूलधृप् पु० शूलेन धरति दैत्यान् धृष-किप् । शिवे
२दुर्गायां स्त्री । धृज-किन् । शूलधृज् तत्पार्थे ।

शूलनाशन न० शूलं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । सौवर्च-
लशब्दे हेमच० । [राजनि० ।

शूलपत्नी स्त्री शूलनिव पत्न्यं यस्याः ङोप् । शूलोदणे
शूलपाणि पुंशूलं पाणौ यस्य । शिवे शूलहस्तादयोऽप्यत्र ।
शूलशत्रु पु० शूलस्य रोगस्य शत्रुः । एरुडुदृष्टे शब्दच० ।
शूलहन्त्री स्त्री शूलं रोगं हन्ति हन-टच्-ङोप् । यथायां
राजनि० ।

शूलहृत् पु० शूलं रोगं हरति हृ-किप् । हिङ्गुलि त्रिका० ।
शूला स्त्री शूलं तदाकारोऽस्त्रस्य शूलं रुधौवनविमोह-
तयाऽस्त्राया वा अच् । १दृष्टवर्षाधीलके २वेद्यायाश्च
त्रिका० ।

शूलाकृत त्रि० शूलेन विद्धा कृतं पकम् शूल+डाच्-क-
क्त । लोहादिकीलकेन विद्धा पक्वे मांसे (कावाप)अवरः
शूलिक त्रि० शूलं पाकसाधनत्वेनास्त्रस्य ङन् । १शूला-
कृते शब्दच० २शशके हेमच० ३शूलयुते त्रि० ।

शूलिन् पु० शूलमस्त्रस्य इनि । १शूलरोगयुक्ते २शूलारू-
धारके त्रि० शिवे पु० ३शशके भावप्र० । [उच्चे शब्दच० ।

शूलिन पु० शूलं तदाकारं फलमस्त्रस्य इवन् । भाष्यीर-

शूली स्त्री शूलं पत्ताकारे अस्त्रस्य अच् गौरा० ङोप् ।

शूलाकारपत्रयुते स्त्रनामस्त्राते तृणभेदे राजनि० ।

शूलोत्खा स्त्री शूलं रोगभेदस्तुखनति उद्-+खन-ङ ।
सोमराज्यां शब्दच० ।

शूल्य त्रि० शूले संस्क्रुतं यत् । शूलारूते मांसे भावप्र०

कृताञ्जशब्दे तत्पाकादि २१८२ पृ० दृश्यम् ।

शूष्म प्रसवे स्वा० पर० सक० सेट् । शूष्मति अशूष्मीत् ।

शृ(स)गाल पुंस्त्री० अशृजं जाति ला-क पृषो० । (शेयाञ्च)
१पशौ अमरः स्त्रियां ङोप् । २दैत्यभेदे मेदि० । ३वास्तु-
देवे ४निष्ठुरे ५खले च पु० सारस्वताभिधानम् । पृषा० ।
शृगाल तत्पार्थे शब्दच० । ६भीरो अमराद्यंकोषः ।
शृगालशब्दशकुनं शिवारूतशब्दे दृश्यम् । त्रि०

शृगालकण्टक पु० शृगालस्तद्वत् इव कण्टको यस्य । (शे-
यालकांटा) जुपभेदे शब्दच० ।

शृगालकोलि पु० शृगाल इव कण्टकितः कोलिः । (शेया-
कुल) जुपभेदे रत्नमाला । [लाक्षे जुपभेदे राजनि० ।

शृगालघण्टी स्त्री शृगाल इव कण्टकिनी घण्टी । काकि-

शृगालजम्ब स्त्री शृगालप्रिया जम्बुरिव । १गोडुब्बे
(गोसुक) २चोष्टाफले मेदि० । [राजनि० ।

शृगालविन्ना स्त्री शृगालेर्विद्यते विद-क्त । पृश्निपर्यां

शृगालिका स्त्री शृगालस्य भायां ङोप् स्त्रार्थे क । १शृ-
गालयोषिति शृगालीव इवार्थे कन् । २भयात् पलायने
मेदि० ।

शृगाली स्त्री शृगालस्तत्पलायनं सादृश्येनास्त्रस्य अच्
ङोप् । १पलायने त्रिका० । २कोकिलाच्चे श्विदार्थ्यं
राजनि० ।

शृङ्गल पु० शृङ्गात् प्राधान्यात् स्त्रुत्यतेऽनेन पृषो० निगडे
२लौहमये शपादवन्धने च हेमच० । ३कल्याभरणे अमरः
५पुंस्त्रीवस्त्रवन्धने मेदि० । तत्पार्थे स्त्रीत्वमपि टाप् ।

शृङ्गलक पुंस्त्री० शृङ्गल इव कायति कै-क । १उष्ट्रे राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङोप् स्त्रार्थे क । २शृङ्गलशब्दार्थे ।

शृङ्गलित त्रि० शृङ्गला जाताऽस्य इतच् । वह्निगण्डे धनञ्जयः

शृङ्गली स्त्री शृङ्गलः तदाकारोऽस्त्रायाः अच् गौरा० ङोप् ।

१कोकिलाच्चे दृष्टे २पुंस्त्रीवस्त्रवन्धने च राजनि० ।

शृङ्गलं ल० शृ-गन् पृषो० सुम् लृस्य । १पर्वतोपरिभागे
सानौ अमरः । २पशुवे शचिङ्गे ३जलप्रीडयन्त्वभेदे
(पिचकारी) ५पश्वादीनां विषाणे (शिङ्गा) ६उत्कर्षे च
मेदि० । ७जङ्घं दृतीया एपङ्गे च शब्दच० । १०महिष-

“इह” हि मन्त्रयोद्गेदक्षदागमनहेतुकः । उत्सवप्रकृति-
प्रायो रसः इहकार इष्यते । परोढां वज्रयित्वा
येष्ट्याञ्चानमुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्मृ-
त्तिषाद्यास नायकाः । चन्द्रचन्दनरोलम्बकतादुर्हिष-
मतम् । अश्विषेकटाज्ञादिरनुभावः प्रकीर्तितः । ल-
क्ष्मोयप्रणालस्रजुगुप्सा व्यभिचारिणः । स्थायी भावो
रतिः श्यामवर्णाऽयं विष्णुदेवतः । “शून्यं वासव-
मित्यादि” । कल चक्रस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला
आलम्बनविभावौ । शून्यं वासवहसुहीपनविभावः ।
चुम्बनमतुभावः । लज्जाहानौ व्यभिचारिणौ । एतै-
रभिव्यक्ताः सहृदयरतिभावः इहकाररूपतां भजते । तद्धो-
दावाह । विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो
मतः । तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु
“दर्शनस्यार्गनादीनि निषेवेते विनाशिनौ । यत्नातुरक्ता-
बन्धोन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः” । सादृश्यत्वादन्वोन्या-
धरणचुम्बनादयः । यथा “शून्यं वासवहसमित्यादि” ।
“संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवक्तुमेदात् ।
अदशैक एव धीरैः कथितः सम्भोगइहकारः । तत्र
खादतपट्कं चन्द्रादियौ तथास्तमयः । ललकैलिवन-
विहारप्रायममुपानशामिनीप्रभृतिः । सचुकेपनभूषाद्या
वाच्यं शुचि मेध्यमन्यञ्च” । तथा च भरतः “यत्किञ्चि-
त्कोके शुचि सेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं इहकारेणो-
पनीयते उपयुज्यते” । किञ्च “कथितसहृदिविधोऽसा-
वानन्त्यान्तु पूर्वागादेः” । यदुक्तम् “न विकलं विप्र-

लभ्येण समोगः पुष्टिमश्नुते । कषाविते हि वस्त्रादौ
भूयानागो विवर्द्धते ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री इत० । कामदेवे हला० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उदीप्यत्वेनास्तप्रत्यङ् इति । १पूगे
तत्फलभक्षण्ये हि कामोदक इति तस्य तथात्वम् । २गजे
मेदि० । शृङ्गेशे लि० । ४भाषिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्गं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे
२अतिविषायां स्त्री शब्दर० । [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु० शृङ्गं युद्धसाधनत्वेनास्तप्रत्यङ् इति । मेघे हेमच० ।

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्तप्रत्यङ् इति । १मेघे २कुलाचलभेदे
शृङ्गवच्छब्दे दृश्यम् । ३पर्वतमात्रे ४सुनिभेदे ष्टच् च ।
६शृङ्गयुक्ते लि० मेदि० । ७धेन्यां स्त्री ङीप् । ८लोभा
झीष्ट्ये णल्लिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० ।
सुनिभेदश्च शमीकर्णपुङ्खः स हि परिक्रितं प्रति तच्चक-
दंशनशपसदात् इति विष्णु पु० स्थितम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्तप्रत्यङ् अच् गौरा० ङीप् । १मङ्गुरस्य
प्रियायाश्च अमरः । २पुष्पो ह्रस्वः । शृङ्गारित्यपि तत्त्वार्थे
शब्दर० । ३अतिविषायां शृङ्गभौषण्यौ अमरः । ४कर्केट-
शृङ्गाम् षष्ठ्ये इति च राजनि० । ७भूषणस्वरणे
रत्नकोषः “मङ्गुरस्यप्रिया शृङ्गी” इत्यमरे मङ्गुरस्यौ
अप्रियेति नामद्वयम् । तेन (शिङ्गी) मत्स्यस्यैवेदं नाम
इति भरतः ।

शृङ्गीकानक न० अगि-कि वा० सस्य० ङीप् शृङ्गी अल-
ङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणाद्येस्वरणे अमरः । [मरः ।
शृ स्त्रिणि स्त्री शृ-ह्रस्व वा क्तिन् तस्य निः पृथगे। अङ्गुशे अ-
मृत लि० शृ-क्त । १पके अमरः २क्षयते जलादौ च
“द्रव्यादुत्थापितात्तोयात् वाङ्मना परित्यापितात् । निःसृतो
दो रसः पूतः स शृतः स सुदाहृतः” वैद्यकोक्ते शृङ्ग्य-
काथजे रसे पु० ।

शृङ्ग अपानशब्दे स्वा० व्या० हता० लुङि लृटि लृङि च उभ०
अक० सेट् क्तावेट् । शृङ्गते अशृङ्गत् शृङ्गति शृङ्गिष्यते ।
शृङ्ग कृदन्ते स्वा० उभ० सक० सेट् क्ता वेट् । शृङ्गति ते
अशृङ्गीत् अशृङ्गिष्ये ।

शृङ्ग चहणे चु० उभ० सक० सेट् । शृङ्गयति ते अशृङ्गयति ।
शृङ्ग पु० शृङ्ग-कु । १बुद्धौ विषयः । २कुलिते श्यपाने संज्ञित्वायां
शृङ्ग हिंसने कृपा० पा० पर० सक० सेट् । शृङ्गाति अशरीरम् ।
शीर्षः ।

शृङ्ग पु० शिखि-गतौ अरन् पृथगे । १शिखायां २शृङ्ग-
स्थितपाल्ये च अमरः । ३वन्दायां स्त्री शब्दर० ङीप् ।
४गीताङ्गे भ्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा

“हादशाक्षरपादः स्यात् स चात्यशुभकृत् प्रभोः । हावके
च रसे वीरे गीयते शेखरो भ्रुवः । लघुगुरुभवेत्यत्र
स भवेत्तुभेखरः” संगीतदा० । [लि०]

शेष पु० शी-पन् । १शेफे शिखे शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु० शेषः शयित इवावति अल-अच् । शैवाले शब्दर०

शेष पु० न० । शी-फन् । १शिखे अमरः २शयनकर्त्तरि लि० ।

शुकपाते सति शेते शी-असि फक् च शेफोऽत न०

“गौर्लिङ्गं चिह्नशेफोः” अमरः । शेफशेफयो शेफ

शेफौ शेवसेति पञ्चशब्दास्तत्त्वार्थे तत्र पृथगे । साधुतेति
भरतः । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अल्यो यत्न वा

शेफालिका स्त्री शेते इति शेपाः अल्यो यत्न वा कप् ।

(शिउलि) पुष्पशब्दे अमरः “शेफालिका कटूष्णा च

तिक्ता रुक्षा च वातहृत् । कफाङ्गसन्निपातघ्नी शृतवा-

तादिदोषहृत्” राजनि० । [अमरः ।

शेमुषी स्त्री शी-विष् शेः मोहलं सुष्णाति सुप्र-क । बुद्धौ

शेल गतौ चाबने च स्वा० पर० सक० सेट् । शेलेति अशे-

लीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल-उण् । बहुवारशब्दे अमरः ।

शेव पु० शुकपाते सति शेते शी-पन् । पुचिङ्गे २उज्जते

शय्यौ च उष्णादिशेषः ।

शेवधि पु० शेः धनादिमोहलस्य अशधिः । “पद्मोऽस्त्रियां

सहापद्मः शङ्कोमकरकच्छरौ । सुकन्दकुन्दनीलाश्च नि-

धयो नव शेवधिः” इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी-विच् तथाभूतः सन् वलते वल-अच् । शैवाले

(शेखला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते विच् शे-सन् वलते वल-संज्ञायां कर्त्तरि

घञ् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांसां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष-अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे श्ववद्वे च

मेदि० । २अवबेजे अमरः । ४गजे षष्ठ्युक्तेतरवस्तूनि

अजयपात्रः । ६भगवतो कालसंज्ञसूक्तौ “एका भगवतो

सूक्तिज्ञानरूपा शिवासला । वासुदेवाभिधाना सा शुषा-

तीता सुनिष्कृता । द्वितीया कालसंज्ञा च तामसी शेष-

संज्ञिता । निहन्ति सकलांशान्ते वैष्णवी परमा तल्लः”

कूर्मपु० ४८अ० । “शेके प्रती” पा० ह्र० “सत्ताद्वयः

शेषः" भाष्यादयः । परोक्षेन प्रवर्त्तमाने ऽगुणीभूते
अस्य लक्षणविषयादि मीमांसासूत्रभाष्यादौ दर्शितं यथा
"शेषः परार्थत्वात्" सू० "इह स्तब्धे शेषस्य लक्षणम्,
येन च हेतुना शेषः इत्युच्यते, तदुभयसाक्षाद्यते । यः
परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये
पराधाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति ।
ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते,
यथा उपधाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने
वर्त्तते । सत्यं वर्त्तते, यस्तु व्यत्यन्तं परार्थः, तं वयं
शेषः इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वात्मिनो-
ऽनङ्गुलिं क्रोयते, वक्ष्यति इत्येव । ननु गर्भदासस्यापि
स्वामी संविदधानो गुणभावसायात् । न इति ब्रूमः,
आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरेय-
कत्वात् गर्भदास्योपकरोति, अनङ्गुलिं वा, यस्तु व्यत्यन्त
परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः । अथ तत्र किं उ-
क्तम् ? येस्तु द्रव्यं चिकीर्षते बुधः तत्र प्रतीयेत
इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्त्तिता, दृष्टप्रयोजनानासा
ख्यातानाम् । इह तु सर्वसामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते
श्वभा० । तस्य लक्ष्याणि तत्राह "द्रव्यगुणसंस्कारेषु
वाटारिः" सू० "वाटारिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव
शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रि-
यार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, व्यक्तं सा द्रव्येण
निर्वर्त्तयितव्या, तस्या निर्वर्त्तिर्द्रव्यादते न भवति इति
तन्निर्वर्त्तये द्रव्यमेवितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्र-
व्यम् । गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्,
लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधन-
त्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यदारेण क्रियाया उपकरोति
इति क्रियार्थ एव । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन्
ज्ञाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचित् अर्थस्य, तेनापि
क्रियायां कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः ।
तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः । न तु
यागफलपुरुषाः । यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न
हि, तस्मिन् निर्वर्त्तितं किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम् ।
अ हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य
शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुम् शक्यते ।
फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु कृते स्वमेव तत्
भवति । तस्मिन् कृते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते,
वाञ्छितं यद्वागेन क्रियते फलमिति । तस्मात् यागो

न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्यु-
पदिशते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्यादित्येतावत्
शब्देनोपदिशते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रती-
क्षाभावेण स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति
गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः ।
न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधा-
नभूतो भवति ? प्रत्यक्षस्यास्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुण-
भभावः । तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं वाटारिः
मेने श्वभा० । "कर्माग्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्" सू०
"जैमिनिस्तु खल्लाचार्यः कर्माग्यपि शेषभूतानि मन्यते
अ, न वाटारिरिवावधारणामनुमेने, स हि दृढर्ग, न
यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनो-
पावत्वेन इति । एवं श्रुतोऽर्थः परिग्रहीतो भविष्यति,
अर्थवाचोपदेशः । एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये स्तब्धैरेव साध-
यिष्यति । इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं
यागस्यापादयति अ । तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसं-
स्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलमिति भा० ।
"फलं च पुरुषार्थत्वात्" सू० । "फलमपि पुरुषं प्रत्युपदि-
शते, यः, स्वर्गं मे भवेत् इत्येवं कामयते, तस्य यागः
न यः स्वर्गः, स आत्मानं लभेत इति । आत्मनेपद-
प्रयोगात्, कर्त्तृभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमनु-
भवेत् कथं पुरुषः ? इति यागः प्रयुज्यते । तस्मात् फलं
पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वर्त्त्यर्थम् । तस्मात् शेष-
भूतम् इति भा० । "पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्" सू० । "पुरुषोऽप्यौ-
दस्मरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते । तस्मात् अनवधा-
रणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं वाटारिमेने इति" ।
"अथ इदानीमत्रावधारयान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय,
द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिष्यति शेषभावः, व्यापे-
क्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यमिति प्रधानभावः, फल-
मिति गुणभावः, फलस्य यागमिति प्राधान्यम्, पुरुषमिति
गुणता, पुरुषस्य फलमिति प्रधानता, औदस्मरीसम्मा-
नादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् सङ्गता व्यवधारणा, द्रव्य-
गुणसंस्कारा यागमिति नियमतो गुणभूता एव" भा०
कस्यचित् शेषलक्षणनिषेधो यथा "क्षेत्रशेषं चाग्निशेषं
शत्रुशेषं तथैव च । पुनः पुनः प्रवर्त्तन्ते तस्मात् शेषं न
कारयेत्" गरुडपु० । "प्रसादाच्चिजनिमील्यदाने शेषेति
कीर्त्तिता" विश्वोक्ते स्वाभिना प्रसाददत्ते दमाख्ये स्त्री
"तथेति श्रेयसिव भर्तृराज्ञाम्" कुसारः ।

शैलरात्रि स्त्री० शेषं रात्रेः एकदेशिषः । रात्रिशेषे शब्दच०
शैलशयन पु० शेषः शयनः शयनमस्य । नारायणे तच्छयन-

प्रकारकालादि कालिकापु० २७७० उक्तं यथा

“कमलस्तत्र गत्वा ह यत्र क्षीरोदसागरः । तत्र स्वयं
श्रिया युक्तं सुषुप्तं जनार्दनम् । तस्योपधानमकरो
दनन्तो दक्षिणां कणाम् । उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं
महावजः । तावदन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां
कणाम् । स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम् ।
शङ्खं चक्रं नन्दकादिभिर्बुधै द्वे महावजः । ऐशान्या
कणया चाथ स दध्ने गरुडं तदा । गदां पद्मञ्च शार्ङ्गं
अ तथैव विविधायुधम् । यानि चान्यानि तस्यासन्ना-
मस्यैवा कणया दधौ । एवं कृत्वा स्वकं कायं शयनीयं
तदा हरिः । भूतभक्ष्यजगन्नाथं परापरगतिं हरिम् ।
द्विधर शिरसान्तः स्वयमेव स्वकां तलुम् । एवं ब्रह्मा-
दिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः । सम्यक् च समधिप्राप्य
अते नारायणोऽप्ययः” । सतुना “शर्वरी तस्य तावतो”
इत्युक्तम् । “यदा स देवोजागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वर्पति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रणश्यति” इत्युक्तं
तेन प्रलयकाले एव तस्य शयनम् ।

शैल पु० शिलां तन्नामपत्यमवाते वेत्ति वा अण् । शिला-
पत्याध्यायिनि २तदेत्तरि च । वुन् । शिलकोऽप्यल ।

शैलखरिक् पु० शिखरे प्राञ्जीराद्यपि भवः ठक् । अपाभागं
अमरः ।

शैलखरिय पु० शिखरे भवः ठक् । अपाभागं रत्नकोषः ।

शैल्य न० शीतस्य भावः अण् । शीतलत्वे ।

शैथिल्य न० शिथिलस्य भावः अण् । अट्टे संयोगभेदे ।

शैनेय पु० शिनेगोत्रापत्यम् ठक् । सात्यकिनाम्नि यादवे ।

शैरीय पु० शिरा+अण् । नीलकिण्टकां रत्नमा० । ठक्
शैरयक तत्त्वार्थे ।

शैल न० शिलायां भवः अण् । शैलेवे गन्धद्रव्यभेदे ।
२तात्त्वं शैले मेदि० । शिलाजलनि च राजनि० शिलाः

सन्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । ४पर्वते पु० अमरः । [राजनि० ।

शैलगन्ध न० शैलस्य शैलजस्यैव गन्धोऽस्य । शिवरचन्दने

शैलज न० शैले पर्वते जायते जन-ड । शिलासख्यात्
गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा० । २गजपिपल्यां शैलज्यां ४५गां-
याञ्च स्त्री राजनि० । [श्वे त्रिका० ।

शैलधन्वन् पु० शैलं गिरितल्यं धन्वरस्य अण्ड-स० । महा-

शैलधर पु० शैलं गोवर्धनं धरति धृ-अच् । श्रीकृष्णे धनञ्जयः ।

शैलपत्र पु० शैलमिव सुगन्धि पत्रमस्य । विलङ्घ्ये राजनि०
शैलभित्ति पु० शैलं भिनत्ति भिद्-क्तिच् । टङ्के पाषाण-
दारणाख्ये जटा० । [शैलाधिराजादयोऽप्यल ।

शैलराज पु० शैलानां नगानां राजा टच् समा० हिमाचले
शैलराजसुता स्त्री इत० । हैनवत्यां पार्वत्यां “जाता शै-
लेन्द्रादे सा शैलराजसुता ततः” देवीपु० ४५७० ।

शैलवीज पु० शिलां तत्पर्यन्तं दूरं धावति अण् शैलं वीजं
यस्य । भलातके राजनि० ।

शैलशिविर न० शैलानां नगानां शिविरमिव । समुद्रे त्रिका० ।

शैलसार न० पु० न० शैलस्य सार इव । शिलाजलनि राजनि०

शैलसुता स्त्री इत० । १पार्वत्याम् २गङ्गायां च ।

शैलाग्र न० शैलस्याग्रम् । पर्वतशृङ्गे त्रिका० । [राजनि० ।

शैलाज न० शिलायां जायते जन-ड स्वार्थे अण् । शैलजे

शैलाट पुंस्त्री० शैलं पर्वतमटति अट-अण् । शिङ्गे
२किराते च स्त्रियां ङीष् । ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च
पु० मेदि० ।

शैलादि पु० शिलादस्यापत्यम् इज् । शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

शैलालिन् पु० ल० ब० शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्र-
मधीयते णिनि । शैलपेषु नटेषु अमरः ।

शैलिक्य पु० गर्हितं शीलमस्य ठक् शीलिकः स्वार्थे अण् ।
सर्वालङ्घिनि पाषण्डे जटा० ।

शैली स्त्री० शीलमेव स्वार्थे अण् ङीपि यङोपः । १चारित्र्ये
२सङ्केतभेदे च त्रिका० “आचार्याणांभियं शैली यत्-
सामान्येनाभिधाय विशेषेण विदुषोतीति” प्राचः ।

शैलूष पु० शिलूपस्यापत्यम् अण् । १नटे २विलङ्घ्ये अमरः
३शूक्ते ४तालधारके च शङ्करः ।

शैलूषिक पु० शैलूषं तद्वृत्तिमन्त्रे टा ठक् । “वृत्त्यन्वेषी
नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः” ब्रह्मपु० उक्ते १नट-
वृत्त्यन्वेषिणि नटप्रधाने २तत्पत्त्यां स्त्री ङीष् “नटीं
शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् । गत्वा चान्द्रा-
यण कुख्यात् तथा चतुर्पञ्जीविनीम्” संस्कृतः ।

शैलेन्द्र पु० शैलः इन्द्र इव । हिमाचले । इत० शैलेशा-
दयोऽप्यल । [राजनि० ।

शैलेन्द्रस्य पु० शैलेन्द्रे हिमाचले तिष्ठति स्था-क । भूर्जुल्ले

शैलेय न० शिलायां भवः ठक् । १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे
हेमच० । “शैलेयं शीतलं हृद्यं कफघ्नितहरं लघु ।

कण्डूकुशस्फुरीदाहविमहदुदरकहृत्” भावप्र० ।

२पर्वतजातमात्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । शिङ्गे ४अमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीप् । प्रशिवातुल्ये
शब्दर० । ६पार्वत्यां स्त्री ङीप् ।

शैलीश्रवा स्त्री शैलं पर्वतसङ्गिद्य भवति उद्भू-भू-अच् ।

१ कुट्टपाषाणभेदिनि हले राजनि० २ पार्वत्याञ्च ।

शैव न० शिवमधिकृत्य कृतो सन्धः अण् । वेदव्यासप्रणीते
शिवप्रभाववर्णनात्मके १ महापुराणभेदे । शिवो देवताऽस्य
अण् । २ शिवभक्ते त्रि० । तस्मैदमण् । ३ शिवसम्बन्धिनि
त्रि० ४ शैवले न० शब्दच० ।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्ना-
ख्यातम् अतएव “अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रच-
क्षते । ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा” हेमा-
द्र० विष्णुपु० “शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्” तत्रैव कालिकापु०
उक्तम् । हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन
पठित्वा “श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् ।
तत्र यद्वायवीयं स्यात्कुट्टमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशति-
साहस्रं पुराणं तदिहोच्यते । आवण्यां आवण्ये मासि
गुह्येहसमन्वितम् । यो दद्याद्द्विषसंयुक्तं ब्राह्मणाय
कुटुम्बने । शिवलोके स गूढात्मा कल्पमेकं वसेत्तरः”
तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्चैवमिति तस्य नामान्तरं
विष्णुपु० उक्तम् । वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामा-
न्तरमिति बाध्यम् । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु०
उक्ता यथा “शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेद्भाम रुद्रस्य परमात्मनः । चतुर्विंशति-
साहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्तितम् । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मा-
गत्वाच्च साक्तः । तद्वायवीयसुदितं भागवतसमाचितम्”
तत्र पूर्वभागे “सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र ! सवि-
स्तरम् । मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्तिताः ।
मयासुरस्य हननं विस्तरात् यत्र कीर्तितम् । सासानां
चात्र माहात्म्यं नाप्युक्तं फलाधिकम् । दानधर्मा राज-
सर्गा विस्तरेणोदितास्तथा । भूपातास्तकुम्भव्योमचारिणां
तत्र निर्ययः । व्रतादीनां च पूर्योऽयं विभागः सगुहा-
हृतः” । उत्तरभागे “उत्तरे तस्य भागे तु नर्जदातीर्थव-
र्णनम् । शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण सुनीचरः ।
यो देवः सर्वदेवानां दुर्विजोयः सनातनः । स तु सर्वात्मना
यस्यास्तीरे तिष्ठति सज्जतम् । इदं ब्रह्मा हरिदि-
साक्षाद्देवं परो हरः । इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं
नर्मदाजलम् । भ्रुवं लोकोद्दितायां शिवेन स्वशरीरतः ।
शक्तिः कापि हरिद्रूपा लेखेयमवतारिता । ये वसन्त्युत्तरे

कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते । वसन्ति यास्यतीरे ये लोकं
ते यान्ति दैव्यवसु । सोढारेश्वरसारथ्य यावत् पश्चिम-
सागरम् । सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशत्तदीनां पापनाशनाः ।
दशैकसुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे । पञ्चत्रिंशत्तमः
प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः । सङ्गमैः संहितान्येवं रेवातीरे
द्वयेऽपि च । चतुश्शतानि तीर्थानि प्रसिद्धाणि च सन्ति
हि । षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोशो सुनीचरः ! सन्ति
चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे । संहितेयं महा
पुण्या शिवस्य परमात्मनः । नर्मदाचरितं यत्र वायुना
परिकीर्तितम् । लिखित्वेदं पुराणन्तु गुह्येहसम-
न्वितम् । आवण्यां यो ददेत् भक्त्या ब्रह्मणाय कुटु-
म्बने । रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश । यः
आवयेद्वा शृणुयात् वायवीयमिदं नरः । नियमेन हवि-
ष्यासी स रुद्रो नात्र संशयः” । पूर्वसुक्ते ६५ सूक्ते पु०
राजनि० ७ आचारभेदे पु० “अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजे-
द्देवीं विधानतः । यावद् ध्यानं समाधिञ्च तावत् शैवं
प्रचक्षते” आचारभेदतन्त्रम् । तदुपासकभेदाच्च शिवलिङ्ग-
शब्दे वामनपु० उक्ता दृष्ट्याः ।

शैवल न० शी-वत्तञ् । १ पञ्चमाष्टे २ शैवाले च पु० मेदि० ।

“वहतो वल्लुशैवलल्लुताम्” नैषधम् ।

शैवलिनी स्त्री शैवलानि सन्त्यख्याः इति । नद्याम् अमरः

शैवाल न० शी-वालञ् । (शोयालः) जलजाते पदार्थभेदे
अमरः । अथ प्रथो दन्त्यादित्वमपि “शैवालताङ्कु-
रलतामधुना विभक्ति” इति श्लोकात् ।

शैव्य पु० शिवेर्गोत्रापत्यम् अण् । शिविगोत्रजे राजभेदे
“शैव्य नरपुङ्गवः” इति गीता । शिवितोऽधिगतः अण् ।
२ घोटकमात्रे ३ श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका० ।

शैशव न० शिशोर्भावं अण् । शिशुकावे अवस्थ भेदे अमरः

शैशिर पुंस्त्री० शिशिरं प्रियत्वेनास्त्राय अण् । १ शत्रानच-
टके राजनि० स्त्रियां ङीप् । शिशिरे भवः कृत्वण् ।
२ शिशिरजाते त्रि० । स्वार्थे अण् । ३ शिशिरे न० “त-
पस्तपस्वी शैशिरादृतः” श्रुतिः । ध्यापनायां सि०कौ० ।

शैशोपायिका स्त्री शिशोपाध्यवसोः कर्म वुच् । शिश्या-
शी तीक्ष्णीकरणे दि०प०भक्त०च्यनिट् । अति कशात् अशासीत् ।
शोक पु० श्रुत-वच् । इटविद्योगजाते दुःखालुपये चित्त-
वृत्तिभेदे अमरः । ल्युट् शोचनसम्यक् न० ।

शोकाभा पु० शोकं नाशयति नश-स्थिच्-अण् । १ शोककण्ठे
राजनि० । नश-भावे वच् इतः २ शोकध्वंसे ।

श्रीकहारी स्त्री शोकं हरति हृ-षण् ऊीप् । वनवर्ति-
कायां राजनि० ।

श्रीकारि पु० इत० । कदम्बहृषो शब्द० । [च अक्षरः ।

श्रीचिक्लेश पु० श्रीचिः केशद्वय यस्य । श्वकौ शक्तिरूपे

श्रीचिस् न० शुच-इति । प्रभायां श्रोचिषि च अक्षरः ।

श्रीच्य त्रि० शुच-पठन् । श्वकौ श्वरे शब्द० श्वतुकस्य-
नीये च । स्वार्थे क । तल्लैव । [इत्येव पाठः साधुः ।

श्रीटीर्थ्य न० श्रीटीरस्य भावः यत् । वीर्यं शब्द० । श्रीटीर्थ्य

श्रीठ त्रि० श्रीठ-वाङ्मये स्फोटने वा अच् । श्वकौ श्वतुके
सेदि० । श्वकौ श्वकौ पारद्वये पुंस्त्री० शब्द० । स्त्रियां
ऊीप् । [अदित् चङि न लृटः ।

श्रीण गतो सकृद्वर्णं कक-भ्यां पर-सिट् । शोणति अशोणीत्

श्रीण न० शोण-अच् । श्वकौ श्वकौ च राजनि० ।

श्रक्ते श्वो श्रक्ते श्वकमेदे राजनि० । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे
श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे
श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे
श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणक् पु० शोणद्वय कायति कै-क । शोणकहृषो अक्षरः ।

श्रीणभिरिष्टका स्त्री कर्म० । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे
राजनि० । [न्याय्य राजनि० ।

श्रीणभिरिष्टी स्त्री शोणा श्रिष्टी । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणपत्त पु० शोणं पत्तमस्य । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणपुष्पक पु० शोणं पुष्पमस्य कप् । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणपुष्पी स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ऊीप् । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणरत्न न० कर्म० । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणाक न० शोणं रत्नमस्य कति अच् । (शोणा) क्षुपमेदे ।

श्रीणित न० शोण-इतच् । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

श्रीणितचन्दन न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम् । रत्न-
चन्दने राजनि० । [त्रिका० ।

श्रीणितपुर न० शोणितमिव रत्नं पुरम् । वाणापुरनगरे

श्रीणोपल पु० कर्म० । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

शोध पु० शु-यन् । श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

तस्य श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

“अथ शोधाधिकारः । तत्र शोधस्य विप्रकटं निदान-
माह “श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे
श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे
श्रक्ते श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे श्वकमेदे

निषेवणात् । अर्थाद्यचेष्टा वपुषोद्यशुद्धिर्भाभिजातो

विषमा प्रकृतिः । निष्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य

हेतुः श्वयोः प्रदिष्टः” । शुद्धिर्वनविकारेणादिः ।

आमयाः पाण्डुरोगादयः । अमक्तम् अमोजनम् । आमः

अपको भुक्तस्य रसः । पिष्टमरोपलब्धम् पिष्टो यो

नरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमस्यम् । वपुषोद्यशुद्धिः

शोधनाहेत्य वपुषोऽशोधनम् । समीपघातः दाहकत

एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुकतस्तु समीपघात आगन्तुजशोध

हेतुरेव । विषमा प्रकृतिः आमगर्भपतनादिका । प्रति-

कर्मणां वमनादिप्रसूकर्षणम् निष्योपचारः कस-

स्यकरणम् । श्वयोः शोधस्य निजस्य आत्मीयस्य सन्नि-

वृष्टस्य हेतुघातात्मकस्योक्तः । अथ शोधस्य संप्राप्तिपूर्वकं

सामान्यं ब्रह्मब्रह्माह “रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दृष्टान्

नहिःशिराः । नीत्वा रुद्धमतिस्तैर्हि कुर्वीत्वग्भांस

संश्रयम् । उत्सेधं संकृतं शोधं तस्मान्निश्चयादतः ।

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधसुश्राव्य शिरातनु-

त्वम् । सलोमहर्षंश्च विवर्यता च सामान्यजिह्वं श्वयोः

प्रदिष्टम्” । उत्सेधं उद्धतत्वम् । किंविशिष्टसुत्सेध-

मतः पूर्वोक्तात् निचवात् रक्तपित्तकफरातानां सङ्घ-

दावात् संकृतम् वनम् । तसुत्सेधं शोधमाहुरित्य-

नयः । तस्य शोधस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायावाह ।

अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः

चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्तेः । तस्मान्नवस्थितत्वं

सगौरवं स्यात्प्रैरयमनवस्थितं स्यात् । अथ च सोत्सेधः

स्यात् । उद्धतत्वमनवस्थितं स्यादित्यर्थः । वातिकं

शोधमाह “चरजतुल्यकृष्णोऽरुणोऽसितः प्रतुप्तिहर्षो-

र्चिर्बुतो निमित्ततः । प्रशस्यति मोक्षमति प्रपीडितो

दिवा बली स्यात्श्वयुः समोरणात्” । चरः श्वहारी ।

प्रतुप्तिः स्रग्भ्रंशता । हर्षोऽस्र (फिनि फिनी) रोमाञ्चो

वा । आर्त्तिः पीडा एतद्युतः दिवा बली विजतिविषम

वसवाधारव्यत्वाद् । अतएवोक्तम् “क्षे होष्णवमनाद्यैः

प्रशस्येत स वातिकः । यथाव्यरूपवयः स्याच्छ्रयो

नक्तं प्रशस्यति” । अथ पैत्तिकमाह “रुद्धः रुग्णो-

ऽसितपीतरागवान् अपञ्चरसोदृष्टपात्रदान्वितः । य

उज्जते श्वश्वहोऽश्विरागवान् स विषशयो भृगदा-

हपाकवान्” । उज्जते सन्त्यते । भृगदाहपाकवान्

भृगं पाकस्तद्युक्तः । क्षैणिकमाह “शुक्रः स्थिरः पाण्डुर-

रोषकान्वितः प्रसूकनिद्रावनिवर्जितान्धजन्तु । रुक्म-

लज्जाप्रशमो निपीडितो नचाक्षमिडातिवली कफा-
त्मकः । इन्द्रजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेयः शोधो
दिदोषजः" । साक्षिपातिकमाह "सर्वाकृतिः सक्षिपाता-
न्माथोव्यामिश्रलक्षणः" । व्यामिश्रलक्षण इत्युक्तेः सर्वा-
कृतिरिति उक्तवातजादिशोधसकललक्षणनियमार्थम् ।
अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षता-
दिभिः । हिमानिलोदध्यानिभैर्मल्लान्तकपिकच्छुजैः ।
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छयधुः स्याद्विसर्पवान् । भ्रशोश्च
कोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः" । क्लेदः खड्गा-
दिना भेदः पाषाणादिना । क्षतं शरादिना नाडीप्र-
णादि च । आदिशब्देन लघुप्रहारादि स्पष्टयते ।
भक्तजैः रसैः कपिकच्छुजैः शूकैः विसर्पवान् प्रसरणशीलः
पित्तलक्षणः पौनिकशोधलक्षणः । अथ विप्रजमाह
"विप्रजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूलत्वात् । दंष्ट्रादन्त
नखाघातादविषप्राणिनामपि । विषमूलशुक्रोपहत-
मलवद्वस्तुसङ्करात् । विषद्वानिलस्यशङ्करयोगावधू-
नात् । स्पृष्टशूलोऽवलम्बी च शीघ्रो बहुलजाकरः" ।
परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात् । दंष्ट्रा द्विगुणीकृता
दन्तावलिः । (चोह) इति लोके । दन्ताः आस्ये भवाः ।
अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां समावादेव
सविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्रा-
णिनां दंष्ट्रादिविषं शोधय्यादिकरं भवतीति वि-
शेषः । विषसत्वेत्यादि । विड्वाद्युपहतं मलिनञ्च य-
द्वा तथा सङ्करः सन्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः
तेषां सम्मर्कात् । गरयोगावधूनात् गरः संयोगजं
विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनाऽवधूनात् । अव-
लम्बी लम्बमानः । अयस्ययागन्तुजस्तथापि साक्षान्त्या
गन्तुजशेषाचिकित्सातोऽस्य विशिष्टाचिकित्साभिधा-
नाय पृथक् पठितः । यत् स्थिता दोषा यत् शोधं
कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्रयधुर्भूतं हि कुर्वन्त्यामाशये
स्थिताः । पित्ताशयस्या मध्ये तु वक्षःस्थानगताश्चक्षुः ।
कृत्स्नं देहमनुप्राप्य क्षुर्धुः सर्वसरः तथा । जडं मू-
त्रः प्रक्षाल्युर्ध्वम् । मध्ये चरः पक्षाशयमध्ये । अधः
पक्षाशयादधः । उपद्रवानाह "ऊर्दिश्वसोऽरुचिस्तृणा
ज्वरोऽतीसार एव च । सम्पाक आसदौर्बल्यं शोध
एते उपद्रवाः" । तत्र शोषासाध्यत्वमाह "श्वसः पिपासा
ऊर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चाक्षे रुचिर्जाति
शोधिनन्तं विवर्जयेत्" । स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दच ।

शोधनी स्त्री शोधं कृन्ति कृन्-टक् ङीप् । १ पुनर्नवायासु
असरः । २ शालपण्यां राजनि० । ३ शोधनाशके औष-
धमात्रे लि० ।

शोधजिह्वेत् पु० शोधं जयति हरति वा जि-ह्व-वा
किप् । भक्तजके रत्नमा० । [वायां लिवा० ।

शोधजिह्व पु० शोधे जिह्वः विपरीताचरणशाली । पुनर्न-
शोधन न० शुध-णिच्-ल्युट् । १ शोधे २ विद्यायां शब्दच० ।

३ काशीसे राजनि० । ४ मलादेर्विरेचने ५ दोषनिवारणे
६ क्षणादिनिर्वातने च । शुध-णिच्-ल्यु । ७ निम्बू के
पु० राजनि० । ८ शुद्धिकारके लि० । शुध्यत्वनाया करणे
ल्युट् ङीप् । ९ सम्मार्जन्याम् स्त्री असरः । १० ताम्बूल-
वक्त्रां ११ नील्याञ्च स्त्री ङीप् । १२ विहितविहितमा-
त्रादिविचारणे न० "सूर्यपक्षयकालेन समानो नास्ति
कसन । तत्र यद्यत् क्षतं सर्वमनन्तफलदम्भवेत् । न
प्रासतिष्विवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि" मल०त० । दोष-
निवारणञ्च धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "पित्त-
जीकृतपक्षाणि हेम्नो वज्रो प्रतापवेत् । निषिञ्चेत्
तप्तप्रानि तैले तत्रो च काञ्चिके । गोमूत्रे च कन-
त्यानां कषाये तु लिषा लिषा । एवं हेम्न परेषाञ्च
धातुनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धात्वादीनां
दोषनिवारणम् । १३ श्रयादेः क्लेदपृथाद्युपसारणे च
"त्रणस्य त्वविद्युदस्य कायः शुद्धिकरः स्रुतः । पटोक-
निम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते । वातिके दशमूलानां
क्षीरिणां पौनिके त्रणे । आरग्वधारेः कफजे कषयाः
शोधनं मतम्" । १४ पाण्डुलेख्यादेर्दोषनिवारणे भाषा-
शब्दे दृश्यम् । १५ भाज्याङ्गात् भाजकस्य हरणे ।

शोधनीवीज न० इत० । जयपात्रे राजनि० ।

शोधित लि० शुध-णिच्-क्त । मलाद्युपसारणेन १ कृतसं-
स्कारे २ मार्जिते असरः ।

शोफ पु० शु-फन् । शोधे असरः । शोधशब्दे दृश्यम् ।

शोफनी स्त्री शोफं कृन्ति कृन्-टक् ङीप् । १ शालपण्यां
२ रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० । [राजनि० ।

शोफनाशन पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । नीलवृक्षे
शोफहृत् पु० शोफं हरति हृ-किप् । भक्तजके भावप्र० ।

शोभन न० शोभते शुभ-ल्यु । १ पद्मे शब्दना० । विष्कम्भा-
दिषु २ पञ्चमे योगे पु० ल्यो०त० । ३ शोभायुक्ते लि० ।

४ सुन्दरे लि० ५ पद्मे पु० धरणिः ।

शोभनक पु० शोभनाय कायति कै-क । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच० ।

शोभना स्त्री शोभयति सेपनात् शुभ-णिच्-ल्यु । १ हरि-
द्रायां शोरोचनायाश्च राजनि० ।

शोभा स्त्री शुभ-ञ । १ दीप्तौ “सा शोभा रूपभोगादौर्यत्
स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्त्रा-
ध्यायनोक्तवला” उज्ज्वलमण्युक्ताये च शोपीभेदे ब्रह्म-
वे० प्र० ६४० । ४ हरिद्रायां शोरोचनायां राजनि० ।

शोभाञ्जन पु० शोभायै अञ्जते अञ्ज-ल्युट् । (मञ्जना)
इत्ये अमरः “तद्वीजं श्वेतमरिचं मधुशियुः स लोहितः ।
शियुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो
रोचनो हृत्त्वः श्वेतस्त्रिको विदाहकृत् । संपाद्यशुक्लो
हृत्त्वः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रुपि-
श्वप्रयुक्तमीनः । मेदोऽप्यधीविषघ्नो हृत्त्वमगण्डप्रणान्
हरेत् । श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भ-
वेत् । श्लोहानं विद्रुपिं हन्ति प्रणयः पित्तरक्तकृत् ।
रक्तशियुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः । शियुवल्-
कलपक्षाणां स्वरसः परमारिंहृत् । चक्षुष्यं शियुजं
वीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । सुहृत् कफवातघ्नं
तत्रयं त शिरोत्तिष्ठत् । शियुशार्कं हिमं स्नादु चक्षुष्यं
वातपित्तहृत् । हृत्त्वं सुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदक्रमि-
मण्युत् । शियोः पुष्पन्तु कटुकं स्निग्धोष्णं स्नायुशोधनम् ।
कर्महृत् कफवातघ्नं विद्रुपिघ्नो हृत्त्वमजित् । शोभा-
ञ्जनफलं स्नादु कषायं कफपित्तहृत् । शूलकुष्ठच्यवाश्च
गुल्महृत् दीपनं परमं भावप्र० । व्यधिकं शियुशब्दे
दृश्यम् ।

शोली स्त्री शूल-अच् पृथो० लीप् । वनहरिद्रायां राजनि०
शोष पु० शुष-ञ्ज । १ वातादिना रसाद्यपहारेण कठिनता-
करणे । शोषयति शुष-णिच्-अच् । २ वृक्षरोगे मेदि० ।

शोषण न० शुष-ल्युट् । १ शोषणेन रसाकर्षणे हेमच० ।
२ शोषशब्दायै च शोषयति शुष-णिच्-ल्यु । “उन्मादनः
शोषणञ्च तापनं क्षान्नस्तथा । कारणञ्चेति विज्ञेयाः
कान्तस्य पञ्च हायकाः” इत्युक्ते श्वरशरभेदे जटा० ।
३ शोषाकृष्टे भावप्र० । ४ शुषण्यां राजनि० ।

शोषसम्भव न० लक्ष्मणस्यात् समु-भू-अच् इत० । पिप्पली-
मते राजनि० । [राजनि० २ शोषनाशके त्रि० ।

शोषापहा स्त्री शोषरूपहन्ति अप-ह-ञ-ड । १ क्लीतनके
श्रीक न० शुक्रानः सङ्घः अण् । १ शुक्रसमुदाये अमरः ।
शूकोऽस्त्यत्र णः । स्त्रीणां २ करणभेदे राजनि० ।

श्रीकर न० श्रीकरस्य वराहस्येदम् अण् । १ श्रीकरे तीर्थभेदे

वराहपुराणम् । २ श्रीकरसम्बन्धिनि त्रि० । स्त्रियां लीप् ।
श्रीकरव न० तीर्थभेदे “परं श्रीकरं स्थानं सर्वसंसारमोक्ष-
णम् । यत्र संस्था च मे देवि ह्युद्धृताश्च रसातलात् ।
यत्र भागीरथी गङ्गा मम श्रीकरे स्थिता” वराहपु० ।

श्रीक्तिकेय न० शुक्तिकायां भवम् ङक् । सुक्तायां राजनि०
श्रीक्तेय न० शुक्तो भवम् ङक् । सुक्तायां राजनि० ।

श्रीक्ता पु० शुक्लस्य भावः व्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

श्रीच न० शुचेर्भावं अण् । १ शुद्धौ पवित्रतायाम् “अमल्य-
परिहारश्च संसर्गशान्तिनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं
शौचमित्यभिधीयते” इति बृहस्पत्युक्ते श्रधर्माविशेषे च
“सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽप्यर्थैर-
शुचिः शौचाज्ज हृदा वारिणा शुचिः । मलशौचं मनः-
शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौचं जल-
शौचन्तु पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचं च तस्य स्वर्गो न
दुर्लभः” गारुडे ११० अ० ।

हृदादिशौचप्रकारस्तु आ० त० दर्शितो यथा

देवचः “धर्मविद्वत्पुणं हृत्त्वमयः शौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् । प्रकृतिस्थिति-
रेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया” । कारणाद्गोमादेः ।
ब्रह्माण्डपु० “उद्धृतोदकसादाय नृत्तिकाश्चैव वाग्यतः ।
उद्धृतुखो दिवा कुर्वात् रात्रौ चेद्दक्षिणासुखः । सुनि-
र्णिके हृदं दद्यात् हृदन्ते त्वप एव च । दातव्यसुदकं
तावदु यावत् स्यात् नृत्तिकाक्षयः” । कुर्वात् शौचमिति
शेषः । सुनिर्णिके भरद्वाजोक्तोद्गादिप्रकृते गुदे । उ-
दकपात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आ-
दित्यपु० “रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्वात् शौचमनु-
द्धृतं । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्” । य-
स्मिन् प्रदेशे शौचं कर्तव्यं तस्मादरत्निमात्रव्यवहितं जलं
तत् स्थूलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् । विष्णुपु० “वलमी-
कमूपिकीतुखातां हृदमन्तर्जलां तथा । शौचावशिष्टां मै-
हाञ्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राणप्रवहाञ्च
हृत्तोखातां सकर्दमाम्” । मनुदण्डो “एका लिङ्गे गुदे
तिष्ठो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या हृदः
शुद्धिमभीप्सता” । उभयोः करयोः । विष्णुपु० “एका-
लिङ्गे गुदे तिष्ठो दश वामकरे तथा । हृत्त्वये च सप्ता-
न्या हृदः शौचोपपादिकाः” । यमः “लिङ्गे त्वेका गुदे
तिष्ठो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याञ्च दातव्याः
सप्त नृत्तिकाः” । पैठीनसिः “नृत्तिकां संदृष्ट्वा एका

विष्णुऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त
इत्यादि । एतासां संख्यानां द्वाद्युत्थाधिक्यं गम्या-
द्यनुष्ठानसुखस्य व्यवस्थेयम् । वामहस्ते दशदानान-
न्तरं तत्पुष्टे षड्दानमाह हारीतः “दश मध्ये च षट्-
पुष्टे इति” । शङ्खदण्डौ “तिष्ठस्तु स्तिका देवाः कृत्वा
नखविशेषणम् । तिष्ठस्तु पादयोर्देवाः शुद्धिर्वामेन
नित्यशः” । नखशोधनं हस्तादिना नखान्तर्गच्छशोधनम्,
तिष्ठ इति हस्तयोरिति शेषः । पादप्रक्षालनं कांक्षे न
कर्त्तव्यमित्याह विष्णु धर्मोत्तरम् “दर्शनं मार्जयेत् पादौ
न च कांक्षेन धावयेत्” । दण्डः “विष्णे तत्र समाख्या-
ता त्रिपर्वी पूज्यं ते यथा” । अङ्गप्रवृत्तिमात्रा तु प्रथमा
स्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदङ्गोद्गं
प्रकीर्त्तिता । यदा तु चतुर्प्रमाणां वा यदा नखरेप-
ण्यो न भवति तदा अधिक्कापि कर्त्तव्यम् । “नखरेप-
ण्यधकरं शौचं कुर्यादतन्मित्रतः” इति याज्ञवल्क्यात् ।
शुद्धादन्त्य परिसाधमाह वसः “स्तिका तु बहुहिता
त्रिपर्वी पूज्यं ते यथा” । त्रिपर्वी तर्जनीमध्यमाभाभि-
कानामपत्यम् । मूलमात्रेति स्मृतिः “एकां विष्णे खट्वं
दद्यात् वामहस्ते तु स्तिकायम् । उभयोर्हस्तयोर्द्वे च
मूलशौचं प्रकीर्त्तितम्” । ब्रह्मपुराणे “पादयोर्द्वे
गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिभ्याम् । हिराचम्य ततः
शुद्धः स्तुत्वा विष्णुं सनातनम्” । पादयोर्द्वे एकैका ।
इदं कृतोत्तमं, पुरीषोत्तमं तिष्ठणं विधानात् । दण्डः
“यथोदितं दिवा शौचं कर्त्तुं रात्रौ विधीयते । आहारे
तु तदङ्गं स्नातदङ्गं तु पथि स्मृतम्” । यथोत्तकरणा-
शक्तावेवेदं न तु निशादिपुरस्तारेणैव वाक्यस्यादृष्टता-
पत्तेः । आपस्तम्बः “यदि पादस्तु विज्ञेय स्नातः कु-
र्याद् यथाबलम्” । एतयोर्विरोध आसामासाम्यं परि-
हरणीयः । दण्डबोधायनौ “देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं
द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रक-
ल्पयेत्” । ब्रह्मपुराणे “न यादुपनीयेत द्विजः शूद्रस्त-
थाकुम्भः । गच्छेपण्यधकरं शौचं तेषां विधीयते । प्र-
माथं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते । यावत् शुद्धि-
र्न भव्येत तावत् शौचं समाचरेत् । न्यूनाधिकं न
कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिर्नभीष्यता । प्रायश्चित्तं प्रसज्येत
विहितानि कृते । शौचाचारविहीनस्य समस्ता नि-
म्नताः क्रियाः” । गच्छेपण्ये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं
भाष्यवक्ष्यविरोधात् । गच्छेपण्ये त्वधिकसंख्यापि

याज्ञवल्क्यवचनसमुपनीतादिपरं वा । व्याघ्रपादः “शौ-
चस्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमन्तरमथा । स्नानाभ्यां
स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । गङ्गातोयेन कृत्-
व्येन स्नानारैश्च नगोपमैः । आसुतोः स्नातकस्यैव भाव-
दुष्टो न शुद्धयति” । स्मृतिः “धावन्त्य प्रसक्तस्य मूलो-
च्चारकतन्मथा । भुजान्माचमनाहं नान्दिकं बाजिवा-
दयेत् । जन्मप्रवृत्तिं यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तत्प्रवृत्तं याति एकहस्ताभिमादनात्” । ऋग्यजुः
“यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत् । न
शुद्धस्तु भवेत्तस्य स्तिकां वो न शोधयेत्” । शौचान-
न्तरं हारीतः “गोमयेन खट्वा वा कण्डूजम् प्रसक्तं
पूर्ववदपस्तुभ्य आदित्यं सोममग्निं वा वीजेत” इति ।
अत्र मार्जनानन्तरं स्नानमन्यत्र तथा दर्शनात् । आच-
मनागन्तरं स्नानादिदर्शनं यथावस्थम्” ।

शौट गवं व्या० पर० सक० सेट् । शौटति अशौटीत् । अदित्
चङि न चुस्तः । [लि० सि० कौ०]

शौटीर पु० शौट-ईरन् । १। त्यागिनि श्वीरे च श्वशान्वित
शौटीर्थ्य न० शौटीरस्य वीरस्य भावः प्रज् । १। वीथ्ये २। प-
राक्रमे ३। नवे च । [शौडति अशौडोत् ।

शौड गवं व्या० पर० सक० सेट् । अदित् चङि न चुस्तः ।
शौण्ड लि० शुण्डायां सुरायामभिरतः अण् । १। मत्ते अमरः ।
२। दधे च “सप्तमी शौण्डे” पा० । ७। दानशौण्ड
दानदधे ।

शौण्डिक पु० शुण्डा सुरा पत्यमस्य ठक् । १। मद्यविक्रेतरि
२। जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियं डीप् । “ततो ना-
भिरुक्तव्यायां केवसादेव शौण्डिकः” पराशरपद्धतिः ।

शौण्डिन् लि० शुण्डा सुरेव अण् शौण्डं तत्पत्यमस्यल्ल
इति । शौण्डिके शब्दर० ।

शौण्डी स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अल्लस्यल्ल अण्
गौरा० डीप् । १। चय्ये २। गजपिपल्याश्च विभः ।

शौण्डीर पु० शुण्डा गवोऽल्लस्य ईरन् स्वार्थे अण् ।
गवान्विते लि० धनञ्जयः ।

शौद्र पुंस्त्री शूद्रायां द्विजातिभिरुदायां भवः अण् । दादश-
पुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पारश्वदादौ जटा०
स्त्रियं डीप् । इदमर्थे अण् । २। शूद्रस्यस्त्रियि लि० ।

शौडोदनि न० शुद्धोदनस्यापत्यम् इङ् । बौद्धमते भेदे अमरः
शौधिका स्त्री शोधः शोधनं नखविरक्तस्यैव द्वितः ठक् ।
रत्नशङ्खौ शेषण० ।

शौनिक पु० शुनकस्यापत्यम् अण् । सुनिभेदे "नैमिषेऽनिमिष-
जले ऋषयः शौनकादयः" इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु० शुना प्राणिवधस्यानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांस-
विक्रेतरि (कसाद) हेमच० । २शृगयायां शब्दमा० ।
३शृगयाशीले च ।

शौभ न० शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे
हरिचन्द्रपुरे २देवे पु० त्रिका० । ३शुवाके शब्दमा० ।

शौभाञ्जन पु० शोभाञ्जन एव स्वार्थे अण् । (शजना) वृत्त-
भेदे द्विरूपकोपः । [शब्दमा० ।

शौभिक त्रि० शोभं व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके
शौरि पु० शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य स्वर्णस्य वा अ-
पत्यम् इज् । १विष्णो २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न० शूरस्य भावः प्रज् । १वीर्य्यं २शक्तौ ३स्वार्थभक्षां
च भेदि० । [ठक् । शुल्कादानाधिक्रान्ते हेमच० ।

शौल्लिक पु० शुल्के राजादिदेवे करे तदादाने अधिगतः
शौल्लिकीय पु० शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ठक् । विप्र-
भेदे अमरः ।

शौल्लिक पु० श्लो० शुल्लः ताच्च तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् ।
कांक्षकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शौव न० शुनः सङ्कोचः श्वन+अण् टिलोपः । शुनः सङ्कोचे
अन्त्यत्वं न टिलोपः शौवन इत्येव शुनः सम्बन्धिनि
संक्षिप्तमा० । [भाविदिनस्थायिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि० श्वः परदिने भवः श्वस्+ठक्-तट् च ।

शौवापद् त्रि० श्वापदखेदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु० शुष्कलं शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांस-
विक्रेतरि भेदि० । तद्व्यस्यमस्य अण् । २शुष्कमांसमन्त्रके
त्रि० अमरः । [तत् अश्वोतीत् ।

शुत क्षरणे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्रोतारि हरित् अशु-
श्रुत क्षरणे भ्वा० पर० अक० आसेचने सक० सेट् । श्रोतारि
हरित् अश्रुतत् अश्रोतीत् ।

श्रोत पु० श्रुत-वज् । समन्तात् मेघने आचारे अमरः ।

श्रमन् न० श्रते शी-मनिन् ङिञ् । १पुंसु २श्वे कालिकापु-
त्रदन्तोऽप्यत्र "सर्वे नान्ताः अदन्ताः सु" रित्युक्तेः ।

श्रमशान न० श्रमानः श्रवाः श्रतेऽत्र शी-श्रानच् ङिञ् ।
"श्रमन् शब्देन श्रवः प्रोक्तः शानं श्रयनमुच्यते । निर्वचन्ति
श्रमशानार्थं सुने ! शब्दार्थकोविदाः । मज्झन्यापि च भू-
तानि प्रलये सङ्गृह्यन्ते । श्रतेऽत्र श्रवे भूत्वा श्रमशानन्
चतोऽभवत्" महाभूतव्यसने महाश्रमशाने १काश्यास

कालिकापुराणे १० अ० । २श्रवटाहस्याने अमरः ।

श्रमशानकाली स्त्री श्रमशानस्या काली । कालिकाभेदे ।

श्रमशानवासिन् पु० श्रमशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे
२वटुकभैरवे च । श्रमशानवासकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि० ।

श्रमशु न० श्रम पुंसु खं श्रूयते लज्जतेऽनेन श्रु-ङु । पुरुषशु-
खस्ये लोमसङ्के अमरः । "केशश्रमशुधारयतामप्रा-
भवति सन्तति" शु०त० ।

श्रमशुमुखी स्त्री श्रमशु मुखे यस्याः ङीष् । १पुरुषलज्जश्रु-
क्तायां २पोटाख्यायां स्त्रियां ङीष् ।

श्रमशुल पु० श्रमशु विद्यतेऽस्य लच् । श्रमशुयुक्ते [चुरकर्मकारके ।

श्रमशुवर्धक पु० श्रमशु वर्धयति क्षिन्ति वृध-ण्वल् । नापिते

श्रील निमेषणे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्रीलति कश्मीलीत् ।

श्रान त्रि० श्रौ-क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते "पथश्रा-
श्रानकर्दमान्" रघुः ।

श्याम पु० श्यै-मक् । १वृद्धदारकण्डके २प्रयागतीर्थस्थे वटे

३कोकिले ४मेघे ५क्षणावर्णे ६हरिदण्डे च । ७तद्वति

त्रि० भेदि० । दधुक्षूरे ८पीलुवृक्षे ९श्यामाके राजनि० ।

११मरिचे १२सिन्धुजलवर्णे च न० भेदि० । १३दमनकण्डके

१४गन्धह्वे पु० विश्वः ।

३१क्षेदेऽपि क्षणश्यामनीलादीनाममरादौ पथ्यायता तत्र

क्षणावस्तूनि कतिचित् कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा

"क्षणानि केशवः सीरिचौरं चन्द्राङ्कुराहवः । विन्ध्या-

ञ्जनाद्रिहृत्पाहिवनभैरवराजसाः । शिवकण्ठघनहैपा-

यनरामधनञ्जयाः । शनिः द्रुपदजा काली कल्बिकोत्तय-

माऽहुराः । केशकञ्जलकस्तूरीराजपट्टविदुरजम् ।

विप्रकोषकुहूश्शशाशुरुपापतमोनिशः । मसोपकुसुमटा-

म्नोपियसुनाधूमकोकिलाः । गोलाङ्गूलाङ्गुल्लाखे कण्ठः

खड्गनैकिनीः । शवलं ताक्षतापिङ्गतिचेन्दीवरवह्वयः ।

रसावज्जुतष्टङ्कारौ कटाक्षोऽणिः कनीनिका । नीली

जम्बूफलं सुप्ता काकलत्याङ्गुकीर्तयः । भिन्नच्छाया

गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः" ।

श्यामक न० श्याम+संज्ञायां कन् । १रोहिण्युषे राजनि० ।

२श्यामाके (श्यामा) धान्यभेदे पु० हेमच० ।

श्यामकण्ड पु० श्यामः कण्डोऽस्य । १मयूरे हेमच० । २शिवे

३नीलकण्ठविहगे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां रा-

जनि० । [राजनि० ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामः काण्डोऽस्याः । गच्छद्वयां

श्यामग्रन्थि स्त्री श्यामो यन्त्रिहाराः । गण्डद्वयां राजनि०
 श्यामपत्त पु० श्यामानि पत्ताणि यस्य । तमाचट्टे शब्दच०
 श्यामल पु० श्यामवर्णं लाति ला-क । १पिप्पले २कण्ठ-
 वर्णयुते त्रि० मेदि० । ३खड्गगन्धार्वा ४कटभ्यां ५जम्बा
 ६कस्तूर्यांश्च स्त्री राजनि० । ७श्यामवर्णं पु० अमरः ।
 श्यामलचूडा स्त्री श्यामला चूडास्याः । गुह्यायां राजनि०
 श्यामलता स्त्री कर्म० । १स्नानामख्याते शारिवौषधौ श-
 ङ्कर० श्यामलस्य भावः तल । २कण्ठवर्णं ३हरिद्वर्णं च
 श्यामलिका स्त्री श्यामलोवर्णोऽक्षत्रस्याः ठन् । नील्यानो-
 षधौ राजनि० ।

श्यामलेक्षु पु० कर्म० । (काजला) इतुभेदे राजनि० ।

श्यामसुन्दर पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकण्ठे "श्याम-
 सुन्दर ! ते दास्यः" इति भागवते १०स्क० २२ख० ।

"ध्यायन्ति योगिनस्तच्च शुद्धं ज्ञातिःस्वरूपिणम् ।
 हस्तपादादिरहितं निगुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तत्र
 मन्यन्ते तद्गताः स्वरूपदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योति
 रहो तेजस्विनं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं
 श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४१ ख० ।

श्यामा स्त्री श्यै-मन् । १शारिवौषधौ २अप्रसूताङ्गनायां
 ३प्रियङ्गुौ ४यसुनायां ५वागुजौ ६रात्रौ ७कण्ठनिवृति
 दनील्यां मेदि० ८शुगुलौ ९०शोमलतायां ११शुन्द्रायां
 १२कण्ठायाम् १३र्याम्बिकायां विश्वः । १४शुडूच्यां १५क-
 स्तूर्यां १६वटपत्त्रां १७वन्दायां १८नीलपुनर्नवायां
 १९पिप्पल्यां २०हरिद्रायां २१नीलद्रुप्यां २२तुलस्यां
 २३वज्रवीजे २४गवि २५कायायां २६कण्ठशारिकायां
 २७शिशपायां २८पल्लिभेदे (श्यामा) राजनि० ।
 "शोतकाले भवेदुष्णा प्योष्णे च सुखशीतला । तप्तका-
 ल्पनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्तिता" इत्युक्तवचने
 २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च
 "ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्नाथी । पूर्वत्यक्त
 खतीरूपा जन्मार्धं मेनकां ययौ । समयस्यातुरुपेण
 मेनका कठरे शिवा । सम्भूय च ससुतन्ना सः लक्ष्मी
 रिष सागरात् । यस्मिन्समये देवी नवम्यां ऋगयोगतः ।
 अर्द्धरात्रौ ससुतन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तान्तु ददा
 यथा जातां नीलोत्पलदलानुगाम् । श्यामां सा मेनका
 देवी सुदमापातिहर्षिता" कालिकापु० ४० ख० ।

श्यामाक पु० श्यामेव कायति कै-क । (श्यामा) धान्यभेदे
 "श्यामाकः शोमणो रूक्षो वातलः कफपित्तज्व" भावप्र०

श्यामाङ्ग पु० श्यामं हरिद्वर्णमङ्गमस्य । १बुधपदे त्रिका० ।
 २कण्ठदेहे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गी विगढाच
 खराम्" तन्त्रम् ।

श्यामान्त्री स्त्री कर्म० । नीलान्त्रीचुपे राजनि० ।

श्यामिका स्त्री श्याम+वा० भावे ठन् । १श्यामत्वे २स्वर्णो-
 दिमालिन्ये च "हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्या-
 मिकाऽपि वा" रघुः ।

श्याल पु० श्यै-कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । स्वार्थे ठक् ।
 श्यालिकोऽप्यल । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच०]

श्यालिका स्त्री श्यै-कालन् संज्ञायां कन् । अत इत्त्वम् ।

श्याव पु० श्यै-वन् । १कण्ठयोतमिषवर्णं २तदति त्रि० अमरः

श्यावदत् त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दन्तादेशः । श्यामवर्ण-
 दन्त्युक्ते स्त्रियां ङीप् ।

श्यावदन्त पु० कर्म० । १स्वभावतः कण्ठवर्णयुक्ते दन्ते ६इ०
 कप् । २तद्युक्ते त्रि० "धुरापः श्यावदन्तकः" विष्णुसू०

श्येत पु० श्यै-इतच् । १शुक्लवर्णं २तदति त्रि० स्त्रियां ङीप्
 तस्य नञ् । श्ये-नी । [हारा स्त्रियां ङीप् ।

श्येतकोलक पु० स्त्री० श्वेतः कोल इव । (पुटि) सव्यभेदे

श्येन पु० स्त्री० श्यै-इनन् । १पल्लिभेदे (वाज) अमरः । २पा-
 न्धुरवर्णं च ३तदति त्रि० मेदि० ।

तत्खगस्य शुभाशुभस्तुचनं यथा "प्रदक्षिणोक्तत्वं नरं
 व्रजन्तो यात्रासु वासेन गताः प्रवेशे । श्येनाः प्रवृत्ताः
 प्रकृतस्वरालो शालाः प्रदीप्ता विततस्वरालो । श्येनो
 नृणां दक्षिणवायव्यभागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति ।
 तिष्ठन् पुरस्तान्मृतये करोति युद्धे जयं कृत्तरथध्वजस्यः"
 इति वसन्तराजः । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते
 २यागभेदे अभिचारशब्दे दृश्यम् ।

श्येनचण्डा स्त्री श्येनी चण्डेव । दन्तीदृक्ते राजनि० ।

श्यै गतो म्वा० म्वा०सक० अनिट् । श्यावते अश्याय ।

श्यैनम्माता स्त्री श्येनस्य पातो यत् अण् लुप् च । अण-
 वायाम् अमरः ।

श्यो(ण)नाक पु० श्यै-ओना(णा)क । (शोणा) लुपेभेदे ।
 "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । पाही
 तिकोऽनिलश्चेद्वापित्कासामनाशनः । कटु तस्य फलं
 बालं रूक्षं वातकफापहम् । हृद्यं कषायं सधुरं रोचनं
 लघु दीपनम् । गुल्मार्शःकमिहृत् प्रोक्तं शुक्रवातप्रको-
 पणम्" भावप्र० ।

श्यै सपथे स्वा० म्वा०सक० सेट् इटि । अहुति अश्रुहिट् ।

अम गतो भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । अङ्गति अङ्गीत् ।
अण दाने भ्वा० पर० सक० सेट् । अणति अणायीत् अणायीत्
मित् घटादि० अणयति ।

अण दाने चु० उभ० सक० सेट् । अणयति ते अणयिष्यत् त ।
अत् अय्य० ओ-डति । अङ्गायाम् । [अणयिष्यत् त ।
अथ यत्ने अक० प्रतिहर्षे सक० चु० उभ० सेट् । अणयति ते
अथ दोषत्ये अ० चु० उ० सक० सेट् । अणयति ते अणयिष्यत् त ।
अथ बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । अणति अणयीत् अणायीत् ।
अथ बन्ध मोक्षे बधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
अणयति ते अणति अणयिष्यत् त अणयिष्यत्-अणायीत् ।
अथ शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् ।
अण्यते अण्यिष्यत् ।

अथन न० अथ-लुट् । १ वधे २ यत्ने ३ प्रतिहर्षे च ।

अथा स्त्री अत्-धा-अङ् । १ आदरे २ श्रद्धा शब्दच० । १ गुह-
वेदान्तवाक्यादिषु विशिष्ये वेदान्तसा० ४ अ० हायां पञ्चित-
प्रसादे "प्रत्ययो धर्मकार्येषु सा अङ्गित्यभिधीयते" इति
सूत्र्युक्ते धर्मकार्येषु इत्यनेन च अमरः । "प्रत्ययो
धर्मकार्येषु तथा अङ्गित्युदाहृता । नास्ति अङ्गित्वान्नस्य
धर्मकार्ये प्रयोजनम्" इति सूत्रितः । सा त्रिविधा यथोक्तं
गीतायाम् १७ अ० । "त्रिविधा भवति अङ्गा देहिनां सा
स्वभावजा । शान्तिरक्षो राजसी चैव तामसी चेति तां
शृणु । सत्त्वतुल्यरूपा सर्वस्य अङ्गा भवति मारुत ! । अङ्गा-
मयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः । यजन्ते सा-
त्त्विका देवान् यजन्ते रक्षांसि राजश्याः । प्रेतान् भूतगणां-
द्यान्ते यजन्ते तामसा जनाः" । "अङ्गा पूर्णो रसे धर्माः
अङ्गा मध्यान्तः संस्थिता । अङ्गा नित्या प्रतिष्ठासु धर्माः
अङ्गैव कीर्तिताः । श्रुतिसात्वतस्याः सूक्ष्माः प्रधान-
सुरूपेश्वराः । अङ्गानामेव गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा ।
कायक्लेषेन बद्धमिस्तथैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः संप्रा-
प्यते सूक्ष्मः अङ्गाहीनैः सुरैरपि । अङ्गाधर्मः परः
सूक्ष्मः अङ्गा ज्ञानं कृतं तपः । अङ्गा स्वर्गस्य मोक्षस्य
अङ्गा सर्वास्मिन् जगत् । सर्वस्य जीवितं वापि दद्या-
दङ्गद्वया यदि । नाम्नयात्तत्फलं किञ्चित् अङ्गादानं
ततो भवेत् । एवं अङ्गान्वयाः सर्वं सर्वधर्माः प्रकी-
र्तिताः । केशवः अङ्गया गम्यो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा"
वज्रपु० । देवलः "अर्थानामुदिते पाले अङ्गया प्रति-
पादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानस्य वक्ष्यते ।
उदितं शास्त्रवर्णितं । देवसेनान्यायुक्ता यथा "अङ्गति-

ज्ञानस्यया च सदा अङ्गेति कीर्तिता" । अतएव भग-
वद्वातासु "अङ्गद्वया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतम् यत् ।
असंख्यं व्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नेह च" । हरिवं-
"अङ्गातिथं आङ्गमधीतमङ्गं त्वदङ्गिणं यज्जमन्ति त्वज्जा-
कृतम् । अङ्गद्वया दत्तमसंख्यतं हविर्भागाः षड्ते तव
दैत्यपुङ्गव !" सु० त० । आचम्यल्लक्ष्यः "अङ्गाविधिसमायुक्तं
कर्म यत् क्रियते ऋभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय
कल्पते" यामिनाचम्यल्लक्ष्यः "विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृत-
मङ्गद्वया च यत् । तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः"
अङ्गालु स्त्री अङ्गा-आङ् । १ अ० हायां स्त्रियां २ अङ्गायुक्ते
ति० ।

अथ्य अन्यने बधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
अथ्यति ते अथ्यति अथ्यिष्यत् त अथ्यिष्यत् । [अथ्यत्
अथ्य साधने प्रतिहर्षे च क्रा० प० सक० सेट् । अथ्याति अथ्य-
अथ्य पु० अथ्य-भावे वज्र । १ अथने कर्त्तरि अच् । सर्वसो-
वनकर्त्तरि २ विष्णौ त्रिका० ।

अथ्यन न० अथ्य-लुट् । अन्यने ।

अपित लि० चु० आ-त-णिञ्-एकं चुल्लव । हतादिभिर्द्धो
पक्षे मांसादौ जटा० ।

अम तपसि, आयासे खेदे च अक० भ्वा० शमादि० पर० सेट्
उदित् क्ता वेट् । आस्यति इदित् अस्यत् अस्यीत् ।
आन्वा अमिता आनः । [आभ्यासे च हेमच० ।

अम पु० अम-वज्र न टङ्गि । १ तपसि २ खेदे ३ आयासे ४ अ-
अमण पु० अम-वुच् । १ यतिषेदे २ भिक्षालीयिनि लि० ।
३ जटामांसां ४ सुखलीय्यां ५ शरीरेभेदे ६ सुदर्शनायां
स्त्रियां च स्त्री सेटि० ।

अमिन् लि० अम-इनि । अतकृते । [इत्येके ।

अम्भ प्रसादे भ्वा० आ० सक० सेट् । अम्भते अम्भिष्यत् । अन्भ
अथ पु० अि-अच् । आभ्ये । ल्युट् । तत्रैव न० अमरः ।
अव पु० शृणोत्यनेन सु-अप् । १ कर्णे २ ख्यातो च भरतः ।
अवण न० शृणोत्यनेन सु-वरणे ल्युट् । १ कर्णे शब्दपाह-
कन्दिर्यभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २ श्रुतौ अङ्गन्यादिषु
हाविषे शनजले पुं स्त्री० ज्यो० त० क्लीबत्वमपि "अमा-
कृपाते अवणं यदि स्यादिति" सूत्रितः । ३ सुखद्वारिकाटले
स्त्री रत्नमा० ।

अवणदादशी स्त्री अवणेन युक्ता दादशी शाक० । "मासि
भाद्रपदे शुक्ले दादशी अवणान्विता" इत्युक्तायां भाद्र-
शुक्लदादश्याम् । प्रतशब्दे दश्याम् ।

अवणशीर्षिका स्त्री अवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इ-
त्वम् । आवणीवृक्षे राजनि० । [यसि । २कोत्तौ ।

अवस् न० अयतनेन सु-करणे अयि । १कर्णे अमरः । कर्मणि
अवाय्य पु० सु-आय्य । यन्त्रियपशौ चि०कौ० । शब्दकल्प-
द्रुमे अवाय्य इति पाठ कल्पनं प्रामादिकमेव ।

अविष्ठा स्त्री अयते सु-अप् अवः प्रक्षिद्धिरक्तप्रस्थाः सतप्
ङीप् अतिशयेन अववती इत्यन् सतपो लुक् । १धनिष्ठा-
नकले अमरः २अवणनकले च ।

अविष्ठाज पु० अविष्ठायां अवणनकले जायते जन-ङ ।

बुधपक्षे तिका० । भगदैवतशब्दे ४६११२० इत्यम् ।

आ विक्लृत्तो अदा०पर० अनिट् । आति अस्मासीत् ।

आ पाके अदा०पर० सक० अनिट् घटा० । आति अस्मासीत्
अपयति । [२यवावां स्त्री अमरः ।

आण लि० आ-क्त । १घटादिभिर्द्धौ पक्षे सांसादौ जटा० ।

आज्ञ न० अज्ञा-हेतुत्वेनास्त्रस्य अण् । “अज्ञया दीयते
यज्ञात् आज्ञं तेन निगद्यते” इत्युक्ते पित्रादिभ्यः अज्ञया
देये १द्वये । अस्त्रार्थे अण् । २अज्ञायुक्ते लि० ।

आज्ञलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च गद्याज्ञादिपद्धतौ हेमाद्रि
आज्ञकल्याणसारेणास्माभिः प्रदर्शितं यथा

“सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य
पुत्रादिभिर्मन्त्रद्वारा अज्ञयाज्ञादेदीनां आज्ञम् “अथैतन्मतुः
आज्ञशब्दं कर्म प्रोवाचेति” आज्ञविवेकप्रतापस्तस्त्वच-
नेन आज्ञशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् “संस्कृतं
व्यञ्जनात्” च पयोदधिघटान्वितम् । अज्ञया दीयते
यज्ञात् तेन आज्ञं निगद्यते” इति आज्ञतत्त्वघटतपुत्रस्य
वचनेन अज्ञाहेतुकदानरूपकर्मविशेषस्य आज्ञपदार्थताव-
गमाच्च । आज्ञमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मत्वार्थ
इति आज्ञविवेकः । तस्मिन् कर्मणि यागादाविन्द्रादी-
नामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्या-
गात् । तथा च यागादौ मन्त्राहुता इन्द्रादयः शक्ति-
मालेण तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन
तत्स्थलेषामभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा आज्ञेऽपि
मन्त्राहुताः पित्रादयः समागताः पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन
तत्स्थले विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम् । किन्तु सर्वे
हि लोकः सफले कर्मण्येव प्रवर्तते नाफले । तत्र
यज्ञादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेव आज्ञादेवानां पित्रा-
दीनां फलदातृत्वे सम्भवत्येव आज्ञस्य सफलत्वं भवेत्त-
देव नोपपद्यते । तथा हि इन्द्रादयो हि देशास्तेना

विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहुताः शक्तिविशे-
षेण यज्ञदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च
यज्ञदत्तद्रव्यदर्शनमालेण तृष्यन्तो विशिष्टफलदानाय स-
मर्थाः । नैवं पित्रादयो भवितुमर्हन्ति । ते हि स्वस्व-
कर्मांतुसारेण नानाद्योनिततया अतिविप्रकष्टदेशस्थिताः
विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहुताः आज्ञदेशे
आगच्छेयुः । आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवाना-
मिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमालेण तृप्तेरभा-
वाच्च । भोजनेनैव तेषां तृप्तिश्चम्भाच्च भोजनमन्तरेण
कथं तृप्तेयुः । अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः । पश्चा-
दिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः । अपरञ्च इह
दत्तस्य चाज्ञादेरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमना-
सम्भवः । आज्ञदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृ-
देशगमनमित्यनुमीयते । एवमिह दत्तेनाज्ञेनान्यत्र स्थि-
तानां भोगस्तु नैव सम्भवी । पालीयज्ञाक्षणेन आज्ञा-
क्षस्य भोजनाच्च पित्रादितृप्तिस्त्वयः भोगतृप्तेः सामा-
नाधिकरण्यनियमात् । किञ्च देवयोनिगतानामसृष्टताम्बसां
मातृप्रयोग्येनाज्ञेन कथं तृप्तिः कथं वा पशुयोनिगतानां
तृणाहारयोग्यानां तेन तृप्तिः । तेषां पश्चादिभावमाप्ते-
रुपां फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वांतु-
भवसिद्धः । एतेन “यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति
जातरम् । एवं आज्ञेऽज्ञसिद्धिं मन्त्रः प्रापयते पितृन् ।
नामगोत्रं पितृष्वान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः । नाममन्त्रै-
स्तथोद्देशो भवान्नरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयन्त्येते
तदाहारत्वमागताः । देवो यदि पिता जातः शुभ-
कर्मांतुसारतः । आज्ञाक्षमसृष्टं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ।
दैवत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् । आज्ञाक्षं
वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति । पानं भवति यज्ञत्वे
सृष्टत्वे च तथाभिषम् । दनुजत्वे तथा सांसं प्रेतत्वे
क्षिप्रोदकम् । मातृप्रत्येऽज्ञपानादि नानाभोगरहं
तथेति च” हेमाद्रिआज्ञकल्यादिदृष्टतर्काच्छेदयवचनैरिह
दत्ताज्ञादेरेव मन्त्रशक्त्या विप्रकष्टदेशनयनं पितृपा-
त्रयोनियोग्यासृष्टादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इ-
त्यपि न विचार्य्याद् अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतन-
धर्मकल्पनापि तदैव साधीयसी स्वात् यदि दत्ताज्ञादे-
रिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्वात् स्वाच्च पूर्वरूपावस्था-
भावः । तथा च एवमादिवचनानां स्तुत्यर्थवादपरताया
अप्ये दर्शयिष्यमाणत्वाच्चाधिककल्पना । किञ्च पाल-

अज्ञानेन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तर-
नयनं कथं वा तत्तदाहारतारूपेण परिणामः धर्मिणि
सत्येव स्थानान्तरगमनादिसम्भवो न विनष्टस्यातः । आ-
ज्ञस्य कथं प्रयोजनवत्त्वमित्येवं स्थिते । उच्यते । आ-
ज्ञादिसंस्मृदानक्रियाया इव आज्ञकर्मण एव स्वजन्य-
पुण्यद्वारा विशिष्टफलजनकता तत्र च कालान्तरभावितत्-
तत्फलदानाय तत्कर्मसाक्षिणः परमेश्वरस्यैव तत्साध-
नत्वम् । कतएव भगवद्गीतायाम् “यो यो वां यं यं तनुं
भक्तः अज्ञयार्चिहसिच्छति । तस्य तस्याचक्षां अज्ञां
तामेव विदधान्यहम् । स तथा अज्ञया युक्तस्त्वसारा-
धनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्
हि तान्” इति भक्तानां तत्तदितोत्पादनस्य स्वकर्तृत्वं
भगवतोक्तम् । युक्तश्चेत् तत् श्रुतिस्मृत्योरोच्यराज्याखरूप-
तया तत्तदर्थानुष्ठानेन तदाज्ञाप्रतिपालने ईश्वरस्य स-
म्माननारूपा तृप्तिस्तत्ताभीष्टलाभः । तथैवोक्तं गीता-
याम् “स्ते स्ते कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु । यतः
प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तम-
भ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इति । स्वकर्मणा
स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मनानुष्ठानेन, तस्मै परमेश्वरस्य
अभ्यर्च्य तदाज्ञाप्रतिपालनेन सम्मान्य तत्त्वस्थानेन
च तत्कृतं सिद्धिम् तत्तदभीष्टसिद्धिं लभते इति
तदर्थः । अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां आज्ञाज्ञादेवो न
स्थानान्तरगमनकल्पना । अथ वा देवदत्तादिप्रदस्य यथा
न केवलं देहमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्दे-
हाभिसानी जीव एवार्थः । तथा पित्रादिप्रदस्य उत्पा-
दकदेहाभिसानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वसु-
रूपादित्यदिषाधिष्ठिततादृशजीव एवार्थः, “वसवः पितरो
ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहाश्चादित्याः
श्रुतिरेवा सनातनी । प्रेताहुहिह्य यत् कर्म क्रियते मा-
नुषैरिह । तृणानि देवतास्तेन न प्रेताः पितरः श्रुताः” ।
इति आज्ञकल्पद्वयदेवत्ववचने पित्रादिपदानां पारिभा-
षिकत्वोक्तेः । प्रेताः श्रुताः न पितरः न केवलं
पितृपदाभिधेयाः किन्तु तदधिष्ठि वसव एव पितृपदा-
भिधेयास्त एव तृण्यतीत्यर्थः । अतएव आज्ञाकाले पित्रा-
दीनां तेन तेन रूपेण ध्येयताऽप्येवमिषास्त्वानोपप-
द्यते । एवञ्च वस्वादिवानामिन्द्रादिवत् विशिष्टशक्ति-
ज्ञानसम्पन्नतया मन्त्रमात्रावाहने यागादाविन्द्रादिवदाग-

मनसम्भावाच्च त्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्तिः, “न वै देवा
अश्रान्तिं पिबन्ति एतदेवाश्रुतं दृष्ट्वा तृष्यन्तीति” छान्दो-
ग्यवाक्यात् । अतएव भगवद्गीतायाम् “सह यज्ञाः
प्रजाः श्रुष्टा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्य-
ध्वमेव वोऽस्मिष्टकामधुक् । देवान् भावयतानेन ते
देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवा-
प्सुयेति” प्रजाकृतयज्ञेन तृप्तिनां देवानां यजनान-
फलदातृत्वम् प्रजाः प्रति प्रजापतिवचनत्वेनोक्तम् ।
अनेन यज्ञेन देवान् भावयन्तु तर्पयन्तु ते च यज्ञत-
र्पिता देवाः वः शुभान् भावयन्तु तर्पयन्तित्यर्थः ।
यज्ञपदञ्च कर्ममात्रोपलक्षणम् । एवञ्च यथा काचित्
गर्भिणी सहृदा दत्तं दोहदं मुञ्जानां स्तनं तृष्यति स्ना-
श्रयं गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहदादारयन्मुपकरोति तथा
वस्वादयोऽपि आज्ञाज्ञदर्शनमात्रतृप्ताः स्नाधिष्ठितपित्रा-
दिपुरुषान् तर्पयन्तः आज्ञकर्तुरपीष्टदातारो भवन्ति ।
प्रायुक्तवचनजातेष्वपि मन्त्रशक्त्यान्नादेशान्तरमयनकथ-
नस्यापि स्वस्वकर्मानुसारेण पश्चादिभावापक्षपित्रादीनां
तदुपभोगयोग्याज्ञादितृप्त्युत्पत्तिर्वस्वादिकृता तद्दिने भवती-
त्येतत्परत्वआज्ञप्रशंसापरत्वयोः कल्पने न वैयर्थ्यम् ।
यत्र च काश्याविवरणेन पित्रादीनां मुक्तत्वम् तत्र वस्वा-
दिमात्रस्यैव तृप्तिर्न विशिष्टस्य, विशेषणस्यासत्त्वे विशेषप्र-
त्ययैव विशिष्टकारित्वात् कुण्डलविशिष्टस्य नरस्य कुण्ड-
लापगमेऽपि मनुष्यकर्मकारित्वाव्याहृतवत् । तथा च
त एव तृप्ता विशिष्टफलं दयुरिति सिद्धा आज्ञासाधवत्ता ।
आज्ञभेदाश्च विश्वाभिन्नाद्युक्ताः प्रा०वि० दर्शिता यथा
“नित्यं नैमित्तिकं कार्यं दृष्ट्वाज्ञं सपिण्डनम् ।
पार्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठां युद्धार्थमष्टमम् । कर्माङ्गं
नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं श्रुतम् । यात्रास्त्रेकादशं
प्रोक्तं पुण्यार्थं द्वादशं श्रुतम्” । एतद्विविधपुराणे विदु-
तम् । यथा “सहस्रहनि यत् आज्ञं तद्विषयमभिधी-
यते । वैश्वदेविहीनं तदशक्तावुदकेन तु । एकोहिष्टन्तु
यत् आज्ञं तच्चैमित्तिकमुच्यते । तदयदैवं कर्त्तव्यमशु-
भानाशयेदुहितान् । कामाय तु हितं काश्यमभिप्रे-
तार्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं स्नानाधिप ! ।
उद्धौ यत् क्रियते आज्ञं दृष्ट्वाज्ञं तदुच्यते । सर्वं
प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्णे तृपवीतिना । मन्त्रोदकतिलै-
र्बुक्तां कुयार् पातचतुष्टयम् । अथ्यार्थं पितृपालेषु
प्रेतपालं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं

सपिण्डनम् । नित्येन त्वत्वं शेषं खादिकोद्दिष्टं स्थिता
 अपि । अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वण्यसुदाहृतम् ।
 क्रियते पार्वण्यं यत्तत् पार्वण्यमिति च स्थितिः । गोक्ष्यां
 यत् क्रियते आह गोक्षीयाहं तदुच्यते । बहूनां विदुषां
 सम्यक्त्वस्यार्थं पितृतृप्रेये । क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्म-
 णानान्तु भोजनम् । शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तं वैतथ्ये !
 मनोषिभिः । निष्ककाले सोमे च सोमलोचयने तथा ।
 सोयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च । देवानुद्दिष्ट्य यत्
 आहं तदुद्देविकमिहोच्यते । हविष्येण विशिष्टेन
 सप्रभ्यादिषु यत्नतः । गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहं
 कृत्यान्तु सपिण्डा । यात्वार्यमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च
 न संशयः । शरीरोपचये आहमन्नोपचय एव च ।
 पुच्छ्यर्थमेतद्विज्ञेयसौयचारिकमुच्यते ।
 दृष्टं "नित्यं नैमित्तिकं कास्यं दृष्टिआहं तथैव च ।
 पार्वण्यञ्चेति मनुना आहं पञ्चविधं स्मृतम्" । कूर्मपुराणे
 "अहन्यहनि नित्यं खात् कास्यं नैमित्तिकं पुनः ।
 एकोद्दिष्टश्च विज्ञेयं दृष्टिआहञ्च पार्वण्यम् । एतत्
 पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम्" । स्मरूपतो
 द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं
 गोक्षीयाहं आदीनां पार्वण्यकास्यदृष्टिआहं रष्टयविधानात्
 एतेष्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायः । सपिण्डोक्तकरणस्यायं शतः
 पार्वण्यविधानादंशतएकोद्दिष्टविधेरुभयात्मकत्वात् न पु-
 थक्त्वं नित्यपार्वणात् कास्यस्य देवताभेदात् पुथ-
 क्विधानम् । वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव द्वादशविधत्वम् । युगा-
 द्यादिआहानामपि सत्त्वात् । यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं
 नैमित्तिकं कास्यं त्रिविधं आहञ्चोच्यते" । इति तत्र
 नित्यपदस्यार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुर्नमित्तोत्पत्त्येन
 पार्वण्यैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम् । कास्यपदं दृष्टफलत्वेन
 तिथिआहं आदीनामभ्युदयस्य च सङ्गणार्थमित्यविरोधः ।
 विष्णुना तु नित्यकास्यरूपतया द्वैविध्यं वक्ष्यते तत्र नित्य-
 पदमावश्यकतया पार्वण्यैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम् ।
 कास्यपदमनावश्यकार्थं सुवेमिदमुपाधिभेदादविरुद्धम्" ।
 आहं विहिता देशाः प्रा० वि० दर्शिता यथा
 तत्र विष्णुः "पुष्करेण्यक्षयं आहं जपहोमतपांसि च" ।
 "पुष्करे स्नातमास्तु सर्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभि-
 धाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सङ्क्रमेण प्रभवेषु पुलि-
 नेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमययेनोपलिप्तेषु
 षड्हेषु मनोज्ञेषु च" आह आह । प्रभवोऽत्र नदीनासु-

पत्तिदेशः सरिद्वरासु सङ्क्रमेण चेति प्रस्तुत्य प्रभवेष्वन्यभि-
 धानात् । पुलिजं नदीतीर्थोत्थितप्रदेशः । निकुञ्जोत्ता-
 दिर्वेष्टितप्रदेशः प्रस्रवणं निष्करः । उपवनं षड्हवाटिका
 मनोज्ञं रमणीयम् । देवः "आहस्य पूजितो देशो
 गथा गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च निमिषं पुष्क-
 राणि च । नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
 विविक्तेषु च तृषप्रन्ति दत्तेनेह प्रितामहाः" । विविक्तं
 विजनम् । दृष्टव्यमिति "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राश्चरुकापात-
 भीरवः । मयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सुतार-
 धिप्रति । करिप्रति वृधोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
 पालयिप्रति वार्द्धक्ये आहं दास्यति चानुहम् । गथायां
 धर्मपुष्टे च सरसि ज्ञानक्षयत्वा । गथाशीर्षेऽक्षयवदे
 पितृणां दत्तमक्षयम् । धर्मोदयं धर्मपुष्टं धेनुकारण्य-
 मेव च । दृष्टैतानि पितृचार्यं वंशान् विंशतिमुद्धरेत्" ।
 मयासुपादाय गथास्यानविशेषोपन्यासोऽधिकफलार्थः । इह
 आहदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषस्मरूपवि-
 शेष्टास्तत्तद्देशनिवासिभ्योऽवगतव्याः । अत्र पुष्करेण्यक्षयं
 आहमित्यादिविष्णुादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थप्राप्तिनिमि-
 त्तोऽमावास्यादिआहं च प्राप्ते पुष्करादिदेशाख्यगुणफल-
 आहविधिः "गोदोहेनापः प्रणयेत् पशुकामस्येति" वत् न तु
 विशिष्टआहान्तरविधानं विविक्तोपापपतेः स्वत्वात् तु
 "सोमेन यजेतेत्यादौ" तथा । तथा मनुः "शुचिं देशं वि-
 विक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाश्वनञ्चैव प्रयत्नेनोप-
 पादयेत् । अथकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विवि-
 क्तेषु च तृषप्रन्ति दत्तेन पितरः सदा" । अशुचिसम-
 विक्तमदक्षिणाश्वनं यत्नतः शुचित्वादिना उपपादयेत् ।
 विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोज्ञेषु विविक्तेषु वनादिषु ।
 यस्य "दक्षिणाश्वनं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।
 शुचिदेशं परीक्ष्यात् गोमयेनोपलेपयेत् । आगारेषु विवि-
 क्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च । विविक्तेषु च तृषप्रन्ति देशेषु
 पितरः सदा । पारक्ये भूमिभागे तु पितृणां निर्वपेत्तु
 यः । तद्भूमिस्त्रासिपितृभिः आहं कर्म विहच्यते । त-
 स्मात् आहानि देवानि पुण्येच्छायतनेषु च । नदीतीरेषु
 तीर्थेषु स्नभूने तु प्रयत्नतः । उपह्वरनितम्बेषु तथा
 पर्वतसातुषु । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु षड्हेषु च" ।
 स्निग्धं स्मितं विविक्तेषु देशेषु स्वभागतो वनादिषु ।
 उपह्वरनित पर्वतान्तकम्" ।
 आहनिन्दितदेशास्ततोक्ता यथा विष्णुः "न स्तुक्कविश्वे

आङ्गं कुर्यान्न च गच्छेत्तथा । चातुर्वर्ग्यव्यवस्थानं यस्मिन्
देशे न विद्यते । तं स्वेच्छदेशं जानीयादायुर्वर्त्तमतः-
वरम् । वायुपुराणे “तिशङ्कोर्वर्जवेदेशं सर्वं द्वादशयो-
जनम् । उत्तरेण सहजानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् ।
देशस्त्वैशङ्ग्योनाम आङ्गकर्मणि गर्हितः । पारस्काराः
क्वलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्चमधमांश्च
देशावज्याः प्रयत्नतः” । पारस्कारादेशविशेषाः । कीक-
टोमगधः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ऋतुपुराणे “परकीय-
गृहे यस्तु ज्ञानं पितृत्वं वेत्स्यते । तद्भूमिस्त्राभिनि-
कस्य चरन्ति पितरो बलात् । अथभागान्तस्तोभ्यो दद्या-
त्स्त्राभ्यश्च जीवन्नाम्” । गृह इति भूभागमात्रोपलक्षणं
“पारस्कारे भूमिभागे च” इति यज्ञवचनात् स्त्राभ्यभावे
कथं आङ्गमित्याह अथभागमिति आङ्गीयद्रव्यस्येति
तेभ्यस्तद्भूमिस्त्राभिपितृभ्य उक्तस्य देयं जीवतां स्त्रा-
भिनं मूल्यं वा देयम् । यमः “अद्वयः पर्वताः
पुण्या नद्यास्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्त्राभिकान्या-
ङ्गनं हि तेषु परिग्रहः” । स्त्राभ्यभावे हेतुमाह न हि
तेष्विति । परिग्रहो दानविक्रयणादिवशेष्टविनियो-
गलक्षणः । तथा “कृत्तं कर्मियुतं क्लृप्तं संकीर्णानिष्ट-
भान्त्रिकम् । देशस्त्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेत् आङ्गकर्मणि” ।
कृत्तं धूलियुतं क्लृप्तं पङ्क्तिम अनिष्टगन्धम् स्रुतभि-
गन्धम् अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम्” ।

आङ्गदेव पु० आङ्गादेशानां पितृणां देवः शाक० । १यमे
अमरः । २वैवस्वतमनौ हरिव० १५ अ० ।

आङ्गदेवता स्त्री आङ्गे देवता त्वत्त्वद्रव्यस्योद्देश्या । *पितरः
आङ्गदेवता” इति स्त्रत्वत्येषु पितृषु ।

आङ्गशाक न० आङ्गयोग्यं शाकम् । कालशाके भावप्र० ।

आङ्गिक ति० आङ्गे देशं, आङ्गं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्राभ्य
वा ठन् । १आङ्गदेवे भक्ष्ये २आङ्गदेयद्रव्यभोक्तृरि च ।

आङ्गिन् ति० आङ्गं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्राभ्य इति । आ-
ङ्गदेवाभोक्तृरिति कौ० । हेमच० । भावे क्त । ४अमे न०

आन्त ति० अम-क्त । १अमयुक्ते २शान्ते शजितेन्द्रिये च
आन्तसंवाह न० आन्तस्य अमस्य संवाहः दूरीकरणम् ।

पाद्यासनादिना अमनिवारणे । [मत् त ।

आम मन्त्रये अ०चु० उभ०सक० सेट् आसयति ते अथआ

आम पु० अम-अच् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि० ।

आवक पु० ति० अ-एवुल् । १अवणकर्त्तरि २शाक्यसुनि-
शिष्ये सुनिभेदे ३काके पुंस्त्री० त्रिका० ।

आवण पु० अवणेन युक्ता पौर्णमासी आवणी साक्षित् मासे
अथ । वैशाखादिषु चतुर्थे आवणीयुक्ते चान्द्रे १मासे
२तथाभूते पक्षे अवणनक्षत्रेण पर्वान्तकाले उदयास्तसम्ब-
न्धात् बार्हपत्ये श्वर्षभेदे च । गुरुवर्षशब्दे २६१८ पृ०
दृश्यम् उपचारात् कर्कटस्यरविके सोरे ४मासे ५पाषण्ड्ये
च मेदि० । अवणेन कर्णेन निर्हत्तः अथ । इकर्ण-
साध्ये प्रत्यक्षभेदे अवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अथ
लीप् । ७चान्द्रआवणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च
(धुलकुडि) दृष्टभेदे राजनि० । एदध्यामीदृष्ये मेदि०
दाप् । १०मण्डतिकादृक्षे भावप्र० लीप् । “सुखि-
तिका कटुः पाके वीक्ष्योष्णा मधुरा लघुः । मेथ्याग-
गङ्गापचीकच्छु कर्मियोन्वर्त्तिपाण्डुनुत् । स्त्रीपदारुच्या-
पस्कारस्त्रीहमेदोगुदात्तिहृत् । महासुण्डी च तत्तुल्या
गुणैरुक्ता महर्षिभिः” भावप्र० ।

आवणिक पु० आवणी अवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्युक्ति
मासे ठन् । १चान्द्रआवणमासे अमरः । २तथाभूते पक्षे
आवन्ती स्त्री अ-क्षिच् प्रथो० लीप् । धर्मपत्तनाख्ये नगरी-
भेदे त्रिका० ।

अि सेवने भा०उभ० सक० सेट् । अयति ते अशिश्रयत् त ।

अित ति० अि-क्त । १सेविते २आश्रिते च ।

अिय दाहे भा०पर०स० सेट् क्ता वेट् । अयेति अश्रयेति ।

अी पाके क्रा०उ०सक०सेट् । ओष्णाति-ते अश्रायीत् अश्रावष्ट

अी स्त्री अि-क्लिप् नि० । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे अमरः । ३शो-

भायां ४वाण्यां ५वैश्वरचनायां ६सरलवृत्ते ७धर्मार्थका-

मेष्टु दसम्यत्तौ एप्रकारे १०उपकरणे ११नुज्ञौ १२विभूतो

मेदि० । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणिः ।

१६वृद्धौ १७सिद्धौ शब्द० । १८कमले १९विल्ववृत्त २०वृ-

द्धिनामोषधौ राजनि० “देवं गुरुं गुरुस्थानं जेतुं जेत्वा-

धिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं ससुदीरयेत्”

इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणायोपाधिभेदे च

“सिद्धाधिकारान् स्वर्गगमित्वादिना सिद्धोऽधिकारो

येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवतां

श्रीशब्दादित्वं न कृतानामिति” संस्कारत० रघु० ।

२१रागभेदे पु० । श्रीरागश्च सुन्दरश्रुताकृतिः हेमन्ते

अपराह्णे गेयः । तस्य पञ्च रागिण्य मानश्रीः कारवी
धमाश्रीः वसन्तरागिणी आशाचरी संगीतदा० ।
पक्षे श्रीशब्दस्यासंख्याभेदाः पक्षशब्दे ४२२०पृ० दृश्यते
श्रीकण्ठ पु०श्रीः श्रीभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमरः सर्वतः खेतस्य

कण्ठे कण्ठवर्णविषयसन्निधौ शोभाधिक्यात्तथात्वम् । २६.

स्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्ये कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

श्रीकण्ठपदलाञ्छन पु० भवमूतो शब्दमाला ।

श्रीकन्द स्त्री श्रीः शोभा तथा युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्या
कर्कश्यां राजनि० ।

श्रीकर न० श्रियं शोभां करोति क-अच् । १२रक्तोत्पले त्रिका०
२विष्णो पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु० ।
४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

श्रीकरण न० श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कि-करणे ल्युट् । लेखन्यां
श्रीकान्त पु० इत० । विष्णो शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयो-
ऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

श्रीकारिन् पु० श्रियं करोति क-णिनि । जङ्गले महाजने
१भृगुभेदे राजनि० । २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

श्रीखण्ड न० श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत् । चन्द्रे त्रिका०
श्रीगर्भ पु० श्रीगर्भेऽस्य । १विष्णो त्रिका० २खड्गे च

“श्रीगर्भो विजयश्चैव” इति खड्गनामाष्टकम् ।

श्रीग्रह पु० श्रियः ग्रह इव यत् । पक्षिणां पानीयशालायां
हारा० । [जटा० ।

श्रीघन पु० श्रिया बुद्ध्या घनः । १दुग्धभेदे अमरः । २दध्नि न०
श्रीचक्र न० श्रियाः चक्रं यन्त्रभेदः । “विन्दुत्रिकोणवृत्त-

कोणदशरयुग्मं मन्त्रनागदन्तसङ्गतषोडशरम् । दन्त-
तयच्च धरणीसदनलयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः”
इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरासुन्दरीपूजाङ्के यन्त्रभेदे । [धत् ।

श्रीज पु० श्रियो जायते जन-ङ । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽ-
श्रीताल पु० श्रीयुक्ततालः शाक० । तालवृत्ततुल्ये वृत्तभेदे
राजनि० । [दातरि त्रि० ।

श्रीद् पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुबेरे अमरः २धन-
श्रीधर पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णो “स्मृतिमुद्गं हि-
चक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि ! विज्ञेयम्”
इत्युक्ते २शालग्राममूर्तिभेदे न० ।

श्रीनिकेतन पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि-
कित-णिच्-ल्यु । १विष्णो शब्दच० इत० । २श्रीलक्ष्मी
निवासे न० । [त्रि० इत० । २श्रिय आलये च ।

श्रीनिवास पु० निवसत्यस्मिन् नि-वच-घञ् इत० । १विष्णो
श्रीपञ्चमी स्त्री श्रियः पूजाङ्कं पञ्चमी शाक० । माघशुक्ल-
पञ्चम्याम् । माघोपक्रमे “चतुर्थीं वरदा शुक्ला तत्र गौरी
सृष्टिता लोभाभ्यमल्लं कृत्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्” ।
वरदातीपूजादिनेऽनभ्यायच्च गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्च-

श्यामारभ्य प्रतिभासं पञ्चदशमास्यं श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः

कुर्वन्ति तत्प्रमाणं संवत्सरकौस्तुभतन्त्रज्ञपु० । [हारा० ।

श्रीपथ पु० श्रीयुक्तः पन्थाः अच् समा० शाक० । राजपथे
श्रीपर्ण न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णे दलेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्ण-
मन्त्र । २अग्निमन्त्रवृत्ते पु० मेदि० ।

श्रीपर्णिका स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः संज्ञायां कन् अत
इत्त्वम् । कटफलवृत्ते अमरः ।

श्रीपर्णी स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गान्धा-
रीवृत्ते अमरः । २कटफलवृत्ते मेदि० । ३शालमन्त्रीवृत्ते
४वृटवृत्ते हेमच० । ५अग्निमन्त्रवृत्ते राजनि० ।

श्रीपिष्ट पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलवृत्ते रा-
माश्रमः । [२वृत्तैः श्रवसि अथे त्रिका० ३चन्द्रे च ।

श्रीपुत्र पु० इत० । १कामदेवे श्रियः पुत्रो भ्राता सहजत्वात् ।

श्रीपुष्प न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० ।
२पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

श्रीफल पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १दिल्लवृत्ते अमरः । २रा-
जादन्याञ्च राजनि० । ३नील्यां ४चुद्रकारवेङ्कटां स्त्री
राजनि० टाप् । स्वाधे क अत इत्त्वम् । ५तत्पार्थे रा-
जनि० ६आमलक्यां मेदि० स्त्री गौरा० ङीप् ।

श्रीभद्रा स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रसुक्तके शब्दच० ।

श्रीभागवत न० श्रीमत् भागवतम् शाक० । अष्टादशपुराणेषु
मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते
पुराणे भागवतशब्दे दशम् । श्रीमद्भागवतमस्यत्र “श्रीम-
द्भागवते महासुनिकृते” भाग० १।१। [राजनि० २चन्द्रे च ।

श्रीभ्राट् पु० श्रियः लङ्काः भ्राता अनुजत्वात् । १अथे

श्रीमत् पु० श्रीरक्षप्रस्य मत्पु । १तिलवृत्ते अमरः । २अश्व-
त्थवृत्ते राजनि० । ३विष्णो शब्दच० । ४शिवे त्रिका० ।
५कुबेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते ७धनिनि च त्रि० स्त्रियां
ङीप् । सा च ८दराधिकायां सुखान्तताऽपि पृष्ठो०
राधिकायाम् नारदेष्वरात्म ।

श्रीमलापहा स्त्री श्रिया शोभया सकृदपहन्ति व्यप-हन्-
ङ । धूषणत्वायां लतायां राजनि० ।

श्रीमस्तक पु० श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रसोने (लघुन) राजनि०

श्रीमूर्ति स्त्री श्रीपूर्वककथनयोन्या मूर्तिः । देवताप्रतिमायां
राजनि० । विष्णुमूर्तिभेदाश्चतुर्विंशति मूर्तिशब्दे
दश्या । श्रीमूर्त्यष्टाविधाः भाग० १।१। स्कन्दे दर्शिता यथा
“शैली दारुमयी लोही लेण्या लेख्या च सैकती । मनो-
मयी मयिमयी प्रतिमाष्टविधा मता । चलाचलेति हि-

विधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् । उद्वासावाहने न क्षः
स्थिरायास्तुष्टवार्चने । अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्तु
शिल्पे तु भवेत् द्वयम् । क्षपनं त्वविशेषायामन्यत्र परि-
मार्जनम् । गोपालमन्त्रादिदत्तात् तच्छ्रोमूर्तिरपेक्षिता ।
तथापि वैष्णवप्रोक्तं लेख्याः श्रीमूर्तयोऽखिलाः ।

श्रीरङ्गपत्तन न० श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव । दक्षिणस्थे देशभेदे
श्रीरस पु० श्रियै रसोऽस्य । श्रीवेषे गन्धद्रव्ये राजनि० ।

श्रीराम पु० श्रीशब्दयुक्तो रामः । दशरथात्मजे भगदव-
तारभेदे शब्दच० । [च क्षमरः ।

श्रील त्रि० श्री+अक्षयर्थे लच् । शोभायुक्ते शस्यदादियुक्ते
श्रीलता स्त्री श्रियुक्ता लता । महाज्योतिष्मत्यां राजनि० ।
श्रीवत्स पु० वदति महत्त्वं वद-स श्रियुक्तो वत्सः । श्व-
लस्थे महत्त्वलक्षणश्चेतरोभावर्त्तविशेषे । स अक्षप्रस्य
अच् । श्विष्णौ हेमच० । श्वरङ्गाभेदे त्रिका० ।

श्रीवत्सक पु० श्रीवत्सः चिह्नभेदः तेन कायति कै-क ।
हृदयस्थश्चेतनोमयुक्ते अश्वभेदे ।

श्रीवत्सभृत् पु० श्रीवत्सं विभर्त्ति भृ-किप् । विष्णौ हेमच० ।

श्रीवत्सलाञ्छन पु० श्रीवत्सोलाञ्छनं यस्य । विष्णौ क्षमरः
श्रीवत्सलाङ्कादयोऽप्यत्र । [वराहावतारे त्रिका० ।

श्रीवराह पु० श्रिया युक्तो वराहः । विष्णोर्देशस्त्ववतारेण
श्रीवल्ली स्त्री श्रियुक्ता वल्ली । कण्टकप्रधानवृक्षभेदे राजनि० ।

श्रीवाटी स्त्री श्रिया वाटीव । नागवल्लीभेदे राजनि० ।

श्रीवारक पु० श्रियं वारयति कामयते एवम् । सितावर-
शाके राजनि० ।

श्रीवास पु० श्रियै वासयति वस-णिच्-अच् । सरलवृक्षरसि
(तारपिन) । "श्रीवासः सरलः पूतः कुन्दुर्धन्विपर्य-
कम् । विष्णुकः परमाभांसी देवदारु सुरा नखी । सर्वे
ऽग्ने परमाऽलज्जीरलोष्णा ज्वरनाशनाः" राजव० ।

५ त० । २५ वृक्षे श्विष्णौ मेदि० ४ शिखे शब्दच० ।

श्रीवासम् न० श्रियै वासयति वस-णिच्-असि । सरलवृक्ष-
रसे क्षमरः । [तन्त्रसा० ।

श्रीविद्या स्त्री श्रियै त्रिवर्गाय विद्या । त्रिपुरासुन्दर्यां

श्रीवृक्ष पु० श्रियः शोभायाः वृक्ष इव । श्वश्वस्य हृदयस्थे
श्चेतरोभावर्त्तभेदे श्वश्वत्यवृक्षे हेमच० । श्रीनामकोवृक्षः
शाक० । श्विल्लवृक्षे "श्रीवृक्षे बोधयामि त्वाम्" ति० त० ।

श्रीवैष्ट पु० श्रियै वैष्णवेऽसौ वैष्ट-कर्मणि चञ् । सरलवृक्ष-
निर्यासे (तारपिन) राजनि० । [ऽप्यत्र ।

श्रीश पु० इत० । श्विष्णौ श्रीराजे शब्दच० । श्रीवरादयो-

श्रीसंज्ञ न० श्रियः संज्ञा संज्ञाऽस्य । लवङ्गे क्षमरः । [च ।
श्रीसहोदर पु० इत० । १ चन्द्रे २ उच्चैःश्रवसि अश्वे च शकपूरे
श्रीहस्तिनी स्त्री श्रियुक्ता हस्तिनीव । (हातिशुङ्गा) वृक्ष-
भेदे क्षमरः ।

श्रु गतो भ्वा० पर० सक० अणिट् । अश्रुति अश्रौषीत् ।

श्रु अश्रुणे भ्वा० पर० सक० अणिट् । शृणोति अश्रौषीत् । श्रिनि
चडि अशिश्रुत् । श्रिचि सनि श्रि(शु)श्रावयिषति ।

श्रुसु पु० देशभेदे । [ठत् । सर्जिकाक्षारे रत्नमा० ।

श्रु(सु)प्रिका स्त्री श्रु(सु)प्रः देशभेदः कारणत्वेनाऽस्तप्रस्थाः

श्रुत न० श्रूयते श्रु-क्त० । शशके क्षमरः शतजज्ञाने च
"श्रुतान्वितः" इति भट्टिः । श्वश्रुणेन गृहीते त्रि० मेदि०
४ चवृष्टे च ।

श्रुतकीर्त्ति स्त्री श्रुतश्रवजकन्यायां शतज्ञपत्याम् । श्रुता
विख्याता कीर्त्तिरस्य । श्विख्यातयशस्के त्रि० ।

श्रुतदेवी स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी । सरस्वत्यां हेमच० ।

श्रुतबोध पु० श्रुतमात्रं बोधयति बोध-णिच्-अच् । शकलि-
दासकते छन्दोपन्यभेदे । श्वगमार्थके पन्ये च ।

श्रुतश्रवस् पु० श्रुतं श्रवो यशोऽस्य । शिशुपालपितरि "निर्व-
ल्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः श्रुतः" इति माघः ।

श्रुतशोणि स्त्री श्रुता विख्याता शोणीव । श्वन्यां भावप्र० ।

श्रुतादान न० इत० । ब्रह्मवादे हारा० ।

श्रुतायुस् सूर्यवंशे नृपभेदे "नामागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धु-
द्वीपस्ततोऽभवत् । ततः श्रुतायुः प्रतोऽभूत्" मत्स्यपु० ।

श्रुति स्त्री श्रु-कर्मादौ क्तिन् । श्वेदे वेदस्य सर्वैः श्रूयमाणत्वात्
श्रुतित्वम् । शक्ये कर्णस्य अश्रवणहेतुत्वात् तथात्वम् ।

श्वश्रुण्ड्रियजन्ये ज्ञाने च । अङ्गशास्त्रोक्ते त्रिभुजजे-
तादौ भुजकोट्योः संयुज्यमाने श्वरेखाभेदे च लीला० । क-
र्णस्य शुभाशुभत्वं यथा "रक्ताक्षपुरुषप्रसूतकर्णाः श्रुः पा-
पवृत्तयः । निर्मासचिपिदैर्भागाः क्षपणां तुल्यकर्णकाः ।

शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः । वृहत्कर्णाश्च
राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु० ६३७० ।

५ श्वश्रुण्ड्रियायां इवात्तायां मेदि० । ७ श्वश्रुण्ड्रियजने श-
वरे० । दण्डजरागाद्यारम्भकावयवे शब्दभेदे मल्लिना० ।

"प्रथम श्वश्रुण्ड्रियः श्रूयते तुल्यमात्मकः । सा श्रुतिः
सम्परिज्ञेया स्वरान्यवलक्षयेति" । श्रुतिसंख्यानियमश्च तत्र
दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जसम्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे
निष्ठादमाभ्यासौ त्रिस्त्रिंशत्प्रमथैवतौ" । तद्गोदास्यु "नान्दी

चालनिकारसा च सुष्ठुचि चित्ता विचित्रा जना मातङ्गी

सुखनुप्रास प० श्रूयते इति श्रुतिः शब्दसंज्ञानुप्रासः । अत्र-
 ज्ञानोक्ते शब्दानुसारमेवेत्यनुप्रासशब्दे । ७८५० ह्यस्य
 सुखं त्रि० श्रुतौ मेदे सक्त विहितः । वेदविहिते अर्थादौ ।
 सुव प० श्रूयते क । १५यो जटाः श्रुतिविहितत्वात् तस्य तद्यात्म्यम्

श्री खेदे स्वा० प० अक्ष० अक्षरानि । आयति अक्षरानि । विष्णुः
 श्रीण संवाते स्वा० पर० अक्ष० सेट् । अक्षरानि चक्षि न ह्यक्षः ।
 अक्षरानि अक्षरानि ।

ओण पु० ओण-यच् । १पङ्क्तौ अमरः । २काञ्चिके स्त्री ।
 ओणि(णी) स्त्री ओण-इन् वा डीप् । १कटप्राप् अमरः
 २पथि शब्दरः । [२कटिप्राप्ते] ।
 ओणिफलक न० ओणिः फलकमिव । १प्रशस्तकटौ इतः ।
 ओणिसूत्र न० ओणौ स्थितं सूत्रम् । ओणिस्ये खड्गादि
 वस्त्रनसूत्रे ।
 ओतस् न० ओ-असुन् तट् च । १कर्णे २मदीवेगे अमरः ।
 ३इन्द्रिये हेमच० । अत्रार्थे दन्त्यादित्वमित्यन्ये ।
 ओत् न० अयतेऽनेन ओ-करणे डृन् । १शब्दज्ञानसाधने
 इन्द्रियभेदे अमरः । २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे
 १७०६पृ० दृश्यम् ।
 ओत्विय पु० कन्दो वेदमधीते वेत्ति वा कन्दस्+च ओत्वा-
 देशः । १वेदाध्ययनादुरते अमरः । "एकां शाखां सकल्पां
 वा प्रदर्भिरङ्कुरधीत्य च । षट्कर्मानिरतो विप्रः ओत्वियो
 नाम धर्मावित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो
 ज्ञेयः संस्कारैर्हि ज च्यते । विद्याभ्यासो भवेद्दिप्रः
 ओत्वियस्त्विभिरुच्यते" मन्त्रब्रह्मणे ३ब्राह्मणभेदे च ।
 ओत वि० श्रुतौ विहितमण् । १वेदविहिते धर्मादौ "ओतं
 कर्म स्वयं कुर्यात्" कात्या० श्रुतिः । २शास्त्रप्राप्तवनी-
 यदाक्षणादिषु पु० ।
 ओत् न० ओत्-स्त्रार्थे अण् । १कर्णे । ओत्वियस्य भावः कर्म
 वा अण् यलोपः । वैदिकस्य भावे "ओत्वाङ्कुरोन्मेषे-
 र्गुण्यैः" सिद्धान्तको० ।
 ओषट् अण् ओ-डोषटि । यज्ञादौ हविर्दाने अमरः ।
 ओक सर्पणे आ० आ० सक० सेट् इदित् । लङ्कते कलङ्कित् ।
 ओल्ल वि० लिप्-कल् वि० । १अल्ले अमरः २चिकण्डे ।
 संज्ञायां कन् । १मनोहरे उषा० ४पूगे राजनि० ।
 ओल्लत्वच् पु० ओल्लत्वा त्वगण् । ओल्लत्वात्तु राजनि० ।
 ओल्ल गतौ आ० पर० सक० सेट् इदित् । लङ्कते अल्लङ्गीत् ।
 ओल्ल दोर्बल्ये अद० अ० सक० सेट् । लथयति ते अल्लथत् त
 ओल्ल पु० लथ-यच् । १विरलसंयोगे शिथिले जटा० २दुर्बले च
 ओल्ल व्याघ्रौ आ० पर० सक० सेट् इदित् लङ्कते लल्ल ।
 ओल्लति अल्लङ्गीत् । नि लल्लः । लल्लते अल्लङ्गीत् ।
 ओल्ल आत्मगुणाविष्करणे आ० आ० अक० सेट् इदित् चङि
 ओल्ल स्त्री लल्ल-यच् । १प्रशंसायां २परिचर्यायाम् ३अभि-
 लाषे च मेदि० । ४निजगुणाविष्करणे ।
 ओल्ल वि० लल्ल-यत् । प्रशंसे "लल्लस्त्वल्लरावयो-
 रिति" देवीमा० ।

ल्लिकु न० लिप्-कु नेत्वम् पु० । ज्योतिःशास्त्रे उषा० ।
 ल्लिक्यु पु० लिप्-क्यु नेत्वम् पु० । १भृत्वे सि०को० २जारे
 उषादि० । [स्तेष्वेत् ।
 लिप् दाहे आ० पर० सक० सेट् इदित् क्ता वेट् । स्तेष्वति अ-
 लिप् आलिङ्गने संसर्गं च सक० दि० आनिट् । लिप्प्रति
 लृदित् अलिप्प्रत् । आलिङ्गने तु अलिप्प्रत् ।
 लिप् स्तेष्वे च उ० उ० सक० सेट् । स्तेष्वयति ते अलिप्प्रत् त ।
 लिष्ट वि० लिप्-क्त । १आलिङ्गिते २संस्पृष्टे ३स्तेष्वपशब्दा-
 लङ्कारयुक्ते शब्दे च ।
 लीपद् न० ओयुक्तं वृद्धियुक्तं पदमस्मात् पु० । (गोद)
 १रोगभेदे इव० २तद्गोयुक्ते लि० शिबीपदशब्दे ५१११
 पृ० दृश्यम् ।
 लीपदप्रभव पु० लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू-कच् ।
 आम्भङ्गे शब्दमा० । तत्फलसेवने रससञ्चयात् तद्विज्ञः ।
 लीपदापह पु० लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन-ङ् ।
 पुञ्जजीवदृष्टे त्रिका० । [तद्विपरीतो हि अलीढः ।
 लील वि० श्रीरत्नप्रसू लच् पु० । रस लः । शोभायुक्ते
 लीप पु० लिप्-यच् । १संसर्गं अमरः । २दाहे ३आलिङ्गने
 ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् ।
 लीपदा स्त्री लीपदायं हन्ति हन-क टाप् । १मल्लिकायां
 २केतक्याञ्च विद्यः । ३ज्योतिष्मत्यां जटा० डीप् । शा च
 ४मल्लिकायां मेदि० ५लिकटुनि शब्दच० ।
 लीपण पु० लीपणाच्चप्रत्यय न । कफविशिष्टे अमरः ।
 लीपन् पु० लिप्-मनिन् । कफे अमरः । लीपणरूपादिकं
 भावप्रकाशयुक्तं कफशब्दे १६७६पृ० दृश्यम् ।
 तत्प्रकृतिकलक्षणम् १गम्भोरबुद्धिः स्थूलाङ्गं स्निग्धकेशो
 महाबलः । सुप्तो जलाशयालोकी लीपप्रकृतिको नरः ।
 तत्कर्मणि यथा "स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषप्रता-
 पलम् । जलाशयतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्" । लीप-
 करद्रव्याणि कफकरशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि
 यथा "भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना तृप्ता । तिल-
 तैलं स्निग्धतैलं स्निग्धसामलकीद्रवम् । पथ्युपितान्
 तक्रश्च पक्करम्भाफलं दधि । प्राप्तास्तुशर्करादीनां सु-
 स्निग्धस्थलसेवनम् । नारिकेलोदकं कृत्स्नानं पथ्युपितं
 जलम् । तदुत्तुङ्गापकफलं सुपक्वकर्कटीफलम् । खात-
 स्नानञ्च त्रयीसु मूलकं लीपकारणम् । तज्जलं ब्रह्मरन्ध्रे
 च महावीर्यं विनाशनम्" । लीपनाशकद्रव्याणि कफघ्नी-
 शब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि च यथा "वज्रिस्नेहं

भटभङ्गं पकृतैर्लं विशेषकम् । भ्रमणं शुक्लभक्ष्यञ्च
शुक्लपक्वहरीतकी । पिण्डारकमपक्वञ्च रन्ध्रफलमपक्व-
कम् । वेशवारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् । सद्यतं रोच-
नाचूयं सद्यतं शुक्लशर्करम् । मरीचं पिप्पलीं शुक्लमा-
द्रकं जीरकं मधु । द्रव्याण्येतानि गन्धर्वि ! सद्यः स्नेह-
हराणि च" ब्रह्मवैवर्तः १६ अ० [२४८ पु० शब्दच० ।
स्नेहल ति० स्नेह+अस्तप्रथे लच् । १ कफयुक्ते (बहुवार)
स्नेहह पु० स्नेह्राणं हन्ति हन-ड । १ कटफलवृक्षे शब्दच०
२ स्नेहनाशके ति० । कफघ्नीशब्दे १६७७ पृ० दृश्यम् ।

स्नेहात पु० स्नेहणा अतति अत-अच् । स्नेहातकवृक्षे शब्दच० ।
स्नेहातक पु० स्नेहणा स्नेहवनजनितकफेन अतति अत-अच् ल
(बहुवार) बहुवारवृक्षे अमरः "बहुवारस्तु शीतः
स्यादुदालो बहुवारकः । शूलः स्नेहातकस्यापि पिप्पली
भूतवृक्षकः । बहुवारो विषस्फोटप्रणवीसर्पकुण्डलत् ।
मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत् । फलमामन्तु
विष्टस्मि हृलं पित्तकफासृजित् । तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं
स्नेहलं शीतलं गुरु" भावप्र० ।

स्नेहान्तक पु० स्नेहणा स्नेहवनजनकफेन अन्तक इव नाशकत्वात्
(बहुवार) वृक्षभेदे राजनि० । [लोकते अल्लोकित ।
स्त्रीक वर्जने संघाते च भ्वा० भ्वा० सक० सेट् क्कदित् चङि न ह्रस्वः ।
स्त्रीक पु० स्त्रीक-अच् । चतुःपदात्मके कविकृते शक्यभेदे २ य-
शसि च अमरः "क उत्तमस्त्रीकगुणानुवादात्" भाग० १ ।
स्त्रीण संघाते भ्वा० पर० सक० सेट् क्कदित् चङि न ह्रस्वः ।
स्त्रीणति अस्त्रीणीत् ।

श्वः श्वेयस न० श्वः परदिने भाविकाले श्वेयो यस्मात् अच्
समा० । १ मङ्गले अमरः २ सुखे श्वरमात्मनि च मेदि० ।
३ कल्याणयुक्ते ति० ।

श्वक सर्पणे भ्वा० भ्वा० सक० सेट् इदित् । श्वकृते अश्वङ्कित ।
श्वच गतौ भ्वा० भ्वा० सक० सेट् । श्वचते अश्वचिष्ट इदिदय्ययम्
श्वठ गतौ संस्कारे च चु० उभ० सक० सेट् । श्वठयति ते अशि-
श्वठत् त । इदिदय्ययञ् श्वठयति । [उत् त ।

श्वठ दुर्वचने अद० चु० उभ० सक० सेट् । श्वठयति ते अश्व-
श्वदंष्ट्रक पु० शुनो दंष्ट्रैव कण्टकोऽस्य कप् । गोलुरे क्षुमे
राजनि० । [अमरः ।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रैव कण्टकावृत्तत्वात् । गोलुरे क्षुमे
श्वधूर्त्तं पुंस्त्री० शुनि शुनो वचनार्थं धूर्त्तः । श्वगाले शब्दच०
क्षिप्यां डीप् । [शुनी ।

श्वन् पु० श्वि-कनिज् नि० । कुक्कुरे तल्लातिक्षिप्यां डीप्

श्वनिश न० स्त्री शुनां कुक्कुराणां निशा वा ह्रस्वः । कुक्कुर-
रमादकरात्रौ ।

श्वपच पुंस्त्री० श्वानं पचति भोजनाय पच-अच् ।
श्वपाके जातिभेदे । स च अन्तर्भावसायिसङ्गः "चण्डालः
अपचः क्षता स्त्रुतो वेदेहकक्षया । भागधायोगवौ चैव
सप्तेतेऽन्यावसायिनः । अन्यावसायिनामन्त्रमश्रीवाद् यस्तु
कामतः । स तु चान्द्रायणं कुप्यात् तप्तहृत्क्षमयापि वा"
प्रा० त० अङ्गिराः ।

श्वपाक पु० श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां वञ् । जातिभेदे
"क्षत्तुजातस्तथोपायां श्वपाक इति कीर्त्यते" मनुः ।
तद्धर्मश्च चण्डालशब्दे २८४६ पु० उक्तो दृश्यः ।

श्वफल पु० शुनः प्रियं फलमस्य । वीजपूरवृक्षे रत्नमा० ।
श्वफलक पु० । वृष्णिवंशे अक्षूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णु पु० ।
श्वभीरु पु० श्वभ्यो भीरुः । श्वगाले शब्दमा० ।
श्वभ्र गतौ क्षिप्रकरणे सक० दो० स्थे अक० चु० उभ० सेट् ।
श्वभ्रयति ते अश्वभ्रत् त ।

श्वभ्र न० श्वभ्र-अच् । क्षिप्रे अमरः ।
श्वयथु पु० श्वि-वृद्धौ अथुच् । शोधे अमरः ।
श्वयीची स्त्री श्वि-ईचि डीप् । पीडायाम् सि० कौ० ।
श्वल वेगे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्वलति अश्वलीत् ।
श्वल्क भाषणे चु० उ० सक० सेट् । श्वल्कयति ते अश्वल्कत् त ।
श्वल्ल वेगे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्वलति अश्वल्लीत् ।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः । दाक्षे "सेवा श्व-
त्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः । "दीनवृत्ति-
सन्दर्शनस्त्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगात् श्ववृत्त्यामिति"
कुक्कुर "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः । [जटा० ।

श्वव्याघ्र पु० शुनो व्याघ्रः । कुक्कुरघातके व्याघ्रभेदे (चिते)
श्वशुर पु० शु आशु अश्रुते आशु+अश्र-उरच् प्रथो० ।

१ पशुः पितरि २ भाव्यायाः पितरि च अमरः ।
श्वशूर्य्य पु० श्वशुरस्यापत्यम् यत् । १ देवरे २ श्याले च अमरः ।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी जङ् उकाराकारलोपच । श्वशुर-
भाव्यायाम् अमरः । श्वश्रू क्षुधोरविश्वासकारणं वरा-
हपु० उक्तं यथा "एवमुक्त्वा स चोत्थाय शप्ता नारी
तदा धरे ! । या क्षुधाभिः समं शप्ता विश्वासो भवत्य
काचित् । सा च क्षुधा कदाचित् स्थात् या श्वश्रू जी-
वतीमिषेत्" । [अमरः ।

श्वस् अथ्वा व्यागानि अहः पृषो० नि० । व्यागानिनि दिवसे
श्वस जीवने अदा० जङ्गा० पर० सक० सेट् । श्वसति अश्व-

शीत् । “न विश्वेदविश्वस्ते इत्यादौ” त गणव्यासात्
आदित्वम् निष्ठा वेत् । अक्षितः अक्षः ।

श्वसन् अन्ते अटा० प० अक० वैदिकोऽयम् । अक्षि अक्षसीत् ।
श्वसन पु० अक्षित्वनेन अक्ष-ल्युट् । १वायौ २मदनद्वये च
अमरः । भावे ल्युट् । श्वसिन्वासे न० भेदि० । [स्त्रियां ङीष्
श्वसनाशन पुंस्त्री० श्वसनोवायुरशनसस्य । सर्पे हारा० ।
श्वसनेश्वर पु० श्वसनी वायुरीश्वरोऽस्य । अर्जुनद्वये शब्दच० ।
श्वसनीतमुक पुंस्त्री० ७त० । सर्पे शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।
श्वसित न० अक्ष-क्त । निश्वासे सुखनासिकभ्यां बहिर्गमन-
रूपे हृदयस्थप्राणवायुव्यापारे ।

श्वसुन पु० अक्ष-उत्पन्न । (कुकुरशोका) दृष्टे शब्दमा० ।
श्वस्तुन त्रि० श्वोभवः अक्ष-ल्युट् तट् च । भाविदिनस्यायि
वस्तुनि स्त्रियां ङीष् ।

श्वस्त्य त्रि० श्वोभवः अक्ष-ल्यप् । भाविदिनस्यायिवस्तुनि ।
श्वगणिक पु० श्वगणेन चरति ठञ् । कुकुरादिना
मृगयाकर्तारि व्याघ्रे सि० कौ० । [युते ।

श्वान्त त्रि० श्वान् इव दन्तोऽस्य नि० दीर्घः । कुकुरतत्त्वदशन-
श्वान पुंस्त्री० श्वेव अण् न टिङोपः । कुकुरे शब्दमा० ।
तज्जातिस्त्रियां ङीष् । [राजनि० ।

श्वानचिल्लिका स्त्री श्वान इव चिल्लिका । श्वनकचिल्लुग्रां
श्वापद पु० श्वान इवापदत्वात् अक्षसमा० । १ हिंस्रपशो हेमच०
२ व्याघ्रे च शब्दर० ।

श्वविध् पु० श्वाना व्याविध्यते आ-व्यध् क्तिप् इत० । शल्यके
(शजाक) अमरः । क । श्वविधोऽप्यत्र पु० ।

श्वस पु० अक्ष-घञ् । १ वायुव्यापारे २ रोगभेदे श्विच्छोक्ते
वर्णोच्चरणार्थे बाह्यप्रयत्नभेदे च ।

श्वसरोगस्य निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

“श्वसनिदानमाह वैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रव-
र्तते । तैरेव वल्लभिः श्वसो व्याधिवोरः प्रजायते” । श्व-
सस्य भेदानाह “महोर्ध्वं क्षिप्तमककुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वस एको विशेषतः” । तस्य पूर्व-
रूपमाह “प्राप्य पूर्णं तस्य हृत्पीडा शूलमाधानमेव च ।
आनाहो वक्तवैरस्यं शङ्खनिक्षोद एव च” । सस्याग्निमाह
“यदा श्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकैः । विष्वक्
व्रजति संरुद्धस्तदा श्वसं करोति सः” । विष्वक् व्रजति
सर्वतो विमार्गान् याति संरुद्धः कफानादिना रुद्धमार्गः ।
महाश्वसस्य लक्षणमाह “जहुंयमानवातोयः शब्दवत्
दुःखितो नरः । उच्चैः श्वसिति सङ्गजो मत्तर्षभ इवा-

निशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानक्षया विभ्रान्तलोचनः ।
विहृताध्याननो बहुभ्रमवर्चो विशीर्षवाक् । दीनस्य श्वसि-
तश्चास्य दूराद्विज्ञायते श्वशम् । महाश्वसोपलब्धस्तु
क्षिप्रमेव विपद्यते” । जहुंयमानवातः जहुं नीयमानो
वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात् । कीटक-
स शब्दस्तद्बोधयितुमाह मत्तर्षभ इव । उच्चैः श्वसि-
तोत्यन्वयः । सङ्गजः आनाहः आनाहयुक्त इति यावत् ।
ज्ञानं तत्तदर्थविनिश्चयः । विशीर्षवाक् खलितवचनः ।
दीनः स्तानः । मारकचायं महाश्वसः । जहुं श्वस-
माह “जहुं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः ।
क्षेष्ठाष्टतस्रस्त्रोतः क्रुद्धगन्धवहादितः । जहुं दृष्टिर्विष-
यस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रसृजान् वेदनात्तश्च
शुष्कासो रतिपीडितः । जहुं श्वसे प्रकुपिते ह्यधः श्वसो
निरुद्धते । सुहृत्तास्तस्यतश्चोर्ध्वं श्वसस्तस्य निहन्त्यस्यन्” २ ।
सर्वेषु श्वसेषु जहुं श्वसोऽत्र अत्यर्थमिति विशेषः । न च
प्रत्याहरत्यधः न श्वसमधः करोति क्षेष्ठाष्टतस्यादित्तेष्वा-
णादतं यन्मुखं श्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहास्ते-
नादितः । विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यादेवं पश्यन्
अधः श्वसो निरुद्धते श्वसो नाधः प्रवर्तते” इत्यर्थः ।
सुहृतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च
जहुं श्वसः अस्यन् प्राणान् हन्ति । क्षिप्तश्वससारिष्टं
लक्षणमाह “यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राण्येन
पीडितः । न वा श्वसिति दुःखात्तौ मर्मच्छेदरुजादितः ।
आनाहस्तेदमूर्च्छात्तौ दृष्टमानेन वस्तिना । विजुताक्षः
परिलोणः श्वसन् रक्तैकलोचनः । विचेताः परिशुष्कासो
विवर्णः प्रलपन्नरः । क्षिप्तश्वसेन विच्छिन्नः स शीघ्रं
विजहात्यस्यन्” ३ । विच्छिन्नं सविच्छेदं सर्वप्राण्येन सर्व-
बलेन मर्मच्छेदरुजादितः हृदयशिरश्छेदबेदनयैव
पीडितः । दृष्टमानेन वस्तिना उपलक्षितः । विजुताक्षः
अशुपूर्णनेत्रः । विचेताः उद्दिग्मचित्तः क्षिप्तश्वसेन वि-
च्छिन्नः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स
नरः क्षिप्तश्वसेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्यः । मारक-
चायं क्षिप्तश्वसः । तमकश्वसमाह “प्रतिलोभो यदा
वायुः श्रोतांसि प्रतिपद्यते । शीघ्रं शिरस्य संरुद्ध
क्षेष्ठाणं ससदीर्यं च । करोति पीनसं तेन कण्ठे
धुर्धरकं तथा । अतोव तीव्रवेगश्च श्वसं प्राणप्रपीडकम् ।
प्रताप्यति स वेगेन तस्यते सङ्गिरध्यते । प्रमोहं काश-
नानस्य स गच्छति सङ्गर्षजः । क्षेष्ठाणां सव्यमानेन

भृशं भवति दुःखतः । तस्यैव च विमोचान्ते सुहृते
 लभते सुखम् । तथास्योद्वेगं सते करुणः लक्ष्मणकृत्ति
 भाषितम् । न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपी-
 डितः । पाशे तस्यावष्टब्धति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते शौख्यसुखञ्चैवाभिनन्दति । अर्चु-
 ताक्षो ललाटेन स्त्रियता भृशमार्त्तिमान् । विमुष्कासो
 सुहृः श्वासो सुहृद्वैवावधस्यते । मेघाश्वुशीतप्राग्वातैः
 स्नेहलेश विवर्जते । स व्याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा
 स्यान्नवोत्थितः ॥ संवृद्ध व्ययया समुदोर्ध्वं वर्द्धयित्वा ।
 पीनसं नासास्त्रावं तेन स्नेहणा घूर्णुरं घूर्णुरशब्दं प्राण-
 प्रपीडकम् । प्रताप्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वास-
 वेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः । सन्नि-
 रुध्यते श्वास इति लैक्यतः ॥ स्नेहणा सुखमानेन
 सुखं सुखमिव उद्वेगं सते व्यथितो भवति । शयानः शय-
 ननिद्रिताङ्गोऽवष्टब्धति पीडयति अणुस्यैवाभिनन्दति
 इत्यनेन तमको वातकफारम्भ इति बोद्धव्यः । अर्चु-
 ताक्षः शून्याक्षः । ललाटेन स्त्रियता उपलब्धितः अव-
 धस्यते गजारुद्वेगो सर्वगात्रव्याल्यते । तमकस्यैव
 पित्तानुबलजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह “ज्व-
 रमूर्च्छापीरितञ्च विद्यात् प्रतमकं भिषक्” । तस्यैवापर-
 लक्षणमाह “उदावर्त्त रजो जीर्णकल्मषकायनिरोधजः ।
 तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतलेश प्रशस्यति । मज्जतस्तम-
 सोवाय विद्यात् प्रतमकन्तु तम्” । उदावर्त्तो रोगविशेषः
 रजो धूलिः अत्राजीर्णमामादिकल्मषं विदग्धं काय-
 निरोधः अङ्गवेगानां निरोधः तस्मादुत्पन्नः । जुद्धा-
 समाह “रूक्षायाशोद्ध्वः कोष्ठे जुद्धोवात उदीरयन् ।
 जुद्धाशो न सोऽत्यर्थदुःखेनाङ्गप्रसाधकः । हिनस्ति न
 च गात्राणि न च दुःखं यथेतरं । न च मोजनपानानां
 निरुणङ्गु धितां गतिम् । नेन्द्रियाणां व्यष्टाद्यापि का-
 ल्पित्वादयेदुजसु । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाप्यक्त-
 लक्षणाः ॥ ५ ॥ जुद्धः अल्पनिदानलिङ्गः उदीरयन् ऊर्ध्वं
 गच्छन् दुःखः दुःखप्रदः । सर्वे स्रृष्टाश्चादास्योऽपि ।
 अथक्लक्षणाः सन्तः साध्याः । श्वासानां साध्यत्वादि-
 कमाह “जुद्धः साध्यतमस्तेषां तमकः लक्ष्मण उच्यते ।
 तयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्वलस्य च । कामं
 प्राणहरा रोगा बहवो न ह्यु ते तथा । यथा श्वासस्य
 हिक्का च हरतः प्राणमाश्रये” । बहवो उव्रादयः
 “तथा यथा श्वासरुक्ते हरतो जीवमाणु ते” ।

तेषां निदानकर्मविपाकास्तु शृगुभारं उक्ता यथा
 “श्वासरोगो महातुमो देहिदेहाभिघातकः । कर्मणा येन
 भवति तन्मे निगदतः शृणु । महोर्ध्वं च्छिन्नतमकजुद्धा-
 भेदोऽस्य पञ्चधा । श्वासः संजायते नृणां पृथक् कर्मातु-
 शारतः । यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वामं निरुध्य च ।
 हलि खादन्ति वातश्च महाश्वासेन गृह्यते । पौराणिक
 कथा मध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत् । स ऊर्ध्वं श्वास-
 मासाद्य दुनोत्यहरहर्निशम् । निविद्धानपह्ण्या-
 च्छिन्नश्वासेन गृह्यते । मर्यः शास्त्रार्थनिष्ठीतवाक्यं
 यो दूषयत्यपि । पीड्यते तमकश्चासैः ४ जुद्धैः पाकस्य
 विभूतः ५ । परतम कर्मतो देही नरकेषु विपच्यते ।
 नरकान्ते पुनर्व्याघ्रयोजितं मृकुरवायवीम् । पृथक् कर्म-
 वशाद् योनौ गत्वा संप्राप्य तप्यते । शालुषत्त्वमनुप्राप्य
 पूर्वोक्तेनोपगृह्यते” ।

श्वासकास पुं श्वासयुक्तः कासः । श्वासयुक्ते कासरोगे

“पिशुनो नरकस्थाने जायते श्वासकासवान् । हतं तेन
 प्रदातव्यं सहस्रपलसम्पत्तम्” शाताः कर्म ।

श्वासकुठार पुं श्वासे कुठार इव । श्वासरोगौषधभेदे

“रसो गन्धो विषद्यापि टङ्गणञ्च मनः शिला । एतानि
 कर्षसात्वाणि सरिचञ्चाटकर्षकम् । कटुत्वञ्च कर्षयुष्मन्
 पृथग्वत् विनिःक्षिपेत् । रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वा-
 निवारकः” भावप्र० । [धारणव्यापारे प्राणायामे

श्वासधारण न० श्वासः प्राणवायुः ध्रियतेऽनेन । प्राण-

श्वासहेति स्त्री श्वासस्य हेतिरिव । निद्रायां हेतुषः ।

श्वासारि पुं श्वासस्य रोगभेदश्चारिः नाशकत्वात् । पुष्कर-
 मूले राजनि० ।

श्वासिन् पुं श्वासयति श्वस-णिच् णिति । वायो शब्दच० ।

श्वि गतो सकण्डौ अकण्ठ्यः परं लजां सेत् । श्वयति अशि-
 श्व-अश्व-अश्वीत् । द्वित् श्वयतुः कोदित् निष्ठा तस्य
 नः शूनः । [श्वेतं अश्वितत् अश्वेतिट ।

श्वित गुह्यतापादने श्वा० श्वा० लृटि लुङि अभ० सक० सेट् ।

श्वित्व न० श्वित-रक् । श्वेतकुष्ठभेदे (धवच) अमरः ।

तज्जिदानादि भावप्र० उक्तं यथा

“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्वं किलासं चारुणं भवेत् । निर्दिष्ट-
 सपरिस्रावि लिधातुद्वयसंश्रयम्” । कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन
 सह सम्भवो निदानं यस्य तत् । अथ श्वितस्य भेदमाह
 किलासश्चारुणं भवेत् श्वितमेव रक्तमांसाश्रयात्किलास-
 लक्षणञ्च भवेदित्यर्थः । ननु कुष्ठात् श्वितस्य को भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिच्छाद्येति श्रित्तमपरिच्छावि भ-
वति कुष्ठन्तु स्यावि स्य च लिधातुवसंश्रयमिति
श्रित्तम् तयोवातयो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽपिधानं
यस्य तत् । कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति
भटः । दोषभेदेन लक्षणभेदान्याह “वाताद्रूक्षाणं
पितात् ताम् कसलपत्नव । सदाहं रोमविध्वंसि
कफात् श्वेतं चनं गुरु । सकण्ठकं क्रमाद्रूक्षांसमेदःसु
चादिशेत् । वर्णं नैवेदगुभयं कुष्ठं तत्रोत्तरोत्तरम्” । अरु-
णनीधूलोहितम् । कसलपत्नवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते
लाहितं बोधयति । चनं पुष्टम् । क्रमाद्रूक्षांसमेदःसु
चादिशेत् । तथा च चरकः “अरुणं रक्तगे वाते ताम्
पित्ते पलङ्कते । श्वेतं स्नेहप्रि मेदःस्ये श्रित्तं कुष्ठं परं
परम्” इति । उभयं द्विविधमपि श्रित्तं वर्णं न ईदगेव ।
अरुणं ताम् श्वेतश्च दोषभेदात् । द्विविधं दोषजं व्रणजं
च । तथा च भोजः “श्रित्तं तु द्विविधं विद्यादोषजं
व्रणजं तथा” इति । श्रित्तं साध्यमसाध्यञ्चाह “अशुक्ल-
रोमावहलमरुणयुक्तमथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं
श्रित्तं वर्ज्यमतोऽन्यथा” । अजहलं तत् । अन्यञ्च
“गुहापाणितलोष्ठेषु ज्ञातमथचिरन्तनम् । वर्जनीयं
विशेषेण किनासं सिद्धिमिच्छता” । गुहा मेहनम् भगञ्च
तलमल पदतलं सुश्रुतेनान्ते ज्ञातमिति द्वासान्यतो
निर्दिष्टत्वात् । अथचिरन्तनम् नवमपि ।

श्वित्तघ्नी स्त्री श्रित्तं हन्ति हन-टक् ङीप् । पीतपण्याम्
(विक्षुती) शब्दच० ।

श्वित्तिन् त्रिः श्रित्तमस्तस्य इति । श्वेतकुष्ठयुक्ते “श्रित्ती
वस्त्रं आ रसं च चोरी लवणहारकः” याज्ञ० ।

श्विद् शुक्लतापादने स्वां आत्मसकं सेट् इदित् । श्विन्दति
अश्विन्दीत् ।

श्वेत पु० श्वित-अच् छच् वा । १दोषभेदे २पर्वतभेदे ३कप-
टके हेमप० । ४शुक्रपदे ५शुभ्रास्ते शब्दच० । ६शब्दे
राजनि० । ७जीवके जटा० दशकुवर्णं ८तद्वति त्रि०
अक्षरः स्त्रियां ङीप् तस्य नञ् श्वेनी । १०कलियुगीय-
शिववतारविधिषे यथा “वेदव्यासावताराणि हापरे
कथितानि तु । महादेववताराणि कलौ दृष्टुत सुप्रत ! ।
आदौ कलियुगे कौमो देवदेवो महाद्युतिः । नाम्ना हि-
त्राय विप्राणावभूदैतस्मिन्तरे । हिमवच्छिखरे रस्ये
ऋग्वे पवितोऽसौ । तस्य पिताः शिखायुक्ता बुभुक्षुरभित-
प्रभाः । श्वेतः शु तमिखश्चैव श्वेतासुः श्वेतबोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । सुभावो
टमनश्चाथ सुहोतः कङ्कणस्तथा । लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो
जैगीषव्यस्तु सप्रमे । अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे वृषभ
प्रभुः । अष्टयस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुभयः परः श्वेतः ।
हादशेऽतिः सनाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे । चतुर्दशे
गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् । गोकर्णशामवत्तस्मात्
गुहावासः शिखण्डाय । जटामाल्यट्टहासश्च दारुको
लाङ्गली क्रमात् । श्वेतस्तथा परः श्रुली तिण्डी सुण्डी
च वै क्रमात् । सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे
प्रभुः । वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिभूतनः । अष्टा-
विंशतिराख्यातास्तन्ते कलियुगे प्रभोः” कौर्ज ५०. ५० ।
श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा “उत्तरोत्तरेणोत्तरं
नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रस्यकहिरण्यस्य
कुहूणां मर्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदा-
वधयो द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
स्मादुत्तरोदशांशाधिकंशेन देध्यं एव हसन्ति” भाग०
१५।१६ । ११राजभेदे वज्रिः । सञ्चायां कन् । ह्यथे
न० राजनि० । कपटके पु० । [राजनि० ।

श्वेतकण्टकारी स्त्री कर्म० । शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम्
श्वेतकन्दा स्त्री श्वेतः कन्दाऽस्याः । क्षतिविषायां राजनि० ।
श्वेतकिण्विही स्त्री कर्म० । गिरिकर्णिकायां क्षुपभेदे राजनि०
श्वेतकुक्षर पु० कर्म० । १ऐरावतगजे शब्द० २श्वेतगज-
मात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र ।

श्वेतकुश पु० कर्म० । शुक्लवर्णं कुशभेदे राजनि० ।

श्वेतकेतु पु० कर्म० । १वारुणे केतुप्रहमेदे २खान्दोग्यप्रसिद्धे
वारुणौ ऋषिभेदे श्वेदे त्रिका० ।

“केतवो ह्यत्र दशगन्ते वारुणास्तथ एव ते । जमि-
केतुः श्वेतकेतुर्न केतुस्तुतोयकः । श्वेतकेतुर्व्यदा दशगः
श्वेतास्यं कुरुते महीम् । तदा मानुषाणां भक्ष्य-
न्तीह मानुषाः । कुङ्कयान्तं जगत् सृष्ट्वा चक्रवट-
श्चमते तदा” । अपि च “श्वेतः शम्भोऽकुलं कुर्यात्
लोहितस्त्वग्निजं भयम् । कुङ्कय पीतकः कुर्यात् कृष्णो
रोगमथोत्पन्नम्” । अन्यञ्च “अवन्ती पुष्करारण्यं याव-
त्तन्यात्तथापरान् । देशान् काचित् काञ्चिद्रोगमुन्निजेः
परिपीडितान् । श्वेतास्यस्तु जटाकारी शत्रो व्योम
त्रिभागः । निवर्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः”
इति समवायतष्टतवाक्यम् ।

श्वेतकेश पु० श्वेतः केश इव युज्य । १रक्तशियो जटा० ।

२शुक्लवर्णकेशयुते वृद्धे लि०। कर्म०। शुक्ले केशे पु०।
 श्वेतकील पु० स्त्री०। श्वेतकीलखे लि०। स्त्रियां ङीष्।
 श्वेतखदिर पु० कर्म०। शुक्ले खदिरभेदे।
 श्वेतगज पु० कर्म०। १श्वेतगजे गजे हेमच० २शुभ्रगजे च।
 श्वेतगरुत् पु० श्वेतोगरुदक्ष। १हंसे अमरः २शुभ्रपक्षयुक्ते
 लि० पृषो० अदलोऽप्यत्। [२५८पृ० दशग्रम्।
 श्वेतगुञ्जा स्त्री कर्म०। शुभ्रगुञ्जायां राजनि०। गुञ्जाशब्दे
 श्वेतचिल्ली स्त्री कर्म०। शाकभेदे (शादाचिरुद) राजनि०।
 श्वेतच्छद पु० स्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य। १हंसे हला०।
 स्त्रियां ङीष्। २शुभ्रपक्षयुक्ते लि०।
 श्वेतजीरक पु० कर्म०। शुक्लजीरके राजनि०।
 श्वेतटङ्गण न० कर्म०। १शुभ्रटङ्गणे २मालतीनदीतीरसम्भवे
 क्षारभेदे राजनि०।
 श्वेतदूर्वा स्त्री कर्म०। शुभ्रदूर्वायां राजनि०।
 श्वेतद्वीप पु० कर्म०। वैकुण्ठस्थविष्णुधाम्नि क्षीरोद्वेक्ष-
 रस्थे द्वीपभेदे च “क्षीरोद्वेक्षरतः श्वेतोद्वीपो महा-
 ग्रमः। एकान्तिनक्षे पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः” भा०
 शा० ३३८ अ०।
 श्वेतधातु पु० कर्म०। १खटिकायां २शुभ्रवर्णधातुशब्दे च।
 श्वेतधामन् पु० श्वेतं धाम यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे ३ससुद्र-
 फेने च भेदि०। श्वेतकरादयोऽपि। ४कर्पूरे च।
 श्वेतनील पु० “वर्णोवर्णेन” पा०स०। १श्वेतकणवर्णं २तद्वति
 लि०। ३मेघे शब्दर०। [२शुभ्रपक्षद्वयं युक्ते लि०।
 श्वेतपक्ष पु० स्त्री० श्वेतं पक्षं पक्षोऽस्य। १हंसे स्त्रियां ङीष्
 श्वेतपक्षरथ पु० श्वेतपक्षो हंसो रथ इव वाहनं यस्य। चतु-
 र्मुखं ब्रह्मण्य शब्दच०।
 श्वेतपद्म न० कर्म०। सितकमले राजनि०। [जनि०।
 श्वेतपर्णा स्त्री श्वेतं पर्णं यस्याः। वारिपर्य्यां (पाना) रा-
 श्वेतपर्णास पु० कर्म०। शुभ्रतल्लयां रत्नमाला।
 श्वेतपाटला स्त्री कर्म०। शुभ्रपाटलाद्वे (शादापाटल) जटा०।
 श्वेतपिङ्गल पु० स्त्री० देहेन श्वेतः जटया पिङ्गलः “वर्णोव-
 र्णेन” पा०स०। १सिंहे लि०। स्त्रियां ङीष्। २श्वेतपिङ्ग-
 लवर्णे पु० श्वेतयुते लि०।
 श्वेतपिण्डीतक पु० कर्म०। महापिण्डीतकद्वये राजनि०।
 श्वेतपुष्प पु० श्वेतं पुष्पमस्य। १सिन्दुवारद्वये जटा० २शुभ्र-
 वर्णपुष्पयुक्ते लि० कर्म०। १शुभ्र पुष्पे न०। ४नागदन्त्यां
 पुण्ड्रगेवारी स्त्री राजनि०। ६घोषातक्यां स्त्री रत्नमाला०।
 संज्ञायां कन्। ७शुभ्रकरवीरे पु० राजनि०।

श्वेतपुष्पिका स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम्। १म-
 हाश्वद्वये २पुच्छदात्रां च राजनि०।
 श्वेतप्रसूनक पु० श्वेतं प्रसूनं यस्य कप्। शाकतरो राजनि०।
 श्वेतभण्डा स्त्री कर्म०। श्वेतापराजितायां रत्नमाला०।
 श्वेतमन्दार पु० कर्म०। शुभ्रमन्दारे राजनि०।
 श्वेतमरिच कर्म०। १शोभाञ्जनवीजे अमरः २शुभ्रमरिचे च
 श्वेततरक्त पु० श्वेतो रक्तः “वर्णो वर्णेनेति” पा०स०। १पाट-
 लवर्णं २तद्वति लि० अमरः।
 श्वेतरेव न० श्वेतं सितम् रज्ज्वतेऽनेन रज्ज्वत्-
 श्वेतरेव पु० श्वेतो रथो यस्य। १शुक्रपक्षे शब्दच० कर्म०।
 २शुभ्रे रथे। [ङीष्। चच्छेदायां राजनि०।
 श्वेतराजी स्त्री श्वेतेन वर्णेन राजते राज-
 श्वेतरोचिस् पु० श्वेतं रोचिरस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च हला०।
 श्वेतरोहित पु० “वर्णोवर्णेन” पा०स०। १पाटलवर्णं २तद्वति
 लि० पुष्पेण श्वेतः फलेन लोहितः। ३शुक्लरोहिते वृक्ष-
 भेदे राजनि०।
 श्वेतलोभ्र पु० कर्म०। पट्टिकालोभ्रे राजनि०।
 श्वेतवचा स्त्री श्वेता वचेव। अतिविषायां (चातइच) रा-
 जनि०। “पारसीकवचा शुक्ला मोक्षा हैमवतीति या।
 हैमवत्युदिता तदच्छूलं हन्ति विशेषतः” भावप्र०।
 श्वेतवल्कल पु० श्वेतं वल्कलमस्य। १उदुम्बरद्वये जटा०।
 २शुभ्रत्वग्रयुते लि०।
 श्वेतवाजिन् पु० श्वेतो वाजी यस्य। १चन्द्रे हेमच० २अ-
 र्जुने जटा०। श्वेताश्वादयोऽप्यत्। ३कर्पूरे च।
 श्वेतवासस् पु० श्वेतं वासोऽस्य। १सन्ध्यासिंभेदे २शुक्ल-
 वस्त्रयुक्ते लि०।
 श्वेतवाह पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन चक्रेते वह-
 २अर्जुने ३चन्द्रे च। ४कर्पूरे। भत्वे जठ् श्वेतोहः।
 हलि उभङ् श्वेतवाः श्वेतोभिरित्यादि।
 श्वेतवाहन पु० श्वेतं वाहनं यस्य। १चन्द्रे २इन्द्रे ३अ-
 र्जुने च भेदि०। ४कर्पूरे च।
 श्वेतवुक्ता स्त्री कर्म०। वनतिक्तायां रत्नमाला।
 श्वेतवृक्ष पु० कर्म०। १वृक्षद्वये राजनि० २शुभ्रद्वये च।
 श्वेतवृहती स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णवृहद्वयं राजनि०।
 श्वेतशिंशपा स्त्री कर्म०। शुभ्रशिंशपायां राजनि०।
 श्वेतशिग्रु पु० कर्म०। सितशोभाञ्जने राजनि०।
 श्वेतशुङ्ग पु० श्वेता शुङ्गाऽस्य। १यके राजनि०। २शुभ्र-
 वर्णशुङ्गायुक्ते लि०।

श्वेतशूरण पु० कर्म० । वनस्पत्ये राजनि० ।

श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सपति सृप-अच् । श्वरुणहजे जटा०
कर्म० । श्वभृजो पु० स्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।

श्वेतसर्प पु० कर्म० । गौरसर्पे ।

श्वेतसार पु० श्वेतः सारोऽस्य । शुक्लदिरे जटा० ।

श्वेतसरसा स्त्री कर्म० । शुभशफालिकायाम् अमरः ।

श्वेतस्यन्दा स्त्री श्वेता सती स्यन्दते स्यन्द-अच् । सिताप-
राजितायां राजनि० ।

श्वेतहय पु० श्वेतो हयः । श्वैः अवाच हये त्रिका० २ वि-
तवर्णयुक्ते श्वये च । द्व० । अर्जुने हेमच० । ५ इन्द्र च

श्वेता स्त्री श्वेत-अच् । श्वराटिकायां शकाडपाटलायां
शश्विन्यां मेदि० । अतिविषायां रत्नमा० । ५ सितापरा-
जितायां शुभकण्टकार्यां उपाषाणभेदिन्यां दशभ-
द्वयां हवंशरोचनायां शंकरायां शशिवावलकलायां
श्वेतवृहत्यां च राजनि० ।

श्वेतार्क पु० कर्म० । शुभ्रवर्णपुष्पके अर्कहजे राजनि० ।

श्वेतावर पु० श्वेतं श्वेतवर्णमावृणोति आ+वृ-अच् । सिता-
वरणाके राजनि० ।

श्वेताश्वतर पु० वेदशास्त्राभेदे ।

श्वेतैर्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।

श्वेतीदर पु० श्वेतसुदरं यस्य । कुबेरे त्रिका० ।

श्वेतीही स्त्री श्वेतौहः पत्नी ङीष् । इन्द्राण्यां शय्याम् ।

श्वैत्य न० श्वेतस्य भावः व्यञ् । शुभ्रवर्णं ।

श्वीवसीयस न० अतिशयेन वसुः प्रशस्तः श्वी वसीयः नि० अच्
समा० । परादिने भाविकाले प्रशस्ते मङ्गले शतवृत्ति लि०

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य-

सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादि

शब्दार्थसङ्कलनम् ।

अश्वशोधनम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०१४ पृष्ठपर्यन्तपत्राङ्के ६०० नवश-

ताङ्काधिकतयाः प्रमादात् सुहृताः तत्र तत्र पृष्ठेषु नवभिः

वर्तमानिता अङ्कसंख्या बोध्याः ।

प

पकारः सूक्तान्यः जघनवर्णभेदः । अश्वोच्चारणस्थाने सूङां

अश्वोच्चारणे काव्यन्तरप्रयत्नः विवृतमङ्गलं सृष्टा “नेम-

सूहाः श्वरुणा” शिञ्जातेः । वाङ्मयत्वाच्च विवारावासा-

घोषा महाप्राणश्च । जघनरूपवायुप्रधानत्वाच्च जघन-

र्यता । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा “पकारं शृणु चार्वाङ्गि

अष्टकोणमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयंपरमकुण्डली ।

चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिमित्तवियहम् । पञ्चदेवमयं

वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्ति-

सहितं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।

सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पावति ।” कामधेनुतन्त्रम् ।

एतद्विधानदेवताध्यानं यथा “चतुर्भुजां चकोरार्ची

चारुचन्दनचर्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाञ्च

शुचिस्मिताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाख्योपशो-

मिताम् । देवदन्तैरभिवन्द्यां सेवितां भोजकाङ्क्षिभिः ।

एवं ध्यात्वा पकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” श्वोद्धा-

रतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा “पः श्वेतो वासुदेवश्च

पिता प्रजा विनायकः । परमेष्ठी वासवाङ्कः श्रेष्ठो

गर्भविमोचनः । लम्बादरो यमोज्जेशः कामधुक काम-

धूमकः । सुश्रीकृष्णा हृष्टो लज्जा मरुद्गुह्यः प्रियः

शिवः । सृष्ट्यात्मा जठरः कोषो माता रक्षोविदारिणी ।

कलकण्ठो मध्यमिन्ना युद्धात्मा मरुपूः शिवाः” वर्णाभि-

धानम् “पकारः श्वेत आख्यातो सूक्तान्यो हृषसंज्ञकः ।

पितृं शक्तिश्च माया च महायोगिनिः स्वविन्दुमत्” मन्त्रा-

भिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ

प्रयोगेऽस्य फलम् खेदः “शः सुखं प्रस्तु खेदम्” व० र० टी०

अत्र षादिशब्देषु षादितया ये घातवः पठितास्तेषां

प्रयोगकाचे दन्त्यसादित्वं सति च निमित्ते पुनः प्रत्यम्

यथा प्रिध-सेधति निषेधति “षाट्ठवर्णस्त्ववर्णः” इत्युक्तेः

अस्य प्रयोगकाले सत्ये तन्निमित्तदृग्गस्य तदवर्णविभवेः यथा

पुं स्तु स्तौति । हा स्या तस्यौ णा स्ना स्नाति । निमित्ते

सति प्रत्ये च टुत्वे च प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्ठाति ।

तत्र ह्रस्वैकविधान्तु न सादेशक्तेन ह्रस्वाति व्यकृति हीव-

तीत्येवेति भेदः । शिवपट्टं दासे वीतधातोरपि पर्युदाहः ।

प पुं-घो-क पुं-घो-धत्वम् । शक्ये मेदि० शर्माविमोचने मानवे

च शर्वे श्वेष्ठे एकाक्षरकोषः । प्रविशे च लि० मेदि० ।

पकारं पु० प+क रूपे कार । पक रूपवर्णे कामधेनुतन्त्रे सदा ।

सग संवरणे स्वा० पर० सक० सेट् एदित् सिचि न वृद्धिः ।

सगति असगीत् मित् घटादि रुजति । असीघगत् त ।

पघ हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् एदित् सिचि न वृद्धिः ।

सग्नोति असघीत् असीघगत् त । [घचत् त ।

पच सेचने स्वा० आत्म० सक० सेट् । यचते अघचिच असी-

षट् सन्मन्त्रे भा० पर० सक० सेट् । सचति । असचोत्-असाचोत्
षट् विभाजने भा० प० सक० सेट् । सटति असटोत् असाटोत्
षट्कर्मन् न० षट्प्रकारं कर्म० । १ तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशी-

करणसम्पन्नविशेषोच्चाटनसारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु
तानि च कर्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि उच्चाटनशब्दे
१०६२ पु० दृश्यानि । तन्त्रभूतमण्डलानि च भूतमण्ड-
लशब्दे ४६८५।८६ पु० दृश्यानि । २ यजनयाजना-
ध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहकृतेषु षट्सु विप्रकर्षेषु च ।
षट् कर्माणि स्युः । श्यागादियुक्ते विप्रे पु० । हठयो-
गाङ्के ४ षट्क्रियाभेदे यथोक्तं चेरण्डसं० १५० ।

“धौतिर्विस्तृताया नेतिनीलिकी ज्ञाटकस्तथा । कपाल-
भातिसैतानि षट् कर्माणि समाचरेत् । सन्धौ
तिर्दन्तधौतिर्हृत्तौतिर्मन्त्रशोधनम् । धौत्यस्तुविधाः प्रोक्ता
षट् (वेङ्क) कुर्वन्ति निर्मलम् । वातसारं वारिसारं
वज्रसारं बहिष्कृतम् । षट्सु निर्मलायां य सन्धौति-
स्तुविधाः । “काकचक्षुवदास्तेन पिबेद्वायुं शनैः
शनैः । चालयेदुदरं प्रसाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः । वात-
सारं परं गोथं देहनिर्मलकारकम् । सर्वरोगजन्यकरं
देहानलविवर्धकम् । आकण्डं पूरयेद्धारि वज्रेण च
पिबेत् शनैः । चालयेदुदरेण चोदराद्विषवेदधः । वारि-
सारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम् । सावयेद् यः प्रय-
त्नेन देवदेहं प्रपद्यते । नाभिसन्धौतिं सेरुष्टं शतवारञ्च
करयेत् । उदराभयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्धयेत् ।
वज्रसारमिदं धौतं योगिनीं योगविज्जितम् । काकीं
सूत्रं साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत् । धारयेद्दृष्ट्यामस्तु
चालयेदधवर्त्मना । इदं धौतं परं गोथं न प्रकाशं
कदाचन । नाभिसन्धौतिं स्थाप्य शक्तिनाडीं विवर्जयेत् ।
कराभ्यां चालयेद्वाडीं यातन्त्रलविसर्जनम् । तावत् प्र-
ज्ञाया नाडीसु उदरे वेद्येत् पुनः । इदं प्रज्ञाजनं गोथं
देवानामपि दुर्लभम् । केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो
भवेत् भुवम् । वायार्धधारणात् शक्तिं यावत् वाध-
येद्धारः । बहिष्कृतमन्त्राधौतिज्ञायाश्चैव न जायते ।
दन्तमूलं जिह्वामूलं रश्मे च कर्षयुक्तयोः । कपाल-
रम्भं पश्यते दन्तधौतिर्विधीयते । “खादरेण रसे-
नाय कृत्तिकाभिषु शुद्धिभिः । मार्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत्
किल्बिषमाहरेत् । दन्तमूलं परं धौतियोगिनीं योग-
साधने । नित्यं जुयात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ।
दन्तमूलं धारणादिनाम्नेषु योगिनीं यतः । सखातः

संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् । करारणरोगादि
नाशयेत् दीर्घत्वम् । तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुलि-
त्रययोगतः । वेशयेद्गुलमध्ये तु मार्जयेत्स्वकामलम् ।
शनैः शनैर्मार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् । मार्जयेच्चवनी-
तेन देहयेत् पुनः पुनः । तदप्यं लौक्यन्त्रेण चर्ष-
यित्वा पुनः पुनः । नित्यं जुयात् प्रयत्नेन रवेरुदये-
ऽस्तके । एवं कृते तु नित्येऽवलम्बिका दीर्घतां गता ।
तर्ज्यङ्गुल्यकार्पाण्ये मार्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः । नित्यमभ्यास-
योगेन नादान्तरप्रकाशनम् । हृत्काकुष्ठेन दक्षेण मार्ज-
येद्भारन्ध्रकम् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ।
नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते । निदान्ते
भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने । हृद्भौतिं त्रिविधां
जुयात् दण्डवत्प्रणमयित्वा । रम्भादण्डं हरिदण्डं वेत्त-
दण्डनयेव च । हृन्मध्ये स्थापयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत्
शनैः । कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेद्दृष्टवर्त्मना ।
दण्डधौतिविधानेन हृद्भौतं नाशयेत् भुवम् । हरि-
दण्डं (वटभूरि) भोजनान्ते पिबेद्धारि आकण्ड-
पूर्णितं सुधीः । जङ्घदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत्
पुनः । नित्यमभ्यासयोगोऽयं कफपित्तं निवारयेत् ।
चतुरङ्गुलविस्तारं स्रग्ज्ज्वलं शनैर्पमेत् । पुनः
प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् । गुल्मज्वरहो-
रुषं कफपित्तं विनाशयति । आरोग्यं वलपुष्टिश्च भवे-
त्तस्य दिने दिने । अपानक्रूरतां तावन्मूलं यावत् शो-
धयेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मन्त्रशोधनमाचरेत् । पीत-
मूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा । यत्नेन चालयेद्
शुद्धं वारिणा च पुनः पुनः । वारयेत् कोष्ठकाठिन्य-
सामाजोर्णं निवारयेत् । कारुणं कान्तिपुष्टौ च दीपनं
वज्रमण्डलम् । जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वक्षी च द्विविधौ
स्युतौ । जलवस्तिं जले जुयात् शुष्कवस्तिं जितौ
सदा । नाभिसन्धौतिं पायुं न्यस्तवालोत्कटासनम् ।
आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलवस्तिं समाचरेत् । प्रसेकञ्च गुदा-
वर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत् । भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च
कामदेवसमी भवेत् । न्यस्तवालोत्कटासनम् ऊरुद्वये हस्तौ
दक्षौ धारणवदुदरं जुयादित्यर्थः । “वस्तिं पश्चिमतानेन
चालयित्वा शनैः शनैः । शश्विनीसूत्रा पायुमाकु-
ञ्चेत् प्रसारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदामो न विद्यते ।
वर्धयेत् जठराग्निञ्च आमवातं विनाशयेत् । वितस्ति-
नं कृत्वा हस्तं नासान्ते प्रवेशयेत् । हृत्वाङ्गिणयेत्

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् । साधनाच्चेतिकर्मणः
 क्षेत्रीं सिद्धिमाप्नुयात् । कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टि
 जायते । आकन्द्वेगे तन्मन्त्र आसयेदथ पार्श्वयोः ।
 सर्वरोगान्निहन्तीह देहान्तविषयं नम् । इति नौलि की ।
 "निमेषोन्मेषकं तच्छा सृज्यन्त्यं निरीक्षयेत् । यावदसु
 निपतति त्नाटकं प्रोच्यते बुधैः । एवमभ्यासयोगेन शा-
 स्त्री जायते भ्रुवम् । न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टि
 प्रदायकम् । सीतल्य पीत्वा वक्त्रेण नासानादैर्विरेचयेत् ।
 व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण सीत्क्रमेण विशेषतः । भावभाति
 विधा कृत्वात् कफदोषं निवारयेत् । इडया पूरयेद्वायुं
 रेचयेत् पिङ्गलया पुनः । पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण
 रेचयेत् । पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत् ।
 एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नासाभ्यां जल
 भाक्त्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः । पायं पाय प्रकर्षयेत्
 क्षेत्रादपि निवारयेत् । न जायते बाह्वं कश्च ज्वरी नैव
 प्रजायते" ।

षट्कूटा स्त्री शैरवीभेदे तन्मन्त्रः ।

षट्कोणं न० षट् कोणं यस्य । तत्र राजनि० । तन्त्रोक्ते
 जङ्घाधस्ये त्रिकोणद्वयद्वये यन्त्रभेदे शृङ्गादिभोक्ते
 नम्रतः षष्ठ्याने च ज्यो०त० ।

षट्चक्रं न० षष्ठां चक्राणां समाहारः पात्रादि० । तन्त्रो-
 क्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णावाजीमध्यवर्तिषु द्विदशचक्रदेहा-
 दिषु षट् च पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम् । तद-
 धिक्त्य क्तोपन्यः स्य तस्य लुक् । २८०८ चक्रपति-
 पादिकपन्यभेदे । [१८०८भेदे १८०८भ्यान्विते च ।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षड्विंशिका चत्वारिंशत् । (केयालिश)

षट्चरणं पु० षट् चरणा यस्य । १८०८भेदे उक्ताः स्त्रियां
 लोभ । षट्पादाद्वोऽप्यल । २८०८भ्यां राजनि० ।

षट् निवासे बले अ अक० हिंसायां दाने च सक० चुरा० लभ०
 सेट् । सृजयति ते अ सृज्ते त । सिंष्टयिष्यति ।

षट्तिलिन् पु० षट् तिकाः तिलोदत्तनादयः प्रयोग्यस्य ।

"तिनाद्वर्ती तिलस्त्रायी तिलहोत्रा तिलप्रदः । तिल-
 मुक्तं तिलवापी च षट्तिस्त्री नावर्तीदति" इत्युक्ते तिलो-
 दत्तनादिकारिणि । [१८०८भेदे २८०८भ्यान्विते च ।

षट्त्रिंशत् स्त्री षड्विंशिका त्रिंशत् शाक० । (कलिश) १८०८भेदे

षट्त्रिंशदुपचार (कलिश) देवपूजाङ्गेषूपचारेषु "आसुना-
 भ्यङ्गने तदुदत्तनविशेषे । अस्माज्जनं सर्पिरादि
 कृपणावाहने तथा । प्राद्याभ्यां चमनोयस्य स्त्रीयस्य-

पर्कौ । पुनराचमनीयस्य वस्त्रयज्ञोपवीतके । अलङ्कारो
 गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिकनेत्रेण पुष्प-
 भासा तथैव च । अन्तरेषु शय्या च चामरव्यजनं
 तथा । आदर्शदर्शनस्यैव नमस्कारोऽथ नमनम् ।
 गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदर्शनम् । दन्तकाष्ठ-
 प्रदानञ्च ततो देवविषजनम् । उपचारा इमे ज्ञेयाः
 षट्त्रिंशत् सुरपूजने" एका०त० ५

षट्त्रिंशत् न० "सतुर्विष्णु र्यभो दक्षो ऋद्धिरोऽसिद्धिह-
 र्यतो । आपस्तम्बशिशना च कात्यायनपराशरो । वशिष्ठ-
 व्याससंवत्तौ चारोतमोतमावपि । प्रचेताः शङ्खलिखितौ
 याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः । शातातपो लोमशश्च जमदग्निः
 प्रजापतिः । विश्वामित्रपैठोत्तरी बौधायनपितामहौ ।
 क्रागलेयश्च जाबालो मरीचिचक्षुरनो भृगुः । ऋष्यशृङ्गो
 नारदश्च षट्त्रिंशत् स्तुतिकारकाः । एतेष्वान्तं सन् यस्तु
 षट् त्रिंशत्तस्युच्यते" इति शङ्खलिखितास्तुतिभेदनते ।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षड्विंशिका पञ्चाशत् शाक० । (काप्याञ्च)

१८०८भेदे २८०८भ्यान्विते च ।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिनु सं-
 ज्ञायं कन् । वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते प्रश्न-
 पन्यभेदे ।

षट्पदप्रिय पु० इत० । नामकेशरे शब्दभा० तस्य हि प्रचु-
 रमयुतत्वात् अमरप्रियत्वम् । [त्रिका० ।

षट्पदातिथि पु० षट्पदः अतिथिरिव यस्य । आकन्द्वे
 षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदस्नानन्दं वर्द्धयति इव-णिच्-
 ल्यु उप० । अशोकद्वये राजनि० ।

षट्पदी स्त्री षट् पादा अस्याः पादस्य पात्रावः लोभि प-
 ज्ञावः । १८०८भ्यां अमरयोविति च । सं० द्विगुः । षट्-
 चरणयुक्ते कन्दभेदे च । १८०८भ्यां लोभात्मकपदसंज्ञाते ।

षट्पद्म पु० षट् पद्मा यस्य । "धर्मार्थकाममोक्षेषु लोक-
 तत्त्वार्थयोरपि । षट् पद्मा त यस्यासौ षट्पद्मः
 परिकीर्तितः" इत्युक्ते १८०८भ्यां द्वाभिरुक्ते २८०८भ्यां उक्ते
 त्रिका० ।

षडङ्गं न० षष्ठां षडङ्गाणां समाहारः पात्रा० । "जङ्घे बाह्व-
 शिरो सध्यं षडङ्गमिदमुच्यते" इत्युक्ते १८०८भ्यां वयवषट्क-
 भेदे शब्दच० । तन्त्रोक्ते २८०८भ्यां वयवभेदे यत्तु हृदयादिषु
 षट् च षडङ्गेषु मन्त्रविशेषोच्यते तेषु । षट् अङ्गानोव
 यस्य । "शिवकालो व्याकरणं विरुक्तं कन्दर्पं चित्तिः ।
 ज्ञातिप्रामयनस्यैव षडङ्गो षट् इत्युक्ते १८०८भ्यां १८०८भ्यां

पुं० ४ कुद्रगोक्षरक्षुपे च पुं० राजनि० "गोमन् गोमय
क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पाठितं
सर्वदा गवाम्" स्तुत्युक्ते रोचनासहिते ५ पञ्चगव्ये न० ।

षडभिज्ञ पुं० "दिव्यं चक्षुःश्रोत्रं परिचितज्ञानं पूर्व-
निवासानुस्मृतिः २ आत्मज्ञानम् ४ विद्युतः ५ कायव्यूह-
सिद्धिश्चेत्येतानि षट् अभिज्ञा अभिज्ञायमानानि यस्य ।
बोद्धभेदे अक्षरः । [११] कर्कपद्धतिः ।

षडवत्त न० उभयतः स्वातन्त्र्यं वाक्ये यत्तत्प्राप्तेः कात्या०

षडशीति स्त्री षडभिका अशीतिः शाक० । (छयाशि) १ स

ह्युपभेदे २ तत्तद्व्याख्यानं च । षडशीतिसुखवत्तु मिथ-
नकन्याधनुर्भीनेषु रवेः संक्रान्ती च "अथनविष्णु षटी
षडशीतयो विषुवविष्णुपदोषडशीतयः" इति ज्योतिषम् ।

षडशीतिचक्र न० मिथुनकन्याधनुर्भीनराशिस्थरवेः संक्रमे शु-
भाशुभफलज्ञानार्थं नक्षत्राङ्कनकारे चक्रे । यथा "सुखे
चैत्रं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे वाणस्तथा
वेदाः करे सव्ये तरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे
मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां
स्वमे स्थिते । सुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
कान्ता स्याद् वस्त्रं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयमे नृणाम् ।
सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानस्य मस्तके । गुह्ये चैव भवे-
न्मृत्युः षडशीतिफलस्तुतिः" ज्यो० त० ।

षडशीतिसुख न० षडशीतेः तन्नामसंक्रान्तेर्लुखम् । "त-
त्तादिषडशीत्यङ्गां षडशीतिसुखं क्रमात् । तत्तत्तदर्थमेव
स्यात् द्विस्त्रिभावेषु राशिषु" "षड्विंशे धनुषो भागे
द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु
चतुर्दशे" इति सूत्रसिद्धान्तोक्ते तत्तादितः षडशीतिदि-
नान्तरितकाळे ।

षडष्टक न० ज्या० त० उक्ते वरकन्ययोः स्त्र्यराश्यापेक्षया प-
रस्परषठाष्टमराशिसंख्यत्वे उपयमशब्दे पृ० दृश्यम् ।

षडानन पुं० षट् आननानि यस्य । कालिकेये अक्षरः ।

षडवदनादयोऽप्यत्र ।

षडान्नाय पुं० षडगुणित आम्नायः शाक० शिवस्य षडङ्ग-
विनिर्गते षट् प्रकारतन्त्रभेदे "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि आ-
न्नायकथनं पृथक् । पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राच्यां
दिशि स्थितः । सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकी-
र्तितः । एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि
स्थितः । एवं हि पश्चिमाम्नायः पश्चिमायां दिशि स्थितः ।
एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः । सुखपूर्वकतः

देवि ! यत् प्रोक्तं तव सन्निधौ । जह्नुम्नायस्य कथितो
देवानामपि दुर्लभः । यदा चाधोमुखं देवि ! यत् प्रोक्तं
गिरिजे ! प्रिये ! । अथ आम्नाय इत्युक्तः सत्यं सत्यं
सुमध्यमे ! । षडान्नायास्य कथिताः श्रोतृत्तिक्रमनामतः ।
यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवाः कथिताश्च वरानने ! । तान्देवांश्च
प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै । श्रीविद्याभेदसंहिताया
तारा च त्रिपुरा तथा । भुवनेषु चाक्षरपूषा पूर्वाम्नाये
प्रकीर्तिताः । वगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा
तथा । वशिनी वालभैरवीत्यर्थः "सहिष्णुनी महा-
कल्पादंक्षणास्त्रायकीर्तिताः । महाशरस्त्रतो विद्या
तथा वाग्वादिनी परा । प्रवक्षिरा भवानी च पश्चिमा-
स्त्रायकीर्तिताः । कालिका भेदसंहिता तारा भेदेऽपि सं-
युता । मातङ्गी भैरवी च्छिन्ना तथा धूमावती परा ।
उत्तराम्नायकथिताः कलौ शीघ्रफलप्रदाः । समस्तभेद-
संहिताः कालिका याः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशत्यक्षरी
तासां दक्षिणाम्नायकीर्तिता । एकजटा षडान्नायि
महासोक्षप्रदायिनी । तत्परा परमा विद्या न विद्या-
न्तरगोपिता । परप्रधानमन्त्रास्य जह्नुम्नाये प्रकीर्तिताः ।
जह्नुम्नायो ह्यधश्चैव केवलं सोजदो भवेत् । धर्मार्थका-
मनोन्मार्थे आम्नायान्ये प्रकीर्तिताः । यद्योक्तविधिना
भट्टे ! कृत्वा फलमवाप्नुयात् । पूर्वाम्नायादिसर्वेषां
विधानं शृणु सुन्दरि ! । कृत्वा येनाशु लभते फलं यदु-
त्तमोत्तमम् । षट् कर्म फलदा नृणां षडाम्नायाः प्रकी-
र्तिताः । उत्तराम्नायो देवेशि ! तेषामाशु फलप्रदः" इति
समयाचारतन्त्रे २ पटले । आम्नायभेदेनाच्चा-
रभेद उक्तो यथा "पूर्वाम्नायोदितं कर्म पाशवं
कथितं प्रिये ! । यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं
सूतम् । पश्चिमाम्नायजं कर्म पशुवीरसमाश्रितम् ।
उत्तराम्नायजं कर्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये ! । दिव्योऽपि
वीरभावेन साधयेत् पिष्टकानने । वीरासनं विना दिव्यः
पूजयेत् पिष्टकानने । जह्नुम्नायोदितं कर्म दिव्यभावा-
श्रितं प्रिये !" इति निरुक्ततन्त्रे १ पटले ।

षडूर्मि पुं० षट् जर्मयः बुभुक्षादयोऽस्य । जीवे जर्मिशब्दे
१२६२ पृ० दृश्यम् ।

षडूषण न० षट्संख्यम् ऊषणम् । कटुद्रव्यभेदे "षडूषणं स-
रिचं षडूषणस्य दह्यतम् । षडूषणं तत्तु कृच्छ्रस्य
विषापहम्" भावप्र० ।

षड्गया स्त्री "गयागजो गयादियो गयलो च गदाधरः ।

गया गयासुरस्यैव षड्गया सक्तिदायिकाः वायुं पु० ।
उक्ते गलागजादि षट्के ।

षड्गव त्रि० षड्भिर्गोभिराकटः शकटः हलो वा शाक०
अच् समा० । षड्भिर्गोभिराकटे षड्गवो “अष्टा-
गवं धर्म्यं हलं षड्गवं जीविकाधिनाम्” इति स्मृतिः ।
अस्यां गवां समाहारः षट्समा० । २ षट्पु गोषु न० ।
षड्गुण पु० षड्भिः गुणिता गुणाः शाक० । राज्ञां सन्ध्या-
दिषु षट् सु गुणेषु षड्गुण्येष्टे दशमम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्ध्याया अच् । श्रवणायां भावप्र०
२ शयां १ मङ्गाकरञ्जे ४ श्वेतवचायाञ्च राजनि० ।
षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य । १ पिप्पलीमूले वैद्यकम् ।
२ षट् पर्वयुक्ते त्रि० । श्रवणायां स्त्री वा ङीप् । संज्ञायां
कन् टाप् अत इत्थम् । शयां स्त्री अमरः ।

षड्जं पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन-ङ ।
“नासां कण्ठसुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः
संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते
स्वरभेदे “षड्जसंवादिनीः केकाः” इति रघुः ।

“षड्जं रौति सयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्धमम् ।
अजा विरौति गाव्यारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम्” भरतः ।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम् । १ आस्तिकमतसिद्धे
पूर्वभीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने
शास्त्रभेदे षट् सु श्वीदृदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई,
ज, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट् सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम् । “धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं
वाल्मेव वा । न्दुर्गं गिरिदुर्गं वा समान्धित्य वसेत्
पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य० षष्+प्रकारे-धाच् । षट् प्रकारे । [त्रिका० ।

षड्बिन्दु पु० षड्बिन्दवो यत्नः । १ कीटभेदे भेदि० । २ विष्णौ
षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः । (खरसुज) फलजता-
भेदे राजनि० । २ षड्हस्तयुक्ते त्रि० । श्रौत्रे ज्वरे पु०

“श्रीमांस्त्रिषादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” ब्रह्मै० ।

षड्भरस न० अस्यां रसानां समाहारः पात्रा० । “मधुरो लव-
णस्तिक्तः कषायोऽसृष्टः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुरं
लौल्यमित्वाहुरित्वादो स च लज्जते । लवणस्तु षट्
प्रोक्तः सैन्धवादो स इज्जते । तिक्तस्तु पिचुमदादौ व्यक्त-
नास्त्राद्यते रसः । कषायस्तुवरस्तुक्तः स च पूगीफला-
दिषु । कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यात् मरीचादौ स चेष्टत”

इत्युक्तस्यनेषु लज्जेषु षट् सु रसेषु । षड्गुणितोरसः ।
तत्रार्थे पु० । त्रिका० ।

षड्लवण न० षड्गुणितं लवणम् । मृज्जानयुतपञ्चलवणे
षड्वर्ग पु० ६त० । १ कामक्रोधलोभमोहमदमात्यर्थेषु “व्या-
जेष्ट षड्वर्गमिति” भट्टिः । “क्षेत्रं होराथ द्वेक्षाणो
नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्रिषादिप्राप्त्रा
फलपदः” ज्योतिष्शास्त्रेषु क्षेत्रादिषु षट् सु । स च
ज्यो० त० उक्तो यथा

“कुजशुक्रबुधेन्दुर्केसौस्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभासु-
जेज्यानां क्षेत्राणि १ सूरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा
होराः २ स्युश्चण्डरोचिषः । द्वितीयाः शशिनोयुक्तु व्यत्य-
यादुगणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा-
यहाः । ते द्वेक्षाणाधिपाराशौ द्वेक्षाणांश्च एव हि ।
मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः ४ । मृगकन्यादृष्ठा-
णाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलाभिद्युनकुम्भानां तु-
लाद्याः सप्तदाहताः । कर्कटशुक्रमीनानां कर्कटाद्या
नवांशकाः । चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा ।
नवमे ह्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । खनवांशस्तु
राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स-
क्षाद्या द्वादशांशकाः ५ । कुजार्किशुक्रसौम्यानां भागाः
शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तषु ज्ञेयमोजःसु रा-
शिषु । त्रिंशांशा इव व्यत्ययादेते युम्भराशिषु कीर्तिताः” ।
तत्र अधिकशुभाशुभप्राप्त्रा शुभाशुभद इति बोध्यम् ।

षण्(न) सम्भक्तो भ्वा० पर० सक० सेट् प्रत्य सत्वे ण्यस्य नत्वम् ।
सन्ति असनीत् असानीत् । दन्त्यालोऽयमित्येके ।

षण्(न) दाने तना० उभ० सक० सेट् प्रत्य सत्वे ण्यस्य नत्वम्
उदित् । दन्त्याल इत्येके सन्ति सत्तु असनीत्-असानीत्
असनिष्ट-असात । सिषण्षिति सिषांसति इत्येके ।

षण्ण पु० सन-ङ डस्य नेत्वम् षृणो० प्रत्वं शत्वं वा ।
१ वृषे अमरः २ नपुंसके जटा० । ३ पद्मादिसमूहे पु० न०
अमरः । [पाठान्तरम् ।

षण्ण पु० सण-ट तस्य नेत्वम् षृणो० षः । नपुंसके अमरे
षण्णुस्व पु० षट् सुखानि यत्नः । १ कार्तिकेये हला० षड्-
भुजायां स्त्री राजनि० टाप् ।

षट् गतौ ङु० उभ० सक० सेट् । सादयति ते असीषदत् ।

षट् विषादे आकुलीभावे अक्रोहिंसायां गतौ च सक० लु० प०
अनिट् । सीदति लुदित् अषदत् । ज्वला० सदः सादः ।

घन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । सञ्चति असञ्चीत् ।

षण्ज सङ्गे सम्बन्धे च स्वा० पर० सक० अनिट् । सजति असाङ्गीत्
षप सम्बन्धे स्वा० पर० सक० सेट् । सपति असापीत् असपीत् ।
अपीषपत् । [त । सिपसयिषति ।

षम वैकल्ये अट् । जु० उम० अक० सेट् । समयति मे अससमत्
षम्ब सर्पणे स्वा० पर० सक० सेट् । सम्बति असम्बीत् ।
षर्ज्ज सज्जने स्वा० पर० सक० सेट् । सज्जति असर्ज्जीत् ।
षर्ज्ज(र्व) गतो स्वा० पर० सक० सेट् । सवर्ज्ज(र्व)ति असवर्ज्ज(र्वी)त् ।
षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो० । खड्गनाकृतो खगभेदे शब्दः ।

षल गतो स्वा० पर० सक० सेट् । सलति असालीत् असीषलत्
षष् लि० ष० व० । षो-किप् पृषो० । (क्य) सङ्ग्रामभेदे व्या-
करणोक्ते ऽडितप्रत्ययान्तकल्यादौ षान्ते नान्ते सङ्ग्राम-
वाचके च शब्दे च

“ष्णान्ताः षट्” “डति च” पा० । “षज्जभ्यो लुक्” पा० । “न
षट् स्वास्तदिभ्यः” पा० स्त्रियां न डीप् । “षट् संज्ञका
स्त्रिषु समायुग्मद्वयसिद्धयाम्” अमरः । त्रिजिव्यधिका-
रेण त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समान-
रूपताप्रतिपादनार्थम् । तथा हि वैयाकरणमते तिङ्-
प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेषविशेषणयोः
समानलिङ्गत्वे प्राप्तौ ततः स्त्रियां टावादिप्रसक्तौ तज्जि-
रेषः । तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकान्तरत्वात् न डीप् ।
स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न डीप् । स्त्री अपचत
इत्यादौ न टाप् । कुलं पचते इत्यादौ क्लोवत्वेन न
ह्रस्वः । अव्ययस्य लिङ्गस्य न्यत्वे ऽपि ह्रस्व टावादिभ्यो न्य-
त्वार्थं त्रिषु समानरूपोक्तिः । तेन हाशब्दस्य निन्दनी-
यपदत्वे हा पाषाणित्यादौ न ह्रस्वः । कटसाध्यपरत्वे
अहह संसारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम्
डन्त्यन्त्य कति स्त्रियः इत्यादौ न डीप् ।

षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि० । (षाट्) ऽसङ्ग्रामभेदे
२तत्सङ्ग्रामित्वे च ।

षष्टिक पु० षष्ठा अहोभिः पच्यते कन् । (षाट्या) ऽधान्यभेदे
अमरः । तत्कार्ये स्त्रीत्वमपि “षष्टिका कालशाकञ्च भू-
चञ्च केसुःतरत्” ति०त० । षष्ठा क्रीडः कन् । २षष्टि-
संख्यातद्रव्यक्रीते नि० ।

षष्टिक्य न० षष्टिकथान्यस्य भवनं ज्ञेयम् यत् । षष्टिकथान्योत्-
पत्तियोग्ये ज्ञेये अमरः । [तस्मिन् । स्त्रियां डीप् ।

षष्टितम नि० षष्ठेः पूरणः तमप् । येन षष्टिसङ्ख्या पृथ्यते
षष्टिमत्त पु० षष्ठा वर्षमेतः । अर्द्धवयस्के गजे शब्दः । तदु-
त्तरं हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम् ।

षष्टिलता स्त्री षष्ट्या लतेव । भ्रमरनार्यां राजनि० ।

षष्टिसंवत्सर पु० व० व० षष्टिगुणिता संवत्सराः । ज्यातिष-
प्रसिद्धेषु ऽप्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु । प्रभवादिशब्दे
४७३।४७४ पु० तदानयनं दृश्यम् । २नारायणादिकेषु
षष्टिवर्षेषु गुरुवर्षशब्दे २६२२ पु० दृश्यम् । षष्ट्य-
वटादयोऽप्यत्र ।

षष्टिहायन पु० षष्टिहायना वयोऽस्य । ऽषष्टिवर्षवयस्के गजे
षष्टिदिनपच्योहायनो त्रोटिः शाक० । २षष्टिकथान्ये
च मेदिः । [पृथ्यते तस्मिन् स्त्रियां डीप् ।

षष्ठ लि० षष्ठां पूरणः षष्+डट् युक् च । येन षट् संख्या
षष्ठक नि० षष्ठो भागः कन् । षष्ठे भागे ।

षष्ठांश पु० कर्म० । रत्नप्रतिरूपतया प्रजाभ्यो षष्ठां-
शे उत्पन्नशस्त्रस्य षष्ठांशरूपे नृपकरे ।

षष्ठान्न लि० षष्ठो दिवसस्य षष्ठकालः अक्षय्य तज्जोजनस्य
कालो यस्य । दिवसस्य षष्ठभागे अक्षभोजनकालयुते पुरुषे ।

षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यत्र । व्रतभेदे ।

षष्ठी स्त्री षष्ठां पूरणी डट् युट् डीप् । चन्द्रमसः षष्ठकलाया
ह्लासद्विरूपक्रियारूपे ऽतिथिभेदे स्कन्दभाष्यारूपे २मा-
दकाभेदे “मादकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ।
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी
विष्णु भक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी । षष्ठांशरूपा प्रकृते
खेन षष्ठी प्रकीर्तिता । पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रि-
जगतां सती । सुन्दरी युवती रस्या सन्ततं भर्तृरन्तिके ।
स्थाने शिशूनां परमा दृढरूपा च योगिनी । पूजा हा-
दशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् । पूजा च स्मृतिका-
गारे पुरा षष्ठदिने शिशोः । एकविंशतिमे चैव पूजा
कल्याणहेतुकी । शश्वन्निमित्ता चैषा नित्या काम्या-
हतिः परा । मादकरूपा दयारूपा शश्वदक्षणाहपिणी ।
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां खड्गगोचरे” ब्रह्म० वै०प०
१ख० । “ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना हलीश्वरी । दृष्टा
मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिम् । मादकासु च
विख्याता स्कन्दभार्या च सुव्रता । विश्वे षष्ठीति वि-
ख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः” ४०ख० । “प्रष्टव्या दादये
सासि सम्पूज्याऽपत्यदृष्टये । सुते जाते तथा षष्ठांश
प्रष्टो दादशरूपिणी । वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्येष्ठे
शारदयसंज्ञिता । आषाढे कादमी चैषा आषण्डे लुण्ठनी
तथा । भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गास्त्रायुजे तथा ।
नाग्राख्या कार्तिके सासि मार्गे मूलकरूपिणी । पौषे

वेत बभोत्कटम् । तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभा-
विता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः "श्रुतम्"
अग्निपु० २१५० । अधिकं कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम् ।

षाण्मातुर पु० षष्ठां मातृणामपत्यम् अण् उदादिशे रपरः ।
कात्तिकेये तस्य कत्तिकालिकं, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति
षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धाः । अग्निकुमारशब्दे तु
तस्य षष्ठाष्टपत्नीनां मातृत्वं दर्शितम् ।

षात्वणत्विक लि० षत्वणत्वे अधिगत्य कृतो ग्रन्थः ठक् ।
षत्वणत्वप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ० ।

षाण्मासिक न० षष्ठे मासे भवः ठक् । ऋतस्य एकाञ्चोन
षष्ठमासे कर्त्तव्ये आङ्गभेदे "आद्यं षाण्मासिके तथेति"
स्मृतिः "एकाहन्त्यनषण्मासे तस्य विधानम्" ति० न० रघु० ।

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० अक० अनिट् । साप्नोति
साध्यति असाधीत् सिषाधयिषति । [ति असप्तान्वत् त ।

षान्त्व सामयुक्तसम्पादने अद० चु० उभ० सक० सेट् । सान्वयति
षि बन्धे स्वा० क्रा० च उ० सक० अनिट् । सिनोति सिनुते
सिनाति सिनीते असेषीत् । असेष्ट । [चत् त । सिक्तः

षिच आङ्गीकरणे तु० सु० उभ० सक० अनिट् । सिञ्चति ते अशि-
षिट् अनादरे स्वा० पर० सक० सेट् । सेटति असेटीत् ।

षिङ्ग पु० षिट्-गन् तस्य नेत्त्वम् पृषो० । ष्विट् (लम्पट)
२कासके हेमच० । [धीत्-असैत्सीत् । सिङ्गः ।

षिध माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् वेट् । सेधति असे-
षिध गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । सेधति असेधीत् सेधितः ।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट् । सिध्यति
असेत्सीत् णिचि साधयति । सिषाधयिषति ।

आ+राजाज्ञयाऽवरोधे सक० । आसेधः ।

उत्+उच्चतायाम् अक० । उत्सेधः ।

नि+निवारणे सक० । निषेधः ।

परि+निवारणे सक० । परिषेधः ।

प्रति+निवारणे सक० । प्रतिषेधः ।

वि+आ+विशेषणे निषेधे । व्यासेधः ।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते । विप्रतिषेधः ।

षिम्भ हिंसने सक० दीप्तौ अक० स्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट् ।
षिम्भति असिम्भीत् ।

षिम हिंसने स्वा० पर० सक० सेट् । सेमति असेमीत् ।

षिल उद्धृत्यस्यक्तत्वात् कणश्च आदाने तुदा० पर० सक० सेट् ।
षिलति असेलीत् । [वीत् स्थूतः सीवनं सेवनम् ।

षिव तन्तुविस्तारे दि० प० सक० सेट् क्त्वा वेट् । अस्ति असे-

षु सुराध्यावरूपे सन्धाने सोमादेः षोडशे मन्थने च स्वा०
उ० सक० ज्ञाने अक० अनिट् लुङि पर० सेट् । सुनोति
सुनुते असावीत् असोष्ट । सोता

षु गतौ स्वा० उभ० सक० अनिट् । सुवति ते असौषीत् असोष्ट ।

षु प्रसवे ऐश्वर्ये च स्वा० प० सक० अनिट् । सुवति असौषीत् ।

षु ऐश्वर्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० वेट् लिङि नित्ये ।

सौति असावीत्-असौषीत् । सुषुविब ।

षु पु० सु-बा० लु पृषो० प्रत्वम् । गर्भविमोचने एकाक्षरकोषः

षुट् अनादरे चु० उभ० सक० सेट् । सुटयति ते असुषुट् त ।

पुनम् दीप्ते अक० हिंसने स० स्वा० प० सेट् । पुनमति असुष्मीत्

पुन दीप्तौ अक० ऐश्वर्ये स० ल० प० सेट् । पुनति असोरीत् ।

पुहृत् दीप्तौ अक० ज्ञमायां सक० दि० पर० सेट् । सुहृति लुटित्
असुहृत् । [सुवै असुविष्ट असोष्ट ।

पू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट् । सूते

पू प्रसवे दि० आ० स० वेट् । सूयते असुविष्ट-असोष्ट अर्थात् सूजः

पू क्षेपे प्रेतये च तुदा० पर० सक० वेट् । सुवति असावीत् ।

पूद् निवारणे स्वा० आ० सक० सेट् । सूदते असुदित् ।

पूद् मारणे स्वा० पर० सक० सेट् । सूदति असुदीत् ।

पूद् क्षरणे अक० प्रतिज्ञायां निरासे च सक० अद० चु० उभ०
सेट् । सूदयति ते असुपूदत् त । [रिष्ट ईदित् सूक्ष्मः ।

पूर सप्ते अक० हिंसने स० दि० आ० सेट् । सूयते असु-

पूर्य अनादरे स्वा० पर० सक० सेट् । सूयति असुयीत् ।

पूर्य ईर्ष्यायां स्वा० पर० सक० सेट् । सूयति असुयीत् ।

पूष प्रसवे स्वा० पर० सक० सेट् । सूषति असुषीत् ।

पृनम् हिंसने स्वा० पर० सक० सेट् । सूनमति असुष्मीत् ।

पृभ हिंसने स्वा० पर० सक० सेट् । सृभति असुष्मीत् ।

पृभधातु पाणिनीयगणपाठे मूर्धन्यादितया
पठितौ । तेन सोपदेशत्वात् सति निमित्ते प्रत्वम् ।

कविकल्पद्रुमे तु दन्तसादितया पठितौ । तेन सति नि-
मित्ते न प्रत्वम् । तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ।

पेक सर्पणे स्वा० आत्म० सक० सेट् क्कदित् चङि न ह्रस्वः ।

सेकति असेकीत् । [ह्रस्वः । सेलति असेलीत् ।

पेल चालने गतौ च स्वा० पर० सक० सेट् क्कदित् चङि न

पेव आराधने उपभोगे आश्रये च स्वा० उभ० सक० सेट् क्कदित्
चङि न ह्रस्वः । सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट ।

पै ज्ञये स्वा० पर० अक० अनिट् । शायति असासीत् ।

प्री नाशे दि० पर० अक० अनिट् । स्ति असात्-असासीत् ।

अव+समाप्नौ अवसानम् ज्ञाने सक० अवसीयते ।

अधि+अव+ उच्साहे अक० निश्चय ज्ञाने सक० अव्यवस्थिति ।
वि+अव+विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्थिति ।
अवु+वि+अव ज्ञानज्ञाने अतुव्यवसायः घटमहं जानामीत्या-
दिरूपः । [पङ्कदन्तयोग्यवयवस्ते वृषादौ ।

घोडत् पु० घट् दन्ता यस्य दन्तस्य दृष्ट प्रपञ्चत्वं दस्य टुत्वम् ।
घोडशन् ति० व० व० घडधिका दश प्रपञ्चत्वं दस्य टुत्वम् ।
(घोड) १ संख्याभेदे २ तत्सङ्ख्यान्विते च ।

घोडश पु० घोडशानां पूरणः डट् । येन घोडशसङ्ख्या पूर्यते
१ तस्मात् । चन्द्रमण्डलस्य २ घोडशभागरूपकलायां
श्विपुराचन्द्र्यां च स्त्री डीप् । “कालो तारा महा
विद्या घोडशी भुवनेश्वरो” तन्त्रसा० ।

घोडशक न० घोडश परिमाणान्यस्य कन् । घोडशसङ्ख्याते
वस्तुनि “भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदोषोऽयं ततः परम् ।
ताम्बूलच्छलगन्धश्च मास्यं फलमतः परम् । शय्या च
पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा । दानमेतत् घोडशकं
प्रोतमुददिशन् दीयते” शु० त० उक्तेषु प्रोतोददेशेन
दीयमानेषु २ घोडशसु भूम्यादिषु “स्वर्णं रौप्यं तथा
ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः । गृहं भूमिर्घो
वस्त्रं शय्या जलसुपानहो । दास्यन्नं पितृयज्ञेषु दानं
घोडशकं मतम्” इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकृत्येषु दैवेषु
इक्ष्वांदिषु घोडशसु च ।

घोडशभुजा स्त्री घोडश भुजा यस्याः । दुर्गामूर्तिभेदे
“यदा तु घोडशभुजां महाभायां प्रपूजयेत् । दुर्गातन्त्रेण
मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु । कन्यायां कृष्णपञ्चस्य
एकादश्यासुपोषितः । द्वादश्यामेकमक्तन्तु नक्तं कुर्यात्
परेऽहनि । चतुर्दश्यां महाभायां बोधयित्वा विधा-
नतः । गीतवादिनिर्घोषैर्नानैवेद्यवेदनैः । अया-
जितं ब्रुधः कुर्यात् उषवासं परेऽहनि । एवमेव व्रतं
कुर्यात् यावदेव नवमी भवेत्” कालिकापु० ५८ अ० ।

घोडशमातृका स्त्री व० व० घोडशसंख्या मातरः स्त्री क ।
“गौरी पद्मा शची मेधा शक्तिर्विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः
प्रतिष्ठतिरुष्टिः कुलदेवात्मदेवता” इत्युक्तासु गौर्यादिषु
घोडशसु मातृकासु ।

घोडशत्विज् पु० कस० । होतादिषु घोडशसु ऋत्विज्स्ते च
अच्छावाकशब्दे ऽप् पृ० दर्शिताः । तस्माद्व्यसयागः सोम-
यागादिः सवयागश्च ।

घोडशाङ्ग पु० घोडश द्वयाणि अङ्गान्यस्य । “गुग्गुलुं

सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवेरमगुरं कुष्ठं शुडं
सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीं च
शैलजम् । घोडशाङ्गं विदुर्धूपं देवे पैत्रे च कर्मणि”
इत्युक्ते गुग्गुलुदिघोडशद्वयव्यरचिते धूपे तन्त्रसा० ।

घोडशाङ्गि पु० घोडश अङ्गत्रयसरणा यस्य । कर्कटे हेमच०
घोडशांशु पु० घोडश अंशवो यस्य । शुक्रग्रहे शब्दना० ।
घोडशाचिरप्यत्र ।

घोडशार न० घोडश शरः कोणास्त इव वा अस्य । १ घोडशद-
लयुक्ते कमले तन्त्रोक्ते २ यन्त्रभेदे च । तन्त्रादानाद्यङ्गे
३ चक्रभेदे घोडशारचक्रनिर्माणप्रकारस्तु तन्त्रादानादि-
पद्धतौ विधानपरिज्ञाताद्युक्तोऽस्माभिर्दर्शितो यथा
“गुरुर्वेदिसध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य
तत्र प्राक्पश्चिमयोर्दक्षिणोत्तरतश्च नव नव रेखाः कृत्वा
चतुःषष्टिकोष्ठकं सङ्कुलं कुर्यात् । तत्र च सर्वाणि
कोष्ठानि नवाङ्गुलदीर्घायामानि सस्ययन्ते । तत्र बाह्यासु
पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयोः द्वे द्वे कोष्ठे परि-
त्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्जयित्वा चतुःकोष्ठानामेकतया
सम्पाद्य स्वस्वसंलग्नोपान्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे
पार्श्वयोः त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि व्यक्त्वा मार्जयेत्तेन चतु-
र्दिक्षु षट्षट् कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि जायन्ते ।
ततो मध्यस्थानि घोडश कोष्ठानि प्रतिदिशं चत्वारि चत्वारि
कोष्ठानि परित्यज्य मार्जयेत् । ततो बाह्यपङ्क्तिषु ए-
कैकं कोणगं कोष्ठसुतृज्य कोणकोष्ठद्वारपीठान्तरात्
वर्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिशं मार्जयेत् । तेन
मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति । ततो मध्यपीठमा-
रस्य क्रमशश्चत्वारि वृत्तानि कुर्यात् । तत्राद्ये पञ्चरङ्गुलो
द्वितीयेऽष्टाङ्गुलस्तृतीये चतुर्विंशत्यङ्गुलः चतुर्थं च षड्-
विंशत्यङ्गुलो व्यासः । तत्राद्यं चतुरङ्गुलव्यासकं वृत्तं
कर्णिकारूपं पीठेन रजसा पूरयित्वा कर्णिकावधि रेखां
सितेन रजसा विदध्यात् । तद्वहिरष्टाङ्गुलव्यासे द्वितीय-
वृत्ते क्रमेण पीठरक्तसितरजोभिः सम्पादितसंध्यमूला-
याणि घोडश केशराणि कृत्वा केशरावधिरैषां सितेनैव
रजसाङ्गुलोन्नतां कुर्यात् । ततस्तद्वहिरचतुर्विंशत्यङ्गुल-
व्यासे तृतीयवृत्ते अष्टसु दिक्षु पञ्चाणि सितरजसा
विधाय रक्तायाणि कुर्यात् । ततो दलान्तरेषु सितेन
रजसा रेखां विधाय दलमध्यानि कृष्णेन रजसा पूर-
येत् । तद्वहिरैकोङ्गुलान्तरात् बहिर्वृत्तस्य चतुर्थ-
रेखां सितरजसा संपाद्य तृतीयचतुर्थवृत्तद्वयान्तरस्थानेषु

परितोऽष्टदन्ताग्रतत्सन्निभु षोडशभिः पत्रैः षोडशधा
विभज्य प्रतिभागं यथाकारान् षोडशारान् श्यामपीता-
रुणश्चेतरजोभिः कल्पयित्वा तन्मध्यं यथायोगं रजोभिः
पूरयेत् । तदुर्वाहः सितपीतारुणश्यामहरिताः पञ्च
रेखाः क्रमशो लिखेत् । तदुर्वाहः पीठक्षेत्रचतुरक्षं
यथाशोभं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखां सितेन रजसा
कृत्वा द्वारक्षेत्राणि पूर्वादितः पीतश्चेतश्यामहरितर-
जोभिः पूरयेत् । तत आग्नेयादिकोषस्थकोष्ठचतुष्टयं
क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलैः पूरयित्वा आग्नेया-
दिपीठप्रादक्षिण्यं पञ्चकोशात्मकं क्रमात् पितरक्तपीत-
लण्णरजोभिः पूरयेत् । ततः सितेन रजसाङ्गुलीक्षितेन
वह्निश्चतुरक्षरेखां कुर्यात् । ततः प्राच्यां वज्रम्, आ-
ग्नेयां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैऋत्यां खड्गं, पश्चि-
मायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौबेर्यां गदाम्, ऐशान्यां
शूलं तद्वामे चक्रं, पाशदक्षिणे पद्मञ्च लिखेत्” ।

षोडशिनं पु० षोडश कला विद्यन्ते ऽस्य इति । १।१० मे २५-
चाङ्गे तन्नामसोमरसस्थानपत्रात् च “अतिरात्रे षोड-
शिनं गृह्णातीति” श्रुतिः “षोडशिनः पात्रं खादितं
चतुरक्षम्” कात्या० श्रौ० १।१२ कर्कण्डवः ।

षोडशीपचार पु० व० व० षोडशषड्भूतात् उपचाराः ।
“आसनं स्नातं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्क-
चमज्जानं वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ ने-
त्रेभ्यो वन्दनं तथा” इत्युक्तेषु षोडशषु पूजाङ्गेष्वेव ।
षोढा अथ० षट् प्रकाराः धाच् प्रपठत्त्वं धस्य टुत्वम् ।
षट्सु प्रकारेषु ।

षोढान्यास पु० षोढा षट्प्रकारो न्यासः । तन्लोक्ते षट्-
प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा वीरतन्त्रे
“केवलं मातृकां कृत्वा मातृकां तारसंपुटाम् । मातृका-
पुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः । श्रीबीजपुटितां तान्
मातृकापुटितं तु तत् । कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं
काममेव च । शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटं
न्यसेत् । क्रीं इन्द्रञ्च पुनन्यस्य । ऋद्धं लृद्धञ्च पूर्ववत् ।
भूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च । अतुलोमवि-
जोमेन न्यस्य मन्त्रं यथाविधि । भूलेनाष्टगतं कुर्यात्
व्यापकं तदनन्तरम्” । काशीतारादिषोढान्यासास्तन्त्र-
सारे दृश्याः । [कीत् घटादि० सकयति ।

ष्टकं प्रतीचते स्वा० पर० सक० सेट् । सकयति अस्ता(स्त)-
ष्टम संवरणे स्वा० पर० सक० सेट्, यदि च सिचि न वृद्धिः घटा० ।

सकयति अस्तगीत् । [नीत् अस्तनीत् स्ता(स्त)नयति ।
एतन् गच्छे स्वा० पर० सक० सेट् वा घटा० । सकयति अस्ता-
ष्टम सक्ते अक० सक्तेने सक० स्वा० आत्म० सेट् इति ।
सकयति अस्तस्मिष्ट ।

ष्टम वैकल्ये अद० चु० उ० सक० सेट् । सकयति ते अतस्तमत् त
ष्टम वैकल्ये अक० स्वा० पर० सेट् । सकयति अस्तसोत् ।
ष्टिष्व अविभागे स्वा० आत्म० सक० सेट् । स्तिष्ठते अस्तोषट् ।
ष्टिष्व क्षरणे स्वा० आत्म० अक० सेट्, कृदित् चङि न वृद्धिः ।
स्तेपते अस्तोपिष्ट । अतिष्टेपत् त ।

ष्टिम क्लेदे दि० प० अक० सेट् । स्तिष्यति अस्तोमीत् स्तिमन्म
ष्टीम क्लेदे दि० प० अ० सेट् । स्तीष्यति अस्तोमीत् स्तीमन्म ।
ष्टु सुतो अदा० उ० सक० अनिट् सिचि सेट् लिटि नित्ये
स्तीति स्तवीति स्तुतः स्तुवोतः स्तुते स्तुवीते सि० कौ०
सुश्रवो धमते आपति न ईट् स्तुते इत्येवेति भेदः ।
अस्तावीत् अस्तोष्ट । तदुर्विव । तादावर्द्धधातुके वेट् ।
स्तीता स्तविता । स्तीष्यति स्तुतः ।

ष्टुच प्रसादे अक० स्वा० आत्म० सेट् । स्तोचते अस्तोचष्ट ।
ष्टुभ सक्ते अक० सक्तेने सक० स्वा० आत्म० सेट् क्ता वेट् ।
स्तोभते अस्तोभिष्ट । [अतुष्टू पत् त स्तूपः ।
ष्टूप उच्छ्राये अद० चु० उ० अक० सेट् । स्तूपयति ते
ष्टूप उच्छ्राये दि० पर० अक० सेट् । स्तूपयति हरित् अस्तूपत्
अस्तूपीत् ।

ष्टृक्ष गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । स्तृक्षति अस्तृक्षीत् त्रीष्टृक्ष्यते
ष्टृह वधे तु० प० सक० वेट् । स्तृहति अस्तृहीत् अस्तृक्षत् ।
ष्टृह वधे तु० आत्म० सक० वेट् । स्तृहति अस्तृहीत् अस्तृक्षत्
ष्टिष्व क्षरणे स्वा० आ० अक० सेट्, कृदित् चङि न वृद्धिः ।
स्तेपते अस्तोपिष्ट ।

ष्टै वेष्टने सक० स्वा० पर० अनिट् । स्तायति अस्तामीत् ।
ष्ट्यै संज्ञतो ध्वनौ च अक० स्वा० पर० अनिट् । स्तायति ।
अस्तामीत् इत्येके । प्रत्यायति इत्येवेति ।
ष्टम संवरणे स्वा० पर० सक० सेट् घटा० सिचि न वृद्धिः ।
सकयति अस्तगीत् ।

ष्टल स्थितौ स्वा० प० अक० सेट् ज्वला० । स्थयति अस्तानीत् ।
ष्टस निरासे दि० प० सक० सेट् । स्थयति अस्तानीत् अस्तसीत् ।
ष्टा गतिनिवृत्तौ स्वा० पर० अक० अनिट् । तिष्ठति अस्तानीत् ।
अधि-आधारतयावस्थितौ अक० ।

अतु+करणे अतुष्ठानम् ।
अव+अवसाने अवस्थाने ।

उद्+ऊर्ध्वं चेष्टायां प्रा० आसनादुत्तिष्ठति उत्पत्तौ आ० प्रा०
मादुत्तिष्ठते (उत्पद्यते) ।

उप+सेवने सक० आ० उपतिष्ठते देवम् ।

नि+नितरां स्थितौ सक० नितरां हरणे च निष्ठा ।

प्र+गमने सक० प्रस्थानम् ।

प्रति+संस्कारभेदे प्रतिष्ठा ।

प्रति+अव+प्रतिपक्षतयाऽवस्थाने आत्म० प्रत्यवतिष्ठते ।

वि+अव+नियमभेदे आ० व्यतिष्ठते व्यवस्था ।

सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च संस्था संस्थितः ।

ष्ठिव निरासे (सुखेन स्नेहादिभवेन) भ्वा० पर० सक० सेट्
ठिवति अठेवीत् । ठे(ठी)वनम् उदित् क्ता वेट् । अ-
त्ताथे दिवादित्वमपि ठीव्यति । ओपदेशपर्युदासे कृत्
दीर्घसञ्चयोर्यङ्गणम् । [ठीवति अठीवीत् ठीवनम् ।

ठीव निरासे (स्नेहादिभवेन वसने) भ्वा० पर० सक० सेट् ।

ठूतं लि० ठिव-क्त ऊठ् । १ निरस्ते २ वान्ते च ।

ष्ठास निरासे दि० पर० सक० सेट् उदित् क्ता वेट् वा घटा०
बृदित् । क्षयति अक्षयत् । क्षा(क्ष)यति ।

क्षा शोधने अटा० पर० सक० अनिट् । क्षाति अक्षासीत् ।

ष्णिह प्रीतौ दि० पर० सक० अदित् वेट् । क्षिद्यति लदित्
अक्षे हत् क्षेहिता क्षेडा-क्षेष्ठा । [अक्षिणहत् त ।

ष्णिह क्षेहयुक्तभवेन चु० उभ० सक० सेट् । क्षेहयति ते ।

ष्णु स्तुतौ अटा० उ० सक० सेट् । क्षौति अक्षावीत् अक्षविष्ट ।

ष्णु च सेवने भ्वा० आ० सक० सेट् । क्षौचते अक्षौचट् सण्णुजे

ष्णुस भक्षे दि० पर० सक० सेट् । क्षुसति अक्षोसीत् सुष्णोष ।

ष्णुह उद्गारे दि० पर० सक० अदित् वेट् । क्षुहति बृदित्
अक्षुहत् । क्षोहित क्षटा ।

ष्णौ वेष्टे भ्वा० पर० सक० अनिट् । क्षायति अक्षासीत् । ष्ये
इत्येके ष्यप्रायति अष्यप्रासीत् । सू(सू)पयति उपष्टय
प्रसूयति ।

ष्णि दीपज्ञासे भ्वा० आ० अ० अनिट् । क्षयते अक्षेष्ट सिद्ध्ये ।
कर्तृजन्ये विक्षये णिचि इत् आत् पुक्च आ० विष्णा-
यते तद्व्यत्यय विष्णायतीत्येव ।

क्वक्त्व सर्पणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । क्वक्ते अक्वक्विष्ट ।

क्वद खाद्रे क्तेने च चु० उभ० सक० सेट् । खादयति ते
असिक्वदत् त ।

क्वद प्रीतौ खेहने च भ्वा० आ० सक० सेट् । खदते अखदित् ।

क्वन्ज आलिङ्गने भ्वा० आ० अ० अनिट् । खजते अखजत् ।

क्वप् प्रयत्ने निद्रायाञ्च अटा० अ० पर० सक० अनिट् ।

क्षपति अक्षाण्सीत् सुक्षाप । [यति ते असस्वत् त ।
ष्वर्त्त गतौ सक० दुःखेन जीवने सक० चु० उ० सेट् । खर्त्त-
ष्वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । खक्ते अखक्विष्ट ।
ओपदेश पर्युदासे क्वक्त्व ष्वक्स्यापि यङ्गणात् खक्ते
इत्येवेत्याहुः ।

खिद मोहे मुहे च सक० मोचने सक० भ्वा० आ० लुङि उ०
सेट् । खेदते अखिदत् अखेदिष्ट । [अखिदत् ।

खिद गात्रप्रक्षरणे सक० दि० पर० अनिट् । खिद्यति बृदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टचार्य-

सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने प्रकारादि

शब्दार्थसङ्कलनम् ।

स

सकार जङ्गवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं तस्योच्चारणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतं जिह्वापेक्ष्य अङ्गस्यर्शनेन चोच्चा-
र्यमाणत्वात् अङ्गस्यृष्टम् । बाह्यप्रयत्ना विचारश्चासा-
क्षोषाः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूपं यथा “सकारं ष्टुषु
चार्द्धि ! शक्तिबीजं परात्परम् । कोटिविद्युत्क्षताकारं
कुण्डलीतयसंयुतम् । पञ्चदेवमयं देवि ! पञ्चपाणा-
त्मकं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा”
कामधेनुतः । तस्याधिष्ठातृदेवतारूपं यथा “गुह्याम्बरां
शुक्लवर्णां हिमज्जां रक्तकोचनाम् । श्वेतचन्दननिष्पङ्गी
सुक्ताहारोपशोभिताम् । गन्धर्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं
पराम् । अष्टविद्धिपदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम् ।
एवं ध्यात्वा सकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जप्तेत्” वर्णोद्धारतः
अस्य वाचकशब्दाः “सोहंसः सुयशा विष्णुर्भृग्वीश-
चन्द्रसंचकः । जगदीजं शक्तिनामा सोहं वेशवतो भृगुः ।
प्रकृतिरोत्तरः शुद्धः प्रभा श्वेता कुबोज्ज्वलः । दक्षपा-
दोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षयः । सुरूपा च शु-
श्रेयो गौः कलकण्ठो ह्रकोदरी । प्राणाद्या च परा देवी
लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपू । दुर्गोत्तारणसम्भोहा
जीवो मूर्त्तिर्नोहरः” वर्णोभिधानं । मातृकान्यासे
ऽस्य दक्षपादे न्यास्यता । काव्यादौ प्रयोगे फलं सुखम्
“सः सोह्यं हस्तु खेदम्” ह० र० टी० । ओपदेशधातुनां
प्रयोगे दन्त्यादित्वम् “सकारजः प्रकारश्चेत्युक्तेः सति
निमित्ते पुनः पत्वम् ।

स पु० सो-ड । १ विष्णो एकार्षसंघः । २ सर्पे ईद्वारे शब्दः
३ विहगे पुंस्त्री० एकाक्षरकोषः । ४ सोमो पूर्वपदस्यः

५ सहाये ६ समानार्थे च यथा सपितृकं सङ्घप इत्यादि ।

“सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः” छन्दः शास्त्रे क्ते ७ य-
न्तगुरुके आदिलघुद्वयके दवर्गगणे पु० । सगणोऽप्यत्र ।

संक्षेप पु० सम्+क्षिप-घञ् । भूयसोऽर्थस्याल्पशब्कादिना-
प्रकाशने भरतः । ल्युट् । तत्कार्ये न० । सर्वत्र समः स्थाने
अरिपरे वा परसर्वार्थः पञ्चमवर्णः ।

संक्षीभ पु० सम्+क्षुभ-घञ् । चाक्षत्ये क्षोभे च वा ड् ।

संघाहिन् पु० सम्+प्रह-णिनि । १ कुटजवृक्षे राजनि० ।
२ सञ्चयकारके ३ धारके च । वा ड् सङ्घाहीति रूपम् ।
संघ पु० सम्+हन-ड नि० । १ समूहे २ जन्तुसमूहे च अमरः
अथ वा ड् । सङ्घ इति वा रूपम् ।

संघट्ट पु० सम्+घट्ट-भावे अच् । १ अन्त्योन्यविमर्दे २ गठने च
“सृष्टाहरणसंघट्ट प्रतिष्ठाह्वानमेव च” तित० । श्रुतायां
स्त्री शब्दच० । ल्युट् । तत्कार्ये न० ।

संघर्ष पु० सम्+घृष-घञ् । १ अन्त्योन्यदृढसंयोगे २ स्पर्शायां
३ संमर्दने च शब्दर० वा ड् ।

संज्ञ न० सम्+ज्ञा-क । १ पीतकाष्ठे काष्ठोदके गम्यद्वये
शब्दच० । सम्+ज्ञा-अच् । २ चेतनायां ३ बुद्धौ ४ आ-
ख्यायां ५ हस्तादौ रथस्वचने च स्त्री अमरः । ६ गायत्र्यां
७ सूर्यपत्न्याञ्च स्त्री मेदि० । वा ज् । दसंहतजातुके
ति० साहसङ्गः ।

संज्ञापन सम्+ज्ञा-णिच्-पुक् सारणे लुङ् । ल्युट् ।
१ सारणे अमरः । २ ज्ञापने न लुङ् । क्तिन् । संज्ञाप्ति-
रप्यत्र स्त्री हेमच० वा ज् ।

संज्ञासुत पु० संज्ञायाः स्यप्यपत्त्याः सुतः । शनैश्चरे ।

संज्ञु ति० संहते जातुनी यस्य जातुस्थाने ज्ञुः । संहत-
जातुके अमरः । वा ज् । [ज् ।

संज्वर पु० सम्+ज्वर-अप् । अग्निजाते तापे अमरः वा
संमर्द पु० सम्+हृद-घञ् । अन्त्योन्यदृढसंयोगरूपे संघर्षे वा सः
संय पु० स+यस्-ड । कङ्काले शब्दभा० । [यसे च ।

संयत ति० सम्+यम-क्त । १ बद्धे अमरः २ कृतशस्त्रोक्तनि-
संयत् स्त्री संयम्यतेऽत्र सम्+यम-आधारे क्तिप् लुक् च ।
१ युद्धे अमरः । कर्त्तरि क्तिप् । २ संयमनकर्त्तरि ति० ।

संयत्वर पु० सम्+यम-करप् लुक् च । १ जन्तुसमूहे २ वाक्यते
ति० संलिप्तसा० ।

संयत्नर पु० इत० । नियन्त्रणां वरे ल्यप् उणादि० ।

संयत्नाम पु० यामं संयाति सम्+या-शतृ पृषो० पूर्वनिपातः ।

अचिपुत्रे “एतं हि आक्षिपि पुरुष संयदास इत्या-

चक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिमंयन्ति” छान्दोग्योप० ।

संयन्तृ ति० संयच्छति सम्+यम-तृच् । नियन्त्रि ।

संययाम पु० सम्+यम-घञ् वा वृद्धिः । व्रताङ्गतया पूर्व-
टिनकर्त्तव्ये १ नियमभेदे अमरः २ इन्द्रियनिग्रहे शब्दमने च
संयमन न० सम्+यम-ल्युट् । १ यमने २ व्रतभेदे मेदि० ३ च-
तुःशाले गृहे च भरतः । यम-णिच्-ल्यु । ४ यमे पु०
“वैवस्वतः संयमनः” श्रुतिः ।

संयमनी स्त्री संयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम-आधारे ल्युट् ।
यमाधिकतपुयां मेदि० “अन्येऽपि ये संयमिनः संयम-
न्यासुशान्ति ते” काशीख० दच० । यमसमावर्णनं भा० ख०
दच० दृश्यम् । संयमनगरपरत्वे न० “एतत् संयमनं पुण्य-
मतीवाङ्गु तदर्शनम्” भा० व० १ ६ ३ च० ।

संयमिन् पु० सम्+यम-णिनि न वृद्धिः । १ श्रुतिभेदे धरणिः
२ इन्द्रियसंयमयुते ति० गीता ।

संयाम पु० सस्यक् घृतादिभिर्न्यूयते मिश्रयते गोधूमचूषाद्यात्र
सम्+यु-आधारे घञ् । “संयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूम-
पाकजः” इत्युक्ते घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच० ।

संयुज् ति० सस्यक् युनक्ति सम्+यज-क्तिन् । १ गुणादत्रे
लिका० २ संयुक्ते च । [रिते हलवर्णे च पा० ।

संयुक्त ति० सम्+युज-क्त । १ संयोगयुते पदार्थे २ अचानन्त-
संयुग न० संयुज्यतेऽत्र सम्+युज-क व्यङ्गका० जस्य गः ।
युद्धे अमरः । तत्र साधु० खञ् । सांयुगीन रणसाधौ ।

संयुत ति० सम्+यु-क्त । संयुक्ते ।

संयोग पु० सम्+युज-घञ् । १ मेलने क्रियाजन्ते द्रव्यान्विते
गुणभेदे २ सख्यन्वमात्रे च “अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव
संयोग ईरितः । कौत्सितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतर
कर्त्तव्यः । तयोभयोः कर्त्तव्यो भवेत् संयोगजोऽपरः ।
आदिसः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः । मेषयोः
सन्निपातोयः स द्वितीय उदाहृतः । कपाततसंयोगात्
संयोगस्तस्कुम्भयोः । तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विषेव
परिकीर्त्तितः । अग्निवातो नोदवश्च शब्दहेतुरिहादिसः ।
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्” साभा० “उदयात् प्राक् दश-
म्यास्तु शेषः संयोग उच्यते । उपरिष्ठाह प्रवेशस्तु तस्मात्
तत् परिवर्जयेत्” तित० चक्ते उदयात् प्राक् दशम्याः
शेषे च ।

संयोगपृथक्त्व न० संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं
नानारूपत्वं यत्र । एकस्मैव कर्मणो नित्यानित्यत्वप्रतिपा-
दके बीमांसकोक्ते न्यायभेदे स च तत्त्वबो० दर्शितो यथा

“अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते खादिरं पशुं वज्राति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” । अत्र पशुवन्वनाय यूपोविहितः स च नित्यत्वेनावश्यकः यागसाधनत्वात् पशु-कामनावतश्च अन्योयूपोविहितः स च कामनाधीन-त्वाद्वावश्यकः । अत्र संसयः किं कास्य एव खादिरो नित्योऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः उत कास्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित इति । तत्र कास्यनित्यप्रयोगाङ्गता न सम्भवति कामनाधीनत्वे न तस्यानावश्यकत्वात् नित्यत्वावश्यकः नह्येकस्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात् । तस्मात् कास्य एव खादिरः नित्यस्यान्यकाष्ठनिर्मितः । तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम् एतदधिकरणयोदाहरणान्तरे “दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्येत्यधिकृत्य “पूर्वाधिकरणन्यायात् कास्यत्वेन श्रुतं दधि । अनित्याद्युपादेयमतोऽन्यज्ञित्यभिप्यताम्” । अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तापःप्रणयनन्यायात् । माधवाचार्योऽपि “नित्योऽग्निहोत्रे पूर्वाधिकरणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चित् द्रव्यम्” इत्याह । ननु नित्योऽपि खादिर एव श्रूयते अतो नित्य एकः खादिरः कास्यस्यान्यः खादिर इति यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वाभिधानं व्यर्थं स्यात् तथा च क्व विरोधः श्रेयैकस्योभयार्थत्वे विरोधमाशङ्क्य समाहितमिति चेन्न खादिरेण वीर्यं कृत्यादित्यर्थकत्वपर्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमिति तस्माद्विद्ये खादिराविधानात् कास्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय इति प्राप्ते आह “एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” इति संयोगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकास्यत्वोभयवृत्तये संयोगस्य पशुसम्बन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपेक्षेण पृथगभिधानं नित्यासकमिति शेषः । अयमभावः यदि द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा तदा द्वयोरेकवाक्यता इह तु उभयमेव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य पशुवन्वनासम्बन्धे बलौकिकं किमपि नापेक्षते पशुवन्वन-दृष्टफलत्वात् कास्यवाक्यसमुपन्यसाभिधानाच्च । कास्यवाक्यमपि आश्रयसम्बन्धकरं किमपि प्रमाणं नापेक्षते सन्निधानादेवाश्रयत्वात् हि तथा स्यात् पृथक्पृथक् संयोजनञ्च निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनासकत्वे च खादिरं दृष्टफलद्वारा क्रतोरुपकरिष्यति पुरुषस्य वीर्यसंस्थावच्छति । किन्त्वर्थं विशेषः कास्यवाक्ये तत्सहकारेण पुरुषार्थसदभावेन च कत्वर्थ इति । तदुक्तम्

“द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा भवेद् यदि तयोक्ततः । प्रकल्प्येतै-कवाक्यत्वं निराकाङ्क्षत्विहोभयमिति” तस्मादुभयार्थो खादिरतेति । ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरमित्यादिनाऽङ्गस्य प्रशंसार्थं फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य पशुसंयोगो जुहोर्भवति न स पापलोकोऽष्टयोति इत्यत्रेति किमेकस्योभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुहोप्राप्तावपि तद्विष्णादकद्रव्यविशेषणाभावात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तुत्यर्थवादस्यौचित्यात् न चात्र तथा पूर्ववाक्यत एव खादिरत्वप्राप्तिर पुनः खादिरपदोपन्यासेनान्यस्य वीर्यसामर्थ्यकत्वबोधनेनैकप्रयोजनकत्वात् । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुह्यादित्यादावपि उभयार्थता दध्ने बोध्या उभयत्र दध्नः कीर्तनात्” ।

संयोगविरुद्ध न० संयोगेन विरुद्धम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणान्तरे द्रव्यभेदे तच्च राजवृत्तभेन दर्शितं यथा “शाकास्तपलपिण्याककुलस्यलवणानिधैः । करीरदधिसाधैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रालवणैः हृतः । करोक्षौलानलैर्हृष्टं विषं मायूरमासिधम् । वराहसंघा भृष्टा बलाका तु हरत्यस्यन् । संयुक्ता सैव वारुण्या कुल्लभास्यैश्च विरुध्यते । अविं कुरुम्भशकेन मत्स्यतैलैः कणां त्यजेत् । मांसैरिक्षुविकारांश्च काष्ठीकैश्चिन्नशङ्खुलीम् । कपोतः सार्धपे भृष्टो हतं कांक्षे दशाहिकम् । विषं हतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च । मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् । एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । रात्रिन्ध्रवीर्यदकोदराणां विष्णोऽटिकोन्मादभगन्दराणां । सूक्ष्माभदाधानगलप्रहाणां पाण्डुस्यस्योऽऽसविषस्य चैव । किलासकृष्णहृषीगदानां शोधातिसारज्वरपीनसानाम् । एतानदोषस्य तथैव गृह्योर्विरुद्धमज्ञं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम् । वसनं शसनं वापि पूर्वं वा हितमेव नम्” ।

संयोजन न० समु+युज-णिच्-आधारादौ लुट् । १ सैद्यने हारा० । २ सस्यश्रोजने च । [निरूपेण कृतयोजने पदार्थं संयोजितं लि० समु+युज-णिच्-कृत । कृतयोजने पदार्थांसंरक्ष उ० समु+रभ-घञ्-सम् च । १ कोपे शब्दर० २ आटोपे त्रिका० । ३ चत्साहे मेदि० ४ वेमे च “अष्टदिग्-रक्षासंस्थासुवाहम्” इति कुमारः । [चिन्तने च ।

संराधन न० समु+राध-लुट् । १ सस्यस्त्वेवने २ सस्यक-संराध प्र० समु+र-घञ् । शब्दे क्षमरः ।

संवासः पु० संवाच्यते सम्+वाच-घञ् । १ गृहे गच्छन् ।
पुरवाचिनां पुराद्वहिर्वैसयोग्ये कदाचित् स्थाने जटा० ।
संवाहः पु० संवाह्यति सम्+वाह-णिच्-ञच् । कङ्कमन्दके
भये जटा० । यत्तु ल् । संवाहक तत्वे ।
संवाहनं न० सम्+वाह-णिच्-ल्यट् । १ मराठवाहने शक्य
संमदने च सेदि० । [प्राप्त्या भयादिना वा जातोऽङ्गठे ।
संविग्नं ति० सम्+विज-क्त । १ उद्विग्नो दृष्टवस्तुभावाय तद्-
संविच्छिन्नी सम्+विद्-क्तिन् । १ ज्ञाने शब्दना० २ प्रतिपत्तौ
३ चेतनायां ४ अङ्गोकारे ५ बुद्धौ च सेदि० ।
संविद् स्त्री सम्+विद्-सम् । किप् । १ ज्ञाने २ प्रतिपत्तौ
सेदि० । १ समाधायं ४ बुद्धौ ५ क्रियाकरणे ५ बुद्धे ६ अ-
ङ्गोकारे च अस्तरः । ७ नामानि द्वावादां ८ संज्ञिते
१० तोषे ११ समाधौ च शब्दः ।
संविदा स्त्री संविद्यते ज्ञया सम्+विद्-किप् टाप् । भङ्ग २
(सिद्धि) "संविदासवयोर्मध्ये संविदैव गरीयसी" तत्त्वम् ।
संविदितं ति० सम्+विद्-क्त । १ अङ्गीकृते २ सम्यग्ज्ञाने च ।
संविद्यतिक्रमः पु० संविद्योऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमा यत् ।
कताङ्गीकारस्योक्तङ्गनहेतुके विवादभेदे वीरसिन्तांशुरूपम्
यथा "तस्य स्वरूपं व्यतिरेकसत्त्वेन दर्शयति" नारदः
"पाषण्डनेगमादीनां स्थितिः समयं चक्षते । समयस्या-
नपाकसं तद्विवादपदं सूतमिति" । पाषण्डाः वैदिक-
आर्गहेषिणः क्षणकादयः । नेगमाः सार्धिका वणिज
इति सदनरत्ने । नेगमाः वेदप्रासाध्याभ्युपगन्तारः
पाशुपतादय इति शिताचरायाम् । आदिशब्देन विद्-
ब्रह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्थानपाकसं व्य-
तिक्रमः समयपरिपाहनमिति यावत् तद्व्यतिक्रम्य-
साध्यं विवादपदसम्भवतीत्यर्थः । तदुपयोग्यार्थमाह
वृहस्पतिः "वेदविद्याविदो विद्वाः तेषां वृत्तिः
प्रकल्पयेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "राजा कृत्वा पुरे
स्थानं ब्रह्मण्यं न्यस्य तत्र त्वं । त्वैविद्यां वृत्तिमद् ब्रू-
यात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" । ब्रह्मणानां समूहो ब्रह्म-
ण्यम् । "ब्राह्मणमानवदाड्याद्यादिति" पा० सूत्रेण यत् ।
विद्या वेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्यम् ।
त्रिविद्यमधीते इति । तेषां वृत्तिः प्रकल्पयेदित्यस्या-
ऽर्थो वृहस्पतिनैव विवृतः "अनाच्छेद्यकरास्तैः प्रद-
द्याद् गृह्यभूमिकाः । युक्तभाष्ये च नृपतिर्लब्धयित्वा
स्वाशासनम्" इति । अनाच्छेद्यकराः अपाहृ-
कराः । एतदुक्तमिति । आगाभिष्टपतिभिरप्याहृ-

कराः तेभ्यो विष्टकराश्च गृहभूमिकाः प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः “निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतस्य यः” इति । निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्तकर्मविरोधेन सामयिकः समयान्निष्यक्तो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः । यश्च राजा कृतो निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्प्रशिक्षकमोजनन्देयमख्यदरातिम-
शुद्धे तुरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंप्रकारः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । इहस्यतिरपि “नित्यं नैमित्तिकं कास्यं शान्तिकर्मौष्टिकन्या । पौराणां कर्म कुर्वन्ते सुन्दिग्धे निर्णयं तथेति” । पौराणां पुरवाचि-
त्रास्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्य-
विशेष उक्तः । सर्वसमुदायानाञ्च कार्यमाह स एव
“यामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया । बाधाकावे
तु वा कार्या धर्मकार्ये” तथैव च । षाट्चौरादभ्यो बाधाः
सर्वसाधारणाः स्युताः । ततोपशमनं कार्यं सर्वैश्चैकै-
कैर्नचिदिति” । गणानाञ्चेत्यत्र चण्डः पाषण्डनै-
गादीनां सुसुच्यार्थः । ततश्च गणपाषण्डनैगसादीनां
जनयकरणसन्तरेण यद्युपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं च
दुःसाध्यन्तदा पारिभाषिको समयक्रिया सर्वैर्नक्षतेः
कार्या । षाटोदकः । षाट्चौरादिभ्यो भवे प्राप्ते
तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः । धर्मकार्येऽपि समूह
कार्यमित्युक्तं तेनैव “समाप्रपादेवगृहतटाकारासपं-
कृतिः । तद्याजनाद्यदिरूपाणां संस्कारो यजनक्रिया ।
कुल्यायननिरोधश्च कार्यसंस्कारभिरंशतः । यत्नैतद्विहितं
एव धर्मो वा समयक्रिया । पालनीयाः समस्तैस्तैर्यः
समर्थो विभवदेव । सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं
पुरादिति” । सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका ।
आरातः उपवनम् । संस्तुतिः जीर्णोद्धारः । संस्कार
उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च । यजनक्रिया सोम-
यागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुल्यायननिरोधः । कुल्यायनस्य
दुर्भिक्षाद्यपशमपर्यन्तञ्च धारणम् । कुल्यायननिरोधश्चेति
कृत्यतरौ पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्तन-
प्रतिबन्धश्च । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायि-
भिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः
“पाषण्डनैगमश्रेणिपूजव्रातगणादिषु । संरक्षेत् समयं
राजा दुर्गे जनपदे तथेति” । पाषण्डा वेदोक्तविरु-

धारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विहित-
भिश्चाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्धिका शणिक-
प्रभृतयः । तेषु सकञ्चुकसन्देयहरपुरुषतिरस्कारिणो
दण्ड्या इत्येवमादयोबहुवः समयो विद्यन्ते । अथ वा
नैगमाः क्षामप्रणेतृत्वेन ये वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति पाशु-
पतादयः । श्रेणयः एकशिलोपजीविनः । तस्मिन्मनयेव
श्रेण्या विक्रयमित्येवमादिकाः समयो वरीवर्त्तन्ते ।
पूजा हस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणशब्दयोरर्थमाह
कात्यायनः “नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु की-
र्त्तिताः । कुल्यानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः”
इति । पूजे व्राते वास्त्वसुतृष्ट्य समरे न गन्तव्यमित्ये-
वमादयः समयो वर्त्तन्ते । गणो तु पञ्चमे दिने पञ्चमे
वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादि समयः समस्ति ।
गणादीत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः
परिग्रहः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इ-
त्यादिः समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र
न तद्विक्रयमित्यादिरस्ति समयः । जनपदे तु कचि-
द्विक्रयसकाशाङ्कुलकपहणमित्याद्यनेकविधः समयो
वरीवर्त्तते । तदेवं समयजातं यथा न भ्रष्टमिति तथा
राजा कुर्यादित्यर्थः । समूहादिपुरुषविधये विशेषमाह
इहस्यतिः “कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।
विश्वासं कृत्वा यः कुर्युः कार्याणि समनन्तरम्” इति ।
कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयप-
लेपेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्याणि समूहकार्याणि ।
एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्र-
माभावाच्च कोशादिभिर्विश्वास्तुत्याद्य सामयिककार्याणि
कर्त्तव्यानीति । कात्यायनोऽपि “समूहानां तु यो धर्म-
ज्ञो धर्मेषु ते सदा । प्रजयुः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु
व्यवस्थिताः” इति । सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण स-
र्वकार्याणि समुदायिनः कुर्वन्तित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि
“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि
यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतस्य यः” इति । निजधर्मावि-
रोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधो सामयिको धर्मो यथा
संस्थावन्दनवेलायां सर्वैरेव संस्थापारमरिहारेण, राज-
भवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायास्यति प्रथमसाहसं दण्ड्यः
इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थोऽुक्तम् । कात्यायनोऽपि “स्व-
विरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् । तस्मैवाचरणं
पूर्वं कर्त्तव्यमुक्तं नृपाद्येति” । धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि-

धर्मस्य निर्जितं कृतमित्यर्थः “राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नातुपावयेत् । गर्हाः स पापी दण्डाच्च लोपयन् राजशासनम्” इति । विचित्रबुद्धिभिः समुदायिभिरनेकैरेकमत्येन कार्यं करणसम्भवात् द्विधाः पञ्च वा कार्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः “द्वौ ज्ञयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः । कर्त्तव्यं वचनन्तेषां यामश्रेणिगणादिभिरिति” । कार्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव “विद्वेप्रियो व्यसनिनः शास्त्रीनालसमीरवः । लुब्धातिवृद्धवालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः । शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः । सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्तमाः” इति । शास्त्रीनाः कष्टराः कार्यचिन्तकाः समुदायकार्यसाधकविचारकाः । कार्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः समूहभिः कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः “कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्” इति । समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्ड इत्याह स एव “यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दास्यः प्रथमं दमम्” इति । प्रथमं पूर्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि “युक्तियुक्तं वचो हन्याद् वक्तुर्योऽनवकाशतः । अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात् स दास्यः पूर्वसाहसम्” इति । बृहस्पतिरपि “यस्तु साधारणं हिंसात् क्षिपेच्चैविद्यामेव वा । सन्निधियां विहन्याच्च स निवोत्सततः पुरात्” इति । साधारणम् समुदायसाहसं दण्डादि ब्रूम । हिंसात् । दण्डादिः साहाय्यकरणाद्याशयेत् क्षिपेत् वा तिरस्कृत्योदित्यर्थः । समूहनामध्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डसाहस एव “ज्ञायां कुर्यैर्ये एकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः । राज्ञा तु विनिवायान्ते शास्त्राश्चैवातुबन्धतः” इति । अतुबन्धतः निष्पहतारतस्यातु सारेण । मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषसाहसाच्च वल्क्यः “गणद्वयं हरेदुयस्तु स विदं लङ्कयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राज्ञादिप्रवासयेत्” इति । मुख्यदण्डने समूहस्वाधिकारः । अतएव कात्यायनः “साहसी भेदकारी च गणद्वयविनाशकः । उच्छेद्याः सर्वे श्वेते विख्यास्येव नृपे भयुरिति” । नृपे विख्याय गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहाशक्तौ तदा दण्डो राज्ञा विधेयः । अतएव मनुः “यो यामदेशसङ्गानां कृत्वा सत्येन संविदम् । भिषं वेद्वरो लोभात्तं राज्ञादिप्रवासयेत् । निन्दहं दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतःसुवर्णान् वसिष्ठाः श्रुतमानञ्च राजतम् । एवं दण्डविधिं कुर्याद्भारिकः पृथिवीपतिः । यामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्” इति । एतेषां प्रवासनचतःसुवर्णवसिष्ठाश्रुतमानरूपाणाञ्चतुर्थीं दण्डानाञ्चातिविद्याशुणादापेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यत्तु कश्चिदेतेषाञ्चतुर्थीं दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविश्रुतम् । एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्चतःसुवर्णादि दण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च । समोद्घाटकादीनां पुराजिवांसनमेव दण्ड इत्याह बृहस्पतिः “अश्वन्तुदः श्वचकश्च भेदकत्वाहरी तथा । अणिपूगन्धपिष्टः क्षिप्रं निवोत्सते ततः” इति । अश्वन्तुदः समोद्घाटकः । श्वचकः पिशुनः । पिशुनो खल्लूचकावित्यभिधानात् । भेदकत्वं समुदायिषु वैसत्यजनम् । समूहस्थानाक्षिवांसते समूहेनेति शेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् “पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गेनिवासिनः । वाग्धिगदण्डपरित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणम् । तैः कृतं यत् सधर्मेण निष्पृहानुग्रहं नृणाम् । तदज्ञानमुन्मत्तव्यं निन्देष्टाद्यौ हि ते स्मृताः” इति बृहस्पतिनामभिधानाच्च । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि भाषणम् । धिगदण्डोऽधिकारमिति भाषणम् । परित्यागोऽसुदुस्ववर्ज्यत्वं कारणं निवोसनं वा । उन्मत्तत्वापि लोके परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्धदण्डदेवपञ्चमार्थम् । निष्पृहानुग्रहमित्येतेन पुनः साक्ष्येनाभिधानात् निन्देष्टाद्यौ अज्ञातकार्याः । नारदोऽपि “पृथग्गणान्तु ये भिन्दुस्ते विनेया विशेषतः । आश्वेयुर्भयं चोरं व्याधिवत्तेजुमेक्षिता” इति । गणान् अगत्यादिरूपान् । बृहस्पतिरपि “तत्र भेदकप्रेक्षां वा यः कश्चित् कुरुते नरः । चतःसुवर्णं वसिष्ठास्तस्य दण्डो विधीयते” इति । सुवर्णचतुष्टयवसिष्ठायोः शक्त्यादितारतस्यानुसारेण गुणवदगुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था भन्तव्या । पाण्डुरादिष्वं समूहेषु राज्ञा यथा वर्तितव्यत्वादाह नारदः “यो धर्मः कर्म यच्चैवाद्यप्यज्ञानविधिश्च यः । यच्चैवां प्रत्युपादानभयुद्वेते तत्तथेति” । धर्मः सत्यवदनादिः । कर्म प्रातःपर्युषितभिश्चाटनादिः उपस्थानविधिः समूहकार्याधिः रुद्रह्नादिध्वनिमाकर्ण्य मण्ड-

पादौ मेलनम् । प्रत्युपादानञ्जीवनाय तापसवेष्टपरि-
श्रुः । यथा पापशुद्धिनामित्यर्थः । अन्यदपि राजकृत्य
माह स एव “प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च सतञ्च यत् ।
बाधकञ्च यदर्थानां तत्तत्स्थोऽपि निवर्त्तयेत्” इति ।
यद्राज्ञः प्रतिकूलम् “यथा यस्य राजस्तु कुरुते शूद्रोधर्म
विवेचनम् । तस्य प्रबुध्यते राष्ट्रं बलं कोशञ्च नश्रति”
इति । एवञ्च सार्धिकादिशूद्रविवादे धर्मविवेचनं
च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणस्मन्त्यम् । प्रकृत्या स्वभा-
वत एव सतम् अवज्ञातार्थं पापशुद्धादिषु तात्स्-
न्यमन्वयादिकम् । यज्ञार्थानां बाधकमननाशकचौरादि-
संवाधादिकं तत्तत्स्थोऽपि निवर्त्तयेत् । यथा तेन कुर्वन्ति
तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव
“दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् । प्रवृत्तमपि
नद्राजा अवेक्ष्यमानो निवर्त्तयेत्” । लोभादिदोषवत्करणं
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पापशुद्धा-
दिभिः प्रकल्पितम् । तदवच्छेदकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निव-
र्त्तनीयमित्यर्थः । तैर्विद्वानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेयसा-
दिद्वितीयादिशतं याज्ञवल्क्यः “अग्निनैगमपापशुद्धिगणा-
नामथयं विधिः । भेदज्ञेषां नृपोरज्ज्वत् पूर्ववृत्तिं च
पालयेत्” इति । समूहकार्यार्थभागताय यद्राज्ञा समूह
पूजार्थं दत्तन्तद्वयदि समूहायासौ न ददाति तदा त-
द्वत्तं एकादशगुणं दाय्य इत्याह स एव “समूहकार्यं
आयातान् कृतकार्यान् विमर्जयेत् । सदानमानसत्कारैः
पूजयित्वा महीपतिः । समूहकार्यं प्रहिता यत्नमेत
तदर्पयेत् । एकादशगुणं दाय्या यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्” ।
इति । यत्नमेत समूहसम्माननार्थमिति शेषः । यतो रा-
जदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा पात्रा
निष्ठादिभ्यो वा दातव्यमित्याह वृहस्पतिः “ततो लभ्येत
यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्त्वम् । षण्मासिकं मासिकं वा
विभक्तव्यं यथांशतः । देयं वा निःस्वहृद्वाग्वस्त्रीवाला
क्षररोगिषु । सान्त्वानिकादिषु तथा धर्म एव सतातनः”
इति । एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पथ्याग्रं कुटु-
म्बस्य वैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पथ्याग्रं, लब्धं वा यथां-
शतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयस्त्रिस्तादिभ्यो वा देय-
मिति तात्पर्यार्थः । राजप्रसादलब्धवद्वेषमपि सर्वेषां सम-
मित्याह स एव “यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा
कृष्णं कृतम् । राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्”
इति । अयमर्थः । तैः समूहकार्यार्थं प्रहितैर्यत्नीमा-

विवादावधिं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्रा-
प्तम् । यच्च परैरपह्नियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयो-
जनार्थमुपात्तवृत्तम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं
सर्वेषां समुदायिनां सममिति । गणकृतवृत्तं सर्वेषां
सममित्यस्य कचिदपवादमाह कात्यायनः “गणमुद्दिश्य
यत्किञ्चित् कृत्यं भक्षितं भवेत् । आत्मार्यं विनियुक्तं
वा देयं तैरेव तद्भवेत्” इति । तैः सुखैः । ये तु समुदा-
यादुपहातदलम्भां प्राप्ताः ये च समुदायलोभादिना
ततो बहिर्भूतास्तान् प्रत्याह स एव “गणानां अग्नि-
वर्गाणां गताः सुखैऽपि मध्यताम् । प्राकृतस्य घनर्णस्य
समाशाः सर्वे एवेति । तथैव भोज्यवैभवंदानधर्माक्रि-
याश्च च । समूहस्थोऽंशभागी स्वात् प्रागगतस्त्वंशभा-
ङ्गत्विति” । [श्रचनायाञ्च ।

संविधानं न० सम्+वि+धा-ल्युट् । उपपाये श्रव्योऽने
संविधा स्त्री सम्पदितं विधं यथा प्रा०ब० धातुजस्य उत्तर-
पदलोपः । अतिविषायास् (यातइच्) शब्दच० ।

संवीक्षणं न० सम्यग्वीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष्-भावे
ल्युट् । १ सम्यग्दर्शने २ दृष्टवस्तुनोलाभाय कन्वेष्टणे च ।

संवीतं त्रि० सम्+व्येज्-क्त । १ आहते २ रुद्धे च अमरः ।

सम्+वि+इण-क्त । १ संकृते । [वर्णोच्चारणाभ्यन्तयत्ने च

संवृतं त्रि० सम्+वृ-क्त । १ आहते २ कृतगोपने ३ संवाचकूपे

संवेगं पु० सम्+विज-घञ् । १ मयादिना त्वरायाम् अमरः

२ सम्यग् वेगे च । [युच् । संवेदनाप्यत्र स्त्री ।

संवेदं पु० सम्+विद-घञ् । ज्ञाने अमरः । स्वार्थे णिच्-

संवेशं पु० सम्यक् विश्रत्यत्र सम्+विश-आधारे घञ् । १ नि-

द्रायाम् अमरः । संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम् ।

यथा “संविष्टः कुशशयने निशां निनायेति” रघुः ।

२ पीठे हेमच० । ३ स्त्रीरतिवन्धभेदे मेदि० ।

संवेशनं न० सम्+विश-णिच्-ल्युट् । रतिक्रियायां हेमच०

तदुत्तरं हि निद्राधिक्येन तस्या निद्राहेतुत्वात्तथात्वम् ।

संख्यानं न० संवीयते सम्+व्येज्-कर्मणि ल्युट् । १ वृत्त-

रीयवस्त्री अमरः । २ वस्त्रमात्रे मेदि० ।

संश्रुतं पु० सम्यक् श्रुतमङ्गीकारो यस्य कप् । प्रतिज्ञाय

संश्रमादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे

च तेषां प्रतिज्ञा यथा “ब्राह्मणां स्तर्पयित्वा च निष्क-

न्दत्वा पृथक् पृथक् । गाश्च वासांसि च पुनः समा-

भाष्य परस्परम् । प्रज्वाल्य कृष्णवस्त्रानुपगम्य रणे ब्र-

तम् । तस्मिन्मनौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ।

शृण्वतां सर्वभूतानाञ्चैवोचोवभाषिरे । ते च धनञ्जय-
वधे प्रतिज्ञाञ्चापि चक्रिरे । ये वै लोकाश्चान्दतिनां ये
च वै ब्रह्मवातिनाम् । मद्यप्यस्य च लोका ये गुरु-
दाररतस्य च । ब्रह्मल्लहारिणश्चैव राजपिण्डापहा-
रिणः । शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा भूतः । अ-
गारदाहिनाञ्चैव ये च गां निम्नतामपि । अपकारिणाञ्च
ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि । स्वभावाऽस्तु कालेषु यो
मोहाच्चाभिगच्छति । आङ्गमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मा-
पकारिणाम् । न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताश्च
ये । क्लीबेन युध्यमानानां ये च दीनानुसारिणाम् । ना-
स्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजाम् । ताना-
म्रुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि । यद्यहत्वा वयं
सर्वे निवर्त्तम धनञ्जयम् । तेन चाभ्यर्दितास्त्रासङ्गावै
महि पराङ्मुखः । यदि त्वत्सुकरं लोके कर्म कृत्याम
संयुगे । इहान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो राजंस्तुऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे । अङ्गयन्तो-
ऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति" भा० श्रौ० १.७.२१।

संशय पु० संश-शी-यच् । सन्देहे एकस्मिन् धर्मिणि भावा-
भावयोः, विरुद्धधर्मद्वयस्य वा सन्देहे । यथा पक्वतो
वज्रिमात्र वा, अयं स्यात्पुनर्वा पुरुषोवेति । "स संशयो
भवेद्या धोरकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं
संशयकारणम्" भाषा० "एकधर्मिकविरुद्धभावभाव वप्र-
कारकं ज्ञानं संशयः इत्यर्थः । साधारणेति । उभय-
साधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा
उच्चैस्तरत्वं स्यात्पुनर्वासाधारणं ज्ञात्वा अयं स्यात्पुनर्वा वेति
सन्दिग्धे । एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम् । यथा
शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो
व वेति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्या
दिशब्दात्तिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादो-
नास् निश्चयमात्रजनकत्वस्याभावात् । किन्तु तत्र शब्देन
कोटिद्वयज्ञानं जन्यते । संशयस्तु तत्र मानस एवेति ।
एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति । एवं
व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किन्तु
संशये धर्मिज्ञानं धर्मोन्दिर्वाचकधर्मो वा कारणमिति
सि० सु० । "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धप्र-
पलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" न्यायप्र०
"समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्था-
नुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिण्याहो पशुन् पूर्व-

दृष्टु तयोर्विशेषं बुभुक्षुमानः किंस्त्रिदिव्यन्यतरज्ञाव-
धारयति यदनवधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः
समानयोर्धर्मसुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभे इत्येषा
बुद्धिरपेक्षया संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो
विमर्शः संशयः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीय-
समानजातीयज्ञानेकं तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेष-
सोभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्य-
श्चाथो विशेष्यन्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी कबादिभ्यो वि-
शेष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं वि-
शेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्यो-
भयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आ-
होस्त्रिदुगुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेष-
भावेत्या अन्वयतमस्य व्यवस्थापकं धर्मोपपत्तेरिति बुद्धि-
रिति । विप्रतिपत्तेरिति व्यावृत्तमेकार्थदर्शनं विप्रति-
पत्तिः व्याघातो विरोधोऽसङ्गभाव इति । व्यावृत्तमे-
त्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, व च सङ्गावासङ्गावौ
सहैकत्वं सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरूपलभ्यते
तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति । उपलब्धप्रव्यवस्थातः
खल्वपि सन्नोदकसुपलभ्यते तद्गामादिषु मरीचिषु वाऽ-
विद्यमानसुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्था-
पकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सुदुपलभ्यते अथासदिति
संशयो भवति । अतुपलब्धप्रव्यवस्थातः सन्नो नोपलभ्यते
मूलकीलकोदकादि, असञ्चातुत्यत्वं विरुद्धं वा, ततः क्वचि-
दनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते अथासदिति सं-
शयो भवति विशेषापेक्षया पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकस्य
धर्मो ज्ञेयस्य, उपलब्धप्रनुपलब्धो पुनर्ज्ञातस्य, एतावता
विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्मोधिगमात् समानधर्मोप-
पत्तेर्विशेषस्तुत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवर्ता लक्षणपच-
नमिति समानम्"वा० भा० । "संशय इति लब्धनिर्देशः वि-
मर्श इत्यत्र विशब्दो विरोधार्थः नृशिक्षार्थः एकस्मिन्
धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन भावा-
भावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणसुखेन विशेष-
लक्षणाभ्याह समानेत्यादि उपपत्तिज्ञानं तथा च समान-
तस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः । अने-
कधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः । तथा च
साधारणधर्मवद्विज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्विज्ञानज-
न्यस्येत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्द-
स्त्यादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशयकत्वं तथापि

जडात्काटिदयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति ।
 उपलब्धे ज्ञानस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था
 श्रद्धिप्रयत्नानिर्धारणं प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः,
 अन्ये तु उपलब्ध्याव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्वि-
 रोधिभ्रमः तदव्यवस्था ततः संशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु
 प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वष्टहीताप्रामाण्य-
 कक्षावस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञान-
 व्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्ति-
 रिति । उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो न भवतीत्ये-
 तावन्मात्रपरं चकारो व्यायसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं
 ससृजिनोतीति वदन्ति, विशेषापेक्षः कोटिस्तरणसापेक्षः ।
 वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति
 विशेषं विशेषदर्शनम् अपेक्षते निवर्तकत्वेन तथा च वि-
 शेषदर्शननिवर्त्यत्वकथनसुखेन विशेषादर्शदजन्यसंशय इ-
 त्युक्तम् इति । स च संशयो द्विविधः यथोक्तम्
 “द्विविधः संशयो बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्वि-
 षयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र
 दृश्यमानधर्मिको यथा कृद्गुत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात्
 अयं स्थाणुः पुरुषो ज्ञेति । अदृश्यमानधर्मिको यथा
 अरण्ये आटाद्यान्तरिते शोभयद्यादिविषाणमात्रदर्श-
 नात् अयं गौरवयो वेति । वस्तुतस्तत्तापि विषाणधर्मिक
 एव सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि
 वेति विवक्षासात्कादुद्विध्याभिधानम् । यत् सामान्यं
 संशयहेतुस्तदनेकत्वं दृष्टं संशयकम् एकत्वं धर्मिणि वा
 दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमं विधाभाह” उप० इति ।
 “इदन्तु बोध्यं संशयस्य प्रत्यक्षरूपः सन्निकर्षजन्यत्वात्
 अतएवोक्तं “परोक्षज्ञानमनाहार्यं निश्चयश्चेति सिद्धा-
 नादिति” । संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेषप्रता
 एकैव । ससृज्ये तु विशेषप्रताद्वयमिति” गटाधरः ।

संशयसम पु० जालुत्तरमेहे “सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे
 समाने नित्यानित्यसाधस्यात् संशयसमः” न्यायसू० ।
 “अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्तं
 हेतौ संशयेन प्रत्यक्षतित्तं सति प्रयत्नान्तरीयकत्वे अ-
 नित्येवायं नित्येन सामान्येन साधस्य नैन्द्रियकत्वसति
 च घटज्ञानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधस्याद्विद्वत्तः
 संशय इति” वा०भा० ।

संशयस्य त्रि० संशये तिष्ठति स्यात्-क । संशययुक्ते ।

संशयात्मन् पु० संशय आत्मनि यस्य । इन्द्रियान्तःकरणे

“संशयात्मा विनश्यतीति” “संशयात्मा निवध्यते” ।

संशयालु त्रि० संशय + प्रत्ययै आलुच् । संशययुक्ते हेमच०
 संशयित त्रि० सम् + शी + कृच् । संशयकर्त्तरि हेमच० ।

संशरण न० संशयार्थेनेन सम् + गृ + करणे ल्युट् । रणा-
 रम्भे शब्दना० । [यत्ने शतवृत्ति त्रि० सि०कौ० ।

संशित त्रि० सम् + गो + कृत् व्रते इत्त्वम् । संशयादितव्रतविषयक-
 संशितव्रत त्रि० संशितं सत्यकृ संश्यादितं व्रतमनेन । स-
 त्यकृ संश्यादितव्रत । [सार्जने च रत्नभा०]

संशुद्धि त्वा सम् + शु + कृत् । संशुद्धिश्चोधने शदेहादि-
 संशु (शु)त् सम् + शु + कृत् - शि + वा बा० इति । कृच्छ्रे लणादि० ।

संश्यान त्रि० सम् + शी + कृत् न सम्भ० । सङ्कुचिते ।

संश्रय पु० सम् + श्रि + भावे अच् । आश्रये ।

संश्रव पु० सम् + श्र + कृच् । अङ्गीकारे अमरः । धञ् । सं-
 श्रावोऽप्यत्र पु० ।

संश्रुत त्रि० सम् + श्रु + कृत् । संश्रुतीकते अमरः । संश्रुतकृत्ये ।

संश्लिष्ट त्रि० सम् + श्लिष + कृत् । संश्लिष्टकृते संश्लिष्टे च ।

संश्लेष पु० सम् + श्लिष + धञ् । संश्लिष्टकृते अमरः संश्लिष्ट-
 मात्रे च ।

संसक्त त्रि० सम् + सक्त + कृत् । संसक्तकृते संसक्तं संश्लेष-
 कृते अमरः संसक्तनाद्विस्तार्यं च “पान्तेषु संसक्त-
 नमेरुशास्त्रमिति” कुमारः । [सभायां अमरः ।

संसद स्त्री संसदयस्याम् सम् + सद + सम्भ० आधारे कृप् ।

संसरण न० सम् + सृ + ल्युट् । स्वादृष्टनिवृद्धेहस्वीकाररूपे
 संसारे संसर्गवाधसेनागमने श्वशृणापथे अमरः ।
 शरणारम्भे मेद० । संसृज्यो शब्दच० ।

संसर्ग पु० सम् + सृज + धञ् । संसर्गस्य विभागानन्तरं “यत्तव
 धनं तन्ममेति” कृतसमयेन एकत्वावस्थानरूपे संसर्गसम्बन्धे
 च पापिष्ठसंसर्गस्य पापभूदे कालभेदेन प्रातित्यादिजन-
 कत्वं प्रा० वि० दर्शितं यथा

“तत्र पातकिसंसर्गस्य प्रापहेतुत्वमाह अनुः “ब्रह्म-
 ङ्गत्या सुरापानं स्तेयं श्रुवङ्गनागमः । सृजान्ति पातका-
 न्याहुः संसर्गस्यापि तैः सृज” इति । ननु तैः सृजेति नि-
 र्देशात् सृजापातकिसंसर्गस्यैव प्रापहेतुत्वं लभ्यते न तु
 पातकान्तरसंसर्गस्य प्रापहेतुत्वमपि सृजापातकिसंसर्ग
 एव अनुना दर्शितं यथा अनुः “यथा प्रापकतासृजा
 चतुर्थासपि निष्कृतिः । पतितैः संश्रययुक्तानामिमाः
 श्रद्धयुत निष्कृतीः । यो येन पतितैर्नैषां संसर्गं याति
 ज्ञानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये” इति

अथ चतुर्णामित्यनेन ब्रह्महत्यादिमहापातकचतुष्टय-
सुपसंहृत्य यो येन पतितेनेत्युक्तं महापातकपरमेव ।
उच्यते “प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात् पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं ब्रजेत् सङ्गः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः । एन-
स्त्रिभिरनिर्णयैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत् । कृतनिष्-
कर्णं चैव न जुगुप्सेत् कर्हिचित्” इति मनुना सामा-
न्यतः पापिष्ठसंश्लेषे निषिद्धत्वात् निषिद्धाचरणात् पा-
पोत्पत्तिः पापिष्ठसंसर्ग एव दर्शिता प्रायश्चित्तमपि सा-
मान्येन दर्शितम् “यो येन पतितेनैवां संसर्गम्” इति
निर्देशात् चतुर्णामिति हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्ते यागस्या-
गमनाख्यप्रकारचतुष्टयानां न तु ब्रह्महत्यादिविशेषार्थं
लघ्वीयसामपि हिंसाभक्ष्यभक्षणस्ते यागस्यागमनादीनाम्
अनुना पूर्वसंज्ञत्वात् अपि च संसर्गपापस्य श्रुतिः
कल्पप्रमाना पापिष्ठसंसर्गो पापी भवतीति सामान्यश्रुति-
रेव कल्पनीया लाघवात् होलाकाधिकरणन्याय एवात्र
जागर्ति । विष्णुनापि सामान्येनैव स्मृतं “यश्च येन पा-
पात्मना सह संसृजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्” ।
गोतमोऽप्याह “ब्रह्महत्यापशुरुतस्यगमात्पितृयोनि-
सम्बन्धगमनेनाभक्ष्यभक्षणान्ति कनिन्दितकर्मभ्यामपति-
तात्यागाऽपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च
तैश्चावद् समाचरेत्” । अत्र पतितात्यागेति सामान्येनैव
दर्शयति । तैश्चावद् समाचरेदिति द्वितीयसंसर्गिणो-
ऽपि पतितत्वसंज्ञम् । नन्वेकस्यासनिवासादिनापि पति-
तेन संसर्गिणः पतितत्वं स्यात् न संसर्गविशेषाणां नि-
षेधात् निषिद्धपतितसंसर्गात् पततीति श्रुतिः कल्पप्रा ।
के ते संसर्गप्रकारा इत्याह बृहस्पतिः “एकशय्याशनं
पङ्क्तिभाण्डपक्वान्निश्रयम् । याजनाध्यापनं योनि-
क्षया च सह भोजनम् । नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्त-
व्योऽधमैः सह । उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं कर्त्तव्यस्तु समेन वा”
एकशय्याशयनेकपीठाट्टापवेशनेकपङ्क्तिभोजनपक्वान्नादि-
सम्बन्धिभाण्डनिश्रयपक्वान्निश्रयाः पञ्च लघुसं-
सर्गाः । तथा याजनं पतितेन ऋत्विजा यजनं यज-
मानस्य, पतितयजमानात्विज्यकरणसृत्विजश्च । अध्या-
पनं पतितमाणवकवेदाध्यापनमाचार्यस्य, पतिताचार्यादा
वेदाध्ययनं माणवकस्य । योनिः योनिसम्बन्धः स च
पतितपुरुषसम्भोगः स्त्रियाः, पतितस्त्रीसम्भोगो वा पुरु-
षस्य, तथा पतितकन्यापरिणयनं वरस्य, पतितवरपरि-
णयनं वा कन्यायाः । तथा च मनुः “नैतैरपूतैर्विधि-

वटापट्यापि हि कर्हिचित् । ब्रह्मज्ञानं यौनांश्च सम्ब-
न्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह” । जिकनकल्पनकारादयस्तु
पतितवराय कन्यादानं दातुः, पतिताहातुरादानं वा
कन्याया वरस्य, सर्वत्र व्यवहितयोनिसम्बन्ध, योनि-
सम्बन्धस्य स्त्रीपुरुषमातृनिष्पाद्यात्वात् नात्र दातृवरयोः
साक्षात् योनिसम्बन्धः दानपतिप्रसङ्गलक्षणाऽप्ययं स-
म्बन्धो दातृसम्प्रदानयोर्योन्यन्तर्भावात् यौन इत्युच्यते
प्रायश्चित्तगौरवार्थः । किन्त्वयमनार्थः प्रायश्चित्तविशेषो
आश्रयणात् अनुपादेयश्च पतितजाता कन्या पतितैव
वक्ष्यते तत्परिणयनं पतितकन्यापरिणयनमेव नात्र व्यव-
हितयोनिसम्बन्धः । सह भोजनं स्त्रियाश्च परस्य
वा एकपात्रे भोजनं नोच्छिष्टभोजनम् उच्छिष्टेन
सहोच्छिष्टभोजनात् तस्य लघुत्वात् एते चत्वारो गुरु-
संसर्गाभवन्ति एवं निश्चित्वा नव संसर्गाः । नन्वेक
यानालापस्यात्सर्गनिश्चाससहाध्यायनादिकमपि संसर्गा-
न्तरमस्ति तत्कथं नवविधत्वं यथा पराशरः “आसना-
ध्यायनादयानात् भाषणात् सह भोजनात् । संक्रामन्ति
हि पापानि तैर्बाबन्धुरिवास्मि” । भाषणमपि ध्वन्यो-
न्यसंकथनं सहभोजनमेकपङ्क्तिभोजनं लघुसंसर्गा-
हचर्यात् । तथा देवबलः “संलापसर्गनिश्चाससहशय्या-
सनाशनात् । याजनाध्यापनात् यौनात् पापं संक्रमते
नृणाम्” । सहाशनमेकपङ्क्तिभोजनम् । तथा काम-
लेयः “आलापात् गालसंस्पर्शात् निश्चासात् सहभोज-
नात् । सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्” ।
सहाध्यायः पतितेन ब्रह्मचारिणा सहैकस्मादगुरोरध्यय-
नम् । सत्यं नवधेत्यत्र प्रकारवाचिना धामत्येन प्रकारा-
न्तरं सूचिबन्धुस्य नवेत्युक्तं स्यात् । तेन तदङ्गभोजन
तत्संस्तृष्टाङ्गभोजनतत्प्रतिष्ठादीनामुपसंयहः । नन्व-
नेकवचनेषु पापसंक्रान्तिः श्रूयते पूर्वदेशव्यागेन देशा-
न्तरसम्बन्धे संक्रान्तिशब्दस्य सुखत्वात् मूलपापकर्तुः
पापपरिच्छेदे भूते कियर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।
तथा हारीतः “हन्यादगुहः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु शो-
धयेत् । अशुद्धश्च तमोभूतः शुद्धवासेन शुद्ध्यति” । तथा
च मनुः “अन्नादे भ्रूणहा मर्दि पत्यौ मायौपचा-
रिणो । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
षम्” । मायणीति प्रोच्ययति संक्रामयतीत्यर्थः । तथा
यमः “दुष्कृतं हि मनुष्याणामज्ञमाश्रित्य तिष्ठति ।
यो यस्याज्ञमिहास्ति स तस्यास्ति किल्बिषम्” । तस्य

किल्बिषम् अश्राति इत्यनेनापि पापाभावो गम्यते ।
 उच्यते न पूर्वपापव्यक्तेराश्रयव्यागेन आश्रयान्तरसम्बन्धः
 सम्भवति शुभस्य तद्रूपादर्शनेनायोग्यत्वात् किन्तु तत्तत्त्व-
 व्यक्तिसम्बन्धे गौणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः । तथा च
 देवकः “वाच्योऽपि पृथग् भूत्वा तत्पापं नाम्नायात्
 क्वचित् । पृथग्जनोऽपि संयोगात् भजते तुल्यदोष-
 ताम्” । तत्पापं नञ्जातीयं पापमित्यर्थः । तुल्यदोषतां
 तत्त्वमानपापतामित्यर्थः । “शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेदिति” यत्न
 ब्राह्मणादिसम्पर्क एव पापक्षयहेतुस्तत्र बोद्धव्यम् ।
 यथोचनाः “कृतमलज्यौर्देवर्शनस्यर्शनसम्भाषणानि वर्जयेत्”
 इत्युक्त्वा “सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणमित्यादि” । कृत-
 लज्यौ राक्षा कृतपापचिह्नः । किञ्च यदि पापिहत्या-
 न्यसंसर्गः पापक्षयहेतुस्तदेतरेप्रायश्चित्तविददपि केनापि
 स्तुतिना प्रायश्चित्तरूपतया पठितः स्यात् प्राच्युत निषेध
 एव श्रूयते यथा ननुः “प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्
 पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तोऽकृते
 द्विजः” इति । किञ्च “भिन्नास्तेन सोऽव्दान्ते स्वयञ्च
 पतितो भवेदिति” देवत्ववचने च यद्वात्सल्यपापकर्तारपि
 पापस्थितिरवगम्यते मूलपापकर्ता पतितः स्वयमपि पतति
 इत्यर्थः । इदानीञ्च कियता कालेन कृतमस्य संसर्गस्य
 पतितसाध्यापादनमिति निरूप्यते । तत्र देवकः “पति-
 तेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः । भिन्नास्तेन
 सोऽव्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिस-
 म्बन्धं ब्रह्मायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते
 पतितेन न संशयः” । यानादिलक्षुसंसर्गैः ज्ञानकृतैः सं-
 वत्सरेण पतति याजनादिभिर्गुरुभिः सद्यः पत-
 तीत्यर्थः । तथा योधाजनः “संवत्सरेण पतति
 पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद् यौनात् सद्यो न
 शयनासनात्” । शयनादिना सद्यःपातनिषेधात् सा-
 काङ्क्षं संवत्सरेण पततीत्यस्य शयनादिना सम्बन्धः ।
 याजनादिपदं सहभोजनस्य पञ्चलक्ष्यति । विष्णुः ।
 “आसं वत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन् । सह
 यानासनाभ्यां यौनात् जौवात् सौखात् सम्बन्धात् सद्य
 एव” । यानासनाभ्यामिति लघुसंसर्गोपपत्त्यर्थम् ।
 यौनात् इत्यादि सहभोजनोपपत्त्यर्थम् । कूर्मपुराणे
 व्यासः “ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुरत्यय एव च ।
 महापातकिनस्तेनैव सह तैः सह संवसेत् । संवत्सरन्तु
 पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानश्रापनैर्नित्यं जा-

नन् वै पतितो भवेत्” । एभिर्वचनैर्याजनादिना सद्यः
 पातो यानादिना ज्ञानतः संवत्सरेणैववगम्यते । ननु
 याजनादिना संवत्सरेण पतति न तु यानादिनेत्याह
 बहुविष्णुश्च “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याजनाध्यापनाद् यौनात् न तु यानासनाशनात्” । या-
 नासनाशनादुल्लस्ययोगमाचरन्निर्त्यर्थः । तथा पैठोमसिः
 “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्या-
 पनाद् यौनात् न त्वेवं शयनासनात्” । अत्र भवदेवकल्प-
 तरकारादयः देवत्वबोधायनादिवचनैर्याजनादीनां सद्यः
 पातहेतुत्वावगतेः सद्यपैठोमसिवचनयोर्नित्यति सध्यपठि-
 तस्य पूर्वेण याजनादिना सम्बन्धो न तु परेण याना-
 दिना, याजनाध्यापनात् न तु संवत्सरेण पतति किन्तु
 यानादिभिरित्याहुः । तदसङ्गतम् सुमन्तुवचनविरो-
 धात् यथा पतितानभिधायाह सुमन्तुः “यश्चैतैर्यौन-
 सौख्यजौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं स-
 म्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात्
 कुर्वात् एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतम् इत्यर्थः । अत्र याजना-
 दीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते । तथा हा-
 रीतः “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याज-
 नाध्यापनाद् यौनादेकशय्यैकभोजनात्” । एकभोजनमे-
 कपात्रे कालभेदेन भोजनं जलपानञ्च । तथा बृहस्पतिः
 “प्राणसाधिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एक-
 त्राशनशय्याभिः प्रायश्चित्ताङ्गमाचरेत् । तथा वत्सरसं-
 सर्गे योनियुक्ते विशेषतः । पूर्वोक्तेन विधानेन पतित-
 व्रतमाचरेत्” । अनेन याजनादिना प्राणसाधिकसंसर्गं
 प्रायश्चित्ताङ्गं वदता वत्सरेण सम्पूर्णप्रायश्चित्तमथादु-
 क्तम् उत्तरवचने पुनः स्मटीकृतम् । योनियुक्तपदेन याज-
 नादीनामप्युपसंहारः । एकत्राशनशय्यादिरिति पाठो-
 ऽनाकारः राजाऽलिखितत्वात् । जिकनादयस्तु यदि
 प्रत्येकं विशक्तिनिर्देशात् भोजनं कृत्वा पतति यो-
 निरन्त्यं कृत्वा पततीति एवं सम्बन्धोऽभिधीयते
 तदा कृत्वा पततीति पदयोरन्वयावृत्तितात्पर्यादु-
 च्छिन्नात् आस्तां वाक्यभेदः चत्वारि वाक्यानि स्युः ।
 अतः कृत्वेति पदेन तन्त्रेण याजनादिर्मन्त्रवत्प्रयत्नादाय
 पततीति सम्बन्धो बोधितेन वाक्यभेदः संवत्सरपदेन
 पृथगुपनीतानामपि कृत्वेति पदेन तन्त्रेणोपनयनात् ।
 दर्शपौर्णमासाभ्यां स्तुतिपात्रे यजेतत्याज्जेयादिवानवत्-
 काराभिव । अत एकवाक्यादुपपत्त्या याजनादीनां तन्त्रेण

संज्ञितोपनीतानां पततीत्यनेन सख्ये बोधिते याज-
नादीनां संज्ञितानां सद्यः पातहेतुत्वं पूर्वोक्तसम्बन्धा-
दिवचनादिकैकेषां संवत्सरेष्वेव व्यत्येव संसर्गत्वे चतुर्भि-
र्मासैः संसर्गद्वयेऽपि भागैर्भागद्वारेण पातहेतुत्वमूह-
नीयम् । तत्र कृतेति पदस्य याजनादिकर्मत्वेऽशक्तत्वात्
किन्त्वन्विताभिधानलभ्यं तत् तदा च निरपेक्षायामेवा-
न्विताभिधानप्राप्तत्वादुपपत्तिः अधिकरणन्यायाच्च तन्त्रता
सत्यपि तन्त्रताभिधाने न संसृज्यः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमा-
सावित्यत्रैव संसृज्यबोधकस्य द्वयसमासादेरभावात् । न
वा तन्त्रतायां संसृज्यो निश्चितः गमाभोज्यतां सम्प्रद-
ष्टायापत्त्या पशूनालभेदित्यत्र व्यभिचारात् पततीति
पाठस्य राज्ञाऽलिखितत्वाच्च कथं पततीति पदावृत्तिः ।
न च संसृज्यवचने याजनादीनामन्यतमेन वत्सरेण पा-
तावगमादर्थान्निमित्तैः सद्यः पात इति कल्पनीयं निर-
पेक्षश्रुतिविरोधात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य
सम्भवात् । उच्यते । गुरुजघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं
भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यः
पातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुयाजना-
दावज्ञानकृते वत्सरेण पातः तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरा-
ज्जेति व्यवस्था । तथा हि याजनं योनिस्त्वन्ममित्यत्र
देवत्ववचने पतितेन सहोक्ति्या पूर्ववचने ज्ञानश्रुति
पदसम्बन्धाज्ज्ञानकृतत्वं दर्शितम् । गुरुत्वं च देवत्ववचने-
नैव याजनाध्यापनयोरुपसंहाराद्दर्शितम् । यथा देवत्वः
“साचाख्याद्वैतनिवमशुभ्रपादिभिस्त्वयैविद्योपादानमध्य-
यनं तस्य चाचारान्वयः प्रक्रमसामर्थ्यमक्तिशीलशुभ्रप्रोप-
नताय शिष्याय प्रदानमध्यापनम् । पशुहोराव्यपरो-
डाशसोमोषधिसंस्तुतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशाश्वत्य-
न्ययोभोक्तुम्नरप्रभृतिभिः सनिजिः सुक्कुवोदूखलसुप्रख-
कुठारखनिभ्रूपदारुचर्मदर्मैर्यवपविलपात्रभाजनादिभिर्ह-
व्योपकरणैश्चैतद्दोहोदधयुग्मज्जादिभिर्हविर्भिः काश्य-
नैमित्तिकानां पलादिपूर्वकाणां यथोक्तद्विष्टानां यज्ञानां
समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यानम्” । प्रक्रमः उ-
च्यते । अत उपनयनपूर्वकमध्यापनं ज्योतिषोमादियज्ञानां
याजनं च गुरु, तस्याहचर्यादर्थेन परिषयनरूपं गुरु म-
न्त्रहोमादिशास्त्रात्, होमादिना पतितान्मन्त्राणां गण-
गणनं वा ब्राह्मणस्य, तदपेक्षया पतितस्तत्राङ्गणीगणन-
श्रुतित श्रुद्गणकनोर्लघुत्वात् । सह भोजनं पतिताङ्गस्य
पतितेन सहैकपात्रे भोजनं गुरु । उपनयनं विना वेदा-

ध्ययनम्, अष्टकादियज्ञयाजनं पतितस्तत्राङ्गणीगणनं च-
पतिताङ्गस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतिताङ्गस्य भो-
जनं वा पूर्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु । देवत्ववचने ज्ञानतो
गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते ।
ज्ञानतः संसृज्यकृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वया-
भ्यासेन । अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः
षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्यं तथा च लघुयाज-
नविषये संवत्सः “एभिः संसर्गमायाति यः कश्चि-
कामसोद्धितः । षण्मासानवदमेकं वा ब्रह्महत्यात्रत-
चरेत्” । कल्पतरुकारस्याप्येव स्वरसः । अतएव कूर्म-
पुराणं “याजनं योनिस्त्वन्मन्त्रं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यःपतेत् जानन् सह भोजनमेव च । अज्ञाना-
दथ वा सोडात् कुर्यादध्यापनं द्विजः । संवत्सरेण पतति
सहाध्ययनमेव च” । अत पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपरं
द्वितीयवचनं लघुयाजनाद्यर्थम् । न च ज्ञानाज्ञानाभ्या-
मेव सद्योपनयनसंवत्सरेण वचनयोः सामञ्जस्यं भविष्यति
किं गुरुजघुव्यवस्थापनेनेति वाच्यं ज्ञानज्ञातादज्ञानकृत-
स्याहं च अज्ञानकृताच्च ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं युक्तं यतः
“स्यात्त्वकामकृते यत्तद्विद्युषं बुद्धिपूर्वकं” इति ब्रह्मनाम्
प्रात्यलविप्रकर्षस्यादृष्टत्वाच्च । देवत्वेन याजनादिवचनस्य
गुरुयाजनादावुपसंहृतत्वान्मन्त्रवचने चाचार्याङ्गयाजनाद्य-
वयतेस्तस्मादुक्तैव व्यवस्था । अथ गुरुसंसर्गकालं निरु-
पधाधुना सत्संसर्गकालो निरूप्यते । तत्र भवदेवोक्तं
याजनादिभ्यो लघूनां यानासनमजगैकपङ्क्तिभोजनानां
चतुर्णां लघुतराणाञ्चालापस्येतिश्चास्मानां मिलित्वा स-
म्मानां ज्ञानतो वत्सरेण पातहेतुत्वज्ञानतो वत्सरेण द्येनेति
तदेतत्प्रमाणमन्यं इत्यनिर्देशादेरभावात् । जिकनस्तु
“आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहचरन्” । सह याना-
सनाभ्यामिति” विष्णुवचने इत्योर्द्वयनिर्देशात् यानास-
नादीनाञ्चतुर्णां सध्याद्येन केनचित् संसर्गद्वयेन वत्स-
रेण पात एकैकस्तु वत्सरेण द्येन श्रयोऽपि संलापादि-
र्लघुत्वात् । सहयानादेर्द्विगुणकालेन सास्यापादकत्वम्
एतच्च ज्ञानतः “जानन् संवत्सरं नर” इति वचनात्
अज्ञानादेरुद्दिगुणकालेनेति । तत्र तयाणांमपि द्व्यनि-
र्देशात् । यथा सद्यः “संवत्सरेण पतति पतितेन सह-
चरन्” । याजनाध्यापनादुपनीत् न ह यानाशनासनात् ।
यथा याजनादिना प्रत्येकमज्ञानादवत्सरेण पातः तथा न
यानादिभिः एभिश्च मिलितैर्ज्ञानादित्यर्थः । तथा च

कूर्मपुराणे “ब्रह्महा मद्यपस्तेनो गुरुतल्यग एव च ।
महापातकिनस्त्वेते वस्य तैः सह संवसेत् । संवत्सरन्तु
पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्यासनैर्नित्यं जा-
नन् वै पतितो भवेत्” । तथा बृहस्पतिः “घाण्मासिके
ह संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकवासनशय्याभिः
प्रायश्चित्ताङ्गमाचरेत्” । अवासनशय्यापदेन लघुसंसर्गा-
न्तरं लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः । यथा प्रोदुगा-
तृणां भक्ष्यः फलचमसः इत्यत्र प्रोद्गातृशब्दस्य प्रोदुगात्
प्रोदुगातृपरत्वमुक्तम् । यदा त्वेकवासनशय्यादिरिति
पाठस्तदादिशब्दात् संसर्गान्तरत्वाभः अत्यन्तपपाठः रा-
ज्ञाऽलिखितत्वात् । उच्यते । यानादीनां लघुसंसर्गाणां
समुच्चितानां पातहेतुत्वं इन्द्रनिर्देशात् त्वयाणां इन्द्र-
निर्देशो बहुषु वचनेष्ववगम्यते । अत्र च यानादीनाम-
नियतश्रवणात् लाघवात् एभिस्त्रिभिः लघुसंसर्गैर्वत्सरे-
ण पतितोऽप्येकैव श्रुतिः कल्पनीया सह यानासनाभ्या-
मित्यत्र सहशब्दादेककालत्वमवगम्यते एककाले चैकपी-
ठाद्युपवेशनं स्वर्गनिश्चासालापलघुतरसंसर्गयनियत-
स्तत्तदवस्थां देव गम्यते एभिस्त्रिभिलेघुतरसंसर्गैरेको लघु-
संसर्गः समानः अतस्तत्वापि लघुसंसर्गत्वमेव सत्वादि-
वचनेषु सहशब्दाभावात् कालपभेदेन सततपतितोप-
भुक्तासनाद्युपवेशनं याज्ञानतस्त्रिभिलेघुसंसर्गैर्वत्सरेण सा-
म्यम् एतच्च ज्ञानतः “जानन् संवत्सरम्” इति देवलवच-
नात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकशो ज्ञानाद्वत्सरत्वयेण
अज्ञानात् वत्सरषट्केन संलापादीनाम् एकैकयानादिसमा-
नत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्वयेण पातः । अज्ञानतो वत्सरषट्-
केन ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन । अज्ञानादेकैकशोऽष्टा-
दशभिर्वत्सरैरित्यर्थः । ननु संलापादीनां कथं याजा-
दिभ्यो लघुत्वम् । उच्यते लघु प्रायश्चित्तश्रवणात् यथो-
ग्रहाः “कतललज्जकैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनि वर्जयेत् दर्शने
स्पर्शोत्तिषां दर्शनं स्पर्शने हृदयालम्बनं सम्भाषणे वाङ्मन-
सम्भाषणसर्पा स्पर्शनञ्चेति” । कतललज्जकैः पतितैः पदा-
दिचिह्नितैः, दर्शनञ्च न संसर्गः प्रकरणेऽपाठात् पतितस्पर्-
शनमत्र परस्परया साक्षां साक्षात् स्पर्शने ज्ञानश्रवणात्
तथा मनुः “दिवाकीर्तिस्तदव्याञ्च पतितं स्मृतिकान्तथा ।
शवं तत्सृष्टिर्न चैव सृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति” । पतितान्न-
भोजनपतितद्रव्यप्रतिग्रहयोश्च प्रत्येकं ज्ञानतः षड्भि-
र्वाधैरज्ञानाद्वयेण पातित्यापादकत्वं यथा पतितानभिधा-
याह संवत्सः “इभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् कास-

मोहितः । घण्सासानव्दमेकं वा ब्रह्म हव्यान्नतश्चरेत्” ।
न चास्य ज्ञानाज्ञानकृतयोऽसंसर्गविषयत्वम् अविशेष-
श्रुतेर्यौ न तुल्यत्वादेतयोः तथा च पतितान्नभोजनस्य सं-
वत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवबः “संवत्सरेण पतति पति-
तेन सहचरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वका-
लिकम्” । भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमनवच्छिन्नं
भोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वसूचनाय
तयोः समानत्वदर्शनात् साम्ये हेतुमाह बृहस्पतिः
“पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासो-
पवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा” । मासोपवासो ज्ञा-
नाभ्यासे तत्र च पञ्चदश धेनवः । चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे
तत्र सार्द्धं सप्त धेनवः । गृहं गत्वेति अनेकसंवत्सरेणेति ।
तथा मनुः “चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य
च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति” । तथा
रजकादीनभिधायाह यमः “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा
पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कच्छन् गृहं चरेज्ज्ञानादज्ञानादे-
न्द्वयम्” । पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितसृष्टा-
न्नभक्षणप्रायश्चित्ताङ्गेन ह्यासदर्शनादवार्हहानिः तेन
ज्ञानतः पतितसृष्टान्नभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो
वत्सरद्वयेनेति । तथा प्रचेताः “पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते
सप्ताहसुदके वसेत् । पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिबे-
त्तत्रहम्” । सप्ताहोदकवासं धेनुद्वयं वध्यते एतत् सक-
दज्ञानविषयं सकज्ज्ञानकृतपतितसृष्टान्नभक्षणे शङ्कः
“भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः सृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । अर्धो-
च्छिष्टे स्मृतः पादः पादं चामाशने तथा” । “असंभ्य-
पतितचाण्डालपुक्कशरजस्त्रिबाधूतकुण्डिकुण्डिकानि सृष्टा-
न्नानि भुक्त्वा कच्छन्माचरेत्” । पातकिसृष्टपाकान्नभो-
जने तु संवर्गस्य किञ्चिद्व्यवधानात् पादहानिः तेन ज्ञा-
नतः सप्तादवत्सरेणाज्ञानतः सार्द्धं वत्सरद्वयेन साम्यम् ।
पातकिसर्गीर्यपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वाद्-
परपादहानिः । तेनात्र ज्ञानकृते सार्द्धं वत्सरेणाज्ञानतो
वत्सरत्वयेण साम्यम् । पतितान्नभक्षणं पतितविज्ञान-
भक्षणस्य कलमभागः एवं पतितपानीयपादेऽपि चा-
ण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात् । “यथा विष्णुः चाण्डा-
लाञ्चं भुक्त्वा तिरावस्तुपक्वेत् पितृनाम् भुक्त्वा पराकः” ।
इति चत्वारसमासास्तु उत्तरत्र सिद्धाददर्शनात् पराकै च
द्वादशोपवासाः । तथा प्रचेताः “पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते
सप्ताहसुदके वसेत् । पानीयपानतश्चैव कुशवारि तत्रहं

पिबेत् । तिरातोपवासे चतुर्विंशतिपण्यलभ्यं काञ्चन देयम् । एतदेव कुशवारिपाने किञ्चिदूनं देयम् । पतितो-
च्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणादुद्देष्टव्येन पापाधि-
क्यम् । यथाङ्गिराः “बाण्डालपतितानीनासुच्छिष्टाक्षय
मक्षये । दिजः शुभ्येत् पराकेण मूत्रः कच्छेण शु-
ध्यति” । एतत् सङ्गदज्ञानविषयम् । पराके पञ्च धेनवः ।
सङ्गदज्ञानकृतपतितान्नभोजने घेहद्वयं प्रचेतोवचने
व्याख्यातम् । तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टाक्षयभक्षणे मास-
त्वयेण पतितमायम् अज्ञानतो मासष्टकेन । उच्छिष्टाक्ष-
यभक्षणादुच्छिष्टप्रोच्छेदेऽपि व्यवस्था “उच्छिष्टभोजन-
श्चैव तथा तस्य च मार्जनम्” इति देवलवचने साह-
चर्यदर्शनादिति । अत्र कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गादि-
कैव पापव्यक्तिरूपद्वये न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः ।
पुरुषपराधस्य च संसर्गलक्षणस्य निमित्तकारणस्य तद्वि-
शिष्टात्मनः संयोगस्यायसमवायिकारणत्वेकत्वात् । प्राय-
श्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव करण्योऽयं गुरुणा प्रायश्चित्तेन
लघुनः पापस्य क्षयाभिधानात् । तथानेकमहापातकि-
पुरुषसंसर्गपापव्यक्तिभेदेऽपि देशकालकर्मैक्ये तन्त्रताया
उक्तत्वात्तन्त्रेणैव प्रायश्चित्तम् । जिकनस्तु युगपदनेक-
ब्राह्मणवधवदयुगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता । क्र-
मकृते तु ब्राह्मणवधवदष्टतिरेव प्रायश्चित्तस्येति तन्न
ब्रह्मवधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात् । युग-
पदनेकब्रह्मवध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां विशिष्टभरणयाव-
ज्जीवव्रतलक्षणप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य श्रीमहा-
देवपादैर्दर्शितत्वात् । इह तु तद्वत् प्रायश्चित्तवैशिष्ट्ये प्र-
माणं नास्ति तथा गुरुस्यैव महापातकिनोऽपि पातक्य-
न्तरसंसर्गे पापस्यद्वये एव आष्टतब्रह्मवधवहेतोश्च सम-
त्वात् । अन्यथा पातकिनश्चाण्डालाक्षभक्षणेऽप्यदोषः
स्यात् । तथा प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वोत्पन्नपापव्यक्तिष्वहकृतो-
त्तरोत्तरसंसर्गादव्याप्त्या एव पापव्यक्तयोऽहत्वं उत्पद्यन्ते
पूर्वोपूर्वा चोत्पद्यन्ते विनश्यति वल्लरेणैव मूलपापकर्तृपाप-
समानदुरितापूर्वव्यक्तिरुत्पद्यते । सा च सम्पूर्णनरक-
फलं वल्लरभ्यन्तरेऽस्याभ्यन्तरकफलात्कृता अतएव प्रायश्चित्त-
वाक्यस्येकम् । न तु भिन्नभिन्नाः समायाः पापव्यक्तयः
ससदायात् सम्पूर्णनरकं फलम् । सम्पूर्णनरकस्य
ब्रह्मवधादेवेव पापव्यक्तिफलत्वदर्शनादिति” । अत्रोद्-
बोध्यम् । महापातकिसंसर्गस्यैव कलौ पापहेतुत्वं
नान्यपापिसंसर्गस्य यद्योक्तं पराशरेण “कृते सम्भाष-

णात् पापं त्वेतायाञ्चैव स्पर्शनात् । हापरे चाक्षसादाय
कलौ पतति कर्मणा” । कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं
किन्तु कर्तुरेव कर्मसात्त्विकैव पातित्यं न संस्पर्शनादिना ।
“आलापात् गात्रसंस्पर्शादित्यादि” पराशरवचनं महापा-
तकिविषयमिति पराशरभाष्ये साधवाचार्यं व्याहृतम् ।
संसर्गाभाव पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताको-
भावः । ध्वंसप्रागभावात्तन्त्राभावरूपे भेदभिन्नेऽस्मावे-
रसम्बन्धाभावे च “प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यन्ताभाव एव
च । एवं त्वैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्येत” भाषा० । सं-
सर्गाभावत्वं च अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं तत्र अन्योन्याभा-
वस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया
तद्विज्ञस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः । तादात्म्यप्रातिरिक्तसंसर्गाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य यौगिकताऽपि ।
संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे खण्ड-
नकारोक्तं दूषणमापतेत् तथा हि अभावस्य संसर्ग-
प्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं बाध्येत इत्ययुग-
कर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूप-
तया तस्य नित्यत्वेन ध्वंसापारे तत्संसर्गाभावस्य
असम्भवात् । समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने
तु प्रतियोग्यत्वदशायां समवायस्य नित्यत्वेन तत्तुङ्गेरस-
म्भवात् । संसर्गाभावस्य नञादिनिपातेन धातुना च बो-
ध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने असु-
योगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति । विभ-
क्तार्थसंसर्गाभावस्य धात्वर्थादौ बोधने तु नायं नियमः
यथा गगनं न पश्यति न कलङ्गं अचयेदित्यादौ तत्र
दर्शने गगनकर्मत्वस्य कलङ्गभज्यं बलवदनिष्टासाधनत्वस्य
नञा संसर्गाभावस्य बोधनान्न तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः ।
कथा० सू० वृत्त्योशान्यथोक्तं यथा
“नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रति-
षेधः” कथा० सू० “गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य
प्रतिषेधः स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्तभाव
एव भवित्यतः प्रागभावो भूतस्य मध्यसमाभावः, तर्हि
घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत्
प्रतीत्यार भवितव्यमित्यस्य कोऽर्थः यदि तद्विषयया प्रतीत्या
भवितव्यमित्यप्यादनां कदाचिदपि न कथं तद्विषयि-
न्येति तदा गेहे इत्यधिकरणोपेक्षस्यैव संसर्गोक्तेरुप-
पन्नसमापारत्वस्यैव सर्वसम्बन्धकारित्वात् तर्हि किं घट-
स्तत्वात्स्यैव ? अस्त्येति कोऽर्थस्तत्र कथमेतः संयुक्तो वा

जाद्यः समवेतघटस्य तत्ताभावात् न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात् नन्वेव घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः तत्संयोगसमवायान्तरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटस्तत्संयोगस्येत्येकं तत्त्वं येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायान्वयिकं तत्त्वं येन तद्विधिरैव घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधिः सन्निषेध एव तन्निषेध इति । यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीति विषयः कपादे संयोगितयैव । एवं सति केवलान्वयित्वान्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति ।

संसारिन् त्रि० समुच्चय-चिन्तण । १संसर्गयुक्ते विभागा-
नन्तरम् (यत्तव धनं तन्ममेति) कृतसमयेन एकत्वावस्था-
नरूपसंसर्गयुक्ते शब्दात्वादौ संसर्गश्च ।

संसारं पु० संसरत्यच्चात् समुच्चय-चञ् । १मिथ्याज्ञानजन्य संस्काररूपवासनायां २देहारम्भकादृष्टभेदे ३स्वादष्टोपनि-
बद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ् । ४विश्वे । भावे घञ् ।
५सङ्गतौ । संसारगतिप्रकारः शा०सू०भा० दर्शितो यथा
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिषक्तः प्रज्ञानिरूपणा-
भ्याम्” सू० “पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रद-
श्यते, वैराग्यहेतोस्तस्माज्जुगुप्सतेति चान्ते श्रवणात् ।
जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्म-
पूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते
इत्येतद्व्यवसत् । “अथैनमेते प्राणा अमिसमायन्ति” इ-
त्येवमभेदेः “अन्यत्त्वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते” इत्ये-
वमन्तात् संसारप्रकारस्यावस्थात्, धर्माधर्मफलप्राप्ति-
समवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिषक्तो
गच्छति आहोस्तिव सम्परिषक्त इति चिन्त्यते । किन्ता-
वत् प्राप्तिं असम्परिषक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भू-
तोपादानप्राप्तत्वात् । “स एतास्ते जोमात्राः समभ्याद-
दानः” इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्गी-
तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात् । नैवमन्तमात्रो-
पादानसङ्कीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्नैव
देह आरम्भस्यसत्त्वैव सन्ति । ततश्च तासां नश्यं निष्प्रयो-
जनं, तस्मादसम्परिषक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठ्याचार्यः
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिषक्तः” इति । तदन्तर-

प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिषक्तो रंहति गच्छ-
तीत्यवगन्तव्यम् । कुतः प्रज्ञानिरूपणाभ्याम् । तथा हि
प्रज्ञः “वेद्यं यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-
वन्ति” इति । निरूपणश्च प्रतिपत्तौ द्युपजन्त्यपुत्रिवीपुरु-
षयोषितस्य पञ्चसन्निभस्य अज्ञासोमदृष्टाचरेतोरुपा आ-
तीरुक्ता “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-
वन्ति” इति । तस्मादङ्गिः परिवर्तितो जीवो रंहति ब्रज-
तीति गम्यते” । सं०का० तत्प्रकारो दर्शितो यथा
“संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” का० “न-
न्वस्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृष्टमानेन
षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यतश्चाह संसरतीति उपात्तमुपात्तं
षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते,
कस्मात् ? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना
सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति । ननु धर्मा-
धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः,
तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञाना-
ज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्चर्यानेश्चर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः
तदन्वितश्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा
सुरभिचम्पकसम्पर्कादङ्गं तदामोदवासितमभवति तस्मा-
ज्जवैरेवाधिवासितत्वात् संसरति । कस्मात् पुनः प्रधान-
मिव सहाम्रबन्धेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लि-
ङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्व-
मिति भावः । स्यादेतदुबुद्धिरेव साहच्यारेन्द्रिया कस्माच्च
संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह
“चिन्तं यथाश्रयमृते स्थानादियोविना यथा काया ।
तद्वद्विना विशेषेन तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” का० “लिङ्ग-
नात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न ति-
ष्ठति । जन्मप्रयाणान्तरावे बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीर-
श्रिताः प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवक्त्रे सति बुद्ध्यादित्वात्
दृष्टमनशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति
सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमचाल भवति “अङ्गुष्ठ-
मात्रं पुरुषं निश्कर्षं यमोवलादिति” । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन
सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्मेव
शरीरं पुरुषस्यादपि हि पुरि स्थूळशरीरे ज्ञेते” त०का० ।

संसारगुरु उ० इत० । १कामदेवे त्रिका० २जगदगुरौ च ।

संसारचक्रं न० संसारचक्रमिव । पुनः पुनर्जन्मसंसारमात्मनो
जीवस्य व्यापारभेदे स्वस्वकर्मेणा देहग्रहणानन्तरं ततो-
पमुज्जमानकर्मेणो नाग्रे मरणं तदनन्तरं च स्वकर्मावृष्टा-

रेण देवतिर्यगादिभावावत्तिरित्येवं सततगतागतप्रचुर-
त्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम् । तदेतत्

विष्णुः पुं संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत् दृश्यम् ।

संसारमार्गं पुं इत् । योनिद्वारे त्रिकां । तत एव हि
वह्निर्निभने मायासुप्तेति तस्य तथात्वम् ।

संसारिन् त्रि० संवरति अट्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सप्त-
सृ-णिनि । शरीराभिमानिनि जीवे ।

संसिद्धि त्रि० सस्यक् स्वभावेन वा सिद्धः सप्त+सिध-क्त ।
१ स्वभावसिद्धे २ सस्यग्निरूपत्वे च ।

संसिद्धि स्त्री सप्त+सिध-क्त्वि । १ स्वभावे प्रकृतौ २ सस्यग्न-
निरूपत्तौ । सस्यक्सिद्धिरित्यत्र । ३ सुक्तौ च "कर्मण्येव हि सं-
सिद्धिर्मात्रताजनकादयः" गीता । [संस्कृतो शब्दच०]

संसृति स्त्री सप्त+सृ-क्त्वि । १ संसारे २ प्रवाहे च त्रिकां ।

संसृष्ट पुं सप्त+सृज-क्त । विभागानन्तरं सैवप्रात् पुनः
स्वस्वधनेषु कृतसंवर्गं युते आत्मादौ "विभक्तौ यः पुनः
पित्रा आत्मा चैकैव संस्थिताः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या
स तु संसृष्ट उच्यते" "इहस्यतिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु
संवर्गकृतो विशेषो नादरणीयः परिगणनार्थक्यात्"
दायभा० । तद्वन्विभागस्तत्र दर्शितो यथा "विभक्ताः
सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । समस्तत्वं वि-
भागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत् न विद्यते" मनुः । "समस्तत्वेति
स्वयंभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वकु-
लभागावसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या । पूर्वकुलप्रज्यै-
रुत्तमनिर्देशमात्रपरं हि समवचनम् अतएव इह" "वि-
भक्ता ज्ञानरो ये तु संप्रीत्यैकैव संस्थिताः । पुनर्वि-
भागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति ज्योत्सनात्
निवेदयति न तु भागसात्यम्" दायभा० । तत्र भ्रातृवि-
कारे विमेषस्तत्त्वोक्तौ यथा "अन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्य-
दर्थधनं हरेत् । असंसृष्टापि चादत्तात् संसृष्टो नान्य-
मादत्तः" साधुः असाधुसमर्पः । "संसृष्टी पुनरन्योदर्थः
प्रथमं हरेत् न पुनरन्योदर्थमात्मम् । प्रथमं च हरन्
सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह वेत्यपेक्षायास्तत्तु असंसृ-
ष्टापि सोदरो गृह्णीयात् सोदरप्रदमनुवर्त्तते ("सोदरस्य
तु सोदरः इति वचनात्) । नान्यमादत्त एव संसृष्टी
गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अतएव
इहद्वयात्र "सोदरो नान्यमादत्तः" इति जितेन्द्र-
जेण लिखितम् । तथा च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्त्तते
तु च त्रैलोक्यमन्योदर्थ एव संसृष्टी गृह्णीयात् किन्त्वध-

संसृष्टापि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः । तेन असंसृष्टिना
सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य गृहीतव्यमतएवा-
पिशब्दं प्रयुक्तवान्" दायभा० । "तस्मात् सोदरासोदरमात्रं
सद्भावे सोदराणामेव । सोदराणामेव मध्ये एकस्य
संसृष्टत्वे तस्यैव असंसृष्टसोदरसंसृष्टासोदरसद्भावे च
द्वयोरेव सापत्न्यमात्रसद्भावे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासं-
सृष्टासोदरस्येति" दायभा० एवं भ्रातृपुत्रेऽपि । २ दमना-
दिना संसृष्टे मेदि० संयुक्ते च । भावे क्त । ३ सस्यग्नौ ।

संसृष्टि स्त्री सप्त+सृज-क्त्वि । १ संसर्गे २ स्वस्वकारभेदे स्वस्व-
रगभेदे ३ पुं पुं दृश्यम् । ["संसृष्टस्य तु संसृष्टी" वाच०] ।
संसृष्टिन् पुं संसृष्टमनेन दृष्टा० इति । संसृष्टस्यात्मादौ
संस्कृत् त्रि० सप्त+सृ-ट् च । १ संस्कारकारके २ प्राचये
च "संस्कृतौ चोपचर्तौ च ऋडेते चातकाः सृताः" मनुः ।

संस्कार पुं सप्त+सृ-ट् च । सूतोगुणान्तराधानरूपे १ म-
तियत्वे यथा अलङ्कारादेरस्त्रादेर्वस्त्रादेश्च उद्दीपननिशा-
नमार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्मलीकरण्यादिः श्लाघादेश्च
यज्ञाङ्गतासम्पदानाय वैदिकसामेण प्रोक्षणादिः । स च
"संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसुमा-
चक्रेः पुरुषस्यैव धर्मः न्यायमतम् । प्रोक्षिता
एव शोध्यः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इति
प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो यज्ञाङ्गपूरडाशेष्विति द्रव्यधर्मः सो-
मांसकाः । एवं स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे
उत्पद्यमाना अपि तदभिधानिजीवे कल्पन्ते इति
वेदान्तिनः । २ सृष्टिहेतौ चतुर्भवन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे
श्रुतिव्यादिचतुष्टयस्यैव वेगाख्ये गुणे, यथावस्थिततया-
स्वापनप्रयोजके स्थितिरुपापनाख्ये ३ गुणभेदे च

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिरुपापनाख्ये । सूतं
सात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित् । स्थिति-
रुपापकसंस्कारः क्षिती वेचिज्ञत्वमपि । अतीन्द्रियः स
विज्ञेयः क्वचित् स्यात्तेऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु
संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य
निश्चयः कारणं भवेत् । कारणे प्रत्यभिज्ञायासम्यगौ हेतु-
रुच्यते" भाषा० "नित्यः संस्कारो नास्ति वेगस्तु द्विविधः
कर्मजवेगजभेदात् तत्र शरादौ मोदनजनितेन कर्मणा
वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशान्तरं कर्म एवसुत्तरो-
त्तरमपि कर्म जायते । वेगं विना कर्मणः कर्मनिरा-
जनकत्वात् पूर्वकर्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् ।
तत्र वेगवता कपावेन जगिते षडे वेगो जन्यते तत्र

वेगजो वेगः । स्थितिस्यापकसंस्कारवातीन्द्रियः व्या-
कृष्टशाखादीनां परिव्यागे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थिति-
स्यापकोहेतुः । उपेक्षानाशकनिश्चयेन भावनाख्यसंस्कारो
जन्यते स च स्वरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीववृत्ति-
रतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाशः क्वचित् रोगादिनाशः
क्वचित् कायनाशः” हिंसुः अन्ये तु समानविषयकं
स्वरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव “जायते च पुनः-
पुनः संस्कारादुद्वृत्तसंस्कारः” इति दीधिति इत्याहुः ।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति चषकादौ व्यवस्थापितम् ।
१. शास्त्राख्यापनव्युत्पत्तौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां
होमधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्माह्वयप्रयोजके ७ गमां-
खानादौ क्रियाकलापे दपाके च । विप्रादीनां देहसं-
स्काराश्च अष्टाचत्वारिंशत् तच्छब्दे ५१० पृ० दर्शिताः ।
इदानीन्तनानां तु गमांधानाद्याविषयान्ताः दशविधाः
प्रसिद्धाः । तेषां च देहदोषनाशकता यद्योक्तं हारीतेन
“गमांधानवदुपेतो ब्रह्मगमं संददाति पुंसवनात् पुंसी-
करोति क्लृप्तापनात् सातापितृजपाप्मानमपोहति
रेतोरक्तगर्भोपवातः प्रक्षुण्णो ज्ञातकर्मणा प्रथममपो-
हति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकर-
णेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरेष्टाभिः संस्कारैर्गर्भो-
पजातात् पूतो भवति” । “स्नापनं समावर्त्तनम्” उप-
नयनस्य वेदप्रक्षणाद्यंतम् विवाहस्याग्निसाध्यस्नान-
कार्याद्यंतमितिविवेकः अतो दशविधाः । “गमांधानवदु-
पेतः करणं सन्दितात् पुरा । इष्टोऽष्टमे वा सोमनाः
प्रसवे जातकर्म च । अह्न्योकादग्रे नाम चतुर्थे मासि
निष्क्रमः । इष्टोऽष्टप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाज्ञ-
ज्ञम् । एवमेतैः श्रुतं याति बीजगर्भसुज्ञम्” याज्ञ-
क्येन जातकर्मनिष्क्रमावधिकौ संस्कारौ बीजादिदोषनि-
वारकतयोक्तौ । अग्निस्नापनाद्यंश्च प्रक्षुविधः भूसंस्कारः
वृद्धो दर्शितः ते च समूहगुणपेप्रनसुखेन सिकतो-
द्वरणमभ्युच्चयेति । दीक्षणीयतान्त्रिकमन्त्रसंस्काराय
दशविधाः दीक्षांतं दर्शिता यथा
आरदायाम् “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः विद्वि-
दादिनः । जननं जीवनं प्रजात्ताडनं बोधनं तथा ।
पृथग्भिषेको विमर्शिकरणाप्यायने तथा । तर्पणं दीपनं
हृदिदेशेता मन्त्रमंस्त्रियाः । मन्त्राणां साष्टकायनादु-
क्तो जननः स्रजम् । प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान्
जपेत् उषीः । एतज्जीवनं मित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः ।

मन्त्रवर्णान् समाबिध्य ताडयेच्चन्तामसा । प्रत्येकं
वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्” । वायुना वायु-
बीजेन “यमित्यनेन तं मन्त्री प्रहृनैः करवीरजैः ।
तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्त्यादु यान्तेन बोधनम्” । यान्तेन
रविमनेन इति “स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्रो मन्त्रार्थ-
संख्यया । अथत्यपक्षमेवमन्त्रमभिधिक्षेद्विशुद्धये । स्वतन्त्रो
विधानेन मूर्ध्नि तोयेन देशिकः । नमोऽन्तं मन्त्रसुखाय”
तदन्ते देवताभिधासु । द्वितीयान्तामहं पश्चादभिधिक्षा-
न्यनेन तु । तौयैरञ्जलिष्वहं व्याभिधिक्षेत् स्वसर्वाणि” ।
स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरस्चर्याप्रकरणोक्तविहिताञ्जलिना
अथभिहितेन “सहित्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण
निदेहेत् । मन्त्रे मन्त्रव्यं मन्त्रो विमर्शिकरण इतिवदम्” ।
मन्त्रव्यं सायिकं कार्मिकं मानसकूपम् “तारव्योसाग्नि-
महयुग्दन्तो ज्योतिर्मन्त्रमृतः” । तारः प्रणवः व्योम ह-
कारः अग्नीरेफः मरुतीकारः तदुद्युक्तोदन्तोऽहञ्कारः ।
तेन व्योम् ह्रौ इतिमन्त्रः । “कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्थं
प्रोक्ष्यं मनोः” । प्रत्यर्थं प्रत्यक्षरम् “तेन मन्त्रेण विधि-
वदेतदाप्यायनं सतम् । मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं
तर्पणं सतम्” । मन्त्रेण सूक्ष्ममन्त्रेण । “सूक्ष्ममन्त्रं स-
सुखाय” तदन्ते देवताभिधासु । द्वितीयान्तामहं पश्चात्
पेयामि नमोऽन्तकम्” इति पुरस्चर्योक्तकर्मण लिखितम-
न्त्राधाररूपयन्ते । “तारसाधारसायोगो नोदीपनश्च-
व्यते” । तारः व्योम् वावा ह्रीं रसा श्रीम् “जयसा-
नस्य मन्त्रस्य गोपनं श्रुतमप्यायनम् । संस्कारा दश-
संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः । यान् कृत्वा सखा-
दायालं मन्त्री वाङ्मह्यमसृते” ।

देवप्रतिष्ठासंस्काराश्च देवताप्रतिष्ठाशब्दे १७२१४ऽद्वयाः ।

अन्येऽपि तत्संस्तवज्ञसंस्कारास्तत्तदुच्यन्ते दद्याः ।

संस्कारवर्जितं लि० इत० । गमांधानादिव संस्कारहीने
२ शास्त्रादौ व्युत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र ।

संस्तव लि० सम+क-त सृज् च । १. तव संस्तारे पदार्थे
व्याकरणवृत्तयापीतसाधनदुक्ते २३३ १२३ ४३ भूषिते
१. शास्त्रभेदे जेदि० इष्टोऽपि कटा० ।

संस्तव पु० सम+कृ-अप् । १. यज्ञे २. श्रद्धायां हेमच० ३. पञ्च-
वादिरचितश्रद्धायां च “नवपञ्चवसंस्तारे यजेति” अमरः

संस्तव पु० सम+कृ-अप् । १. परिचये अमरः २. श्रद्धास्तुतो च
संस्तव पु० सम+कृ-अप् । १. यज्ञे २. श्रद्धायां हेमच० ३. पञ्च-
वादिरचितश्रद्धायां च “नवपञ्चवसंस्तारे यजेति” अमरः

संस्तुत लि० सम्+स्तु-कृत् । १परिचिते २सम्यक्स्तुते च ।
संस्तुय पु० सम्+स्तु-कृत्-ञ् । १संघाते २निविष्टसंयोग-
रूपे सन्निवेशे अमरः । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि०
करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।

संस्थ लि० सम्+स्था-कृत् । १अवस्थिते मेदि० २रुते शब्दर०
३चरे पु० मेदि० ४निवारके ५व्यवस्थिते ६व्यक्तौ ७क-
तुप्रकारभेदे ८समाप्ते च हेमच० । ९प्रकारे "नैमित्तिकः
प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकोऽन्यः । संस्थेति कविभिः
प्रोक्तवस्तुधोऽस्य स्वभावतः" इत्युक्ते १०प्रलये च ।

संस्था स्त्री सम्+स्था-अङ् । १न्याय्यपथावस्थितौ अमरः ।
२स्थितौ ३नाथे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६व्यक्तौ
७सादृश्ये ८प्रान्ते च ।

संस्थान न० सम्+स्था-ल्युट् । १चतुष्पथे अमरः । २सन्नि-
वेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवव्याख्यात्मकसंयोगभेदे ५सूत्र्यौ
६चित्रे अजयः । ७सम्यक्स्थितौ च ।

संस्थित लि० सम्+स्था-कृत् । १रुते अमरः २अवस्थिते च
संस्थर्षा स्त्री संस्थस्यते सम्+स्थृ-कर्मणि घञ् टाप् ।
रजनीगन्धादौ अमरः ।

संस्थाल पु० सम्यक् स्थालः स्फुरणं यस्य । मेघे त्रिकां ।

संस्फुट लि० सम्+स्फुट-कृत् । विकशिते शब्दच० ।

संस्फोट न० सम्+स्फुट-आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरतः

संस्फोट पु० सम्+स्फुट-आधारे घञ् । युद्धे अमरः ।

संहत लि० सम्+हन-कृत् । १दृढसंघौ अमरः । २मिलिते
३दृढे मेदि० । ४परार्थं मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति"
साङ्ख्ये । ५दृढसंयोगयुक्ते ६सम्यग् हते च । भावे क्त ।
७संघाते न० । [हितपाणिद्वये अमरः ।

संहतल पु० संहतं संहननं सङ्घातं जाति-ला-क । लि-
संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढसंयुक्तानि उपप्राण्यस्याः
कप् अत इत्थम् । मिश्रेयायां राजनि० ।

संहतजानु लि० संहते जानुनी यस्य । कनजाडौ अमरः
वा कण् । तत्प्राये ।

संहति स्त्री सम्+हन-कृत् । १समूहे अमरः । २सम्यग्-
हनने च । [१देहे अमरः २सङ्घाते ३वधे च ।

संहनन न० संहन्यते परार्थं संयुज्यते सम्+हन-ल्युट् ।

संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष-घञ् वा । १आनन्दे
२सङ्घर्षाच्च संहृष्यत्यनेन करणे घञ् । ३वायौ मेदि० ।

संहार पु० सम्+हृ-घञ् । १प्रलये हेमच० २नाथे ३संघे
४नरकभेदे अमरः । ५विधर्जने ६काविकाभैरवभेदे च

जटा० । "अधिताङ्गीरुदसगुहः क्रोध उन्मत्त एव च ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः" तन्त्रसा० ।

संहारमुद्रा स्त्री संहारायां विधर्जनायां मुद्रा । तन्त्रोक्ते
मुद्राभेदे तल्लक्षणम् "अधोमुखे वामहस्ते जङ्घास्यं
दक्षहस्तकम् । क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः सङ्गृह्य परि-
वर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रैर्वमर्षणे तु प्रशस्यते"
पदायां छतवाक्यम् । अर्पणे आत्मनि देवार्पणे" ति०त० ।

संहिता स्त्री सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादि-
प्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४कर्मकाण्ड-
प्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०त० सत्-
सङ्घतोक्तः चण्डीशब्दे २८५० पृ० दर्शितः । "परः स-
न्निकर्षः संहिता" पा०उक्ते ५पूर्वपरवर्णयोः अत्यन्तसन्नि-
कषं तत्र नियमविशेषः अर्थ्यते "संहितैकपदे नित्या
नित्या धातुपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विव-
क्षाभेदे" । [अमरः ।

संहति स्त्री सम्+हृ-कृत् । बहुभिः कृते आह्वाने
संहत लि० सम्+हृ-कृत् । १कृतसंहारे २सङ्कुचिते च ।

संहति स्त्री० सम्+हृ-कृत् । संहारे ।

संक्राद् पु० सम्+हृद-घञ् । शब्दभेदे ।

संक्रादिन् लि० सम्+हृद-णिनि । शब्दायसाने ।

संक्राद् पु० सम्+हृद-घञ् । आनन्दभेदे ।

सकण्टक पु० सह कण्टकेन सहस्य सः । १करञ्जभेदे (नाटा-
करमचा) रत्नमा० । २शैबाले शब्दच० । ३कण्टकयुक्ते लि०

सकर्ण लि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुति-
शोले जटा० २कर्णयुक्ते च ।

सकर्मक लि० सह कर्मणा सहस्य सः कण् । व्याकरणोक्ते
कर्मयुक्तक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठता-
यासकर्मकः । धातुसंयोगोर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः"
इत्युक्तदिशा धातौ सकर्मकत्वमवसेवम् ।

सकल लि० सह कलया अवयवसालया चतुष्षष्टौ कलाभिर्वै
सहस्य सः । १सम्पूर्णं २समग्रं अमरः ३कलासहिते च

सकारण लि० सह कारणेन । कार्ये । [अनिके समीपे ।

सकाश पु० कशनं पीडनं काशः कश्-घञ् सह काशेन ।

सकुल पु० सह अमानः कुलशब्देन । साकल्यशब्दे राजनि०

सकुल पु० स्त्री सह समानं कुलस्य । १शकुलसंख्ये (शत)

स्त्रीले लोप् । २समानवशे लि० ।

सकुल्य लि० समाने कुले भवः यत् । अशौचविषये स्नातक-

ध्यानाभ्यासादिसंस्कारानि दद्याच्चेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति

प्रेतसूतके । तिरात्रेण सङ्गल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति वा-
न्ववाः' वृह० । सपिण्डशब्दे दृश्यम् । [अन्ये ।
सक्तत् अयम् एक+नि० । १ एकवारे अमरः । २ विषयां स्त्री
सक्तत्प्रज पुंस्त्री० । सक्तत् एकवारं प्रजायते प्र+जन-ड ।
१ काले अमरः स्त्रियां ङीप् । २ एकवारजातापत्ये च ।
सक्तत्फला स्त्री सक्तत् फलति फल-अच् । कदलीवृक्षे राजनि०
सक्तन्नर्भ पुं सक्तद् गर्भो यस्य । खेसरे राजनि० एकवार
गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री ।
सक्तवीर पुं कर्म० । एकवीरवृक्षे राजनि० ।
सक्त त्रि० सनुज-क्त । १ आसक्ते २ अक्षिरते च हेमच० ।
सक्तु पुं सनुज-हन् किञ्च । भट्टववादिचूर्णे (काष्ठ) शब्दच०
“मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णां च गर्गरी” ति०त० ।
सक्तफला(ली) स्त्री सक्तव इव लुप्राणि फलान्यस्याः वा
ङीप् । शमावृक्षे अमरः ङीबलः तत्पार्थे शब्दर० ।
सकथि न० सनुज-कथिन् । १ ऊरो अमरः २ शकटावयव-
भेदे च चण्णादि० । वङ्ग० खाङ्गे अच्-सभा० । सृग-
सकथ इत्यादि । [इन्द्रयत्वदेहत्वादिर्वर्मः ।
सखण्डोपाधि पुं कर्म० । वङ्गप्रदार्थघटिते धर्मे यथा
सखि त्रि० सह समानं ख्यायते ख्या-ङिन् नि० । सौहार्द-
युक्ते अमरः । सखायो सख्या सख्युरित्यादि ।
सखी स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीप् । १ सहचर्यां हेमच० २ वय-
स्यायाम् अमरः ।
सख्य न० सख्युर्भावः यत् । १ मित्रतायां २ सौहार्दे च ।
सगन्ध पुं सह गन्धेन लेशेन वा सहस्य सः । १ ज्ञातौ त्रिकां
२ गन्धयुते त्रि० ।
सगर पुं सह गरेण विषेण जातः । १ सूर्यवंश्ये ऋषभेदे
“सगरात् सागरोजातः” इति पुराणम् । स च सुबाहु-
नामराजतः यादव्यां जातः तत्सपत्न्या गरदाने-
ऽपि स न सचारं तत्कथा “तस्या (और्वस्या) अमे
च सा गर्भं सुपुत्रे ज्वलनप्रभम् । व्यजायत महाबाहु-
गरेणैव सह द्विज ।। सगरो नाम तेनाभूत् बालको-
ऽतिसमो हरः” पद्मपु० १२ अ० । २ विप्रयुक्ते त्रि० ।
सगर्भ पुं सह समानो गर्भोऽस्य । १ सहोदरे भ्रातरि
शब्दर० । सह गर्भेण । २ गर्भयुक्ते मध्यवर्त्ति स्त्र्युपपन्न-
युक्ते कुशदूषादौ त्रि० स्त्रियां टाप् । [भ्रातरि ।
सगर्भ्य पुं समाने गर्भे भवः यत् सहस्य सः । सहोदरे
सगीत्र न० सह समानं गोत्रम् सहस्य सः । १ कुले शब्दच०
सह समं गोत्रमस्य । २ ज्ञातौ त्रि० अमरः ।

सग्धि स्त्री अद-क्तिन् नि० सह गध्या सहस्य सः । सहभोजने
अमरः ।

सङ्कट त्रि० सम्+कटच् सम्+कट-अच् वा । १ अत्यावकाशे
स्थाने अमरः । २ संवाधे शब्दः खे “नरोसृच्यते सङ्क-
टादिति” देवीमा० । ३ श्वीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशा-
भेदे च स्त्री टाप् । दशाशब्दे १४८४७० दृश्यम् ।

सङ्कथा स्त्री सम्+कथ-भावे अ । परस्परकथने हेमच० ।

सङ्कटाच्च पुं सङ्कटं संवाधमलति अल-अण् । धवद्वजे विश्वः

सङ्कर पुं सम्+कृ-कर्मणि अण् । १ सम्मार्जन्यादिभिः क्षिप्ते
रजसि अमरः । इतरजातिपुरुषेण इतरजातिस्त्रियां
२ ज्ञाते जातिभेदे । भावे अण् । ३ मेलने ४ परस्परभावसा-
माधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबा-
धकः । “व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽपानवस्थितिः । हृप-
चानिररवन्तो जातिबाधकसंयुतः” सि० सु० । यथा
भूतत्वाभाववति मनसि भूतत्वस्य सत्त्वात् भूतत्वाभा-
ववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूत्यादिभूतचतुष्टये
चोभयोः सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम् । वर्ण-
सङ्करजातिश्च नानाविधा दिङ्मात्रमन्वोच्यते “वर्णो
सङ्करजात्यादि इत्युपक्रमे “विप्रानुसूङ्गां वसिक्तो हि
क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु ऋष्यायां
निषादः पार्श्वेऽपि च” इत्यादि गरु० ८६ अ० । “स्त्रीषु
दुष्टास्तु वाण्येय ! जायते वर्णसङ्करः” गोता । ५ अ-
लङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५७० दृश्यम् । ६ संसर्गे
स्पर्शादिष्वन्वये चण्डालादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र
च प्रायश्चित्तादि प्रा० वि० उक्तं यथा

“अथ चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तम् । तत्र च्यवनः “चाण्डा-
लसङ्करेषु भवनदहनं पूरणं सर्वभाण्डभेदनं दारवाणाम्
तक्षणं शङ्खशुक्तिरजतचेलानामङ्गिः प्रजालनं कांस्यता-
म्राणामाकरशुद्धिः सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः
शेपरस्यवसद्व्यरक्षणं गोमूत्रयावकाहारो मासं जपयेत्
बालवृद्धस्त्रीणामङ्गं प्रायश्चित्तम् आपोऽङ्गुलीनां सप्त-
त्युङ्गं स्रविरः चीर्णं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं
गोशतञ्च दद्यादभावे सर्वस्वम्” । पूरणं पूर्ववृत्तिकार्क-
षणेन वृत्तिकाल्परदानम् तक्षणं वास्यांदिनांशवियोज-
नम् भाण्डभेदनं ऋणमयभाण्डभेदनम् । आकरे अयना-
विलयः अग्निसंयोगात्ताम्रादीनामलुप्त्ये । शेपरसानां
लाक्षादीनां यवसद्व्याणां च धान्यानां रक्षणम् ।
तथा च पराशरः “आकरे तु भवेच्छुद्धिरारक्ष्ये सखां-

सुक्ते । जलशौचन्तु वस्त्राणां परित्यागस्तु मृगमये ।
कुसुमगुडकापांसलवणं सह सर्पिषा । द्वारि कुर्वीत
धान्यानि गृहे दद्याद्भुताशनम् । हताशज्वालासंसृष्टं
शुचि तन्मुरजरीत् । तेन रक्षणं हतादीनाम् अग्नि-
ज्वालापवित्तीकृतानां कर्त्तव्यम् । एतच्च प्रायश्चित्तं
सद्यःपातहेतुयौनादिवर्जितैः संसर्गज्ञानतो यावता
कालेन पातित्यं भवति अज्ञानतस्तावत्कालसंसर्गं सति
वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकशाण्डालसम्बन्धे मासैक-
गोमूत्रयावकाहारः कर्त्तव्यः । अनेन च द्वादश धेनवो
मासोपवासात् पञ्चमभागापकषाद् । गोशतञ्च दक्षिणा ।
एतच्च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव । तथा
चापस्तम्बः “अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।
स वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्यात्तत्र विशेषनम् । चान्द्रा-
यणं पराकं वा द्विजातीनां विशेषनम् । प्राजापत्यन्तु
शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान् कच्छं
तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तं तदङ्गं तेषु वि-
द्यते । तेषामपि च यैर्भुक्तं कच्छपादो विधीयते ।
कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे । उपवासेन शुद्धिः
स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि । बालापत्या तथा रोगी ग-
र्भिणी वृद्धएव यः । तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां ग्रहर-
द्वयम् । अथ वा क्रिडमाणे तु शेषानार्तिः प्रदृश्यते ।
शेषं सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेत् यथा । तत्र पूर्वो-
क्तकालादलकालसङ्करे चान्द्रायणम् । स्वल्पतरे पराकः ।
शूद्रस्य प्राजापत्यम् । कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मि-
न्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सहजलपानं
कुर्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासपञ्चगव्यं विशेषनमित्यर्थः ।
संवर्त्तः “चाण्डालसङ्करे विप्रः श्रपाके पुक्करोऽपि
वा । गोमूत्रयावकाहारो मासाङ्गेन विगृह्यति । एत-
दपि स्वल्पकालसङ्करविषयं मासाङ्गेयावकाहाराशक्तौ
मङ्घनेनवः । सुमन्तुः “अगस्यागमनस्तोत्रधचाण्डालसम्प-
र्केषु कच्छत्रयम् । एतदत्यन्तस्वल्पकालविषयं कच्छत्रया-
शक्तस्य घेतृत्वम् । तथा “अविज्ञातस्तु चाण्डालो निव-
सेद् यस्य वेश्मनि । विज्ञाते तूपसंन्यस्य द्विजाः कुर्यु-
रनुपहृम्” इत्युपक्रम्याह वराहरः “दधिसर्पिःप्रयो
भुक्तं यदा गोमूत्रयावकम् । भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रि-
सन्ध्यमवगाहनम् । भावदृष्टं न भुञ्जीत भोक्तव्यं गोर-
सन्तु तम् । त्रिपलं क्षीरदन्त्रोऽप्यलमेकन्तु सर्पिः । तथा
“स पुतः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनङ्गु-

सहितं गाञ्च दद्यादिमाय दक्षिणाम्” । दधिसर्पिःप्रयो
भुक्तं यदा गोमूत्रयावकं द्वादशार्हं भुञ्जीतेत्यर्थः । तत्र
परिमाणमेतेषाम् त्रयाणांमुक्तम् । चर्मकारादीनामविज्ञाते
सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर-
ण्योयः चाण्डालस्यर्शप्रायश्चित्ताक्षर्मकारादिस्पर्शं प्राय-
श्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात् । यथा स्वल्पयमः “चाण्डालैः
श्रपचैः स्पृष्टो विष्णुमूत्रे च कृते द्विजः । तिरातं सम्प-
कुर्वीत जङ्घीच्छिष्टः षडाचरेत्” । चर्मकारादिस्पर्शं तु
संवर्त्तः “एतैः स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकस्मात् पयः पिबेत्”
देवलः “चाण्डालसंयोगे जातश्चाण्डाल एव स्यात्
ब्रह्महत्याहृष्टं प्रायश्चित्तं वार्षिकं प्राणमासिकं कच्छं
वा ब्रह्मणस्य । चतुस्त्रिंशदुच्छेकमासाः शेषाणाम्” ।
अविज्ञातचाण्डालसम्पर्के विद्यमान एव दम्बत्योः संयोगे
यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्राजापत्यं
वा प्राणमासान् कुर्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पञ्च-
दश धेनवो देयाः । प्राणमासिकब्रह्महत्याव्रताशक्तावपी-
त्यर्थः । अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श
एव निरूप्यते । किं वाचात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दस्यार्थः
उत परस्परस्पर्शोऽपि न प्रथमः परस्परया चाण्डाल-
स्यर्शे ज्ञानाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः संयोगे
संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिर्निश्चिताभावात् आकाशा-
दिदारेण सर्वेषामेव तत्सम्भावश्च किञ्चैवम् “क्षौद्रुम्बरी
सर्वा वेष्टयितव्या क्षौद्रुम्बरी स्पृष्टोद्भावेत्” इत्यत्र सर्व-
वेष्टनस्पर्शयोरविरोधः स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवा-
च्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकार-
स्याप्यसङ्गतं स्यात् । तथा च वृद्धशतातपः “अशुचिं
संस्पृशेद् यस्य एक एव स दुष्यति । तत्स्पृष्टोऽन्योन
दुष्येत सर्वदूष्येक्ष्यं विधिः” । “तथा संज्ञतानान्तु पा-
त्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न
तु तत्स्पृष्टिनामपि” । उच्यते । सत्यम् उपस्पर्शो यद्यपि
न स्पर्शशब्दार्थस्तथाप्यत्र वचनादेकावयविहारकपरस्पर-
स्पर्शोऽपि साक्षाः । तथा चापस्तम्बः “एकशास्त्रं समारूढ-
दशाण्डालादिवदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् ज्ञानेन
शुचितानिवात्” । आदिशब्दादुदकप्रादीनां ग्रहणम् ।
शास्त्रग्रहणमेकावयव्युपलक्षणार्थं तेनैकशास्त्राणादेरपि
ग्रहणम् । तथा स एव “एकद्वयं समारूढौ चाण्डाल-
ब्राह्मणौ यदि । फलं भययतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भ-
वेत् । ब्रह्मपानमनुज्ञाय स्वाशाः स्नानमाचरेत् । अ-

होरातोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" । तथा स एव "एकशाखां समाकृष्टः फलान्यश्नात्यसौ यदि प्रायश्चित्तं तिरातं स्यात् पञ्चगव्यं विशेषनम्" । अत्र व्यवधानसंज्ञिधानाभ्यामेकरात्रतिराते । ज्ञानविषयं चेतदुभयम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् "विप्रश्चाण्डालसंहितो यत्नैकस्मिन् वनस्पतौ । अज्ञानात्तु फलं भङ्ग्ये चरेत्तत्तावमर्षणम्" । उपसर्गत्वात् । "पाद आमाशने तथेति" पूर्वोक्तापस्तम्बेन न विरोधः । तथाचापस्तम्बः "मूढः क्षत्रे वा संस्पृशन् अप्रयतान् प्रयतो मन्येत" । तृणक्षतरादौ चाण्डालादिभिः सहावस्थितोऽपि स्पृशन्नापि तान् प्रयतत्वमात्मनो मूढो मन्येत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्योपात्तं ज्ञानमेव कुर्यात् तथा "तृणकाशादिषु निखात्रेषु च" । संक्रमादौ निखात्रेषु तृणकाशेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा "प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्" । न सचेत् ज्ञानमित्यर्थः । अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शस्य । अतोवचनादेकावयविद्वारा परस्परस्पर्शं ज्ञानादिकनिति । नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः । "रथ्याकदमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च । स्पर्शनाच्च प्रदुष्यन्ति पक्वोष्णचितानि च" । तृणसमूहः पक्वोष्णचितानि मठादीनि । नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तद् यथा "उदक्याशौचिभिः ज्ञायात् संस्पृष्टसौहृदस्येत् । अबलिङ्गानि जमेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरन्" । अत्र परस्परयोदक्यया अशुचिभिश्च स्पर्शं आचमनमवगम्यते । तथा "शवं तत्स्पृष्टिनाञ्जैवेति" मनुवचने तत्स्पृष्टीत्यभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्येति नोरपि ज्ञानाभ्युपगमात् "शवस्पृष्टं पश्यं सर्वोदकस्पर्शं च्छुद्धिरिति" गौतमविरोधः "शवस्पृष्टं दिवाकीर्त्तम्" इत्यादि वृहस्पतिवचनं "शवस्पृष्टं स्पृष्टेत्यादिविष्णुवचनाभ्याञ्च विरोधः स्यात् तच्छब्देन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परासर्गात् तेषु सर्वेषु शवस्पृष्टमिह स्यात् । उच्यते । एकशाखां समाकृष्ट इत्याद्यापस्तम्बवचनं वर्त्तमानाशुचिसंर्गिस्पर्शविषयं याज्ञवल्क्यादिवचनञ्चातीतसंर्गिस्पर्शविषयमित्यविरोधः । अतएव "संस्पृष्टाशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः । हस्तो पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति" इति देवब्रह्मवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंर्गिस्पृष्टी मूलाभूताशुच्यपेक्षया तृतीयो भवति तं स्पृष्ट्वा आचमनमात्रं चतुर्थं नेत्यर्थः । अतीतविषये द्वितीयमेव

स्पृष्टाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पवाचिवाशब्दार्थः । तृतीयो यस्यर्थं न किञ्चित् । चाण्डालादिसंर्गविषयञ्चैतत् अतीतान्यजस्यार्थविषये तु द्वितीय एव नाचमनम् । तथा च शातातपः "अशुचिं संस्पृष्टे यस्तु एक एव स दुष्प्रति । तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्प्रति सर्वद्रव्येष्वयं विधिः" । एतच्छुनाद्याशुचिद्रव्याधजङ्घीर्क्षिष्टस्यार्थविषयमपि । अत्रापि वर्त्तमानान्यजसंर्गिस्पर्शं साक्षात्स्पर्श इवाचमनमेवेति सर्वमुपपन्नम् ।

पराशरेणाऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् । मार्जनोपाङ्गनैवेष्टस्य प्रोक्षणेन च पुस्तकम् । सम्भाजनेनाङ्गनेन सेकेनोक्ते खनेन च । दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्" । अत्रापि लघुगुरुसंर्गविषयभेदात् व्यवस्था । "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् । ब्राह्मणान्तरितं भोक्ष्यमाकराः सर्वे एव हि" ।

सङ्करी स्त्री सङ्कीर्यते सम्+कृ-कर्मणि च गौरां ङोप् । नवद्विप्रकन्यायां मेदि ।

सङ्करीकरणं न० सङ्करः क्रियतेऽनेन चि+क-करणे ल्युट् । पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिकं प्रा०वि० दर्शितं यथा

"अथ सङ्करीकरणापात्नीकरणमन्वावहप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः "खरोद्वाश्वमेधानामजाविकवधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्नीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् । क्षमिकीटवयो हत्यामद्यानुगतभोजनम् । फलेषु कुसुमस्तोयमधैर्यञ्च मन्वावहम्" । मद्यानुगतभोजनं मद्यापानसमये यदुपस्थापितं फलसूलादि । अधैर्यं गीतश्रवणादि "अत्येऽप्यधये अत्यन्तवैरक्षयमिति" कल्पतरुः । "सङ्करापातज्ज्यासु मांसं शोधनमेन्द्वम् । मलिनीकरणीये तु तप्तः स्यात् यावकस्य हम्" । तथा विष्णुः "यास्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरम् । सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मांसमग्नौ तावकम् । जङ्घातिजङ्घमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत् । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुशीदजीवनम्" । असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्नीकरणं कृत्वा तप्तजङ्घेण शुद्ध्यति । "शीतजङ्घेण वा भूयोसाहसान्तपनेन वा" । "पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं क्षमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मन्वावहानि" । "मलिनीकरणीये तु तप्तजङ्घं स-

माचरेत् । कच्छातिजच्छमथ वा प्रायश्चित्तं विशेषनम् ।
अथ सङ्कीकरणे सङ्कत्करणे मासयावकम् अभ्यासे क-
च्छातिजच्छम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अंपाली-
करणे च सङ्कत्करणे तप्तजच्छं चतुरहसाध्यम् । शीत-
जच्छो वा शीतजच्छे तप्तजच्छेति कर्त्तव्यतैव किन्तु
तदेव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेषः । अभ्यासे तु महा-
सान्त्वनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सङ्क-
टाचरणे तप्तहवावकम् अभ्यासे तु तप्तजच्छम् अत्यन्ता-
भ्यासे कच्छातिजच्छमिति यथायोग्यमूहम् । एषु च
तुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एष बोद्धव्यः ।

सङ्कर्षणं पु० संकष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कष-
युच् । १ बलदेवे अमरः । तत्कथा हरिवं० ५८५०
“सप्तमो देवकीगर्भः योऽंशः सौख्यो ममापजः । स
संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्
गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यपजो भ्राता मम
शीतांशुदर्शनः” निद्रात्मिकां विष्णुमायां प्रति भगवदुक्तिः ।
भावे ल्युट् । २ आकर्षणे इस्थानान्तरनयने च न० ।

सङ्कलनं न० सम्+कल-ल्युट् । १ एकत्वस्वीकरणे २ योजने
(ठिकदेया) लीला० १२८५ चे च ।

योजनं च नानासङ्ख्यासूचकाङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणं
तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्क-
लनं तु “कार्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्मयो गो यथास्थान-
मथान्तरं वा” लीला० उक्तम् । यथास्थानम् एकादिस्थाने
एकाद्याङ्कयोग एव दशशतादिस्थाने दशशताद्याङ्कयोगः ।
भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्रांशसमवर्णेन
तत्रोक्तं यथा “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राशयोः
समच्छेदविधानमेवम्” ।

न्यासः ३ १ १ समच्छेदे जातम् ४५ ३ ५
१ ५ ३ १५ १५ १५

“योगोऽन्तरं तस्य हरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहार
राशेः” इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५१/१५ एवं प्रभा-
गभागात्तुल्यभागपवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र दृश्यम् ।

सङ्कलितं लि० सम्+कल-क्त । १ योजिते २ रेखादिना संवृते
अमरः । ३ संवृतीते च भावे क्त । ४ संयोजने न० ।

सङ्कलितैक्यं न० इत० । “सैकपदप्रपदार्द्धमथैकाद्याङ्कयुतिः
किञ्च सङ्कलितैक्यम्” लीला० उक्ते एकाद्याङ्कानां योगे

सङ्कल्पं पु० सम्+कप-घञ् गुणे रल्य लः । १ अभीष्टसङ्कल्पे
(इदमित्येव कार्यम्) इत्येवंरूपे मनसोऽप्यपारभेदे च

मरः । २ कर्मसाधनाय अभिलाषवाक्ये “सङ्कल्पेन विना-
राजन् ! यत् किञ्चित् कुरुते नरः । फलस्यात्यात्यकं तस्य
धर्मस्यार्द्धं जयो भवेत्” ब्रह्मपु० । धर्मस्य अर्द्धं जयोक्तेः
फलस्यात्यात्यकत्वमप्यङ्गपरत्वं युक्तं धर्माधीनत्वात्
फलस्य । “आशास्य च शुभं कार्यं सुहिंसा च मनोगतम्”
अगस्त्यपूजने उक्तम् “मनोगतं शुभफलमाशस्य मनसा
सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलष्य, कार्यं कर्मणा उप-
पादयम्” ति० त० रजु० । “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभि-
लपति कर्मणा चोपपादयति” हारीतः । तत्प्रकारो यथा
“शुक्तिशङ्खाग्रसहस्रैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो
नैव कर्त्तव्यो मृगमयेन कदाचन । मृहीत्वौदुस्वरं पात्रं
वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भजं सागमूलं फलपुष्प-
तिलान्वितम् । जलाशयारासकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः ।
साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निजिपेज्जलम्” भविष्यपु० ।
अथ केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयः एक-
हस्तपरो वा एका० त० रजु० । मानससङ्कल्पश्च द्विविधः भा-
वाभावविषयभेदात् तत्राद्याः सयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूपः
द्वितीयः सयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवंरूपः । तत्र पूजादिसङ्क-
ल्पोभावविषय उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः ।
अथ । “सङ्कल्पमूनः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः सृताः” एका० त० ।

सङ्कल्पजन्मन् पु० सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १ कामदेवे हला०

सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च लि०

सङ्कल्पयोनि पु० सङ्कल्पोयोनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । काम-
देवे “सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति” कुमारः ।

सङ्कसूक् लि० सम्+कस-ऊकन् । १ अस्थिरे अमरः । २ मन्दे
सि० कौ० इदुर्वले उणादि० । ३ सङ्कीर्णं ५ अथवादशोले
च संक्षिप्तमा० ।

सङ्कारं पु० सम्+कृ-कर्मणि बा० घञ् । १ समार्जनादिदि-
प्तधूल्यादौ शब्दर० । २ नवदूषितकन्यायां स्त्री मेदि०
गौरा० डीप् । भावे घञ् । ३ अग्निचट्टकारे मेदि० ।

सङ्काशं लि० सस्यक् काशते काश-अच् । १ सदृशे “तस्या-
दित्यसङ्काशमिति” तन्त्रम् । अत्रार्थं निभादिवदस्य
नित्यसमासता । २ अन्तिके च विश्वः ।

सङ्किलं पु० सम्+किल-क । वज्रेण कृत्वायां त्रिका० ।

सङ्कीर्णं लि० सम्+कृ-क्त । बहुजनसङ्कर्षेण निरवकाशे
इस्थाने भरतः । २ मिलितनानाजातीये उणा० । ३ अस्मि
४ मिश्रिते ५ सङ्कटे अजयः । ६ कल इमिलितयोः पर-

स्मरविजातीययोश्च । इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते
 ७जातिभेदे पु० द्यशुद्धे अमरः । एमिअितरागे सङ्कीत०
सङ्कीर्तन न० सम्+कीर्त्-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामो-
 चारणे श्रुतानेन देवगुणायुत्कीर्तने च “श्रीकृष्णरस-
 सङ्कीर्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्साधुनात्रैव
 शृण्वन्तु सुनयः सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रास-
 चहोत्सवम् । तामिः साङ्गं जलक्रीडां हरेरुत्कीर्तनं
 कुरु । कृष्णसङ्कीर्तनस्याने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां
 पादरजःस्पर्शात् सद्यः पूता वसुधरा” नारदपञ्चरात्रम् ।
सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २संक्षिप्ते ३अ-
 प्रफुल्ले च हेमच० । ४सुप्ते राजनि० ।
सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परवराहते “यावत्स्त्रीवसहं
 मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम बन्धुवैव
 पुत्रहीनः पितामहः” इत्येवं वाक्ये अमरः । २पर-
 स्परहननरूपे युद्धे श्वकुजनादिभिः संवाधेन निरव-
 काशे स्थाने ४सङ्कीर्णं त्रि० अमरः ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते
 हस्तादिचातनरूपे श्रव्यापारे (इसारा) त्रिका० । “अस्त्रा-
 न्छब्दादयमर्थो बोध्यः, अयं शब्दः असुमर्थं बोधयतु वा”
 इत्येवं शब्दनिष्ठे २अर्थबोधनाशक्तिविशेषे सङ्केतश्च
 जाल्यादिवस्तुके इति वैयाकरणाः ।
 “शब्देरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्या-
 दमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः” काव्यादर्शः । “सङ्केतो
 गृह्यते जातो गुणद्रव्यक्रियासु च” हरिः । “जातिद्रु-
 व्यगुणस्यन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तवा । जातिशब्दादिभेदेन
 चातुर्विध्यं परे जगुः” वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र०
 उक्तम् । “रुद्धं सङ्केतवद्भास सैव संज्ञेति कीर्त्यते”
 शब्दश० । शक्तिशब्दे ५०७६ पु० दृश्यम् । १प्रियसङ्ग-
 मार्गे गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते
 वाक्ये अर्थे “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थसमिधत्ते स वा-
 चकः” काव्यप्र० ।

सङ्कीर्ण पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकवाक्यसाल्यविषय-
 कतया श्रव्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य श्रवणपरतायाम्
 आङ्गवि० शङ्कीर्णभावे ४वोधे ५बन्धे च मेदि० । सम्+
 कुच-अच् । ६सत्संभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् ।
 ७कुङ्कुमे न० अमरः । [तायां रत्नमा० ।

सङ्कीर्णनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीप् । लज्जालुल-

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु ।
 १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्राम पु० सङ्क्रामयत्यनेन सम्+क्रम-घञ् च
 वृद्धिः । १जलबन्धनस्थाने (साँको) अमरः “आत्मानं
 सङ्क्रमं कृतेति” सूत्रिः । भावे घञ् । २रथ्याशः
 राश्यान्तरसञ्चारे धरणिः । “तुटेः सहस्रभागो यः स-
 कालो रविसंक्रमः” ति०त० । ३एकत्वस्थितवस्तुनः तत्
 स्थानत्यागेनान्यत्वगमने च । [राश्यान्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रथ्यादीनां
सङ्क्रान्त त्रि० सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा ।
 १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायरूपेण
 भर्त्तादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तवने च । दायभा० सते
 स्त्रीणां संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादि-
 दायदानां तद्धनम् “भुङ्क्तेतामरणाय ज्ञान्ता दायदा
 कृद्भाम्भुयुः” कात्या० वचनात् । मिता० सते स्वदा-
 यादानामिति विवेकः ।

संक्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दादेः
 संक्रान्तिपदार्थरविसंक्रान्तिनामभेदकलभेदादि सु० चि०
 पी०घा० निरूपितं यथा
 “घोराऽऽर्कसंक्रमणसमयौ हि गृहान्, ध्वाङ्गीश्च विशो,
 लघुविधौ च चरत्तभौमे । चौरान्, सहोदरयुताश्च नृप-
 तीन्, जसैवे सन्दाकिनीश्च स्थिरगुरौ सुखवेष्टुः, सन्दाप ।
 विप्रांश्च, मिश्रभट्टगौ तु पशून् च मिश्राश्च तीक्ष्णः कर्कज-
 न्यजसुस्त्रा खलु राक्षसीश्च । तत्रांशे दिनस्य नृपतीन्
 प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च गृहान् ।
 अस्ते निशाग्रहरकेषु पिशाचकादौल्लङ्घनानपि नटान्
 पशुपालकांश्च । सूर्योदये सकललङ्घिजनञ्च सौम्यवा-
 स्यायनं सकरकर्कटयोर्निहन्ति । षड्गीत्याननञ्चापन्यु-
 क्त्याभवे भवेत् । तुलाजौ विष्णुं, विष्णु पदं सिंहलिङ्गौ
 घटे । संक्रान्तिकाळादुभयत्र नाङ्गिकाः पुण्या सताः
 षोडशषोडशोष्णगोः । निशीथतोऽर्वांगपरत्र संक्रमे पूर्वा-
 पराहान्तिमपूर्वभागौ । पूर्वे निशीथे यदि संक्रमः स्या-
 द्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्ताद् यदि या-
 न्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडी-
 प्रसितार्कविम्बादङ्गोदितस्तादावज्जर्ध्वं मत्त । चेदुवाच्यसौम्ये
 अयने क्रमात्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वचक्षौ । यावत्प-
 यने विष्णु पदे चाद्या मध्यास्तुजाजयोः । षड्गीत्यानने
 सौम्ये परा नाद्योऽतिपुण्यदाः” सु० चि० ।

“तत्र ग्रहाणां प्राप्ताशितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्ति-
रिति संक्रान्तिवृत्तं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च ।
घट्कर्षसंस्कृतो मध्यमग्रहोराश्यान्तरं यदा संक्रामति
सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते । यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कार-
विशिष्टो ग्रहो राश्यान्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरु-
च्यते । तत्र मध्यममानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्ज-
नितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृह्य-
ते । सापि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति ।
तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतयनांशसंस्कृता ग्रहोराश्या-
न्तरगमनसुररीकुर्वते सा सायनांशसंक्रान्तिरुच्यते । यदा
निरयनांशसंस्काररहिताग्रहोराश्यान्तरगमनादत्र निरय-
नांशा संक्रान्तिरुच्यते । तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु
“देवद्वैजुक्तवोऽष्टाष्टौ नाद्योऽङ्काः खन्टपाः क्रमात्” ।
वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दता” इति
वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने
आसां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः । सूर्यसंक्रान्तीनान्तु
नक्षत्रवारसमयभेदेन ववादिकरणभेदेन च शुभाशुभफल-
कथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे वर्ज्यघटी-
न्य नाधिकभावस्यास्तीत्यतो वक्ष्यन्त्यत्वात् स्वतन्त्रमेव स्म-
र्य संक्रान्तिप्रकरणमारिपसुनक्षत्रवारभेदेन फलं तावत्
सार्द्धं वसन्ततिलकयाह । घोरिति अर्कस्य सूर्यस्य सं-
क्रमणं निरयनांशा संक्रान्तिरुपरवावुपसंज्ञकनक्षत्रे
रविवारोऽर्कवारो वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान्
सुखयेत् सुखिनं उत्पादयेत् । अत्कार्कसंक्रमणमिति पदो-
पादानसामर्थ्यात् सूर्यसंक्रान्तिष्वेवायं विचारो नाखि-
लग्रहसंक्रान्तिष्विति फलितोऽर्थः ।
अथ लघुनक्षत्रे विधौ चन्द्रवारो वा सूर्यसंक्रान्तिध्वा-
ङ्क्षीनाम्नी विधौ वैश्रान् सुखयेत् । चरत्तौ चरनक्षत्रे
भौमे मङ्गलवारो वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरी-
नाम्नी चोरान् सुखयेत् । जमेने बुधे सैतसंज्ञकनक्षत्रे
वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी नृपतीन् राज्ञः सुखयेत् ।
स्थिरनक्षत्रे गुरुवारो वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान्
सुखयेत् । मिथुनक्षत्रे भृगुवारो वा संक्रान्तिमित्रानाम्नी
पशून् सुखयेत् । तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारो वा सं-
क्रान्तिः खलु निश्चयेन राजसीनाम्नी अन्त्यजांश्चाण्डालान्
सुखयतीत्यन्यजसुखा स्यादित्यर्थः । यदाह कश्यपः
“वोराध्वाङ्क्षीमहोदर्यौ मन्दा मन्दाकिनी तथा । मिथ्या-
राक्षसिका सूर्यसंक्रान्तिष्वर्कवासरात्” । वसिष्ठः “बो-

रोपत्तौ ध्वाङ्क्षी लघुमे चरमे महोदरी गृहमे । मन्दा-
किनी चरत्तौ मन्दा मिथ्या मिथ्ये च राजसी तीक्ष्णे” ।
अत्र छन्दोभङ्गस्वार्थः । देवीपुराणे “मन्दा भुवेषु विज्ञेया
गृहौ मन्दाकिनी तथा । क्षिप्रं ध्वाङ्क्षीं विजानीया
दुपे घोरा प्रकीर्तिता । चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैरु-
पैस्तु राजसी । मिथ्यता चैव विज्ञेया मिथ्यक्षैस्तु
संक्रमे” इति । रत्नमालायाम् “उपक्षिप्रचरे मितभुव-
मिथ्याख्यदारुणैः । वृक्षैः संक्रान्तिर्कस्य घोराद्या क्रमशो
भवेत्” । नारदकश्यपौ “शूद्रतस्कारवैश्वे च्छादेवभूप-
गवां क्रमात् । अतुक्तानाञ्च सर्वेषां घोराद्याः सुखदाः
स्युताः” । व्यादेवाः ब्राह्मणाः अतुक्तानां चाण्डाला-
दीनाम् । ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांश-
संक्रान्तिः कुतो न विचार्यते इति चेत् उच्यते साय-
नांशसंक्रान्तेः ज्ञानदानजपादावेव कार्यं न सर्वत्र य-
दाह पुत्रस्यः “ज्ञानदानजपश्चाद्व्रतहोमादिकर्मसु ।
सुकृतं चलसंक्रान्तावजयं पुरुषोऽश्नुते” इति । चलसं-
क्रान्तिः सायनांशसंक्रान्तिः । अतस्त्वसंक्रान्तेः परिगणित-
तज्ज्ञानादिकविषयत्वादेव कल्याणतरेषु विवाहादिशुभकर्मसु
संक्रान्तिमासाङ्गीकारे शुभाशुभफलकथनञ्च नास्या उप-
योग इति युक्तसत्यग्रामः । इदं चाप्ये सम्यक्तया नि-
र्णयते” । “अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफल-
सुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञाञ्च सार्द्धं वसन्ततिलकयाह ।
तत्रांशे इति अत्कार्कसंक्रमणमित्यनुवर्तते दिनप्रसायं त्रि-
भिर्भक्तं चत्वारिंशत्कस्तृतीयांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथम
तत्रांशोऽर्कसंक्रमणं नृपतीन् हन्ति मध्ये द्वितीयतत्रांशे
द्विजान् ब्राह्मणान् हन्ति अपरके तृतीयतत्रांशे वैश्यान्
इत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अतो सूर्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं
शूद्रान् । अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे
पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन् । द्वितीयप्रहरे न-
क्षत्रान् राजसान् । तृतीयप्रहरे नटान् नर्तकान् चतुर्थ-
प्रहरे पशुपालकान् आभीरान् । सूर्योदयसमयकालेऽर्क-
संक्रमणं सकललिङ्गजनं पाण्डुरादिकं हन्तीत्यर्थः
“पाण्डुराः सर्वलिङ्गिन” इत्यभिधानात् । यदाह तृतीय-
दकश्यपौ “पूर्वाङ्क्षौ नृपतीन् हन्ति विप्रान् मध्यदिने
विशः । अपराङ्क्षौऽस्तमे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् ।
निशि रात्रिचरान्नायकारानपररात्रके । गोचारिणश्च
सन्ध्यायां लिङ्गिनं रविसंक्रमः” इति । संक्रान्तेः क्रूर-
सौम्यवारपरत्वेन फलविशेषमाह वसिष्ठः “विरविज-

सौमवारं संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्नाम । पित्तकफा-
 निलजामयनरपतिकलहस्त्वटिष । बुधगुरुसितचन्द्राहे
 सति संक्रान्तावनामयं नृणाम् । क्षितिपतिनिकरक्षेमं सस्य
 विष्टद्विविधभिर्णाम् पीडा । अत्र मेघसंक्रान्तौ विशेष-
 माह कश्चपः “यदा मेघगतः सूर्यो भरण्यादिचतु-
 ष्टये । सस्यद्विर्भवेत्तत्र दृष्टिराद्यांचतुष्टये । मघादि
 दशके हानिः क्षेमं चातुक्तमेव च” । अस्यार्थः । यस्मिन्
 दिने मेघसंक्रमस्तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतु-
 ष्टये स्यात् तदा सस्यद्विः एवमप्येऽपि व्याख्येयम् ।
 अथ जन्मनक्षत्रं संक्रान्तिफलं दीपिकायां “यस्य जन्म-
 क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाद्यन्तरे तस्य रोगः
 क्षेमो धनक्षयः” इति । तत्र शान्तिकमपि दीपिकाया-
 सुक्तम् “तगरसरोरुहपत्नैरजनीसिद्धार्थलोभसंयुक्तैः ।
 ज्ञानं जन्मनक्षत्रं रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति” । अथ
 संक्रान्तिषु दृष्टौ जातायां फलसुक्तम् वसिष्ठेन “अज-
 कन्याभ्रककिंश्चि संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । अतलं क्षेम-
 सुभिर्जं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् । घटचापसिंहमिधुन-
 संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । आमयडामरभूष्टदुश्मनर्थं
 त्वदृष्टिष । दृष्टदृष्टिकतुलमकरे दृष्टिः स्यात् संक्रमे
 समये । विस्फोटामयतस्करपीडादृष्टिः कृशानुभयमिति” ।
 अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिष्वे तदा क्रमेण
 सौम्ययास्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे
 द्यास्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः “सौम्ययास्यायने
 नूनं भवतो मृगकर्किंश्चि” इति । अथावशिष्टतादृशसंक्रा-
 न्तीनां षडशीतिसुखादिकाः संज्ञा अतुष्टमाह षडशीतीति
 क्षुत्सिधुनकन्यासीनेषु संक्रान्तिष्वे तदा षडशीतिसुखा-
 नान्तौ संक्रान्तिः, तुलासेपयोः संक्रान्तिर्विषुवनाम्नी ।
 सिंहदृष्टिकर्कटकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या । उक्तञ्च
 नारदेन “स्थिरमेवर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया । षड-
 शीतिसुखं ज्ञेयं द्विजमावेपु राशिषु । तुलाधराजयो-
 ज्ञेयं विषुवं सूर्यसंक्रमः” । संज्ञाप्रयोजनञ्च “यास्यायने
 विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षडशीत्यायने सौम्ये
 परा नाद्योऽतिपुण्यदाः” । इति मन्वजदये वक्ष्यति ।
 अत्र मनुः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दा-
 तृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
 रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु
 रोगी स्यात् दुःखभागी हि जायते” इति शातात-
 प्रोक्तेः ज्ञानदानआद्यादिकव्यस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यप्रकर्त-

व्यता प्रतीयते तत्र आद्यादेरनेकक्षणसाध्यत्वादननुष्ठान-
 लक्षणमप्रामाण्यमापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्
 तदुक्तम् देवीपुराणे “सुखे नरे सुखाधीने यावत्
 स्रन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमोभागस्तत्परः परि-
 कीर्तितः । तस्माच्छततमोभागस्तु टिरिस्त्रिभिधीयते । त्रुटेः
 सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः” इति । देव-
 लोऽपि “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्ष्णैः”
 इति पिशितेक्ष्णैः मनुष्यैः । अतोसुखकालानुपलब्धौ
 गौणकालेऽपि कार्यं वचनप्रामाण्यत्वात् । स च गौण-
 कालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालसुपजातिकाच्छन्दः
 पूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति । गणितमार्गेण यः उष्णगोः
 सूर्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्वतः पर-
 तस्य षोडश नाड्यः पुण्यसम्पादकत्वात् पुण्यता मताः स-
 मता सूर्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्वं षोडश पञ्चाश्व षोडश-
 घटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्वघटिका भवन्तीत्यर्थः ।
 तदाह वसिष्ठः “दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च
 पुण्यकालः सः । परतः षोडश नाड्यः सर्वत्र ज्ञानदान-
 कार्येषु । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “संक्रान्तेः प्राक्प्रस्ताञ्च
 साङ्गाः षोडश नाडिकाः । त्वयस्त्रिंशत् संक्रमस्य
 पुण्यताः सर्वस्य नाडिकाः” । अनेन “संक्रान्तेः पुण्यका-
 लस्तु षोडशोभयतः कलाः” इति स्मृतिवाक्ये “यैः पूर्वतः
 परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति
 व्याख्यातं तदपाकृतं भवति । किञ्चायमर्थोवाचनासिद्धः
 सूर्यसिद्धान्तेऽभिहितः “अर्कनानकलाः षष्ट्या गुणिता
 मुक्तिभाजिताः । तदूर्ध्वनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं
 तथा परे” । सिद्धान्तशिरोमण्यावपि “षष्टिर्ब्रह्मिन् षड-
 भुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाद्योऽखिलधर्मकव्ये । रवेस्तु ताः
 पुण्यतमा षड्ः खर्गसंक्रान्तिगोमिषफलं विधत्ते” । इति
 वासना चेयं यदि षड्स्पष्टगतिरुल्लेखकलाभिरहोरात्र-
 मानरूपाः षष्टिघटिकालभ्यन्ते तदा षड्ब्रह्मिन्कलाभिः
 किमिति त्वैराशिकेन षड् ब्रह्मिन्कलानां षष्टिगुणको
 षड्भुक्तिभाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्वप्रमाणमपि
 संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव । अत्र तु विस्तरमया-
 दनुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिरलेखि । अतएव त्रिंशद् एक-
 त्रिंशत्साङ्गद्वात्रिंशत्तयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्य-
 घटिकाभिधानं स्पष्टीकृत्या भेदसंभवाद्भिन्नं तदेव सामा-
 न्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो
 निष्पीतः । देवीपुराणे तु सन्दादिषंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

विशेष एवोक्तः “ द्विचतुःपञ्चमप्राप्तनवदादश एव च । क्र-
मेण घटिकाद्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम् ” इति ।
अस्यार्थः सन्दायामन्तरालवर्ति घटिकादयं सन्दाकिन्याच-
तस्यो घटिकाः ध्वाङ्ख्यां पञ्च, चोरायां सप्त, सहोदया-
मष्टौ, राक्षसां नव, मिश्रायां दश ” प्रागभिहितदेवीपुरा-
णोक्तसन्दादिसंज्ञाव्याख्यातजनितासंज्ञासु सन्दादिष्वयं
विचारो न वारप्रयुक्तास्त्वचनात् एवं संक्रान्तिषु पुण्य-
कालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजा-
त्युत्तरार्द्धेनाह निशीथत इति । निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मा-
दवाक् पूर्वत एपरत पश्चाच्च संक्रमे संक्रान्तिकावे सति
पूर्वपरयोरङ्गोः क्रमेणान्तिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां भा-
गकाविति स्थायं कः । यद्यर्द्धरात्रात् प्राक्संक्रान्तिसदा
पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्ति-
स्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः । उक्तञ्च ब्रह्म-
सिद्धान्ते “ भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात् प्रागुदेति
चेत् । स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्यादूर्ध्वं गते दिने ।
रात्र्यर्द्धादुपरि चेत् याति चेदन्यथार्यसा । अङ्गप्रागा-
मिनि मध्याह्नात् पूर्वं स्नानादि पुण्यदम् । भवनं राशिः
बिम्बमध्यं रवेः, चेत् राशिः । दृढवसिष्ठोऽपि अङ्ग-
संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्र-
मणे भानोदिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तश्चित्
मध्याह्नस्योपरिक्रिया । जर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्
प्रहरद्वयम् ” इति । ननु रात्रौ शेषदिनसंक्रान्तौ वा रात्रावपि
पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थम-
यद्युदय आरब्ध उच्यते “ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव
विशेषतः ” इति सुमन्तुवाक्याद्वालौ स्नानाद्यधिकारास-
त्त्वात् । यत् तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्भवत्येव
“ नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ” इति सुमन्तुवा-
क्यशेषात् “ अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोश्च वि-
शेषमुपजातिकयाह । पूर्णं इति । “ अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ
द्वौ यामप्रहरो सप्तौ ” इत्यभिधानादर्द्धरात्रौ निशीथश्च
वाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्णं रात्रिद्वितीयप्रहरान्तमकलाव-
च्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरं दिनद्वये पुण्य-
सक्तम् । उक्तञ्च दृढवसिष्ठेन “ पूर्णं चेदर्द्धरात्रे तु यदा
संक्रमते रविः । प्राञ्चः दिनद्वयं पुण्यं सक्ता मकरकर्क-
टाविति ” । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “ यद्यर्द्धरात्र एव स्यात्
पूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादि
कर्मसु ” । अत्र उक्ता मकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्क-

टयोस्तु कथमित्यत आहायेति अयानन्तरमुदयास्तात्
सूर्योदयात् सूर्यास्ताच्च पूर्वं परस्ताच्च यदि वास्यसौम्य-
यने कर्कटमकरसंक्रान्तौ भवतस्तदा पूर्वपरदिने पुण्यौ
स्यातां यदि सूर्योदयात् पूर्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा
पूर्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह दृढगार्ग्यः
“ यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चाङ्गं
रात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि । अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा
संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं स्याद्वा यद्युदयते
रविः ” इति । अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं
वाशब्द इवार्थः । भविष्योत्तरपुराणेऽपि “ कार्त्तिकन्तु परि-
त्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे चाङ्गं रात्रे वा कुर्यात्-
दहनि पूर्वतः ” इति । प्रदोषलक्षणं स्कन्दपुराणे “ त्रि-
सङ्कृतः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति ” इति ।
अथाङ्गोदयास्तादिति वचनस्याप्यवादमिन्द्रजालकमुदाह-
र्यतेति अङ्गोदितादङ्गोस्ताच्चाप जङ्गं च क्रमात् त्रिघटि-
कास्ताभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् अङ्गोदिताक-
विम्बात्पूर्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसन्ध्या तथाङ्गोदिताक-
विम्बादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसन्ध्यात्यर्थः । तदाह
वराहः “ अङ्गोस्तमितामुदितात् सूर्यादस्यर्धमं नमो या-
वत् । तावत् सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति ” ।
तत्प्रमाणमाह नारदः “ अङ्गोस्तमनसन्ध्या हि घटिका
त्रयसंमिता । तथैवाङ्गोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसं-
मिता इति । स्कन्दपुराणेऽपि “ उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या
घटिकात्रयमुच्यते । सायंसन्ध्या त्रिघटिका स्यातादु-
परि भास्वतः ” इति । अत्र सन्ध्यालक्षणे अङ्गोस्तमिता-
मुदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च ब्रीहिय-
वदिकल्पः । अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहात्वेति ।
अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमा-
च्चैव वास्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं पर-
पूर्वौ चक्षौ दिवसौ पुण्यौ वास्यसौम्ये अयने इत्यत्र
यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्योद-
यादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंस-
न्ध्यायासुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्यास्तात्पूर्वं सम्पूर्णं
महः पुण्यं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः “ सूर्योदय-
सन्ध्यायां यदि वास्यायनं भवेत् । तदोदयादहःपुण्यं
पूर्वाहः पूर्वतो यदि । सूर्यास्तसन्ध्यायां यदि सौ-
म्यायनं भवेत् । तदाहः पुण्यकालः स्यात् परतश्चोत्तरे
ऽहनि ” इति । अत्र यद्युदयसन्ध्यायाः प्राक्संक्रमण-

स्नादा प्राग्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यदा-
 स्नासम्प्राप्तिक्रमस्य सकरसंक्रान्तिसदोत्तरदिन एव पुण्य-
 कालो नोत्तरदिने इति निष्करोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्या-
 दिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसम्प्रापदोपादानेन सामान्य-
 विशेषभावोऽवगन्तव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्तन्यपुराणीयं वा-
 क्यम् “धनुर्भीनावतिक्रमस्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापर-
 विभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु
 तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्रे
 च कर्मणि” इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभि-
 युक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतम् एवेति, अन्यदपि सन्ध्या-
 लक्ष्यप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति ।
 ननु नायमयनपुण्यकालोक्तप्रत्ययः सफलः शास्त्रान्तर-
 विरुद्धत्वात्तथा हि “अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं
 प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाङ्गं स्नानदा-
 नयोः । अङ्गं रात्रादपस्त्रिंशन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
 ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं सुदयात् पहरद्वयम् । पूर्णं चेद-
 ङ्गं रात्रौ च यदा संक्रमते रविः । प्राङ्मूर्तिर्द्वयं पुण्यं
 सुक्ता सकरकर्कटौ” इति वृद्धवशिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु
 दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु “यायाः सन्निहिता नाड्य-
 स्नास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः” इति कश्यपोक्तसामान्यवा-
 क्याद्वात्वावेवावुष्ठानं प्रसक्तमहः संक्रम इत्यादिनाप्येत-
 देवावुष्ठानं विहितं तस्यापि पर्युदासः क्रियते सुक्ता स-
 करकर्कटाविति तस्मान् सकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रा-
 वेवावुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह याज्ञव-
 ल्क्यः “प्राङ्मूर्तिर्दशनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नान-
 दानादिकं कार्यं निशि काश्यपेन च” इति वसिष्ठोऽपि
 “सुतजनने संक्रान्तावुपरान्ते चन्द्रसूर्ययोर्निवृतम् । रात्रा-
 वपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणामिति” सुमन्तुच
 “ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रासिं प्रसवेषु च । अवशे
 चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते” इति । एषु वाक्येषु
 सामान्यवाचिनोऽपि संक्रातिपदस्य सकरकर्कटसंक्रान्ति-
 परत्वमवसीयते यस्तु “रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव
 विशेषतः” इति निषेधः संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते अत-
 एवोक्तं कश्यपेन “स्नानं दानं ग्रहणवत् सौम्यवास्या-
 यनद्वये” इति । तस्माद्यनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव
 स्नानदानाद्यवुष्ठानव्यतिरिक्तं । अत्राहुः शास्त्रद्वयेन तुल्य-
 बलत्वादिकल्पसिद्धौ तत्तद्देशपरिसिद्धिगृह्यकारेण व्यवस्था
 इष्टव्या । तत्र गौर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यसम्पुपेय रात्रा-

वयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्वन्ति ।
 दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यसङ्गीकृत्य दिवस एव
 स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमिति प्रसङ्गेन । यदा तु दिने क-
 र्कसकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्ध
 वसिष्ठः “अतीतानागते पुण्ये द्वे तदगदक्षिणायने ।
 त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो सकरे विंशतिः स्मृता” इति । उत्त-
 रायणमतोत्तं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र
 कर्कटसंक्रान्तेः प्राक्त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः सकरे
 तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये वदपि
 दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रि-
 परविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभति तथा
 सति केनापि हेतुना समीपघटीषु आद्यावुष्ठानासम्भवे
 परमावधित्वेन त्रिंशदाद्यो घटिका अत्रावुष्ठायन्ते यदा
 तु प्रतिबन्धस्तदा “यायाः सन्निहिता नाड्यस्नास्ताः पुण्य-
 तमाः स्मृताः” इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्त्रेव
 आद्यादि विधेयं ‘सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति’
 न्यायश्चि । “अथ पूर्वापराः षोडश घटिकाः पुण्या
 इति पूर्वं सामान्योक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्र-
 मेषु विशेषमवुष्टमाह याज्ञेति । यास्यायने कर्कसं-
 क्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले
 आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः
 स्नानदानादावनन्तफलदात्रेयाः अपिमास्तु न तथेति
 निष्करोऽर्थः । तुलजाद्योस्तुलासेषयोः मध्या उभयतः
 षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः अथ वा षोडशैव घटिकाः
 पुण्या । षडशीत्यनेन मिथुनकन्याधनुर्भीनसंक्रान्तिषु
 तथा सौम्ये सकरसंक्रातौ संक्रान्तिकालत्परा अपिमाः
 षोडश घटिकाः अतिपुण्यदाः प्रथमास्तु न तथेति निष्-
 करोऽर्थः । यदाह आपतिः “यास्यायने विष्णुपदे तथादौ
 दानादानन्तं विषुवे च सध्यं । वदन्यतीति षडशीतिवृत्तौ
 सहस्रद्वयः खल्वयने च सौम्ये” । तत्र फलं प्रागेव सकर-
 संक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निर्णायि ।
 विष्णुपदे तु अपिमादिवर्तीनां पुण्यकाले तदतमभावः
 “पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडशेति” वृद्ध-
 वसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित्
 दीपिकाटीकाकारस्त्वमेवाह “मेघे तुलयां संक्रान्ति
 मध्य एव संक्रान्तिकालात्पूर्वमदौ घटिकाः परतश्चाष्टौ
 घटिका पुण्या इति” युक्तं चेत् । विषुवे च मध्यपदो-
 पदानान् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्याः इत्युच्यते कस्मात्

कालान् मध्य इत्यपेक्षायां संक्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्व-
मष्टौ पञ्चाङ्गाष्टौ घटिकाः पुण्यत्रा इत्यर्थः । यत्पूर्वम् दृष्ट-
व्यतिना “वर्त्तमाने तुलामेघे नाड्यस्तुभयतो दश” इति ।
तुलामेघसंक्रान्तिकालात् प्राक्पञ्चाङ्ग पञ्च पञ्च घटिकाः पुण्यत्रा
इत्युक्तम् यदप्युक्तम् आद्यन्तसापेक्षत्वात् मध्यशब्दस्य
गणितागतपुण्यत्राकालघटकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलदश
दशघटिकात्मको भवतीति । “यायाः सञ्ज्ञिहिता नाड्य”
इति कथ्यपोक्तेः । षडशीतिसुखेऽप्याद्याप्तिमघटीनां
पुण्यकाले तरतमभावः । यत् षडशीत्यां व्यतीतायां घटि-
स्तुल्यास्तु नाडिका” इति दृष्टवसिष्ठवाक्यं तत् प्राग्घ-
टीषु प्रतिबन्धवशात् आद्यादेरसम्भवे सत्यन्तिमघटीषु आ-
द्यादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं
सर्वं दिनसंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् “अङ्गि संक्रमणे
पुण्यमहः क्षणं प्रकीर्तितम्” इति सामान्यवाक्यस्य
सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता ।
अतएव “रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं ज्ञानदानयोः”
इति रात्रिपरविशेषस्य सत्त्वाच्च । एवं निर्णीते पुण्यकाले
ज्ञानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र ज्ञा-
नदानाद्युक्तवत्तत् प्रत्यवायमाह वसिष्ठः “इति सञ्चिन्त्य-
विनिर्णयमादित्यं सदैव देवज्ञैः । विधुवत्यने यज्ञे
संक्रान्तौ पुण्यदिक्सेऽपि । पितृहर्षि यो न कुरुते
दत्त्वा शपं व्रजति तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च
करोति यद्दानजपहोमाद्यम् । ऊपरवापितबीजं यद्वत्
तद्वच्च निष्फलं भवतीति” । अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये चल-
संक्रमणे आगतसमये निर्णीते पुण्यकालातिक्रमसमये
ज्ञानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रान्तिषु ज्ञानदानादेः फ-
लमाह भरद्वाजः “षडशीत्यां तु यद्दानं विधुवद्वितये
तथा । दशत्रये सागरस्थानस्तस्थानो नैव दृश्यते” । दृष्ट-
वसिष्ठोऽपि “अयने कोटिः पुण्यत्राणि सहस्रं विधुवे फ-
लम् । षडशीत्यां सहस्रान्तु फलं विष्णुपदे च” इत्यल-
भतिप्रसङ्गेन । इति सूर्यसंक्रान्तिनिर्णयः । अथ नायं
केवलं सूर्यसंक्रमण एव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां
यद्वाणां नक्षत्रसङ्क्रमे राशिसङ्क्रमे च पुण्यकालो
भवति सोऽपि सोपपत्तिकः प्रसङ्गतः प्रोच्यते अस्माभिः
यदाह जैमिनिः “नक्षत्रराश्यो रविसङ्क्रमे सूर्योऽथ
परत्वापि रसेन्दुनाड्यः १६ । पुण्यत्रास्तथेन्दोस्त्रिघरापलै-
र्युक् शुभैकनाडी १२ सनिभिः शुभोक्ता । नाड्यस्ततः
षडलः कुजस्य ४१ बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ११४।

अथर्वविनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरौ च ४४।७ शुक्रे सप्त-
लासततः ४।१ । दिनगनाड्यः पलसप्तयुक्ताः ८२।७
शनेऽष्टराश्याभिहितः सुपुण्यत्राः । आद्यन्तमध्ये जपदा-
नहोमं कुर्वन्नुवाप्नोति सुरेन्द्रधाम” । अस्यार्थः सूर्यस्य
नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः
पुण्यत्राः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि । भौमस्य
चतस्रो घटिका एकं पलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकास्त-
दश पलानि, गुरोस्तस्यत्वारिंशत्घटिकाः सप्त पलानि
शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेऽष्टशीतिघटिकाः
सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः । अतोपपत्तिः ।
“भानोर्गतिः स्रग्दशभागयुताङ्गिता वा विम्बं विधोस्त्रिगु-
णितायुगशैलभक्ता ७४। तित्यदि ७१५ हीनशशिभुक्तिरि-
दिर ५ भक्ता नन्दाक्षिर २८ युगभवति वा विधुविम्बे-
वमिति” सिद्धान्तशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचन्द्रयोर्मा-
नकला आनेयाः “व्यङ्ग्योपवः सचरणा ऋतवस्त्रिभा-
गयुक्तादयो नव च सत्तिलवेपथुः । सुमेध्यमास्तुक्कलाः
क्षितिजादिकानां विज्याशुकर्णविवरेण पृथग्विनिष्ठा ।
इति तल्लोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण
मानकलाः । तत्र “प्रष्टव्यविम्बं यज्ञभुक्तिभक्तं संक्रा-
न्तिनाड्योऽखिलधर्मज्ञाने । रवेस्तु ताः पुण्यत्रमापहः
स्वसंक्रान्तिगोमित्रफलं विधत्ते” इति भास्करोक्तदिशा
संक्रान्तिनाड्यः स्युः तत्र यज्ञभुक्तयस्तेनैवोक्ताः “न-
न्दाब्जभुजगारवेः शशिंगतिः साकाद्वयः त्वाग्नयस्तुङ्ग-
साङ्गकलाः कुवेद ४४ विकलाः पातस्युरामाभवाः । साङ्गे-
यस्य महीगुणारसकरा प्रस्योऽसिद्धारदाः पञ्चोऽयस्य सि-
तस्य प्रस्यवमिता अष्टौ शने द्वे कले” इति बुधशुक्रयोस्तु
संक्रान्तिघटिकानयने सूर्यगतिरेव हारः कल्प्यस्तद्वति-
तल्यत्वात्तयोः, वासनाभावे हि बुधशुक्रौ तु रवेरासङ्गा-
वेव कदाचिदपतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा-
व्रजन्तौ दृश्येते । ततस्तयोरपि रविभगणतल्या एव
भगणा इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात् । पञ्च-
मानानुगतिसंस्कीप्रयोः शीघ्रफलानयानार्थं वासनासिद्ध-
जीर्णैः कल्पिता तदेव पङ्गतय इमास्त्रिप्रकारेण सा-
धिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका
एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नव-
घटिकाश्चारिंशलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंशतिपलानि
गुरोरष्टशीतिघटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका अष्टौ
पलानि शनेः षष्ट्यधिकं शतं घटिकाः । पूर्वापरकालौ

मेघे गोलमध्ये तथापराः । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च
षडशीतयः । वृषद्विचक्रजम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ।
मूर्ध्नि सप्त सुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्त-
पादेषु महाविषुवमक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने
पटुता शुभे । हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे ।
वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं
वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च
चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु पयोविषुवतः
क्रमात् । मानं मूर्ध्नि सुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः । दोः-
पदोर्दक्षयोर्भोगस्तस्य वामयोः स्त्रमे" जलविषुवफलम् ।
"शीर्षे पञ्च सुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि
पञ्च शशी नाभौ गुदे च पादयोरसाः । उत्तरायणभा-
ज्ज्ञेयं स्तनक्षलस्थितेः फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने
लुखानि दक्षे करोऽङ्गुलौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं
वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपादे प्रवासः" उत्तरा-
यणफलम् । "शीर्षे त्रीणि सुखे त्रीणि हृदये पञ्च ह-
स्तयोः । अष्टौ पादद्वयेऽष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात् । शीर्षे
मानो सुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे
वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च कि-
ञ्चिन्नाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम् । "ऋक्षे संक्रमणं
यत्र विष्णुपदां सुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे वाहौ
त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामवाहौ च हृदये
पञ्च निर्दिशेत् । अङ्गुलोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैककं
गुदे" "रोगो भोगस्तथा यानं वस्त्रनं लाभ एव
च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपस्त्युरिति क्रमात्"
विष्णुपदीफलम् "सुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं
द्वयम् । क्रोडे वाणस्तथा वेदाः करे सव्ये तरेऽपि च ।
द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा
गुह्ये षडशीत्यां स्त्रमे स्थिते । सुखे दुःखं करे लाभः
पादयोर्भ्रमणं हृदि । काला स्यादुवस्त्रनं वामे हस्ते
स्यात् स्त्रीयमेतन्माम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च
मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलश्रुतिः" षड-
शीतिफलम् । शुभसंक्रान्तिफलसंज्ञं ज्यो० त० यथा
"शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि
सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरभितं वज्रसि प्रीति-
सङ्गम् । पादस्थाः षट् च पीडा पुनरपि जलधिवर्ष-
हस्ते च मृत्युः नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमय निजमे
वाकूपतेः संक्रमणात्" ।

संक्रान्तिपुण्यक्रान्त्यवस्था ति०त० संज्ञेपतो दर्शिता यथा
"तदयं संज्ञेपः । दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं षड-
शीति सुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनी-
त्यादि रूपेण त्रिचतुरादिषटिकाः पुण्यप्रतमाः । दिन-
उत्तोरारायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्ट-
भागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कलान्यून प्रथमा-
ङ्कगते तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मक-
मध्यरात्रगते तद्विषयीयतिथेरभेदे तद्विषयीयशेषयामद्वयं
पुण्यं भेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं परद्विषयीयाद्या-
मद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण
एव परदिने तद्विहितं कार्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्द-
क्षिणायने तद्विषयीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु पर-
द्विषयीयाद्यामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तर
शेषार्द्धरात्रसंक्रमणसाल्त्वे तु परदिनाद्यायामद्वयं पुण्य-
मिति मध्यरात्रिसंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे
रात्रेऽप्यवस्थितिः" । तत्प्रमाणं ति०त० दृश्यम् ।
संक्रान्तौ कालागुह्येदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति०त०स्कान्दे
"एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिसंज्ञकाः । नैतेषु
विद्युतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसंज्ञिताः । अश्वज्यापि यद्दत्तं
कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत्सर्वं सत्य-
मक्षयतां व्रजेत्" ।

सङ्क्रा न० संख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम-
ख्या-चञ्चलं क । १युद्धे अमरः । अङ् । २विचारे
स्त्री अमरः । एवं ३सम्यग्बुद्धौ राजनि० ४इत्यादिभिरिति
एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिषंख्या-
वाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरता "इत्रेकयोर्द्विचने-
कवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता । तेन घटानां
पञ्चेत्यपि स्यात् "वाक्तांशुरेका गुणसप्तयुक्ता" इत्यादि
वैद्यके संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधुः । किन्तु संख्यात्व
जातामेव शक्तिः संख्यायुक्ते निरुद्धलक्षणेति विवेकः ।
तत्र एकादिदशान्ताः शब्दास्त्रिंशद्वा विंशत्याद्यास्तु
नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां
बहुत्वसंख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्तैव । तदुक्तं
बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि ।
तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशतस-
हस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः कश्चन । अर्बुदमजः (शङ्खः)
खर्वनिखर्वी महापद्मगङ्गवत्क्रान्ता । जलधिसान्ता
मध्यं परार्द्धमिति दशयुगोत्तराः संज्ञाः संख्याया व्य-

हारायं कताः पूर्वः । ब्रह्माण्डपुं नामान्तराण्युक्तानि
यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं
च नियुतञ्चैव कोटिरवदमेव च । इन्द्रः खर्वो
निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च वागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च
दशहज्रा यथोत्तरम्" । संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः
यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते ।
नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते । द्वित्वादयः प-
राङ्मात्रा अपेक्षाबुद्धिज्ज्ञातता । अनेकाश्रयपथोपमा एते
तु परिकीर्त्तिताः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो
निरूपितः । अनेकैकत्वबुद्ध्यां सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा-
पथ्याप्रसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येका-
श्रितेति बोध्यम् ।

सङ्ख्यात लि० सम+ख्या-क्त । १कतसङ्ख्ये २गणिते ३सस्यकु-
ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सख्या० । संख्या-
तरात्रः । [१पञ्चिहते अमरः । २संख्यायुक्ते लि० ।
सङ्खावत् पु० संख्या विचारणाऽस्त्यस्य सतृप् सख्य वः ।
सङ्ख्येय लि० संख्यायतेऽसौ सम+ख्या-यत् । १गणनीये
२संख्याकरणयोग्ये ।

सङ्ग पु० सन्ज-भावे घञ् । १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे
च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गकोऽपजायते" गीता ।
सङ्गणिका सम+गण-भावे ण्वच् । अप्रतिरूपकथायां त्रिका-
सङ्गत न० सम+गम-भावे क्त । १सौहार्दे २सङ्गतौ च ।
कर्त्तरि क्त । १मिलिते लि० । ३सङ्गतियुते ४युक्ति-सं-
सिद्धे अमरः ।

सङ्गति स्त्री सम+गम-क्तिन् । १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते
अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सप्र-
सङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य-
त्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते १प्रसङ्गादौ पदार्थे च ।
सङ्गम पु० सम+गम-घञ् न वृद्धिः । १सङ्गतौ २स्त्रीपुं-
सयोः संभोगे पु० न० अमरः । ३नद्यादिर्नदादियोगस्थाने
च "गङ्गासागरसङ्गमः" इति पुराणम् ।

सङ्गर पु० सङ्गीर्यते सम+गृ-भावादौ अच् । १आपदि २प्र-
तिज्ञायां ३युद्धे च अमरः । कर्त्तरि अच् । ४क्रियाका-
रके ५विप्रे मेति० ६शमोद्वलफले न० मेदि० ।

सङ्गव पु० सङ्गता भावो दोहनायात्र काले नि० । "प्रातः-
कालो सङ्गर्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते
प्रातःकालानन्तरं सङ्गर्ततयात्मके कालभेदे ।

सङ्गिन् लि० सन्ज-घिचुष् । सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

सङ्गीत न० सम+गै-क्त । १दर्शनार्थं नाट्यगीतवाद्यविके
हेमच० । २तत्पतिपादकपन्थे च । कर्मणि क्त । ३स-
म्यगगते लि० । सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र
मूलपन्थकर्त्तारस्त्वारः भरतहनुमत्तोमेश्वरकलनाथास्तत्र
हनुमदपन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः । तदपन्थस्य
च स्माराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः
भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः ।
सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः । [हला० ।

सङ्गीति स्त्री सम+गै-क्तिन् । १सम्यगुत्ताने २आलापे
सङ्गीर्णे लि० सम+गृ-क्त । स्त्रीकृते अमरः ।

सङ्ग्रह पु० सम+ग्रह-अच् । १सङ्ख्ये २वह्मर्थकवाक्यानामेकत्र
सङ्गच्छने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
निबन्धयोः समासेन संप्रहं तं विदुर्बुधाः" । ३दृष्टि
४उत्तुङ्गे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि० ७सूत्रे विद्यः दलीकारे
८महोद्योगे नामाधरत्नमार्ग ९व्याडिप्रणीते व्याकरण-
पन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तसमागते" वाक्यपदीयम् ।

सङ्ग्रहणी स्त्री सञ्चिता ग्रहणी । ग्रहणीरोगभेदे ।

सङ्ग्राम युद्धे अद० चु० उभ० सक० सेट् । सङ्ग्रामयति ते
अससङ्ग्रामत् त । अस्याफलवत्कर्त्तर्यपि व्या० इत्येके

सङ्ग्राम पु० सङ्ग्राम-भावे अच् । युद्धे अमरः ।

सङ्ग्रामपटह पु० इत० । रणवाद्यभेदे त्रिका० ।

सङ्ग्राह पु० संगृह्यते सम+ग्रह-कर्मणि घञ् । फलकस्य
सटिबन्धनस्थाने अमरः ।

सङ्ग्राहिन् पु० सम्यक् गृह्णाति मलम् सम+ग्रह-णिनि ।
१कुटजवृक्षे राजनि० । २सलावटम्भके ३संप्रहकारके
च लि० । [अमरः । ४संहृते लि० ।

सङ्ग पु० संघत् सर्वम् । १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च
सङ्गचारिन् पु० सङ्गीभूय चरति चर-णिनि । १मत्स्ये
हेमच० । २सङ्गीभूयचारिणि जन्तुमात्रे लि० स्त्रियां ङीप्
सङ्गजीविन् पु० सङ्गेन जीवति जीव-णिनि । संघोप-
जीविनि प्रातीने हेमच० । [च ।

सङ्गट्ट पु० सम+वट्ट-भावे अच् । १परस्परसङ्गर्षणे २गठने
कर्त्तरि अच् । ३लतायां शब्दर० । ४चालके लि० ।

सङ्गट्टन न० सम+वट्ट-ल्युट् । १मेलने २गठने ३रचना-
याञ्च । युच् । तत्रैव स्त्री । [द्वये (योद्धात) अमरः

सङ्गतल पु० सङ्गे संहृते मिलिते तले यत् । संयोजितप्रतल
सङ्गपुष्पी स्त्री सङ्गानि संहतानि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । ५३०

तकी पुष्पग्राम् (घास फुल) राजनि० ।

सङ्घर्ष पु० सम्+घर्-घञ् । १परस्परघर्षणे २सङ्घर्षायां ३सं-
घर्षे च शब्दर० ।

सङ्घशस् व्यञ् । सङ्घ+वीप्सार्धे-शष् । भूरिशः इत्यर्थे ।

सङ्घाटिका स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वल् । १युग्मे
२कुट्टन्यां ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्वः ।

सङ्घात पु० सम्+हन्-घञ् । १समूहे २नरकभेदे व्यसरः ।
३सम्यग्हनने मेदि० ४दृढसंयोगे एकफे च राजनि० ।

सङ्घातपत्तिका स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्रमस्याः कप् अत
इत्त्वम् । शतपुष्पायां राजनि० ।

सचि(ची) स्त्री सच-इन् वा डीप् । इन्द्राण्यं राभाश्रमः
सचिल्लक पु० सह क्लिप्तेन सहस्य सः कप् नि० । क्लिप्-
नेत्रे (पिचुडियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।

सचिव पु० सच-इन् तथा सन् वाति-क । १सहाये २म-
न्त्रिणि व्यसरः ३२१पु० दृश्यम् । ३क्षणाश्रुसूरे
राजनि० । [रोगभेदे राजनि० ।

सचिवामय पु० सचिवः सहाय व्यामयो यस्य । विषये
सचीनन्दन न० इत्० । वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्तके नवदीपावि-
र्भूते वैष्णवाचार्यभेदे तदाविर्भावश्च "शांके सुनिव्योम-
युगेन्दुमाने(१४७) पुण्ये तथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ।
लैकोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्तिर्दिवः सचीनन्दन व्यावि-
रासीत्" चेत्तन्यचन्द्रोदयः । अस्म्य कलौ गुप्तभगवदवता-
रत्नं वैष्णवासन्त्यन्ते तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभासहे

सचेतन त्रि० सह चेतनया सहस्य सः । विशिष्टज्ञानयुक्ते ।
सचेष्ट पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इट् । १आक्षे-
पशब्दात् । सह चेष्टया सहस्य सः । २चेष्टान्विते त्रि० ।
सञ्चारा स्त्री सन् चारो गालातुलेपने विष्वग्गतिरस्याः ।
हरिद्रायां शब्दच० ।

सञ्चिदानन्द पु० सन् नित्यः चित् चैतन्यमानन्दः त्रिपद
कर्म० । १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा० । इव० ।
२तद्वृत्ते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।

सञ्छूद्र पु० कर्म० । गोपनापितादौ मूढभेदे "सञ्छूद्रौ
गोपनापिताविति" सूतिः । [व्यसरः ।

सजम्बाल त्रि० सह जम्बालेन सहस्य सः । पङ्कयुक्ते देये
सजाति पु० समाना जातिरस्य समानस्य सः । सवर्णेन सवर्णाया
महायाम् उत्पादिते पुत्रे । २तुल्यजातौ त्रि० "सव-
र्णैभ्यः सवर्णांस्तु जायन्ते च सजातयः" मित्ता० सूतिः ।

सजातीय त्रि० समानां जातिमहेति अ समानस्य सः ।
समानप्रसंयुक्ते व्यसरः ।

सजुष् व्यञ्० सह जुषते क्तिप् सहस्य सः । १सहाये जुषा-
हृलादौ र । सजुः चर्या० । "सजुः क्लृप्तं रतिं वसेदिति"
भट्टिः । २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि० ४तापसे संक्षिप्तसा०

सज्ज त्रि० सम्ज-अच् । १उद्युक्ते २संनद्धे व्यसरः । ३सम्भृते
विश्वः ४निश्चये शब्दर० । भावे व्य । ५आयोजने द्वेषे च
स्त्री सतो जायते जन-ड । ७साधुजाते त्रि० ।

सज्जन न० सम्ज-णिच्-ल्युट् । १रण्यार्थं सैन्यस्थापने व्यसरः
२चट्टे (घाटी) मेदि० । ३आयोजने । सन् जनः । ४सौ-
जन्यवति जने पु० "निजाचारपाहिणो ये कुर्वन्ति वेदस-
म्मतम् । पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्तिताः"
पद्मपु० "कुरु सज्जनरञ्जनमिति" चङ्गटः । ५सर्वकुलोद्भवे
च पु० । सम्ज-णिच्-युच् । इन्द्रपादीनामारोहणार्थं
गजभूषाकरणादौ स्त्री व्यसरः ।

सज्जित त्रि० सज्जा जातास्य तार० इतच् सम्ज् णिच्-कर्मणि
क्त वा । १कृतवेषे २भूषिते ३संनद्धे च । [देवीपु० ।

सञ्च सञ्चीयतेऽल सम्+चि-ड । लेखनार्थं पत्रभेदे (सच) ।
सञ्चत् त्रि० सम्+चत-क्तिप् । प्रतारके सि०कौ० ।

सञ्चय पु० सम्+चि-अच् । १समूहे व्यसरः । २संयुक्ते च ।
ल्युट् । सञ्चयन । सङ्ग्रहे न० । [सीदतीति] पुराणम्
सञ्चयिन् पु० सम्+चि-इनि । सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाव-
सञ्च(चा)र पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे क घञ्
वा । १सेतौ रत्नसा० २देहे हेमच० । भावे घञ् । ३प्र-
हादेः राक्षस्रगरागने ४सम्यग्गतौ च ।

सञ्चाय्य पु० सञ्चीयतेऽग्निरल सम्+चि-ण्यत् नि० यज्ञभेदे ।

सञ्चारिका स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वातांस् सम्+चर-
णिच्-ण्वल् । १द्वयाम् व्यसरः । २कुट्टिन्यां ३युग्मे
४घ्राणे च मेदि० ।

सञ्चारिन् पु० सम्+चर-णिनि । १घूपे त्रिका० २वायौ
शब्दच० । अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसाद्यतुषुण् ३भाव-
भेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभावः । "नानाभिनयसम्ब-
न्धात् भावयन्ति रसान् यतः । तस्माद्भावा यमी प्रोक्ता
स्याविसञ्चारिसात्त्विकाः" । "व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति"
सा०द० । ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां डीप् । "सञ्चारिणी
दीर्घाश्चिखेति" रघुः । सा च ५हंसपद्याञ्च राजनि० ।

सञ्चाली स्त्री सञ्चलति सम्+चल-ण गौरा० डीप् । यु-
द्धायां युक्तिकल्पतरुः ।

सञ्चिना स्त्री प्रा० स० । मूर्धिकापण्यां शब्दर० । [कर्मभेदे च
सञ्चित त्रि० सम्+चि-क्त । १संनद्धोते २अनारब्धकृतके

सञ्ज पु० सम्+जन-ड । चतुर्ध्वे १ ब्रह्मणि २ शिवे च मेदि०
१ क्त्वा स्त्री लिका० ।

सञ्जय पु० भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे ।

सञ्जवन न० सम्+जु-युच् । परस्परामिच्छतया स्थिते च
तुःशाले गृहे अमरः ।

सञ्जीवन न० सम्+जीव-ल्युट् । १ चतुःशालगृहे शब्दः ।
२ सम्यक्प्राणधारणे च । संजीवयति सम्+जीव-णिच्-
ल्युट् । ३ शोषधीभेदे स्त्री डीप् ।

सट न० स्त्री सट-अच् पृषो० ठञ् टः । १ व्रतिनां केशसङ्क्राते
२ जटायाम् शब्दः । ३ शिखायां ४ सिंहादेः केशरे च
मेदि० “सटच्छटाभिन्नघनेनेति” भाषः । [डीप् ।

सटाङ्ग पुंस्त्री० सटा अङ्गो यस्य । सिंहे शब्दः स्त्रियां
सटि(टी) स्त्री सट-इन् वा डीप् पृषो० । १ शट्पां शब्दरत्ना०
स्वार्थे क । २ गन्धपञ्चदशे राजनि० । सट-इन् डीप् ।
पृषो० । सटीत्यत्र । ठान्तः तत्त्वार्थे राजनि० ।

सट्टा स्त्री सट-व पृषो० । १ पञ्चभेदे २ वाद्ये संचिप्रासा० ।

सठ ऋडार्थे गतौ संस्कारे अस्संस्कारे च चुरा० उभ० सक०
सेट् । साठयति ते शोपदेशत्वमेव न्याय्यम् ।

सणसूत्र न० शणसूत्र+पृषो० । शणसूत्रे रायसुकुटः ।

सण्डिश पु० संदश+पृषो० । सन्दशे (सांडासि) “सण्डिशैरप-
कथ्यन्ते नरैर्यस्यैर्मुखात्ततः” मार्कण्डेयपु० १४ अ० ।

सण्डीन न० सम्+डी-क्त । प्रक्षिपां सङ्कल्प्य गमनरूपे गति-
भेदे अमरः ।

सत् त्रि० अस-शब्दः । १ सत्ये २ साधौ ३ पूजिते ४ धीरे ५ प्रशस्ते
इविद्यमाने च अमरः । स्त्रियां डीप् । सा च अपति-
व्रतायां स्त्रियां दन्तकन्याभेदे “सती सती योगवि-
स्तुष्टदेहेति” कुमारः । ६ सौराष्ट्रमृदि हेमच० १० ब्रह्मणि
न० “कौतल्यदितिर्निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इति
गीता । ११ आदरे अव्य० “सदसती आदरानादरयो-
रिति” पाणिनिः उप० स० “सत्कृत्य” सि० कौ० । पतिव्र-
तापरत्वे संज्ञात्वात् तस्याभावः त्व “त्वत्तल्लोग्यवचनस्य”
प्रा० न ह्यस्यः सतीत्वम् “तेन नारद ! नारीणां सतीत्व-
मुपजायते” पुराणम् ।

सतत न० सम्+तन-क्त समोऽन्यत्रोपः । १ निरन्तरे २ तद्वति
त्रि० अमरः । [“सतत्त्वताऽन्यथा प्रथा” वेदा० प० ।

सतत्त्व न० सह सद्गं तत्त्वेन । १ स्वभावे हेमच० २ यथार्थे

सतानन्द पु० गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच० ।

सतीन पु० सतीं नयति नी-ड । १ वंशभेदे शब्दच० (चुद्र-

मटर) २ कलायभेदे भरतः । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।
सतीर्थ पु० समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य सः ।

परस्परैकगुरुके काले अमरः । इव० । निर्व्यकारोऽव्यय-
मत्वाथे । [व्याडिः । २ वंशे हारा० ३ वायौ रायसु० ।

सतील पु० सतीं लज्जयति लज्ज-ड । (चुद्रमटर) १ कलाये
सतीलक पु० सतीलइव कायति कै-क, सह तिथेन तिलचि

ङ्गेन कप् पृषो० दीर्घः । १ वंशे (चुद्रमटर) २ कलायभेदे
च अमरः । [दीर्घः । कलायभेदे (तेचोडा) अमरः ।

सतीला स्त्री सह तिथेन तिलचिङ्गेन सहस्य सः पृषो०
सतीर पु० सन-एर तानादेशः । सतप्रे संचिप्रासा० ।

सत्कादम्ब पु० नित्यक० । कैलिकदम्बे शब्दच० ।

सत्कार्त्त पु० सत्+क-लृच् । १ विष्णौ विष्णुसं० संस्कारके त्रि०
सत्कार्त्तम् न० कर्म० । वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि ।

सत्काञ्चनार पु० कर्म० । रक्तकाञ्चने शब्दच० । [स्त्रियां डीप्
सत्काण्ड पुंस्त्री० सत्काण्डं शब्दव्यापारोऽस्य । चिक्षे शब्दच०

सत्कार पु० सत्+क-वञ् उप० स० । १ सम्मानने २ पूजने च ।
सत्कार्यवाद पु० इत० । कार्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथा-

भेदे स च वादः उत्पत्तिशब्दे ११०८ पृ० दृश्यः ।

सत्कृत त्रि० सत्+क-क्त । १ पूजिते २ कृतसम्माने च ।

सत्क्रिया स्त्री सत्+क-श । १ सत्कारे २ सम्मानने ३ पूजने च
सत्तम त्रि० अतिशयेन सन् तमम् । अतिशयसाधौ अमरः ।

सत्ता स्त्री सतीभावः तत् । १ द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २ ज्ञातिभेदे
“द्रव्यादित्थिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते” भाषा० जाति-

शब्दे २०८२ पृ० दृश्यम् । ३ विद्यमानतायाञ्च विद्यमा-
नत्वं च कालसम्बन्धः । आत्मधारणानुगुणव्यापार इति

शब्दिकाः “आत्मनामात्मना विश्वदस्तीति व्यपदिश्यते ।
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः” हरिः ।

तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी १
ब्रह्माणः त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी २ घटादीनां

सा च तत्त्वज्ञाननाश्या प्रातीतिकी ३ शुक्तिरजतादेः सा
चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या । ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां स-

क्ताव्यवहारः सदुत्पन्नत्वात् इति वेदान्तिनः ।

सत्त न० सद-ङ् । १ स्थाने २ यज्ञभेदे ३ सदादाने ४ आच्छा-
दने ५ अरण्ये इत्येते मेदि० ७ धने दन्ते ८ दाने १० स-

रसि नानार्थकोपः । सदादानञ्च सदक्षिणं सतताज्ञदानम् ।
यज्ञभेदश्च द्वादशाह्यादिषाध्यः ज्योतिषोपादिः यथोक्तं

कान्वा० श्रौ० १२।१।४। सूत्रभाष्यादौ “द्वादशाहः सत्त-
महीनश्च” सू० “सत्तत्त्वः अहीनरूपश्च भवति द्विविधः ।

आसत उपबन्तीति सत्त्वस्य लिङ्गं यजते इत्यहीनस्य ।
 अत्र विशेषमाह “द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्र-
 योदशरात्रसाशीरक्षिति सत्त्वलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं
 याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यातुकथनप्रयोजनम् सत्त्वे
 सत्त्वात्मको धर्मो दाहत्वेन प्रवर्तते अहीने चाहीना-
 त्मकः । “उभयतोऽतिरात्रं सत्त्वमुपरिष्टादहीनस्य” सू०
 उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रो यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम्
 उपरिष्टात् अन्वयः । “यजमानाः सर्वे सत्त्वेषु” सू० ।
 कर्त्तारो भवन्ति यः कृत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनात्वि-
 जीनान् पदार्थान् लक्ष्मयान् यजमानाः कर्त्तृत्वेन
 विधीयन्ते । “अदक्षिणानि च स्वाभियोगात्” सू० ।
 सत्त्वाणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्री-
 णाति । अत्र हि स्वाभिन एवात्विज्यम् अलुपपन्न-
 स्वात्मपरिक्रयः “गृहपतियोजमानमयुक्तत्वात्” सू०
 याजमानं यत्कर्म तदुपहृपतिः करोति कर्मान्तरे तस्या-
 युक्तत्वात् इतरेषां चाध्वर्यवादिषु योगात् । “दर्श-
 नाच्च” सू० दृश्यते चायमर्थः तस्माद् यदि बहवो प्रय-
 ष्ठेयुरिति । “सर्वे संस्कारान्” सू० यद्ययत्संस्कारकं
 याजमानं यथा वपनादि तत्सर्वं कुर्यात् तेन हि यज-
 मानाः संस्क्रियन्ते । “दर्शने वचनात्” सू० यन्तु दर्श-
 नमुक्तम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानमुक्तम् वचनं
 किमिव न कुर्यात् । “अविभवति गृहपत्यन्वारम्” सू०
 न संभवत्यनेककर्त्तृके पदार्थे वेदवन्धनाज्यन्वाधानादौ
 गृहपतेरन्वारम्भः सर्वैः कर्त्तव्यः । “पदार्थेष्वेकः कृत-
 व्यात्” सू० यत् पुनः क्रत्वभिनिर्गत्यर्थमेव कर्म यथा
 पात्रासादनमाज्यावेक्षणं वा तत्पात्रास्यैव कर्त्तव्यम्
 कृतत्वात् पदार्थस्य । परार्थे यजमानकर्त्तृके आज्या-
 वेक्षणादौ एको गृहपतिः कुतः कृतत्वात् एकेनापि कृतः
 कृत एव यतः । “अग्निं वेद्यमाणाः समारोह्य गृहपति-
 संध्ये मन्त्रत्यर्पय इतरे दक्षिणोत्तराः” सू० समारोह्येति
 च पूर्वकालतामात्रे ल्यवादेशो न समानकर्त्तृकतायाम् ।
 “गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम्” सू० । “तत्र प्राजा-
 पत्यः पशुः” सू० तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति ।
 पुनर्यदृष्ट्याहवर्गणे प्राजापत्यस्य नियमः तथा चाश्वमेधे
 नियमदर्शनं भवति प्राजापत्यमात्रमेतत् । तत्र साधा-
 रणीकृते विहारे । “आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपति-
 वर्जम्” सू० । [तार्थे अमरे पाठान्तरम् ।

सत्त्वम् अर्थः सद-तत्त्व । १२०६ जटा० । त्वा । सत्त्वाय-

सत्त्वशाला स्त्री इत० । अजजलादेर्दानार्थे कल्पिते गृहे
 हेमच० । [श्रीकृष्णश्वपुरे सत्यभामाजनके राजभेदे ।
 सत्त्वाजित् पु० सत्त्वेणाजयति लोकान् आ+जि-क्तिप् ।
 सत्ति पु० सद-बा० त्वि । १ मेघे २ मजे ३ जयश्रीले त्वि०
 उणादिकोषः । [अमरः २ गृहस्थे च ।
 सत्तिन् पु० सत्त्वं गृहं यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इति । १ गृहपतौ
 सत्त्व न० सतोभावः त्व । १ सांख्यसिद्धे प्रकाशादिषाधने
 प्रकृत्यवयवे पदार्थे प्रकृतिशब्दे दृश्यम् “सत्त्वं लघु प्रका-
 शकमष्टम्” सांका० । अयं हितकारः प्रथमः एकतकारः ।
 २ कृष्णे ३ प्राप्तेषु ४ व्यवसाये ५ जले ६ स्वभावे ७ पिशाचादौ
 शब्दच० दक्षिते मेदि० “सत्त्वे तथ्यमाने तत्संक्रान्तः
 पुरुषोऽपि तथ्यत इव” पात० भा० । ८ रसे ९ आयुषि
 १० धने । १२ आत्मनि च शब्दच० १३ सत्ताद्वये १४ ज्ञा-
 तिभेदे १५ विद्यमानतायाञ्च हितकारः । १५ जन्तुषु पु० न०
 अमरः ।

सत्पत्त न० सत् शोभनं पत्तम् । १ पद्मस्य नवदले शब्दच० ।
 कर्म० । २ सुन्दरदले त्वि० । [विहिताचारे च ।
 सत्पथ पु० कर्म० अक्षसमा० । शोभनमार्गे अमरः २ वेदादि-
 सत्पुत्त पु० कर्म० वेदादिविहितकार्यकर्त्तरि पुत्रे “पुत्रास्त्रो
 नरकाद् यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । सुखसन्दर्शनेनापि
 तदुत्पत्तौ यतेत सः” इत्यस्य लुक्तरकतारणाय
 “कृष्णमग्निं सज्जयति अमृतत्वञ्च विन्दति । पिता
 पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो सुखम्” इति वसिष्ठोक्त-
 णांपनयनाय च यत् पश्येदिति नियमविधानं तद्-
 कृतपुत्रकार्यपुत्रपरम् । सत्पुत्रस्तु सुखदर्शनं विनापि
 नरकनिस्तारकः । तथा च विष्णुपु० “सत्पुत्रेण तु जा-
 तेन वेनोऽपि त्रिदिवं यवौ । पुत्रास्त्रो नरकात्त्वातः स
 तेन सुमहात्मना” । ब्रह्मपुराणेऽपि “सत्पुत्रेण भो
 विप्राः सत्पुत्रेण महात्मना । त्वातः स (वेनः) पुरुषः
 व्याघ्रः पुत्रास्त्रो नरकात्तदा” सु० त० ।

सत्प्रतिग्रह पु० सद्ग्रहः प्रतिग्रहः । साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे
 “सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः कृत्योजयः । विभागः
 समयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” इति स्मृतिः ।

सत्प्रतिपक्ष पु० कर्म० । तुल्यविरोधिनि १ प्रतियोगिनि २ न्या-
 योक्ते हेतुदोषे हेत्वाभासभेदे । स च बाधोपस्थिति
 समर्थपरासंशकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरासर्गविषयः । यस्य
 साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते सः । यथा शब्दो-
 नित्यः आवपत्वाच्चद्वयवत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाच्च

पटवत् । अन्ये तु अगृहीताप्रसागत्यकसाध्यवत्त्वेनोप-
स्थितिविषय इति वदन्ति । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः ।
साध्यवदन्त्यव्याप्यवत्पक्षः । पक्षनिष्ठः साध्याभावव्याप्यः
पक्षनिष्ठः साध्यवद्भेदव्याप्यो वा । साध्यवदवृत्तिव्या-
प्यवत्पक्षः । पक्षनिष्ठः साध्यवदवृत्तिव्याप्यः । पक्षवृत्त्य-
भावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम् । साध्यनिष्ठः पक्षव-
ृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा । “विरुद्धयोः परासर्था-
हेत्वोः सत्प्रतिपक्षिता” भाषा० । तल्लक्षणयोरेव सत्प्र-
तिपक्षत्वं नातुल्यबलयोः तेनैकतरत्वं तर्कादिवत्सत्त्वे
तस्यैवान्यतरवाधकतेति वध्यम् ।

सत्फलं पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य । १दाङ्गिमन्त्रे श-
ब्दच० । २रुफलयुते लि० ।

सत्यं न० सते हितं यत् । १सत्ययुगे २शपथे श्यायार्थे च
३तद्वति लि० मेदि० । “यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुख-
प्रदम् । तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः” पद्मपु०
सर्वलोकसुखप्रदमिति न लक्षणपटकं सत्यस्याप्यप्रियत्वे
कथननिषेधात् अतएव सनुनोक्तं “सत्यं ब्रूयात् प्रियं
ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” । ५अश्वत्यवृत्ते हनान्दी-
सुखचाङ्गीयदेवभेदे च पु० “इष्टिआङ्गे क्रतुर्देवः सत्यो ना-
न्दीसुखे वतुः” आ०त०धृतवचनम् । ७सिद्धान्ते शब्दर० ।
शफथरूपसत्याप्राप्तने द्वाधा यथा “कृत्वा शफथरूपं यः
सत्यं हन्ति न पालयन् । स क्रतुघ्नः कालसूत्रे वसेदेव
चतुर्युगम्” । सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु प्लेचकः ।
ततः शूद्रा महाव्याधिः सप्तजन्मसुतः शुचिः” ब्रह्मवै०
प्र० ३८अ० । ८परमात्मनि “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति”
श्रुतिः । ९श्रीरामे पु० शब्दर० । १०विष्णो “स्योत्तमस्य-
नरे विष्णुः सत्यैः सह सख्योत्तरेः । सत्यायामभवत् सत्यः
स यद्रूपो जनार्दनः” कूर्मपु० ४८अ० । ११तन्मातरि
स्त्री । १२तपोलोकादूर्ध्वस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम् ।
सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्वो वाय्वाकाशौ च समान्द-
नि०ड समान्दितकारः । १३भूतपञ्चके “सच्च त्वच्च भूत-
पञ्चकं तं सत्यमित्याचक्षते” श्रुतिः । सत्यत्वञ्च त्रिकाणा-
वाध्यत्वमिति वेदान्तिनः यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति
नैयायिकाः । सत्त्विसन्ध्याशब्दां सहितसत्ययुगमानं
देवसानेन १२०० वर्षाः सातुप्रसानेन १७२८०० वर्षाः ।
सत्यङ्कारं पु० सय+ङ-घञ् नि० सुम् । “सयैतत् अथवा
क्रेयमित्येवम्” सत्यकरणे सत्यापने (वायनादेवोवा) अमरः
सत्यतपस् पु० सत्यं तपोऽस्य । सुनिभेदे तस्यैव दुर्गासो

वरेण वेदव्यासकृपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु० ।

सत्यवृत्ति पु० शतानन्दपुत्रे ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ० ।

सत्यनारायण पु० कर्म० । संकान्यादिषु पूज्ये नारायण-
मूर्त्तिभेदे स्कान्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्यम् ।

सत्यपुरं न० सत्ययुक्तं पुरम् । विष्णु लोके ।

सत्यफलं पु० सत्यं सदातनं फलमस्य । बिल्वट्टके राजनि० ।

सत्यभामा स्त्री सत्ताजितोन्मत्ततायां श्रीकृष्णस्य भार्याभेदे
शब्दच० ।

सत्यभारत पु० वेदव्यासे त्रिका० ।

सत्यम् अव्य० सत्+यच् । स्त्रीकारे ।

सत्ययुगं न० सत्यप्रधानं युगम् शाक० त० । सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

सत्ययौवनं पु० सत्यं यौवनमस्य । विद्याधरे देवयानिभेदे जटा०

सत्यरतं लि० ७त० । सत्यवाक्यासक्ते हरिसुन्दरपतिरिति
पु० मत्स्यपु० १२अ० ।

सत्यलोकं पु० सत्यप्रचुरो लोकः । ऊर्ध्वस्थसप्तलोकमध्ये
सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्ध्वस्थे लोके ।

“पट्पुण्येन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते । अष्टुन-

मोरका यत्र ब्रह्मलोकमभिधः स्मृतः” विष्णुपु० २अ० ७अ०

सत्यवचस् पु० सत्यं वचोऽस्य । १सुनौ अमरः । २सत्यवचन-
युक्ते लि० । सत्यवचनादयोऽप्यत्र ।

सत्यवत् पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मनुष्य मस्य वः । १सावित्री-

पतौ नृपभेदे भा०व० २६३अ० । २सुनिभेदे च । ३सत्ययुक्ते

लि० स्त्रियां ङीप् । सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर० ।

५नारदपत्न्यां ६ब्रह्मलोकसुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु०
८४अ० । [शब्दर०]

सत्यवतीसुतं पु० इत० । सत्यगन्धार्पुत्रे व्यासे सुनिभेदे

सत्यवाच् पु० सत्या वाक् यस्य । १कृष्णे शब्दच० । २काके

त्रिका० । तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथा-

त्वम् । ३सत्यवदनशीले लि० । [वक्तारि ।

सत्यवादिन् लि० सत्यं वदति वद-णिनि । यथार्थवाक्य

सत्यव्रतं पु० सत्यं व्रतमस्य । १विशङ्खुनामके राजभेदे म-

त्स्यपु० १२अ० । २सत्यवत्परे लि० । [सत्यप्रतिज्ञे लि०

सत्यसङ्गरं सत्यः सङ्गरः प्रतिज्ञा यस्य । १कुबेरे त्रिका० ।

सत्यसन्धं लि० सत्या सन्ध्या सन्धानं यस्य । १सत्याभिषन्धौ

सत्यसन्धस्य तत्परशुपहणं कृन्दोग्ये दर्शितम्

३श्रीरामे ४तद्वृत्ते भरते ५जनमेजयनृपे च पु० शब्दर० ।

सत्या स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर० ।

३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र० । ४द्वीपदां शब्दच० ।

सत्याकृति स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन् । (अवश्यमेतन्माया-
क्रीयम्) इत्येवं प्रतिज्ञारूपे सत्यकरणे (वायनादेयोया)
अमरः ।

सत्याग्नि पु० इव० । अग्न्यस्तुनौ शब्दः । तज्जठरानलस्य
समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि अवाधितत्वात् तथात्वम् । [अमरः
सत्यानृत न० सत्यसहितमनृतं यत् । वणिगृह्यतौ बाणिज्ये
सत्यापन न० सत्य+णिच्+पुक्च ल्युट् । सत्याकृतौ अमरः
युच् । सत्यापनायत्व स्त्री ।

सत्योद्य ति० सत्यस्य यत् यद्-क्यप् । १ सत्यवादिनि शब्द-
माहा । कर्म० । २ सत्यवाक्ये न० ।

सत्र सन्वत्से सन्ततौ च अट्+चु+आ+सक० सेट् । सत्रयते अ-
सत्रत । सत्रापयते इत्यन्वे अनेकाचकत्वात् अशोपदेशत्वेन
सति निमित्ते न षत्वम् ।

सत्र न० सत्रयते सन्तत्यते सत्र-अच् घञ् । १ बल्लदनसाध्ये
यज्ञभेदे २ श्रीकृष्णश्चरुरे नृपभेदे च ।

सत्राजित् पु० सत्रेणाजयति त्राकान् आ+जि-क्तिप् ।
श्रीकृष्णश्चरुरे राजभेदे ।

सत्रिजातक न० पक्ष्मांसभेदे "मांसं बल्लहते ऋष्टं सिक्ता
चोष्णांस्त्रुना सुष्ठुः । जीरकाद्यैः समायुक्तं परिरुष्कं
तदुच्यते । तदेव द्रुततकाट्यं सुस्निग्धं सत्रिजातकम्"
शब्दर० । [अमरः ।

सत्वर न० सह त्वरया सहस्य सः । १ शीघ्रे २ त्वरान्विते ति०
सथूत्कार न० सह थूत्कारेण सहस्य सः । अस्त्रुजते सनिष्ठेने
कथने । [२ दंशयुक्ते ति० ।

सदंशक पु० सह दंशेन सहस्य सः कप् । १ कर्कटके राजनि०
सदंशवदन पुं स्त्री सह दंशेन दंशाकारेण सहस्य सः तथा-
भूतं वदनमस्य । कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

सदञ्जन न० कर्म० । पुष्पाञ्जने रीतिजाते अञ्जनभेदे शब्दच० ।
सदन न० सीदत्यस्मिन्+सद-आधारे ल्युट् । १ गृहे अमरः ।
२ जले मेदि० । भावे ल्युट् । २ स्थितौ न० ।

सदय पु० सन् अयः कर्म० । १ साधुशुभावहविधौ । सह
दयया । सहस्य सः । २ दयान्विते अमरः ।

सदस् स्त्री न० । सीदत्यस्याम् सद-अधि । सभायाम् अमरः
सदस्य पु० सदसि साधुवसति वा यत् । यज्ञादौ न्यूनाति-
रिक्तताविपर्ययपरिहाराय १ विधानदर्शिनि अमरः ।
२ सभासदि ति० अमरः । [इत्यर्थे अमरः ।

सदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच् सादेशः । सर्वस्मिन् काले
सदागति पु० सदा गतिरस्य । १ वायौ २ सर्वदागतियुक्ते

ति० शस्त्र्ये ३ निर्वोणे ५ सदाचरे मेदिनिकोषकारः ।
सदाचार पु० कर्म० इत० वा "सरस्वतीद्विप्रहृत्योर्देवनद्योर्य-
दन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं" प्रचक्षते । त-
स्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः । वर्णानां
सान्तरलानां स सदाचार इत्यन्ते" इति मनुस्मृत्यप्रचलिते
आचारे "साधवः क्षीणदंष्ट्राश्च सञ्चरन्तः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत् सदाचारः स उच्यते" इत्युक्ते सा-
धूनां २ शुभाचरणे च । सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे
इ१२ पृ० दृश्यम् । विप्रस्य चासुराश्च सञ्चरन्तः
"गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यंश्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः । क्षत्रिय-
स्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि । वैखानस्य
गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यं सुतमं त्वेकं
शूद्रस्य क्षणदाचरः । स्नानं वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह
न ह्यापयेत् । यो ह्यापयति तस्यासौ परिक्रुष्यति भा-
स्करः । कुपितः कुलनाशाय देहहोगविद्विषये । वर्णाश्रु
पतते तस्य नरस्य क्षणदाचरः । तस्मात् स्वधर्मं न हि
सन्त्यजेच्च न ह्यापयेच्चापि तथात्मवशम् । यः सन्त्यजे-
च्चापि निजं हि धर्मं तस्मै प्रकथ्येत दिवाकरश्च" वास-
नपु० १४ अ० । [२ नित्ये ति० अमरः स्त्रियां ङीप् ।

सदातन पु० सदा भवः सदा+तन् लु लृट् । १ विष्णौ तिका०
सदातोया स्त्री सदा तोयानि पेयानि यस्याम् । १ करतोया-

नद्याम् २ रत्नापण्यांश्च शब्दच० । सदानीराशब्दे दृश्यम्
सदात्मन् ति० सन् साधुरात्मा चित्तं यस्य । साधुचित्ते ।

सदादान पु० सदा दानं मदजलं त्यागो वा यस्य । १ ऐरा-
वतं गजे २ गणेशे ३ गजे मेदि० । ४ सर्वदात्यागिनि ति० ।

सदानन्द पु० सदा आनन्दो यस्य । १ सदाशिवे २ अन्नवरता-
नन्दयुक्ते ति० ।

सदानन्त पुं स्त्री सदा न्यति न्यत-अच् । १ खञ्जनविहगे
शब्दच० स्त्रियां ङीप् । २ सदा न्यत्ययुक्ते ति० ।

सदानीरा स्त्री सदा नीरं पेयमस्याः । करतोयानद्याम्
अमरः । "अथादौ कर्कटे देवी त्वग्रहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयांश्चुवाहिनीं" सहायुक्तेः
तत्सदीजलस्य सदापेयत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।

सदापुष्प पु० सदा पुष्पं यस्य । १ नारिकेलवृक्षे शब्दमा० ।
२ रक्ताके स्त्री रत्नमा० ङीप् । ३ सदापुष्पयुक्ते ति० ।

सहाप्रसून पु० सदा प्रसूनमस्य । १ रोहितकवृक्षे २ अर्क-
वृक्षे ३ कुन्दे च राजनि० ।

सदाफल पु० सदा फलमस्य । १ नारिकेलवृक्षे २ चण्डिवर-

दृष्टे शक्त्यन्तर्गतं च मेदि० । ४ विले जटा० । ५ वा-
चांक्रमे स्त्री राजनि० टाप् । “सदाफला त्रिदोषघ्नी
रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकण्डूहरी चैव वाचांकी
गुणवत्तमा” राजव० ।

सदाभद्रा स्त्री सदा भद्रमस्याः ५ व० । सास्त्रारोहणे रत्नना० ।
सदायोगिन् पु० सदा युज्यते युज्-घितुष् । १ विष्णो त्रिका०
२ सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सदाशिव पु० सदा शिवमस्मात् ५ व० । सदादेवे ।

सदुत्तर न० कर्म० । १ व्यवहारे प्रतिज्ञापत्तानुसारिण्युत्तरे
पृष्ठस्य २ सत्यगुत्तरे च । ६ व० । २ तदति त्रि० ।

सदृक्ष त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश+क्ष् समानस्य सादेशः ।
तुल्यरूपे अमरः । [तुल्यरूपे अमरः ।

सदृश् त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-किप् सादेशः ।

सदृश त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-टक् । तुल्यरूपे
स्त्रियां ङीप् । [५ व० । निष्पन्दे त्रिका० ।

सदृशस्यन्दन त्रि० श्दृश-गतौ क सत् कृशं गतं स्यन्दनं यस्मात्
सदेश पु० सद् दृष्टेन सहस्य सः । १ निकटे अमरः २ देशा-
न्विते त्रि० ।

सङ्केत पु० कर्म० । न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ ।
पक्षसत्त्वः १ सपक्षसत्त्वः २ विपक्षसत्त्वः ३ अबाधितविषय-
त्वं ४ असत्प्रतिपक्षितत्वं इति पञ्चरूपोपपन्नो हेतुः सः
हेतुः “व्याप्तादिविशिष्टो हेतुः सः” नीलकण्ठः “प्रति-
तव्याभिपक्षताको हेतुः सः” गदा० । २ दृष्टिसङ्केतौ च
“अव्यावृत्तिसाध्यकसङ्केताव्याप्तिमाशङ्काह” दीधितिः ।
अत्र सङ्केतौ दृष्टिमिति हेतावित्यर्थः गगनादेः संयोगेन
दृष्टिमत्त्वाभावात् तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं सदिति ।

सङ्गाव पु० सतोभावः, सन् वा भावः । १ विद्यमानत्वे २ सा-
धुभावे च “सङ्गावमागतः” इति मट्टिः ।

सङ्गत न० असत् सत् भूतस् सत्+चि-भू-क्त । १ यथार्थं
२ तदति त्रि० हेमच० । [च मेदि० ।

सङ्गन् न० सोदयस्मिन् सद-मनिन् । १ गृहे अमरः २ जले
सद्यःकृत त्रि० सद्यस्तत्त्वण्यात् कृतः क-क्त । तत्त्वणकृते ।

सद्यःप्राणकर त्रि० सद्योहठात् प्राणं बलम् आयुर्दृष्टि
करोति क-अच् । “सद्योर्मांसं नवाक्षं च बाला स्त्री
क्षीरभोजनम् । घृतसुषोदकञ्चैव सद्यःप्राणकराणि षड्”
इति चाणक्याक्ते द्रव्यसूत्रे ।

सद्यःप्राणहर त्रि० सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति ह-अच् ।

“शुक्लं मांसं स्त्रियो हृद्वा बाह्याकर्षणं दधि । प्रभाते

मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षड्” इति चाणक्याक्ते
शुक्लमांसादिद्रव्यसूत्रे । [शब्दच०

सद्यःशीया स्त्री सद्यः शोथो यस्याः ५ व० । कपिकण्डूम्
सद्यःशीच न० सद्यः शोषमपनेयमशौचम् । १ षट्युक्ते
शोषनाशने अशौचे ६ व० । २ तदति शिल्पिन्दप्योवि-
यादौ त्रि० । अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम् ।

सद्यस् अन्व० समेऽङ्गि नि० । १ तत्त्वणे अमरः । २ समान-
दिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च ।

सद्यस्त त्रि० सद्योभवः कन् कक्षा० । सद्योजाते ।

सद्यस्त्री पु० सद्यःक्रीणाति सोमम् यत्र क्री-आधारे किप्
कक्षा० । सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे “एकरात्रोऽति-
रात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीरुक्त्यः” अथर्व० ११।७।१० । नाना-
यज्ञोक्तौ । भावे किप् । २ सद्यस्त्रये स्त्री । तथा साध्यः
अण् । साद्यस्त्र सद्यःसोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे ।
“साद्यस्त्रास षट्” कात्या० श्रौ० २२।२।८ । उक्ता यथा “षट्
साद्यस्क्रा” सू० “स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः”
सू० । १ साद्यस्त्र त्व्यक्रतुर्भवति । “दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकासा-
न्नादाकामानां द्वितीयः” सू० । साद्यस्क्रोऽभवति एषा-
मत्ताधिकारः । “हीनस्यानुक्रीः” सू० अनुक्रीर्नामश्
साद्यस्त्रः स हीनस्य भवति यः कर्मणा हीन तस्यासौ
भवति । “विश्वजिच्छित्तुः” सू० नाम साद्यस्त्रः ४ ।
“श्वेनोऽभिचरतः” सू० श्वेनो नाम साद्यस्त्रः पञ्चमः
सोऽभिचरतो भवति । “एकत्रिकः” सू० षष्ठः ६ साद्यस्त्रः ।
तत्र षट् षट्शतं दक्षिणा । साद्यःक्रधर्माः व्याख्या-
स्यन्त इति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते”
भाष्यम् ताण्ड्यानां भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम पञ्च एकाहान्तरे प्रथमद्विती-
ययोर्दीक्षाप्रवृत्त्यवस्थानं, सर्वमेकस्मिन् वाहन्यु-
ष्ठेयं तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन्
दिवसे सोमक्रयाद्यवस्थानं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येवं यद्वा
एका दीक्षा सोमक्रयप्रवृत्ति उपवसथानं द्वितीयेऽहनि
सुत्येति एवं सूत्रकारमतं पञ्चस्मिन् साद्यस्क्रान्त्यात्
सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवस्थानं कर्त्तव्य-
मिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं साद्यस्त्रेण वक्ष्यमाणे म-
हारात्रे प्रातराहुतिं कुर्वेत्यादिना सूत्रकारेण विस्म-
र्यतम् । तत्र प्रथमस्य यदुक्तं सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति
तद्विधित्वस्य “आदित्याश्राद्धेऽप्यहोरात्रं ते स्वर्गे
लोकोऽप्यहोरात्रं तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यां प्राजुर्वं

क आदित्या एतमपशुं कं सदाः परिक्रीयावास्तुद्धा-
नारं वृत्ता तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्नहीयताङ्गि-
रसः" ताण्ड्यं भा० १६।१२।१। "पुरा आदित्याश्चाङ्गि-
रसश्च अदीक्षन् यज्ञाय दीक्षां कृतवन्तः ते उभे स्वर्गे
लोके स्वर्गलोकनिमित्तमस्यङ्गन्त वयं प्रथमं गमिष्यामो
वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्वर्गां कृतवन्तः एवं स्वर्ग-
मानास्ते ऽङ्गिरस आदित्येभ्यः सुत्यां श्वः परस्मिन्दीक्षा-
नन्तरदिने करिष्यामाणं सोमयागं प्राप्नुवन् प्रोक्तवन्तः
अथ ते आदित्या एवं वक्ष्यमाणयज्ञमपश्यन् तं यज्ञं
सदाः एकस्मिन्नेवाहनि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा अयास्य
वृषिमुद्धातारं वृत्ता स्तावदित्या समापयन् दीक्षाद्यवष्ट-
थान् सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाहनि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः ।
यज्ञसमाप्तिनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राप्नुवन् आ-
ङ्गिरसस्त्वहीयन् दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तैरुक्तत्वात्
एतस्मिन् दिने दीक्षाद्यवष्टथानस्य सर्वस्यानुष्ठानेन
स्वर्गप्राप्तिभावात् दीक्षितैरादित्यैः सदोऽनुष्ठानेन स्वर्ग-
गतैः हीनाः भूमावेव परितक्ता आसन्" भा० ।

सद्योजात पु० सदोजायते जन-कर्त्तरि क्त । १८त्वे श-
ब्दच० । २शिवसूक्तभेदे च १आशुजाते लि० ।

सत्योभाविन् पु० सदोभवति भू-णिनि । १८त्वे शब्दच० ।

२आशुजाते लि० । स्त्रियां ङीप् ।

सद्गु लि० सद-गतौ क । मन्तरि सि०कौ० ।

सदृत्त न० दृढ-भावे क्त कर्म० । १साधुस्त्वभावे जटा० २साधु-
वर्त्तने । इव० । १सञ्चरितयुते लि० । "सदृष्टसञ्चिकर्षो
हि क्षणार्द्धमपि शस्यते" इति ति०त० ।

सदृत्ति स्त्री कर्म० । १उत्तमचरित्वा २उत्तमव्याख्यानरूपे
ग्रन्थे च सती वृत्तिः यस्य । १सदृष्टियुते लि० । "सदृ-
ष्टिः सञ्चिबन्धनेति" मा० । [सदृष्टे स्त्रियां वा ङाप् ।

सधर्मन् लि० समानो धर्मोऽस्य अन्विच् समानं समानस्य सः ।
सधर्मचारिणी स्त्री सह धर्मं चरति चर-णिनि । सह-
धर्मकारिण्यां भाष्यायां हला० ।

सधर्मिन् लि० समानं धर्मं चरति इति । १तुल्यधर्मचरण-
कर्त्तरि । स्त्रियां ङीप् । सा च २पत्न्याश्च हेमच० । [जटा०

सधवा स्त्री सह धवेन सहस्य सः । जीवत्यतिकायां स्त्रियां
सधि पु० साधयति साधि-इन् पृषो० ह्रस्वः । वङ्गो त्रिका० ।

सधिस पु० सह-इषिन् इत्यधश्च । वृषभे सि०कौ० ।

सध्नाच् लि० सह-अङ्गति अनुच-क्तिप् सहस्य सधिः ।

१सहचरे अमरः भत्वे सध्रीचः । स्त्रियां ङीप् सध्रीची

सा च २भाष्यायां २सख्याश्च हेमच० । [स्त्राते शब्दच० ।
सन पु० सन-अच् । १घण्टापाकलिष्टत्वे । २हस्तिकर्षा-
सनक पु० सन-वुन् । ब्रह्मणो मानसपुत्रे सुनिभेदे

"भगवद्भोजनपूतेन मनसाऽन्यास्ततोऽदृजत् । सनकश्च
सनन्दश्च सनातनमथात्मभूः । सनत्कुमारश्च सुनीन् नि-
ष्क्रियानुर्द्धरेतसः । तान् वभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः स्त-
जत पुत्रकाः । तच्चैकस्मिन्नेवाहनि वासुदेवपरायणाः"
भाग० २।११ अ० । "धर्मस्य भाष्यां हिंसाख्या तस्यां
पुत्रचतुष्टयम् । सस्याप्तं सुनिशार्द्धं योगशास्त्रविद्या-
रकम् । ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः" वासनपु० ५७
५८ अ० । उक्ते धर्मपुत्रभेदे । [अव्य० रामायणः ।

सनत् पु० सन-अति । १चतुर्थे ब्रह्मणि त्रिभा० २सदेत्यर्थे
सनत्कुमार पु० इत० । ब्रह्मणः पुत्रे सुनिभेदे अमरः ।
तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम्

"सृष्टेः पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः । अचूडोऽनु-
पवीतश्च वेदसम्प्राविहीनकः । कण्ठेति मन्त्रं जपति
यस्य नारायणो गुरुः । अनन्तकालकल्पञ्च भ्रातृभिश्च
त्रिभिः सह । वैष्णवानामपत्नीशो ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरुः"
ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मख० १२८ अ० । [न्दयुक्ते लि० ।

सनन्द पु० सह नन्देन । १सनकशब्दात्ते सुनिभेदे २आन-
सनपर्णी स्त्री सनस्वेव पण्यान्यस्याः ङीप् । असनपर्ग्यां शब्दच०

सनसूत्र न० शण्डस्य सूत्रमस्यस्य अच् पृषो० । सत्सुधार-
णार्थं शण्डसूत्रकृते जाले अमरे पाठान्तरम् ।

सना अव्य० सदा-नि० दस्य नः । सदेत्यर्थे अमरः ।

सनातन लि० सदा+भवार्थं व्युत्पद्यते च नि० दस्य नः ।

१सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः । २निश्चले विश्वः । स्त्रियां
ङीप् । सा च २दुर्गायां "सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्या-
माने तनीति च । सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी"
ब्रह्मवै० प्र० ५४ अ० । तन्नामनिरुक्तिः । ४सरस्वत्यां पूज-
न्याश्च शब्दमा० । इति ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यमहर्षे
ब्रह्मणोमानसपुत्रभेदे १०पितृणामतिथौ च पु० हेमच० ।

सनात् पु० सना नित्यसतति अत-क्तिप् । विष्णौ विष्णुस०
सदेत्यर्थे अव्य० अमरटीकायां रामायणः । [स्त्रियां स्त्री० ।

सनाथ लि० सह नाथेन सहस्य सः । १युक्ते २जीवङ्गर्क-

सनाभि पु० समाना नाभिर्वस्य । १ज्ञातौ अमरः । तस्य
एकदेशोत्पन्नत्वेन तुल्यनाभितया तथात्वम् । २सध्ना-
युक्ते ३स्त्रीहयुक्ते ४तुल्ये च लि० नेदि० ।

सनामक पु० सना सदा असयति अस-खल् । १शोभा-
जनवृत्ते शब्दच० । तस्य पन्नादिभोजनस्य रोगहेतुत्वा-
त्तथात्वम् । सङ्ग नान्ता कप् । २नामयुक्ते त्रि० ।

सनि पु० सन-भावे इन् । १पूजायां ऽदाने च सि०कौ० ।
१सत्कारपूर्वकनियोगे पु०स्त्री० असरः स्त्रियां वा ङीप् ।
४ङीवतः हस्तिकर्षास्फाळे शब्दर०५दिशि स्त्री शब्दमा०

सनित त्रि० सन-वा० इत् । प्रतिपद्ये हेमच० ।

सनिष्ठी(ष्ठे)व न० सङ्ग निष्ठी(ष्ठे)नेन । १समुख्युत्वारि-
कणे सधूतकारे असरः ।

सनीड त्रि० समानं नीडं सङ्ग नीडेन वा सादेशः । १नि-
कटस्थे असरः । २नीडयुक्ते त्रि० ।

सन्त पु० सन-वा० त । संहतले शब्दर० ।

सन्तत न० सम्+तन-क्त । १सतते निरन्तरे । २नैरन्तर्य-
युते त्रि० असरः श्विक्तीर्णे च ।

सन्तति स्त्री सन्तत्यते सम्+तन-क्तिच् । १गोत्रे असरः ।
२एत्वे १कन्यायाञ्च विश्वः । भावे क्तिन् । ४विस्तारे ५प-
ङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च विश्वः ।

सन्ततिश्च देशिकी कालिकी च । तत्र देशिकी तैल्लादीनां,
कालिकी ज्ञानसुखादीनाम् । तत्र देशिकसन्ततित्वं स्वा-
धिकरणदेशीयनानावच्छेदकवृत्तिधर्मत्वं तच्च सूक्तानामेव
कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्,
सक्तिवादे मङ्गलेशः तच्च सूक्तसूक्तयोरतएव वृत्तदुःख-
ज्ञानादिसन्ततिर्भवतीति तदुक्तं तत्रैव "देवदत्तवृत्तिदुःखत्वं
दुःखत्वं वा स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति
कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्देव्युक्ता सन्ततित्वं
च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्" इत्युक्तम् ।

सन्ततस् त्रि० सम्+तप-क्त । १अध्वगत्यादिना परिश्रान्ते
२अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च "सन्तप्तचासीकरवल्गु
वज्र"मिति भट्टिः ।

सन्तमस न० सन्ततं तसः प्रा०स० अच् सक्ता० । १गाढान्धकारे
असरः । २महामोहे च मोहस्य सर्वावरत्वात् तमस्त्वेन
महामोहस्य गाढान्धकाररूपत्वात्तथात्वम् ।

सन्तर्पण न० सन्तप्यत्यनेन सम्+तृप-करणे ल्युट् । "द्राक्षा
दाडिषखर्जूरीशर्करामधुसंयुतम् । लाजाचूर्णन्तु माज्यं
यत् तच्च सन्तर्पणं विदुः" राजनि० उक्ते द्राक्षादिभिर्युते
लाजाचूर्णे खाद्यभेदे । सम्+तृप-णिच् ल्यु । २स-
स्यक्तर्पके त्रि० । [वृत्ते १चपथे ४विस्तारे च भेदि० ।

सन्तान पु० सम्+तन-चञ् । १वंशे अन्वये असरः । २कल-

सन्तानिका स्त्री सम्+तन-खल् टाप् अत इत्त्वम् ।

१खीरसरे "सन्तानिका गुरुः शीता वृष्याः पित्तास्रवात-
जित्" राजव० । २मर्कटजाले शफेने ४कुरिकाफले च
हारा० । [२सस्यक्तामे च ।

सन्ताप पु० सस्यक् तापः प्रा०स० । १वह्निजाते तापे असरः ।

सन्तापन पु० सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु । कामदेवस्य-
१पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका० । २सन्तापकारके त्रि० ।

सन्ति स्त्री सन-ति । १दाने २अवसाने च सुध्वशोषटीका ।

सन्तोष पु० सम्+तृप-करणादौ चञ् । १धैर्ये २स्वस्थे च
हेमच० । ३सस्यक्त्वटी "सन्तोषमूलं हि सखम्" मनुः ।

सन्दंश पु० सम्+दन्श-अच् । (साङ्गशी) यन्त्रभेदे हेमच० ।

सन्दंशपतित पु० सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव । लोकांस-
कोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६६ पृ० वृषप्रम् ।

सन्दर्भ पु० सम्+डभ-चञ् । १रचनायां हला० । २प्रत्यये
३प्रबन्धे त्रिका० "गूढार्थस्य प्रकाशस्य सारोक्तिः श्लेषश्च
गिरा । नानार्थवत्त्वं वेद्यात्वं सन्दर्भः कथ्यते कुत्रै"
इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वक्तृतात्पर्यविशेषे च ।

सन्दान न० सम्+दो-करणादौ ल्युट् । १दानि २वन्धने
असरः ३सस्यक्खण्डने च । दा-ल्युट् । ४सस्यग्दाने न०
५गजस्याष्टीवतोरधोभागे पु० त्रिका० । [राजनि० ।

सन्दानिका स्त्री सन्दानं संखण्डनमस्यस्य ठन् । विट्खदिरे
सन्दानित त्रि० सन्दानं जातमस्य तार० इतच् । वङ्गे असरः
"रगनासन्दानितचरणे"ति मालविकामित्रमित्रम् ।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामय वा० इनि ङीप् ।
गोशालायाम् हेमच० ।

सन्दाव पु० सम्+दु-भावे चञ् । पलायने असरः ।

सन्दाह पु० सम्+दृह-करणादौ चञ् । १सुखादिशोके रा-
जनि० । २सस्यग्दाहे च ।

सन्दिग्ध त्रि० सम्+दिह-कर्त्तरि क्त । १सन्देहयुक्ते । क-
मेणि क्त । २सन्देहविषये ३सस्यग्लिप्ते च । भावे क्त ।
४सन्देहे ५संक्षेपे च ।

सन्दित त्रि० सम्+दो-क्त । वङ्गे असरः ।

सन्दिष्ट न० सम्+दिश-भावे क्त । १वाचिकार्थकथने वाचां-
यास् शब्दर० । कर्मणि-क्त । २उपदिष्टे त्रि० ।

सन्दिहान त्रि० सम्+दिह-गानच् । सन्देहयुक्ते जटा० ।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ङ गौरा० ङीप् । खट्वायां त्रिका० ।

सन्दीप्य पु० सन्दीपयतेऽसौ सम्+दीप-कर्त्तरि श् । समूह-
शिखावृत्ते शब्दच० ।

सन्देश पु० सम्+दिश-वञ् । वाचिकार्थकथने वाचांयाम्
अमरः । “सदर्थसन्देशस्तथात्मन्यरः” नैष० ।

सन्देशहर पु० सन्देशं हरति अमीष्टस्थानं कथनाय नयति
हृ-ञच् । १टूने “तवैव सन्देशहरादिति” रघुः ।
श्वल् । सन्देशहारकोऽप्यत्र ।

सन्देश पु० सम्+दिह-वञ् । १संशयशब्दस्थायं अमरः ।
२अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पु०टशत्रुम् । सन्देश-
विशेषस्य पक्षतत्त्वाचार्याः स च प्रकृतपक्षविशेषकसाध्यव-
त्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिरुध्यताशालिसंगयः ।

सन्दीह पु० सम्+दुह-वञ् । १समूहे अमरः । २सम्यग्दोहे
कर्मणि वञ् । १दुग्धे च “सन्दीहसाष्टमेऽहनि” मित० ।

सन्दाव पु० सम्+दु-वञ् । पलायने अमरः ।

सन्धा स्त्री सम्+धा-ञङ् । १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि० ।
१सन्धाने स्रोतोत्पादनादुपगुणे व्यापारभेदे शब्दर० ४अनु-
सन्धाने ५सम्बन्धायां वाचस्पतिः ।

सन्धान न० सम्+धा-ल्युट् । १सुरादिषम्पादनादुपगुणे व्या-
पारे २सोमरसकण्डनात्मके अभिप्राये ३अनुसन्धाने ४स-
ङ्कटने च मेदि० । सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र स्त्रीपुं ।
सा च ५कुलशालायां शब्दर० । सङ्कटनं च योजनम् ।
“यदङ्गे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्” शत्रु० ।
५काञ्चिके हला० । ६मदिरायासु ७अवदंशे ८सौराष्ट्रे
राजनि० ९धनुषि शरस्य योजने च ।

सन्धि पु० सम्+धा-कि । १नृपाणां ऋगुणान्तर्गते मेलनार्थं
मेलीकरणरूपे व्यापारे
षाङ्गुगुणान्तर्गतसंस्वविषयादिकं शुक्रनीतिपरि० उक्तं यथा
“बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः । व्यापन्नः
सन्धिमन्विच्छेत् कुवाणः कालयापनम् । एक एवोप-
हारस्तु सन्धिरेव मतो हितः । उपहारस्य भेदास्तु
सर्वेऽन्ये भेदवर्जिताः । अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्धा न
निवर्तते । उपहारादते यस्मात् सन्धिरेव न विद्यते ।
शत्रोर्बलात्सारेण उपहारं प्रकल्पयेत् । सेवां वापि च
स्त्रीकुल्याद् दद्यात् कन्यां भवं धनम् । स्वसामन्तांश्च स-
न्धोयात् सन्धेयान्यजयाय वै । सन्धिः कार्योऽध्यनाथ्येण
संप्राप्योत्सादयेद्भिः सः । संवातवान् यथा वेणुर्निविडैः
कण्टकैर्हतः । न शक्यते ससुच्छेत्तुं वेणुः संघातवस्तथा ।
सन्धिसातिवत्त्वे, युद्धं साम्ये, यानन्तु दुर्बले । बलिना
लङ्घ्य सन्धाय मये साधारणे यदि । “आत्मानं गोपयेत्
खाले बद्धमित्रेषु बुद्धिमान्” । “राजा न गच्छेद्विद्वांसं स-

न्धितोऽपि हि बुद्धिमान् । अद्रोहसमयं कृत्वा हतमिन्द्रः
सदाऽवधीत्” । “सन्धायान्यत्र यात्रायां पाष्णिपक्षेण श-
लुणा । सन्धायै गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः” ।

तज्जेदलक्षणादिकं हितोपदेशे न्यक्षपि यथा

“कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः
प्रतीकारः संयोगः पुरषान्तरः । अट्टनर आदिष्ट
आत्मादिष्ट उपग्रहः । परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च पर-
भूषणः । स्नानोपनेयः सन्धिश्च प्राङ्गुशैते प्रकीर्त्तिताः ।
इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणः । कपाल-
सन्धिविज्ञेय, केवलं समसंज्ञितः । सम्प्रदानाद्भवति य
उपहारश्च स उच्यते । सन्तानसन्धिविज्ञेयो दारिकादा-
नपूर्वकः । सङ्गिस्तु सङ्गतः ४ सन्धिमैत्रीपूर्व उदाहृतः ।
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः । सम्प्रतौ वा वि-
पक्षौ वा कारणेभ्यो न भिद्यते । सङ्गतः सन्धिरैवायं
प्रकटत्वात् सुवर्णवत् । तथाभ्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः
स उदाहृतः । द्रव्यात्मकार्यसिद्धिं तु ससुद्दिश्य क्रियेत
यः । स उपन्यासकुशलैरुपन्यासः उदाहृतः । मयास्त्रोप-
कृतं पूर्वं समाख्येण करिष्यति । इति यः क्रियते सन्धिः
प्रतीकारः ६ स उच्यते । उपकारं करोम्यस्य समाख्येण
करिष्यति । अयं चापि प्रतीकारो रामसुपीवयोरिव ।
एकाग्रं सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्नं हि गच्छति । सुसंज्ञित-
प्रमाणस्तु स च संयोगश्च उच्यते । आवदोर्बोधसुख्येस्तु
सदर्थः साध्यतामिति । यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः
पुरषान्तरः ८ त्वयैकेन सदोयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्वसाविति ।
यत्नं शत्रुः पणं कृत्यात् षोऽष्टपुरुषः ९ स्मृतः । यत्नं मूख्ये-
कदेशेन पण्येन रिपुवर्जितः । सन्धोयते सन्धिविद्धिः आ-
दिष्टः १० स उदाहृतः । स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्टः
उदाहृतः । क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः १२ ।
कोपांशेनार्द्धकोपेण सर्वकोपेण वा पुनः । शिष्टस्य प्रति-
रक्षार्थं परिक्रयश्च उदाहृतः । भुवं सारवतीनां तु दा-
नादुच्छिन्नः १४ उच्यते । मूख्युत्पलदानेन सर्वेण परभू-
षणः १५ । परिच्छिन्नं फलं यत्नं प्रतिस्त्वन्नेन दीयते । स्न-
नोपनेयः १६ तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणः । परस्परौ-
पकारस्तु मैत्री सम्बन्धस्तथा । उपहारश्च विज्ञेयश्चत्वा-
रश्चैव सन्धयः । एक एवोपहारश्च सन्धिरेव मतो मम ।
उपहारविभिन्नास्तु सर्वे भेदविवर्जिताः । अभियोक्ता
बलीयस्त्वादलब्धा न निवर्तते । उपहारादते तस्मात्
सन्धिरन्यो न विद्यते” ।

सन्धि लक्षणं दिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा

“पणवन्मा भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत् । सय्या-
दोक्तं न नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः । सय्यादोक्त-
कृतं यत् शत्रौ संशयितं भवेत् । न तं संशयितं कुर्या-
दित्युवाच वृहस्पतिः” । षाड्गुण्यशब्दे ५१७८८० दशग्रम्
संयोगे अमरः । शस्त्रस्थिद्वयसंयोगस्थाने शचौरादिकृत
सुरङ्गायां “सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यमिति” स्मृतिः । ५ भगे
इ सङ्कटने ७ नाटकाङ्गविशेषे दसविकाशे मेदि० ६ व्याकरणोक्ते
वर्णद्वयजाते १० वर्णविकारभेदे ११ भेदे विश्वः । नाटकाङ्ग
सन्धिश्च “अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति” । एका-
र्थेन सम्बन्धः सन्धिः । तज्ज्ञेदानाह “सुखं प्रति सुखं गर्भो
विमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चाश्व भेदाः सुः क्रमाङ्गलक्षण-
सुच्यते” सा० द० । सुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम् । १२ स-
त्वादि युगानामाद्यन्तयोः कालयोः सन्ध्याशब्दे दृश्यम्
“ससन्ध्यस्तो मनवः कल्पे चोवाचतुर्दश । कृतप्रमाणः
कल्यादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” मनुः । तेन सन्धिसन्ध्या-
शब्दितं सत्ययुगमानम् ४८०० देववर्षाः । “कृतावद्सङ्ख्य-
स्तस्थाने सन्धिः प्रोक्तो जलस्रवः । तत्र युगानामादौ
सन्धिः अन्ते सन्ध्याशः । सन्धिराणांमादौ सन्धिः
कल्याणामन्ते सन्धिरिति भेदः । १३ रथियादेराद्यन्तभाग
भेदे च उपयमशब्दे १२५८५६ ४८ दृश्यम् ।

सन्धिका स्त्री स्त्री क । मदासन्धाने शब्दच० ।

सन्धिचौर पु० सन्धिना कृतसुरङ्गाया चौरः । सन्धिं कृत्वा
चौर्यकारके (सिंधेल) शब्दमात्रा ।

सन्धिजीवक पु० सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-एवु ल्
शब्देन परार्थहारके लिका० । [लिते च ।

सन्धित लि० सन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १ कृतसन्धे २ मि-

सन्धिनी स्त्री सन्धा दृषभसंयोगस्तज्जगर्भोऽस्यस्याः इति
डोप् । १ दृषभसंयोगेन धृतगर्भायां स्त्रीगव्याम् अमरः ।
२ अकालदुग्धायां गवि मेदि० । तद्दुग्धपाननिषेधः “न
पिबेत् सन्धिनीचौरम्” स्मृतिः ।

सन्धिपूजा स्त्री सन्धौ अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दशमे
पूजा । आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम्
“अष्टमी नवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते । तत्र पूज्या
स्वहं पुत्र ! योगिनीगणसंयुता” । ज्योतिषे “अष्टम्यां
सन्धियोगे सकलपरिजनेः पूजयेत् सत्त्वभावैः” । कामरूपीय
निबन्धे स्मृतिसागरे च “अष्टम्याः शेषदशसु नवम्याः
पूर्व एव च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महा-

प्रज्ञा” सत्सुसुक्तेऽपि “अष्टमीनवमीयोगो रात्रि-
भागे विशिष्यते । अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं
भवेत्” । आश्विनाधिकारे “अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी
चाष्टमीयुता । अर्द्धनारीश्वरप्राया समामाहेश्वरो
तिथिः” । इति विष्णुधर्मोत्तरीयसम्येतद्विषयं न तु
महानवमीपूजापरम् । तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधा-
नेन सप्तमीवद्युक्तानादरात् । ततश्च सप्तमीपूजावन्माहा-
ष्टम्यादिकल्पमपि प्रष्टदण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसीय
खण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तसन्ध्यतुरोधाज्ञिशादाविव खण्ड-
तिथावपि सन्धिपूजेति । एवञ्च अस्मिन् दिने महाष्टमी-
पूजा तस्मिन् दिने एव उपवासः । न तु सन्धिपूजा
दिने अष्टमीत्वेनोपवासविधेः पूर्वसुक्तत्वात् । एवञ्च पूर्णा-
ष्टम्यामष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धि-
पूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रायुक्तनन्दिकेश्वर-
पुराणाद्युक्तोदयगमितिथ्यतुरोधात् तत्परदिने दशम्यां
विसर्जनं पूजातुरोधेनाधिकदिनत्वाभात्” ति० त० ।

सन्धिवन्ध पु० सन्धिं वध्नाति संयुनक्ति सम्+वन्ध-अच् ।
: भूमिचम्पके शब्दच० । तत्त्वेने हि भग्नसन्धियोजनं
वैद्यके प्रसिद्धम् । शब्दपाषाणं सन्ध्यार्थनियमवन्धने च ।

सन्धिला स्त्री सन्धिं लाति ला-क । १ नद्यां स्त्रार्थे लच् ।
२ सुरङ्गायां शमदरायाश्च मेदि० ।

सन्धिविग्रहाधिकारिन् पु० सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति
अधि+क-णिनि । शब्दपाषाणं सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि
सन्धिभेदे ।

सन्धिवेला स्त्री सन्धियुक्ता वेला समयः । अर्द्धरात्रसन्धि-
समये । सन्ध्याशब्दे दृश्यम् । ततः सन्धिवेलादि० भवार्थे
अण् नञात्ताड्ठञ् । सान्धिवेला तत्र भवेति ।

सन्धिहारक पु० सन्धिना सुरङ्गाया हरति परद्वयम् हृ-
एवु ल् । सन्धिचौरे (सिंधेल) हारा० ।

सन्धुक्षित लि० सम्+धुक्ष-क्त । एहीपिते ।

सन्धेय लि० सम्+धा-यत् । १ संयोज्ये २ मेलनीये ३ सन्धि-
करणयोग्ये च

सन्धेया असन्धेयाश्च हितोप० दर्शिता यथा

“सत्यार्थौ धार्मिकोऽनार्थौ भ्रातृसङ्घातवान् बली ।
अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः । सत्योऽस्तु-
पात्रयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम् । प्राणनाशेऽपि
सुख्यक्तमाय्योऽन्यात्पानार्थताम् । धार्मिकस्याश्मियुक्तस्य
सर्व एव हि युज्यते । प्रजातुरागाङ्गमाञ्च दुःखच्छेदो

हि धार्मिकः । सन्धिः कायैऽप्यनायैऽप्यविनाशे ससु-
पस्थिते । विना तस्याश्रयेणान्यः कुर्याच्च कालयापनम् ।
संहतत्वादुपया नेषुर्भिर्विदः कष्टकैर्हतः । न शक्यते
समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा । बलिनाऽहं सह योज-
यमिति नास्ति निदर्शनम् । प्रतिघातं न हि घनः कदा-
चिदुपसर्पति । जलदग्नेः सुतस्त्रेव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
अनेकयुद्धजयिनः ७ प्रतापादेव भुज्यते । अनेकयुद्धविजयी
सन्धानं यस्य गच्छति । तत्प्रतापेन तस्यायुः वशमायान्ति
शक्तवः । 'बालो हृदो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिवहि-
ष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ।
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च
देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव
च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बन्धव्यसनसङ्कुलः । अदेशस्थो
बहुरिपुयुक्तः कालेन यस्य न । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः
पुरुषा अपी । एते सन्धिं न कुर्वन्ति विमृशन्तीयात् तं
केवलम् । एते विमृशन्त्याणां हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम्'
सन्ध्या स्त्री सम्+ध्+अङ् सन्धौ भवः यत् वा । १ एकरूपका-
लोत्तरभाविपररूपकालयोरवकाशभेदे दिवारात्रस्य २ मध्य-
वर्त्तिकाले अमरः । स च दिवाशेषदण्डसहितरात्रिप्रथम-
दण्डात्मकः कालः तयोश्चतुर्दण्डात्मकः कालश्च "त्रियासां
रजनीं पाण्डुरासुपासीत" इति दत्तः । नाडीनां तदुभे सन्धौ
दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" इति दत्तः । "अहोरात्रस्य यः सन्धिः
सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता
स्मृतिः । ३ सायाह्ने ४ सन्ध्याकाले-उपास्यदेवताभेदे ५ तदुपासनायाम्
व्यासः । "सन्ध्यासुपासीते ये तु नियतं शंसितव्रता" इति
स्मृतिः । "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आच-
रेत्" स्मृतिः । "अनर्हेः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः
स्मृतः" । "एतत् सन्ध्यालयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।
यस्य नास्त्य्राटस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" रुद्रोपग० ।
"अनागतान्तु यः पूर्वा सादित्याञ्चैव पश्चिमां । नोपा-
सीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्रह्मणः स्मृतः" शाता० अत्र
सन्ध्यालयस्य नित्यत्वाभिधानात् "सर्वकालसुपस्थानं स-
न्ध्यायाः पार्थिवेष्वपि । अन्यत्र स्मृतकाशौचविश्रमातुर-
भोतितः" इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवच-
नान्तपाठो धर्मकोषोक्तो युक्तः । एवमेव नव्यवर्त्तमानः ।
सर्वकालं प्रातर्मध्याह्नपायंरूपकालत्रये । अन्यथा नहु-
यादानं व्यर्थं स्यात् विभ्रमसंज्ञितविशेषः । तेन कृतादा-
पि सन्ध्यामाचरन्ति अतएव याज्ञवल्क्यः "सर्वांस्थो

ऽपि यो विप्रः सन्ध्यामाचरन्तत्परः । ब्रह्मण्यञ्च
न हीयते अन्यजन्मगतोऽपि सन्" । सर्वांस्थो नित्यं
सर्वकादिकमेरतोऽपि । यथोचितशौचेयशक्तोऽपीति
रत्नाकरः । अन्वाद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम् । सन्ध्याव-
यसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः "त्रयाणाञ्चैव
देवानां ब्रह्मादीनां समागमः । सन्धिः सर्वसुराणाञ्च
तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता" सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्र-
सम्बन्धिसङ्गतीक्ष्णः । तथाच दत्तः "अहोरात्रस्य यः
सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या समाख्याता
मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः" सूर्यनक्षत्रवर्जितः अङ्गीक्ष-
मिताङ्गीक्षितसूर्यमण्डलप्रकटतेजोनक्षत्रवर्जितः । तथा
च वराहः "अङ्गीक्षमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न
तारका यावत् । तेजःपरिहानिरूपा भानोरङ्गीर्दयं या-
वत्" । अत्र व्याख्यानता उक्ता परिमाणमाह दत्तः
"रात्र्यन्तकाले नाद्यो हे सन्ध्यादिः काल उच्यते ।
दर्शनाद्विरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः" । नाडी दण्डः
योगियाज्ञवल्क्यः "ह्मासद्वि च सततं दिनरात्रयोर्व्या-
क्रमम् । सन्ध्या सङ्गतीक्ष्णमाख्याता ह्मासद्वि समा-
स्मृता" । अलोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः
"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च । तामेव
सन्ध्यां तस्मात् प्रवदन्ति मणीषिणः" । उपास्ते यद्
वक्ष्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति यावत् । तत्काले उपा-
स्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः "सन्धौ
सन्ध्यासुपासीत नास्तगे नोदगते रवौ" । उपासनाप्रक्रम-
माह संवत्तः "प्रातः सन्ध्यां सनत्तवासुपासीत यथा-
विधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अङ्गीक्षमिनभास्कर-
रासु" । सनत्तत्वामित्यनेन तदुक्तकाले उपक्रमस्य
प्रातः सन्ध्यासुपासीत एवमेवाङ्गीक्षमिनभास्करारब्धौ
पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तदुक्तकाले उपक्रमस्य उपा-
सीतेत्यर्थः । मध्याह्नसन्ध्याया अष्टमसङ्कर्त्तः कालः
माह स्मृतिः "पूर्वापरे तथा सन्धौ सनत्तत्वे प्रकी-
र्त्तिते । समस्तयोऽपि मध्याह्ने सुङ्कर्त्ते सम्प्रोपति" ।
साङ्ख्यप्रायनस्यम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यासुपासीत
नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानजल-
दर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्री खरु-
यनादि जप्त्वा एवं प्रातः प्राङ्मुखश्चिह्नं व्यामण्डल-
दर्शनादिति" । उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः
कोणं विवृणोति अन्वष्टमभिधमिति । उभयदण्डभाग-

मिति यावत्" आ०त० । अधिकं गायत्रीशब्दे दृश्यम् ।
इयुगसन्धिकाले ७नदीभेदे मेदि० । दन्तप्लवलीभेदे स्त्री ।
टचिन्तायां १०संश्रवे ११सीमायां १२सन्धाने १३पुष्पभेदे
हेमच० "चत्वार्याङ्गः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् । तस्य
तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः । इतरेषु सस-
न्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्त्तन्ते सह-
स्राणि शतानि च" मनुः । चत्वार्याङ्गरिति चत्वारि वर्ष-
सहस्राणि कृतयुगं कालं सन्वादयो वदन्ति । तस्य ताव-
द्दशशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या
उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे "तत्प्रमाणैः
शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्ताभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो
युगस्थाननरोहि सः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो
सुनिसत्तमः । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्वेतादिसंज्ञकः"
एकापायेनेति । त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि
तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते
तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एकसहस्रं कलियुगमेकशतं
तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः ।

१४प्रबोधसमसादयोः सन्धिभवे स्वप्ने "सन्ध्ये लुटिराह
हि" शा०छ० "सन्ध्यामिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयो-
गदर्शनात् "सन्ध्या" तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इत्यौल्लोकास्या-
नयोः प्रबोधसमसादस्यानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्याम्"
भा० । "तांस्त्रि सन्ध्या स्थाने तिष्ठन्ते उभे स्थाने प-
श्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च" रत्नप्र० श्रुतिः सुमूर्धोः
सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकानुभवे सति वासनामात्रेण
इदं लोकं स्मरतः कर्मवशात् हृदये मानसं परलोकस्फू-
र्त्तिरूपः स्वप्नो भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति
सन्ध्याः स्वप्नः" रत्नप्र० ।

सन्ध्यांश पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंशः । सत्ययुगा-
देरंशभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्यांशवदे सनूक्तम् दृश्यम् "स-
न्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्थ्युगमिति मनुः ।
सन्ध्याचल पु० "सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र यक्षादिवधेः
सुतः । ततः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः"
कालिकापु० पू० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे ।

सन्ध्यानाटिन् सन्ध्यायां नटति नट-णिनि । १शिवे त्रिका०
सन्ध्यापुष्पी स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमखाः डीप् । जातिवृक्षे
राजनि० ।

सन्ध्यावल पु० स्त्री सन्ध्यायां सन्ध्यापलक्षिते रात्रिकाले बलं
यस्य । रात्रौ बलयुक्ते रात्रौ त्रिका० स्त्रियां डीप् ।

सन्ध्याभ्र न० सन्ध्याकालीनमभ्रमिव । १सुवर्णगैरिके रा-
जनि० । २सन्ध्याकालीनमेघे च ।

सन्ध्याराग पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य । १सिन्दूरे राजनि० ।
इत० । सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च ।

सन्ध्याराम पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्यायां रमते रम-
संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । चतुर्थे खे ब्रह्मणि शब्दभा० ।

सन्न पु० सीदति सद-क्त । १पियालवृक्षे भरतः । २खवसन्ने त्रि०
स्वार्थे क । खर्वे भरतः । [२खर्ववृक्षे च ।

सन्नकद्रु पु० सन्न एव सन्नकः कर्म० । १पियालवृक्षे अमरः ।
सन्नत त्रि० सम्+नम-क्त । १प्रणते २ध्वनियुते च ।

सन्नति स्त्री सम्+नम-क्तित्व् । १प्रणामे २ध्वनौ मेदि० ।
२नखतायाञ्च । ३होमभेदे स च अयं ४।३६। एकादिभि-
रटभिर्मन्त्रैर्विधेयः । तैत्तिरीयब्रा० १।२।३।५विहितश्च ।

सन्नञ्च त्रि० सम्+नह-क्त । १कृतसन्नाहो हृतवर्षणि २व्यूह-
रचनयावस्थिते सैन्यादौ मेदि० । ३आततायिनि रायसु-
४सन्नादियुक्ते शब्दर० ।

सन्नय पु० सम्+नी-अच् । १समूहे २पृष्ठस्थिते-वले च अमरः
सन्नहन न० सम्+नह-ल्युट् । १वर्ष्मपहणे २उद्योगे ३स-
म्यग्वन्धने च । [हेमच०। भावे घञ् । संबन्धने ।

सन्नाह पु० सन्नहते सम्+नह-कर्मणि घञ् । (सौजोया)वर्मणि
सन्नाह्य पु० सम्+नह-ग्यत् । समरोचिते गजे हेमच० ।

सन्निकर्ष पु० सम्+नि-लघ-घञ् । १साक्षिभ्यो हेमच०
"सहृत्तसन्निकर्षो हि क्षणाङ्गमपि शस्यते" इति पुराणम्
न्यायमते २विषयेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणा-
योगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे
च । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" गो०
छ० । सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकि-
कोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथोक्तं भाषापा०
"सहृत्त्व" षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् । विषये-
न्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यपहङ्गु
संयोगात् १ संयुक्तसमवायतः २ द्रव्येषु समवेतानां, तथा
तत्समवायतः ३ तत्तापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः ४।
तद्बुद्धीनां समवेतसमवायेन ५ तु ग्रहः । विशेषणतया ६
तद्बद्भावानां ग्रहो भवेत् । यदि स्यादुपलब्धतेत्येवं यत्
प्रसज्यते । प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।
अलौकिकः सन्निकर्षस्तद्विधः परिकीर्तितः । सासान्य-
लक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगजशब्दाः भाषा० "यद्यपि
विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतत्वादौ घटाभावः

संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपान्तरभावः संयुक्त-
सम्बन्धतत्त्वविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्राव-
च्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्न-
सम्बन्धविशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वा-
भावादिकं विशेषणविशेषणतया । एवं चटाभावादौ पटा-
द्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यदेषूहां
तथापि विशेषणतात्पर्येणैकैव सा गण्यते अन्यथा घोटा
सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति” सिं.सुं।

सन्निकर्षणं न० सम्+नि+कृष-ल्युट् । सन्निकर्षणे अमरः ।

सन्निकटं लि० सम्+नि+कृष-क्त । १निकटस्थे अमरः २द-
न्द्रियसम्बन्धविषये च । [पस्थिते लि० ।

सन्निधे न० सम्+नि+धा-क । १नैक्ये बोधालितः । २समी-

सन्निधानं न० सम्+नि+धा-ल्युट् । १नैक्ये समीपे
हेमच० । २साग्र्ये च ।

सन्निधि पु० सम्+नि+धा-कि । १समीपे अमरः कर्मणि
कि । २इन्द्रियविषये मेदि० कर्म० । ३साधुनिधौ ।
इत० । ४सतां निधौ । [३सृते च ।

सन्निधित लि० सम्+नि+धा-क्त । १सिद्धि २उपस्थिते

सन्निपात पु० सम्+नि+धा-चञ् । १मेलेने “सन्निपात-
कक्षयो विधिरनिमित्तं तद्विवातस्थेति” व्या० परि० ।
२कफादिधातुत्वस्य वैषम्यरूपविदोषजे ज्वरभेदे श्नाशे
४उपस्थितौ च । ५तालभेदे “एक एव गुरुत्व सन्निपातः
स चेच्छते” सङ्गीतदा० ।

ज्वरभेदसन्निधानभेदादिकं भावग्र० उक्तं यथा

“तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकटसन्निपातकारणकथनपूर्विकां
संप्राप्तिमाह “विदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्मासनेहगाः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगाज्वरकारिणः” । पूर्व-
रूपमाह “प्राग्प्राणि विदोषाणां स्त्रुविदोषज्वरे
गृह्याम्” । अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्ष-
णान्याह “क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्निधिरौ-
रजा । सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ।
यस्त्वनौ सरजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः । तन्द्रा
शोचः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्धमः । परिदग्धा
ज्वरस्यशी जिह्वा सस्ताङ्गता परा । धीवनं रक्तपित्तस्य
कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोठनं दृष्ट्वा निद्रा-
नाशो हृदित्यथा । स्नेहसूतपुरीषाणां चिराद्दर्शन-
मल्लयः । कथं नातिगात्राणां सततं कण्ठकुजनम् ।
कोष्ठानां श्लेष्मज्वरानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूकत्वं

स्रोतसां पाको गुरुत्वसुदरस्य च । चिरात्पाकश्च
दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।” लोचने सास्त्रावे सा-
शुष्णी कलुषे अस्वच्छे निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः
शूकैरिवावृतः धान्याप्रैरिवावृतः । जिह्वा परिदग्धा
परिदग्धेव ज्ञायते ।” अथवा परिदग्धा इव कृष्णा
दृश्यते सस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता । धीवनमित्यादि
कफसंयुक्तस्य रक्तस्य धीवनं शिरसो लोठनमितस्तत्तत्सा-
लनं कथं नातिगात्राणां सततं कण्ठकुजनम् । अतिशयितं
काश्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठः ।
“वरटीदंष्ट्रसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते” श्यावः कपिशो
वर्णः । मूकत्ववचनत्वमल्लयवचनत्वं वा स्रोतसां कर्ण-
नासादीनाम् ।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह
“एकोत्प्लवणस्त्रयोदशेषु द्युत्प्लवणस्य तथेति षट् । त्र्युत्प्लवणस्य
भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः । प्रवृद्धमध्यहीनस्तु वात-
पित्तकफैश्च षट् । सन्निपातज्वरस्यैवं स्तुविशेषास्त्रयोदश” ।
तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः
प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्य
कफः ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः
हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्ध-
कफः ६ इति षट् । तेषां नासानि क्रमादाह “विस्फा-
रकशाशुकारी कम्पनो बभ्रसंज्ञकः । शीघ्रकारी तथा-
भङ्गुः सप्तमः कूटपाण्डकः । संमोहकः पाण्डकश्च यास्यः
क्रकच इत्यपि । ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः”
तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठः ।
बभ्रस्थाने बभ्रुरिति पाठः कुतापि बद्ध इति पाठः
भङ्गुरित्यत्र फल्लुरिति पाठः यास्य इत्यत्र संपास इति
पाठः कर्कटक इत्यत्र कर्कौटक इति पाठः । तत्र वातो-
त्प्लवणस्य लक्षणमाह “श्यासः कासो भ्रमो मूर्च्छां प्रलापो
मोहवेपथू । पार्श्वस्थवेदना जृम्भा कषायत्वं सुखस्य
च । वातोत्प्लवणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्ष्येत् ।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारणः ।” अथ
पित्तोत्प्लवणस्य लक्षणमाह “अतिशारो भ्रमो मूर्च्छां
सुखपाकस्तथैव च । गात्रे च विन्द्वो रक्ता दाहोऽतीव
प्रजायते । पित्तोत्प्लवणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्ष-
येत् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारीर प्रकीर्तितः” ।
अथ कपोत्प्लवणस्य लक्षणमाह “जडता गद्गदा वाणी
रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रसृज्ये नयने चैव सुख-

आधुर्यमेव च । कफोल्लवणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । सन्निभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः । अथ वातपित्तोल्लवणस्य लक्षणमाह “वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो सदस्तृष्णा मुखशोथः प्रमीलकः । व्याध्यानारुचितन्द्राश्च कामश्चासम्पन्नाः । सन्निभिर्वक्षुनामायं सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातस्त्रेणोल्लवणस्य लक्षणमाह “वातस्त्रेणोधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छां कृतं तृष्णा पार्श्वनिपहः । शूलमखिद्यमानस्य तन्द्राश्चासञ्ज जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविपहः ।” “अथ पित्तस्त्रेणोल्लवणस्य लक्षणमाह “पित्तस्त्रेणोधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो ज्वरः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तद्यते दक्षिणे पार्श्वे चरः शीघ्रगन्धहः । शीघ्रं स्नेहपित्तञ्च कृच्छ्रात्कोटञ्च जायते । विड्भेदशसङ्किताश्च वर्द्धन्ते प्रमीलकाः । कृष्णिभिर्मज्जुनामायं सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातपित्तस्त्रेणोल्लवणस्य लक्षणमाह “सर्वदोषोल्लवणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । त्वयाणां अपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणस्यैव वज्रशस्त्राग्निमसन्निभिः । केवलच्छ्वापराजस्तस्यः सत्त्वलोचनः । तिरात्वात् परमेतस्य जलोहरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः । धर्मितो राक्षसेनूनमवेलायां चरति ये । अश्वया ब्रुवते केचिद् यच्चिगया ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुहाकैश्चैव तथान्यैर्मैत्रके हतम् । कुलदेवार्चनाहीनं धर्मितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीडामपरे गरकर्मति चापरे । सन्निपातमिमं प्रहृष्टभिर्जः कूटपालकम् ७ ।” अथ प्रहृष्टमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणां न्याह “प्रहृष्टमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छांरतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तत्प्राप्यते विशेषतः । एष संमोहकोऽनान्ता सन्निपातः सुदारुणः ।” रोगास्तएवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्याधेपथुनिद्रानाशविष्टम्हादयो वातजाः दाहदृष्टोष्णतास्त्रेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्काशनासिकासुखप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः प्रहृष्टातानां विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रहृष्टः सज्वरं

करिष्यति पित्तन्तु मध्यममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह “धातवस्तन्मला दोषाः स्युर्नाशयाऽसमास्तनौ । सभाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाश्च ।” इति उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अग्रकृतमेव यतोऽग्रकृतयोर्वीर्येणोरोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यगुपितमित्यर्थः । ननु कफजीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनशक्तित्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्वन्त्येव यत आह “वातज्वरेऽत्यचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता । पित्तज्वरेऽधिकः स्नेहो बह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।” शिथिलाः सन्त्योमूर्च्छांरौक्ष्यं दाहः कफज्वरे । इत्याशङ्कासिद्धान्तस्यात्र परत्वापि । “मध्यप्रहृष्टहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्हाः शिरोपहः । कासः श्वाधो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदियथा । स्नेह्यो रक्तं विवृजति सरक्तं स्तब्धनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युस्त्युरवाक् त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिघातः । हीनप्रहृष्टमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथारोगबलाश्रयाः । हृदयं दृढते चास्य यक्ष्मोहान्त्वफुफ्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्च्छाः पूयशोणितनिर्गमः । शीर्षदन्तश्च शूलश्च तत्राप्येते विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं यास्योऽनान्ता प्रकीर्तितः । प्रहृष्टहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्च्छांरतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन शूल्युः स्यात् तत्राप्येते विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः संप्रकीर्तितः । मध्यहीनप्रहृष्टैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं शक्यते । रक्तमालक्तकेनेव लक्ष्यते सुखमण्डलम् । पित्तेनाकर्षितः स्नेहो हृदयाच्च प्रसिच्यते । दूषणे वाहतं पार्श्वं तद्यते खन्यते हृदि । प्रमीलकः श्वासहिक्का वर्द्धते त्रिदिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्यशो गन्धः शूकैरिवाहतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव स्नेहणा पूर्यः शुष्कवक्त्रोऽतलुकः । तन्द्रानिद्रातियोगात्तौ हतवाग्निहतद्युतिः । न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति । व्यायस्यते च बल्लशो रक्तं शीघ्रं चालयः । एव कर्कटकोऽनान्ता

सन्निपातः सुदारुणः । हीनमध्यप्रवृत्तौ वात-
पित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्तएवोक्ता यथादोषवला-
भ्याः । अल्पशूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा
भ्रमः । भ्रमं क्लमः शिरोवस्तिमन्याहृदयवायुजः ।
प्रसीलकः श्वासकार्हाङ्का जाड्यं विसंज्ञता । प्रथमोत्-
पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन । एतस्मिन् सन्निपत्ते तु
कर्णमूले सुदारुणः । पिण्डका जायते जलोर्यथाकच्छेप
जीवति । स वैदारिकसंज्ञोऽऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थसौषधकल्पनम् ।” तन्त्रा-
न्तरे वातोत्पन्नादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-
दशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणा-
न्तराणि चाह “शीताङ्गस्त्रिमलोद्गज्वरगणे तन्द्री
प्रलापी ततो रक्तधीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ने-
त्वस्तथा । सामिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राग्सन्नि-
गोऽथान्तको रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ
कर्णकण्ठग्रहौ ।” तन्द्री तन्द्रीका प्रलापी प्रलापकः
रक्तधीवयिता रक्तधीवी सम्भुग्नेत्वः भुग्नेत्वः । अभि-
न्यासकः अभिन्यासः कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रहः कर्णिकः
कण्ठग्रहः कण्ठकुञ्जकः । अथ तेषां प्रत्येकं लक्ष-
णानि “हिमंशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः
श्वसनकसनहिक्काभोहकम्प्रलापैः । क्लमवक्त्रकफवाता
दाहवस्यङ्गपीडाः स्वरविकृतिभिरार्तः शीतगा-
लः १ स उक्तः । तन्द्रीतोव ततस्तृणानिसरणं श्वासो-
ऽधिकः कासरक् सन्तप्रातितुर्गले श्वयधुना सार्द्धञ्च
कण्डूकफम् । सुश्यामा रसना क्लमः श्वश्वयोर्मोहश्च
दाहस्तथा यत्र स्यात्सहि तन्द्रीकोर निगदितो दोष-
त्रयोत्यो ज्वरः । यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष
जाते प्रलापवज्जला सहस्रोत्थिताश्च । कम्पव्यथाप-
तनदाहविसंज्ञताः स्युर्गान्ना प्रलापकश्च इति प्रथितः
पृथिव्याम् । निधीवो रुधिरस्य, रक्तसदृशं कृष्णं तनौ
मण्डलम् लोहित्यं नयने तृष्णाऽरुचिर्वमिश्रासाति
सारभ्रमाः । अध्मानश्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्ग-
पीडा भ्रमम् । रक्तधीविनिष्ठ सन्निपातजनिते लिङ्गं
ज्वरे जायते । भ्रमं नयनवक्त्रताश्वसनकासतन्द्रा भ्रमम् ।
प्रलापमदवेपथुश्वश्वहानिमोहास्तथा । पुरो निखिलदो-
षजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे पुरातनचित्कित्सकैः स
इह भुग्नेत्वोऽसतः । दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः
स्वैऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता

श्वासो भ्रमं मूकता । दाहश्चिक्कणमाननश्च दहनोम-
न्दोबलस्य क्षयः सोऽभिन्यासश्च इति प्रकीर्तितः इह
प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा । त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र
जिह्वा भ्रमम् वृता कठिनकण्ठकैस्तदनु निर्भरं मूकता ।
श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकासघनप्रथः पुरातनभिषग्वरा-
न्तमिह जिह्वकञ्चक्षते । व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयधुसं-
युता सन्निधु प्रभूतकफता सुखे विगतनिद्रता कासरक् ।
समस्तमिति कीर्तितं भवति लक्ष्यं यत्र ज्वरे त्रिदोषज-
निते बुधैः सह निगद्यते सन्निगः ८ । यस्मिन् लक्षणमे
ददति सकलैर्दोषैरुदीर्णं ज्वरोऽजस्रं मूर्धविधूननं सकसनं
सर्वाङ्गपीडाधिका । हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहे-
ऽतिसन्तपता वैकल्यश्च वृथा वचांसि सुनिभिः संकी-
र्तितः सोऽन्तकः ९ । दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च
तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडाः । मन्याहृदुव्य-
थनकण्ठरुजः श्वसश्च रुग्दाहसंज्ञः १० उदित स्त्रिभो ज्व-
रोऽयम् । गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं नि-
रीक्षतेसृष्टेत् । सदाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमेऽ
ज्वरे भवति । दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा
ज्वरे भवति तु श्वयधुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता
श्वसनं प्रलापः प्रखेदमोहद्वनानि च कर्णिकास्थे १२ ।
कण्ठः शूकशतावरुणवदतिश्वासः प्रलापोऽरुचिर्दाहो-
देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरार्त्तिस्तथा ।
मोहो वेपथुना सहति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात्सहि कण्ठकुञ्जः १३ उदितः प्राच्यैश्चिकि-
त्साबुधैः । सन्निगस्तेषु साध्यः स्यात् तन्द्रीक्षित-
विभ्रमः । कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुञ्जः पञ्चापि कष्ट-
तः । रुग्दाहस्त्वतिकटेन संसाध्यस्तेषु भाषितः ।
रक्तधीवी भुग्नेत्वः शीतगालः प्रलापकः । अभिन्या-
सोऽन्तकश्चैते षड्वाध्याः प्रकीर्तिताः ।” अथ तन्त्रा-
न्तरे वातोत्पन्नादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-
दशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह “कु-
म्भीपाकः प्रोक्तुर्नावः प्रलापी ह्यनर्दाहो दण्डपातोऽ-
न्तकश्च । एषोदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्नि-
पातज्वरस्य । अजबोभूतहासौ यन्त्रापीडश्च संन्यासः ।
संशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदशान्यत्र ।” अथैषां
लक्षणानि “द्योषाविवरभ्ररुद्धद्योषासितलोहितं सा-
न्द्रम् । विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन १ पीडितं वि-
द्यात् । उच्चिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यभस्ताम्रितान्महच्छ-

सिति । तं प्रोक्तुं नावर्ज्यं विचित्रकष्टं विजानीयात् ।
 स्नेहभ्रमाङ्गभेदाः कस्मोदवधुर्वेभिर्यथा कण्ठे । गात्रञ्च
 युर्वतोव प्रलापिशृङ्खलं जायते लिङ्गम् । अन्तर्हीनः
 शैल्यं बहिः, श्वयथुररतिरपि तथा श्वासः । अङ्गमपि
 दग्धकलं सोऽन्तर्हीनोऽर्दितः कथितः । नक्तं दिवा न
 निद्रास्रपैति गृह्णाति मूढधीर्नभसः । उत्याय दण्डपातो
 अमातुरः सर्वतो भ्रमति । नभसो गृह्णाति आकाशात्-
 किञ्चित् पृथीतं करो प्रसारयतीत्यर्थः । “संपूर्यते
 शरीरं पन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता । आसातुरस्य
 सततं विचेतनस्यालकाक्षतं स्य” । परिधावतीव गात्रे
 रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहरिणगणः । वेपथुमतः सदाह-
 स्यैषोदाहञ्ज्वरास्तस्य । रुक्पात्रे पीडाभाजने गात्रस्य
 विशेषणमेतत् । “यस्याऽतिपीतमङ्गं नयने सुतरां सच-
 स्तोऽप्यधिकम् । दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारि-
 द्रकोऽज्ञेयः । उगलकसमानगन्धः स्तम्बरुजावाक्षिरुद्ध
 गलरन्ध्रः । अजघोषऽ सन्निपातादातास्वाचः पुमान्
 भवति । शब्दादीर्नधिगच्छति न स्नान्निषयान् यदि
 न्द्रियप्राप्तैः । हसति प्रलपति परुषं स ज्ञेयो भूतहा-
 साः । येन सुहृज्ज्वरवेगात् यन्त्रेणैवावपीड्यते
 गात्रम् । रक्तं पीतञ्च वसेद्वयन्त्रापीडः ११ स विज्ञेयः ।
 अतिशरति वमति कूजति गात्रात्यभितश्चिरं नरः क्षि-
 पति । सन्ध्यासः २ सन्निपाते प्रलपत्युपान्निषण्डो
 भवति । मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मणोत्सगात् ।
 संशोषिणिः १ सितपिण्डकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति ।
 नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाङ्गवीनीरम् । नैर-
 ज्यहेतुरेको नित्यं मृत्युञ्जयो ज्ञेयः । “अथासाध्यस्य
 सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह “सन्निपातज्वरस्थाने
 कर्णमूले सुदारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव
 प्रसूच्यते ।” सुदारुणः सारकत्वात् यतस्तेन शोथेन
 कश्चिदेव प्रसूच्यते कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः ।
 “सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यान्परे जगुः । दोषे
 प्रहङ्गे नष्टोऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्निपात
 ज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ।” सर्वाणि दाह-
 शीतादीनि सम्पूर्णानि आसुरगतानि प्रोक्तानि याव-
 द्लक्षणानि यस्य सः । ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नौ
 दीप्ते स्वल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः ।

सन्निपातज्वर पु० सन्निपातजो ज्वरः । सन्निपातशब्दोक्तो
 त्रिदोषजविकारजाते ज्वरे ।

सन्निपातबुद्ध पु० सन्निपातं त्रिदोषजविकारं बुद्धति बुद्ध-
 किप् । नेपालनिखे राजनि ।

सन्निबन्धन न० सस्यक् निबन्धनं प्रा० सं० । १ नानास्थानस्य वा-
 क्यानामेकत्र सङ्कलने २ तदुपयोगिन्यन्वभेदे च । ७ व० ।
 ३ सस्यग्नित्वेन युते त्रि० “सद्बुद्धिः सन्निबन्धनेति” भाषः
 सन्निभ त्रि० सम्+नि+भा-क । सदृशे जटा० । निभादि-
 वदस्य नित्यसमासता ।

सन्निवेश पु० सम्+नि+विश-आधारे घञ् । १ पुरादेवाद्यस्य
 विचारार्थं देशे अमरः । भावे घञ् । २ सस्यक्स्थितौ ।
 सन्निहित त्रि० सम्+नि+धा-क्त । १ निकटस्थे “सन्निहित
 बुद्धिरन्तरङ्गम्” न्यायः “या याः सन्निहिता नाद्य-
 स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः” ति० त० । २ सस्यक्स्थापिते च ।
 भावे क्त । ३ नैकस्थे न० । [त्यागे श्युक्ते ४ अर्पिते च ।

सस्यस्त त्रि० सम्+नि+अस-क्त । १ निजिमे २ कृतसस्यक्-
 सन्ध्यास पु० सम्+नि+अस-घञ् । “कास्यानां कर्मणां त्यागं
 सन्ध्यासं कवयोविदुः” गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन
 १ सस्यक्यागे २ तदुपयोगिचतुर्थ्यान्त्रे आश्रमशब्दे ८४२
 पृ० दृश्यम् । ३ चैत्रे मासि क्षत्रियादिकर्त्तव्ये पुराणप्र-
 सिद्धे शिवव्रतभेदे च । “चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यात् नृत्य-
 गीतमहोत्सवैः । स्नायात् तिस्रस्तारास्तौ च हवि-
 ष्याशी जितेन्द्रियः । शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीति-
 करः परः । क्षत्रियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः ।
 अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे । सर्वकर्मपरित्यागी
 शिवोत्सवपरायणः । भक्तौ जागरणं कुर्याद्वातौ नृत्य-
 कुण्डलैः । नानाविधैर्मेहावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि ।
 नानावेशधरेर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः । किमलभ्यं
 भगवति प्रसन्ने नीललोहिते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 तोषणीयो महेश्वरः । शङ्खवाद्यं शङ्खतोयं वज्रयेत्
 शिवसन्निधौ । यामादुवहिरसं शम्भोः सुखं कारये-
 न्मुदा । उपोष्य कृत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समापयेत्”
 बृहद्बर्मपु० उत्तरख० ४ अ० । ४ जटामांस्यां शब्द० ।

सन्ध्यासिन् पु० सम्+नि+अस-णिनि । १ सन्ध्यासयुते २ चतु-
 र्यांशमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा

“तीर्थांशमवनारग्यगिरिपर्वतसागराः । सरस्वती आ-
 रती च पुरीति दश कीर्त्तिताः” । तेषां लक्षणानि यथा
 “त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणे । स्नायात्त-
 त्वार्थमत्रेण तीर्थनामा १ स उच्यते । आश्रमस्य ह्ये
 प्रोद आ ॥ पाशविवर्जितः । यातायातविनिर्मुक्त एतदा-

अमलक्षणम् २ । सुरस्यो निर्भरे देशे वने वासं करोति यः । आशापाशविनिर्मुक्तो वननामाश्च उच्यते । अरव्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने । त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरणप्रलक्षणं किल । वासो गिरिवरे नित्यं गोताभ्यासे हि तत्परः । गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामाश्च उच्यते । वसेत् पर्वतमूलेषु प्रोढो यो ध्यानधारणात् । सारात्सारं विजानाति पर्वतः परिकीर्तितः । वसेत् सामरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः । मर्यादाश्च न लङ्घ्येत सागरः परिकीर्तितः । स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः । संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वतीम् । विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत् । दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्तितः । ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः । परब्रह्मरवो नित्यं पुरीनामाश्च उच्यते इति बृहच्छङ्करविजये विद्यारण्यस्वामिप्रभृतम् । शैवे कर्तव्यशिवव्रतकर्तारि च । [च सपत्न्यं पुं समानः पत्नेयः । इत्युत्तरूपे २ निश्चितसाध्यको पत्ने सपत्नाकरणं न० सह पत्नेयः पत्नेयः सपत्न्यः तथा क्रियते सपत्न्य+डा+क+लुट् । पत्नेयः सह शरवेधनरूपे व्यत्यन्तव्ययने । कर्मणि क्त । सपत्नाकृतः । तथा पीडिते लि० ।] [अन्तरः । सपत्न्यं पुं सह एकार्थं पतति यतते पत-न सहस्य सः । शत्रौ सपत्नारि पुं सपत्नस्य अरिरिव । (वेङ्कटाक्ष) वंशभेदे शब्दच० । सपत्नी स्त्री समानः पतिर्यस्याः डीप् न च । एकभट्टकायां स्त्रियाम् २ समस्वामिकायां भूयादौ च । तत्र सपतिरित्यपि । सपदि अव्य० सह पठ्यते पद-इन् सहस्य सः । तत्तत्तत्तत् इत्यर्थे "सपदि सकृत्लिताक्षीमिति" कुमारः । [यीत् । सपरं पूजायां कण्डादि० पर० सक० सेट् । सपर्यति असप-सपर्या स्त्री सपर-यक् अ टाप् । पूजायाम् "सोऽहं सत्याविधिभाजनेनेति" रघुः । [हिते २ चतुर्थ्यां सहिते च । सपाद स्त्री सह पादेन चरणेन चतुर्थ्यांशेन वा । १ पादस-सपिण्ड लि० समानः पिण्डः स्नेहहारभ्रातृशभेदः आर्जे देयपिण्डो वा यस्य समानस्य सः । एकदेहारभ्यदेहे ज्ञातिभेदे "असपिण्डा च या मातुरिति" अट्टिः । ज्ञातीनाञ्च साक्षात् परम्परया अतिपरम्परया वा एकदेहारभ्यत्वात्तथात्वम् मिता० । श्दातृत्वभोक्तृत्वैकपिण्डयुते दायभा० । एतच्च दायग्रहणोपयोगिणः पिण्डमिति । सपिण्डता हि विप्रसृभेदेन निविधौ शोचोपयोगिनी

विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति । तत्र समानदेहसम्बन्धे या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्थं विवाहार्था च । आर्जे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः । यथोक्तं शु० त० रघुनन्दनेन "मत्स्यपुराणे "लेपभाजसत्तृथाद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तृथा सापिण्डा साप्तपौरुषम्" । नन्वेवं आत्मादिभिः सह पिण्डतत्त्वे पभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बोधायनः "प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्यन्मातरः स्वर्णयाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाश्चक्रे । विभक्तदायादान् सकुल्यानाश्चक्रे सत्स्वज्जेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति अस्यार्थः पितादिपिण्डतत्त्वे सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात् । यस्य जीवन् यस्य पिण्डदाता मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत् पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्पदाता आसीत् । मृतश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता कृतो येषां मयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं दायमश्रूनीति विभक्तदायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचादर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि "लेपभाजसत्तृथाद्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः" इति प्रागुक्तमवश्यपुराणात् । वल्लभाणकुर्मपुराणशङ्कलिखितवचनाच्च । पिण्डे यथापरस्परं भाक्तृत्वं तथा लेपे हत्यन्यायात् । हारलतायां कुसंपुराणम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जज्ञानान्नोरवेदने । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । लेपभाजसत्तृथाद्याः सापिण्डा साप्तपौरुषम्" । लेपभागिभ्यस्तूर्त्वं यावज्जन्मनास्त्रोरवेदनं यावदसकनास्त्रोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषः अयमस्मत् कुले जात इति सामान्यतो वा व्यर्थते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता । अत्र परवचनेनैव सापिण्डासिद्धौ पूर्ववचनपूर्वाङ्गं जीवत्पिण्डकत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिष्ठज्ञापनाय । सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा । "अथ यः खलु पिण्डान् दत्तवै मृतः परतश्चाप्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः । एकपिण्डदाहत्वभोक्तृत्वः

अन्वयसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्व्योम्बतयेति ब्रूमः ।
 व्योम्बताप्रयोजकञ्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम् । ततश्चात्य-
 तद्वृद्धप्रतितामहावधिकाधस्तनानां प्रमाणां पुंसां प्रत्येका-
 पेक्षया समानामेकगोत्राणां स्त्रावधिपरतनानां समानाञ्च
 सापिण्डां पिण्डलेपयोदात्तत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति ।
 स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्डेन सापिण्डम् “प्रत्तानां भर्तृ-
 सापिण्डमिति” वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं स-
 पिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्डम् ।
 यथा “सपिण्डता तु कन्यानां स्वर्णानां त्रिपौरुषी” ।
 अत्र कन्यानामूदानाम् “अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति” वशि-
 ष्टवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे दृढप्रतितामहे सापिण्डा-
 निवर्तते इति प्रतिपादितम् । अत एव कन्यायाः प्र-
 पितामहश्चात्रा तत्सन्ततिभिः सह सापिण्डाभावात्
 कन्याभरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु
 समानोदकनिमित्तसेवाशौचमिति एवं तेषामपि जनन-
 मरणयोः कन्यानामिति न्यूलपाणिमहामहोपाध्यायः ।
 यत्तु कूर्मपुराणम् “अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्डां
 साम्पौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्डां प्राह देवः
 पितामहः” इति स्मृताकरष्टम् । तद्विवाहे पितृपक्ष-
 विषयम् । यथा विष्णुपुराणम् “सम्प्रभे पितृपक्षाच्च
 मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उदहेत द्विजो भाष्यो न्यायेन
 विधिना नृपः” सम्प्रभे पञ्चमीं हित्वेति शेषः । भर्तृ-
 सापिण्डमित्यत्र साम्पौरुषमित्यनुषज्यते । तेन भर्तृ-
 समानसापिण्डमित्यर्थः । शङ्खलिखितौ “सपिण्डता
 तु सर्वेषां गोत्रतः साम्पौरुषी । पिण्डञ्चोदकदानञ्च
 औचाशौचं तदाहुयम्” । गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन साता-
 महकुले कदाचित् घटपुरुषपर्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न
 सपिण्डता । तान् सप्तपुरुषान् वा समन्तात् पिण्डा-
 दिकमनुगच्छतीति तदाहुयम् । एतेन “सपिण्डता
 एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावय-
 वान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृदारेण
 तच्छरीरावयवान्वयम् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन
 भ्रात्रादिभिरिति । एवं पत्या सह पत्या एकशरीरा-
 रम्भकतया सापिण्डम् । तथाच गर्भोपनिषदि “एतत्
 षाट्कोषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः
 अस्थिस्नायुसञ्ज्ञानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत-
 इति” तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्विश्वपिण्डा-
 न्वये तु सापिण्डे आतृपितृव्यादिषापिण्डं न स्यात् ।

अतिप्रसङ्गस्तु समान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरस-
 नीयः । यद्येवं सातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन
 दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि सातामहादीनां
 मरणे “त्रिरात्रं स्यादशौचकम्” इत्यादिविशेषवचनं न
 स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति
 भित्तारारत्नाकरादिमतमयास्तं लेपमात्र इत्यादि वा-
 चनिकेऽर्थे सापिण्डे एकशरीरावयवान्वयरूपसङ्गमो-
 रचिताधीनवकाशात् निर्विश्वपिण्डसम्बन्धेन आत्मा-
 दीनां सापिण्डस्य मत्स्यपुराणवैधायनाभ्यां पूर्वसुक्त-
 त्वात् कामधेनुहारलताकल्यतरूपारिजातकारादिभिस्त-
 थैव व्याख्यातत्वाच्च । रेतःशेषितपरिणामरूपत्वादपत्य-
 शरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्या एकशरीरा-
 रम्भकतयाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्डां प्रमाता-
 महादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्य-
 शौचप्रसङ्गाच्च सातामहादौ सापिण्डस्य लोकाविरुद्ध-
 त्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्डां तथापि
 वचनात् यथासम्मानमर्गत्वं तन्न तथा “गोत्रतः साम्प-
 पौरुषीति” वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्याया-
 स्त्रीपौरुषम् उदायाच्च भर्तृसापिण्डनेन सापिण्डमिति
 चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थार्थं न क्षतिरिति अतएव
 सुसन्तुवचनाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्यन्तमशौचं तत् सम्प्र-
 पुरुषाभ्यन्तराशौचाच्चूनां त्रिरात्रं यथा “ब्राह्मणा-
 नामेकपिण्डस्त्रधानामादशमाहर्भविच्छित्तिर्भवति आस-
 म्प्रमात् ऋक्थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्त्रधावि-
 च्छित्तिर्भवति” अन्यथा पिण्डशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्म-
 हत्यातुल्यो भवति” अस्वार्थः । एका समाना पिण्डस्त्रधा-
 येषां ते तथा यथैकोद्विष्टस्य पिण्डे तु अतुशब्दो न
 युज्यते इत्याह गण्डेनातुशब्दयुक्तमन्त्रो बध्यते अत-
 युक्तमन्त्रस्तु “वे चाम त्वामनु यांस त्वमनु तस्मै ते स्त्रधा”
 इति तथा पिण्डस्त्रधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्त्रधाशब्द-
 युक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम् । तथा च जज्जिं
 वहन्तीरमृतं हतं पयःकीलाजं परिश्रुतं स्त्रधास्य तर्पयत
 मे पितृन्” इत्यनेन पिण्डान् विचेदित्युक्तम् । ततश्च एक-
 पिण्डस्त्रधानां समानोदकानामित्यर्थः । अतएव मनुः ।
 “जनान्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते” । विष्णुपु-
 राणे “मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः ये जलेन वा” मातृप-
 क्षस्य सातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति”
 आह विवेकेऽपि व्याख्यातम् । “असम्बन्धा भवेद् वा तु

पिण्डेनैवोदकेन वा" इति विवाहेऽप्युक्तम् । अत्र पुत्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वात् । कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते एतदनुसारदपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः न तु दशमपर्यन्तं, पित्रादिजीवनादिना सपिण्डसम्बन्धेऽपि सपिण्डत्वं विहितं प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुप्रयुक्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रत्यक्षधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्यन्तं स्तृपितृकस्य स्वधोपलक्षित-आज्ञाधिकारः पुरुषत्रयपर्यन्तमिति अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृभक्षपरोऽपि । तथा च शुण्विष्णुधृता श्रुतिः "स्वधा वै पितृणामसन्निभमिति ।" दशमपुरुषपर्यन्तं समानोदकत्वेऽपि न विराजं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रियासंघिन्य पारस्करः "सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति आसप्तमाहशमाहा समानस्यासवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा" इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजातावयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्ते यद् आसप्तमाहशमादित्युक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्मसमानार्थमिति । अशौचभेदस्तु सप्तमपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्वाहः । ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं ब्रूहः । तथा च विष्णुवृहस्पती । "दशाहेन सपिण्डास्तु शुभ्यन्ति स्तृपितृके । विरात्रेण सकृत्त्यास्तु स्नात्वा शुभ्यन्ति गोत्रजाः ।" ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ततश्च जम्बनामस्तृतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मिताक्षराविवादचिन्तामणयोर्दृष्टव्यम् । "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् । जम्बनामस्तृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ।" अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वतः गोत्रमः "पक्षिणीसपिण्डे परत्र हारीतः । "मातामहे विराजं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके" इति । अत्रैव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावालवचनं ततः परं सर्वथा समानोदकतानिष्ठतेः । ज्ञानमात्रमिति "स्नात्वा शुभ्यन्ति गोत्रजाः" इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति ।

तथा च गोत्रैक्ये सति पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वम् अशौचसपिण्डम् । साक्षात्परम्परया सप्तमपर्यन्तदेहसम्बन्धवत्त्वं विवाहसपिण्डं त्रिपुरुषपर्यन्तं देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वान्तरवत्त्वं दायपक्षे

सपिण्डप्रमिति विवेकः मिता० मातृसपत्न्या अपि सपिण्डत्वं स्वीकृत्य धनाधिकारोऽभिहितः तन्मते समा-नदेहसम्बन्धयोग्यतयैव सपिण्डत्वात् । दायभागमते तु आर्द्धदेयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वाभावात् न तस्याः सपिण्डत्वं तद्योग्यत्वेऽपि स्त्रीमात्रस्य विशेषवचनाभावे धनाधिकारपर्युदासात् इति विवेकः एवं स्तु प्राया अपि ।

सपिण्डीकरणं न० सच्च पिण्डेन सपिण्डः ततः अभूततद्भावे

चिन्तक-ल्लुट् । प्रेतत्वविमोचनाय प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्ये पित्रादिपिण्डसमन्वयकरणरूपे आहभेदे

सपिण्डीकरणप्रकारस्तत्कालादकं आ०त० निरूपितं यथा

"अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र गोभिलः "पूर्णं सं-

वत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धिरापद्यते तदह-

स्त्वयुदकपात्राणि सति लग्नपुष्पोदकानि पूरयित्वा

लोषि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वाशि-

श्रुति । ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां

लोकाः स्वधानमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् । ये समानाः

समनसो जीवाजीवेषु सामकाः । तेषां श्रीर्कथं कल्प-

तामस्मिन् लोके शतं समाः" इति एतेनैव पिण्डो

व्याख्यातः" इति । पूर्णं संवत्सरे इति सूत्रः कल्पः ।

तदशक्तौ नवमो मासः "संवत्सरान्ते विजर्जनं नवन-

मास्यमित्येके" इति पौन्यस्यवचनात् । तदशक्तौ षष्ठो

मासः । तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचाप-

गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि आ-

ह्वानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डीकरणकालः श्रूय्य

द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव "मासिकार्धवत् द्वाद-

शाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा तत्कुलान्मन्त्रवर्जं

हि श्रुद्राणां द्वादशेऽङ्गीति" विष्णुवचनात् । मासिका-

र्धवदिति मासिकार्थे मासि मासि क्रियमाणश्राद्धप्रयो-

जनं प्रेताप्ययनादि तदुक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्राद्ध-

मित्यर्थः । यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिसासपातस्तत्र

त्रयोदशदिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽङ्गि

सपिण्डनं कार्यमिति "संवत्सरभ्यन्तरे यद्यधिसासो

भवति तदा मासिकार्धं दिनमेकं वर्जयेत्" इति विष्णु-

वाक्यात् श्रूय्य त्रयोदश दिनेषु त्रयोदश मासिकानि

त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनं दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च

वृद्धिमात्रेण न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम् । तद्वृत्त-

विष्णुस्त्वै दिनमेकं वर्जयेदिति श्रुतेः । आज्ञाधिक्यमाह

सत्यव्रतः "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिसासकः

तदा त्रयोदशे आङ्गं कार्यन्तदधिकं भवेत् । तत्प्राप्य-
शक्ती प्रथममासस्यैकाह एव द्वादशमासिकसहितसपि-
ण्डीकरणकालः । “सुख्यं आङ्गं मासिमासि अपर्या-
प्रावतु” प्रति । द्वादशाहेन वा कृत्यादिहाहे द्वादशाथ वा
इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्ती ऋतुमास-
द्वयम् । अत्र काले प्रथमासिकदिने पञ्चममासिकं कृत्वा
प्रथममासमासिकं कार्यं तदाद्युत्कर्षन्यायात् । न तु
तत् पूर्वं मासमासिकं व्युत्क्रमपक्षेण च पञ्चममासि-
कमपि पूर्वदिने ऋतुतथ्यभावात् एवमेव वाचस्पति-
मिश्रः । अपकर्षनिमित्तमाह व्यासः “आनन्त्यात् कुल-
धर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेषु शरीरस्य
द्वादशाहः प्रशस्यते” । एतच्च द्वादशाहपटं यावाशौचान्त-
तृतीयदिनमात्रपरमिति प्राचीनमैथिलः, अजहत्स्वार्थ-
लक्षया स्वजात्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षकमिति
आङ्गपदीपञ्चाङ्गचिन्तामणौ । तद्द्वयमप्युक्तं “द्वादशाहेन
वा कृत्यात्” इति मरीचिवचनं “द्वादशाहे आङ्गं कृत्वा
त्रयोदशेऽङ्गं वा कृत्यात्” इति विष्णुवचनाभ्यामेकवा-
क्यतया द्वादशदिनपरत्वात् । कुलधर्माणामिति कुल-
धर्मज्योतिरागमादिसिद्धान्तरभाविनाशपरचक्रभवोत्पन्न-
क्लेच्छदेशगमनादिभिर्निमित्तैरशौचापगमे द्वादश दिनानि
षोडशआङ्गापकर्षकाल इति श्रुतपाण्युपाध्यायव्याख्यानात्
मरीचिनेव “एकाहे द्वादशाथ वेति” सामान्यत एव एकाह-
विधानाच्च । अतएव एकाहप्रेक्षया प्राशस्त्यामिधानमपि
सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादशमासिक-
सहितसपिण्डीकरणकाल इति आङ्गविवेकः । अत्र यानि
एकाहकर्तव्यतया द्वादशमासिकआङ्गान्युक्तानि तानि गृहे-
ष्वपि आद्यमासिकदिन एव कार्याणि नत्वाद्यमासिकं
कृत्वा तत्परदिने एकादश मासिकानीति ज्ञेयम् ।
एवञ्च तेषामपकर्षं तन्मध्ये तदनकाले च कर्तव्यतया प्रण-
मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षः सिद्ध्यतीति सुधीभि-
र्भाव्यम् । यदहर्वां वृद्धिरिति वृद्धिराशास्त्रमानं पुंस-
वनादि । आपद्येत आसन्ना भवति तद्दिनेऽपि
सपिण्डीकरणम् । तथाहि “प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं
विद्यात्” इति गोभिलदृष्टात्वेण पुंसवनादिकल्प-
वृद्धेयमद्वयान्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य आप-
राद्धे विधानात्तयोः कालयोरबाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-
कर्षः । ननु सपिण्डीकरणस्यापराद्धकाले किं प्रमाण-
मिति चेत् “अपराद्धे तु पैतृकम्” इत्युत्सर्गवचनम् ।

किञ्च “यद्यप्यदन्तकः पूषा पैतृमन्ति सदा चरम् । अग्नी-
न्द्रेऽश्वरसाधर्म्यान्तगुणोऽत्र विधीयते” इति छन्दोग-
परिशिष्टवचने यथा बहूनामनुरोधान्तगुणलचरुनैकानु-
रोधात् पैतृचरुः “विरुद्धधर्मसववाये भूयसां स्यात् सधर्म-
कत्वम्” इति जैमिनिस्त्वत्वात् । तददन्तापि बह्वदेवताक
पार्वणानुरोधात् “एकोद्दिष्टविधानेन कार्यन्तदपि पार्थिव !”
इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्तव्यतापरं
न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्टप्रकाशवृत्तम्
“आङ्गद्वयसपिण्डीकरणं कुर्वीत सहपिण्डताम् । तयोः
पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” इति । एवञ्च गृहि-
तत्त्व लखितस्यमन्त्रकोषाख्यानवत् वृद्धिं निश्चित्य कृतं
सपिण्डीकरणं तदानीं विज्ञेयं वृद्धिभावेऽपि वृद्ध्या-
रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य पितृत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “अकर्त्तास्तीति निश्चित्य
दाता विप्रास्त्रिभन्त्रयेत्” इतिवज्जिज्ञेयेति चत्कट-
कोटिकसम्भावनोपलक्षणं भविष्यज्जिज्ञेयस्य कर्मणः प्रत्यु-
द्वाहत्वात् । एवञ्च वृद्धिआङ्गं यदर्थं कृतं तत् कर्म
चेत् विज्ञातदिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि
क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिआङ्गं कर्त्तव्यमेव ।
“प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तदङ्ग-
स्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” इति छन्दोग-
परिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिप्रुतं “पूर्णे-
संवत्सरे आङ्गं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च
सपिण्डत्वं तेनैवावदिकमिष्यते” । अत्र पूर्णसंवत्सर-
क्रियमाणआङ्गाद् यथोभयनिर्वाहः तथाप्यष्ट-
सपिण्डनादप्युभयनिर्वाहान्न पूर्णसंवत्सरे आवदिका-
न्तरं कार्यम्” । तत्प्रायं विशेषः तत्प्रोक्तो यथा
“एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधा-
नात् तद्विज्ञतावपि सपिण्डीकरणे तद्विद्यमानात् यद्यपि
शेषाभावेऽपि पिण्डनिर्हन्तिरायाति तथापि “यद्योक्त-
वस्त्वसंप्राप्तौ याद्यं तदनुकारि यत् । यवानामिव गो-
धूमा ग्रीहीणामिव शाक्यः” इति छन्दोगपरिशिष्ट-
वचनात् “सुखाभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः” इति
न्यायाच्च सध्याद्यभावे गृहादिपहणवत् द्रव्यान्तरेणापि
पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भावे द्रव्यान्तरत्यागाय ।
अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “सहपिण्डक्रिया-
याम्” इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मित्री-
करणं यत्नेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्धये सुतरां तत्

तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्नि-
वृत्तिः पशुयागे "लाङ्घित निरस्यति सङ्गच्छिरस्यति" इत्या-
दावुक्ता । अतएव यज्ञवास्तुसूत्रप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो
यत्न वसति इति यज्ञवास्तुसमाख्यातुरोधेनाप्तं तदुक्त-
विनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गौभिलभाष्ये
उक्तः "प्राक् स्तिष्ठकृत आवापः" इति गोभिलसूत्रस्य
व्याख्यानेऽपि आउष्यते इत्यावापः प्रधानहोमः स तु
स्तिष्ठकज्ञोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे
त्वक्ते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः
मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टो तदाज्येनैव स्तिष्ठकज्ञोम इति
सरला । एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पति-
मिश्रोक्तं हेयम् । एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डमित्रय-
प्रकारो व्याख्यात उक्तः" ।

"पितरि पूर्वं ऋते तदृषाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे
ऋते यथा कर्त्तव्यं तथाह कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः
"पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्वाणासानुमासिकम् । असं-
स्कृतेन संस्कार्यौ पूर्वी पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र
संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धे न
शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं कुर्वादिति
विनिश्चयः" । पितुः सपिण्डतां कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि
पितामहप्रपितामहयोः सप्ते प्रतिभासविहितं पार्वणं
पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु
तयोः सपिण्डीकरणप्रेक्षा कार्या ननु सपिण्डनेनासंस्कृ-
ताभ्यां सह पिण्डैः कथं सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात्तदर्थं
तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन
सत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृतेनेति । उत्कर्षा-
पकर्षौ न कार्यावित्यनेन वचनेनेति । कथमसंस्कृतेन सह
संस्कार इत्यत्राह पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृतसपिण्डी-
करणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता
अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्वादिति शास्त्रनिश्चयः ।
अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्यम् । अत्र तु प्रेतीभूत
पितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहेकोद्दिष्टमेव । "अस-
पिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्" इति प्राशुक्तजाबाल-
वचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे
तेन सह न कार्यमिति तात्पर्यम् । अत्र आहुः स-
पिण्डने श्वशुरार्थश्वशुरयोः पिण्डौ कुशैराच्छादौ । तथा
च गार्ग्यः "पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
या सता हि ऋतैकत्वं कुशैरन्त्यन् पितृन् । श्वशुर-

स्यापती यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्दमैश्च सा
कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः" । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरय-
न्त्रिति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । पराचनं
गोभिलस्याङ्गसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रप-
जिते पतिते वा पितरि ऋतेऽपि न पितामहादिभि-
र्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव । "स्त्रे न
भर्ता सहेवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा
गता यस्माच्चरुमन्वाङ्गततः । तस्मिन् सति सुताः
कुर्व्युः पितामहा सहेव तु" । इत्यत्र तस्मिन् सतीति
आज्ञानर्हभर्तृपलक्षणम् । अतएव तस्याच्चेव तु जीवन्त्यां
तस्याः श्वश्रूति निश्चयः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजी-
वने तस्याः श्वश्रूक्तं न तु श्वशुरेणेति कचदयुक्तम् ।
एवं पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामग्रेण
"ये चात्र त्वामनुयांस त्वमनु तथैते स्त्रधा" इति मन्त्रो
न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके माह-
पक्षे श्रीदत्तादिभिसंस्कारान्तरं लिखितं न तु ये चात्रत्वा-
मिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके कृन्दोगावां माहपक्ष एव
नास्तीति वक्ष्यते" ।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तरानि यानि आह्वानि
षोडश । पृथङ्नेव सुताः कुर्व्युः पृथग्दूच्या अपि
कृत्वा । प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि आह्वानि षोडश ।
यथाकालन्तु कार्याणि नान्यथा सच्यते ततः" । पृथग्-
दूच्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्व्युः सुतरा-
मपृथग्धनाः पृथक् न कुर्व्युः किन्त्वपृथक् कुर्व्युः अत्र
विशेषयति सरीचिः । "ऋते पितरि पुत्रेण क्रिया
कार्या विधानतः । बहवः सूर्येदा पुत्राः पितुरेक-
वासिनः । सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तौ सर्वैरेव कृतं भवेत्" । पुत्रेणैव-
विशेषात् सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्त-
व्यतामाह बहव इति । ज्येष्ठेनापि सर्वेषां आतृणां
सत्करणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्त-
त्वे द्रव्यसंक्षेपेण च कृतं कर्म सर्वैरेव कृतमेव भवेत् ।
तदानीं द्रव्यसंक्षेपेण च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति कृत्वा
कर्त्तव्यम् । यदि तेन तत्र परिशुध्यते तदा स कृत्वा
भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन आह्वानं
कर्त्तव्यमिति आह्वयिवेकोक्तं युक्तम् । "पृथङ्नेव सुताः
कुर्व्युः रित्यनेन पृथक्करणस्य पथ्युदस्तत्वेनानधिकारात् ।
यथाकालमिति अथौचान्तद्वितीयदिनद्वादसमासकृतति-

येकाह्वयनप्रणामासद्वितीयसंवत्सरेषु । न च विधान-
सामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम्
तत्तत्कालानां द्वादशाहापेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात्
अत्र “यानन्यात् कुलाचारानां पुंसाञ्चैवावुषः क्षयात् ।
अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते” इति व्याघ्र-
वचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रादिज्ञात-
कटितमरणराष्ट्रोपप्लवादिस्नेहदेशादिगमनानुसारादेव
सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहपेक्षया प्रागुक्तनवममासा-
दिगौणकालपरिग्रहः । अथ वा यथाकालमित्यादिर्दृष्टव्यं
द्विजरापदेत्यनेनावश्यकनामकरणादिदृष्टव्यमेवापकर्षो
न त्वनावश्यकपुंसां द्वायापकर्षः कार्य इति तात्पर्यम् ।
अतएव लघुहारीतेन “तथैव कास्यं यत् कर्म वत्सरात्
प्रशमादते” इत्यनेन कास्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम् ।
अदि त्वावश्यकद्विनिमित्तनापकर्षः कृतस्तदा द्वापूसांदि
कास्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्तव्यमिति आहविवेकोऽप्येवं
यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्त-
स्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्वकर्तव्यश्रद्धानामपि
तदादिनदन्त्यव्यापदपकर्षः । “सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया
प्रेतक्रिया बुधैः” इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः
सपिण्डीकरणान्तत्वं प्रतीयते । अत्र दृष्टानिमित्तं विना
सपिण्डीकरणापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् “कृते सपिण्डीकरणे नरः
संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते”
द्विनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणदेव
प्रेतत्वपरीहारः तदर्थेऽप्यपकर्षात् एवचान्यनिमित्ताप-
कर्षे दृष्टिकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्ण-
संवत्सरकालतुल्यत्वात् । “अवर्कं संवत्सरात् दृष्टौ
पूर्णं संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न
तेषान्तु पृथक्क्रिया” इति शातातपवचनात् ।

सपिण्डीकृतं त्रिं सह पिण्डैः पित्रादिपिण्डैः सपिण्डैः
ततः चित्त-कर्मे णि क्त । यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं आहुं
कृतं तस्मिन् कृते जने “ये सपिण्डीकृताः प्रेताः” इति
शाताः स्मृतिः । [सोषातकीदृष्टे राजनिं ।

सपीतिक पु० सह समानः पीतकेन सहस्य सः । राज-
सपीति स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् सह एकत्र पीतिः ।

जात्यादीनां सह भोजने शब्दः । [तकीदृष्टे राजनिं ।

सपीतिका स्त्री सह पीतिर्वचनम् अत्र इत्थम् । हस्तिघोषा-
सप्तकी न० सप्तानामवयवेषु कर्तुं । सप्तसङ्ख्यायाम् । सप्त प्र-

माणमस्य कर्तुं । सप्तसङ्ख्यान्विते त्रिं । पूरणे कर्तुं ।
सप्तानां पूरणे च । [खलायाम् अमरः ।

सप्तकी स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क । जे-
सप्तचत्वारिंशत् स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शक० ।
(वातचक्षिण) सङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । एवं सप्तद-
शादयः सप्ताधिकतत्संख्यायां तत्संख्यान्विते च । पूरणे
उट् । सप्तचत्वारिंश तत्संख्यापूरणे त्रिं स्त्रियां ङीष्
एवं सप्तदशादयोऽपि तत्पूरणे एवं तमप् सप्तचत्वारिं-
शतम तत्पूरणे त्रिं स्त्रियां टाप् ।

सप्तच्छदं पु० सप्त सप्त ऊदाः प्रतिपक्षम् यस्य दृष्टौ संख्या-
शब्दस्य वीपसार्थता भाव्योक्ता । (कातिम) वृक्षे राजनिं ।
सप्तजिह्व पु० सप्त जिह्वा इव आस्वादसाधनानि अर्चिषो
यस्य । वङ्गौ त्रिका० । “काली कराली च अनोजवा च
सुलोहिता चैव रुधिरवर्णा । उषा प्रदीप्ता च क्षीण-
योनेः सप्तैव कौलाः कथिताश्च जिह्वाः” इत्युक्तानां सप्ता-
नामग्निज्वालानामेव तज्जिह्वात्वसुक्तम् । वज्रजिह्वानां
वर्णभेदः अवस्थानदिग्भेदश्च गणेशविमर्षिण्यां दर्शितो
यथा “हिरण्या तमहेमाभा मूलपाण्येर्दिशि स्थिता ।
वैदूर्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता । तरुणा-
दित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता । कृष्णा नीलाभ-
सङ्काशा जैर्हृत्वां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवा-
भासा वायव्यां दिशि संस्थिता । वज्ररूपा तथा ख्याता
दक्षिणोत्तरसंस्थिता” ।

सप्तज्वालं पु० सप्त कालीत्यादयः ज्वाला यस्य । १वङ्गौ
हेमच० । २सप्तार्चिरादयोऽप्यत्र अमरः । [यच्चे अमरः ।
सप्ततन्तु सप्तभिः भूरादिभिर्नहाव्याहृतिभिस्तन्त्यते तन-तन् ।
सप्तति स्त्री सप्तगुणिता, दशतिः त्रिं । (सत्तर) सङ्ख्यायां
२तत्संख्यान्विते च । ततःपूरणे उट् । सप्त तत्संख्यापू-
रणे त्रिं स्त्रियां ङीष् ।

सप्ततितम त्रिं सप्तनेः पूरणः तमप् । येन सप्ततिसंख्या
पूर्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप् ।

सप्तद्वीपा स्त्री सप्त जम्बूप्रभृतयोद्वीपाः यस्याः । जम्बूप्रभृ-
तिसप्तद्वीपयुतायां पृथिव्याम् । जम्बूद्वीपशब्दे १०४१८-इत्यम्
सप्तधा अव्य० सप्तन्+प्रकारे धाप् । सप्तप्रकारे ।

सप्तधातु पु० ष० व० । सप्तगुणिता धातवः । देहस्थेषु रसाक्ष-
मांससेहोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्या इमे
ज्ञेयाः पण्डितैः सप्त धातवः” इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु
राजनिं ।

सप्तन् पु० लि० । सप-तनिन् । (सात) संख्यान्विते २तत्सं-
ख्यायां महाभाष्यम् । [४० दृश्यम् ।

सप्तनाडीचक्र न० दृष्टिज्ञानार्थं चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३१

सप्तनामा स्त्री सप्त नामानि यस्याः डाप् । आदित्यभक्तायाम्
राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदृष्टे च ।

सप्तपत्त पु० सप्त सप्त पत्त्राणि प्रतिपत्तं यस्य । १सुहरदृष्टे

सप्तपदी स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः डीप् । विवाह-
काले मण्डलिकाद्यु गन्तव्येषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो
भवदेवभट्टोक्तो यथा 'तनो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा वधूं
सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत् ।
वधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां
नयेत् । जामाता च वधूं ब्रूयात् वामेन पादेन दक्षिणं
पादमाक्रमयेति' इत्यादि । अथैव कर्मणो विवाहनिष्ठा-
करत्वमुक्तं मनुना "पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दार-
लक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" ।

सप्तपर्ण पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्णम् । (कातिम) दृष्टे
अमरः । "सप्तपर्णो ब्रह्मक्षेत्रशतकुशाक्षजन्तुजित् । दी-
पनः श्वासशुल्भमग्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः स्रुतः" भावप्र०
तदुपगमा उक्ताः । २बज्जालुलतायां स्त्री रत्नमांडीप् ।
'प्राज्ञादाडिमखजू रम्हदितास' सशर्करम् । लालाचूर्णं
समध्याज्यं सप्तपर्णसुदाहृतम्' शब्दच० उक्ते श्ला-
घाभेदे न० ।

सप्तपाताल न० समाहारद्विगुः पातादि । "अतलं वितलं
श्वैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं
सप्त कीर्तितम्" इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधःस्थलोकेषु ।

सप्तप्रकृतिविकृति स्त्री ७००सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः ।
सांख्यसिद्धे महदहकारसहितसूक्ष्मपञ्चभूतहेतुशब्दादि-
तन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः
सप्त" इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रक-
तित्वम् प्रकृतिकार्यत्वाच्च विकृतित्वमासाम् ।

सप्तभद्र पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषदृष्टे शब्दच० ।

सप्तम लि०सप्तानां पूरणः मत् । येन सप्तसंख्या पूर्यते तस्मि-
न्नर्थे स्त्रियां डीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलाया ह्य-
सदृशरूपायां तिथौ च तिथिशब्दे ३२६१पृ० दृश्यम् ।

सप्तरक्त पु० सप्त रक्तानि प्रशस्तान्यस्य । "पाणिपादतले रक्ते
नेत्रान्तरनखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ता सप्त-
रक्ता" इत्युक्तेष्वनेषु रक्तावति जने ।

सप्तर्षि पु० ७०० । सप्त ऋषयः संज्ञात्वात् कर्म० । "सरोजि-

रतिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महा-
भाग ! सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु ।
मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ता १४५२ पृ०
दृश्यम् ।

सप्तर्षिमण्डल लि० इत० । आकाशे नित्यं भ्रूवनक्षत्रपरि-
भ्रमके नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे "सप्तर्षिमण्डलं
तस्माद्दृश्यते सर्वकोपरीति" पुराणम् । तच्चारादि
ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।

सप्तला स्त्री सप्तधा लाति ला-क । १नवमालिकायाम् अमरः
२चर्मकषायां शृङ्गायां ४पाटलायाञ्च भेदि० ।

सप्तशती स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुरा-
णान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयो-
दशाध्यायात्मके पन्थभेदे तन्मन्त्रविभागः चण्डीशब्दे
२८५५ पृ० दृश्यः । "मध्ये सप्तशतीं जपेदिति"
तत्र दर्शितवाक्यम् ।

सप्तशलाक पु० सप्त शलाकाकारा रेखा वत् । ज्योतिषोक्ते
विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकाकारितचक्रभेदे
चक्रशब्दे २८१०पृ०दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६१पृ०दृश्यम् ।

सप्तशिरा स्त्री सप्त शिरा अस्याः । ताम्बूलवक्त्रां राजनिभ

सप्तसप्ति पु० सप्त सप्तयोऽस्या यस्य । १सूत्र्ये हेमच० २वर्क-
दृष्टे च । सप्ताश्चादयोऽप्यत्र ।

सप्तसागर पु० ७०० । सप्तसंख्याताः सागराः । "नवनीत-
सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलालका" इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु
सप्त दृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्थायत्न कप् ॥
मत्स्यपुराणोक्ते स्तनामख्याते महादानभेदे मत्स्यपु०
२८६अ० तद्विधानं दृश्यम् ।

सप्तांशु पु० सप्त अंगवोज्ज्वलायस्य । सप्तजिह्वशब्दे "कालीक-
रात्री चेत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वज्रौ । [ग्रहे जटा० ।

सप्तांशुपुङ्गव पु० सप्तभिरंशुभिः पुङ्गव इव अष्टवत् । शनि-

सप्तार्चिस् पु० सप्त अर्चीभि यस्य । १वज्रो अमरः २चित्तज्ञ-
दृष्टे शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे लि० भेदि० ।

सप्ताश्व पु० सप्त अश्वा अस्य । १सूत्र्ये २वर्कदृष्टे अमरः ।

सप्ताश्ववाहन पु० सप्त अश्वाः वाहनान्यस्य । १सूत्र्ये २वर्क-
दृष्टे च "शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्यसप्तः ।

सप्ति पु० सप-ति । अश्वे अमरः ।

सप्तर पु० स्त्री० सप-वरन् पृषो० पस्य फः । (पुंटी) मत्स्ये
स्त्रीत्वे डीप् । "तस्यस्त्री चतुषफरोविचटितोरः" भाष्यः
अस्य तालव्यादितेत्यन्ये ।

सफल त्रि० सह फलेन सहस्य सः । अथर्वे २फलयुक्ते
च जटा० ।

सब ल त्रि० सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः ।

सामर्थ्यान्विते सैन्ययुक्ते श्रज्योऽपुनः बलात् “सबलेऽ-
वृत्ततो खस्ये राज्याग्निं सुखकीर्त्तयः” नील०ता० ।

सब्रह्मचारिन् पु० समानं ब्रह्म वेदपहणकालीनं व्रतं चरति
चरन्नि समानस्य सः । एकगुरुसकाशात् वेदाध्ययन-
काले तच्चिबन्धनसमानव्रताचारयुते अमरः ।

समर्था का स्त्री सह भर्ता पत्या सहस्य सः कण् । विद्या-
मानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः ।

सभा स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र गृहे ।

वह्नां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठायिजनसमूहे च अ-
मरः “यस्मिन् देशे निषीदन्ति विद्या वेदविदस्तयः ।

राज्ञः प्रतिज्ञतो विद्वान् ब्राह्मणस्तान् सभां विदुः” । विद्व-
त्संहतावपि सभापथ्यायपरिषच्छब्दमाह “तत्र विद्या-

हेतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयसाश्चमिणः पूर्वं
परिषत् स्याद्दशवरा” मनुः । ३दूते ४गृहे मेदि० ५समूहे

हेमच० । समूहपरत्वे इत० न० । दासीसभं नृपसभ-
मित्यादि । व्यवहारदर्शनार्थसमास्थानञ्च वीरमि० दर्शितं

यथा वृहस्पतिः “दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलदृष्टान्वितं
पृथक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षणप्राङ्मुख्येत्स-

भाम् । प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा” इति
लक्षणप्रां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम् । अग्न्य-

म्बुनेति सभाहारदन्तः । सभाया धर्माभिकरणत्वं
काल्पायन आह “धर्मशास्त्रानुसारेण अर्धशास्त्रविवेच-

नम् । यत्नाधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति” ।
तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः “यस्मिन् देशे इत्यादि” प्रागुक्तम्

त्वय इत्युपलक्षणम् अधिकांशमपि स्मृतत्वात् । तच्च
वक्ष्यते । अधिज्ञतो विद्वान् प्राङ्मुखः अत्र प्रविशेत्

सभाम् सभामेव प्रविश्येत्यादिवचनात् सभा मुख्यव्यवहार-
दर्शनस्थानम् । अन्यान्यसुख्यानि व्यवहारस्थानानावाक्या-

द्वगन्तव्यानि । “दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीदु
ऋगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ।

आरण्यास्तु स्तकैः कुर्युः सार्धिकाः सार्धिकैस्तथा ।
सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः । उभयानुस-

तञ्चैव गृह्यते स्थानभीषितम् । कुलिकाः सार्धसुख्याश्च
पुरग्रामनिवासिनः । ग्रामपौरगणत्रयेण प्रासादविद्युश्च

वर्गिणः । कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा” ।

इति । स्तकैरारण्याः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद् ये ग्रामे-
ऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्युः-

रुभयव्यवहराभिज्ञत्वात्तेषाम् कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः ।
सार्धौ ग्रामदेवयात्रादौ मिलितौ जनसङ्घः तन्मुख्याः

सार्धवाचादयः । पुरं मुख्यनगरम् तस्मादवाचीनो
ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोभेदः सार्धकुलिकादीनि

पञ्च स्थानानि तानि चारण्याकादीनामेव, ग्रामादीनि
दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थि-

तोजनः । पौरः पुरवासिनां समूहः “अग्रेण रज-
काद्यष्टादश हीनजातयः । चातुर्विद्यः आन्विजिज्ञा-

दिविद्याचतुष्टयोमेतः वर्गिणो गणप्रभृतयः । राज्ञः
सभाप्रवेशस्तत्रैव दर्शितः । तत्र मनुः “व्यवहारान् दिदृ-

क्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । सन्त्यजैर्मन्त्रिभिश्चैव वि-
नीतः प्रविशेत् सभाम् । तत्रासीनः स्थितो वापि पा-

णिमुद्यम्य दक्षिणम् । विनीतवेषाभरणः पश्येत् का-
र्याणि कार्याणाम् । प्रत्यहं देशदृष्टेः शास्त्रदृष्टेः

हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निवहानि पृथक् पृ-
थक् । धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्” इति ।

सभाज सेवने दर्शने च सक० प्रीतो अ० अद० चु० उभ० सेट् ।

सभाजयति ते अससभाजत्-त । अनेकाचत्वाच्च षोपदेशः
सभाजन न० सभाज-भावे ल्युट् । गमनागमनादिकाले सुखा-

नन्दप्रीतिसाधने सभापणे श्रृजने च अमरः ।

सभासद् पु० सभायां सीदति-क्रिप् । सामाजिके सभ्ये अमरः

तल्लक्षणमाह याज्ञ० “श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्य-
वादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मिले च वे

सभाः” इति । श्रुतेन सीमांसाध्याकरणादिश्रवणेन वेदा-
ध्ययनेन च सम्पन्नाः । धर्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदन-

शीलाः रिपौ मिले च सभाः द्वेषरागशून्याः एवंविधा
सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमान-

सत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः ।
अतस्तेषां सपादेवत्वात् साध्यायोऽध्येतव्यो यूपं क्षिन्ति

पुरोहितस्तं प्रकुर्वीतेत्यादिवत् सत्यपि कर्मस्तेऽनुद्देश्यत्वात्
तद्गतैकत्ववद्बहुत्वं विवक्षितम् । तच्च यद्यपि कथञ्च-

लन्यायेन त्वित्वात्तेषां चरितार्थं तथापि श्रुत्यन्तरोक्त-
बहुत्वविकल्पपरम् । तथा च वृहस्पतिः “लोकवेदचधर्मज्ञाः

सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्नोपविष्टा विद्याः स्तुः सा
यज्ञसदृशी सभा” इति । मनुना तु त्वय एवोक्ताः ।

“यस्मिन् देगे निधीदन्ति विप्रा वेदविदस्तथ” इति ।
 अत्र त्रिभ्योऽन्युनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्यौ इत्यत्र
 तात्पर्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात्
 सधर्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमाद-
 रणीयं गुणसाध्यैः । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्यानां पक्ष-
 तीति न्यायेन गुणवत्तत्त्वचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् । “यत्तु
 चत्वारो धर्मज्ञाः परितृप्तैर्विद्यमेव वा । सा ब्रूते यं स धर्मः
 स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः” इति योगीश्वरेण विषम-
 सङ्ख्यात्वमपि वक्तव्यमपि चानाहतम् । तत्तु पूर्वोक्तानां
 धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रकृताम् ।
 व्यवहारविषये तु तत्रवराणां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं
 विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव ।
 मनुवृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपदानात् । स तु सभ्यैः
 स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलै-
 रर्थशास्त्रविशारदैरिति” द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायने-
 नोपादानात् । नारदेन “राजा तु धार्मिकान् सभ्या-
 न्निबुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः
 पुङ्गवा इव । धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 सभाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः” इति ।
 विचार्य्यं श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यत्नं विचारितम् । ग-
 न्धर्व श्रेण्यविक्षातं गणाज्ञातं न्ययुक्तैः । कुलादिभ्यो-
 ऽधिकाः सभ्यास्तोभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः । सर्वेषा-
 मधिको राजा धर्मं यत्नेन निश्चितम् । उत्तमाधम-
 मभ्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्युपरि बुद्धी-
 नाञ्चरन्तीश्वरबुद्धयः” वर्णभेदोऽनाहतः ।
 शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा
 “वदुर्वर्णो भवेद्राजा योज्यस्तदुर्वर्णजः सदा । तदुर्वर्ण-
 एव युष्मिन् प्रायशः सङ्गवन्ति हि । व्यवहारविदः
 प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपो मित्रे सभा ये च
 धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । निरासृजा जितक्रोधकासलोभाः
 प्रियवदाः । राज्ञा ते च नियोज्याः स्युः सभ्याः सर्वास्तु
 जातिषु” “राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् निबुञ्ज्यात् सु-
 परीक्षितान् । व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा
 इव । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
 यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यत्रसदृशी सभा । ओतारो
 बणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः । अनियुक्तो नियुक्तो
 वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति । एकः शास्त्रमधीयानो विन्द्याज
 कार्यनिष्पेयम् । तस्माद् वज्रागमः कार्यो विवादिषू-

त्तमो नृपैः । स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्म-
 चिन्तकः । एकद्वित्रिचत्वारं व्यवहारानुचिन्तनम् ।
 कार्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा श्रेष्ठोत्तरैः सह ।
 अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्मवाक्यै-
 रञ्जयति स सभास्तारतामियात् । नृपोऽधिकृतसभ्याश्च
 सदतिगणकलेखकौ । हेमाम्यन्तु स्त्रं पुरुषः साधना-
 ज्ञानि वै दश । एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।
 न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसज्जिभा” ।

सभापति पु० इत० । सभायाः स्थापके नृपे “सभापतिश्च
 नृपतिरेव” दुर्गमध्वे नृहं कृत्यादित्यादिना वृहस्पत्या-
 दिभिः सभानिर्णयतद्वक्षणादेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश-
 तस्यैव विधानात्” वीरमि० ।

सभास्तार पु० सभां कृणाति कृ-अण् । १ सभ्ये अक्षरः ।
 “अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्म-
 वाक्यैरञ्जयति स सभास्तारतामियात्” शुक्रनीतिपरि-
 उक्ते २ सभ्यभेदे च । [कारके अक्षरः ।

सभिक पु० सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्य ठत् । द्यूत-
 सभिक पु० सभा द्यूतं प्रयोजनसस्य ईक । द्यूतकारे शब्दच०
सभोचित पु० सभा उचिता परिचिता यस्य । १ पण्डिते
 धनञ्जयः । २ सभायोग्ये त्वि० । [श्वित्र्यस्ये त्वि० जटा०
सभ्य पु० सभायां साधुः यत् । १ सामाजिके २ द्यूतकारे च
 सम् अव्य० सो-वा० कसु । १ धर्म्यगर्थे २ प्रकर्षे ३ सङ्गतौ ४ शोभने
 शब्दच० । ५ ससुच्ये हेमच० ।

सम त्वि० सम-अच् । १ समाने तल्ले २ सर्वे अक्षरः ३ साधो
 मेदि० (योङ्) ४ युष्मे “समेऽङ्गिते वगः” इति जीला०
 समतयाख्यातिषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु प्राशिक्षु च ।
 अतल्लेऽस्य सर्वनामता । गीतवाद्ययोरेककालभवे गाय-
 ककृत्तादिचालनरूपे इतालभेदे न० ७ शत्रुमित्रभिक्षे पक्षे
 प्रकृत्या० अन्ते देहतीया । समेन याति समं यातीत्यर्थः ।
समञ्ज अव्य० अच् । समोपम् अव्ययी० अच् । १ चक्षुःसज्जि-
 कर्षे तदस्यास्ति अच् । २ प्रत्यक्षविषये त्वि० ।

समकोण त्वि० समः कोणो यस्य । रेखागणितोक्ते सम-
 कोणयुक्ते त्रिकोणादौ । जैलशब्दे २१६० पृ० १५ अङ्क-
 चिह्निते दृश्यम् ।

समकील पुंस्त्री० इव० । समे त्रिका० स्त्रियां लोप् ।
समगन्धक पु० समान्तुल्यभागेन निवेशितागन्धाः गन्धयुक्त-
 द्रव्यास्तत्र कप् । कलिसमूहभेदे शब्दमा० ।

समगन्धिक पु० सप्तः सर्वदा तल्लेऽस्य उन् ।

उशीरे (वेणारमूल) राजनि० । [१ सकले अक्षरः २ पूर्णे च समग्रं त्रि० समं सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते अह-ड ।

समङ्गा स्त्री समज्यतेऽनया सम+अज-करणे घञ् टाप् ।

सञ्जिष्टायाम् अक्षरः । [तुल्यदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

समचित्तं त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य । सर्वत्र

समज न० समजत्यत्र सम+अज-आधारे अण् व्यभावः । १ वने

मेदि० २ समूहे ३ पशूनां संघे ४ मूर्खदण्डे च अक्षरः ।

समज्ञा स्त्री समञ्जन् सर्वत्र ज्ञायतेऽनया ज्ञा-क । कीर्त्तौ

अक्षरः । [अक्षरः २ कीर्त्तौ च रमानाथः ।

समज्या स्त्री सम+अज-क्यप् न वीभावः । १ सभायाम्

समञ्जसं त्रि० सत्यक् अञ्ज व्योचित्रं यत्र अच् समा० । १८-

चित्ते अक्षरः २ युक्ते च । प्रा० ष० । २ व्योचित्रे न० । ४ स-

माधाने त्रिका० । ५ अत्यन्ते अक्षरः ।

समगृह पु० गच्छीरे हारा० । [गुह्यतये राजनि० ।

समन्त्रय न० समं त्रयं यत्र । समभागयुते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समञ्जन् सर्वत्र ब्रह्मभावेनाऽभिज्ञतया

पश्याति दृष्ट-णिवि । सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव

श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन्” इति गीता ।

समदृष्टि स्त्री कर्म० । १ सर्वत्र तुल्यदर्शने । “दुःखे सुखे च

विमोक्षे ! या दृष्टिर्वर्त्तते सदा । तथा शत्रौ च मित्रे

च समदृष्टिः सा स्रुता” पञ्चपु० क्रिया० । १६ अ० । ६ व० ।

२ समदर्शिनि त्रि० ।

समधिकं त्रि० सत्यक् अधिकः प्रा० । अत्यन्ताधिके अक्षरः ।

समनियतं त्रि० समेन नियतः । व्यापकत्वे सति व्याप्य त्व-

युते गदा० । समव्याप्रादयोऽप्यत्र ।

समन्तं पु० सत्यक् अन्तः, स यत्र वा । १ सम्यगन्ते २ चीनायाञ्च

समन्ततस् अन्त्य० समन्त+तसिञ् । सर्वत्र व्याप्तौ अक्षरः ।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धनस्याः । क्षु-हीटश्चे अक्षरः ।

समन्तपञ्चकं न० समन्तात् पञ्चकं ह्रस्वपञ्चकं यत्र । कुरुक्षेत्र

स्थे तीर्थभेदे “त्रिःपञ्चकत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां

प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृदात् । स

क्षेत्रे तर्पयामास षट्गून् षट्गुण्डलोदहः” भा० व० । ११७ अ० ।

“तरन्तुकारन्तुकथोर्ध्वदन्तरं रामहृदानाञ्च सचक्रुकस्य च ।

एतत् कुरुक्षेत्रे समन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिस्थिते”

भा० व० । ८२ अ० ।

समन्तभद्रं पु० समन्तात् भद्रमस्य । बुद्धे अक्षरः ।

समन्तभुजं पु० समन्तात् भुज्ज्ते भुज-किप् । वक्रौ त्रिका०

समन्तात् अन्त्य० समन्त+आति । १ समन्ततइत्यर्थे शब्दमा० ।

२ सर्वत्र व्याप्तौ च ।

समन्वितं त्रि० सम+अनु+इण-क्त । सङ्गते ।

समपदं न० समं पदं यस्मिन् । धन्विनां समपदनिवेशनपू-

र्वके “स्थानानि धन्विनां पञ्च” इत्युपक्रम्य “अन्वथं

स्यात् समपदमि”त्युक्ते अवस्थानभेदे अक्षरः । २ रति-

बन्धभेदे पु० “योषित्पादौ हृदि स्याथ कराभ्यां पीडयेत्

स्नो । यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धः समपदः स्रुतः”

रतिमञ्जु० ।

समभिव्याहारं पु० सम+अभि+वि+आ+हृ-चञ् । १ सा-

हित्ये २ पूर्वोपरोभावे ३ शेषशेषिवाचकयोः सहोच्चारणे च

मीमांसकाः । [सहोच्चारिते । २ अव्यवहिते च ।

समभिव्याहृतं त्रि० सम+अभि+वि+आ+हृ-क्त । १ सहिते

समभिहारं पु० सम+अभि+हृ-चञ् । १ पौनःपुन्ये क्रिया

सातत्ये २ श्चशार्थे मेदि० “क्रियासमभिहारेण विरा-

ध्यन्तं सहेतकः” साधः ।

समम् अन्त्य० समं-अस्य । १ साहित्ये अक्षरः । २ एकदेत्यर्थे

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना” रघुः ।

समयं पु० सम+इण-अच् । १ काले २ शपथे ३ आचारे

४ सिद्धान्ते ५ अङ्गीकारे च अक्षरः । ६ क्रियाकारके

७ निर्देशे ८ सङ्केते ९ समाप्तायां मेदि० । १० सम्पादि ११ नि-

यमे १२ अवसरे हेमच० । १३ कालविज्ञाने शब्दच० ।

१४ नियमबन्धे अन्त्य० शब्दखेदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेय-

नियमबन्धे वात्स्या० । १५ शास्त्रे च ।

समया अन्त्य० सम+इण-आ । नैक्ये २ मध्ये च अक्षरः ।

समयाकारं पु० समयस्य सङ्केतस्याकारः । सङ्केते त्रिका० ।

समयाध्युषितं न० समयः आध्युषितो यत्र । सूर्यतारा-

रहितकाले “तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यवन्न दृश्येत समयोऽध्युषितश्च तत्” कर्मकात्या० ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयोऽध्युषिते तथा” इति मनुः ।

समयाशुद्धि स्त्री इत० । कालाशुद्धौ कालाशुद्धिश्च इत्यम्

समरं पु० न० सम+अ-आधारे अण् । युद्धे अक्षरः ।

समरम रतिबन्धभेदे “सजङ्घादयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पद-

द्वयम् । कनौ धृत्वा रमेत् काशो बन्धः समरमः स्रुतः”

रतिमञ्जु० ।

समरमूर्द्धन् पु० इत० । समरस्यापे ।

समर्चनं न० सत्यक् अर्चने प्रा० ष० । सत्यक्पूजने ।

समर्णं त्रि० सम+अर्ण-क्त । सत्यक्पीडिते ।

समर्थ लि० सम+अर्थ-अच् । शक्ते श्चिते च अमरः ।
सम्यगर्थः प्रा० सं० । श्रमशक्ताभीष्टे पु० । सङ्गतोऽर्थो
यस्य प्रा० सं० । "समर्थः पदविधिः" पा० परिभाषिते
सङ्गतार्थे समसादौ समासशब्दे दृश्यम् ।

समर्थन न० सम+अर्थ-ल्युट् । इदमित्यनेवेति निश्चयहेतु-
पन्यासेन निश्चायकव्यापारभेदे अमरः । युच् । तत्र, अश-
क्तोऽध्ववसाये च स्त्री । [तार देवादौ अमरः ।

समर्द्धक लि० समर्द्धयति सम+अर्द्ध-ण्वल् । इष्टफलदा-
समर्थ्याद् लि० सच्च मर्यादया सहस्य सः । शीमायुते
२ समीपे पु० मेदि० ।

समल न० सम्यक् समलम् । विद्यायां शब्दच० । सह मलेन
सहस्य सः । २ कलुषे लि० त्रिका० । [वतरणसोपाने ।
समवतार पु० समवतोऽर्थे तेऽनेन सम+अव+त-अच् । जला-
समवर्तिन् पु० समं वर्तते वृत्त-णिनि । १ यमे धर्मराजे
अमरः । २ सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि लि० ।

समवकार पु० सम+अव+कृ-आधारे अच् । नाटकभेदे
सा० द० उक्तो यथा

"वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवाचुराश्रयम् । सन्धयो
निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे । सन्धौ द्वावन्य-
योस्तददेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः
प्रख्याता देवदानवाः । क्लृप्तं पृथक् पृथक् तेषां वीर-
सुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दु
प्रवेशकौ । वीर्यङ्गानि च तत्र सुयथाकार्म त्रयोदश ।
गायत्र्युष्णिहसुखान्यत्र कृन्दांसि विविधानि च । त्रि-
ष्टङ्गारश्चकपटः काव्यं चायं त्रिविधः । वस्तु द्वादश-
नाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कम् । द्वितीयेऽङ्के च तिसृ-
भिर्द्विभ्यामङ्के तृतीयके । नाटिका षटिकाद्वयसूच्यते ।
विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र
धर्माधैकामैस्त्रिविधः षट्ङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः
कृत्रिमश्च देवजो विद्वजः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्चेतना-
चेतनैः कृतः" । तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मषट्ङ्गारः
अर्थभाभार्थकल्पितः अर्थषट्ङ्गारः । प्रहसनषट्ङ्गारः
कामषट्ङ्गारः । तत्र कामषट्ङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्य-
योस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः ।
समवकीर्यन्ते बहवोऽर्थे अस्मिन्निति समवकारः । यथा
ससुद्रमन्यनम् ।

समवाय पु० सम+अव-अण-अच् । १ समूहे अमरः २ मे-
लने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु जात्यादीनां संबन्धभेदे च

"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु
सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः" भाषा० "समवायं दर्शयति ।
घटादीनामिति अवयवावयवविनोः जातिव्यक्तगुणगु-
णिनोः क्रियाक्रियावतोऽनित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः
स स समवायः, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणम्
गुण क्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया वि-
शिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमाने संयोगादिबाधत् समवाय-
सिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं
वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवा-
देकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूप-
वत्तावुद्दिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपभावात् ।
न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदित
वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतत्वे घटानयनानन्तरमपि घटा-
भावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य
नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वै-
शिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, समं तु सते घटे पाकरक्तता-
दशायां श्यानरूपस्य नष्टत्वाच्च तद्वत्तावुद्भिः । वैशिष्ट्यस्या-
नित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यहं
तत्तत्कालीनतत्तद्गुणतत्तादिकं तत्तद्भावानां सम्बन्धः" ।

अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिकाः स च सम्बन्धो
नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकराश्चाहुः ।
समवायस्य प्रत्यक्षः "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्"
भाषा० । अतोन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव
सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः ।

समवायिजनक न० कारणभेदे "यत् समवेतं कार्यं" भवति
त्रेयं तु समवायिजनकं तत् "समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव
विज्ञेयम्" भाषा० । इदमेव उपादानकारणमिति सा-
ङ्ख्यवेदान्तिनश्चाहुः ।

समवायिन् लि० समवायोऽस्त्यल् । समवायसम्बन्धानुयोजिनि
यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्याणि ।

समवेत लि० सम+अव-इण-क्त । १ मिलिते २ समूहान्विते
न्यायोक्तेन समवायसम्बन्धेन शस्थिते च ।

समशनीय पु० सम्यगशनाय हितं कृ । विवाहोत्तरं दम्बयोः
सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके तद्विधानादि सं० त०
गोभिलोक्तं यथा "श्रोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं
कुर्वीत" "यदि विवाहे यन्नादिना सृष्टानिशा भूता तदा
तत्परदिने सम्यगशनाय क्रियते इति सम्यगशनीयं
स्थालीपाकं कुर्वीत" एवम् । तद्विधिविधानादि तत्र दृश्यम् ।

समष्टि स्त्री सम्+अश-व्याप्नो क्तिन् । १सम्यग्व्याप्नो २सम-
स्ततायाञ्च । कर्त्तरि क्तिच् । ३संघीभूते समस्ते पदार्थे
वेदान्तसा० “समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदभात् ।
तदभावात्तदन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया” पञ्चद० ।

समष्टि ष्ठी ल पु० समं तिष्ठति स्या-इलच् पृथो० प्रत्वं वा
दीर्घः । (गुंङिद्या) शाके अमरः ।

समस्तन न० सम्+अस-ल्युट् । १समासे २संज्ञे अमरः ।

समसूत्रपातन्याय पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने
यस्य तत्सम्बन्धमेवमुपार्थः स्थितानां यद्वाणां तत्सूत्र-
संलग्नैकदेशकालावच्छेदेन सहावस्थानं येन ज्ञायते तादृशे
न्याये “परः सन्निकर्षश्च उपार्थोभावापन्नसमसूत्रपातन्या-
येन राश्याकांशवच्छेदेन सहावस्थानरूपः” ति०त० रघु० ।

समस्त त्रि० सम्+अस-क्त । १संज्ञिमे २सकले अमरः ।
३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च ।

समस्य त्रि० समं तिष्ठति स्या-क । समभावेन तुल्यतया स्थिते
समस्यली स्त्री कर्म० । अन्तर्वेदिदेशे हेमच० ।

समस्या स्त्री समस्यते संज्ञिष्यतेऽनया सम्+अस-करणे क्यप् ।
संज्ञेपेण उक्तस्य लोकापादादेः परकृतेन खलतेन वा अव-
शेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमरः ।

समा स्त्री समयति विकलयति भावान् सम-अच्-टाप् ।
वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्ताङ्गोक्तता पाणि-
निना तु “समांसमां विजायते” इति सूत्रे एकवचनान्ता
निर्दिष्टा ।

समांसमीना स्त्री समां समां विजायते प्रकृते ख नि० अल
समांसमामित्यत्र कालाधारे द्वितीया । प्रतिवर्षं प्रकृ-
तायां गवि अमरः ।

समाकर्षिन् पु० सम्+आ+कृष-णिनि । १कर्तृदूरगमिनि
गन्धे अमरः । २सम्यगकर्षणकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीष् ।

समाख्या स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या-अङ् ।
१कीर्त्तौ अमरः २संज्ञायाञ्च । ३योगेनार्थबोधने “स्थानं
क्रमो योगबलं समाख्या” य स्त्रीदीपिका ।

समाघात पु० समाहन्यतेऽल सम्+आ+हन-आधारे घञ् ।
१युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यगघाते च ।

समाज पु० सम्+अज-घञ् न वीभावः । पशुभिन्नानां १समूहे
अमरः । २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः ।

समादान न० सम्+आ+दा-भावे ल्युट् । १सम्यगादाने
कर्मणि ल्युट् । २बौद्धानां निजकर्मणि सेदि० ।

समाधा स्त्री सम्+आ+धा-अङ् । १निष्पत्तौ २विवादभङ्गने

३पूर्वपक्षस्य सम्यगुत्तरातुगुणसिद्धान्तातुकूलतर्कादिना स-
म्यगर्थोपधारणे च । ल्युट् । समाधानमप्यत्र न० । तच्च
ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च ।

समाधि पु० सम्+आ+धा-कि । १समाधायां ध्येयवस्तुनि
एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३वचनाभावे
४नियमे च अमरः । ध्यानभेदस्य समाधिः यद्योक्तं पात०
सू० “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” सू० “तस्मिन् देशे
ध्येयात्मनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्त-
रेणापरान्तो ध्यानम्” भा० “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरू-
पमून्यमिव समाधिः” सू० “ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं
प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण मून्यमिव यदा भवति ध्येयस्व-
भाववेशात्तदा समाधिरित्युच्यते” भा० “ध्यानसाध्यं
समाधिं लक्षयितुं व्याचष्टे ध्यानमेवेति । ध्येया-
कारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्याना-
कारस्येति अतएवाह मून्यमिति । ननु मून्यं चेत्
कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति । अत्रैव हेतु-
माह ध्येयस्वभाववेशादिति । अत्रापि पुराणम् “तस्यैव
कल्याणाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननि-
ष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते” इति । ध्येयात् ध्यानस्य
भेदकल्पना तद्गीनमित्यर्थः” विवर० ।

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा

“नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमहयम् । तुरीय-
मक्षरं ब्रह्म अक्षरमक्षरं परं पदम् । अक्षरब्रह्मैव-
स्थानं समाधिरिति गीयते” गारुडे ४४अ० । “हादृश-
ध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तदप्रेत संयतो
सुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयमेव हि सर्वत्र
ध्याता तल्लयतां गतः । पश्यति हैतरहितं समाधिः
सोऽभिधीयते” २४०अ० । “इमं गुणसमाहारसनात्मत्वेन
पश्यतः । अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते”
योगवाशिष्ठे उपशमप्रक० । ५अर्थाखण्डारभेदे अलङ्का-
रशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम् । ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर० ।
७काव्यगुणभेदे सेदि० “ज्ञेयः प्रसादः समता साधुर्यं
सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ।
इति वेदभ्रमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृतः ।
एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते मौडुवर्त्मनि” काव्याद०
तस्योजस्यन्तर्भावः सा०द० उक्तो यथा “ज्ञेयः समाधिरौ-
दार्यं प्रसाद इति ये पुनः । गुणधिरन्तर्भावोक्तो ज्ञे-
यान्तर्भवन्ति ते” । समाधिरारोहावरोहजनरूपः ।

आरोहं चक्रे । अवरोहीऽपकर्षयोः क्रमो वैर-
स्थानावहो विन्यासः । यथा “चञ्चुजेत्यादि” । अत्र
पादत्रये क्रमेण वक्ष्य गाढता । चतुर्थपादे त्वपकर्षः ।

समाधात लि० सम्+धा+आ-क्त । १सस्यगृगर्विते २सस्य-
कशब्दिते च ।

समान लि० समानयति अन-अण् । १तुल्ये २साधौ ३एक-
स्मिन्नित्यर्थे “समानतन्त्रसिद्धः” गीत० “यत्समानाधि-
करणे”ति चिन्तामणिः । सम्+अन-णिच् । भुक्ताच्चादेः
समीकरणे नाभिदेशस्ये प्राणादिपञ्चकान्तर्गते ४वायुभेदे पु०

समानविभक्तिक लि० समानाविभक्तियञ्चात् कप् । स्वप्रक-
तिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे साजात्यञ्च प्रथमात्वादा
दिना । तेन वेदाः प्रसाधमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम् ।

समानविषयक लि० समानो विषयो यस्य णप् । तुल्यरूप-
विशेषप्रविशेषयताशास्त्रिणि ज्ञाने स च समाननिरूप्यनिरू-
पकभावापन्नविषयताशाली बोधः समानाकारकोऽप्यत्र ।

समानाधिकरण लि० समानमेकमधिकरणं यस्य । एकाधि-
१करणवृत्तिके स्वाधिकरणवृत्तिमति पदार्थे । २विभिन्नवि-
भक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च
“लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे” पा० लटोऽपि
प्रथमासमाधिकरण्यं विभिन्नविभक्तिराहित्यादुबोध्यम् ।
“समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः” पा० ।

समानाशौच न० कर्म० अवदृष्टिकालाभ्यां तुल्ये अशौचेयथा
क्षपिण्डजननाशौचतुल्यं सपिण्डान्तरजननाशौचम् एवं
त्रिरात्राङ्गास्य श्रुत्वसहितसपिण्डभरणाशौचतुल्यं तथा-
विधसपिण्डान्तरभरणाशौचं, जननभरणाशौचयोर्न तु-
ल्यता नापि स्नानापनेवाङ्गास्य श्रुत्वयुक्तपुत्रजननाशौचेन
क्षपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा यावदशौचाच्चा-
रत्नवर्णाद्याश्रितायुक्तमहागुरुभरणाशौचस्य सपिण्डभ-
रणाशौचस्य तुल्यता ।

समानोदक पु० समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य । “स-
मानोदकभावस्तु निवर्त्तता चतुर्दशात्” इत्युक्ते एकादशा-
वधिचतुर्दशपुरुषपर्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डशब्दे दृश्यम् ।

समानोदर्थ पु० समाने सदरे भवः यत् वा न सादृशः ।
१एकोदरजन्मादादौ २भगिन्या स्त्री वसरः । [सि०को०]

समाप पु० सत्यक् आपोवत् अच् समा० नि० देवयजनस्थाने
समापन न० सम्+आप-ल्युट् । १समाप्नो चरमकाल-
सम्पन्ने २परिच्छेदे श्वघे च मेदि० ३समाधाने विश्वः ।

५०० धरणिः ।

समापन्न लि० सम्+आ-पद-क्त । १समाप्नो २प्राप्ते ३क्षिति-
श्वघे च विश्वः । भावे क्त । ५समाप्नो न० ।

समाप्त लि० सम्+आप-क्त । १अवसानप्राप्ते २सत्यकप्राप्ते च
समाप्तपुनरात्तता स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्ते पुनरात्तता
अङ्गणम् । क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेषप्रवाचक-
पदस्य विशेषणान्तरार्थान्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदो-
षभेदे दोषशब्दे ३७६४८० दृश्यम् ।

समाप्ताल पु० समाप्ताय अलति पथ्यप्रोति अल-अच् । पत्नी
संक्षिप्तार्थः । [समाप्नो शब्दच० ।

समाप्ति स्त्री सम्+आप-क्तिन् । १अवसाने २समर्थने मेदि० ।
समायोग पु० सम्+आ+युज-घञ् । १संयोगसमवायरूपान्
द्विसम्बन्धे “लघेर्दृष्टिसमायोगादिति” पुराणम् । २प्रयो-
जने मेदि० ।

समालम्बिन् पु० समालम्बते सम्+आ+लजि-णिनि । भू-
तण्ये राजनि० । २समालम्बनकर्त्तरि लि० ।

समालम्ब पु० सम्+आ+लभ-घञ् सम् च । कुङ्कुमादिना
गात्रलेपने वसरः । ल्युट् । तल्लैवार्थे न० ।

समावर्त्तन न० समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत्-
करणे ल्युट् । वेदाध्ययनानन्तरं गाह्येष्ट्याय गुरुकुला-
दागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभि-
लोक्तो दृश्यः ।

समाविष्ट लि० सम्+आ+विश-क्त । १युक्ते २सनोऽभिनि-
वेशयुते अभोष्टकर्त्तव्यकर्मणि चित्तैकाग्रप्रविशेषयुक्ते च ।
समावृत्त पु० सम्+आ+वृत्-क्त । कृतसमावर्त्तनसंस्कारे
“अतःपरं समावृत्तः कुयार्द्धारपरिमहम्” याज्ञ० ।

समावेश पु० सम्+आ+विश-घञ् । १वह्नासमर्थानामेकत्र
वाक्यादौ व्यवस्थापने २कर्त्तव्येऽभिनिवेशे च ।

समावेशित लि० सम्+आ+विश-णिच्-क्त । कृतसमावेशने
समास पु० सम्+अस-घञ् । १संक्षेपे २समर्थने मेदि० ।

३समाहारे ४व्याकरणोक्ते ज्ञादिपदानामेकपदतासम्पादके
पदसाधुतार्थके ५संस्कारभेदे च यथा “समर्थः पदविधिः”
पा० “समर्थः संक्षुटार्थः सङ्गतार्थ इति यावत् । साज-
र्थञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्प्रमेकाधीभावश्च । तत्र स्वार्थव-
र्थवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा
व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुषइत्यादौ वाक्ये सत्यानाकाङ्क्षायां
सो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्ब-
ध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्च राज्ञो देवदत्तश्च च पुरुषः
नृपश्च राज्ञोऽश्वो धनञ्जयेत्यादि । इत्तौ तु नैवम् इत्तीनाम्

भेकाधीभावात् । एकाधीभावश्च विशेषविशेषणभावाव-
गाद्ये कोपस्थितिजनकत्वम् । तथा च राजपुरुषादिश-
ब्देन विशिष्टकार्यबोधकतया न तदैकदेशे षड्भादेरन्वयः
पुरुषांश्च विशेषणतयोपस्थितस्य नाद्यादिसम्बन्धिता रा-
जादीनाम् जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः
स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गु-
रुकृतमित्यादौ देवदत्तादिस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः
सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुराक एव ध्वज्यः यथोक्तं हरिणा
“ससुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संसृशाव-
यवास्ते तु युज्यन्ते तदता सह” इति । यदा सम्बन्ध-
शब्दार्थस्य पदार्थकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्ब-
न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धशब्दः सापेक्षो नित्यं
सर्वं समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तापि न
ह्रीयते” । अतएव वार्त्तिककृता “सविशेषणानां वृत्तिने
वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति” सा-
मान्यतो वृत्तिसतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभाव-
समिधाय “अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरु-
कुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि ग्रथकप्रयोगाय नञा
पथुदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समा-
नाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण
सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावाद् भङ्गप्राप्तिरिति । एत-
न्मूलकमेव प्राचां गाथा “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात्
समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तवि-
शेषणम् । प्रतियोगिपदादन्वत् यदन्वत् कारका-
दपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति ।
अत्रार्थ विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास-
इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थित्यविशेषस्य राजपुरुषादेः
सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः । समासे चाव-
यवशक्तौ च तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेषप्रविशेषणभावा-
द्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासभावादिकं वाचनिकं
कल्प्यम् तथान्याय्यधिककल्पना स्यादतः ससुदायशक्ति-
कल्पनम् यथोक्तं हरिणा “वृत्तानां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव
साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकाधीभाव आश्रितः ।
चकारादिनिषेधेऽप्य वक्तव्यमिति भङ्गनम् । कर्त्तव्यं ते
न्यायसिद्धं त्वज्जाकं तदिति स्थितमिति” । तथाहि द-
म्बादिविशिष्टवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समसो तु न
तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः ससुदायशक्तिपक्षे तु
सुक्ताधीनामप्रयोग इत्युक्त्यायादेव सिद्धम् । सामर्थ्ययो-

रमेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः
पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् ।
सम्बन्धलक्षणायास्तु किमपराङ्मसु विशिष्टलक्षणाया ।
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः
स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकृतं कर्माप्रकर्मेत्यर्थ-
बोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितज्ञानार्थस्य कर्त्तृविशेष्य
तौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्ष-
णास्वीकारे ससुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त
आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषण-
योगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति
वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादि
वक्तृविज्ञवापत्तिरतः ससुदाये शक्तिरित्यन्तत्वं विस्तरः ।
वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ् समासस्यासमर्थ-
समासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् अक्षर्यम्-
पश्येत्यादौ असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीचो राम
इत्यादौ बाणादेर्विग्रहार्थस्य गमककृतौ सापेक्षत्वेऽपि
तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम् मत्कृतसरला ।
“पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थान्नतो बोध्यः” सि०कौ०
“पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचन-
विशेषस्याविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धोति । तत्र
पदेति किम् वर्णाश्रये कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा
च तिष्ठतु दधि आनयान्नमित्यत्र दध्याश्रयेति पदयोः
सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव । मूलो
समर्थपदं बाणशक्तिमिति द्योतयन्नाह समर्थान्नत इति
समर्थेति किं पश्यति कण्ठं श्रितो राममित्यादौ समासो
मा भूत् वक्ष्यं कण्ठस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूत्
कण्ठशब्दादपत्यार्थकतद्धितः । इयञ्च परिभाषा समासकत्वं
तद्धितादिवृत्तिसात्त्वे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्” मत्कृतसरला ।
स च समासः षड्विधः ।
“सुपां सुपा तिङा नास्त्रा धातुनाऽप्य तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः” (सुपां
सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम् । राजपुरुष इत्यादिः ।
(सुपां तिङा) । पूर्वपदं सुबन्तसुतरं तिङन्तम् । पर्य-
भूषयत् । “गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः” इति
वार्त्तिकेण समासः । (सुपां नास्त्रा) कुम्भकार इत्यादि ।
“उपपदमतिङि”ति समासः । स च “गतिकारकोपपदानां
कङ्क्षिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति” परिभाषया
भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राग्-

त्यर्थः । अन्यथा चनेत्रीतीत्यादौ नञोपासुपपत्तेः ।
 (सुपां धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम् ।
 कटप्रः आद्यतन्तः । “किव्वचिप्रच्छ्रायतस्तुकटपञ्ज-
 शीणां दीर्घचेति” वार्त्तिकत्वात् समासः । “तिङां तिङा”
 पिवतस्तादता । पचतश्च्यतेत्यादि । “आख्यातमाख्या-
 तेन क्रियासातत्ये” इति मयूरव्यंसकाद्यान्तर्गणसूत्रात्
 समासः “तिङां सुबन्तेन” पूर्वपदं तिङन्तसुत्तरं सुबन्तम् ।
 जहिसत्त्वः । “जहिकर्मणा बह्वलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तार-
 चाभि दधातीति” मयूरव्यंसकाद्यान्तर्गणसूत्रात् समासः ।
 अयं षड्विधोऽपि समासः, “सह सुपा” इत्यत्र योगवि-
 भागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ । स्वयं
 भाष्यादिसिद्धतद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभाग-
 स्वाव्याप्तादिभिस्तत्त्वज्ञानस्य प्रायिकत्वं दर्शयति” ।
 “समासस्तु चतुर्हेति प्रायोवादस्तथाऽपरः । योऽयं पूर्व-
 पदार्थादिप्राधान्यविषयः स च । भौतपूर्व्यात् सोऽपि
 रेखागवयादिवदास्थितः” । चतुर्थी कव्ययीभावतत्पुरुष-
 इन्द्रबह्व्रीहिभेदात् । अयं प्रायोवादः । भूतपूर्वः
 इन्द्रभूः अयतनः वागर्थविवेक्यादासम्पत्तात् । तथा पूर्व-
 पदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः
 सर्वपदार्थप्रधानो इन्द्रः । अन्यपदार्थप्रधानो बह्व्रीहि-
 रित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गां रूपप्रति-
 कर्त्तृपिप्पली द्वितीयाः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभि-
 चारात् । तथाहि उन्मत्तगङ्गामित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थ-
 प्रधान्यादुबह्व्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्या-
 प्तिश्च । “अन्यपदार्थं च संज्ञायामिति” पा० समासः ।
 रूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्ष-
 णातिव्याप्तिरव्ययीभावव्याप्तिश्च । “रूपः प्रतिना मा-
 त्त्वार्थे” पा० समासः । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्व-
 पदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च
 “अर्द्धं नपुंसकमिति” पा० समासः । एवं पूर्वकाय-
 इत्यादौ द्रष्टव्यम् । द्वितीया इति बह्व्रीहावुभयपदार्थ-
 प्राधान्यात् इन्द्रातिव्याप्तिः बह्व्रीहाव्याप्तिश्च । शशकुशप-
 लाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहाराव्यपदार्थप्राधान्यादुबह्व्रीहा-
 तिव्याप्तिर्द्वन्द्वव्याप्तिश्च स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययी-
 भावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम् ।
 असम्भ्रमसौमित्राह भौतपूर्व्यादित्यादि । रेखागवया-
 दिनिष्ठलाङ्गूलादेर्विषयपञ्चलक्षणत्ववेदेषामपि न समास-
 लक्षणत्वम् । बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः” वैया०

शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकसक्तं
 यथा “यादृशस्य महावाक्यस्यान्वयार्थनिर्णयार्थकः । यादृ-
 शार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः” । “यादृशमहावाक्यो-
 त्तरस्त्वन्तादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयतः शालि-
 बोधे हेतुस्तादृशं तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाञ्च-
 कादिकन्तु पाककलादर्थकं वाक्यमपि स्वचटकानेकनामल-
 भ्यतादृशार्थकत्वविरहाच्च महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छि-
 न्नप्रत्ययार्थस्यान्यबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य
 सहत्वं वाच्यं तेन उपकुम्भ्यादौ नाव्याप्तिर्न वा नील-
 घटत्वत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । क्षीर-
 पायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नकदर्थस्यान्यबोधे समर्थो-
 ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्य-
 स्याप्रत्ययात् । राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
 पुरुषस्य भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधक-
 त्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायं पाय-
 मित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थ-
 स्वैवान्वयबोधको न तु त्वादित्यर्थस्य प्रत्यायेत्यादौ
 समासव्यपदेशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः”
 विभजते “स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।
 यद्योपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सम्प्रभा मतः । “स चायं
 निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबह्व्री-
 हिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः
 समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः । सङ्गाशनिभ-
 नीकाशादीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्था-
 न्वितस्त्वैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तत्वमेव
 चेतस्य समासान्तरादिशेषः । ननु यदि षड्विधः सम्प्र-
 विधो वा समासस्तदास्य षड्विधत्वोक्तिः प्राचानसङ्गतेत्यत-
 स्तामुपपादयति” । “पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः
 पुनः । प्राच्यैः षड्विधः प्रोक्तः समासो वामटादिभिः ।
 “कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्व-
 पदप्रधान उच्यते यथा प्राप्ताज्यार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादि-
 कस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भ्यादाव्ययीभावः पुरुषसिं-
 हादिकर्मधारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव
 मध्यपदप्रधानो यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेद-
 केत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादिविषये
 मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बह्व्रीहिरेवेत्यस्य
 तत्पुरुषादेर्बह्व्रीहानगर्भत्वाभावे तात्पर्यमित्यप्ये व्युत्पाद्य-
 त्वात् । कश्चिदत्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादत्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगम्यादिरव्ययीभावश्च । कश्चित् सर्वपदार्थधर्मि-
कबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतेरेतरदन्तो द्वन्द्वमात्रं
वा । कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वादित्य-
पदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः स्वलेखवाद्यव्ययीभावश्च ।
तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न
विरोधः । नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमस्ति
यदुक्तं जयादित्येन विभक्तिमात्रप्रक्षेपाच्चिजान्तगतनामसु ।
स्वार्थस्वाबोधबोधभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति ।
ज्ञानगतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यत्त्वर्थस्वार्थबोधः
स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मल्लिकासुरादिः कृष्णः
सर्पे मल्लिकाया निः न सुर इत्यादितस्तत्त्वभ्यस्य वैजा-
जाल्यादिरप्यहात् । यत्त्वभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा
राजपुरुषपूर्वकायादिः तत्त्वभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्व-
कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । स्फुरहाणी चलच्चैव
इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्ती
बाणीत्यादिविग्रहस्य बाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधा-
जनकत्वेऽपि स्फुरदभिज्ञवाग्यादावेकत्वादिवोधकत्वमादा-
यैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तीं बाणीमित्यादिवाक्य-
स्यैव तत्त्व विग्रहत्वसम्भवाच्च । विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य
बोधकत्वं तत्त्वं न तु समासे विग्रहार्थस्य । विग्रहलभ्य-
योर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्थ्येण प्रायशः समासबोध्य-
त्वात् । अतएव यत्त्व समासे तयोर्व्यञ्जकसङ्गावस्तत्ताव-
गमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा पुरुष इ-
त्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययवतिच्चादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः
सत्त्वात् तथा अक्षपरि प्रिययुवा हस्यश्चमित्यादावेक-
त्वादेः अक्षगलाकारेकत्वं एवाव्ययीभावस्य युष्मदक्षदो-
र्हित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव समा-
हारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तेः “सङ्ख्या तु
व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् । यत्त्व तु व्यञ्जक-
किञ्चित्तत्वं सङ्ख्या प्रकाशते । शलाकापरि हस्यश्च” पूर्व-
कायोऽर्हपिप्रतीतिः । पूर्वादेरर्हस्य च ऊसर्धैकत्वमन्त-
र्भावैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ
कण्ठेकालादौ चालुक्य समासे सुपः सङ्ख्यावगतेऽपि
न क्षतिः तत्त्व व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि सङ्ख्या न बुध्यते
इति समासशक्तिवादिनः प्रातङ्गलाः । अधिकं तत्त्व दृश्यम्
समासकृते लि० सम्+आ+सन्ज-क्त । १संयुक्ते २अत्यन्ता-
सक्ते ३अभिनिविष्टे च ।

समासकृत् पु० सम्+आ+सन्ज-घञ् । १संयोगे २अत्यन्त-
निवेशे च ।

समासवत् पु० समास+अख्यर्थे सत्पु मस्य वः । १व्याक-
रणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २संक्षेपयुक्ते लि० ३तुन्दहत्वे
पु० शब्दच० समासेन तुल्यं वति । ४समासतुल्याक्रियायां
ख्यम् । [निकटस्थिते श्राम्ने लि० ।

समासादित लि० सम्+आ+सद+अच-क्त । १संयगादृते
समासान्त पु० इत० । व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयवे तत्त्व-
त्योत्तरविहितविधिस्य अनित्यः “समासान्तविधिरनित्यः”
परिभा० ।

समासार्थो स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितोयस्याः । १स-
मस्यायाम् अमरः । इत० । २समासबोध्यार्थे पु० ।

समाहार पु० सम्+आ+ह-घञ् । १संयुक्ते अमरः २अत्य-
ङ्गतावयवभेदे समूहे समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वत्वादिनैव
समूहस्य बोधात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वन्द्वशब्दे
३७८२ पु० द्विगुशब्दे च ३८१३ पु० दृश्यम् ।

समाहारद्वन्द्व पु० व्या० उक्ते समासभेदे ३७८२पु० दृश्यम् ।

समाहारद्विगु पु० व्या० उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे ३८१३पु०
दृश्यम् ।

समाहित लि० सम्+आ+धा-क्त । १कृतसमाधौ २आहिते
३प्रतिज्ञाते मेदि० ४निष्पन्ने धराणिः ५युद्धे शब्दच० ।
६कृतसमाधाने । भावे क्त । ६समाधाने न० ।

समाहृत लि० सम्+आ+ह-क्त । १संगृहीते २एकत्वस्थीकृते ।

समाहृति स्त्री सम्+आ+ह-क्तिन् । १संक्षेपे २संयुक्ते
अमरः । ३संयुक्ते च ।

समाहृत्य पु० समाहृत्यते सम्+आ+हृ-अच् आत्माभावः ।
१आह्वाने २प्राणिकरणकटूते च “प्राणिकः क्रियमा-
णस्तु स विज्ञेयः समाहृत्यः” इति मनुः । ३तदधि-
कारेण प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे ३७७४पु०दृश्यम् ।

समाह्ता स्त्री समा-आह्ता यस्याः । १गोत्रिह्वाहत्वे शब्दच० ।
प्रा०स० । २समाख्यायाञ्च । [शब्दर० ।

समिक न० सम्-इण-डि संज्ञायां कन् । शेषाक्षे (वह्वा)

समित् स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण-आधारे क्तिप् । युद्धे अमरः

समिता स्त्री सम्+इण-क्त । १गोधूमचूर्णभेदे “गोधूमा
धवला धौताः कृष्टिताः शोषितास्ततः । प्रक्षिप्तास्ततः
विनिष्पिष्टाश्चलिताः समिताः स्रुताः” राजनि० । २स-
ङ्गते लि० ।

समिति स्त्री सम्+इण-आधारे क्तिन् । १समायासु अमरः

२युद्धे ३सङ्घे च मेदि०। आर्हतमतसिद्धे प्राणिपीडापरि-
हारेण सम्यग्गमने सा च पञ्चविधा अर्हतशब्दे १८५
पु० दृश्यते। [श्चाङ्गतौ सत्तिप्रसा०।

समिध पु० सम+इण-थक्। १वङ्गो २युद्धे च सि०को०।

समिध् स्त्री समिध्वतं जनया सम+इन्-करणे क्तिप्। १काष्ठे
२होनीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं कृद्गो०। “नाङ्कुडादधिका
नोना समित् स्थूलतया क्वचित्। न निर्वृत्तत्वचा
चैव न सकीटा न पाटिता। प्रादेशान्नाधिका नोना
न तथा स्त्रादिशाखिका। न सपत्ना न निर्वीर्यां हेमेषु
च विजानता” इति। तस्य निषिद्धलक्षणं यथा
“विशीर्णां विदला हस्ता वक्राः स्थूला द्विधाकृताः।
कृमिदंष्ट्रा दीर्घाश्च समिधा नैव कारयेत्” तत्र दोषो
यथा “विशीर्णयुक्तयं कुर्याद्विदला सुवनाशिनी। हस्ता
नाशयते पत्नीं वक्रा वन्धुविनाशिनी। कृमिदंष्ट्रा रोग-
करो विद्वेषकरणी द्विधा। पशून् मारयते दीर्घा
स्थूला चार्धविनाशिनी” तन्त्रसा०। [लिका०।

समिध पु० समिध्यते सम+इन्-क। १काष्ठे २वङ्गो च

समिध्वन पु० सम+इन्-करणे ल्युट्। १काष्ठे शब्दच०।

भावे ल्युट्। २सम्यग्दोषौ च।

समीक न० सम-ईकम्। युद्धे अमरः।

समीकरण न० अमरः समः क्रियतेऽनेन सम-चित्+क ल्युट्।
बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातसंख्यानां यावत्तावदादीनाम-
व्यक्तराशीनां संख्या ज्ञानार्थं। प्रक्रियाभेदे २तल्लक्षण-
तापादने च।

समीक्ष न० सम्यगोक्षतेऽनेन घञ्। १साङ्ख्यदर्शने लिका०।

भावे घञ्। २पर्यालोचने ३सम्यग्ज्ञाने च पु०। अ।

समीक्षायत्न। ४उत्ते ५बुद्धौ मेदि०। ह्रीमांसाशास्त्रे
७यत्ने च स्त्री शब्दच०।

समीक्ष्यकारिन् त्रि० समीक्ष्य पर्यालोच्य करोति क-णिनि
उप०। वस्तुस्वरूपपर्यालोचनपूर्वककार्यकारकै।

समीच पु० सम+इण-चट् कित् दीर्घव। १संयुक्ते २हरिण्यां
स्त्री डोप् उज्ज्वलद०। ३वन्दनायां स्त्री लिका०।

समीचीन त्रि० सम्यग्भवः सम+चनृच-क्तिप् ततः ख सतः
समिः अक्षरकारलोपे पूर्वपददीर्घः। १यथायं २साधौ
३सत्ये न० हेमच०। ४सत्ययुते त्रि०।

समीनिका स्त्री सभां प्राप्य प्रसूते ख ततः स्वार्थे क।
प्रतिवर्षं प्रसूतायां सभां समीनायां गवि शब्दच०। अमरः

समीप त्रि० समीकता आपोऽल अच् समाख्यात ईत्त्वम्। निकटे

समीर पु० सम्यक् ईरयति नोदयति सम+ईर-अच्। १वायौ
अमरः। २समीरुजे राजनि०। पृष्ठो०। समीरोऽप्यत्र
राजनि०। [१पथिके मेदि०। भावे ल्युट्। सम्यगुक्तौ न०।

समीरण पु० सम+ईर-ल्युट्। १वायौ २मरुवकवृक्षे अमरः
समीरित त्रि० सम+ईर-क्त। १कथिते २उच्चारिते “चतु-
सुखसमीरिता” कुमारः।

समीहित त्रि० सम+ईह-क्त। १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टिते न०।

समुख त्रि० सह मुखेन मुखव्यापारेण वा सहस्य सादेशः।

१वावट्टके हेमच०। २वाग्मिनि च।

समुचित त्रि० सम+उच-क्त। सम्यग् उपयुक्ते समञ्जसे।

समुच्चय पु० सम+उद्+चि-अच्। १द्विवादीनां राशौ अमरः
परस्परानुरूपेणासनेकेषामेकांशान् श्रित्यादावत्यये च
यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः
परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने कृत्तव्यः।
तद्वाचकश्च प्रायेण चकारः क्वचित् तथादिशब्दोऽपि।
३सङ्घाहारे शब्दच०।

समुच्चित त्रि० सम+उद्+चि-क्त। ज्ञतसमुच्चये “समुच्चित-
फलकामनानामि”ति विविधरूपे गदाधरः।

समुच्चिच्चार पु० सम+उद्+चर-अप् घञ् वा। सम्यगुच्चा-
रणे २सम्यक्त्यागे च। [पाटने च।

समुच्छेद पु० सम+उद्+छिद-घञ्। १विनाशे २सखलोत्-

समुच्छे(च्छा)य पु० सम+उद्+छि-अच् घञ् वा। १अत्यु-
च्चतो २विरोधे ३उत्सर्पे च मेदि०।

समुच्छित त्रि० सम+उद्+छि-क्त। अत्युच्चते।

समुच्छलित त्रि० सम्यक्+उच्छलितम् सम+उद्+ञ्-क्त वा।
समन्तात् विस्तीर्णे (कृयलापि) “समुच्छलितविभ्रम-
गतिः” काव्यप्र०। [युक्ते २प्रत्युज्जोविते च।

समुच्छसित त्रि० सम+उद्+ञ्-क्त। १सम्यगुच्छास-

समुच्छास पु० सम+उद्+ञ्-घञ्। सुखनासिकाभ्यां प्रा-
णवायोर्व्यापारे। [गुह्यमने।

समुज्झित त्रि० सम+उज्झ-क्त। त्यक्ते अमरः। [२सम्य-

समुत्क्रम पु० सम+उद्+क्रम-घञ् न टडिः। १जड्गमने
समुत्क्रोश पु० स्त्री+सम्यक् उत्क्रोशति उच्चैः शब्दायते सम+

उद्+क्रुश-अच्। १तुरगविहगे शब्दच० स्त्रियां डोप्।
भावे घञ्। २अत्युच्चैः शब्दे। [स्यगुत्पन्ने २उत्थिते च।

समुत्थ त्रि० सम्यगुत्थिति सम+उद्+स्था-क सुख थः। १स-

समुत्थान न० सम+उद्+स्था-करणे ल्युट् सत्य थः।

१सद्योगे २उत्ताबने श्ल्याधिनिर्णये च मेदि०।

समुत्पत्ति स्त्री सम्+उद्+पद-क्तिन् । समुद्भवे ।

समुत्पन्न लि० सम्+उद्+पद-क्त । समुद्भूते ।

समुत्पाट पु० सम्+उद्+पट-ञच् । उन्मूलोत्कर्षणे ।

समुत्पाटित लि० सम्+उद्+पट-क्त । उन्मूलिते ।

समुत्पिञ्ज लि० सम्+उद्+पिञ्ज-ञच् । १ अत्याकुले हेमच०

० आकलनसैन्ये पु० अमरः ।

समुत्सर्ग पु० सम्+उद्+सृज-ञच् । सस्यकल्याणे ।

समुत्सुक लि० सस्यगुत्सुकः प्रा०स० । १ अत्यन्तोत्सुके इष्ट-
वस्तुलाभाय त्वरान्विते ।

समुत्सृष्ट लि० सम्+उद्+सृज-क्त । सस्यकल्याणे ।

समुत्सेध पु० सम्+उद्+सिध-ञच् । १ अत्युन्नतो २ अति-
स्फोततायाञ्च । [अमरः ।

समुदक्त लि० सम्+उद्+अनच-क्त । कृपादेरुद्भूतजलादौ

समुदय पु० सम्+उद्+इण-ञच् । १ समूहे अमरः २ युद्धे
१ समुद्रमे मेदि० ४ दिवसे शब्दर० । ज्योतिषोक्ते पूजने

न० । १ षड्भाषीचक्रस्थे जन्मतारवधिके अष्टादशनक्षत्रे

चक्रशब्दे पु० दृश्यम् । वज्रलः समूहे युद्धे पु० अमरः ।

पृष्ठस्थसैन्ये अजयः अत्युन्नतो मेदि० ।

समुदागम पु० सम्+उद्+आ+गम-ञच् न वृद्धिः । सस्य-
गच्छने त्रिका० । [त्रिका० । २ सस्यगाचारे च ।

समुदाचार पु० सम्+उद्+आ+चर-ञच् । १ अभिप्राये

समुदित लि० सम्+उद्+इण-क्त । १ प्राप्तसंभूतौ पदार्थे
सम्+उद्+कर्माणि क्त । २ सस्यकक्षिते ।

समुदीरण न० सम्+उद्+ईर-क्त । सस्यकक्षणे ।

समुदीरित पु० सम्+उद्+ईर-क्त । सस्यकक्षिते ।

समुद्र पु० सम्+उद्+गम-ङ् । १ समुद्रके हेमच० २ संज्ञे
वकारकदार्थे ३ सन्नेन सञ्ज्ञिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः

समुद्रम पु० सम्+उद्+गम-ञच् न वृद्धिः । १ ऊर्द्धगतौ
० समुद्रवे च ।

समुद्गीत लि० सम्+उद्+गी-क्त । उद्गीर्णिते । [धिते च ।

समुद्गीर्ण लि० सम्+उद्+गी-क्त । १ वसिते २ उत्तोन्निते ३ क-

समुद्दिष्ट लि० सस्यक् उद्दिष्टम् उद्+दिश-क्त । सस्यगुद्देश-
विषये पदार्थे "तत्समुद्दिष्टं कर्मेति" संज्ञिप्रसारः ।

समुद्देश पु० सस्यक् उद्देशः उद्+दिश-ञच् । सस्यगभिसंख्यौ ।

२ सस्यगुद्देशे च यथा "वाक्यवादो जातिषुद्देशे" मञ्जूपा

समुद्भूत लि० सम्+उद्+हृ-क्त । १ अत्यन्तप्रगल्भे अत्यन्ता-
विनीते अमरः २ समुद्गीर्णं हेमच० ।

समुद्भरण न० सम्+उद्+हृ-ल्युट् । १ उत्तोलने कृपादर्ज-

लोद्भयने २ भुक्तान्नस्य वसने ३ उन्मूलने च । कर्मणि
ल्युट् । ४ वान्ते-अन्नादौ पूसन्मूलिते च अमरः ।

समुद्भूत लि० सम्+उद्+हृ-क्त । १ अपनीते २ समुत्कीर्णे
मेदि० ३ उत्तोलिते ४ उन्मूलिते च ।

समुद्भूत लि० सम्+उद्+हृ-ञच् । १ वसनकारिणि २ उन्-
मूलयितरि ३ उत्थापके ४ हृतद्रव्यस्य पुनरादायकर्तरि च

समुद्भव पु० सम्+उद्+भू-ञच् । सस्यत्पत्तौ ।

समुद्भूत लि० सम्+उद्+भू-क्त । सस्यत्पत्ते ।

समुद्भूत लि० सम्+उद्+भू-क्त । सस्यत्पत्ते ।

समुद्भूत लि० सम्+उद्+भू-क्त । सस्यत्पत्ते ।

समुद्र पु० सम्+उद्+क्लोदेने रक्, सम्+उद्+रा-क वा ।

१ खनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमरः । सह समुद्रा

२ समुद्रासञ्ज्ञिते लि० "बभौ मरुत्वान् विवृतः समुद्रः

बभौ मरुत्वान् विवृतः समुद्रः" इति भट्टिः । ३ शब्दां

४ शब्दाञ्च स्त्री टाप् राजनि० । सागरस्य ब्रह्मणो

मेढ्रात् उद्भवः "आस्यात् वाक्, सिन्धो अमेढ्रात्" भाग०

१।२ अ० । स च समविधः "भवणेषु सुहारासर्पिर्दधिदुग्ध-

जलार्णवाः" समुद्रनामनिवृत्तिः तद्गुणादिकारणञ्च

मत्स्यपु० १२२ अ० उक्तं यथा "अपाञ्चैव समुद्रेकात्

समुद्र इति संज्ञितः । उदयतीन्द्रौ पूर्णं तु समुद्रः पूर्यते

सद्वा । प्रचीयमाणे वज्रले क्षीयतेऽस्मिन्निते च वै । आ-

पूर्यमाणो ह्युद्धिरात्मनैवापि पूर्यते । ततो वै क्षीय-

माणे तु स्वात्मन्येव क्षपां क्षयः । उद्धीयन्तेऽग्निसंयोगा

दुष्कास्त्रापो यथा स्वयम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि व-

र्जते शशिनोदये । अन्यनानातिरिक्तात्वात् वर्ज्यन्त्यापो

ह्युत्सन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दोः पक्षयोः शुक्लक्षणयोः ।

क्षयवृद्धौ समुद्रस्य शशिवृद्धिष्वप्ये तथा । दृशोत्तराणि

पश्चाद्वरज्जुलानां शतानि च । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः

समुद्राणाम् तु पर्वसु" ।

समुद्रकफ पु० समुद्रस्य कफ इव । जलधिफेने त्रिका० ।

समुद्रकान्ता स्त्री इत० । १ पृक्कायां राजनि० । २ नद्याञ्च

हना० समुद्रमिषादयो नद्याम् ।

समुद्रगा स्त्री समुद्रं गच्छति गम-ङ् । १ नद्यां हेमच० ।

"सर्वा नद्याः समुद्रगा" इति पुराणम् । साक्षात् पर-

स्परया वा सर्वासां जलधिगामित्वात् तथात्वम् । सा-

क्षात् समुद्रगा च गङ्गादिः "सर्वा नद्यो रजोयुक्ता

वर्जयित्वा समुद्रगाः" इति प्रा० त० । गङ्गाया एव

क्षतस्त्री धाराः सीताबलकन्दवङ्गुमहाकूपतया ख्याताः

जम्बूद्वीपशब्दे १०४४ पृ० दर्शिताः । भारतवर्षस्थाः समु-
द्रमाश्च “नदीं पिबन्ति विपुलामित्यादिना “यसुनाञ्च
महानदीमित्यन्तेन” भा०भी०उक्ताः १०४६ पृ० दर्शिताः ।
जुह्वनदीनामपि महानद्यामित्यन्तानां समुद्राणामित्य-
यथोक्तं माघे “सास्त्रायास्त्राधिपत्येति महानद्या न
शापगा” । [त्रिका० ।

समुद्रगृह न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम् । जलयन्त्रगेहे
समुद्रचुलुक पु० समुद्रचुलुकः गण्डूषजलसितजलमिव
अनायासेन पीतत्वादित्यस्य । अगस्त्ये सुनौ त्रिका० ।

समुद्रनवनीत न० समुद्रस्य नवनीतमिव । समुद्रमन्यनो-
द्भूतसारांशे १ अमृते २ चन्द्रे च मेदि० ।

समुद्रफल न० अक्षधमेदे “समुद्रनाम प्रथमं पञ्चात् फलं
सुदीरयेत् । समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ।
फलं समुद्रस्य कूष्माण्डकारि वातापहं भूतनिरोधकारि ।
त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविराधकारि”
राजनि० तद्गुणाः उक्ताः ।

समुद्रफेन पु० इत० । समुद्रस्य फेने अमरः “समुद्रफेनस्य-
क्षुब्धो लेखनः शीतलश्च सः । कषायो विषपित्तघ्नः कर्ण-
रक्तकफहृद्गन्धः” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

समुद्रमेखला स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः ।
पृथिव्यां त्रिका० । समुद्ररश्मनादयोऽप्यत्र ।

समुद्रयान न० यायतेऽनेन या-करणे ल्युट् इत० । पोते
समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु० ।

समुद्रयात्रा स्त्री इत० । समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने । कबो
तन्निषेधः कलिशब्दे १८०४ पृ० दृश्यम् ।

समुद्ररमण स्त्री समुद्रः रमण इव वेष्टकत्वात् यस्याः ।
पृथिव्यां हला० ।

समुद्रलवण न० समुद्रजलजातं लवणम् । (करकच)सासुद्रे
लवणे राजनि० । “सासुद्रं यत्तु लवणमस्तीव वशिष्ठं
च तत् । सासुद्रं सधुरं पाके सतिक्तं सधुरं गुरु ।
नात्युष्णं दीपनं मेदि० अस्तीवमविदाहि च । स्नेहलं
वातनुत्तिकमरुत्तं नातिशीतलम्” भावप्र० ।

समुद्रवह्नि पु० इत० । समुद्रस्य अग्नौ बाह्वानग्रे हला०
समुद्रवेला स्त्री इत० । समुद्रस्य जूले ।

समुद्रसुभगा स्त्री इत० । गङ्गायां राजनि० ।

समुद्रान्त न० समुद्रस्यान्तः पर्यन्तदेशः अत्यन्तिष्ठानत्वेना-
काशस्य अक्षं समुद्रः अन्तो यस्य वा । १ जातीफले शब्दच०
२ दुरालभायां स्त्री अमरः । ३ काप्यां ४ प्रकाप्यां मेदि०

५ यवासे स्त्री राजनि० । इत० । ६ समुद्रपर्यन्ते त्रिका० ।

समुद्राखरा स्त्री समुद्रः अखरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः ।
पृथिव्यां त्रिका० । सागराखरादयोऽप्यत्र ।

समुद्राख पु० समुद्रस्य अखति ऋ-कर्त्तरिकरणे वा अच् । १ कु-
म्भीरे २ सतवन्धे इति निङ्कुलमत्स्ये मेदि० । [पटार्थे ।

समुद्रि(द्रौ)य त्रि० समुद्र+भयार्थे च छ वा । समुद्रभये
समुद्रह त्रि० समु+उद्+वह-अच् । अष्टे सम्युद्बहनक-
र्त्तरि च । [अमरः ।

समुन्दन न० समु+उन्द-ल्युट् । सव्यगार्हीभावे (भिजा)

समुन्न न० समु+उन्द-क्त । १ क्रिजे २ चार्दे अमरः । [धरणिः

समुन्नत त्रि० समु+उद्+नम-क्त । १ अत्युच्चै २ सस्रभेदे पु०

समुन्नति त्रि० समु+उद्+नम-क्तिन् । १ उच्चतायाम् “प्रायः
पयाधरसमुन्नतिरत्र हेतुः” अत्युद्धट् । २ उल्लेधे स्त्री-
तयायां जटा० ।

समुन्नद्ध त्रि० समु+उद्+नह-क्त । १ गर्विते २ पण्डितस्यस्य
अमरः । ३ प्रभौ अजयः । ४ समुन्नद्धे मेदि० ५ उच्च-
स्वियं बद्धे हेतवः । ६ समुन्नद्धे च । भावे क्त । ७ उत्तो-
ल्यबन्धने न० । [उल्लेधे ४ समुन्नद्धावने च ।

समुन्नय पु० समु+उद्+नी-अच् । १ ऊर्ध्वनयने २ सव्यग्लीतो

समुपचित त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि-क्त । १ सुव-
हृल्लोकते २ संबर्द्धिते च । [रामायणः ।

समुपजीषम् अव्य० समु+उप+जुष-अच् । अत्यन्तानन्दे

समुपेयिवस् त्रि० समु+उप+इण-कच् । समीपगते ।

समुपोढ त्रि० समु+उप+वह-क्त । १ उन्नते २ सञ्जाते च ।

समुल्लेख पु० समु+उद्+लिख-अच् । पादादिना भूम्यादेः

खनने ।

समूढ त्रि० समु+जह+वह-वा क्त । १ राशीकृते २ अन्वप-
सृते “समूढमस्य पांसुरे” इति ऋग्वेदः । ३ भुग्ने ४ स-
द्योजाते मेदि० ५ दमिते हृत्तविवाहे धरणिः ७ शोधिते
जटा० । सह मूढेन । समूढसहिते त्रि० ।

समूर्क पु० सङ्गतौ सम्बन्धीनत्वात् जहृ यस्य । सङ्गमेदे अमरः
पृषो० । समूर्क तत्पार्थे पु० स्त्री० हेमच० स्त्रियां छीष् ।

समूल त्रि० सह मूलेन । मूलसहिते “समूले उपपदे कषा-
दिभ्यः णसुल् तत्प्रकृतिधातोर्ननुप्रयोगश्च “समूलकाष्ठं च
कषुः” “समूलघातं न्यजधीत्” इति च भट्टिः ।

समूह पु० समु+जह-अच् । १ समूहये अमरः । समूहत्वञ्च
अपेक्षाबुद्धिविषयविषयत्वं त्रित्वादप्युपसंख्याविशेषो
वा । २ सम्यग् जहे तर्के च ।

समूहनी स्त्री समूहान्तःपदानां सम्+जह-करणे ल्युट् ङीप् ।
१समूहार्ज्यां हेमच० । भावे ल्युट् । २समूहार्जने परिसमू-
हनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम् । ३समूहगृहकरणे च न० ।

समूहालम्बन लि० समूहालम्बने विषयतया व्या+लवि-
ल्यु । नानाप्रकारतानि रूपितनानाविशेषप्रताशां लिनि
ज्ञाने । तत्र संशये नानाप्रकारतानि रूपिताया एकवि-
शेषप्रतायाः सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वम् । धवखदिरौ
द्वावित्यादौ दृग्ङी कृग्ङी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यज-
नितबोधस्यापि समूहालम्बनत्वं तत्रोभयानिरूपितयोः
विशेषप्रतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् इत्थात्परञ्चूयमाणशब्दस्य
प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात्
तच्च समवायेनैवेति बोध्यम् । अतएव शब्दचिन्तामणौ
मणिकता धवखदिरपलाशांस्त्रिन्नीत्यादौ प्रत्येककर्माया
एव विभिक्षक्रियायावन्वय इत्युक्तम् । अत उक्तस्थले
विशेषप्रताद्वयम् । धवखदिरौ द्वावित्यादावपि द्वित्वस्य सम-
वायसम्बन्धेन धवाद्वित्वत्वात् विशेषप्रताद्वयाङ्गीकारेऽपि
नक्षल्यभावात् । तेनैव धवखदिरौ न द्वाविति प्रतीतिवा-
रणसम्भवात् । घटं पटञ्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां
घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेदः
इत्यादिबोध्यम् । यदि च व्यात्मघटयोर्नात्मत्वमित्यादि
प्रयोगसाधुत्वार्थं पर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधाङ्गी-
क्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम् ।

समूहिन् लि० समूहोऽन्तरास्य इति सम्+जह-णिनि वा ।
समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गता
घटः पटश्च समूही । २सम्यक्तर्कयुते लि० स्त्रियां ङीप्
समूह्य पु० सम्+जह-गत्व । १यज्ञियाग्नौ अमरः २सम्यक्-
तर्क्ये लि० ३यज्ञाग्निसंस्कारभेदे सि०को० ।

समृद्धि लि० सम्यक् कृद्धिः कृध-क्त । १अधिकसम्पत्तिरुक्ते
अमरः । २अतिवृद्धे च शब्दमा० ।

समृद्धि स्त्री सम्यक् कृद्धिः सम्+कृध-क्तिन् वा । १अतिम-
स्यत्तौ अमरः २सम्यग्वृद्धौ च “मधुसमृद्धिसमेधित या
मेधया” माघः ।

समेत लि० सम्+या-इण क्त । १समागते २सङ्गते च ।

समेधित लि० सम्+एध+णिच्-क्त । संबर्द्धिते “मधुसमृद्धि
समेधितमेधयति” माघः ।

समीदक न० समम् अर्द्धभागेन तल्लघुदकं यत् । अर्द्धान्बु-
संयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच० । सह जो-
द्वेन सहस्र सः । २मोदकवहिते त्रिकाण्डशेषः ।

सम्पत्ति स्त्री सम्+पद-क्तिन् । १अतिविभवे अमरः २अनु-
रूपताभावे यस्य यद्वृपता उचिता तस्य तथाभवने च
सि०को० ३विभूतौ मेदि० ।

सम्पद स्त्री सम्+पद-सम्प० भावे क्तिप् । १विभवे २सम्पत्तौ
च अमरः । ३युष्मत्कर्त्तृ । करणे क्तिप् । ४हारभेदे पु०
मेदि० । चजर्थे क । सम्पद तत्त्वार्थे न० शब्दमा० ।

सम्पन्न लि० सम्+पद-क्त । १साधिते २सम्पदयुक्ते च मेदि०
सम्पराय पु० सम्+परा+इण-आधारे अच् । १युद्धे
२व्यापटि ३उत्तरकाले च अमरः ।

सम्परायिक न० सम्परायाय व्यापदे हितम् ठन् । १युद्धे
तदर्थे ठण् । २सम्परायिकमयत्त अमरः । [मेदि०]

सम्पर्क पु० सम्+पृच-चञ् । १सम्बन्धे २रतौ ३मेलके च
सम्पर्किन् लि० सम्+पृच-चिनुण् । सम्बन्धयुक्ते ।

सम्पा स्त्री सम्यक् अतर्कितं पतति पत-ङ । विद्युति अमरः ।
सम्पाक पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५व० । व्याग्वधृक्ते
अमरः तद्भोजने हि भुक्ताच्चादेः सम्यक्पाको भवतीति
वैद्यके प्रसिद्धम् । २ष्टे ३तर्कके मेदि० ४लस्यटो
५अल्ये च लि० धरणिः ।

सम्पात पु० सम्+पत-चञ् । १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्ब-
न्धकपतने च । ३रेखाच्छन्नादेः सम्पतने च ।

सम्पाति पु० सम्+पत-णिच्-इन् । जटायुषो षोष्ठश्चातिरि-
पक्षिभेदे रामा० स्त्रार्थे क । तत्रैव । साम्पातिरिव का-
यति कै-क । सम्पातिक गरुडज्येष्ठतनये शब्दमा० ।

सम्पुट पु० सम्+पुट-क । १कुम्भकटके अमरः । सम्यक्
पुटमिव उभयपार्श्ववर्त्ति यस्य । २एकजातीयपदार्थेन
भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते लि० “सकाशैः सम्पु-
टोजाभ्यः” इति तन्त्रम् ।

सम्पुटक पु० सम्पुटयति सम्+पुट-अच् स्त्रार्थे वुन् । सक्त-
इके मञ्जूषाख्ये (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः ।

सम्पूर्ण लि० सम्+पूर-क्त । १परिपूर्ण २समग्र च “आदित्यो-
दयवेलायाः प्राङ्मूर्च्छसंख्यान्विता । एकादशी हि सम्पू-
र्ण” इति खल्युक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त० । शुद्धे ४षट्-
दृष्टात्मकतिथिमात्रे स्त्री तिथिशब्दे ३२८३ पृ० दृश्यम् ।

सम्पृक्त लि० सम्+पृच-क्त । १मिश्रिते हेमच० २सम्बद्धे च
सम्पणयन न० सम्+प्र+णी-ल्युट् । १सम्यग्विज्ञप्तादेः
शोधनाय संस्कारविशेषे २विधाने च । [अमरः ।

सम्प्रति अव्य० सम्+प्रति+समाहारइत्तः । इदानीमत्यर्थं
सम्प्रतिप्रति स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन् । १वाद्युक्तार्थवि-

मयस्त्रीकरणे "श्रुत्याभियोगं प्रत्यर्थी" यदि तं प्रतिपद्यते ।
सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादिति स्मृत्युक्ते व्यवहारे
उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
प्राज्ञ्यायशोच्यतः मोक्षावतारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तर-
शब्दे १०१६ पृ० दृश्यम् ।

सम्प्रदाह त्रि० सम्प्र+प्र+दा-हच् । दानकर्त्तरि स्त्रियां डीप्
सम्प्रदानं न० सम्प्र+प्र+दा-भावे ल्युट् । १सस्यकप्रदाने ।
सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट् । "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदा-
नमिति" पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये । तच्च त्रिविधम् ।
"अनिराकरणत्वर्यस्यागाङ्गकर्मणोपस्थितम् । प्रेरणातु-
मतिभ्याश्च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः । तत्र विष्णवे
वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्त्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय
धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं
ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम् । गोणसुख्यसाधा-
रणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा० । तत्तल्लक्षणं तु शब्दश-
ब्दं दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या
विग्रहस्यया । यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वनी-
रितम्" । "गत्यादिभिन्ने यद्वातृपस्याये यादृशार्थे विग्र-
हस्यचतुर्थ्या यः स्वार्थो बाधयितुं शक्यते स तद्वातृप-
स्यायतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं
धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽयंस्तद्विविधे च
स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्यां
बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं
ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्गन्तव्यं स्वत्वं तज्जनकत्याग
इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वात्स्व-
फलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात् । न चैवं पशुकामनया
यागकरणदशायां चैवः स्वत्वेने पशुं ददातीत्यपि
प्रयोगोपनिष्ठादृशयागस्य चैवीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं
तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य-
वसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसोऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्व-
येन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्व-
विरहादेव तदाक्यस्याप्रमाणत्वात् । आभाय गत इत्यादौ
विग्रहस्यचतुर्थ्यां धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादि-
भिन्ने चतुर्थ्यां बोधनीयम् । संवर्द्धयितुमित्यादि तुमर्पो
न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु स्वा-
ख्यगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति
स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिको न प्रयोगः ।
य च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः । एष विद्यागमा

धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः सम्प्रयोगश्च
सत्प्रतिग्रह एव च इत्यादिमन्वादिवचनेस्तस्य स्वत्वहेतुत्व-
प्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं
ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणा-
त्वात् "प्रदानं स्वान्यकारणमिति" वचनाच्च । अतएव
विदेशस्य पातसुहिष्य त्यक्तधने स्त्रीकारमन्तरेणैव पातस्य
भरणस्यले पिष्टदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्भिन्नभक्ष्यं गृह्णाते
अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवो-
पादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं
दानादेव स्वत्वसिद्धिर्देनवस्तुनि स्त्रीकारो व्यर्थ इति चेन्न
"लब्ध्वा चाष्टगुणं फलम्" इत्यादिश्रुतेः प्रतिगृहीतव्य-
व्यदानस्य फलविशेषं प्रतिहेतुत्वेन तादृशफलवत्प्रत्यर्थमेव
प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्हि जो धन-
मर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तकृत्या च प्रतिग्रहस्यापि
स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकत्यागपारस्वैवाजंनपदार्थ-
त्वात् । दासाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वेतनं ददाती-
त्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्हस्य
एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात् । यच्च
स्त्रीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनककल्याणो दानं मनसा पात-
सुहिष्य धनत्यागस्तु न दानं किल लूत्यगन्तव्यं प्रतिग्रह-
जन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, यथेष्टा
तु स्वत्वध्वंसमात्रजनककल्याणो न तु तत्र स्वत्वजनकत्व-
स्थानभावं इति सैधिलैरुक्तं तच्च युक्तं लाघवेन स्वत्व-
जनककल्याणस्यैव ददात्यर्थत्वात् । तिस्रानसौ प्रतियच्छति
तुरगमसौ विक्रीणीते इत्यादौ ब्रूयान्तरग्रहणपूर्वकं
दानमेव प्रतिदानं सूत्र्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय-
इति तत्रापि सुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यां बोध्यते
तिष्ठादिकञ्च न भूत्यं पणपुत्राणादेरेव शास्त्रे तथात्वोप-
देशात् । अदृष्टार्थे दत्तस्यैव च स्त्रीकारः प्रतिग्रह-
इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतोस्य वा तिस्रहारादेः स्त्री-
कारो न दोषावहः । जैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र
चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च मध्यत्वप्रका-
रकोष्कोपस्थाप्यते तिष्ठा तु प्रकाशत इत्यादाविव विप्र-
यत्तल्लक्षणं कर्तृत्वं तथाच सैलनिशया भक्ष्यत्वप्रकारको-
ष्काया विप्रयतावाकोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः ।
गुरवे गां धारयते इत्यत्र छडा गृह्णावस्थितिर्हि तीक्ष्णया
तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तद्विविष्टगृह्णान्वितं सम्ब-
न्धित्वस्यैव प्राप्तं तेन गोकर्तृकाया गुरुष्वन्विष्ट गृह्णाव-

स्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकत्वात् बोधः दृष्टानुसर-
णिचा व्यापारबोधनादिति कात्यायाः । पाणिनीयास्तु
“धाररुक्तमर्थः” इति सूत्रानुसारेण चैवाय शतं धारयते
इत्यादाविव गुरवे मां धारयते इत्यादावपि ऋणप्रज्ञां
धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां मां ऋणत्वेन
गृह्णातीत्याकारकत्वात् वाक्यार्थः पश्चाच्छोधत्वेनाङ्गीकृत्य
गृहीतञ्च द्वयस्वरूपमित्याहुः । पुत्राय राध्यति पुत्राये-
क्यते इत्यादौ दैग्निरूपणं धात्वर्थस्तस्मिन्निष्ठे च दैवे सु-
बर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं
तत्र बोधः । गुरवे मां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ
देवत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोविशेषत्वेन तदेक-
देशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरुदेशप्रकटान-
कर्मत्वेन गानभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः । होत्रे
प्रतिशृणोतीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारबन्धनं प्रोत्साहनं
गृह्णातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षं होत्रादेरन्वयस्तेन होत्र-
निष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकत्वात् बोधः । चैवाय
ज्ञायति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थ उत्कटद्वेषस्तत्र विप्रयित्व-
बन्धनं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च जैवविप्रय-
कोत्कटद्वेषवानित्याकारकत्वात् बोधः । पुत्रे कोपो न
युज्यते इत्यादौ कदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थः पुत्र इत्यस्या-
न्वयो न तु धात्वर्थः । पटाय घटते इत्यादावपि धात्वर्थ-
कृतौ सुपा पठस्य विप्रयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव
चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पठेच्छ्रुया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय
यतते इत्यादिक्रः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति । मित्राव
दुह्यतीत्यत्र द्विष्टावरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टावर-
तीत्यर्थः । शिष्यायेष्वतीत्यत्रानिष्टानुमेषेक्षणभीष्मां तथाच
शिष्यप्रानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्रावास्त्वयतीत्यत्र अ-
स्त्वया पुणर्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारकत्वात् बोधः ।
मित्रं दुह्यति शिष्यप्रभीष्मंति पुत्रमस्त्वयतीत्यपि प्रयोगात्
दुह्यादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युज्जीयते । कोप-
पूर्वकस्य द्रोहादेर्दुह्यादिधातुवाच्यावे तत्त्वार्थः सम्प्र-
दानत्वं द्रोहादिनामस्य तथाप्येवं तत्र कर्मत्वमेवेति पुनः
कोनाराः । सोपसंगयोस्तु क्रुधद्गुहोः कर्मणः कर्म-
त्वैव न तु सम्प्रदानता अतएव शिष्यप्रस्त्राभिकोद्धा मित्र-
स्त्राभिद्रोहेत्यादौ क्रुद्धयोगे कर्मणि पठ्येव प्रमाणम्” ।

सद्व्यवस्था प० सस्+प्र+दा-भावे घञ् । शुश्रूषणस्य रागते
सद्व्यवस्थे व्यस्यतः । उपचारात् रतदुपदेशयुते जनैश्च ।
सद्व्यवस्था सर्वसम्प्रदायप्रत्योत्तकत्वमिति "निष्ठांगव्याख्य-

मपिछाय सर्वसंस्मदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः "कुसुमा।
ईश्वरादे च मन्त्रिकताऽऽशङ्क्य तथैव व्यवस्थापितं यथा
"नन्तशरीरात् कथं वेदघटादिगन्धव्यवहारसंस्मदायः
उच्यते सर्गांदावटलोपमट्टहीतभूतभेदान्मीनशरोरोत्पत्ता-
वट्टवदात्मसंयोगादवट्टवहकतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा स-
कलवेदार्थगोचरज्ञानादुविबन्धासंहितान्मीनकलेवरकण्ठता-
त्वादिक्लियाजन्यसंयोगादवेदोत्पत्तिः । एवं कुलात्मादि-
शरीरावच्छेदेनावट्टवहकतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तदुबुद्धी-
च्छासंहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्-
पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमत-
शरीरावच्छेदेनापि अवट्टवहकतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव
व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो बाहो व्युत्पद्यते सोऽयं
भूतावेशन्यायः । यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिकाको-
ऽनुसाय पश्यते तथा सर्गांतरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं
सर्गांदावुत्पन्नेन सत्त्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्यवेदः
साक्षादक्ष्यानूद्यते ततोऽप्यिनसंस्मदायः स एव कायव्यूहं
कृत्वा वागव्यवहारं करोतीति सतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्त-
सर्वज्ञकल्पनायां शौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसंस्मा-
वेन ईश्वराननुष्ठमाञ्च । एतेन सर्गादौ सर्गांतरसिद्धि-
योगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्ति न निरस्तं सर्गांदाव-
नन्तसर्वज्ञसिद्धिस्तु किं प्रमाणात्तन्नात् क्षित्यादिकर्तृत्वाह-
काहा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्वेषकादिकार्य-
प्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुष्ठानात् लाघवसहकृतादिकस्यैव
सर्वज्ञस्य सिद्धेः" ।

सम्प्रदायप्रवर्तकभेदाश्च पञ्चपु० उक्ता वया

“श्रीमद्भारतीयो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च । श्रीलभध्वः
पद्मानभो नृहरिर्मधिपकृत्वा । स्वलोभो जयतीर्थश्च
ज्ञानसिन्धुर्ब्रह्मनिधिः । विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जय-
धर्मसुनिष्ठाया । पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थसुनि-
ष्ठाया । श्रीमच्छङ्खोपतिः श्रीमान् साधवेन्द्रपुरी तथा ।
सम्प्रदायविहीना ये सत्त्वान्ते निष्कृता मताः । स्वतः
कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः । श्रीनाथ
कद्रु सनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः” पद्मपुं० । तन्त्रोक्त
वैष्णवसम्प्रदाया यथा “श्रीशिव उवाच वैखानसः साम-
वेदी श्रीराधावल्लभी तथा । गोकुलेशो महेशानि !
तथा हन्दावनी भवेत् । पञ्चरत्नः पञ्चमः स्यात् षष्ठः
श्रीवीरवैष्णवः । रामानन्दी हविषप्राशी निष्कार्कश्च
महेश्वरि ! । ततो आगतो देवि ! दध भेदाः प्रकीर्त-

न्तिताः । शिखी सुखी जटी चैव द्वितिराङ्गी क्रमेण
च । एकदण्डी महेशानि ! वीरशैवस्तथैव च । सप्त पा-
शुपताः प्रोक्ता दण्डा वैष्णवा मताः । एतेषां वासनं देवि !
शृणु यत्नेन शास्त्रवि ! । वेवेष्टि सर्वं संख्याय यस्तिष्ठति
स वैष्णवः । वैखानसादिदक्षादौ भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः ।
श्रीराधावल्लभं देवि ! शृणु यत्नेन शास्त्रवि ! । वैष्णवा-
चारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारमः । अन्यचेताः शान्तात्मा
विष्णुचिन्तापरायणः । श्रीराधावल्लभो देवि ! गोकुलेशं
शृणु प्रिये ! । नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः ।
गवां कुलं प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक् । शरीरमर्थं
प्राणांश्च संनिवेदतीह यः । अन्तःशक्तिपरो देवि !
यच्चैषण्वरूपधृक् । गन्धर्वचारनिरतो लतावेष्टनतत्-
परः । सम्पदायो गोकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भूवि । वृन्दा-
वनाख्यं देवेश ! शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । विमताशः
प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः । कामिनीसङ्गचपलो
वनक्रीड़ाविनोदधृक् । सौगन्धभूषिततनुः स्त्रीध्या-
नैकपरायणः । विष्णुसाहच्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो वृन्दावनी
शिवे ! । पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः ।
पूर्वमेव महेशानि कीर्तितः परमेश्वरि ! । राशक्तिरिति
विख्याता सः शिवः परिकीर्तितः । तदानन्दो शान्त-
चिन्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक् । सर्वत्र समरूपा च रामा-
नन्दो प्रकीर्तिता । हविषप्राशी महेशानि ! यथावदव-
धारय । पाषाणहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ।
यमादिनियमैर्बुक्तो भक्ताचारपरायणः । खोपयोग
कलपाही परकार्यपरायणः । हविषप्राशी महेशानि !
शिवभक्तस्वरूपधृक् । निम्बार्कख्यं सम्पदायं शृणु
यत्नेन साम्प्रतम् । नित्यार्चनक्रमासक्तः स्वतन्त्रैक-
परायणः । बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः ।
आर्यपञ्चान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः । स्वतन्त्रः
स्मार्त्तविदोषो निम्बार्कौ भगवान् हरिः । अथ भागवतं
देवि ! कथ्यते शृणु साम्प्रतम् । विष्णुभक्तैकनिपुणो
विजितात्मा प्रसन्नधीः । स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि ! तदन्या-
चारतत्परः । आर्यपञ्चान्वितो देवि ! तथा स्वरूप-
वेशधृक् । शैवदोषो तस्य सङ्गात् पुनः स्नानपरायणः ।
केवलविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे" शक्तिसङ्ग-००

सम्प्रधारणा स्त्री सम्+प्र+ष्ट-णिच्-युच् । युक्तायुक्तत्ववि-
वेचनार्थसमर्थने अमरः ।

सम्प्रयोग पु० सम्+प्र+युज-घञ् । शृङ्गादिनाभेक्षया च

नादिविनियोगे "विभागः सम्प्रयोगश्चेति स्मृतिः । २२-
मथे ३निधुक्ने ४अन्वये ५अर्थिते त्रि० अजयः ६सन्द्वये
७कार्मणे वशीकरणादौ भेदि० दृष्टिर्विषयसम्बन्धे च
सम्प्रयोगिन् त्रि० सम्+प्र+युज-घञ् । १कासुको २कला-
केलिकारको ३सस्यग्लभाधे' धनादिविनियोजको ।
३संप्रयोजके त्रि० भेदि० । दृश्यम् ।

सम्प्रसन्न त्रि० । १सस्यकप्रसन्ने २सुषुप्ते च सम्प्रसादशब्दे
सम्प्रसाद पु० सम्+प्र+सद-करणे-घञ् । १योगादिशास्त्रोक्तो
चित्तस्य नैर्ऋत्यसम्पादके प्रयत्नभेदे । भावे घञ् । २सस्यक-
प्रसन्नतायाम् । आधारे घञ् । ३सुषुप्तौ "तद्वयत्नैतत्सुप्तः
समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं विजानातीति" स्मृतिः । सन्ध्य-
शब्दे च सुषुप्तशब्दे दृश्यम् ।

सम्प्रसाधन न० सम्+प्र+साध-णिच्-करणे ल्युट् । १कट-
कादौ भूषणे । भावे ल्युट् । २भूषणक्रियायाम् ।

सम्प्रसारण न० सम्+प्र+सृ-णिच्-ल्युट् । १सस्यग्विस्तार-
रणे व्याकरणोक्ते यथः स्थाने जायमाने २इक्षुसंज्ञवकथं
च । "इक् यथः सम्प्रसारणम्" पा० ।

सम्प्रहार पु० सम्प्रहितयतेऽत्र सम्+प्र+ह-आधारे घञ् ।
१युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सस्यकप्रहरणे शगमने च
भेदि० ।

सम्प्राप्ति स्त्री सम्+प्र+आप-क्तिन् । १सस्यकप्राप्तौ २वैद्य-
कोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तत्तत्क्षणं भावप्र० उक्तं यथा
"अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह "यथा दुष्टेन दोषेण यथा
चानुविसर्पता । उत्पत्तिर्वाऽस्यस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरा-
गतिः" । यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण
यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता मूर्ध्नि-
धस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता । व्यामयस्य
या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः । शास्त्रव्यवहाराय
सम्प्राप्तेः पठ्यायावाह जातिरागतिरिति । संप्राप्ते
रौपाधिकभेदानाह "सङ्क्राविकल्पप्राधान्यबलकालवि-
शेषतः । सा भिद्यते यथात्रैव वल्ल्यनेऽष्टौ ज्वरा इति" ।
सङ्क्रादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती
क्रियत इत्यर्थः । तत्र सङ्क्रां विद्वेषोति । यथा ज्वरो-
ऽपि अतोसारः बहुविध इत्यादि विकल्पं विद्वेषोति ।
"दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशं कल्पना" समवेतानां
समुद्भूतानां दोषाणाम् अंशं कल्पनाहीनं मध्याधिकभेदे-
भांगकल्पना विकल्पः । प्राधान्यं विद्वेषोति । "स्ना-
तन्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्" । व्याधेः

ज्ञानन्त्येष प्राधान्यं पारतन्त्येषाप्राधान्यञ्च वदेदि-
त्यर्थः । यथा स्तनन्त्यञ्च ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां
ज्ञासादीनामप्राधान्यम् । बलं विवृणोति “हेत्वादि-
कार्त्तज्ञाप्रयवैर्बलावलविशेषणम्” । अत्रापि व्याधेरि-
त्यनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम् । कार्त्तज्ञेन
साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलावलविशेषणम् ।
विशेषणं बोधः । कालं विवृणोति । “नक्तं दिनतुं भुक्तां-
श्रैर्व्याधिकानो यथामलम् नक्तमलावयं रात्रिवाचकम् ।
यतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिदेशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तो-
ऽस्ति सोऽंशस्तस्य दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः । नक्ता
देशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वागभटेन “ते व्यापिनो-
ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । वयोऽहोरार्ति
भुक्तानामलमध्यादिगाः क्रमादिति” ते वातपित्तकफाः ।
कृतुषु वातादिको यथा । “वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं
शरदि यीष्मके । वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिराचर्षी ।
संप्राप्तिव्याधीनां ज्ञानाय हेतुः, यथा मिथ्याहारविहार-
कृपितवाताद्यामाशयगमनरसदूषणकोठाग्निवह्निर्निरसन-
रूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति । तथा व्याधीनां स-
ङ्ख्यादोषांशकल्पना प्राधान्यबलकालांश्च बोधयति ।

सम्बोऽग्रैष पु० सम्+प्र+इष-चञ् वा वृद्धिः । १नियोगे
२विधौ हेमच० । विशिष्टे ४६०७ पु० दृश्यम् ।

सम्बोक्षण न० सम्+प्र+उक्ष-ल्युट् । जलादिसंचनेन संस्का-
रभेदे अयत्तुल्यशब्दे १११४ पु० दृश्यम् । [स्कारे पठार्थे ।

सम्बोक्षित लि० सम्+प्र+उक्ष-क्त । जलादिसंचनेन कृतसं-
सम्फल पु० सम्+फल-उक्ता० च । मेघे हेमच० ।

सम्बुद्ध लि० सम्+फुल्ल-अच् । विकसिते । सम्+फुल्ल-क्त
अत उत्त्वम् । सम्बुद्ध इति लकारमध्योऽपि तत्रैव ।

सम्बु सर्गणे स्वा०प०स०सेट् । सम्बति असम्बोत् बोधदेशः साधुः
सम्बु सम्बन्धे च०भ०सक०सेट् । सम्बयति ते असम्बन्त त ।

सम्बु न० सम्ब-अच् । १कृतेत्यस्य प्रतिलोमकर्षणे २जले जटा०
सम्बुह लि० सम्+बन्ध-क्त । १सम्बन्धिनि । भावे क्त । २सस्य

गबन्धने न० ।

सम्बन्ध पु० सम्+बन्ध-अञ् । १संयोगादौ २संसर्गे ३सम्बद्धौ
अजयः । ४सस्यगबन्धने ५वृक्षां संसर्गभेदे च । स

च सम्बन्धस्त्रिविधः “सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विधेन्द्र !
जगतीतले । विद्याजोयोनिजस्यैव प्रीतिजस्य प्रकीर्तितः ।

सैवन्तु प्रीतिजं प्रोक्तं स सम्बन्धः सुदुर्लभः” ब्रह्मवै०
ब्रह्मसू० १०अ० । संसर्गश्च नानाविधः “शेषे षष्ठी” पा०

महाभाष्ये दर्शितस्तत्तावगन्तव्यः । न्यायमते संयोगसम्ब-
वायादिरुक्तः । सम्बगबन्धो यतः । इहिते लि०अजयः ।

सम्बर न० सम्ब-अरन् । १जले अमरः अयं तालव्यादि अ-
जयः । २बौद्धमतभेदे मेदि० । ३संयमे लि० ४सैतौ हे-
मच० ५दैत्यभेदे इन्द्रगभेदे ७भीनभेदे पुंस्त्री० स्त्रियं
डीप् । ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर० । ९जैनभेदे १०जिन-
मतप्रसिद्धपटाश्रमेदे । स च आक्षेपनिरोधरूपः शुभ्रसमि-
त्यादिः अर्हत्शब्दे ३८४पृ० तस्योद्देशः ३८५पृ० च तल्ल-
क्षणं दृश्यम् । संवर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे ।

सम्बरारि पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः । कामदेवे अमरः

सम्बरी स्त्री सम्ब-अरन् डीप् । १मूषिकपण्यांश्च अमरः ।

२शतावय्व्यांश्च तालव्यादिरयमिति भरतः ।

सम्बल न० सम्ब-कलच् अस्य क्वलं यतो वा । १जले शब्दर०

२पाद्वे पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरतः ।

स(श)स्वाकृत लि०स(श)स्वेन प्रतिलोमेन कृष्टं क्लेशं स(श)
स्व+डाच्-क-क्त । १अनुलोमकर्षानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे
द्विःकृष्टे क्लेशादौ अमरः । भावे क्त । २प्रतिलोमकर्षणे न०

सम्बाध न० अस्य क् बाधा यत् । १नरकवर्त्मभये शब्दमा० ।

सम्+बाध-भावे वञ् । २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३सङ्कटे
४भगे मेदि० ।

सम्बाधन पु० सम्+बाध-ल्यु करणे ल्युट् वा । १हारपात्रे
२शूलाद्ये ३मदनद्वारे भगे च मेदि० । भावे ल्युट् ।
४सस्यगपीडने । [लि०]

सम्बुद्ध पु० प्रा०स० । १बुद्धायतारे लि०का० । २सस्यगबोधाय

सम्बुद्धि स्त्री सम्+बुध-क्तिन् सस्यगबुद्धिर्यत् वा । १सस्यग-
बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च । [अजयः ४सस्यगज्ञाने च

सम्बोध पु० सम्+बुध-वञ् । १क्षेपे २बोधने मेदि० । ३नाशे

सम्बोधन न० सम्+बुध-ल्युट् । १सस्यगज्ञाने । बुध-णिच्-

युच् । तत्रार्थे स्त्री भरतः । ल्युट् । २सस्यगज्ञापने

“स्मितस्याभिसुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ता-

भिसुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते” इति व्याकरणोक्ते

अन्यत्रासक्तस्याभिसुखीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियो-

गाय ज्ञापनादिरूपे श्रव्यापारभेदे न०

“सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् । ब्रह्मणि

देवदत्तेत्यादौ निघांतोऽत्र तथा सति” हरिः । समान-

वाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात् । ब्रह्मणि

देवदत्त इत्यादौ तस्य निघातः । “सम्बोधनान्तं कत्वोष्ठीः

कारकं प्रथमो वांतः । धातुसम्बन्धाधिकारविहितमस्य-

सन्तनज् । तथा तस्य च भावेन षष्ठी चेद्युदितं इयम् ।
सम्बन्धसाधकस्यास्य क्रिययैवाधार्थताम् ह्युक्तं सत्यं
क्रियायासेवान्वयः । सम्बोधनार्थं च प्रथमा ।

सम्भली स्त्री सम्यक् भवते समुत्पन्न-स्य गौरां डीप् ।
कुटिल्याम् परपुरुषेण सह अन्यस्त्रिया योजयितव्याम्
अमरः । तावद्व्यादि तत्तार्थं भरतः ।

सम्भव पु० समुत्पन्न-स्यप् । उत्पत्तौ २ व्याधेयस्याधारे समा-
वेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे इत्कटकोटिकसन्देहे गदा० ।
४ सङ्केते । अपादाने अप् । ५ हेतौ । कर्त्तरि अच् ।
इमेलेके लि० सेदि० । ७ अपाये च अजयः । पौराणिक-
कमतविज्ञे दबुद्धिभेदे एतत्प्रमाणे च तदेतन्मतम् तत्त्व-
कौस्तुभं प्रदर्शयति "सम्भवस्तु यथा खार्यां द्रोणादकप्र-
स्थाद्यवगमः सचातुर्मानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यवि-
नाभूतं प्रतीतं खार्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति" अनु-
मानान्तर्गतया प्रमाणात्तरत्वं दूषितम् । खारीत्वं खारी-
परिमाणं सहापरिमाणं स्वावान्तरपरिमाणसमावेशो-
ऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमा-
णव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरावश्यकत्वादनु-
मानेनैव गतार्थतत्त्वर्थः । "न चतुद्वैतैतद्वाध्यापत्तिसम्भ-
वाभावप्रामाण्यात्" गौ० पू० भाष्ये "सम्भवोनाम अविना-
भाविनोऽर्थस्य सत्त्वग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्त्वग्र-
हणात् आदृक्त्वस्य सत्त्वाग्रहणम् एवम् आदृक्त्वस्य सत्त्वग्र-
हणात् प्रस्थादिसत्त्वग्रहणम्" उक्तम् । तदुक्तं च "अवि-
नाभाववृत्त्या च सम्बन्धयोः सहसायसमुदायिनोः समुदा-
येन इतरस्य ग्रहणं सम्भवः तच्चातुर्मानमेव" इत्युक्तम् ।

सम्बन्ध पु० समुत्पन्न-कर्त्तरि यत् । १ कपित्थे शब्दच० २ सम्य-
ग्भाविनि लि० । [२ सङ्के ४ सामर्थ्यां च सेदि० ।

सम्भार पु० समुत्पन्न-चञ् । १ परिपूर्णतायां लिङ्गा० २ सम्भूतौ
सम्भावन न० समुत्पन्न-णिच्-ल्युट् । १ अर्थात्कारभेदे अल-

ङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् । २ व्याकरणोक्ते क्रियासु
योग्यताध्यासाय श्लिङ्गभेदे इत्कटकोटिकसंशयरूपे
४ ज्ञानभेदे च गदाधरः । युच् । सम्भवनापि उक्तार्थं स्त्री

सम्भावित लि० समुत्पन्न-णिच्-क्त । सम्भावयुक्ते पदार्थे ।

सम्भावन न० समुत्पन्न-ल्युट् । १ सम्यक्कथने २ परस्पर-
कथने च ।

सम्भिन्न लि० समुत्पन्न-भिद-क्त । १ विदलिते २ भेदात्कृते ३ सम्य-
ग्विकसिते च "करैरिन्दोरन्तश्चुरित इव सम्भिन्नसु-
कुलः" इति वेषीयं हारः ।

सम्भूति स्त्री सम्भू-क्तिन् । १ विभवे २ ईश्वरस्यैव्यभेदे च
"सम्भूतिं य उपासते" इति श्रुतिः ।

सम्भूयसमुत्पन्न न० सम्भूय मिलित्वा सम्युत्तिष्ठन्त्यनेन
समुत्पत्त-स्थान-करणे ल्युट् । १ मिलित्वा वणिजां का-
णिज्यादिकसंकरणे २ तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपा-
दिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ सम्भूयसमुत्पन्नानाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूप-
माह नारदः "वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय
कुर्वते । तत् सम्भूयसमुत्पन्नं व्यवहारपदं स्मृतम्" इति ।
वणिक्प्रभृतय इत्यनेन कृत्विङ्गटनर्त्तककपेकादीनां
ग्रहणम् । यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य कृत्विङ्गगमित्वा-
भावादात्मनेपदस्यानुपपत्त्यनेन प्रकृतिशब्देन कृत्विङ्ग-
ग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदसुक्तञ्च
च कृत्विङ्गमात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांश्च च विव-
क्षणे वैकल्प्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्त्तृत्वमात्रस्य
लक्षणत्वेनान्यत्र वास्तवतत्सत्त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यं प्रसङ्गा-
भावात् । न च चिन्ताज्ञाणकृता कर्त्तृभिर्प्राय इत्यस्य
कर्त्तृभिर्प्रायविषये कर्त्तृव्याविषये क्रियाफल इति व्या-
ख्यातत्वादतिवजामपि सफलं यजज्ञानस्य कर्म भवति त्वं
वेतनोपरागेणैच्छा सम्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायां
का श्रुतिरिति वाच्यम् । कर्त्तृभिर्प्राये कर्त्तृगामिनीत्यस्यैव
व्याख्यानस्य सहाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृशव्या-
ख्यानस्य सहाभाष्यादिविरुद्धत्वात् । सह वणिज्यादि-
करणे अधिकारिणो दर्शयति वृहस्पतिः "कुलीनदत्ता-
नलसैः प्रादुरैर्गणकवेदिभिः । वायव्ययज्ञैः शुचिभिः मूरैः
कुल्यां च स्रज क्रियाम्" इति । क्रियां क्रतुवर्णिशिल्प-
स्त्रेयवाणिज्यरूपां । नायकविज्ञानं वाणिज्यक्रिया-
यासुपयुज्यते । वायव्यज्ञानमात्रं कृषिक्रियायाम् ।
शिल्पिक्रियायां सज्जीतक्रियायां च प्राज्ञत्वम् । क्रतौ
कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि । स्त्रेये तु मूरत्वमात्रमुप-
युज्यते । दत्तत्वानलसत्ये सर्वतोपयुज्यते । अतएवाद-
क्षादीन्निषेधयति स एव "असक्तालसरोगात्तमन्दभाग्या
निराश्रयाः । वाणिज्याद्याः सहैवैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः
क्रियाः" इति । निराश्रयाः मूलधनरहिताः । ये तु
सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यासुरोधेन
लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः "समोऽतिरिक्तो
हीनो वा तत्तांशो यस्य यादृशः । अयव्ययो तथा
द्विज्ज्ञात तस्य तथाविधा" इति । वृहस्पतिरपि

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना । समन्यना-
धिकैरंशैर्लभस्तेषां तथाविधः । समो न्यूनोऽधिको
वांशो येन क्षिप्रस्तथैव सः । व्ययं दद्यात् कर्म-
कुर्यात्क्षामं गृह्णीत चैव हि” इति । यत् पुनरस्य द्वौ
भागौ स्युः कति संवित् कृता तत् तदनुरोधेन व्यय-
लाभौ प्रकल्प्यावित्याह याज्ञवल्क्यः “समवायेन वणिजं
लाभाय” कर्म कुर्वताम् । लाभाभाभौ यथाद्रव्यं यथा
वा संविदा कृतौ” इति । सम्भूयकारिणां कर्तव्यमाह
व्यासः “समस्तसमस्तं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् । नाना-
प्रगवानुसारान्ते प्रकृत्युः क्रयविक्रयो । अगोपयन्तो भा-
गदानि दद्युः शुल्कञ्च तेऽध्वनि । अन्यथा द्विगुणं
दाप्याः शुल्कस्यानृद्धं हःस्थिताः” इति । नारदोऽपि
“भागद्विगुणं व्ययोद्धारसारसारत्वोत्तमम् । कुर्यात्सो-
ऽध्यभिचारेण सस्ये स्वे व्यवस्थिताः” इति । अथ वा
क्षानुज्ञया सर्वेषां कार्यमेक एव कुर्यात् । अतएव
वृहस्पतिः “वज्रं न समस्तो यस्तु दद्यादेको घनस्तरः ।
करणं कारयेद्वापि सर्वेष्वैव कृतं भवेत्” इति । करणं
लोप्यादिकम् । सम्भूयकारिणां विवादे निर्णय-
कारमाह स एव “प्ररोक्षकाः साक्षिणस्त एवोक्ताः
परस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनाया न चेद् विद्वेषसं-
युतः” इति । यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव
“यः कश्चिद्वचस्तृष्णां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः
लोऽपि शोध्यः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः” इति । सर्व-
वादेऽपि वञ्चनरहितवादेऽपि । वञ्चकले सिद्धे सति किं
कार्यमित्यपेक्षिते व्याह याज्ञवल्क्यः “जिह्वां त्यजेयु-
र्निलंभम्” इति । जिह्वां वञ्चकजिह्वामं कृत्वा त्यजेयु-
र्वेदिः कुर्यादितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूय-
कारिणसमर्थं प्रत्याह स एव “अशक्तोऽन्येन कारयेत्”
इति । स्त्रांशानुरूपं कर्तुं शेषः । देवराजकृतद्रव्यहा-
निविधये सर्वान् प्रत्याह वृहस्पतिः “द्रव्यहानिर्यदा
तत्त देवराजकृता भवेत् । सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्प-
नीया यथांशतः” इति । सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति
शेषः । अथहानिरिति पाठे क्षयायैव हानिः क्षयहा-
निरुपचयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिखिकदो-
षेण द्रव्यनाशे स एवाह “अनिर्दिष्टो वाक्यमात्रः प्रमा-
दाद्यस्तु नाशयेत् । तेनैव तद्वेदेयं सर्वेषां समवायिनाम्”
इति । अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः । याज्ञवल्क्यो-
ऽपि “प्रतिप्रिहमनादिष्टं प्रमादाद्यस्तु नाशितम् । स

तद् दद्यात्” । पालने त्वाह स एव “विज्ञवाञ्च
रक्षितादृशमांशभाक्” इति । वृहस्पतिरपि “देवराज-
भयाद् यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् । तस्यांशं दशमं
दत्त्वा गृह्णीयुस्तेऽंशतोऽपरम्” इति । तस्य तस्यै दशम-
संशन्ते समवायिद्रव्यमिति शेषः । प्रतिपालयेत् समाहरेत्
स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोऽपि “दैवतस्तरा-
ज्जाग्न्यवसने ससुपस्थिते । यस्तु स्वशक्त्या रक्षेत त-
स्यांशो दशमः स्रुत” इति । यस्तु समवायिद्रव्यं सम-
वायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभ-
हानिरित्याह वृहस्पतिः “समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं
तथैव तत् । न याचते च यः कश्चिन्नाभात् स परि-
हीयते” इति । “याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्त्रांशानु-
रूपं कर्तव्यं तस्याप्युपलक्षणाद्यर्थं तेन तत्कर्मकारणेऽपि
लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति” स्रुति-
चन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणां स्तृतिजां कर्तव्यमाह
मनुः “स्तृतिजः समवेतास्तु यत् सत्वे निमग्नितः ।
कुर्याद्यथाहं” तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा” इति । अत्र
सत्त्वशब्दो यज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्वञ्चयजमान
कसत्त्वाख्ययज्ञविशेषविवक्षया । तत् यजमानानामेवा-
ध्ययवादिर्कर्मकारित्वे दक्षिणांशान् स्तृतिजामभावात् ।
तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुर्दक्षिणां । तथा च
स एव “सम्भूय स्त्रानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन कर्मयोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना” इति । स्त्रानि
कर्माणि याजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः । इयं चांश-
कल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन
विधीयमानायां दक्षिणायामेव न स्तृतिगविशेषोक्ते स्त्रेन
विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाहर्त्तु
वृहस्पती “रथं हरेद् तथ ध्वयुर्ब्रह्माधाने च वा-
जिनम् । होता निविद्धं चाश्वसुदगाता चाम्यनः क्रय”
इति । निविद्धं निविच्छन्मनलभं वरम् । उद्गातृशब्देनो-
द्गातृगणसध्यस्यः सुब्रह्मण्यो गृह्यत इति मदनरत्ने ।
अनः शकटम् क्रये सोमक्रये । दक्षिणांशकल्पनायाः
प्रकारमाह मनुवृहस्पती “सर्वेषांशान्ते सुख्यास्तद्वे-
नाङ्गिनोऽपरे । ततोऽग्निसृतीयांशतुयांशतुयांश पादिनः”
इति । सर्वेषां शोडशान् स्तृतिजां मध्ये ये सुख्या गण-
स्यायाः होतृ ब्रह्माध्युद्गातारस्तेऽङ्गिनः उक्तदक्षि-
णायाः किञ्चित् न्यूनमर्द्धं गृह्णीयुः समवाय्ययच्छे
वञ्चसाधविभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अपरे द्वितीया

मैत्रावरुण प्रतिप्रस्थान् ब्राह्मणांश्च सिप्रस्तोतारस्तद्धन् २४
सुख्यभागार्द्धे नाद्वि नोऽङ्गयाहिणः, तृतीयनोऽच्छावा-
काग्नीध्रोक्षेतृप्रतिवर्त्तारो सुख्यभागस्य तृतीयांश इभाजः ।
पादिनोऽन्त्याः यावस्तोतृतोतृनेष्टुब्रह्माण्याख्या सुख्य-
भागस्य चतुर्थींश रयाहिण इत्यर्थः । सुख्यानां चतुर्थीं
भिद्योविभागश्च समः एवं द्वितीयादीनामपि स एव
विभागः । तथा च गोशतं दक्षिणेति पञ्चमाश्रित्य का-
त्यायनस्त्वम् “द्वादश द्वादश सुख्येभ्यः षट्षट् द्वितीये-
ष्वश्वतश्चतुश्चतृतीयेभ्यस्तिष्ठतिष्ठ इतरेभ्यः” इति ।
संस्कृते मेतद्वैधायनकारिकायामपि “पञ्चविंशतिष्ठा
कृत्वा वर्गीशा दक्षिणा क्रमात् । द्वादशैवाथ षट्कं च
चतुस्तिष्ठ एव चेति” द्वादशाधिकगोशतरूपाया
दक्षिणाभ्याः प्रथमसप्तवारो भागाः कर्त्तव्याः । तत्रैको
भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्ग-
स्यापर उद्गतावर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंश-
तिभागाः कर्त्तव्याः । तेष्वाद्यानां होत्वादीनां द्वादश
भागाः, द्वितीयानां षट्, तृतीयानां चत्वारश्चतुर्थीनां
त्रय इत्यर्थः पशुवन्वादौ तु विषमविभागानभिधा-
नात् “समं स्यादश्वतत्वादिति” न्यायेन समत्वेनैव
विभाग इति मन्तव्यम् । स्वकीयकर्म्मकलापांशकर्तृषु
हतानुसारेण भागो देय इत्याह भनुः “ऋत्विग्यदि
हतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् । तस्य कमौतुरुपेण
देयोऽंशः सह कर्तृभिः” इति । सहकर्तृभिः सम्भूय-
कारिभिरित्यर्थः । यद्वा कर्तृभिः सह देयः दक्षिणा-
काले देयो यजमाननेनेत्यर्थः । अथ वा कर्म परित्यक्तं
सह कर्तृभिरित्यर्थः । यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेशं दक्षिणा-
दानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टं तद्गणवर्त्तिनां मध्ये
सच्चित्तेनान्येन कारयेदित्याह स एव “दक्षिणास्तु
च दत्तास्तु स्वकर्म परिहापयेत् । हतस्त्वमेव लभेतांश-
मन्येनैव च कारयन्” इति । कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणं
कर्त्तव्यमाह नारदः “ऋत्विजां व्यसनेऽधिवासन्येन
कर्म निस्तरेत् । लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सुख्य-
कल्पितम्” इति । अन्येन स्वस्वगणमध्यवर्त्तिनां मध्ये
प्रत्यासन्नं, येन केनचित्दन्येन कार्यमाणे त्वध्वर्यादि
समाख्यावाधापत्तेरिति ध्येयम् । यत्तु शुक्लिखितयो-
र्वचनम् “अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विक् क्षियते तस्य
सगोलोऽथ शिष्यो वा तत्कार्यं सनुपुरवेत्” । अथ चेद्वा-
न्यवस्तोऽन्यऋत्विजं वृणयात्” इति । यस्तु दृष्ट-

स्यतिवचनम् । “एवं क्रियाग्रहणानां यदा कश्चिद्वि-
द्यते । तद्वन्मुना क्रिया कार्या सर्वेषां सहकारिभिः”
इति । तदेकान्तगणरहितत्विकृतकर्तृपौर्णभासादि-
यागविषयमित्यभिहितं सृष्टिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव
त ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगनरकरणे कथं दक्षि-
येति वीक्षायाभाह शङ्खः “अथ ऋत्विजि हते पश्चा-
दन्यं वृणुयात्पूर्वाङ्गतस्यैव दक्षिणा पश्चादाहृतः किञ्चि-
ल्लभते” इति । यदा त्वकारणऋत्विग् याज्यं त्यजति
याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डभाह मतुः “ऋत्विजं
यस्त्यजेद् याज्यो याज्यऋत्विक् त्यजेद् यदि । शक्तं
कर्मण्यदृष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्” इति । नारदोऽपि
“ऋत्विक् च त्रिविधो दण्डः पूजैर्जुष्टः स्वयं शतः । यदृच्छया
च यः जुह्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् । ऋत्विग्याज्य-
मदृष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम् । अदृष्टञ्चत्विजं याज्यो
विनेयो तावुभावधीति” । ये क्षत्रिसाधने स्वसमानास्तैः
सह क्षत्रिः कार्यत्याह दृढस्यतिः “वाह्यकर्षकीजाद्यैः
क्षेत्रोपकरणेन च । ये समानास्तु तैः सार्द्धं क्षत्रिः
कार्या विजानता” इति । वाह्याः लाङ्गुलादिवाहकाः
बलीवर्ताः । कर्षकाः क्षत्रार्थं स्वीकृताः पुरुषाः आ-
दिशब्देन क्षत्रिसाधनानामन्येषां ग्रहणम् । सम्भूय-
कारिणां क्षत्रकाणां कर्तव्यमाह दृढस्यतिः “पर्वते
नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च । क्षत्रं मूषकव्याघ्रं
क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्” इति । पर्वते पर्वतसमीपे कल्प-
तरुश्रुता तु विवीत इति पठित्वा विवीतशब्देन यव-
सादर्थं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम् । नगराभ्यासे
नगरसमीपे । राजपथस्य समीप इति शेषः । एतदुक्तं
भवति पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपि क्षत्रं मूषकव्याघ्रञ्च
क्षेत्रं वर्जयेदिति । वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह स एव
“क्षत्रातिदृढं क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपन्नाविनम् । काणं
खड्गञ्च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञः क्षत्रीवलः” इति । काणः
एकाक्षः खड्गः भग्नचरणः । कश्चिदत्रैकसैव हानिमाह
स एव “वाह्यवीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।
तेनैव वा प्रदातव्या सर्वेषां क्षत्रिजीविनामिति । सम्भूय-
कारिणामिति शेषः । वाह्यवीजग्रहणं क्षत्रिसाधनाना-
सुफलजन्यार्थम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं
दर्शयन्तेषां लाभविभागेऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव
“हिरण्यकुप्यसृत्वाणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् । संस्तनानि
तत्कृत्वाभिन्नः शिल्पी प्रोक्तो समीपिभिः । हेमकारादयो

यत्नं शिल्पं सम्भूय कुर्वते । कर्मांशुत्वं निर्वेशं लभेर-
स्तो यथांशतः" इति । कुप्यं हेमरूपव्यतिरिक्ततृतीय-
सादिकम् । हेमरूपे इति प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यतृतीय-
मित्यपरसिंहेनोक्तत्वात् । निर्वेशो भूतिः । कात्या-
यनोऽपि "शिल्पकाभिज्ञकुशला व्याचार्याश्चेति शिल्पिनः ।
एकद्वित्रिचतुर्भागां चरेयुस्ते यथांशतः" इति । हे-
म्यादिनिर्मातृणां मध्ये सख्यस्य भागद्वयमाह वृहस्पतिः
"हर्म्यं देवदहं वापि वाटिकोपस्ताराणि च । सम्भूय
कुर्वतां तेषां प्रसूये द्वांशमर्हति" इति । नर्तकेष्वपि
सख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव
"नर्तकानामेष एव धर्मः सङ्गिरुदाहृतः । कालज्ञो लभते
ऽध्यक्षं गायनास्तु समांशिनः" इति । अध्याक्षं स्वर्द्धा-
धिकमेकशतम् । सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभभागेऽंश-
परिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः "परराष्ट्राङ्गं यत्
स्याङ्गैः स्वाभ्याज्या हृतम् । राज्ञे दशांशावृद्धं
विभजेरन् यथाविधि । चौराणां सख्यभूतस्तु चतुरो-
ऽंशांस्ततो चरेत् । शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषा-
स्त्वेकैकमेव च" इति । एतद्भनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविष-
यम् प्रबलवैरिदेशादाहृते त्वाह वृहस्पतिः "स्वा-
भ्याज्या तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् । राज्ञे
दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः । चतुरोऽंशान्
भजेन्मुख्यः शूरस्य शमवाप्नुयात् । समर्थस्तु चरेत् द्वांशं
शेषास्त्वन्ये समांशिनः" इति । समर्थः शक्तः । एतेषां
हानिरप्येवमेवेत्याह कात्यायनः "तेषां चैव प्रकृता-
नाञ्च पक्षं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षणार्थं यद्वत् वहे-
युस्ते यथांशतः" इति । इयमंशपरिकल्पना ऋत्विग्-
भिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषया कृते तु समये
तदनुसारणेव । अतएव तेनैवोक्तम् "वणिजां कर्षका-
णाञ्च चौराणां शिल्पिनां तथा । अनियस्यांशकर्तृणां
सर्वेषामेष निर्णयः" इति । अनियस्य लाभहान्योः
समयेन प्रतिपुरुषमंशमकृत्यर्थः ।

सम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् । सय्यक् पोषणे ।

सम्भृद् पु० संभित्यते संक्षिप्तप्रतेऽत्र सम्+भृद्-आधारे षञ् ।

१ नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः । भावे षञ् । २ सङ्गमे

३ सय्यग्भेदेने ऽस्युठने ५ मिलने मेदि० । ६ ऐक्ये च

"सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्" इति सौमांसायां न्यायः ।

सम्भोग पु० सम्+भुज-षञ् । १ सय्यग्भोगे २ सुरते ३ मिल-

शासनभेदे मेदि० । ४ हर्षे शब्दच० । ५ कौलिनागरे जटा०

"दर्शनस्य शैनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्नात्तरुक्ताव-
न्योन्यं सम्भोगः स उदाहृतः" उक्तवक्ष्ये ष्टङ्कार-
स्वावस्थामेदे सा० द० ।

सम्भ्रम पु० सम्+भ्रम-षञ् न वृद्धिः । १ भयादिजनिते वेगे
अमरः । २ त्वरायां शतज्ञेयके ४ मये ५ आदरे मेदि० ।

७ अतिशयभ्रमे ७ ह्रस्वे अजयः ।

सम्भति स्त्री सम्+मन-क्तिन् । १ अनुमतौ २ अभिलाषे च
मेदि० । ३ आत्मज्ञाने अजयः । [२ हर्षयुक्ते त्रि० ।

सम्भृद् पु० सम्+भृद्-षञ् यथे क । १ हर्षे अमरः । कर्त्तरि अच्

सम्भृद् पु० संभृयतेऽत्र सम्+भृद्-आधारे षञ् । १ युद्धे ।

भावे षञ् । २ धन्योन्यसंघर्षे च ।

सम्भ्रातृ पु० समीच्याः सत्याम्भ्रातृपत्यम् अण् उत् रपरः
बा० न वृद्धिः । सतीतनये भाद्रभातरे हेमच० ।

सम्भ्रान पु० सम्+मन-षञ् । आदरे । [वृत्ते च ।

सम्भ्रानित स्त्री सम्+मन-णिच्-क्त । १ कृतगौरवे २ सम-

सम्भार्जन स्त्री सम्+भृज-ल्यु । संशोधने रत्नमा० ।

सम्भार्जनी स्त्री संभृज्यतेऽनया सम्+भृज-करणे ल्युट्
ङीप् । धूल्याद्यपसारणार्थं पदार्थे (भाँटा) अमरः ।

एवम् । सम्भार्जक तत्पार्थे पु० शब्दर० ।

सम्भित त्रि० सम्+भा-क्त । १ सदृशे २ तुल्यपरिमाणे च जटा०

सम्भुख त्रि० संभृतं सुखं येन प्रा० व० । अभिसुखागते त्रिका० ।

सम्भुखीन त्रि० सम्भुखं पतति ख । अभिसुखे पातिनि ।

सम्भूर्च्छज न० सम्भूर्च्छात् जायते जन-ड । दृष्टादौ हेमच०

सम्भूर्च्छन न० सम्+भूर्च्छ-ल्युट् । १ सय्यग्विस्तारे अमरः ।

२ उन्नतौ श्लोके च मेदि० । ३ सय्यकमूर्च्छने स्वरभेदे ।

सम्भूर्जनोद्भव पु० सम्भूर्जनोद्भवति उद्+भू-अच् पूत० ।
सत्ये हेमच० ।

सम्भृष्ट त्रि० सम्+भृज-क्त । १ कृतमार्जने अमरः । मज्जि-
काद्यपसारणेन २ शोधितेऽङ्गादौ च भरतः ।

सम्भोद् पु० सम्+भृद्-षञ् । १ हर्षे २ प्रीतौ च शब्दच० ।

सय्यच् अल्य० सम्+अनुच्-क्तिप् सय्यादेशः । १ शोभने २ स-

ङ्गते ३ मनोक्ते च मेदि० । ४ सत्यवाक्ये न० भरतः पूत-

इति त्रि० भवे समीच इत्यादि । स्त्रियां ङीप् समीची ।

सम्भ्राज् पु० सय्यक् राजते राज-क्तिप् नानुस्वारः । कत-
राजस्ययुक्ते सर्वभूमौचरे ऋषतौ अमरः ।

सय्यम पु० सम्+यम-करणे षञ् समो वा परसवर्णोऽनु-

नासिको यः पक्षे संयमः । पात० च० परिभाषिते धार-

णाध्यानसमाधित्वे "लयमेकत्वं संयमः" पात० च० "तदेतस्य

धारणाध्यानसमाधितयस्यैकत्वं संयमः एकविप्रयाणि
लोणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी
परिभाषा संयमः इति भा० ।

सर न० सरति ह-अच् । १सरोवरे शब्दच० । २जले जटा० ।
३जलवर्षे ४वाये च हेमच० । ५दध्यमे दधिमस्तौ रत्नमा० ।
६तज्जाते नवनीते च । भावे अच् । ७भेदने दगमने
च । कर्त्तार अच् । ८सारके १०भेदके राजनि० ।

सरक पु० न० सृ-वृत् । १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरि-
वेशने ३क्षुजमद्यो ४तत्प्राप्ते ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च
मेदि० ६गतिशीले लि० शब्दर० । [कायाम् अमरः ।

सरघा स्त्री सरं मद्यभेदं हन्ति हन-ड नि० । मधुमक्षि-
सरङ्ग पु० स्त्री० ह-अङ्गच् । १चतुष्पादजन्तौ २खगे च सं-
क्षिप्तसां स्त्रियां ङीप् ।

सरज न० सरात् जायते जन-ड । नवनीते हारा० ।

सरजस् स्त्री सह रजसा सहस्र सः । १कृतमत्स्यां स्त्रियाम्
२रजोयुक्ते लि० । अव्ययी० अच् समा० । सरजस्य
३रजःसाहित्ये अव्य० अमरः ।

सरट पु० स्त्री० ह-अटन् । ककलासे (कौकलास) अमरः ।
स्त्रियां ङीप् । देहे तत्प्ररोहणादिफलं यथा

“वक्त्राः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे । शीघ्रं
राजश्रियोऽवाप्तिभावे चैव्यं तेव च । कर्णयोर्भूषणा-
वाप्तिर्जलवोर्वन्मुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे
निटान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
भवेत् । धनलाभो बाहुभूले करयोर्धनवृद्धयः । स्तनभूले
च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्यं मही
लाभः पार्श्वयोर्वन्मुदर्शनम् । कटिहये वक्त्रलाभो शुद्धो
मृत्युसमागमः । जङ्घे चार्धक्षयो नित्यं शुदे रोगभयं
भवेत् । अर्धोच्च वाहनावाप्तिर्जातुजङ्घेऽर्थसञ्चयः ।
वामदक्षिणयोः पदोर्ध्वनयं नियतं भवेत् । वक्त्राः
प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च । व्यत्यासाच्च फलं चैव
तद्देवं प्रजायते । वक्त्राः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य
प्रपातनम् । निधनायाय भवति व्याधिपीडाविप-
र्यायो । पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते । पतने
फलस्रुक्कटं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणस्रुक्कटं
वक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेद्विफलं तस्य तत्फलं
जायते ध्रुवम् । स्रुटमात्रेण वा सद्यः सचेत् जलमा-
विशेत् । पञ्चगव्यप्राशनञ्च कृत्यादिकविलोकनम्” दिवाकरः

सरट् पु० ह-अटि । १वायौ २मेघे उष्णादिकोषः ।

१सरसायां सिद्धान्तकौसुदी । ४ककलासे अमरटीका ।
सरटि पु० ह-अटिन् । १वायौ २मेघे च उष्णादि० ।

सरट् पु० ह-अट् । ककलासे उष्णादिकोषः ।

सरण न० ह-अण्ट् । १गमने २लोहमले हेमच० । (गन्धभा-
दात्) ३लतायां स्त्री अमरः टाप् । ४तिष्ठतायां शब्दमा० ।
सरणि (णी) स्त्री ह-अनि वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ
मेदि० ३प्रसारणाय भरतः । ४तिष्ठतायां स्त्री शब्दमा० ।

सरण्ड पु० ह-अण्डच् । १खगे २कासके शब्दच० ३धूत्तौ
४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० सर्वत्र जातो स्त्रियां ङीप् ।

सरण्य, ह-अन्यु । १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते
५अग्नौ उष्णादिकोषः । [न० शब्दमाला ।

सरत् लि० ह-अट् । १गन्तारि स्त्रियां ङीप् सरन्ती । २स्त्वले
सरत्ति पु० सह रत्तिना । रत्तिशब्दार्थे अमरटीका ।

सरपत्तिका स्त्री सरे जले पत्तमस्त्रियाः ङन् । १पद्म-
पत्रे २पद्मे च शब्दच० ।

सरमा स्त्री सह रमते रम-अच् । १कुक्षुरयोषिति २देव-
नृत्यां ३राजसीभेदे विभीषणपत्न्याञ्च मेदि० । ४कश्यप-
पार्श्वकन्याभेदे “गोलाङ्गूलश्चकोरश्च श्योन्यापत्यं तथैव च ।
अपत्यं सरमायाश्च गण्यो वै अमरादयः” वज्रिपु० ।

सरथु पु० ह-अथु । १वायौ त्रिका० जङ् । २अयोध्यान्तिक-
वाहिनदीभेदे स्त्री । तदुत्पत्तिः कालिकापु० २१ख०
यथा “एवं विवाहा विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । तत्त्व
यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । तत्तोयं सप्तधा
भूत्वा मानसाचलकन्दरात् । हेमाद्रेः कन्दरे सानरौ
सरसाञ्च पृथक् पृथक्” इत्युपक्रमे “तेनाभूत् सरथु-
नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा” । तस्यां भवः अण् नि० ।
सारथ तत्त्वं भवेत् लि० अमरः ।

सरल पु० ह-अलच् । १पीतशाले अमरः “सरलो मधु-
कस्तित्वा कटुपाकरसो लघुः । स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्ष-
रोगरक्षोहरः शृतः । कफानिलस्रुदेयूककामलाक्षिद्र-
णापहः” भावप्र० तट्गुणोक्तिः । २धूपकाभेदे शब्दर०
३वृद्धारे ४वृद्धौ च लि० मेदि० ५तिष्ठतायां स्त्री अमरः

सरलद्रव पु० इत० । सरलवृत्तनिर्यासे (टारपोन) अमरः ।

सरलाङ्ग पु० सरलो वृद्धोऽङ्गं साधनं यस्मात् । श्रीवेष्टे ग-
व्यव्ये राजनि० ।

सरस् न० ह-असुन् । १जले ह्रस्वः । २सरोवरे अमरः ।
गौरा० ङीप् । ३सरसोत्पत्यत् स्त्री अमरः “सरसी
परिशीलितं मया” नैषधम् ।

सरस न० सह रसेन जलेन आस्रादेन च सहस्र सः । १सरोवरे
शब्द च० २रसान्विते श्चाद्रे च त्रि० । “सरसां सरसां
परिचय तलम्” भट्टिः । ३श्वेतलिङ्गतायां स्त्री रायसु० ।

सरसम्पत् न० सरसि न्यायं सम्पत्तनोति सम्+प्र+तन-
ङ । त्रिकण्टकट्टे (तेकाटासिङ्गु) शब्द च० ।

सरसिज न० सरसि जायते जन-ङ अलक् समा० । १पद्मे
राजनि० “सरसिजमनुविद्धं शैवलेनातिरदम्” शर्ङ्ग
लला । २सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । लुकि सरो-
जमप्यत् । [स्त्रियां ङीप् ।

सरसीक पुंस्त्री० सरसां कायति कै-क । सारसखगे शब्दर०
सरसीरुह न० सरसां सरोवरे रोहति रुह-क । १पद्मे
२सारसखगे च पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीप् ।

सरस्वत् पु० सरसि जलादि सन्त्यस्य सप्तम् मस्य वः ।

१सरोवरे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां
६वाग्यां ७गवि दस्तोरले स्त्री मेदि० ङीप् । सा च
८ज्योतिष्मत्यां ९ब्राह्म्यां शक्तौ राजनि० । ११देवीभेदे
मेदि० १२स्त्रीमलतायां शब्द च० । १३बुद्धशक्तिभेदे
त्रिका० १४दुर्गायाम् “वराः सरस्वतीलता जेवाख्ये
सप्त क्रीर्त्तिताः । अति प्रापणदाने वा तेन देवी सर-
स्वती” देवीपु० ४५ अ० तन्नामनिर्गुणः । पृषो० १५वाग-
धिवाहदेव्याम् “आविर्भूव तत्पश्चात् सुखतः पर-
मात्मनः । एषा देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी ।
प्रागधिवाहदेवी सा कवीनामिददेवता । शुद्धसत्त्वस्वरूपा
च शान्तरूपा सरस्वती” ब्रह्मवै० ब्र० ख० २ अ० । तत्रैव
गण्ये० ७० अ० “वागधिवाती सा देवी शास्त्रज्ञानप्रदा
यदा । कण्ठकण्ठोद्भवा वा च सा च देवी सरस्वती” ।
“बन्धुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत्” सत्सङ्ग० । तत्-
पूजादिकं तन्मसां दृश्यम् । १६सव्याकाले उपास्यदे-
वतायां गायत्रीशब्दे २५८२ पृ० दृश्यम् । सरः ब्रह्म-
सरः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः सप्तम् मस्य वः ङीप् ।
१७नदीभेदे सरस्वतीनद्या तद्योत्पत्तिकथा च “प्रक्षुताधि
महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा । जानन्ति त्वां सरि-
च्छेदे सुतयः संशितव्रताः” भा० श० ५ अ० । तस्याश्च
सप्तनामत्वं यथा “राजन् ! सप्त सरस्वत्यो याभिव्याम्-
मिदं जगत् । आहूता बलवद्भिर्हि तत् तत् सरस्वती ।
सुप्रभा ? काञ्चनाजीर च विशालश्च मनोरमा ४ ।
सरस्वती चोद्यती ६ सुरेणुर्विमलोदका” भा० श०
३६ अ० । तासां नामकारणञ्च तत्राध्याये दृश्यम् तस्या

माहात्म्यं तत्रैव सारसतोपाख्याने दृश्यम् । [पक्षोषः ।
सरा स्त्री रु-ङ्क् । १सारग्यां राजनि० २निर्भरे दिङ्-
सराव पु० सरं खलमवति व्यव-व्यप् । १जलाधारे ऋणमये
पात्रभेदे(शरा)दिङ्पक्षोषः । सह रावेण । २सशब्दे त्रि०
सरि पुंस्त्री० रु-ङ्क् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । निर्भरे हेमच० ।
सरिका स्त्री सरोऽख्यस्याः ठन् रु-ङ्क् वा । हिङ्गुपत्तिका-
याम् शब्दर० ।

सरित् स्त्री रु-ङ्क् इति । १नद्याम् अमरः २रुतवे शब्दमा० ।
“क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता” देवीपु०
४५ अ० निरुक्तायां श्रुगायाम् ।

सरित्पति पु० इत० । ससृष्टे अमरः । सरिजायादयोऽत्यन्त
सरित्वत् पु० सरित् स्वामित्वेनास्तस्य सप्तम् मस्य वः तान्तत्वेन
पटत्वाभावात् न तस्य दः । ससृष्टे ।

सरित्सुत पु० इत० । गङ्गापुत्रे भीष्मो ।
सरिताम्पति पु० इत० अलक् समा० । १ससृष्टे शब्दर० ।
सरितां नायादयोऽप्यत् ।

सरिहरा स्त्री सरित्सु वरा अष्टा । गङ्गायाम् हेमच० ।

सरिल न० रु-ङ्क् । जले अमरटीकायां भरतः ।

सरिमन् पु० रु-ङ्क् इति । १वायो २गतौ च उष्णादि० ।

सरिषप पु० सर्षप+पृषो० । सर्षपे त्रिका० ।

सरीसृप पुंस्त्री० वक्रं सर्पति सृप-यङो लुक्, ऋच् ।
१सर्पे अमरः । २दृष्टिकादौ । ज्योतिषोक्तेषु शमीनह-
सिककर्कटराशिषु “दृष्टिकराशिर्षं निमिः सरीसृपत्वेन
निर्दिष्टः” ज्यो० त० । “ऋगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय
सरीसृपान्” ज्यो० त० ब्रह्मवचनात् मीनकर्कटयोर्षं हृषम्
सर्प पु० रु-ङ्क् । खड्गादिषु सौ सारसन्द्री ।

सरूप त्रि० समानं रूपमस्य समानस्य सः । तस्यरूपे सदृशे जटा०

सरीज न० सरसि जले जायते जन-ङ । १पद्मे हेमच० ।

२सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । ३सरोजातमात्रे त्रि० ।

सरीजम्बन् न० सरसि जले जम्ब यत् । १पद्मे हेमच० ।

२सारसखगे शतहाजजातमात्रे त्रि० ।

सरीजिन् पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्मस्य उत्पत्तिस्थानत्वेनास्तस्य
इति । चतुर्ष्वे ब्रह्मणि त्रिका० ।

सरीजिनी स्त्री सरोजानां समूहः सङ्क्रिष्टदेशो वा इति
ङीप् । १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशरूपायां पद्मल-
तायाम् ३पद्माधारदीप्तिकायाश्च मेदि० । [स्त्रियां ङीप् ।

सरोत्सव पुंस्त्री० सरे जले उत्सवोऽस्य । सारसखगे शब्दर०

सरीरुह(ह) सरसि रोहति रुह-किप् क वा । १पद्मे

हेमच०। कालस्तत्त्वार्थे रत्नमा० २सारसखगे च पु० स्त्री०।
सरोरुहासन पु० सरोरुहं पद्ममासनं यस्य । चतुस्रंखे
ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम् ।
२पद्मापविष्टमात्रे लि० ।

सरोवर पु० सरोभिर्जलैर्जयतेऽसौ वृ-क्षप् । तडागे शब्दर०।
तडागशब्दे २२४०पु० दृश्यम् । [संक्षिप्तमा०]

सर्ज पु० सृ-क तस्य नेत्वम् । १वायौ रमनसि ३प्रजापतौ च
सर्ग पु० सृज-वज् । १स्वभावे २रुष्टौ ३निर्मोहे काव्यादेः
४परिच्छेदे “सर्गोऽयमादिर्गतः” इति नैषधम् । ५निश्चये
अमरः “यदि सर्ग एव ते” इति रघुः । ६भोजे ७उ-
त्साहे मेदि० दञ्जतुमतौ हेमच० ।

सृष्टिरूपः सर्गश्च नवविधः भागः १।०अ० उक्तो यथा
“सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः । कालद्रव्य-
गुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः । आद्यस्तु सहतः सर्गो
गुणैश्चैकस्यसात्मनः । द्वितीयस्तु ह्रसो यत्र द्रव्यज्ञान-
क्रियोदयः । भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तियान् ।
चतुर्थे ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानाक्रियात्मकः । वैकारिको
देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो
यस्तु बुद्धिगतः प्रभोः । षष्ठिमे प्राकृताः सर्गा वैकृता-
नपि मे शृणु । रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरि-
नेषधः । सप्तमो सुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्युपाश्रु यः ।
वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीर्यधो द्रुमाः । उत्क्षोत-
सक्तसः प्राया अलः स्पर्शविशेषिणः । तिरश्चासप्तसः
सर्गः सोऽष्टविंशतिधो मतः । अविदो भूरितमसो
प्राणज्ञा हृदावेदिनः । गौरजो महिषः कृष्णः मृकरो
नवयो रुचः । दिशफाः पञ्चवक्त्रे अविशुद्धस्य सत्तम ! ।
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैक-
शफाः क्षतः ! शृणु पञ्चनखान् पश्यगु । आ शृणालो
वृको व्याघ्रो साजौरः शशश्चक्रको । सिंहः कपिर्गजः
कूर्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कटप्रवक्त्रेणभास-
भङ्गकवर्हिणः । हंससारसचक्राङ्गकाकोलूकादयः खगाः ।
अर्वाक्षोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणांम् । रजोऽ-
धिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः । वैकृतास्तस्य
एवैते देवसर्गाश्च सत्तम ! । वैकारिकस्तु यः प्रोक्त कौ-
मारस्तु भयात्मकः । देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरो-
ऽसुराः । गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः किन्नरादयः । दृश्येते वि-
दुराख्याताः सर्गास्तौ विश्वसृजकताः” ।

सर्गबन्ध पु० बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः इत० “वदभिहितभावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्मपरता
न कर्मणि घञ् तथात्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवता-
पत्तेः । महाकाव्ये तद्वत्त्वं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अल
दृश्यते सा० द० “सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्त्वैको नायकः
सुरः । सर्वशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा । शृङ्गारवी-
रशालानामेकोऽङ्गी रघु इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि
रसाः सर्वे नाटकसन्धयः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा
सञ्जनाश्रयम् । चत्वारस्तस्य वर्गाः सुक्तेष्वेकञ्च फलं
भवेत् । आदौ नमस्तुक्रियाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वा ।
क्षितिजिन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् । एक-
वृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिखल्ला नाति-
दीर्घाः सर्गा अपाधिका इह । नानावृत्तमयः कापि
सर्गः कश्चन दृश्यते । सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः
सूचनं भवेत् । सन्ध्यास्त्येन्दुरजनीप्रदोषध्यान्तवासराः ।
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलैर्नवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ
च सुनिस्सर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयमसन्तुपलोदया-
दयः । वर्षणीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
कवेष्टुत्तस्य वा नान्ना नायकस्येतरस्य वा । नामास्तु
सर्गोपादेयकथया वर्तमानम्” ।

सर्ज कर्जने भ्वा० पर० सक० सेट् । सर्जति असर्जति सृजि-
वर्जने सर्जस्यापि वर्जनं तेन प्रोपदेशत्वाभावाच्च प्रत्वम् ।

तत्र प्रमाणाभावात् प्रोपदेश एव न्यायः । [शाले शब्दच०]

सर्ज पु० सृज-वज् । १शालवृक्षे अमरः । २तद्रसे (धुना) श्पीत-
सर्जक पु० सृज-वज् । १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे जटा०
सर्जगन्धा स्त्री सर्जस्त्रेव गन्धो यस्याः । राज्ञायां रत्नमा०
सर्जन न० सृज-ल्युट् । १सैन्यपञ्चाङ्गागे शब्दर० २रुष्टौ च ।
सर्जनिर्थासक पु० सर्जस्य निवास इव कायति कै-क ।

राले (धुना) राजनि० । [रसे त्रिका० ।

सर्जमणि पु० सर्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव । (धुना) सर्ज-
सर्जरस पु० इत० । शालवृक्षरसे (धुना) अमरः ।

सर्जि (र्जी) स्त्री सृज-इन् वा लीप् । १नदीभेदे २तत्कु-
लजे सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा० ।

सर्जिका स्त्री सृज-वज् टाप् अतस्त्वम् । १सर्जिकाक्षारे
“पाक्यक्षारो यवक्षारो यावक्षारो यवापजः । सर्जि-
कोऽपि सृष्टः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः । कथितः
सर्जिकाभेदो विशेषतः सुवर्चिका । यवक्षारो लघुः

लिङ्गः सुष्ठुः वज्रदीपनः । गिहन्ति शूलं वाताम-
ले शृङ्गासगसासयान् । पाशुशैर्गहणीशुल्मानाह-
लीहहृदामयान् । सर्जिकात्सुगुणा तस्माद्विशेषादुगुल-
म-
गुलहृत् । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः
भावप्रः । २नदीभेदे च जटा० ।

सर्जिकाचार स्त्री सर्जिकायाः चारः । स्नानाख्याते चार-
भेदे (सर्जिमाटि) राजनि० ।

सर्जिचार पु० इत० । (सर्जिमाटि) सर्जिकाचारे राजनि० ।
सर्जु पु० सृज-उन् । बणिग्जने मेदि० ।

सर्जू स्त्री सृज-ज । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

सर्ज्य पु० सर्ज्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज-यत् ।
२सर्जनीये ति० ।

सर्प पु० सृप-अच् । १नागकेशरे उणा० । २भुजङ्गने पुंस्त्री०
असरः स्त्रियां ङीष् । ३सर्पदैवते अस्तेमानजले ज्यो०त०
“सर्पणादभवनं सर्पं हीनत्वादहयः सृताः” वज्रिपु-
तन्नामनिरुक्तिः । भावे चञ् । ४गमने सुश्रुतोक्तं तद्-
भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पु० दृश्यम् । तद्देशे तस्य
दंष्ट्रभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा

“दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा ।
समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः सृताः । शुक्ला तु
ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया सृता । वैश्या तु
पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतः परं प्रव-
क्ष्यामि दंष्ट्राणां विषयज्ञानम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति
नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रसायाद्य विषं सर्पस्य
तिष्ठति । संक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके ।
मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति । नाडीभ्यो
गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि
यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पं दशते नाम
संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरिणम् ।
तृतीयं दशते भीतचतुर्थं सददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधा-
विष्टः षष्ठ्येह विषोल्लङ्घः । सप्तमं पुनरुत्थाप्य अष्टमं
कालचोदितम् । यस्तु सर्पं दशित्वा तु उदरं परिवर्त्त-
येत् । वलभुज्जालतिदंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् ।
यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं
विजानीयात् कष्टपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रा पदे यस्य
अव्यक्तं न च कोपितम् । भीतदष्टं विजानीयात् यथो-
वाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दण्डस्य जा-
यते । सददष्टं विजानीयात् कष्टपस्य वचो यथा ।

हे च दंष्ट्रापदे यस्य दृश्यते च महाक्षतम् । क्षुधाविष्टं
विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । हे दंष्ट्रे यस्य
दृश्यते कश्चिद्गुधिरसंकुले । विषोल्लङ्घं विजानीयाद्दंष्ट-
तं नाम संशयः । अपत्तरक्षणायां विजानीयाद्नात्र
संशयः । यस्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् ।
महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं
दष्टजातंस्तु लक्षणं सदुदाहृतम् । दष्टं दष्टा तु पीतञ्च
दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पं दशित्वा तु पिवते तु
विचक्षणः । दष्टा तु पीतं विज्ञेयं कष्टपस्य वचो यथा ।
विषभागो तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् । उदरं दर्श-
येद् यस्य उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । हृदि तं विषवेगेन
निर्विषः पक्ष्मो भवेत् । असाध्यश्चापि विज्ञेयस्तदंष्ट्राभि-
षोडितः । शीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् संदष्टो विषयो-
गतः । आर्द्रांस्तेषामवायास्यकृत्तिकास्तु विशेषतः ।
विशाखास्तु त्रिपूर्वास्तु मूलास्त्रातिशयतात्तके । सर्पदष्टा
न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्लेशाने
च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रै-
तिथिसंयुते । हतो दंष्ट्रस्ततः शुद्धोऽन्यतरः परिकीर्तितः ।
भविष्यपु० “अतः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् ।
“जिह्वाभङ्गो हृदिगुलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति । दंष्ट्रञ्च
दण्डसङ्काशं पक्ष्मजम्फलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां
श्यामो भवति वर्णतः । सर्वेष्वङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च
भेदनम् । भग्नस्त्वङ्कटिपीव जङ्घद्विपरिधोमुखः ।
दन्तैरेव वेपते चैव स्वपते च सुकृत्सुखः । शस्त्रेण हृद्य-
जानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्ड-
राजी न जायते । दंष्ट्रे काकपदे सुनीलसङ्काश-
कृत्वाभं घनम् उच्छूनं रुधिराङ्गुसेकवच्छलं कच्छाज्जि-
रोक्षो भवेत् । हिक्कायासगलपट्टस्य समहान् या
दुस्त्वचा दृश्यते संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तं काल-
दष्टं विदुः । दंष्ट्रे यस्याथ शोथः प्रचलितवर्जितं नखलं
वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्रदेहः स्रवति च रुधिरं सानु-
नासञ्च जल्यते । दन्तोऽप्यायं विद्योगो अस्मति च हृदयं
सज्जिरोधस्य तीव्रो दिव्यानामेव दंष्ट्रस्यविपुलमयो विद्धि
तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् स्पृशति पक्ष्मलो हृदि-
रादासखिन्ना स्थूलो दंष्ट्रः स्रवति रुधिरं केकरं
चक्षुरेकम् । प्रत्यादिष्टः खसिति सततं सानुनासञ्च भावेत्
यद् यद् ब्रूते सकलमदितं कालदष्टं तमायुः । वेपते
वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते । शीवाभङ्गस्य लाभाभिः

कालदष्टं विनिर्दिशेत् । दर्पणे सलिले वापि आत्म-
 च्छायां न पश्यति । मन्दरश्मिं तथा दीपं तेजोहीनं
 दिवाकरम् । वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रस्य जायते । स
 याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । अष्टस्याञ्च
 नवस्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । नागपञ्चमीदृष्टानां जी-
 वितस्य च संशयः । आर्द्राऽश्लेषामवायास्यकृत्तिकासु
 विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्त्रातिशया-
 त्मके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा ।
 शून्यागारे श्मशाने च शुक्लदृष्टे तथैव च । न जीवन्ति
 नरादष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । अष्टोत्तरं मर्मशतं प्राणिनां
 ससृष्टाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्माणि दश द्वे चापि
 कीर्त्तिते । शङ्खे नेत्रे मधुवर्मध्ये वस्त्रिभ्यां हृषणान्तरे ।
 कर्के स्कन्धे हृदिमध्ये तालुके चिवुके गुदे । एषु
 द्वादशकर्मसु दष्टः शस्त्रेण वा हृतः । न जीवन्ति
 नरा लोके कालदष्टान् विनिर्दिशेत् । दूतो वा
 दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं
 वस्त्रञ्च कृष्णम् ह्यथ शिरसि गतम् चैकवस्त्रस्य दूतः ।
 तैलाभ्यक्तस्य तद्वत् त्वरितगतिर्युतो युक्तकेशस्य याति, यः
 कुयात् घोरशब्दं करचरणयुगेः प्राप्नोति कालस्य दूतः ।
 नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा
 तु पुरा सृष्टा मृदा नागास्त्वनेकशः । अनन्तं भास्करं
 विद्यात् सोमं विद्यात् वायुकिम् । तल्लोकं भूमिपुत्रस्तु
 कर्कोटञ्च बुधं विदुः । पद्मं दृष्ट्वास्ति विद्यान्महा-
 पद्मञ्च भागवत् । कुलिकः शङ्खपालस्य दावेतौ तु शनै-
 चरः । पूर्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च ।
 नेत्रभागे यमौ दिशौ दिनरात्रौ तथैव च । शुक्रसोमौ
 च मध्याह्ने उदये तु क्षमासुतम् । प्राणः प्रागष्टमे भागे
 दिवाचन्द्राविहोच्यते । मृदाञ्च भुङ्गते राजन् ! पथि
 मृत्युं व्रजत्यधः । अधो गत्वा भवेत् सर्पौ निर्विषो
 नात्र संशयः भविष्युः “बाह्याघादे तथा ज्यैष्ठ्ये प्रमा-
 दान्ति भुजङ्गमाः । ततो नागो नागिनी च सैधुनं
 संप्रपद्यते । चतुरो वार्षिकान् सासान् नागो गर्भमधा-
 रयत् । ततः कार्तिकमासे तु अण्डकानि पश्यते ।
 अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती । तान्येव
 भक्षयेत् सा तु भागैकं हृषया त्वजेत् । सुवर्णकिंवर्य-
 निभात् पुमान् संजायतेऽण्डकात् । तानेव खादते
 सर्पौ अहोरात्राणि विंशतिम् । अर्कौदकसुवर्णभात्
 दोर्धराजीवसन्निभात् । तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डाद्

ब्राह्मणसत्तम ! । शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकात्स्त्राङ्गु-
 सकम् । ततो भिनत्ति चाण्डानि पशुनासेन तु गो-
 तम ! । ततश्चे प्रीतिसम्बन्धात् स्नेहं वप्नन्ति बालकाः ।
 ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यत्नतः । आयुःप्रमाणं
 सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम् । मृत्युसार्धविधौ ज्ञेयः
 शृणुष्वान्न यथाक्रमम् । मयूरात् मातृप्रादापि चकोराङ्गो-
 खुरात्तथा । विडालाक्षतुलाञ्चैव वराहादृष्टिकात्तथा ।
 एतेभ्यो यदि सूच्येत जीवेद्विंशोत्तरं शतम् । सप्ताहे तु ततः
 पूर्णं दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् । विषस्यागमनं तत्र विज्ञे-
 यश्च पुनः पुनः । एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वैव विषकर्म समा-
 रभेत् । एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते । नागो
 पार्श्वसमावर्त्तौ बालसर्पस्तु उच्यते । पञ्चविंशतिरात्रस्तु
 सद्यः प्राणहरो भवेत् । पशुभासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं
 वै प्रसृजति । पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च
 विंशती । गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च ।
 मन्थीनां चास्य विज्ञेयं द्वे शते विंशती तथा । पशुशुल्य-
 चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा । अकालजाता ये
 सर्पा निर्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः । पञ्चसप्ततिवर्षाणि व्या-
 युक्तेषां प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीला म-
 न्दवेगिनः । एते अत्यायुधो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भी-
 रवः । एकञ्चास्य भवेद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते ।
 दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया प्रजापतिवचो यथा । प्रथमा ब्रह्म-
 देव्या द्वितीया विष्णुदेवता । तृतीया रुद्रदेवत्या
 चतुर्थी यमदेवता । हीना प्रमाणातः सा तु वामनेत्रां
 समान्निता । नास्यां मन्त्राः प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भे-
 षजम् । वैद्यः पराङ्मुखो याति मृत्युस्तस्या विज्ञेयान् ।
 चिकित्सा न बुधैः कार्या तदन्तं तस्य जीवितम् ।
 सकरीं साक्षिकीं विद्यात् कराणीञ्च द्विमासिदौ । काञ्च-
 रात्रौ भवेत् त्रीणि चतुरो यमदूतिका । सकरीं शस्त्रकं
 विद्यात् करात्रौ काकपादिका । ढक्काकतिः काञ्च-
 रात्रौ यास्या कुपाकतिः स्मृता । सकरी वातुला ज्ञेया
 करात्रौ पैक्षिकी स्मृता । कफात्मिका काञ्चरात्रौ यम-
 दूती त्रिदोषिका । शुक्ला तु सकरी ज्ञेया करात्रौ
 रक्तसन्निभा । काञ्चरात्रौ भवेत् पीता कृष्णा च यम-
 दूतिका भविष्युः । कश्चप उवाच “सविषा दंष्ट्रयो-
 र्मध्ये यमदूतो तु चेज्जवेत् । न चिकित्सा बुधैः कार्या
 तं गतासु विनिर्दिशेत् । महराजं दिवारालौ एकैकं
 भुङ्गते त्वहिः । एकस्य च समानेष्टु द्वितीयं शोडशं

यथा । नागोदये य उद्दृष्टो हतो विद्धो विदारितः । काल-
दष्टं विजानीयात् कश्चिपस्य वचो यथा । यस्मात्तः पतते-
विन्दुर्वालाग्रसन्निहोद्धृतः । तस्मात्तं स्वते दंष्ट्राविषं
अग्रस्य दारुणम् । ज्वालायते तु संपूर्णं देहे संक्रमते
विषम् । यावत् संक्रामयेद्बाह्यं कुञ्चितं वा प्रसारयेत् ।
अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मृत्तके । एधते विष-
वेगस्तु शतशोऽथ सहस्रशः । वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो
जाते शिखी यथा । तैलविन्दुर्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते ।
शिखण्डी आश्रयं प्राप्य सास्तेन समीरितः । ततस्ता-
लाशतं प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम् । त्वचास्तु द्विगुणं
विदाच्छोणितेषु चतुर्गुणम् । पिप्पे तु त्रिगुणं याति
श्लेष्मे वै घोड्यं भवेत् । वायौ त्रिंशद्गुणञ्चैव मज्जे
अष्टिगुणं तथा । प्राणेषु चैकार्थवीभूते सर्वस्रोतो निरो-
धयेत् । श्रोतसा रुध्यमानेन याति साध्यसमाध्यताम् ।
ततोऽसौ स्त्रियते जन्तुर्निश्वासाच्छ्वासवर्जितः । निष्क्रान्ते
तु ततो जीवे भूते पक्षत्वमागते । तानि भूतानि सञ्चान्ति
यस्य यस्य श्वालयन् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश-
मेव च । इत्येकमेव संधातः शरीरमभिधीयते । पृथिवी
पृथिवीं याति क्षापकोषेषु लीयते । तेजो गच्छति चा-
द्रित्यं सास्तेन सास्तेन प्रयेत् । आकाशश्चैव आकाशे
सह तेनैव गच्छति । अस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परनि-
योजिताः । न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि दुर्गतः ।
विषाद्यं न अपेक्षेत त्वरितं तु भिक्षितुमयेत् । एकमस्ति
विषं लोके द्वितीयोपपद्यते । यथा जलविषञ्चैव स्था-
वरस्तु तथैव च । प्रपन्ने विषवेगे तु रोगहर्षः प्रजायते ।
द्वितीये विषवेगे तु खेदो नात्रेषु जायते । तृतीये विष-
वेगे तु कम्पो गालेषु जायते । चतुर्थे विषवेगे तु
श्रोत्रान्तरनिरोधकम् । पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का शात्रेषु
जायते । षष्ठे तु विषवेगे तु श्रोत्रागङ्गस्तु जायते ।
सप्तमे विषवेगे तु प्राणेष्वो विपक्ष्यते । सप्तधातुवहा
होते वेनतेयेन भाषिताः । त्वच्चास्थाने विषप्राप्ते तस्य
रूपाणि मे शृणु । अङ्गाति तिनिरायन्ते यत्तन्ने च
सुहृद्वर्द्धः । एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगतं वि-
षम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । कर्क-
शूलसपामार्गं प्रियङ्गुं तगरं तथा । एतद्वालोद्य
दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम् ततस्तस्मिन् क्षेते विप्र ! न
निवर्त्तेत चेद्विषम् । त्वचःस्थानं ततो भिक्षा रक्तस्थानं
प्रधानति । विषे च रक्तवर्माप्रो तस्य रूपाणि मे शृणु ।

दहते सुहृते चैव शीतलं बलमन्यते । एतानि यस्य
रूपाणि तस्य रक्तं मतं विषम् । तत्तागदं प्रवक्ष्यामि
येन सम्पद्यते सुखम् । उशीरं चन्दनं कुष्ठसुत्यलं
तगरं तथा । कङ्काकालस्य मूलानि शिन्धुवार-
श्टगस्य च । हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् ।
दहती दृष्टिकाक्षी च इन्द्रवारुणमूलकम् । सर्पगन्धा
एतं चैव द्वितीये परिकीर्तितम् । शिन्धुवारं तथा हिङ्गु
तृतीये कारयेद्बुधः । नखं पानञ्च कुर्वीत अङ्गनं
लेपनं तथा । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ।
रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधानति । पित्त-
स्थानगते विप्र ! विषे रूपाणि मे शृणु । उत्तिष्ठते नि-
पतते दहते सुहृते तथा । गात्रतः पीतता स्याद्द्वै दिशः
पश्यति पीतिकाः । धवलाश्च भवेन्मूर्च्छा न चात्मा
विजानते । विषक्रियां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते
सुखम् । पिप्पलं मधुकं चैव मधुखण्डघृतं तथा ।
मधुसारमलाबूञ्च जातिशर्करालुकाम् । इन्द्रवारुणि
मूलञ्च गवां मूलेण मेधयेत् । नखं तस्य प्रयुञ्जीत पान-
साधेपमङ्गनम् । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ।
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति । श्लेष्मस्थाने
ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । गात्राणि तस्य
रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते । लाला च स्वते तस्य
कण्डो घुरघुरायते । एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थान-
गतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि देन सम्पद्यते सुखम् ।
लिकटुकं कोशातकी कोष्ठञ्च मधुसारकम् । एतेषां सप्त-
भागानि गवां मूलेण मेधयेत् । नखं पानञ्च कुर्वीत
अङ्गनं लेपनं तथा । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते
सुखम् । श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति ।
तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे । आध्मायते
च जठरं यत्तवांश्च न पश्यति । ईदृशं कुरते रूपं दृष्टि-
भङ्गश्च जायते । एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं
विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि देन सम्पद्यते सुखम् ।
शोणमूलं पियालञ्च रक्ता च गजपिप्पली । हिङ्गुञ्च
प्रिद्धा गुडिकाञ्च कुर्याद्दद्याच्च तस्याङ्गनलेपादीन् । एषो-
ऽगदः सर्वविषाणि हन्वात् स्वयम्भुवा देववरेण गृहः ।
अङ्गनञ्चैव नखञ्च क्षिप्रं दद्याद्विबान्धते । वायुस्थानं
ततो गत्वा मज्जस्थानं प्रधानति । विषे मज्जगते विप्र !
तस्य रूपाणि मे शृणु । दृष्टिश्च हीयते तस्य श्मश-
मङ्गानि सञ्चति । एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगतं

विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 इतं मधु शर्कराश्च उशीरं चन्दनं तथा । एतदालोद्य
 दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत ! । ततः प्रणशत्रुते दुःखं
 ततः सम्पद्यते सुखम् । अथ तस्मिन् कृते योगे विषं
 तस्य निवर्त्तते । मज्जस्थानं ततो गत्वा समेस्थानं प्र-
 धावति । विषे च समेक्षं प्रोष्टुं रूपं यथा भवेत् । नि-
 खेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत् । वारिणा
 विच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते । दण्डेन हन्यमानस्य
 दण्डराजो न जायते । शस्त्रेण ह्यद्यमानस्य बधिरं न
 प्रवर्त्तते । केशेषु लुच्यमानेषु नैव क्लेशप्रवेदने । यस्य
 कर्णौ च पाशौ च हनूपादौ च सम्ययः । शिथिलानि
 भवन्तीह स गतास्तरिति श्रुतिः । एतानि यस्य रूपाणि
 विपरीतानि गौतम ! । नृपन्तु तं विजानीयात् कशत्रु-
 पस्य वचो यथा । वैद्यास्तस्य न पशन्ति ये पशन्ति
 कुशिक्षिताः । विचक्षणास्तु पशन्ति मन्त्रौषधिसम-
 न्विताः । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं वद्रेण भाषितम् ।
 मयूरपित्तं माज्जारपित्तं नकुलपित्तकम् । सत्य-
 महिषपित्तञ्च धानालीमूलमेव च । कुङ्कुमं भागवं
 कुङ्कं काशसूरो च त्वचं तथा । उत्पलस्य च किङ्कुलकं
 पद्मस्य कुसुदस्य च । एतानि सप्तभागानि गोमूत्रेण च
 मेषयेत् । एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन स्त्रियते न वै ।
 कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्विषः । क्षिप्र-
 मेव प्रदातव्यं नृपसङ्गीवभौषधम् । अङ्गनञ्चैव नखञ्च
 क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणः भविष्यत् । कशत्रुप उवाच
 “अतः परं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् । सर्पदष्टस्य
 च तथा समासादुद्दिजपुङ्गव ! । अथ सर्पेण दष्टस्य
 ऊर्ध्वं दष्टिः प्रजायते । सर्पेण दष्टस्य च तथा अधो-
 दष्टिः प्रजायते । नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमदः प्रजा-
 यते । रुपा दष्टस्य वा सास्या दष्टिर्द्विजवरोत्तम ! ।
 कुमारेषापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते । शुर्विग्या
 वाय दष्टस्य तथा खेदश्च जायते । रोषाच्चः स्वात् क्षति-
 कया वेपथुश्चापि जायते । पद्मणी प्रभवेद्वातो दिवा
 सर्पो विषाधिकः । नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कशत्रुमेव तु
 भाषितम् । अन्धकारे तु दष्टानासुदको गहने वने ।
 सुप्रस्य वै प्रसक्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते । दष्टरूपाय-
 जानन् वै कथं वैद्यश्चित्सति । चतुर्विधास्तु संप्रोक्ताः
 पद्मगास्तु सङ्गात्मना । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिना
 व्यन्तरास्तथा । दर्वीकरा वातविषा मण्डलिनः त्रैतिकाः

क्षुताः । स्नेहना राजिना ज्ञेया व्यन्तराः साक्षिपा-
 तिकाः । रक्तं परीक्षयेद्गुणं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक् ।
 कृष्णं दर्वीकराणान्तु जायते वातसत्त्वणम् । रक्तं घनञ्च
 बल्लभः शोणितं मण्डलिनञ्च । पिच्छिलं राजिले स्त्रलं
 नदद्व्यन्तरके तथा । ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो
 नोपलभ्यते । ब्रह्मणः क्षत्रियो वैश्याः शूद्रश्चैव चतु-
 र्थकः । ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तित्तं दद्यात्तयोत्तरे ।
 वैश्याः कर्षणं दद्यात् शूद्रे त्रिकलमेव वा । ब्राह्मणेन
 तु दष्टस्य दाहो गालेषु जायते । मूर्च्छां च प्रवला
 स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । शत्राभरणं सुखञ्च स्थान्मन्या-
 स्तस्माच्च जायते । तस्य कुप्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते
 सुखम् । अश्वगन्धसपामार्गं सिन्धुवारं सुरालयम् ।
 एतत् सर्पिः समायुक्तं पानं नखञ्च दापयेत् । एतेनै-
 वोपचारेण सुखी भवति मानवः । क्षत्रियेण तु दष्टस्य
 कम्पो गालेषु जायते । मूर्च्छां सोहृत्स्थथा स्याद्वै न
 ज्ञानमभिजायते । जायते वेदना तस्य ऊर्ध्वञ्चैव
 निरीक्षते । तस्य कुप्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ।
 अर्कसूत्रसपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् । एतत् सर्पिः-
 समायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी
 भवति मानवः । वैश्यानापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि
 यानि तु । स्नेहप्रकोपो लाला च नवोदहति वेदना ।
 मूर्च्छां च प्रवला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति । तस्य
 कुप्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धं स
 गोमूत्रं गृह्यधूमं सगुग्गुलम् । शिरीषार्कपलाशञ्च
 श्वेतां च गिरिकर्षिकाम् । गोमूत्रेण समायुक्तं पानं
 नखञ्च दापयेत् । एष वैश्यानेन दष्टानामगदः परिकी-
 र्त्तितः । शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम ! ।
 कुप्यते वेपते चैव ऊवरः शीतश्च जायते । अङ्गानि तुल-
 नुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि
 येन सम्पद्यते सुखम् । पद्मञ्च लोप्रकञ्चैव क्षौद्रं पद्मस्य
 कोशरम् । मधु मधुकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्षिका ।
 एतानि सप्तभागानि मेषयेत् शीतवारिणा । पानं लेपा-
 न्नं नखं सुखी भवति मानवः । पूर्वाह्ने चरते विप्रो
 मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् । अपराह्णे चरेद्वैश्याः शूद्रः
 सन्ध्याचरो भवेत् । आहारश्चाल उष्याणि ब्राह्मणानां
 विदुर्बुधाः । सूक्ष्माः क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विज-
 सत्तम ! । वैश्याः सख्णूकमन्ध्याश्च शूद्राः सर्वाश्चिनस्तथा ।
 अमृतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु । वासपाशे

सदा वैश्याः पश्चाद् न्यूना ददाते । सदकावे तु संप्राप्ते
पीडमाना महाविषाः । श्वेतायां दशने वै मैथुनाक्तौ
भुजङ्गमाः । पुष्पगन्धाः स्मृता विषाः क्षत्रियाश्चन्दना-
वहाः । वैश्याश्च दूतगन्धा वै गूढाः शूर्पस्य गन्धिनः ।
वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । नदीकूप-
तडागेषु गिरिप्रसृष्येषु च । आरामेषु पवित्रेषु शुचि-
ध्यायतनेषु च । वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा यामहारे
चतुष्पथे । क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च ।
गोशालास्त्रशालासु पलालेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि
वृक्षेषु विप्र ! वैश्या वसन्ति च । अविविक्तेषु स्थानेषु
निर्भरेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च न्यूना विप्र !
वसन्ति च । श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्तुलप्रभाः ।
मनस्विनः सान्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः ।
रक्तवर्णसुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । सूर्यप्रभास्तथा
विप्र ! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः । नानाविचित्रराजीभि-
रतशीवर्णसन्निभाः । बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च
भुजङ्गमाः । काकोदरनिभाः केचित् ये च सज्जन-
सन्निभाः । काकवर्णा धूस्रवर्णास्ते न्यूनाः परिकीर्तिताः ।
यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशमङ्गुलमनरम् । बालदष्टं विजा-
नीयात् कशपस्य वचो यथा । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशं
द्व्यङ्गुलमनरम् । दीवनस्थेन दष्टस्य एतज्ज्वति लक्षणम् ।
यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमनरम् । दृढदष्टं वि-
जानीयात् कशपस्य वचो यथा” भविष्यपु० । “स्थाना-
न्यादौ प्रवक्ष्यामि नद्यां दष्टो न जीवति । चितावल-
भीकशैलादौ कूपे च विवरे तरोः । दंशे रेखात्मकं यस्य
प्रच्छन्नं स न जीवति । पष्ठाञ्च कर्कटे भेषे मूलाक्षेषा
मघादिषु । कक्षाश्लोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु ।
दण्डौ शङ्खधरो भिक्षुनेम्नादिः कालदूतकः । वक्त्रे
वाहौ च स्त्रीवायां पृष्ठे च न हि जीवति । पूर्वं
दिनपतिर्भुङ्क्ते ह्यर्द्धयामन्ततो परे । शेषाः पश्चाः
प्रतिदिनं षट्संख्यापरिवर्त्तनैः । नागभोगक्रमो ज्ञेयो
रात्रौ बाणविवर्त्तनैः । शेषोऽर्कः फणिप्रचन्द्रस्तक्षको
धोम ईरितः । कर्कोटोच्चो गुरुः पद्मो महापद्मश्च
भार्गवः । शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाहयो प्रहाः ।
रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः । पङ्क्तोः
कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः । यामार्द्ध-
सन्धिसंस्थः स वेलां कालयतीश्वरेत् । बाणद्विषड्
वज्रिवाजियुगभूरेकभागतः । दिवा षड्वेदनेलादि-

पञ्चत्रिंशत्संशकैः । पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे
जातुनि बिड्ङ्गके । नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासा-
पुटे क्षणे । कर्णयोश्च श्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्
क्रमात् । तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके । का-
यस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहक्रमात् । अमवत्त्व-
कतो मोक्षो निवर्त्तत च मर्दनात्” गारुडे १८७० ।
“व्यापादादितिमासैः स्याद् गर्भो मासचतुष्टये । अष्ट-
कानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा यमस्ति स्मृतौ
तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान् । उन्मीलतेऽज्जि सप्ताहात्
हृष्टो मासाङ्गवेदङ्गिः । दादशाहात् सुबोधः स्यादन्ताः
स्युः सूर्यदर्शनात् । द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतरक्षस्तेषु
दंष्ट्रिकाः । कराली सकरी कालरात्री च यमदूतिका ।
एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । प्रथमा-
सानुसृष्टते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाहयम् । नागाः
सूर्यादिवारेणाः सप्त वक्त्रा दिवानिधि । तेषां षट्
प्रतिवारेषु कुलिकः सर्वसन्निधु । शङ्खेन वा महाजनेन
सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोश्चैव नाडिकयोरन्तरं
कुलिकोदयः । दुष्टः सकालः सर्वत्र सर्वदंशे विनि-
र्दिशेत् । कृत्तिका भरणी स्मृतिर्मूलं पूर्वत्रयाश्विनी ।
विशाखाश्रौ मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता म-
न्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा
निन्द्या पञ्चमी च चतुर्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं
दग्धयोगश्च राशयः । एकद्विवहवो दंशा दष्टविड्ङ्ग
खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्विधम् ।
त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरं नष्टाम् । नक्तं
द्व्येकाङ्गिकुर्माभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाह्यी
प्रिपीलिकास्यथी कण्ठशोषरुजान्तितः । सतोदो य-
न्यतो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये ग्न्यष्टहे
बल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्या सन्ध्या श्मशाने च शुष्कदौ
सिन्धुसङ्गमे । द्वीपे चतुष्पथे सौधे मृष्टेऽङ्गे पर्वता-
यतः । विषद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुक्ष्यके ।
शियुस्तेष्वातकाक्षेषु जम्बूद्वारकेषु च । वटे च
जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजलुणि । तालौ शङ्खे गले
मूर्ध्नि चित्रके नाभिपादयोः । दंशोऽशुभः” अग्निपु० ।
सृष्टते तद्दंशलक्षणमेदादिर्दिशतो यथा
“तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः ।
किं कारणं विषं हि निश्चितनिश्चिंशानिष्ठतवहृदेष्य-
कारि सृष्टं मध्यमेक्षितमाहुरसतिपातयति । न चाव-

काशोऽस्ति वाक् समूहमनुसर्तुम् । प्रत्येकमपि दष्ट-
लक्षणेऽभिहिते सर्वत्र त्वैविध्यं भवति । तस्मात्तैविध्य-
मेव वक्ष्यामः । एतद्वातरहितमसम्प्रोहकरश्च । अपि
चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावबोधः ।

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्मयनखदशनमूलपुरीषदंश-
क्षणात् रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्निवेदनाकटीशृङ्ग-
योवादौर्वल्यं जृम्भणं वेपथुः स्रवावसादो चुर्चुरको
जङ्गता शुष्कोद्गारः कासश्चासौ हिक्का वायोर्ध्व-
गमनं शूलोद्घेदनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतो-
ऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परि-
धूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्व-
सधश्च मांसानामवशतनं श्वयधुर्दंशकोपः पीतरूपदर्शन-
माशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति ।

राजिसद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्ष-
क्षयत्वं गात्रानामोदंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्चर्दर-
भीक्ष्णमल्लोः कण्डूः कण्ठे श्वयधुर्चुर्चुरक उच्छ्वासनिरो-
धस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति ।

पुरुषाभिदष्ट जर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया मिरा-
सोत्तिष्ठन्ति ललाटे । नपुंशकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षो
भवति । गर्भिण्या पाण्डुसुखोद्भातश्च । स्त्रियया
शूलात्तौ रुधिरं स्रज्जलपज्जिह्वा चाल्य भवति ।
आसार्थिनाम् काङ्क्षति । हृदयेन मन्दा वेगाश्च ।
बालेनाशु मृदवश्च निर्विषेणाविषजिह्वम् । अन्वा-
हिकेनाभ्यत्वजिल्लोके । असनादजगरः शरीरप्राण-
हरो न विधात् । तत्र सद्यःप्राणहराद्विदष्टः पतति
शस्त्राग्निहत इव भूमौ क्षस्ताङ्गः स्वपति ।

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति तत्र
दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्र-
दुष्टं क्षण्णतामुपैति तेन काष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव
चाङ्गे भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं क्षण्णता
शोफो मन्ययश्चाङ्गे भवन्ति । तृतीये मेदो दूषयति तेन
दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्नेदश्चक्षुर्ध्वजश्च । चतुर्थे
कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन
तन्द्राप्रसेकसन्निविष्टेषा भवन्ति । पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रवि-
शति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्वमेदो हिक्का दा-
हश्च भवति । षष्ठे मज्जामनुप्रविशति पृष्ठणोच्चात्यर्थं
दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीवारी शूलोद्घातः मूर्च्छा

च भवति । सप्तमे शुक्लमनुप्रविशति व्यानश्चात्यर्थं
कोपयति कफञ्च सृज्यस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन स्नेश-
वर्त्तिप्रादुर्भावः कटीशृङ्गभङ्गश्च सर्वचेष्टाविकातो लाला-
स्नेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति ।

तत्र मण्डलानां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तच्च त्र-
प्रदुष्टं शीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता
चाङ्गानां भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीत-
तापरिदाहो दंशे श्वयधुश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति
तेन पूर्ववच्चक्षुर्ध्वजश्च तृष्णा दंशे क्लेदः स्नेदश्च । चतुर्थे
कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरभापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्व-
गात्रेषु करोति । षष्ठसप्तमयोः पूर्ववत् ।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं
पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति ।
द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं चाङ्गं शिरः
शोफश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ध्वजं
स्नेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य
मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति । पञ्चमे वाक्-
सङ्घं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति ।

भवन्ति चात्र । धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकी-
र्त्तिताः । तास्वैकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् । ये-
नान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनन्ति हि । सरीरणे-
नोद्धमानं तत्तु वेगान्तरं स्रतम् । शूनाङ्गः प्रथमे वेगे
पशुभ्यायति दुःखितः । लालास्रावो द्वितीये तु कण्ठाङ्गः
पीडितो हृदि । तृतीये च शिरो दुःखं कण्ठयोवश्च तल्लये ।
चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दलान् जहात्यस्त्रम् । केचि-
द्देगमयं प्राञ्जरन्त्यतेषु तद्विदः । ध्यायति प्रथमे वेगे
पक्षी सुहृत्पतः परम् । द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये
मृत्युमुच्छति । केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुपशान्तिं हि ।
साज्जानरनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते । “अथातः
सर्पदष्टचिकित्सितकल्पं व्याख्यास्यामः । सर्वैरेवादितः सर्पैः
ग्राखादष्टस्य देहिनः । दंशस्योपरि ब्रह्मीयादरिष्टा(तागा)-
चतुरङ्गुले । श्रोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनाऽन्यतमेन च ।
न गच्छति विषं देहसरिष्टाभिर्निवारितम् । दृष्टेदंश-
मधोतकस्य यत्र बन्धो न जायते । आचूषणच्छेददाहा-
सर्वत्रैव तु पूजिताः । प्रतिपूर्य सुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं
भवेत् । स दष्टज्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्-
क्षयम् । अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत् ।
स पित्तविषवाहक्याहं शो दाहाद्विदपति । अरिष्टमपि

मन्त्रैश्च वधोयान्मन्त्रकोविदः । सा तु रज्ज्वादिभिर्वद्धा
विषप्रतिकरो मता । देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्य-
तपोययाः । भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुद-
क्षरम् । विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः । यथा
इतिवार्थं ते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथोपपैः । मन्त्राणां यद्दृश्यं
कार्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना । जिताहारेण शुचिना कु-
शाक्षरपश्यायिना । गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि
देवताः । पूजयेन्मन्त्रविद्वर्थं जपहोमैश्च यत्नतः । म-
न्त्रं स्तु विधिना प्रोक्ता स्त्रीना वा स्वरवर्णतः । यस्मात्त-
स्मिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः । ससन्तः
सिरादंशाद्विद्वेषु कुशलो भिषक् । शाखापे वा ल-
लाटे वा वेध्यास्ता विस्मृते विषे । रक्ते निर्हियमाणे
त कर्तुं निर्हियते विषम् । तस्माद्दिग्भावेद्भक्तं सा ह्यस्य
परमा क्रिया” ।

सर्पकङ्काली स्त्री० सर्पश्चैव कङ्कालमङ्गविशेषो यस्याः गौरा-
ङ्गीप् । सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच० ।

सर्पगन्धा स्त्री सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-च्छन् ।
विषहारिण्यां लतायां जटा० । [हरीलतायां रत्नमा० ।

सर्पघातिनी स्त्री सर्पं तद्विषं हन्ति हन-णिनि । सर्पविष-
सर्पहण पुंस्त्री० सर्पस्य विषानायासच्छेदो यस्य । नकुले
हेमच० ।

सर्पदंष्ट्र पु० सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य । १नागदन्तीदृक्ते शब्दच० ।
सर्पस्य दंष्ट्रेव अर्शने दुःखदत्तात् । २दृष्टिकालीलतायां
स्त्री (विष्ठाति) रत्नमा० । [ङ्गां राजनि० ।

सर्पदंष्ट्रिका स्त्री सर्पदंष्ट्राऽऽकारेऽस्तस्याः दन्तु । अजष्ट-
सर्पदण्डी स्त्री सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड-च्छन् । गोरक्षी-
दृक्ते राजनि० । [ङ्गीप् । नागदन्तीदृक्ते राजनि० ।

सर्पदन्ती स्त्री सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्यस्या अच् गौरा-
सर्पनामा स्त्री सर्पस्य नामात्वा वाचकशब्दे । सर्पकङ्काली-
भेदे शब्दच० ।

सर्पदमनी स्त्री सर्पान् दमयति अनया दम-णिच्-करणे
ल्युट् ङीप् । वन्द्याकर्णाय राजनि० । [राजनि० ।

सर्पपुष्पो स्त्री सर्पः सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः । नागदन्त्यां
सर्पफण्डि पु० सर्पस्य फण्डे जायते जन्-ड । सर्पफण्डात-
मणौ शब्दमा० ।

सर्पभुज पु० सर्पं भुङ्क्ते भुज-क्किप् । १मयूरे हेमच० ।
२सर्पभुजके गरुडादौ च । [अमरः ।

सर्पराज पु० सर्पाणां राजा टच् समा० । वासुकी नागभेदे

सर्पलता स्त्री सर्प इव लता । नागवक्त्रां ताम्बूल्यां राजनि०
सर्पसत्र न० सर्पेण होम्यद्वयेण तज्ज्ञानार्थं वा सत्रम् ।

जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थं यज्ञ-
भेदे भा०ष्या० ५१ख० ५८ख० तत्कथा दृष्ट्या ।

सर्पसहा स्त्री सर्पं सहते सह-अच् । सर्पकङ्कालीलतायां
राजनि० । [च ।

सर्पहन् पु० सर्पं हन्ति हन-क्किप् । १नकुले हेमच० २गरुडे
सर्पाङ्गी स्त्री सर्वस्वेवास्ति पुष्पं यस्याः षच् समा० । १गन्ध-
नाकुल्याम् राजनि० । [२महिषकन्दभेदे च राजनि० ।

सर्पाख्य पु० सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य । १नागकेशरे रत्नमा० ।
सर्पाङ्गी स्त्री सर्पस्वेवाङ्गं यस्याः ङीप् । १सर्पकङ्कालील-
तायां रत्नमा० । २सिंहल्यां राजनि० ।

सर्पादनी स्त्री सर्पं सर्पविषमन्त्रेण या अद्-ल्युट् ङीप् ।
नाकुल्यां राजनि० । [प्रभृतयोऽप्यत्र ।

सर्पाराति पु० इत० । १गरुडे हेमच० २नकुले च सर्पारि-
सर्पावासन० सर्पांसावासी यत् । १चन्दनदृक्ते राजनि० ।
इत० । २सर्पाणांसावासी पु० ।

सर्पाशन पुंस्त्री० सर्पमश्नाति अश्न-ल्युट् । १मयूरे हला० ।
स्त्रियां ङीप् । २गरुडे पु० ।

सर्पिस् न० सृप-इति । घृते अमरः ।
सर्पिणी स्त्री सृप-णिनि ङीप् । १सर्पवोषिति शब्दर० ।
२चुपभेदे राजनि० । ३गमनकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्पीष्ट न० सर्पीणां भुजगीनामिष्टम् । चन्दने रत्नमा० ।
सर्पीष्ट न० सर्पाणांमिष्टम् । चन्दने जटा० २सर्पाभीष्टे लि० ।
सर्व सर्पे भ्वा०पर० सक० सेट् । सर्वेति लसर्वीत् अणोपदेश-
त्वान् न प्रत्यमित्येके षोपदेश एव न्यायः ।

सर्व पु० सर्वं तस्य नेत्त्वम् । १शिवे २विष्णौ च विष्णु स० ।
“अक्षतस्य सततैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ । सर्वस्य सर्व-
दाज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते” विष्णु पु० तज्ज्ञानविरक्तिः ।
तथा च सर्वं ज्ञेयत्वेन एत्याद्यत्वादिना वाऽप्यस्य अच् ।
३सम्पूर्णं ४सकले च लि० अमरः । अयंज्ञायामस्य सर्वना-
मसंज्ञ तत्कार्यया । सर्वशब्दार्थस्तु स्त्रायान्वयितावच्छे-
दकधर्मव्यापकतादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छि-
न्नव्याप्यपार्थक्यधर्मावच्छिन्नः” गा०श० । “व्यापकत्वाव-
च्छिन्नः दिनकरो । यथा सर्वं जटा रूपवन् इत्यादौ सर्व-
प्रदार्थः । “बुद्धिबिषयव्यावृत्तावच्छिन्नसूक्ष्मत्ववान्” इति
शाब्दिका वदन्ति । [२सर्वसोदरि लि० ।

सर्वसहा स्त्री सर्वं सहते सह-अच् पुम् च । १दृष्टव्याम् अमरः

शुभाः । कर्णिकां पीतवर्णान् केसराग्न्यख्येन च ।
 शुक्लवर्णानि पद्माणि तत्सम्बन्धेन ग्यामलेन च । रजसा
 रङ्गयेत्यन्वी यदा पीतैव कर्णिका । केसराः पीतरक्ताः
 स्युररुणानि दक्षान्यपि । सन्धयः कण्ठवर्णाः स्युः सिते-
 नाध्यसितेन वा । रङ्गयेत् पीठमार्गोऽथ पादाः स्युररुण-
 प्रभाः । गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि ।
 व्यालिखेत् कल्पकतिकादलपुष्पफलान्विताः । वर्णैर्नाना
 विधैस्त्रिधाः सर्वदृष्टिमनोहराः । द्वाराणि श्वेतवर्णानि
 शोभा रक्ताः समीरिताः । उपशोभाः पीतवर्णां को-
 णान्यसितभानि च । तिस्रो रेखा बहिः कायाः सित-
 रक्तासिताः क्रमात् । मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं
 स्मृतम् । अपरञ्च “चतुर्धा भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वाद-
 शधा सुधीः । पातयेत् तत्र स्त्रियाणि कोष्ठानां दृष्टप्रते-
 शतम् । चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्त्रिंशतास्त्रयम् ।
 कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं षडङ्गत्वा नैवात्र वीथिकाः । द्वार-
 शोभे दद्यात् पूर्वसुपशोभा न दृश्यते । अथविष्टैः पदैः कृत्यात्
 छडभिः कोष्ठानि तन्त्रवित् । विदध्यात् पूर्ववत् शेष-
 मेवं वा मण्डलं स्मृतम् । “चतुरस्रे चतुःषष्टिं पदा-
 न्यारचयेत् सुधीः । पदैश्चतुर्भिः पद्मां स्यात् मध्ये तत्
 पूरिताः पुनः । वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तरशालिकाः ।
 दिग्गतेषु चतुष्कोषु पङ्कजानि समालिखेत् । विदिग्ग-
 तचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः । सार्जयेत् स्तुति-
 काकारं श्वेतपीतारुणसितैः । सार्जनमाह राचवभट्ट-
 धृतम् “विदिग्गतचतुष्कोषान् भित्त्वा षोडशधा सुधीः ।
 वङ्गप्रादिकोष्ठत्रितये मध्येर्ध्वमपि सार्जयेत् । रजोभिः
 पूरयेत्तानि स्तुतिकानि शिवादितः । प्राक् प्रोक्तेनैव
 मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत् । नवनाभसिद्धं प्रोक्तं
 मण्डलं सर्वसिद्धिदम् । पञ्चाङ्गमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्त-
 स्तिकवर्जितम् । दीक्षायां देवपूजायां मण्डलानां चत-
 स्रयम् । सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसिद्धिदम्” ।
 सर्वतोमुखं न० सर्वतोमुखमख्य । १ जले अमरः २ आकाशे
 मेदि० ३ शिवे ४ ब्रह्मणि ५ परमेश्वरे ६ आत्मनि च पु०
 मेदि० ७ ब्रह्मणे शब्दच० दत्तगे ८ अग्नौ शब्दमा० ।
 “सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्व-
 रूपो महाजनिः प्रणीतः सर्वकर्तृ” ति० त० उक्तोः
 वक्ष्ये स्तयात्वम् । [वैलथे]

सर्वत्र अख्य० सर्व-त्रल् । सर्वस्मिन् काले देशे सर्वायां दिशि
 सर्वत्रग पु० सर्वत्र गच्छति गम-ड । १ वायौ शब्दच० २ सर्व-

त्रगाभिनि लि० । [वैल गन्तरि लि० स्त्रियां डीप् ।
 सर्वत्रगामिन् पु० सर्वत्र गच्छति गम-णिनि । १ वायौ २ स०
 सर्वथा अख्य० सर्वप्रकारम् आल् । १ सर्वप्रकारे २ दृष्टे ३ प्रति-
 ज्ञायां ४ जेतौ च शब्दर० ।
 सर्वदम पु० सर्वां दमयति दम-णिच्-अण् । सर्वदमने
 शाकुन्तले भरतनृपे हेमच० ।
 सर्वदमन पु० सर्वां दमयति दम-णिच्-ल्यु । १ दुष्मन्तपुत्रे
 भरतनृपे त्रिका० । २ सर्वदमनकर्त्तरि लि० ।
 सर्वदर्शिन् पु० सर्वं समभावेन पश्यति दृश-णिनि । १ बुद्धे
 २ परमेश्वरे च । ३ सकलदृष्टि लि० स्त्रियां डीप् ।
 सर्वदा अख्य० सर्वस्मिन् काले दाच् । सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे ।
 सर्वदुःखक्षय पु० सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां
 दुःखानां क्षयः । आत्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तौ मोक्षे हेमच०
 “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त पुरुषार्थः” सा०
 सू० “स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं दुःख-
 ध्वंसरूपनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम् ।
 सर्वदेवमुख पु० सर्वेषां देवानां मुखं यत्र । अग्नौ रत्नमा० ।
 सर्वद्रान्च् लि० सर्वमश्नुति पूजयति अन्च्-किप् अद्रागमः
 न नलोपः । सर्वश्च पूजके । भव्ते सर्वद्रान्च् इत्यादि ।
 गत्यर्थस्य नलोपे सर्वद्रान्च् इत्येव सर्वगामिनि । भव्ते
 सर्वद्रीच इति मेदः ।
 सर्वधुरावह लि० सर्वेषां धूः अच्-समा० सर्वधुरा तां वहति
 वक्त-अच् । सर्वभारवाहके दृषादौ अमरः ।
 सर्वधुरीण लि० सर्वां धुरं वहति ख । सकलभारवाहके
 दृषादौ अमरः ।
 सर्वनाम पु० सर्वेषां नाम वाचकं संज्ञात्वेऽपि लुक्सा० न
 शत्वम् । व्याकरणोक्ते कार्यविशेषार्थं कृतसंज्ञायुते
 सर्वादिशब्दभेदे “सर्वादीनि सर्वनामानि” पा० सर्वनामशब्दा-
 र्थस्तु वक्तुमुद्दिश्ययतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मविशिष्टः ।
 सर्वपूर्णत्वं न० सर्वैः पूर्णत्वम् । सम्भारे सामग्र्यान् लि० ।
 सर्वप्रहरणायुध पु० सर्वेषां प्रहरणानि सर्वाणि वा प्रह-
 रणानि आयुधान्यस्य । विष्णो “सर्वप्रहरणायुधः”
 विष्णु स० व्युत्पत्तिद्वयोगात् नामद्वयस्य तेन नामसङ्ग-
 पूर्तिः” सा० । [यज्ञके लि० श्वङ्गौ पु० ।
 सर्वभक्षा स्त्री गच्छ-अण् स्य० । १ अजायां हेमच० २ सर्व-
 सर्वभक्षला स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ व० सर्वाणि
 मङ्गलानि देयत्वेनाख्यस्याः क्व वा । दुर्गायास् अमरः ।
 “सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च । ददाति

चेप्सितान् लोके सा तेन सर्वसङ्गता देवीपुं ४५ अ० ।

सर्वमय त्वि० सर्वात्मकः भवतु । १ सर्वात्मके २ परमेश्वरे पु० ।

सर्वमूल्य न० इत० । कपर्दे के तिका० ।

सर्वमूषक पु० सर्वं सुष्पाति सुप्र-वृत् पृषो० काले हेमच० ।

सर्वरस पु० सर्वोरसमयः । (धुना) १ शाबरसे अमरः ७६० ।

२ वोणादिवाद्यो मेदि० । १ पण्डिते शब्द० । कर्म० ।

३ लवणे रसे । सर्वाणि रसयति रसि-अण् । १ परमे-

श्वरे मैत्रश्चनवदु तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम् ।

सर्वरसोत्तम पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः । लवणे रसे हेमच० ।

सर्वरात्र पु० सर्वा रात्रिः अक्ष-समा० । “रात्राङ्गान्ताः पुं-

मीति” पा० पुंस्त्वम् । सकलरात्रौ सि० कौ० । [दिरयम् ।

सर्वरी स्त्री सृ-वनिप् ङीप् र च । रात्रौ धरणिः तालव्या-

सर्वसुपरिवर्त्त पु० सर्वतूनां परिवर्त्तो यत् । वत्सरे जटा०

सर्वला (लौ) स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष् ।

तोमरास्ते अमरः ।

सर्वलिङ्गिन् पु० सर्वेषां लिङ्गानि सन्त्यस्य इति । वेद-

विकृष्टाचारिणां कौडोदीनां लिङ्गवत्सु पाषण्डेषु अमरः

सर्वलोह पु० सर्वः लोहमयोऽवयवो यस्य । लोहमध्ये वायो

हेमच० । [गाम्भारीहृत्ते जटा० ।

सर्ववर्णिका स्त्री सर्वं वर्णयति वर्षे-एव ल् अत इत्त्वम् ।

सर्वविदु पु० सर्वं वेत्ति विद-क्लिप् । १ परमेश्वरे २ सर्वज्ञा-

तरि त्वि० ।

सर्ववेद पु० सर्वे वेदान् अधीते उक्त्या० ठक् । “सर्वादेः

सादेश लुक् वक्तव्यः” वार्त्ति० तस्य लुक् । १ सर्ववेदाध्य-

यनकर्त्तरि । सर्वं वेत्ति विद-अण् उप० २ सर्वज्ञे त्वि० ।

सर्ववेदस् पु० सर्वाणि धनानि वेद्यन्ते लभयति पात्राय

दक्षिणार्थं ददाति विद-लाभे णिच्-असि । सर्वस्व-

दक्षिणकविज्ञजिज्ञासकादियाणकर्त्तरि अमरः ।

सर्ववेदस न० सर्वं वेदः गृहे विद्यामानं धनं नि० अक्ष-समा० ।

सर्वस्वे गृहे विद्यामाने सर्वधने तच्च विज्ञजिदुयागे दक्षि-

णात्वेन विहितम् । “सहस्रं सर्ववेदसं विज्ञजितः”

कात्या० श्रौ० २२।१।६ सहस्रसर्ववेदसयोर्विज्ञजित वि-

कल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते । “ज्येष्ठं पुत्रमप-

भज्य भूमिगूढवर्जं योगविशेषात् सर्वेषाम्” सू० ।

“ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिगूढवर्जं ददाति कृत-

ततः सर्वसमुपार्णां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः धारण-

चलकमणद्वारेण, गूढस्य च शुश्रूषोपनततेति” कर्कः

“भूमेस्त्वावधारणशयनासनचङ्क्रमणादिसम्बन्धः सर्वेषा-

सविशिष्टः यः गूढो धर्माधिं सेवां कुरुते स सर्वेषामवि-

शिष्ट एव संप्र० व्या० । “गूढदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्”

सू० । वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ गूढस्य दानं च भवति दृश्यते

हि गूढस्य दानं पुरुषमेधे “सपुरुषं प्राची दिग्घात-

रिति” न च विरोधो गर्भदास्य । तस्माच्छूदो दीयत एव

अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः

“परिमाणे सर्वसविशेषात्” सू० । सर्वस्वपरिमाणे यस्य

यावत् स्वं तत्सर्वं गृह्यते सर्वं वेदः सर्ववेदसमिति तेन

प्रागपि सहस्रात् सर्ववेदसं भवति एवं प्राप्तं चाह । सर्व-

स्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्भनं गृहे सुवर्णानि

दि तत्सर्वं देयम् कृतः अविशेषात् न च सर्वस्वं ददा-

मीति (अस्य) वाक्यशेषः श्रुतः येन सहस्रान्यूनमतिरिक्तं

वेति विशेष आश्रीयते । “अधिकं वा प्रकृत्यनुपहृत्

सू० । “अधिकं वा सहस्रात् सर्ववेदसं अहीतव्यम् ।

प्रकृत्य हि सर्ववेदसं सहस्रेणानुपहृत् दर्शयति कोऽर्हति

अनधुः सर्ववेदसं दातुं तस्मात् सहस्रं देयमिति एतच्च

सहस्रादधिकं उपसद्यते नेतरश्रेति एवं तावदत्र (विश्व-

जिति) सहस्रादधिकं सर्ववेदसं भव्यं कर्त्तुं कर्कः । “सर्वस्व

प्रतिनिधिर्यो” सू० “दीयते अप्रसिद्धत्वादुच्यते” कर्कः “धेनू-

नकुत्सारधान्यपल्यदासिधुनसहानसारोहस्यविमितशय-

नानि” सू० । “धेनूदीनि दासिधुनानालानि प्रसिद्धानि

अहानसोपयोगिकं द्रव्यं तावच्चर्वादिमहानसगच्छे नोच्यते

आरोहस्य च युग्यं विमितशयने प्रसिद्धे एव । धेनुः

प्रसिद्धा अनङ्गवकीर्दः सीरं हलस्य धान्यं गोधूमादि-

पल्यं पलादिमानार्हम् । दासिधुनं दासीदासी सहा-

नसं तावच्चर्वादिदोषकरणम् आरोहस्यं हस्त्यस्य हि

विमितं गृहस्य शयनं खड्गादि एतानि दद्यात्” कर्कः ।

सर्ववेशिन् पु० सर्वेषां वेशो धात्यत्वेनाख्यस्य इति । नटे

हेमच० । [सर्वलोचिते त्वि० ।

सर्वसङ्गत पु० सर्वं सङ्गतमुचितं यत् । १ षट्पदान्ये शब्द०

सर्वसंसर्गलवण न० सर्वसंसर्गं जातं लवणम् । औपरके

लवणे राजनि० ।

सर्वसन्नहन न० सर्वेषां सन्नहनं दृढार्थं सञ्जीकरणं यत् ।

चतुरङ्गसैन्यसञ्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमरः ।

सर्वसह पु० सर्वं सहते अक्ष् । १ युग्मयुद्धौ रत्नमा० २ सर्व-

सहिष्णुौ त्वि० । [सकलाधेसाधने त्वि० ।

सर्वसिद्धि पु० सर्वेषां सिद्धिरस्मात् । १ श्रीफले शब्द०

सर्वस्व न० कर्म० । सकलधने सर्ववेदसगच्छे दृश्यम् ।

सर्वस्वदक्षिण पु० सर्वस्व दक्षिणा यत् । विश्वजिन्नामकया-
गभेदे सर्ववेदमशब्दे दृश्यम् । [१ सकलहितहेतो त्रि० ।

सर्वहित न० सर्वेषां हितम् । १ सरिचे राजनि० १६० ।

सर्वाङ्गसुन्दर पु० औषधभेदे “रसगन्धवस्तुल्यांशो द्वौ भागौ

टङ्गणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीय समंशतः ।

हेमभस्माद्धभागश्च सर्वं खल्लो निधापयेत् । निम्बद्रवस्य

योगेन पिष्टिकं कारयेद्विषकम् । पश्चात् गजपुटं दद्यात्

शीतलघु ससुद्धरेत् । हेमभस्ममं तीक्ष्णं तीक्ष्णाद्धौ

हरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्माचूर्णानि कार-

येत् । ततः पूजां प्रकुर्वीत भजयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्ग-

सुन्दरो ह्येष रोगराजनिक्लान्तः । वातपित्तज्वरे घोरे

सर्वपाते सुदारुणे । अर्शःसु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे

प्लगन्द्रे । निहन्ति वातजान् रोगान् क्लेशकाञ्च वि-

शेषतः । पिप्पलीसुषुम्भयुक्तं द्रव्ययुक्तमपि वा । भक्त-

येत् पण्यखण्डेन सितया चारुकेण वा । गुडूचीरस

सहितं प्रसेहे च विशेषतः । रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्ध-

योगो रसोत्तमः । राजिकाहिङ्गुतैलाङ्गं लवणाङ्कं

विवर्जयेत्” भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्याङ्ग-

त्वमिति मतान्तरम् ।

सर्वाङ्गीण त्रि० सर्वाङ्गप्रज्ञानि व्याप्नोति ख । सर्वावयव-
व्यापके “सर्वाङ्गीणे तत्त्वत्वे” इति भट्टः ।

सर्वाणी स्त्री सर्वेषां आनयति भोजं चान्नी-ड पूर्वपदादिति

यत्वम् । दुर्गायास् “सर्वान् भोजान् प्रापयति जन्म

मृत्युजरादिकम् । चराचराञ्च विश्वान् सर्वाणी तेन

कीर्त्तिता” ब्रह्मसू० प० १४७० तद्विरक्तिः ।

सर्वानुकारिणी स्त्री सर्वानुकारोति अन्तःक-णिनि डीप् ।

१ शालपत्र्याम् राजनि० २ सकलसदृशे त्रि० स्त्रियां डीप् ।

सर्वानुभूति स्त्री सर्वानुभूतिर्यत्वम् । १ श्रुतिविद्यतायाम्

अमरः २ तत्त्वज्ञानिनि त्रि० श्रुतिभेदे हेमच० ।

सर्वान्नभोजिन् त्रि० सर्वभक्षणं सर्वाङ्गप्रज्ञानि वा भुङ्क्ते

भुज-णिनि । सर्वान्नभोजके अमरः । [भोजके अमरः

सर्वान्नीन त्रि० सर्वभक्षणं सर्वभक्ष वा भुङ्क्ते ख । सर्वाञ्च

सर्वाभिसन्धिन् पु० सर्वत आधारेण अभिसन्ध्यास्यस्य इति ।

१ सर्वेणाभिसन्धिसति जने शब्दप्रतापसे त्रिका० ।

सर्वाभिसार पु० अभिसरियते अत्र अभि+सृ-भावे षञ्

इत० । चतुरङ्गसैन्यसङ्घातेन युद्धयात्राभेदे ।

सर्वार्थसिद्ध पु० सर्वेषु कार्येषु सिद्धिः । १ बुद्धे अमरः ६६० ।

२ सकलाभीष्टसिद्धियुते त्रि० ।

सर्वार्थानुसाधिनी स्त्री “धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात्
सर्वलोकेषु यच्छति । ततो देवी समाख्याता सा सर्वा-
र्थानुसाधिनी” देवीपु० ४५ अ० निरुक्तायां दुर्गायास् ।

सर्वावसर पु० सर्वेषां कर्मणामवसरोऽपहरणं यत् । अङ्ग-
रात्रे त्रिका० । [२ सकलास्तयुते त्रि० ।

सर्वास्त्रा स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । १ देवीभेदे हेमच०

सर्वाह्ण पु० सर्वमहः टच्समा० ह्तादेशः यत्वम् । सकलदिने

सर्वाध पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोवो हन्तृमभिसारे यत् ।

अधोभूतसर्वसैन्याभिसारे अमरः कर्म० २ सर्वजलवेगे सेदि०

सर्वाधि स्त्री कर्म० । “कुष्ठमांसी हरिद्रेभिर्वचाशैलेयच-

न्दनैः । सुराचम्पकपूरैरुक्षतः सर्वाधिः स्त्रुता” इत्युक्ते

कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ कन्दोगपरिशिष्टे

“कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे सुराशैलेयचन्दनम् । वचा

चम्पकसुस्तञ्च सर्वाधयो दश स्त्रुताः” ता एवोक्ताः ।

शब्दचन्द्रिकासेता एव सर्वाधिगणयत्वोक्ताः ।

सर्वाधिगण पु० सर्वासामधिगणं गणः । “सुरा मांसी

वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकसुस्तञ्च सर्वा-

धिगणः स्त्रुतः” शब्दच० उक्ते द्रव्यगणे ।

सर्षप पु० सृ-अय सुक् च । (सरिषा) १ सख्यभेदे अमरः ।

“सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्दृढः समत्तिकः । तीक्ष्णोष्णः

कफवातघ्नो रक्तपित्तान्निवर्द्धनः । रक्षाहरोजयेत्

कण्डूकुष्ठकोष्ठकमिष्टान् । यथा रक्तस्थया गौरः किन्तु

गौरवरो मतः” तच्छाकगुणाः “कटुकं साधेयं शाकं

बहुसूतमक्षिं पुनः । अल्लपाकं विदाहि स्वादुष्णं रुक्मं

विदोषकम् । सत्तारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु नि-

न्दितम् । तीक्ष्णोष्णं साधेयं नाहं वातक्षेपप्रघ्नपञ्चम् ।

कण्डूकमिष्टरं द्रुक्कुष्ठं रुचिकारकम्” भावप्र० ।

“जालान्तरगते शानौ यज्ञाय दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भि-

र्भवेत्क्षिप्या लिख्या बद्धमिध सर्षपः” शब्दच० उक्ते

२ मानभेदे । ३ खड्गनिष्ठायां स्त्री त्रिका० डीप् ।

सर्षपतैल न० सर्षपस्य स्नेहः सर्षप+तैल+हर्ष-तैलच् ।

सर्षपस्नेहरूपे तैलभेदे “सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वात-

कफविकारघ्नम् । पित्तासृदोषदं क्षिपिकुष्ठं तिलजव-

ज्जुष्यम्” राजनि० ।

सल न० सल-अच् । जले भरतः ।

सलिल न० सल-इलच् । १ जले अमरः । तद्वैद्यके फलं

जलवैकृतशब्दे २०० पु० दृश्यम् । ज्यो० उक्ते २ जलदे-

वताके उत्तराषाढानक्षत्रे ब्रह्माधिका २ चतुर्थस्थाने च

सलिलकुन्तल पु० सलिलस्य कुन्तल इव । शैवाले त्रिका० ।
सलिलज न० सलिले जायते जन-ड । १पद्मे राजनि० ।
२जनजातमात्रे लि० ।

सलिलनिलय पु० सलिलं निलयो यस्य । १जलचरे २भी-
नककंटराशौ च "सलिलनिलयाभक्ष्या वक्ष्याः सरीसृ-
पजातयः" ज्यो०त० ।

सलिलराशि पु० इत० । ससृष्टे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र ।
सलिलेभ्यन पु० सलिलसिन्धुनासिध दद्यां यस्य । बह्वृ-
नले त्रिका० ।

सल्लकी स्त्री शल-वन् लुक् च पृषो० शस्य सः गौरा० डीप् ।
शल्लक्यां गजभक्ष्यायाम् अक्षरे पाठान्तरम् ।

सव पु० स्रयते स्र-अच् । १यज्ञे अक्षरः । २सन्ताने मेदि० ।
अच् । ४स्रयते ४अर्कदृष्टे एजले न० जटा० ।

सवन न० स्र-व-वा ल्युट् । १यज्ञाङ्गे २स्नाने अक्षरः । सोम-
निष्पीडने ४अभिप्रेये अक्षरः ५सोसपाने भरतः । ६यज्ञे
७प्रसवे च दस्यसन्धाने । यज्ञियसवनानि च त्रीणि
प्रातर्मध्यह्नतीयभेदात् । "हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं
वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्ट्वैकम्" कात्या०श्रौ०२४।७।५।
स्र० "कुतश्चतत् आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दि-
नसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्" । "प्रात-
र्मध्यन्दिनापराह्णेष्ट्वैकैकं हविर्निर्वपति" कर्कः ।

सवयस् त्रि० समानं वयो यस्य समानस्य सः । वयस्ये अक्षरः
"सवयोभिरन्वितः" इति रघुः ।

सवर्ण पु० समानोवर्णो यस्य । १तुल्यरूपे हेमच० २एकजा-
त्याश्रये यथा विप्रस्य विप्रजातिः क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः
"तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० उक्ते स्थानप्रथ-
त्वाभ्यां इतल्ये वर्णे च यथा ककारस्य स्थानेन तुल्यो
गकारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, जका-
रस्य सकारः सकारस्य षकारः । हकारस्य वग्यांचतुर्थां
वर्णाः । स्रह वर्णेन । ४वर्णसहिते लि० ।

सवर्णन न० सवर्ण+कृतौ णिच्-भावे ल्युट् । तुल्यरूपता
सम्पादने "अंशसवर्णनं क्वात्" लीला० ।

सवहा स्त्री सह वहेन । लिट्तायां भरतः ।

सवासस् त्रि० सह वाससा । १वस्त्रयागविक्षत्रकाक्षमे वेग-
वति "संवासा कलमास्तवेत्" क्युतिः ।

सविकल्पक न० सह-विकल्पेन कप् । वेदाङ्गोक्ते ज्ञातृ-
ज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एक-
स्मिन् धर्मित्यपररूपसंगतिगर्हादिनि २ज्ञानभेदे च

पात० उक्ते सम्यग्ज्ञाने ३समाधिभेदे असम्यग्ज्ञानशब्दे ४७०
पृ० दृश्यम् । निर्विकल्पकशब्दे ४१०२५० दृश्यम् ।

सविकाश त्रि० सह विकाशेन । १प्रफुल्ले विकशिते २कक्ष-
ज्जोचे च "जगन्ति यस्यां सविकाशमासत" भाषः ।

सविचारा स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्वि-
चारशब्दे ४१०२ पृ० दृश्यम् ।

सवितर्का स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे

"तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णां सवितर्कां समा-
पत्तिः" सू० "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौ-
रिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि स्रहृणं दृष्टं
विभज्यमानाशान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञा-
नधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य
योगिनोयोगवाहार्थः समाधिप्रज्ञायां समाकूटः स चेत्-
शब्दज्ञानविकल्पाविविद्ध उपावर्तते सा सङ्कीर्णां समा-
पत्तिः सवितर्कैत्युच्यते । यदा पुनः शब्दशब्दे तत्कृति-
परिग्रहो श्रुतानुमानज्ञानविकल्पसून्यायां समाधिप्रज्ञायां
स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छि-
द्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं
प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्विजितं ततः श्रुतानुमाने प्रभ-
वतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तच्छा-
सङ्कीर्णं प्रमाणांतरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं
दर्शनमिति भा० ।

सवित पु० स्र-अच् । १जङ्गवृक्षपरि परमेश्वरे "तत्सवितु-
र्वरेण्यमि"ति श्रुतिः । २स्रयते ३अर्कदृष्टे अक्षरः ।
४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो० । ५मातरि स्त्री हेमच०
डीप् । सवितरिदं च सवित्रिय तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।
स देवताऽस्य अण् । सवित् तद्देवताकचर्वाद्गौ त्रि०
स्त्रियां डीप् ।

सविध त्रि० सह विध्यति विध-क स्रहस्य सः । १निकटे
अक्षरः "सविधेऽपि न रुच्छसाक्षिणी" नैषधम् । सह
विधया । २प्रकारयुते श्विधानयुक्ते च त्रि० ।

सविस्मय त्रि० सह विस्मयेन । विस्मयापन्ने हारा० ।

सवीज पु० पात० उक्ते समाधिभेदे "ताएव सवीजः स-
माधिः" सू० "तासुतसूः समापत्तयो बर्हिस्तु वीजरूपा
इति समाधिरपि सवीजः तत्र स्थलेऽर्थे सवितर्कां
निर्वितर्कं सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचारे इति चतुर्णां
पसंख्यातः समाधिरिति" भा० । [शेषान्विते धराणिः ।

सवेश त्रि० विशयत्रय वेशोदेशः सह वेशेन । १निकटे अक्षरः

सव्य लि० स्त्र-प्रेरणे यत् । १ वामे २ दक्षिणे च अक्षरः ।
२ प्रतिपक्षे हेमच० ४ विष्णौ शब्दमा० ।

सव्यभिचार पु० सह व्यभिचारेण सहस्य सः । अनैकान्तिके दुष्टहेतुभेदे तत्त्ववर्णनं तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ० सू० "व्यभिचार एकत्वाव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तते इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्य शब्दात्" वा० भा० । तत्त्वञ्च साध्यवन्मातृव्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मातृव्यन्यत्वम् चिन्ता० । सव्यभिचारः अन्यदोषित्वादौ दृश्यम् ।

सव्यसाचिन् पु० सव्येन वामेनापि सचति सन्दर्भाति बाणं सच-णिनि । अर्जुने हेमच० "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवसहस्रेषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा० वि० ४४ अ० ।

सव्येष्ठ पु० सव्ये तिष्ठति स्या-क अलुक्स० अस्मिन्नादि-पत्वम् । सारथौ हृत्वा० । [सारथौ अक्षरः ।

सव्येष्ठ पु० सव्ये तिष्ठति स्या-कन् किञ्च अलुक्स० पत्वम् । सशस्या स्त्री सह सत्येन । १ नागदन्त्यां रत्नमा० २ शस्य-युक्ते लि० । [लि० "न ससत्वेषु गर्तैर्ष्विति सतुः । ससत्वा स्त्री सह सत्वेन । १ गर्भवत्यां स्त्रियां २ प्राणियुक्ते स(श)सन न० स(स)स-हिंसने लुट् । यच्चाधिं पशुहने अक्षरः सस्य न० सस-यत् । १ दृष्टादीनां फले अक्षरः २ चेत्यगते धान्ये च हेमच० "सस्यं चेतं गतं प्रोक्तम्" स्मृतिः । "स-स्यञ्च गृहसागतम्" चाणक्यः तालव्यादिरयमित्येके । १ शब्दे ४ गुणे विश्वः ।

सस्यक पु० सस्यमिव कायति कै-क । "सस्यको नारिकेलान्तःसस्याभो सण्खड्गयोः" मेदि० उक्ते १ मणिभेदे २ खड्गे च ।

सस्यमारिन् पु० सस्यं मारयति सृ-णिच् णिनि । १ मूषके राजनि० २ सस्यघातके लि० । [अक्षरः ।

सस्यसंवर पु० सस्यं संदृणोति सम्+ट्-अच् । शालहृत्ते सस्यसंवरण पु० सस्यं संदृणोति सम्+ट्-लुट् । अश्च-कर्णहृत्ते राजनि० । [२ चर्मयुक्ते लि० ।

सस्वेदा स्त्री सह स्वेदेन सहस्य सः । १ दूषितकन्यायां शब्द०

सह अय्य० सह-अच् । १ साहित्ये अक्षरः २ साकल्ये १ सा-दृश्ये ४ यौगपद्ये ५ विद्यामानत्वे ६ रुष्टौ ७ सन्त्ये मेदि० । ८ वामस्थे शब्दमा० । सहशब्दार्थस्तु समभि-व्याहृतक्रियाकालः सक्रियाकालीनक्रिया वा । तत्र गौणक्रियान्वयिनि तृतीया । पुत्रेण सहागता पिता ।

सह पु० सहते सह-अच् । १ अपहायनसामे २ भारादि-सहिष्णौ लि० हेमच० १ गन्धलवणे ४ वले पु० न० मेदि० ।

सहकार पु० सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कु-अण् । अतिदूरगामिसौरभान्विते १ आम्ने अक्षरः । भावे चञ् । २ सहकर्मकरणे पु० ।

सहकारिन् लि० सह सम्भूय करोति कार्यं क-णिनि । हेतुभेदे स्वभिन्ने स्वकार्यकारके हेतौ । [हगतौ च

सहगमन न० सह+गम-लुट् । १ पत्यासहपत्यामरणे २ स-सहचर पु० सह चरति चर-अच् । १ पीतभ्रिष्टायां २ नील

भ्रिष्टायां रत्नमा० । ३ वयस्ये ४ प्रतिवन्दके ५ भ्रिष्टायां हेमच० । ६ सहाये ७ अनुचरे लि० मेदि० "सहचर-मधुहस्तन्यस्तचूताङ्गुरास्तः" कुमारः । स्त्रियां ङीप् ।

सहचरी स्त्री सह चरति चर-ट ङीप् । १ पीतभ्रिष्टायां २ सख्यां जटा० । सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप् । धर्म-पत्न्यां हेमच० । [करणवृत्तित्वे ।

सहचार पु० सह+चर-चञ् । सासानाधिकरण्ये तदधि-

सहज पु० सह जायते जन-ङ । १ सहोदरे अक्षरः २ निस्-गंजे स्वभावसिद्धे च "सहजप्राज्ञतावपि" माधः । ३ सहो-ल्यिते लि० मेदि० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४ तृतीय-स्थाने । तत्र आतुः शुभादिचिन्तनात्तथात्वम् ।

सहजमित्र न० सहजं स्वभावसिद्धम् मित्रम् । स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ मिता० ।

कतिचित् सहजमित्वाणि शुक्रनी० परि० उक्तानि यथा "केचित् स्वभावतोऽमित्वामित्वाणि सन्ति सर्वदा । माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरो तथा । पितृपितृव्या-त्मकन्या पत्नी तत्कुलमेव हि । पितृमातात्मभगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा । प्रजापातो गुरुश्चैव मित्वाणि सदृजानि तु" । २ विद्यादौ च "विद्या शौर्यञ्च दाक्ष्यं च बलं धैर्यञ्च पञ्चमम् । मित्वाणि सहजान्याहुर्वर्त-यन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम् ।

सहजारि पु० सहजः स्वभावसिद्धः अरिः । सापत्न्यात्-पितृव्यपुत्रादौ मिता० ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्येऽप्युक्ता यथा "स्वभावतो भवन्त्येतेऽरयो दुर्बल एव च । कृष्णकारी पिता शत्रुमाता स्त्री व्यभिचारिणी । आत्मपितृ भ्रात-रश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च शत्रवः । क्लृप्ताश्च सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा । मूर्खः पुत्रः कुवेद्यश्चरत्तकश्च पतिः प्रभुः । चण्डश्चण्डा प्रजा शत्रुरदाता धनिकश्च

दरिद्रत्वं गुरुताम्बुपथामिधम् । वन्धनं दृष्टितैताम्भिः
पञ्चाशत् सङ्गमानि हि । स्थूयानचन्द्रान्वितमङ्गि लग्नं
रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम् । शोध्यन्तेगुरुप्राप्य-
मानराखे लग्नं न चेत् सैकममेतदुक्तम् । व्यत्यस्तमस्मात्
गुरुविद्ययोश्च संसाधनं पुण्यवियुक्तं सुरेज्यः । दिवा
विलोमं निशि पूर्ववत् यशोभिर्धत्तत् सङ्गमं वदन्ति ।
पुण्यसङ्गं गुरुसङ्गतस्यजेत् व्यत्ययो निशि सिताश्वितं च
तत् । सैकतातनुवदुक्तरीतितो मितवामसङ्गम् जगु-
र्बुधाः । पुण्याङ्गोमं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्यं
तत्तत्तमस्माद्विलोमम् । शुक्रं मन्दादङ्गि नक्तं विलोम-
माशाख्यं ७ स्यादुक्तवच्छेषमहम् । सामर्थ्यं मारात्तनुपं
विशोध्य नक्तं विलोमं तनुपे कुजे तु । जीवादिशुद्धे
सततं पुरावत् स्मृताः किञ्चीनात् गुरुतः सदोद्याः ।
दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य नक्तं रविं क्रमादर्कविधू च देयौ ।
रीत्योक्तया गौरव १० सर्कमाकर्षपास्य वामं निशि राज्य-
तातो ११ १२ । माते १२ न्दुतोऽपास्य सितं विलोमं नक्तं
सुतो १४ १५ हिनिशमिन्दुमीज्यात् । स्याज्जीविताख्यं १५ गुरु-
मार्कितोऽङ्गि वामं निशीदं समसम्बद्याम्बु १६ । कर्म १७
जमाराक्षिणि वामसुक्तं रोगाख्यं १८ मिन्दुं तनुत-
सदैव । स्यान्नाम्बयो १९ लग्नपमिन्दुतोऽङ्गि वामं नि-
शीन्दुं तनुपं सदाकर्तु । कलि २० जने २१ स्तो गुरुतो
विशुद्धे कुजे विलोमं निशि पूर्वरीत्या । शास्त्रं २२ दिने
सौरिमपास्य जीवात् वामं निशि ज्ञेन युते पुरावत् ।
दिवानिधं ज्ञाच्छशिनिं विशोध्य वन्ध्याख्यं २३ मेतक्षिणि
वन्धकं २४ स्यात् । वामं दिवैतत् स्मृति २५ रष्टमर्कादिन्दुं
विशोध्योक्तवदार्कियोगात् । देशान्तराख्यं २६ नवमाद्वि-
शोध्य धर्मेश्वरं सन्ततसुक्तवत् स्यात् । अहनिशं वित्तपन
मर्थभावादिशोध्य पूर्वोक्तवदर्थसंज्ञम् २७ । सितादपा-
स्यार्कमथान्यदाराङ्गयं २८ सदा प्राग्वदथान्यकर्म २९ । च-
न्द्राङ्गनिं वाममयो निशायां शश्वद्वर्णिज्य ३० दिनवन्ध-
कोक्त्या । शनेर्दिवाकं निशि चन्द्रमार्कं विशोध्य सूर्येन्दु-
मनाथयोगात् । स्यात् कार्यसिद्धिः ३१ सततं विशोध्य
मन्दं सितात् स्यान् विवाहसंज्ञम् ३२ । गुरोर्बुधं प्रोक्ष्य
भवेत् प्रसूतिश्चैवं निशीन्दुं शनितो विशोध्य । चक्रं
क्षिपेदुक्तदिशा सदैव सन्नापसङ्गा ३४ ३५ रमपास्य शुक्रात् ।
अङ्गा ३५ सदा प्रोक्तदिशाच पुण्यं विद्याख्यतः प्रोक्ष्य
सदा पुरोक्त्या । प्रीत्याख्यं ३६ सुक्ते वल ३७ देह ३८ स ३९ स्तो
यशश्च ४० जात्यं समपास्य भौमात् । शनिं विलोमं

निशि चन्द्रयोगात् व्यापारः११ आराज्जमपास्य शश्वत् ।
 षानीयपातः१२ शशिनं विशोध्य सौरेर्विलोमं निशि
 पूर्ववत् स्यात् । मन्दं कुजात् प्रोक्ष्य रिपु१३र्विलोमं रात्रौ
 भवेद्भौमविहीनपुण्यात् । शौर्यं१४ विलोमं निशि
 पूर्ववत् स्यादुपाय इच्छं१५ शनितो विशोध्य । वामं
 निशि ज्ञं तु विशोध्य पुण्यात् ज्युग्मं विलोमं निशि
 मङ्गिरिम्१६ । सूर्योच्चैः सूर्यमपास्य नक्तं चन्द्रं
 तदुच्चैः गुरुता१७ पुरोक्तम् । कर्काङ्गतः शनिं प्रोक्ष्य
 स्याज्जलध्वारं१८ न्यथा निशि । पुण्यात्कर्कं विशोध्यार्द्रां
 वामं निशि तु वस्त्रनम्१९ । चन्द्रं शितादपास्योक्तं
 सदा कन्याख्यम्२० सुक्तवत् । पुण्यादकर्मपास्यायं योगो
 दृश्योऽन्यथा निशि । खनायहीनं सचमं तदंशः
 स्त्रीयोदयग्नौ विहृतारक्षित्या । तत्सङ्गपाको दिव-
 सौहिं लब्धः स्यात् तदंशयां तदसम्भवे वा । व्यथैषां
 कलानि । स्त्रोच्चादिस्तपदगतो यदि लग्नदशी वीर्या-
 स्त्रितः सचमपो यदि नेजतेऽङ्गम् । नासौ बली रवि-
 याश्रितभेदशीं पूर्यस्तु लग्नपबलस्य विचारणेष्टम् ।
 पञ्चवर्गविलेनो न हर्षस्थानमाश्रितः । अत्रोऽयं
 लग्नदशी बली खल्लेऽस्ति चेत् पदे । खस्त्रामिना शुभ-
 खगैः सहितं च दृष्टं स्त्रामी बली च यदि तत्सचमस्य
 दृष्टिः । यत्स्त्रामिना शुभखगैश्च न युक्तदृष्टं तत्सम्भवे
 न हि भवेदिति चिन्त्यमादौ । अष्टमाधिपतिना युते
 क्षितं पापदृष्टयुतनष्टेयशालि तैः । सम्भवेऽपि विलयं
 प्रयाति नत् तेन जन्मनि पुरेदभीक्ष्यताम् । आदौ
 जन्मनि सर्वेषां सहमानां बलावलम् । विद्वद्वत् सम्भवे
 येषां तानि वर्षे विचारयेत् । खले पुण्यसहसे धन-
 विद्विर्धनागमः । शुभस्त्रामोक्षितयुते व्यत्यये व्यत्ययं
 विदुः । लग्नात् घटादरिपुस्य धर्मसाध्यशोहरम् ।
 शुभस्त्रामिदशा प्रान्ते सुखधर्मादिस्मवम् । पापयुक्
 शुभदृष्टं चेदशुभं प्राक् ततः शुभम् । शुभयुक्तं पापदृष्ट-
 मादौ शुभमस्तु परे । यत्वाग्दे पुण्यसहसे शुभं सो-
 ऽवद्ः शुभावहः । अनिष्टेऽस्ति शुभो नेति पुण्य-
 मादौ विचारयेत् । स्रुतौ घटादरिपुस्यमग्दे पाप-
 क्षतं युतम् । पुण्यधर्मायैश्वर्यं पत्यो दग्धे फलं
 तथा । सहमान्यखिलानीत्यं स्रुतौ वर्षे च चिन्तयेत् ।
 मान्यारिकलिस्तृत्ना व्यत्ययादादिशत् फलम् । यशो-
 ऽभिधाने सहसे खलेन युतेक्षिते सदयशसो विनाशः ।
 प्रापार्जितस्यायशसोऽस्ति लाभो नरौजसि स्यात् कुल-

कीर्त्तिनाशः । कार्यसिद्धिसहसं युतं शुभैर्दृष्टमूयधि-
 लगं जयप्रदम् । सङ्करेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्षेप्तो जय
 चदोरितो बुधैः । कलिसङ्ग मिश्रखगदृष्टमयुतं यदि पाप-
 मूयशिलगं कलेष्टंतिम् । अथ तत्र सौम्यसहितावल्लो-
 किते जयमेति मिश्रदृष्टितः कलिव्ययौ । विवाहसङ्गा-
 धिपसौख्यदृष्टं युतं शुभैर्मूयशिलं तदाम्निम् । कुख्या-
 तदा मिश्रसमेतदृष्टं कष्टादथ क्रूरमृतीश्वरेन । आशा
 तदीशश्च घट्टरिपुफविजितः सौम्ययुतेक्षितश्च । स्या-
 द्वाञ्छितार्थाम्बरवाहनादिनाभः खलेचायुतितोऽतिदुः-
 खम् । मान्याधिपः पापयुतेक्षितश्च पापः स्वयं रोग-
 करो विचिन्त्यः । चेदित्थशाली स्रुतिमेन स्रुत्युक्तदा
 भवेद्भीनबलेऽतिकष्टात् । खस्त्रामिसौम्येक्षणभाजि-
 मान्यो नाथे सवीर्येऽष्टपङ्क्त्यवर्जं । रोगस्तदा नैव
 भवेद्विमिश्रं युतेक्षिते रोगभयमस्ति किञ्चित् । अर्थाख्यं
 शुभनाथदृष्टसहितं द्रव्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च
 वित्तविलयं कुख्यादयो पापयुक् । स्रुदृष्टं च शुभेयशाल-
 सहितं पूर्वं हि तन्नाशनं पश्चादर्थसहस्रं च सुसुखं व्यत्या-
 सतो व्यत्ययः । रिपुदृष्ट्या रिपोभीतिस्तत्कारादर्धनक्षयः ।
 मित्रदृष्ट्या मित्रयोगाङ्गनसानौ यशः सुखम् । सत्-
 स्त्रामिदृष्टं युतमात्मजस्य लाभं सुखं यच्छति पुत्रसम् ।
 पापान्वितं सौम्यखगेत्यशालं प्राग्दुःखदं पुत्रसुखाय पश्चात् ।
 पापान्वितं क्रूरकतेशराफं नाशाय पुत्रस्य गतौजसीशे ।
 स्रुतौ सुतेशः सहमेश्वरोऽवदे पुत्रस्य लब्धौ शुभमित-
 दृष्टः । पितृन् सदीक्षितयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य य-
 च्छति धनाम्बरमानसौख्यम् । पत्यौ गतौजसि स्रुतौ
 खल्लूपरोफे नाशः पितृश्वरदृष्टे परदेशयानात् । शु-
 भेयशाले खल्लेष्टयोमे गदप्रकोपः प्रथमं महान् स्यात् ।
 पश्चात् सुखं विन्दति पूर्ववीर्ये नाथे नृपान्मानयशो-
 भिवृद्धिः । वस्त्रनाख्यसहसं युतेक्षितं स्त्रामिना शुभ-
 खगैः सुखाग्रैः । राजगौरवयशोवराग्रयः पापवीक्षण-
 युते पदाङ्गप्रतिः । शुभाशुभैर्दृष्टयुतं खल्लेष्टेत् क्षते-
 त्यशालं धनमाननाशम् । पूर्वं विधत्ते चरमे शुभेयशाले
 सुखं वाहनशास्त्रनाभम् । कर्मभावसहसाधिपः शुभैः
 स्त्रामिना मूयशिलो बलान्वितः । हेमवाजिगजभूमिला-
 भदः पापदृष्टियुतितोऽशुभप्रदः । दग्धा वक्राः कर्म-
 वैकल्यदास्ते युक्ता दृष्टाः शौरिणा ते विशेषात् । राज्ञ-
 भंशः कोषनाशश्च राजकर्मशौ चेत् शूराणां क्षतिः ।
 उपदेष्टा गुरुज्ञानं विद्या धार्मिकं शक्तिः स्रुतिः स्रुतिः

जाद्यं बलं सैन्यमङ्गं देहो जलं द्युतिः । पुरुता मण्डले
शतं गौरवं मानशालिता । निग्रहानुग्रहविभूराज-
चिह्नादिलाञ्छतम् । साहाय्यं सन्तगाश्लोथं धृति-
बुद्धिप्रादिशालिता । सामर्थ्यं देहजा शक्तिः शौर्यं
तेजो विनिग्रहे । आशेच्छोक्ता मतिर्धर्मं श्रद्धा, बन्धः
पराम्रियः । पानीयपतनं वृष्टिर्जलेऽवस्थाञ्च मञ्जनम् ।
आधिव्याधी तापमान्द्ये सपिण्डा बन्धवः स्मृताः ।
सत्यान्तं वणिग्दृष्टिराधानं प्रसवः स्मृतः । दासत्वं
परकर्मोक्तमन्यत् स्पष्टं स्नातमत् । निरूप्याणि यथायोगं
कुलजातिस्वरूपतः । शुभयोगेन्यात् सौख्यं पत्युर्दीर्घा-
नुसारतः । दारिद्र्यमृष्टिमान्द्यारिकलिषूक्तो विप-
र्ययः । प्रशङ्कालेऽपि सहनं विचार्यं प्रदुरिच्छया ।
सर्वेषामुपयोगोऽत्र चित्तं कञ्चन यज्जनाः” ।

सहभरणं न० सह स्मृतेन पत्या सह एकचित्तारोहणेन
भरणम् । स्मृतपतिचित्तारोहणेन तत्सहितभरणे शु०त०
“अङ्गिराः “स्मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताश-
नम् । याऽरुन्धतीसमाचारा स्तर्गन्धोके महीयते ।
तिस्रः कोट्योऽङ्गकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
तावन्व्यदानि सा स्तर्गं भर्त्तरि याऽनुगच्छति । व्याल-
प्राही यथाव्यालं बलादुद्धरते बिम्बात् । तदद् भर्त्तरि-
मादाय तेनैव सह मोदते । सातकं पेटकञ्चैव यत्न कन्या
प्रदीयते । पुनाति त्रिजुलं नारी भर्त्तरि याऽनुगच्छति ।
तत् सा भर्तृपरमा परा परमलालसा । क्रीडते
पतिना शार्ङ्गं यावदिन्द्रास्तदंश” । “ब्रह्मघ्नो वा
क्षतघ्नो वा मित्त्रघ्नो वापि यो नरः । तं पुनाति च सा
नारी इत्याङ्गिरसमाधितम् । साध्वीनामेव नारीणाम-
ग्निप्रपतनादते । नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो स्मृते
भर्त्तरि कर्हिचित्” “या नारीत्युपदानात् सहभरणा-
भावपक्षोऽपि सूचितः नान्यो धर्म इति तु सह-
भरणस्तुत्यर्थम् । तथाच विष्णुः “स्मृते भर्त्तरि
ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा” इति । ब्रह्मचर्यं सैशु-
नवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः “ताम्बू-
लाभ्यजनञ्चैव कांक्षपाले च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्म-
चारी च विधवा च विवर्जयेत्” स्मृतिः “एकाहारः
सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । प्रर्थं कुशयिनी
नारी विधवा पातयेत् पतिम् । गन्धद्रव्यं सख्योगो
नैव कार्यस्तथा पुनः । तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तृ-
स्त्रिलज्जयोदके” । एतच्च तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषय-

मिति सदनपारिजातः । “वैशाखे कार्तिके साचे वि-
शेषनिबन्धनरेत् । ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम-
यहं सुष्ठु” । तत् साध्वीमाह चारीतः । आर्त्तात्
सुदृता वृष्टे प्रोषिता मलिना कथा । स्मृते स्मृत्येत
या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता” इति छन्दोगपरिशि-
ष्टीयमिति कल्पतरुः । साध्वीप्रसादेन लोकधारण-
मयाह मत्स्यपु० “तस्मात् साध्वीः स्त्रियः पूज्याः सततं
देववज्जनैः । तासां राज्ञा प्रसादेन धार्यते च जग-
त्त्रयम्” । महाभारते “यवमस्य च याः पूर्वं पतिं
दुष्टेन चेतसा । वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रति-
ज्ज्वलतः । भर्तृनुसरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात् क्रोधात् भयान् क्रोधात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः” ।
अत्र चैहिकब्रह्मज्ञपतेर्दीर्घनिषेधात् जन्मान्तरीणतत्-
पापवत् एव सहभरणेनोद्धारः” शु०त० ब्रह्मपु० “देशा-
न्तरस्मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकादयम् । निधायोरसि
संयुक्ता प्रविशेज्जातवेदसम् । ऋग्वेदादात् साध्वी स्त्री
न भवेदात्मघातिनी । तत्रहाशौचे निवृत्ते तु आङ्गं
प्राप्नाति शास्त्रवत्” । ऋग्वेदादात् “इजा नारीर-
विधवाः” इत्यादिमन्त्रात् । वृहद्भारदीये “बालापत्याञ्च
गर्भिणीश्चो ह्यष्टकृतवस्तथा । रजस्वला राजसुते !
नारोहन्ति चितां शुभे !” । राजसुते ! इति सगरमातः
सम्बोधनम् । वृहस्पतिः “बलसम्बर्जनं त्यक्त्वा बाला-
पत्या न गच्छति । रजस्वला सूतिका च रज्जेद् गर्भञ्च
गर्भिणी । एवमन्यतश्चेद् बालसम्बर्जनं स्यात्तदा तस्या
व्ययधिकारः । व्यासः “दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत्
क्षतनिर्णया । न दहेद् स्नामिनं तस्या यावदागमनं भ-
वेत् । भविष्यपुराणे “तृतीयेऽङ्गि वदक्याया स्मृते भर्त्तरि
नै द्विजाः । तस्यानुसरण्यायां स्यापयेदेकरात्रकम्” ।
तस्य भर्तुः । तथा “एकां चितां समासाद्य भर्त्तरि यातु-
गच्छति । तद्भर्तुः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाचरेत् ।
एतच्च पिण्डदानम्” । “एवञ्च अङ्गिराब्रह्मपुराणवचना-
लोचनया ब्राह्मण्यादिसकलमायार्थिणां स्वगतभर्तृगत-
फलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालाऽपत्यादिव्यतिरिक्तानां
सहभरणानुसरणयोरधिकारः न चात्र योगसिद्धिकरण-
विरोधाच्च समुचितफलसिद्धिरिति वाच्यम् । योगसि-
द्धधिकरणे हि “यः पुत्रकामो यः पशुकाम” इत्यादिना
यज्ञक्रतुप्रक्रत्य “एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव व्या-
हृत्यन्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासे” इत्युक्तं तत् तद्विधि-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदश्च कर्तव्यं ततश्च सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शयौर्णमाससम्बन्धेऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं “योग-सिद्धिर्वा कर्षणोत्पत्त्ययोगित्वात्” जैमि० अथार्थः वा-शब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शयौर्णमासावित्य-त्कार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्-पत्त्ययोगित्वात् सर्वशब्दात्कर्षणीयानां यः पुत्रकासो यः पशुकाम इत्यादाद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपद-सम्बन्धात् । न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्ययोगित्वात् सहेन्द्रादितत्त्वोक्तवासादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तद्वागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः । “तथेहापि सर्वनाम-पदाभावादाथवादिकफलानि ससृजितान्येव कामना-विषयो लाघवात् आर्थवादिकससृजितनानाफलविष-यकविधिरथैक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमि-तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्यायता सम्भवति वज्रिहामीये दाहप्रकाशयोः पर्यायताया अदर्शनात् । तस्मात् स्रजदुष्टितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनि-गमकाभावात् । ज्योतिष्टोमादेस्तु षष्टिष्वर्षावच्छिन्न-फलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा षष्टिसंख्यायाभिधानं व्यर्थं स्यात् । यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तथापि तत्कर्मसम्पदादकालरूपेण कालविशेषो बोध्यः “फलस्य कर्मानिष्पत्तेस्तोषां लोकोक्त-परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति” न्यायात् । तेषां कर्मणां लोकोक्तं कृष्णादिवत् । तथाच भवदेवभट्टाः “एकस्मै वा कासायान्ये यज्ञक्रतव आक्षिप्यन्ते” इति संकीर्त्य “सर्वेभ्योदर्शयौर्णमासाविति” प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं ब्रह्मधरायस्मिन्ने तथा-भूतपृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफ-लानाञ्च तन्त्रेण दशहरान्यायेन एककामनाविषयतासम्भ-वात् तन्त्रत्वम्” इत्याहुः । हरिनाथोपाध्यायास्तु “हो-त्सर्गफलान्युद्दिश्यैतानि चार्थवादिकफलानि ससृजिता-न्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषणत्वस्य कल्प्यत्वात् तथाच सिद्धितानामेककासाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे लाघवव्यायस्य विशिष्टत्वाद्” इत्याहुः । अथ वा “य एता रातीरधीयीत तस्य पितरो व्रतकुल्याः सधु-

कुल्याः वा ज्वरन्ते” इत्यापि वैकल्पिकान्वययोगमे जातेष्टिनयभङ्गप्रसङ्गात् लाघवादिकल्पेऽप्युपपन्न एकस्य कार्यस्य नियोज्याकाङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैक एव नियोज्यः स्वीकृतस्तथात्वापीति । अथास्तु-पञ्चमसृजित्यादिपातकायास्तत्पूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्-कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्ता ससृजितफलसिद्धेरनन्यथाविद्धार्यवादवत्तेन सन्दिग्धपाप-कामनया एवाधिकारो मङ्गलवत् । सति जन्मान्तरीये तादृशपातके संसर्गादित्ये वा तदुध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथा प्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् नि-र्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्” शु०त० रघु० । “ससृजितफलककर्म-णोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासह-कारेण प्रत्येकफलजनकत्वम्” विधिसूत्रेण गदा० [वि० ।

सहस्रा स्त्री सह रसेन । १सृष्टपण्यां शब्दर० २रसान्विते सहर्षे पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यत्र । १सृष्टिने २हर्षे च त्रिका० । २हर्षयुक्ते त्रि० ।

सहस्रं न० सह-असि । १बले २ज्योतिषि च शब्दर० इमा-गंशीर्षं मासे पु० असरः । “सहसा सहसा कृतमेपथु-रिति” माघः ।

सहसा अयं सह+सो-डा । १हठादित्यर्थे असरः । २अकस्मादित्यर्थे शब्दर० । २हास्ययुते त्रि० “न सहसा सहसा परिरम्य तम्” माघः ।

सहस्य पु० सहसे बलाय हितः यत् । पौषमासे असरः । सहस्रं न० समानं हसति हस-र । १दशशतसङ्ख्यायां २बहु-संख्यायां इतत्संख्यान्विते च हेमच० ।

सहस्रसंख्याकाश्च केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा “गङ्गावक्त्रं शेषमूर्ध्नां पद्मदलम् रविकरः कार्तवीर्य-बाहुः वेदशास्त्रा शक्रनयनम्” । “तत्र बहुसंख्यत्वे सहस्र-शीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादु” इति । बहुशीर्षादि-परत्वमत्र मासप्रादावुक्तम् । संख्यासंख्यययोः परत्वे-ऽस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं सहस्रं घटा इत्यादि आहतौ तु द्वित्वादिकं यथा द्वे राक्षसे लोणि सहस्राणीति “चत्वार्याहुः सहस्राणि” मनुः ।

सहस्रकारं पु० सहस्रं कराः किरणा अयं । १कर्त्रे सह-स्रकिरणादयोऽप्यत्र हला० । २अर्कहजे च ।

सहस्रकाण्डा स्त्री सहस्रं बहुवः काण्डा यस्याः । श्वेत-द्वयां राजनि० ।

सहस्रदंष्ट्रं पुंस्त्री० सहस्रं बहुसंख्या दंष्ट्रा अस्याः । पाठीनस-

तस्मै (वीर्याय) अमरः स्त्रियां ङीप् । [सत्ये शब्दर०
सहस्रदंष्ट्रिन् पु० सहस्रं दंष्ट्राः सत्यस्य इति । पाठीन-
सहस्रधारा स्त्री सहस्रगुणिता धारा । देवज्ञानार्थं वक्तुं
चिद्व्यन्तनिःसृतवज्रजलादिधारायाम् ।

सहस्रनयन पु० सहस्रं नयनान्यस्य । १६न्द्रे हला० सहस्र-
नेत्रादयोऽप्यत्र । २पेचके च ।

सहस्रपत्र न० सहस्रं वज्रसंख्यकानि पत्राणि यस्य । १पद्मे
अमरः । सहस्रदंष्ट्रादयोऽप्यत्र । २सारसे खगे च ।

सहस्रपाद पु० सहस्रं बहवः पादा अस्य अन्तर्बोपः समा० ।
१विष्णौ २परमेष्ठरे च "सहस्राक्षः सहस्रपादः" पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रपाद पु० सहस्रं पादाः किरणशरणा वा सत्यस्य
अच् । १विष्णौ २सूर्ये ३सर्कटले च । ४कारणखगे
पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

सहस्रबाहु पु० सहस्रं बाहवोऽस्य । १वाणसुरे "बाणः पुत्रः
शतज्योष्ठो बलेरासोन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन वा-
ग्वेऽतोऽथयत् शिवम्" भाग० १०।६२ख० २कार्तवीर्या-
जुने । ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वसूते" । गोता०
सहस्रभुज पु० सहस्रं बहवो भुजा अस्य । १विष्णौ २कार्त-
वीर्याजुने च । ५महानन्दायां स्त्री "अष्टादशभुजा
पूज्या सा सहस्रभुजा रणे" मार्कण्डेयपु० ।

सहस्रमूर्धन् पु० सहस्रं बहवो मूर्धानोऽस्य । १विष्णौ
पुरुषसूक्तम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र । [बतायां राजनि० ।

सहस्रमूली स्त्री सहस्रं बह्वि मूलान्यस्या ङीप् । द्रवली-
सहस्रवीर्या स्त्री सहस्रं बह्वि वीर्याण्यस्याः । १द्वीयां
अमरः । २महाशतावर्यां राजनि० । [भेदे राजनि० ।

हस्रवेध न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य । १चुक्रे २काष्ठीक-
सहस्रवेधिन् न० सहस्रं विध्यति विध-गिनि । १हिङ्गौ

२अश्ववेतसे च मेदि० । ३कस्तूर्यां पु० राजनि० ।

४सहस्रवेधकर्त्तरि लि० । [भावप्र० ।

सहस्रा स्त्री सहस्रं बह्वानि सत्यस्याः अच् । अस्त्रधारां
सहस्रांशु पु० सहस्रमश्वो यस्य । १सूर्ये २सर्कटले च अमरः

सहस्राणीक पु० द्वि० संज्ञात्वात् णत्वम् । शतानीकन्दपुते
राजभेदे वज्रपु० ।

सहस्राक्ष पु० सहस्रसंख्येयं यस्य अच् समा० । १६न्द्रे
२पेचके अमरः । ३विष्णौ पुरुषसूक्तम् ४द्विष्टरे च ।

सहस्रार न० सहस्रमाराः कोणा यस्य । शिरःस्थिते सुषुम्णा
नाडीमध्यस्थे सहस्रदलकमले तन्त्रमा० ।

सहस्रिन् पु० सहस्रं सैन्यानि सत्यस्य इति । १सहस्रसैन्य-

युक्ते नृपादौ अमरः २सहस्रदंष्ट्रापाठीने सत्यस्ये च
सहा स्त्री सहते सह-अच् । १सङ्गपण्यां २द्वतकुमायांम्
अमरः । ३खण्डोत्पलायां ४पृथिव्यां ५नखभेषजे मेदि० ।
६युक्ताभिष्टात्राम् ७सर्पकङ्काल्यां शब्दर० दरास्त्रायां
अर्णवीर्यां रत्नमा० १०नारीपुष्पे राजनि० ।

सहाचर पु० सहा युक्ताभिष्टात्रे आचरति आ+चर-अच् ।
पीतभिष्टात्रां शब्दर० । [अमरः ।

सहाय पु० सह एति इण-अच् । १हहचरे २अनुकूले
सहायता स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तत् ।

१साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमरः ।

सहार पु० सह एकदेव ऋच्छति दूरं गच्छति शौरभेष्य
अच् । १सहकारे आत्मे उणा० । हारोहरणं सह
हारेण । २महाप्रभवे हारा० । ३हारेण सहिते लि० ।

सहारोग्य लि० सह आरोग्येण । रोगवृत्त्ये हेमच० ।

सहासन न० सह आस्यतेऽस्य आस-ल्यट् । एकासने ।

सहित लि० सम्यक् सहितः समोऽन्यबोपः । १सम्यक् सहिते
सह-त्ता वा इट् सह+इतच् वा । २अभिव्याहृते सि०

कौ० सहितेन सहिते च । [सोढाप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।
सहित लि० सह-वच् वा इट् । सहनशीले । १इभावे

सहित न० सहतेऽनेन सह-इत् । सहनसाधने धर्मभेदे ।

सहिष्णु लि० सह-इणच् । सहनशीले अमरः ।

सहिष्णुता स्त्री सहिष्णोर्भावः तत् । १कपायाम् २शीतो-
ष्णादिविरुद्धधर्मद्वयसङ्घने ।

सहुरि पु० सह-उरि । १सूर्ये उष्णादिकोषः । २सर्कटले च ।

सहृदय लि० सह-हृदयेन । १प्रशस्तचित्ते २काव्यार्धभाव-
नाधीनपरिपक्वबुद्धौ सा०द० "परिष्कर्तव्यं संहृद-
यधुरीणाः कतिपये" रसगङ्गाधरः ।

सहृल्लेख पु० हृदयस्य लेखः कालुष्यकरणं हृल्लासः सह
हृल्लेखेन । "विचिकित्सा तु हृदये चक्षे यस्मिन् प्रजा-

यते । सहृल्लेखन् विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः" इत्युक्ते
दृष्टिताले प्रा०वि० । २हृल्लेखा सहिते मन्त्रे च तन्त्र०

सहीति स्त्री सह उक्तिः । सहकथने १एकोनौ सहशब्द-
स्योक्तिर्यत्र । २अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्द ४०७पु०द्वयम्

सहीटज पु० न० । सहते आतपाद्यत् सह-अच् कर्म० ।
सुनीनां पर्णशालायाम् हारा० ।

सहीठ पु० सह ऊहया । "या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽ-
ज्ञातापि वाऽसती । वोढुः स गर्भो भवति सहोठ इति

चोष्मते" इति अनुक्ते अज्ञातगर्भायाः परिष्पीतायाः

स्त्रियाः गर्भे । सहोदरे गर्भे । जायते जन-ड । सहोदज
तज्जाते पुत्रभेदे ।

सहोदर न० सह समानसुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि
जटा० श्रमगिन्यां स्त्री एकपितृजाते भ्रातर्यपि उप-
चारात् । “देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
ननु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः” रासायणे
लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिक्षोदरजातत्वेऽपि तथोक्तम्
सहोदर त्रि० सह-ओर । साधौ उणादिकोषः ।

सह्य न० सहायस्य भावः यत् नि० । सहाय्ये “तत्तार्थं सहा-
मकरोत्” पुराणम् । सह भावे यत् । श्वारोख्ये
श्वस्ये श्माधुयं च शब्दर० । कर्मणि यत् । ५ सो-
ढ्ये त्रि० । ६ पुनाख्यदेशसमीपस्ये पर्वतभेदे पु० मेदि० ।
ख च पर्वतः शारतवर्षस्य कुडाचलभेदः “माहेन्द्रो मलयः
शृङ्गाः सुक्तिमान्चलपर्वतः । विन्ध्यस्य पारिषातस्य सम्रै वात
कुडाचला” मार्कण्डेयपु० १७ अ० । स च अपरान्तदेशस-
न्निहो लवणसमुद्रात् कियदूटूरस्यस्य तदतिक्रमेणैव रघौ
अपरान्तदेशगमनोक्तेः । “असह्यविक्रमः खड्गं दूरान्मुक्त-
मुदन्वता । नितस्वमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्कृतम् ।
तस्यान्तीकैर्विषर्पिभिः अपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सा-
रितोऽद्यासोत् सहाजस्य इवाणवः” रघु० । तत्पर्वतपादजा
नद्यश्च “तापो पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रसूता नदी ।
गोदावरी भीमरथी कृष्णवेत्तास्तथाऽपरा । तदुभय-
सुप्रयोगा सह्यात् कावेर्यथापगाः” मार्कण्डेयपु० ।

सहात्मजा स्त्री सहस्य आत्मजेव तत्प्रभवत्वात् । कावेर्यां
हेमच० । सह्यशब्दे दृश्यम् ।

सा स्त्री सो-ड । श्रमार्थं शब्दार्थश्च शब्दर० ।

सांक्रामिक त्रि० संक्रमे साधुः युद्धा० ठञ् । संक्रमसाधने
कुडादिरोगे । वर परसवर्णः । सांक्रामिकरोगस्य भावप्र-
दर्शिता यथा “प्रसङ्गाद्वातसंश्लेशांनिश्वासात् सहभोज-
नात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमात्यानुलेपनात् । क-
ण्डूकुटोपदंशाश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः (वसन्त) औप-
मग्निकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् । स्तुयते यदि कुठेन
शुभजातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुठं कष्टं
प्रकीर्तितम्” । प्रसङ्गोऽयं मैथुनम् भावप्र० ।

सांख्य न० संख्यायतेऽत्र संख्या सस्यगज्ञानं सांस्त्याव व्यञ् ।
श्रमस्यगदर्शने “एषा तेऽभिहित्वा सांख्ये” इति गीता

सङ्ख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनात् प्रज्ञाद्यण ।
शकपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परसवर्णं साङ्ख्यमभ्युभयत्
श्रमसंख्योक्त्यागे पु० “पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः काल
विष्णुतम् । प्रोवाचाक्षुरवे सांख्य तत्त्वज्ञानविनिर्णयम्”
भाग० १ स्क० १५० । “सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिला-
दिभिरुच्यते” मातृख्ये १५० ।

सांख्यप्रवचन न० सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथय
त्यनेन प्रवच-करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यद्वयार्थस्य
विस्तरेण ज्ञापके शकपिलप्रणीते । २ पातञ्जलप्रणीते पञ्च-
भेदे यथोक्तं सांख्यप्र० भा० यथा
“नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्यायाः
पौनरुक्त्यमिति चेत् । सैवम् । सङ्ख्येपविस्तररूपेणो-
भयोरप्यपौनरुक्त्या । अतः पवास्याः षडध्याया योग-
दर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं
हि यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणाख्यां
निर्वचनमिति । विशेषस्तु यत् षडध्यायां तत्त्व-
समासाख्यां ज्ञापकविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वास्यामभ्यु-
पगमसादप्रतिषिद्धस्यैवैवमस्य निरूपणेन न्यूनतापरि-
हारोऽपीति” “संख्यां प्रवृत्ते चैव प्रकृति च प्रवृत्ते ।
चतुर्विंशति तत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः” भा०
सांख्यमिका त्रि० संध्यामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने
रथादौ । परसवर्णं साङ्ख्यमिका तत्त्वार्थं ।

सांघातिक त्रि० सङ्घाताय हितम् ठञ् । शङ्खातकारकै
षड्नाडीचक्रस्य श्रमज्ञानजनावधिप्रोडशनक्षत्रे च
“देहद्विषयबन्धूनां नाशः सांघातिके तथा” इति ज्यो-
तिषम् । परसवर्णं साङ्घातिकमपि उभयत् ।

सांघटिक न० संहटं प्रत्यक्षदृष्टमनुसरति ठक् । शट्टाकु-
सारिन्यायभेदे संहटं दृष्टमात्रं फलमस्य ठण् । २ सट्टा-
फले त्रि० व्यसरः । परसवर्णं सांघटिकमभ्युभयत् ।

सांघातिक पु० सम्यक् यात्रायै द्वीपान्तरगमनाय व्यञ्जम्
ठञ् । पोतेन बाणव्यकारके व्यसरः ।

सांयुगीन त्रि० संयुगे युद्धे साधुः प्रतिजना० खञ् । रण-
कुशले व्यसरः । [हट्टादिकोडाहणे ।

सांराविण न० समु+ह-भावे स्थिति ततः स्थायं ण् । व्याप्ते
सांवत्सर पु० संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगिशास्त्रं वेत्ति अधीते वा
व्यञ् । ज्योतिर्वेत्तरि शणके व्यसरः । २ वर्षसंस्थिति त्रि०

सांवत्सरिक त्रि० संवत्सरे भवः ठञ् । प्रतिवर्षं कृताहकर्तव्यं
आहभेदे गोभिः “वसत ऊर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतो

याज्ञं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति” । “अत ऊर्ध्वं
सपिण्डीकरणान्त्वाङ्गनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्ध्वं संव-
त्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि स्तत्सन्निहनि
स्तथाय दद्यात् । व्याघ्रः “प्रतिवत्सरे वैवमेकोद्दिष्टं
स्तथाहनि” । एतेन सपिण्डीकरणपक्षे व्याद्यसंवत्सरे-
ऽपि स्तथाह आङ्गान्तरं कर्त्तव्यमिति सैथिलोक्तं हे-
यम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिधृतवचनम् “पूर्णं संवत्सरे
आङ्गं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
तेनैवान्दिकमिष्यते” । अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणआङ्गाद्
यथोभयनिर्वाहस्तथापक्षसपिण्डीकरणआङ्गाद्युभयनि-
र्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आवादिक्कान्तरम् । एवं पञ्चदश
आङ्गेऽप्युच्येवम् । अतएव “ततः प्रवृत्तिसंक्रान्तावुप-
रागादिर्षेण । त्रिपिण्डमाचरेत् आङ्गमेकोद्दिष्टं स्तथा-
हनि” । ततः प्रेतत्वपरिहारात्, त्रिपिण्डं त्वैपुरुषम् ।
निरूपदस्तथाहशब्दः स्तत्सन्निहनिमासपक्षतिथिविशेष-
परः । उपपदात् कृत्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा
स्तथाह प्रतिभासं कुर्यादित्यादौ । शङ्खः “सपिण्डीक-
रणादूर्ध्वं यत्न यत्न प्रदीयते । तत् तत् त्वयं कुर्यात्
वर्जयित्वा स्तथाहनि । कसावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षे
ऽथ वा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो
विधिः” आ०त० । अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ०
पार्वणशब्दे ४२१८पृ० च दृश्यम् ।

सांवादिक पु० सत्यगवादायालं ठञ् । १नैयायिके जटा० ।
संवाददातरि च । [अमरः । २संशयविषये च ।

सांशयिक त्रि० संशयमापन्नः ठञ् । १सन्दिहाने संशययुक्ते
सांसारिक त्रि० संसाराय हितम् तत् भवो वा ठक् ।
१संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदाद्यै ।

सांसिद्धिक त्रि०संसिद्धिः स्वभावसिद्धिः तथा निर्दिष्टं ठञ् ।
स्वभावसिद्धे “सांसिद्धिकमुदाहृतम्” भाषाण० ।

साकम् अव्य० सह अक्षति अक्ष-अक्ष सादेशः । १साहित्ये
२सहार्थे अमरः । तद्व्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया ।

साकल्य न० सकलस्य भावः षञ् । १समुदाये । स्वार्थे
षञ् । २सकले होमार्थे मिश्रितेषु शिलादिद्रव्येषु च ।

साकाङ्क्ष त्रि० सहाकाङ्क्षया सहस्य सः । १साभिलाषे शा-
ब्दबोधोपयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च । [२सावयवे च ।

साकार त्रि०सह आकारेण मूर्त्या । १मूर्त्तिविशिष्टे देवादौ
साकारण्ड पु० सकुण्डल एव स्वार्थे अण् । सकुण्डलण्डके

(ग्रन्थिफले ढके) राजनि० ।

साकेत न० आकित्यते आकेतः सहाकेतेन । अयोध्यापुरे
शब्दर० “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ” इति रघुः ।

सात्तुक पु० सत्तवे हितः शुद्धा० ठञ् । १यवे सि०कौ० ।
सत्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ् । २सत्तु समूहे न०
शतसम्बन्धिनि च त्रि० ।

साक्षात् अव्य० सह अक्षति अक्ष-आति सादेशः, सह अक्ष
मति अत-क्षिप् वा । १भौतिकप्रत्यये शतव्ये च अमरः
साक्षादा०कञि वा उप०समासः । साक्षात्कृत्य कृत्वा वा ।
शतदूरे चैतन्ये च “यत्साक्षात् दपरोक्षाद्वज्र” श्रुतिः ।

साक्षात्कार पु० साक्षात्+क-वञ् साक्षादि० उप० । भौ-
तिकसाक्षिकप्रजन्ये प्रत्यये ।

साक्षिन् त्रि०सह-अक्षि अक्ष इति “साक्षाद् दृष्टरि” पा०इनि
वा नि० । १साक्षाद्दृष्टरि । स्त्रि० ङीप् । २परमेश्वरे
पु० “साक्षी चेताः केवलोनिर्गुणश्च” श्रुतिः । अयमेव
साक्षिचेतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ स्वीकृतोऽनुपदं वक्ष्यते ।
व्यवहारे साक्षिलक्षणादिकं वीर०मि० निरूपितं यथा
“तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापाटप्रस्तावे
विविक्ते । अधुना साक्ष्यप्रमाणस्यावान्तरभेदः प्रस्तू-
यते । तत्र साक्षिरूपमाह मनुः “समक्षदर्शनात्
साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति” । समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं
पाणिनिरपि स्मरति । “साक्षाद् दृष्टरि संज्ञायामिति” ।
तत्र व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् । श्रुतसाक्षादीनामपि
साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अतएव श्रवणादित्युप-
लक्षणं प्रमाणमात्रस्य, विवादविषयप्रमाता साक्षीति
विवक्षितम् । साक्षिप्रयोजनमाह नारदः “सन्दि-
ग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूत-
त्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्” इति । दृष्टश्रुताभ्यामनुभूत-
त्वादित्यर्थः । यदा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः ।
अनुभूतत्वादित्यनेन च गोष्ठप्रभन्यायेन प्रमाणान्तरजन्यो-
ऽनुभवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम् । कात्या-
यनः “वर्धिप्रत्यर्थिसाक्षिध्यादनुभूतन्तु यद्भवत् ।
तदुपाह्वं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न ब्रूहस्यतिः” अर्थि-
प्रत्यर्थिसाक्षिध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः । तदसा-
क्षिध्याऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुभूतत्वात् ।
तच्च साक्षिभेदनिरूपणे व्यक्तीमविष्यति । गौतमः
“विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था” । स च साक्षी
प्रथमं द्विविधः कृतोऽकृतश्च । साक्षित्वेनार्धिप्रत्यर्थि-
भ्यान्निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । पुनश्च कृतस्य

पञ्चविधत्वादकृतस्य षड्विधत्वादेकादशविधः । यथाह नारदः “एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते । लिखितः स्मरितश्चैव यद्व्याभिन्न एव च । गूढोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः” इति । पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् “अर्थिना खयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मरितः पत्रकादृते” इति । स्मरितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव “यस्तु कार्यं प्रसिद्धार्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मर्यते अर्थिना साक्षी स स्मरित इहोच्यते” इति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितव्यर्थम् । कार्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमाप्य कार्यं प्रसिद्धार्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्धार्थं पुनः पुनः स्मर्यते कार्यं च विस्मरणनिरासाय यः स स्मरितो नाम साक्षीत्यर्थः । यस्तु यद्व्याप्य प्रसङ्गादागतस्त्वस्य साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यद्व्याभिन्नः स्मरितस्यास्य च पत्रानाकृद्वत्त्वेन साक्ष्येऽपि स्वरूपभेदः स्योऽपि तेनैव विवृतः “प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितो पूर्वपक्षस्य साधकौ” । गूढमाह “अर्थिना स्मर्यसिद्धार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः आव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते” इति । उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह “साक्षिणामपि यः साक्ष्यसुषुं परि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः” इति । षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः “यास्य प्राङ्निवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्यं ज्वलितो यः स्वादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादिषु विज्ञेवास्तेऽपि साक्षिणः” । प्राङ्निवाकग्रहणं लेखकसम्योपलक्षणम् “लेखकः प्राङ्निवाकश्च सम्यगैवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः सहदाहृतः” इति वचनात् । दृष्टव्यस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिण्य व्याह “लिखितो लेखितो गूढः स्मरितः कुल्यदूतकौ । यादृक्कौत्तरश्चैव कार्यमध्यगतोऽपरः । नृपोऽध्यक्षस्तथा यामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः” इति । तल्लक्षणाभ्यां कानिचिदलक्षणाणि कानिचित्पूर्वसंवादीन्याह स एव “प्रभेदेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । ज्ञातिनामाभिलिखितं येन खं पितृमेव च । निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः । अर्थिना च क्रियाभेदेन स कृता

कृतादिकम् । प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः । कुल्यव्यवहितो यस्तु आव्यते कृतिभाषितम् । विनिष्कृते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः । आह्वयः कृतः साक्षी कृष्यन्यासक्रियादिके । स्मर्यते यो सङ्गश्चैव स्मरितः सोऽभिधीयते । विभागदाने विषये ज्ञातिर्यत्नोपदिशते । द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्तितः । अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः । उभयोः समतः साधुदूतकः स उदाहृतः । क्रियमाणे च कर्तव्ये यः कश्चित् खयमागतः । अत्र साक्षी त्वमस्माकसक्तो(१) यादृक्कस्तु सः । यस्तु साक्षी दिशं गच्छन् सुसूषुं वा यथाश्रुतम् । अन्यं संश्रवयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् । साक्षिणामपि यः साक्ष्यसुषुं परि भाषताम् । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः । उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं वापि निवेदितम् । गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतस्मृता खयम् । स एव तत्र साक्षी स्याद्विवादे द्वयोरपि । निर्णयेति व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् । अध्यक्षः सम्यग्विहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा । दूषितं चातितं यच्च सीमायास्तु समन्ततः । सक्तोऽपि भवेत्साक्षी यामस्तत्र न संशयः” इति । लिखितलेखितयोः स्वरूपलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्योरविरोधः । सर्वे च यथासम्भवं दृष्टव्यत्वरूपविधिसाक्षिभेदा ज्ञेयाः । क्रियाभेदेऽप्यवहारप्रकारभेदैः, तस्य प्रत्यर्थिनः । कृष्यादिकमित्यादिशब्दात् यथासम्भवं सर्वविवादपदनिर्देशनम् । कुल्यग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम् । विनिष्कृते इति भावे कृतः निष्कृते सम्भावित इति शेषः । उक्त(१) इत्युक्त इतीतिशब्दाध्याहारः । दिशं देशान्तरमन्यामित्यर्थः । उभाभ्यामपि प्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्धसाधनविवक्षया षष्ठी, भावेत्तं चाभ्युपेत्य व्याख्येयम् । गूढचारी कार्यमध्यगतश्चैव कस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः । दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं “दूतकः खटिकाग्रहादिति” दृष्टव्यस्तिवचनादुपामग्रहणमव्यक्तसाक्ष्युपलक्षणम् । येन योऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः प्रुष्टश्च सभायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः । इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साक्ष्यभावप्रसङ्गः । इदमेवाभिसन्ध्यायाह सतुः “यत्नानिवृद्धो-

ऽपीक्षेत शृणुयादापि किञ्चन । पृष्टस्तत्रापि तदब्रूयात्
यथादृष्टं यथाश्रुतम् । अनिवडोऽकृतः । कल्पतरुमदन-
रत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठितं तत्कार्यिक्रिया-
मर्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभि-
क्तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्यं कृत्वादिक्ते विवाद-
विषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स
तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि
साक्ष्ये स्मर्यते “सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धि-
माप्नुयात् । सञ्ज्ञानक्षान्तनो लेख्यम्” कुर्वीदिति शेषः ।
अज्ञानं लिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यहर्मनेति
लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकाले-
नापि सिद्धिनिर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायनः
“अथ स्रहस्रोनाकृष्टसिद्धिः स एव तु । न चेत्
प्रत्यभिजानीयात् तत्स्रहस्रैः प्रसाधयेत् । नारदः
“अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्यैव साक्षिणः । आ-
पञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु । आ तृतीयात्
तथा वप्रात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः” इति । रदञ्च प्रायो-
वादेन, यतः स एवाह “अथ वा कालनियमो न दृष्टः सा-
क्षिणः प्रति । सत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो
जनाः । यस्य नोपहृता बुद्धिः स्रतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः ।
सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति” । ते च
“साक्षिणः क्रीडयाः कार्यो व्यवहारेष्वसाक्षिणः । तादृ-
शान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाक्यवृत्तञ्च तैः । गृहस्थः पु-
त्रिणो मौलाः क्षत्रविट्पूज्योनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्य-
मर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु
कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वेष्वेविदो लुब्धा विप-
रीतास्तु वजेयेत् । मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्प-
तरुः । मूलं पूर्ववृत्तान्तसिद्धिर्नोति मौलाः । तदधीते
तद्देव्यपिति मदनरत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचन-
संवादात् साक्षित्वेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वेनैव प्राप्तदर्थकमौल-
पदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्ना-
करोऽपि “मौलाः कुलीना” इत्येव व्याख्यातम् । मूलं
प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथनमेतत् ।
तद्विस्तृतं भवार्थ एव कर्त्तव्यः, यो हि यत्न भवः
सोऽपि तस्यास्तौल्यविरुद्धमिति वदन् मेधातिथिरपीदृशम-
र्थमनुमन्यते प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिकत्वात्तुपयोगात् ।
पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र क्षत्रिया-
दिष्वहं नात्यन्तिकञ्चक्षणव्युदासपरं, किन्तु सति

सम्भवेऽनेकाध्यापनान्निहोतादिकार्यव्यपश्य तस्य न सा-
क्षित्वे, साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वे सम्भवत्येव ।
अतएव “ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति” तस्यापि साक्षि-
त्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अर्थ्युक्ता
अर्थिना समेते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा न तु स्वय-
मेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्मरति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः
“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्म-
प्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्वरवराः सा-
क्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथा-
वर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्रताः” । त्वरवरास्त्रिभ्यो न्यूना
न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जातयो
मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च
मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्म-
णादीनां साक्षित्वे नोपादेयाः । असम्भवे सर्वं सर्वजा-
तीयाः सर्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो
पाह्या इत्यर्थः । व्यासः “धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः
कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगत-
द्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीनाः स्वरयश्चाप्रवासिनः ।
युवानः साक्षिणः कार्यो ऋणादिषु विज्ञानता” इति ।
कात्यायनः “प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः ।
आप्ताः शिष्टा बिबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् । वि-
भाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टस्वाव-
लक्षस्तु साक्षिभिर्भावयेत् सदा” इति । आप्ताः अर्थार्थ-
वादिनः । बिबुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थ-
ज्ञानवन्तश्च “अतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्चेति” पा० कर्त्तरि क्तः ।
आदिकर्त्तव्येति मदनरत्ने । तेषां वाक्यमसंशयं यथा भवति
तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात् प्रतिवादी ।
तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्त्वज्जाती-
यैरेव भावयेत् । वादिनेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रति-
वादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारदः “श्रे-
णीषु श्रेणिपुरुषाः श्रेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु
बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः” इति । पुनरपि
“स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः ।
गूढाश्च सन्तः पृष्टाणामन्योन्यामन्ययोनयः” । श्रेणि-
पुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोदृष्टमन्यायेन ।
प्रयोजनं चात्राप्यभ्यहितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः
कात्यायनेन “लिङ्गिनः श्रेणिपूर्वाश्च वर्णिगन्नातास्तथा-
ऽपरे । समूहस्य च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीदु ऋषयः ।

दासचारणमहानां हस्यवायुधजीविनाम् । प्रत्ये-
कैकसमूहानां नायका वर्णिषः कृताः । तेषां वादः
स्ववर्गेषु वर्णिषस्तु साक्षिणः । अत्र सर्वत्र न्यूना-
धिकविशेषणोपादानं दोषाय अन्तर्भाषणभीरुत्वस्य
वदन्शीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्
तेषाम् । ते च साक्षिणः कियत्सङ्ग्रहाः कुलप्याद्या
इत्येतेषां वाच्यं दृश्यते । “नवसप्तपञ्च वा सुसुप्ता
स्त्वय एव वा । उभो वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्
कदाचन” । लिखितादिषु स एवाह “लिखितौ द्वौ
तथा गूढौ द्वौ पञ्च लेखिताः । यद्व्याः स्मरिताः
कार्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः । दूतकः खटिकाग्राही
कार्यमध्यगतस्तथा । एक एव प्रमाणं स्यात्पुण्यं च-
स्तथैव च” । खटिकाग्राही लेखकः एक एवेत्येवकारो
वाद्यपेक्षया “नैकं पृच्छेत् कदाचन” इत्युक्तेः अनावश्य-
कत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्रैव सा-
क्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीयमथेतदभिप्रायकमेव ।
लिखितादीनामुभयानुसृतत्वे प्राज्ञत्वमेकस्यापीत्याह योगी-
श्वरः “उभयानुसृतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्” ।
यद्यपि “श्रोतव्यं क्रियापरा धर्मप्रधाना” इत्यादिविशे-
णोपादानात् तत्रैव साक्षिणस्य धर्मवित्त्वं समानन्तथापि
तेषामुभयानुसृतौ न भदत्येव साक्षित्वं, द्वयोरेकस्य
चोभयानुसृत्येवेति भेद इति मितान्तरा । नारदोऽपि
“उभयानुसृतो यः स्यादुद्योगोर्विवदमानयोः । स साक्ष्य-
कोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसर्गः” । आप्तत्वेन
राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः “शुचि-
क्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि
भवेत् साक्ष्येण विशेषतः” इति । अनुभूता यथार्थत्वेन
प्रमितचरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक् । कात्यायनः “अभ्य-
न्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते । अर्थिना प्र-
हितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते” । याचित इति
निःक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्वापीति वाच्यस्ति ।
मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीत-
प्राभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह । निःक्षेपवि-
शेषणैश्चैतदयाचितं तस्मिन्मध्यन्तरस्थैकस्यासाक्षित्वप्रस-
ङ्गादुच्यते । अतस्तत्त्वप्रसक्तौत्तरैव व्याख्या प्रशस्त्या । कुण्ड-
लादिप्रणयविवादे तस्मिन्सौतेकोऽपि साक्षीत्याह स एव
“संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तन्नैव विभावयेत् । एक एव
प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः” । इदञ्च ब्रह्मनाम-

सम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वातुमतिप्रदर्शनार्थं न
नियमाद्येभ्यः अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् । उक्त-
लक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पानां
सूचनार्थमसाक्षिणोऽपि कृतिरूक्ताः ।

ते च असाक्षिणश्च ५४६ पृ० । दर्शिताः ।

साक्षिणो नियमित्यनेन व्यक्तयेन च दोषो यथा

“पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा वदेत् । स
पूर्वनास्ततः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् । यच्च कायार्थं
तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते । सोऽपि तेनैव प्रापेन
लिखितेनात्र संशयः” भा० व्या० “ब्रह्मसंख्यायहारी
च निय्यास व्यप्रदायकः । मित्रोही जतप्रश्न वषवा-
हकस्तृपकत् । एते सहापातकिनस्त्रिषु लोकेषु नि-
न्दिताः । कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्”
ब्रह्म० वै० श्र० ४४७ । “निय्यासाक्ष्यं यो ददाति का-
मात् कोपात्तथा भयात् । सभायां पाक्षिकं वक्ति स
जतप्रश्न इति कृतः । निय्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते
वक्ति यो नृप ! । यावदिन्द्र सहस्रं सर्पकुण्डे वसेद्भुवम् ।
सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भीतिश्च भजितस्तथा । भुङ्क्ते च
सर्पविश्रब्धं यमदूतेन ताडितः । कंकलासो भवेत्तत्र
भारते सप्तजन्मसु । सप्तजन्मसु ऋण्डूकः पितृभिः सप्तभिः
सह । ततो भवेत्तु दृष्टश्च महारण्ये च शाल्मलिः ।
ततो भवेन्नरो सूक्ततः शूद्रस्ततः शुचिः” ब्रह्मवै० प्र० ४६७ ।

साक्षिणो यथा विवादे कर्तृत्वाद्यभाव एवं जीवेश-
विशेषो कर्तृत्वाभावः ईश्वरसाक्षिणश्च ५४८ पृ० दृश्यम् ।
तयोर्द्वयस्यादिप्रकाशकत्वात् तथात्वम् अन्तःकरणमाययो-
जित्वेन विप्रयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमेव न
तु विशेषणत्वं विप्रयावभासकत्वे तदन्वयायोगात् । अत-
एव साक्ष्योपाधित्वचित्तचित्तसुखादेरेवावभासकत्वाद्वा-
तिप्रसङ्गः इति वेदान्तपरिभाषाप्रत्यक्षपरि० दृश्यम् ।

साक्ष्यस्य भाष्ययोश्चेतनस्य साक्षित्वं समर्थितं यथा

“ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैक्यपत्वं
तत्राह “साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम्” सू० पुरुषस्य यत्
साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् न तु परि-
णामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षिताव-
गम्यते “साक्षाद्द्रष्टृ संज्ञायामिति” पा० साक्षिणश्च व्यु-
त्पादनात् । साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाध्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे
च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धितत्तेरेव भवति । अतो बुद्धे-
रेव साक्षी पुरुषोऽप्येषां तु द्रष्टृत्वमिति शास्त्रीयो

विभागः । ज्ञाननिरासकशार्थकारतास्थानीयः प्रति-
 विम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गा-
 दित्यसक्तदावेदितम् । विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्र-
 यादिव्यवधानाभावनात्वेण गौणम् । अक्षसम्बन्धात्
 साक्षित्वमिति पाठे त्यक्तमत्वमुक्तिः करणत्वसामान्यात् ।
 तस्या यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः भा० ।
 तत्रैव अन्यत्र “सुषुम्नाद्यासाक्षित्वम्” सुषुम्नाद्यासाव-
 स्थावयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः । तदुक्तम्
 “जाग्रत् स्वप्नः सुषुम्नं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां
 विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः” । इति तासां
 बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यावस्था-
 रहितो निश्चीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रदाभावस्थेन्द्रियद्वारा
 बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कार-
 मात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुम्नावस्था च द्विवि-
 धाऽङ्गसमप्रत्ययभेदेन । तत्राङ्गद्वये विषयाकारा वृत्तिर्न
 भवति । किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्ति-
 र्भवति अन्यथोक्तितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूप-
 सुषुम्निकाब्धीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्यास-
 स्मृत्ये “सुषुप्तेऽङ्गसम्पत्तिः परिशेषादिति” । समप्रत्यये
 तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा
 समाधिमुषुम्निमोक्षेण ब्रह्मरूपतेत्यागामिसुखानुपपत्ते-
 रिति । सा च समप्रत्ययमुषुम्नैवभाव्यते पुरुषस्तत्-
 साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिनात्साक्षित्वात् । अन्यथा
 संस्कारादेरपि धर्मस्य साक्षिभावात्तापत्तेः । सुषुम्ना-
 दिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति
 वक्ष्यामः” । [वेदान्तप०]

साक्षिभास्य त्रि० शत० । साक्षिभासप्रकाशे बुद्धिवृत्तप्रादौ
 साक्ष्यं न० साक्षिणो भावः कर्म वा प्रपञ्च । १ व्यवहारविषय-
 वृत्तवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि शतज्ञावे च “समवृत्त-
 नात् साक्षिन् श्रवणाच्चैव सिध्यति” मनुः ।

सागर पु० सगरेण निर्दत्तः अण् । १ ससृष्टे अमरः २ लृग-
 भेदे पुंस्त्री० शब्दच० । १ संख्याभेदे संख्याशब्दे दृश्यम् ।
 सागरगामिनी स्त्री सागरं गच्छति गम+णिनि न णत्वम् ।
 १ नद्यां २ सृज्यां बायाञ्च राजनि० ।

सागरनेमि स्त्री सागरः नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्याः ।
 १ प्रथिव्यां हेमच० । [हेमच० ।]

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्याः । प्रथिव्यां
 सागरालय पु० सागर आलयो यस्य । वरुणे शब्दच० ।

सागरोत्थ न० सागराद् उत्तिष्ठति उद्+स्था क । सासृष्ट-
 लवणे राजनि० ।

साग्नि (क) पु० सहाग्निना अग्निहोत्रेण वा कप् । १ श्रौत-
 आर्त्ताग्निमुक्ते २ अग्निहोत्रिणि द्विजे ।

साङ्गर्थ्य न० सङ्करस्य भावः प्रपञ्च । १ परस्परभावसामाना-
 धिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिवा-
 धके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१६१ पु० दृश्यम् २ सङ्करस्य
 धर्मे च । [सि०कौ० ।]

साङ्गल त्रि० सङ्गलेन निर्दत्तः सङ्गला अण् । सङ्गलेनजाते
 साङ्गति पु० वैयाघ्रपट्टगोत्रस्य प्रवरे सनिभेदे “वैयाघ्रपट्ट-
 गोत्राय साङ्गति प्रवराय च” भोष्टार्तार्णमन्त्रः ।

साङ्ग त्रि० सहाङ्गेन । अङ्गयुक्ते “तस्मात् साङ्गसधीत्येव”
 “साङ्गं तत् क्रियते पुनः” इति च अटितिः ।

साङ्गतिक त्रि० सङ्गत्या निर्दत्तः ठक् । सङ्गतिसिद्धे युक्ते ।

साचि अव्य० सच-इण् । १ वक्त्रे २ तिथ्यर्गर्थे च अमरः ।

साचिवाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट-एवल् ।
 १ श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा० ।

साचीकृत त्रि० असाचि साचि क्रियते अचि-क-कृ दीर्घः ।
 वक्त्रोक्ते सि०कौ० “साचीकृता चारुतरेण तस्यौ” कुमा०

साट प्रकाशने अद० चु० उ० उ० सेट् । साटयति ते अस्साटत् त

साटोप त्रि० सहाटोपेन सहस्य सः । १ सगर्वं २ विकटे च ।

सात छले उपादाने अद० चु० उ० अक० सेट् । सातयति
 ते अस्सातत् त । अयं सौत्व इत्येके । [१ नष्टे च ।]

सात न० सात-अच् । १ सुखे भरतः । सन-क्त । २ दत्ते

सातला स्त्री सातं सुखं लाति ला क । १ चर्मकषायास्तु
 अमरः । २ सेहण्डभेदे राजनि० ।

सातवाहन पु० शाबिवानवृषे हेमच० । [अमरः ।]

साति स्त्री सन-क्तिन् । १ अवसाने २ दाने ३ तीव्रपीडायाञ्च

सातीन (ल) क पु० सतीन (ल) एव स्त्रार्थे अण् । सतीन (ल)
 कटजे (कुट्टमटर) रायचक्रुटः ।

सात्यकि पु० सत्यकस्य दृष्टिर्वश्यभेदेसापत्यम् अण् । शिने-
 नर्पार स्नानाभिव्याते दृष्टिर्वश्ये क्षत्रियभेदे त्रिका० ।

सात्यवत पु० सत्यवत्यां सत्यस्य गन्ध्यायां भवः अण् । १ वेद-
 व्यासे त्रिका० । २ सत्यवतः सम्बन्धिनि च । [हज्जा० ।]

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ठक् । सत्यवतीयुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सात-किप् सात् परसेत्तरः
 स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मत्तप् मस्य वः । विष्णुपासके
 “भगवान् सात्वतां पतिः” भागवतम् । श्रीधरेण

सन्नेव अणु सातः विष्णुरुपास्यत्वेनास्तस्य मनुषि
अलोप्यन्दासः इत्युक्तम् ।

सात्त्विकं त्रिं सत्त्वमेव सात्त्वं तत्तन्नोति तन-ड । १ विष्णो
तिका० यद्वंशे अंशुपुत्रे २८८भेदे “अध्याशोः सा-
त्त्वतो नाम विष्णु भक्तः प्रतापवान्” कूर्मपु० २२ अ० ।
तद्वंशे श्वरारामे हेमच० । “सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्व-
गुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः स उ-
दाहृतः” इत्युक्ते ४ विष्णु भक्तभेदे । ५ सात्त्वतन्त्रपाधितितदेशे
सोऽभिजनोऽस्य अणु । पितादिक्रमेण इतद्देशवासिनि च
तिका० । यद्वंशोत्पन्नत्वेन ७ शिशुपालसातारि स्त्री
लीप् । “न दूये सात्त्वतीमूतः” माघः । सा च नाट-
कस्य दृष्टिभेदे च । तस्या लज्जणादि सा०द० उक्तं यथा
“सात्त्वती बह्वला सत्त्वशौच्यत्यागदयार्जवैः । सहस्रं
लङ्घ्यद्वारा विशोका सा स्मृता तथा । उत्थापकोऽय
सांघात्यः संलाप परिवर्त्तकः । विशेष इति चत्वारः
सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वागु-
त्थापक उच्यते । सन्वार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्कुभे-
दनम् । संलापः स्याद् गमोरोक्तिर्वाताभावसमाश्रयः ।
प्रारब्ध इत्युक्त्यायां करणं परिवर्त्तकः” । तलोमे एक-
तकरोऽपि । एजातिभेदे पुंस्त्री० सुधन्वाचार्यशब्दे दृश्यम् ।

सात्त्विकं पु० सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् ।
१ चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० । तस्य विष्णु नाभिकमलजत्वात्
तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्विकस्य ठञ् । २ विष्णो ।
सत्त्वगुणेन तत्कार्येण मनसा वा निर्हत्तः ठञ् । ३ स-
त्त्वगुणजाते ४ सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५ शृङ्ग-
रादिरसानुगुणे भावभेदे सा०द०
“वक्ता स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तदूपाः
सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकाराः सत्त्व-
लभूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्समात्तोद्भवत्वात्ते
भिन्ना अप्यनुभावतः । सत्त्वः स्वेदोऽयं रोमाञ्चः स्वर-
भङ्गोऽयं वेपथुः । वैवर्ण्यमसु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका
स्मृताः” । एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृष्टानि ।
स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते इत्यलङ्कारभेदे सा०द० “यौवने
सत्त्वजातासामष्टाविंशतिर्लक्ष्यकाः” । अलङ्कारशब्दे ४०८
शृ० दृश्यम् । ७ सत्त्वप्रधाने त्रि० । ददेवीपूजाभेदे स्त्री “शा-
रदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी
राजसी चैव तास्यो चेति तां शृणु । सात्त्विकी जप-
अक्षय्य नेवेदौ च निरासिपैः” त्रि०त० । एभावभेदे पु०

“सत्त्वोक्तं मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति
विदुर्मुनिपुङ्गवास्तु” सर्वान० । १० सत्त्वप्रधाने पुराण-
भेदे “वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गार्-
डञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुरा-
णानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु
विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्” उपपुराणशब्दे दृश्यम् ।
११ स्मृतिभेदे स्त्री “वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पारा-
शरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो स्मृतिदाः
शुभाः” पद्मपु० उक्तं ४३ अ० । १२ दुर्गायां स्त्री लीप् ।
१३ शीतोक्तेषु अङ्गादिभेदेषु यथावथं त्रि० यथा
“सत्त्वाल्लूपा सर्वस्य अङ्गा भवति भारत ! । अङ्गाभ
योऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका
देवान्” (अङ्गा) “आहारस्वरूपि सर्वस्य त्रिविधो भवति
प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमसं शृणु” इत्यु-
पक्रमे “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ।
रक्षाः क्षिप्वाः स्थिरा हृदा आहाराः सात्त्विक
प्रियाः” (आहारः) “अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो
य दृश्यते । यद्यप्यसेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः”
(यज्ञः) “अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते” (कायिकादि
त्रिविधं तपः) “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं मतम्” (दानम्)
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । आविर्भक्तं विश-
क्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्” (ज्ञानम्) “नियतं
सङ्करहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म
यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” (कर्म) “सुप्तसङ्कोऽनृणादी
धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्धिबिहोर्निर्विकारः कर्त्ता सा-
त्त्विक उच्यते” (कर्त्ता) “प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्या-
कार्ये भयाभये । वयं भोजं च या वेत्ति बुद्धिः सा
पार्थ ! सात्त्विकी” (बुद्धिः) “धृत्या यया धारयते मनः
प्राणैर्न्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा
पार्थ ! सात्त्विकी” (धृतिः) “यत्तदग्रे विप्रमिव परिणामे-
ऽल्लतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्”
(सुखम्) “कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वाफलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” (त्यागः) ।
तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धौ हेतुत्वं आन्दो० उक्तं
यथा “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” ।
सत्त्वं मनः । “अक्षय्यं हि सौम्य ! मनः इत्यादिना” तस्य

सञ्जयत्वस्य तत्रोक्ते स्यात्त्वम् । सांख्यमतसिद्धे सत्त्वप्रधाने
१४महत्तत्त्वे १५अहङ्कारतत्त्वे च “सात्त्विको राजस-
स्यैव तामसश्च त्रिधामहान्” सां०प्र० धृतवाक्यम् । “सा-
त्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैजतादहङ्कारात्” सां०सू०
एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः प्रोडशास्त्रगणमध्ये
सात्त्विकम् । अतस्तद्वैजतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत
इत्यर्थः । “वैकारिकस्त्रैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अह-
न्तत्त्वादिजुवांयान्नो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये
देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः” सां०प्र०ध० वाक्यम् । १६अध्यव-
सायादौ च “अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्व-
र्यम्” । सात्त्विकमेतद्रूपं तामसनस्यादिपर्यस्तम् सां०का० ।
“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैजतादहङ्कारात् । भूतादे-
स्तन्मात्रः स तामसस्त्रैजसादुभयम्” सां०का० “प्रका-
शलावशाभ्यामेकादशकं इन्द्रियगणः सात्त्विको वैजतात्
सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते” तत्त्वकौ० ।

सादनी स्त्री सादानी रोगा अनया सद-पिच-करणे ल्युट्-
लोप् । कटुक्यां राजनि० ।

सादि पु० सद-रप् । १ शरथौ हेमच० २ योद्धरि उणादि०
३ अवसजे लि० ४ वायौ पु० सन्धिप्रसारः ।

सादिन् पु० सद-यिनि । १ अश्वारोहणकर्त्तरि अमरः ।
२ गजारोहिणि शरथारोहिणि च मेदि० । ३ अवसजे
लि० स्त्रियां लोप् ।

साटश्रय न० सदृशस्य भावः प्रपञ्च । तद्विचित्रे सति तद्वत-
भूयोधर्मरूपे उपमानधर्मे । तच्च साटश्रयं सप्तपदार्थाति-
रिक्तः पदार्थ इति भीमांसकाः । तन्मतमुक्तं सुक्तावल्यां
“साटश्रयमतिरिक्तः पदार्थ इति भीमांसकाः” । तन्मतञ्च
उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२१५
दृश्यम् । साटश्रयवाचका दशादिनिपाताः सदृशादि-
शब्दाश्च तत्र द्वादिभिः निपातैः साटश्रयस्याभिधाने प्रति-
योग्यतुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गोरिव गवय चन्द्र-
मिव सुखं यश्चरतीत्यादि । अन्ये तु गवादिशब्दा एव
शोभदशे लाक्षणिकाः द्वादिशब्दास्तथात्र लाज्यायां तात्प-
र्यश्रावका इत्याहुः तुलोपस्याभिधानात् तस्याभिधाने
प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च । तुलोपस्याभ्यां योगे तु अ-
स्येव । अत्राप्येव एकस्य प्रतियोगिताऽन्यस्यानुयोगिता तत्र
प्रतियोगिन उपमानविभक्त्युयोगिन उपमेयत्वमिति । उप-
मानोपमेयभावश्च द्वयोः सम्भवेऽपि प्रसिद्धश्चैवोपमानता ।
तत्र काव्ये केषादिस्तूनां कुलचिदुपमानतया वर्णनं युक्तं

तद्विणीतं कविकल्पलतायां यथा “वेण्याः सर्पादिभृङ्गाः
केशपाशस्य चामरः । नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिकस्य
विधुस्तुदः । सीमन्तस्य चाध्वदण्डौ ललाटस्याहमो विधुः ।
मकरश्च, कपोलश्च चन्द्रः स्यात् सुकुरः स्वली । भ्रुवोः
खड्गधनुयुटी रेखापल्लवस्तयः । दृश्यकोरहरिणमदिरा-
खञ्जनाञ्जनम् । कुसुदं नीलमम्भोजं, नृतेदीपः सपाशकः ।
नासायाः स्युस्तु वंशाधोमुखतूषोरचञ्चवः । तिलप्र-
स्ननदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः । विम्बीफलं प्रवाजं
च, दलानां मोक्तिकावलिः । कुन्ददाडिमबीजानि
हीरकाश्च, स्मितस्य च । ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं,
श्यामस्याम्भोजसौरभम् । जिह्वायाश्चोड्गलो च वाग्व्या-
भङ्गपिकध्वनी । वीणावाद्यं मधु सुधा, सुखस्य चन्द्रमा-
स्तथा । अम्भोजदर्पणौ चापि चिबुके दर्पणापकम् ।
कण्ठस्य कम्बूरस्य कुम्भो वाह्योस्तु वल्लरी । मृणा-
ललहरीशाखापाशाः, पाणिमलस्य तु । पल्लवशङ्कु-
लीनां तु पल्लवोऽम्भोजपल्लवम् । दीपो नवदलं चैव
चम्बकं, नखचलन्तः । रत्नतारेन्दुपुष्पाणि, स्ननयोः
कुम्भजौ घटौ । कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ विल्ले, मध्यस्था
वेदिका । सिंहमध्यं वज्रमध्यं जीणद्वयञ्च कथ्यते ।
उपमानानि रोमाख्याः रेखाशैवालवस्तयः । नीलकान्त-
मण्योभूषणतादिरदशुल्काः । नाभेरम्भोजमावर्त्तो हृदो
विवरकूपकौ । त्रिवल्या वीचिबोपाननिःश्रेण्यो, जघनस्य
तु । पुलिनं पीठफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः । पर्वतः
पृथिवी स्यूचोपलं वस्तु च यन्महत् । जर्वोः कद-
लिकास्तम्भभकरो करभस्तथा । जङ्घाद्वयस्य स्यात्स्य
पादस्य नवपल्लवः । अम्भोजं च गतेर्हं सखञ्जनदिदतां
गतिः । इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि स-
मानि तु । पुंसो रूपोपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते ।
स्वन्वस्य वाजिदृषमस्तम्भौ बाह्वोरहीश्वरः । हस्तिहस्त-
स्तथा स्यात्तगलदण्डाश्च, वल्गवः । शिलापटुकपाटे च
प्रमत्ताजगतिर्गतेः । यशसः कुन्दचन्द्राद्याः सुभ्रव-
शीस्तथा सताः । प्रतापस्याग्निस्तूयौ च वाङ्मानी
रवेः करः । अवापुष्पाद्यश्चैव रक्तवर्णपदार्थकाः । पुण्यस्य
गोर्ध्वजीवं संस्मारोऽङ्कुर एव च । शुक्लवर्णः पदार्थां
ये तेऽप्यत्र परिकीर्त्तिताः । सामर्थ्यस्य महदस्तु पञ्चास-
विक्रमादिकम् । नीतेर्लतादिः साधीस्त्री ज्वाला दीपस्य
कीर्त्तिता । सादृशस्योत्कटे च्छादिर्वेदवाक्यं शुरोर्वचः ।
शासनस्य स्थिरार्थाश्च प्रारब्धकर्म कीर्त्तितम् । पापस्य

कदे सोऽकीर्तिः कलङ्कः कण्वर्णकः । अन्वकारः केश-
जसोऽप्रतिशोपमानकम् । अकीर्तः कण्वस्तूनि मा-
लिन्यं तमसां ततिः । कलूरिकाया भ्रमरो नीलकान्त
अर्णवः । सुगन्धिद्रव्यदाहोत्पन्नः कल्लकं तथा ।
कण्वपुष्पप्रभृतयः कामाकीर्तिः स्थलान्तरे । कामिनोरय-
शब्दत्वं कल्लस्यापि तानि च । कपूरस्य तथा चन्द्रः
अशाङ्ककिरणस्तथा । यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिगण्ड-
कस्तथा । हिण्डीरपिण्डः प्रथित उपमानतया भुवि ।
मनोरथस्य विज्ञेयः फलपुष्पादियुक्तः । कविबुद्धि-
कल्पना स्यादानन्दस्य सुधारणः । ब्रह्मसाक्ष्यकृति-
शब्दत्वं, कामिनोदर्शनस्य तु । अतिप्रियतमप्राप्ति-
साक्षात्कृतस्तथा । सुधारसो नित्यसुखसाक्षात्कार-
स्तथा मतः । पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकी-
र्तितः । अन्तस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरणकम् ।
ब्रह्मसाक्षात्कृतस्तद्भूतं, विषयाय प्रकीर्त्यते । साध्वीकी
विरहः पापं मलिनं दुःखदं च यत् । श्रीगान्धिः
शीतकालीनशीतोदं परिकीर्तितम् । व्यभिचारिणी च
या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्तिता । विरहस्याग्निरा-
धिस्य यातना च पयोनिधिः । दुःखदानि च वस्तूनि
तन्नामि कथितानि च । पुष्पाणां कामिनी चन्द्रः
कपूरश्च यशस्तथा । चन्द्रस्य प्रमदावक्लमतिशुभश्च
यदुभवेत् । यशः पुण्यादिकं वस्तु चोपमानतयेष्यते ।
सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः काञ्चनकुङ्कुमस्तथा । बाङ्-
वाग्निर्जवापुष्पं वसन्तोत्पलाशकः । पद्मस्य कामिनी-
पद्मं पाटल रक्तवस्तु च । इन्दोवरस्य कलूरो नील-
कान्तमणस्तथा । कामिनीनयनं तद्वत् कैरवस्य तु
चन्द्रमाः । कुन्दादिपुष्पसम्यक् शुभ्वर्णश्च यद्वेत् ।
राज इन्द्रः कुबेरश्च चन्द्रमा भास्करस्तथा । नलप्रभ-
तयो ये तु मणिद्रावज्जवर्जिनः । मेघस्य काली कण्वस्य
नीलपाथोजसंहतिः । इन्दोवरं वनं दाता कण्वार्थो
भ्रमरावली । शरन्नोपस्य चन्द्रादिशुभ्वर्णपदार्थकाः ।
कन्दर्पस्य नलचन्द्र आश्विनौ च पुष्कराः । दोषस्य विष-
मकञ्च प्रतापः शास्त्रकं तथा । वायोः शीघ्रगवस्तूनि
कीर्तितानि पुरातनैः । अश्वस्य वायुहृदिणो मनस्य,
हृत्तिनो निरिः । मेघस्तमालहृत्तस्य तमसाश्च ससुहृदयः ।
सौधलोहैः श्रवाचन्द्रः कैलाशैरायतौ मतौ । शिवस्य
सौधवत् सर्वं कण्वस्य सज्जो वनः । तमालहृत्तो
भ्रमरश्च शीन्दीवरकं नमः । नीलकान्तमणिनीलपद्मं

रामस्य पूर्ववत् । नवदूतदलं हृत्पद्मं चाधिकं पुनः ।
लज्जामास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा । द्रौपदी
पद्मकान्तिश्च पुराणैः परिकीर्तिता । सरस्वत्याचन्द्र-
कला कैलासाचलकान्तयः । शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विष-
येषु ससुहृदः । ब्रह्माण्डं पण्डितमनस्तथा नारायणो-
दरम् । ससुहृदश्च मेघादि वस्तु कण्वं च यद्वेत् ।
विदुरज्ज्ञा भारतश्च तथापञ्चारिरोमवान् । पुरस्य
अर्णः कैलासो यत् हृत्तु स्यात् मनोरथम् । रथस्य
पृथ्वी वैजयन्ती पोतश्च पुष्पकम् । कामिन्यास्तु
तद्वित्तारा खर्णवर्णा च केतकी । उपमानतया खर्ण-
जातापि परिकीर्तिता । नायकस्य तु कन्दर्प ऐश्वर्यो-
द्गमो तथा । सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सूर्यस्य
मण्डलम् । मण्डकी पर्वतो मेरुः उपमानतया मतः ।
पण्डितस्य चराचार्यं कविः शुक्रः सरस्वती । श्रीरा-
मस्तु विरहिणः शिवोऽजो दुःखितो जनः । उन्नात-
सन्तनरः शिवशेखरचन्द्रमाः । बाङ्वाग्निमुताग्निश्च
वल्मीकोऽहोन्दुशेखरः । दातुः कर्णः कल्पवृक्षः काम-
धेनुश्चशीनरः । रोहणोऽम्बिरवद्वली जैमिनिश्च युधि-
ष्ठिरः । वसन्तर्त्तमं सद्यस्तमादौ मलयानिलः । यमो-
ऽग्निर्विषसर्पौ च स स्यात् विरहिण्यं प्रति । श्रीशर्त्तार-
न्निर्विरहोऽहिनिश्वासस्तथा पुनः । विरहिण्याश्च
निश्वास उपमानतया मतः । वर्षर्त्तोरजनी ज्योम नारा-
यणससुहृदः । शरदः काशपुष्पादिहृत्पथोतांशुचामाराः ।
शैरावतगजा ज्ञेया उपमानतया बुधैः । शीतर्त्तोरुप-
मानं स्यात् राज्ञमून्यस्तु भूपतिः । तथापञ्चारोगाख्यो
विद्वद्भिः परिकीर्तितः । शिशिरर्त्तौस्तु शुषिणः
ससुहृदोऽर्द्धिराश्विनौ । राजागभनकालश्च सदनोऽपि
मतो विदाम् । सविष्योपमानं तु चराचार्यः प्रकी-
र्तितः” ।

साधकं लि० साध-एल्, सिध-एल्, एल्, साधादेशः वा ।

१ साधनकर्त्तरि २ कारके तन्मोक्ते शम्भ्वादिशिङ्गिकारके
शिङ्गे च “साधकः सिद्धिमाप्नुयात्” इति तन्मन् ।
स्तिवां टाप् एत इत्वम् । साधिका सा च ४ दुर्गायां
“साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधिका वाऽय ईश्वरी”
देवीपु० ४५ अ० । ५ जन्मतारावधिकेषु षष्ठपञ्चदशचतु-
र्विंशत्यक्षरेषु पु० “जन्मसम्पद्विषयं ज्ञेयं प्रत्यदिः
साधको वधः । सिद्धं परमभित्तञ्च जन्मसात् गणयेत्
विधाय” ज्यो० त० । ६ अतुमापके लि० ।

साधकतम न० अतिशयेन साधकं तमम् "साधकतमं करणम्"
पा० परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

साधन न० सिध-णिच्-साधादेशे यथायथं करणे भावे
ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १ करणरूपे कारकभेदे २ साधने
श्चतसंस्कारे अग्निदाने ४ गतो ५ द्रव्ये ६ धने ७ अर्घदापने
दनिष्ठादाने ८ उपकरणे १० हृद्यश्वादिशुद्धसाधनग्राम्
११ चतुर्गमने अमरः । १२ सैन्ये १३ उपाये १४ सिद्धौ प्रप्ते
१५ सेट्टे सेट्टि १६ सैले १७ लक्ष्मि १८ सिद्धौ धरणिः ।
१९ कारके २० प्रमाणे हेमच० । २१ व्याख्ये त्रिका० । २२ मो-
हने २३ जवे अजयः २४ ब्रह्मविद्याहेतौ नित्यानित्य
वस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमोक्षेच्छाचतुष्टये च । युच् ।
साधनाऽपि उपासनायां निष्ठादानायाञ्च स्त्री ।

साधनाप्रसिद्धि स्त्री हेतुदोषभेदे सा च साधने साधनता
वच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो बज्रमान् काञ्चन-
धूमादित्यादौ धूमनिष्ठः काञ्चनत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः ।

साधर्म्य न० सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः प्र० ज् । १ स्वकीय-
साधारणधर्मरूपे लक्षणे २ अलगतधर्मे "यदुक्तं यस्य
साधर्म्यम्" भाषा० । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः
प्र० ज् । ३ समानधर्मे यथा प्रह्लभिव सुन्दरं सुखमित्यादौ
सौन्दर्यसमयोः समानधर्मः ।

साधर्म्यसम पु० साधर्म्येण समः । स्थापनाहेतुदूषके जालु-
त्तरभेदे "साधर्म्येणोपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साध-
र्म्यसमः" गौ० "वादिनाऽन्येन व्यतिरेकेण वा साध्ये
अधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावस्या-
पादनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् व्यतिरे-
केण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्वानित्यघटसाधर्म्यात्
नित्याकाशवैधर्म्यादाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्याद-
भूतत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्यः" उक्तिः भाष्ये तु
निदर्शनान्तररुक्ता व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य
क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः
क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुप-
संहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा
विभूतो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च
तथा चात्मा तस्माद्विष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः
क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रिय-
साधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः
प्रतिषेधो भवति ।

साधारण लि० सह धारणया स्थायेण । १ शब्दे अमरः ।

अथनेकस्त्वयत्येकस्मिन् शब्दे "साधारणं समान्वित्य यत्-
किञ्चिदाहनादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा० लीप् ।
सा च १ कुञ्जिकायां ४ वेश्यादिनायिकायाञ्च "यः सपक्षे
विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु वः" भाषा० उक्ते ५ हे-
त्वाभासभेदे पु० । यथा बज्रमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्य-
त्वहेतुः सपक्षे पर्वते विपक्षे लुटादौ च वर्तते इति
साधारणः । स चानैकान्तिकभेदः "याद्याः साधारणस्तु
स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिपा-
ऽनैकान्तिको मतः" भाषा० ।

साधारणधर्म पु० कर्म० । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमि-
न्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमाऽर्जं वं दानं धर्मं साधारणं
विदुः" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्वेषाम्प्रमत्तल्ये १ धर्मे ।
न्यायाद्युक्ते २ संशयहेतोः समानधर्मं च तथाहि रज्जुं
रजतं न वेति संशये रज्जरजतयोः सामान्यधर्मस्याकचिक्य-
शुभत्वादिरहेतुः । ३ प्रजासर्जनरूपे जन्तुमात्रधर्मे च "प्रज-
नाथं स्त्रियः स्मृताः सन्तानार्थञ्च मानवाः । तस्मात्
साधारणो धर्मः श्रुतो पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च
धर्मः सर्वेषां जन्तूनां साधारण इति मानवा इत्युप-
लक्षणम् ।

साधारणस्त्री स्त्री कर्म० । वेश्यायां हेमच० । सा च ना-
यिकाभेदः । "अथ नायिका त्रिविधा स्यादन्या साधा-
रणस्त्रीति" सा० द० नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० तद्वक्ष्यं
दृश्यम् । सामान्यस्त्रीप्रवृत्तयोऽप्यत्र ।

साधारणी स्त्री साधयति साधा करणीव । १ कुञ्जिकायां
हेमच० साधारणस्त्वत्स्यदे स्त्रीप्रवृत्ती स्त्री लीप् स्थाये
प्र० ज् । साधारण्य कुञ्जिकायां न० । भावे प्र० ज् ।
साधर्मन्यधर्मे च ।

साधिका स्त्री साधयति समयति सर्वोपशमम् गम-णिच्-
साधादेशः एवुक् । १ सुप्तौ हेमच० । सिध-णिच् एवुक् ।
२ कार्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

साधित लि० सिध-णिच्-क्त । १ दापिते अमरः २ प्रमाणा-
दिना रज्जाविते च "साधितात् दशकं शतमिति" स्मृतिः
३ निष्ठादिने ४ शोधिते च ।

साधिदैव लि० सह अधिदेवेन स्थाये अथ द्विपदद्विभिः ।
अधिदेवतासहिते । साधिभूतसाधियज्ञावपि परमेश्वरे ।

साधिष्ठ लि० अतिशयेन साधुः वाढो वा इवन् साधादेशः
टिक्लोपो वा । १ अत्यन्तदृढे अमरः २ अतिसाधौ शक्ति-
शोभने च । ३ अत्यर्थं मेदि० ५ व्याख्ये हेमच० ।

साधिवान् त्रि० सह अधिवानेन । १सन्निहिते तन्त्रोक्ते
षट्चक्रमध्ये सुषुम्णामध्यस्थे चक्रभेदे न० चक्रशब्दे
२८०८ पु० दृश्यम् ।

साधीयस् त्रि० अतिशयेन साधुः बाहो वा टिबोपः साधा-
देशा वा । १साधुतरे च २अत्यन्तदृष्टे अमरः । १न्याये
हेमच० स्त्रियां ङोप् ।

साधु त्रि० साध-उन् । १उत्तमकुलजाते अमरः । २सुन्दरे
इवचिते च । स्त्रियां वा ङोप् । ४सुनौ ५जिने च पु०
हेमच० “न प्रहृष्टप्रति सम्माने नापमाने च कुप्यति ।
न क्रुद्धः पुरुषं ब्रूयादेतज्ज्ञ साधुलक्षणम्” गरुडपु०
उक्तधर्मयुते हजने ७बाहुषिके दसनोहरे मेदि० । साधु
लक्षणान्तरं यथा “यथा लब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जिते-
न्द्रियः । हरिपादाभ्यां लोके विप्रः साधुरनिन्दकः ।
निर्वैरः सद्यः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः । निरपेक्षो सु-
निर्वीतरागः साधुरिहोच्यते । लोभमोहमदक्रोधकामादि-
रहितः सुखी । कृष्णार्ङ्गधरः साधुः सच्चिणुः सम-
दर्शनः” पद्माक्ष० ख० ६६ख० “त्यक्तात्मसुखभोगेभ्यः सर्वस-
त्वसुखेभ्यः । भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ।
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्यपि । नापेक्षन्ते
महात्मनः सर्वभूतहिते रताः । परार्थसुदाताः सन्तः
सन्तः किं किं न कुर्वते । तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैवत्
प्रदीयते । एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ।
दहन्संक्रोष्टं क्राड्यं पावकं यदपांपतिः । आत्मानं
पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् । हृदाद्यन्नाश्रितान्
वृजो दुःखञ्च सहते स्वयम्” वज्रिपु० ।

६व्याकरणव्यङ्ग्यसाधुताजात्याश्रये शब्दे “अनपभ्रंशताऽ-
नादिर्यहाऽभ्युदययोग्यता । व्याक्रियाव्यङ्गनीया वा
जातिः कापीह साधुता” हरिः । तथा च अपभ्रंश-
भिन्नत्वमनादित्वम् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयत्वं व्याक-
रणव्यङ्ग्यजातिर्वा साधुता इति तदर्थः । स च ईश्वरसङ्के-
ताश्रयः शब्द इति नैयायिकाः । तथा च यः शब्दो वक्ति-
त्यर्थे ईश्वरेण सङ्केतितः स शब्दस्तदर्थं साधुः । वैयाकरण-
मते यः शब्दः यच्चिन्तये व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र
साधुः यथा “कर्मणि द्वितीया” पा० द्वितीया कर्मणि साधुः ।

साधुज त्रि० साधो सत्कुले जायते जन-ङ । उत्तमकुलो-
ज्जने शब्दर० ।

साधुधी स्त्री इव० । १धनं हारा० । २सुन्दरबुद्धियुते
त्रि० । कर्म० । ३साधुवृद्धौ स्त्री । [उत्तमकुलभे ।

साधुपुष्प न० साधु पुष्पं यस्य । १अल्पपद्मे शब्दमा० कर्म० ।
साधुवाह पु० कर्म० । विनीते सुशिक्षिते घोटक्रे हेमच० ।
साधुवाहिन् पु० साधु यथा तथा वहति णिनि । १विनी-
तेऽङ्गे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि० ।

साधुवृक्ष पु० नित्यकर्म० । १कटम्बवृक्षे शब्दमा० । २वृक्ष-
वृक्षे राजनि० । ३शोभनवृक्षमात्रे च ।

साधृत न० सहाधृतेन सहस्य सः । १आयुपत्ते २मयूर-
समूहे ३पर्यवृष्ट्याञ्च अजयः ।

साध्य पु० सिध-णिच्-यत् । “मनोमन्ता तथा प्राणो भरो-
ऽपानश्च वीर्यवान् । निमंयो नरकश्चैव दंशो नारायणो
वृषः । प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः”
इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो० उक्ते विष्णु-
स्मादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च । ३साधनीये त्रि०
मेदि० । ३अष्टादशविवादेषु प्रमाणादिना उज्ज्याये
पदार्थे “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पुच्छं पञ्चविदो विदुः” इत्युक्ते व्यव-
हारे साधनार्थे प्रतिज्ञेये ४पक्षे पु० “ऋषादिषु विवादेषु
स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । उने वाध्यधिके चार्थे प्रोक्ते
साध्यं न सिध्यति” कात्या० । ५अनुमित्या साध-
नीये वज्रप्रादौ च यथा वज्रिमान् धूमादित्यादौ सिधा-
धयिषितो वज्रः साध्यः । साध्यमस्यास्ति अर्थ आद्यच्च ।
इसाध्यवति पक्षे पु० “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे”ति शौ०
सूत्रम् । साध्यवत्तया पञ्चनिर्देश इति दीधितिकारः त-
न्त्रोक्ते ७मन्त्रमात्रे याज्ञमन्त्रस्य सातकुलताम्राहके
३८७० उक्ते अक्षयहचक्रस्थे द्वितीयपञ्चमादिकोष्ठस्याद्याच-
रके “सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः”
इत्युक्ते दसनभेदे । १०देवमात्रे मेदि० । व्याकरणोक्ते लि-
ङ्गसंख्यानन्वयिक्रियाभेदे क्रियाशब्दे २३१७० दृश्यम् ।
“साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना” हरिः ।
“साध्यस्य साधनाकाङ्क्षा” हरिः ।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुषंगितविधेयस्य भावः तत् । अनु-
मितिविधेयतारूपे न्यायोक्ते १विषयताभेदे । २दृष्टाविषय-
ताभेदे च । यथा घटो जायतामित्यत्र घटीया साध्य-
ताख्या विवक्ष्यता ।

साध्यताघटकसम्बन्ध पु० इत० कर्म० । येन सन्त्येन-साध्यस्य
अनुभवेयता तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वज्रि-
मान् धूमात् इत्यादौ संयोगः ।

साध्यतावच्छेदक पु० साध्यतामवच्छिन्नं विधेययति अय-
न-

विद-एवम् । येन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यतारूप्या विषयता । तस्मिन् सम्बन्धे रक्षते । यथा वज्रिवान् धूमादित्यत्र वज्रिः साध्यः तस्य साध्यतां वज्रित्वमवच्छिनोति वज्रित्वं साध्यतावच्छेदकम् । एवं संयोग-सम्बन्धोऽपि ।

साध्यसम पु० हेत्वाभासभेदे “साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः” गो० सू० “द्रव्यं ज्ञायेति साध्यम् । गतिमत्त्वादिति हेतुः । साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः । व्ययमयसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रतिज्ञापयितव्यः । साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति ? आहो स्विदावरकद्रव्ये सर्पपत्न्यावरणसंतानादसंनिविष्टसंतानोऽयं तेजसो गृह्यत इति ? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्ते-जोभाग आश्रिते तस्य तस्यासंनिधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः” वात्स्या० २ जालुत्तरभेदे “उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः” गो० सू० “हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा ह्याप्तसहिं यथात्मा तथा लोष्ट इति । साध्यस्यायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवम् । न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा” वात्स्या० । तच्च “पञ्चदशान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्” गो० वृ० दृष्टान्तस्य पञ्चतुल्यताकथनम् । यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतु-गुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्माति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यावातम् । तथा च यथात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते । तर्हि लोष्टेऽपि तत्-साधनीयम् । नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्माति न वाच्यम् । लोष्टसदृश आत्मात्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र निया-मकाभावादिति नीलकण्ठः ।

साध्यसिद्धि स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः । साध्यस्य व-ज्रादेः अक्षमित्यादिना साधनाधीने निर्णये रतस्मि-न्मतौ । साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र । व्यव-हारे प्रतिज्ञातार्थस्य प्राङ्निवाकादिभिः विनिर्णयरूपे शब्दव्यञ्जकपादभेदे च ।

साध्याप्रसिद्धि स्त्री हेतु० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे । यथा पर्वतः काञ्चनमयवज्रिवान् धूमा-दित्यादौ वज्रनिष्ठः काञ्चनमयत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः ।

साध्यस न० साधु+अस्ति अस-अच् । भये असरः ।

साध्वी स्त्री साधु-ङीप् । श्रमेदायां राजनि० “आत्तांते”

सुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कथा । मृते स्मियेत यः पत्यो साध्वी ज्ञेया पतिव्रता” उक्तलक्षणायां रक्षितयां तत्कार्यं संज्ञात्वात् न पुं वङ्गावः । साधुतायुक्ते रक्षीमात्रे च । तत्कार्यं पुं वङ्गाव इति भेदः ।

सानन्द लि० सह आनन्देन । श्रानन्दसहिते “सानन्दं नन्दिहस्ताहतसुरजरवाहकौमारवर्हि” मालतीमा० । २ भुवकभेदे “अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशो हर्षप्रदो भुवः । कहस्करसंज्ञके ताळे सानन्दो वीरके रसे” सङ्गीतदा० । शृङ्गकरञ्जे पु० राजनि० ।

सानन्दूर पु० तीर्थविशेषे “सानन्दूरेति त्रिव्यातं भूमे ! शुद्धं परं भम । उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे । तत्र तिष्ठामि वसुधे ! उदीचीं दिशमाश्रितः । प्रतिभा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका । आयसीं तां वद-न्त्येके अन्ये ताक्षमयीं तथा । कांक्षां रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम् । शिबामयीमित्यपरे सहा-स्यस्वरूपिणीम्” वराहपु० ।

सानसि पु० सन इण् अस्तुक् । सुवर्णे उष्णादिकोषः ।

सानिका स्त्री सन-एवम् टापि अत इत्तम् । वंश्यां शब्दच०

सानु पुंन० सन-जुगु । १ पर्वतस्य समभूमिदेशे स्थिते असरः २ वने श्वातसमूहे ३ पथि ४ अग्रे ५ कोविदे ७ अर्के मेदि० । ८ पक्षवे च जटा० ।

सानुज न० सानौ जायते जन-ङ । १ प्रपौष्टरीके राजनि० २ तम्बुरुद्धे पु० राजनि० । सहातुजेन । श्वानुजसहिते लि०

सानुमत पु० सातुरस्यस्य महत् । पर्वते हेमच० ।

सानेयी स्त्री सह आनेयेन स्वरण सहस्रसः गौरा० ङीप् । वंश्यां शब्द० । स्तार्ये क लुङ् । सानेयिकाऽप्यत्र ।

सान्तापन न० सन्तापयति सम्+तप्+णिच् ल्युट्-स्त्रार्थेऽण् सन्तपनाय साधु अण्-वा ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एक-रात्रोपवासश्च लङ्घं सान्तापनं विदुः” सनूक्ते द्रष्ट-साध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कसात्वपानं परादिने उपवास इति द्रष्टृसाध्यताऽस्य ।

सान्तर न० सह आन्तरेण सहस्र सादेशः । १ विरले जटा० २ व्यवधानसहिते लि० । [नसाधने विधानभेदे ।

सान्तानिक लि० सन्तानः प्रयोजनमस्य सन्तना० ठक् । सन्ता-

सान्त्व आलुक्कृत्यकरणे अद्-चु० उभ० सक० सेट् । सान्त्व-यति ते अससान्त्वत् त सान्त्वापयतीत्यन्ये अनेककृत्वात् न प्रोपदेशः ।

सान्त्व न० सान्त्व-अच् । श्रुत्यर्थमधुरे श्रुतकृत्ये मेदि० ।
श्रुत्यर्थमधुरे श्रुतकृत्ये मेदि० ।
श्रुत्यर्थमधुरे श्रुतकृत्ये मेदि० ।

सान्त्व न० सान्त्व-ल्यट् । श्रुतकृत्यकरणे प्रियवादा-
दिना क्रोधाद्युपशमने च । युच् । अत्रैव स्त्री ।

सान्दीपनि पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इज् । रामकृष्णयोरा-
चार्ये अवन्तिपुरवासिनि सुनिभेदे ।

“विदिताखिलविज्ञानौ तत्तत्तानमवावपि । शिष्याचार्य
क्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ । ततः सान्दीपनिं
काश्यमवन्तिपुरवासिनम् । अस्त्रार्थं जम्बुवर्षीरौ बलदेव
जनार्दनौ” विष्णु पु० ५ अंशे २१ अ० ।

सान्द्र त्रि० अदि-रक् सङ्घ अन्द्रेण । शिविद्धि अमरः शब्दौ
मेदि० । श्लिग्धे श्मनोत्ते शब्दर० । एवने न० मेदि० ।

सान्द्रपुष्प पु० सान्द्रं पुष्पमस्य । विभीतकवृक्षे शब्दर० ।

सान्द्रस्निग्ध त्रि० सान्द्रं स्निग्धः । श्रुतिहृत्यो शब्दर० ।
श्रुतिमनोहरे च ।

सान्धिक पु० सन्धा सुराचार्यनं शिल्पं वेत्ति ठक् । शौ-
शिङ्गे शब्दना० । सन्धिः प्रयोजनमस्य ठक् । सन्धि-
कर्त्तरि त्रि० । [सन्ध्याकालिके ।

सान्ध्य त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठक् ।

सान्ध्यकुसुमा स्त्री इव० । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि० ।

सान्नाय्य न० सन्नीयते सम्+नी-ण्यत् नि० । मन्त्रादिना
संस्कार्यो वृतादौ अमरः । [कल्पय] आवाहमन्त्रः ।

सान्निध्य न० सान्निधिरय अण् । नैक्ये “सान्निध्यमिह

सान्निपातिक त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकारात् आगतः

तेन निवृत्तो वा ठक् । सान्निपाताज्जाते रोगे सन्निपात-

शब्दे ५२१६ पु० दृश्यम् “विकारे सन्निपातके” कुमारः ।

सान्नासिक पु० सन्नासः प्रयोजनमस्य ठक् । सन्नासिनि हेमच०

सापत्न्य पु० सपत्न एव स्वार्थे अण् । शब्दौ अमरः । स-

पत्न्यां भवः तस्या अपत्यं वा यज् । सपत्नीपुत्रे । अण् ।

सापत्न्योऽप्युभयतः ।

सापिण्ड्य न० सपिण्ड्यस्य भावः अण् । दायाशौचप्रवृत्त्या-

द्युपयोगिनि ज्ञातिधर्मभेदे “सापिण्ड्यं सापत्न्यौरूपमिति

श्रुतिः । सापिण्ड्यशब्दे ५२२० पु० दृश्यम् ।

सासपदीन न० सप्तभिः पदैः चञ्चारितैर्निवृत्तम् अण् ।

सख्ये सौहार्दे अमरः “सासपदीनं सख्यम्” पा० ।

सासपौरुष त्रि० सप्त पुरुषान् व्याप्नोति अण् उभयपद-

द्वयः । सप्तपुरुषव्यापके ।

साफल्य न० सफलस्य भावः अण् । सामर्थ्यं सम्पूर्णतायाञ्च
साम सान्त्वने अद० चु० उ० सं० सेट् । सामयति ते असंसामत् त
अनेकाचक्रत्वात् न भोपदेशः ।

सा(प्रा)म सान्त्वे चु० उ० सं० सेट् । सामयति अर्थं भोपदेश
एव न्यायः दुर्गादासेन दन्त्यादित्वमस्योक्तमप्रमाणम् ।

सामक पु० साम-खुल् । तर्कशास्त्रे त्रिका० । समकमेव
अण् । शब्दरहिते मूलभावे ऋषे मित्ता० ।

सामग पु० साम तदुवेदं गायति । सामवेदाध्यायिनि जटा० ।

सामगर्भ पु० साम गर्भं यस्य । विष्णौ शब्दर० ।

सामग्री स्त्री समपस्य भावः अण् स्त्रीत्वपक्षे ङीष् ङीष्
यलोपः । समस्ततायाम् । स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य त-
त्कार्थे न० । “प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्” कुमारः ।
स्वार्थे अण् । श्रुत्यर्थमस्यैव शब्दो च स्त्री ।

सामज पु० स्त्री । साम्नो वेदभेदात् जायते जन-ङ् । शब्दे ।
स्त्रियां ङीष् । तस्य तज्जन्मकथा पाठकाव्ये उक्तं तस्य
सामयोनिशब्दे दृश्यम् । सामपाठजे खरादौ त्रि० मेदि० ।

सामञ्जस्य न० समञ्जसस्य भावः अण् । औचित्ये ।

सामन् न० सो-मनिन् । “अग्ने आया हि” इत्यादिके
शब्देभेदे ततोक्ताऽष्टचमधिकृत्य गेये श्मनभेदे “अच्यधू दं
साम गीयते” छान्दोग्योप० । साम्नो गानरूपत्वं गानशब्दे
२५७२ पु० दृश्यम् तज्ज्ञेदादिकं वेदगाने जहमानादौ
मूलपत्र्ये च दृश्यं सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे
दृश्यम् । तच्छास्त्राभेदाः वेदशब्दे ४६१४ पु० दृष्ट्याः ।
राज्ञां “सामभेदस्तथा दानो दण्डश्चेत्युक्ते श्रुपायभेदे
तस्य विषयादिकं मतस्य पु० २२१ अ० उक्तं यथा

सत्यं सवाच “सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर ! ।

उभेक्षा च तथा सया इन्द्रजालञ्च पार्थिव ! । प्रयोगाः

कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु । द्विविधं कथितं

साम तथ्यज्ञातस्यैव च । तत्प्राप्तस्य साधूनामाक्रो-

शायेव जायते । तत् साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरो-

त्तम ! । महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।

सामसाध्या न यातयन्ते तु साम प्रयोजयेत् । तथ्यं

साम च कर्त्तव्यं कुलश्रीलादिवर्णनम् । तथा तदुप-

चाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम् । अनयैव तथा युक्ता

कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् । एवं साम्ना च कर्त्तव्या वशगाः

धर्मतत्पराः । साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा-

श्रुतिः । तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ।

अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् । असाधवो

विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जयेत् । ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता धर्मं स्थिताः सत्यपरा विनीताः । ते साम-साध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोद्धता ये सततञ्च राजन् । तत्र मित्रादिसामप्रकारः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेष-शोक्तो यथा

“त्वत्समस्तु सम नास्ति मित्रे साम इदं स्रुतम् । परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया । सुसा-हाय्यं च कर्त्तव्यं शत्रौ साम प्रकीर्त्तितम्” । विषय-भेदेनोपायभेदात्तन्त्रं तत्तत्तत्तं यथा “सर्वोपायै-स्तथा कृत्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथा स्वाभ्यधिका न ह्युर्मितोदासीनशत्रवः । सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानस्तु तदनन्तरम् । सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राथम्येन । प्रवलेरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्रुतौ । भेददण्डौ चमे कार्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणको । मित्रे च साम-दानौ को न कश्चित् भेददण्डने । रिपोः प्रजानां सम्भेदः योद्धनं स्रजयाय वै । रिपुप्रणीडिताद्यं च साम्ना दानेन संयुजः । स्रप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम् । कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः” ।

४ शत्रुवशीकरणोपायभेदे ५ प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च । ५ पशुवन्धनरज्ज्वां स्त्री डीप ।

सामन्त पु० संक्षिप्तोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्तस्येश्वरः क्षयः । स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १ नृपे अमरः । समन्ताङ्गवः क्षयः टिडोपः । २ चैष्टप्रजायाम् (मण्डल) “यं परस्परया मौलाः सामन्तावा ससागतम्” स्रुतिः ।

सामयिक त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठज् । १ समयभवे २ समयोचिते ३ नियमवद्भवे च “नि-जधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्” स्रुतिः ।

सामयिकाभाव पु० अत्यन्ताभावे त० दी० केचित्तु, उत्पा-दविनाशशीलोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहुः ।

सामयोनि पु० साम सामगानं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वसक्तं पालकाय्ये “सूर्य-स्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परि-ष्टहाय सप्त सामान्यगायत । नायतो ब्रह्मणश्चासु सहस्रेष्वस्रस्रज्जाः” इति । इतः १ चतुर्ष्वे ब्रह्मणि स्त्री ।

सामर्थ्यं न० समर्थस्य भावः छज् । १ देहजे बले २ शक्तौ ३ योग्यतायां सेदि० ४ सङ्गतार्थतायाञ्च । समासशब्दे ५२३२ ५० दृश्यम् । योग्यता च कार्यजनयोग्यत्वं यथा परामर्थ-ज्ञानुमितियोग्यत्वम् । ५ आकाङ्क्षायोग्यत्वादिसन्धे गौ०

ठ० यथा आलोक्तस्य वचनस्य । सङ्गतार्थतारूपं च सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षारूपम् एकार्थीभावश्चेति” वैयाक० । तत्वाद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये ह्युपयुज्यते । द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि वृत्तावुपयुज्यते” ।

सामवायिक पु० समवाये प्रसृतः ठज् । १ मन्त्रिणि हेमच० तथेदम् ठज् । २ समवायसम्बन्धनि त्रि० ।

सामाजिक पु० समाजः समावेशनं प्रयोजनस्य । १ सम्ये अमरः । २ समाजसम्बन्धनि त्रि० ।

सामानाधिकरण्यं न० सामानाधिकरण्यस्य भावः षप्रज् । १ तदधिकरणवृत्तित्वं २ तद्वदुद्योगिकप्रतियोगिकत्वे सिद्धा-न्तलक्षणे गदा० यथा वज्रधूमयोः सामानाधिकरण्यम् । स्वावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्ट-निष्पिता यत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठाऽपेक्षता सा । यथा यदा सिन्धुधियया नासीत् परं त्वं सिद्धिरासीत्तदा सिद्धि-सिन्धुधिययाविरहयोः सामानाधिकरण्यम् । ३ अभेदा-न्तबोधकत्वे । यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदपदयोः सामानाधिकरण्यम् ४ धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वृत्ति-विषयकत्वे यथा पर्वतो वज्रिमान् इत्यादौ यत्किञ्चित्पर्वत-व्यक्तिविषयिकावुत्पत्तिः सामानाधिकरण्येनावुत्पत्तिः ।

सामान्यं न० समानस्य भावः छज् । १ सादृश्यप्रयोजकधर्मे यथा सुखं पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्यादि । समा-नमेव स्वार्थं षप्रज् । द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २ जातौ भाषा० । जातिशब्दे ३०६२ दृश्यम् ।

सामान्यञ्च द्विविधं सखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणा-शब्दे दीधित्युक्तिः । “सामान्यं विशेष इति बुद्धिपेक्षम्” कणा० अतुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तेन ३ अतु-गतधर्मस्वरूपं यथा प्रतियोगितासामान्ये यद्वसौवच्छिन्न-त्वादीति दीधितिः । ४ अधिकविषयकत्वे यथा ब्राह्मणाय दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्या-धिकब्राह्मणविषयकता । सामान्यविषयकशास्त्रञ्च विशेष-शास्त्रेण बाध्यते यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” हिंसानिषेधः सर्वविषयः “वायव्यं श्वेतसात्ममेत” इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैधेतरविषयएव प्रसरति । ५ अर्थालङ्कारभेदे ४०७४० दृश्यम् ।

सामान्यच्छलं न० छलभेदे “सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगा-दसम्भूतार्थकल्पना” गौ० सू० “अहो खल्लसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह । सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्तित्वस्य वचनस्य विद्यातोऽर्थ-

विकल्पोपपत्त्या सम्भूताद्येकत्वनया क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति । ब्राह्मणेऽपि सम्भवत् । ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मणः । सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । सामान्यनिमित्तं क्वचन सामान्यलक्षणमिति वात्स्या० “सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थोभिप्रायेणोक्तस्याति-सामान्ययोगादसम्भवदर्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानम् । यथा ब्राह्मणेऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति । कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् ? बाह्ये व्यभिचारात्” इति ।

सामान्यतोदृष्ट न० सामान्यतः सामान्यस्य सामान्यात् वा दृष्टं दर्शनम् । १ अतुमानभेदे “अथ तत्पूर्वकं त्विविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टम्” गो० सू० “पूर्ववदिति यत् कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेघोदय्या भविष्यति इतिरिति शेषवत्तत् यत् कार्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतकसुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतः सोऽनुमीयते भूता इतिरिति । सामान्यतो दृष्टम् प्रख्या-पूर्वकस्यैव दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति । तथा चादित्यस्य । तस्मादख्यप्रत्यक्षाद्यादित्यस्य प्रत्येति” अथ वा यत्वा-प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचित्दर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गो गम्यते । यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्माति” वात्स्या० । २ कार्यकारणभिन्नलिङ्गके अतुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् । ३ अन्वयव्यतिरेकानुमाने च । यथा वज्रिमान् धूमादित्यादि उभयव्याप्तिस्मत्त्वेन अतोभयानुमानसम्भवात् गो० सू० वृ० ।

सामान्यप्रत्यासत्ति सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः ।

अलौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम् ।

सामान्यलक्षणा स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः । न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे सन्निकर्षशब्दे दृश्यम् । यथा एकघटज्ञाने घटत्ववृत्त-सामान्यधर्मज्ञानात् सकलस्य घटत्ववतो ज्ञानम् ।

तस्याः प्रत्यासत्तित्वं नष्टिगता व्यवस्थापितं यथा

“व्याप्तिप्रवृत्त सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतोयधूने व्याप्तिप्रवृत्ते तस्मादनु-मितः सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव वा तद्-विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति” ।

तस्याः अप्रत्यासत्तित्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तयन्-कता “उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदा सकलत-कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्ध-धूमे वज्रिस्त्वन्वावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूसस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपास्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते” ।

अत्र दोषमिति : “अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरु-पकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्वाद्यामाह सा चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्-विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतत्त्वत्वा भावार्थो न विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहु-व्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परस्मैसात्त्वन्वत्तत्त्वन्व-विशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतत्त्वर्थः । अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चि-दणूपस्थितावपि सकलानुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूनीपटले धूमस्त्वमेतत्तत्र च वज्रिव्याप्तिप्रवृत्ते तत्वात्ता धूमत्वेन धूमेण व्याप्तिप्रवृत्ता धूमदर्शनाद्वज्रानु-मितिनं स्यात् हेतुभावेन परासंशानुत्पादात् किञ्च धर्मिणि दोषवशाच्चयनेनागद्व्यमायेन कारणप्रकारोभवता सामा-न्येन गद्व्यमायेन वा लौकिकसन्निकर्षविगसेऽपि चा-क्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् । सामान्यञ्च सकललक्ष-णशब्दभेदेन द्वेधा सकलत्वे चाखण्डमेव परस्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञा-यते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति” ।

दीधीतिगता तु क्षमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम् । तच्च विस्तरभयादिह नोक्तम् ।

सामान्या स्त्री समानेव स्त्राये प्रज्ज अजा० टाप् । साधा-रणस्त्रियां वेश्यायास् “धनसात्वताभार्थं सकलपुरुषाभि-लाषा । सा विधा । अन्यसम्भोगदुःखिता सानवती वक्रोक्तिगर्विता च सापि द्विविधा । प्रेमगर्विता सौन्दर्य-गर्विता च” रसमञ्जरी । [रतिन्दायाञ्च अमरः ।

सामि अव्य० साम-इन् । १ अङ्गे “सामिघटिता” नैषधम् ।

सामिधेनी स्त्री सम्-इन्-करणे ल्युट् नि० । अग्निसमि-जनसाधने १ अङ्गभेदे अमरः । २ समित्काष्ठे मेदि० । सामिधेनीशब्दनिरुक्तिश्च शत० ब्रा० १।१।५।१ “समिधे-सासधेनीभिर्हीता तस्मात् सामिधेयोनाम” । “इत्येताम्ब-

समिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीविधास्तन् तासां नाम नि-
र्वक्ति सामिधेनीभिः प्रवो वाजा इत्यादिभिर्द्धिभिः भा०
सासर्चः व्याख्यौ॥२॥७॥ “अथ सामिधेन्यः प्रवो वाजा
अभिद्योऽस्मिन् आयाहि वीतये गृणानः२ इत्येत्यो
नमस्तुवतिरोऽस्मिन् दूतं वृणीमहे३ सामिधेयमानो अध्वरे५
समिद्धो अग्न आहुतेति॥७॥ इ० ।

सामीप्य न० समीपस्य भावः स्वार्थे वा षञ् । १ नैकस्थे
२ निकटे च “सामीप्याहो प्रविशयेष्व्याप्राधारस्तुविधः”
सुध्वं व्याकरणम् । [२ ससुद्रभवे लि०]

सामुद्र न० समुद्रे भवः अण् । (करकच) १ लवणे हेनच० ।
सामुद्रक न० समुद्रेण निर्णिता प्रोक्तम् वृण् । हस्तादिरेखादिना
स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापके समुद्रध्विते १ अन्यभेदे

“वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च । निर्दिष्टं
लक्षणं तेषां समुद्रेण यथादितम् ” इति सामुद्रकसार-
सूत्राणां नैष० । सामुद्र स्वार्थे क । २ समुद्रलवणे राजनि०

सामुद्रिक लि० समुद्रेण प्रोक्तं वेत्तधीते वा ठञ् । १ स्त्री-
पुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकपद्याभ्यन्तरे २ तद्वेत्तरि च ।

साम्परायिक न० सम्भवायाव आपदे परलोकाय वा हि-
तम् ठक् । १ युद्धे अमरः २ परलोकसाधने लि० ।

साम्प्रतम् अव्य० सम्+प्र+तन-डङ् । युक्ते । १ उचिते २ द-
दानीमित्यर्थे अमरः ।

सा सांख्य सम्बन्धे तु० उभ० सक० सेट् । साम्बयति ते अ-
सम्बत् त । अयं षोपदेशेन न्यायः । [राजनि० ।

साम्बर न० सम्बरदेशे भवम् अण् । सम्बरदेशोद्धवे लवणे
साम्भवी स्त्री सम्भवः अक्यस्य प्रज्ञाद्वयं गौरा० ङीष् ।
रक्तलोभे शब्दच० । [धर्म० ।

साम्य न० समस्य भावः गृञ् । तुल्यत्वप्रयोजके साधारण-
साम्राज्य न० सम्राजो भावः गृञ् । १ सार्वभौमत्वे “भेजे

साम्राज्यदोक्षितम्” रघुः “रुक्माधिपत्यं राज्यं स्वात्
साम्राज्यं दशवक्त्रे” इत्युक्ते २ दशवक्त्रस्याधिपत्ये च

साय पु० सो-जञ् । १ दिनान्ते अमरः । २ रात्रौ मेदि० ।

सायसन्ध्या स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, तत्र सन्ध्यायते
सम्+ध्वै-जञ् अ वा । १ दिनान्तसन्ध्यायाम् अमरः ।
२ दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च । भावे कङ् । ३ तलो-
पासनायासु ।

सायक पु० सो-जञ् । १ रात्रौ २ खड्गे च अमरः ।

सायकपुङ्गवा स्त्री सायकस्य पुङ्गो यस्याः ५३० । शरपुङ्ग-
वृक्षे राजनि० ।

सायन्तन लि० सायन्भवः सायम्+ञ्जुल् सट् च । दिनान्तभवे ।
स्त्रियां ङीप् । “सायन्तनीं तियाप्रत्ययः” इति भट्टिः ।
“सन्ध्यां सायन्तनीं कृत्यात् द्वादश्यादिष्वपि प्रिये ! ।
अङ्गुर्विचरयं याति यतो नित्यागमक्रिया” दृहन्मोल-
तन्त्रे १ पटले ।

सायिका स्त्री सो-खल् टाप् । क्रमस्थितौ शब्दर० ।

सायम् अव्य० सो-जञ् । दिनान्ते “सायं सस्य त वत्तं”
इत्युङ्गटः ।

सायाङ्ग पु० सायोऽङ्गः एक० त० टच् समा० च ह्रादेयः । १ दि-
नान्ते “सायाङ्गस्तुहूर्तः स्वात् आङ्” तत्र न कार-
वेडु” दक्षोक्ते पञ्चधाविभक्तदिनस्य तिसृहूर्तात्मके पञ्चमे
२ शेष्ठे ऽंशे च ।

सायुज्य न० सङ् युनक्ति-युज-क्तिप् वादेशः सयुज् तस्य
भावः षञ् । १ सहयोगे पञ्चविधसक्तिमध्ये २ एकत्व-
रूपे सक्तिभेदे च “सालोक्यसाष्टिं सामीप्यसाम्यैकत्व-
मस्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”
भाग० १ स्क० २८ अ० । [रत् त अनेकाचकत्वाच्च षोपदेशः

सार दोर्बल्ये अट् पु० उभ० सक० सेट् । सारयति ते असमा-
सार न० सृ-जञ्, सार-अच् वा । १ जले २ धने ३ न्याये

लि० मेदि० । ४ नवमीते न० राजनि० । ५ लौहे भावप्र० । ६ वने
शब्दर० । ७ वले दक्षिणदिशि ऽमज्जनि पु० अमरः १० सर्ज-
कारे ११ वायौ जटा० । १२ रोगे धरणिः १३ अतिदृढे
१४ पाशके पु० शब्दर० । १५ दध्यपे पु० हेमच० । १६ चो
१७ वरे च लि० अमरः । १८ परमेश्वरे “एकं शिवं
ज्ञानमनन्तमच्युतं परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् । अद्वैत
मव्ययमचिन्त्यरूपं सारन्वेकं नास्ति सारं ततोऽन्यत् ।
अस्मादेतज्ज्ञायते विद्वन्मया यस्मिन् लीलां स्वाङ्गं पञ्चा-
दस्थितञ्च । आकाशवन्मेषजालञ्च धृत्या यद्विश्वं वै
ध्रियते तच्च सारम् । अष्टाङ्गयोगैर्यद्वाप्नुमिच्छन् सोऽप्री
युनक्तप्राप्तरूपं सदैव । निवर्त्तते प्राप्य यन्नेह लोके तद्वै
सारं सारमन्यच्च चास्ति” कालिकापु० २७ अ० ।

सारक पु० सारयति रेचयति सृ-जिच्-खुल् । १ जयपाले
राजनि० । २ रेचकद्रव्यमात्रे लि० ।

सारखदिर पु० कर्म० । विट्खदरे राजनि० ।

सारगन्ध पु० सारः श्रेष्ठो गन्धो यस्य । चन्दने शब्दच० ।

सारघ्न न० सरवाभिर्निर्वृत्तम् अण् । सधुनि चौद्रे जटा० ।

सारङ्ग पु० स्त्री० सृ-जञ् । १ चातकखगे अमरः । २ हरिणे
३ राजे मेदि० । ४ खड्गे ५ खगभेदे विभः । ६ कले ७ राजहंसे

चित्रितम् ८ वाद्यभेदे १० वस्त्रे शब्दः ११ नानावर्णे
१२ मयूरे १३ कान्दके १४ चापे १५ केजे १६ स्वर्णं १७ आभरणे
१८ पद्मे १९ शङ्खे २० चन्दने २१ कपूरे २२ पुष्पे २३ को-
किले २४ मेघे २५ सिंहे २६ रात्रौ २७ भूमौ २८ दोग्रौ च
नानार्थकोषः । शारमङ्गलस्य शकः । शारङ्गोऽपि चित्र-
रुमादौ । चित्रवर्णं त्रिंशत्सरः । सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्
सारङ्गिक पु० सारङ्गं वृक्षं जलितं ठक् । व्याघ्रे सिंको ।
सारज न० सारात् दध्यपात् जायते जन-ङ । नवनीते
शब्दः ।

सारण न० सृ-णिच्-लु । १ गन्धद्रव्ये धरणिः । २ अतीसा-
ररोगे श्रावणसचिवभेदे च हेमच० । ३ भद्रवज्रायां
धरणिः ५ आस्नातके शब्दः ।

सारणि(णी) स्त्री सृ-णिच्-अनि वा ङीष् । १ कुड्मनां
२ प्रसारिण्यान् उणादि० सङ्क्षेपेणाङ्गभेदे सूचितग्रह-
गत्यादिवोधके ल्योतिषग्रन्थभेदे च ।

सारण्य पु० सृ-णिच् वा० खण्ड । सर्पाण्डे जटा । [अयः ।
सारतत् पु० सारप्रधानः जलप्रधानस्तत् । कदलीवृक्षे धन-
सारथि पु० सृ-अधिष्ण, सह रथेन सरथः षोटकः तत्र
निवृत्तः इज् वा । रथादिवाहनपरेके नियन्त्रि सारथः ।
तल्लक्षणं मातृके १८६ अ० यथा "निमित्तशकुनप्रज्ञो
हयशिल्लाविशारदः । हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशे-
षवि । ज्ञानिभक्तो सहोत्साही सर्वथा च प्रियंवदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः" ।

सारदा स्त्री सारं ददाति दा-क । १ सरस्वत्याम् शब्दः ।
"निखति यदि गृहीत्वा सारदा सर्वकालम्" शिवस्तवः ।
२ सारदातरि त्रि० ।

सारदुम पु० सारप्रधानो दुमः । खदिरवृक्षे राजनि ।
सारपादप पु० सारयति सारः नित्यक० । आसनवृक्षे रत्नमा-
सारभाण्ड न० कर्म० । १ अक्षलिमपात्रे २ अत्रेपात्रे च ।
सारमिति पु० सारं यथासं मिनोत्यनेन आ-करणे क्लिच् ।
१ वेदे हेमच० भावे क्लिच् । २ सारदाने स्त्री ।

सारमूषिका स्त्री सारे मूषिकेवाप्रहारकत्वात् । देवदाकी-
वृक्षे राजनि० । [१ कुकुरे २ तदुयोषिति स्त्री ङीष् ।

सारमेय पुंस्त्री सरमायाः कल्पपत्न्याः अपत्यम् ठक् ।
सारलीह न० लौहेषु सारः राज० । लौहसारे (इशात)
सारव त्रि० सरस्यां भवः अण् नि० । सरयूनदोभवे अमरः
सारस न० सरो नियतवज्रतिरस्य अण् । १ पद्मे अमरः
२ कट्टामरणे च । सह रवेन सार्धं अण् । ३ चन्द्रे

४ खनामख्याते पक्षिणि पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ।
सरथ इदम् अण् । ५ सरोवरसम्बन्धिनि त्रि० । "नद्याः
शैलवराक्षाया यत्र संस्तुत्य तिष्ठति । तत्सरोजं जलं
अक्षं सारसं परिकीर्तितम्" भावप्र० उक्ते इज्जलभेदे
"सारसं सन्तिलं बल्यं दृष्ट्वाग्नें मधुरं लघु । रोचनं
सुवरं कृत्वां वङ्गमूलमलं हितम्" तत्त्वोक्तास्तदुपमाः ।

सारसन न० सारं सनीति सन-अच् । १ स्त्रोकव्याभरणे
काष्ठ्यां कष्टुकदाह्यायं मध्यकाये निबद्धे २ पट्टिकादौ च
अमरः ।

सारस्वत पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण् ।
१ बल्लदण्डे २ देशभेदे हेमच० । पञ्चगौडमध्ये ३ ब्रह्म-
ण्यभेदे ४ सरस्वतीप्रतिपादितसुनिभेदे ५ ब्राह्मदिनरूपे
कल्पभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मत्स्यपुराणम्
ईसरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्यां पूर्वोक्तमये कृत्यात्
सारस्वतोत्सवम्" ति० त० । ७ सरस्वतीदेवताके च त्रि० ।
"तत्पावनाय निर्वोयसरः सारस्वतोद्विजैरिति" स्मृतिः ।
सुनिभेदजनकया च भा० श० ५२ अ० "ब्रह्मर्षे ! (दधीच !) तव
पुत्रोऽयं त्वज्जन्त्रा धारितो मया । वृद्धा तं प्रसरसं रंतो
यत् स्तब्धं प्रागलम्बुपाम् । तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे !
त्वज्जन्त्रा धृतवत्यहम्" इत्युपक्रमे "तस्मात् सारस्वतः
पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ! । तवैव नाम्ना प्रथितः
पुत्रस्ते लोकभावनः । सारस्वत इति ख्यातो भवि-
ष्यति यथातथाः । एष दादश वार्षिक्यामनावृष्ट्यां
द्विजर्षभान् । सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति"
इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा च
तत्रैव अध्यायशेषे "अनादितिरनुप्राप्ता राजन् दादश-
वार्षिकी । तस्यां दादशवार्षिक्यामनावृष्टौ महर्षयः ।
इत्यर्थं प्राद्वन्नाजन् ! जुधात्ताः सवतो दिशम् । दिग्-
भ्यस्तान् प्रदुतान् वृद्धा सुनिः सारस्वतस्तदा । गमनाय
अतिवृक्ते तद्युवाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र !
तवाहारमहं सदा । दास्यामि सत्यप्रवराणुषप्रतामिह
भारत ।" ततः तद्वत्सवत्याहारेण प्राच्यानधारयत् वेदः ।
आधारयत् अतीतायामनावृष्टौ अस्माभावेन नष्टवेदा
अन्ये सुनयस्ततो वेदान् लेभिरे तत्कथा "तस्मादेदान-
नुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे । धर्षिर्निमिषहृत्पाणि शिष्य
त्वं प्रतिपेदिरे । सारस्वतस्य विप्रर्षवैदं दत्ताध्यायकार-
णात्" । देशभेदे च "मध्ये सारस्वता सत्याः स्मरसेनाः
समाधुराः । पाश्चात्त्यस्य माण्डव्यं कुरुजेतगजाङ्घ्रयम्"

इत्युक्ते मध्यदेशभेदः सोऽभिजनोऽस्य अण् । दन्देश-
वासिजने । तत्त्वब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा
गोडमैथिलकोत्कलाः । पञ्च गोडा इति ख्याता विन्ध्य-
स्रोत्तरवासिनः" पुराणान्तरम् ।

सारस्वतकल्प पु० कर्म० । शतश्लोके सरस्वत्या उपासना-
यके विधानभेदे शतज्ञानके ब्रह्मादिने च । कल्पशब्दे

१८१६ पु० दृश्यम् । [शब्दर० २द्वर्वायाञ्च शब्दच० ।

सारा स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच् । शृण्वतिष्ठतायाम्

साराल पु० सारसाभाति आ+ला=क । तिष्ठत्ये शब्दर० ।

सारि(री) पुंस्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । शपाशके-

"सारिं चरन्तीं सखि ! सारयेति" नैषधम् । शपञ्चि

भेदे च (शालिक) शब्दच० । ङीपन्तः शृण्वन्तायां राजनि०

सारिका स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वल् । पक्षिभेदे(शालिक)

असरः ।

सारिणी स्त्री सृ-णिनि । शृङ्गदेवीकृतायां शकापांशां

शृङ्गालभायां शृङ्गपल्लवशेषपायां प्रसारिण्यां शृङ्ग-

पुनर्यवायाञ्च राजनि० ।

सारिवा स्त्री सारिरिव वाति वा-क । (अनन्तसूत्र)कृताभेदे

सा च दुग्धगर्भा जम्बुवत्पत्न्यां सुगन्धा च ।

सा च कण्ठशूलभेदात् द्विपिधा "सारिवायुगलं स्यादु

स्निग्धं शुक्रकरं शुभ । अग्निमान्द्राक्षिश्वासकासाम्

विप्रनाशनम् । दोषलवाग्रप्रदरज्ज्वरातीसारनाशनम्"

भावप्र० । [भवः ठक् । विप्रभेदे असरः ।

सारोद्विक पु० सारः अष्ट उद्रो यत्र सारोद्रः देशभेदस्तत्र

सार्थ पु० सृ-यन् स्तार्थे अण् । शसूहे शजन्तुशसूहे असरः

"स जयत्यरिसार्थसार्थकोलतनाभा" नैषधम् । सह अर्थेन

वाच्येन वा । शवण्कसूहे सेदि० । शधनिनि लि० ।

कप् । सार्थक । प्रत्ययसहिते लि० शब्दे पु० "सार्थकः

स्तार्थबोधक इति" शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

सार्थवाह पु० सार्थं वहति वह-अण् । वणिगजने असरः

सार्द्रि लि० सह आर्द्रेण । आर्द्रतायुक्ते असरः ।

सार्द्धम् अव्य० सह+द्ध-अच् । शार्द्धित्वे असरः । सह

अर्द्धेन । सार्द्धं शब्दयुक्ते लि० ।

सार्पि न० सर्पोदेवतास्य अण् । अस्त्रे भानजत्वे ।

सार्पिष्क लि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक् । दृतसंस्कृते व्यञ्ज-

नादौ हेमच० ।

[विदिते ।

सार्वजनीन लि० सर्वेषु जनेषु विदितः खज् । सर्वलोक-

सार्वत्रिक लि० सर्वत्र भवः ठक् । सर्वान्त्रु कालादौ भवे ।

सार्वधातुक न० सर्वधातुन् व्याप्नोति ठक् । व्याकरणोक्ते

सर्वधातुपठितके लट् लोट् लङ् विशिष्टलङ् इत्याख्यके ।

चतुर्लकारे

[दृष्टिः । सर्वभूतव्यापके ।

सार्वभौतिक लि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठक् द्विपद-

सार्वभौम पु० सर्वखा भूमेरीश्वरः सर्वांश्च भूमिषु विदितो

वा अण् द्विपददृष्टिः । शक्रवर्तिनि लुपे शतत्रटिकस्ये

गजे च असरः । शिवदूरयन्त्रपुत्रे पु० भाग० ६।२८ख०

शकलभूमिसम्बद्धे लि० ।

सार्वलौकिक लि० सर्वेषु लोकेषु विदितः ठक् द्विपददृष्टिः ।

सर्वलोकलोकेषु विदिते "स रासः सार्वलौकिकः" भट्टिः ।

सार्वविभक्तिक लि० सर्वांश्च विभक्तिषु तदर्थे भवः-ठक् ।

सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिन्हादौ प्रत्यये पा० ।

सार्पप लि० सर्पस्य विकारः अण् । सर्पविकारतैलादौ

"बहुष्टं सार्पं तैलम्" स्मृतिः ।

साल पु० सब-घञ् । शृङ्गनाम्ने "रसालसालः समदृश्य-

तासुना" नैषधम् । शृङ्गनामख्याते दृष्टभेदे "सालस्तु सर्ज-

कार्यश्चकर्थकः सख्यमंवरः । अख्यकर्थः कषायः स्याद्

व्रणस्तेदकफक्रमीन् । ब्रह्मविद्विधाधिर्वाधिर्योनिकर्ण

गदान् हरेत् । सर्जकोऽन्योऽन्यकर्थः स्यात् सखो सरिच

पक्षकः । अख्यकर्थः कटुस्तिक्तः कषायोऽन्यो व्यपोहति ।

कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेघकुशविषप्रधानान्" भावप्र० ।

एतत्परत्वे तालव्यादिताडि । श्माकारे सेदि० शाल-

सत्स्थे भरतः पुराणे राजनि० ।

सालन पु० सालः कारणत्वेनाऽख्यस्य पाप्मादितत्वात् न ।

सालनिर्यासे (धुना) रत्नमा० ।

सालनिर्यास पु० इत० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

सालपर्णी स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (सालपानि)

दृष्टे शब्दर० ।

सालपुष्प न० सालस्येव पुष्पं यस्य । स्थलपद्मे शब्दर० ।

सालभञ्जिका स्त्री सालं भनक्ति भनृज-ण्वल् । शकादि-

निर्मिते कलिसक्तीडासाधने पुत्तलिकाभेदे श्वेशप्रायाञ्च

जटा० ।

सालरस पु० इत० । (धुना) रात्रे राजनि० ।

सालवेष्ट पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अण् । रात्रे (धुना) राजनि०

सा(शा)ला स्त्री सालः प्राकारोऽख्यस्याः अच् । गृहे भरतः

सा(शा)लावृक पुंस्त्री० सालायां वृक इव । कुल्लुरे ।

स्त्रियां ङीप् ।

[शब्दर० स्त्रियां ङीप् ।

सा(शा)लूर पुंस्त्री० स(श)ल-ऊरच् णिच् । भोके सख्यके

सा(शा)लिय पु० सा(शा)लायां भवः टक् । सुपुरिकायास् अक्षरः
 सालीक्य न० समानोलोकोऽस्य तस्य भावः प्रज् । सायुज्य
 शब्दोक्ते पञ्चविधसंज्ञामध्ये एकलोकसहवासरूपे संज्ञाभेदे ।
 सा शा ल्य पु० व० व० सौमदेशे । तेषां राजा अयम् । तद्दे-
 शाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हतः भा० व० १४७०
 दृश्यम् । [हेमच० ।

सा शा ल्यहन् पु० सालं नृपं हतवान् हन-क्विप् । विष्णौ
 सावधान त्रि० सह अवधानेन । १ सचेतने सतर्के २ मनोभि-
 निवेशयुक्ते च ।

सावन न० सवनं यागार्हं ज्ञानं सोमनिष्पीडनं वा तद्धेतुमण् ।
 “अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः” ब्रह्मसिद्धा-
 न्तोक्ते १ अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्वयस्य अहोरात्र-
 साध्यत्वादङ्गत्वं सन्धित्वम् । तन्निर्वाहद्विसात्मके २ सास-
 भेदे च पु० “चान्द्रः शुक्लादिदर्शानिः सावनस्त्रिंशता
 दिनैः” विष्णु पु० “सावने च तथा सासि त्रिंशत्सूर्योदयाः
 स्मृताः” अ० त० । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनसासावद्-
 पक्षयोः । अर्धसप्तम्यभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः”
 इति स्मृत्यसिद्धान्तः । सावनमासकृत्यानि च विशेषतः
 कानिचित् म० त० पितामहेनोक्तानि “विवाहादौ स्मृतः
 सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” “आदिपदेन सप्तम्यति-
 र्द्विप्रायश्चित्तायुर्दशशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोद्धयन-
 नासकरणाक्षप्राशननिष्क्रमणचूडादिपूजणम्” म० त०
 रघु० । सप्त सावनेन सावनेनैव सर्वत्र गणना “सतागस्तु-
 पास्यान्त्येव सावनेन लोक्यस्य यत् साद्व्यवहारकर्म विष्णु पु०
 २४३ भेदे “सौरैषावदस्तु सावनेन यदा भवति भार्गव ।।
 सावनेन च सावनेन दिनप्रदं प्रपूयते” । “सौरवर्षे
 दिनप्रदं प्राधिक्रसावनवर्षो भवतीति रघु० । दिनप्रदं कति
 प्रातिकम् सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।११।१०।२४ दिवा-
 द्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्तेः । ४ यज्ञान्ते ५ यज्ञाने
 हवकणे च पु० मेदि० ।

सा(शा)वर पु० स(श)वरं निर्वृत्तः अण् । १ षाप् २ अण-
 वदि च विष्णुः । ३ कोष्णे शब्द० ।

सावर्ण्य पु० सवर्णायां सवर्थापत्यां संज्ञायां भवः अण् । सव-
 र्णागमजे सवर्णांते अष्टमे भवौ प्रज् । सावर्णिरयम् “सा-
 वर्ण्यः सूर्यतन्मयो यो सतुः कथ्यतेऽयम्” “सूर्याज्जल-
 सतासाद्य सावर्ण्यमविता सतुः” देवीमा० । “आयामंज्ञा
 सुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो सतुः । पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ
 सावर्ण्येन कथ्यते” देवीभाग० तस्मान्निर्दिष्टप्रकरसक्तम्

“विवस्वतश्च द्वौ भार्यौ विश्वकर्मासुते चभे । संज्ञा आया
 च राजेन्द्र ! ये प्रागहिते तव । तृतीयां बडवासेको तासां
 संज्ञासुतास्तयः । यमोयमी आह देवम् आयास्य सुतान्
 प्रदणु । सावर्ण्यस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य वा ।
 शनैश्चरत् तृतीयोऽभूत् अश्विनौ बडवात्मजौ । अष्टमेऽन्तर
 आयाते सावर्ण्यमविता सतुः” भाग० ८।१२५० । कल्प-
 भेदादविरोधः ।

सावित पु० सविता देवताऽस्य अण् । १ विप् हेमच० ।
 २ ऋग्विषये स्त्री डीप् । “साविलीनात्सरोऽपीति”
 सतुः । सा च २ सत्यवतो भार्यायास् स्त्री ३ सवितृदेवताके
 चर्वादौ त्रि० । ५ यज्ञोपवीते न० शब्द० । सार्धं
 अण् । ६ स्वर्यं पु० शब्द० । तस्येदम् अण् । ७ मन्त्र-
 देवे दशसौ च पु० मेदि० । ८ गमे शब्द० १० ब्रह्मपत्यां
 स्त्री ११ दुर्गायां च स्त्री मेदि० । तस्मान्निर्दिष्टः देवीपु०
 ४४७० “विदशैरर्चिता देवी वेदभागेषु पूजिता । साव-
 शुद्धस्वरूपा तु साविली तेन सा स्मृता” बङ्गपु० । अस्या
 निरुक्तिः “सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।
 यतस्तद्देवता देवी साविलीत्युच्यते ततः । वेदप्रसवना-
 क्षापि साविली प्रोच्यते दुधैः” । ब्रह्मपत्नी च शतरूपा
 “ततः संजपतस्तस्य भित्ता देहसकलममम् । स्त्रीरूप-
 मङ्गलसकरोदङ्गं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता
 साविली च निगद्यते । सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्माणी च
 परन्तप !” सतुः पु० २४० । गायत्रीशब्दे दृश्यम् ।

साविलीव्रत न० साविलीपूजनसहितं कर्त्तव्यं व्रतम् ।
 ज्यैष्ठ्यकृष्णचतुर्दश्यां साविलीपूजनार्थं व्रते तद्विधिमेवा
 “शिवः सौरा तथा प्रेता साविली च चतुर्दशी । कुङ्कु-
 म्भौव कर्त्तव्या कुङ्कुमैश्च हि पारयन्” ति० त० छतवचनम्
 यमः “देवता जलाज्जलीन् रूपं कृष्णपद्मे चतुर्दशीम् ।
 धर्मराजं ससुहृद्भ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते” । बिङ्गपुराणे
 उपवासचतुर्दश्यां महापातकनाशकः ! पराशरः “मेमे
 वा छत्रमे वापि साविलीं तां विनिर्दिष्टे” । तां
 चतुर्दशीम् “ज्यैष्ठ्ये कृष्णचतुर्दश्यां साविलीपूजयन्ति याः ।
 तदसूते सोपमासा न ता वैषम्यमाप्नुयुः” । रामनार्य-
 ण्यकृतविलासपद्योः “ज्यैष्ठ्ये सावि पञ्चदश्यां सावि-
 लीव्रतसमम् । अवैषम्याय कुर्वन्ति विधयः अज्ञास-
 न्विताः” । व्रतनाले तु अतस्तदतीताज्ञातोक्तसावरन्ति
 दृष्टपरिकल्पनाभ्यामात् तत्कं सख्यपुराणे “गर्भिणी-
 कृतिका नक्तं कुसारी च रजस्रका । यदाऽशुद्धा तदाः

न्येन कारयेत् क्रियते सदा । उपवासाशक्तौ नक्तं
भोजनं कुर्यात् “उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजननि-
श्चयम्” इति तद्धृतवचनान्तरात् । अगुडा चेत् पूजां
कारयेत् । कायिकञ्चोपवासादिकं सदा गुडया अगु-
डया च स्नयं क्रियते । एवं स्मृतिपरिभाषिकायां
वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः “दिव्यभागे तयोदश्यां
यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या महासाध्वी देवी-
सत्त्वता सह” । दिव्यभागे दण्डद्वयमाहसत्त्वेऽपि
अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि ।
पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापि-
नीति वचनात् । यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि
पराह एव यथा ज्योतिषे “चतुर्दश्यामवासा
यदा भवति नारदः । उपोष्या पूजनीया सा चतु-
र्दश्यां विधानतः” । सा सावित्री । ततश्चाभावाद्यायां
सावित्रीव्रतविधानं शिवाचरोति वचनञ्चैतत्परम् । परा-
शरः “सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा” ।

सावित्रीसूत्र न० सावित्रीदीक्षाकालिकं सूत्रम् शाक० ।

यज्ञोपवीते पञ्चम् ।

साधुधी स्त्री साधु ध्यायति ध्यै-किप् सम्प्र० । श्रमाम् त्रिका-
सास्त्रा स्त्री० सस्-न णिच् । गोगलस्थिते लोमसंघाता-
लके कन्धले समरः ।

सास्त्र त्रि० सह सञ्ज्ञेय । चतुर्जलान्विते ।

सास्थिताम्नाहं न० सास्थि अस्थिसहितं तास्माहं यत्न ।

कांश्चे त्रिका० तस्य रक्षसहितताम्नाहं जातत्वात् तथा-
त्वम् साहितताम्नाहं इत्येव पाठः सत्यक् अहिर्नागो रक्षः

साहचर्यं न० सहचरस्य भावः व्यञ्ज् । श्वभविष्याहारे,
साहित्ये श्वभभवाधिकरण्ये च ।

साहस न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण् । बलेन कृते चौर्थ्यं

स्त्रीसंघादौ दुष्टकर्म्मणि, “सहसा क्रियते यत् तत्
साहसमिति स्मृतमिति” स्मृतिः । तद्विहितः धीरसि०

“तस्य स्वरूपमाह नारदः “सहसा क्रियते कर्म
यत्किञ्चिदुत्तमदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो-
बलमिहोच्यते” इति । तस्य चातुर्विध्यमाह बृह-
स्पतिः “सन्तुष्ट्यभारणञ्चौथे परदाराभिभर्शनम् ।

पारुष्यप्रसभयञ्चैति साहयं स्थाप्यविधम्” इति ।

अभयं पारुष्यं दागुदण्डपारुष्ये । तस्य त्रैविध्यमाह

नारदः “तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमन्तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रे तु तस्योक्तं लक्षणं पृथग्” इति ।
एतेषां स्वरूपमाह स एव “फलपूत दत्तादीनां
क्षेत्तोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेत्तोपभर्तृद्वैः प्रथमं सा-
हसं स्मृतम् । वासःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य
च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् । व्या-
पादो विषयस्तद्वैः परदाराभिभर्शनम् । प्राणोपरोधि
यज्ञान्यदुक्तसुत्तमसाहसम्” इति । भङ्गः फलादि
स्वरूपनाशनम् । आक्षेप आक्रोशः वाक्किरस्वरण-
मिति यावत् । उपभर्तुः स्वरूपावशेषेण पीडनम् ।
एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेऽपि साहसे दण्ड-
माह नारदः “तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शता-
वरः । मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दण्डः पञ्चशतावरः । उत्तमे
साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । यथः सर्वस्वहरणं
पुराजिगीसनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम-
साहसे” इति । ब्राह्मणस्य तु महत्ययपराधे शारीर-
दण्डाभावमाह स एव “अविशेषेण सर्वेषामेव दण्ड-
विधिः स्मृतः । बवाहते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
ऽर्हतीति” । यद्यपि “न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो-
भवति कस्यचिद्” इति । महत्यपराधे ब्राह्मणस्य
दण्डमाह स एव “क्षित्वा तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं
प्रदापयेत्” इति । नारदापि “शिरसोऽस्य दण्ड-
स्य निर्वोचनं पुरात् । ललाटे चाभिषेक्षाङ्कः प्रयाण-
कृद्भमेन च” इति । परद्रव्यापहरणरूपसाहसस्वरूपं
तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं
साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद् दिगुणो दण्डो निष्कृते
तु चतुर्थ्यः” इति । बहुभिर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण
रक्षमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसस्वरूपं
ज्ञेयमिति पूर्वोद्धार्यः । तन्मूल्यादपहृतद्रव्यसूत्रात् ।
निष्कृते अपलापे । यः साहसं करोति तद्दिगुणन्दमम् ।
यस्तु साहसं कृत्वा निष्कृते च चतुर्थ्यन्दाय इत्यु-
त्तराद्धार्यः । साहसिकस्य पञ्चाजयितारं प्रत्याह स
एव “यः साहसं कारयति स दायो दिगुणन्दमम् ।
यच्चैवसुक्ताहन्दाता कारयेत्तु च चतुर्थ्यम्” इति ।
दिगुणन्दमं साहसिकदण्डाद्दिगुणं दण्डम् । साह-
सिकविशेषं प्रत्याह स एव “अध्याक्रोशातिक्रम-
जङ्गादभायप्रहारदः । संदिष्टस्याप्रदाता च ससु-
गृहभेदजत् । सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।
पञ्चाशत्तणिको दण्ड एवमिति विनिश्चयः । स्वकन्दं

विषयभागी विक्रुतेनाभिधावकः । अकारणेन विक्रोष्टा
चाण्डालसोत्तमान् स्पृशन् । मूढपवजितानाञ्च देवे
पितृ च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो
योग्यकर्तृकः । दृष्टान्द्रूपानाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः ।
साधारणस्यापत्तापी दासीगर्भविनाशकः । पितृपुत्र-
कृष्ण्माहटस्मत्याचार्यशिशुकाः । एषामपतितान्योन्य-
न्यागी च शतदण्डभागः" इति । "अज्ञानकर्तृके सा-
हसिके पित्रादिबन्धवाः । प्रख्या राजपुरुषैः सामा-
दिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होटेन वा
नरैः । एषोदिता घातकानान्स्तराणाञ्च भावना ।
गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते । शपथेना-
वबोद्धव्यः सर्ववादेष्टव्यं विधिः" इति । चिह्नं रक्तवेपादि
हाटोष्ठतस्य धनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्तव्यमाह
व्यासः "ज्ञात्वा तु घातकं सस्यक ससहायं सवाच्यम् ।
हन्त्याच्चित्तबधोपायैरुद्धे जनकरूपैः" इति । दृष्टव्यतिः
"प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा
अस्यमनं कृत्वा हन्त्या विविधैर्वधैः" इति । ब्रह्मज्ञ
क्षत्रियादिविषयमेतत् । यत् साह बौधायनः "क्षत्रि-
यादीनां ब्राह्मणस्य वधे बधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तु-
ल्यापकृष्टवधे यथावत्सत्तुष्टं दण्डञ्च कल्पयेदिति" तेषां
क्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टवधे सजातीयहीनजातीयवधे
दण्डं शरीरदण्डम् । एकजातीयमृत्तानां बह्वनान्दो-
षातुरूपं दण्डमाह कात्यायनः "एकज्ञेदुष्टहवो हन्त्युः
संख्याः पुरुषद्वाराः । सर्वघाती तु यस्तेषां स घातक
इति स्मृतः" । यो सर्वघातकः स एव बधोपराधदण्ड-
भागित्वर्थः । स एव "आरम्भकृत्यहवश्च दोषवक्तातु-
देशकः । आश्रयः शास्त्रदाता च भक्तदायो विकर्षि-
णाम् । युद्धोपशकस्यै तदिनामप्रवर्त्तकः । उपेक्षा-
कार्ययुक्तश्च दोषवक्तातुलोदकः । अग्निपेक्षा क्षमो यः
स्यात् सर्वे ते कार्यकारिणः । यथाशक्त्युत्तरपन्तु-
दण्डमेवां प्रकल्पयेत्" इति । दृष्टव्यतिरपि "एकञ्च
बहवो यत् प्रहरन्ति स्माल्लिताः । कर्मप्रहारको
यस्तु घातकः स उदाहृतः । सर्वघाती तु यस्तेषां
यथोक्तं प्रापयेद्भूमम् । आरम्भकृत्यहवश्च दोषभागी
तद्वर्त्तः । क्षत्रस्यात्यन्तहृत्पञ्च सर्वस्थानञ्च यत्नतः ।
सामर्थ्येचातुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत्" इति ।
विषयविशेषे सत्तुष्टप्रवचकतुर्दण्डभाजनं दोषाभावप्रद-
ज्ञानलक्षणेनाह सत्तुः "शस्त्रं द्विजातिमिच्छीष्टं धर्मो

यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विज्ञेये काल-
कारिते । आत्मनश्च परिव्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्करे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च मृन् धर्मेषु न दुष्यति" इति ।
यत् देये कावे च धर्मसटाकादिरूपोभेदनच्छेदनदिना-
ऽपरुध्यते तथा मूढेतरवर्णसङ्करे परदाराक्रम-
णादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः
प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्करे गोमूहणनिषि-
क्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्वर्त्तकसंनिवा-
रणे । धर्मज्ञितोर्ध्वं न दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजा-
तिभिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं प्रादा-
सित्वन्वयः । अत्र द्विजातिमूहणं ब्राह्मणवैश्वविष-
यम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्र
मूहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिषन्वायैव बोधायन आह
"ब्राह्मणार्थं गवार्थं च वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णी-
यातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे" इति । यत्तु "परो-
वार्धमपि ब्राह्मण आयुधदानाददीत" इत्यापस्तम्बवचनम् ।
यच्च बोधायनवचनम् "हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं
नाददीतेति" तद्वदयमपि धर्मोपरोधादिभिश्च विषयम् ।
साहसस्ते यस्य क्राधलोभकतत्त्वमाह दृष्टव्यति "मा-
भ्यतं साहसस्तेयं न्यूयतां क्रोधलोभजम्" इति ।
स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाह स एव "अनि-
च्छन्त्या सत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रसक्तया । प्रलपन्त्या वा
रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्" इति । अनिच्छन्त्या
परपुरुषेण सहैति शेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि
तस्याः कर्तव्यं राजकर्तव्यं आह संवर्त्तः "नेच्छन्त्या
यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च । परपुंसः
प्रसङ्गेषु नारीष्वनानि दृष्टवतः । नखदन्तक्षतक्षाना-
सकचपस्योजिता । सद्यो निश्वासिता नारी बलात्कारेण
दूषिता । सच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकाश्चिदी ।
तस्य नामवदन्ती च यथाहन्तेन दूषिता । शोचैर्वि-
धैर्लिङ्गैर्विष्णाकृतपयोधरा । चिह्नान्द्वारकेणैव व्याकु-
लीकृतलोचना । राज्ञा सस्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्वेष्य
तच्छणात् । यद्वा ब्रूयात् सहजं तत् तत् कर्तव्यं
प्रयत्नतः । विज्ञादे साक्षिणामत्र प्रकीर्तं परिग्रहम् ।
प्रार्थनादभिषेक्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति" इति । अत्र
दण्डमाह सत्तुः "बहसं ब्राह्मणो दण्डो विप्रां गुप्तां
बलाद्ब्रजन्" इति । गुप्तां स्त्रियमेन रक्षिताम् ।
क्षत्रियादिवर्णविषये दण्डमाह दृष्टव्यतिः "सहसा

कामयेद् यस्तु धनन्त्याखिलं हरत् । उत्कृत्य लिङ्ग-
वृषणौ श्वाभयेद् गर्दभेन तु” इति । कामयेत् पर-
स्त्रियङ्गच्छेत् । अयमेव दण्डोऽदुलोमप्रतिकोमजायोः
सजातीयपरस्त्रीगमने वेदितव्य इति मदनरत्ने ।
हीनजातीयपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादिष्वेतदर्थपरिमितो
दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो
बधसहितः कार्य इत्याह स एव “दमोनेयः समायान्तु
हीनायाभिकस्ततः । पुंसः कार्योऽधिकायान्तु गमने स-
प्रसापणम्” इति । दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः ।
नेयः प्रापणीयः । यत्तु बधमात्राभिधायकं कात्यायन-
वचनम् “स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात् प्रसङ्ग पुरुषो यदा ।
बधे तत्र प्रवर्त्तते कार्यातिक्रमणं हि तद्” इति । तन्नि-
र्गुणस्य आर्यागमने वेदितव्यम्” । सहसा अविवेकेन
कृतं कर्म । २ अविस्मृत्प्रकृतकर्मणि, ति० “तेन साहसमनु-
ष्ठितं पुनः” काव्यप्र० २ साहसमनुसरति अण् । अलुक्ते
इदण्डविशेषे पु० “साशीतिपण्यसाहसोदण्ड उत्तम-
साहसः । तदर्थं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्थं मध्यमः स्मृतः”
अतिः । “पाकयज्ञे तु साहस” इत्युक्ते ४ अग्निभेदे च पु० ।
साहसिक ति० साहसे प्रसृतः ठक् । १ सतुष्टप्रसारणाद्यभि-
रते २ चोरे ३ पारदारिके ४ पारुष्यकारिणि च ।
साहस्र न० सहस्राणां समूहः अण् । १ सहस्रसमूहे ।
अर्थे अण् । २ सहस्रसङ्ख्यायाम् न० । सहस्रं परि-
माणमस्य अण् । ३ सहस्रसंख्यान्विते ति० । ४ सहस्र-
संख्यकगजसमूहे पु० अमरः ।
साहायक न० सहायस्य भावः वृण् । साहाय्ये ।
साहाय्य न० सहायस्य भावः प्रपञ् । सहायतायाम् ।
साहित्य न० सहितस्य भावः प्रपञ् । १ भेलने २ परस्पर-
कापेक्षायां ३ दृष्टाव्यापारोक्तक्रियान्वयित्वे आदृष्टि-
इत्यवदेकक्रियान्वयित्वे ४ एकक्रियान्वयित्वभावे ५ जुष्टि-
विशेषविषयत्वे शब्द० प्र० ६ पद्यात्मके काव्ये च ।
साह्य न० सहाय भावः अण् सह-अथत् वा । १ सहाये
२ भेलने धरणिः ३ सहनीये ति० ।
साह्य पु० सह आह्वयेनाभिधानेन । १ अभिधानसहिते
“जगाम गजसाह्यम्” भारतम् । सेनादिप्राणिकरण-
यूनरूपे समाह्वये च शब्दः ।
सिंह पुंस्त्री० हिन्दु-अथ् दृष्टो “सिंहो वर्णविपर्ययात्”
इत्युक्तेः वर्णविपर्ययः । खवासख्याने १ प्रसुभेदे अमरः
स्त्रियां ङीप् । सुहाय्यमन्त्रे सिंहलांसदृशा दृश्याः ।

२ रक्तशोभाञ्जने राजनि० ३ मेघादितः पञ्चमे राशौ ज्यो०
सिंहराशिश्च २१६०० कलात्मकराशिप्रक्रम्य ७२०० कलो-
परि १८०० प्रतकलात्मकः सप्तार्धफलशुल्क उत्तरफलशु-
ल्काद्यापादात्मकः । “पुमान् स्थिरोऽग्निदिनपितृकुलपी-
तोष्णपूर्वेण ददृशुहृष्पाद् । समोदयो दीर्घरवोऽल्पसङ्क्रमजो
हरिः शैलन्तपोऽथ धूमः” नील० ता० तत्सम्भावादि
चक्रम् । तस्य स्वासी सूर्यः । ४ जिनध्वजे हेमच० ।
५ उत्तरपदस्यः ५ अष्टौर्ध्वे अमरः । नरांसिंह इवेति
विग्रहे “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यापयोगे” पा०
उपमितसमासे नरसिंहादिशब्दात् सिंहद्वयशौल्यादि-
युक्तो नर इति बोधात् नरस्य अष्टत्वं द्यात्यते इति
बोध्यम् । इनाद्यां स्त्री राजनि० । ७ प्रासादभेदे देवष्टम्भ-
शब्दे २६८१ पु० दृशम् दसिंहासनभेदे तच्छब्दे दृश्यम्
सिंहकेलि पु० सिंहस्यैव केलिरस्य । मङ्गुलोपे तिका० ।
सिंहकेशर पु० सिंहस्यैव केशरोऽस्य । वक्रुणे तिका० ।
सिंहतल पु० सिंहतल+पृष्ठो० । करद्वयेनलक्षणे अङ्गुली ।
रामायसः । [राजनि०]
सिंहतण्ड पु० सिंहस्यैव तण्डः पुष्पमस्य । सेहण्ड इत्ये
सिंहद्वार न० सिंहचिह्नितं द्वारम् शाक० । पुरप्रवेशन-
योग्ये द्वारे हेमच० ।
सिंहध्वनि पु० सिंहस्यैव ध्वनिः । १ सिंहतल्यनादे सिंह-
नादादयोऽप्यत्र अमरः । इत० । २ सिंहस्य शब्दे ।
सिंहनर्दिना पु० सिंह इव नर्दति नर्द-अणुल् । (सिङ्गा)
वाद्यभेदे चारा० ।
सिंहनादिका स्त्री सिंहस्यपि नादयति नद-अणच्-अणुल् ।
१ डरावभायाम् शब्दच० । २ सिंहनर्दिनायां चारा० ।
सिंहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्वणस्या ङीप् । वायव्य-
दृष्टे ङटा० ।
सिंहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पञ्चाग्न्यस्याः-कप्,
अत इत्यल् । चित्रपर्णिकायां (कुट्टपाकुणे) दृष्टे रत्नभा०
सिंहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाणि पर्णानि वाह्याः
ङीप् । १ चित्रपर्णिकां २ पृश्निपर्णिकां अमरः ३ मापपर्णिकां
रत्नभा० । [पर्णाम् राजनि०] ।
सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाण्यस्याः ङीप् । पृश्नि-
सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छं पुष्पस्यदन इव पुष्पस्याः
ङीप् । वायव्ये राजनि० ।
सिंहयाना स्त्री सिंहो यानं वाहनं यन्मा । इमांशाम्
हेमच० सिंहवाहनादयोऽप्यत्र ।

सिंहल पु० सिंहोऽख्यत्वं लच् । देशभेदे । तद्देशप्रभवत्वात्
२२३ धातो हेमच० । शरीतो ऽत्वचे च न० राजनि० ।
सिंहलदेशश्च कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दक्षिणस्या-
सक्तः । [तायां राजनि०]

सिंहलस्थो स्त्री सिंहले तिष्ठति स्या-क । सिंहल्यां ल
सिंहलास्थान पु० सिंहल आस्थानं यस्य । तात्पर्येण
वृत्तभेदे शब्दर० ।

सिंहलील पु० रतिवन्धभेदे “लिङ्गोपरि स्थिता नारी भूसौ
दत्त्वा पदद्वयम् । हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलः प्रकी-
र्तितः” । लिङ्गोपरि स्थिता नारी कान्तोरूपद्वया ।
हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्यस्यपि” रतिम० ।

सिंहवाहिनी स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इति ।
दुर्गायाम् “सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः ।
महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी” देवीपु०
४१४० ।

सिंहविक्रान्त पुंस्त्री० सिंह इव विक्रान्तः । १। ४४० चार०
स्त्रियां लोप् २ सिंहल्लविक्रमे लि० । [राजनि०]
सिंहविद्या स्त्री सिंह इव विद्या विद-क्त । भाषणप्राप्तिम्
सिंहसंहनन लि० सिंहस्येव संहननसङ्गमस्य । १। ४४०-
युक्ते व्यसरः २ सिंहल्लवदङ्गाङ्गे च । “सिंहसंहननो
युवा” रघुः ।

सिंहा(शिङ्गा)न न० शिघ्रि-व्यानच् पृष्ठो० । १। ४४० हसले
व्यसरः । २। ४४० सिकनी) शब्दर० ।

सिंहावलीक पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६६ पृ० दृश्यम् ।

सिंहासन न० सिंहचिह्नितमासनम् । १। राजासनभेदे
तत्त्वज्ञानं युक्तिकल्पतरो दर्शितं यथा
“राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते । शुभे मूहर्ते
शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे । काले निरूप्यात्
निरोतिभावे सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति । स्थिरराशि
स्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते । आसनारम्भजिह्वानि
वृद्धारम्भोऽपि येषु च” । एतेन वृद्धारम्भसिंहासनयोरा-
रम्भ एक एव कालः । तत्र क्रमः “वायवेदाग्निपश्चाच्च
सोपानानि युगैः क्रमात् । चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशतिः
षोडशैव च । सिंहास्तितानि त्रयोविंशति चरणानि युगैः
क्रमात् । पद्मः शङ्खो गजो हंसः सिंहो षड्गो वृगो
हयः । अष्टौ सिंहसज्जानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः ।
आदित्यादि दशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम् । राज्ञः
अहोरात्रमभिरायासपरिणादयोः । राजपातमिदं नाम

सोपानं पुरुषोद्धतम् । तद्वर्तमानं तन्मध्ये राजासन-
मुदाहृतम् । अर्द्धोद्धतमिदं रथ्यं प्रोक्तं कलिमहो-
भुजाम् । दिगष्टद्वारं विप्रोक्तं स्थात् ब्रह्मादीनां यथा-
यथम्” । अथाष्टानां लक्षणानि “गम्भारोकाष्टवटितः
पद्ममालोपचित्रितः । पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चन
संहतः । चरणाय पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रितः ।
दिक्कटौ पुत्रिका राजहादशाङ्गुलिसंस्थिताः । राजा-
सनं चतस्रश्च एवं दादशपुत्रिकाः । रत्नैश्च नवभिः
कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा । रत्नवस्त्राढ्यं ह्येतत्
पद्मसिंहासनं मतम् । अलोपित्वा नरपतिः प्रतापमति
विन्दति । भट्टेन्द्रकाष्ठवटितः शङ्खमालोपशोभितः ।
शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धव्योपशोभितः । चरणाय
शङ्खनाभ्यः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः । स्थाने स्थाने विधा-
तव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः । शुद्धपट्टाढ्यं ह्येतत् शङ्ख-
सिंहासनं मतम् । पद्मसोपवटितो गजमालोपशो-
भितः । विद्रुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ।
चरणाय गजशिरःपुष्पादेकैकपुत्रिका । माणिक्य-
रचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम् । गजसिंहासनं नाम
साम्राज्यफलदायकम् । शालकाष्ठेन घटितो हंस-
मालोपशोभितः । पुष्करागैः काञ्चनेन कुरविन्दैश्च
चित्रितः । चरणाय हंसरूपाः पुत्रिकास्तेकविंशतिः ।
गोमेदकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम् । हंससिंहासनं
नाम सर्वानिष्टविनाशनम् । चन्दनेनोपघटितः सिंह-
मालोपशोभितः । शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चन-
सिंहितः । चरणानां सिंहलेखाः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः ।
सुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम् । शुद्धशुद्धा-
ढ्यं ह्येतत् सिंहसिंहासनं मतम् । अलोपित्वा नर-
पतिः कल्पं साधयति क्षितिम् । षड्गमालोपसहितं
शुद्धचम्पककल्पितम् । शुद्धैरक्तैर्युक्तं पादाय पद्म-
कोषिकाः । दाविंशतिः पुत्रिकास्तु नीलवस्त्रादिभूष-
णम् । षड्गसिंहासनं नाम शत्रुजयजयप्रदम् ।
निखकाष्ठेन घटितं षड्गमालोपशोभितम् । शुद्धनीलै-
र्भङ्गागोलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् । चरणाय षड्ग-
शिरस्तवारिंशच्च पुत्रिकाः । नीलवस्त्रादियुक्तं षड्ग-
सिंहासनं मतम् । लङ्गीविजयसम्पन्नैश्चैव घटित-
म् । केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम् । समस्त-
वस्त्रैर्भूषायाः पुत्रिकाः पञ्चषष्टतिः । चरणाय हय-
शिरसिखवस्त्रादिभूषणम् । हयसिंहासनं नाम लङ्गी

विजयवर्जितम् । इत्येतत् कथितं सारं महासिंहास-
नाटकम् । यथा भोजनं कथितं यथा चान्येषु प-
ण्डितैः । एतस्यातिक्रमं दृष्ट्वाऽपि यः कुर्वीत पृथिवी
पतिः । अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् । परा-
सनस्यो यो राजा यो राजा च निरासनः । स परैर्हृत्यते
सिंहैरिव मत्तगजाधिपः । चतुरङ्गक्रीडायां रजयभेदे
चतुरङ्गशब्दे २८६२ पृ. दृश्यम् । शयोगासनभेदे च
तल्लक्षणं यथा

“गुल्फो च उष्णस्त्राघः शीतन्याः शार्श्वयोः क्षिपेत् ।
दक्षिणे सव्यगुल्फान्तु दक्षगुल्फान्तु सव्यके । हस्तौ च
जान्योः संस्थाप्य क्राङ्गुलीः संप्रसार्य च । व्याप्तवक्त्रो
निरीक्षेत नासायं सुसमाहितः । सिंहासनं भग्नदे-
तत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धनयस्य सन्धानं कुरुते
चासनोत्तमम्” इति हठप्रदीपः । ४ रतिवन्धभेदे पुं
“सज्जङ्गादयवाहं च कृत्वा योषापदद्वये । स्नानो
धृत्वा रमेत् कानो बन्धः सिंहासनो मतः” । इति
रतिमञ्जरी ५ चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१६ पृ. दृश्यम् ।

सिंहास्य पुं सिंहस्यालमाल्यदत्त इव पुष्पं यस्य ।
वासके अमरः ।

सिंहिका स्त्री काष्ठपत्राणां राज्ञमातरि । “कण्ठपत्रस्य
मृद्विष्यी तु सिंहिका राज्ञवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्वजो हरिनिजक्तकम्बरो दैवतेरवरजो निपातितः” वास्तु-
यागतम् । [२ वास्तुपुराणे च ।

सिंहिकासुत पुं इतम् । १ राज्ञौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र ।

सिंही स्त्री हिनस्ति रोगान् हिनुस्-अच् प्रथो । वाचो-
क्याम् अमरः २ कण्टकारिकायाम् श्वासके मेदिं । ४ व-
हत्यां राजनिं । ५ राज्ञमातरि विद्यः हस्तपत्राणां
सिंह+जातौ डोण् । ७ सिंहयोषिति ।

सिंहीलता स्त्री कर्म । वृहत्यां भाषणम् ।

सिक सेचने सौत्रं परं सकं सेट् । सिकति असेकीत् ।
पर्युदासात् न प्रोषदेशः ।

सिकता स्त्री व० व० । सिक-अतच् क्तिच् । बालुकायाम्
मेदिं । सिकताः सन्त्यत्र अण् तस्य लुप् । २ सिकता-
युक्तदेशे स्त्री अमरः । [अमरः ।

सिकतामय त्रि० सिकता+मयट् । बालुकामये तटादौ

सिकतावत् त्रि० सिकताः सन्त्यत्र मटप् मस्य वः । बालु-
कायुक्तदेशे अमरः । [भरतः ।

सिकतिल त्रि० सिकताः सन्त्यत्र इलच् । बालुकायुक्तदेशे

सिकथ न० सिक-यक् । १ मधुच्छिष्टे (भोम) २ नील्याञ्ज-
हेमच० । स्त्रायं क । तत्रायं भक्तपुत्राके व्यासे च पुं
मेदिं । मधुच्छिष्टे न० अमरः ।

सिकथ न० सिक-यत् । (सिके) रज्जुनिर्मिते पदार्थे ।

सिच् त्रि० सिक-क्तिप् । १ सेचनकर्त्तरि कर्मणि क्तिप् । २ वस्त्रे
हेमच० । [त्रिका० ।

सिचय पुं सिक-अयच् क्तिच् । १ वस्त्रे हेमच० २ जीर्णवस्त्रे

सिञ्चिता स्त्री सिक-इतच् प्रथो । पिप्पल्याम् शब्दच० ।

सित न० सो-क्त । १ रौप्ये २ मूलके राजनिं ३ चन्दने
रत्नमां ४ शरे ५ शुक्रशब्दे ६ शुक्रवर्णे च पुं अमरः ।

७ तद्वति दसमाप्ते ऽवज्ञे १० ज्ञाते च त्रि० विभ्यः । [डोण् ।

सितकण्ठ पुं स्त्रां सितः कण्ठाऽस्य । दालूहे खने स्त्रियां

सितकर पुं सितः करः किरणो यस्य । १ चन्द्रे २ कर्पूरे
च राजनिं सितमयूखादयोऽप्यत्र । [राजनिं ।

सितकर्णी स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः डोण् । वासके

सितकुञ्जर पुं सितः कुञ्जरोऽस्य । १ इन्द्रे कर्म० २ ऐरावतगजे

सितगुञ्जा स्त्री कर्म० । श्वेतगुञ्जायाम् राजनिं । [अमरः

सितच्छत्रा स्त्री सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः । शतपुष्पायाम्

सितच्छद पुं स्त्री० सितच्छदः पथो यस्य । १ हंसं हेमच०

स्त्रियां डोण् । २ श्वेतदूवायाम् स्त्री राजनिं टाप् ।

सितदर्भ पुं कर्म० । श्वेतकुशे राजनिं ।

सितदीप्य पुं दीपयत्यस्मिन् दीप-णिच्-कर्त्तरि यङ्
कर्म० । श्वेतजीरके राजनिं ।

सितदूर्वा स्त्री कर्म० । श्वेतदूर्वायाम् रत्नमां ।

सितद्रु पुं कर्म० । १ मोरटभेदे रत्नमां २ शुक्लवर्णवस्त्रे च ।

सितधातु पुं कर्म० । १ कठिन्याम् (खड्गो) राजनिं २ श्वेत-
धातो रौप्यादौ च ।

सितपत्र पुं स्त्री० सितः पत्रोऽस्य । १ हंसं शब्दर० स्त्रियां
डोण् । कर्म० । चन्द्रस्य दृष्टिकारके पञ्चदशतिथ्याकाले

२ शुक्ले पक्षे । [वृत्ते रत्नमां ।

सितपर्णी स्त्री सितानि पत्रान्यस्याः डोण् । अर्कपुष्पिका-

सितपाटलिका स्त्री कर्म० । (श्वेतपाटल) वृक्षे राजनिं ।

सितपुङ्खा स्त्री सितः पुङ्खाऽस्याः । श्वेतधरपुङ्खावृक्षे राजनिं ।

सितपुष्प न० सितानि पुष्पाण्यस्य । १ कैवलीसुप्तके जटां ।

२ तगरवृक्षे पुं शब्दर० ३ काशे ४ श्वेतरोहितकण्डके च

पुं राजनिं । ५ श्वेतोपरानितायां स्त्री डोण् । ६ मन्त्रि-
कायां स्त्री टाप् । कर्म० । ७ श्वेते पुष्पे न० ।

सितमरिच न० कर्म० । शुक्लमरिचे राजनिं ।

सितमाध पु० नित्यक० । राजमाधे (वरवटी) हारा० ।
 सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रत्नज-णिच्-ल्युट् ।
 १।पोतवर्णे हेमच० २तद्वति लि० ।
 सितवर्षाभू स्त्री वर्षाभू भवति भू-क्तिप् कर्म० । श्वेतपुन-
 नवायाम् राजनि० । [शरपुष्पाद्वये राजनि० ।
 सि शितसायका स्त्री सितः सायको यस्याः ५५० । शुभ्र
 सितशिविक पु० सिता शिवियस्य कप् । गोधूमे हेमच०
 सितशूक पु० सितः शुभ्रः शूको यस्य । यवे भरतः ।
 सितशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे (वनखोल) राजनि० ।
 सितसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे राजनि० ।
 सितसारक पु० सितः सारो नियांसो यस्य वा कप् ।
 शानिचुशके राजनि० ।
 सितसिन्धु स्त्री नित्यक० । गङ्गायां शब्दः ।
 सिता स्त्री सो-क्त । १शर्करायाम् ।
 “खण्डन्तु चिकितारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता
 सुमधुरा ह्यस्या वातापित्तामृदाहृत् । मूर्च्छाच्छदिज्वरान्
 जलिं क्षयोता शुक्रकारिण्यो” राजव० । २मल्लिकायां
 शब्दः ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विद्यायां
 ६श्वेतदुर्वायां ७चन्द्रिकायां ८कुटुम्बिकायां ९सुरायां
 १०पङ्कजायां ११लायमाधचतयां १२तेजस्यां राजनि०
 १३श्वेतजातापराजितायां रत्नभा० ।
 सिताखण्ड पु० सिताया इव खण्डः । मधुजातशर्करायाम्
 “मधुजा शर्करा खण्डा कफपित्तहरी शुक्लः । अर्द्यतो-
 मारहृद्दाहरकहृत् हृयरा हिसा । यथा यथाऽस्या
 नेमस्य मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यादि सर-
 सत्वं तथा तथा” भावप्र० ।
 सि शि ताग्र पु० सि(गि)तमग्रं यस्य । कण्टके हारा० ।
 सिताङ्ग पुंस्त्री० सिता चिकिता अङ्गो यस्य । बालुकागङ्गे
 (बलिया) नत्स्ये हारा० स्त्रियां ङीप् ।
 सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य । श्वेतरोहिणे राजनि० ।
 सितादि पु० सिताया आदिः कारणम् । कुङ्गे राजनि० ।
 सितापाङ्ग पुंस्त्री० सितचपाङ्गं यस्य । कथूरे लिका०
 स्त्रियां ङीप् । [५५५ ।
 सिताज न० कर्म० । श्वेतकमले राजनि० सिताम्बोजादयो-
 सिताभ पु० सिता आभा यस्य । १कपूरे रायसुक्रटः २चन्द्र-
 च ३तके स्त्री राजनि० ।
 सिताभ्र पु० अश्व इव सितः शुभ्रः राज० । कपूरे अमरः ।
 सिताभ्रक न० अश्वकमिव सितः राज० । कपूरे राजनि० ।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य । १श्वेतवस्त्रधारिणि व्रतिनि
 हला० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे लि० ।
 सितार्जक पु० नित्यकर्म० । श्वेततुल्यस्याम् राजनि० ।
 सितालक पु० आलयति भूषयति अल-णिच्-ल्युट् नित्य
 कर्म० । श्वेतमन्दारे राजनि० । [श्वेतदुर्वायाम् रत्नभा०
 सितालता स्त्री सिता सती आलतते आ+लत-अच् ।
 सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन कलति अल-इत्
 कर्म० । श्वेतकिण्वीहीद्वये राजनि० ।
 सितावर पु० सितं श्वेततामावृणोति आ+वृ-अच् (सुसुनि)
 १शाकमेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीप् । “चाङ्गेरी-
 सृष्टयः पल्लवस्तुदेन इतीरितः । शाको जलान्विते दृशे
 चतुष्पलोति चोच्यते” भावप्र० । [२गङ्गायसुनयोः स्त्री द्विव०
 सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रेणासितः । १बलदेवे राजनि०
 सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे-य । १श्वेतशिपौ २श्वेत-
 रोहिते च राजनि० । [लि० रायसु०
 सिति पु० सो-क्तिच् । १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च । २तद्वति
 सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच् । शुभ्रतायाम् ।
 “सितं सितिस्त्वा सुतरां सुनेवपुः” भावः ।
 सितिवार पु० सितिं श्वेततां वृणोति वृ-अच् । सुनिषण्णके
 (सुसुनि) शाके भावप्र० ।
 सितिवासस् पु० सिति कृष्णं वायोऽस्य । बलदेवे ।
 सितेतर पु० सितादितरः । १शत्रुमशक्तौ २कुलव्ये च
 ३श्वेततरवर्णे ४तद्वति लि० । [वङ्गो हला० ।
 सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य । कृष्णवर्त्तनि
 सितोदर पु० सितसुदरमस्य । कुङ्गे हेमच० ।
 सितोपल पु० कर्म० । १स्फुटिके राजनि० कठिन्यां न०
 लिका० । २शर्करायां स्त्री हेमच० ।
 सिद्ध न० सिध-क्त । १सैव्यखण्डे राजनि० अश्वत्थमत्वा-
 चयात्वम् २निष्पञ्जे ३पके ४नित्ये च लि० शब्दः ।
 सिद्धिरस्यस्य अच् । ५व्यासादौ सुनौ इद्वयोनिभेदे
 च पु० अमरः तद्वोक्तश्च चन्द्रकोकादयोः व्योमस्थितः
 यथाक्तं सू० सि० “मन्दामारज्यभूषणस्यसुक्रन्दुजे-
 न्दवः । परिश्रमन्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः”
 ७निश्चिते लि० दक्षिष्ठादिषु मध्ये द्वाविंशयोगे व्यो०
 ८शुद्धे १०कृष्णधूसूरे पु० राजनि० । ११सुक्ते लि०
 हेमच० १२व्यापारे पु० शब्दः । व्यतिपात्ते १३यो-
 गिनीदशमध्ये सप्तम्यां दशायां स्त्री । दशाशब्दे १५०५
 पृ० इत्यम् । तन्त्राक्ते अक्षयहृचक्रस्ये साधक-

नामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते १४मन्त्रभेदे पु०
अथयज्ञशब्दे १८५० दृश्यम् । १५ अजादिवाच्ये क्रियाभेदे स्त्री
१६ सिद्धियुते मन्त्रे पु० “मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये
“पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते ।
उपायास्तत्र कर्त्तव्यौः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं
रोचनं वधश्च पीडनं पोषणोपशमम् । दहनान्तं
क्रमात् कुर्यात् ततः सिद्धो भवेन्ननुः । भ्रामणं
वायुबीजेन यथाशुक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्र आ-
लिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः । अशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं
संस्पृशतं लिखेत् । लीराज्यमधुतोयानां मध्ये तस्मिन्
स्थितं भवेत् । पूजनाज्जपनाङ्गोनात् भ्रामितः सिद्धिदो
भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोचनं तस्य कार-
येत् । सारस्वतेन बीजेन संपुटीकृत्य संजमेत् । एवं
सिद्धो भवेत् सिद्धो न चेदेतदशीकुरु । अलक्तचन्दनं कुष्ठं
हरिद्रासादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्ज-
पत्रे सुशोभने । धार्यं कण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं वास्य-
कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्या-
येच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्यामादित्य
दुग्धेन लिखित्वाक्रस्य चाङ्गुष्ठा । तथाभूतेन मन्त्रेण
होमः कार्यो दिने दिने । पीडितो लज्जयाविष्टः
सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बाजायास्तृतयं बीजमाद्यन्ते
तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ
विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत-
शोधनम् । द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्याद्वि-
दर्भिणम् । एषा विद्या गले धार्या लिखित्वा वर-
भक्षणा । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनोयोऽग्निवी-
जतः । आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकशक्षरम् । आ-
द्यन्तमथ ऊर्ध्वं च योजयेद्वाहकर्मणि । ब्रह्मावृणस्य
तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । कण्ठदेशे ततो मन्त्रः
सिद्धः स्याच्छङ्करोदितम् । इत्येतत्कथितं सस्यक् केवलं
तव भक्तितः । एकैनेव जतार्थः स्याद् बहुभिः किञ्च
संप्रते !” तन्त्रसारः । [च राजनि०]

सिद्धक पु० सिद्ध इव इवार्थे कन् । १ सिन्धुवारे २ शालवृक्षे
सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धालोकस्या गङ्गा शाक० । मन्दाकिन्याम्
जटा० । [जले सिद्धतोयादयोऽप्यत्र ।

सिद्धजल न० सिद्धं पक्वं जलमत्र । काङ्क्षिके कर्म० २ पक्वे
सिद्धदेव पु० सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेवे शङ्कर० ।
सिद्धधातु पु० सिद्धः प्रसिद्धो धातुः । पारदे लिङ्गा० ।

सिद्धपीठ पुन० कर्म० । “जातो लज्जवर्जित्यत्र होमो वा
कोटिसङ्ग्रहकः । महाविद्याजपाः कोट्यः सिद्धपीठः
प्रकीर्त्तितः” इति तन्त्रोक्ते १ स्थानभेदे पीठशब्दे ४२४२
पु० दर्शिते २ स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न० कर्म० । “लङ्का कुसुम्ये यमकोटिरस्याः प्राक्,
पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगतं सिद्धपुरञ्च” सि० शि० उक्ते
भूगोलस्थेषु भूवृत्तपादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्मि-
तेषु पुरेषु मध्ये लङ्काधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु० सिद्धप्रियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि० ।
सिद्धप्रयोजन पु० सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५ व० । गौरसर्पे
राजनि० । २ सिद्धाभीष्टे न० ।

सिद्धमोदक पु० तवराजोद्भवखण्डे राजनि० ।

सिद्धरस पु० सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १ पारदे अमरः सिद्धो
रसोऽत्र । २ धातुमात्रे लि० भेदि० ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा स्वतः सिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः । “काली
तारामहाविद्या मोक्षशी भुवनेश्वरी । भैरवी लिङ्गमस्ता
च विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी
कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः
प्रकीर्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तास्तु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न० सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । १ न्या-
योक्ते सिद्धाधविषाविरहकाले साध्यवत्त्वेन निश्चितस्य
पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति ल्यु । २ श्वेत-
सर्पे पु० राजनि० । सिद्धाधविषासत्त्वे तु सिद्धस्यापि
अनुमानं भवत्येव “प्रत्यक्षपरिकल्पितसमर्थमनुमानेन
“बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इति वाचस्पत्युक्तेः । तदर्थत्वे
तु नानुमितिः “न हि करिणि दृष्टे चित्कारेण तन्नु-
मिमतेऽनुमातारः” इति तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धे च
यथाऽनुमितिविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते ।
संशयपक्षतावादिसते निश्चयेन संशयस्य प्रतिरोधात्
पक्षताऽसम्भवेन नानुमितिरिति बोध्यम् । सिद्धसाधनञ्च
पक्षताविघटकत्वेनाश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति निम्नहस्या-
नान्तरमित्यन्ये ।

सिद्धसाध्य पु० अथयज्ञशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठा-
वधिद्वितीयकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अक-
थयज्ञशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते अथयज्ञशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षर-
युक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अथयज्ञशब्दे दृश्यम्
सिद्धसिन्धु स्त्री इत० । गङ्गायाम् त्रिका० सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसुसिद्ध पु० तन्त्रोक्तो मन्त्रभेदे अथवा शब्दे दृश्यम् ।

सिद्धान्त पु० सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात् । प्रमाणादुपन्या-
सेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे १ वाक्यस्त्रोमे
२ न्योतिः शास्त्रभेदे च स च सूर्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः
“तुल्यादिप्रलयान्तकावकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च यु-
सदां द्विधा च गणितं प्रमास्तथा सोत्तराः । भूधिष्णु-
ग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः
स उदाहृतोऽत्र गणितस्तन्त्रप्रवृत्ते बुधैः” सि० शि० गौ०
सूत्रोक्तसिद्धान्तलक्षणभेदो यथा “तन्त्राधिकरणाभ्युपगम-
संस्थितिः सिद्धान्तः” सू० । “सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्यु-
पगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्” सू० । “सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रो-
ऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः” सू० । “समानतन्त्रसिद्धः
परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः” सू० । “यत्सिद्धावन्त्य-
प्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः” सू० । “अपरीक्षिता-
भ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः” सू० ।
“तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य,
तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूप-
तया स्थितिस्तथाच शास्त्रतार्थानिश्चयः सिद्धान्तः अत्र
चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् “अभ्युप-
गमः सिद्धान्त इति वार्तिकटीका” न चात्र विरोधः
शङ्कनीयः आचार्यैः परिहृतत्वात् तथाच लिखितौ
निबन्धः अर्थाभ्युपगमयोग्यप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्र-
त्वादर्थभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तस्तेन
सूत्रभाष्यवार्तिकटीकासु न विरोधः । अत्र च भाष्यानु-
सारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्वयतमः
सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अस्मिन्सूत्रानु-
त्यानापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमस्य तन्त्राधिकर-
णाभ्युपगमान्वयतमः सिद्धान्त इति कश्चित् । विभजते ।
स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितोनामर्थान्तर-
भावात् भेदादित्यर्थः । सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्व-
तन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः । वस्तुतो
यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रोऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तेरतएव च जात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
न च तन्त्रोऽधिकृत इति स्वार्थं लक्षणे तु न देय-
मेवेति वाच्यं अनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तता-
पत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वादादिप्रतिवाद्युभ-
याभ्युपगतः कथानुक्तोऽर्थः स इति वदन्ति । प्रति-
तन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्दे एकार्यस्तेनैकतन्त्र-

सिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्र सिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथाच
वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्र-
सिद्धान्त इति फलितार्थः, यथा भीमांसकानां शब्दनित्य-
त्वम् । अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति “यस्यार्थस्य सिद्धौ
जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति
सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद् द्रव्यकादिकं
पञ्चीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतमज्जन्यत्वे
साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य, एवं हेतुवलादपि यथा दर्शन-
स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिब्यतिरिक्त आत्मनि
साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः
शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ।
वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रममे-
क्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनान्तरसूक्तमात्म-
तत्त्वविवेके “सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ
क्षणभङ्गभङ्ग इति” तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी यो
यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्तिकफक्किं लिखित्वा
येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां यो-
ऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधिति-
कृता । एवं हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इति टीकावचने च
अपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्टप्रैव लक्षणं
कार्यम् । यत्तु जननीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव
विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः शब्दज-
नकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयस्यैव द्वयसंधि-
करणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वादौ भाष्या-
नुदाहृतेऽव्याप्तेरिति । अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति ।
अपरीक्षितस्य साक्षादस्त्वितस्य विशेषपरीक्षणं विशेष-
धर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युप-
गमज्ञापकसित्यर्थः विशेषपरीक्षणज्ञायते सूत्रकृतो-
ऽभ्युपगतसिद्धमिति तथाच साक्षादस्त्वितताभ्युपगमो-
ऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा अनस इन्द्रियत्वमिति” वृत्तिः ।
तथाच सिद्धसिद्धान्तः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्य-
न्वावव्यवस्था । तत्र तन्त्रसंस्थितिकन्त्रार्थसंस्थितिः ।
अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुपपत्तार्थसंस्थितिः । अभ्युप-
गमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिपक्षे तद्विशेषपरीक्षणयाया-
भ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या० भाष्ये दृश्यम् । प्रमा-
णकित्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये । भीमांसकोक्ते
पञ्चावयवयुक्ताधिकरणान्ते ३ चरमेऽङ्के अधिकरणशब्दे
१२६ पृ० दृश्यम् ।

सिद्धान्ताचार पु० “आत्मानं देवतां मत्वा यजेद्देवञ्च मानसैः । सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते” तन्त्रोक्ते आचारभेदे ।

सिद्धारि पु० तन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोशावधिचतुर्थ-
कोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अक्षयहशब्दे १८पृ० ८श्लो० ।

सिद्धार्थ(क) पु० सिद्धः अर्थो यच्चात् ५० वा कप् । १ श्वेत-
सर्पे अमरः । २ वटीवृक्षे च राजनि० ६० । ३ प्रसि-
द्धार्थे लि० । “सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्” इति प्राच्यः ।
४ शाक्यसिंहे पु० भेदि० ५ जिनभेदमातरि स्त्री
हेमच० ।

सिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् । १ ऋद्धिनामौघे अमरः । २ योगभेदे
३ अन्तर्ज्ञाने ४ निष्कृतौ ५ पाके ६ पादुकायाम् ७ वृद्धौ भेदि०
८ मोक्षे हेमच० ९ सम्पत्तौ धरणिः १० अग्निमाद्यष्टविधै-
श्वर्यं ११ वृद्धौ शब्दच० १२ साध्यवत्तया निश्चये च ।
१३ सर्वोक्तो जहादिके सिद्धिहेतुभेदे
“जहादिभिः सिद्धिः” सां० सू० । “जहादिभेदेः सिद्धिरष्टधा-
भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकाया व्याख्यातम् ।
“जहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघाताख्यः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्वविधः”
इति । “अस्या अयमर्थः । अत्राध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्र-
तियोगिकत्वात् त्वयो दुःखविघाताख्यसिद्धयः । इतरास्तु
तत्साधनत्वादगोचरः सिद्धयः । तत्रोक्तो यथा उप-
देशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासभ्यासवशात् तत्त्वस्य
स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य
स्वयं वा शास्त्रमाकर्ण्य यज्ज्ञानं जायते तदिति ।
अध्ययनं यथा शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञान-
मिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृह्णन्तात्
परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं यथा धना-
दिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्व-
स्त्वविधे जहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आक-
र्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरुहादिव्यापेक्षया मन्दसा-
धनत्वप्रतिपादनायेदसुक्तम् । कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धी-
नामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्वविधो विपर्ययाशक्ति-
रुपि रूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तच्च । लब्ध-
भावस्याशक्तितया बाधित्यादिवत् सिद्धिविरोधिताभावेन
लब्धत्वच्छोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् । ननूहादिभिरेव
कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यभिमाद्यष्ट-
सिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह” भा० । “नेतरा-

दितरहानेन विना” सू० । “इतरादूहनादिपञ्चकभिन्नात् ।
तप आदेशात्त्विको न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना-
यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः
संभारापरिपरित्यागात् सा सिद्धिर्भास एव न तु ता-
त्त्विको सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण । “ते
समाधावुपसर्गाव्युत्थाने सिद्धयः” इति प्र० भाष्यम् ।
पात० सू० भाष्येणैव एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यान-
समाधिलयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः
यथा “परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्” सू० ।
“धुर्भलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यती-
तानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधिलयमेकत्र संयम उक्त-
त्वेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं
सम्पादयति” भा० । “शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्
सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतज्ञानम्” सू० । “सं-
स्कारसाक्षात्करणत्वं पूर्वजातिज्ञानम्” सू० । “प्रत्ययस्य
परचित्तज्ञानम्” सू० । “कायरूपसंयमात्तदुपलक्षणशक्तिसम्भ-
वः प्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्ज्ञानम्” सू० । “सोपक्रमं निरूपक्रमश्च
कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानभरितेभ्यो वा” सू० । “मैत्र्यादिषु
बलानि” सू० । “बलेषु हस्तिबलादीनि” सू० । “प्रवृत्त्यालोका-
न्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकटज्ञानम्” सू० । “भुवनज्ञानं
सूत्र्यं संयमात्” सू० । “चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्” सू० । “ध्रुवे
तद्वतिज्ञानम्” सू० । “नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्” सू० ।
“कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः” सू० । “कूर्मनाडां स्वैर्यम्”
सू० । “मूर्ध्नि ज्योतिषि सिद्धदर्शनम्” सू० । “प्रातिभादा
सर्वम्” सू० । “हृदये चित्तसंविद्” सू० । “सत्यपुरु-
षयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोगः परार्थत्वात्
स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्” सू० । “ततः प्रातिभश्चा-
वणवेदनादर्शास्त्रादवात्ता जायन्ते” सू० । “ते समाधावुप-
सर्गाव्युत्थाने सिद्धयः” सू० । “बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचा-
रसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः” सू० । “उदानजया-
ज्जलपङ्कजगटकार्दिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च” सू० । “समानजया-
ज्ज्वलनम्” सू० । “ओत्वाकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्व्यं ओ-
त्तम्” सू० । “कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्वृत्तलक्षणापत्ते-
रुत्वाकाशगमनम्” सू० । “वहिरकल्पिता इतिर्महाविदेहा ततः
प्रकाशावरणक्षयः” सू० । “स्युः स्वस्वरूपस्य स्वरूपव्यव-
संयमाद्भूतजयः” सू० । “ततोऽग्निमादिप्रादुर्भावः काय-
सम्पत्तद्धर्मोऽनभिघातश्च” सू० । “रूपलावण्य वनवज्रमं-
ननत्वानि कायसम्पत्” सू० । “ग्रहणस्वरूपाऽस्मात्तान्य-

कार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः" सू० । "ततो मनोजयित्वं
विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू० ।

"परिणामत्वसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिकैः
"ततः प्रातिभस्यावपवेदनादशांस्त्रादवात्तां जायन्ते" इत्य-
न्तस्त्वैरुक्तानां सिद्धीनां समाधायपसर्गात् व्युत्पत्त्याने
सिद्धित्वात् "ते समाधायपसर्गाव्युत्पत्त्याने सिद्धयः" सू० । ते
प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तत्त्व-
दर्शनप्रत्यनीकत्वात् । व्युत्पत्तिचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः
भा० । एवमग्रे वक्ष्यमाणाः ततोऽप्यिमादिप्रादुर्भावं इत्या-
दयोऽपि सिद्धयो व्युत्पन्नदशायासेव समाधौ तूपसर्गां
एव हेतोरविशेषात् । एवमन्या अपि सिद्धयः कैवल्य-
पादे दर्शिता यथा "जनौप्रथिमन्त्रतपःसमाधिजाः
सिद्धयः" सू० । "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः ओषधि-
भिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि । मन्त्रैराकाशगम-
नापिमादिभाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत् तत्त्व
कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयोः व्याख्याताः" भा०
तासाञ्च यथाऽन्यथापरिणामहेतुत्वं तथा परस्परैस्तत्त्व
समर्थितम् ।

तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा
"मनोरथानामल्लोशः सिद्धिरुत्तमलक्षणम् । मृत्योश्च हरणं
तद्वत् देवतादर्शनं तथा । प्रयोगोऽल्लोशतः सिद्धिः सि-
द्धेस्तु लक्षणं परम् । परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा ।
जज्ञोत्क्रमण्य एवं हि चराचरपुरे गतिः । खेचरी-
मेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम् । भूच्छिद्राणि प्रप-
श्येत्तु तद्वदुत्तमलक्षणम् । ख्यातिवोहनभूषादिभाभः
सुचिरजीवनम् । भूपानां तद्गुणानाञ्च वशीकरणसुत्त-
मम् । सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः । रोगोप-
हरणं दृष्ट्वा विषापहरणं तथा । पाण्डित्यं लभते
अन्वो चतुर्विधमयत्नतः । वैराग्यञ्च सुसुखतः त्यागितां
सर्वव्यथां । अष्टाङ्गयोगाभ्यासनं भोगेच्छापरिवर्जनम् ।
सर्वभूतेष्वनुकम्पा सार्वज्जगद्दिगुणोदयः । इत्यादि
गुणसम्पत्तिर्मध्यसिद्धेस्तु लक्षणम् । सहेयर्थं धनित्वं
च पुत्रदारादिसम्पदः । अधमाः सिद्धयः प्रोक्ता मन्त्र-
यामाद्यभूमिका । सिद्धसन्तस्तु यः साक्षात् स शिवो
नात्वं संशयः ।

माध्यवस्तानिश्चयरूपसिद्धितु असंख्यपशुमितीच्छायां
कामिनीजिज्ञासादिभ्यश्च अनुमितिः पृथक् प्रतिबन्धिका
अनुमित्वा तु तत्त्वोत्तेजिका । सिद्धाधियथा मूल्या

सिद्धिर्यत् न विद्यते । स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमिति-
र्भवेत् भाषा० । सिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकसामान्यावगा-
हिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिसिद्धिसावगाहिनी च
तत्तावच्छेदाच्छेदेनानुमितिं प्रति अववच्छेदावच्छेदेन
सिद्धिर्विरोधिनी न सामानाधिकरण्यात् न सिद्धिः । समा-
नाधिकरण्यानानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति
विवेकः । संशयपक्षतावादिमते पक्षताविच्छेदकत्वेन सिद्धे-
र्विरोधितेति विशेषः । १४८ दृक्कन्याभेदे वङ्गपु० । [ति० ।

सिद्धिर्दृष्टं सिद्धिं ददाति दा-क । वटुकभैरवे । रसिद्धिदातरि
सिद्धियोग पु० "शुके नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कजे
जया । गुरौ पूर्णा च सयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्तितः"
ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितयो ।

सिद्धिस्थान न० तीर्थभेदे । "अतः परं प्रवक्ष्यामि सिद्धि-
स्थानानि यानि तु । यस्मिन्माराधिता देवी क्षिप्रं भवति
सिद्धिदा । तुङ्गारं शतशृङ्गञ्च लिङ्गुटं पर्वतं तथा ।
विन्ध्या गङ्गा सरिदु यत् रेवातीरमथापि वा । पयाण्यो
असुराख्या तु अथ वा मण्डलेश्वरे । शङ्करेश्वररामेशे
अथवा अमरेश्वरे । वेङ्गवत्याक्षटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा
पुरे । सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा । स्थाने-
ष्वेव जपं कुर्यात् नन्दाहे जतमानसः । भैरवं शृङ्गभेदञ्च
चण्डीशं लिपुरान्तकम् । अष्टचक्रं चक्रोच्छासं कपा-
लाक्षायनामकम् । अजाविकं खरोद्वाख्यं स्थानान्ये-
तानि बर्जयेत्" देवीपु० ।

सिद्धेश्वरी स्तो देवीविशेषे । "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्ध
विद्याधरगणैर्युताम् । मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां
लिङ्गशोभिताम्" सङ्कसालात० ११ पटले । "कथ्येन
बलभद्रेण गोपैः कंसजिघांसिभिः । सङ्केतकं खवं तत्त्व
मन्त्रनिश्चयकारकम् । तदा सङ्केतकैः सा च सिद्धा देवी
प्रतिष्ठिता । सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरो
कृता । सङ्केतकेश्वरोऽत्रैव दृष्टा सिद्धिसमाप्नुयात्"
इति वाराहपु० ।

सिद्धीश पु० ६ त० । तारादेव्याः पूजान्ते पूज्ये गुरुभेदे "दि-
व्योधाः सिद्धिदा वत्स ! सिद्धोवान् शृणु यत्नतः । वसिष्ठः
कूर्मनाथश्च मोननाथो महेश्वरः । हरिनाथो, मान-
वौवान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरुन्" तन्त्रसा० ।

सिद्धि न० सिद्ध-मन्त्रं किञ्च । किलासरोगे हेमच० ।

सिद्धिन् न० सिद्ध-मनिन् किञ्च । १ किलासरोगे अमरः
२०५५ पु० किलासलक्षणादि दृश्यम् ।

सिधल त्रि० सिध्नु+अन्त्यर्थे लच् । १ किलासरोगवति
 अमरः । २ मोनविकारे स्त्री हेमच० । [पुष्पानक्षत्रे अमरः
सिध् पु० कार्यं साधयति सिध-णिच्-कर्त्तरि यत् नि० ।
सिध्र पु० सिध-रक् । १ साधो रश्चने च उणा० ।
सिध्रक पु० सेधति रोगान् सिध-रक् स्तार्थे क । दृक्भेदे
 “वनगिर्याः” पा० इत्यादिस्त्रुलेण सिध्रकशब्दस्य पाणि-
 निना दीर्घस्य विधानात् पु० स्त्वमेवास्ति युक्तम् अमरोक्तं
 स्त्रीत्वन्त्वपाणिनीयम् । [त्रिका०]
सिध्रकावण न० सिध्रकप्रधानं वनं यत्त्वम् दीर्घश्च । देवोद्याने
सिन पु० सीयते बध्यते सि-क्त यासि तस्य नः । १ यासि
 तस्य बहुत्वात्तथात्वम् । [व्याडिः]
सिनी स्त्री सित+ङीप् तस्य नश्च । शुक्लवर्णयुतस्त्रियाम्
सिनीवाली स्त्री सिनीं श्वेतां चन्द्रकलां वलति धारयति
 बल-अण् ङीप् । १ चतुर्दशयुक्तायाममावास्यायाम्
 अमरः । कृद्शब्दे २१६२ पु० दृश्यम् । २ दुर्गायां मेदि० ।
सिन्दु(न्धु)क पु० स्यन्दते स्यन्द-उ संप्रसारणञ् पृषो० दस्य
 वा धः स्तार्थे वा क । सिन्दुवारवृत्ते अमरः (न्धु)मध्य-
 स्तत्त्वाथे शब्दर० ।
सिन्दु(न्धु)वार पु० सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्रत्वात् वृ-
 अण् । १ (निसिन्दा) दृक्ते अमरः “सक्ताकलापीकृतसिन्धु-
 वारम्” कुमारः । तस्य च श्वेतपुष्पत्वात् सक्ताहल्यत्वम् ।
 पृषो० न्धुमध्यस्तत्त्वाथे रत्नको० २ ह्ययोत्तमे त्रिका० ।
सिन्दूर न० स्यन्द-जरन् संप्रसारणम् । स्त्रनामख्याते रत्न-
 वर्णे १ चूर्णभेदे अमरः २ दृक्भेदे पु० मेदि० ।
 “सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्ततम् । संयोग-
 जप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः । सिन्दूरगुणं
 वीसपेकुष्ठकण्डूविभाषहम् । भग्नसन्धानजननं ब्रणशो-
 धनरोपणम्” “दुग्धास्तयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदितो बुधैः”
 भावप्र० । भर्तृरायुर्द्वये सधवया तद्धारणस्यावश्यकता
 यथोक्तं काशीख० ४४० “हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं
 कज्जलं तथा । कुपसकञ्च ताभ्यं लं क्राकल्याभरणं शुभम् ।
 केशसंस्कारकवरीकरकर्षविभूषणम् । भर्तृरायुप्रमि-
 च्छन्ती दूरयेच्च पतिव्रता” ।
सिन्दूरकारण न० इत० । सीसके हेमच० ।
सिन्दूरतिलक पु० स्त्री० सिन्दूरवर्णस्तिलकचिह्नभेदो यस्य ।
 १ हस्तिनि मेदि० स्त्रियां ङीष् । २ सधवायाम् स्त्री ।
सिन्दूरी स्त्री सिन्दूरं तद्वर्णोऽप्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।
 १ रोचन्त्यां २ धानक्याञ्च मेदि० ।

सिन्धु पु० स्यन्द-उ सप्रसारणं दस्य धञ् । १ ससृष्टे अमरः
 २ रक्तचेलिलतायां इनदीभेदे मेदि० । ४ गजमदे हेमच० ।
 ५ सिन्धुवारवृत्ते शब्दच० । ६ श्वेतदृक्स्थे राजनि० ।
 ७ रागभेदे सङ्गीत० । ८ नद्यां स्त्री मेदि० । इनदीभेदे
 राजनि० । “शतश्रोविपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं
 लघु स्नाडु सप्रीमयज्ञम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
 प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च” राजनि० तज्जलगुणाः ।
 १० नैर्द्धतीस्थे देशभेदे पु० कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम् ।
 सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । सैन्धव पितादि-
 क्रमेण तद्देशवासिनि तद्वृत्ते च । बहुषु अण्यो लुक् ।
सिन्धुकफ पु० सिन्धोः कफ इव । ससृष्टफेने शब्दर० ।
सिन्धुकर न० सिन्धुदेशे कीर्यते क्रियते वा क-कृ-वा अण् ।
 श्वेतदृक्स्थे राजनि० । [शब्दर० ।
सिन्धुखेल पु० सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच् । सिन्धुदेशे
सिन्धुज न० सिन्धुदेशे ससृष्टे वा जायते जन-ङ । १ सैन्धव-
 लवणे अमरः २ चन्द्रे ३ कर्पूरे पु० । ४ लक्ष्म्यां स्त्री जटा०
 सिन्धुजातादयोऽप्यत्र ।
सिन्धुनन्दन पु० इत० । १ चन्द्रे २ कर्पूरे त्रिका० । सिन्धु-
 सतादयोऽप्यत्र । ३ लक्ष्म्यां स्त्री । [शब्दच० ।
सिन्धुपुष्प पु० सिन्धौ पुष्पप्रति विकीर्यते पुष्प-अच् । शङ्खे
सिन्धुमन्यज न० सिन्धुमन्यात् जायते जन-ङ । १ सैन्धव-
 लवणे रत्नमा० २ अस्मृते च ।
सिन्धुर पु० स्त्री० सिन्धुसदृजलमस्यास्ति र । हस्तिनि हेमच०
 स्त्रियां ङीष् “मदात्मसिन्धुरघटा” गङ्गास्तवः ।
सिन्धुलवण न० सिन्धुदेशजातं लवणम् । सैन्धवलवणे रत्नमा०
सिन्धुवारित पु० सिन्धुः सदृजलं वारितस्तिरस्कृतो येन
 अतितिक्रत्वात् । सिन्धुवारवृत्ते । (निसिन्दा) शब्दर० ।
सिन्धुवेष्टण पु० विष्ट-ल्यु इत० । गार्हपत्ये दृक्ते शब्दच० ।
सिन्धुसङ्गम पु० सिन्धोः नद्योः नदीससृष्टयोर्वा सङ्गमः ।
 १ नद्याः नदीससृष्टयोर्वा मेलने अमरः । स यत् । २ तदा-
 धारदेशे त्रि० ।
सिन्धुद्वि न० सिन्धोः दृक्प्रति उट्+भू-अच् ५ त० । सैन्धव-
 लवणे रत्नमा० २ ससृष्टजातमात्रे त्रि० । [स्त्रीविभिन्ये ।
सिन्धूपल पु० सिन्धोरुपल इव । १ सैन्धवलवणे चारा० ।
सिप्र पु० सप-रक् पृषो० । १ सरोवरभेदे २ चन्द्रे त्रिका०
 ३ निदाघजले धर्मं च पु० मेदि० । ४ उज्जयिनीसमीपस्थे
 नदीभेदे स्त्री मेदि० “सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु” रघुः ।
 वसिष्ठाकन्धर्वोर्विवाहप्रसूतजलस्य सिप्रसरसि मेलनात्

सिप्राप्रादुर्भावो यथा "तत्तोयं सप्रधा भूत्वा पतितं मान-
स्यचलात् । हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक्
पृथक् । तत्तोयं पतितं सिमे देवभोग्ये सरोवरे । तेन
सिमा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" काण्डिपु०
२३५० । [नामता ।

सिम पु० सि-मन् किञ्च । सर्वस्मिन् इत्यर्थे । तदर्थेऽस्य सर्व-
सिम्वास्मिन् स्त्री शस्यति दृष्टिरनया शम-अच् इन् वा
पृथो० । (कुटि) १ शिम्वायाम् द्विरूपको० इनन्तः । २ नखी-
नामगन्धद्रव्ये राजनि० वा डीप् । डीवन्तः । शनि-
प्राप्यां भावप्र० । [धान्ये कलायादौ भावप्र० ।

सि(शि)म्बिजा स्त्री सि(शि)म्बेजायते जन-ड । शमी-
सिर पु० सि-रक् । १ पिप्पलीमूले हेमच० । २ नाद्याम्
श्चम्बुवाहिन्याञ्च स्त्री हेमच० । [सङ्गकीटके भरतः ।
सिङ्गकी स्त्री सि-किप् लक-अच् गोरा० डीप् कर्म० ।
सिवर पुंस्त्री० सि-करप् । गजे जटा० स्त्रियां डीप् ।

सिङ्गण्ड पु० सो-कि सिः छेदक्षं छण्डते कण्टकावृत्तत्वात्
छडि-अण् । छुहीटके शब्द० । [स्त्रार्थे क तत्त्वैव ।
सिङ्ग पु० छिह-लक् पृथो० । टकभूपाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः
सिङ्गकी स्त्री छिह-लकक् पृथो० गौरा० डीप् । सङ्गकी-
टके शब्द० । [शब्द० ।

सिङ्गभूमि स्त्री सिङ्गस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः । सङ्गकीटके
सीक संचने स्वा० आ० सक० सेट् । सीकते असेकिट् ।
कटि चडि न ह्रस्वः । पर्युदासेन न षोपदेशः ।
सीक स्पर्शं वा चु० उभ० पक्षे स्वा० प० सक० सेट् । सीक-
यति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत् । पर्युदासाच्च
षोपदेशः । [भरतः ।

सीकर पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक-अरन् । जलकण्ठे
सीता स्त्री चि-त पृथो० दीर्घः । १ लाङ्गलपङ्क्तौ अमरः
२ जनकराजदुहितरि शम्भूराजवर्षस्थितगङ्गायाञ्च ।

"अथ मे कर्षतः क्षेत्वं लाङ्गलादुत्थिता ततः । क्षेत्वं
शोधयता लब्ध्वा नाम्ना सीतेति विख्याता । भूतलाड-
त्यिता सा तु व्यवर्जित समालम्बा" रामा० वाल० । "अथ
लोकेश्वरो लङ्घनीर्जनकस्य पुरे खतः । शुभक्षेत्रे ह-
लोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने । अयोनिजा मङ्गकरा
वालाकशतसङ्घिभा । सीताखले सस्यन्ना नालभावेन
सुन्दरी । सीतासखोज्जवात् सीता इत्यस्या नाम चा-
करोत्" पद्मपु० । भद्राश्ववर्षनदीभेदस्य खगोलकाया धारा-
भेदः जम्बुद्वीपशब्दे ३०६६ पृ० दृश्यः । ४ लङ्कायाञ्च

पञ्चमायां हस्वस्याधिदेवतायां नानार्थसङ्गरी । ७ नदि-
रायां राजनि० ।

सीतापति पु० इत० । श्रीरामे शब्द० ।

सीतायाःपति पु० इत० अलुक्समा० । श्रीरामे शब्द० ।
"सीतायाः पतये नमः" इति पुराणम् असमस्तत्वे पत्ये
इत्येव स्यात् ।

सीतकार पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+क-अच् । अतु-
रागजे शब्दे । [शब्दे हेमच० ।

सीतकृत न० सीत्+क-भावे क्त । १ सीतकारे २ अतुरागज-
सीत्य न० सीतया लाङ्गलपङ्क्त्या निर्दिष्टं यत् । १ धाम्ये
हेमच० । सीतामर्हति यत् । २ हलकर्षणयोग्ये क्षेत्वादौ सि०

सीधु पु० सिध-उ पृथो० । १ मद्ये २ मद्यभेदे च "इक्षोः पक्षे
रक्षेः स्निग्धः सीधुः पक्षरसश्च सः । आसैस्त्रैरेव यः सीधुः
(सेरका) स च शीतरसः स्रुतः । सीधुः पक्षरसः श्रेष्ठः
स्वराग्निबलवर्णकत् । वातपित्तकरो हृद्यः क्षेहनो
रोचनो हरेत् । विबन्धमेदशोफाशः शोफोदरकफा-
मवान् । तस्मादल्पपुण्यः शीतरसः संलेखनः स्रुतः"
राजनि० । [शब्द० ।

सीधुगन्ध पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा न इत्समा० । बकुले
सीधुपुष्प पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य । १ कदम्बे २ बकुले च
३ धातक्यां स्त्री राजनि० डीप् ।

सीधुरस पु० सीधोरिव रस आस्तादोऽस्य । आस्रुटके राजनि०
सीमन्त पु० सीम्नोऽन्तः शक० । १ केशान्तगतवर्त्तकारे पदार्थे
(सिंति) हेमच० २ केशरचनाभेदे । "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त"
इत्युक्ते गर्भावधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये शर्भ-
संस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम् ।

सीमन्तक न० सीमन्ते कायति कौ-क । १ सिन्दूरे राजनि०
सीमन्तिनी स्त्री सीमन्त+अस्यर्थे इति । नाय्याम् अमरः ।
सीमन्तोन्नयन न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उ-
त्तोलनमिव । स्नानासंख्याते गर्भसंस्कारभेदे ।

तत्कालादि संस्कारतः दर्शितं यथा

"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्राशयित्वा-
त्मकमहाव्यङ्ग्यहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्न-
यनं कार्यम् । तथा च नारदः "प्रेषान्तु न कृताः
पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या आहभिस्तेषां
पैतृकादेश तद्वनात् । अविद्यमाने पित्र्ये क्वांशादुह्य
वा पुनः । अवशप्रकायाः संस्काराश्चाहनिः पूर्वसंस्कृतेः ।
क्रमात् ज्ञातृणां संस्काराणाञ्च पूर्वोक्तोक्तमवाह-

क्रमस्तु सोदरविषयः विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दो-
गपरिशिष्टम् “देवतानां विषयांसि जुहोतिषु कथं
भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ।
संस्कारा अतिपत्त्येरन् स्तुकात्वाच्च कथञ्चन । इत्येत-
देव कुर्वीत ये तृपनयनादधः” । एतदित्यनेन सर्वं
प्रायश्चित्तमनुकृतं तच्च प्रागेव विवृतम् । उभयकरणे
तन्त्रेणैव मातृकापूजादि “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः
पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आइमादौ न पुष्टगादिषु”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः “अथ सीमन्तकरणं
प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा” । अथ पुंसवना-
नन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः । वाग्वैक्याच्च
चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वः पूर्वः कालः
प्रशस्तः “समर्प्य चोपायोगादिति” न्यायात् । ततो नव-
ममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वा कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भं
इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे
गर्भनाशे पुनर्गर्भात्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु
“गर्भस्यन्दने सीमन्तोद्भयनं यावच्च बालप्रसवः” इति शङ्ख-
लिखितोक्तकालो यावच्च । इह राजमार्तच्छेदे “या नार्थ-
कृतसीमन्ता प्रकृते च कथञ्चन । अङ्गे निधाय तं बालं
पुनः संस्कारमहंति” । “षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गोत्पन्नजन्त-
कृतानं नन्दमद्रे तिथौ च सत्रे १७ मूले ऋगाङ्के ५ करः १९
पितृ १ पवनो ५ पौष्ण २ विष्णु २ रत्नियुग्मे ११ १२ २०
२१ २५ २६ । पुष्याद्यादित्य ७ रौद्रे ६ युवतिहरिभवे इत्यङ्के
वापि लब्धे चन्द्रे तारातुल्ये शुभमपि नियतं स्याच्च
सीमन्तकर्म । ऋगाजरहिते लब्धे नवांशे पुंसहस्र
च । केचिददन्ति सीमन्तं तथारिक्तोत्तरे तिथौ” ।
अथ सीमन्तसूत्रं नयत्यत्रेति गोभिलोक्तेरख्यानर्थता ।

सीमन् स्त्री सि-इमनि पृषो० न गुणो दीर्घश्च । १ मथ्यादायाम्
अवधौ जटा० २ स्थितौ ३ चेत्ये ४ अण्डकोपे मेदि० ।
“सीमिन् पुमप्रलकोहतः” सि० कौ० ५ वेदायाश्च विश्वः ।
सीमा स्त्री+सीमन्+वा टाप् । १ मथ्यादायां २ पासादेरन्
भागे ३ सीमन्शब्दावे च ।

सीमाविवाद ५० सीमायां विवादः । अष्टादशसु विवादिषु
मध्ये स्वनामख्याते विवादभेदे
तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा

“अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् । तत्स्वरूपमाह
नारदः “सैतुकेदारमथ्यादाविक्रयकृत्विषयः । क्षेत्रा-
धिकारो यत् खादु विवादः क्षेत्रजस्तु सः” । अस्याथः

सैतुर्जलप्रवाहवन्तः । केदारः क्षेत्रम् । मथ्यादा
सीमा । विक्रयो लाङ्कप्रवृत्तो देशः अष्टादशद्विहितः
एतेषां निश्चयो यत् विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः
क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यते इति । अयं
विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः “आधिक्यं न्यु-
नता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः
सीमा च षड् भूवादस्तु हेतवः” । समैषाधिका भूरक्षी-
त्युक्तेनेति विवाद आधिक्यविवादः । एतावती भूस्त्व ने-
त्युक्ते समैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः
अत्र समांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः
अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते सम विद्यते इत्येवंविधो वि-
वादो नास्तित्वविवादः । सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद
इत्यर्थः । तत्र सीमा चतुर्विधा । देशसीमा ग्रामसीमा
क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्यास्तुर्विधाया अपि
यथासम्भवं षड्विधत्वमाह नारदः “ध्वजिनी मत्-
सिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च
सीमा षड्विधा कृता” । ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता
वृक्षाश्च न्ययोपादयः । तदाह मनुः “सीमावृक्षास्तु
कुर्वीत न्ययोपादयस्त्रिंशुकान् । शालमञ्जरी सावता-
काश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्” इति । मत्सिनी जल-
चिह्निता । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिचिह्निता । भय-
वर्जिता अर्थिभ्यर्थापरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । तथा
च व्यासः “ग्रामयोरुभयोः सीमिन् वृक्षा यत्
समुद्रताः । समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकी-
र्तिता । खच्छन्दगा वज्रजला भ्रमकूमसमन्विता । नित्य-
प्रवाहिणी यत् सीमा सा मत्सिनी मता । तुषाङ्गार-
कपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा । सीमा प्रचिह्निता कायां
नैधानी सा निगद्यते” इति । नित्यप्रवाहिणीत्यनेन
क्षुपवायादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते । तानि च
वृहस्पतिना दर्शितानि “वापीकुपतङ्गानि चैत्या-
रामसुरालयाः । स्थलं निम्नं नदीक्षोतः शरगुल्मन-
गादयः । प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा ।
निहितानि तथाभ्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत् । अक्ष-
नोऽस्थीनि गोबालास्तुपान् भक्षकपालिकाः । करीष-
शिटकाङ्गारयर्करावालुकास्तथा । तानि सन्निधु सी-
माया अपकाशानि कारयेत्” । चैत्यं इष्टकादिभिः रचि-
तस्तुवरादिकम् । स्थलम् उन्नतः भूप्रदेशः । निम्नं
परिखा । नगा अश्वत्यादयो वृक्षाः । आदिशब्देन

सार्गादीनां कार्पासवीजानाञ्च पङ्कजम् । अस्योनि
पशुमनुप्राप्यस्योनि । तेषांकारकपालैरिति करीषादी-
नामन्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत्
“तत्र योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् । वार्जके च
शिशूनाम्ने दशयेयुक्तयेव च । एवं परस्मगाज्ञाने सीमा-
भ्रान्तिर्न जायते” इति । प्रदर्शयेदित्तु ह्यन्तर्दृष्टं बह्वन्ते
एवकवचनम् । एतेषां लिङ्गानां कथञ्चिदभावे निश्चयो-
पायमाह नारदः “निष्पगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नास्तु
भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनेः” ।
निष्पगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि
क्षयानाक्षयानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः
साक्षिसामन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्या-
दित्याह सन्तुः “एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवद-
मानयोः । यदि संशय एव साक्षिज्ञानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः” । साक्षि-
प्रत्ययः साक्षिहेतुकः । लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थो-
ऽपिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गवि-
षया वा । साक्षिषु विशेषमाह दृष्टमितिः “आगमं च
प्रमाणं च भोगकालज्ञानाम च । भूभागलक्षणञ्चैव ये
विदुस्तैस्त्व साक्षिणः” प्रमाणमित्युक्ता । उभयेषामपि
साक्षिणामभावे सामन्तवशाच्चिर्णयं कुर्यादित्याह सन्तुः
“साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवास्तिनः । सी-
माविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसन्निधौ” । यदा पुन-
र्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा
निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः “सामन्ता वा समग्रामा-
श्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । रक्तस्त्रग्वसनाः सीमाज्ञेयुः
क्षितिधारिणः” । सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युप-
भोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण सम-
सङ्ख्याकाः । तथा च कात्यायनः “ग्रामो ग्रामस्य
सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम् । गृहं गृहस्य नि-
र्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि” । ग्रामस्य समन्तात्तत्सृष्टु
दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादप्येवं
ज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसङ्गा-
तदा सामन्तसामन्तवशाच्चिर्णयः कार्यः तदाह कात्या-
यनः “स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्धगौरवात् । तत्सं-
सक्तैस्तु कर्त्तव्यं उद्धारो नात्र संशयः” । तत्संसक्तैः
सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमायानिर्णय
इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थित-

सामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्विशिष्टग्रामादिभो-
क्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमा-
च्चिर्णयेयुरिति । यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकट-
दोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः “संसक्त
सक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिता” इति । तत्
संसक्ताः संसक्तसक्तसंसक्ता इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति
चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्वि-
शिष्टग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमा-
लिङ्गैर्ग्रामादेः सीमाच्चिर्णयेयुरिति । यदा पुनरेते-
षामपि प्रकटदोषत्वस्तदा मौलादिवशाच्चिर्णयः कार्यः
इत्यप्याह स एव “कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म-
विज्ञानता । त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यां मौलादिभिः
सह । सम्मिश्र्य कारयेत् सीमामेवं धर्मविदो विदुः” ।
अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमालिङ्गाभिज्ञानं नग-
रादीनित्यर्थः । नगरादयश्च दर्शिता नारदेन “नगर-
ग्रामगणतोये च दृष्टतमा नराः” । सीमालिङ्गाज्ञातार
इति शेषः । मौलादिभिः मौलद्वयोद्भूतैः । सम्मिश्र्य
मेलयित्वा । मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन
“ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्कताः । तन्मूल-
त्वात् तु ते मौला क्षत्रिभिः परिकीर्त्तिताः । निष्पाद्य-
मानं यैर्दृष्टं तत् कार्यं नृगुणान्वितैः । दृष्ट्वा वा
यदि वाऽदृष्टास्ते च दृष्ट्वाः प्रकीर्त्तिताः” । नृगुणान्वितैः
पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनाख्यायां वयोद्वयत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्ते उद्धार-
इत्याशयः । तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्व-
सामन्ताद्युपेतनागरिकपाय्यजनश्रेणिवयादृष्टदर्शितैः स-
स्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्यः । यदा तु प्रति-
वादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भाविताः ते च न प्रकटदोष-
युक्तास्तदोक्तो विशेषो सन्तुना “सामन्ताः साधनं पूर्व-
निर्दोक्तौ गुणान्विताः । द्विगुणास्तूत्तरा त्रयोस्ततो-
ऽन्ये त्रिगुणा मताः” । अनिर्दोक्तौ प्रतिवादिना गुप्त-
दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणपाद्याः । तत्रापि
तथात्वे मौलद्वयादयः सामन्तत्रिगुणापाद्या इत्यर्थः ।
साक्षादीनामेतेषां यदा सम्भावस्तदा त्वाह सन्तुः “साम-
न्तानामभावे तु मौलानां सीम्ना साक्षिणाम् । इमा-
न्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् । व्याधान् शाकुनि-
कान् गोपान् केवर्त्तान् मूलखानकान् । व्यालपाङ्कान्
ऊहृतीनन्यांश्च वनगोचरान्” । वनगोचराणां पङ्कजं

सीमासन्निहितदेशकर्मकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अत-
एवोक्तं नारदेन “सीमास्तु च बहिर्ध्ये” स्युष्येऽपि तत्-
क्षप्रजीविनः । गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये
वनगोचराः” इति । अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे से-
त्वादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च
कात्यायनः “तेषामभावे सामन्ता मौलदृङ्गोद्धृतादयः ।
स्थावरे घटप्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा । जल-
वास्तुतद्भागेषु आरामवनसिद्धेषु । समेतभावात् सा-
मन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् । ग्रामसीमास्तु च तथा
तद्वन्नगरदेशयोः” । तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्यो-
ऽपि “आरामायतनग्रामनिपानीयानवेऽस्तुतु । एष
एव विधिर्ज्ञेयो वर्षांस्तु प्रवहादिषु” । आयतनद्विवेश-
नद्विपानं धानीयस्थानं वर्षांस्तु प्रवहो दृष्ट्युद्धृत जल-
प्रवाहः । पुनः कात्यायनोऽपि “जलकूपतद्भागानां केदा-
रारामयोरपि । गृहप्रसदावसथन्दपदेवगृहेषु च” ।
केदारः क्षुद्रसिन्धुयुक्तः जलविशेषः । गोवलीवर्दन्यायेन
अिक्षोक्तिः प्रसदः प्रासादः । दृहस्पतिरपि “सर्वत्र स्थाव-
रे वादे विधिरेश प्रकीर्तितः” । राज्ञा ग्रामौष्णानां वादि-
प्रतिवादिनोश्च समजं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तेयं दुक्तं
तत्पत्रे लेखनीयमित्याह सनुः “ग्रामीयककुलानान्तु
समजं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयो-
श्चैव विवादिनोः । ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः
सीम्नि निर्णयम् । निवर्त्तनीयास्तथा सीमां सर्वांस्तान् सैव
नामतः” । साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् ।
सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च दृहस्पतिः
“शपथैः शपिताः स्त्रैः स्त्रैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्ण-
यम् । दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः” ।
स्त्रैः स्त्रैः । “स्त्रेण शपथेद्विषं क्षत्रियं वाहनायुधैः”
इत्यादिनोक्तव्यदस्यानतिक्रमेत्यर्थः । यदा तु सी-
मालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिह्नानि दर्शयितुञ्च शक्नु-
वन्ति केवलं सीमासाक्षं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयु-
रित्याकाङ्क्षयाभावाच्च सनुः “शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं
क्षत्रिणो रक्तवाससः । हस्तैः शपिताः स्त्रैः स्त्रैर्नये-
युक्ते समज्जयम्” इति । अर्थी सृष्टम् । सीमाक्रम-
भाषा इति शेषः । नयेयुरिदं द्योनिर्नासायं बह्ववचन-
कृत्वे कस्तुः नारदेन “एकश्चेदुद्धयेत् सीमां शोपवासः
सहस्रयेत् । रक्तबाल्यास्वरधरो भूतिनादाय सूडनि”
इति शकस्याभ्यनुज्ञानात् । दृहस्पतिरपि “ज्ञातृचिह्नै-

विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमात्म्यम्बरधरौ
मृदमादाय मूर्ध्नि नि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्श-
येच्चरः” । ज्ञातृचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातृणां लिङ्गा-
नाच्चासत्त्वे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम् “नैकः
सहजयेत् सीमाञ्जरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य
क्रियेषा बहुषु स्थिता” इत्येकस्य नारदेन निषेधा-
दिति चेन्नैवम् स उभयानुसतपसेविद्वृत्तिरिक्तविषय-
इति न कायबुपपत्तिः । अथञ्च निर्णयः सीमाक्रमण-
दिनादारभ्य पञ्चत्वार्यप्यन्तं साक्षिसामन्तादीनान्दैविक-
राजिकोपद्रवाभावे स्वसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहि-
तोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः “सीमाचङ्क्रमणे क्रोधे
पादस्थं तथैव च । लिपक्षपक्षप्राहं देवराजिक-
मिष्यते” । यथासङ्गुत्तमिति शेषः । यदा तु साक्षा-
दीनां पञ्चत्वार्यप्यन्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा
मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं
दाप्याः । तथा च मनुः “यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते
सत्यसाक्षिणः । विपरीतज्ञयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतं
दमम्” । यथोक्तेन शिरोभिस्ते मृच्छीत्वोर्वीर्मित्यादि-
नोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतेनार्थ-
नेति शेषः । दिशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्या
इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसा-
हस्राख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञ-
वल्क्यः “अन्धते तु पृथक् दण्ड्याराज्ञा मध्यमसाह-
सम्” । सामन्ता यद्यन्धतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः
तदा मध्यमसाहसं काष्ठीपण्यानां चत्वारिंशदधि-
कानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः । नारदोऽपि “क्षय-
चेदन्धतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये । सर्वे पृथक्
पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्” । सामन्तव्यति-
रिक्तानां तत्संस्कृतादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहस्राख्येन
दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः
“शेषाद्येदन्धतं ब्रूयुर्निबुक्ता भूमिकक्षेपि । प्रत्येकन्तु
जगत्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्” इति । मौढादी-
नामन्धतवादिष्वे तमेव दण्डं स एवाह “मौलदण्डा-
दयस्यान्धे दण्डनीयाः पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथ-
मेनैव साहसैवान्धते स्थिताः” इति । आदिप्रहस्येन
गोपशक्तुनिकादिवनगोत्तराणां अहणम् । दण्डनीयाः
मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः मौलदण्डादयः पृथक्
पृथक् प्रथमेन साहसैव विनेया दण्ड्या इत्यर्थः ।

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वसक्तं
मथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि
दोषः । यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वात् लिङ्ग
प्रदर्शनोपयोगेनावस्था सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये
उपयुज्यन्ते तथापि दण्डादिलिङ्गप्रदर्शन एव सिद्ध्या-
भाषित्वसम्भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम् । लोभा-
दिना भेदेनोक्तौ अतुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह
कात्यायनः “वह्नान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं
यदि । कुर्युर्भयाद् वा लोभाद् वा दाप्यास्तूतमसाह-
सम्” । एवमज्ञानादिना अन्ततत्वेन साक्षादीन् द-
ण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च
स एवाह “अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचा-
रयेत् । कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्डास्तूतमसाह-
सम्” । साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च
पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम् । अतएव शङ्ख-
लिखितावपि “सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययः” इति । यदा
पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा
राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः
“अभावे ज्ञातचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्त्तिता” । ज्ञा-
तृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च दण्डादीनामभावे रा-
जैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत् । नारदोऽपि
“यदा च न सुज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम् । तदा
राजा द्वयोः सीमासुद्वयेदितः स्तवम्” । इतः इच्छया
सार्वभिक्तिकृत्तविः । सामन्तद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादा-
स्पदीभूताभ्यां समं प्रविभज्यास्येयम्भूरित्युभयोः
समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां
भूमावुपकारातिशयो यत् दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला
भूयोजनीया न ह्यभयत् । तथा च मनुः “सीमाया-
मविप्रज्ञायां स्वयं राजैव धर्मेवित् । प्रदिग्गुमिसेतेषा-
मुपकारादिति स्थितिः” इति । अविप्रज्ञायां ज्ञातचिह्न-
रहितायाम् । प्रदिग्ते प्रवेशयेदित्यर्थः । अथ च निर्णयो
राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु
सीमालिङ्गानि यदा आवरकाद्यभावात् स्थूटं दृश्यन्ते
तदा कर्त्तव्यः । तथा च मनुः “सीमां प्रति सकृत्पक्षे
विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्र-
काशेषु सेतुम्” । द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति-
सकृत्पक्षे ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं सासान्तरेऽपि सेतु
वर्तिषु सीमालिङ्गेषु व्यक्तेषु विवादाध्यासितां सीमा-

निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामपक्षेण नगरादेरुपलक्षणार्थम् ।
अतएव कात्यायनः “सामन्ताच्चेत्तु सामन्तैः कुर्यात्
जेत्वादिनिर्णयम् । अप्यसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः”
इति । यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता
नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे
स्थितां पूर्वं काञ्चिद् भूमिं वामभागनिविष्टां करोति
तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूतन्त्र्यं राज्ञा योज्यते तत्र
निर्णयोपपन्नमाह दृष्टस्यतिः “अन्यग्रामात् समाहृत्य
दत्ताऽन्यस्य यदा मही । महानद्यथ राज्ञा च कथ-
न्तत्र विचारणा । नद्योत्पत्त्या राजदत्ता यस्य तस्यैव
सा मही । अन्यथा न भवेत्क्षामो नराणां राजदैविकः ।
अयोदयो जीवनश्च देवराजवशाञ्जृणाम् । तस्मात् सर्वेषु
कार्येषु तत्कृतञ्च विचालयेत्” । न च नदीकृतस्य देव-
कृतत्वाभावः शङ्कनीयः देवशब्दस्य भाग्यवाचित्वाच्चदी-
कृतमपि देवकृतं भवत्येव । तथा चाह स एव “ग्रामयो
रभयोर्द्वयं मथोदा कल्पिता नदी । कुरुते दानहरणं
भाग्याभाग्यवशाञ्जृणाम् । एकत्र कृत्वापतन्तु भूमेरन्यत्र
संस्थितिम् । नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत्” ।
तस्य नदीवशात् प्राप्ताभूषिकस्य तां प्राप्तां भूमिञ्च विचा-
लयेत् नान्यथा कुर्यात् पूर्वस्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः ।
एतदनुप्रगच्छतीरविषयम् । उप्रगच्छविषये पुनः स
एवाह “जेत्वं सशस्त्रसुक्लं भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।
नदीकोतः प्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम्” । तां
सशस्त्रां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य शस्त्रफलप्राप्ति-
स्तावत्कृतेत्यर्थः । फलप्राप्तेर्द्वयं पुनः पूर्ववचनविषय
समानता । राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स
एव “या राज्ञा क्रोधलोभेन कृतन्यायेन वा हृता ।
प्रदत्ताऽन्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिसवाप्नुयात्” । स्वत्व-
हेतुप्रतिग्रहादिकल्प्यत्वेन विषयमेतत् । स्वत्वहेतुप्रति-
ग्रहादिप्रमाणभावात् पुनः स एवाह “प्रमाणरहितां
भूमिं भुञ्जानो यस्य या हृता । गुणाधिकाय वै दत्ता
तस्य तान्न विचालयेत्” । प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्रति-
ग्रहादिप्रमाणरहिताम् । गृहादिविषयकं निर्णयसाह
स एव “निवेशकालादारभ्य गृहचर्यापणादिकम् ।
येन यावदाथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्” । येन
स्वाभिना यावत् प्रचारभूष्यादियुक्तं तथा येन पूर्वोदि-
दिग्भिस्तुष्टद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वा-
भिनः सकाशात् विचालयेत् नान्यथा कुर्यादित्यर्थः ।

अथ निवेशकालादारभ्येत्यभिधानात्स्थाने कताया व्यवस्थाया निवर्त्यत्वं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि भवाद्यादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्कारणीयानि न निवर्त्यन्ते इत्युक्तं तेनैव “वातायनं प्रणालीं च तथा नित्यं हवेदिकाम् । चतुःशास्त्रस्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्” । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादिनिर्मितं जलनिर्गमोपायः । नित्यं ह्येव द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति जलकल्पतरौ । नित्यं ह्येव गृहकोण इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदिका रथ्यादिप्रदेश संस्कृतोत्तरा भूमिः । चतुष्टयां शालानां समाहारः चतुःशास्त्रम् । तस्मात् स्यन्दनिका दृष्टिजलनिपातः । कात्यायनोऽपि “सेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षाप्नोपरोधयेत् । प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडयन् दण्डभागभवेत्” । सेखला कुडवमूलवत् । भ्रमोजलनिर्गमः । निष्काशः हृष्यादिभिस्त्रिभु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमसृष्टभूमिकुपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निवर्त्येत् । गृहवास्तुः वासभूमिः । पूर्ववद्विद्यानां परानिष्कारिण एते न कर्त्तव्या इत्यस्याह स एव “निवेशनभवाद्गृहज्ञेते योज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्यात् परवेशसु” । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेशसु परवेशाभिमुख्येन । परकुल्यानिकटे पुरोपोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् तथा च दृष्टस्यतिः “वर्चःस्थानं वज्रिचयङ्गुत्तौच्छिष्टास्तु सेचनम् । अत्यारात् परकुल्यास्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन” । वर्चःस्थानम् पुरोपोत्सर्गस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे अरत्निदयसंज्ञितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः “विष्मूलोदकवैकल्यवज्रिचयनिवेशनम् । अरत्निदयसुखं परकुल्यानिवेशयेत्” । संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरत्वात् निरोद्धव्यत्वमाह दृष्टस्यतिः “यान्त्यायानि जना येन पशवज्ञानिवारिताः । तदुच्यते संसरणशब्दोद्धव्यन्तु केनचित्” । तथा च सत्यमनिवारितं सरस्यसिद्धिं संसरणनिर्वचनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः तथा च नारदः “अवस्करस्थलश्रमभ्रमस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गांश्च रोधयेत्” । अवस्करः पुरोषम् । गृहादिशोचनार्थं पांशुसमूह इति हरिहरादयः । स्थलं वेदिका श्रमङ्कर्त्तः । स्फुरो जलनिर्गमार्थः । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । अन्यदपि व्यादिप्रज्ञेन तादृशं प्राज्ञम् । रथ्यामार्गं राजमार्गं न

तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं तथोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः “सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा, यथाकालं राजमार्गः स उच्यते” । अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वशान्वयः । यत्नं राजकीयैरकाले गमनं प्रतिप्रियते स राजमार्ग इत्यर्थः । जेत्यस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति तत् निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितो “मार्गमेवेति विमर्शो राजमार्गं रथस्य परिवर्त्तनमिति” पथिविर्गमः पथोविमर्गः । राजमार्गं यावत्ता प्रदेशेन रथेः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्येत्यस्य इत्यर्थः । संसरणशब्दवरोधकारिणान्तु दण्डो माप्रेको दाप्यः यथाह दृष्टस्यतिः “यत्तत्र सङ्करं यन्त्रं दृष्टारोपणमेव च । कामात् पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्य मापकः” । सङ्करोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता दृष्टोपादानं लतादीनामस्युपलब्धकम् । माप्रेकोऽत्र ताप्रेकः, दण्डस्य अपराधातुकारेण कल्पयितुमचित्त्वात् । ये तु राजमार्गं पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वते तेषामधिको दण्डः तथा च सतः “समुत्सृजेद्वाजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स ह्यौ कार्षापणो दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्” । व्यापदतादृशु तु दण्डस्यैवैवोक्तः “व्यापदतस्तथा ह्यौ गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयमिति स्थितिः” । परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तद्वागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः । तथा च कात्यायनः “तद्वागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वशास्त्रम्” । ये पुनर्लेखनवस्तुप्रमाणादिनातीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव “दूषयेत् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि सहात्मभिः । पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वशास्त्रम्” । नयादा प्रभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “नयादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । जेत्यस्य हरणे दण्डाः अथ मोक्षममध्यमाः” । अनेकश्लोकव्यवच्छेदिका साधारणी भूषय्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिक्रम्य कर्मणे जेत्यस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणापमोक्षममध्यमशास्त्रदण्डा वेदितव्याः । यत् तु विष्णुवचनम् “सीमाभेत्तारसत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारवेदिति” । तत् हि सीमामतिक्रम्य कर्मतः पुनः सीमाकरणं पुनस्तत्र कर्मसंस्कारादपि-

स्त्रैवं व्याख्येयम् । तेन न पूर्ववचनविरोधः स्तैवपक्षेण
 गृह्याद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् ज्ञेयादिहरणोपपन्न
 एव यथाह सनुः “गृहं तद्भागमारामं ज्ञेयं वा
 भोग्या हरन् । शतानि पञ्च दण्डाः स्वादन्तानादुद्दिशतो
 दमः” । इदमनुः “स्यापिनां चैव मर्यादासुभयो र्मा-
 नयोक्तया । अतिक्रान्ति ये पापास्ते दण्डा द्विशतं
 दमम्” । अपाहिषसायज्ञेयादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि
 दण्डः प्रयोक्तव्यः “वधः सर्वस्वहरणं पुराजिवांसना-
 इने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसम्” इति
 स्मरणात् । यत् तु शङ्खनिष्ठिताभ्याम् सीमातिक्रमणे
 दण्डाधिक्यमुक्तम् “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति” तत्
 सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम् । सीमास्विषूतपक्षद्व्या-
 दिफलं नैवेकेन पादाद्यं यथाह कात्यायनः “सीमामध्ये तु
 जातानां दण्डाणां ज्ञेययोर्द्वयोः । फलं पुष्पञ्च सामान्यं
 ज्ञेयस्त्रासिषु निर्दिशेत्” । सामान्यं साधारणं ज्ञेययोः
 स्त्रासिषु ज्ञेयस्त्रासिषु । तथा चान्यतरेणैव तदुत्तरीय-
 फलादिपक्षे तदनुकूपेण दण्ड इति ध्वनितम् । यदा
 पुनरन्यज्ज्ञेये उच्चादिद्व्युपदोऽन्यज्ज्ञेये शाखाः प्र-
 सृताः तत्र कः सीमात्याकाङ्क्षायां स एवाह “अन्य
 ज्ञेये तु जातानां शाखा यत्नान्यसंस्थिताः । स्त्रासिनं
 तं विजानीयाद् यस्य ज्ञेये तु संस्थिताः । संस्थिताः
 प्रसृताः । परज्ज्ञेये मार्जनया क्रियमाणं सेतुकृपा-
 दिकं ज्ञेयस्त्रासिना न निषेज्यं तथाह याज्ञवल्क्यः
 “न निषेज्योऽस्त्यवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः । पर-
 भूमिं हरन् क्रूपः स्वत्यज्ज्ञेयो बह्वदकः” । स्वत्यवाधः
 स्वत्यपीडाकरः कल्याणकारको बह्वपकारकः । स्वत्य-
 ज्ञेयः स्वत्यज्ज्ञेयवर्त्तो आभ्यां विशेषणभ्यां यः सेतुः
 ज्ञेयमध्यवर्त्तितया बह्वपीडाकरस्तदा दिक्षु सन्नि-
 हितज्ज्ञेयवर्त्तितया स्वत्योपकारको वा तस्य निषेज्य
 इति दर्शितम् । तत्र नारदोऽपि “परज्ज्ञेयस्य मध्ये तु
 क्षेत्तुर्न प्रतिषिध्यते” । महाशुणोऽस्त्यदोषश्चेद् दृष्टि-
 रिष्टा ज्ञेये सति” ज्ञेये स्वत्यज्ज्ञेयज्ज्ञेये सत्यपि दृष्टिर्यत
 इष्टा, अतो महाशुणः स्वज्ज्ञेयोऽपि उपकारकरोऽस्त्य-
 दोषश्चेत्तदा न प्रतिषेज्य इत्यर्थः । अन्यज्ज्ञेये सेतुकृपा-
 दिप्रवर्त्तनं तत्स्त्रास्याद्याज्ञं लब्ध्वा कर्त्तव्यमित्याह
 याज्ञवल्क्यः “स्त्रासिने योऽनिवेदोऽयं ज्ञेये सेतुं प्रव-
 र्त्तयेत् । उत्पन्ने स्त्रासिनो भोगस्तदभावे गृहीयते” ।
 यस्तु ज्ञेयस्त्रासिनं तदुपगम्य तदभावे राजानं वा मार्शं

अर्थादानेन वा तत्ज्ञेये सेत्वादिकं करोति स सेत्याद्यात्-
 पक्षफलोपभोगं दृष्टमदृष्टे वा न लभते किन्तु तत्स्त्रास्येव
 तल्लभते तदभावे राजा । अतस्तदाज्ञं गृहीत्वा सेत्वा-
 दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । सीमां नाम अन्यदीयसेत्वादीनाम्
 उच्चारोऽपि तत्स्त्रास्याद्याज्ञं गृहीत्वा कार्यं इत्याह
 नारदः “पूर्वप्रवृत्तस्तत्पक्षमष्टा स्त्रासिनस्तु यः । सेतुं
 प्रवर्त्तयेद् यस्तु न स तत्फलभागभवेत् । गृह्यते तु स्त्रा-
 सिनि पुनस्तदंश्ये वापि मानवे । राजानमामन्त्यं ततः
 कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् । अतोऽन्यथा क्षेमशायान्मृग-
 व्याधनिर्दग्नात्” । स्त्रमयापष्टहान्तः स्त्रुटीकृतस्तैर्नैव,
 “इष्टवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्वन्नुविध्यति” । तस्य स्त्रम-
 व्याधस्य । कात्यायनोऽपि “अस्त्रास्यतुल्येनैव संस्कारं
 कुरुते तु यः । गृहीत्यानतद्भागानां संस्कर्त्ता लभते
 न तु । देयं स्त्रासिनि चायाते तज्ज्ञेये नृपे यदि ।
 कथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्वत् लभते व्ययम्” । नृपे अनावेद्य
 कृतं यत्तद्भागानादिसंस्कारार्थं व्ययन्तु स्त्रासिनि सामा-
 न्यरादामते तेन देयमपि न प्राप्नोति । नृपे निवेद्या-
 संस्कारेण तदर्थं व्ययं प्राप्नोति । फलन्तु स्त्रास्यतुल्य-
 लाभे न प्राप्नोतीत्यर्थः । यः परज्ज्ञेयसहस्रिदं क्षपा-
 भीत्यूरीकृत्य पश्चाद् न क्षपति नाप्यन्येन कर्षयति तं
 प्रत्याह याज्ञवल्क्यः “फालाहृतमपि ज्ञेयं यो न
 कुर्यान्न कारयेत् । स प्रदायः क्षपफलं ज्ञेयमन्येन कार-
 येत्” । यद्यपि फालाहृतं किञ्चिद् हृत्वेन विदारितं
 सम्यग्वीजावापयोग्यं न भवति तथाप्यक्षपेत्तस्य फलं
 यावत् तत्तोत्पत्तियोग्यं सामानादिकल्पितं तावदसौ
 स्त्रासिने दापनीयः तच्च पूर्वकर्षकादाश्चद्याऽपरेण कार-
 येत् । व्यासोऽपि “ज्ञेयं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न
 च कारयेत् । स्त्रासिने स शर्दं दाप्यो राज्ञे दण्डश्च तत्-
 समम्” । शर्दं ज्ञेयफलम् । तत्समं तदनुकूपमि-
 त्यर्थः । स्त्रासिपादां ज्ञेयफलमपि कियदित्याका-
 ङ्क्षायां स एवाह “चिरावसन्ने दशमं क्षप्यमाणे तथा-
 एकम् । सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात् परिकल्प्यं यथा-
 स्थिति” इति । चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे ज्ञेये-
 ऽहमिदं क्षपामीत्यूरीकृत्योपेक्षिते सामान्येथास्थिति
 ज्ञेयस्थित्यनुसारेणैतावदतोत्पत्तुं योग्यमिति परि-
 कल्प्य ज्ञेयस्त्रासिने तस्य दशमभागं, क्षप्यमाणे स्वचि-
 रावसन्ने स्त्रीकृत्यानुपेक्षिते तु षष्ठसं भागं सुसंस्कृते तृपे-
 क्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । यस्तु ज्ञेयस्त्रासिनः

सामर्थ्यवैकल्यदिनाऽङ्गखिलावस्थां प्राप्ते चेतो
स्वास्थ्यनिवारतः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति
तदा स चेतोस्त्राग्निने फलं न दापनीयः । किन्तु तस्य
फलं स्वयमेव गृह्णीयादित्याह नारदः “अशक्तप्रो-
नष्टेषु चेतिकेष्वातिनिवारितः । चेतं चेद्विहरेत् कश्चि-
दश्रुवीत स तत्फलम्” । प्रेता मृताः नष्टाः कुलचिदु-
गता इति चिरमपरिचिताः । चेतिकेषु चेतोस्त्राग्निषु
तेन चेतोस्त्राग्निना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैव विधाय
कर्षादिखिलभञ्जनार्थं व्ययं दत्त्वा स्त्रीयं चेतं प्राप्नुमिति
स एवाह “विजिघ्रमाणे चेतो त्वं चेतिकः पुनराव्रजेत्
खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा चेतोस्त्राग्निना” । अङ्ग-
खिलावस्था कदा चेतस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां स एवाह
“संवत्सरेणाङ्गखिलसीहितं वत्सरेस्त्रिभिः । पञ्चवर्षा-
वसन्तानु चेतं स्थापयिष्ये” । कर्षणरहितं संवरे-
णाङ्गखिलं भवति यत्प्रसाध्यं भवति वर्षत्रये तु ईहितं
खिलं महायत्प्रसाध्यं भवति । वर्षपञ्चके न ईहितं
चेतम् अटवीतुल्यं स्थात् अतिदुष्कर्मं भवेदित्यर्थः ।
खिलभञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्यं चेतोस्त्राग्निने
चेतफलस्याप्तौ भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्त्राग्निने देयः
अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव प्राप्नुयाम् । चेतं च वर्षाष्टका-
नन्तरन्तस्त्राग्निने देयम् । तथा च कात्यायनः “अश-
क्तितो न दद्याच्च खिलार्थे यः कृतो व्ययः । तदष्टभाग-
हीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात्” इति । “वर्षाष्टको स
भोक्ता स्थाप्यतः स्त्राग्निने तु तत् इति” ।

सीर पु० सि-रक् प्र० । १ छत्र्यं मेदि० २ अर्कहृत्ते ३ हृत्ते च
अमरः संज्ञायां कन् । शिशुमारो शब्दमा० [रजनकन्दे ।
सीरध्वज पु० सीरोहलः तच्चिह्नो ध्वजो यस्य । चन्द्रवर्ण्यो
सीरपाणि पु० सीरः हलः पाणौ यस्य । बलदेवे अमरः ।
सीरिन् पु० सीरोहलोऽस्यस्यायुधत्वेन इति । बलरामे हला०
सीलन्द पु० मत्स्यभेदे (सीलिन्दा) “सीलन्धः स्नेहलो वृष्यो
विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आसवात-
करश्च सः” भावप्र० ।

सी(से)वन न० सिव-ल्युट् नि० वा दीर्घः । सीवने तन्तु-
सलाने (सेवोयान) अमरः २ लिङ्गमण्डपस्थलत्वे स्त्री
हेमच० डीप् ।

सीस न० सि-क्लिप् प्र० । सी-क कर्म० । (सीमे) धातुभेदे
हेमच० नागशब्दे ४००८ प्र० तद्गुणादि दृश्यम् । स्वार्थे
क । तलार्थे अमरः ।

सीहृण्ड पु० सिङ्गण्ड+प्र० दीर्घः । सीहीहृत्ते राजनि० ।
सु अव्य० सु-ङु । १ पूजायाम् २ अतिशये अमरः । ३ हृच्छे
४ अनुमतौ ५ मृच्छो मेदि० ६ अनायासे च अनेकार्थको० ।
पूजायामस्य नोपसर्गत्वम् तेन सुस्तुतमित्यादौ न प्रत्वम् ।
अतिशयादौ तु सुष्टुत इत्यादि । गण्यरत्नेऽर्थविशेषा-
वृत्तिकमेष्टोदाहृतम् यथा “सु प्रशंसानुमतिपूजाश-
वच्छशुभेषु । सु रूपः सुकृतं सुसाधुः सुतप्तः सुदुःकरं
सुगन्धः” ।

सुकाण्डका स्त्री सुङ् कण्डकोऽस्याः । एतज्जुमायाम् राजनि०
सुकाण्डु स्त्री सु+कण्डु+यक् डु । कण्डुरोगे (चुलकाना)
शब्दर० ।

सुकान्द पु० शोभनः कन्दोऽस्य । १ केशरौ राजनि० २ शो-
भनकन्दयुक्ते त्रि० संज्ञायां क । ३ पलाण्डौ अमरः ।
४ वाराहीकन्दे ५ धरणीकन्दे राजनि० ।

सुकान्दिन् पु० शोभनः हितकरः कन्दोऽस्यस्य इति । मूरण्ये
(ओल) राजनि० । [६१३ ख०]

सुकान्यका स्त्री शय्यातिष्ठपकन्यायां व्यवनर्षिपत्न्याम् भाग०
सुकरा स्त्री सुखेन क्रियते दुह्यते वा सु+क-खल् । १ सुशो-
लायां गवि अमरः २ सुखसाध्ये त्रि० ।

सुकर्णक पु० सुङ् कर्णं इव कन्दोऽस्य कप् । १ हस्तिकन्दे
राजनि० २ शोभनकर्णयुक्ते त्रि० ।

सुकर्णिका स्त्री सुङ्-कर्णाविव एषान्यस्याः कप् अत इ-
त्त्वम् । सूषिकपण्याम् शब्दर० ।

सुकर्णी स्त्री सुङ् कर्णाविव पञ्चाग्न्यस्याः डीप् । इन्द्रवारु-
ण्याम् (राखालशशा) राजनि० ।

सुकर्मन् पु० सुङ् कर्म यच्चात् प्र० । १ विष्कम्भादिषु मध्ये
सप्तमे योगे ज्यो० २ शोभनकृत्ययुक्ते त्रि० ३ विश्वकर्मा
पु० मेदि० प्रा० सं० ५ शोभने कृत्ये न० ।

सुकल पु० सुङ् कल्यते ख्यायतेऽसौ सु+कलि+यच् । दाहत्व-
भोजवित्वादिना १ विख्याते जने अमरः । प्रा० सं० २ सुन्दर-
मधुराव्यक्तशब्दयुक्ते त्रि० प्रा० सं० सुन्दरे कलशब्दे पु० ।

सुकाण्ड पु० सुङ् काण्डोऽस्य । १ कारवेक्षे राजनि० २ सु-
न्दरकाण्डयुक्ते वृक्षे च ३ काण्डोरुवतायां स्त्री डीप् ।
स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

सुकाण्डिन् पु० सुकाण्ड+अस्यर्थे इति । भ्रमरे राजनि० ।

सुकामा स्त्री सुङ् कास्यतेऽसौ सु+कम-कर्माणि यच् । १ ताव-
माणावतायाम् राजनि० । २ शोभनकासविषये त्रि० ।

सुकालुका स्त्री सु+कल-लप् स्वार्थे क । डोडीचुमे राजनि०

सुकाष्ठ न० सुष्ठु काष्ठं यस्य प्रा० व० । देवदासकाष्ठे शकाष्ठक-
दल्यम् शकटक्याञ्च स्त्री राजनि० । प्रा० व० । ४शोभने
काष्ठे च ।

सुकुन्दक पु० सु+कुदि-खुल् । पलायुषो यन्दर० ।

सुकुन्दन स्त्री० सु+कुदि-ल्यु । वर्वरे राजनि० ।

सुकुमारा न० सु+कुमार-अच् । १जातीवृक्षे २नव-
मालिकायाम् शकटल्या ४पुष्पायां ५मालत्याञ्च राजनि० ।
६सतिकोमले त्रि० । प्रा० व० । ७मुन्दरकुमारावस्थान्विते
त्रि० स्त्रियां ङीप् । ८नवममालिकायां ९पुण्ड्रौ पु० मेदि० ।
१०वनचम्पकौ ११क्षेत्रे १२श्यामाके च पु० राजनि० संज्ञायां
कन् । सुकुमारक तमालपत्रे न० । शाखौ पु० राजनि० ।

सुकुत् त्रि० सु+क-क्तिप् । १पुण्यकारके जटा० २धार्मिके
जने त्रिका० ।

सुकुत न० सु+क-क्त । १पुण्ये धर्मं अमरः २शुभे
३सुविहिते त्रि० मेदि० । ४सुकर्मणि न० ।

सुकृति स्त्री सु+कृ-क्तिप् । १पुण्ये २सङ्कले २सत्कर्मणि च
सुकृतिन् त्रि० सुकृतमनेन इष्टा० इति । १पुण्यशीले अमरः
२शुभयुक्ते मेदि० । ३सत्कर्मयुते च स्त्रियां ङीप् ।

सुकैसर पु० सुष्ठु कैसरो यस्य । वीजपूरे राजनि० ।

सुकोली स्त्री प्रा० व० । जीरकाकोल्याम् रत्नमा० ।

सुकोषक पु० सुष्ठु कोषोऽस्य कप् । कोषास्त्रे राजनि० ।

सुख सुखसम्पादने अट० चु० उभ० सक० सेट् । सुखयति-ते
असुसुखत्-त । अनेकाचकत्वेन न प्रोपदेशः ।

सुख न० सुख-अच् । १पुण्यजन्ये आनन्दे गुणभेदे अमरः
२अनुकूलवेदनीये यदनुभवाय चित्तमनुकूलं भवति तस्मिन्
अर्थे तच्च आलम्भं इति नैयायिकादयः । चित्त-
धर्म इति साङ्ख्यदयः । सुखयतीति अच्, सुखमस्यास्ति
अच् वा । ३सुखारके ४सुखिनि च त्रि० । ५वरुणपूयां
स्त्री ६सर्गे मेदि० । “यत्र दुःखेन सम्मिश्रं न च यस्त-
जननरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं खःपदा-
सदम्” इत्या दुःखासम्मिश्रसुखस्यै खर्गपदार्थत्वेनाभि-
धानात् तस्य सुखविशेषात्मकत्वात् तथात्वम् । ७वृद्धि-
नामोषधी राजनि० । सुखत्वं तु जातिभेदः तल्लक्षणन्तु
काव्यभावत्वम् अन्ये ज्ञानधीनञ्चाविषयत्वे सति भावत्वमिति
यावत् दुःखाभावस्य काव्यत्वेऽपि तस्य भावत्वा-
भावाच्चातिव्याप्तिः । “सुखं तु जगतामेव काव्यं
धर्मेण जन्यते” भाषा० । तथाच धर्मासम्भाविका-
ण्यजन्यगुणत्वं तल्लक्षणमिति फलितोऽर्थः । सुखदुःखयोः

परस्परभिन्नत्वे कारणादिकं कथा० सू० हृत्योर्दृशितं यथा
“इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधान् मिथः सुखदुःखोरथा-
न्तरभावः” कथा० सू० । “आत्मगुणानां कारणतोभेद-
व्युत्पादनं दशभाष्यायार्थः, तत्र “आत्मशरीरेन्द्रियाद्य-
बुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्”
इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्थानभिधानात्
दुःखाभिन्नमेव सुखमिति स्वरूपनिरासार्थं सुखदुःखयो-
रेव प्रथमं भेदमाह “सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्था-
न्तरभावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कृत इत्यत आह
इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्टमात्रं सकृच्चन्दन-
वन्दितादि, अनिष्टमनिष्टमात्रमचिकण्टकादि, तद्वृक्षं
यत्करणं तस्य विशेषज्ञेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्य-
वैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सदा-
नस्थानलक्षणात् नह्येककिञ्चात्मन्येकदा सुखदुःखयो-
रनुभवः । चकारादनयोः कार्यभेदं भेदकं ससृज्जिनोति,
तथा हि अनुप्रपञ्चमिदं नयनं सदादि सुखस्य, दैन्य-
सुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः ।
तदुक्तं प्रशस्ताचार्यैः “अनुप्रपञ्चकणं सुखं खगा-
द्यभिप्रेतविषयसामान्ये सति इष्टोत्पत्तीन्द्रियार्थसंज्ञि-
कषां प्रमादपेक्षादात्मनसोः संयोगादाद्यदनुप्रपञ्चाभि-
प्रवृत्तयनादिप्रसादजनकसुखयते तत् सुखम्” इति ।
तदिदमतीतेषु सकृच्चन्दनादिषु स्मृतिजननागतेषु सङ्क-
ल्पजम् । गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुख-
मपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति” सू० ।
“तत्र सुखं चतुर्विधं वैशद्यिकसाभिमानिकं ज्ञानोरथिकम्
आभ्यासिकञ्चेति” उप० वृत्तिः । आद्यं विषयेन्द्रियसा-
क्षात्कारजन्यं, द्वितीयं राजाधिपत्यपाण्डित्यगर्वादिजन्यं,
तृतीयं विषयध्यानजन्यम् चतुर्थं स्वर्यादिनमस्कारायासा-
दिजन्यं लाघवरूपमिति ।
पात० सू० वैशद्यिकसुखानां परिणामदुःखत्वादिति
दुःखत्वं व्यपस्यापितं वैराग्यार्थं यथा
“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधान् दुःखमेव
सर्वं विवेकिनः” सू० । “सर्वस्यायं रागानुविद्धस्येतना-
चेतनसाधनाधीनसुखाहंभव इति तत्सक्ति रागजः
कर्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि सृजति चेति
द्वेषमोहकताऽप्यस्ति । तथा चोक्तम् “नाहं हृत्तु भूता-
न्युपभोगः सम्भवतीति” हिंसाकरोऽप्यस्ति शारीरः
कर्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम् । या भोगे-

चिन्द्रियाणां हप्नेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्याद-
 लुपशान्तिस्तद् दुःखम् । न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन
 वैदृष्याणां कर्तुं शक्यं कस्माद् यतो भोगाभ्यास-
 मनुविद्वन्ने रागाः कौशल्यानि चेन्द्रियाणामिति
 तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं
 दृष्टिकविप्रभीत इवाशीविप्रेण दष्टो यः सुखार्थी विप्र-
 याननुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति । एषा
 परिणामदुःखता नाम प्रतिकूलता सुखावस्थायामपि यो-
 गिनमेव क्लिप्नाति । अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वे-
 षातुविद्वज्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापातुभव इति । त-
 त्वास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थ-
 मानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः पर-
 मनुष्टङ्गात्युपहन्ति चेति परानुष्टङ्गपीड्यां धर्मा-
 धर्मातुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्नोद्वाह्य भवती-
 त्येषा तापदुःखतोच्यते । का पुनः संस्कारदुःखता ।
 सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःख-
 संस्काराशय इति एवं कर्मस्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे
 दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादिदुःख-
 चोतोविप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलतात्मकत्वादुद्देजयति
 कस्मात् अक्षिपत्नकल्यो हि विद्वानिति यथोपातन्तु-
 रक्षिपत्ने न्यस्तः स्पर्शनं दुःखयति नान्येषु गात्राव-
 येषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपत्नकल्यो योगिन-
 मेव क्लिप्नन्ति नेतरम् इतरन्तु स्वकर्मापहृतं दुःखमुपा-
 त्तमुपात्तं त्यजन्त्यजन्त्यक्तमुपादानम् अनादिवा-
 सनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्वज्मिवावि-
 द्याया हातव्य एवाहङ्कारमकारानुपातितं जातं
 जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्तिपर्वोपस्थापा अनु-
 ज्वलन्ते तदेवमनादिदुःखचोतसा व्यूहप्रमानमात्मानं
 भूतप्तामञ्ज दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारिणं सम्यग्दर्शनं
 शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव
 सर्वं विवेकिनः । प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः
 परस्परानुपहृतन्नीभूताः शान्तं घोरं ब्रूहं वा प्रत्ययं
 त्रिगुणमेव प्रारभन्ते चलच्च गुणवृत्तिमिति क्षिप्रपरि-
 ष्यामि चित्तवृत्तिरूपातिशयादुद्देज्यतिशयाच्च परस्परेण
 विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्तन्ते एव-
 मेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपाजितसुखदुःखमोहप्रत्यया
 इति सर्वं सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्तेषु
 विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिनं सा ।

“तच्च सुखं नित्यं जन्यचेति वेदान्तिनः । तत्र विषय-
 संपर्कात् वैषयिकं सुखं जन्यम्, ब्रह्मस्वरूपं सुखं नित्यमिति
 तदेतन्मतं सुक्तिवादे मणिकता निराकृतम् यथा
 “न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः । सा हि न नित्या
 मुक्तशरीरिणोरविशेषापातात् नोत्पाद्या तद्धेतुशरी-
 राद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधा-
 रणात् निःसंसारदशायां तद्धेतुसामान्ये बाधकाभा-
 वात् । अतएव सर्गादौ शरीरकल्पना । किं वा तज्ज-
 नकं न तावदात्मनः संयोगः तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजन-
 कत्वात् विषयमात्रापेक्षेण तु संसारदशायामपि तद-
 भिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजोधर्मः सहकारी तस्योत्पन्न-
 भावत्वेन विनाशित्वेऽपरत्वं निवृत्त्यापत्तेः न च तज्ज-
 न्याभिव्यक्तिरनन्ता तस्या अपि तत एव नाशात् । अथ
 तत्त्वज्ञानात् स्ववासनमिष्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृ-
 त्त्याद्यभावाद्ब्रह्मधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयादु-
 दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तस्या-
 नन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना
 तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च । न च मोक्षादि-
 प्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः । न च
 नित्ये सुखे मानमस्ति “नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म”
 “मानन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि”
 श्रुतिर्मानमिति चेन्न उपजननापायवतो ज्ञानसुखयो-
 रहं जानात्यहं सुखीति अभिन्नत्वेनानुभूयमानयो-
 र्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् । अथ सुखस्य ब्रह्मा-
 भेदबोधनादेवायोन्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थ-
 त्वेन नित्यसुखमिदं स्मर्यन् न तु नित्यसुखे विद्वे
 तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोध-
 यित्वा तदभिन्नं बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैक-
 वाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभि-
 न्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगो-
 चरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवे वात्मनोऽप्य-
 नुभवो न स्यात् । अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत
 एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभव-
 सामय्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति
 मत्वर्थीयोचप्रत्ययान्तत्वेनानन्दं बोध्यते नाभेदः, अन्यथा
 नपुंसकत्वानुपपत्तेः । एतेन ब्रह्मादितत्त्वसाक्षात्कारा-
 दविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्ग-
 वर्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् स्वप्रकाशसुखात्मक-

ज्ञानो नित्यत्वे सुखसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुष-
प्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्या-
निवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् अविद्या यदि मिथ्या-
ज्ञानमयान्तरं वा अभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतर-
त्वेन तद्विद्वत्तेरपुरुषार्थत्वात्” ।

तत्र दुःखाभावस्यैव परमप्रयोजनत्वं न सुखस्येति व्य-
स्थापितं यथा

“ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानिस्तुत्या-
यव्ययत्वात् न च बद्धतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि
प्रेक्षावज्ज्येयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेतुत्वात्
सुखस्य निरूपणीयत्वविषयत्वात् अन्यथा दुःखानुविद्ध-
तया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेन्न सुखमनु-
द्दिश्यापि दुःखभीरुणां दुःखाभावदशायां सुखमस्ती-
त्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेः वैपरीत्यस्यापि सम्भवे
सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां
सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं
तस्माद्विवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बद्धतरदुःखानु-
विद्धस्य सुखस्योद्दिश्य “शिरोमदीयं यदि यातु यात्विति,
कृत्वा परदारोक्ष्यपि प्रवर्त्तमानाः “वरं वृन्दावनेऽरण्ये”
इत्यादि वदन्तोनात्माधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽ-
स्मिन् संसारापारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कि-
यन्ती सुखसुखदोतिका कुपितफणफणामण्डलच्छाया-
प्रतिममिदमिति मन्यमानाः सुखमपि हासमिच्छन्ति
तेऽत्माधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुष-
ार्थता हीयते कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरु-
षार्थत्वात् । अथवा “दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थ-
तयेष्यते । न हि सूक्ष्माद्यवस्यार्थं प्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः,
पुरुषार्थत्वं सुखवज्ज्ञायमानं नियमात् न च सुक्ति-
ज्ञानं सम्भवतीति न हि दुःखाभावं जानीयामित्यु-
द्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे सा भूदित्युद्दिश्य स्वतो
दुःखाभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानान्तु स्वरकारणाधीनं
न तु पुरुषार्थतोपयोगि सुखी स्वाभित्युद्दिश्य प्रव-
र्त्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न
तद्व्यगमः तस्यानावशप्रकृत्यान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च ।
किञ्च बद्धतरदुःखजर्जरकलेवरादुःखाभावस्योद्दिश्य मरणे
ऽपि प्रवर्त्तमाना वृश्चले न च मरणे तस्य ज्ञान-
शक्तिः न ते विवेकिन इति चेन्न पुरुषार्थत्वे विवेकानु-
पयोगात्” ।

तच्च सुखं चित्तधर्मोऽपि व्यध्यस्ततया प्रतिविम्बरूपेण वा
व्यात्मनि वर्त्तते इति सांख्या वेदान्तिनश्च । व्यात्मगुण
इति नैयायिकाः । उदुःखाभावे । भारवाहकस्य भाराप-
गमे सुखो संवृत्तोऽहमिति प्रत्ययस्य दुःखाभावविषय-
तयोपगमात् ।

सुखङ्करी स्त्री सुखङ्करोति-ङ-खच्-सम् च ङोप् । १जी-
वन्तीवृत्ते राजनि० । २सुखकारके ति० ।

सुखङ्गुण पु० गुण क-सम् । शिवखट्वाङ्गे त्रिका० ।

सुखचार पु० सुख सुखकारक चारो यस्य । उत्तमाश्चे शब्दमा०

सुखजात ति० जातं सुखमस्य परनिपातः । जातानन्दे
“सुखजातः सुरापीत” भट्टिः ।

सुखद पु० सुखं ददाति दा-क । १विष्णौ विष्णु स० । “विंशत्य-
क्षरसंयुक्तो भ्रूः सुखदसंज्ञकः । षट्कारावीरयोर्ज्ञेयो गुरु-
णैकेन मण्डितः” संगी-उक्ते २भुवभेदे । ३सुखदातरि ति०
४स्रगवेद्यायां स्त्री शब्दरत्ना० । ५शमीवृत्ते स्त्री राजनि० ।

सुखदोद्या स्त्री सुखेन दोद्या दुह-गयत् । क्लेशं विना
दोहनीयायां गवि हेमच० सुखसंदोद्याप्यत्र ।

सुखभाज् ति० सुखं भजते भज-णिच् । सुखयुक्ते । [राजनि०

सुखमोदा स्त्री सुखः सुखकरो मादो यस्याः । सङ्गकीवृत्ते
सुखरात्रि स्त्री सुखा सुखकरी रात्रिर्यस्याम् । आश्विना-
मावास्यायाम् दीपान्वितामावास्यायाम् । चल्काशब्दे
१२७१ पु० दृश्यम् ।

सुखरात्रिका स्त्री सुखा रात्रिर्यस्याः ५००कप् । दीपान्विता-
मावास्यायां पूज्यायां लक्ष्म्याम् दीपान्वितासुपक्रमस्य “पूज-
नीया तदा लक्ष्मीर्विन्देया सुखरात्रिका” ज्योतिर्वचनम् ।
कवभावे सुखरात्रिरप्यत्र “आख्याता भूतले देवि !
सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” इति दीपान्वितामावास्याया
लक्ष्मीपूजनमन्त्रः ।

सुखवर्चक पु० सुखं वच्चेयति लक्ष्मीपयति वर्च-णिच्-एवल् ।
सर्जिकाक्षारे (साजिमाटी) क्वरः ।

सुखवर्चस् पु० सुखं सुखकरं वर्चो यस्य । सर्जिकाक्षारे
(साजिमाटी) राजनि० । [फलप्रधानवृत्ते रत्नमा० ।

सुखवास पु० सुखः सुखकरो वासो गन्धो यस्य । (तरुज्ज)

सुखवासन पु० सुखं सुखकरं वासनं गन्धो यस्य । सुख-
वासनगन्धद्रव्ये शब्दर० । [सुखकरावासे ।

सुखाधार पु० सुखानामाधारः । खर्गं शब्दर० । कर्म० ।

सुखायत पु० सुखेनायस्यते आ+यस-क्त । विनीताश्चे शब्दमा०

सुखायन पु० सुखेनायतेऽनेन कय-ल्युट् । सुविनीताश्चे शब्दमा०

सुखावह त्रि० सुखसावहति जनयति आ+वह-ञच् ।
सुखजनके ।

सुखाश पु० सुखा सुखकरी आशा यस्मिन् । १ वरुणे सुखेना-
श्र्यते अश-ञच् । २ राजतिनिशे दृष्टे ३ सुखभोज्ये त्रि०
मेदि० भावे ञच् । सुखभोजने स्वार्थे क । सुखाशने,
(शशा) राजतिनिशदृष्टे च पु० । [प्रधाने दृष्टे शब्दच०

सुखाशन पु० सुखेनाश्र्यते अश-कर्मेणि ल्युट् । (शशा) फल
सुखोत्सव पु० सुखस्तत्कर दृष्टो यस्मात् पू० । १ पत्यो त्रिका०
कर्म० । २ आनन्दकारके दृष्टवे पु० ।

सुखोदक न० कर्म० । सुखकरे उष्णोदके रत्नमा० ।

सुखोर्जिक पु० सुखस्य ऊर्जः दृष्टिरस्यस्य टन् । सर्जिका-
जारे (साजिमाटि) राजनि० । [२ सुगमे त्रि०

सुग न० सुष्ठु गच्छति नियति गम-ङ् । १ विष्टायाम् शब्दच०

सुगत पु० सुष्ठु गच्छति जानाति गम-कर्त्तरि-क्त । १ बुद्धे
अमरः । २ सुगतियुते त्रि० ।

सुगन्ध पु० सुष्ठु गन्धोऽस्य न इत् । १ गन्धद्वये २ सुद्रुजीरके
रत्नमा० ३ नीलोत्पले ४ चन्दने राजनि० भावमा० ।
५ पत्न्यर्थे ६ रक्तशिखौ ७ गन्धके दचणके ८ भूषणे च पु०
राजनि० । ९ सुगन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि० । "गन्ध-
स्येत्त्वं तदेवात्यगृह्णात्" उक्तेः सप्तवायेनैव गन्धवत्त्वे इत्
आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि० को० ।

सुगन्धक न० सुष्ठु गन्धोऽस्य कप् । १ रक्ततुलस्यां २ गन्धके
रत्नमा० ३ नागरङ्गे त्रिका० ४ कर्कोटप्राञ्च राजनि० ।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धं पत्रमस्याः । रुद्रजटायाम् राजनि०

सुगन्धभूषण न० कर्म० । गन्धद्वये राजनि० ।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः । १ खलपक्षिन्याम्
२ राज्ञायाञ्च राजनि० ।

सुगन्ध स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्तप्रायाः अच् । १ राज्ञायां अमरः
२ शट्पां शब्दर० ३ वन्याकर्कोटप्राञ्च ४ रुद्रजटायाम् ५ ना-
कुल्यां ६ शतपुष्पायां ७ नवमालिकायां ८ दक्षार्णयूथिकायां
९ पृष्ठायां १० वल्लक्यां गन्धपत्रायां १२ माधव्यां राजनि०
१३ अनन्तायां १४ तुलस्यां १५ मातुलङ्गके च रत्नमा० ।

सुगन्धामलक न० सुगन्धैः सर्वैर्बधिरगणैर्युक्तमामलकम् ।

"सर्वैर्बधिरमायुक्ताः शुष्कास्त्वामलकत्वचः । यदा
तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः" राजनि० उक्ते
सर्वैर्बधिरयुक्ते शुष्के आमलकफलके ।

सुगन्धि पु० सुष्ठु गन्धः अस्य वा इत्समा० । इदमन्ते सुरभी
अमरः । २ सुगन्धयुक्ते अमरः ३ एकवालुके ४ सुकायां

५ कशेरौ ६ गन्धद्वये ७ धान्यके दपिप्पलीमूले च राजनि०
स्वार्थे क । कक्षारे शब्दर० गौरखर्णे पुष्करमूले सुर-
पर्णे उद्योरे राजनि० । महाशालौ हेमच० । गन्धके
तास्ते च पु० राजनि० ।

सुगन्धिकुसुम पु० सुगन्धि कुसुमं यस्य । १ पीतकरवीरे
राजनि० २ सुगन्धयुक्तपुष्पयुते त्रि० ३ पृष्ठायां स्त्री जटा०
कर्म० । ४ गन्धनि पुष्पे न० ।

सुगन्धित्रिफला स्त्री त्रयवयवं त्रिसिराकं वा फलं त्रिफलं
सुगन्ध त्रिफलमस्यस्याः शाब्दशेन अच् । जातीफले
२ पुगफले ३ नववृक्षत्रिकाफले च राजनि० ।

सुगन्धिमूल न० सुगन्ध मूलमस्य । उद्योरे (वेना) राजनि०

सुगन्धिमूर्षिका स्त्री सुगन्धः विराधिलक्षण्या दुर्गन्धिः
मूर्षकाः कुकुन्द्यां (कुक्क) राजनि० ।

सुगहन त्रि० पा० स० । अचतिनिविष्टे कुम्बायां स्त्री रमानायः ।

सुगहनावृति स्त्री कर्म० । यज्ञस्थाने स्वादिदर्शनवारण्या
निविष्टे वेष्टने कुम्बायाम् अमरः ।

सुगृह पुंस्त्री सुष्ठु गृहं यस्य । १ चक्षुस्त्रिचक्षुणे (वावुह)
हेमच० स्त्री ङीष् कर्म० । २ सुन्दरे गृहे न० ।

सुगृहीतनामन् पु० सुगृहीतं प्रातः काले आरणीयं नाम
यस्य । प्रातः आरणीयनामके पुगृहीतीर्त्तौ जने त्रिका० ।

सुग्रन्धि पु० सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य । १ चोरकदृष्टे राजनि० २ सु-
न्दरग्रन्थियुते त्रि० ।

सुग्रीव पु० सुष्ठु ग्रीवाऽस्य । १ श्रीकृष्णस्याग्रे २ सूर्यपुत्रे
वानरेन्द्रे च मेदि० । ३ सुन्दरग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां
ङीष् २ कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु० ।

सुग्रीवेश पु० इत् । श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

सुचक्षुस् पु० सुष्ठु चक्षुरिव कक्षस्य । १ उडुन्दरे जटा०
२ शोभनलोचनयुक्ते त्रि० प्रा० स० । शोभने नेत्रे न० ।

सुचक्षुका स्त्री सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः कप् । महा-
चक्षुशाके राजनि० ।

सुचरिता स्त्री सुष्ठु चरितं यस्याः । पतिव्रतायां स्त्रियाम्
अमरः २ सुचरितयुते त्रि० प्रा० स० । ३ सुचरिते न० ।

सुचर्मान् पु० सुष्ठु चर्माव वल्लकस्य । १ भूजदृष्टे राजनि०
२ सुन्दरचर्मायुते त्रि० । प्रा० स० । ३ सुन्दरे चर्मणि न० ।

सुचित्रक पुंस्त्री सुचित्रेण कायति कौ-क । सुष्ठु चित्रवर्णे यस्य
कप् वा । १ सुन्दरचक्षुणे २ चित्रवर्णे च शब्दर० स्त्रियां
ङीष् । ३ सुचित्रवर्णयुते त्रि० स्त्रियां टाप् । [राजनि०

सुचित्रवीजा स्त्री सुचितं विचितं बीजं यस्याः । विडम्बायां

सुचित्रा स्त्री प्रा०स० । १चिभटायां राजनि० । २विचित्रे लि० ।
सुचिर न० प्रा०स० । १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहु-
कालभवे लि० । [२बहुकालजीविनि लि० ।

सुचिरायुस् पु० सुचिरं बहुकालिकमायुर्यस्य । १देवे शब्दर०
सुचेलक पु० प्रा०स० । १सुख्यवस्त्रे अमरः । सुष्ठु चेलोऽस्य
कप् । २सुख्यवस्त्रधरे लि० । [स० । २सुन्दरे जले न० ।

सुजल न० शोभनं जलं यस्मात् ५ व० । १कमले राजनि० प्रा०
सुजल्प पु० “यत्नार्जावात् सर्गास्मीर्थं सदैव्यं सञ्चपा-
लम् । सोत्कण्ठश्च हरिः स्पृष्टः स सुजल्यो निगद्यते”
उज्ज्वलभाषितान्ति वाक्यभेदे ।

सुजाता स्त्री सु+जन-क्त । १तव्याम् राजनि० २मनोज्ञे लि०
सुजीवन्ती स्त्री प्रा०स० । स्वर्णजीवन्याम् राजनि० ।

सु(षु)ष्ट अनादरे च० उ० सक० सेट् । सुष्ठुयति ते अस्सु-
ष्टुत् त । प्रोपदेश एव न्यायः ।

सुत पुंस्त्री० सु-क्त । १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमरः । सा च
३दुरालभायां शब्दच० । ४उत्पन्ने ५सम्बद्धे इनिष्पीडिते
च लि० । ७पार्थिवे पु० मैदि० ।

सु(स्)तक न० सु-(स्)-भावे क्त सु(स्)तं जननं तस्मादागतम्
कन् । १जननाशौचे २अशौचमात्रे च “सुनके स्तुतके
तथा” “मातृश्च स्तुतकं तत् स्यात्” इति च स्तुतिः ।

सुतजीवक पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल् ।
पुत्रजीवकवृत्ते राजनि० ।

सुतनु (नू) पुंस्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्याः वा जङ् । १नाय्याम्
राजनि० । “सुतनु ! सत्यमलङ्कारणाय ते” माघः प्रा०स० ।
२सुन्दरकाययुते लि० । प्रा०स० । ३सुन्दरे काये स्त्री
सुखान्तः । ४अत्यन्तसूक्ष्मे लि० स्त्रियां वा ङीष् ।

सुतपस् पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि । १सूत्र्ये सि०को०
२अर्कवृत्ते सुष्ठु तपोऽस्य । २सुनौ पु० । ३सुन्दर-
तपोयुक्ते लि० । प्रा०स० । ४सुन्दरे तपसि न० ।

सुतपादिका सुताः संहताः पादाः मूलान्यस्याः कप्
कापि अत इत्थम् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

सुतराम् अव्य० सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आसु । अवधारितायस्य
अतिशयौचित्ये “धेन्वा तदध्यासितकातराख्या निरीक्ष्य-
माणः सुतरां दयालुः” रघुः । अत्र कातराख्या धेन्वा
दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयौचित्यम् ।

सुतकारी स्त्री सुतर्कसृज्यति सृ-अण् ङीष् । देवदासी-
लतायाम् राजनि० ।

सुतर्हन् पुंस्त्री० सुष्ठु तर्हति रवेण विरहिणस् सु+उद-

ल्यु । कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

सुतल पुंन० सुष्ठु तलं यत् । १पातालभेदे पातालशब्दे
४२६६ पु० दृश्यम् । २अट्टालिकावम्भभेदे पु० मैदि० ।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः । सम्-
पुत्रप्रसविल्लग्राम् स्त्रियां त्रिका० ।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव । १मूषकपण्याम्
अमरः इत० । २पुत्रपङ्क्तौ च ।

सुतहिवुकयोग पु० “सुतहिवुकवियद्विलम्बधर्मे अमरगुरु-
र्यादि दानवार्चितो वा । यदशुभसपयाति तच्छुभं स्यात्”
ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुतहिवुकाऽदिस्थिते
यहभेदरूपे योगे । [श्रौते ४दौ हले च पु० ।

सुतात्मजा स्त्री इत० । १पौत्र्यां २दौहित्र्याश्च अमरः

सुतिक्त पु० प्रा०स० । १पपटे (क्षेतपापड्) । राजनि० । २अत्यन्त-
तक्ते लि० । ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० । सञ्ज्ञायां कन् ।
पारिमह्ये जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा० ।

सुतीक्ष्ण पु० प्रा०स० । १शोभाञ्जनवृत्ते जटा० । २श्वेतशोभाञ्जने
राजनि० । ३सुनिभेदे च “सुतीक्ष्णसुनिकेतनम्” भट्टिः ।
४अत्युपे लि० ।

सुतुङ्ग पु० प्रा०स० । १नारिकेलवृत्ते हारा० ज्योतिषोक्ते
महाणाम् उच्चराशिस्थेषु २अश्वभेदेषु च उच्चशब्दे १५८
पु० दृश्यम् । २अतिशयोक्ते लि० ।

सुतेजन पु० सु+तिज-ल्यु । १धन्विन वृत्ते भावप्र० ।

सुतेजस् पु० सुष्ठु तेजोऽस्य । १आदित्यभक्तायाम् राजनि० ।
२शोभनतेजोयुक्ते लि० । ३जैनभेदे पु० हेमच० ।

सुतेला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ व० । महाज्योतिष्मती
लतायाम् राजनि० । [अमरः । दीर्घादिः तत्पार्थं रुद्रः ।

सु(स्)तामन् पु० सुष्ठु तायते सु+तृ-मनिन् प्रथो० । इन्द्रे
सुवन् पु० सुनोति सा सु-भूते कनिष् । १क्षताभिषेके क्षत-
यज्ञार्थज्ञाने अमरः । २क्षतसोमनिष्पीडने च ।

सुद शोभायां सौ० प० सक० सेट् इति । सुन्दति अस्सु-
न्दीत् । सौत्वत्वेन न प्रोपदेशः । [राजनि० ।

सुदधिका पु० सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्यस्य ठन् । दग्धानामवृत्ते
सुदण्ड पु० सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ व० । वेले राजनि० ।

सुदण्डिका स्त्री सुदण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ण्वुल् ।
१गोरण्याम् । (गोरक्षचाकुले) राजनि० । २सुदण्डयुतायां
स्त्रियाञ्च ।

सुदत् पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्तादेशः । १शोभनदन्त-
युक्तवयस्के गजादौ २युवत्यां स्त्री ङीष् । “सुदती-

जनमञ्जनापितैः" नैष० । वयोभिन्ने तु सुदन इत्येव
सुन्दरदनयुते नटादौ सि० कौ० ।

सुदर्भा स्त्री सु+ढभ-कर्मणि घञ् । १इक्षुदभांठञ्चे राजनि० ।
सुङ् दुर्भो यत् । २सुन्दरकुशयुक्ते लि० ।

सुदर्शन पु० सुङ् दृश्यते खलर्थे युच् । १विष्णुचक्रे २मेरौ
३जम्बुद्वीपे मेदि० । (पद्मगुल्लु) ४बताभेदे स्त्री रत्नमा०
५आज्ञायाम् ६अधोभिभेदे च स्त्री ७इन्द्रपुरे न० मेदि०
दक्षसरावत्यां विष्णुः स्त्री ङीप् । ८जिनभेदे हेमच० ।

सुदर्शनचक्रं च सर्वदेवतेजोभिः शिवेन निर्माय विष्णवे
दत्तं यथोक्तं पद्मपु० चत्तरख० १४५ अ० । "यद्य विष्णु सुखा
देवाः स्मृतेर्जांसि ददुस्तदा । तान्यैक्यं वै गतानीशो दृष्ट्वा
रुञ्चासुचक्षहः । तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रसुत्त-
मम् । चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालासालातिभीषणम्" ।

"ततः प्रीतः प्रभुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् । प्रत्यक्षं
तैजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्" वासनपु० ७६ अ०

सुदर्शनचूर्णं न० चूर्णरूपौघधभेदे

"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी । त्रिकटु
पल्यिकं सूयं गुडूची धन्वयासकः । कटुका पर्पटो सखं
लायमाया च बालुकम् । निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयटी
च बत्सकः । यवानोन्द्रयो भागीं शिपुवीजं सुरा-
ड्रुजा । वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ।
शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा । चित्तकं
देवकाष्ठञ्च चव्यं पल्लं पटोलजम् । जीवकर्षभकौ चैव
लवङ्गं वंशलोचना । पुण्डरीकञ्च काकोली पल्लवं जाति
पल्लवम् । ताक्षीशपल्लमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अङ्गुलिं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः । एतत्
सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषलयापहम् । ज्वरांसि नि-
शिबान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा । पृथग्द्वन्वा-
गन्तुजांसि छादयान् विषमज्वरान् । सन्निपातोद्भवां-
चापि सान्धानपि नाशयेत् । शीतादीनपि दाहादीन्
कोष्ठं तन्द्रां भ्रमं हृषाम् । कासं वासञ्च पाण्डुञ्च ह-
ड्गं कामलां तथा । त्रिकटुहृत्कटीजानुपार्श्वमूलञ्च
नाशयेत् । शीतास्त्रुना पिबेदेतत्सर्वज्वरनिवृत्तये । सु-
दर्शनं यथा चक्रं दानवान् विनाशनम् । तद्वज्रराणां
सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्" । पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि
दद्यात् । भाग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्रभावे
रुटिकां दद्यात् । तगराभावे कुष्ठं देयम् । जीव-
कर्षभयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् । पुण्ड-

रीकं श्वेतकमलम् । काकोल्याभावे अश्वगन्धमूलं दद्यात् ।
ताक्षीशपल्लकाभावे खर्चताक्षी प्रदीयते" भावप्र० ।

सुदल पु० सुङ् दलान्यस्य । क्षीरमोरटादौ रत्नमा० २शाख-
पण्यां स्त्री राजनि० ।

सुदामन् पु० सुङ् ददाति दा-मनिन् । १मेघे २पर्वतभेदे
(इरावत् पर्वत) मेदि० । सुदाम्नाकादिक् अण् ङीप् सौ-
दामनी तडिति अमरः । २गोपभेदे ४समुद्रे ५देरा-
वते गजे त्रिका० पुराणप्रसिद्धे श्रीकृष्णमित्ते ६विप्रभेदे
च ७शोभनदातरि लि० । राजगृहसमीपस्थे दनदीभेदे
स्त्री रामा० अयो० ७० सर्गः । तत्र वा ङीप् ङाप् च ।
सुदाम्नी सुदामा वा ।

सुदाय पु० सुङ् दीयते सु+दा-कर्मणि घञ् । १यौतुकप्रसा-
दादिना स्त्रियै देये धने । सौदायिकशब्दे दृश्यम् । सुङ्
दायो यस्य । २पितृप्रभृतौ ज्ञातौ ।

सुदार पु० सुङ् दारु यत् । परिपातपर्वते त्रिका० । [रमा
सुदि अव्य० स्वरा० सुङ् दीयति सु+द्व-ङि । शुक्रपक्षे मनो-
सुदिन न० प्रा० स० । १प्रशस्तदिवसे । २प्रशस्ते लि० । [सि० कौ०
सुदिनाह न० सुदिनं प्रशस्तमहः टच्च्समा० । प्रशस्तदिवसे
सुदीर्घधर्मा स्त्री सुदीर्घः अतिविस्तीर्णो धर्मो गुणविशेषो
यस्याः केवलत्वाभावाच्चानिच्च्समा० ङाप् । अस्मनपगणौ
शब्दच० सुदीर्घो धर्मो यस्याः । सुदीर्घधर्मेति पाठान्तरं
तत्त्वार्थे । [इत्त्वम् । वात्तां कुभेदे रत्नमा० ।

सुदीर्घफलिका स्त्री सुदीर्घं फलं यस्याः कप् कापि अत
सुदीर्घा स्त्री प्रा० स० । चीनाकर्कश्याम् राजनि० ।

सुदूर लि० प्रा० स० । अतिदूरे अमरः ।

सुद्युम्न पु० वैश्वस्यतमसुपुले इडाशब्दे ६२१ पृ० दृश्यम् ।

सुधन्वन् लि० सुङ् धनुर्वस्य अनङ्च्समा० । १सुन्दरेधनुर्भरे ।
२साव्याहवश्ये नृपभेदे हरिवं० १२ अ० । ३श्वाङ्गिरसे
हनिभेदे भा० स० ६६ अ० । ४अनन्ते नागे ५विश्वकर्माय
च पु० मेदि० ।

सुधन्वाचार्य्य पु० "वैश्यान्तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य्य एव
च । कार्ष्णस्य विजया च मैत्रः शात्त्वत एव च"
मनूक्ते ब्राह्म्यवैश्यात्सवर्णाजाते जातिभेदे । [पु० उणा० ।

सुधर्मन् स्त्री सु+धृ-मनिन् । १देवभायाम् २कुटुम्बिनि च
सुधर्मा स्त्री सुङ् धर्मो यस्याः अनिच्च्समा० वा ङाप् । देवस-
भायाम् अमरः । गोरा० ङीप् सुधर्मीत्ययत् । अमरटीका
सुधा स्त्री सुङ् धीयते पीयते अर्थ्यते वा धे धा-वा क ।
१अश्वते अमरः २लेपनद्रव्ये (कलिकुन) ३सूयायाम्

४ क्ष. द्यां ५ गङ्गायाम् इदृशकायां मेदि. ७ विद्युति दरसे
८ जले १० धातुग्राम् नानार्थको. ११ हरीतक्याम् १२ मधुनि
शब्दच. १३ शालपत्रांश्च राजनि. ।

सुधांशु पु० सुधेवाहुदकाः अंगवोऽस्य । १ चन्द्रे २ कपूर्रे च
अमरः । सुधाकरादयोऽप्यत्र । [वासिते तैले राजनि. ।

सुधांशुतैल न० सुधांशुना कपूर्रेण वासितं तैलम् । कपूर्-
सुधांशुरत्न न० इत० । भौक्तिके राजनि० तस्य चन्द्रप्रियत्वा-
त्तथात्वम् । अष्टयज्ञशब्दे २७६३ पु० दृश्यम् ।

सुधाङ्ग पु० सुधेवाप्यायनमङ्गमस्य । १ चन्द्रे त्रिका० २ कपूर्रे च
सुधाजीविन् पु० सुधां लेपनद्रव्यमाजीवति आ+जीव-णिनि
पल्लवगुह्ये लेपके (राज) त्रिका० । [पात्रे च ।

सुधाधार पु० इत० । १ चन्द्रे शब्दर० २ कपूर्रे ३ कृष्णधार-
सुधानिधि पु० सुधां निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि
इत० । १ चन्द्रे शब्दर० २ कपूर्रे च । [क्षुहीदृजे ।

सुधापयस् पु० सुधां लेपनद्रव्यमिव शुभ्रं पयो निर्यासोऽस्य ।
सुधाभुज् पु० सुधां भुक्तवान् भुज-भूते क्तिप् । देवे हेमच० ।
सुधाभृत्सृति पु० सुधां भ्रियते प्रयते स्रियते वाऽनेन भृ-
सू-वा क्तिच् । १ यज्ञे २ चन्द्रे मेदि० ३ कपूर्रे च ।

सुधामय न० सुधात्मकं लेपनद्रव्यात्मकं वा प्राच्ये मयट् ।
२ राजभवने सोधे शब्दर० । अमृतवदाहुदकवाक्कादौ
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुधामोदक पु० सुधेव मोदयति सुद-णिच्-एवल् । १ यथास-
शर्करायाम् २ कपूर्रे च राजनि० ।

सुधावर्षिन् पु० सुधां वर्षति वृष-णिनि । १ चन्द्रे २ कपूर्रे
३ ब्रह्मणि च शब्दर० ४ बुद्धभेदे त्रिका० ।

सुधावास पु० इत० । १ चन्द्रे २ कपूर्रे च । सुधाया इव
वासो गम्यो यस्याः । लघुष्याम् राजनि० ।

सुधासिन्धु पु० सुधामयः सिन्धुः । अमृतसमुद्रे राजनि० ।
सुधास्त्रवा स्त्री सुधां स्रवति स्रु-स्रच् । १ रुदन्तीवृत्ते
राजनि० २ उपलिङ्गायाञ्च (आलजिभ) त्रिका० ।

सुधाहर पु० सुधां हरति हृ-अच् । गवडे शब्दर० भा०
आ० १२ अ० दृश्यम् । सुधाहारकादयोऽप्यत्र । [रायसु० ।

सुधिति पुंस्त्री० सु+धा-क्तिच् न ह्यदेशः । १ कुठारे सुधितौ
सुधी पु० सुष्ठु धीर्यस्य । १ पण्डिते । सुष्ठु धीः प्रा० स० ।

२ सुन्दरबुद्धौ स्त्री । सुष्ठु ध्यायति सु+ध्या क्तिप् नि० ।
३ सुवृद्धियुक्ते त्रि० । [राजनि० ।

सुधूम पु० सुष्ठु धूमः संतापो यस्य । स्नादुनामगन्धद्रव्ये
सुधोद्भव पु० सुधया सह सुधाया वा उद्भवति उद्+भू-अच् ।

१ धन्वन्तरौ वैद्यराजे ससुद्रमन्यने हि तस्य सुधाकमण्डलु-
सहिततयोपक्षेस्तथात्वम् । २ हरितक्यां स्त्री त्रिका०
“पपात विन्दुर्मेदिन्यामिन्द्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्या
ससुत्यन्ना सप्तजातिर्हरीतकी” भावप्र० उक्ते स्त्रियाः सुधा-
विन्दुजातत्वात् तथात्वम् ।

सुनन्द न० सुष्ठु नन्दयति सु+नन्द-अच् । १ बलरामसुषले शब्द-
भा० २ श्रीकृष्णपार्श्वचरभेदे भाग० १० । ८८ अ० १३ राजन्द्-
भेदे च । ४ अत्यानन्दयुक्ते त्रि० शब्दर० ५ गोरोचनायाम्,
इत्तमायाम् स्त्री मेदि० एवम् ७ उमासखीभेदे शब्दभा०
८ नाय्याम् विश्वः ९ अर्कपत्तोवृत्ते च (इधेरमृच) स्त्री
रत्नभा० ।

सुनयन पुंस्त्री० सुष्ठु नयने अस्य । १ श्वेते शब्दच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २ नाय्यां स्त्री टाप् । ३ शोभननेत्युक्ते
त्रि० स्त्रियां बह्वचकत्वात् टाप् । [शब्दच० ।

सुनाकृत पु० सुष्ठु न अकृतः नजो नलोपाभावः । कपूर्रेके
सुनाभ पु० सुष्ठु नाभिरस्य अचसमा० । मैनाकपर्वते त्रिका० ।
सुनामदादशी स्त्री व्रतभेदे व्रतशब्दे ५०६६ पु० दृश्यम् ।

सुनार पु० सुष्ठु नालमस्य लस्य रः । १ सपांशु शुनीस्तन्ये
३ कलविद्धे खगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

सुनालक पु० सुष्ठु नालेन कायति कै-क । १ वकटके शब्दच०
२ सुन्दरनालयुक्ते त्रि० ।

सुनासिका स्त्री सुष्ठु नासाऽस्यस्य ठन् । १ काकनासायाम्
राजनि० । प्रा० स० । २ सुन्दरनासिकायाम् स्त्री ।

सुनासी शीर पु० सुष्ठु नासी(शी)रः अपगमैव्यं यस्य ।
इन्द्रे अमरः ।

सुनासी शीर्य्य पु० सुना(शी)सीरो देवताऽस्य यत् । यज्ञ-
भेदे । छ । सुना(शी)सीरीवोऽप्यत्र । स च चातुर्मास-
यागपर्वभेदः कात्या० श्रौ० ५ । १६ कण्डिकायास्ततः ।
कात्यायनशब्दे १८२० पु० दृश्यम् । “न वैश्वदेवीये न
सुनासीर्य्ये” श्रुतिः । [शिके त्रिका० कण् तत्वेव अमरः ।

सुनिष्णु न० सुष्ठु निष्णुं खत्रो यस्यात् एव० । (सुसुनि)
सुनिष्ठस् त्रि० सु+निस्+तप-क्त पत्वम् । अत्यन्तोद्दीप्ते

सुनीति स्त्री सुष्ठु नीतिः यस्याः । उत्तानपादस्य पत्राभेदे
१ ध्रुवसातरि । २ सुन्दरनीतियुक्ते त्रि० । प्रा० स० ।

३ शोभनायां नीतौ स्त्री । [संक्षिप्त०
सुनीय त्रि० सु+नी-यक् । १ धर्मशीले उणादिको० २ विद्वे

सुनील न० प्रा० स० । १ मणिभेदे (नीलम) २ दाडिले
राजनि० ३ सुन्दरनीलवर्णे पु० । ४ तद्वति त्रि० । ५ अ-

तस्याम् इत्यपराजितायां उजरतीत्ये च स्त्री राजनि०
सुनीलक पु० सुनील इव कायति कै-क । १नीलभट्टराजे
२नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि० ।

सुन्द पु० १देवभेदे उपसुन्दशब्दे १३३७ पु० दृशप्रम् । २वानर-
भेदे रामा० ब० ४७ स० । ३राजसभेदे रामा० बा० २० स० ।

सुन्दर ति० सु० चन्द-अरन्-शक० । १मनोहरे अमरः स्त्रियां
ङीप् सा च २उत्तमस्त्रियां शत्रिपुरसुन्दर्यां देव्याञ्च ।
३कामदेवे ५दृष्टभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि० । ६योगिनी-
भेदे स्त्री तन्त्रम् "अयुजोयंदि सौ जगौ, युजोः । सभ-
रा ल्गौ यदि सुन्दरी तदा" छन्दो० चत्ते ७अर्द्धसमे
वृत्तभेदे स्त्री । व० र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता ।

सुपक्व पु० सुन्दरं पच्यते सु० पच-क्त तस्य वः । १शोभनाच्चे
शब्दच० । २सुन्दरपरिणते ति० । [पाके द्रव्यमात्रे ।

सुपच ति० मुक्तं सत् सुखेन पच्यते पच-कर्मणि खल् । लघु-
सुपच न० सुष्ठु पच्यमानम् । १तेजपत्ने शब्दच० । २आदित्यपत्ने
पु० । ३पञ्चवाह्ये राजनि० । ४सुन्दरपत्नयुक्ते ति० ।
५रुद्रजटायां इशतावर्यां ७पालङ्गां दशस्यां ८शाल-
पण्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुपत्नक पु० सुष्ठु पत्नं पचोऽस्य कप् । १शोभाञ्जनवृत्ते
२जलकायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम् ।

सुपथ पु० सुष्ठु पन्थाः प्रा० स० वा अच० समा० । १सहस्रानि २सदा-
चारे च सुष्ठु पन्था यत्न अच० समा० । ३सुन्दरपथयुक्ते ति० ।

सुपथिन् पु० प्रा० स० वा ससासान्नाभावः । सत्पथे शब्दर०
सुपन्थाः । [ति० ।

सुपथ्या स्त्री प्रा० स० । १श्वेतचिल्लीवृत्ते राजनि० । २शोभनपथ्ये
सुपथ्या स्त्री सुष्ठु पद्यते पद-म । १वचायाम् शब्दच० । प्रा० व० ।
२पद्मिन्यां स्त्री ।

सुपर्ण पु० सुष्ठु पर्णं पत्नं पचो वा यस्य । १गरुडे अमरः
२सुन्दरपर्णयुक्ते ति० । ३स्वर्णचूडखगे पु० स्त्री० स्त्रियां
ङीप् । ४कृतमालवृत्ते पु० मेदि० । ५नागकेशरे पु० तिका० । कप्
सुपर्णक । आरग्वधे वृत्ते सप्तकदम्बजटे जटा० गरुडे च
हेमच० । शालपण्यां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां
वाक्त्र्यां स्त्री कापि अत इत्त्वम् ।

सुपर्णकेतु पु० सुपर्णो गरुडः केतुर्यस्य । विष्णौ चला० ।

सुपर्णी स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गोरा० ङीप् । १पद्मिन्यां सुपर्णी
गरुडेऽस्यस्या अच० गोरा० ङीप् । २गरुडमातरि च मेदि० ।

सुपर्णीतनय पु० इत० । गरुडे चला० ।

सुपर्वन् पु० सुष्ठु पर्व यस्य । १देवे अमरः २वाये श्वंशे ३धूमे

च मेदि० । प्रा० स० । ५सुन्दरे पर्वणि न० । [राजनि०
सुपर्वा स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच० टाप् । श्वेतद्वार्याम्
सुपाक्य न० सुपाकाय हितम् यत् । १विडम्बवधे राजनि० ।

सुपार्श्व पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य । १मल्लवधे (पाकुड) वृत्तभेदे
२सम्प्रातिपुत्रे विडम्बभेदे च राजनि० । ३सुन्दरपार्श्वभित्ते
ति० । ४भेरोरुत्तरस्थविष्कम्भपर्वते पु० धान्यशैलशब्दे १८८२
पु० दृशप्रम् । संज्ञायां कन् । १गर्दभाण्डवृत्ते पु० अमरः ।

सुपिङ्गला स्त्री प्रा० स० । १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्याञ्च राजनि० ।

सुपीत न० प्रा० स० । १गर्जरे (गौजर) राजनि० । २सुन्दर-
पीतवर्णे पु० इतद्वति ति० । [राजनि० ।

सुपुट पु० सुष्ठु पुटमस्य । १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे च
सुपुत्रिका स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पत्नः यस्याः कप् अत इत्त्वम् ।

जलकायाम् (तिलोपोका) राजनि० । [राजनि० ।

सुपुष्करा स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच० । स्थलपद्मिन्याम्

सुपुष्प न० प्रा० स० । १लवङ्गकुसुमे शब्दच० । २प्रपौण्डरीके
३आह्वये ४तले राजनि० । ५स्त्रीणां राजसि च "सुपुष्प-
राकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" श्रामास्तवः । सुष्ठु
पुष्पमस्य कप् । (पालतामान्दार) वृत्ते । पाटलायां
स्त्री राजनि० अत इत्त्वम् ।

सुपुष्पी स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीप् । १श्वेतापराजितायां
२शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्पां ५जीर्ण-
फल्गुनां राजनि० । ६कदल्यां शब्दच० ।

सुपूर पु० सुष्ठु पूर्यते सु० पूर-क । वीजपूरे राजनि० ।

सुपूरक पु० सुष्ठु पूरयति पूर-खुल् । वकवृत्ते रत्नमा० ।

सुप् स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुप्पर्यन्ते प्रत्ययभेदे ।

सुप्त न० स्वप-भावे क्त संप्रसारणम् । १निद्रायां २शयने च
३सुसुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त । ४निद्रिते ति० ।

"लुधितस्तृधितः कामी विद्याधीं लक्षकारकः । भा०
गङ्गारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् । मज्जिका
अमरः सुप्तो राजा वै बालकस्तथा । परश्चापि च सू-
खं च सप्त सुप्ताश्च बाधयेत्" नीतिहारः ।

सुसाधातक ति० इत० । हिंसे ति० क्ता० ।

सुसजन पु० सुप्तो जनो यस्य । १अर्द्धरात्रे जटा० । कर्म० ।
२निद्रिते लोके च ।

सुप्ति स्त्री स्वप-कृत् । १शयने २निद्रायाम् ३स्वप्ने च "क-
रोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्" नैष० । ४स्वर्गतायां पूर्विकस्ते
मेदि० ।

सुप्रतिभा स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ५व० । १सुरायाम् प्रा०

स० । २७ज्जवायां वृद्धौ । ६व० । शतद्वति त्रि० ।

सुप्रतिष्ठा स्त्री प्रा०स० । १प्रशंसायाम् । ६व० । २तद्वति त्रि० ।

१पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका"
ह०र० । [राजनि० । २प्रशंसिते त्रि० ।

सुप्रतिष्ठित पु० सु+प्रति+स्था-क्त प्रत्ययत्वे । १छन्दोस्वरद्वये

सुप्रतीक पु० सुष्ठु प्रतीकं यस्य । ईशानकोणस्थिते दिग्गजे
अमरः । २शिवे श्कासे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० ।

४सुन्दरे अङ्गे न० ।

सुप्रभा स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र०

२वाङ्मयां राजनि० । ३सुन्दरीप्रियुते त्रि० । प्रा० स० ।

४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५शुक्लवस्त्रे हेमच० । ६सरस्वती-
नदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४६ पु० दृश्यम् ।

सुप्रभात न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रातःकाले शतत्रय पाठ-
माङ्गल्यवाक्ये च । [व्यासपाठवयुक्ते हेमच० ।

सुप्रयुक्तशर पु० सुप्रयुक्तः शरो येन । शीघ्रद्वये वाणभोचना-

सुप्रयोगविशिख पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो
विशिखो यस्य । शीघ्रद्वये वाणभोक्षणशीघ्रतारूपपाठव-
युक्ते भरतः ।

सुप्रलाप पु० सु+प्र+लप-घञ् । सुवचने अमरः ।

सुप्रसन्न पु० सु+प्र+सद-क्त । १कुबेरे शब्दच० । २व्यतिप्रसाद-
युक्ते त्रि० । सञ्ज्ञायां कन् । कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

सुप्रसरा स्त्री सु+प्र+सृ-घञ् । १प्रसारणायं लतायाम्
राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

सुप्रसाद पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे त्रिका०
प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

सुफल पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाहिने २वदरे ३सङ्गे ४कर्ण-
कारे राजनि० । ५कपिल्ये शब्दच० । ६सुन्दरफलयुते त्रि० ।
७सुन्दराश्रयां दक्षिणाश्रयां एकद्वयां १०कपिलश्रयायां
११काश्याश्रयां स्त्री राजनि० ।

सुफेन न० प्रा० स० । सुसुप्तेने राजनि० ।

सुबन्ध पु० सुखेन वध्यतेऽसौ बन्ध-घञ् । तिलद्वये शब्दच० ।

सुभग पु० सुष्ठु भगः साहाय्यादिः यस्य । १चम्पके २अशोक-
३रक्ताश्वत्थे ४तट्टके च राजनि० । ५सुदृश्ये ६प्रिये भेदे ।

७शोभनैश्वर्ययुक्ते च त्रि० । दक्षैवतीसुतायां ८शाल-

पण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलद्रुवायां १२तुलसी १३प्र-

यङ्गौ १४कल्लूयां १५खल्वकदल्यां स्त्री राजनि० । १६वन-

मञ्जिकायां शब्दर० । १७प्रतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री ।

सुभगाया अपत्यं ढक् इगञ्च । सौभाग्येनेय तदपत्ये पुंस्त्री ।

सुभगभावुक त्रि० सुभगः सुभगो भवति भू-चक्षुषं खु-
कञ् सुभ च । प्रियम्न विष्णौ सि०कौ० । [अमरः ।

सुभगासुत पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । सौभाग्येनेये

सुभङ्ग पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भनृज-
कर्मणि घञ् । नारिकेलद्वये जटा० ।

सुभट पु० प्रा०स० । सुन्दरबोद्धरि ।

सुभद्र पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । ६व० ।

२राजभेदे हेमच० । ३शोभनसङ्गलयुते त्रि० । ४श्यामा-

लतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकण्ठस्य भगिन्याश्च स्त्री ।

कप् । सुभद्रक देवरये शब्दर० । विल्वद्वये च पु०शब्दच० ।

सुभद्राणी स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति ध्या+नी-ङ गौरा०

ङीष् णत्वम् । त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा० ।

सुभद्रेश पु० इत० । अर्जुने हेमच० । सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र ।

सुभाञ्जन पु० सुष्ठु भाति भा-क कर्म० । शोभाञ्जनद्वये
द्विरूपकोषः । [प्रचुराञ्जयुते देशकालादौ ।

सुभिच्च त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पथ्याप्राप्तत्वात् ।

सुभिच्चा स्त्री सुष्ठु भिच्छते याच्यतेऽसौ सु+भिच्-घ । घातृ-
प्रथिकायाम् (धादफुल) अमरः ।

सुभीरक पु० सुष्ठु भीः दुभीः तामीरयति विरहिणम् ईर-
णवल् । पलाशद्वये हारा० ।

सुभूति पु० सुष्ठु भवति सु+भू-क्तिच् । १पण्डितभेदे प्रा०स० ।

२सुन्दरविभूतौ स्त्री । ६व० । शतद्वति त्रि०कप् । ४विल्व-

द्वये पु० राजनि० । [चक्रवर्तिभेदे हेमच० ।

सुभूम पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्तवीर्ये जिनानां

सुभृश न० सुष्ठु शृगम् । १अतिशये दास्ये । २तद्वति त्रि० ।

सुभ्रु(भ्रू) स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्याः वा जङ् । १नाय्याम् २सु-
न्दरभ्रूयुक्ते त्रि० ।

सुभ न० सुष्ठु मीयतेऽदः सु-मा-घञर्थे क । १पृष्णे भरतः ।

सु-मङ् । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० चणा० ।

सुमङ्गला स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ५व० । (नाकङ्कहाता)

द्वये रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् । "सु-

मङ्गलीरियं वधूः" इति श्रुतिः ।

सुमति त्रि० सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुते २कल्किमातरि
विष्णुयमभः पत्न्यां स्त्री । ३कर्तृमातरि च स्त्री हेमच० ।

प्रा०स० । ३सुन्दरायां वृद्धौ स्त्री । [द्वये त्रिका० ।

सुमदन पु० सुष्ठु मदयति कोकिलान् मद-णिच्-ल्यु । व्याख-

सुमदात्मजा स्त्री सुमद कात्मज इवास्याः अणस्यः नु त्रिका०

सुमधुर न० प्रा०स० । १कल्यनिप्रियवाक्ये अमरः । २शान्तद-

वाक्ये च । श्रुतिमधुररसे शतद्वयुक्ते त्रि० जीवशाके पु०
राजनि० । [शब्दमा० श्रमनोहरे त्रि० शब्दर०]
सुमन पु० सुष्ठु सन्त्यते मन-अप् । गोधूमे अमरः । श्रुचुरे
सुमनःपत्तिका स्त्री सुमनसः जात्या इव पत्तमस्याः कप्
अत इत्वम् । जातोपत्तिकायाम् राजनि० ।
सुमनःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १ क-
पिल्ये शब्दच० । इत० । २ जातोफले न० ।
सुमनस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १ पुष्पे अमरः ।
व० व० इत्यन्ते "किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः" इति
रसगङ्गाधरः । २ मातृत्वां स्त्री अमरः श्रमशक्तचित्तयुक्ते
त्रि० प्रा० स० । ३ प्रशान्ते मनसि न० । इव० । ५ देवे
पु० अमरः । इण्यङिते मेदि० । ७ पुत्तिकरञ्जे शब्दमा० दनिन्वे
हमहाकरञ्जे १ गोधूमे १ शतपत्त्र्यां स्त्री राजनि० ।
सुमना स्त्री सुष्ठु सन्त्यते मन-अप् । मातृतीव्रत्वे शब्दर० ।
सुमनोरजस् न० इत० । पुष्पयूबो परागे अमरः ।
सुमन्तु पु० सु+मन+तुन् । १ अथर्ववेदाध्यायिनि आसशिष्ये
सुनिभेदे "अथर्वान्द्विरवामासोत् सुमन्तुर्दोषयो सुनिः"
भाग० ११४ अ० । अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य । २ अत्यन्ताप-
राधयुक्ते त्रि० । ३ दग्धराधवारथो रासा० । ४ कल्किदेवस्य
ज्येष्ठभातरि कल्किपु० ।
सुमित्रा स्त्री १ ब्रह्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २ सुन्दर-
मित्रयुक्ते त्रि० । ३ अर्चद्भेदे पु० हेमच० । ४ सुरधराजपुत्रे
नृपभेदे विष्णु पु० । ४ क० २२ अ० ।
सुमुख पु० सुष्ठु सुखमस्मात् यस्य वा । १ शाकभेदे २ गणेशे
३ नागभेदे ४ गरुडपुत्रभेदे च शब्दर० । ५ शिताजके ७ वर्करे
वनवर्करिकायाञ्च राजनि० । ६ सुप्रसन्नवदने १ मनोहरे
च त्रि० । स्त्रियां ङीष् । ११ नखजतभेदे शब्दर० ।
सुमुष्टि पु० सु+सुव-कर्त्तरि क्तिच् । विषमुष्टिद्वये राजनि० ।
सुमूल पु० सुष्ठु सुबलमस्य । १ श्वेतशोभाञ्जने राजनि० । २ शाब-
पण्यां १ पुष्पिण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ३ सुन्दर-
मूलयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । गर्जरे न० राजनि० ।
सुमेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् एव० । १ सुझट्ये राजनि०
इव० । २ सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।
सुमेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा अस्याः एव० अविच्यसमा० । १ ज्यो-
तिष्मत्तां लतायाम् । इव० । २ सुन्दरमेधायुक्ते त्रि० मेदि० ।
सुमेह पु० प्रा० स० । १ पर्वतभेदे अमरः । जम्बुद्वीपशब्दे
२०४५ पृ० दृश्यम् । २ जपसाक्षात्तानास्त्रयुटिकायाञ्च
तत्त्वम् ।

सुल्पलुण्ठ पु० कर्पूरके शब्दच० । [वाणिनि पु० व० व० ।
सुभ(न्ना) पु० सुभ-अच् पृषो० । १ देशभेदे शब्दर० २ तद्देश-
सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु, यासुनं प्रियत्वेनास्यस्य
अच् । १ विष्णो २ वत्सराजे ३ प्रासादविशेषे ४ पर्वतभेदे
हेमच० । ४ मेवभेदे च मेदि० ।
सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । छतराङ्ग-
राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका० । [२ सूयै १ पण्डिते च ।
सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १ देवे अमरः ।
सुरकता स्त्री शत० । १ युद्ध्याम् राजनि० २ देवनिर्मिते त्रि०
सुरक्तक पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १ कौपास्त्रे २ खर्ण-
गैरिके च राजनि० ।
सुरगुरु पु० इत० । वृद्धस्ततो त्रिका० ।
सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामणीः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।
सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् एव० । १ हिङ्गुले २ पत्तङ्गे
(वर्णकमादि) प्रा० स० । ३ नागरङ्गे ४ गर्तभेदे (सिंह) च पु०
राजनि० । [राजनि०]
सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रङ्गनं यस्मात् एव० कर्म० । गैरिके
सुरङ्गा स्त्री ख-अङ्गच् नि० (सिंह) सन्धो ह्रस्वा० ।
२ कैवर्तिकायाम् राजनि० ।
सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गो रङ्गनं यस्याः एव० कप् अत
इत्वम् । १ मूर्धायाम् राजनि० ।
सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः एव० गौरा० ङीष् । १ काक-
नासायाम् राजनि० । २ रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।
सुरज्येष्ठ पु० ७ त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।
सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-लुङ् । सुवाके त्रिका०
सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १ स्त्रीपुंसयोः सङ्गमरूपे रस-
भेदे मेदि० । सु-रम-कर्त्तरि क्त । २ अत्यन्तरते त्रि० ३ द-
यालो चारुन्दरी ।
सुरतताली स्त्री सुरतं ताडयति तड-णिच्-अथ गौरा०
ङीष् । १ द्रव्यां २ गिरःस्रजि च मेदि० ।
सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तड् । १ देवसमूहे २ देवत्वे
च मेदि० । सु+रम-क्त । २ अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।
सुरताङ्ग पु० सुरतस्याङ्गमत्र । सुरपुञ्जाने राजनि० ।
सुरतोषक पु० इत० । १ कौस्तुभमयौ शब्दर० । २ देवतोषके त्रि०
सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवन्धे नृपभेदे "सुरथो नास
राजाऽभूत्" देवीमा० । २ सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।
सुरदाक न० सुरप्रियं सुरलोकपथ्यन्तसंस्कृतं वा वञ्च्यत्वा
दाक । देवदास्ये रत्नमा० ।

सुरदीविका स्त्री सुराणां दीविकेव । गङ्गायाम् अमरः
सुरवायादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीवाङ्मादकत्वात् । तल्लस्याम्
राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुमः । १देवदारुणि २देवनले च
सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष-क्रिप् । १असुरे अमरः
२देवद्वेष्टरि त्रि० ।

सुरधनुस् न० इत० । इन्द्रधनुषि जटाधरः ।

सुरधूप पु० सुरप्रियो धूपः । रात्रे (धुना) राजनि० । [प्यत्र
सुरन(ण)दी स्त्री इत० रात्र्यत्वं । गङ्गायां सुरधुन्वाद्यो-
सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृत्ते राजनि० ।

सुरनिम्बगा स्त्री इत० । गङ्गायाम् अमरः ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० इत० । इन्द्रे अमरः सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पत्न्या इव गत्याधारत्वात् अचसमा० ।
आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुरप्रियं पर्णमस्य । सुगन्धिके कोषधिभेदे
सुरपर्णिक पु० सुरप्रियं पर्णं शाक० तदस्यस्य ठक् ।

१सुरपञ्चगे राजनि० २पञ्चगे स्त्री हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्याः ङीष् । पलाशीवृत्ते

सुरपादप पु० इत० । कल्यवृत्ते सुरवृत्तादयोऽप्यत्र ।

सुरपुत्राग पु० सुरप्रियः पुत्रागः । पुत्रागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री इत० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनग्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० इत० । १अग्न्यवृत्ते राजनि० । २वृहस्पतो
३इन्द्रे च ४जात्यां ५खर्षकदल्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सुर+भ-इत् । १खर्ष २गन्धाश्लिनि च शब्दर०

३सुन्दरे ४साधुगन्धे पु० धरणिः ५सुगन्धे अमरः ६चम्पके

७जातोफले दन्तसन्ने कृतो भेदि० "स सुरभिं सुरभिं

सुमनोभरैरिति" भाषः । ८शशीवृत्ते ९कदम्बे १०कण-

शुगुणौ ११गन्धवृत्ते १२वृत्तवृत्ते १३रात्रे राजनि०

१४चैत्रे मासि १५पण्डिते धरणिः १७गन्धकले पु०

शब्दर० । १८शङ्खक्यां १९वृहजटायां २०मातृकाभेदे २१गवि

२२सु(सु)रायां स्त्री भेदि० २३यनमालिकायां २४तल-

खां २५प्राच्यां स्त्री राजनि० २६पृथिव्यां २७गर्भां सातरि

च स्त्री वा ङीष् १२८सङ्ख्ययुक्ते २९सुनोदरे त्रि० भेदि०

३०विख्याते ३१भीरे च त्रि० धरणिः । सुरभिश्च कथ्यप-

रलोभेदः । "सुरभिर्विजिता जैव ताञ्जा कोधवशा इरा"

हरिवं ३२० कथ्यपपत्नीकथने । तस्याश्च द्वे कन्ये रो-

हिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरो राजन् ! सुरभिर्वै व्य-

जायत । रोहिणीं चैव भद्रां तु गन्धर्वीं च राजसूताम् ।

रोहिण्यां जज्ञिरे गावः गन्धर्वां वाजिनः सुराः"

भा० व्या० ६६२० तस्याश्च रोहिणीरूपगोमातृजन-

नात् गोमातृत्वेन । ब्रह्मैव प्र० ४४२० । "गवामघ्निहाह-

देवो गवामाद्या गवां प्रकृष्टः । गवां प्रधाना सुरभी गो-

ढोके सा समुद्भवा" इति गवादावसुक्तम् । सर्वतः स्त्रियां

वा ङीष् । [कदल्यां वृत्ते राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+कार्थे क । (चापाकृता) खर्ष-

सुरभित्वच् स्त्री सुरभिः त्वच् यस्याः । स्यूलेखायां राजनि०

सुरभिदार पु० सुरभि दार यस्याः । सरलवृत्ते राजनि० ।

सुरभिपत्ता स्त्री सुरभि पत्न्यस्याः । १जम्बूवृत्ते २राज-

जम्बूवृत्ते च राजनि० । [क्षिनि] शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १शुद्धत्वचि (दार-

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभिः स्रवो निष्यन्दो यस्याः । सल्लक्याम्

राजनि० सुरभिरसाप्यत्र ।

सुरभूतह पु० सुरप्रियः भूतहः देवदारुवृत्ते भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । त्वय्याम् (वर्षक-

माटि) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्याः । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरप्रियः ऋषिः । नारदादिषु ऋषिषु अमरः ।

ऋषिशब्दे १४५२२० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महालतातिष्ठत्याम् राजनि०

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला-क । १गङ्गायां

हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोकः वासस्थानादिः । १खर्षे अमरः ।

सुरभुवनादयोऽप्यत्र ।

[अमरः ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मन् गत्याधारत्वात् । आकाशे

सुरवर्त्तमा स्त्री इत० । अत्र तद्वर्त्तयाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तल्लस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री इत० । १असुरे शब्दर० । २सुरविरोधिनि त्रि०

सुररिपुपञ्चतयोऽप्यत्र ।

सुरमत्तु पु० इत० । असुरे हला० ।

सुरशाखिन् पु० इत० । कल्यवृत्ते जटा० ।

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्मणां राजनि० ।

सुरस न० सुखेन रस्यते सु+रस-घञर्थे कर्मणि क । १शोले

२सल्ले ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारो पु० शब्दर० । ५भोचरसे

राजनि० । प्रा० स० । इच्छादौ रसे । इव० । ७ सुखाद-
रसयुक्ते ति० । दल्लखां पुं स्त्री० । हराक्षायां १० नाग-
मातरि स्त्री मेदि० । ११ निम्बेयायां शब्द० च० । १२ ब्राह्म्यां
रत्नमा० । १३ महाशताब्द्यां च स्त्री राजनि० । नाग-
माता च कथ्यपपत्नीभेदः । “अतिर्दिर्दिर्दुस्त्यैव अरिष्टा
सुरसा खसा” तत्पत्नीकथने हरिवं० शब्द० । “सुर-
सायाः सचक्षन्तु सर्पाणामसितौजसां । अनेक-
सिरसां तस्यां खेचराणां सहात्मनाम्” । तत्राध्याये तस्या
नागमातृत्वसूक्तम् । “सुरसाऽजनयद्भागान् कष्टः पुत्रांश्च
पद्मगान्” भा० व्या० ६६ अ० । तेनानेकशिरः नागप्र-
सूतं सुरसायाः कदास्तु सर्पमातृत्वमिति भेदः ।

सुरसाष्ट पु० सुरसाभिरष्टः व्याघ्रः कथ-व्याघ्रौ कर्मणि क्त ।
“निर्गुण्यो हलसी ब्राह्मी वृहती कण्टकारिका । पुन-
र्नवेति सुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्तितः” शब्दचन्द्रिकोक्ते
वृहभेदव्याघ्रौ औषधभेदे । [गिगीभेदे तन्त्रसा० ।

सुरसुन्दरी स्त्री सुरप्रिया सुन्दरी । १ मेनकाद्यप्सरःसु २ यो-
सुरा स्त्री सुर-क सु-रक् वा । १ मद्ये २ चषके च मेदि० ।

सुरा च मद्यभेदः मद्यशब्दे ४७२६ पु० दृश्यम् ।

सोत्रामणीशब्दे वैदिकमार्गेण तदभिषेकप्रकारादिर्दृश्यः ।

सुराकर पु० सुराया आकरः । मद्योत्पत्तिस्थाने ।

सुराचार्य पु० इत० । वृहस्पतौ अमरः ।

सुराजक सुष्ठु राजते राज-शब्द० । १ भृङ्गराजे शब्द० च० ।
इव० कप् । सुन्दरराजान्विते ति० ।

सुराजन् पु० सुष्ठु पूजतो राजा न टप्समा० । १ सुन्दरे
राजनि० इव० । २ सुन्दरराजस्त्रामिके देशे ति० ।

सुराजीविन् पु० सुरां सुरासम्पादनमाजीवति आजीव
णिनि । शौण्डिके हेमच० ।

सुराप ति० सुरां पिबति पा-क । १ मद्यपानकारके “सु-
रापः श्यावदनक्रः” इति शाताश । [दयोऽप्यत्र

सुरापगा स्त्री इत० । गङ्गायाम् जटा० । सुरतरङ्गिण्या-
सुरादान(ण) न० सुरा पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् वा
शत्वम् । १ अत्रदेशे (वाटनी) सुरायाः पानं येषां
शत्वम् । २ प्राच्यदेशस्थे जने पु० शब्द० च० । भावे ल्युट् । इतत्
पाने न० वा शत्वम् । [सुरापभागोऽप्यत्र

सुराभाग प्र० सुराया भागः वयभागः । सुरासखे शब्द० च० ।

सुरामखण्ड पु० इत० । सुराया अयभागे अमरः ।

सुरादि पु० इत० । असुरे शब्द० ।

सुरारिहन्तृ पु० सुरायाभिरि हन्ति हन-तच् । दिव्यौ ।

सुरार्ह न० सुरान् देवानर्हति अर्ह-अण् । हरिचन्द्रेः
राजनि० ।

सुरालय पु० इत० । १ सुमेरुपर्वते अमरः । २ स्वर्गस्थाने च ।

सुराष्ट्र पु० इव० । देशभेदे (हरट्) । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
राजा वा अण् । सौराष्ट्र पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि
जने तद्ध्रमे च वङ्गसु अणो लुक् । तत्र भवः अण् ।
तद्देशभवे ति० स्त्रियां ङीप् ।

सुराष्ट्रज न० स्त्री० सुराष्ट्रदेशे जायते जन-ङ । १ तुवरिका-
याम् अमरः २ कृष्णसुहो राजनि० । ३ विषभेदे च पु०
शब्द० च० । ४ तद्देशजातमात्रे ति० ।

सुराह्व पु० सुरपूर्विका आह्वा यस्य सुरान् आह्वयति गन्धेन
वा आ+ह्वे-क वा । १ देवदारुह्वये शब्द० । २ अरुवके
३ हरिद्रावृक्षे च राजनि० ।

सुरङ्ग पु० सु+रज-अङ्गच् प्रथो० । १ शोभाञ्जनह्वये शब्द० ।
२ सुरङ्गायां (हिंथ) स्त्री जटा० ।

सुरङ्गाहि पु० सुरङ्गायामहिरिव । सन्धिचौरे शब्द० ।

सुरूप न० सुन्दरं रूपमस्य । १ तुले राजनि० । २ सुन्दररूपयुते
ति० । सुरूपाश्च प्रसिद्धतया कतिचित् कविक० उक्ता यथा
“सुरूपाश्चैव विख्याता नकुलश्च एकरवाः । कामदेवश्च
शाम्बश्च विख्याता वाञ्छिनौ तथा । नलकूबरः सुरमेघ
कोकेषु त्रु सता इमे” शर्माख्ये पु० जटा० । ३ शालपत्रयो
४ भाग्याम् च स्त्री राजनि० प्रा० स० । ५ सुन्दरे रूपे न० ।

सुरुरुहक पु० सु+रुह-कन् प्रथो० । गर्दभाख्ये हेमच० ।

सुरिज्य पु० इज्यते पृज्यते यज-क्यप् इत० । १ वृहस्पतौ
२ हल्लसां स्त्री राजनि० ।

सुरिन्द्र पु० सुरेण इन्द्र ऐश्वर्ययुतः । सुरराजे इन्द्रे ।

सुरिन्द्रजित् पु० सुरेन्द्रं जितवान् जि-भूते क्तिप् । मरुहे
जटा० तत्कथा भा० व्या० ३२ अ० दृष्ट्या ।

सुरिभ न० सु+रिभ-अच् । रङ्गे धातौ (रांग) तिका० ।

सुरिवट पु० सुष्ठु रेवटः सु+रेव-अटन् वा । राकपूगे तिका० ।

सुरिखर पु० सुराणामाखरः । १ रुद्रे जटा० । २ इन्द्रे च ।
३ स्वर्गगङ्गायां स्त्री शब्द० । ४ दुर्गायाश्च ङीप् ।

सुरिष्ट पु० इत० । १ शाले वृक्षे २ सुराष्ट्रदेशे ३ शिवभक्त्याम्
४ ब्रह्मां स्त्री राजनि० ।

सुरीतम पु० सुरीतमः । १ अर्थे २ देवार्थे ति० ।

सुरीतर पु० सुरेण तत्पूजनेऽनुरः अर्थः । अन्त्ये शब्द० च० ।

सुरीद पु० सुरेण वटकमस्य उदादेशः । सुरासखरे जटा० ।

सुलभ ति० सुखेन कथ्यते सु+लभ-कर्त्तव्य कल । १ अना-

यासलभ्यः साधपयतां श्रुमपन्नायाञ्च स्त्री राजनि० ।
 सुलोचन पुं स्त्री सुष्ठु लोचनमस्य । हरिणे राजनि० स्त्रियां
 ङीप् । सुन्दरनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुवचनत्वात् टाप् ।
 सुलोमशा स्त्री सुलोमानि सन्त्यस्याः श । काकजङ्घाद्वजे
 राजनि० । सुलोमयुक्ते त्रि० ।
 सुलोमा स्त्री सुष्ठु लोमान्यस्याः डाप् । शताम्बुप्राम्
 श्रमसम्पदायाञ्च राजनि० ।
 सुलोहक न० प्रा० सं० । पित्तले हेमच० ।
 सुलोहिता स्त्री प्रा० सं० । श्मिन्निज्झाद्वजे शब्दमा० सु-
 रक्तवर्णं पु० शतवर्ति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नञ् ।
 सुवक्त्र पु० सुष्ठु वक्त्रं सेवनात् यच्चात् । श्वनवर्थांस् रजनि० ।
 ह्व० । सुन्दराननयुक्ते त्रि० प्रा० सं० । सुन्दरे सुखे न०
 सुवचन न० सु+वच-भावे ल्युट् । सुपलावे शोभनोक्तौ
 अमरः । सूच्यतेऽसौ सु+वच-कर्मणि ल्युट् ङीप् ।
 शुभसूचन्याम् देवीभेदे स्त्री । [सुन्दरवचने न० ।
 सुवचस् त्रि० सुष्ठु वचोऽस्य । श्मिन्नि जटा० । प्रा० सं० ।
 सुवन पु० सु-क्यु । सूर्ये २ वज्रो च उष्णादिको प्रा० सं० ।
 शस्ये वने न० । [चारे राजनि० ।
 सुवर्चक पु० सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च-णिच्-ण्वल् । सर्जिका-
 सुवर्चला स्त्री सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च-णिच्-कलच् । सूर्य-
 भाष्यावास त्रिका० । उक्तस्याम् रत्नमा० । श्यादित्य
 भक्तायां ४ ब्राह्मणाञ्च राजनि० अच् । सुवर्च देशभेदे पु०
 सुवर्चिक पु० सुवर्चः देशभेदः अस्वस्याकरत्वेन उक्तु ।
 सर्जकाक्षारे २ जलकायां स्त्री राजनि० ।
 सुवर्चिन् पु० सु+वर्च-णिच्-णिनि । सर्जिकाक्षारे राजनि०
 सुवर्ष न० सुष्ठु वर्षोऽस्य । श्वनामख्यते धातुभेदे अमरः
 २ चरिचन्दने मेदि० । श्वर्णगैरिके रत्नमा० । धने हेमच० ।
 एनागकेसरे राजनि० । “कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम्”
 दलुक्ते कर्मभित्ते इकाञ्चने पु० लीला० । अयत्तभेदे दधुस्तूरे
 एकणगुगुलौ च पु० राजनि० । सुष्ठु वर्षो रूपसक्षरं
 वाच्य । सुष्ठुपे १ सुन्दराक्षरयुक्ते च त्रि० । “न
 सुवर्णमयी तनुः परं ननु वागपि तावकी तथा” नैष० ।
 १२ कर्षपरिमाणे वैद्यक० ।
 अग्निरेतस्य गच्छे ५६ पु० कनकगच्छे च १६४४ पु०
 सुवर्णधातुनपत्तिगुणादिकं दशप्राम् ।
 तस्य शोधनसारणप्रकारादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 “तत्र सारणाय योग्यं सुवर्णमाह दाहे रक्तं मितं केरे
 निकषे ऊडु सप्रभम् । तारशुलोत्थितं स्निग्धं कोमलं

शुक्ल हेम सत्” (सत् उत्तमम्) “केरे तु कठिनं रुचं वि-
 वर्णं समलं दलम् । दाहे केरेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं
 स्फुटं लघु । दलं (दोयत) इति लोके स्फुटं यद् घना-
 इतं स्फुटति । शोधनविधिः “पक्ष्मीकृतपत्राणि हेम्नो
 वज्रो प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्तपत्रानि तैले तत्रो च
 काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
 एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्” । अथाशुद्धस्य दोषः
 “वलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये ।
 असौख्यकार्येव सदा सुवर्णसशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ।
 स्वर्णस्य सारणविधिः “स्वर्णस्य द्विगुणं स्रुतं स्नेहेन सह
 मर्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्” ।
 स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धम् गन्धकचूर्णम् ।
 “गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावददसंपुटे । त्रिशद्वनो-
 पलेदद्यात् पुटान्धेव चतुर्दश । निरुत्य जायते मध्य
 गन्धो देयः पुनः पुनः” । रुद्ध्वा सवस्तुजुष्टितचिकण-
 मृत्तिकाया वनोपलः (गोघटाः इति लोके) निरुत्य यत्
 पुनर्न जीवति । अथान्यप्रकारः “काञ्चने गलिते गन्धं
 भोड्गंशेन निःक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथास्नेहेन छद्वा
 कृत्वा तु गोलकम् । गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवा-
 धरोत्तरम् । शरावदसंपुटे छत्वा पुटेत्त्रिशद् वनोपलैः ।
 एवं सप्तपुटेऽहं निरुत्य भक्ष जायते” । अत्रापि पूर्व-
 वदगन्धः । अन्यञ्च “काञ्चनारसैर्हृद्वा समस्रुतकगन्धयोः ।
 कज्जली हेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा । समया हेमपत्र
 समया “काञ्चनारत्वचः कलकैर्मेषायुष्मं प्रकल्पयेत् ।
 छत्वा तत्सम्पुटे गोलं स्रुत्प्रामसम्पुटे च तत् । निधाय
 सन्विरोधञ्च कृत्वा संशोध्य गोलकम् । वाङ्मि खरतरं
 कुर्यादिव दत्त्वा पुटययम् । निरुत्य जायते भक्ष सर्वकर्मसु
 योजयेत् । काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली इति काञ्चनम्” ।
 लाङ्गली (करिहारी) “ज्वालासुखी तथा हन्यात् तथा
 हन्ति मनःशिला । शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरक-
 दुग्धकैः । सप्तधा भावनान् दद्याच्छेषयेच्च पुनः पुनः ।
 ततस्तु गलिते हेम्नि कलकोऽयं दीयते समः । पुनर्द्वि-
 भेदतितरां यथा कलको विनीयते । एवं वेलात्तयं
 दद्यात् कलकं हेमस्रुतिर्भवेत्” । एवं सारितस्य सुवर्णस्य
 गुणाः “सुवर्णं शीतलं हृद्यं वल्यं शुक्ल रसायनम् ।
 खादु तित्तं च तुवरं पाके च खादु पिच्छिलम् । पवित्रं
 हृदयं नेत्रम् । मेधावृत्तिमतिप्रदम् । हृद्यनायुष्करं
 क्षान्तिवाग्निशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषहृद्यत्योन्मादविदोष-

उत्तरशेषजित् । हव्यं हवाय कसुकाय हितम् ।
“अथत्यङ्कारितं स्वर्णं वलं वीर्यं नाशयेत् । करोति
रोगान्मृत्युञ्ज तद्व्यादु यत्नतस्ततः” ।

तज्जेटादिकं राजनि० उक्तं यथा
“दाहेतिरक्तमय यच्च वितं छिदायां काश्मीरकानि च
विभाति निकाषण्टे । स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तु-
बायां जानीते देवकनकं मृदु रक्तपीतम् । तल्लैकं रस-
वेधजं तदपरं जातं स्वर्णभूमिजं किष्कान्धदुबल्लोह-
सङ्करभवं चेति त्रिधा काञ्चनम् । तत्पादां किञ्च शीतरक्त-
मपरं रक्तं ततोऽन्यत् यथा गौराभं तदिति क्रमेण
जदितं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम्” । तत्र रसवेधजस्य करण-
प्रकारः “आनीय पारदं देवि ! स्थापयेत् प्रसूरोपरि ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्धनयातकम् । साष्टवचनं
हेवशि ! प्रजपेत् शोधकायणीः । स्वर्णमूर्ण्यसंयुक्ते
वस्त्रे चारुणसज्जिते । संस्थाप्य पारदं देवि ! मृत्पात्रे
युगले शिवे ! । पुण्ययुक्तेन स्त्रलेण बध्नीयात् बल्ल-
यत्नतः । मृत्तिकायां रजेनेव धान्यस्य परमेश्वरि ! ।
लेपयेद्बल्लयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत् । पुनश्च लेपये-
त्क्षीमान् ततो वज्जी विनिःक्षिपेत् । अष्टमीनवमीरात्रौ
क्षिपेच्चैव सुरेश्वरि ! । अथ वा परमेशानि ! मृत्पात्रे
स्थापयेद्भस्म । वज्जीरसेन तदुद्भूय शोधयेद् बल्लयत्नतः ।
हतनारीरसेनेव तथैव शोधनं चरेत् । एवं कृते तु
गुटिका यदि स्यात् दृढवन्धना । धुत्तूरञ्च समानीय
मध्ये मूल्यञ्च कारयेत् । कृष्णाख्यतलसीयोगे तथा
हतकुमारिका । एवं कृते वज्जियोगे भस्मसात् जायते
ध्रुवम् । भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः ।
विश्वं जायते हव्यं यदि पूजां न चाचरेत्” साहका-
भेदतन्त्रे ५५० । बल्ललोहसङ्करभवस्य करचविधिः गारुडे
१८८८० । “सुवर्णकरणं शृणु” इत्युपक्रमे “पीतं धुत्तूर-
पुष्पञ्च सीसकञ्च पलोन्मितम् । पाठालाङ्गलशाखा च मूल-
भावर्त्तनाङ्गवेत्” । सुवर्णं चाग्नीं दह्यमानं न जीयते
यथोक्तं याज्ञ० “अग्नीं सुवर्णमन्त्रीणम्” । कषेमित-
जाह्नवस्वामिकाञ्चनरूपसुवर्णं हरणं महापातकम् ।
महापातकनिरूपणे प्रायश्चित्तविवेकः ।

सुवर्णक न० सुवर्णमिव कायति के-क । १ पित्तले हेमच० ।

सुष्ठु वर्णोऽस्य कर् । २ सुन्दरवर्णयुक्ते त्रि० ।

सुवर्णकदली स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः कर्म० । स्वर्णवर्ण-
कदल्याम् । (चांपाकला) राजनि० ।

सुवर्णकार पु० सुवर्णं सुवर्णमयभूषणादि करोति क-अण् ।
(चिकरा) स्वर्णकारे जातिभेदे हला० ।

सुवर्णगणित न० सुवर्णस्य वर्णादिज्ञानार्थं गणितभेदे तत्-
प्रकारो जीला० उक्तो यथा

“अथ सुवर्णगणिते करणसूत्रं वृत्तम् । सुवर्णवर्णाङ्गिति
योगराशौ स्वर्णैक्यमन्ते कनकैक्यवर्णः । वर्णा भवेच्छो-
धितहेममन्ते वर्णोद्भूते शोधितहेमसङ्ख्या । उदाहर-
णानि । विश्वकर्मेन्द्रदशवर्णसुवर्णमाषाः दिग्बेदलोचन-
युगप्रमिताः क्रमेण । आवर्त्तितेषु वद तेषु सुवर्णवर्ण-
सूत्रं सुवर्णगणितज्ञ ! वाच्यम् ! भवेत् कः । ते शोधने
यदि च विंशतिरुक्तमाषाः स्युः षोडश द्रविणवर्णमिति-
कदाका । तच्छोधितं भवति षोडशवर्णहेम ते विंशतिः
कति भवन्ति तदा तु माषाः ।

न्यासः ११ १२ ११ १०

१० १ २ ३

जाता आवर्त्तिते सुवर्णमितिः १२ । एत एव यदि शो-
धिताः सन्तः षोडशमाषाः भवन्ति तदा वर्णः १५ । याद
तदेव शोधितं षोडशवर्णं स्वर्णं भवति तदा पञ्चदश-
माषाः भवन्ति । अथ वर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
स्वर्णैक्यनिष्ठाद्युतिजातवर्णात् सुवर्णतद्वर्णवधैक्यही-
नात् । अज्ञातवर्णाग्निजसङ्ख्यायाप्रसज्जातवर्णस्य भवेत्प्र-
माणम् । उदाहरणम् । दशवर्णा वसुनेत्रमाषा अ-
ज्ञातवर्णस्य षडेतदैक्ये । जातं सखे द्वादशकं सुवर्णं
मज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणम् ।

न्यासः १० ११ ०

८ २ ६

लक्ष्मज्ज्ञातवर्णमानम् १५ । सुवर्णज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तम् । स्वर्णैक्यनिष्ठाद्युतिजातवर्णः स्वर्णं ध्रुवर्णैक्यवि-
योजितस्य । अहेमवर्णोऽग्निजयोगवर्णविश्लेषमज्ञा विदि-
ताग्निजं स्यात् । उदाहरणम् “दशेन्द्रवर्णां शुष्ण-
चन्द्रमाषाः किञ्चित्तथा षोडशकस्य तेषाम् । जातं युतो
द्वादशकं सुवर्णं कतीह ते षोडशवर्णमाषाः ।

न्यासः १० १४ १६

२ १ ०

लक्ष्मं माषमानम् १ । सुवर्णज्ञानायान्तकरणसूत्रं
वृत्तम् । साध्योनोऽनन्त्यवर्णो विधेयः साध्यो वर्णः
स्वल्पवर्णो नित्यः । इत्युक्तं येषके स्वर्णमाने स्यातां
स्वल्पानस्योर्वर्णयोस्तौ । उदाहरणम् “हाटकगुटिके

सोदयदशवर्षं तदयुतो सखे ! जातम् । दादशवर्षं
सुवर्णं ब्रूहि तयोः स्वर्णमाने मे ।

ग्यासः १६ १०

अधो वर्षः १२ कल्पितमितम् ।

कव्ये सुवर्णमाने १६ १०

२ ४

कव्ये दिकेनेटेन १६ १०

४ ८

कव्ये नेटेन वा १६ १०

१ २

सुवर्णगैरिक सुवर्णमिव पीतं गैरिकम् । (वर्णकमाटि)

गैरिकभेदे राजनि । “गैरिकं सधुरं पीतं कषाडं ब्रह्म-
रोषणम् । विस्मोटागोऽग्निदाहज्जं वरं स्वर्णादिकं
शुभम्” राजनि तदगुणा उक्ताः ।

सुवर्णजीविक पुंस्त्री० सुवर्णं तत्क्रयविक्रयो जीविका

यस्य । सुवर्णवणिज्जातिभेदे स्त्रियां स्त्री । तज्जन-
कथा “गान्धिकः शाङ्गिकश्चैव कांस्यको बणिकारकः ।
‘सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिजः कृताः’ । “सम्ब्रह्म-
रजपुत्राश्च जायते गान्धिको वणिक् । गन्धचन्दन-
धूपादिक्रयविक्रयकारकः । गान्धिकायां रजपुत्राश्च
संजातः शाङ्गिको वणिक् । शङ्खं दत्त्वा मुनेः पत्ये
शङ्खजीरो प्रकीर्तितः । शाङ्गिकायां गान्धिकाज्जात-
ज्जासकांस्त्रोपजीविकः । शाङ्गिकात् कांस्यकन्यायां मणि-
कारः प्रजायते । कांस्यकाराश्च माणिक्यां सुवर्णजीविको-
ऽभवत् पराशरजातिमाहा । तस्य पातित्यकारणं ब्रह्मवै-
वर्ण्यम् १००० उक्तं यथा “कविदु बणिग्विशेषश्च
संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णोद्योगादिदोषेण पतितो
ब्रह्मपातः” । [अस्याम् राजनि० ।

सुवर्णनकुली स्त्री सुवर्णमिव पीता नकुली । महाज्जाति-

सुवर्णपुष्प पु० सुवर्णमिव पुष्पमस्य । राजतरुणीरुजे राजनि०

सुवर्णप्रसर न० सुवर्णस्य प्रसर इव यत्न । एकवालुके वैद्यक०

सुवर्णवणिज् पु० सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्ता ।

जातिभेदे (सोनारवेषे) । स्वर्णवणिक्प्रभृतयोऽप्यत्र ।

सुवर्णजीविकशब्दे दृश्यम् ।

सुवर्णविन्दु पु० सुवर्णस्य विन्दुर्यत्न । विष्णो हेमच० ।

सुवर्णयूथी स्त्री सुवर्णमिव पीता यूथी । पीतवर्णयूथिकायाम्

राजनि० । “यूथिका बणिकाम्बडा सा पीता हेम-

पुष्पिका । यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं वरं लघु ।

सधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफघातकम् । प्रयाससुख-

दन्ताक्षिणिरोगविधापहम्” भावप्र० ।

सुवर्णवर्णी स्त्री सुवर्णस्यैव वर्णो यस्याः । १ हरिद्रावाम्

शब्दच० १२ स्वर्णतुल्यवर्णयुक्ते लि० । २ विष्णो पु०

विष्णु पु० । “तस्यापयस्यात् सवेमेव सुवर्णमिति” सुते-

कायात्मकम् । इत० । स्वर्णस्य मूल्यभेदकृत्तचके ४३० पु०

सुवर्णगणितशब्दे दृश्यम् ।

सुवर्णा स्त्री सुवर्णवर्णी यस्याः । १ काकागुहणि मेदि० ।

२ वाद्यालके शब्दमा० । ३ स्वर्णोद्योगं ४ हरिद्रावाम्

राजनि० । ५ आसुकाण्डां स्त्री राजनि० गौ० डी० ।

सुवयस् स्त्री सुवर्णवर्णी यस्याः । मोड़ायां स्त्रियाम् राजनि० ।

सुवलि (स्त्री) स्त्री प्रा० स० । सोमराजीलतायाम् समरः ।

सुवसन्त पु० प्रा० स० । चेलावल्यां लि० ।

सुवसन्तक पु० सुवसनेन कायति के-क । साधवीलतायां

२ मदनीतस्यैव मेदि० ।

सुवहा स्त्री सुखेन अज्ञाते वायुनाशो सु+वह-खल् । १ शेफा-

लिकायां २ राक्षसायां ३ गोपापद्याम् ४ शलापय्याम् समरः

५ शङ्खक्यां ६ शीषायां मेदि० । ७ लिङ्गतायाम् शब्दच० ।

८ रुद्रजटायां ९ रुद्रपद्यां १० गन्धनाकुल्यां ११ रुद्रस्थां

१२ नीलसिन्धुवारे च राजनि० । १३ सुखवाद्यो लि० मेदि०

सम्यग् वदति सु+वह-खल् । १४ सम्यग्वाङ्मो लि० हेमच०

सुवास पु० सुष्ठु वासः । १ शङ्ख २ सुखनिवासे च । इव० ।

३ शङ्खगन्धयुक्ते ४ सन्निवासान्विते च लि० ।

सुवासिनी स्त्री सुखेन पित्राद्यविद्योनेन वदति सु+वह-णिनि

लाप् । चिरशृङ्गां चिरं पितृकुलवासिन्यां स्त्रियाम् समरः

सुविद पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद-क्लिप् । १ पण्डिते । सुष्ठु वि-

द्यते लभ्यते सु+विद-लामे क्लिप् । २ गुणाढ्यायां स्त्रियां

स्त्री रासाश्रयः ।

सुविद पु० सु+विद-क् । १ कञ्जु किनि रायसु० २ नृपे भरतः ।

सुविदत् पु० सुविदं शुभाढ्यां स्त्रियमतति सत-क्लिप् । नृपे

रायसु० ।

सुविदत्त्र लि० सु+विद कलच् । कुटुम्बे उष्णादि० ।

सुविदत्त पु० सुविदत्तं राजानं ज्ञाति लामे-क् । १ नृपालः पुरे

कताधिकारे कञ्जु किनि समरः । सुविदता रासा लीवते

लामे-क् । २ सन्तः पुरस्सनाय्याम् स्त्री रायसु० ।

सुविनीता स्त्री सु+विनी-क् । १ सुवीद्यायां गवि यश्च०

२ सुविनययुक्ते लि० ।

सुवीज पु० सुष्ठु वीज्यतेऽसौ वीज-क । (खम्बस) वृक्षभेदे
राजनि० इव० । २ सुन्दरवीजयुते ति० । प्रा० स० ।
१ सुन्दरे वीजे न० ।

सुवीरक न० सु+वीर-खुल् । सौवीराञ्जने शब्दच० ।

सुवीरास्त्र न० सुवीरयति सुवीर्यान्वतं करोति सु+वीर-
खच् ताडशोऽन्तोऽस्य । काष्ठीके जटा० ।

सुवीर्य न० सुष्ठु वीर्यं यस्मात् ५ व० । १ बदरीफले २ वन-
कापीत्यां स्त्री शब्दर० । प्रा० स० । ३ उत्तमे वीर्ये न० ।

सुवृत्त पु० सुष्ठु वृत्तः वर्तनः । १ मूरणे (कोल) राजनि०
२ सुन्दरवृत्ता न्विते ति० । ३ शतपत्रां ४ काकल्यां ५ द्वाजा-
याञ्च स्त्री राजनि० । सुवृत्ते ति० ।

सुवेगा स्त्री सुष्ठु वेगो वायुनिःसारणवेगो यस्याः ५ त० ।
१ महाज्योतिष्मत्याम् राजनि० । २ उत्तमवेगान्विते ति० ।

सुवेल पु० सुगता वेला सहस्रकूलं येन प्रा० व० । १ तिकूटपर्वते
हेमच० । सुष्ठु वेला मर्यादा स्थितिः यस्य । २ शान्ते
शरणते च ति० मेदि० ।

सुवेश पु० सुखेन विद्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्मणि घञ् ।
१ श्वेतौ राजनि० प्रा० व० । २ सुन्दरवेशयुक्ते ति० ।

सुव्रता स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः । १ सुशीलायां गवि
अमरः । २ सुन्दरव्रतयुक्ते ति० । ३ जिनभेदे पु० हेमच० ।

सुशम्भन् पु० श्च-मनिन् सुष्ठु शम्भं सुखं यस्य । १ नृपभेदे
वृद्धे मन्त्रपुत्रे भा० व्या० १८ अ० । २ सुन्दरसुखयुते ति० ।
३ श्वेतीयमनुपुत्रभेदे पु० हरिवं० ७ अ० । ४ कुत्सितब्राह्मणभेदे
“सुशम्भं नाम दुर्मेधाः सीमा पापात्मनामभूत् । अना-
स्नायविदं वंशे विप्राणां क्रूरकर्मणाम्” पाद्मो० ख० ८० अ० ।

सुशल्य पु० सुष्ठु शल्यं यस्मात् ५ व० । खद्विरे राजनि० ।

सुशवी स्त्री सु+शव-खच् गौरा० डीप् । १ कारवेक्षे २ कृष्ण-
जीरके च भरतः ।

सुशाक न० सुष्ठु शाको यस्मात् ५ व० । १ चार्दके राजनि० ।
पाके तत्संयोगे हि शाकस्य सुखादुता । सुष्ठु शाको यस्य ।
२ चञ्चुशाके शतशुखीये (नटेशा०) ४ भिरुजायां पु० राजनि० ।

सुशिख पु० सुन्दरी शिखा यस्य । १ वज्रो जटा० । २ चित्तवृत्ते
च । ३ शोभनशिखायुक्ते ति० । ४ मयूरशिखायां स्त्री
राजनि० । [३ तद्वति ति० । ४ सुखसूत्रे पु० राजनि० ।

सुशीत न० प्रा० स० । १ शीतचन्दने शब्दच० । २ अतिशीतलस्यार्थे

सुशीतल न० प्रा० स० । १ गजदन्ते रत्नमा० । २ अतिशीतगुण-
युक्ते ति० । [वत्यां स्त्रियां च ।

सुशीता स्त्री प्रा० स० । १ शतपत्रां राजनि० । २ शीतगुण-

सुशीम पु० सु+श्यै मक् सख्यसारणञ् । १ शीतस्यार्थे २ तद्वति
ति० अमरः ।

सुशील पु० सुन्दर-शीलमस्य । विष्णुपार्श्वचरभेदे राजनि० ।
२ शोभनचरितान्विते ति० । ३ ज्ञानाश्रयपद्माङ्गीभेदे स्त्री
पद्मपु० उत्तरख० ६८ अ० । [श्रीयुक्ते ति० ।

सुशीक स्त्री सुन्दरी श्रीरस्य कप् । १ वल्लकीष्टके २ सुन्दर-

सुश्रुत पु० सुश्रूयते सु+श्रु-कर्मणि क्त । १ विश्वामित्रानुपुत्रे
चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि सुनिभेदे व्यायुर्वेदशब्दे ७८० पु०

इश्वरम् । २ तत्कृतपुण्ये च । ३ सुन्दरश्रुते ति० । “देवा-
कर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्” नैष० । [च ।

सुस्मिष्ट ति० सु+स्मिष-क्त । १ सुसंयुक्ते २ दृढमिच्छिते । ३ सुवक्त्रे

सुषम पु० सुन्दरः समः प्रा० स० । सुशमा० प्रत्वम् । । १ शो-
भने समे २ परमायां शोभायां स्त्री अमरः ।

सुषवी स्त्री सु+सु-खच् गौरा० डीप् । १ कारवेक्षे अमरः ।
२ सुदकारवेक्षे राजनि० । ३ जीरके ४ कृष्णजीरके च मेदि० ।

सुषामन् ति० सुष्ठु साम यस्य सुषामादि० प्रत्वम् । सुषान्वते
स्त्रियां वा डाप् डीप् च ।

सुषि स्त्री शुष-इन् पुषो० शस्य सः । शुषो छिद्रे भरतः ।

सुषिर न० शुष-किरच् पुषो० शस्य सः । छिद्रे भरतः ।

सुषीम पु० सुशीम+पुषो० । १ शीतलस्यार्थे २ तद्वति अमरः ।
३ मनोज्ञे ति० मेदि० ।

सुषुप्त न० सु+सुप-भावे क्त । “यत् सुप्तो न कञ्चन कासं
कासयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तिमिति” श्रुत्युक्ते
१ ज्ञानमून्यावस्थाभेदे । कर्त्तरि क्त । २ तदवस्थान्विते ति० ।

सुषुप्ति स्त्री सु+सुप-क्तिन् । पुरीतति नाद्यां मनसः संयोग-
रूपे १ सर्वज्ञानमून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २ सर्व-
पदार्थमून्ये लये च ।

सुषुम्णा स्त्री सुष्ठु इत्यव्यक्तं शब्दं ज्ञायति यत् स्ना-क ।

तन्वाक्ते मेरुदण्डबाह्यास्ये इडापङ्क्तानाद्योर्मध्यस्य
स्त्र्यो नाडीभेदे । “मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरसिरे

सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुण-
मयी चन्द्रसूर्यात्मरूपा” षट्चक्रभेदतन्त्रम् । तस्या-

ऽशुभवहनभेदो यथा “जघं वासे जघं दक्षे यदा वहति
माततः । सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्यहराऽ-

शुभा । तस्यां नाद्यां स्थितो वाङ्मज्जन्तकावकूपधृक् ।

विशस्यं तं विजानीयात् सर्वकार्यविनाशनम् । यदाह-

त्मसकलहृत् तस्यां नाद्यां हयं वहेत् । तदा तस्य विजा-
नीयादशुभं कस्यपि स्थितम्” इति ब्रह्मयाजसम् ।

“मेरुबद्धो इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता । सुषुम्णा
भातुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता”योगसूत्रोदयः ।

सुषेण पु० सुषु सेनयति सेनां करोति अच् पत्वम् । १कर-
मर्दके (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके
वानरभेदे । ४विष्णौ च मेदि० ५त्विवृति स्त्री राजनि०
डीप् । स्वार्थे क अत इत्वम् । कृष्णत्विवृति स्त्री अमरः ।

सुषोमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१६ अ० ।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था-ङ् । १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः ।
३सत्ये च संक्षिप्तमा० ।

सुष्म न० सु+मक् सुक् च । रज्ज्वां क्षीरस्नामी ।

सुसंस्कृत लि० सु+सम्+क-क्त सुम् च । १प्रयत्नेन घृतादि-
नानाद्रव्येषु पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कार-
युते लि० ।

सुसत्या स्त्री जनकराजभाय्यायाम् कालिकापु० ३७ अ० ।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स० । १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद्
यस्य । २सम्पद्धे लि० । [सारयुते लि० ।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य । १रक्तखदिरं राजनि० । २अति-
सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्यस्य सतृप् मस्य वः । स्फुटिके
त्रिका० । [कायाम् व० व० ।

सुसिकता स्त्री प्रा०स० । शर्करायाम् राजनि० । २उत्तमवालु-
स्य लि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था-क्त । १चारोग्येण युक्ते
२सुखिनि च ।

सुस्ना पु० सु+स्न-क्विप् । (खँ सारी) शमीधान्यभेदे राजनि०
“सुस्ना दूर्वादको रुक्षः कषायो विशदो गुरुः” राजनि० ।

सुस्नात लि० सुष्ठु स्नातः सु+स्न-क्त । मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने ।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य । नारीभेदे हेमच० ।

सुहित लि० सु+धा-क्त । १दम्ने २विहिते च विश्वः । प्रा०स० ।
३सुन्दरहिते न० । ५अ० । ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा० ।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य मित्रार्थे हृदादेशः । १मिते
२ज्योतिषोक्ते जन्माश्चतुर्थस्थाने च । [२सुचित्ते न० ।

सुहृदय लि० सुष्ठु हृदयं यस्य । १प्रशस्तमनस्के अमरः । प्रा०स० ।

सुहृदल न० सुहृदेव बलम् । निन्नरूपे सैन्ये ।

सुहोत्र पु० । चन्द्रवंशीयहृदिपुराजपले । “हृदिप्रोष
दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः । सुहोत्रस्यापि दायादो
हस्ती नाम बभूव ह” हरिवं० २० अ० ।

सू स्त्री सू-क्विप् । १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च ।

सूक्त न० सू-प्रेरणे क्तिप् संज्ञायां कन् । १उत्पले २वाये
३वाते च मेदि० ।

सूकर पुं स्त्री० सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-अच् । १३राहे
२कुम्भकारे ३शृङ्गभेदे च शब्दर० स्त्रियां डीप् । डीपन्तः
४वराहक्रान्तायां शब्दमा० ।

सूक्त न० सु+वच्-भावे क्त । १सुन्दरकथने २विशिष्टैकार्थ-
प्रतिपादके एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं
पुरुषसूक्तमित्यादि । तानि च वेदे बह्विनि सन्ति तत्र
महादानोपयोगीनि कति चित् सूक्तानि तुलादानादि
पद्धतौ अस्माभिः उद्धृतानि तानि च तत्र दृश्यानि ।
“जप्यानि सूक्तानि तथैव वैषाम्” वज्रपुराणम् । ३शा-
रिकायां स्त्री त्रिका० । क्तिन् । सूक्ति सुष्ठु क्तौ स्त्री ।
सूक्त्य न० सूच-मन् सुक्च नेट् । १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे
मेदि० । ३अथांलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम् ।
४कतकदृष्टे पु० शब्दर० । ५अथपरिमाणयुते इत्यस्ये
च लि० । [जम्बूद्विजे रत्नमा० ।

सूक्तक्षणाफला स्त्री सूक्त्यं क्षणं फलं यस्याः । मध्यम-
सूक्तमण्डल पु० सूक्त्यस्तण्डुलोऽस्य । (खसखस) इति ख्याते
१दृष्टे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि० । [कुशायीयबुद्धौ ।

सूक्तदर्शिन् लि० सूक्त्यं पश्यति दृश-णिनि । अत्यन्तसूक्ष्मौ
सूक्तपत्र पु० सूक्त्यं पत्रमस्य । १धन्यके २वनक्षीरके
३देवसर्पे ४लघुवदरे ५सुरपथे ६लोहितेक्षौ च राजनि० ।
७वनवर्च्य्यां ८वावलवृष्टे शब्दर० । कप् अत इत्वम् ।
सूक्त्यपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्थां लघुव्राक्ष्यां दुरा-
जभायाम् आकाशमांस्याच्च स्त्री राजनि० ।

सूक्तपिप्पली स्त्री कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि० ।

सूक्तपुष्पी स्त्री सूक्त्याणि पुष्पाण्यस्याः डीप् । यवतिक्तायाञ्च
राजनि० । [२भूकुर्वुदारे राजनि० ।

सूक्तफला स्त्री सूक्त्यं फलमस्याः । १भूम्यामलक्याम् रत्नमा०

सूक्तवदरी स्त्री कर्म० । भूमिवदर्याम् राजनि० ।

सूक्तभूत न० कर्म० । वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृते भूम्यादीनां
पञ्चानां भूतानां सूक्त्यांशभेदे । [मशके राजनि० ।

सूक्तमजिका पु० सूक्त्या मजिका तदाकारोऽस्यस्य अच् ।

सूक्तमूला स्त्री सूक्त्यं मूलमस्याः । जयन्त्याम् राजनि० ।

सूक्तवल्ली स्त्री कर्म० । १ताम्रवल्ली २जलकायाञ्च राजनि० ।

सूक्तबीज पु० सूक्त्यं बीजमस्य । (खसखस) ख्याते वृक्षे
राजनि० ।

सूक्तशर्करा स्त्री कर्म० । वालुकायाम् राजनि० ।

सूक्तशाख पु० सूक्त्या शाखाऽस्य । जलकुर्वुदे राजनि० ।

सूक्तशालि पु० कर्म० । अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि० ।

सूक्ष्मषट्चरण पु० सूक्ष्मः षट्चरण इव । पञ्चयुक्ते राजनि०
सूक्ष्मा स्त्री सूच-मन् सूक्च नेट् टाप् । १यूथिकायां
शब्दच० । २जुह्वेलायां ३करुणयां ४वाजुकायाञ्च राजनि० ।

सूक्ष्माङ्ग न० कर्म० । “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्पन्नं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” वेदान्तोक्ते
भोगसाधने लोकादयगामिनि लिङ्गदेहे । सूक्ष्मशरीरा-
दयाऽप्यत्र । सांख्यमते त्वस्यान्यविधसप्तदशावयवत्वं य-
थोक्तं सां० का० तत्त्वकौ० । “सूक्ष्मास्तेषां नियता
मातापितृजा निवर्त्तन्ते” का० “सूक्ष्मादेहाः परि-
कल्पिता” तत्त्वकौ० । “परिकल्पिता अतुमिता परलोके
कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विनाऽतुपन्नः भोगत्वात् स्थूल-
देहारब्धकष्यादिजनितस्य सस्यस्य स्वदेहेनैव भोगवत्
स्वदेहारब्धकर्मादिफलं यत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यम् नेतरेण
अन्यथा कृतज्ञानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादिस्तर्कस्तत्वातु-
सम्बन्धः । “पूर्वोत्पन्नमश(स)क्तं नियतं महदादिसूक्ष्म-
पर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लि-
ङ्गम्” का० । “प्रधानेनादिसर्गं प्रतिपुरुषमेकैकसत्त्वादिदम् ।
अस(श)क्तमव्याहृतं शिबामप्यनुविशति नियतम् व्या-
चादिप्रगात् व्या च महत्प्रलयोदयवर्तिषते महदादिसूक्ष्म-
पर्यन्तं महदङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां
समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वा-
दिशेषः” कौ० ।

सूक्ष्मैला स्त्री कर्म० । जुह्वेलायाम् (गुजराटी एलाच्) रत्नमा०
सूच पैन्त्ये (अनट्टोहे) अद० चु० उभ० सक० सेट् । सूच-
यति ते अक्षुष्टचत् त । बहुचक्षत्वाच्च घोपदेशः ।

सूचक त्रि० सूचयति अन्तर्दुहति सूच-एलुल् । १पिशुने
अमरः अन्तर्दुहति २बोधके च । ३काके ४कुक्कुरे ५वि-
हाले पुंस्त्री० सेटि० स्त्रियां ङीष् । ६पिशाचे ७सिद्धगणे
द्वुद्दे शब्दर० । ८नाटकप्रसिद्धे सूत्रधाराख्ये प्रधाननटे
१०कथके हेमच० ११सूक्ष्मशाली पु० राजनि० १२बीवन-
साधनद्वये पु० सेटि० ।

सूचन न० सूच-भावे ल्युट् । १हिंसने २ज्ञापने च । युच् ।
तत्त्व, दष्टो पीडायाम् अभिनये च स्त्री विश्वः ।

सूचि(ची) स्त्री सूच-इन् वा ङीप् । १बीवनसाधने ख-
नामख्याते लोहमयपदार्थे अमरः २शिखायां ३शूल-
भेदे रत्नको० । [जीविनि (दरजि) शब्दर० ।

सूचिक त्रि० सूचिः तथा बीवनं शिल्पमस्यस्य ठन् । सूच्या-
सूचिका स्त्री सूचि+स्त्रार्थे क । १सूच्याम् । सूचिरिव

कायति कै-क । २हस्तिगुण्डायाम् । सूचिकाधरः ।
सूचिकाधर पुंस्त्री० सूचिकां गुण्डां धरति धृ-अच् । गजे
शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

सूचिकाभरण न० वैद्यकोक्ते औषधभेदे तत्पाकादि यथा
“विषं पलमितं सूतः शाणकसूण्येदु द्वयम् । तच्चूर्णं
संपुटे कृत्वा काचलिप्रशरावयोः । सुद्रां कृत्वाथ संशोष्य
ततश्चूर्णां निवेशयेत् । वङ्गं शनैः शनैः कुथ्यात् प्रहर-
द्वयसङ्ख्याया । तत उड्वाट् तन्मृदासुषिरस्यशरावकात् ।
संलग्नो यो भवेद्धूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः । वायुसर्गां
यथा न स्यात्ततः कुथ्यां निवेशयेत् । यावत् सूच्या सुखे
लग्नं कृथा निर्याति भेषजम् । तावन्मात्रो रसो देवो
मूर्च्छिते सन्निपातिनि । क्षुरेण प्रक्षते मूर्च्छिं तत्वाङ्गुल्या च
चर्षयेत् । रक्तभेषजसम्पत्तात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।
तथैव सर्पदण्डोऽपि सूतावस्थोऽपि जीवति । यदा तापो
भवेत्तस्य सधुरं त्वं दीयते” भेषज्यरत्ना० । “विषं पलं
रसं शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते । सूतसंपुटे च संशोष्य
चूर्णां संस्थाप्य पाचयेत् । शनैर्वीमद्वयं पक्त्वा तं ससु-
दास्य शीतलम् । ऊर्ध्वपात्रगतं धूमं गृहीत्वाऽस्पृष्ट-
माकृतम् । यावत् सूच्या सुखे लग्नं कृथा व्यायाति
भेषजम् । क्षुरेण प्रक्षते शीर्षे तत्वाङ्गुल्या च चर्षयेत् ।
लिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् । सर्पदण्डो
सूतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात् । दद्याच्च सधुरं
तोयं सूचिकाभरणे रसे” इति रसप्रदीपः ।

सूचिकामुख पु० सूचिकेव क्रमसूक्ष्मं मुखमस्य । १गङ्गे
हारा० इत० । २सूच्यासुखे न० ।

सूचि(ची)क्षेत्र न० सूच्याकारं क्षेत्रम् । लीलावतीप्रसिद्धे
सूच्याकारके क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे २४०० पृ० दृश्यम् ।

सूचित त्रि० सूच-क्त । १कथिते २बोधिते ३हिंसिते च ।

सूचिपत्रक पु० सूचिरिव पत्रमस्य कप् । वितावरणाके
राजनि० । सूचीदलादयोऽप्यत्र ।

सूचिपुष्प पु० सूच्याकारं पुष्पं पुष्पायं यस्य । केतकदृष्टे
जटा० । सूचीपुष्पादयोऽप्यत्र ।

सूचिरोमन् पु० सूचिरिव रोमाऽस्य । वराहे हारा०
सूचीरोमन् तत्पार्थं त्रिका० । [वः । गरुडे शब्दर० ।

सूचिवत् पु० सूचिरिव तदाकारचक्षुरस्यस्य मतुप् यवा०मस्य
सूचिवदन पुंस्त्री० सूचिरिव वदनं यस्य । १नकुले स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । २मयके पु० राजनि० ।

सूचिशालि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामाकादौ राजनि० ।

सूचीकटाह पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१७० पु० दृश्यम् ।
 सूचीपक्षा स्त्री सूचीव पक्षमस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि०
 सूचीमुख सूचीव मुखमस्य । शिवकुशे राजनि० । २ही-
 रके न० हेमच० । इत० । सूच्यासुखे न० ।
 सूच्यग्रसूलक पु० सूच्यप्रमिय सूलः स्त्रार्थं क । (उलुखड)
 तृणभेदे रत्नमा० ।
 सूच्यास्य पु० स्त्री० सूचीव आस्यमस्य । १मृषिके हेमच०
 स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । इत० । सूच्या अप्ते न० ।
 सूच्याह पु० सूच्या व्याह्वा व्याह्वा यस्य । सितावरके हेमच० ।
 सूत पु० सू-प्रसवे प्रेरणे ऐश्वर्यं वा क्त । १सूय्ये अनेकार्थ-
 को० । २सकले ३क्षत्रियजाते ब्राह्मणीगर्भजे वर्षसङ्करभेदे
 ४त्वष्टिरे ५सारथौ ७वन्दिनि भेदि० ७भागधे ८पारदे
 पुन० अमरः । ९प्रसूते १०प्रेरिते च लि० । ११लोमहर्ष-
 णाख्ये पुराणवक्त्रि च तदुत्पत्तिकथा
 “सुवान्ते सूतमनघं नैमिषीया महर्षयः । पुराणसंहितां
 पुण्यां पपृच्छुर्लोमहर्षणम् । त्वया सूत ! महाबुद्धे
 भगवान् ब्रह्मवित्तमः । इतिहासं पुराणार्थं व्यासः
 सस्यगुपाधितः । तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषि-
 तानि यत् । हौपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः ।
 भवन्मेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः । सुनीनां
 संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा । त्वं हि स्वाय-
 म्भुवे यज्ञे सूत्याहे वितते सति । संभूतः संहितां
 वक्तुं खांशेन पुरुषोत्तम ! ” कोसं १ अ० । “ब्रह्मणः
 पौष्करे यज्ञे सूत्याहे वितते सति । पृषदाज्यात् ससुत्-
 पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः । वक्ता वेदादिशास्त्राणां
 त्रिकाशमलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्य-
 भागमत्” वज्रिपु० १ अ० ।
 जातिभेदसूतोत्पत्तिकथा “हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा
 तस्य पितापमहः । विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं
 ययौ । तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः
 सूत्यां ससुत्पन्नः सौत्येऽहनि महासते ! । तस्मिन्नेव
 महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ भागधः । प्रोक्तो तदा सुनि-
 वरेस्तावभो सूतभागधौ । सूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैत्यः
 प्रतापवान्” विष्णुपु० १ अंशे १२ अ० । “एतस्मिन्नेव काले
 तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां ससुत्पन्नः सौत्ये-
 ऽहनि पुराणवित् । तेषां यज्ञे पुनस्त्वेवसुत्पन्नौ सूत-
 भागधौ । पृथोःस्तवायं तौ तत्र समाहृतौ महर्षिभिः ।
 ॥ अचुर्द्ध्वयः सर्वं सूयतामेष पार्थिवः । तैर्नियुक्तौ-

ऽस्य कर्माणि पृथोर्यानि महात्मनः । तदुवांस्तानि
 सर्वाणि चाशीर्वादास्ततः परान् । तयोस्तवान्ते हृषीतः
 पृथुः प्रादात् जनेश्वरः” वज्रिपु० । “क्षत्रियादिप्र-
 काश्यायां सूतो भवति जातितः” । “सूतानामश्वसारथ्य-
 मन्त्रज्ञानां चिकित्सितम्” मनुः ।

सूततनय पु० सूतस्य तनयः । भारतप्रसिद्धे राधेये कर्णे
 हेमच० । सूतपुत्रादयोऽप्यत्र । तस्य सूतपातितत्वात्तथात्वम्
 सूति स्त्री सू+क्तिन् । १प्रसवे “प्रवृत्तैः सूतिमासुतैः” सूतिः
 सूयते कण्डुते सीमोऽत्र सू-आधारे क्तिन् । २सोमाभि-
 धवभूमौ श्रीधरः ।

सूतिका स्त्री सू-क्त स्त्रार्थं क क्त इत्त्वम् । नवप्रसूतायां
 स्त्रियाम् “उदक्यां सूतिकां विना” इति सूतिः ।

सूतिकागार न० सूतिकाया निवासयोग्यमगारम् । सू-
 तिकागृहे अरिष्टे । सूतिकागृहादयोऽप्यत्र ।
 तत्करणप्रवेशसङ्गर्हादिकं पीयू० उक्तं यथा
 “उक्तञ्च श्रीपतिना पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितः
 शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्” इति ।
 विरञ्चिरभिजिज्ञक्षत्वम् अन्तरे मध्ये विरञ्चिविष्णुतारयोरि-
 त्येव सप्तम्या अधिकरणत्वे बोधिते अन्तरपदोक्तिः स्पष्टार्थः ।
 तदेतत्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णन्यविषयम् । यदाह लक्ष्मः
 “पुनर्वसौ नृपादीनां कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । अत्रणा-
 भिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्” इति । आवश्यकत्वे
 तु अत्रणाभिजितोर्मध्यर्त्तसदुदयो याज्ञः वा इत्यर्थः ।
 ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तमन्त्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ
 तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्यम् । यदाह बृहवसिष्ठः
 “ऐन्द्रां तु विक्रमस्थानमाग्नेयां पचनालयः । वारुण्यां
 भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् । यास्यायां शयन-
 स्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेयां तु धनस्थानम्
 ऐशान्यां देवतालयः” इति । सूतिभास्करे गगः “वारे-
 ऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवाजिते । सातकूलदिशि
 प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः” इति । कालानियम उक्तो
 रत्नकोशे “व्यासपुत्रस्य मासि कुथ्यौचैव विशेषतः ।
 तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः” इति ।
 वराहेश्वरानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा “हस्ता-
 दित्यशशाङ्कतिष्यपवनप्राज्येशमितोत्तराचित्राश्विष्वेषु
 दृष्टिकवटौ हित्वा विरिक्ते त्रयो । शुक्राचार्यशने-
 श्वरश्च शशिनं वारेऽनुकूले विधौ सद्भिर्वैश्वसि सूतिका-
 गृहविधिः क्षेमङ्करः कीर्त्यते” इति । वैश्वसि चतुर्थस्थाने

सङ्गिः शुभप्रहः । सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह
ज्योतिर्विशेषः “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागार-
वेशनम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ।
प्रसूतिसम्भवे काले सदा एव प्रवेशयेत्” इति । पूर्वपक्षे
शुक्लपक्षे नक्षत्रादीन्याह गगः “रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु
स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तपनिषा तु प्र-
त्तरासु च” इति । “मैत्रवाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागार-
वेशनम् । सर्वे शुभप्रहः केन्द्रे पापाश्च त्रिषङ्गायगाः ।
शुभांशे शुभसङ्घटौ सूतिकागारवेशनमिति” ।

तदाकारमाह भावप्र० “अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविश-
लकम् । प्राचीद्वारसदृग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्” ।

सूतिकारोग पु० इत० । भावप्र० उक्ते रोगभेदे

तन्निदानादि यथा “मिथ्योपचारात् संक्षेपात् विषमा-
जीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारु-
णाश्च ते” । मिथ्योपचारात् अचुचिताचरणात् प्रवा-
तादिसेवनात् । संक्षेपात् संक्षिप्तान्ते दोषा अनेन इति
संक्षेपः दोषजनकमज्ञं तच्चात् । दारुणाः कष्टसाध्याः ।
के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह “अङ्गमर्दो ज्वरः काशः
पिपासा शुग्मावता । शोथः शूलतिसारौ च सूतिका-
रोगलक्षणम् । एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया
भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते । ज्वरादीनां रोग-
विशेषाणां निदानविशेषमाह “ज्वरातीसारशोथाश्च शू-
लानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातस्तेष्वा-
ससङ्गवाः । कच्छसाध्या हि ते रोगाः क्षीणभांसवला-
म्बिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्तो चाप्युपद्रवाः”
सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः आश्रयाश्रित-
योरभेदोपचारात् ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादयः
उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च” ।

सूतिकाषष्ठी स्त्री सूतिकागृहे पूज्या षष्ठी शक० । सूतिका-
गारे प्रसवावधि षष्ठे दिवसे पूज्यायां षष्ठीदेव्याम् । य-
थाह “विष्णुधर्मोत्तरे “सूतिकावासनिनयान् जन्मदा नाम
देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ।
षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानाच्च कारयेत् । रक्षणीया
सदा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः । राम ! जागरणं कार्यं
जन्मदानां तथा वलिः” । रामेति सम्बोधनम् । तत्रा-
शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । “अशौचे तु ससुप्तपक्षे
पुल्लजन्म यदा भवेत् । कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिः पूर्वा-
शौचाद्विशुध्यति” इति प्रजापतिवचनात् । पुल्लजन्मेति

श्रवणात् पितृरेवाशौचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति
पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारयेदिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण ।
तत्रादौ विनायकादिस्मृतिधोऽशमातृकापूजनम् । तथा
च कृत्यचिन्तामणौ “क्षाराजागरणं कार्यं खड्गो
धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातृका
गिरिम्” । देवीं षष्ठीम् । गिरिं सन्यानदण्डम् । भोज-
राजः गणेशश्चैव नन्दा च पूतना सुखमण्डिका । विवा-
निका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका । आचार्यका
रेवती च पिलिपिञ्जा ततः परम् । स्कन्दा च द्वादशैत-
ेऽर्चाः रक्षार्थं मातृका ग्रहाः” ज्यो० त० । [अमरः ।

सूत्यान लि० सुडु सूत्यानम् उद्योगो यस्य । चतुरे कर्मकुशले
सूत्यर न० सु+उत्+प्र+कृप् । सुरासन्धाने शब्दच० ।

सूत्या स्त्री सू-क्यप् नि० । यज्ञाङ्गस्नानभेदे रक्षभिषवे सोम-
रसनिष्पीडने च अमरः ।

सूत्याशौच न० सूतिनिमित्तकमाशौचम् । जननाशौचे
“शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते” सूतिः ।

सूत्र अन्यने वेष्टने च अद० चु० उभ० सक० सेट् । सूत्रयति ते
असूत्रवत् त । बहुचक्रत्वात् न प्रोपदेशः ।

सूत्र न० सूत्र-अच् । १५ सूत्रसाधने तन्तौ रच्यवस्थायां श्नाट-
कोपकरणे प्रस्तावे “सूत्राक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्व-
तोमुखम् । अस्मोभमनवद्वज्रं सूत्रं सूत्रविदो विदुः”
इत्युक्ते शास्त्रवाक्यभेदे च ।

सूत्रकण्ठ पु० सूत्रं यज्ञसूत्रं तदिव वा कण्ठे यस्य । १५ प्रो
२ कपोते श्वश्रूरीटे च मेदि० । [तत्पार्थे लि० ।

सूत्रकीर्ण पु० सूत्रबद्धः कोणोऽस्य । डमरौ हारा० कप् ।

सूत्रगण्डिका स्त्री सूत्रं गण्डयति गण्डि-स्युल् । तन्तु-
वायोपकरणभेदे एषगण्यां शब्दमा० ।

सूत्रतन्तु पु० सूत्रमेव तन्तुः । सूत्राकारे तन्तौ हेमच० ।

सूत्रतर्कुटी स्त्री सूत्रवर्जिता तर्कुटी । (टि०) पदार्थं जटा०

सूत्रधार पु० सूत्रं नाट्यसाधनं धारयति धृ-णिच्-कृष् ।

नाट्याङ्गसाधनयुक्ते नाटकप्रस्तावके १ प्रधाननटे ।

“नाट्योपकरणादीनि सूत्रवर्त्मनिधीयते । सूत्रं धार-
यतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः” इति तल्लक्षणं “पूर्वरङ्गं
विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते” सा० द० । “सूत्रधारेण
संहिताः संलापं यत्नं कुर्वते” दशरूपकम् । २ इत्ये
शशिल्पिभेदे (कुतार) च । शिल्पभेदसूत्रधारश्च शृङ्गाभं
विश्वकर्षणा जातो जातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १० ख० ।

सूत्रपुष्प पु० सूत्रगमं पुष्पं यस्य । कापांसे लि० ।

सूत्रभिद् पु० सूत्रं भिनत्ति सूत्र्या, भिद्-किप् । सूत्र्याजीवे
(दरजी) शब्दः । [शब्दच०]

सूत्रमध्यम् पु० सूत्रमध्यमिव भवति सू-किप् । यक्षधूपे
सूत्रयन्त्र न० सूत्रवापनं यन्त्रम् आका० (तात) सूत्रवापनयन्त्रे
शब्दमा० । [हारा०]

सूत्रला स्त्री सूत्रं लाति-ला-क । तर्कुट्टास् (टेको)
सूत्रवीणा स्त्री सूत्रवद्धा वीणा शाक० । वीणाभेदे हारा०
सूत्रवेष्टन न० सूत्रं वेष्ट्यतेऽनेन वेष्ट-करणे ल्युट् । तन्तु-
वायोपकरणभेदे तसरे (तासनी) अक्षरः ।

सूत्रात्मन् पु० सूत्रमिव सर्वावृष्टत आत्मा स्वरूपं यस्य ।
समष्ट्युपहितचैतन्ये हिरण्यगर्भे वेदा०सा० । [पत्तिः ।]

सूत्रामन् पु० इन्द्रे अक्षरे पाठान्तरम् । सुत्रामन् शब्दे व्युत्-
सूत्राली स्त्री इत० । १सूत्रस्थौ १गणमेखलायां हारा० ।
सूत्रिन् लि० सूत्र+अस्थर्थे रनि । १सूत्रविशिष्टे स्त्रियां
ङीप् । २काके पु० लिका० ।

सूद् पु० सूदयति पशुन् पाकायं सूद-अच् । १सूपकारके
२व्यञ्जनभेदे सूपे अक्षरः । ३सारब्धे ४अपराधे ५लोभे
६पापे च अजयः । [च ।]

सूदन न० सूद-भावे ल्युट् । १हिंसने २निःक्षेपे ३क्षणीकारे
सूदशाला स्त्री सूदाधिता शाला शाक० । पाकशालायां
पाचकशब्दे ४२४६ पु० विवरणम् ।

सूदाध्यक्ष पु० इत० । पाकशालाध्यक्षे तत्त्वज्ञं यथा
“अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिक्षितविदंवरः । सूद-
आक्षविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्तः” पाचकशब्दे तत्त्वज्ञ-
आदि ४२८६ पु० दृश्यम् ।

सून न० सू-क्त तस्य नः । १पुत्रे २प्रसवे च । कर्त्तरि-
क्त । श्विकशिते लि० मेदि० ४जाते च ।

सूना स्त्री सू-क्त तस्य नः । १प्राणिबध स्थाने २पक्ष सूना
गृहस्थस्य चूकी मेघगुपस्कारः । कण्डूनी चोदकम्भव
मनुः २तनयायां ३गजशृङ्गायां मेदि० ४मांसविक्रये च
संज्ञप्रसा० । [एकन्यायां स्त्री वा जङ् हेमच० ।]

सून पु० सू-रुक् । १पुत्रे २अनुजे ३सूर्ये मेदि० ४अर्कहजे च ।
सूनृत न० सूनृत्यति अनेन सु-रुत-वजर्थे क । १सत्ये
प्रिये वाक्ये अक्षरः । २मङ्गले च इतदति लि० अक्षरः ।

सूप पु० सुखेन पीयते सु+पा-वजर्थे क पृषो० । (दालि)
व्यञ्जनभेदे कतञ्जशब्दे २१८१ पु० दृश्यम् । सुवर्पति
सु+वप-मूलवि० क । २सूपकारे पाचके मेदि० । आधारे
क । ३भाण्डे । सूद-करणे क पृषो० । ४सायके शब्दः ।

सूपकार लि० सूपं करोति क-अच् । पाचके अक्षरः । पा-
चकशब्दे ४२८६ पु० दृश्यम् ।

सूपधूपन न० सूपो धूप्यतेऽनेन धूप-करणे ल्युट् । १हिङ्गो
लिका० सूपपाके हि हिङ्गुधूपदानं पाकशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

सूपपर्णी स्त्री सूपसाधनस्य सुदृष्टेव पर्वमस्याः ङीप् ।
सुदृपगणाम् रत्नमा० ।

सूपश्रेष्ठ पु० सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः । सुद्रे राजनि० ।

सूपाङ्ग न० सूपस्य तत्संस्कारकमङ्गसूपकरणम् । हिङ्गो
राजनि० ।

सूम न० सू-मक् १आकाशे २क्षीरे मेदि० । ३जले शब्दः ।

सूर पु० सर्वात प्रेरयति कर्मणि लोकातुदयेन सू-क्रन् ।
१सूर्ये २अर्कहजे च अक्षरः । सूर-क । ३पण्डिते
४जिनभेदे पु० हेमच० । “सूर्यादयं विना नैव ज्ञान-
दानादिका क्रिया” सत्युक्तोक्तस्योदयेन लोकानां सर्वकर्म-
प्रवर्त्तकत्वात्प्राप्तम् ।

सूरण पु० सूर-ल्युट् । सूरणे (कोल) शब्दरत्ना० ।

“सकरे मूलकञ्चैव सिंहे चावावुकं तथा । कार्त्तिके
(स)सूरणञ्चैव सद्यो गोमांसमक्षणम्” कर्मको० ।

सूरत लि० सु+रम-क्त पृषो० । दयालौ अक्षरः ।

सूरसूत पु० इत० । अक्षरे गरुडायजे सूर्यसारथौ अक्षरः ।
अनूरुशब्दे १८१ पु० दृश्यम् ।

सूरि पु० सू-क्रिन् । १सूर्ये २अर्कहजे ३अश्वमेधभेदे ४पण्डिते
च अक्षरः “सदा पश्यन्ति सूरयः” इति श्रुतिः । ४राज-
सर्पे स्त्री ङीप् रत्नमा० ।

सूरिन् पु० सूर-णिनि । पण्डिते शब्दः ।

सूर् (सूर्य) स्त्री अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट् । सूर्त्त(सूर्य)ति
असूर्त्तो(सूर्य)त् घोषदेश एव न्यायः ।

सूर्त्त पु० सूर्त्त-कर्मणि घञ् । माघे (कलाइ) शब्दः ।

सूर्त्त(सूर्य)ण न० सूर्त्त(सूर्य) भावे ल्युट् । अनादरे ।

सूर्प पु० न० । सूर्प-पृषो० शस्य सः । १सूर्यशब्दाय शब्दः ।
२कुम्भपरिसाये ३द्रोणपरिसाये च वैद्यकम् ।

सूर्पणखा स्त्री सूर्प इव मखा अस्याः पृषो० शस्य सः
णत्वम् । रावणभगिन्याम् ।

सूर्भि स्त्री सूर्भि+पृषो० शस्य सः । सूर्भिश्चार्थे वा ङीप् ।

सूर्य पु० सू-क्यप् नि० । १दिवाकरे २अर्कहजे च अक्षरः ।
३दानवभेदे वज्रिपु० ४अर्कपर्वहजे मेदि० ।

सूर्य्यपहकत्वादिकं खगोलशब्दे २४२५ पु० दृश्यम् ।
तस्य प्रकृतिसूत्रपादिकं सर्वार्थचि० उक्तं यथा

“भातयुगान्ताद्धितदेहरक्तः श्यामान्वितः पिङ्गवनेव-
कान्तिः । पित्तात्मकोऽयं समगात्रयष्टिः प्रतापयुक्
सन्तुष्टोऽत्यरोमा । सञ्चारयुक् सङ्घचितार्थशक्यः सत्य-
प्रजो दैविकबुद्धियुक्तः” । स च पाच्या दिशः स्नासी ।
इं पङ्कः क्षत्रियजातीयः शस्त्रधारः देवस्थले गवः ।
वृहज्जातके तडुकायाश्च मूलं दृश्यम् । पञ्चयज्ञशब्दे
तन्मन्त्रभेदादिकं दृश्यम् । जन्मकाले जन्मादिकस्य स
तस्य फलं ज्ञातकपङ्कतावुक्तं यथा
“जन्मे सूर्यं सत्यकेशः प्रचण्डो मानी क्रोधो नेत्र-
रश्मिर्निर्घणश्च । गुरोऽन्तान्त्रातसः कर्कशाङ्को नीचे
निःस्त्रा भूजोऽप्यक्षिहीनः । धनेरदिनेने वल्लविसभ्य-
चतुष्पटादगोऽपि नरो भवेत् सः । विनष्टसोभाम्युखो
वृत्रालेश्वरोऽहंतायां सुखरागदुःखो । सङ्घराशो
सङ्घज २ वजाट्या धीविक्रमैर्लातमनोभिरामः । विनष्ट-
स्तुत्यादरजो नरः स्यादुदृष्टारिपक्षय विनाशकश्च । भित्ते
भित्तेऽवन्म भवांश्चनेः स्याद्भोनः सोऽख्येर्मानसाल्यैश्च हीनः ।
ताताम्बादेनांश्चकारो नरो वै सेवाकारो भूपतेः कुत्-
सितस्य । मूर्तोऽभानो मनुष्योऽख्यक्षहीनो दुर्गारण्य-
क्ष्माधरेषूपरक्तः । सेषायुक्तो मन्त्रवक्ष्याप्रवम्पत्स्तुत्या-
दुर्ध्वं जायते मानवोऽयम् । कुष्ठदग्धनशलो शूलभावं
प्रपञ्चे भवति नरपतिर्वा दण्डनेता धनाट्यः । प्रवच-
जठरवङ्गिभूरिकासा गुणो वै वलरिपुसहितः स्वात्
पूरुषः केचिदेवम् । भाव्याभावे ७ भास्करे चाभिभूतो
भावाभिर्वै हीनकालीरुगाट्यः । भूगादुवन्धे पीडितो-
ऽभाभंगापी सुश्रीहीनो मानवः शीलहीनः । निधनगे द
लङ्घितोऽद्विते नरो नयनयाविककल्पयुतो भवेत् । तनु-
धनात्मजजोवितसौख्यभागभिवनेन जनेन वियोजितः ।
धर्मस्थिते वल्लकरे धनेन चनेन युक्तो वल्लभितुल्यः ।
सूदेवदृष्टारकवन्दभक्तिः पितृप्रियो वैरकरः सङ्घः ।
गमनगमे गमनस्य सण्यो नरो मतिधनात्मजवैभवशौर्य-
युक् । रतिवल्लभतकार्यमन्त्रद्विभाग भवति वाहनवान्
वृषसदृशः । प्राप्तिः स्थाने सप्रसप्तो नरः स्यात् प्राप्ता
विस्तस्याश्च वृष्ट्या समेतः । मन्त्री द्वेष्यः सङ्घलः सिद्ध-
कर्मा क्रूरो कालानिर्जितो वक्ष्यभ्यः । व्यपेक्ष सूर्यो
नरः काणः पितृद्वेषो बलोज्ज्वला । वक्ष्यापतिर्विह-
लः कुहस्तु पतितो भवेत्” । सेषादिस्य तस्य फलं
ज्ञातकशब्दे २०८८ पृ० दृश्यम् ।

सूर्यकान्ति पु० सूर्यस्य कान्तिः प्रियः । १ स्फटिकमणो हला०

२ सूर्यसम्पर्कात् यत्राग्निप्रभवस्तस्मिन् (आतसी) सखौ
च हेमच० ।

सूर्यकान्ति पु० सूर्येण कान्तियेक्ष्य । अतस्यां पुष्पराग-
वृक्षविशेषे शब्दच० । इत० । २ सूर्यस्य दीप्तौ स्त्री ।

सूर्यकाल पु० सूर्योपलब्धतः कालः शाक० । दिवसे शब्दच० ।
सूर्यग्रहण न० सूर्यस्य राक्षसा तदाक्रान्तभूच्छायया ग्रहण-
माक्रमणम् । ज्यातिप्रोक्ते राक्षसविष्टभूस्त्रिच्छायया
सूर्यमण्डलस्य आक्रमणरूपे षासे सूर्ये पचादयाऽप्यल ।
उपरागशब्दे १२८५ पृ० दृश्यम् ।

सूर्यज पु० सूर्यात् जायते जन-ड । १ शनिपङ्के २ यने
३ वैवस्वते मनो ४ सुषोमवानरे च जटा० । सूर्यपुत्रादयो-
ऽप्यल । ५ यमुनायां स्त्री हेमच० । हेमच० पु० ।

सूर्यपत्र पु० सूर्य इव रक्तं पत्रमस्य । आदित्यपत्रे राजनि०
सूर्यभक्त पु० सूर्यस्य भक्त इव प्रियः । १ वल्गुतट्टे । इत० ।
२ सूर्यभक्तियुते त्रि० सेदि० । [२५ पृ० शब्दच० ।

सूर्यमणि पु० सूर्यप्रियः मणिः । १ सूर्यकान्तमणौ हेमच० ।
सूर्यलता स्त्री सूर्यभक्ता लता । आदित्यभक्तायासु राजनि०
सूर्यवल्ली स्त्री सूर्यतल्पपुष्पिता वल्ली । अर्कपुष्पितादुक्ते रत्न०
सूर्यसारथि पु० इत० । अक्षणे गरुडापजे शब्दच० । सूर्य-
मूत्रादयोऽप्यल ।

सूर्या स्त्री सूर्यस्य भार्या टाण् । १ सभानुषां संज्ञानाम्नायां
सूर्यभार्यायाम् । सानुषां कुन्त्यान्तु ङोपि । सूर्योक्ते च ।

सूर्यालोक पु० इत० । ज्ञातमे रौद्रे राजनि० ।

सूर्यावर्त्त पु० सूर्य इवावर्त्तते आ+वृत्-अच् । (उड्डक-
ड्विधा) २ अनुपभेदे (सुलक्षित्या) २ शकं च रत्नना० । ३ श-
दित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ।

सूर्याश्मन् पु० सूर्यप्रियः अश्मन् । सूर्यकान्तमणौ हेमच० ।
सूर्याह पु० सूर्यमाह्वयते सङ्गते वर्षान् आ+ह्वे-क ।

१ तात्वे त्रिका० सूर्यस्य आह्वाऽऽह्वायश्च । २ अर्कवृक्ष पु०
राजनि० । [वक्ष्यायाम् अमरः २ तयोर्मेलने च ।

सूर्येदुसङ्गम पु० सूर्यस्य इन्द्रोऽव सङ्गमः कालः । १ सभा-
सूर्याह पु० सूर्यं जहोऽस्तगतो यत् । १ सूर्यास्ततयकाले
हेमच० । “दिवातिथौ तु विद्यते गते यत् पातकं भवेत् ।

तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्याहं विद्यते गते” आ० त० ।
सूर्येण सूर्यास्तकालेन जडः प्रापितः वह-क्त ।
२ तत्काळागतातिथौ “सूर्याहस्तु स संप्राप्ता यः सूर्य-
ऽस्तं गतेऽतिथिः” हेमच० । [दसाह्व जपदण्डः ।

सु गतो स्थितो च उभ० सक्त० सेट् । सारयति तं पयु-

सु गतो भ्वादि० पर० सक्त० अनिट् सरति । असरत् असा-
भी पयुदासाच्च घोपदेशः । "नालानं करिष्या सन्ने"
च रघुप्रयोगात् आत्म० । [साच्च घोपदेशः ।

सु गतो जु० वैदक्तः पर० सक्त० सेट् । ससर्त्त असरत् पयुदा-
सक्त पु० सु-कक् । १कैरे २वाच्ये उणा० । १पञ्च ४वाच्यो
च सि० कौ० ।

सुकण्ड पु० सु-क्तिप् पृषो० कर्म० कण्डुरोगे शब्दर० ।

सुकाश पु० सु-काबन् कश्च नेत्वम् । शृगाले शब्द व० ।

सुक(न्) न० सुज-कन् कनिन् वा कश्च नेत्वम् । ओष्ठप्राल-
भागे "सुकृणो परिहे द च" स्रुतिः । "महासुकृणो
शोभितो नृसिंहवदति" छ मात् कालतायस्य ।

सुकन् न० सुज-कनिप् । ओष्ठप्रालभागे अमरः । पृषो० ।

सुकिन् अथय अरणः । सुकृणो तत्तार्थे स्त्रा राजनि०

सुग पु० सु-गक् गल् नेत्वम् । भिन्दिपाबास्ते अमरः ।

सुगाल पु० सु-गाबन् गल् नेत्वम् । १जम्बू के
(शेयाब) शब्दर० । स्त्रियां डोष् । २देवभेदे हरिवं० ।

सुज विसर्गं त्यागे दिवा० आत्म० अनिट् सक्त० । सुज्यते
असृष्ट । पयुदासाच्च घोपदेशः ।

सुज विसर्गं तु० पर० सक्त० अनिट् सुजति असाचीत् सघर्जिथ
सञ्ज स्रष्टा स्रज्यति । पयुदासाच्च घोपदेशः ।

सुजकाचार पु० सुजति वर्षस्त्रित्वं सुज-क ततः स्त्रार्थे क
सुजका सर्जिजा कर्म० । सर्जिकाचारे रमाना० ।

सुष्टि पु० सु-निक् । १शत्रौ शब्दना० । २अङ्गुशस्ते स्त्री
अमरः । तत् वा डोष् । सुष्टोत्थपि ।

सुष्टि(णी) का स्त्री सुष्टि+कन् रिकन्वा । लाजायाम् अमरः
स्रुति स्त्रा सु-भावे क्तिन् । १गमने । करणे क्तिन् । २पण्य
च भेदि० । [संक्षिप्त०

सुत्वन पु० सु-कनिप् । १प्रजापतौ उज्ज्वन० । २विसर्गं शृङ्गो

सुत्वर वि० सु-करप् । १गमनकर्त्तरि स्त्रियां डोष् । सा च
२मातरि संक्षिप्तसा० ।

सुदर पु० सु-अरक् डक् च । सप्तं सि० कौ० ।

सुदाकु पु० सु-काक् डक् च । १वाच्यो २वज्रो ३श्वनो ४प्रति-
सूर्यो भेदि० । ५सृगे संक्षिप्त० । नद्यां स्त्री उणा० ।

सुप्र गतो भ्वा० पर० सक्त० अनिट् । सर्पति असृपत् ।
पयुदासाच्च घोपदेशः ।

सुपाट पु० सु-पाटन् । १परिमाणभेदे २रक्तधारायां
गोवर्धनः । स्त्रियां डोष् । स्त्रार्थे क अत इत्वम् । सु-
पाटिका । चतुो द्वेषच० ।

सुप्र पु० सु-प-क्तन् । चन्द्रे उणा० । [२गमनशीले वि० ।

सुमर पु० सु-मरच् । सुगभेदे अमरः । स्त्रियां डोष् ।

सुष्ट वि० सुज-क्त । १निमित्ते २युक्ते ३निमित्ते ४वज्रके
भेदि० । ५भूषिते अजयः । इत्वक्ते च ।

सुष्टि स्त्रा सुज-क्तिन् । १निर्माणे २रत्नभावे च भेदि०
कर्मणि क्तिन् । ३सुव्यमाने "या सुष्टिः स्रष्टुराद्ये"ति
शकुन्तला० ४निगुणे शब्दर० ।

ब्रह्माण्डसुष्टिप्रकारः नानापुराणेषूक्तः तत् सत्सुपु०
उक्तः प्रकारो यथा

"महाप्रलयकालान् एतदासीत्तमोमयम् । प्रबुधमिष
थातक्यमज्ञातमसृजन्म । अविद्येममवित्तातं जगत्
स्थान्नु च रण्य च । ततः स्वयम्भूरव्यक्तः प्रभवः पुण्य-
कर्मणाम् । व्यग्रवज्रोतदस्त्रिणं प्रादुरासीत्तत्तादुदः ।

योऽतोन्द्रियः परो व्यक्तादधुन्योवान् सनातनः । नारा-
यण इति ख्यातः स एकः स्वयसृद्वभौ । यः शरीरा-
दभिध्याय सिष्टकृतिविधिं जगत् । अपएव ससृजोदो

तासु बीजमवासृजत् । तदेवाण्डं सप्तभवद्वैमरूपमसं-
महत् । संवत्सरसहस्रेण सृष्ट्यायुतसप्तप्रभम् । प्रवि-
श्यान्महातेजाः स्वयमेवात्मवस्त्रयः । प्रभावादपि तत्

व्याप्ता विष्णुत्वमसद पुनः । तदन्तर्भवानेष सूर्यः
सप्तभवत् पुरा । आदित्यश्चादिभूतत्वात् ब्रह्मा ब्रह्म
पठन्भूत् । दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशतचद्वयम् ।

स चाकरोद्दिशः सर्वा मध्ये व्योम च आश्रितम् । जरा-
युर्मरुतस्याश्च शैबालस्याभवं स्रष्टा । यदुत्पत्तदभूत्सोम-
काष्ठिषड्भुतमण्डलम् । नद्योऽण्डनाम्नः सप्तधाः

पितरो सप्तवक्त्रा । सप्त येऽमी ससृष्टाश्च तेषि जाल-
जंघाङ्गवाः । जवण्येजुपुराद्याश्च नानारत्नसन्निताः ।
स सिष्टसुरभूदेवः प्रजापतिरिन्दनः । तत्तेजसश्च त-

त्तैव मातृगण्डः ससृजदत्त । स्रुतेऽण्डे जायते वक्त्रा-
न्यार्त्तगण्डेन स स्रुतः । रजोगुणमयं यत्तद्रूप तस्य
महात्मनः । चतुर्मुखः स भगवानभूक्तोऽपितामहः ।

येन सृष्टं जगत्सर्वं स देवासुरमानुषम् । तस्यैहि
रजोरूपं स्रुतं सत्त्वसुटाहृतम् । सत्त्ववाच "चतुर्भुज-
त्वमगमत् कक्षाक्षोऽपितामहः । कथं तु लोकां सु-

जत् ब्रह्मा ब्रह्मविदोवरः" । सत्स्य उवाच "तपश्चचार
प्रथमममराणां पितामहः । आविर्भूतास्ततो वंदाः
साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः । पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्र-

ह्मणं स्रुतम् । निखं शब्दमयं पुण्यं शतताडिपि-

स्तरम् । अनन्तरञ्च वक्ष्ये वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
 भीमांसा न्यायविद्याश्च प्रमाणाष्टकसंयुताः । वेदाभ्यां स-
 रतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः । मनसा पूर्वसृष्टा वै
 जाता यत्तेन मानसाः । मरीचिरभवत् पूर्वं ततो-
 ऽतिर्भगवान् ऋषिः । आङ्गराशामवत्यश्वात् पुलस्त्यस्तद-
 नन्तरम् । ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
 प्रचेताश्च ततः पुलो वसिष्ठश्चाभवत् पुनः । पुलो भृगु-
 रभूतद्वन्द्वारदोऽप्यचिरादभूत् । दशेभान् मानसान् ब्रह्मा
 सुनीन् पुत्रानजीजनत् । शरीरानथ वक्ष्यामि मातृ-
 हीनान् प्रजापतेः । ककुडादक्षिणाद्वयः प्रजापतिरजा-
 यत । धर्मः स्तनान्तादभवत् हृदयात् कुक्षमायुधः । भ्रू-
 मध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरस्त्वयः । बुद्धेर्भौहः
 समभवदहङ्कारादभून्मादः । प्रभोदश्चाभवत् कण्ठान्
 ऋत्युर्लोचनतो न्यप । भरतः करमध्यात् अक्षस्तु-
 रभूतः । एते नव ! सृता राजन् ! कन्या च दशमी
 पुनः । अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ।
 नतु रवाच "बुद्धेर्भौहः समभवदिति यत्परिकीर्तितम् ।
 अहङ्कारः श्रुतः क्रोधो बुद्धिर्नाम किमुच्यते" । मत्स्य
 उवाच "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयसृष्टादृतम् । सास्या-
 वस्थितिरतेषां प्रकृतः परिकीर्तिता । केचित् प्रधान-
 मित्युक्तमपरं जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं करोति
 विकरोति च । गुणैः लोभमाशेष्यस्त्वयो देवा वि-
 चक्षिरे । एका मूर्तिस्तयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सविकारात् प्रधानात् महत्तत्त्वं प्रजायते । महानिति
 यतः स्थातिर्लोकानां जायते सदा । अहङ्कारश्च महतो
 जायते मानवर्धनः । इन्द्रियाणि ततः पञ्च वक्ष्ये बुद्धि-
 वशानि तु । प्रादुर्भवन्ति चान्यानि तथा कर्तव्यानि तु ।
 श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् ।
 ग्राह्यपक्षं हस्तपादं वाक् चेतीन्द्रियसंपदः । शब्दः स्पर्श-
 रस रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । उत्सर्गानन्दनादान-
 गत्यालापाश्च तत्क्रियाः । मन एकादशं तेषां कर्मबुद्धि-
 गुणान्वितम् । इन्द्रियावयवाः सृष्ट्यास्तस्य मूर्तिं मनी-
 षिणः । अयन्ति यस्मात्स्मात्ताः शरीरं तेन संयुतम् ।
 शरीरयोगाच्छीवोऽपि शरीरी गद्यते बुधैः । मनः सृष्टिं
 विकुरुते चोद्यमानं विवृण्वथ । आकाशं शब्दतस्मात्ता
 दभूच्छब्दगुणात्मकम् । आकाशविक्रतेर्वायुः शब्दस्य श-
 गुणोऽभवत् । वायोश्च स्पर्शतनुमात्राज्जसाविरभूतः ।
 त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत् । तेजो विका-

रादभवद्वारि राजंस्रुतगुणम् । रसतन्मात्रसम्भूतं
 प्रायो रसगुणात्मकम् । भूमिस्तु गन्धतन्मात्रादभूत् पञ्च-
 गुणान्विता । प्रायो गन्धगुणा सा तु बुद्धिरेषा शरी-
 यसी । एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
 ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः । एवं षड्-
 विंशकं प्रोक्तं शरीर इह मानवे । सांख्यं संख्यात्मक-
 त्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । एतत्तत्त्वात्मकं कृत्वा जग-
 द्वेधा व्यजीजनत् । सावित्री लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा
 समास्थितः । ततः संजयतस्तस्य भित्त्वा देहमकलम्भम् ।
 स्त्रीरूपमर्जसकरोदङ्गं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा
 ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यश्च गायत्री
 ब्रह्माक्षी च परन्तप ! । ततः स्रदेहसम्भूतामात्मजा-
 मित्युक्तमयत् । दृष्ट्वा तं व्यथितस्तावत्कामवाणादितो
 विभुः । अहो रूपमहोरूपमिति चाह प्रजापतिः ।
 ततो वशिष्ठप्रसुखाः भगिनीमिति चुक्रुशुः । ब्रह्मा न
 किञ्चिद्दृष्टं तनुसखालोकनादृते । अहो रूपमहोरूप-
 मिति प्राह पुनः पुनः । ततः प्रणामनस्मान् पुनरेवाभ्य-
 लोकयत् । अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितृर्वरवर्णिनी ।
 पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया । आवि-
 र्भूतं ततो वक्ष्ये दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् । विषयस्फुर-
 दोश्च पाश्चात्यसृष्टनात्ततः । चतुर्थमभवत्पञ्चादासं काम-
 शरातरम् । ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातरतया तथा ।
 अत्यतम्यास्तदाकारव्यालोकनकुतूहलात् । सृष्ट्यर्थं यत्
 कृतं तेन तपः परमदारुणम् । तत्सर्वं नाशमग-
 मत् स्मृतोपगमेच्छया । तेनोद्धं वक्ष्येमभवत्पञ्चमं तस्य
 धीमतः । आविर्भवज्जटाभिश्च तद्ब्रह्मज्ञादृष्टोत् प्रभुः ।
 ततस्तान्ब्रवीत् ब्रह्मा पुत्रानात्मसंयुतान् । प्रजाः सृज-
 ध्वमभितः सदेवासुरमानुषीः । एवमुक्तास्ततः सर्वे
 सखजुर्विविधाः प्रजाः । गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामाव-
 नतामिसाम् । उपयेसे स विद्यात्मा शतरूपामनिन्द-
 ताम् । सखभूव तया सार्ज्जमतिकामातुरो विभुः ।
 सलज्जाञ्जकमे देवः कमलोदरमन्दिरे । यावद्वद्वशतं
 दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः । ततः कालेन सहता
 तस्याः पुत्रोऽभवत्सतुः । सादम्भुव इति स्थातः स
 विराडिति नः सुतम् । स तु तद्रूपसामान्यादिपुरुष
 उच्यते । वैराजा यत्न ते जाता बहवः शशितव्रताः ।
 स्त्रायम्भु वा महाभागाः सप्त सप्त तथा परे । स्वारो-
 चिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतत्त्वज्ञरूपिणः । औत्तपिप्रसुखाः

कदहृदेषान्तं सममोऽधुना । सर्गशब्दे ५२५० पृ०
तस्यानवविभक्तं दृश्यम् । [गर्भदात्रीलुपे राजनि० ।

सृष्टिप्रदा स्त्री सृष्टिं तद्धेतुं गर्भं प्रददाति प्र+दा-क ।

सृ(ष्टृ)।हंसायां क्रा० पा० प० सक० सेट् । सृष्ट्याति असा-
रीत् सीर्षः सीर्षिणः । ओपदेश एव न्यायः ।

से क गतौ स्वा० खा० सक० सेट् । सेकते असेकित् पयु-
दासाञ्च ओपदेशः । कदित् चङि न चुञ्चः ।

सेक पु० सिच-घञ् । सेचने जलादिना आर्हीकरणे हेमच० ।

सेकपात्र न० सिचतेऽनेन सिच-करणे घञ् कर्म० (सेवनी)

सेचनपात्रभेदे अमरः ।

सेकिम न० सेकेन निट्+त्तम् सेक-वा डिस । मूलके हेमच०

सेक्तु पु० सिञ्चति रेतः सिच-तृच् । १पत्यो हेमच० । २सेचके
लि० स्त्रियां ङीप् ।

सेक्ता न० सिच-करणे ड्रन् । सेकपात्रे सि० कौ० ।

सेचक पु० सिञ्चति तोयेन पृथिवीम् सिच-ण्वल् । १मेघे
२सेककर्त्तरि लि० सेदि० ।

सेचन न० सिच-भावे ल्युट् । १जलादिना आर्हीकरणे
२चरणे । करणे ल्युट् । २सेचन्यां जुह्वेकपात्रायां स्त्री
ङीप् सेदि० ।

सेट् पु० मिट-उन् । (तरसज) दृष्टे लि० कौ० ।

सेतु पु० सि-तन् । १जेतादेर्जलधारणार्थं (आल) (जाङ्गल)
पदार्थं अमरः । २वरुणदृष्टे सेदि० । मन्त्रजपाङ्गे श्रमण-

वात्मके मन्त्रे च स्वार्थे क । सेतुक वरुणदृष्टे शब्दर० ।
“सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकसाप्नोति मानवः” मठादि० त० ।

सेतुभेदश्च । सीमाविवादशब्दे ५३०० पृ० उक्तः ।

“सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धुस्तथाऽपरः । तोय-
प्रवर्तनात् खेयो बन्धुस्तु तद्विवर्तनात्” भारदः ।

मन्त्रजपाङ्गसेतुश्च कालिकापु० ५१५० उक्तो यथा

“मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः । स्ववत्यने-
द्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति । ननस्कारो महात्मनो

देव इत्युच्यते सुरैः । द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां
सर्वकर्मणः । अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् सप्तसृष्ट्य प्रणवं निर्भमे पुरा । स उदात्तो
द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः । क्षरितशिरुजातानां

समसापि तथा क्षरेत् । चतुर्दशक्षरो योऽसौ सेतुरो-
कारसंज्ञकः । स चातुस्सारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते ।

निःसेतुकं यथा तोयं क्षणाद्भिन्नं प्रसपति । मन्त्रस्त-
थैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम् । तस्मात् सर्वेषु

मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजादयः । पार्श्वयोः सेतुमाधाय
जपकर्म समारभेत् । शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा
यथेच्छतः । द्विसेतवः समाख्याता सर्वदेव द्विजातयः” ।

सेतुबन्ध पु० इत० । लङ्कागमनाथं श्रीरामेण नलकपिद्वारा
कारिते समुद्रोपरि १आनीबन्धे २जेतादेराणीबन्धे च ।

“ततोऽब्रवीद्भुञ्जेत् सागरो विनयान्वितः । नलः सेतुं
करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः । सुतो, धीमान् समर्थो-

ऽस्मिन् काव्ये लब्धवरो हरिः । कीर्त्तिं गायन्तु ते
लोकाः सर्वलोकमलापहाम् । इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ

सिन्धुरदृश्यताम् । ततो रामस्तु सुपीबलक्षणाभ्यां
समन्वितः । नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धनात् ।

ततोऽतिवृष्टः लङ्कागमनार्थं चानगेन्द्रप्रतिभैर्युतो
नलः । ववन्ध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तरं पर्वत-

पादपैर्दृढम् अध्यात्मरा० ३ अ० । “सेतुमारभमाणस्तु
तत्र रामेश्वरं शिवम् । सङ्कल्पनियतो गत्वा पुरीं वारा-

नसीं नरः । आनीय गङ्गासलिलं रामेश्वरमभिप्रियं च ।
क्षिप्वा समुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः । कृतानि

प्रथमेनाङ्गा योजनानां चतुर्दश । द्वितीयेन तथा चाङ्गा
योजनानाञ्च विंशतिः । तृतीयेन तथा चाङ्गा योजना-

न्येकविंशतिः । चतुर्थेन तथा चाङ्गा द्वाविंशतिः तथा
क्षतम् । पञ्चमेन त्रयोविंशद् योजनानां समन्ततः ।

ववन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः । तेनैव जलम्
कपयो योजनानां शतं द्रुतम् । असंख्याताः सुवेलाहि-

रुरुक्षुः लवगोत्तमाः” ४अ० ।

सेतुभेदिन् पु० सेतुं भिनत्ति भिद-णिनि । दन्तीदृष्टे शब्दर०
सेतुवृक्ष पु० सेतुनामको वृक्षः । वरुणदृष्टे शब्दर० । २सेतुप-

रिस्थे दृष्टे च ।

सेतु न० सि-बन्धने ड्रन् । (वेडि) निगडे सि० कौ० ।

सेना स्त्री सि-न, सङ् इनेन प्रभूणा वा । १सैन्ये अमरः ।

२जिनानां श्मादभेदे हेमच० । [२सेनाया उपकरणे च ।

सेनाङ्ग न० इत० । १हस्तश्चरयपदातिबंधाते अमरः ।

सेनाचद पु० सेनायां चरति चर-ट । सेनाहृगामिनि “सेना-
चरीभवदिभाननेति” नैष० । [केये २सेनापतो च अमरः

सेनानी पु० सेनां देवसेनां वा नवति नी-क्लिप् । १कार्त्ति-
सेनापति पु० इत० । १कार्त्तिकेये २सैन्याध्यक्षे च सेदि० ।

“कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः । हस्ति-
शिञ्जाश्चशिञ्जासु कुशलः लक्ष्मभाषिता । निमित्ते शत्रुने

ज्ञाता वेत्ता चैव चिकित्सिते । क्षतघ्नः कर्मणां शूरस्तथा

क्षेत्रसह ऋजुः । व्यूहविविधानज्ञः फल्गुसार-
विशेषवित् । राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो-
ऽथ वा मत्स्यपुं १८६ अ० ।

सेनामुख न० इत० । १ सैन्याये संख्याविशेषयुते हस्त्यश्वादौ
हस्तिनः त्रयः रथाः त्रयः अश्वा नव पतादयः पञ्चदश
एतत्समुदाये अमरः । [सिके सैन्ये अमरः ।

सेनारक्ष पु० सेनां रक्षति रक्ष-अण् । सेनारक्षाकारके या-
सेफ पु० सि-फ । सेफे पुं सोऽसाधारणचिह्ने जटा० ।

सेमन्ती स्त्री सिम-न्ति गो० डोण् । (सेचाँतो) पुष्पभेदे ।

सेर पु० “पादोनगद्यानकतल्लटङ्गे हिं सप्त७२ तल्लेः कथितो-
ऽल्ल सेरः । मण्यभिधानं खयुगे४० च सेरेधान्या-
दितोल्लेषु तल्लकसंज्ञः १ । १ इप्राइन्दु १६२ । सङ्घो-
र्धटकैश्च सेरसैः पञ्चभिः स्याद्वटिका च ताभिः । सणो-
ऽटमिस्त्रालमगीरणाहजताल्ल सञ्ज्ञा निजराजधान्याम्”
लीला० उक्ते सानभेदे ।

सेरराह पुं स्त्री० । सेराहो हेमच० स्त्रियां डोण् ।

सेरु त्रि० सि-वन्धने क । वन्धनकर्त्तरि व्या० ।

सेलु पु० सि-लु । सेलुप्रकटणे दिक्पङ्को० ।

सेव न० सेव-कर्मणि घञर्थे क । सेविफले (सेवो) राजनि०

सेवक पु० सेवति सिव-एलु । १ सेवनकर्त्तरि (दरजो)

सेव-एलु । २ अर्थे १ दासे ४ अलुचरे च त्रि० मेदि० ।

सेवकालु पु० सेव सेविफलमिव कायति कै-क कर्म० ।

निशाभङ्गावृत्ते (दुग्धमेया) शब्दच० । [निधौ भरतः ।

सेवधि पु० सेव सेवनं दधाति धा-कि । शङ्खप्रभृतौ

सेवन न० सिव-सेव-वा ल्युट् । १ शृङ्गादिना वस्त्रादेर्योजने
अमरः । २ आश्रयणे शरणभोगे ४ वस्त्रने ५ पूजने ६ भजने
च मेदि० । सेव्यतेऽनया ल्युट् । ७ सूच्यां स्त्री डोण्
हेमच० ।

सेवा स्त्री सेव-अ । १ भजने २ आराधने शरणभोगे ४ आश्र-
यणे च । सेवापराधाश्च अराधनशब्दे २१३ पृ० दर्शिताः
वाराहेत्यन्योक्ता यथा “कर्मणा मनसा वाचा ये पापक-
चयो जनाः । भक्षणं दत्तकाडय राजाक्षस्य तु भोजनम् ।
कैथुनं शवसंस्मयः पुरीषात्सर्ग एव च । सूतक्युदक्या-
क्षपणं स्पर्शनं मोहनं तथा । अभाष्यभाषणं कोपं
पिप्लयाकस्य च भक्षणम् । रक्तपारक्यसलिननीलजा-
म्बरधारणम् । सुरोशाजीकनिर्वन्धः पतिताक्षस्य भक्ष-
णम् । अमल्यभक्षणञ्चैव तण्डुलीयविभीतकम् । व्या-
दानं तु वराक्षस्य जालपादवराकयोः । भक्षणं देव-

तागारे सोपानतृकोपवर्णनम् । तथैव देवपूजायां नि-
प्रवृत्तकुसुमाचनम् । अलुत्तार्थं च निर्भाष्य पूजा जी-
र्णान्धकारयोः । पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबो-
धनम् । वातकर्माचने विष्णोरनमस्कारणं तथा । अप-
राधास्तयस्त्रिंशत् समाख्याताभया धरे । एभिर्युक्तस्तु
पुरुषो विष्णुं नैव प्रपश्यति । दूरस्थो न नमस्कारं
कुर्यात् पूजा तु राजसो” ।

सेवि न० सेव-कर्मणि इत् । फलभेदे (सेवो) राजनि० ।

सेविका स्त्री पकाक्षभेदे जताक्षशब्दे २१२ पृ० दृश्यम् ।

सेवित त्रि० सेव-क्त । १ आराधिते शब्दर० । २ आश्रिते ४ उप-
युक्ते च ५ सेविफले न० राजनि० ।

सेव्य न० सेव-ण्यत् । १ वीरणमूले अमरः । २ अश्वत्ये
पु० राजनि० । ३ हिज्जल्लङ्घ्ये पु० शब्दर० । ४ सेवाहं त्रि० ।
५ वन्दावृत्ते स्त्री हेमच० । [राजनि० ।

सैहली स्त्री सिंहले देशे भवा अण् डोण् । सिंहपिप्पल्याम्

सैहिक पु० सिंहकायां भवः ठक् । १ राक्षसैः शब्दर० । तस्याः
अण्यत् ठक् । सैहिकैर्योऽप्यत्र अमरः ।

सैकत न० सिकताः सन्त्यत्र अण् । बालुकाप्रचुरे नद्यादि-
तटे अमरः । २ सिकताप्रचुरदेशे त्रि० राजनि० ।

सैकतिक पु० सङ्घ एकतया सैकतं तदस्यास्ति ठक् । १ संन्यस्यो
२ अण्यके ३ सन्देहजीविनि त्रि० मेदि० । ४ मातृयात्रायां
५ मङ्गलसूत्रके न० मेदि० । [सैकतप्रिये त्रि० ।

सैकतेष्ट न० सैकतं स्थानमितं यस्य । १ आर्द्रके राजनि० ।

सैतवाहिनी स्त्री सितायाः शंकराद्याः अयम् अण् सैतो कश्चु-
ररसश्च वहति वह-णिनि । बाहुदायां नद्याम् अमरः ।

सैदान्तिका पु० सिद्धान्तं वेत्ति सिद्धान्त-ठक् । सिद्धान्ताभिज्ञे
हेमच० । [२ तत्कर्मणि च “सैनापत्यसुपेत्य वः” कुमारः ।

सैनापत्य न० सेनापतिभावं कर्म वा घञ् । १ सेनापतिचर्कं,

सैनिक पु० सेनायां समवेति ठक् । १ मिलिते हस्त्यश्वादौ
अमरः । प्राणिवधनियुक्ते भाग० ५ । ६ अ० ति० त० रघु० ।

वस्तुतस्तु सैनिका इव अधितिनेत्येव तत्र पाठः साधुः
१ सेनासम्बन्धिनि त्रि० ।

सैन्धव न० सिन्धुनदीसमीपे देशे भवम् अण् । १ लवणभेदे
अमरः “सैन्धवं लवणं खादु दीपनं पाचनं लघु ।

क्षिप्रं रुच्यं हिमं दृष्यं चन्द्रां नेत्रां त्रिदोषहृत्”
भावप्र० । सिन्धोरदूरभवः अण् । २ घोटकभेदे पुं स्त्री०

अमरः तस्य समुद्रसमीपस्थसिन्धुदेशस्यारव्यदेशाङ्गत्वात्
तथात्वम् । स्त्रियां डोण् ।

सैन्धवखिल न० सैन्धवमेव खिलम् । सैन्धवशिलाशकलसमे
चिदानन्दस्वरूपे परमेश्वरे “स यथा सैन्धवखिलमनन्त-
रमवाह्यं रसचनम्” शत० ब्रा० १४।७।१।१२ ।

सैन्धी स्त्री तात्तादिन्यासे राजनि० ।

सैन्य पु० सेनायां समवेति जग्र । शिबिते हस्त्यश्वादी
अमरः । सेनानां सङ्घः घञ् । सेनासमुदाये न० ।

सैरन्ध्री स्त्री सोरं हलं धरति धृ-भूल० क सुम् च सौरन्ध्रः
लप्रकस्तखेदं शिल्पकर्म अण् तद्व्यास्त अच् गौरा०
ङोष् । परमहस्ये स्वयं शिल्पकारिण्य स्त्रामेदे हेमच०
पृष्ठो० सैरन्ध्रीत्यप्यत्र अमरः ।

सैरिक पु० सीरेण बाङ्गलेन खनति भूमिं सोरं वहति वा
ठक् । शक्ये हाहिके अमरः । शङ्खलवोढरि हृषे
(हल्लेर गर) अमरः ।

सैरिभ पु० स्त्री० सीरे हले तद्वहने इभ इव श्रुत्वात् शाक०
ततः स्वार्ये ङण् । समिहरे अमरः स्त्रियां ङोष् । “वेवे
सैरिभमदिनोमिहं महालज्जोम्” महालज्जोऽध्यानम् ।
अमरं त्रिका० । भिष्टग्राम् शब्दर० स्वार्ये क तलैव ।

सैरीय पु० सीरख दम् अण् सैरं हलाकारमहति क् ।
सैरेय पु० सैरं सीराकारमहति ठक् । भिष्टग्राम् शब्दर०
ठक्ञ् । सैरेयकोऽप्यत्र राजनि० ।

सैवाल न० सेवायै सीनादीनामुपभोगाय अलति पर्याप्नोति
अच् सेवालं ततः स्वार्ये अण् । शैवाले स्वार्ये क ।
तलैव “या पांशुपाण्डुरवपुर्विरसा पुरासीत् सैवालका-
ङ्कुरलतामधुना विभर्ति” चङ्गटपट्टे श्लोकात् दन्त्यादि

सोढं ति० सह-क्त इडभावः । श्रान्ते तितिक्षिते अमरः
कर्त्तरि क्त । शोतादिष्वहनशोले लि० । [शोले नेदि० ।

सोढृ ति० सह-टच् वा इडभावः । सहनकर्त्तरि श्रुता-
सोत्काण्ठ ति० सह चत्काण्ठया सहस्य सः । औत्तुक्यान्विते
अभीष्टलाभेच्छया विह्वलासहिष्णुत्वयुक्ते जटा० ।

सोत्पास न० सट्+प-अस-घञ् सह उत्प्राप्तेन सहस्य सः
सोत्प्राप्तेन अन्यायकस्य वाक्यस्य अन्यायकत्वकल्पनया
तदुत्तरार्थके श्वाक्ये श्रमियवाक्ये च शब्दर० । शस्य-
हास्येन संहिते लि० ।

सोदय लि० सह उदयेन प्रादुर्भावेण दृष्ट्या वा सहस्य सः
प्रादुर्भावे दृष्टि(सुद)युक्ते श्लामयुक्ते च व्ययं दद्याच्च
सोदयस्त्विति । [स्वातरि शतादशमगिन्यां स्त्री शब्दर०

सोदर पु० समानसुदरं यस्य समानस्य सः । एकोदरमिव
सोदर्थ्य पु० समाने सुदरे शयिता यत् सादेशः । एको-

दरजाते भ्रातरि । शतादशमगिन्यां स्त्री अमरः ।

सीनह न० सु-विच् सवे नह्यते नह घञर्थे क । लघुने शब्दर०

सीन्माद पु० सह उन्मादेन सादेशः । उन्माते उन्मादिण्यौ ।

सोपप्लव पु० सह उपप्लवेन सादेशः । समानान्मूच्छावेन

राङ्गया योगद्वयोपप्लवसहिते चन्द्रे तथाभूतचन्द्रकाया-
योगयुक्ते शब्दार्थं च अमरः । इष्टपट्टयुते लि० ।

चन्द्राक्योपासकारणसुपरागशब्दे प्रायेणोक्तः देवीपुरा-
णोक्तमधिकमत्रोच्यते ।

“ब्रह्मोवाच “यद्यं वदते लोको वाक्षित्वान्महामते ! ।

तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् । यदि सत्यमयं

यत्तत्तज्जोराशिर्दिवाकरः । तत्कथं नोदरस्येन राङ्गया

भस्मसात् कृतः । अथ वा राङ्गयाक्रय निजज्ज्ञां प्रवे-

शितः । तत्कथं दशनस्त्रीच्छः शतधा न विखाण्डतः ।

विसृज्य पुनर्दृष्टयैवाखण्डमखण्डः । न चास्याप-

हृतं तेजो न स्थानादपसारितः । यदि वा क्षोभ निषीतः

कथं दीप्ततरोऽभवत् । तस्माज्ज तेजसां राशी राहोर्वक्ता

गमिष्यति । भक्ष्यायै सर्वदेवानां सोमः खट्वः स्वयम्भुवा ।

तत्त्वस्यमष्टतश्चापि सम्भूतं सूर्यतेजसा । पितृन्त्यस्तुमयं

देवाः पितरश्च स्वधाऽस्तुतम् । त्वयश्च त्विशतधैव त्वय-

स्त्रिंशत्तथैव च । त्वयश्च त्विसहस्राश्च देवाः सोमं प्रिवन्ति

ये । राहोरप्यस्तुतं भागः पुरा खट्वं स्वयम्भुवा । तस्मा-

सङ्गाङ्गरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु । उद्धृत्य पार्थिवौ

कायामभ्राकारां वमोमयः । पातुमिच्छन् ततसेन्दु-

भाष्कादयति कायया । शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कथं

पर्वणि भास्करम् । सूर्यमण्डलस्य स्य चन्द्रमेव

जिघांसति । तस्मात् पिवति तं राङ्गसत्तुमया विना-

शयन् । अविहिंसन् यथा पद्मं पिवति भ्रमरो मधु ।

चन्द्रस्यमष्टतं तद्वदभेदाङ्गाङ्गरभूते । चन्द्रकान्तो मणि-

यंदत्तु हि नं चरते जघात् । चरन्नपि न ह्रीयेत तेजसा

नैव सुच्यते । यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्तपाद्या पावकं

शुभम् । न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सुच्यते । एवं

चन्द्रश्च सूर्यश्च कदापि राङ्गया । स्ततेजसा न

सुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतः । पर्वस्थ च चन्द्रस्य

भाषिक्यकनकाजितः । सोमो देवतसंयोगात् काया

योगाच्च पार्थिवात् । राहोश्च वरकन्या वै प्रजरेदष्टतं

शशी । खट्वोचकाले सस्याग्ने वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यया ।

खाङ्गादेव चरेत् सीरं तथेन्दुः चरतेऽस्तुतम् । पितेव

सूर्यो देवानां सोमो मातेव लज्जते । यथा मातुः स्तनं

धीत्वा जीवन्ति सर्वजन्तवः । धीत्वाऽऽमृतं तथा सोमात्
 दृश्यन्ते सर्वदेवताः । सम्भृतं सर्वयागेषु तथायं क्षरते
 शशी । तं क्षरन् यथाभागमुपजीवन्ति देवताः । तस्मिन्
 काले समभ्येति राष्ट्रस्यवकर्षति । सर्वमर्द्धं त्रिभागञ्च
 पादं पादाद्धमेव च । आक्रस्य पार्थिवीं छायां यावन्त
 चन्द्रमण्डलम् । स्रुतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु
 शेषकाः । तस्मिन् विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
 चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव मुच्यते । तिष्ठिभा-
 गाश्च यावन्तः पुनन्यर्कं प्रमाणतः । पर्वच्छायास्थितः
 कालस्तावानेव प्रकीर्तितः । अतो राहुभुजः सोमः
 सोमद्विर्दिवाकरात् । पर्वकाले स्थितिस्त्वेवं विप-
 रीता पुनः पुनः । अतस्त्वादयते राष्ट्रभ्रवच्छशिभा-
 स्कारौ । राष्ट्रभ्रवसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ।
 उद्धृत्य पार्थिवीं छायां भूमिमेव हवोत्यितः । चन्द्रस्य
 यदवष्टब्धं राष्ट्रणा भास्करस्य च । तन्नावखण्डितं तस्य
 केवलं श्यामलीकृतम् । कर्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युप-
 हन्यते । एकदेशोऽथ सर्वं वा राष्ट्रणा चन्द्रमास्तथा ।
 प्रक्षालितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत् । राष्ट्रवत्तं
 भवेत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमण्डलम् । राष्ट्रणा आदितौ
 वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ । विप्राः शान्तिपरा भूत्वा
 पुनराप्याययन्ति तम् । एवं न गृह्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र
 गृह्यते । अमुधास्तं न पश्यन्ति सानुषा मांसचक्षुषः ।
 जगतस्मोहनञ्चैतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

सोपाधिक सह उपाधिना वा कप् सादेशः । उपाधियुक्ते
 प्रतिज्ञाभाशया कृतदानादौ ।

सोपान न० उप-अन-भावे घञ् सह विद्यमानः उपानः
 उपरि गतिरनेन । आरोहणसाधने काशादिनिष्ठा
 (पैठ) प्रवृत्तौ पदार्थे अमरः ।

सोभाञ्जन पु० सोभाञ्जन+पुणो० । (शजना) दृष्टे भरतः ।

सोम पु० सु-मत् । १ चन्द्रे २ कर्पूरे अमरः । ३ कुबेरे ४ यमे
 ५ वायौ ६ वसुभेदे ७ जले ८ सोमलतोषधौ ९ वानरे मेदि०
 १० सोमरसे हेमच० ११ अमृते १२ दीधितौ उणा० । सह
 उ(ज)मया । १३ शिवे १४ वानरेशे सुमीवे च ।

सोमस्य ग्रहभेदः तत्कक्षामानादिकं खगोलशब्दे ४२२५
 पु० दृश्यम् । तत्प्रकृत्यादिकं यथा

“चन्द्रः सिताङ्गसमगात्रयधिवीम्बो परिध्यङ्गविवेक-
 युक्तः । कश्चित् कशः शीतलवाक्ययुक्तः सत्त्वास्त्रयो वात-
 कफानिलात्मा” सर्वार्थचि० । स च वायव्या ईशः वैष्णव-

जातिः स्त्रीपङ्कः लवणरसस्त्वग्निरो नक्षत्राणाधीशः ।
 ग्रहयज्ञशब्दे तन्मन्त्रादिकं दृश्यम् । तस्य जन्मकाले
 शेषादिराशिषु स्थितिभेदे फलभेदः दृष्टव्यताकोक्तः
 ३०८७ पृ० जातकशब्दे उक्तः । लग्नादिस्यस्य तस्य फलं
 जातकपद्धतावुक्तं यथा

“चन्द्रे स्वभाजवृषगे तनुगे गुणायप्रो दाक्षिण्यरूपधन-
 वाक्सकले विशेषात् । अन्येषु भेषु तनुगे विकलश्च
 शूरः प्रोन्मत्तनीचवधिरः क्षयभागव्यवष्टः । कृत्, स्वरस्थिते
 कैरवाणामधीशे भवेत् पुत्रमित्रार्थसौख्यैः समृद्धः । नरः
 पूर्णदेहे तु हीने विलोमं स्वनद्राक् च बोध्यं फलं तार-
 तम्यात् । द्विजाधिराजे सहजेशतिशोभः कर्षात्त्वान्
 संप्रहृष्टश्च नीचः । हर्षान्वितो भ्रातृजनान्प्रयस्य प्रका-
 क्षितः स्यात् सनुजोऽतिहिंस्रः । पातालशंखे सति
 शीतलांशौ जलप्रयाणाभिरतिनरः स्यात् । दातुः सहृदु-
 बाहनसेवकादयः सुखी सुखोत्कर्षयुतः समृद्धः । सुतेऽ
 सहस्रस्य सुते प्रसूतौ धीमित्रपुत्रैर्वृद्धभिः समेतः । शूरो
 नरः स्याद् वरुधान्यमित्सम्राट्कः क्षीणतरः सु-
 खादयः । शत्रोश्शत्रौ पद्मिनीनां स्थिते नाशत्रुघातैः
 संयुतो दाक्षिण्य । माराग्निस्थामत्यकाभ्याञ्च युक्तो-
 ऽनलालस्यः स्याच्च नीरोदरादयः । शशिनि शशिसुखी-
 निकैतनस्थे भवति सुखी मदनातरः सुदेहः । अति-
 मतिरनघूयकोऽप्यष्टयो मलिततनो वरुणरोगदैत्यतप्तः ।
 स्वतौऽमृताङ्गे अतिमाक्षरः स्यादोजसिताद्रोऽपि च व-
 ज्रनादौः । सुक्षीणदेहः सति हीनदेहे तस्मिन् भवेदत्यक्त
 जीवितस्य । निशाधिनाये नवमालयस्थे धीपुत्रमित्र-
 द्रविणोपपन्नः । सौभाग्यसौख्यैः सुकृतैर्युतः स्यात्
 कान्ताजनेष्टोसनुजो दयावान् । दशमशंखाच्च सुशीतल-
 धामनि द्रविणधीसुकृतैः सहितः शुचिः । भवति कर्म-
 परोऽपि च सिद्धिमाङ्गनस्वरो न विषादकरो भवेत् ।
 आर्यः ११ याते यामिनीनायके ना मित्रचेतद्व्यपुत्राययुक्तः ।
 स्यातः शूरो दाक्षिण्यभिमानी शिष्टैर्हृत्यैरन्वितो बुद्धि-
 मान् स्यात् । शीतांशौ दादशे १२ द्रव्यो हीनाङ्गे नेत्र-
 रोगवान् । पतितः परमः क्षुद्रः परिभूतो नरो भवेत्” ।
 सोमलता च क्षोषधभेदः सोमवल्लीरूपो क्षोषधिशब्दे
 १५६४ पृ० सुश्रुतवाक्ये तत्प्रकृत्यादि दृश्यम् । सोमेन यजे-
 तेत्यादि श्रुत्युक्ते १५ यागभेदे पु० । सोमयागेतिकेत्य-
 तादि कात्या० श्रौ० २५ अ० । १० कण्डिकादौ दृश्यम् ।
 कात्यायनशब्दे १८७६ पु० तत्प्रतिनिधिद्रव्यादि दर्शितम् ।

सोमगर्भ पु० सोमस्य तदात्मकाऋतरूपसोमस्य गर्भः स्थानम् ।
विष्णो त्रिका० ।

सोमज न० सोमात् तत्क्षरितौषधिरसपानात् जायते जन-
ड । १ दुग्धे हेमच० । २ चन्द्रजाते त्रि० । ३ बुधे पु० ।

सोमतीर्थ न० सोमेन तपस्तप्त्वा कृतं तीर्थम् शक० । प्रभाष-
तीर्थ त्रिका० । "यत् तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्च वर्षसहस्राणि तथैवाहुः सुखः स्थितः । ए० स्मृतः पुनः
पञ्च पञ्च सोमव्रतस्तथा । तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च
तिष्ठता । एवमुद्यं तपः कृत्वा कान्तिमानभवञ्च सः ।
ममापराधान् सुक्तञ्च ब्राह्मणानां पतितस्तथा" वराहपु० ।

सोमधारा स्त्री सोमस्य धारव । आकाशे त्रिका० ।

सोमप पु० सोमं तद्रसं पिबति पा-क । १ यज्ञे सोमरसपान-
कर्त्तरि २ पितृगणभेदे व० व० । पा-किष्ण सोमपाप्यत् ।

सोमपत्र पु० सोमस्य ओषधिविशेषस्येव पत्रमस्य । (उलुखड)
तृणभेदे शब्दच० ।

सोमपीति(थि)न् पु० पीतमनेन इति सोमं पीती पृषो०
वा तस्य थः । यज्ञे सोमरसपायिनि अमरः । पा-कविप्
सोमपीवाप्यत् ।

सोमवन्तु पु० सोमस्य वन्तुः, सोमो वन्तुरस्य वा । १ मूर्त्ये
तदुद्धारकरत्वात् तस्य तथात्वम् । २ चन्द्रजे बुधे पु० ज्यो०
२ कुसुदे न० । [वंशे क्षत्रिये च राजनराजभेदे हेम० ।

सोमभू पु० सोम एव भूवत्पत्तिस्थानं यस्य । १ बुधपदे २ चन्द्र-

सोमयाग पु० सोमनामको यागः । त्रिवर्षसाध्ये सोमरस-
पानाङ्गको यागभेदे ।

"नारद उवाच "सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनिः
सुत्तम । कथं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम्" ।
नारायण उवाच "ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयज्ञफलं
सुते ! । वर्षे सोमलतापानं यतमानः करोति च ।
वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं सदा । त्रैवार्षिकमिदं
यागं सर्वपापप्रणाशनम् । यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं नि-
हितं भूतिवृद्धये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातु
मर्हति । महाराजश्च देवो वा यागं कर्तुमलं सुते ! ।
न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुघ्नो बहुदक्षिणः" ब्रह्मवै०
श्रौतशास्त्रे ६० अ० । सोमशब्दे दृश्यम् ।

सोमयाजिन् पु० सोमेन यजते यज-णिनि । सोमयाग-
कर्त्तरि । तस्य सौत्वासण्याधिकारः सौत्वासणीशब्दे
दृश्यम् ।

सोमयोनि न० सोमः योनिरस्य । चन्द्रनभेदे शब्दच० ।

सोमराजी स्त्री सोमेन राजते राज-अच् गौरा० ङीष् ।

(सोमराज) १ ओषधिभेदे । २ वाक्कुचप्रां भावप्र० ।

"अवलगुजा वाक्कुची स्यात् सोमराजी सुपर्यिका"
इत्युपक्रमे "वाक्कुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
विष्टम्भहृद्दिग्भा रज्ज्या सरा स्नेहान्नापित्तहृत् । कृष्णा
हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरक्रमिप्रणत् । तत्फलं पित्तलं कुष्ठ-
कफानिलहरं कटु । केश्यं त्वच्यं क्षमिश्वासकाशसोथाम-
पाण्डुहृत्" भावप्र० । स्वार्थे क । सोमराजिकाप्यत् ।
राज-णिनि । सोमराजिन् अथ्यत् पु० अमरः । [राजनि०

सोमलता स्त्री सू-भन् कर्म० । खनामख्यातायां लतायाम्

सोमलतिका स्त्री सोमलतेव रसाद्यै कन् अत इत्थम् ।

१ गुड्याम् राजनि० । स्वार्थे क । २ सोमलतायाञ्च ।

सोमवंश पु० सोमस्य वंशः । १ चन्द्रवंशे २ चन्द्रावधिर्गोत्र-
परम्पराजाते क्षत्रिये भाग० ६ स्कन्धे दृश्यम् ।

सोमवल्क पु० सोमस्येव वल्कोस्य । १ करञ्जे जटा० । २ रोठा-
करञ्जे राजनि० । श्वेतखद्विरे ४ कटुफले च मेदि० ।

सोमवल्लिका स्त्री सोमवल्लोव कार्याति कै-क । सोमराज्याम्
अमरः । स्वार्थे क । २ सोमलतायाम् । सोमवल्लुरीत्यप्यत् ।

सोमवल्ली स्त्री सोमायाऋताय वल्ली । १ गुड्याम् अमरः ।

सोमरूपा वल्ली । २ सोमलतायाम् भरतः । ३ सोमराज्यां

शब्दर० । ४ माह्व्यां ५ सुदर्शनायां ६ पातालगरुड्यां राजनि० ।

"सोमवल्ली महागुल्फा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता । सोमाह्वी
गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया । सोमक्षीरा च
सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्यया । सोमवल्ली कटुः शीता
मधुरा पित्तदाहहृत् । कृष्णा विशेषात् शमनी पावनी
यज्ञसाधनी" राजनि० ।

सोमवामिन् पु० सोमं तद्रसं वसति वस-णिनि । सोमरस-
पानाधिक्ये सुखेन सोमवसनकर्त्तरि तस्य सौत्वासण्या-
धिकारः सौत्वासणीशब्दे दृश्यम् ।

सोमवार पु० सोमस्त्रासिको वारः । चन्द्रस्त्रासिके दिने ।

सोमविक्रयिन् पु० सोमं विक्रीणाति विक्री-णिनि । सोम-
लतायाः विक्रेतरि "पापो हि सोमविक्रयी" आश्व० ।

सोमवृक्ष पु० सोम इव वृक्षः । १ कटुफलवृक्षे रत्नमा० । २ श्वेत-
खद्विरे च राजनि० । [राजनि० ।

सोमसार पु० सोम इव शुभः सारोऽस्य । श्वेतखद्विरे

सोमसिद्धान्त पु० सोमकृतः सिद्धान्तः । चन्द्रप्रोक्ते ज्यो-
तिषसिद्धान्तग्रन्थभेदे जटा० । [त्रिका० ।

सोमसिन्धु पु० सोमस्याऋतस्य सिन्धुरिव व्याधारः । विष्णो

सोमसुत् पु० सोमं सुतवान् सु-भूते क्षिप् । यज्ञार्थं कृत-
सोमलतानिष्योद्धने सि० कौ० ।

सोमसुता स्त्री इत० । नर्मदानद्याम् राजनि० । २बुधे पु०
सामोद्भवाद्योऽप्यत्र यथायथम् पु० स्त्री० । [सामिषवणे

सोमसुत्वन् पु० सोमं सुतवान् सु-भूते क्षिप् । कृतसोम-
सोमसूत्र न० सोमस्य जज्ञस्य सूत्रमिव प्रणाली । १जलनिर्गम

प्रणाल्याम् शिवलिङ्गस्यगोरीपट्टस्य २जलनिर्गमस्थाने च
"सोमसूत्रं न लङ्घयेत्" तन्त्रम् । [रक्तकैरवे रत्नमा० ।

सोमाख्य न० सोमं लताभेदमाख्यातिवर्णेन आ+ख्या-क ।

सोमातिपूत पु० सोमोऽतिपूतो वाचो सुखभिन्नक्षिद्रेण येन
अति+पू-कर्मणि क्त । कृते सोमरसपाने आधिक्यात्
सुखभिन्ननासिकादिच्छिद्रेः सोमरसवमनकर्त्तरि तस्य
सौत्वामण्यामधिकारः सौत्वामण्योऽहं दृश्यः ।

सोमसुगुणं त्रि० सह उल्लुगुणेन सादेशः । भूमौ पार्श्वपरि-
वर्त्तयिष्यते १अथादौ हला० २सुते निन्दापरतया
निन्दाया वा सुतिपरतया युक्ते श्वाक्ये च ।

सोमसुगुणं न सह उल्लुगुणेन सादेशः । अन्यथास्थितस्य
अन्यरूपेण परिवर्त्तनसहिते वाक्ये (सुतिपरस्य निन्दा-
परतानिन्दापरस्य च सुतिपरता इत्येवं कत्यके वाक्ये) ।

सोष्यन्तोहोम पु० सोष्यन्तीं शूलापन्नामासन्नप्रसवां ज्ञात्वा
कार्यः होमः । सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया हिताय
कर्त्तव्ये होमभेदे तत्प्रकारः सं० त० दृश्यः ।

सौकर्यं न० सुकरस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज् । १शूनायास-
साध्यत्वे जटा० । २सुकरस्य कर्मणि च ।

सौख्यसुप्तिक त्रि० सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छति ठञ् ।
प्रातःकाले सुखशयनप्रच्छन्ने वेतालिकादौ हेमच० ।

सौखिक त्रि० सुखं प्रयोजनस्य ठक् । सुखाभिजाधिणि
(सौखिन) ।

सौख्य न० सुखमेव चाहु० व्यञ्ज् । सुखे हेमच० ।

सौगत पु० सुगत एव व्यञ्ज् । १सुगते बुद्धभेदे हेमच० तस्येद-
मण् । २सुगतसंख्यनि त्रि० । सुगतमतं सधीते व्यञ्ज् ।
३सुगतमताध्यायिनि त्रि० । [शब्द० ।

सौगन्ध न० सुधु गन्धोऽस्य स्मार्थं व्यञ्ज् । कतृणो रासकर्त्तरि

सौगन्धिक न० सुधु गन्धः सुगन्धः सोऽस्यस्य ठत् स्मार्थं
व्यञ्ज् । १कह्लारे व्यसरः । २सुगन्धके पु० व्यसरः । सुगन्धेन
व्यवहरति ठक् । (गन्धी) ३सुगन्धव्यवहर्त्तरि त्रि० मेदि० ।

४पञ्चभेदे भा० व० सौगन्धिकाहरणपर्व । [३सुगन्धो ।

सौगन्ध न० सुगन्धस्य भावः व्यञ्ज् । १सङ्गते । स्मार्थं व्यञ्ज् ।

सौचिक पु० सुचिं तत्कर्मसौवनस्यजीवति ठत् । (दरजी)

सौवनकारके व्यसरः । इन् । सौचि तथार्थं शब्द० ।

सौजन्य न० सुजनस्य भावः व्यञ्ज् । १सुजनतायां २सदु-
व्यवहारे च "सौजन्यजन्यं यशः" मल्लिनाथः ।

सौण्डी स्त्री गुण्डा तदाकारोऽस्वस्याः व्यञ्ज् डोप् प्रथो०
शस्य सः । गजपिप्पल्याम् शब्द० ।

सौत्र पु० पाणिन्यादिभिः सूत्रेण कर्मविशेषाय पठितः व्यञ्ज् ।
श्वाद्यादिदशगण्योयमिक्षेपु सूत्रमात्रे कार्यभेदार्थं पठितेषु
१धातुषु । सूत्रं यज्ञसूत्रमर्हति व्यञ्ज् । २विभे हेमच० ।

सौत्वामणी स्त्री सूत्वामा इन्द्रो देवताऽस्य व्यञ्ज् सपूर्वत्वान्
न टिक्लोपः सत्वम् । इन्द्रिभेदे तत्र हि सुरापानं विप्र-
णां विहितम् । "सौत्वामण्यां सुरां पिबेत्" सुतिः ।

स च यज्ञः ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्यः तत्राधि-
कारिविशेषः कात्या० श्रौ० १६१ क० उक्तः । "ब्राह्मणयज्ञः
सौत्वामण्यृद्धिकामस्य" सू० । "ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्य-

योर्निवृत्त्यर्थम्" कर्कः । "अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूत-
सोमवासिनाम्" सू० । एभिश्च निमित्तैः सौत्वामण्यो भवति ।

तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमतः सोम-
स्याङ्गं यथा स्यादिति स हि फलवान् निष्कलोऽग्नि-
रिति एवं च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौत्वामण्यो

भवति । ननु चानग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्वामण्यो
स्यूयते "सोमेनेहा सौत्वामण्या यजेतेति नैतदेवम्
अग्निं चित्वा सौत्वामण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे

श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणम् तस्यान्यदिधीय-
मानं तदङ्गमेव भवतीति न्यायम् । सोमेनेहा सौत्वामण्या
यजेतेति सौत्वामण्यप्रकरणे पाठः तेन प्रस्तुतविपरिदृष्ट्या

सोमस्यैव सौत्वामण्यङ्गता भवति न सौत्वामण्याः सो-
माङ्गता यथा "वाजपेयेनेहा वृहस्पतिश्चनेन यजेतेति"
वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता वृहस्पतिसवस्य

तस्यान्नाग्निमति सोमे सौत्वामण्यो "सोमेनेहा सौत्वा-
मण्या यजेतेति किमर्थस्तर्हि पाठः अग्निमत् सोमस्यानु-
वादोऽयमित्यदोषः । यद्वाऽग्निं चित्त्वेत्यस्यैव शेषोऽस्यम्

अग्निमता सोमेनेहेत्येतदुक्तं भवति । सोमातिपूतसोम-
वासिनोश्च सौत्वामण्यो भवति शाखान्तरव्यवस्थात् सो-
मातिपूतः सोमवासी च ब्राह्मण एव न हि क्षत्रिय-

वैश्ययोरेतद्विशेषणमिति ननु च सोमकाथे तयोरपि
न्ययोपविधानम् तेन तदतिपवने बहसने च किमिति न
भवति नैतदेवं यदि नाम कात्यापन्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति न

चायं सोमधर्मः, किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधान-
मिति । अग्निचितस्तु वषट्त्वयस्यापि भवति अग्निसंयोग-
विधानात् । अग्निचितः तथा सोमयाजिनः तथा सोमा-
तिपूतस्य तथा सोमवागिनः सुखव्यतिरिक्तभ्यो नासिका-
कर्णगुदादिच्छिद्रेभ्यः यस्य सोमः क्षवति स सोमातिपूत
इत्युच्यते सुखेन यः सोमं वमति स सोमवागि" सं० व्या०
"राज्ञोऽपकृष्टस्य च सौत्वामणी भवति" सू० । "दृष्टरीतर्ह-
त्तो सायनो रुद्ध आसेति" तद्विधानात् । स्वरान्ध्यात् प्राच्या
वितस्य राज्ञः स्वरान्ध्याप्राप्त्यर्थम् कर्कः । "अलम्भशोरपशोः"
सू० । "सौत्वामणी भवति पशुयोग्यः सन् यो नाम पशुञ्च
विन्दते सोऽलम्भशुरपशुः" कर्कः ।

तत्र सुरापच्यवनप्रकारः तत्रैवोक्तः

"दक्षिणेन हृत्वा नमस्तु चूर्णानि कृत्वा तांश्च ब्रौहि-
श्यामाकोदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः सं-
सृज्य निदधाति तन्मासरम्" सू० । "दक्षिणेन हृत्वा
प्रवेश्याग्न्यगारम् नमस्तु चूर्णादि कृत्वा नमस्तुः क्तिपव
चचरते तांश्च शष्पादींश्चूर्णयित्वा ब्रौहिश्यामाकोदनयोः
पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासर-
मुचरते ब्रौहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च
यागसाधनम् । तेन सा तद्धर्मैरभिसम्बध्यते अतस्तयो-
श्चतुर्घटिकग्रहणपूर्वकम् पृथगोदनौ निष्पाद्येते" कर्कः ।
"नमस्तु चूर्णानि कृत्वा नमस्तु शब्दार्थमाह "सर्जत्वक्
त्विफला चैव शुगणौ चैव पुनर्नवा । चतुर्जातकसंयुक्ता
पिप्पली गजपिप्पली । वंशोऽवका वृहत्कृत्वा चित्रकं
चेन्द्रवारुणी । अश्वगन्धं ससुत्पाद्य भूबान्येतानि निर्दि-
शेत् । धान्यकं च यवानीं च जीरकं कणजीरकम् ।
हो हरिद्रो वचा चैव विरुद्धा ब्रौह्यो यवाः" इति ।
क्रयणानन्तरं तानि शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन हृत्वा-
ऽग्न्यगारं प्रवेश्य पूर्वं नमस्तु चूर्णानि कृत्वा सर्जत्व-
माद्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा तान् शष्पतोक्तालाजान्
चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मण्य पात्रासादनादि श्रामाक-
चतुर्घटिकग्रहणपूर्वकं फलीकरणान् समन्त्रकं कृत्वा
बहुतरोदके पृथक् पृथक् चरुं पक्त्वा शृतालम्भानन्तरं
ब्रौहिश्यामाकोदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य पृथग्भिन्न
योः पात्रयोश्चोर्मिध्यादतिरिक्तसुषोदकमवमाव्य तदुदकं
नमस्तु प्रसृतिभिस्तुभिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति
तन्मासरम् । तस्य चूर्णसंसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा"
सं० व्या० "ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वादीं त्वाऽशु-

ना ते" इति त्विरात्वं निदधाति" सू० । "चूर्णमासरसंसृ-
ष्टावोदनौ स्वादीं लेति" अंशुना ते इति मन्त्राभ्यां कुम्भग्रं
प्रक्षिपति क्षिप्त्वा च त्विरात्वं निषेया सुरा" कर्कः ।
"एवमाचामयोश्चूर्णं संवर्मानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः
संसृज्य स्वादीं त्वा स्वादु नेति यजु० १६।१ "अंशुना
ते यजु०" २०।२७ ह्याभ्यां मन्त्राभ्यामेकस्मिन् महति
पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां च संसृज्य त्वि-
रात्वं निदधाति सुगुप्ते देवे स्थापयति शाब्बाया नैकृत-
कोणे गतं कृत्वा तत्र स्थापयतीति जीर्णः सम्प्रदायः
तिस्रो रात्रीत्यादिभ्युतेः "एकस्मिन् पयसापाकृतेनाश्विनेन परि-
षिञ्चति परीतोषिञ्चतेति" सू० । सुरां परिषिञ्चति "एकस्मिन्
परिषिञ्चतेति" वचनात् । अश्विनाबुद्दिश्यापाकरणं कर्त्त-
व्यम् तच्चापूर्वत्वादपधानत्वाच्च पयसः अश्विभ्यामपाकरो-
मीभि गोस्पर्शनमात्रमेवेति सस्यादायः । अपरे तु धर्म-
वदपाकरणमिच्छन्ति" कर्कः "शष्पचूर्णानि चावपति" सू०
"चशब्दात् सुरायासु" कर्कः । "सारस्वतेन द्वयोः प्रातः"
सू० । "प्रातःशब्देन च द्वितीयमहरमभिधीयते तत्रापि च
रात्रावेवामिषेकः प्रथमां रात्रिं परिषिञ्चतीति प्रकृत्य
"द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयास्मिन्वाह द्वितीयासु रात्रिमिति
गम्यते" कर्कः । "प्रातःशब्देन त्रयोऽभिधीयते" सं० व्या०
"तोक्ताचूर्णानि च" सू० । "आवपति" ऐन्द्रयोक्तमेति
तिष्ठणाम्" सू० "गवां दुग्धेनैन्द्रेण परिषिञ्चति" कर्कः उक्तमे
हतीमेऽहनि संव्या । "लाजचूर्णानि च" सू० "आवपति
अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् साधनं तु ब्रौहिश्या-
माकावेव अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन पृथक्" कर्कः । यजु०
१६५० वेददोषे तु तदङ्गसुराच्यवनप्रकारः स्पष्टः दर्शितो
यथा "अथ सौत्वामणीमन्त्रास्तुभिर्ध्यायेः । वृद्धिकाम-
स्याग्निचितो सुखेतरच्छिद्रसोमवागिनो सुखेन सोम-
वागिनो राज्यच्युतन्वपस्य पशुकामस्य च सौत्वा-
मणीवागः । अलःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थाप-
येत् सोमं सुराविक्रयिणः क्लीवादा क्लीत्वा सीसेन शष्पं
क्लीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्तान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्-
द्रव्येण नमस्तुम् विरुद्धा ब्रौह्यः शष्पम् विरुद्धा यवा-
स्तोक्ताः शृष्टब्रौह्यो लाजाः सर्जत्वक्त्विफलाशुगणौ
पुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवशावकावृहत्कृत्वाचित्रकोन्द्र-
वारुण्यश्वगन्धा धान्यकयवानीजीरकहयहरिद्रादयविरुद्ध-
यवब्रौह्य एकोकता नमस्तुः । शष्पतोक्ता-
लाजिनमस्तु दक्षिणदारेणाग्निगृहं नीत्वा संचूर्ण्य

दर्शपोषमासधर्मेण त्रीह्रिष्यामाकयोश्च बद्धजले पक्षा
 श्चालम्बनानन्तरं तयोश्चोर्निःसावसृष्टं पृथक्पात्रयो-
 रादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् इयं
 चूर्णाचामरूपं मासराख्यम् । “ओदनौ चूर्णमासरैः सं-
 सृज्य स्नाहीं त्वा अंशुना ते इति त्विरात्रं निदधाति” का-
 एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गं मासरत्वनिर्यादनानन्तरमोदनौ
 त्रीह्रिष्यामाकचरु चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्नाहीं त्वेति
 मन्त्रेण अंशुना ते इति विंशाध्यायसप्तविंशया वृत्त्या
 चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य
 त्विरात्रं शास्त्रानैर्हतकोषे गर्त्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् ।
 अयमर्थः चरुं चहास्य इयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः
 शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथग् विधा कृतानां तृतीयांशं
 द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नकुचूर्णं द्वेधा
 कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं
 चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शष्पतोक्मलाज-
 चूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोद-
 नयोः क्षिपेत् नग्नकुचूर्णद्वितीयांशं द्वेधा कृत्वोदनयोः
 क्षिपेत् तत ओदनवेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः
 “स्नाहीं त्वा” “अंशुना ते” इति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः स-
 हौदनयोराङ्वालेनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधा-
 नम् शष्पतोक्मलाजचूर्णं तृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां
 निवापाद्यं रक्षणमिति । एकस्या पयस्यायाः कृतेनाश्वि-
 नेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति
 स्वारस्वतेन इयोः प्रातस्कोक्मचूर्णानि चैन्द्रोष्णोत्तमे
 तिमृष्टं लाजचूर्णानि च । सायं होमान्तेऽश्विभ्या-
 मपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्-
 पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं
 शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीये-
 ऽङ्गि निशाले सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा
 दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्म-
 चूर्णतृतीयांशक्षेपणम् । तृतीयेऽङ्गि रात्रौ इन्द्राय सु-
 त्वाभ्युपाकरोमीति तिम्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्धैकीकृत
 तत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्ण-
 तृतीयांशक्षेपणेति । (आचामोभक्तमण्डः)

सौदामनी स्त्री सुदामा पर्वतभेटको जैका दिक् तत्प्रान्त-
 भवत्वात् अथ । शिवदुति अमरः । सा हि स्फटिक-
 मयस्य सुदाम्नः पर्वतस्यैकदेशे जाता । २ अणुसरोभेदे च
 हेमच० । सुदामा येरावतगजस्य पत्नी लीप् । ३ येरा-

वतयोषिति शब्दर० । तत्र लोपि अतोऽलोपे सौदा-
 स्त्रीत्यपि शब्दर० ।

सौदायिक न० सुदायात् वस्तुकलात् आगतः ठञ् । “ज-
 दया कन्यया वापि पत्युः पितृभ्यश्चैव वा । भर्तुः स-
 काशात् पितृवो लब्धं सौदायिकं कृतम्” कात्या०
 श्रुत्युक्ते स्त्रीधनभेदे “सौदायिकं धनं प्राप्य स्नातन्त्य”
 परिकीर्तितम्” कृतः । स्त्रीधनशब्दे दृश्यम् ।

सौदास पु० सूर्यवंश्ये कल्माषपादे नृपतौ ।

सौध पु० सुधया लेपनद्रव्येण रक्तम् अण् । १ राजसदनभेदे
 अमरः । सुधां तद्वर्णमर्हति अण् । २ रुध्रे न०
 ३ दुग्धपाषाणे पु० राजनि० । ४ सुधासम्बन्धिनि लि० ।

सौनन्द न० सुनन्द+स्वाये अण् । बलदेवसुसले हेमच० ।

सौनिक पु० सूना वध्यस्थानं तदुपलक्षितमार्गादि पथमस्य
 ठण् । मांसक्रयविक्रयोपजीविनि व्याघ्रे (कसाह) । हेमच०
 सैनिकशब्दे उदा० दृश्यम् ।

सौन्दर्य न० सुन्दरस्य भावः षण् । १ चारुतायां “अङ्ग-
 प्रत्यङ्गकानां यः सज्जिवेशो यथोचितम् । सुस्निहः सन्नि-
 वन्धः स्यात् तत्सौन्दर्यं सुदाहृतम्” उज्ज्वलमण्ड्युक्ते
 २ अङ्गादीनां सज्जिवेशभेदे ।

सौपर्ण न० सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमर्हति अण् । १ भरकतमणौ
 २ शुशुभ्रां राजनि० । सुवर्णमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् ।
 भा० आ० २० अध्यायावधौ ३४ अध्यायपर्यन्ते शकवानर-
 पर्वभेदे न० ४ पातालगरुडीकृतायां स्त्री राजनि० लीप् ।
 तस्योदमण् ५ गरुडसम्बन्धिनि लि० ।

सौपर्ण्य पु० सुपर्ण्यां विनतायाः अपत्यम् ढक् । १ गरुडे
 हेमच० । २ गायत्र्यादिद्वन्द्वं च “गायत्र्यादीनि कृतांसि
 सौपर्ण्यानि पाक्षिणः” वज्रिपु० ।

सौप्तिक लि० सुप्तिकाले रात्रौ भवम् ठञ् । १ रात्रियुद्धे
 जटा० । सुप्तानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ् । २ महाभार-
 तान्तर्गते पर्वभेदे ।

सौभ न० सुभु सर्वत्र लोके भाति भा-क स्वार्थे अण् ।
 १ कामचारिणि पुरे २ हरिश्चन्द्रनृपपुरे जटा० ।

तस्य राजा अण् । ३ राजभेदे स च वासुदेवेन निहतः
 तत्कथा भा० व० १४ अ० अथर्व २२ अ० पर्यन्ते दृश्यम् ।

सौभद्र पु० सुभद्रायां भवः अण् । १ सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ
 गीता । सुभद्राय हितः अण् । २ विभीतकवृद्धे शब्दच० ।

सौभद्रिय पु० सुभद्राया अपत्यम् ढक् । सुभद्रासुते अभिमन्यौ
 सौभद्रिय पु० सुनिविशे भाग० १० । १७ अ० उद्यो० त० ।

सौभागिनेय पु० सुभगाया अपत्यम् टक् इन्ड च द्विपद-
वृत्तिः । १ सुभगापुत्रे । २ तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

सौभाग्य न० सुभगाया भावः प्रपञ्च द्विपदवृत्तिः । १ प्रतिप्रियत्वे
तदर्थं व्रतं सौभाग्यव्रतं व्रतशब्दे ५०६८ पृ० दृश्यम् ।
सुभगायै सुभगाय वा हितं प्रपञ्च । २ सिन्दूरे शटङ्गणे च
राजनि० विष्कम्भादिषु मध्ये ४ चतुर्थे योगे पु० ज्यो० त० ।

सौभाग्यचिन्तामणि पु० औषधभेदे । तल्लक्षणं सारकौ० वक्तुं
यथा "सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाऽभयाजानलानि-
सन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् । निगुण्डी-
युगमङ्गराजकटपापासागपत्नीकृतं प्रत्येकं स्वरसेन
सिद्धवटिका म्रन्ति त्विदोषोदयम् । येषां शीतमतीव
देहमखिलं खेदद्वाद्भीकृतं निद्रा घोरतरा समस्त करण-
व्यामोहमूढं मनः । शूलश्यामबलासकाससहितं मूर्च्छा-
रुचिं तड्ज्वरं तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति
मृत्योर्मुखात्" । [ऐन्द्रजातिके हारा० ।

सौभिक पु० सोमं कामचारिपुरं तद्विष्मांशं शिल्पस्य ठक् ।

सौमनस्य न० सुमनसो भावः प्रपञ्च । प्रशस्तचित्तत्वे तल्ल
हितं कण् । २ आर्द्धे दत्तस्य पुण्यस्य प्रसादयुक्तचित्त-
साधनत्वे "सौमनस्यमस्तु" आह्वयन्तः ।

सौमनसायनी स्त्री सौमनस्यमयतेऽनया अय-ल्युट्
ङीप् इत० । १ सालत्याम् २ तत्कलिकायाञ्च तिका० ।

सौमिकी स्त्री सोमस्तद्दीक्षा प्रयोजनस्य ठक् ङीप् ।
सोमयागार्थदीक्षणीयेषु हेमच० । [लङ्गण्ये शब्दच० ।

सौमित्र(त्वि) पु० सुमित्रायां भवः कण् वाङ्मादि० इच् वा
सौमेधिक पु० सुमेधया निर्दत्तः ठक् । १ सिद्धियुते हारा० ।
२ सोमनमेधायुते च त्वि० ।

सौम्य त्वि० सोमो देवताऽस्य तस्येदं वा ङाण् । १ सोमदेवताके
२ हविरादौः २ तत्सन्निधिनि । टिप्पत्वात् स्त्रियां ङीप् ।
सोम इव शाखादित्वात् य स्त्रार्थे कण् । १ मनोहरे
४ प्रियदर्शने ५ चतुर्णे च त्वि० मेदि० द्विपु० कसरः ।
ततः स्त्रार्थिकाण्यप्रणयाभावे सोम्योऽप्युभयत्वं । "खदेव
सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिः । ज्योतिषोक्ते ७ शुभ-
प्रहे पट्टादिषमराशौ च एचङ्गुस्वरश्चो राजनि० ।
१० भास्वरे त्वि० धरणिः । ११ सोमपायिनि विप्रे पु० शब्दमा०
अष्टादशदीपमध्ये १२ दीपभेदे पु० "गन्धर्वो वरुणः सौम्यः
वह्मः कङ्क एव च । कुष्ठदश कर्मरुच नागो भट्टारक-
स्तथा । चन्द्रेन्द्रमलयः शङ्खयवाङ्गकगभक्तिमान् ।
तान् कृष्य कुमारी च तल्ल द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा० ।

१२ सौम्यकच्छे व्रतभेदे । "अतिलच्छः पर्णकच्छः सौम्यः
कच्छोऽतिलच्छकः" प्रा० त० । सौम्यकच्छशब्दे दृश्यम् ।

सौम्यकच्छ पु० कर्म० सोमदेवताके कच्छसाध्ये व्रतभेदे ।

"पिण्डकाचासतक्रास्वसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकैकशुभ-
वासश्च कच्छः सौम्योऽयश्च्यते" याज्ञ० । पिण्डकाचः
खलिः आजासः भक्तमण्डः । एष पट्टहसाध्यः प्रा० वि० ।

सौम्यगन्धी स्त्री सौम्यः अतुपः गन्धो यस्याः गौरा० ङीप् ।
शतपञ्चमसु राजनि० ।

सौम्यग्रह पु० कर्म० । ज्योतिषोक्ते पूर्णचन्द्रपापायुतबुध-
शुक्रशुक्ररूपे शुभप्रहे "अर्द्धोनेत्रकर्मशौराः पापाः
सौम्यास्तथाऽपरे । पापयुक्तो बुधः पापो राक्षसेतु च
पापको" ज्यो० त० । [तथात्वम् ।

सौम्यधातु पु० कर्म० । कफे राजनि० तस्य सोमजातत्वात्
सौम्या स्त्री सोमो देवताऽस्य ङाण् सोम इव शाखा० अ
स्त्रार्थे अण् वा । १ दुर्गायां देवीमा० । २ सहेन्द्रवारुण्यं
३ रुद्रजटायां ४ महाज्योतिष्मत्यां ५ सहिषवत्प्रां ६ शुक्लायां
७ शालपत्रायां ८ ब्राह्म्यां ९ शठ्यां १० मल्लिकायां च राजनि०
मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्याच्च पञ्चतारकाच्च विश्वः ।

सौर पु० सूरस्य इदम् सूर्यो देवताऽस्य वा अण् । १ सूर्य-
पुत्रे शनैश्चरे २ यमे च । ३ सूर्यदेवताके त्वि० स्त्रियां
ङीप् । सूर्येण निर्दत्तः अण् । एकैकराशौ तदंशेषु वा
सूर्यगतिमाध्ये ४ दिनमासादौ त्वि० । "अध्वानञ्च
पञ्चवारकर्म सौर्येण मानेन सदाऽध्यवसेत्" ज्यो० त० ।
"विवाहादौ स्मृतः सौरः" इति स्मृतिः । ५ एङ्गुस्वरश्चो
पु० राजनि० । ६ सूर्यापासके त्वि० ७ गुरुभेदे "गोडाः शास्त्रो
ज्जवाः सौराः नामधाः कोङ्कणास्तथा । कोषलाश्च दशा-
स्याश्च गुरवः सप्त मध्यमाः" तन्त्रमा० ।

सौरज पु० सूरसायम् अण् सौर आलोककतो जायते
जन-ङ । तन्त्रुश्चो राजनि० ।

सौरभ न० सूरभेर्भावः अण् । १ सङ्गन्धे सौरभस्यस्ति अण्
सुरभिरस्यास्ति अण् वा । कुङ्कुमे तिका० । २ बोले च
राजनि० ।

सौरमेय पु० सूरभेरपत्यम् टक् । १ मवि स्त्रियां ङीप् ।
"सौरमेयीभ्य एव च" गोदानपञ्चः । तस्या इदम् टक् ।
२ सुरभिसंज्ञानि त्वि० ।

सौरसेय पु० सूरसाया अपत्यम् टक् । स्कन्दे शब्दमा० ।

सौराष्ट्र पु० सुरु राष्ट्रमस्यास्ति प्रजा० अण् । (सुरट्) १ देश-
भेदे जटा० । सुराष्ट्रे भवः अण् । २ सुराष्ट्रदेशभवे त्वि०

शकुन्तले पु० राजनि० ४ कांखे न० ५ त्वय्यां स्त्री
राजनि० टाप् । सुगन्धितिकाभेदे स्त्री रत्नमा० डीप्
संज्ञायां कन् । सौराष्ट्रक पञ्चबौहे न० हेमच० ।

सौराष्ट्रिक न० सुराष्ट्रे भवः ठक् । विप्रभेदे शब्दर० ।

सौरि पु० स्तराण्यम् इज् । शनैश्चरे "सौरिवारेऽस्तना-
नीति" ज्यो० त० । २ यमे शक्ये ४ सुयोवे च पु० । ५ असन-
वृक्षे इत्यादित्यभक्तायां राजनि० ।

सौरिक पु० सुराणां देवानामधवासाय हितः ठक् । १ शर्गे
स्वार्थे क । २ स्त्रियां पत्ये शनैश्चरादौ ।

सौरिरत्न न० सौरिप्रियं रत्नम् शाक० । नीलके मणौ राजनि०

सौरिय पु० सुरायै हितम् ठक् । शुक्लभिण्टग्राम् स्वार्थे क
तत्रैव । "सौरियः कुष्ठवाताश्लकफकण्डूविषापहः ।

तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुसिद्धः केशरञ्जनः" भावप्र० ।

सौत्तिक लि० सुत्वं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ठक् ।
ताम्रमयपात्रनिर्माणकर्त्तरि (कासारि) । वणिग्भेदे

सौव लि० सखेदम् स्वर्गं इदम् अण् अख्यवटिलोपो न वृद्धिः
वातपूर्वमौत् । १ व्याकषस्वन्निनि २ स्तम्भस्वन्निनि ।

सौवग्रामिक लि० स्वग्रामे भवः ठक् न वृद्धिः वातपूर्व
मौत् । स्वग्रामभवे पदार्थे ।

सौवर्चल प० सुवर्चलदेशे भवम् अण् । कण्ठवर्ण्ये अमरः ।

सौवर्णभेदिनी स्त्री सुवर्णस्य विकारः अण् सौवर्णमिव
मिनन्ति प्रकाशने भिद-णिनि । प्रियङ्गो शब्दमा० ।

सौवस्तिक पु० स्वस्तिकरणे कुशलः ठक् न वृद्धिः वातपूर्व
मौत् । पुरोहिते हेमच० । [रक्तके अमरः ।

सौविद् पु० सुवेत्ति सु+विद्-क स्वार्थे ण् । अन्तःपुर-
सौविदस्स पु० सुष्ठु विदत् न्यपः तं लाति ला-क स्वार्थे ण् ।
अन्तःपुररक्तके अमरः ।

सौवीर न० सुष्ठु वीरो यस्य सुवीरो देशभेदः तत्र भवम्
अण् । १ सातोऽङ्गने २ वदरफले "सौवीरन्तु यवैराभेः
यज्ञैर्वा निस्तुषैः कृतम् । गोधूमैरपि सौवीरम्" इत्या-
द्युक्ते शकाङ्गिके अमरः "सौवीरन्तु यद्वयशः कफप्र-
भेदि दापयन् । उदावर्त्ताङ्गमर्द्दास्थिभूतानाह्वेषु शस्यते"
भावप्र० । वदरवृक्षे पु० राजनि० ।

सौवीरसार पु० न० कर्म० । सातोऽङ्गने राजनि० ।

सौवीराञ्जन न० सौवीराख्यमञ्जनम् । अञ्जनभेदे अमरः
स्वार्थे क । काङ्गिकभेदे न० ।

सौष्ठव न० सुष्ठु भद्रं तस्य भावः अण् न टिडोपः । आति-
शय्ये "स सौष्ठवौदार्यं विशेषशालिनीम्" किरा० ।

सौहार्द न० सुहृदो भावः अण् द्विपदवृद्धिः । १ स्नेहे २ मित्रत्वे
हमच० । [सौहित्यमाचरेत्" स्मृतिः ।

सौहित्य न० सहितस्य तृप्पक्ष भावः षण् । तृप्पौ "नाति-

सौहृद न० सुहृदो भावः अण् । मित्रत्वे बन्धुतायाम् हेम०

स्कन्द उतुल्य गतौ अक० उद्धृतौ आज्ञावे च सक० भ्वा०
आ० सेट् इदित् । स्कन्दते अस्कन्दित् । [स्कन्दत् त ।

स्कन्द समाहारे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्कन्दयति ते अच-

स्कन्द गतौ शोषणे च भ्वा० पर० सक० अनिट् । स्कन्दति

इदित् अस्कन्दत् अस्कान्तौत् चस्कन्द । आ+आक्रमणे

स्कन्द पु० स्कन्दते उतुल्य गच्छति अच् । कार्तिकेये अमरः

अग्निकुमारशब्दे ५४ पु० तस्योत्पत्तिकृता । स्कन्दपञ्च-

स्कन्दापसारौ पञ्चशब्दे २७४५ पु० सुश्रुतोक्तौ दर्शितौ ।

२ न्यपतो जटा० श्देहे त्रिका० ४ पारदे राजनि० ५ बाल-

पञ्चभेदे सुश्रुतः । [४ शोषणे च ।

स्कन्दन न० स्कन्द-ल्युट् । १ रेचने त्रिका० २ चरणे श्रुतौ

स्कन्दांशक पु० स्कन्दांश एवांशो यस्य कप् । पारदे । तयोः

शिववीर्यं जत्वादेकांशत्वम् ।

स्कन्ध पु० स्कन्धने आरुह्यतेऽसौ सुखेन शाखया वा कर्मणि

षञ् प्रथो० । १ अंते (कांभ) २ वृक्षस्य काण्डे (गुडि)

अमरः । ३ न्यपे ४ युद्धे ५ समूहे ६ काये ७ भद्रादौ दृक्कन्दो-

भेदे मेदि० सौगतमर्तासङ्घेषु हविजानादिषु पञ्चसङ्घेषु

"सङ्गाङ्गस्कन्धपञ्चकम्" भाषः । १० पथि शब्दर० ११ ग्रन्थ-

परिच्छेदे च । "स्कन्धैर्दशभिर्युक्तम्" इति भागवत-

विशेषणम् । १२ ध्यूहे हेमच० । [विचङ्गिकायां चारा० ।

स्कन्धचाप पु० स्कन्धे चाप इव । वंशादिनिर्मितसिक्काधाने

स्कन्धज पु० स्कन्धात् जायते जन-ङ । स्कन्धाच्छेदं सकृदप्यदौ

"पर्वयोनय इच्छाद्याः स्कन्धजाः सल्लुकीसुखाः" हेमच० ।

स्कन्धतरु पु० स्कन्धप्रधानः तरुः । नारिकेलवृक्षे राजनि० ।

स्कन्धफल पु० स्कन्धे फलमस्य । १ नारिकेलवृक्षे राजनि० ।

२ चङ्गस्वरवृक्षे च शब्दच० । [शब्दच० ।

स्कन्धबन्धना स्त्री स्कन्धे बन्धनमिवास्याः । मधुरिकायाम्

स्कन्धरुह पु० स्कन्धात् रोहति रुह-क । वटवृक्षे राजनि० ।

स्कन्धवाह पु० स्कन्धेन वाहयति वह-णिच्-अच् । स्कन्धेन

शकटादिवाहके वृषादौ चारा० लृक् । स्कन्धवाहक तत्रैव

हेमच० । [शाखायाम् अमरः ।

स्कन्धशाखा स्त्री स्कन्धात् पथ्यति शाखा । वृक्षस्य प्रधान-

स्कन्धशृङ्ग पु० स्त्रीः स्कन्धपर्यन्तं शृङ्गमस्य । सहिषे स्त्रियार्थं

डीप् ।

स्तन्वाग्नि पु० स्तन्वाजातोऽग्निः । वृहत्काष्ठजाते वज्रो जटा० ।

स्तन्वावार पु० स्तन्वायमावारः आ+वृ-वज्र । युद्धार्थ-

सद्युक्तसैन्यानां । स्थापने शतदाधारे कटके च शराजधान्यां
शब्दच० । [वृषादौ हेमच०]

स्तन्विक पु० स्तन्वत्त्वेन वहनमस्यस्य ठन् । स्तन्ववाहके

स्तन्विन् पु० स्तन्वत्त्वेन वहनमस्यस्य इनि । स्तन्वेन वा-
हके वृषादौ रत्नमा० ।

स्तन्न त्रि० स्तन्द-क्त । १ च्युते अमरः २ गलिते ३ क्षरिते
४ शुष्के ५ गते च । भावे क्त । इक्षरणे न० ।

स्तन्भ प्रतिघाते क्रा० स्त्रा० उ० सक० सेट् । स्तन्भाति
स्तन्भोति स्तन्भुते । अस्तन्भीत् अस्तन्भिष्ट ।
चस्तम्भ चस्क(भ)म्भे । [स्मिष्ट ।]

स्तम्भ स्तम्भे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । सकम्भते अस्क-
स्तु उद्धृतौ आश्रावने च क्रा० स्त्रा० उ० सक० अणिट् । स्कु-
नाति स्कुनोति स्कुनोति स्कुनुते । अस्कूपोत् अस्कूपोष्ट ।
चुस्काव चुस्कावे । [स्कुन्दते अस्कुन्दिष्ट ।]

स्तुद आश्रावने उद्धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् ।

स्तुन्भ रोधने सौ० क्रा० स्त्रादि० कार्यभागे प० सक० सेट्
स्तन्भाति स्तन्भोति । अस्कम्भोत् । उदित् क्त्वा वेट् ।

स्वद विदारे दि० आ० सक० सेट् । स्वद्यते अस्वदिष्ट
घटादि० स्वदयति । [स्वलयति स्वलायति ।]

स्वस्व चले भ्वा० प० सक० सेट् । स्वयति अस्वस्वोत् वा घटा०

स्वस्वन न० स्वस्व-भावे ल्युट् । १ चने २ पतने अमरः ।

स्वलित न० स्वस्व-भावे क्त । १ कूटयुद्धादौ प्रवृत्त्या वीर-
मर्यादातः १ पतने २ स्वस्वनमात्रे च अमरः । कर्त्तरि
क्त । ३ चलिते त्रि० ।

स्तन मेघशब्दे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तनयति ते
अतस्तनत् त । बहुवृत्त्याद्यु प्रोपदेशः ।

स्तन पु० स्तन-अच् । (माइ) स्त्रोण्यामङ्गभेदे पयोधरे अमरः ।

“अरोमशौ स्तनौ पीनौ वनावविप्रसौ शुभौ” स्तनयोः
शुभलक्षणं गारुडे ३३ अ० । [शब्दे च मेदि० ।]

स्तनन न० स्तन-ल्युट् । १ ध्वनिमात्रे २ मेघशब्दे ३ शुन्यन-

स्तनन्वय पु० स्त्रो० स्तनं धयति धे-खश् सुम् च । अतिशयो-
धेटिच्चात् स्त्रियां ङीप् । [अमरः । स्त्रियां टाप् ।]

स्तनप पु० स्त्रो० स्तनं पिबति पा-क । अतिशयो-
वाल्के

स्तनभर पु० इत० । १ स्थूलस्तनभारे २ तदाभागे च त्रिका० ।

स्तनयितु पु० स्तन-इत् । १ मेघे २ सुस्तके अमरः ३ मेघशब्दे
मेदि० ४ विद्युति शब्दर० । ५ रुद्धौ ह्रोगे च हेमच० ।

स्तनवृन्त पु० स्तनस्य वृन्त इवापम् । १ स्तनाग्रे चूचुके हेमच०

स्तनसुखशिखादयोऽप्यत्र हेमच० । [च ।]

स्तनान्तर न० स्तनयोरन्तरम् । १ हृदये हेमच० २ स्तनमध्ये

स्तनाभोग पु० इत० । स्तनस्य परिपूर्णतायाम् त्रिका० ।

स्तनित न० स्तन-भावे क्त । १ मेघशब्दे अमरः । २ स्तरतादि-
शब्दे च । कर्त्तरि-क्त । ३ शब्दिते त्रि० ।

स्तनितफल पु० स्तनिते मेघशब्दे फलति फल-अच् । वि-
कङ्कतवृक्षे राजनि० ।

स्तन्भ रोधने क्रा० स्त्रा० प० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् ।

स्तन्भाति स्तन्भोति इति अस्त्वभत् अस्त्वम्भोत् । इदित्यन्ये
षोपदेश एव न्यायः सौलोऽयमित्यन्ये तेन न षोपदेशः ।

स्तन्य न० स्तने भवम् यत् । स्तनजाते दुग्धे हेमच० । [भूते च

स्तन्य त्रि० स्तम्भ-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १ जङ्घीकने २ जङ्घी-

स्तन्यरोमन् पु० स्तन्यं रोमास्य । १ मूकरे अमरः जङ्घीकत-
रोमणि त्रि० स्त्रियां वा डाप् ङीप् च ।]

स्तन्य पु० स्त्रा-अन्वच् किञ्च घृषो० । काण्डरहिते भिगु-
कादौ वृक्षे २ वृक्षसुलमे शट्यादेः गुच्छे च अमरः ।

स्तन्यकरि पु० स्तन्यं गुच्छं करोति क-इन् । ब्रीहिधान्ये
अमरः । [नूलके खनित्रादौ अमरः ।]

स्तन्यधन पु० स्तन्यो हन्यतेऽनेन हन-क नि० । स्तन्यो-

स्तन्यघ्न त्रि० स्तन्यो हन्यतेऽनेन हन-वजर्थे क । स्तन्यो-
नूलके खनित्रादौ अमरः । स्तन्यहननमप्यत्र ।

स्तन्यपुर् स्त्री स्तन्यप्रधाना पूः न समाधानः । तावन्निभे
पुरभेदे हेमच० ।

स्तन्यरम पु० स्त्री० स्तन्ये वृक्षादीनां काण्डे गुच्छे शुल्बं
वा रमते रम-अच् अलुक्त्स० । गजे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

स्तम्भ पु० स्तम्भ-अच् । (घाम) १ स्थूण्यायाम् अमरः । भावे
वज्र । २ जङ्घीभावे पु० ।

स्तम्भन पु० स्तम्भयति स्तम्भ-णिच् ल्यु । कन्दपंस्य पञ्चसु
वाणेषु मध्ये १ बाणभेदे जटा० । भ वे ल्युट् । २ जङ्घीकरणे

न० करणे ल्युट् । षट्कर्मात्तर्गते तन्त्रोक्ते ३ अभिचारकर्मभेदे

स्तम्भित त्रि० स्तम्भ जाड्ये णिच्-कर्मणि क्त । जङ्घीकते

स्तम्भित पु० स्त-कर्मणि इमनिच् । तल्ले उणा० ।

स्तरी स्त्री स्त-कर्मणि ई । धूमे हेमच० ।

स्तव पु० स्तु-अप् । १ प्रशंसायाम् २ स्तुतौ च ।

स्तवक पु० स्तु-वुन् स्त्रा-अवक घृषो० वा । गुच्छे अमरः ।

२ पन्यपरिच्छेदे ३ समूहे च मेदि० ।

स्तवेय्य पु० स्तु-एय । इन्द्रे उणा० ।

स्तावक लि० सु-खुल् । सुतिकारके प्रशंसाकारके ।

स्तिमित न० स्तिम-भावे क्त । १ आर्द्रतायाम् अमरः ।

२ अचाञ्चल्ये च मेदि० कर्त्तरि क्त । ३ अचञ्चले षच्चाङ्गे च लि० ।

स्तिम्भि पु० स्तिभ-इन् भुक् च । १ ससृष्टे २ वायौ च उणा० ।

स्तीर्वि पु० स्तृ-क्तिन् न वेरिक्त्वम् । १ आकाशे २ रुधिरं

३ तृणजातो षष्ठ्यर्थौ प्रयसि ३ शतौ संज्ञिप्रसा० ।

स्तुत पु० स्तु-कर्मणि क्त । स्तुतिकर्मणि अमरः ।

स्तुति स्त्री स्तु-क्तिन् । स्तवे अमरः । [अमरः

स्तुतिपाठक पु० स्तुतिं पठति पठ-खुल् । राजादेर्वान्दनि

स्तुन्म रोधने सौ० क्रा० स्ता० कार्यभागी पर० सक० सेट्

उदित् क्वावेट् । स्तुञ्जोति स्तुञ्जाति । अस्तुञ्जोत् । सौत् ।

त्वादप्रोपदेश इत्यन्ये ।

स्तुतिव्रत पु० स्तुतौ व्रतमस्य । स्तुतिपाठके जटा० १६६ पृ० दृश्यम्

स्तुत्यर्थवाद पु० शत० । प्रशंसया अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे

स्तुनक पुंस्त्री० स्तु-नकम् । आगे शब्दच० स्त्रियां डीप् ।

स्तुभ पुंस्त्री० स्तुन्म-सूख०क । आगे भरतः स्त्रियां डीप् ।

स्तूप उच्चावे अद० चु० अम० उभ० सेट् । स्तूपयति ते

अस्तूपत् । बह्वचकत्वात् अप्रोपदेश एव । ५१७२

पृष्ठे टूप इति धातुः प्रोपदेशतया प्रमादात् लिखितः ।

स्तूप पु० स्तु-पक् पृष्ठो० स्तूप-अच् वा । १ राशोऽते षट्ति-

कादौ २ संघाते ३ खले ४ निष्प्रयोजने च संज्ञिप्र० ।

स्तृ विस्तारे स्ता० उ० सक० अणिट् । स्तृणोति स्तृणुते

अस्तापीति अस्तृत् अस्तरिष्ट । पर्युदासन्न प्रोपदेशः ।

स्तृ प्रीतो अक्० रत्नखे सक० स्ता० प० अणिट् । स्तृणोति

अस्तापीति । पर्युदासेन अप्रोपदेश एव ।

स्तृ आच्छादने क्रा० पा० उ० सक० सेट् । स्तृणाति स्तृ-

णीते अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तोर्त् । अयं

प्रोपदेश एव न्यायः ।

स्तीन चौथे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तीनयति-ते

अतिस्तीनत्-त । बह्वचकत्वात् अप्रोपदेशः ।

स्तीन न० स्तीन-भावे अच् । १ चौथे । कर्त्तरि अच् ।

२ चोरे लि० अमरः ।

स्ती (ष्टे) ष जेमे चु० उभ० सक० सेट् । स्तीपयति-ते अतिस्ति-

पत्-त । अप्रोपदेशत्वे सूचं चिन्त्यम् ।

स्तीम पु० स्तिम-वज् । १ आर्द्रतायाम् २ स्तेहे च अमरः ।

स्तीय न० स्तीनस्य भावः यत् नलोपः । १ चौथे अमरः ।

‘प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा । यत्

परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्तितम्’ इत्युक्तेः पर-

द्रव्यापहारः स्तेयं तच्च कष्टादशविदान्तर्गतविवादपद-

भेदः तत्संस्कृपादिकं वीरमि० उक्तं चोरशब्दे २६६८

पृष्ठादौ दृश्यम् । [डोप् ।

स्तीयन् लि० स्तेयमस्यस्य इति । परद्रव्यापहारके स्त्रियां

स्तीन न्य) न० स्तीनस्य भावः अच्, अज् वा । १ चौथे पर-

द्रव्यापहरणे । स्तीन एव स्तार्थे ग्य । २ चोरे लि० भरतः ।

स्तीमित्य न० स्तिसितस्य भावः अज् । १ जाड्ये २ स्तेहे

३ आर्द्रतायाम् च । [२ जलविन्दो षक्ये लि० अमरः ।

स्तोक् पुंस्त्री० स्तुच-वज् । १ चातके मेदि० स्त्रियां डोप् ।

स्तोकाक पुंस्त्री० स्तोकाय जलविन्दवे कायति शब्दायते कै-

क । चातके अमरः स्त्रियां डोप् ।

स्तोत्र न० स्तु-इन् । १ स्तवे-गुणकर्मणिदिभिः प्रशंसने अमरः ।

“द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभि-

जनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चर्विधम्” मल्लसुपु० १२२ अ०

द्रव्याद्युपाधिकतया स्तवस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । २ स्तुतिसाधने

वाक्ये स्तुतिश्च सुश्रितसुप्रसज्जीकृत्य तद्विधानां गुणानां

प्राधान्येन कथनरूपा ऋग्वेदभाष्ये लक्षिता । यथा

यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिं

मवगच्छन्ति यद्यपि दुःस्तुतो शत्रुश्च स्तुतावित्येकाधी

तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् अप्रतिगीतमन्त्र-

साध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेक इति च तत्रोक्ते प्रति-

गीतमन्त्रसाध्ये शस्त्रवने गुणकथने च । शस्त्रशब्दे प्रति-

गीतमन्त्रे इति यदुक्तं तत्र अप्रगीतमन्त्रे इत्येव

बोध्यम् । प्रगीतमन्त्रजातं शस्त्रमिति ट० उ० भाष्य-

टीकायासानन्दगिरिणोक्ते षप्रगीतं ऋगजाते च ।

स्तोत्रिय लि० स्तोत्राय हितं य । स्तोत्रसाधने ऋगादौ

“कल्ययसुहृताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोत्रप्रणीति तिस्र

इति कतमास्तास्तिस्रः इति पुरोऽनुवाक्या च वाज्या

शस्त्रे च तृतीया इति” ट० उ० । “स्तोत्रिया नाम ऋक्-

सामसमुदायः” शा० भा० । “स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा

ऋगजातयः” शत० ब्रा० १४६।१।१२ वाक्यव्याख्यायां सा-

यनभाष्यम् । “यद्योक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियां ऋक्” साम

वा यजुषां ऽयमन्यत् कृत्वा यजेत” कात्या० श्रौ० २४।७

२० “एकं स्तोत्रियामेका ऋक्सामन्यां कुर्यात्” कर्कः ।

स्तोभ पु० स्तुभ-वज् । १ अर्घ्यन्ये गानादिकरपरिपूर्णाधे

शब्दभेदे यथा सामवेदे इडाः हाइ प्रष्टवतः । २ हेतुने

इक्ष्मन्ने च हेमच० ।

स्तोभक्षणादिकं मानशब्दे २५७१ पुं दशमम् । तच्च
लक्षणं वर्णमात्रस्तोभस्य । वाक्यस्तोभस्य तु नव विधाः
भवन्ति तदुक्तं “व्याशक्तिः स्तुतिस्थानास्ये प्रणवः
परिदेवनम् । प्रेमसन्निवेशश्चैव स्फुरितस्थानमेव च”
एते तु वाक्यस्तोभाः पदस्तोभाश्च पञ्चदश मानपन्थेषु
दर्शितास्तत एवावगन्तव्याः ।

स्त्रीम आत्मगुणाविव्कारणे अदं पुं उभं अकं सेट् । स्तो-
मयति-ते अस्तोमत्-त । बहुवचनत्वात् न षोपदेशः ।

स्त्रीम पुं स्तोम-अच् स्तु-मन् वा । १ समूहे अमरः । २ यस्मै
हेमच० । ३ स्तवे श्रुतिभेदे प्रसक्तके इधने ७ शब्दे
पञ्चोद्गापदशब्दे च न० ६ वक्त्रे लि० । “नारावशेन
स्तोमेन” यजु० ३१।१२ “कयं स्तोमान् प्रपच्छ क० १।१४।६
स्त्यान न० स्त्यू-भावे क्तं तस्य नः । १ स्तोहे २ घनत्वे ३ सं-
हतौ ४ आलस्ये ५ प्रतिशब्दे च विश्वः । कर्त्तरि क्त ।
इसंहतिकारके ७ ध्वनिकारके च लि० ।

स्त्येन पुं स्त्यू-दनच् । १ चोरे अन्ते च उणा० ।

स्त्ये संहतौ ध्वनौ भ्वा० अक० अनिट् । स्त्यायति अस्त्यासीत्
पर्युदासाच्च षोपदेशः ।

स्त्री स्त्री स्तु-ङट् । योषिति नाय्याम् अमरः ।

तदुभेदादिकं रतिम० उक्तं यथा

“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शशो
भृगोदृष्टोऽप्यस्य स्त्रीपुंसीजां तिललक्षणम् । भवति कमल-
नेत्रा नासिकाकुट्टम्भा अविरलकृचयुग्मा चारुकेषी
कशाङ्गी । स्तुवचनसुशीला गीतवाद्यातुरक्ता सकल-
तनुसुवेशा पद्मिनीपद्मगन्धा । भवति रतिरसज्ञा नाति-
स्वर्वा न दीर्घा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
घनकठिनकुचाद्या सुन्दरी वङ्गलीला सकलगुणसमेता
चित्रिणीश्चित्तवक्त्रा । दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी
या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण
च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनीश्
सा । स्यूलाधरा स्यूलनितम्बभागा स्यूलाङ्गुली स्यू-
लकुचा सुशीला । कामोत्सुका गार्हतिप्रिया या
नितम्बस्वर्वा करिणीभ्रमता सा । शशके पद्मिनी तृष्टा
चित्रिणी रमणी स्तुगे । दृष्टमे शङ्खिनी तृष्टा हस्तिनी
रमतं हृये । पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च
चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च
हस्तिनी । बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति ना-
यिका । गुणयोगेन रत्नव्या नारी वश्या भवेत् तदा ।

आ प्रौढाद् भवेद् बाला तरुणी लिङ्गका मता ।
पद्मपद्माशका प्रौढा भवेद् वृद्धा ततः परम् । फलकला-
दिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः । प्रेमदानादिभिः
प्रौढा वृद्धा च वृद्धताङ्गनात् । बाला तु प्राणदा प्रोक्ता
तरुणी प्राणहारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा
मरणादिशेत् । अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जात-
द्वये वस्त्रिके नाभौ वक्षसि जङ्घयोर्निगदिता कण्ठे
कपोलेऽधरे । नेत्रे कर्णयुगे ललाटफले मौलौ च
वासम्बुवासूङ्गांघ्र्यलनक्रमेण कथिता चान्द्री कक्षा
पक्षयोः । सीमन्ते नयनेऽधरे च गले वक्षस्ये
कूचके नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे
गण्डके । गुल्फे पादतले तटकुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठ-
त्यभौ वृद्धिचीणतया समं शशिकला पक्षद्वयोर्गोषिताम् ।
शुक्लपक्षे वसेदस्य पादाङ्गुलिकनिष्ठके । शुक्लप्रतिपदादौ
च क्षण्ये चाधः प्रसज्यते । पुंसः सव्ये स्त्रियोऽप्यस्ये
शुक्ले, क्षण्ये विपर्ययः । एतानि कामस्थानानि
ज्ञेयानि नागरैः सदा । वलयुक्ता यदा नारी विप-
रीतरतिर्भवेत् । सञ्चाल्य तु कलास्थानं रत्नव्या
कामिनी तदा । नेत्रे कले कपोले च हृदि पार्श्व-
द्वयेऽपि च । शीवायां नाभिदेशे च कामी चुम्बति
कामिनीम् । मुखे जङ्घे नितम्बे च जघने मदना-
लये । स्तनयुग्मे सदा प्रीतः कामी चुम्बति कामिनीम् ।
प्रेमण्या स्त्रियं समालिङ्ग्य शीत्कारं मुखचुम्बनम् ।
कण्ठासक्तं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत् । विधुल्य
हस्तौ जघनोपविष्टः शीतल्य वक्त्रे च सदा प्रचुम्ब्य ।
भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा प्ररमेन्न
कामी । केतक्यपनखं कृत्वा नखांस्त्रीन् पञ्च चैव वा ।
गृष्टे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम् ।
नखरोमाक्षिप्तं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम् । शीवासा-
क्ष्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम् । लिङ्गप्रवेशनं
कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः । पार्श्वद्वयेन सम्भोज्य निसृजं
ताडयेद्भगम् । समालिङ्ग्य स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च
मर्दनम् । योनौ नाभौ च संसर्गं निष्ठुरं लिङ्ग-
ताडनम् । केशं करेण संगृह्य दृढं सन्ताडयेद्भ-
गम् । वदने चुम्बनं कृत्वा भगं हस्तेन मर्दयेत् । कुचं
करेण संसर्गं पीडयेदधरं दृढम् । रत्नेन पद्मवन्धेन
पद्मनीरतिमादिशेत् । शीत्कारं चुम्बनं पीड्या गले हस्तौ
च चुम्बनम् । क्षण्ये चक्षुस्तेने हस्तौ चित्रिणीरति-

जादिशेत् । स्त्रीषु बयोस्तथान्योन्यं भगो विदुः च
सुख्यनम् । रमण्यन्तु तथा गाढं शङ्खिणी रतिमादि
शेत् । केशं करेण संमृष्टं सुदृढं गजवन्धनम् । भगं
करेण सत्ताञ्च हस्तिनीरतिमादिशेत् । कुसपृष्ठं
गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुगन्धि यत् । खलोमकं सुविस्तीर्णं
पञ्चैतद् भगवत्तमम् । शीतलं निम्नमलुङ्गं गोजिह्वा-
सदृशं परम् । इत्युक्तं कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम् ।
स्त्रीशुभाशुभलक्षणान्तु उपयमशब्दे १२७८पृष्ठादौ दृश्यम्
स्त्रीगवी स्त्री० स्त्री चासौ गौश्च पञ्चसमा० । (गामि) रो-
हिण्याम ।

स्त्रीचित्तहारिन् पु० स्त्रियाश्चित्तं हरति हृ-णिनि ।

१शोभाञ्जने त्रिका० । २स्त्रीमनोहारके त्रि० ।

स्त्रीचिह्नं न० स्त्रिया असाधारणं चिह्नम् । १योनौ जटा० ।

२स्त्रिया असाधारणे चिह्ने स्तनादौ स्त्रीलक्षणे च ।

स्त्रीचोर पु० स्त्रिया चोर इव । कासुके त्रिका० ।

स्त्रीजित पु० स्त्रिया जितः जि-क्त । स्त्रीवश्ये ।

“स्त्रीजितस्त्वर्गमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रपश्यति । न भूमौ
पातकौ पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः” ब्रह्मवे० ज०
४अ० तस्य निन्दोक्ता ।

स्त्रीधनं न० इत० । स्त्रीखत्वाश्रये द्रव्यमात्रे इति जिताश्वरा-
दयः । “अध्यग्न्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
आत्मादत्तं पितृभ्याश्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” नारद-
परिगणिते स्त्रीखत्वाश्रये धने इति दायभागादयः ।
स्त्रीधनस्वरूपादिकं जिताश्वराभतानुसारेण वीरमि-
निरूपितं यथा

“अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं ननु स्वरूपं तावद्विद्विष्यते तत्र
मनुः “अध्यग्न्यावाहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्मेणि । आह
आहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति” षड्वि-
धमितिन्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरद्वयाधिक्यनिरासाय । अत
एव योगेश्वरेण “पितृमातृपतिस्मात्तदुत्तमध्यग्न्युपा-
गतम् । आधिवेदनिकाद्यश्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्,
इत्याद्यशब्द उपात्तः । विष्णुनापि षड्विधकानि स्त्रीधना-
न्युक्तानि । स यथाह “पितृमातृपतिस्मात्तदुत्तमध्यग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकं वस्तुदत्तं शुल्कमन्वयेन-
मिति स्त्रीधनम्” इति । नारदः “अध्यग्न्यावाहनि-
कम्भर्तृदायस्तथैव च । आत्मादत्तं पितृभ्याश्च षड्विधं
स्त्रीधनं स्मृतमिति” षड्विधत्वं मानववदेव व्याख्येयम् ।
स्त्रीधनशब्दायं यौगिकः स्त्रीस्त्रीधनमिति न तु

वारिभाषिकः योगसम्पन्ने परिभाषाया अन्वयव्यत्वात् ।
अत एव योगेश्वरेण रिक्यक्रयादिसाधारणस्वत्वो-
पायसंग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम् । ननु च कश्चित् स्त्री-
धनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव सति स्यात् । न हि स्त्री-
स्त्रीधनमिति तत्र निषेधोऽशक्यते बाधात् । यथाह
कात्यायनः “तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पितृमातृपति वा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते इति ।
उपधिरुत्तवादावेवेदं मया दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादि-
नान्यदेति नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगवशेन दाया-
दानां कन्यायै दत्तमिदमनङ्गद्वयं विभाव्यमिति ।
शिल्पप्राप्तं सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तमपि न स्त्रीधन-
मित्यप्याह स एव “प्राप्तं शिल्लैस्तु यत्किञ्चित्-
प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाभ्यन्तदा तत्र शेषन्तु
स्त्रीधनं स्मृतम्” इति । पारिभाषिकत्वे आत्मादिदत्तत्वेन
प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषिध्यते । तेनैतस्माद्भ्रजसेव पितृदि-
दत्तं शिल्पादिप्राप्तमिदं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते
इति चेत् । उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः । किन्तु
तत्कार्यविभागादि निषेधः । अत एवोत्तरश्लोके तत्र-
भर्तुः स्वाभ्यन्तित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनियोगे स्वाभ्यन्तित्यु-
क्त्या इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीधनत्वनिषेधोऽपि सम्भ-
वति उपधियोगपदयोरुपादानात् । तादृशदाने च
स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् । “योगाधमनविक्रान्तं योगदान
प्रतिपद्यते । यत्र चाप्युपधिम्यष्टोक्तत्वं विनिवर्त्ये-
दिति” मनुवचनात् “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः
स्मृताः । अत्ते ससपिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनमित्यपि
वचनमभ्यायाविषये शिल्पादिप्राप्तपरमेव एकमूलकत्वं
नालाचरात् । अध्यग्न्यादिसवरूपविरूपितं कात्या-
यनेन “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्नि
शङ्खिधौ । तदध्यग्निकृतं सङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।
यत्पुनर्ह्यभते नारी नीयमाना पितृमृहात् । अध्यावा-
हनिकज्ञास स्त्रीधनमनुदाहृतम् । प्रीत्या दत्तं तु यत्कि-
ञ्चित्स्त्रिया वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्त-
मनुच्यते । विवाहात्परतो यच्च जन्मं भर्तृकृतात्
स्त्रिया । अन्वयेननु तत्प्रोक्तं यत्तत्त्वं स्त्रीधनमिति ।
अहोपकारवाक्यानां दायाधारणकर्मणाम् । भूख्यं
जन्मन्तु यत्किञ्चित्स्त्रियुक्तं परिकीर्तितम् । जडया
कन्यया वापि पत्युः पितृमृदेऽपि वा । आहः
सकाशात् विलोपौ सम्भवं शौदायिकं स्मृतम्” । भर्तुः

सकाशादिति कल्पतर्वादौ पाठः । अर्धग्न्यादिगण्डास्तु
योगरूपास्तादृशस्त्रीधनादावेव प्रयोगात् । गृहोपस्कार-
णादीनां यन्मूल्यं कन्यापेक्षापाधिपत्तेन वरादिभ्यः कन्या-
भरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या-
तम् । मिताचारायां तु यदुदहीत्वा कन्या दीयते
तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया
इदमित्युद्देशो विवक्षितः । अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन
स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वात्पत्तः । जीमूतवाहनेन तु कर्म-
णामिति पठित्वा गृह्यादिकर्मभिः शिल्पिभिस्तत्कर्म-
करणे भर्तादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुक्तोचदानं तच्छु-
ल्कं तदेव मूल्यं प्रकल्प्यतीत्यादिति व्याख्यातम् ।
पुनश्चाक्तम् “यदानेतुं भर्तृगृहे शुल्ककलत्परिकीर्त्ति-
तमिति” व्यासोक्तं वा । भर्तृगृहगमनार्थमुक्तोचादि
यदत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति । तदुभयमपि स्त्री-
स्वामिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्री-
धनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् समम् एव । आधि-
वेदनिकं स्वयन्तरविवाहकाले पूर्वभाष्यायै यद्वीयते ।
यदाह याज्ञवल्क्यः “अधिविद्वस्त्रियै दद्यादाधि-
वेदनिकं समम् । न दत्तं स्त्रीधनं वासां दत्ते तद्वि-
प्रकल्पयेत्” इति । पित्रादिभिर्जीविनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो
धनदाने विशेषमाह कात्यायनः “पितृमातृपति
भ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै । यथाशक्तीनादिषा-
हस्राहातव्यं स्यावरादते” । स्यावरेतरत्नं यथाशक्ति
आकाशपणसहस्रद्वयपर्यन्तं देयमित्यर्थः । व्यासोऽपि
“द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनश्च तु” । आदि-
सहस्रादिति कात्यायनेन, पर इति च व्यासेनोक्ते-
रितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति
दर्शितम् । अथच नियमः प्रतिवत्सरमसलदण्डे ज्ञेयस्ते-
नानेकवत्सरेषु जीवनाय देयमानमितोऽधिकमपि
भवति चेन्न दोषः । जीवनादेत्वादानस्य यावज्जीवञ्च
द्विसहस्रमात्रेण तद्विषांहासम्भवात् । स्त्रीधनेऽपि
भर्तृवृत्तिसमन्तरेण स्त्रीणाञ्च स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः
“न निहारी स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाङ्गुलमध्यकात् ।
अकादपि च वित्ताद्धि स्वयं भर्तुरनाज्ञया” इति
निहारी व्ययः । कश्चित् स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्य-
मस्ति यदाह शौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः
“शौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्यासत्तद्व्ययं तदैतत्तुपजीवनम् । शौदायिके

यदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव
दाने च यथेष्टं स्यावरेष्वपि” । भर्तृदत्ते तु स्याव-
रेतरत्नैव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः “भर्ता प्रोतेन
यदत्तं स्त्रियै तच्छान् मृतोऽपि तत् । सा यथा काम-
मन्त्रीयाहयाद्वा स्यावरादते” । स्यावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया
निवासाद्युपभोगतात्वं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः ।
अपुत्रा शयनं भर्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृ-
दत्तस्यावरेविषयमेव नारदेकवाक्यतयेति केचित् ।
अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य
विषयः प्रपञ्चितः । पुरुषाणामपि कश्चिदपि स्त्रीधने
न स्वातन्त्र्यं स्वास्याभावादित्याह कात्यायनः “न
भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने
वा विसर्गं वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः । यदि त्वेकतरो-
ऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात् । सृष्टिकं स दायः
स्याहण्डञ्चैव समाप्नुयात् । तदेव यदावुप्राप्य भक्षयेत्
प्रोतिपूर्वकम् । मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान्
भवेत् । अथ चेत् स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रोत्या विष्टुष्वपि चेत् प्रतिदायः स तद्वलात् ।
पासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमा-
ददीत स्त्री विभागं रिक्षिणान्तथा” । स्त्रिया धनं
गृहीत्वा यदापरभार्यया सह वसत्येनाद्यावन्मृत्यते
तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलादायः । भक्ताच्छा-
दननिवासान् यदि भर्ता न ददाति तदा तेऽपि
स्त्रिया बलादुप्राहृतास्तमयांश्च धनं वा प्राहृत्प्रमिति
लोकद्वयस्यार्थः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं
दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभते इत्याह
स एव “अपकारक्रियायुक्ता निर्लेप्ता चार्थना-
शिका । व्यभिचाररता वा च स्त्रीधनं न तु सा-
हति” । नार्हतीत्यनेन तथा लक्ष्यमप्याच्छेद्य प्राहृ-
मिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता यदा भर्तृप्रतिकृता-
चरणपरा “निर्लेप्यार्थनाशिका” इत्यपि पाठः । देवलः
“द्विहाराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् । शुद्धं
तत् स्वयमेवेदं पतिर्नाहंत्वनापदि । वृथा मोक्षे च
भोगे च स्त्रियै दद्यात् सृष्टिकम्” इति । द्वि-
वर्जनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृत्यन्विकायाश्च ।
मदनरत्ने तु दत्तरिति पठितम् । दत्तिर्जीवितायं
पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गौर्यादि-
प्रोत्यर्थं लब्धभ्यते कुतश्चित् । वृथा अपादमन्तरेण ।

भोजनस्य गोदानमिति यावत् । अननुज्ञातत्यागभोग-
विषयमेतत् । तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः “स्वय-
मेवेत्येवकारः स्नापनानां व्युदासार्थः । भर्तृव्युदा-
सस्य पतिर्नाहंतीत्यनेनाभिधानात् । भर्तृव्युदासे
ततो बहिरङ्गानां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डा-
पूर्विकया सिद्धत्वात् । अनापदीत्यभिधानादापदि न
दोषः । अतएव “पुत्रार्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोजन-
महंतीति” तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनुषङ्गः । पुत्र-
पञ्चणं कुटुम्बोपलक्षणं तस्यार्तिभक्ष्याद्यभावनिमित्ता
पीडा तस्या हरणे । चण्डादन्यस्त्रिपि धनाभाव
निमित्तो सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्वक्तुं भो-
जार्हंतीत्यर्थः । ननु परधने त्यागभोगयोः स्वास्यनु-
ज्ञया विना कथमर्हता बाधिताऽनेन बोध्यते । अनु-
ज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनवला-
न्नादृशविषये व्यये स्त्रत्वमेव तस्य तत्त्वोदोषः । अत-
एव योगीश्वरोऽपि “दुर्भिक्षे धर्मकायं च व्याधौ
सम्प्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातु,
महंति” । धर्मकायं व्याधौ नित्ये नैमित्तिके च
सम्प्रतिरोधके दण्डादर्थं राजावरोधे कृते । वाचस्पतिस्तु
सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्यानुष्ठानवाधके
इति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातुमर्हंतीत्यपि
दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवशं
देयमेतावदेव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽसत्यदानमिच्छयेत्यस्य
कल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिपहृणादापद्यपि पत्युरेव
पत्नीधनपहृणाधिकारः प्रतिदानञ्चेच्छया नान्यस्येति
ज्ञेयम् । भर्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्यायै तस्मिन् नृते
पुत्रादिभिक्ष्ये देयमित्यप्याह स एव “भर्ता प्रति-
श्रुतं देयमृषवत् स्त्रीधनं सुतैरिति” । सुतपहृणं
पोक्षप्रपौत्रयोरुपलक्षणस्यैवदित्यभिधानात् । अनेन
स्त्रीधने जीवन्त्यान्त्यां सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि
नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनसुक्तम् । दाय-
भागमतं पारिभाषिकपरत्वपक्ष एव । अनयोर्बुक्ता-
युक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम् । उत्तराधिकारिण्यङ्के १११ पृ०
च तद्विभागो दृश्यः ।

स्त्रीधव पु० स्त्रियं धुनाति धु-क्च् । पुरुषे जटा० ।

स्त्रीधर्म्यं पु० इत० । अतो नारीकुलमविकाशे रक्षति हैमच०

स्त्रीधर्मिणी स्त्री स्त्रीधर्मोऽस्वस्या इति । कर्तुमत्यां स्त्रि-
बाभु चमरः ।

स्त्रीपण्योपजीविन् पु० स्त्रीरूपेण पण्येन जीवति जीव-
स्थिति । धनं गृहीत्वा सम्प्रोभार्थमन्यथै स्त्रियं दत्त्वा
तत्तत्पण्योपजीविन ।

स्त्रीपुं धर्म्यं पु० स्त्रियाः पुं वच धर्मः तमधिकृत्य व्यवहारो वा ।
स्त्रीपुंसयोः यथाशास्त्राचाररूपे धर्मं तद्विषयके अष्टा-
दशतु विवादपदेषु मध्ये विवादपदभेदे स्त्रीपुंसयोगोऽ-
प्यत्र । वीर० तत् न्यह्यपि यथा “तत्स्वरूपमाह नारदः
“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्यते ।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदसंज्ञं” इति । विवा-
हादिगण्येन स्त्रीपुं धर्मो गृह्यन्ते । अतएव
मनुर्व्यवहारपदोद्देशकात् स्त्रीपुं धर्मो विभागश्चेत्युद्दिश्य
प्रतिज्ञापूर्वकं तेषां निरूपणं चकार “पुरुषस्य स्त्रि-
याश्चैव धर्म्ये” वक्ष्येति तिष्ठतोः । संयोगे विप्रयोगे च
धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्” इत्यादिना संयोगे कन्यो-
न्यसंज्ञिधाने विप्रयोगे देशतः कालतो वा व्यव-
धाने । शाश्वतास्तित्वान् अवशग्राह्येयानिति यावत् ।
के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायाभाह स एव “यस्मिन्त्याः
स्त्रियः कायोः पुरुषैः स्त्रैर्दिवानिशम् । विषयेषु च
सञ्जन्यः संख्याया ह्यग्राह्यो वशे” इत्यादि । पुरुषैः
भर्तृपुरुषैः । विषये दण्डहेतुभूतचाचल्यादिविषये ।
नारदोऽपि “स्नातन्त्यादिप्रणयप्रति कृते जाता अपि
स्त्रियः । यस्मात्तन्त्रप्रसक्तार्ता प्रजापतिरकल्पयत्”
इति । अतोऽन्यैरपि स्त्रोण्यामस्नातन्त्रं यथा
भवति तथा कल्पयितव्यमित्याशयः । पुरुषेण स्वस्त्री
व्यभिचारादवशं रक्षणीया । तथा च हारीतः
“एकव्रतसकृद्भावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुल-
सङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति जारजः कुण्डोऽस्ते
भर्तारि गोकुलस्तस्माद्देतोपाघाताज्जायां रक्षेज्जाया-
नाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तु नाशस्तन्तुनाशे देवपिष्ट-
यज्ञनाशो देवपितृयज्ञनाशे आत्मनाशः आत्मनाशे
सर्वज्ञनाशः” इति । एकव्रतसकृद्भावात् स्त्रीणां
एकभर्तेति नियमनाशात् । परेन्द्रियोपहतत्वात्
परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसोरामादिना उपह-
तत्वात् । कुलसङ्करकारिण्यस्तज्जातिस्वभावानुगत प्रजो-
त्यादनेन कुलसाङ्कर्यकारिण्यः । अतएव शङ्कलिखितौ
“यस्मिन् भावोऽपि तः स्त्रीणां सार्त्तवे तादृशं तत्तुल्य-
यन्तीति” । तन्तुः पुत्रादिसन्ततिः । मनुरपि “रुद्धो-
भ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । इयोर्हि

कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः । इमं हि सर्ववर्णानां
 पशुतो धर्मसुक्तमम् । यतन्ते रक्षितं भाव्यां भर्तारो
 दुर्बला अपि । स्त्रां प्रसूतिं चरितञ्च कुलमात्मानमेव
 च । स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षितः”
 इति । द्वयोः कुलयोः भर्तृपितृकुलयोः । अनेन कुल-
 द्वयवृद्धेरपि रक्ष्या इति शोककथनसूत्रेण दर्शितम् ।
 अतएव वृद्धस्यतिः “सृष्ट्यभ्योऽपि प्रसूतेभ्यो निवाद्यां
 स्त्री स्ववन्धुभिः । श्वशुरादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवा-
 निशम्” । मत्तुरपि “काळेऽदाता पिता वाच्यो वाच्य-
 स्त्रानुपयन् पतिः । मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातर-
 रक्षिता” इति । काळे कन्यादानयोग्ये काळे । वाच्यो-
 निन्द्यः । असुपयन् अननुगच्छन् । स एव “पिता रक्षित
 कौसारे भर्तारं रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्याद्विरे भावे
 न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” । आश्रयवत्त्वोऽपि “रक्षेत्-
 कन्यां पिता, विद्यां पतिः, पुत्रस्तु वार्द्धके । अभावे
 ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं कश्चित् स्त्रियाः” इति । विद्या
 विवाहित्रा । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्ष्यं पतिपक्षान्त-
 र्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्यम् । तथा च नारदः “मृते
 भर्तार्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः । विनियोगात्
 रक्षासु भरणेऽपि च ईश्वरः । परिच्छीये पतिकुले
 निर्भृत्ये निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः
 प्रभुः स्त्रियः” । पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह “पक्षद्वया-
 वसाने तु राजा भर्तारं स्रुतः स्त्रियः । स तस्या भरणं
 कुर्यान्मृज्जित्वात्पथश्चतुर्ताम्” इति । विनियोगः
 कर्मणि नियोजनम् । भर्तारं पोषकः स्त्रीस्वभावं दर्श-
 यति दक्षः “जलौकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादना-
 धनेः । सुहितापि कृता नित्यं पुरुषं हृत्प्रकर्षति ।
 जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी । इतरा तु
 धनञ्जितं शंसं वीर्यं बलं सुखम् । साशङ्का बाल-
 कावे तु यौवनेऽभिसुखी भवेत् । तृणवन्मन्यते नारी
 वृद्धभावे स्त्रकस्थितिम् । स्वकास्ये वर्तमाना सा स्नेहाज्ज-
 च निवारिता । अपथ्या तु भवेत् पश्चाद् यथा व्याधि-
 रपेक्षितः” इति । सुहिता तृप्ता कृतापीत्यन्वयः ।
 अपकर्षति सततमाज्ञाभावं करोति स्वकास्ये स्नेच्छा-
 क्षाम् । अपथ्या अत्यन्ताहितहेतुभूता । मत्तुरपि “नेता
 ह्यप्रतीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । हुरुषं वा
 विरुषं वा पुमानित्येव भुङ्गते । पौ सल्याञ्चकचिवत्वात्
 नैऋत्तप्राञ्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृ-

क्षेता विक्रवते । शय्यासनमङ्गहारं कामं क्रोधखनार्ज-
 वम् । द्रोहभावं कुचयाञ्च स्त्रीस्योमनुरकलयत् । नास्ति
 स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया
 हृत्प्रमत्ताश्च स्त्रियोऽन्धतमिति स्थितिः । तथा च श्रुतयो
 वृद्धा निमीता निगमेक्ष्णपि । स्त्रीलक्षणपरीक्षार्थान्तासां
 श्रुतानि निष्कृतीः । यन्मे साता प्रलुब्धे विचरन्त्य-
 पतिप्रता । तन्मे रेतः पिता वृद्धाभित्युक्तैर्दृश्येनम् ।
 ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्प्राणमाहस्य चेतसा । तस्यैव
 व्यभिचारस्य निन्द्यः सत्यमुच्यते । एवं स्वभावं ज्ञात्वा-
 ऽऽसास्यजापतिनिर्गमजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो
 रक्ष्यं प्रति” इति । निरिन्द्रिया निर्भीत्या धैर्यप्रज्ञा-
 दिरक्षिता इति यावत् । स्त्रियोऽन्धतमिति प्रायशो-
 ऽन्धतवदनशोक्तत्वादुच्यते । श्रुतयः श्रुतिवक्तव्यानि ।
 निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणं स्वरूपं तासां श्रुतीनामध्यं या
 निष्कृतिरूपा व्यभिचारपावचित्तरूपास्ताः श्रुतीः
 श्रुतानि स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः । महाभारतेऽपि
 “कुलीना रूपवत्तस्य नार्थवत्यश्च योषितः । मयांदासु न
 तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ! । अनर्थित्वान्मनुष्यस्य
 भयात्परिजनस्य च । मयांदायासमयांदाः स्त्रियस्ति-
 ष्ठन्ति भर्तृषु । यौवने वर्तमानानां वृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां खैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः । यदि
 पुंसाम्प्रतिव्रज्यान् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यञ्च
 प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु । अलाभात् पुरुषाणाञ्च
 भयात्परिजनस्य च । बध्नन्त्वभयाञ्चैव स्त्रियं गुप्ता भवन्ति
 ताः । नास्ति स्त्र्यति काष्ठानां नापगानां सहोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानाञ्च पुंसां वासलोचना । कामा-
 नामपि दातारं दातारं मानसाज्ञयोः । रक्षितारञ्च
 वृष्टयन्ति भर्तारं यत्नतः स्त्रियः” इति । श्रीरामायणे-
 ऽपि “नैवाङ्गनानान्द्रियतो नापि द्वेषोऽस्ति कश्चन ।
 सर्वमेवावलम्बन्ते लता गहनजा इयेति” । अथ रक्षण-
 प्रकारः । तत्र मनुः “न कश्चिद्विद्योयितः शक्तः प्रसह्य
 परिरक्षितम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षि-
 तम्” इति । प्रसह्य आक्रम्य अवरोधेति यावत् ।
 यदाप्यवरोधेन शरीरव्यभिचाराद्वृत्तं शक्यन्त्यापि
 मानसव्यभिचाराद्वृत्तं शक्यमित्याशयेन मनुना न
 कश्चिद्विद्योयितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितमित्युक्तम् । न
 च मानसव्यभिचाराद्वृत्तं मनश्चकमन्यजत्वाभावेन प्रजा-
 विमुक्तिविधाताभावादिति वक्तव्यम् । यत् आह ल

एव “यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सुते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्धयं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नतः” इति ।
यादृशं पुरुषस्य काले स्त्री मनसा भजते तत्समान-
शीलं पुत्रं जनयतीति पूर्वार्थः । अतएवाहृतः
शङ्खलिखितो “यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे
तच्छीलं जनयन्तीति” । मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं
रक्षेदिति शेषः । तथा च मनुना तस्मादित्यादिनोक्त
राज्ञेनायमेवार्थो दर्शितः । परिच्छिन्नोपायानाह मनु-
रेव “अर्थस्य संग्रहे चेनां व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे
धर्मे च पक्ताश्च पारिणाहप्रस्य चेक्षणे” इति । अर्थस्य
संग्रहे स्वेन समानीतार्थसंविधाने । व्यये स्वेनोक्त-
व्यये । शौचे गृहादिगृहिकरसंभोजनोपलेपनादौ । धर्मे
अग्निहोत्राद्यतृकुलौकिकव्यापारे । पक्तां पाकव्या-
पारे । पारिणाहप्रं पीडादि गृहोपकरणं तस्य
ईक्षणे विचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनात्
पुरुषान्तरचिन्ताराहित्यं यथा भवति भाय्याः तथा
क्रुधादिति तात्पर्यार्थः । गृहस्थतिरपि “आयव्ययेऽथ
संस्कारे गृहोपसंस्करणे । शौचाग्निकार्ये संयोज्याः
स्त्रीणां शुद्धिरियं सूता” इति । एवंविधव्यापारा-
सक्तचित्ततया साध्वः इति व्यपदिशन्त इत्याह मनुः
“आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुक्ताः सुरक्षिताः”
इति । आत्मना गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुर-
क्षिताः साध्वः । आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न
सस्यपक्षिता इत्याह स एव “अरक्षिता गृहे रुद्धाः
पुरुषैराप्तकारिभिः” इति । आप्तकारिभिः पुरुषैः
गृहे रुद्धा इत्यन्वयः । आप्ताश्च ते कारिणश्चाप्तकारिणः ।
अरक्षिताः सस्यपक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्तुर्द्धर्म-
निष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं स
एवाह “यादृशगुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृशगुणा सा भवति ससूद्रेणैव निमग्ना । अक्षमाला
वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा । शारङ्गो मन्दपालेन
जगामाभ्यर्हणीयताम्” इति । भाय्या भरणमया-
वश्यकमित्याह स एव “देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते-
जेच्छयात्मनः । तां साध्वीं विन्द्यान्नित्यं देवानां प्रिय
आचरन्” । देवैर्दत्ता देवदत्ता देववशादायातेति यावत् ।
तां भार्यां स्वयंवरे पतिविन्दते । तत्र स्वव्यापाराभावा-
द्देवदत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य
न स्त्रीधीनत्वं किन्वाहिं देवकृतत्वमिति दर्शितम् । देव-

दत्तत्वञ्च स्त्रीणाम् “सोमोददद्भन्वाय मन्वेर्वो दददग्नेये ।
रयिश्च पुत्रांश्चाददग्निमं हजमथो द्दाम्” इत्यादयः श्रुति-
वाक्यभ्योऽवगम्यते । तेन देवैर्दत्ताया अमरणेन दातृणां
देवानां ब्राह्मणापादात् इत्यर्थवाद इत्युक्तं मदनरत्ने ।
न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन व्यभि-
चारिण्या मरणमनावशप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । तस्या अपि
कदम्बादिनाऽवश्यमरणायत्वात् । तथा च नारदः
“व्यभिचारे स्त्रियामौशुभमप्ययनमेव च । कद-
म्बश्च कुवासश्च कर्म चावस्तुरोज्ज्वलम्” इति । स्त्रियार-
त्यर्थं व्यभिचारे जाते सुखदुःखमप्ययनञ्च साध्येत ।
कदम्बं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात् । अमेध्यशोधनरूपं
कर्म कारयेदित्यर्थः । दोषरहिताया भार्यायाः परि-
त्यागिनं प्रत्याह नारदः “अतुक्कुलमवागदृष्टां दक्षां
साध्वीं प्रजावतीम् । त्यजन् भार्यामवस्थाप्या राज्ञा
दण्डेन भूयसा” इति । विष्णुरपि “निर्दोषां परि-
त्यजन् पत्नीञ्चेति” चौरवच्छास्य इत्युत्पङ्क्तः । निर्दोषा-
न्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । दण्डेन स्थापयितु-
मशक्ये त्वाह योगेश्वरः “आज्ञासम्पादिनीं दक्षा वीरसू-
प्रियवादिनीम् । त्यजन् दास्यत् तृतीयांशसद्व्योभरणं
स्त्रियः” इति । तृतीयांशलङ्घनतृतीयांशम् । राज्ञा
भार्याया दास्यः । अल्पधनः भरणमात्रपय्याप्तं धनं दास्य
इत्यर्थः ।

[स्त्रीपुरुषयोः ।

स्त्रीपुंस पु० द्विव० स्त्री च पुसांश्च अचक्षमा० । मिलितयोः
स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री स्त्रीपुंसयोर्लक्षणमस्याम् । सप्तशत-
प्रभृतिस्त्रीपुरुषचिह्नधारिण्यां स्त्रियाम् पीडायाश्च अमरः
स्त्रीप्रिय पु० इत० । आसृष्टे त्रिका० । शरीरप्रियमात्रे त्रि०
स्त्रीमुखप पु० स्त्रीमुखं पाति पा०क । दोहलक्षणा
राजनि० ।

स्त्रीरोग पु० इत० । स्त्राणां रोगे योनिरोगदो सुश्रुतः ।

स्त्रीलिङ्ग पु० स्त्रिया इव लिङ्गं तत्कार्यं यस्य । स्त्रीलिङ्ग-
विहितव्याकरणोक्तारंस्कारयुक्ते शब्दभेदे । इत० स्त्री-
चिह्ने ज्ञानादो न० ।

स्त्रीवश पु० इत० । स्त्रीवशीभूते ।

स्त्रीविधेय पु० इत० । स्त्रावशीभूते ।

स्त्रीसंग्रहण न० स्त्रियाः संग्रहणं यत् । परस्त्रीहरणरूपे
विवादपदभेदे । तत्सङ्कृपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा
“अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम् । तस्य त्रैवि-
ध्यमाह बृहस्पतिः “पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं

निवेद्यत । बलोपधिकते हे तु तृतीयमनुरागजम्”
इति । एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव “अनिच्छन्त्या
यत् क्रियते सतोन्मत्तप्रसक्तया । विलपन्त्या वा रजसि
बलात्कारकृतन्तु तत् । कङ्क्षना गृहसानीय दत्त्वा स्व
सटकारणम् । संयोगः क्रियते यत् तन्पूषिकृतं
विदुः । अन्योन्यञ्चक्षुरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा । कृतं
रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्” इति । अनुरागज
संप्रहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव “तत्पुनस्त्रि-
विधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्” इति । व्यासोऽपि
“संप्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा । उत्तमश्चेति
शास्त्रेषु नक्षत्रं च पृथक् पृथक्” इति । एतेषां स्वरूप-
माह त्र्यसिद्धहस्यती “कटाक्षावेक्षणं चास्यं दूतीसंप्रेषणं
तथा । स्पर्शोपगमवस्त्राणां प्रथमः संप्रहः स्मृतः । प्रे-
षणं गम्यमानानां फलधूपाक्षवाससम् । सम्भाषणञ्च
रजसि मध्यमं संप्रहं विदुः । एकशय्यासनं क्रीडा
चुम्बनलिङ्गनं तथा । एतत् संप्रहणं प्रोक्तमुत्तमं
शास्त्रवेदिभिः” इति । स्त्रीसंप्रहणस्य ज्ञानोपायमाह
याज्ञवल्क्यः “पुमान् संप्रहणे पाहत्रः केशकेशि
परस्त्रिया । सद्यो वा कामजैश्चक्रेः प्रतिपत्तौ द्वयो-
स्तथा” इति । परभार्यया सह केशकेशि क्रीडनेन
सद्यः अभिनवेः कामजैः करहृदशनादिशतव्रणा-
दिलिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्तावयं स्त्रीसंप्रहणवान्
इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव
“नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावसर्जनम् । अदेशकाल
सम्भाषः सहैकस्थानमेव च” इति । कुर्वीष इति शेषः ।
सक्थि ऊरुः । मत्तुरपि “स्त्रियं स्पर्शदेदेशे यः स्पर्शो
वा संप्रयेत् तथा । परस्परस्यानुमते सर्वं संप्रहणं
स्मृतम्” । वस्तु दर्पादिना मयेवं भुक्तेति वदति सोऽपि
तथाविधत्वेन पाहत्र इत्याह तन्मनुनारदौ “दर्पाद्वा
यदि वा मोहात् क्लेशया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेवं
भुक्तेति तच्च संप्रहणं स्मृतम्” इति । बलात्कारकृतस्य
स्त्रीसंप्रहणस्य साहसान्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुप-
धिकते दण्डमाह दृष्टयतिः “दर्पाद्वा कामयेद्यस्तु तस्य
सर्वहरोदमः । अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुराजिवांस्ये-
क्षतः” इति । सर्वह्रः सर्वस्वह्रः एतत् सजातीय
विषयम् । हीनोत्कटागमने तु क्रमेणार्द्धं धनं सर्वस्व-
हरणरूपो बधोहितसर्वस्वहरणरूपो वा दण्डोऽवग-
न्तव्यः । “दमानेयः समायान्विति” साहसवादनिरूपण-

दर्शितवचनात् । तत्र वचने पुरुषस्यापकर्षाभावे युक्तो
दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्तस्याः दण्डः, तेन साहस
स्त्रीसंप्रहणवत् प्रकृतोऽपि सजातीयापभुक्तायाः संव्यव-
हाय्यायाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं पुनरपि तनोपभुक्ताया
इति दातव्यमित्युक्तं सदनरत्ने । अनुरागजत्रिविध
संप्रहणे दण्डमाह स एव “त्रयाणांमपि चेतेषां प्रथमो
मध्यमोत्तमौ । विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोद्भवा-
धिकः” इति । अधिकः प्रथममाह साद्विध्याऽधिकः ।
सम्भोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “स्वजातावुत्तमो
दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिजोम्ये बधः पुंसा
नायाः कर्णादिकर्त्तनम्” इति । चतुर्णांमपि वर्णानां
बलात्कारेण सजातीयपरभार्यागमने साशीतिपणस-
हस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनजातीयागमनं
तदा मध्यममाहसः, उत्कटजातीयागमने गन्तुर्वधः ।
तस्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः । एतच्चानुरागजप्रहण-
विषयं स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्कारोप-
धिकतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात् ।
अस्मादेव प्रातिजोम्येन गमने पुरुषस्य बधं विधाय स्त्रि-
यास्तदर्थं तुल्यकर्मनासादिकर्त्तनविधानात् सजाती-
यागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यममाहसौ दण्डौ
तदर्थं स्त्रियादण्ड इति स्मृचितम् । अतएव कात्या-
यनः “सर्वेषु चापराधेषु पुंसोऽर्द्धदमस्तथा । तदर्थं
योधितो दद्युर्वधे-पुंसोऽङ्ककर्त्तनम्” । इति । स्त्रिया
इति शेषः । यदा पुनः सवर्णमशुभं आनुलोम्येन
शुभं वा व्रजति तदा विशेषमाह मनुः “सहस्रं ब्राह्मणो
दण्डोऽशुभं विप्रं बलाद् व्रजन् । शतानि पञ्च दण्डाः
स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं
दाप्यो शुभे तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः
सहस्रन्तु भवेद्दमः” इति । ते क्षत्रियवैश्ये । एतच्च
गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तर-
विधानात् । तदाह नारदः “माता मातृवसा श्वश्रू-
णां तुलनानी पित्रवसा । पित्रव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी
तत्सखी स्नुषा । दुहितृ चार्याभार्या च सगोत्रा शर-
णागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च
या । शिश्वोत्कर्त्तनात्तत्र नान्योदण्डो विधीयते”
इति । यत् प्रातिजोम्येन गमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य
बध इत्युक्तं योगोच्चारवचने । तद्गुप्ताविषयमन्यथा-
ऽर्थेदण्डः । तथा च मनुः “उभावपि हि तावैव ब्रा-

ह्लाया गुण्या सह । विष्णुतो मृदुदृष्टौ दग्धव्यो
वा कटाग्निना । ब्राह्मणी यद्यगुमान्तु सेवेतां वैश्य-
पार्थिवौ । वैश्यस्त्वयं कृत्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रिणम्”
इति । पञ्चशतस्य पञ्चशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं
सहस्रिणस्य त्रयवर्षाणि । क्षत्रियस्य गुणवैश्यागमने वैश्यस्य
च गुणक्षत्रियागमने क्रमेण पञ्चशतपञ्चकदण्डशतपञ्चकं
तयोर्दण्ड इत्याह स एव “वैश्यश्चेत् क्षत्रियाङ्गुलीं
वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्मण्यमगुप्रायान्ता-
बुभौ दण्डमहेतः” इति । मृदुस्यागुप्तोक्तस्त्रीगमने
लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुणगमने तु बधसर्वस्वाप-
हारौ । तथा च स एव “मृदो गुप्तमगुप्तं वा द्वेजातं
वर्णमाचरन् । अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वो गुप्तो सर्वेषां हीयते”
इति । अथ च बधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्वाच्य-
एव न द्विजातिमात्रस्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं
नाददेति” शस्त्रपहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो
निवेदने कालविलम्बेन कार्यातिपातस्तदा द्विजा-
तिमात्रस्यापि शस्त्रपहणेऽधिकारोऽस्तेव “शस्त्रं
द्विजातिभिर्माहृतं धर्मो यतोपरुध्यते । नातता-
विवर्णे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा
प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युस्तच्छति” इति शस्त्र-
ग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषण-
कर्तृदण्डमाह मनुः “परस्त्र एव पुरुषः संलापं
योजयेत् सह । पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व-
माहसम्” इति । आक्षारितः अभिशक्तः । दोषैः
नानाख्यपभोगवाङ्मयभिः । पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं
करोति तद्विषयमेतत् । अतएव “यस्त्वाक्षारितः
पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चि-
हि तस्य व्यतिक्रमः” इति । अनुद्वहस्यत्तु पूर्वमाहस-
मध्यमसाहसयोरुक्तदण्डजलातीयासम्भाषणाद्विषयत्वेन
व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रादिभि-
र्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पण्यशतं दण्डा-
परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः
करोति पण्यशतद्वयं दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्ध-
धरस्परसम्भाषणादि कुर्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स
एव दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः “स्त्री निषेधे शतं दद्याद्
द्विशतं दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा रुक्-
महणे तथा” इति । निषिध्यत इति निषेधः कर्मणि
हृल्लेति कञ् । चारणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत्

“नेष चारणदरेषु विधिनोक्तोपजीविषु । सज्जयन्ति
हि ते नारीर्निगूढाक्षारयन्ति च” इति मनुस्मृत्यात्
नटाः आत्मोपजीविनः वेशोपजीविनः । एतेषां दारेषु
एष विधने आभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधने ।
परन्तरे नारीः स्वभार्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे संयोजन्ति
प्रच्छलीक्य चारयन्ति वेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमने
दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु
तथैव च । गम्यास्त्रपि पुमान्दास्यः पञ्च शतार्णकम्बलम्”
इति । क्षासिना वा शुश्रूषार्थं गृहे एव स्थातव्य-
मित्येवं पुरुषान्तरोपभगतो निरुद्धास्ताः स्ववरुद्धाः ।
पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्याः या दास्यो
भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगम्यास्त्रपि गमने
पञ्चाशत्पणं दण्डः तामास्परपरिगृहीतव्येन परस्त्री-
तत्त्वात् । अथ गृहादेश्यास्त्रैरिणीनामपि पण्यस्य ।
मास्त्रपि सर्वपुरुषसाधारणीसु परपरिगृहीतासु गमने-
ऽयमेव दण्ड इति मन्तव्यम् । एतदवधिमेत्याह नारदो-
ऽपि “स्त्रैरिगृह्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च
या । गम्याः स्युरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिबोमतः ।
आस्त्रेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्या-
स्त्रपि हि नोपेयाद्युक्ताः परपरिगृहाः” इति । अत्र ब्राह्म-
णीति स्त्रैरिगृह्याभिप्रेतम् । स्त्रैरिगृह्यो स्तनन्ता पुञ्चली ।
निष्कासिनी कुटुम्बाच्चर्गतेति मदन्तरत्वे । स्त्रायनवरुद्धा
दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्यप्रभृतयः । भुजिष्या
स्त्रा स्त्रेति सम्बन्धः । व्यासोऽपि “परोपरुद्धागमने पञ्चा-
शत्पणिको दमः । प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपण्यः
स्रुतः” इति । प्रसह्य वेतनदानं विना स्त्रानवरु-
द्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानेन पापाभावप्रतिपाद-
नार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । “प्रशु-
वेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इत्यादिवचनैः प्राय-
श्चित्तश्चरणात् । बलात्कारेण अनवरुद्धासु भिगमने दण्ड-
माह याज्ञवल्क्यः “प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दश-
पण्यः स्रुतः । वरुद्धां यद्याकासासौ चतुर्विंशतिकः
पृथक्” इति । पुरुषसज्जोपजीविकासु दासीषु स्त्रैरि-
गृह्यादिषु शुल्कदानसम्बन्धे बलात्कारेणाभिगच्छतो
दशपण्यो दण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकास्वल्हात्कारेण बहवो
गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपण्यात्मको दण्ड-
इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्त्रेच्छया भाटयं गृहीत्वा
प्रशङ्गेच्छति तदा बलादुपजातामपि बह्वनामदोषः यदि

तस्या व्याध्याद्यभिभवो न भवेत् । अतएव नारदः
 “व्याधिता सन्मना व्यया राजकर्मपरायणा । आम-
 न्विता चेन्नागच्छेददण्डा वडवा स्मृता” इति । पारदार्य-
 प्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अल-
 क्षुतां हरन् कन्यासुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् । दण्डं
 दद्यात् सवर्णां प्रतिशोभ्ये बधः स्मृतः” इति । अल-
 क्षुतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तम-
 साहसं दण्डनीयः । तदन्विभमुखीं हरन् प्रथमसाह-
 समम् । उत्कटवर्णजातां हरतः क्षतियादेर्बध इत्यर्थः ।
 आनुलोभ्येन सकामाहरणे न दण्डस्तथा च स
 एव “सकामास्त्रुलोमासु न दोषस्तन्यथा दमः” इति ।
 कन्यादूषणे दण्डमाह स एव “दूषणे तु करच्छेद उत्त-
 मायां बधः स्मृतः । शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्या-
 भिशंसने” इति । “पशुन् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां
 स्त्रीकाञ्च मध्यमम्” इति । यदाकामां कन्याक्षय्यता-
 दिना प्रसङ्गादूषयति तदा करच्छेदः । यदा तु अङ्गुलि-
 प्रक्षेपेण तामेव योनिजतां कुर्वन् दूषयति तदा विगेष-
 माह मनुः “अभिषह्य तु यः कन्यां कुप्यादप्येष
 मानवः । तस्यायु कृत्ये” अङ्गुल्यो दण्डश्चाहंति षट्
 शतम्” इति । सकामदूषणेऽप्याह स एव “सकामां
 दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमहंति । द्विशतं तु दमं
 दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये” इति । यदा कन्या विदग्धा
 वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव “कन्यैव कन्यां
 वा कुप्यात्तस्यासु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुप्यात्
 स्त्री सा सदो मौण्डाभहंति । अङ्गुल्योरेव वा छेदः
 खरेणोदहनन्त्या” इति कुप्यात् योनिजतवतीमिति
 शेषः । यदा पुनरुत्कटजातीयां कन्यां सकामासकामां
 वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षतियादेर्बधः । यदा सकामां
 सवर्णाभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे
 दद्यात् । अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् ।
 सवर्णासकामाङ्गच्छतो बध एव । तदाह मनुः “उत्तमां
 सेवमानस्तु जघन्योबधमहंति । शुल्कं दद्यात् सेवमानः
 प्रमासिच्छेत् पिता यदि । योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सदो
 बधमहंति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयाच्चरः”
 इति । चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः
 “अन्याभिगमने त्वङ्गुं कुर्वन् प्रवासयेत् । मूढस्तथान्य-
 एव स्वादन्यस्यायाममे बधः” इति । अन्या चा-
 ण्डाली तदुगमने त्वेवर्षिकान् प्रायश्चित्तानभिमुखान्

“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियमिति” मनुवचनादुसारेण पणस-
 हस्रं दण्डयित्वा कुत्तितवर्णेन भगाकारेणाङ्गयित्वा
 खराङ्गाज्जिवांसयेत् । मूढः पुनश्चाण्डालीङ्गच्छंश्चाण्डाल-
 एव । अङ्गु एवेति साधवीये पाठः । चाण्डालस्य तत्-
 कटजातिस्त्यभिगमने बध एवेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्त-
 स्थले गच्छतो दण्डमाह स एव “अयोनी गच्छतो
 योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा
 प्रव्रजितागमे” इति । यस्तु योषां सुखाटावभिगच्छति
 पुरुषं वाभिमुखं मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति
 अयो चतुर्विंशतिपणा दण्डनीय इत्यर्थः । स्त्रीकते
 संयुहणे दण्डमाह दृढस्यतिः “दृढमागत्य या नारी
 प्रलोभ्य स्पर्शनादिना । कामयेत् तत्र सा दण्डा नर-
 स्याद्धेदमः स्मृत” इति वचसा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छतः
 पुरुषस्य यो दण्डस्तदहं दण्डा” ।

स्त्रीसभ न० स्त्रीणां सभा लोवत्वम् । स्त्रीसभाजे ।

स्त्रीसेवा स्त्री इत० । स्त्रीसम्भोगे व्यवसयधर्मेण नारीसेवने
 स्त्रीस्वभाव पु० स्त्रिया इव स्वभावो यस्य । १ अन्तःपुररक्षके
 सङ्गुलके शब्दमा० इत० । २ स्त्रीणां शीले च । स्त्रीपु-
 धमेशब्दे दृश्यम् ।

स्त्रीण न० स्त्रिया इदम् अण् नञ् । १ स्त्रीस्वभावे “स्त्रियेन
 नीता विकृतिं लघिम्ना” भट्टिः । २ स्त्रीविषये स्त्रिया
 अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा अण् । ३ स्थपत्ये स्त्री-
 समूहे न० ।

स्थ लि० स्था-क । १ स्थितिशीले प्रायेण उत्तरपदस्थित एवायं
 प्रयुज्यते यथा पदस्थः मार्गस्थः । २ स्थले पु० शब्दर० ।

स्थग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० सिचि न टडिः ।

स्थगति अस्थगीत् । अभ्योपदेशत्वमस्य चिन्त्यमूलम् ।

स्थग लि० स्थग-अच् । घूर्त्त शब्दर० ।

स्थगन न० स्थग-ल्युट् । आच्छादने हेमच० ।

स्थगित लि० स्थग-क्त । १ आहृते २ तिरोहिते हेमच० ।

स्थगी स्त्री स्थग्यतेऽनया वज्रये क गौरा० डीप् । तान्त्रू-
 पात्ने करङ्गे हेमच० ।

स्थगु न० स्थग-उन् । गङ्गो (कुज) “तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथ-
 घोषनिवायतम् । लब्धार्था च प्रतीता च लेपविध्यामि-
 ते स्थगु” रासा० बा० ट्य० ।

स्थगिण्डल न० स्थग-इलच् लुक् लस्य डः । १ चत्वरे चतुर्त्यध-
 नतिमून्ये समीकते प्रदेशे अमरः । “निषेदुषी स्थगिण्डल-
 एव केवले” कुमारः । २ यज्ञार्थं परिष्कृतस्थाने शब्दर०

१३०भाये कुण्डप्रतिनिधित्वेन बालुकादिभिः करं व्ये
मण्डलभेदे च “नित्यं नैमित्तिकं कर्म स्थण्डिले वा
समाचरेत् । हस्तमात्रं तु तत् कुख्यात् बालुकाभिः
समन्ततः शांतिः । “अथ वापि ऋदा सुवर्णभासा कर-
मात्रं चतुरङ्गुलोज्ज्वलम् । हवने विदधीत बाहुलोच्चं वि-
बुधः स्थण्डिलमेव वेदकोणम्” कुण्डलोच्चोक्तः । अथ वा कुण्ड
करणाशक्तौ । तन्मानरे च “ऋदा सुवर्णभासा वा ऋद्धा
बालुकयाऽपि वा । अङ्गुलीचतया वेदाङ्गुलोच्चं स्थण्डिलं
विदुः । चतुःकोणसदृक् प्राचोऽवमस्याङ्गुली गुभम् । प-
ञ्चाङ्गुलोच्चमथ वा रस्यं त्र्यङ्गुलसद्वतम् । तस्मात् सस्यक
परोऽप्येव कर्तव्यं गुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं
वा संक्षिप्ते होमकर्मणि” । वसिष्ठः “कुण्डमेव विधे न
स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्” क्रियासारे । तत्करण-
प्रकारादि सं० त० दृश्यम् ।

स्थण्डिलशायिन् पु० स्थण्डिले चतुरे शेते व्रतवशात् शी-
यिनि । व्रताथे चतुरे शयितरि अमरः । “स्थण्डिल-
शायिनश्च” भट्टिः । [चतुरे शयितरि शब्दर० ।

स्थण्डिलेशय पु० स्थण्डिले शेते अथ बालुकसमा० । व्रताथे
स्थपति पु० स्या-क तस्य पतिः । १ कञ्चुकिनि मेदि० २ शित्य-
भेदे (कुतार) अमरः ३ कुवेरे अजयः ४ अग्नीशे ५ दृह-
स्यतिसवननामकयागकर्त्तरि च अमरः । ६ सत्तमे लि० मेदि०
तत्र अधीशपरत्वे “निषादस्थपतिर्गावेषुकेऽधिकृतः”
कात्या० श्रौ० ११११२ “निषादस्थपतिर्गावेषुके चरावधि-
कृतः अधिकारी भवति” । एवं हि श्रूयते “यस्य दृष्टः
प्रजाः शमयेत् वास्तुमध्ये रौद्रं गावेषुकम् चरुं निर्व-
मेत्” इत्येतामिति प्रक्रम्य श्रुतम् “एतया निषादस्थपतिं
याजयेदिति” निषादस्थपतिर्व्यजतेत्यर्थः । तत्रायं सन्देहः
किमत्र षष्ठीसमासः निषादस्य स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति
निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो
वा । तत्र यदि षष्ठीसमासः तदा यो द्विजातिरेव
विद्वान्निषादानामाधिकार्यं करोति तस्यान्वाधिकारः यदि
च कर्मधारयः तदा निषाद एव यः स्थपतिस्तस्यान्वाधि-
कार इति । तत्र त्वैवार्थकस्यैव समर्थत्वाद्द्विद्वत्त्वाद्ग्न-
मत्त्वाच्चाधिकारो युज्यते अन्तजातीयस्य निषादस्या-
विद्वत्त्वेनानग्निमत्त्वेन चासमर्थत्वात्, तस्मात् षष्ठीसमास
एवायमिति पूर्वपक्षः । विद्वान्तस्तु कर्मधारयोऽयम्
निषादश्चायं स्थपतिश्चेति कुतः ? षष्ठीसमासपक्षे निषाद-
पदे लक्षणाप्रसक्तेः न ह्यत्र षष्ठी श्रूयते यतः दम्बन्तः

प्रतीयेत । अतो निषादपदेनैव षष्ठीयौ लक्षणीयः इत-
रस्मिंस्तु पक्षे द्वयोरपि पदयोर्द्व्यर्थत्वेन न लक्षणा
तस्यान्निषाद एव स्थपतिरन्वाधिकारी श्रुतिबलात् अवि-
दाननग्निमानपीति सिद्धम् । अपि चात्र निषादद्वयं
दक्षिणा श्रूयते कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति कूटं
हि निषादानामेवोपकारकम् नायायामिति” कर्क० ।
दृहस्यतिसवकर्त्तरि तु “स्थपतिरित्येन ब्रूयुः” कात्या०
श्रौ० २२।५।२८ सू० । “सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कृ-
वीरन् एतेन यजेत” “दृहस्यतिसवेन” सू० । राज्ञा सहिता
ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गुलीकुवीरन् “एतेन
स एतेन यजेत दृहस्यतिसवेन” सं० व्या० । दृहस्यतिसवकर्त्त-
वत् इगोसवकर्त्तर्यपि यथोक्तं “स्थपतिरित्येन ब्रूयुः”
कात्या० श्रौ० २२।११।११ सू० । “गोसवयाजिनं जनाः” ।
राज्ञा सहिता विभः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कृवीरन्
(सुख्यत्वेनाङ्गुलीकुवीरन्) स गोसवेन यजेत २२।११।८ कर्क०
“कारुभेदस्य लक्षणं यथा “वास्तुविद्याविधानज्ञो
लघुहस्तो जितश्चम । दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः
परिकीर्तितः” ।

स्थपुट लि० तिष्ठति स्या-क स्थं पुटं यत् । १ विषमोद्धत-
प्रदेशे हेमच० । “स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्ययमस्तीति”
भाष्यतोभा० । २ विषमस्थाने-सञ्चारिणि-जीवे पु० लिका० ।
स्थल स्थाने आ० पर० अक० सेट् ज्वला० । स्थलति अस्या-
लोत् । ठलधातुनैवायं गताथ इत्यन्ये ।

स्थल न० स्त्री० स्थल-अच् । जलभूम्ये अकलिमे भूभागे अमरः
स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । “वनस्थलीर्मरपन्नमोक्षाः” कुमारः ।
२ कलिमाकलिमप्रदेशमात्रे ३ कलिमभूभागे तु न० ।

स्थलकन्द पु० स्थलजः कन्दः । (वनशूल) अपास्यकन्दे रत्नमा०

स्थलकमल न० स्थलजात कमलम् । स्थलपद्मे भावप्र० ।

स्थलकुमुद पु० स्थले कुमुदमस्यस्य सादृश्येन अच् । करवीरे
राजनि० ।

स्थलपद्म न० स्थलजातं पद्मं शाक० । खनानख्याते पुष्प-
प्रधानवृक्षे लि० स्थलजं पद्ममिव । २ मानके पु० रत्नमा०
स्थलपद्मिनी स्त्री स्थलपद्मानां समूहः तेषां सन्निकटदेशो
वा इति ङीप् । १ स्थलपद्मसमूहे २ तद्युक्तवृक्षे च ।
“ददं दूनः स्थलपद्मिनीं नलः” नैष० ।

स्थलमञ्जरी स्त्री स्थलस्य मञ्जरी । अपाभागे रत्नमा० ।

स्थलशृङ्गाट पु० स्थलजातः शृङ्गाटः शाक० । १ गोक्षुरे रत्नमा०
तस्य कण्टकादृतत्वात् तथात्वम् ।

स्थलेरहा स्त्री स्थले रोहित रुह-क चतुर्क्ष० । १८त-
कुमार्याम् २८धाष्टले च राजनि० ।

स्थलेशय पु० स्थले श्ये शी-च चतुर्क्ष० । वराहक-
प्रभृतो पशौ राजनि० । २स्थलशायिनि लि० ।

स्थवि पु० स्या कि नेनैत्त्व । १तन्तुवाये उज्ज्वलद० । २खर्ग-
१जङ्गमे च संक्षिप्त० ।

स्थविर न० स्या-किरच् स्थवादेशः । १शैलेये गन्धद्वये
राजनि० । २चतुर्ष्वे ब्रह्मण पु० हेमच० । ३चचले
४स्थरे लि० उणा० । ५८३ च लि० अमरः । ५महा-
आवग्यां स्त्री राजनि० ।

स्थविष्ठ लि० अतिशयेन स्थूलः इष्टन् ललोमे गुणः । अतिवृद्धे
अमरः । इयत्तुन् स्थवीयानपि अविष्टि लि० स्त्रियां डोप् ।

स्थाणु पु० स्या तु पशो० णत्वम् । १शिवे २शाखाशून्यवृत्ते
च अमरः । ३आयुधभेदे पु० नीलक० । ४८३ लि० भरणि-
शिवस्य स्थाणुशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं वामनपु० ४६४० ।
यथा “समुत्तिष्ठन् जनान्तास्मात् प्रजास्ताः स्मृतवानहम् ।
ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा । क्रोधेन
सहता युक्तो बिभ्रत्सुपाटत्र चाक्षिपम् । उत्क्षिप्तं स-
रसो मध्ये जङ्घमेव यदा स्थितम् । तदाप्रभृति लोकेषु
स्थाणुरित्येव विस्तृतम्” ।

स्थाणुतीर्थ न० शैवे तीर्थभेदे वामनपु० १२४० ।

स्थाण्डिल पु० स्थाण्डिले शयिताऽण् । ब्रतार्थं स्थाण्डिले
शयितरि अमरः ।

स्थाण्वाश्रम पु० इत० । हिमाचलस्थिते शिवस्य तपश्चरण-
श्रमभेदे “स्थाण्वाश्रमं हेमवतं जगाम” कुमारः ।

स्थाण्वीश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे “स्थाण्वीश्वरा हि लोकेषु
पूजनीयो दिवौकसाम् । स्थाण्वावीशः स्थितो यस्मात् स्था-
ण्वीश्वरस्ततः स्मृतः” वामने ४२४० तन्माहात्म्यादिकम् ।
तत्र दशमम् ।

स्थान न० स्या-ल्यट् । १स्थितौ २सादृश्ये ३स्वकाशे भेदि-
४सन्निवेशे ५वसतौ हेमच० । ६पुन्यसम्यौ त्रिका० । ७भाजने
हना० दनिकटे ८व्याकरणोक्ते प्रसङ्गे आदिश्रमानस्य
यथादेः कारणभूते इगादौ । १० नीतिवेदिनामुपचयाप-
चयङीने सास्यावस्थाने च अमरः । उपचयापचयौ च
अष्टवर्गशब्दोक्तस्य कृष्यादेरेव भरतः । वसतिश्च लोकभेदः ।
सम्यक्वर्तिनां स्वस्वधर्मावुद्यायिनां जनानां लोकविशेषा-
त्मकं स्थानञ्च अग्निपु० उक्तं यथा “प्राजापत्यं ब्राह्मणानां
अतं स्थानं क्रियावताम् । क्षत्रियाणां तथा चेन्द्रं

संप्रामेधवृत्तिनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां परि-
चर्यातुकारिणाम् । अष्टाशौतिसहस्राणां यतीनामूर्ध्व-
रेतसाम् । अतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ।
सम्प्रणीयान्तु यत् स्थानं अतं तद्वत् वनौकसाम् । प्राजा-
पत्यं गृहस्थानां गृहधर्मावुवर्तिनाम् । न्यायिनान्तु
परं ब्रह्म योगिनामन्तु अतम् । एकान्तवादिनां ब्रह्म-
ध्यायिनां परमं पटम् । तानिस्ममन्त्रतामिस्महाराएव
रौरवम् । अषिपत्नवनं चोरं कालपत्नमरीचिमत् ।
वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम् । स्थान-
मेतत् समाख्यातं स्वधर्मविनिवर्तिनाम्” श्रुतिबिद्वाधि-
करणोक्ते ११क्रमे भीमां । “स्थानं क्रमो योगबलं ब-
माख्या पार्थसारथिः । १२ज्ञापके निघहस्थानमित्यादि ।

स्थानक न० स्तार्थं क । १स्थानशब्दार्थं । स्थाने कं जलमत्र ।
२स्थानवाले हेमच० ।

स्थानचञ्चला स्त्री स्थाने स्थितावपि चञ्चला । १वर्गरीडले
शब्दच० । अल्पवातेन चञ्चलत्वात्स्थानात्तत्त्वम् ।

स्थानच्युत लि० स्थानात् स्वस्थानात् च्युतः । पदच्युते “स्थान-
स्थितस्य पद्मस्य भित्ते वरुणमाश्वरौ । स्थानच्युतस्य तस्थेय
लोदेशोपपत्तकारको” गरुडपु० ११५ अ० । स्थानधृष्टा-
दयोऽप्यत्र । “स्थानस्थिताश्च पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पद-
स्थिताः । स्थानधृष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः”
गरुडपु० ११५ अ० ।

स्थानाध्यक्ष लि० स्थाने अध्यक्षः । स्थानरक्षके हेमच० ।

स्थानिक लि० स्थानेऽधिकृतः ठक् । स्थानाध्यक्षे हेमच० ।

स्थानिन् लि० स्थानमस्यास्ति रक्ष्यत्वेन इनि । १स्थानरक्षके
स्थानं प्रसङ्गः अस्त्यर्थे इनि । व्याकरणाक्ते आदित्य-
मानस्य यथादेः कारणे इगादौ “स्थानिवदादेशोऽनल्लि-
धाविति” प्राणिनिः ।

स्थानीय न० स्थीयतेऽस्मिन् स्या-आधारे अनीयर् । १नगरे
अमरः । स्थानं सादृश्यं वासं वाऽर्हति स्थानस्थेदम् वा
क । २वासयोग्ये देशे ३सदृश्ये ४स्थानमन्वन्निनि च लि० ।
स्थानि अव्य० स्या-ने । १योग्यत्वे २सौचित्ये च “स्थाने
भवानेकनराधिपः सन्निति” रघुः । ३सत्ये ४सादृश्ये
५करणार्थे च शब्दर० ।

स्थापत्र पु० स्थापतिरेव स्तार्थं छज् । १अन्तःपुररक्षके कञ्जु-
किप्रभृतौ अमरः । तस्य भावः घृज् । २स्थापतिधर्मं न०

स्थापक लि० स्थापयति स्या-णिच्-पुक् ण्वल् । यथाव-
स्थानमुचितं तथा निवेशके । स्थितिस्थापकः ।

स्थापन न० स्या-णिच्-पुक् ल्युट् । १ अरोपणे २ पुंसवनाख्ये
गभसंस्तारे च भेदि० । १ समाधौ । युच् । स्थापनायत्न
स्त्री सा च निवेशने वादे भावपक्षस्य प्रमाणादिना
व्यवस्थापने च । [डीप् । पाठायाम् अमरः ।

स्थापनी स्त्री स्थाप्यतेऽनया स्या-णिच्-पुक् करणे ल्युट्
स्थापित त्रि० स्या-णिच्-पुक् क्त । १ निश्चिते २ निवेशिते
३ न्यस्तो च भेदि० ।

स्थामन् न० स्य-मनिन् । १ सामर्थ्यं अमरः २ बले च ।

स्थायिन् त्रि० स्या-णिनि । १ स्थितिशीले कलङ्कारोक्ते
रसाद्वृत्ते रत्यादिभावे पु० । “दिभावेनानुभावेन व्यक्तः
सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादि स्थायी भावः
सचेतसाम्” “अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः
आस्मादाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः” ।
“रतिर्हंसश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विषयस्येत्यमरैः प्रोक्ताः शब्दोऽपि च” सा० द० ।
एते च क्रमेण शृङ्गारादीनां स्थायिभावाः । [अमरः ।

स्थायुक त्रि० स्या-उक्ञ् । १ स्थितिशीले २ एकपासाधिकते पु०

स्थाल न० स्थलति तिष्ठत्यद्यात्वाकारे घञ् । (थाक्)
१ अक्षपातभेदे । २ पाकपात्रे (ह्रादि) स्त्री अमरः
गौरा० डीप् ।

स्थालीपाक पु० स्थाल्यां पाकः । गव्यदुग्धेन स्थाल्यां कृते
१ पाकभेदे । स्थाल्यां पच्यतेऽसौ पच-कर्मणि घञ्
२ चरौ तत्पाकप्रकारः चरुशब्दे दिङ्मात्रसुक्तः गोभि-
लोक्तप्रकारः सं० त० दर्शितो यथा
तत्र गोभिलः “अथोदूखलसुषले प्रक्षाल्य मृष्टं च पञ्चा-
दनेः प्रागप्यान् कुशानास्तीर्थं उपसादयति अथ
हविर्निर्वपेदिति । व्रीचीन् यवान् वा कांश्चैन चरु-
स्थाल्या वा असृष्टौ त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामो-
द्देशः सज्जदुयजुषा द्विस्तृष्णीम् अथ पञ्चादवहन्तुसुपक्रमते
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलां
स्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मण्डपेभ्यः सज्जत् पितृभ्य
इति । “पवित्रान्निर्हितांस्तण्डुलानावपेत् कुशलश्रुतमिव
स्थालीपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् श्रुतमभिषार्थं
उद्गुहास्य प्रत्यभिचारयेदिति” सू० । अथार्थः उपसादयति
स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामोच्चारणं यथा
स्थात्तथा असृष्टौ त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि
व्रीह्यादीन् कांस्यादिना सज्जिर्वपेत् । कलाकृष्टा इत्यत्र
चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः “कसा-

विति नाम शृङ्गाति” । नारायणीयेऽपि “अदः पदं
हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं
तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्” । अतोऽदः पद एव
नामोद्देशो नतु विरूपाक्षजपादादिदमित्यादौ । एवञ्चा-
ग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् यजुःप्रयोगो
गोभिले निर्वपमात्रस्युतः यजुर्वेदिकसमन्त्रकपट्टप्रोक्षण्ये
सामगेन न कार्ये । यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः “श्रेष्ठे
यजुःशब्दः इति । श्रेष्ठे मन्त्रमिच्छे मन्त्रजाते । ततश्च य-
न्मन्त्रजातं प्रक्षिप्यपठितं गानपादभेदरहितं तदुयजुरिति ।
बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वपः ।
अक्षनिर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् । निर्वपपरि-
भाषन्तु होमसंख्याविशेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरि-
शिष्टम् “देवतासंख्यायान्द्वयं निर्वपंश्च पृथक् त्रयं च ।
तूष्णीं द्विरेव शृङ्गीयाङ्गोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता
होमनिर्हृतिर्भवेद् वा यत्र कीर्त्तिता । शेषञ्चैव भवेत्
किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्” । यद्यपि देवतासंख्येति
वचनं चरुसमशनीययोः इत्युपक्रमस्य पठितं तथाप्या-
ङ्गायाणाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरुविधौ तु
विद्याकरवाजपेयी “यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव
तदुपादानादिषोपः । यत्रानुष्ठानवेत्तायामेव पुरुषदोषेण
प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तद्विषयात् शास्त्र-
प्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय” इति । अतएव
यदा त्वालस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला शृङ्गीताः
तदापि अवघातादि समाचारान्ति याज्ञिकाः पठन्ति च ।
“घाते न्यूने तथा कृत्ते साक्षात्थे मान्निके तथा । यज्ञे
मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्रायज्ञार्थसाधकाः” । मान्निके मन्त्र-
साध्ये अवघातादौ । न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि
यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिन्सु मन्त्रार्थज्ञानस्य
नास्त्युपयोगः । चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “तिर्यग्गुह्यं समिन्नात्मा दृष्टा नातिवृहन्मृच्छी ।
मृष्टमथौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” । गर्भप्रस्तार
दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली औडुम्बरी ताम्रमती
एषा पायसचरावपि न निर्दिष्टा “प्रयोह्युत्तसारञ्च ताञ्च-
पात्रे न दुष्यति” स्मृतिसागरश्चतुर्वचनाञ्च । अतएव शार-
दातिलके “ततश्च संस्कृते वज्रो गोचीरेण चरुं पचेत् ।
मन्त्रेण ज्ञातिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके” । दक्षिणो-
त्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तर उपरि ययोः पाणयो-
क्ताभ्यां सुषलं शृङ्गीत्वा इति शेषः । त्रिःफलीकृतान्

विधां वितृषीकृतान् कण्डनप्रसूतोटनाभ्यामिति शेषः ।
 पवित्रान्निर्हितान् पवित्रम् अन्निर्हितं व्यवर्हितं येषां तान् ।
 तेन चरुस्थाल्यामुत्तरायं पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान्
 निक्षिपेत् । कुशलश्रुतमिवेति कुशलेन पाकनिपुणेन श्रुतं
 यथा न दग्धं नातिक्लृप्तं न मन्दपक्वं यथा स्यात्तथा
 स्थालीपाकं अर्पयेत् । अतएव छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “स्वशाखोक्त्या चरुः स्निग्धो ह्यद्रव्योऽकठिनः शुभः ।
 न चातिशिथिलः पाको न च वीतरसो भवेत्” ।
 वीतरसोऽनाहितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवक्षितिं प्रद-
 क्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन जहुं सीधन्मिश्रयन् ।
 यु मिश्रये इत्यस्य रूपमेतत् । श्रुतमित्यभिधायैति
 स्फुटितम् । चरुमाज्यस्रवेणाग्राध्य एदगग्नेरुत्तरस्याम्
 उत्तार्य प्रत्यभिघारयेत् पुनर्हतेन तथा सेचयेत् । दृष्टोत्-
 सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण विद्योतन-
 द्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् “अधिश्रुतमवद्योत्य सुश्रुत-
 क्षाभिघारयेत् । हतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिघार-
 येत्” । मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम् “इध्ना
 जातीयमिध्माजं प्रसाधं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं वार्त्तञ्च
 पृथक्समवदानक्रियाक्षमम्” । इध्माजं प्रसाधं प्रादेशद्वय-
 मिध्मास्य प्रसाधं परिकल्पितमिति तदर्हम् एषैव दीर्घी
 विशेषस्तु महास्रुवे । “दीर्घा इष्टुलपृथ्व्या तुरीयेण
 तु मेक्षणम् । क्षुण्णोदूखले वार्त्तं स्त्रायते सुदृढे तथा ।
 इच्छाप्रसाधो भवतः क्षुण्णं वैषवमेव च” । अत्र तथ्य-
 गूह्यैत्यादौ वैषवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमिजप-
 परिमसूचनहस्ताविन्यासं कुर्यादित्युक्तम् ।
 स्थाल्यां पाकपात्रे पाकः पच्यमानः । शपाकभाजने पच्य-
 माने । चातुर्मास्यादौ तत्त्यागे फलं ति० त० दर्शितं
 “लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकसमल्लयन्” ।

स्थालीपुलाक पु० स्थालीस्थाः पुलाकास्तण्डुलाः सन्त्यत्र
 एकधर्मताज्ञायकत्वेन अच् । सीमांसकोक्ते “स्थाली-
 स्थास्तण्डुला एते सर्वे विहृत्तिभागिनः । समकाला-
 ग्निसंयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्” इत्यनुमानकृत्यके न्याय-
 भेदे यथा एकस्य पाकदर्शनेन अन्येषां पाकज्ञानम् एवं
 एकरूपाणां सर्वेषामेकधर्माकान्तत्वमित्येवंरूपोद्भावनम् ।

स्थालीविल न० इत० । स्थालीस्थे गून्धभागे तदर्हति क
 यत वा । स्थालीविलीय (ल्य) तण्डुलादौ लि० णि०को०

स्थालीवृक्ष पु० स्थाल्यै-वृक्षः । शब्दव्याकारे स्थालीनिर्माण
 वाधने रड्प्रभेदे । “स्थालीवृक्षो लघुः स्नाडस्तुवरस्तित्त

चणकः । कटुपाकरसः ग्राही विषपित्तकफापहृत्” भावप्र०
स्थावर लि० स्था-वरच् । श्वचक्षुषे स्थिरे वृक्षादौ : स्थादौ
 च अमरः । “स्थावरं जङ्गमञ्चैव यद्यपि स्वयमाजतम्”
 स्मृतिः । श्वपर्वते पु० ४धनुर्गुणे न० त्रिका० । स्थावरसंगे
 षड्विधः सर्गशब्दे ५२५० पृ० दृश्यः । स्थावरधनं च
 सन्निकृष्टे क्रेत्रे सति अस्मिन्निकृष्टाय न विक्रेयं यथोक्तं
 महानिर्वा० १२प० । “स्थावरं धनमन्यस्य स्थिते सान्निध्य-
 वर्त्तिनि । योग्ये क्रेत्रे विक्रेतुं न शक्तः स्थावरा-
 धिपः । सान्निध्यवर्त्तिनां जातिः सर्वर्षो वा विशेष्यते ।
 तयोरभावे सुहृदो विक्रेतुं विच्छा गरीयसी । निर्णीत-
 मूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोदये । तन्मूल्येष्टे सन्नी-
 पस्थो राति क्रोता न चापरः । मूल्यं दातुमशक्तश्चेत्
 सम्मतो विक्रयेऽपि वा । सन्निधस्थस्तदान्यस्यै गृही
 शक्नोति विक्रये । क्रोतश्चेत् स्थावरं देवि ! परोक्षे प्रति-
 वासिनः । श्रवणादेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्नुमर्हति ।
 क्रोता तत्र गृहाराभ्यान् विनिर्माति भुनक्ति वा । मूल्यं
 दत्त्वाऽपि नाप्नोति स्थावरं सन्निधस्थितः । “स्थावरे
 विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिसत्तया” स्मृतिः । स्थावरस्य के-
 वलविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिष्णुसुदकं
 दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति” मिता० ।
 “एकोऽपि स्थावरे कुर्यात् दानाधनविक्रयम् । आपत्काले
 कुटुम्बार्थं धर्माय च विशेषतः” स्मृतिः । “संविभाग-
 क्रयप्राप्तं पितृभ्यः लब्धञ्च वान्यतः । स्थावरं सिद्धि-
 नाप्नोति भुक्त्या, हानिरुपेक्षया” । “सोदायिके सदा
 स्तोत्राणां स्नातन्त्यं परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव दाने च
 यथेष्टं स्थावरेऽपि कात्या० । “भक्त्या प्रीतेन बहून्
 स्त्रियै तस्मिन् कृतेऽपि च । सा यथाकामसञ्जीयात्
 दद्याद्वा स्यावरादृते” नारदः । “अविभक्तं स्थावरं यत्
 सर्वेषामेव तज्जवेत् । विभक्तं स्थावरं याज्ञां नान्योदयैः
 कथञ्चन” यमः । “सर्वेषां तुल्यरूपाणां सोदरासोदरा
 णामिति” श्रीकण्ठः । [राजनि० २ स्थावरप्रभूतौ लि०]
स्थावरादि पु० न० स्थावरमादिहेतुर्वा यस्य । श्वत्सनाभविषे
स्थाविर न० स्थविरस्य भावः अण् । वृद्धत्वे अमरः । तच्च
 सप्ततिवर्षापरमे भवति “आधोऽष्टात् भवेद्बाल-
 स्तरुणस्तत एव । वृद्धः स्यात् सप्ततेरुर्ध्वं वर्षीयान्
 नवतेः परम्” स्मृतिः । [अमरः २ जलबहुवदे च सेदि०]
स्थासक पु० स्था-स-स्थायादौ क । शब्दङ्कारे रचार्चिके
स्थान् लि० स्था-न् । स्थितिशीले अमरः “च्युतादिवः स्था-

स्त्रु, रिवाचिरप्रभा भट्टिः । १ शत्रुते मरतः । १३३३ श्रीधरः
स्थित लि० स्या-क्त । १ जड्वस्यतया दण्डायमाने "स्थितायां
स्थानभाचरेः" रघुः । २ निखले श्रमतिज्ञायुक्ते मेदि० ।
३ स्थितिशालिनि च ।

स्थिति स्त्री स्या-क्तिन् । १ मय्यादायां मेदि० । २ न्याय्यपथाव-
स्थाने अमरः । ३ स्थाने च । स्थानभेदे स्थितिनिषेधो यथा
"नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन । तृषा-
ङ्कारकविषाद्यं नाधितिष्ठेत् कदाचन" कौर्मपु० १५ च० ।

स्थितिस्थापक स्थितिं स्थापयति स्या-णिच्-पुक् स्त्रुल् ।
न्यायोक्ते संस्कारविशेषे "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थिति-
स्थापकभावने" "स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचित्
तुल्यपि । अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्फुटोऽपि
कारणम्" भाषाप० ।

तत्त्वज्ञं प्रथिषीमात्तत्त्वज्ञानवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातितत्त्वम् ।
संस्कारत्वव्याप्यजातित्वे तु तद्व्याप्यधर्मत्वम् । तथा च
पूर्वसंयोगजनितसंयोगनाशकत्वे सति पूर्वसंयोगजातीय-
संयोगजनकत्वं तत्त्वम् । स च क्रियाविशेषजन्यः क्रिया
विशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्रो गुणविशेषः । अन्य-
व्याप्यतस्य पुनस्तदस्थितया स्थापकः गुणविशेष इत्यन्ये ।
यथाऽऽकटशाखादीनां त्यागे पुनस्तथावस्थिततया सव
स्थापकः । स च अतीन्द्रियः ।

स्थिर पु० स्या-किरच् । १ पर्वते श्देवे श्दृष्टे ४ कार्त्तिकेये
शब्दर० । ५ शनौ क्षमोले मेदि० । ७ दृष्टे राजनि० । दधवृष्टे
भावप्र० । ज्योतिषोक्तेषु दृष्टवसिंहदृष्टिककुम्भराशिषु च ।
१० कठिने ११ निखले च लि० । १२ शाल्मलौ स्त्री शब्दच०
एवं १३ काकोल्यां जटा० १४ प्रथिव्यां १५ शाल्मलपत्रौ स्त्री
अमरः । प्रथिव्याः स्थिरत्वं सतभेदेन अचलशब्दे द० पु०
दर्शितम् । स्थिरतया वगर्थाः पदार्थाः कविकल्प० उक्ता यथा
युद्धे प्रधानभटः साध्वीयनः सज्जनसनः । धर्माधर्मौ जनः
भोगा सम्पादनभावे तयोर्वैद्वकालस्थितत्वात् स्थिरत्वम् ।

स्थिरगन्ध पु० स्थिरा गन्धा यस्य । १ चम्पकवृक्षे श्याटलायां
१ जेतक्याञ्च स्त्री राजनि० । ४ स्थिरगन्धयुक्ते दृश्यभावे लि०

स्थिरच्छद पु० स्थिरच्छदा यस्य । भूर्जपत्रवृक्षे रत्नभा० ।

स्थिरच्छाय पु० स्थिरानियताच्छाया यस्य । १ दृक्काले
शब्दभा० । २ छायाप्रधाने वटादौ लि० ।

स्थिरजिह्व पु० स्थिरा अचञ्चला जिह्वा यस्य । मत्स्ये हेमच० ।

स्थिरजीविता स्त्री स्थिरं जीवितमायुष्यं यस्याः । १ शाल-
मलीवृक्षे शब्दर० । २ चिरजीवने लि० ।

स्थिरतर लि० अतिशयेन स्थिरः तरप् । १ अत्यन्तस्थिरे अमरः
२ ईश्वरे पु० ।

स्थिरदंष्ट्र पुं स्त्री० स्थिरा दंष्ट्रा यस्य । १ मर्षे क्षियां डोष-
वराहाकृतिविष्णौ पु० मेदि० । २ धनौ अजयः ।

स्थिरपत्न पु० स्थिराणि पत्नाण्यस्य । हिन्ताले राजनि० ।

स्थिरपुष्प पु० स्थिरं पुष्पमस्य । १ चम्पकवृक्षे २ वज्रवृक्षे च
राजनि० । [कवृक्षे राजनि० ।

स्थिरपुष्पिन् पु० स्थिरं पुष्पमस्य बाहुल्येन इति । तिल-

स्थिरमति स्त्री स्थिरा-मतिः । १ स्थिरबुद्धौ स्थिरा मतियस्य ।

२ स्थिरबुद्धियुक्ते लि० । "अनिकेतः स्थिरमतिः" गीता ।

स्थिरयौवन न० पु० स्थिरं यौवनमस्य । १ विद्याधरादौ देव-
यानिभेदे लि० । २ चिरस्थायियौवनयुक्ते लि० ।

स्थिररङ्गा स्त्री स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः । नील्याम्
राजनि० । [द्रायाम् राजनि० । २ निखलरागयुक्ते लि० ।

स्थिररागा स्त्री स्थिरो रागो रङ्गनं यस्याः । १ दारुहृदि-

स्थिरसाधनक पु० स्थिरं साधयति ल्यु ततः स्तार्थं क ।

सिन्दुवारवृक्षे राजनि० ।

स्थिरसार पु० स्थिरः सारो यस्य । (सिगुण) शाकवृक्षे राजनि०

स्थिराक्षिप पु० कर्ष० । हिन्तावृक्षे राजनि० ।

स्थिरायुस् पु० स्थिरमायुर्गस्य । १ शाल्मलिवृक्षे अमरः दीर्घ-
कालस्थायित्वात्तस्य तथात्वम् । २ चिरजीविनि लि० ।

स्थुड वरणे तदा० कुटा० पर० सक० सेट् । स्थुडति अस्थु-
डोवृ तुस्थोड । घोपदेश एव न्यायः ।

स्थूणा स्त्री स्या-नक् जदन्तादेशः प्रघो० । (खुँटी) १ दृक्काले
"स्थूणावशेषं गृहम्" साहि० । २ लौहप्रतिमायाञ्च अमरः

स्थूलानिखननन्याय पु० न्यायशब्दोद्धे ४१७ प्र० न्यायभेदे ।

स्थूर पु० स्या-जरन् किञ्च । १ दृष्टे संचिप्रसा० । २ मल्लये
सि० कौ० ।

स्थूरिन् पु० स्या-जरन् किञ्च स्थूरो दृष्टादिभौवाह्वः
स्थूरोऽस्यस्य सादृश्येन इति । दृष्टादिवत्पृष्ठेन भार-
वाहकेऽथ खरे च स्थूरस्य भावः अथ स्थौरं तदस्यास्ति
इति स्थौरीत्यप्यत्र अमरः ।

स्थूल वृंहणे अद० चु० उभ० अक० सेट् । स्थूलयति-ते
अवस्थूलत्-त । बहुचक्रत्वाच्च घोपदेशः ।

स्थूल लि० स्थूल-अच् । १ पीवरे (मोट) अमरः २ कूटे शङ्ख-
मूले च न० मेदि० । ३ पनसे पु० राजनि० । ४ गजपि-
पत्त्याम् स्त्री शब्दच० । एवं द्युर्वारौ राजनि० ।
७ दृक्कालायाञ्च रत्नभा० स्तार्थं क । पीवरे लि० ।

संज्ञायां कन् (चकुड्) दणभेदे पु० रत्नमाळाकोषः ।
 स्थूलकङ्क पु० कर्म० । वरकधान्ये (बोरधान) राजनि० ।
 स्थूलकणा स्त्री कर्म० । १ स्थूलजीरके राजनि० । ६० ।
 ० पीनकणयुते ति० ।
 स्थूलकण्टक पु० स्थूलः कण्टकोऽस्य । जालवधुरे राजनि० ।
 कण चत इत्त्वम् । स्थूलकण्टिका शाल्मलीवृक्षे स्त्री ।
 स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलः कण्टः कण्टकोऽस्याः । वृहत्याम्
 राजनि० ।
 स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । १ रत्नबधुने २ भूरणे
 ३ हस्तिकन्दे ४ मानके च राजनि० ।
 स्थूलच्छेद पु० स्थूलः क्षेदो यत् । वाखे त्रिका० ।
 स्थूलचक्षु पु० स्थूला चक्षुरिव शिखाऽस्य । १ महाचक्षुशान्ते
 राजनि० २ वृहचक्षुयुते ति० ।
 स्थूलजीरक पु० कर्म० । जीरकभेदे (कालजिरा) भावप्र० ।
 स्थूलताल पु० कर्म० । हित्ताले राजनि० ।
 स्थूलत्वचा स्त्री स्थूला त्वचा यस्य । काशक्याम् राजनि० ।
 स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । देवनले राजनि० । स्थूल
 नाभोऽप्यत्र । [राजनि० ।
 स्थूलदर्भ पु० स्थूलं दृढं दृढ्यतेऽनेन दम्-चञ् । सुष्ठे (सुज)
 स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । दतकुमास्याम्
 राजनि० ।
 स्थूलनास पुं स्त्री० स्थूला नासाऽस्य । १ मूकरे हेमच० स्त्रियां
 ङीप् । २ वृहन्नासायुते ति० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां
 टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।
 स्थूलपट्ट पु० स्थूलं पट्टं यस्मात् । कापांसे शब्दर० तत्सुतज
 पट्टस्य स्थूलत्वात्तयाम् । पृषो० स्थूलपट्टाक तत्त्वार्थे
 पु० शब्दर० ।
 स्थूलपाद पुं स्त्री० स्थूलाः पीनाः पादा यस्य नान्यलोपः
 समा० । १ गजे शब्दमा० स्त्रियां ङीप् । ७० । २ स्त्रीपद-
 रोगे च ।
 स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । १ वक्रवृक्षे २ पर्वतजातपरा-
 क्षितायां स्त्री रत्नमा० । श्यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् ।
 स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । १ शाल्मलीवृक्षे राजनि० ।
 २ वृहत्फलान्विते ति० । ३ शण्णपुष्पां स्त्री राजनि० ।
 स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते प्रत्येकं प्रज्ञात्मकतामापन्नं
 पृथिव्यादौ भूते ।
 स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्ताले राजनि० ।
 स्थूलमूल न० । ६० । चाणक्यभूले राजनि० ।

स्थूललक्ष्मि (न्य) त्रि० स्थूलं लक्षयति दानाय संकल्पते लक्ष-
 यन् स्थूलं लक्ष्यं वाऽस्य । वहुदातरि व्यसरः ।
 स्थूलवर्त्मकत् पु० स्थूलं वर्त्म करोति क-किप् । ब्राह्मण-
 य-टकायाम् शब्दर० । [स्थूलत्वचान्विते ति० ।
 स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । १ रत्नबोधे जटा० ।
 स्थूलवृक्षफल पु० स्थूलस्य वृक्षस्यैव फलमस्य । शिघ्र-
 पिण्डोत्कटवृक्षभेदे (मयना) राजनि० । [राजनि० ।
 स्थूलवेदेही स्त्री विदेहे भवा व्यन् कर्म० । गजपिप्पल्याम्
 स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे व्यसरः स्थूलशाटिका-
 दयाऽप्यत्र स्त्री जटा० ।
 स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।
 स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः कण् चत इत्त्वम् ।
 लुहपिपात्रिकायाम् हेमच० । २ वृहन्मस्तकयुते ति० ।
 स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः राज० । वरेलायाम्
 स्थूलस्तम्भ पु० स्थूलः स्तम्भोऽस्य । लज्जुचे (मान्दार) राजनि० ।
 स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका०
 स्थूलांशा स्त्री स्थूलः अंशोऽवयवोऽस्याः । १ गन्धपत्रावाम्
 राजनि० २ स्थूलावयवे ति० ।
 स्थूलास्त्र पु० कर्म० । आस्त्रभेदे राजास्त्रे राजनि० ।
 स्थूलास्य पुं स्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । १ सपे शब्दच० स्त्रियां
 जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २ वृहन्मुखयुते ति० ।
 स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । वृहदैरण्डवृक्षे राजनि० ।
 स्थूलैला स्त्री कर्म० । वृहदेलायाम् (वृह एलाइच) राजनि० ।
 स्थूलोच्चय पु० स्थूलानामुपलानामुच्चयो यत् । १ गच्छुशैले
 स्थूलस्य गजस्य उच्चयः । २ गजमध्यगतौ श्वरण्डे ३ अक्षा
 कल्पे मेदि० ४ गजदन्तच्छिद्रे च शब्दमा० ।
 स्थीय पु० स्थीयते विवादानिर्णायकतयामौ स्या-कर्मणि यत् ।
 विवादे १ संशयनिर्णायके (जुरो) २ पुरोहिते च मेदि०
 ३ स्थिरे ति० हेमच० ।
 स्थीयस् त्रि० क्षतिशयेन स्थिरः ईयते न स्यादेशः । १ स्थिरतर-
 २ शाश्वते ति० भरतः । स्त्रियां ङीप् । इडन् स्थीयोऽप्यत्र ति०
 स्थीर्य न० स्थिरस्य भावः प्रज्ञ् । स्थिरतायाम् ।
 स्थीणिय (क्) पु० स्थूणायां तत्समीपे भवः ढक् ढकञ् वा ।
 यान्तिपण्यनामगन्धद्रव्ये (गांठिआला) व्यसरः । "स्थीण्येयकं
 बाह्वहं शुक्रवहं शुक्रुत्तुम् । शीर्यं रोमशूकं चापि
 शुक्रपुष्पं शुक्रच्छदम् । स्थीण्येयकं कटु खड्गं तित्तं शिघ्रं
 त्रिदोषनुत् । मेधाशुक्रकरं त्वय्यं रक्षोऽभीज्वरजन्तु-
 जिप् । इति कुशाक्षरवृद्धाहदौगेन्यतिवकाशकान् ।

यन्विपर्यस्यैव भेदो, भण्ड उर इति नेपालदेशे
भवति । निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः ।
रोचको मधुरस्तनः कटुः पाके कटुर्लघुः । तीक्ष्णो हृद्यो
हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिबान् । रजोऽग्नीखेद-
भेदोऽसृज्वरगन्धविघ्नप्रणान् भावप्र० ।

स्थीत्य न० स्थूलस्य भावः प्रपञ्च । पोषणत्वे ।

स्नपन पु० स्ना-णिच्-पुक् ल्युट् । जलादिनाऽभिवेककरणे

स्नव पु० स्नु-भावे थप् । श्ववणे स्नवरणे च स्नवरः ।

स्नसा स्त्री मूस-निरासे चच् । स्नायो हेमच० ।

स्नातक पु० स्ना-भावे क्त स्नानं वेदाध्ययनानन्तरं समावर्तना-

ङ्गस्नानं तदवस्थान्ति कन्, कर्त्तरि क्त स्नायं क वा । वेदा-

ध्ययनानन्तरं गार्हपत्ययजुस्तसमावर्तनाङ्गस्नाने ऋहस्य-

भेदे तच्च व्रतं मिता० आचाराध्याये दर्शितं यथा

“स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यं कर्त्तव्यानि विधिप्रति-
निषेधकालकानि सानसंसंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह

“न स्नाध्यायविरोध्यर्चनीहेतु न यतस्ततः । न विरुद्ध-

प्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा” याज्ञ० । ब्राह्मणस्य प्रति-

ग्रहादयोऽर्धप्राप्तप्राया दर्शिताः । अत्र विशेष उच्यते ।

स्नाध्यायविरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेतु नान्विच्छेत् । न-

यतस्ततो न यतः कुतश्चिद्विदिताचारात्, न विरुद्धप्रसङ्गेन

विरुद्धोऽयाज्ययाजनादिप्रसङ्गे ऋत्यगोतादि विरुद्धं वा

तत्र प्रसङ्गश्च विरुद्धप्रसङ्गः तेन नार्थकीहेतु इति सूत्र-

व्यते । तत्र व्यावृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासाय । सर्वत्राध्यस्मिन्

स्नातकप्रकरणे नञ्शब्दः पर्युदासार्थ एव । किञ्च ।

“अथांलाभेपि सन्तोषी परिहृष्टो भवेत् । चकारात् संय-

तश्च “सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्” इति

मनुस्मरणम् । कुतश्चिद्विघ्नमन्विच्छेदित्यत आह” मिता०

“राजान्ते वासिषाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्वनं क्षुधा । दक्षि

हेतुकपाषाणविकटर्त्तयै वजयेत्” याज्ञ० । “क्षुधा सीदन् पो-

ष्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्तान्तादन्ते वासिनो वक्ष्य-

माणश्चक्षणादुयाज्यादुयाजनाहंश्च धनसाददीत । क्षुधा

सीदन्त्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न

कश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते । किञ्च । दक्षिहेतुकादीन्

सकलकार्येषु लौकिकशास्त्रीयेषु वजयेत् । लोकरञ्जनार्थमेव

कसांतुष्ठाधी दक्षी युक्तिबलेन सर्वत्र, संशयकारी

हेतुकः त्वैविध्यवृद्धापरिहृताश्रमिणः पाषण्डिनः ।

वकवदस्य वर्त्तनमिति वकवृत्तिः । यथाह मनुः “अथो

दृष्टिर्नैकतिकः स्मार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनी-

तश्च वकवृत्तिरुदाहृतः” इति । प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्थाः

विडालमाज्जरस्तस्य स्वभावो व्रतं यस्यासौ वैडाल-

व्रतिकः “धर्मध्वजी सदा लुब्ध्वाङ्गिको लोकदात्मिकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसम्बन्धकः” इति मनु-

स्मरणात् । चकारादिकर्मस्य वैडालव्रतिकशठान् यथाह

मनुः “पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हेतुकान् वकवृत्तेश्च वाङ्मालेषापि नार्चयेत्” इति ।

शठः सर्वत्र वक्रः । एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयं

एवंविधो न भवेदिति गम्यते” मिता० । किञ्च “शुक्लास्वर

धरोनीचकेशश्मशुनखः शुचिः । न भायार्दशनेऽग्नीवा-

न्नेकवासान् संस्थितः” याज्ञ० । “शुक्लो धौते अस्वरे वाससी

धारयतीति शुक्लास्वरधरः । केशश्च श्मश्रूणि च नखाश्च

केशश्मश्रुनखक्षीचं कर्त्तुं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः

शुचिरन्तर्बहिश्च सानाहुलेषूपपन्नगादिभिः सुगन्धैश्च

भवेत् । यथाह गौतमः “स्नातको नित्यं शुचिः सु-

गन्धिः स्नानशीलः” इति । सुगन्धवत्त्वविधानादेव निर्गन्ध-

माल्यस्य निषेधः । तथा च गोभिलः “नागन्ध्यां स्रज-

न्धारयेदत्यत्र हिरण्यरत्नस्रजः” इति । “सदा स्नातक

एवम्भूतो भवेत्” एतच्च सति सन्धवे “न जीर्णसलवहासा

भवेच्च विभवे सतीति” मनुस्मरणम् । न च भायार्दशने

तस्यां पुरतोऽवस्थितायां नाग्नीवादीर्यवदपत्न्योत्पत्तिभ-

यात् तथा च श्रुतिः “जायाया अन्ते नाग्नीवादीर्य-

वदपत्यं भवति” इत्यतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम् ।

न चैकवासाः । नापि संस्थितः उत्थितः अग्नीवादिनि

संबध्यते मिता० । “न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नान्वतश्चैव न स्तेनः स्नात्वा वाङ्मुषी” याज्ञ० ।

“कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिरंशयावहं कर्म न प्रप-

द्येत न कुर्यात् । यथा व्याघ्रचौराद्युपहतदेशाक्रम-

णादि । अकस्माज्जिकारणं किञ्चिदपि प्रपद्यमप्रियम्

उद्देशकारि वाक्यं न वदेत् । न चाहितमन्वत वा प्रिय-

मपि । चकारादसभ्यं बीभक्षकरश्चाकस्मात् वदेदिति संब-

ध्यते । एतच्च परिहासाद्व्यतिरेकेण “शुक्णापि स्रजं

हासं कर्त्तव्यं कुटिलं विना” इति स्मरणात् । न च

स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता स्यात् न वाङ्मुषी

स्यात् प्रतिषिद्धवृद्धापक्षीवी वाङ्मुषी न स्यात्” मिता० ।

“दाक्षायणी ब्रह्महत्या वेणुमान् सकलशङ्कुः । कुर्यात्

प्रदक्षिणं देववृद्धो विप्रवन्स्पतीन्” याज्ञ० । दाक्षायणं सुवर्णं

तदस्त्रीति दाक्षायणी । ब्रह्महत्यां वेणुपपीनं यस्या-

क्षीति प्रज्ञास्त्री वैश्वयष्टिमान् कसण्डलमान् स्यादिति
 सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अत्र प्रज्ञाचारिप्रकरणोक्तस्यापि
 यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयमाप्रार्थम् । यथाह
 वशिष्ठः “ज्ञातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासक्तयोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकञ्च कसण्डलः” इति । अत्र
 च दाक्षायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारण-
 सेव कार्यम् “वैष्णवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कसण्ड-
 लम् । यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले” इति
 मनुस्मरणात् । देवं देवप्रतिमां स्मृदसङ्कृताम् । गां
 ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्यादिकं प्रदक्षिणं कुर्यात्
 एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत् । एवञ्चतृष्पादीनपि
 “स्मृदं गां देवतं विप्रं दंतं सधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि
 कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्” इति मनुस्मरणात् भिता० ।
 “न तु मेहेन्द्रदीक्षायावत्त गोशान्भुञ्जतु । न प्रत्यग्न्य-
 कं गोसोमसन्ध्यास्वस्तीद्विजन्मनः” याज्ञ० । “नद्यादिषु न
 मेहेत् न सूनपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं ब्रह्मशानादा-
 वपि यथाह शङ्खः “न गोमयकण्डोषशादुबलचित्ति
 ब्रह्मशानवत्त खलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वा-
 दिति” । तथाग्न्यदीन् प्रति वन्यप्रादीनामभिरुचं न मे-
 हेत् । नाप्येतान् पश्यन् यथाह शौतसः “न
 बाह्यग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा सून
 पुरीषाभेध्यानि कुर्यान्न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्” ।
 एतद्देश्यतिरेकेण भूमिसयजिज्ञैस्तृथैरन्तर्ज्ञाय सूनपुरीषे
 कुर्यादिति यथाह वशिष्ठः “परिवेष्टितशिरा भूमिस-
 यजिज्ञैस्तृथैरन्तर्ज्ञाय सूनपुरीषे कुर्यादिति” भिता० । “नेचे-
 ताकं न नग्नां स्त्रीं न च संस्मृष्टैश्चुनाम् । न च सूनं
 पुरीषञ्च नाशुचीराहुतारकाः” याज्ञ० । “नैवार्कलोक्षेतेति
 यद्यापिसामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तनयराक्षसकोदक-
 प्रतिबिम्बसध्याङ्गवर्त्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निमित्त्यते न
 सर्वदा । यद्योक्तं मनुना “नेक्षेतोद्यान्मादित्यं नास्तं
 यान्तं कदाचन । गोपस्मृष्टं न वारिष्यं न मध्यं न भस्मो
 गतम्” इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत “न
 नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र सैथुनात्” इत्याश्वलायनः । संस्मृष्ट
 सैथुनां जतोपभोगात् । उपभोगान्ते अन्नग्न्यामपि ने-
 क्षेत । चकाराङ्गो जनादिकमाचरन्तीम् । तथा च
 मनुः “नास्त्रीयाद् भार्यया शार्ङ्गे नैनामीक्षेत चाश्व-
 तीम् । जुवन्तीं लृप्ताभायाञ्च न चाश्वीनां यथासुखम् ।
 नाङ्गयन्तीं स्त्रीं नेक्षे न चाभ्यक्तमनाऽहताम् । न पश्येत्

प्रसवन्तीं च अयेस्तामो द्विजोत्तमः” इति । सूनपुरीषे
 च न पश्येत् । तथा वशिष्ठः सूनं राहुतारकाश्च न
 पश्येत् । चकारादुदके स्मृतिविम्बम् । “न चोदके
 निरीक्षेत स्मृतिप्रतिमां धारणा” इति वचनात्” भिता० ।
 “अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं कन्तसुदीरयन् । वर्ण्यप्राप्तो
 गच्छेत् स्मृते प्रत्यक्षिरा न च” याज्ञ० । वर्ण्य इति
 अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्तिवति कन्तसुदीरयन् वज्रा-
 हतोऽनाच्छादितो न गच्छेन्न धावेत् “न प्रधावेन्न वर्ण-
 तीति” प्रति चेधात् । न च प्रत्यक्षिराः स्मृत्यात् । चका-
 राङ्गनो न शयीत । एकश्च नृन्यद्वहे । “न च नग्नाः शयी-
 तेति” “नैकः स्मृत्यात् नृन्यद्वहे” इति मनुस्मरणात्” भिता० ।
 “धीवनाष्टकं शङ्खमूत्ररतांस्पर्श न निक्षिपेत् । पादौ
 प्रतापयेद्गन्धौ न चैनमभिलङ्घयेत्” याज्ञ० । धीवनसङ्हर-
 णम् । कस्तूरपत्रम् । शङ्खं पुरीषं शेषं प्रसिद्धम् । एता-
 न्यासु न निक्षिपेत् । नापः पादेन ताडयेत् । एवन्तुप्रादी-
 नपि । यथाह शङ्खः “तुल्यैश्चकरोषमस्त्रिस्तुल्यै-
 नखलोमान्यपुष्ट न निक्षिपेत् । न पादेन पाणिना वा
 जलमभिलङ्घ्यादिति” । वग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् ।
 नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् धीवनाष्टकौ न क्षिपेत् ।
 सुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात् तथा च मनुः
 “नाग्निं सुखेनोपधमेद्गन्धौ नेक्षेत च स्त्रियम् । ना-
 मेध्यं प्रक्षिपेद्गन्धौ न च पादौ प्रतापयेत् । न चैनं
 पादतः कुर्यान्न प्राणवाधमाचरेत्” इति भिता० । “जलं पि-
 वेद्वाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् । नाक्षैः क्रीडेत् धर्ष-
 न्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्” याज्ञ० । जलमञ्जलिना संहृताभ्यां
 पाणिभ्यां न पिबेत् । जलपहणं मेयकात्तोषकक्षणम् ।
 विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थाप-
 येत् “अथैवञ्च प्रबोधयेदिति” विशेषात् । अक्षादि-
 भिरङ्गं क्रीडेत् । धर्षणैः पशुलङ्घनादिभिः कर्मभिर्जं
 क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्याभूतैरेकत्र न संविशेत् न
 शयीत” भिता० । “विरुद्धं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।
 केशमङ्गलपाङ्गारकपात्रेषु च संस्थितिम्” याज्ञ० । “जन-
 पदकुलाचारस्यामविरुद्धञ्च कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं वाङ्मथ्यां
 नदीतरणञ्च वर्जयेदिति संबध्यते । वैशादिषु संस्थितिं
 वर्जयेत् । चकारादस्त्रिकापांसांमध्ये च” भिता० । “ना-
 चक्षीत धयन्तीं गां नादारेण विभेत् क्वचित् । न राज्ञः
 प्रतिगृह्णीयात्तु व्यसोऽप्यस्त्रवर्त्तिनः” याज्ञ० । “परस्व क्षी-
 रादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निवर्त्तयेत् ।

अद्वारेण कापथेन कचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । न कण्ठस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः स-
काशात् प्रतिगृह्णीयात्”मिता० । “प्रतिगृहे स्निचक्रि-
ध्वजिवेष्टानराधिपः । इष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथा-
क्रमम्”याज्ञ० । प्रतिगृहेषु साध्येषु स्नानादयः पञ्च पूर्व-
स्नात् पूर्वस्नात् परःपरो दशगुणं दुष्टः । स्नाना प्राणिहिंसा
सा अस्याऽस्तीति स्नानी प्राणिहिंसापरः चक्रो तैलिकः ।
ध्वजो सुराविक्रयी । वेष्टा पण्यस्त्री । नराधिपः
स्नानलोक्तः”मिता० ।

“देवत्विकस्नातकाचार्यराज्ञां स्नायां परस्त्रियाः ।
नाक्रमेदृक्तविण्मूलजीवनोद्वर्त्तनादि च”याज्ञ० । “देवाना
मृत्विक् स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च स्नायां नाक्रा-
मेत् नाधितिष्ठेत् लङ्घयेद् बुद्धिपूर्वम् यथाह मनुः
“देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोरपि । नाक्रा-
मेत् कामतश्च स्नायां वभ्रुणो दीक्षितस्य च”इति । वभ्रुणो
नकुलवर्णस्य यस्य कस्य चिद्गारव्यस्य वा सोमादेवेभ्युष
इति नपुंसकलिङ्गनिर्देशात् । रक्तादीनि च नाधिति-
ष्ठेत् । आदिप्रहणात् सानोदकादेर्ग्रहणम् “उद्वर्त्तन-
मपःस्नानं विण्मूलं रक्तमेव च । स्नेहनिष्कृतवान्नानि
नाधितिष्ठेत कामतः”इति मिता० । “विप्राहिंक्षत्रि-
यात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन । आम्बयोः श्रियमाका-
ङ्क्षेन्न कश्चिन्मर्षिण्यसृशेत्”याज्ञ० । “विप्रो बद्धशुतोऽहिः
सर्पः क्षत्रियो नृपतिः । एते कदाचिदपि नावमन्तव्या
आत्मा च स्त्रियं नावमन्तव्यः । आम्बल्योर्थावज्जीवं श्रिय-
मिच्छेन्न कश्चिन्मर्षिण्यसृशेत् कस्यचिदपि मर्षं दुश्चरितं
प्रकाशयेत्”मिता० । “दूरादुच्छिष्टविण्मूलपादाभ्यामि स-
सृष्टुजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्”
याज्ञ० । “भोजनाद्युच्छिष्टं विण्मूलं पादप्रक्षालनजलञ्च
बृहदाद् दूरात् ससृष्टुजेत् । श्रौतं स्नानं चाचारं नित्यं
सम्यगनुतिष्ठेत्”मिता० । “गोब्राह्मणानलाक्षानि नोच्छिष्टो
न पदा सृशेत् । न निन्दाताडने ज्ञयात् पुत्रं शिष्यं
च ताडयेत्”याज्ञ० । गं ब्राह्मणमग्निमद्भमदनीयं विशेषतः
प्रक्षमशुचिर्न सृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि “यदा पुनः
प्रसादात् सृशति तदाचमनोत्तरकालं मनूक्तं का-
र्यम्” “सृष्टेतानशुचिर्नित्यमङ्गिः प्राणानुपसृशेत् ।
शास्त्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन ह”इति
एवं प्राणादीनुपसृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने
न ज्ञयात् । एतच्चानुपकारिणः “अयुध्यमानोऽस्माद्य

ब्राह्मणस्यासृगन्तः । दुःखं क्षमहृदाप्नोति प्रेत्याप्राप्त-
तया नरः”इति । पुत्रशिष्यौ शिष्यार्थमेव ताडयेत् ।
चकाराद् दायादीनपि । ताडनञ्च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्ग-
व्यतिरेकेण कार्यम् “शिष्यशिष्टिरब्धेनाशक्तौ रज्जु-
वेणुदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन ज्ञन् राज्ञा शास्यः”इति
श्रोतमवचनात् । “गृष्टतस्तु शरीरस्य नोक्तमाङ्गे कथ-
ञ्चन”इति मनुवचनात्”मिता० । “कर्मणा मनसा वाचा
यत्नाद्वर्त्तं समाचरेत् । अस्वर्ग्यं लोकविदितं धर्ममप्या-
चरेन्न ह”याज्ञ० । कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत् ।
तमेव मनसा ध्यायेत् । वाचा वदेत् । धर्मं विहितमपि
लोकविदितं लोकामिश्रिज्जनकं मधुपर्कं गोब्रवादिक्तं
नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमनोप्रोमीयवत् स्वर्गसाधनं न भ-
वति”मिता० । “मातृपितृतिथिश्चाहजामिषस्वन्विमातृत्वैः ।
वृद्धवालातुराचार्यं वैद्यसंश्रितबान्धवैः । मृत्विक्पुरोहि-
तापत्यभार्यादाससुनाभिभिः । विवादं वज्रयित्वा ह
सर्वल्लोकाञ्जयेद् गृही”याज्ञ० । माता जननी । पितरः
जनकः । अतिथिरध्वनीनः । स्नातरो भिक्षोदरा अपि ।
जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । स्वस्वन्विनो वै-
बद्ध्याः । मातृलो मातृभ्राता । वृद्धः सप्तत्युत्तरव-
यस्कः । बालः व्याधोऽशुभादप्यो । आतुरो रोगी ।
आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । संश्रित
उपजीवो । बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च । मातृलस्य
पृथगुपादानम् आदरार्थम् । मृत्विग्याजकः । पुरोहितः
शान्त्यादेः कर्त्ता । अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्म-
चारिणी । दासः कर्मकरः । सुनाभयः सोदराः भ्रा-
तृभ्यः पृथगुपादनं अजामिभगिनीप्राप्त्यर्थम् । एतै-
र्मातादिभिः सह वाक्त्रुहं परित्यज्य सर्वान् प्राजा-
पत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति” । “पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न
स्नायात् परवारिणि । स्नायाच्चदीदेवस्नातहृदप्रक्षवणेषु
च”याज्ञ० । परवारिषु परस्वन्विषु सर्वस्वलोद्देशेन त्यक्तोऽपि
तडागादिषु पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनात्मी-
योत्सृष्टाभ्यनुज्ञातिषु पिण्डोद्भरमन्तरेणापि स्नानमभ्यनु-
ज्ञातम् । नद्यादिषु कथं न हर्षित्वाह स्नायाच्चदीति ।
साक्षात् परस्मरया वा ससुद्रगाः स्नान्यो नदाः । देव-
स्नातं देवनिर्मितं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिघातकत-
जलो मङ्गानिम्नप्रदेशो ह्रदः । पर्वताद्युच्चप्रदेशात्
प्रसृतम् उदकं प्रक्षवणं एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव
स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयम् इति सम्भवे

“नदीषु देवखातेषु तङ्गणेषु सरःसु च । स्नानं समाचरे-
ज्जित्यं गतं प्रसन्नवेषेषु च” इति नारदस्मृत्यात् । शौचा-
द्यन्तेन यथासम्भवं परस्परिषु पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य
न निषेधः” मितः । “परमय्यासनोद्यानगृहयानानि
वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नाक्षमद्यादनापदि” याज्ञः ।
शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमाश्रय-
णादि । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि परमस्वन्धो-
तान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेद्वापभुञ्जीतः । अमो-
ज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्नात्तान्यधि-
काररहितस्य शूद्रस्य प्रतिबोधजस्य बाधकारवतोऽप्यग्नि-
रहितस्याक्षमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णायाच्च ।
“तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो
भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति” गौतमवचनात्” मितः । “कदर्थ-
वज्रचौराणां क्लोवरङ्गावतारिणाम् । वैष्णवभिक्षवार्जु-
गणिकागणदोक्षिणाम्” याज्ञः । कदर्थः लुब्धः । “आत्मानं
धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारान्च पीडयेत् । लोभाद् यः पितरौ
भूयान् स कदर्थ इति स्मृतः” इत्युक्तः । वज्रो निगडा-
दिना वाचा सन्निवृद्धश्च । चौरौ ब्राह्मणसुवर्णव्य-
तिरिक्तपरस्त्रापहारी । क्लोवो नपुंसकः । रङ्गावतारो
जटचारणमत्तादिः । वैष्णवेऽजीवो वैष्णवः । अभिषक्तः
घटनीयैः कर्मभिरभियुक्तः । वार्जुष्यो निषिद्धदण्डप-
जीवी । गणिका पण्यस्त्री गणदीवी वज्रयाजकः । एते-
षामन्नं नाश्रीयादित्यनुवर्तते” मितः । “चिकित्सकातुरक्रु-
धुस्त्रलोभस्तविद्विषाम् । क्रूरोऽपतितब्राह्म्यादन्मिषोच्छि-
भोजिनाम्” याज्ञः । “चिकित्सकोभिषगृह्यपजीवी ।
आतुरा महारोगोपसृष्टः । “वातव्याध्यशरीरकुष्ठमे-
होदरभगन्दराः । अर्शसि ग्रहणोत्पद्यौ महारोगाः
प्रकीर्त्तिताः” इति । क्रुद्धः कुपितः । पुंसलो व्यभि-
चारिणो । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विष शत्रुः ।
क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः । वाक्पायव्यापारेणोद्देजकः
उपः । पतितो ब्रह्महृदिः । ब्राह्म्यः पतितसावि-
त्रीकः । दाह्यो वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोच्छि-
न्नाशो । एतेषाञ्चिकित्सकादीनामन्नं नाश्रीयात्” मितः ।
“अमीरास्त्रोस्त्रयकारस्त्रोजितस्यामयाजिनाम् । शस्त्र-
विक्रयकमौरतन्तुवायश्चरतिनाम्” याज्ञः । “अमीरास्त्रो स्त्र-
तन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये ।
स्त्रयकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रोजितः सर्वत्र
स्त्रीवशवर्ती । स्यामयाजी स्यामस्य शाल्यादिकर्त्ता वज्रा-

सुपनेता च । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्तारो
लोहकारः तन्त्रादिश्च । तन्तुवायः स्त्रयोपजीवी ।
शस्त्रकर्त्ता जीवनमस्यास्तीति श्रुतौ । एतेषामन्नं ना-
श्रीयात्” मितः । “नृगंसराजरजकजतन्नवधजोविनाम् ।
चैवधवावसुराजोवसुहोपपतिवेश्मनाम् । पियुनान्दतिनो-
श्चैव तथा चाक्रिकान्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं
सोमविक्रयिणस्तथा” याज्ञः । “नृगंसो निदेयः । राजा
भूपतिः । बत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्खः
“भीतावगोतरुदिताक्रान्दितावघुष्टकुपितपरिभुक्तविस्मितो-
न्मत्तावधूतराजपुराहिताक्षानि वर्जयेत्” । रजको वस्त्रा-
दीनां नीलादिरागकारकः । कतन्न उपकृतस्य जन्ता ।
वधजीवी प्रायिनां वधेन वर्त्तकः । सुराजीवी मद्यवि-
क्रयजीवी । उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ
सहोपपतिवेश्मा । पियुनः परदोषस्य स्थापकः । अ-
न्दी मित्यावादो । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिकश्चेत्येके
“अभिषक्तपतितचाक्रिकतैलिकः” इति भेदेनाभिधानात् ।
वन्दिनः स्तावकाः सान्निविक्रयी सोमलताया विक्रोता ।
एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा
एव कदर्यत्वादिदोषदृष्टा अमोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त-
भावात् प्राप्तपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नाक्ष-
मद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्यामोज्यान्नत्वसुक्तम् । तत्र प्रति-
प्रवसाह” मितः । “शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्राङ्गि-
रिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्” याज्ञः ।
“दासागर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पाल-
नेन यो जीवति । कुलमित्रं पिष्टपितामहादिक्रमागतः ।
अङ्गिरीरो हलपर्यायं शीरोपलक्षितकृष्णिलभागपाही ।
नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाङ्-
मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते
दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकाराव कुम्भ-
कारश्च । “गोपनापितकुम्भकारकुलमित्राङ्गिः कनिवेदिता-
त्मानो भोज्यान्ना” इति वचनात् ।
स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नानतकः विद्यास्नातकः उभय-
स्नातकश्चेतिभेदात् । तत्र विहितकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं
कृत्वा वेदमसमाख्येव व्रतकालोत्तरं कृतसमावर्त्तनं व्याद्यः ।
विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां लब्ध्वा स्नातो द्वितीयः ।
विहितकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं कृत्वा वेदमलब्ध्वा तं
लब्ध्वैव तत्कालोत्तरं कृतस्नानस्मृतीयः ।
स्नातकव्रतं न० द्वि० । स्नातककर्त्तव्ये स्मृत्युक्ते व्रतभेदे

“अन्नामे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्” स्मृतिः ।

ज्ञान न० स्ना-भावे ल्युट् । शोधने स्नवगाहने स्मज्जने च तस्मिन्नादिकारणभेदादष्टविधं स्ना० त० तत्प्रकार-भेदादिकं च दर्शितं यथा

“दक्षः “चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं ऋदमाचरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानार्थंश्चाकालमे जले” । कुश्यादिति

शेषः । तथा च “अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्ते-

ऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं

प्रतिपद्यते” । “अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि

किञ्चन । लालास्त्रेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।

अललनमलिनः कायो नवक्षिद्रसमन्वितः । स्नव-

त्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । प्रातःस्नानं

प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा

प्रातःस्नायी जपादिकम् । अज्ञानाद् यदि वा मोहात्

रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोध-

यन्ति हिजातयः” । दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-

वायपरीहारादि । प्रातः स्नय्योदयात् प्राक्कालः “प्रातः

स्नाय्यरुणकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति

विष्णुक्तेः । प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह

कात्यायनः “यथाहनि तथाप्रातर्नित्यं स्नायादनातरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत्” । यथा

तथेति कर्त्तव्यतया । सा च “आचरेदुष्टसि स्नानं तर्प-

येद्देवमातृषान्” इति जाबाल्युक्ता । वैदिके कर्मणि

वामहस्ते वज्रतरकुशान् दक्षिणेन पवित्त्वं धारयेत् ।

तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् “हस्ताः प्रचरणीयाः स्त्रुः

कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः । दभ्याः पवित्वमित्युक्तमतः सन्या-

दिकर्मसु । सव्यः सोपग्रहः काथ्यो दक्षिणः सपवित्त्वं” ।

प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्माहुषानाहर्हिः । बर्हिषः

यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत्कर्मसु कुशविशेषा कृताः ।

अतः सन्यादिकर्मसु व्यवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्वम् ।

सोपग्रहः वज्रतरकुशयुक्तः सपवित्त्वं विशिष्टद्विदल-

युक्तः । विशेषमाह स एव “अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं

द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्त्वं यत् कुल-

चित्” । अनन्तर्गर्भिणं अनन्तर्गर्भशून्यम् । तथा च

शौनकः “अनन्तस्तरुणो यौ तु कुशौ प्रादेशसंस्मृतौ ।

अनखच्छेदिनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ” । “एतद-

भावे कुशपल्लवतुल्यं त्वं वा ससृष्टकरधृतवचनात् ।

तद् यथा “चतुर्भिर्दभपल्लैश्च त्रिभिर्दभ्यामथापि वा ।

पवित्त्वं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” । विद्याकर-

वाजपेयिधृतम् “पवित्वन्तु द्विजः कुश्यात् कुशपल्लवेन

वा । पल्लवेण वा काथ्यं नैकपल्लेण कुलचित्” ।

एतद्दर्शनात् दभ्याः पवित्वमित्यत्रैवमपि व्याख्येयम्

मार्कण्डेयः “सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽङ्ग-

वीन्दुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्” । विष्णुधर्मोत्तरे

“त्वराम्रोधो तथा रक्ष्यौ देवकर्माणि पण्डितैः । इक्ष्वाक्यः

पयस्यैव ताम्बूलं फलसौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्माभ्याः

स्नानदानादिकाः क्रियाः” । मविष्णोत्तरे “स्नातुस्तु

वरुणस्यैव जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यम-

स्वायुस्तस्माच्च व्याहरेत् त्रिष्टु” । स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अशुचैरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञवल्क्यः “तु-

ष्णोभेवावगाहेत यदा चेदशुचिर्नरः । आचर्य तु ततः

पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” । वासनपुराणम् “ना-

भिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य

कथौ नासाञ्च त्रिःकृतो मज्जनं ततः” । तत्रैव वृद्ध-

याज्ञवल्क्यः “स्नोतसं संमुखो रज्ज्वेत् यत्नापः प्रव-

हन्ति वै । स्यावरेषु ऋहे चैव सूर्यस्मृत्वा स्नातवत्” ।

हारीतः “नातरो न भुङ्क्ता न जीर्णवासा न दृष्टवासा

न नग्नो नास्त्रन् नावसर्कथको नाङ्गुतो नाजङ्गं

नाज्ञाते जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभेरल्प-

जले न चत्वरं नोपहारे न सन्यायां न निशायां स्नाया-

दिति” । चत्वरं काकादिवलिस्थले इति श्रीदत्तः । उप-

हारे द्वारसमीपे । अत्रैकैव स्निग्धना नग्नबद्धवाससो-

निषेधस्याभिधानात् स्नाने दिवासस एवाधिकारः प्रती-

यते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह कसृष्टकरधृतभविष्ये भो-

तसः “एकवस्त्रेण यत्स्नानं भूच्या विज्ञेन चैव हि ।

स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिहीयते” । अतएव

“स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुश्यादेकेन वाससा” इति यदि

समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति “तत्रैकवस्त्रा ज्ञातयः”

इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् । “एकेन एकजातीयेन” इति

वाचस्पतिभिः । “येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव

तर्पणम्” इति ज्ञानतत्त्वार्थवः । न च “स्नानशान्द्यान्तु

दातव्या ऋतुस्तद्धो विमुञ्चये । जलमध्ये तु यः कश्चित्

हिजातस्नानं दुर्वलः । निष्पीडयति यदस्त्रं स्नानं तस्य

वृथा भवेत्” इति वशिष्ठवचने स्नानशान्द्यामिति तदु-

वक्ष्यमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति

वाच्यम् अतः विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोष्ठतवस्तुस्यैव सूत्र-
वेष प्रज्ञावरणं नतृत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव
“सूत्रयेणाधरीयवस्तु” प्रज्ञावरणं वशिष्टवचनैकवाक्यतया ।
इत्याहिकचिन्तामणिः । “सातो नाङ्गानि निर्वृज्यात्
ज्ञानशास्त्रा न पाणिना” इति विष्णुपुराणीयेनाध-
रीयवस्तुस्यैव गात्रमार्जनं निषिध्यते । “एतेन निष्पीड्य
ज्ञानवस्तुमिति” कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निर-
स्तम् । अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम् । शिष्टानाम् आ-
चारोऽपि तथा इति । “नाजसृमिति पुनः पुनः स्नाननि-
षेधः रागप्राप्तिमानविषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन्
दिने नानातीर्थान्दिनमित्तिप्राप्तिमानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात् ।
अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सङ्गदेवेति । अहः स्नान-
प्रधानकालमाह दत्तः “चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं
मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि सांख्यलक्ष्मि जले” ।
विष्णुः “कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति
विद्याकरधृतम् “तर्जनीं हृत्पुंयुक्तां हेमयुक्तां त्वनामिकां ।
सैव युक्ता तु दर्भेण कायां विप्रेण सर्वदा” । मत्स्य-
सूक्ते “शक्ताः समुद्रा दभांश्च युक्तेन चाधिकं फलम् ।
सव्यः गोपग्रहः काथीं दक्षिणः सपवितकः” इति
रोगिणशाण्डालादिसर्गाऽपि न टोषयेत्याह रत्नाकरे
वृहस्पतिः “तीर्थे विवाहे यात्रायां संप्राप्ते देशविवेके ।
नगरस्यासदाहं च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति । व्यापद्यापि
च कटायां रुग्णभये पीडने सदा । सातापितोर्गुरोश्चैव
निदेशे वर्तने तथा” । स्पृष्टास्पृष्टौलव्ययस्य क्रिया-
व्यतिहारे । तथेति न दुष्यतीत्यर्थः । गारुडे “सर्वतीर्थान्
भिषेकाद्भिषेकं पवित्रं विदुषां वचः । धर्मस्वव्यवस्थायां
विप्रो व्याससमः स्थितः” । तथाविधातरं प्रति जावालः
“अशिरस्कं भवेत् स्नानं सानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
आर्तरेण वाससा वापि देहि कं मार्जनं स्नतम्” कर्मि-
णाम् “शिरः सातस्तु कुर्वीत देवं पैतृप्रमथापि वा”
इति सार्कण्डेयपुराणोक्तकर्मचिकीर्षुणां मार्जनमिह-
प्रोच्छन्नं, योगियाज्ञवल्क्यः “असामर्थ्याच्छरीरस्य काल-
शक्तप्राप्त्यपेक्षया । मान्तरज्ञानादितः सप्त केचिद्विच्छन्ति
स्नयः । मान्तरं भौमं तथाम्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्तितम् । “आपो हि-
ष्ठेति” वै मान्तरं नृदालम्बस्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
स्नानं वायव्यं गोरजः स्नतम् । यत्तु सातपर्वणेण
स्नानं तद्व्यस्यते । वारुणञ्चावगाह्य स्नानं विष्णु-

चिन्तनम् । समस्तं ज्ञानसहितं सन्तज्ज्ञानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्नतम्” । आपो
हिष्ठेति आपो हिष्ठादि ऋक्त्वयमत्र विवक्षितम् । एवञ्च
“कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाभिसि । तदा
ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् । शन्र व्यापस्तु
दुपदाः आपो हिष्ठाऽऽचमर्षणम् ४ । एभिश्चतुर्भिः ऋग्-
मन्त्रैर्मन्त्रज्ञानसदाहृतम् । इति योगियाज्ञवल्कीयं यन्मन्त्र-
ज्ञानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय । अतएव पितृदयितायां
सन्ध्यातः पूर्वं तत्तिष्ठितम् । नृदालम्बस्तु गङ्गास्नानिका-
तिककल्पः । भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगा-
ङ्गिकः । व्यवगाह्यं सन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं
विवक्षितम् अतो सुख्यावगाहनरूपज्ञानासुक्तत्वमप्यु-
क्तम् । कालदोषोऽतिदृष्ट्यादिः असामर्थ्यं शरीरापाट-
वहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणज्ञानविधिकायायोग्यत्वं
वेति । एतन्मूलकं “गेहं चेत्तदभ्यन्तरेदिति” छन्दोग-
परीशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतशुच्यन्तरकल्पना-
पत्तेः सामर्थ्यं तद्वृत्तजलेनापि समन्तकसानमाह परा-
शरभाष्ये व्यासः “शीतास्तपो निषेव्योष्णा सन्त-
भारसंस्कृताः । गेहेऽपि शङ्कते स्नानं तद्धीनमफलं
स्नतम्” । पद्मपुराणम् “नेर्मन्त्रं भावशुद्धिं विना
ज्ञानं न जायते । तस्मान्मनोविशुद्धयर्थं स्नानमादौ
विधीयते । अमुद्धृतै रसृष्टैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत् ।
तीर्थं प्रकल्पयेद्दिद्वान् मूलमन्त्रेण सन्तवित् । नमो ना-
रायणायैत मूलमन्त्रं ददाहृतः । दर्भपाणिस्तु विधिना
आचान्तः प्रयतः शुचिः । चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरभ्यं
समन्ततः । प्रकल्पवाचाहयेदुगङ्गां एभिर्मन्त्रैर्दिक्षिणः” ।
काशीखं अन्यप्रकारो दर्शतो यथा
“प्रातःस्नानं चरित्वाय शुद्धं तीर्थं विशेषतः । प्रातः-
स्नानादु यतः शुद्धयेत् कायोऽयं सक्रियः सदा । छि-
द्रितो नवभिस्त्रिद्वैः सवत्येव दिवानिशम् । चतुर्वाह-
मेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसङ्गताहेतुः
प्रातःस्नानं विशिष्टम् । प्रसेदालाद्याह्निको निद्रा-
धीनो यतो नरः । प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्नानन्तकोल-
जपादिषु । प्रातः प्रातस्तु यः स्नानं संजाते वारुणो-
दये । प्राजापत्यसं प्राङ्मुखश्चावघातकृत् । प्रातः-
स्नानं हरेत् पापसकृच्छीं ग्लानिमेव च । अशुचित्वञ्च
दुःस्वप्नं तदपि पुष्टिं प्रयच्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः
प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातः-

स्नानं समाचरेत् । प्रसङ्गतः स्नानविधिं वक्ष्यामि कलशो
 ज्वल । विधिस्नानं यतः प्राङ्मः स्नानाच्छतगुणोत्तरम् ।
 विशुद्धां स्तुमादाय वहींषि तिलगोमयम् । शुचौ देशे
 परिस्थाय चाचम्य स्नानमाचरेत् । उपपही बद्धशिखो
 जलनध्यो समाविशेत् । उरुस्याहीति मन्त्रेण तोय-
 नावर्त्य स्मृतितः । ये ते शतं ततो जप्यात् तोयस्या
 मन्त्रणाय च । सुमित्रायानो मन्त्रेण पूर्वं कृत्वा जला-
 झलिम् । क्षिपेद् दोषत्रं सप्तद्विंश जपन् दुर्भक्तिया
 इति । इदं विष्णुरिदं जप्त्वा लिम्बेदङ्गानि स्मृमया ।
 स्मृदेकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेस्तथोपरि । नाभे-
 रधस्तु तिसृभिः पादौ षड्भिर्विशोधयेत् । सज्जेत् प्रवा-
 हाभिसुख व्यापो अस्नानिभं जपन् । उदित्वाभ्यः शुचि-
 रिति मन्त्र उन्मज्जने भतः । स्नानस्तोत्रमभं जपत्वा
 लिम्बेदुगात्राणि गोमयैः । इमं मे वरुणेत्वादिमन्त्रैः
 स्नात्माभिप्रेचनम् । तत्त्वा यानि तथा त्वन्नः स त्वन्नस्याप्यु-
 दुक्तमम् । धान्नाधान्नस्तथामापो भौषधीरिति संजपेत् ।
 यदा डुरङ्गता सुञ्चन्तु सेतिभावश्चेति च । अष्टावेता
 इमे मन्त्राः प्रोक्ताः स्नात्माभिप्रेचने । प्रणवेन ततो विप्रो
 महाव्याहृतिभिस्ततः । आत्मानं पावयेद्विद्वान् गायत्र्या
 च ततः कृती । व्यापो हिष्ठेति तिसृभिः प्रत्यृचं पावनं
 स्मृतम् । एते वै पावना मन्त्रा इदमाप्नोह्विष्मती ।
 देवीराप व्यापो देवा द्रुपदादिवसंस्तकः । शन्नो देवी रपो
 देवीरपाञ्च वरमित्यपि । पुनर्नमेति च नव पावमान्यः
 प्रकीर्त्तिताः । ततोऽचमयणं जपत्वा द्रुपदां च ततो ज-
 पेत् । प्राणायामं च विधिवदथ वाल्जंजं जपेत् । प्रणवं
 विजंमेदापि विष्णुं वा संचरेत् सुधीः । सात्वेत्यं वस्त्र-
 मापोऽयं गृह्णीयाद्भौतवासवी” ।

स्नानदण न० स्नानार्थं दणम् । कुशे शब्दर० ।

स्नानीय त्रि० स्नानाय हितम् क । स्नानसाधने तैत्तौहर्त्तनादौ
 स्नायु स्त्री स्नाति-शुध्यति दोषोऽनया स्ना ण्य । शरीरादि-
 बन्धननाडीभेदे तत्संस्कारपक्ष्यादि भावप्र० उक्तं यथा
 “तत्र स्नायोः स्वरूपमाह । मेदसः स्नेहसादाय सिरा
 स्नायुत्वमाप्नुयात् । सिराणां हि स्तब्धः पाकः स्नायू-
 नान्तु ततः खरः । स्नायवो बन्धनाभि स्तुर्देहमांसास्त्रि
 मेदसाम् । सन्धीनामपि यतास्तु सिराभ्यः स्तब्धदाः
 स्मृताः । नीर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धने वज्रभिर्युता ।
 निस्तङ्गागाधसंलिखे भवेद्भारसहा स्तब्धम् । एवमेव
 शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्वज्रभिर्वज्रा

स्नेन भारसहा नराः” । फलकै काष्ठकैः कसीर्णै
 व्याघ्राः “शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो न्दणाम् ।
 तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः । शाखास्तु
 षट्शतानि स्नुः कोष्ठे त्रिंशत् शतद्वयम् । श्रीवायं
 मूर्धदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृताः” । तत्र शाखागताः
 प्राह । एकेकस्यां पदाङ्गल्यां षट् षट् तास्त्रिंशत् ।
 तावन्त्य एव तल्लूचंगुल्फेषु । तावन्त्य एव जङ्घायां
 दश जानुनि । चत्वारिंशद्गूरी । दश वङ्गणे । एवं
 सार्द्धं शतमेतस्मिन् सकूयिनि भवन्ति । एतेनेतरसकूय
 बाह्व च व्याख्यातो । अथ कोष्ठगताः प्राह षष्टिः कट्टां
 तावन्त्य एव पार्श्वयोः । अशीतिः षट्त्रिंशद्गूरसि ।
 अथ श्रीगोर्धगताः प्राह षट् त्रिंशद् श्रीवायाम् । चत्-
 स्त्रिंशत् मूर्ध्नि एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति” ।

स्नायुरोग पु० इत० । स्नायुस्थे रोगभेदे तज्जिदानादि भावप्र०
 उक्तं यथा

“तत्र स्नायुरोगस्य विप्रकृष्टं सामान्यवृत्त्यमाह “शा-
 खास्तु कुपितो दाघः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भित्त्वेव
 तं जते तत्र सोष्णमांसं विशोष्य च । कुप्यात्तन्तुनिभं
 स्तब्धं तत्पिण्डैस्तक्रसक्तुजैः । शनैः शनैः क्षताद् याति
 क्देशात्तत्कोपमावहेत् । तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात् पुनः
 स्थानान्तरे भवेत् । स्नायुरोग इतिख्यातः क्रियोक्तात्र
 विसर्पवत् । बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि ।
 सङ्कोचं खड्गताक्षपि छिन्नो नूनं करोत्यसौ” ।

स्नायुर्मनू न० नेत्ररोगभेदे “स्त्रियं प्रक्षारिमांसाद्यं शुष्कं
 स्रावर्न पञ्चमम्” माधवनिदानम् ।

स्निग्ध त्रि० सिंह-क्त । स्नेहयुक्ते वक्ष्ये २ मसृण्ये चिक्रये
 अमरः । १२ क्तैरखण्डे ४ सरलवृत्ते च पु० राजनि० ५ भक्त-
 मण्डे न० ६ मेदायां स्त्री राजनि० ।

स्निग्धतण्डुल पु० इव० । प्रदिधान्ये राजनि० । [शब्दर० ।
 स्निग्धता स्त्री सिग्धस्य भावः । १ मुहे राजनि० २ प्रियत्वे च
 स्निग्धदार पु० सिग्धं दारु काष्ठमस्य । १ सरलवृत्ते जटा०
 २ देवदारुवृत्ते च राजनि० ।

स्निग्धपत्रक पु० सिग्धं पत्रमस्य कण् । १ इतकरञ्जे २ शुक्ल-
 करञ्जे ३ गजंरवृत्ते च राजनि० ४ वदर्यां स्त्री जटा० ।

५ पात्रक्यां इकाशस्यांश्च स्त्री राजनि० । [च राजनि० ।

स्निग्धपिण्डीतक पु० कर्म० । १ मदनवृत्तभेदे २ पिण्डीतकवृत्ते

स्निग्धफला स्त्री सिग्धं फलमस्याः । नाशल्याम् राजनि० ।

स्निट स्त्री हे चु० चम० सक० सेट् । स्नेटयति-असिसिदत्-

त। दन्त्यान्तसादितयाथं प्रोपदेश एव न्यायः।

सु ७० सातु+सु आदेशः स्ना-ञ् वा। १पवंतस्य समभू-
भागे अमरः २सूयो च। “त्रिष्टुप् सांवात् सुतोऽनु-
ष्टुप् भागः। ३। २। ४। “सुतः सुयुतः” इति श्रीधरः।
सुक्कद ७० सुहति सुह-किन् कृत्वम् सुक् छदोऽस्य।
घोरकञ्चु कीदृशे रत्नमा०।

सुत ७० सु-क्त। क्षरिते जलादौ अमरः। [शब्दर०]
सुषा स्त्री सु-षक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २सुहीदृशे च
सुह(हा) स्त्री सुह-किन् वा टाप्। सुहीदृशे अमरः।
सुहि(ही) सुह-इन् वा ङोप्। (मनसाविजु) दृशे अमरः
“सुहीदृषिपसंश्रिताम्” ति०त० देवीपु०।

स्नेह ७० सिह-वज्। १प्रेमृषि अमरः २तैलादिरसभेदे
श्मयायोक्ते गुणभेदे च यदुवशात् दाहात्तुल्यम्।

स च गुणः जलस्य सूर्यादिपिण्डोभावेहेतुः। “जले
मधुरशीतलौ। स्नेहस्तत्र द्रव्यत्वन्तु सांख्यिकसुदा-
हृतम्” भाषा०। “दृतादावपि तदन्तर्वाजिजलस्यैव स्नेहः
जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह
इति मतव्यम्” सुक्ता० “सुहो जले स नित्योऽप्यावनित्यो-
ऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यातुक्कृता”
भाषा०। “ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ
जलीयः तथा सति दहनप्राप्तिकृत्यं स्यादत आह तैलान्तरे
इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्ने-
होऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षादग्नेरातुक्त्यम्। अप-
क्षरस्नेहं हि जलं वज्जि नाशयतीति भावः” सुक्ता०।
प्रेमरूपस्नेहस्य वत्सलरसस्य स्थायिकावः स च रसः भरत-
सम्मतः शा०द० उक्तो यथा “स्फुटं चमत्कारितया वल्ल-
भश्च रवं विदुः। स्थायी वत्सलता स्नेहः पुत्राद्या-
लम्बनं मतम्। उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौख्यादया-
दयः। आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरस्स्ननलीक्षणम्। पुल-
कानन्दवाष्पाद्या अतुभावाः प्रकीर्तिताः। सञ्चारिणो-
ऽनिष्टशङ्काहर्षगवादयो भन्ताः। पद्मगर्भच्छर्विर्षर्षो देवतं
लोकमातरः”। “अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशा-
न्तरम्। परोपकारनिरतामणिदीपा इवोत्तमाः” उज्ज०।

स्नेहन ७० सिह कनिन् नि० गुणरामभेदे उणा०।

स्नेहन न० सिह-णिच्-ल्युट्। १तैलादिमदने अस्थिक्के राजनि०
२सिग्धतासाधने क्रियाभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा
“स्नेहनविधिः” स्नेहस्तुर्विधः प्रोक्तो दृढं तैलं वसा
तथा। मज्जा च तं पिबेत्तल्लः किञ्चिदभ्युदिते रवौ।

स्वावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते। तिलतैलं
स्वावरो जङ्गमेष्टु दृढं वरम्। दाभ्यां त्रिभिस्तुर्भिर्वा
यमकस्तिष्ठतो महान्। अस्यायमर्थः दाभ्यां स्नेहाभ्यां
दृढतैलाभ्यां यमकाख्यः स्नेहः स्यात्। त्रिभिः स्नेहेः
दृढतैलवशात्पे स्तिष्ठताख्यः स्यात्। अतुर्भिर्दृढतैलव-
शामज्जामिर्महान्हास्नेहः स्यादित्यर्थः। “पिबेत्
तत्रहं चतुरहं पञ्चाहं षड्हाणि वा”। मृदुमध्य-
क्रूरकोष्ठापेक्षया तत्रहं चतुरहं पञ्चाहं षड्हाणि
चेति। यदुक्तम् “मृदुकोष्ठस्तिरात्रेण स्निग्धमृहोष
सेवया। मध्यकोष्ठस्तुर्भिर्च दिवसैः सिद्धति भुवम्।
पञ्चभिर्वा षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विमुञ्चति। सप्त-
रात्रात्परं स्रेहः सात्त्विकमिति सेवितः”। मृदुमध्यक्रूर-
कोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्त्विकमिति वाता-
तुलोस्याङ्गिरीप्तिकोष्ठसुदृढसिग्धताकारवचनाङ्गना-
वयवात्पुष्टिद्विजदार्यनिर्जरेतावलवर्णकारो भवति।
न तु सक्तद्वये वातातुलोस्यादौ न करोति। “दोष-
कालवयोवज्जिवलान्यालोक्ता योजयेत्। हीनाञ्च म-
ध्यमां ज्येष्ठां सात्वां स्नेहञ्च बुद्धिसान्। अमात्रदा
तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः। स्नेहः करोति शो-
षार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः। देया दीपान्गने सात्वा
स्नेहश्चैकपलोन्मिता। मध्यमाय त्रिकर्षां स्याज्ज्वलन्याय
द्विकर्षिकी”। मध्यमाय मध्यमान्गने जघन्याय हीना-
ग्नये “अथ वा स्नेहमात्राः संयुक्तीषोऽन्याः सर्वसंज्ञताः।
अहोरात्रेण सहती जीर्यत्यङ्गि तु मध्यमा। जीर्य-
त्यन्या दिनाङ्गेन सा विज्ञेया सुखावहा”। अयमर्थः
याहोरात्रेण जीर्यति सा सात्वा सहती। एवं मध्यमा
क्षतिश्च ज्ञेया “अस्या स्याद् दीपनी दृष्ट्या स्वत्यदोषे
प्रपूजिता। मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया दृढणी भ्रम-
हारिणी। ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादपहापकारना-
शिनी”। सुश्रुतः पुनरेवमाह “या सात्वा प्रथमे यामे
गते जीर्यति वासरे। सा सात्वा दीपयत्यग्निमल्पदोषे
च पूजिता। या सात्वा वासरस्याङ्गे व्यतीते परि-
जीर्यति। सा दृष्ट्या दृढणी च स्थान्मध्यदोषे प्रपू-
जिता। या सात्वा चरमे यामे स्थितेऽङ्गः परिजीर्यति।
सा सात्वा स्नेहनी ज्ञेया वज्जदोषेषु पूजिता। केवलं
प्रेतिका सर्पिर्वातिका लवणान्वितम्। देयं वज्जकफे वज्जि-
व्योषकारसमन्वितम्। कृच्छतविषात्तानां वातपित्त-
विकारिणाम्। हीनमेध्राकृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रश-

सुते । शमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः । पिबेयु
 सौलसत्स्यामे तैलं दाढेप्राष्टिनस्तु ये । व्यायामाक-
 र्भिताः शुष्करेतोरक्तामहाः राजाः । क्रूराशयाः क्रूर-
 कोष्ठाः सर्वतः सर्वस्मात् स्नेहात् । “शीतकाले दिवा स्नेह
 सुष्णकाले पिबेद्विंशति । वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्मा-
 धिके दिवा । नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमर्द्धकणान्नितर्पणे ।
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृढा दोषबलावलम् । घृते कोष्ठां
 जलं मेयं तैले यूपः प्रशस्यते । वसामज्जे पिबेन्मण्ड
 मनुपानं सुखावहम् । स्नेहद्विषः शिशून् दृढान् सुक्ता-
 मारान् कृशानपि । तृष्णालुकातुष्णकाले सह भक्तौ न
 पाययेत् । सर्पिष्मती बद्धतिला यवागूः स्तल्पतण्डुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सदाः स्नेहनकारिणी । शर्करा-
 चूर्णसंयुक्ते दोहनस्ये घृते तु गाम् । दुग्ध्वा क्षीरं
 पिबेद्रूजः सदाः स्नेहनसुत्तमम् । मिथ्याचाराद् बद्ध-
 त्वाच्च यस्य स्नेहो न जीर्यति । विष्टम्भो वापि जीर्येत
 वारिणोष्णेन वासयेत् । स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबे-
 दुष्णोदकं नरः । तद्दोहारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचि-
 क्षया । स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा नीज्ज्वलतीकृतः ।
 तदास्योदीर्यते तृष्णा विष्टा तस्य पाययेत् । शीतलं
 पायसं, तेन तृष्णा तस्य प्रशस्यति । दुर्बलोऽरोचको
 स्थूलो मूर्च्छालुस्नेहपीडितः । दन्तवस्तिर्विरक्तश्च वान्त-
 स्तृष्णाश्रमान्वितः । अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च
 विवर्जयेत् । स्वेदाशोध्यस्यस्त्रीव्यायासासक्तचित्तकाः ।
 दृढबालकृशा रुक्षाः क्षीणासाः क्षीणरेतसः । वाता-
 नांस्तिमिराचारं ये तेषां स्नेहनसुत्तमम् । वातातुलोस्य
 दीप्तोऽग्निर्वर्धेः सिग्धमर्द्धतम् । शृङ्गसिग्धाङ्गता स्नानिः
 स्नेहद्वेषोऽथ लाघवम् । विरुलेन्द्रियता सस्यक् सिग्धे
 रुज्जे विपर्ययः । भक्तद्वेषो सुखस्त्रावो गुदे दाहः प्रवा-
 हिका । तन्द्रातीसारखण्डत्वं भृशं सिग्धस्य रुज्ज-
 यम् । रुजस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुज्जयम् ।
 श्यामाकचणकादौश्च तिलपिण्याकसक्तुभिः । दीप्तग्निः
 शुद्धकोष्ठश्च पुष्टपातुर्दण्डेन्द्रियः । निर्जरो वलवर्णाद्यः
 स्नेहसेवी भवेन्नरः । स्नेहे व्यायाससंशीतवेणाघात
 प्रजागरान् । दिवास्त्रप्रमथिष्यन्द् रुक्षाक्षश्च विवर्जयेत् ।
 करणे-ल्लुट् । स्नेहसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । उदा०
 अलैव दृश्यम् ।

स्नेहप्रिय पु० स्नेहः तैलादिः प्रियोऽस्य । प्रदीपे हेमच० ।

स्नेहभू स्त्री इत० । स्नेहाख्ये देहस्ये आत्मभेदे हेनच० ।

स्नेहपात्रे च शब्द० ।

[शब्द० ।

स्नेहरङ्ग पु० स्नेहेन रज्यते रज्ज-कर्मणि घञ् । तिले
 स्नेहवत् त्रि० स्नेहोऽस्यस्य सतृप् सस्य वः । स्नेहयुक्ते
 स्त्रियां ङीप् । वा च स्नेदायां पुंस्त्री० राजनि० ।

स्नेहविह न० स्नेहेन विह्वलम् । देवदारुणि जटा० ।

स्नेहवस्ति स्त्री स्नेहपूरिता वस्तिः । तैलादिस्नेहयुतद्रव्य-
 पूरिते अनुवासनाख्ये पदार्थे (पिचकारी) वस्तिशब्दे
 ४८६४ पु० दृश्यम् । [इत० । स्नेहकारणे न० ।

स्नेहवीज पु० स्नेहायां बीजमस्य । पियालवृक्षे राजनि० ।

स्नेहाश पु० स्नेहमश्नाति अश-अण् । प्रदीपे त्रिका० ।

स्नेहिन् पु० सिह-णिनि । श्वयस्ये वन्धौ त्रिका० । स्नेहे-
 युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्नेहु पु० सिह-उन् । रोगभेदे उष्णा०को० श्चन्द्रे संचिप्ल०
 स्यद् ईदृक्तस्ये स्वा० व्या० अक० सेट् इदित् । स्यन्दते अस्स-
 न्दिष्ट स्यन्दितम् ।

स्यन्द पु० स्यदि-घञ् । ईदृक्कलने ईदृक्तस्ये शक्रियाभेदे च ।
 ल्युट् । तत्पार्थे न० नेत्रस्य स्यन्दो शुभाशुभविवेचनं
 सत्यस्य पु० २४१ अ० उक्तं यथा

“ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च । सर्व-
 धर्मभूतान् श्रेष्ठ ! त्वं हि सर्वविदुष्यसे” सत्यस्य उवाच

“कृद्गदक्षिणभागे तु शक्तं प्रस्फुरणं भवेत् । कथा-
 शक्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च” । सत्यस्य उवाच

“अङ्गानां स्यन्दनञ्चैव शुभाशुभविवेचितम् । तन्मे
 विस्तरतो ब्रूहि येन ह्यन्तर्हितो भुवि” । सत्यस्य उवाच

च “पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन ! । स्थानं
 विवृद्धिमायाति भ्रून्सोः प्रियसङ्गमः । भूतलव्यस्राजि-

देशे दृगुपान्ते धनागमः । उत्कण्ठोपागमो मध्ये दृष्टं
 राजन् ! विचक्षणैः । दृग्बन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्र-

मवाप्नुयात् । योषिजोऽगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया-
 सुतिः । नाभिकायां प्रीतिशौख्यं प्रजापिरधरोष्ठजे ।

कण्ठे तु भोगलाभः स्याज्जोगद्विरयांसयोः । सहृद्व-
 स्नेहस्य वक्षस्यां हस्तौ चैव धनागमः । पृष्ठे पराजयः

सद्योऽजयो वल्लस्थले भवेत् । कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा
 स्त्रियाः संजननं स्तने । स्थानभ्रंशो नाभिदेशे कन्ठे चैव

धनागमः । जातुसन्धौ जातसन्धिवर्षार्धभेदेषु । दिशै-
 कदेशनाशोऽथ जङ्घायां रविनन्दन ! । उत्तमं स्थान-

माप्नोति पङ्ग्रां प्रस्फुरणाञ्जृप ! । सलाभश्चाध्वगमनं
 भवेत् पादतले नटप ! । लाञ्छनं पिटकञ्चैव ज्ञेयं स्फु-

रणवत्तया । विपर्ययेण विहिता सर्वस्त्रीणां फला-
गमः । दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ।
अतोऽन्त्या सिद्धिप्रत्ययान्तु फलस्य शस्यस्य च निन्द-
तस्य । अनिर्वाच्योपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन तु
तपेण स्यात् । [स्पर्शते अस्पर्शते ।

स्पर्शं संहर्षं (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।
स्पर्शं स्त्री स्पर्श-अ । १ संहर्षं २ पराभिभवेच्छायां ३ सास्ये
४ क्रमोच्चतो च मेदि० । [स्पर्शते ।

स्पर्शं पङ्कणे क्षये च चु० आ० सक० सेट् । स्पर्शयते अप-
स्पर्शं पु० स्पर्श-सृग्-वा अच् घञ् वा । न्यायोक्ते श्रुतिग-
न्द्रियपादो गुणभेदे २ पङ्कणे "मात्रास्पर्शास्तु कौल्ये"
गीता । शरीरे ४ युद्धे ५ युपचरे मेदि० । ६ उपतप्ते
असरः । ७ वायौ पु० ८ स्पर्शके त्रि० मेदि० । सृग्-
णिच्-अच् । ९ दाने मेदि० । सृग्-अन्ते वायुना
जिह्वापादय उच्चारणाय घञ् । १० कादिषु मावसानेषु
वर्ग्यवर्णेषु पु० कादयोमावसानाः स्पर्शः सि० कौ० ।

"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियपादास्त्वचः स्यादुपकारकः । अनुष्णा-
शीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिः
क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् । एतेषां पाकजत्वन्तु
क्षितौ नान्यत्र कुतश्चित् । तथापि परमाणौ स्यात् पाको
वैशेषिके नये । नैयायिकानान्तु नये द्रव्यकादावपीक्ष्यते"
"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियपादास्त्वचः स्यादुपकारकः । अनुष्णा-
शीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः । काठिन्यादिः
क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् । एतेषां पाकजत्वन्तु
क्षितौ नान्यत्र कुतश्चित् । तथापि परमाणौ स्यात्
पाको वैशेषिके नये । नैयायिकानान्तु नये द्रव्यकादाव-
पीक्ष्यते" भाषा० । "उपकारक इति स्पर्शप्रत्यये स्पर्शः
कारणमित्यर्थः । अनुष्णाशीतेति । पृथिव्या वायोश्च
क्षशोऽनुष्णाशीतः । जलस्य शीतः । तेजस उष्णः ।
काठिन्येति । कठिनमुक्तुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः ।
कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्मात्र-
तापत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शो
नित्याद्युक्तुकादेस्तु नित्या इत्यर्थः । एतेषामिति । एतेषां
रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्वेति । पृथिव्या हि रूप-
रसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते । न हि
शतधापि ध्यायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्तते ।
नीरे शीतमोष्णञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति
निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तथापि पु-

थिवीष्वपि मध्ये परमाणौवेव पाक इति वैशेषिकावदन्ति ।
तेषामयमाशयः । अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न
सम्भवति । परन्तु वज्रिसंयोगेनावयवेषु विनष्टेषु स्वत-
न्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्-
द्रव्यकादिक्रमेण पुनर्माहावयवविपर्यन्तोत्पत्तिः तेजसा-
मतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो भट्टिति व्यूहान्तरो-
त्पत्तिश्चेति । अथ द्रव्यकादिविनाशमारभ्य कतिभिः
क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमज्जवतीति शिष्टबुद्धिवैशद्याय
प्रक्रिया । "तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म"
इति वैशेषिकसूत्रम् । स्तोत्ररुद्धिभावान्तरानपेक्षत्वं
तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणाऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्वसं-
योगनाशपेक्षयादव्याप्तिः स्यादिति । तत्र विभागजविभा-
गानङ्गीकारे नव क्षणाः । तदङ्गीकारेऽपि विभागः कि-
ञ्चित्सामेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं
स्यात् । तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं
कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः ।
अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं चापेक्ष्य विभागज-
विभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः । तथा हि वज्रि-
संयोगात् परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरेण
विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्रव्यक-
नाशः । ततः परमाणौ श्यामादिनाशः । ततो रक्ताद्यु-
त्पत्तिः । ततो द्रव्यारम्भातुगुणक्रियाः । ततो विभागः ।
ततः पूर्वसंयोगनाशः । तत आरम्भकसंयोगः । ततो
द्रव्यकोत्पत्तिः । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ननु श्यामा-
दिनाशक्षणे रक्तात्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भातुगु-
णक्रियाऽस्त्विति चेत् । न । अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्
कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र पर-
माणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति क्षणैस्तुल्यैः निर्गुणे
द्रव्ये द्रव्यारम्भातुगुणक्रियातुपपत्तेश्च । तथापि पर-
माणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति
चेत् न । पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात् ।
इति नव क्षणाः । अथ दश क्षणाः । सा च आरम्भक-
संयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य
जनने इति स्यात् । तथा हि वज्रिसंयोगाद् द्रव्यका-
रम्भके परमाणौ क्रिया । ततो विभागः । ततः आर-
म्भकसंयोगनाशः । ततो द्रव्यकनाशविभागजविभागौ ।
ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ । ततो रक्ताद्युत्पत्त्युत्तर-
संयोगौ । ततो वज्रिनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ।

ततोऽदृष्टपदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रियाः । ततो विभागः ६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ७ । तत आरम्भकसंयोगः ८ । ततो द्रव्यकोत्पत्तिः ९ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः १० । अथैकादश लक्षाः । विज्ञेययोगात् परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्व्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्रव्यकनाशविशिष्टं कालमेवेष्ट विभागजविभागः २ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ३ । तत उत्तरसंयोगः ४ । ततः परमाणुकर्मनाशः ५ । ततोऽदृष्टपदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रियाः ६ । ततो विभागः ७ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ । ततो द्व्यारम्भकसंयोगः ९ । ततो द्रव्यकम् १० । ततो रक्तादिः ११ । अथसप्तदशदेकस्मादग्निषंयोगाच्च रूपनाशरक्तोत्पादौ । तावत्कालमेव सन्नेरस्थिरत्वात् । किञ्च यद्युत्पादको वायुकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् । नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निना रक्तता न स्यात् । एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्च आदिष्वष्टेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणो । ततस्तु द्रव्यकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग इत्येकः कालः १ । ततः श्यामादिनाशः विभागश्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः कालः २ । ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः ३ । अथ द्रव्यकोत्पत्तिः ४ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्च लक्षाः । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् भवे गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । अथ द्रव्यकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणो । अथ श्यासनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ । ततो द्रव्यकोत्पत्तिः ५ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६ । एवं शत्रुनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त लक्षाः । रक्तोत्पत्तिषमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट लक्षाः इति । नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्रव्यकादौ अवयविन्यपि पाको भवति । तेषामवयवाशयः । अवयविनां युक्तिदत्तादङ्गेः सृष्ट्यावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते । वैशेषिकमतेऽनन्तावयवतत्त्वाशक्यत्वेन शीरवात् । इत्यञ्च खोऽयं षट् इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्गच्छते । यत्न त ज प्रत्यभिज्ञा तत्वावयविनाशोऽपि स्वीक्रियते इति १ ।

सर्गस्य बहुप्रकारता भा० शा० १८१ च० उक्ता यथा
“वायव्यश्च गुणःसर्गःसर्गश्च बहुधा सृजतः । उष्णः १ शीतः २ सुखो ३ दुःखः ४ स्निग्धो ५ विशदः ६ एव च । तथा खरो ७ मृदु ८ कृत्वा ९ लघु १० गु ११ रतो १२ऽपि च” । कठिनस्याप्युपलक्षणमिदं यथोक्तं भा० आश्व० ५० च० । “वायोऽपि गुणः सर्गः सर्गश्च बहुधा सृजतः । कृत्वा १ शीत २ सुखो ३ स्निग्धो ४ विशद ५ खर ६ एव च । कठिन ७ यिक्रण ८ सल्लु ९ पिच्छलो १० दाह्यो ११ मृदुः १२ । एवं द्वादशविस्तारो वायव्या गुण एव च” । इकादिमावसानवर्णानामुत्पादके आस्यन्तरप्रत्यये सि० को० ।
सर्गतन्मात्र न० सांख्यमतसिद्धे वायुपदानकारणे सर्गमात्रगुणके कृत्वाभूतभेदे तन्मात्रशब्दे पृ० दृश्यम् ।
सर्गिन न० सर्ग-सृष्ट-वा ल्युट् । १ यदृश्ये २ सर्गं च । णिच् ल्युट् । शदाने च भेदि० । सृष्ट-कर्त्तरि ल्युट् । ४ वायो पु० अमरः । [कृत्वा लुक्ते शब्दर०]
सर्गलज्जा स्त्री सर्गमात्रेण लज्जते बहुधा लज्ज-यच् ।
सर्गशुद्धा स्त्री सर्गं शुद्धा । शतश्रुत्याम् शब्दच० ।
सर्गा स्त्री सर्गं सृष्टये-कर्मणि घञ् । कुलटायां धरणिः तस्याः सर्वैर्गृह्यमाणत्वाच्चयात्वम् । [अष्ट । सृष्टाय ल् ।
सर्गाज्ञता स्त्री त्वकगुण्यत्वाख्ये वातरोगभेदे “सृष्टमाना त्वचा या त शीतोष्णं मृदु कर्कशम् । न जानाति बुधैः सा त त्वकगुण्यत्वेति परिकीर्तिता” भावप्र० ।
सर्ष्ट ति० सृष्ट-तृच् । १ प्रतापयितरि स्त्रियां ङीष् । २ रोगे पु० भरतः । ३ तदोरस् सृष्ट तत्पार्थे ति० ।
स्रग् पन्थे बाधने च स्वा० उभ० सक० सेट् । स्रगति-ते अस्रशीत्-आस्राशीत् । अस्रशिष्ट ।
स्रग् पु० स्रग्-कच् । १ चरमात्रे २ अमिसे (युद्धे) शूढचरे च अमरः “राजनीतिरपस्रग्” माघः ।
स्रष्ट ति० स्रग्-क्त नि० रड्भावः । १ व्यक्ते २ स्मृते अमरः ।
स्रु प्रीतौ अक० प्रीयने रङ्गणे पालने च सक० स्त्रा० पर० अनिट् । स्रुणोति अस्याजीत् ।
स्रुक् स्त्री सृष्ट-कक् पृ० शस्त्र कः । पृक्तायाम् भरतः ।
स्रुश्च सर्गं तं पर० सक० अनिट् । स्रुयति अस्याजीत् । अस्याजीत् अस्रुत् । पम्पर्ग ।
स्रुश स्त्री सृष्ट-क । १ संप्रदातिनीदृजे (कृष्णालिका) शब्दर० २ कण्टकायां स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।
स्रुष्ट ति० सृष्ट-क्त । १ कृतसर्गं । भावे क्त । २ सर्गं न० । इकादिमावसानवर्णानामुत्पादके आस्यन्तरप्रत्यये न० ।

स्पृष्टास्पृष्ट न० स्पृष्टेन वा सस्यक् स्पृष्टम् । परस्परस्पर्शने
स्पृष्टास्पृष्टि न० स्पृष्ट-भावे-क्त कर्मव्यतिहारे इक्षमा०

पूर्वपददीर्घः । परस्परस्पर्शने 'तीर्थे' विवाहे यात्रायां
संघाते देशविज्ञाने । नगरस्य मदादे च स्पृष्टास्पृष्टि न
दुष्प्रति । आपदापि च कदायां दग्धये प्रीडिते तथा ।
मातापितृगुरुष्वैव निदेशवर्त्तने तथा । दृष्टस्पतिः ।

स्पृष्टि स्त्री स्पृष्ट-क्तिन् । स्पृष्टं अमरः । [अपस्पृष्टत् ।

स्पृष्ट इच्छायां अट० चुरा० उभ० सक० सेट् । स्पृष्टयति-ते
स्पृष्टणीय ति० स्पृष्ट-अनीयर् । १ वाक्छनीये २ स्त्राय्ये च
'अहो वतासि स्पृष्टणीयवीर्यः' कुमारः ।

स्पृष्टयालु ति० स्पृष्टि-आलुच् । स्पृष्टाशीले ।

स्पृष्टा स्त्री स्पृष्ट-अङ् । इच्छायाम् अमरः । 'मिशुने
स्पृष्टावती' कुमारः ।

वर्णभेदे विषयभेदे स्पृष्टौचित्यं यथा

'तपोधनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतस्तथा । तपस्या
कामधेनुश्च सन्ततं तपसि स्पृष्टा । ऐश्वर्यं क्षत्रिया-
स्याश्च वारिण्ये च तथा विशाम् । शूद्राणां विप्रसेवायां
स्पृष्टा वेदेष्वनिन्दिता । क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृष्टा-
तीव प्रशंसिता । ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृष्टातीव वि-
निन्दिता । क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे स्पृष्टुर्न गर्हितः ।
रणे स्पृष्टा ब्रह्मणानां लोके वेदे विदुस्त्वता । ब्रह्मवै-
ग० ख० १५ अ० । [नीयेति० ।

स्पृष्टा पु० स्पृष्ट-कर्मणि यत् । सातुलङ्ककदृष्टे तथा । २ वाक्छ
स्फट विगोपतायाम् अक० भ्वा० पर० सेट् । स्फटति अस्फ-
टीन्-स्फटाटीत् । इदित्युक्ताये स्फटति कस्फटटीत् ।

स्फट पुंस्त्री० स्फट-अच् । सर्पफणायाम् अमरटीका ।

स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा डीप् । (फट्किरी) वणिग्-
द्रव्यभेदे भावप्र० । स्त्रायं क । तत्रार्थं 'स्फटिका तु
कषाद्योष्णा वातपित्तकफघ्नयान् । निहति क्षितवीर्यपांन्
योनिस्त्रोचकारिणी' भावप्र० ।

स्फटि(टी)क पु० स्फटि(टी)विव कायति कै-क ।

१ स्नानमध्याते मणौ हस्ता० स्त्रायं क वा ह्रस्वः ।
२ स्फटयति भावप्र० । स्त्रायं ङ् । स्फटिकमण्डपत्वं न० शब्दर० ।
'स्फटिकः समवीर्यश्च पित्तदाहार्तिदोषघ्नः । तस्याज-
नालां जपतां दत्ते कोटिशुणं फलम्' । तत्परीक्षा
यथा 'अदुग्धनातोयविन्दुश्चविमलतमं निस्तुभं नेत्र-
हृद्यं क्षिप्तं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिंसं पित्तदाहास-
हारि । प्राप्ताये यज्जिह्वं स्फुटितमपि निजां जल्यतां

नैव जह्यात् तज्जाल्यं जातु लभ्यं शुभसुपचिनुते शैव
रत्नञ्च रत्नम्' राजनि० ।

'सुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सर-
शीतं कषायं खादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापा-
लक्ष्मीविनाशनम्' राजवल्गुभः । तस्य उत्पत्तिकथादिकं
यथा 'कावेरीविन्ध्यववनचीननेपालभूमिषु । लाङ्गलो
व्यकिरकोदो दानवस्य प्रयत्नतः । आकाशगुह्यं तैलाख्य
सत्यम् स्फटिकं ततः । सृणु लज्जुधवलं किञ्चिदण-
लरात्रितम् । न तत्तुल्यं हि रत्नानामप्य वा पाप-
नाशनम् । संस्कृतं गिलिना सद्यो मूल्यं किञ्चिदभे-
जतः' गारुडो ७६ अ० । तथा 'हिमालये सिंहे च
विन्ध्याटवितटे तथा । स्फटिकं जायते चैव नानाकूपं
समप्रभम् । हिमालो चन्द्रमङ्गायं स्फटिकं तत् हिमा
भवेत् । सूर्यकालश्च तत्रैकं चन्द्रकालं तथाऽपरम् ।
सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वर्जितं वमति यत् क्षणात् । सूर्य-
कालं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नमेतिभिः । पूर्णेन्दुर-
संस्पर्शोदमृतं स्रवति क्षणात् । चन्द्रकालं तदाख्यातं
दुर्लभं तत् कदा युगे । अशोकपल्लवच्छायां दाडिमी-
बीजसन्निभम् । विन्ध्याटवीतटे देशे जायते मन्दकालि-
कम् । सिंहे जायते कण्ठपाकरे गन्धवीर्यके । पद्म-
रामभवस्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् । अत्यन्तमिर्मलं
स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि । ज्योतिर्ज्वलन्मालिङ्गं
सुक्ताज्योतीरसं दिज्ज । तदेव लोहितकारं राजवर्त्त-
नमेज्जवम् । आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ।
ब्रह्मस्त्रमयं यत् प्रोक्तं ब्रह्ममयं दिज्ज !' युक्तिकल्प० ।

स्फटिकाचल पु० स्फटिक इव शुभत्वात् अचलः । १ कैलासप-
र्वते २ स्फटिकमयपर्वते च । स्फटिकाद्रुप्रभृतयोऽप्यत्र
स्फटिकाद्रिभिर्दृष्टं पु० स्फटिकाद्रिं स्फटिकपर्वतं भिनत्ति
सादृश्यात् भिद-क्विप् क वा । कपूर् राजनि० ।

स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकवर्णः अश्व इव । कपूर् राजनि० ।

स्फटिकारि पु० इत० । (फट्किरी) वणिग्द्रव्यभेदे तस्य
स्फटिकतुल्यदीप्तिमत्त्वात्तथात्वम् रत्नमा० ।

स्फुट परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । स्फुटयति-
ते अणस्फुटत्-त । [रोत् ।

स्फुर चले स्फूर्तौ च तदा० प० अक० सेट् । स्फुरति अस्फा-

स्फुरण न० स्फुर-भावे ल्युट् । स्फुरणे । [अस्फातीत् ।

स्फुल चले स्फूर्तौ च तदा० पर० अक० सेट् । स्फुलति

स्फाटिकीपल पु० स्फटिकमेव उपपन्नः । स्फाटिके त्रिकाः ।

स्फाति स्त्री स्फाय-भावे क्तिन् यलोप । वृद्धौ अमरः ।
 स्फाय वृद्धौ भ्वा० आ० अक० सेट् । स्फायति अस्फायि-
 अस्फायिष्ट । निधायामनिट् यलोपे ईत् स्फातिः ।
 स्फार पु० स्फाय-रक् । १ स्वर्णबुद्बुदे २ विपुले श्विकटे मेदि०
 ४ प्रचुरे च त्रि० संक्षिप्तम् ।
 स्फारण न० स्फुर-णिच्-स्फारादेशः ल्युट् । विकासने ।
 स्फाल पु० स्फल-घञ् । स्फूर्त्तौ । [कट्फले शब्दच० ।
 स्फिग्घातन पु० स्फिक् घातयति हन-स्वार्थे णिच्-ल्यु ।
 स्फिक् स्त्री स्फाद-डिच् । १ कटिप्रोथे अमरः उपचारात् तदस्य
 वातजे २ रोगभेदे च । [यति ते अघिस्फिटत् त ।
 स्फिट वृत्तौ हिंसे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट् । स्फोट-
 स्फिर त्रि० स्फय किरच् । १ प्रचुरे अमरः २ वृद्धे च ।
 स्फीत त्रि० स्फाय-क्त स्फीभावः । १ वृद्धे २ सन्दृष्टे च ।
 स्फुट भेदे चु० उभ० सक० सेट् । स्फोटयति ते अस्फुटत् त ।
 स्फुट विकाशे भ्वा० प० अक० सेट् । स्फोटति इति अस्फुटत्
 अस्फोटीत् । [स्फोट ।
 स्फुट विकाशे तु० कृटा० प० अक० सेट् । स्फुटति अस्फुटीत्
 स्फुट विदलने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । स्फोटते अस्फो-
 टिष्ट । [ते अस्फुट्फुटत् त ।
 स्फुट परीहासे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । स्फुटयति
 स्फुट हिंसे चु० उभ० सक० सेट् प्रायेणाङ् पूर्वः । आस्फोट-
 यति ते आस्फुटत् त । [अस्फुटत् त ।
 स्फुट विकाशे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्फुटयति ते
 स्फुट त्रि० स्फुट-क । १ विकशिते २ व्यक्ते मेदि० । ३ भिक्षे ४ युक्ते
 च अजयः । ५ ल्योतिप्रोक्तेषु मेवादिशेषु अंशविशेषस्थि-
 तेषु स्रव्यादिपद्मेषु पु० तेषां इतत्तदंशकलादिषु गतौ स्त्री ।
 ७ उत्प्रेक्षाया व्योतने न० । ८ सर्पफणायां स्त्री रात्राश्रयः
 ग्रहाणां स्फुटताकरणप्रयोजनं सि० शि० उक्तां यथा
 “यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फल-
 स्फुटत्वम् । स्फात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया
 दग्गणितैक्यकृद् वा” इत्युपक्रमे स्पष्टाधिकारे प्रपञ्चितं
 ग्रहाणां स्रद्धादिकसत्त्वोक्तम् “स्रद्धां च हीनो ग्रहो
 मन्दकेन्द्रं चलोच्चं ग्रहो न भवेच्छीघ्रकेन्द्रम् । तृणा-
 जादिकेन्द्रे फलं स्वर्णमेवं स्रद्धा ज्ञेयसमाद्विभोमं च शी-
 घ्रम् । त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात्
 स्फादयुक् युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातमेव्यं
 त्र युग्मे मुजो बाह्वहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता” इत्युक्ता
 भुजकोटिफलादिकसत्त्वा । “स्फात् संस्कृतो मध्यफलेन

मध्यो मन्दस्फुटः स्फाच्चकेन्द्रसत्त्वम् । विधाय शै-
 व्रेण फलेन चैवं खेटः स्फुटः स्फादसक्तः फलाभ्यम् ।
 दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलभ्यामसक्तत्वं
 कुजस्य । स्फुटौ रवीन्दू स्रद्धानैव वेद्यौ शीघ्राख्यतद्भू-
 तयोरभावात्” सि० शि० । आदौ ग्रहस्य मन्दफल-
 मानीय तेन संस्कृतोऽसौ मन्दस्फुटः स्फात् । तं शी-
 घोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा ततः शीघ्रफलम् । तेन
 संस्कृतो मन्दस्फुटो ग्रहः स्फात् । तस्मात् स्फुटा-
 न्मध्योच्चं विशोध्य मन्दमानीय तेन गणितागतो
 मध्यसंस्कृतो मन्दस्फुटः स्फात् । तेन पुनश्चकेन्द्रं
 ततश्चफलं तेन मन्दस्फुटसंस्कृतः स्फुटः स्फात्
 एवमसक्तत्वं यावदविशेषः । तत्तु दलीकृताभ्यां प्रथमं
 फलाभ्यामित्यादिना कुजस्य विशेष उक्तस्तत्त्वोपपत्तिरेव
 वाचना” प्रमिता । ग्रहाणां तत्त्वोक्तः स्पष्टगत्वानयन-
 प्रकारस्तु खगोलशब्दे २४३२ पु० दृश्यः ।

स्फुटन न० स्फुट-ल्युट् । १ विकशने अमरः २ विदलीभावे च ।
 स्फुटबन्धनी स्त्री स्फुट' बन्धनं यस्याः गौरा० डीप् ।
 कपोतपद्याम् रत्नमा० ।
 स्फुटित त्रि० स्फुट-क्त । १ विकशिते हेमच० । २ भिक्षे “दग्धे वा
 स्फुटितेऽथ वा” पुराणम् । ३ व्यक्तीकृते ४ परिहासिते च
 स्फुटि(टी) स्त्री स्फुट इन् वा डीप् । १ पादस्फोटरोगे
 (फोडा) २ कर्कटीफले च (फुटि) शब्दर० । [इत् त ।
 स्फुट अनादरे चु० उ० सक० सेट् । स्फुटयति ते अस्फु-
 ट्फुड् वरणे तु० कृ० पर० सक० सेट् । स्फुडति अस्फु-
 डीत् पुस्फोड । [अस्फुटिष्ट ।
 स्फुड विकाशे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । स्फुण्डते
 स्फुड परिहासे चु० उ० सक० सेट् इदित् । स्फुण्डयति ते
 अस्फुण्डत् त । [शब्दच० ।
 स्फुत्कार पु० स्फुटित्यव्यक्तं शब्दं करोति क्त-अच् । अग्नौ
 स्फुर स्फूर्त्तौ तु० कृटा० प० अक० सेट् । स्फुरति अस्फु-
 रीत् पुस्फोर । “चारु पुस्फोर बाहुः” भट्टिः । णिच्-
 स्फारयति । [स्फुरणे अमरः ।
 स्फुर पु० स्फुर-क्त । फलके हेमच० । १ भावे घञ् ।
 स्फुरण न० स्फुर-ल्युट् । ईषत् स्फुरन्ते अमरः । युच् ।
 तत्रैव स्त्री । अङ्गभेद स्फुरफलसत्त्वं यथा
 “त्रयोऽधुनाङ्गस्फुरितस्य सत्यक् प्रत्येकमव्यक्तफलप्रभा-
 वम् । सर्वत्र यत्नावगते सदेहाद्युत्पद्यते कर्मविपाक-
 सवित् । भूमि स्फुरत्यासु प्रथिव्याग्निः स्थानप्रवृत्तिश्च

जलाटदेशे । सू घ्राणमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासनि-
मध्ये च सहायलाभः । दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे
क्रमाद्विस्फुरिते दृगादौ । जयो दृशाध स्फुरणे रणः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे । योषितसमृद्धिः
स्फुरिते च गण्डे घ्राणे तु सौसख्यसदौ भवेताम् ।
भोज्येऽसङ्गावधोर्द्धयोश्च स्फुन्ने गले भोगविद्विन्नाभौ ।
स्पन्दो भुज्येऽसमागमाय स्पन्दः करस्य द्विविणाप्रिहेतः ।
स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय स्पन्दो जयायोरसि मानवा-
नाम् । पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः कटिप्रकम्पे तु
बलप्रसोदौ । नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः धनर्द्धि-
वन्धुश्च भुवि प्रकम्पे । दुःखं धनान्तं हृदयस्य कम्पे
स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाग्निः । वराङ्कम्पे
वरयोषिदाग्निर्भुक्के सकम्पे तनयस्य जन्म । वक्षौ स-
कम्पे युवतिप्रवृत्तिः दोषश्च कम्पे पुनरुत्पृष्ठे । चर-
प्रकम्पे सुसहायलाभः स्याज्जातुकम्पे त्वचिरेण
सिद्धिः । जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः स्थानाग्निरुद्धा चर-
णस्य कम्पे । यात्रा सलाभाऽङ्गुलप्रकम्पे पुंसं सदा
दक्षिणदेहभागे । स्त्रीणाञ्च यामावयवे प्रजातः । स्पन्दः
फलानि प्रदिशत्यवश्यम् वसन्तराजशाकुने ४३१प्र० ।

स्फुच्छं विस्वरणे भ्वा० प० सक० सेट् । स्फुच्छति अस्फु-
च्छीत् आदित् स्फुच्छितं स्फूर्णम् ।

स्फुर्जं वज्रशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । स्फुर्जति अस्फु-
र्जीत् द्वित् स्फुर्जंशुः । आदित् स्फुर्जितं स्फूर्णम् ।

स्फुर्जयु पु० स फुर्ज अथु नि० न दीर्घः । वज्रनिर्घोषे अमरटीका ।

स्फुल स्फूर्ती चले च अक० सञ्ये सक० तदा० कृटा० प०
सेट् । स्फुलति अस्फुलीत् । एस्फुल । [युते त्रि०]

स्फुल न० स्फुल-क । श्वस्त्रागारे (तां) शब्दर० २स्फूर्ति-
स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट् । स्फुरणे नीलकण्ठः ।

स्फुलिङ्ग पुंस्त्री० स्फुल-इङ्गच् । स्फुत् इतव्यक्तः शब्दो
लिङ्गति गच्छति यस्मात् लिङि-घञ् पृषो० वा । अग्नि-
कर्णे अमरः ।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्यर्थे इति । श्वग्नि-
ज्वालायाम् कृटा० २स्फुलिङ्गयुक्ते त्रि० ।

स्फूर्जक पु० स्फूर्ज-श्वल् । तिन्दुवृक्षे अमरः ।

स्फूर्जयु पु० स्फूर्ज-अथु । वज्रपातशब्दे अमरः ।

स्फूर्ति स्त्री स्फुच्छं-स्फुर-वा क्तिन् । स्फुरणे श्विक-
शने प्रतिभायाञ्च रमानाथः ।

स्फूर्तिमत् पु० स्फूर्तिरस्यस्य सत्पृ० । पाशुपताख्ये शैवभेदे

त्रिका० । प्रतिभायुक्ते श्विकाशयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
स्फेयस् त्रि० अतिशयेन स्फुरः, प्रचुरः इत्युत्तु स्फादेशः ।

अतिप्रचुरे स्त्रियां ङीप् । इडन् । स्फेडोऽप्यत्र त्रि० ।

स्फोट पु० स्फुटत्यर्थोऽनेन स्फुट-करणे घञ् । व्याकरणोक्ते
वर्णातिरिक्ते पूर्वपूर्ववर्णानुभवासहितचरमवर्णानुभवव्यङ्ग्ये
अर्थप्रत्यायके अखण्डे शब्दभेदे स्फार्थं क तत्कार्यं । व्याक-
रणमते वर्णसमुदयानां नार्थबोधकत्वं किन्तु स्फोट-
स्येवेति प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

“तत्र वर्णानां प्रत्यक्षारणमन्ययाप्रतीयमानतया अनित्य-
त्वेन आशुविनाशिनश्च तेषां सेलनासम्भवेन तत्समुदा-
यस्यापि सम्बन्धित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णं पृथक् व्यभि-
चारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवासहितसंस्कारबीजवति अन्य-
वर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये भ्रष्टति समुदीयमानस्य
स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य
योग्यतया वृत्तिमत्त्ववृत्तिसित्याकरे स्पष्टम् । तथाहि ।

वर्णा यदि वाचकाः स्युः स्यादेव तेभ्यो व्यक्तेभ्योऽर्था-
वगतिः । न च तथा । प्रत्येकं वृत्तिमत्त्वाभावेन तत्-
समुदायस्य वृत्तिमत्त्वं सुदूरपराहतम् । आशुविना-
शिनं वर्णानां सेलनासम्भवेन तत्समुदायत्वासिद्धेः पूर्व-
पूर्ववर्णानुभवासहितसंस्कारसहितस्य चरमवर्णस्य वाच-
कत्वन्तु सम्भावितमपि दिनान्तरीयतादृशसंस्कारा-
नादाय वर्तमानचरमवर्णमात्रानुभवेन अर्थावगत्यापत्त्या
निरासितम् । अन्यवर्णपर्यन्तानामनुभवानन्तरं समुदा-
यानां संस्कारोदयकल्पनया पुनः समुदितवर्णानां अर-
णात्मकज्ञानतोऽर्थावगतिरित्यपि न सङ्गतं जाराराजे-
त्यादावविशेषेण तत्तद्वर्णसंस्कारसङ्गावादुभयवैकल्येण
रूपपत्तेः । अतोऽवश्यं वर्णातिरिक्तोऽन्यवर्णानुभवव्यङ्ग्यः
स्फोटनामा शब्दः स्वीकार्यः स्फुटति प्रकाशतेथोऽने-
नेति व्युत्पत्त्या च तस्य सार्थकनामता बोध्या समर्थित-
स्यैव एव पक्षः पातङ्गलभाष्ये व्यासचरणैः “तदेतेषा-
मर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिप्रमाणं य एको
बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते तदेकं
पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रमवर्णं बौद्ध-
मन्त्यवर्णप्रत्ययोपस्थापितं प्रतीयते” इत्यन्तेन । अत्र
चानेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षयैकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि दृष्ट-
व्यम् । उक्तञ्च शब्दकौस्तुभे वोपदेवचरणैः “शक्यत्वं
इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् । औपाधिको वा

भेदोऽस्तु वक्त्राणां तारमन्दवदिति । तथा “शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च श्रुत्यदक् । येन वाक् व्यज्यते वक्ष्यव्यक्तिराकाश आत्मनः” इति सञ्जुषाधृतभागवतवचने स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मबिम्बतोक्त्या स्फोटरूप शब्दोऽर्थावात इत्यवगम्यम् । हरिवंशेऽपि “अक्षराणां सकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः” इति स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णाश्रयत्वमभिहितम् । एतन्मताभिप्रायेणैव “स्फोट इत्याहेति” शारीरकभाष्ये स्फोटव्युत्पादनम् “वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति” निराकरणत्वात् प्रवर्ष सङ्ख्यात् तन्मताभिप्रायेण । “न स्फोटः प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामिति” सांख्यसूत्रेऽपि स्फोटशब्दोऽनुपवर्षमताभिप्रायेणेति सर्वं सुस्पष्टम् । स च स्फोटो वर्णपटादिभेदेन अनेकविधो बाह्यलभ्यात् न प्रपञ्चतः । तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणात् चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः । तथा च वाक्यपदीये “स्फोटस्य सङ्घर्षे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिच्छते” इति । “स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते” इति च स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्ववर्जितः । तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य ततोपचारः । प्रतिपादितञ्च तथैव वाक्यपदीये “स्फोटाभिव्यक्तकालस्य ध्वनिकाः कालुपातिनः । स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्थेऽप्युच्यते” । शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिव्यक्तकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादधीहेतुरूपच्यते इति तदर्थः । एवञ्च विनास्मितोच्चारणस्य तत्तद्गुणानां तद्गोपजनितसंस्काराणां वा बहुलणपर्यन्तस्यावित्वकल्पनमपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तप्रनन्तरं जायमानेन वैकृतन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने साधवमित्यपि दृश्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्तप्रनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्यावित्वदग्नेन व्यक्तापि तथाकल्पनौचित्यात् । अतएव च महाभाष्ये “एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः” इत्यादिनाऽभिव्यक्तप्रकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभिहितञ्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि भानम् यथा “ध्वनिः स्फोटस्य शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लज्जते । खलो महांस केषाञ्चित् स्वयं नैव स्वभावतः” इति न स्वभावतस्तदुपेय स्फोटो लज्जत इत्यर्थः । ध्वनिविकारे

च वायुसंयोगविकेपस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्यावित्वे विनिश्चितत्वमस्य कालस्यावित्वे दृग्त्वमिति विवेकः । एवं बहुविधेषु स्फोटेषु वक्ष्यमस्फोटस्यैव सिद्धान्ते निष्कृततया तस्यैव बोधकत्वं तद्वृत्तकपदानान्तु पदमध्यवर्तिवर्णवत् निरर्थकत्वं विशिष्टार्थगोतनायैव तेषां प्रयोगान् । तथा च “ब्रह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्रह्मणकम्बले । देवदत्तादयोवाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इति । “पदे न वर्णा विद्वान्ते वर्णध्वनयान न च । वाक्यात् पदानामख्यन्तं प्रविवेको न कश्चेति” च वाक्यपदीये पदादिसङ्गाव दंशयति । तथा “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्वं तिष्ठतीति मतस्थितिरिति” हरिकारिकायां सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धिरिति प्रतिपादितम् ।
• ब्रणभेदे च (फाड़) राजनि ।

स्फोटक पु० स्फुट-खुल् । (फाड़) ब्रणभेदे हेमच० शिदारके च ।

स्फोटन न० स्फुट-ल्युट् । १ विदारणे २ विकासने च भरतः स्फोटनी स्त्रा स्फुट्यतेऽनया स्फुट-ल्युट् ङीप् । मणि-वधनकरणे यन्त्रभेदे (भोसरी) द्विरूपकोः ।

स्फोटवीजक पु० स्फोटस्य ब्रणभेदस्य वीजम् ततः स्वार्थं क । भङ्गातके राजनि । तत्फलनियंदांशयोगात् ब्रणोत्पत्तिकर्कसिद्धा ।

स्फोटायन पु० स्फोट एवायनं अर्थबोधकतयाश्रयणं यस्य । अर्थबोधकत्वेन स्फोटभ्युपगमनरि वैयाकरणे सुनिभेदे “अयम् स्फोटायनस्य” पाणिनि । [त्रिका० ।

स्फोटिका स्त्रा स्फुट-खुल् टाप् अत इत्त्वम् । चापविकारां सफा न स्फुट-य-य-णि० खड्गाकारे यज्ञार्थं काष्ठभेदे ति० त०

स्फोटाश्लिष्टेज्याधिकरण न० अधिकरणभेदे ति० त०

“स्फोटाश्लिष्टेज्याधिकरणञ्च स्फोटास्य खड्गाकारकाष्ठस्य भक्त्याश्लेषनिमित्तकज्यायामिष्टत्वेन प्रकृतवद्भित्तिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालीनं हवनीयदेवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते आभाविभक्त्यैषरूपनिमित्तकं शयेन प्रधाननिधिकारिणाऽङ्गानधिकारात्तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नावाहनामुद्धानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैयत्यादितोज्याया आवाहनं विनैवाहुद्धानम्”

सम अय्य० खि-ड । १ अतीतं २ पादपूरणे च अमरः ।

समय पु० खि-अच् । १ गर्व २ अद्भुतरसस्याविभावे च मेदि० ।

स्मर पु० स्मरति प्रियमनेन स्मृ-करणे अण् । १ कामदेवे
अमरः । भावे अण् । २ स्मरणे । [लिका०]

स्मरकूपक पु० स्मरस्य कूप इव कायति कै-क । कामदेवे
स्मरगृह न० स्मरस्य गृहमिव । १ स्त्रीचङ्गभेदे भगे जटा०
स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

स्मरचक्र पु० "धृत्वा वामकरेणोक्त्वा स्वपादयोपरिस्थितम् ।
दृष्ट्वा रमते कामी स्मरचक्रः प्रकीर्तितः" स्मरदापकात्
रतिवन्धभेदे ।

स्मरण न० स्मृ-ल्युट् । ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनसंस्कारजन्ये
चतुर्धाधकसङ्गकारेण जायमाने ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे
दृश्यम् । आध्याने हेमच० । २ चिन्तने जटा० । ३ व्यथा-
लङ्घनभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् ।
स्मरदशा स्त्री स्मरकृता दशा । कामिनां स्मरकृतासु अङ्गा-
मोष्ठवादिषु दशसु दशासु ।

"अङ्गुलमोष्ठव तापः पाण्डुता जगताऽरुचिः । अष्टतिः
स्मरदशा च तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः । स्मृतस्यति क्रमाज्-
ज्ञेया दश स्मरदशा इह असौष्ठवं मन्त्रापत्तिस्तापस्तु
विरहज्वरः । अरुचिर्वस्तुवैराग्य सर्वव्यारागिताऽष्टतिः ।
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता । तन्मय
तत्प्रकाशा हि बाह्याभ्यान्तरस्तथा । रसविच्छेदहेतु
त्वात् मरणं नैव वग्यते । वग्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं
स्याददूरतः" इति सा० द० ।

स्मरध्वज न० इत० । स्त्रीचङ्गे शब्दर० । २ वाद्ये पु० हेमच०
स्मरप्रिया स्त्री इत० । स्मरभाष्यायां रती जटा० ।

स्मरलेखनी स्त्री स्मरस्य लेखनीव । स्मरेण कामोद्दीपके
धारकावधौ शब्दर० । [याम् राजनि० ।

स्मरवीथिका स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात् । वेश्या-
स्मरवृद्धि पु० स्मरस्य वृद्धिस्त्वात् । १ कामवृद्धिक्रमे राजनि०
इत० । २ कामवृद्धौ स्त्री । [शब्दर० ।

स्मरस्तम्भ पु० स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव । उपस्थे
स्मरस्यर्थे पु० स्मरः स्यो यञ् । गर्दभे लिका० ।

स्मरहर पु० स्मर हरति नाशयति हृ-अच् । १ महादेवे
अमरः । स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र ।

स्मराङ्गुश पु० स्मर तत्कार्येऽङ्गुश इव उत्तेजकत्वात् । मन्त्रे
शब्दर० नखावातेन हि स्त्रियां स्मरोद्दीपनं प्रसिद्धम् ।

स्मराङ्ग पु० स्मरप्रिय आङ्गः । राजाङ्गे राजनि० ।

स्मराक्षय पु० स्मरोद्दीपक आक्षय इव । क्षायायाम् लिका०
कामिनां मत्स्ये हि स्मरोद्दीपनात्क्षयाक्षयत्वम् ।

स्मार्त्तं लि० स्मृतौ विहितः, स्मृतिं वेत्यधीते वा अण् ।
१ स्मृतिविहितं दानादौ "व्यक्त्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्" इति

"स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः । २ स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च
स्मि स्मि अनादरे सक० विस्मये अक० च० आ० सेट् । स्मापयते
अमिष्ठापत । अयं शोपदेश एव । अन्त्यतो विस्मये स्माय-
यतीत्येव । अयं स्वादिशणं अमिष्ट् स्मायते अस्मैष्ट
संज्ञये शोपदेशत्वात् पत्वम् । [ति अस्मिस्मिष्टत् त

स्मिष्ट अनादरे सक० स्मैष्टे अक० च० उभ० सेट् । स्मैटयति ।

स्मित न० स्मि-भावे क्त । १ ईषडाख्ये अमरः "सखं विकशित-
स्मितम्" मालतीमाधवम् । कर्त्तारि क्त । २ विकशिते
ईषडाख्यान्ये च लि० ।

स्मील नमेष्ट्ये स्वा० पर० सक० सेट् । स्मीनति अस्मीलीत् ।

स्मृ स्मरणे स्वा० प० अनिट् । स्मरत अस्मार्णीत मस्मारस्म-
सूषति । अशोपदेशत्वात् न पत्वम् एतद्व्योगे कर्माणि प्रधी ।
अयमौतुक्ये सक० चटा० स्मरयति ।

स्मृत लि० स्मृ-क्त । १ कृतस्मरण २ स्मृतिविषये च ।

स्मृति स्त्री स्मृ-क्तिन् । अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसङ्गकारेण
संस्काराधीने ज्ञानभेदे । स्मर्यते वेदवर्माऽनेन करणे
क्तिन् । २ धर्मशास्त्रशास्त्रे वेदाध्यानुभवजन्ये वेदाध्यानु-
वादकं सुनिप्रणीते वाक्यरूपे शास्त्रे । "वेदाऽस्मिन्लो
धर्ममूलं स्मृतश्रौते च तद्विदाम्" मनुः ।

ज्ञानभेदस्मृतिरूपसङ्गणादिकं पात० स्मृ० भा० विवरणे-
पूक्तम् उक्तं यथा ।

"अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः" स्मृ० । "किं प्रत्य-
यस्य चित्तं स्मरति । आहोस्मिन् विषयस्येति । आहो-
परक्तः प्रत्ययो आहोमहृषोभयाकारनिर्भासः तथा-
जातीयकं संस्कारस्मरमते स संस्कारः स्वयङ्गकाङ्क्षनं
तदाकारस्य आहोमहृषोभयात्मिकां स्मृतिजनयति ।
तत्र महृषाकारपूर्वा बुद्धिः आहोकारपूर्वा स्मृतिः । सा
च द्वयी, भावितस्मृतेषां चाभावितस्मृतेषां च स्मरे भावि-
तस्मृतेषां जाप्यत्वमये त्वभावितस्मृतेष्वेति । सयोः
स्मृतयः प्रमाणाविषयव्यतिकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात्
प्रभवन्ति" भा० । "अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः
प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसम्प्रमोषः अस्ते यः सा
स्मृतिः संस्कारजातजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारका-
रणानुभावभासितो विषय आस्मीयकटाधिकविषयपरि-
पहस्तु सम्प्रमोषः स्तेयः कस्यान सादृश्यात् । सुष-
कोय इत्यस्मात् सम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः । पण्डितं भवति ।

सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाधिगमयन्ति, स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमन्यादामतिक्रामति तद्विषया तदूनविषया वा न तु तदधिकविषया सोऽयं कृत्यन्तरादिशेषः स्मृतेरिति । विस्मृतिरिति किंप्रत्ययस्येति याज्ञप्रवणत्वात् अनुभवस्य स्मृत्यनुभवात्तज्जः संस्कारो याज्ञमेव स्मारयतीति । प्रतिभासयति अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति । विस्मृतिप्रोपपत्तिरभय-स्मरणमवधारयति याज्ञप्रवणतया याज्ञोपरक्तः परमाधत्तस्य याज्ञग्रहणे एव उभयं तयोराकारं स्वरूपं निर्भासयति प्रकाशयति । स्वयञ्जकं कारणमञ्जनमाकारो यस्य स तथोक्तः । स्मरणकारणकार इत्यर्थः । व्यञ्जक-सद्वोधकं तेनाञ्जनं फनाभिसुखीकरणं यस्येति वेत्यर्थः । ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः साक्यं कस्तर्हि भेद इत्यत आह तत्र ग्रहणेति । ग्रहण-सुपादानं न च गृहीतस्योपदानं सम्भवति तदनेनानधिगतबोधनं बुद्धेरित्युक्तं ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता विकल्पितश्चायम् अभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति याज्ञाकारः पूर्वः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता, इदमेव च याज्ञाकारस्य याज्ञस्य पूर्वत्वं यदन्त्यन्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य तदनेन वृत्त्यन्तरविषयीकृत-गोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति सोऽयसम्यगेष इति । ननु अस्ति स्मृतेरपि सम्यगेषः दर्शयति हि पितृप्रादेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्थानानुभूतचरदेशकालान्तरसम्बन्धं स्मरे इत्यत आह सा च ह्यतीति भावितः कल्पितः स्मरन्व्योयया सा तथोक्ता । अभावितोऽकल्पितः पारमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतिरपि तु विपर्ययस्तत्त्वज्ञानोपपत्तत्वात् स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमेवेति भावः । कस्मात् पुनरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह । सर्वाः स्मृतय इति अनुभवप्राप्तिपूर्वा वृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृतो-नामन्ते निवेश इत्यर्थः ।

धर्मशस्त्रगङ्गे स्मृतिभेदादिकं १८६१ पृ० दृश्यम् ।

स्मृतिहेतुः पु० इत० । १ संस्कारे वासनारूपे गुणभेदे जटा० । स्मिर त्रि० स्मि-रन् । १ विकशिते हेमच० २ ईषडास्यान्विते च संक्षिप्तं "महाजनः स्मिरस्यो मविष्यति" कुमारः ।

स्यद पु० स्यन्द-वज्रयं क । वेगे अमरः ।

स्यन्द स्रवणे स्वा० व्या० लुङि, लटि, लङि च उभ० अक० ऊदित् वेट् । स्यन्दते लुङित् अस्यदत् अस्यन्दिष्ट अस्यल । अधोपदेशत्वेऽपि विधिवन्निष्पन्दते इत्यादौ पत्वम् ।

स्यन्द पु० स्यन्द-भावे घञ् । द्रवद्रव्यक्षरणे प्रचरे ।

स्यन्दन न० स्यन्द-भावे ल्युट् । १ क्षरणे । "स्यन्दनञ्च सन्नि-कष्टदेशस्य द्रवद्रव्यस्य च संयोगानुक्कूलो व्यापारः गमन-त्वव्याप्यजातिभेदो वा "अमणं रेचनं स्यन्दनोर्ज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमव्यक्तं गमनादेव लभ्यते" भाषा० । कर्त्तरि ल्यु । २ जले न० । ३ श्रे मेदि० । ४ तिनिसृष्टे च पु० अमरः ।

स्यन्दनद्रुम पु० कर्म० । तिनिसृष्टे शब्दर० ।

स्यन्दनारोह पु० स्यन्दनमारोहति युद्धार्थम्, आ+रुह अण् । रथारोहेण योद्धारि अमरः । [लालायां स्त्री अमरः ।

स्यन्दनि पु० स्यन्द-अनि । तिनिसृष्टे रत्नमा० डीप् ।

स्यन्दिन् त्रि० स्यन्द+णिनि । १ प्रक्षविणि । २ लालायां स्त्री अमरः डीप् ।

स्यन्न त्रि० स्यन्द-क्त । स्मृते जलादौ अमरः ।

स्यन्नवीण त्रि० स्यन्ना वीणा यत् । स्मृते हेमच० ।

स्यम ध्वनने स्वा० पर० अक० सेट् क्ता वेट् फणादि० । स्य-मति अस्यभीत् स्येमतु सस्मृतः ।

स्यम वितर्के चु० उ० सक० सेट् । स्मामयति ते असिस्मत् त ।

स्यम ध्वाने खद० चु० उभ० सक० सेट् । स्मामयति असिस्म-मत् त ।

स्यमन्तक पु० स्यम-भक्त्यं संज्ञायां कन् । १ श्रीकण्ठस्य हस्तस्य मणिभेदे हेमच० । २ वज्रभेदे पु० मेदि० । ३ स्मृत्यदत्ते सत्ताजितो मणिभेदे तत्कथा भाग० १० ५६ अ० ।

"आसीत् सत्ताजितः सूर्योभक्तस्य परमः सखा । पीत-कस्यै मणिं पादात् स च तप्तः स्यमन्तकम्" इति । "दिने दिने स्वर्गभारान्तो स स्मृजति प्रभो । दुर्भिक्षमार्थ-रिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽप्युभाः । न सन्ति सायिनस्तत्र यत्नास्तोऽभ्यर्चितो मणिः" एतदुपाख्यानं स्यमन्तकोपाख्यानं तच्च सौरभाट्टचतुर्थीचन्द्रदर्शने आब्राम्" तित० रघु० ।

स्यमीका स्त्री स्यम-ईकक् । १ बल्मीके शकाले इमेवे च पु० ४ नीलोपधौ स्त्री मेदि० ।

स्यूत त्रि० सिव-कर्मणि क्त । १ सूच्यादिना पथिते वस्त्रादौ अमरः । सूत्ररचितपात्रे (धोकडी) पु० अमरः । पृष्ठो-ओत् । स्रोतोऽप्यत्र भरतः ।

स्यूति स्त्री सिव-भावे क्तिन् । सूच्यादिना वस्त्रादिसीधने ।

स्यून पु० सिव-नक् । १ सूच्ये २ किरणे मेदि० । ३ सूच्यादि-स्यूतखण्डवस्त्रनिर्मिते पदार्थे (धुकडी) च शब्दर० ।

स्यूम न० सिव-मक् । १ जले २ किरणे संक्षिप्तं किरणे पु० उणा०

स्त्रीन पु० स्त्रुन+प्रपो० । १धौतकटे (धुक्डी) अमरटी० भरतः
 २ स्र्ये ३ करणे मेदि० । ४ सुखे निघण्टुः । ५ सुखकरे
 ति० "स्त्रीना पृथिवी नोभवान्द्वरा" यजु० ३५ अ० २ ।
 संसन न० स्तृस-णिच्-ल्युट् । ऊर्द्धगतस्याधोनयने पतने
 युच् । स्तंसनाप्यत्र स्त्री । [२पीलुवृत्ते पु० अमरः ।
 स्तंसिन् ति० स्तृस-णिनि । १अधःपतनशीले स्त्रियां ङीप्
 स्तंसिफल पु० स्तंसि फलमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दमा० ।
 स्तक गतो भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । स्तङ्कते अस्तङ्कित
 स्तवत् ति० स्तक् माल्यमन्त्रस्य मत्तप मस्य वः कुत्वम् ।
 माल्यवति । विनि । स्तग्वीत्यप्यत्र । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।
 स्तज् स्त्री स्तज्यते स्तज-क्तिन् नि० माल्ये अमरः ।
 स्तज्वा स्त्री स्तज-वा नेत्त्वम् नि० । १प्रजापतौ २तन्तुसंवाते
 ३रज्ज्वाञ्च संज्ञिप्रसारः ।
 स्तन्स पतने भ्वा० आत्म० लुङि ङ० अक० सेट् इदित् क्ता
 वेट् । स्तंसते इदित् अस्तसत् अस्तंसिष्ट । "नास्तसत्
 करिणां प्रैवम्" रघुः । [सते अस्तंसिष्ट ।
 स्तन्स प्रसादे भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् क्ता वेट् । स्तं-
 स्तम्भ विश्वासे भ्वा० आत्म० लृटि ङ० सक० सेट् इदित्
 क्ता वेट् । स्तम्भते अस्तम्भत् अस्तम्भिष्ट ।
 स्त(स्त्रा)व पु० स्तु-अप् वज् वा । १चरणे अमरः । कर्त्तरि
 अच् । २निर्भरे हेमच० । [भावे ल्युट् । ३चरणे ।
 स्तवण न० स्तु-ल्यु । १मूतजले राजनि० २घर्मे च शब्दर०
 स्तवन्नर्भा स्त्री स्तवन् गर्भो यस्यः । १दैववशात् पतितगर्भायां
 गवि अमरः । २तथाभूत स्त्रियाञ्च ।
 स्तवद्रुक् पु० स्तवन् रुद्रो यत् । पण्यपन्थौ (हृडे) हारा० ।
 स्तवन्ती स्त्री स्तु-भिक्ष् ङीप् । १नद्याम् अमरः । २श्लोषधि-
 भेदे ३गुल्मस्थाने च मेदि० । शब्द । स्तवविशिष्टे ति० ।
 स्त्रियां ङीप् ।
 स्तवा स्त्री स्तु-अच् । १मूर्वायाम् रायसुक्तु० २चरणयुते ति०
 स्तष्टृ पु० स्तज-हृच् नित्यम् । १जगत्कर्त्तरि चतुर्थ्ये अमरः
 २शिवे हला० । ३सर्जनकर्त्तरि ति० स्त्रियां ङीप् ।
 स्तस्त ति० स्तृस-क्त । च्युते पतिते अमरः ।
 स्तस्तर पु० स्तृस-तरच् क्तिञ् । आसने शु० त० रघु० ।
 स्ताक् अव्य० स्तु-ङाङ् । त्वरिते द्रागित्यर्थे अमरः ।
 स्तावक न० स्तावयति स्तु-णिच्-ण्वुल् । १सरिचे शब्दच०
 २निःस्तावके ति० । [अस्मिन्नीत् ।
 स्त्रिभ हिंसे भ्वा० प० सक० सेट् इदित् क्ता वेट् । स्त्रिभति
 स्त्रिभ हिंसे भ्वा० प० सक० सेट् इदित् क्ता वेट् । स्त्रेभति अस्त्रेभीत् ।

स्त्रिव शोभे अक० दिवा० प० गतो सक० सेट् इदित् क्ता वेट् ।
 स्त्रीयते अस्त्रीवीत् । [स्तुवत् ।
 सु गतो सक० चरणे अक० भ्वा० प० अनिट् । सुवति अस्तु-
 सुगदार स्तुचे यज्ञपात्राय दारु यस्य । विकङ्कतवृक्षे जटा० ।
 सुघ्न पु० १देशभेदे । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा०
 ङीप् । २सर्जिकाकारे स्त्री हेमच० ।
 सुच्चा स्त्री स्तु-क्तिप् चिट् च वा टाप् । वटपत्राकृतौ विक
 ङ्कतकाष्ठजे वङ्कनात्वे यज्ञपात्रभेदे शब्दच० । [स्त्री शब्दच०
 सुत ति० स्तु-क्त । १चरिते जलादौ २गते च । ३हिङ्गुपत्रां
 सुष पु० स्त्री० स्तु-क । १खदिरकाष्ठभवे हस्तमते यज्ञपात्रभेदे
 यज्ञपात्रशब्दे दृश्यम् । २सक्तक्याम् ३मूर्वायाञ्च स्त्री मेदि०
 सुवावृच पु० स्तवायाः साधनं वृचः । विकङ्कतवृक्षे (वङ्कचि)
 अमरः ।
 सू स्त्री स्तु-क्तिप् नि० । १यज्ञपात्रभेदे २निर्भरे च हेमच० ।
 स्त्री विकृतौ-भ्वा० पर० अक० अनिट् । स्तायति अस्तासीत् ।
 स्त्रीत न० स्तु-तन् । स्त्रीतसि दोगेन स्त्रीतोजलनिःसरणे भरतः
 स्त्रीतस् न० स्तु-तसि । १वेगेन स्त्रीतो जलनिःसरणे अमरः ।
 २स्त्रीतसि च ऊर्द्ध स्त्रीतोः । ३देहस्यच्छिद्रे च ।
 स्त्रीतईश पु० इत० । ससृष्टे हेमच० ।
 स्त्रीतस्तत् ति० स्त्रीतोऽस्त्यस्य मत्तप मस्य वः । १स्त्रीतोयुक्ते
 २नद्यां स्त्री अमरः ङीप् । [२स्त्रीतोयुक्ते ति० ।
 स्त्रीतस्त्रिनी स्त्रीतस्+अस्त्यर्थे विनि ङीप् । १नद्याम्
 स्त्रीतोऽञ्जन न० स्त्रीतसि यक्षनास्त्रीतो जलसञ्चलकसौवीरदेशे
 भवम् अञ्जनम् । सौवीरदेशजेऽञ्जने अमरः ।
 "वलभीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् । दृष्टे
 च गौरिकावर्णं श्रेष्ठं स्त्रीतोऽञ्जनञ्च तत्" राजनि० ।
 "स्त्रीतोऽञ्जनं तत्र श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टेः
 कण्डूमलहरं दाहकौदरजापहम् । अल्लो रूपावह-
 न्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मा-
 दञ्जनमाचरेत्" । "अञ्जनं यास्यन्नापि कापोताञ्जन-
 मित्यपि । तत्र स्त्रीतोऽञ्जनं कण्ठं सौवीरं श्वेतभीरि-
 तम् । स्त्रीतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम् ।
 स्त्रीतोऽञ्जनं भवेत् खाड्यं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् । कषायं
 लेखनं सिग्धं आहि च्छार्दिविषापहम् । सिद्धययासुहृत्-
 शीतं सेवनीयं सदा बुधैः । स्त्रीतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवी-
 रेऽपि मता बुधैः । किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्त्रीतो-
 ऽञ्जनं स्तुतम्" भावप्र० । [जटा०
 स्त्रीतोवहा स्त्री स्तृतसा वहति सरति वह्-अच् । नद्याम्

स्व न० स्व-उ। १धने अमरः। २आत्मनि श्रुतातो च पु०
अमरः। ३आत्मीये लि०। आत्मनि आत्मीये चार्थेऽस्य
वर्तमानता।

स्वकाम्यन् पु० स्वनेव पराप्रयुज्यमान एव काम्यते कपि-
युक्। वायो शब्दर०। [सदा] गीता
स्वकर्मन् न० स्वस्य कर्म। स्वकर्णोचिते कथ्ये “स्वकर्मनिरतः
स्वकीय लि० स्वसेदस्य कृत् कृत् च। आत्मीये। अत्र नित्य
मेव कृत्, अकृत् युक्तप्रयोगस्तु अपाणिनीयः।

स्वग सपथे स्वा० पु० सक० सेट् इति। स्वर्गात् अष्टमीत।
स्वगत लि० स्वस्मिन् मनसि आत्मनि वा गतम् गम-क्त।
१मनोगते २आत्मगते च। नाटकाभिनये प्रतिपाद्यपुरुषा
त्राय्ये रङ्गभूमिस्थसामाजिकजनश्रवणश्रोत्र्यो वाक्ये
न०। “अत्राय्यं” खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम् सा० द०।

स्वगुप्ता स्त्री स्वेनैव गुप्ता। १शुकशिव्याम् शब्दर०। २ख-
ज्जालुलतायाश्च राजनि०।

स्वष्टह पु० स्त्री० स्वगतं शब्दं यस्य। १कलिकारस्थने जटा०
इत०। २निजमन्दरे २निजराशौ च ज्यो०।

स्वच्छ लि० सुष्ठु अच्छः प्रा०। १यतिनिर्मले कालध्वरहिते
२सुक्तायां ३स्फटिके च पु० राजनि०। ४श्वेतदूर्वायाम्
स्त्री राजनि०। ५विमलोपरमे न० हूरोगविद्युते लि०
शब्दर०। ७एकं च। [अमरः।

स्वच्छन्द लि० स्वस्य छन्दोऽभिप्रायः स्वछन्दे यस्य। स्वाधीने
स्वच्छपत्न न० स्वच्छं पत्नं यस्य। अश्वके हेमच०।

स्वच्छमणि पु० कर्म०। स्फाटिके मणौ राजनि०।

स्वच्छबालुक न० स्वच्छा बालुकेव यत्। विमलोपरसे राजनि०

स्वज न० स्वभात् देहात् आत्मनो वा जायते। १रुधिरं मेदि०
२पुत्रे पु० ३कन्यायां स्त्री मेदि०। ५आत्मजाते लि०।

स्वजन पु० स्वस्यैव जनो जननमेकजुले यस्य। १ज्ञातो अमरः।
इत०। २आत्मसम्बन्धिनोके। [यति-ते अविच्छेदन्-त।

स्वठ गतो संस्कारेऽसंस्कारे च चु० उ० सक० सेट्। स्वठ-

स्वतन्त्र लि० स्वस्य तन्त्रं वशीकारः सृजत्ये यस्य। १स्वाधीने
अपराधीने अमरः। तत्त्वञ्च इतरव्यापारानधीनव्यापार-
वत्त्वम्। २कर्त्तरि च सहि सम्भविष्याहृतक्रियाकारकान-
रानधीनव्यापारवान् इति शाब्दिकाः “स्वतन्त्रः कर्त्ता”
पा० कर्त्तृशब्दे १७१६ पु० दृश्यम्।

स्वतम् अव्य० स्व+तविड्। आत्मतः इत्यर्थे।

स्वता स्त्री स्वस्य स्वकीयस्य भावः तच्च। स्वकीयत्वे “कामः
स्वतां पश्यति” शकुन्तला।

स्वतोप्राप्त्य न० स्वप्राप्तकसामप्रीत्याद्यो ज्ञानप्राप्ताख्ये वेदा-
न्तादिमतम् “प्राप्ताख्यं न स्वतोप्राप्त्यं संशयात्पुनरपत्तिः”
भाषा० उक्तेने तत् स्वतोप्राप्त्यमिति न्यायमतम्।

स्वत्व न० स्वस्य भावः त्व। द्रव्याणां यथेष्टव्यविक्रयादिक्रि-
याद्युपविनियोजके १धर्मभेदे २स्वाभावित्वे च, तच्च सम्बन्ध-
भेदेन द्रव्यगतमात्मगतञ्च। स्वत्वपदार्थस्तु दायभा०टोकायां
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण निरूपितो यथा-

“सुत्वञ्च यथेष्टविनियोगाहृत्येन शास्त्रबोधितत्वमिति
प्राप्त्यः। अतिरिक्तः पदार्थ इति शिरोमणिः। स्वानि-
त्वञ्च तन्निरूपकत्वं निरूपकतया तदेव वा तच्च द्रव्यगतं
गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः नीलं वा वृषस्य वृक्षे-
दित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिभाषिकनीलवृषोत्-
सर्गश्रुतेषु। वस्तुतस्तु आत्मसम्बन्धे स्वाभावित्वमतिरिक्तः
पदार्थः विक्रयदानादीनां तन्नाशकत्वे तद्वैतत्वे च सम्ब-
न्धभावभात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विप्र-
यतया ज्ञाततावत्। अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि
स्वत्वम् अन्यथा प्रतिभासं प्रतिवर्षं वा दीयत्वेन प्रति-
श्रुतस्य धान्यादिरूपस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्त्यनुप-
पत्तेरिति चूडामणिसम्मतोलीलावतोरहस्यसिद्धः समी-
चीनः पन्थाः।

तच्च स्वत्वं लौकिकमिति सिद्धा० व्यवस्थापितं यथा
“सुत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्य” स्वत्वसुत
प्रमाण्यान्तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्य-
मिति तावद्युक्तं गौतमवचनात्। “स्वामी ऋकथक्रयसं
विभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्रह्मणस्याधिकं लब्धं स्वत्व-
स्य विजितं निर्विष्टं वैश्वश्रुदयोरिति” प्रमाण्यान्तर-
गम्ये स्वत्वे नेदं वचनम्। तथा स्तेनातिदेशे मनुः
“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिपसेत ब्रह्माणो धनम्। या-
जनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” इत्यदत्तादायिनः
उक्ताशत् याजनादिकरणेन द्रव्यमर्जयतां दण्डविधान-
कतुपपन्नं स्वात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च।
लौकिकं चेत् स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न ब्रूवात्
अपहृदरेव स्वत्वादयान्यस्य स्वन्तेनापहृतमिति नाप-
हृत्यं स्वम्। एवं तर्हि तुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा
समन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्वात् तस्माच्छास्त्रैक-
समधिगम्यं स्वत्वमिति। अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ब्रह्मादिवत्। आह-
वनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध-

नत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्व
मस्त्वैव । नैतत् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण
पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमाना-
ग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादि
साधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न
भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च
प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टास्त्वव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो
दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किञ्च । नियतोपायकं
स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथा हि
लिप्यास्तत्वे हतीयवर्णके द्रव्यानिनियमानां क्रत्वर्थत्वे
स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वलौकिकत्वादिति पूर्वपक्षा-
सम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिपत्तादिना स्वत्वसाधनत्वं
लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा । ननु द्रव्या-
र्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संभव-
तीति । प्रलपितमिदञ्चेनापि अर्जनं स्वत्वं नापादय-
तीति विप्रतिसिद्धमिति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य
लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नि-
यमातिक्रमः पुरुषस्य न कतोरिति । अस्य चार्थः एवं
विद्यते । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा
नियमाजितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः । नियमातिक्रमा-
जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमाति-
क्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थ-
त्वात्तदतिक्रमेणाजितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति ।
पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्रमाजित-
स्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्धिभावात्
न चेतावता चोर्थादप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम्
लोकै तत्र स्वत्वप्रसिद्धभावादु व्यवहारविवंदाच्च ।
एवं प्रतिपत्ताद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य
प्रतिपत्तादय उपायाः । अतियस्य विजितादय उपाया
वैयस्य कथादयः शूद्रस्य शूश्रूषादय इत्यदृष्टार्था नि-
यमाः । ऋकथ-दयस्तु सर्वसाधारणाः “स्वामी ऋकथ-
क्रयसंविभागपरिच्छादधिगमेजित्युक्ताः । वत्साप्रति-
बन्धा दायो रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः संविभागः स
प्रतिबन्धो दायः । परिपञ्चोऽनन्यपूर्वस्य जलव्यवकाशः
स्वाकारः । अधिगमो निध्यादिः प्राप्तिः । एतेषु निमि-
सेषु सर्वेषु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी ।
ब्राह्मणस्याधिकं कथमिति ब्राह्मणस्य प्रतिपत्तादिना-
यत्कञ्च तदधिकमसाधारणम् । अतियस्य विजितमित्य

त्राधिकमित्यनुवर्तते अतियस्य विजयदण्डादिकञ्चनसा-
धारणम् । निर्विदं वैयस्यशूद्रयोरिति । अत्राप्यधिन-
मित्यनुवर्तते वैयस्य कृषिगोरक्षादिकञ्च निर्विदं तद-
साधारणं शूद्रस्य द्विजशूश्रूषादिना अतिरूपेण यत्कञ्च
तदसाधारणमेवमनुजोमजानां प्रतिबोमजानं च लोक-
प्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तम् “सूतानामश्च-
सारथ्यम्” इत्यादि तत्तत् सर्वं निर्विदं शब्दे नोच्यते सर्वथापि
अतिरूपत्वात् “निर्विदो अतिभोगयोरिति” त्रिकाश्वी-
श्वरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् । यदपि पत्नी-
दुहितरश्चेत्यादिकरणम् । तत्रापि कामिसवन्वितया
वज्रपुं दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे
व्यामोहनित्यर्थं श्वरणासिद्धिं सर्वमनवद्यम् ।
तच्च स्वत्वं जन्मनेवेति मितान्तरादयः । पित्रादिपरणा-
दिनेवेति दायभागादयः । तत्रापि सत्तदायद्रव्ये स्वत्वमिति
मितान्तरादयः । प्रदेशभेदे इति दायभागादयः । तत्तद्-
ग्रन्थे विस्तरौ दृश्यः । [सुबु सुदनम् । सुबुमण्ये हेमच०
सुदन न० सुद-भावे लघुट् । १ साखादे २ जेहने च राजनि०
स्वधर्म पु० स्वस्य वेदादिर्विहितो धर्मः । स्वानुरूपे वेदाद्युक्ते
साचारादिधर्मः । “यो यस्य विहितो धर्मः स तज्ज्ञातिः
प्रकीर्तितः । तस्मात् स्वधर्मं कुर्याच्च द्विजो नित्यमना-
पदि” नरसिंहपु० । “अथान् स्वधर्मं विद्युणः पर-
धर्मात् स्वतुष्टितात् । स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो
भयावहः” गीता ।

स्वधा अथ० स्वद-स्या पुषो० दस्य धः । १ पित्रदेवोद्देशेन
हविस्त्यागे अमरः । स्वेन धयति धे-क स्यात् । २ माह-
कामेदे स्त्रा “नमःसुधाये स्वाहाये” इति पितृगाथा ।
“निपातसुधायोगे त्यागोद्देश्यपदात् चतुर्थी पितृभ्यः स्वधे-
त्यादौ पितृगृहेश्वरकल्याण इति बोधः । तदर्थं च विषयतया
अज्ञ दायव्ययी तस्य निपातत्वेन तदर्थस्य भेदान्वयस्य व्युत्-
पत्तिसिद्धत्वात् । इदमज्ञं पित्रे स्वधेत्यादौ पितृगृहेश्वर-
त्यागविषय इदमज्ञमित्यादि बोधः । माहभेदस्वधा च दन्व-
कन्य । ब्रह्मणो मानसी कन्या च पितृपत्नी । तज्ज्ञानोच्चारणे
पित्रादिश्राद्धकरणरूपोऽस्वावरो ब्रह्मणा दत्तः । “ब्रह्मा च
मानसी कन्यां सृष्ट्वा तां मनोहराम्” “स्वधामिधानां
सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम्” “पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा
तदभ्यस्तुष्टिर्पिणीम् । ब्राह्मणानामुपदेशं चकार लोक-
नायकः । स्वधानं मन्त्रसुधार्यं पितृभ्यो देहि चेति च ।
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा” ब्रह्मवै० प्र०

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम् ।

स्वधाप्रिय पु० स्वधाश्रिनां प्रियः शाक० । १ लघुणतिले शब्दर०
स्वधोपलक्षितश्चाङ्गादिप्रिये पितादौ च । स्वधा प्रिया
यस्य । १ पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम् । [गणे २ देवे च
स्वधाभुज् स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्तिप् । १ पितृ-
स्वधितीति स्त्री स्वेन धीयते धा-क्तिच् वा ङीप् । कुठारे
परश्वधे कसरः पृषो० । स्वधितिरप्यत्र ।

स्वन शब्दे स्वा० पर० अक० सेट् । स्वनति अस्वनीत् अस्वा-
नीत् । फणा० स्वेनतुः सस्वनतुः । अयं भूषणे वा घटा०
(स्वा)स्वनयति । [स्वनत्-त ।

स्वन ध्वाने अद० चु० उभ० अक० सेट् । स्वनयति-ते अस्-
स्वन पु० स्वन+अप् । शब्दे कसरः ।

स्वनि पु० स्वन+इन् । शब्दे हेमच० ।

स्वनित त्रि० स्वन-कर्त्तरि-क्त । १ शब्दिते कसरः । भावे
क्त । २ शब्दे श्मेघगर्जिते च न० हेमच० ।

स्वनिताह्वय पु० स्वनिताह्वयते आ+ह्वे श । तण्डुलीय-
शाके राजनि० । [स्त्रियां ङीप् ।

स्वनोत्साह पुं स्त्री० स्वने उत्साहो यस्य । गण्डके शब्दर०
स्वपन न० स्वप-ल्युट् । १ शयने २ निद्रायाञ्च शब्दर० ।

स्वपिण्डा स्त्री स्वेनैव पिण्डः पिण्डाकारोऽस्यस्याः अच् ।
पिण्डस्वर्ज्याम् राजनि० ।

स्वप्न पु० स्वप-भावे नन् । १ निद्रायाम् कसरः २ शयने श्मान-
सिक्ताभेदे ५ दर्शने च मेदि० आर्धे न० । स्वप्नदृष्टपदा-
र्थस्य सायामातृत्वं शा० सू० भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा
“सन्ध्ये सृष्टिराह हि” सू० ।

“अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यासुदाहृत्य जीवस्य संसा-
रगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रप-
ञ्च्यते । इदमात्मनन्ति “स यत्र प्रस्रपिति” इत्युपक्रमस्य
“न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान्
रथयोगान् पथः सृजते” इत्यादि । तत्र संशयः किं
प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्त्रिन्माया-
मयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । सन्ध्ये सृष्टिरिति ।
सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् “सन्ध्यं
तृतीयं स्वप्नस्थानम्” इति । इदोलोकास्थानयोः प्रबोध
सम्बन्धदृष्टानयोर्वा सन्ध्यो भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये
स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः, यतः
प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह “अथ रथान् रथयोगान्

पथः सृजते” इत्यादि । स हि कर्त्तृति चोपसंहारादेव-
सेवावगम्यते” भा० । “निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च” । सू० “अपि
चैके शास्त्रिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मा-
तारमात्मानमात्मनन्ति “य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं
कामं पुरुषो निर्मिमाणाः” इति । पुत्रादयश्च तत्र
कामा अभिप्रेयन्ते कास्यन् इति । ननु काम-
शब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, “शतायुषः पुत्र-
यौत्तान् दृणीष्व” इति प्रकृत्य “अन्ते कामानान्त्वा
कामभाजं करोमि” इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु काम-
शब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राप्तं चेन्न निर्मातारं प्रकरण-
वाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राप्तस्य हीदं प्रकरणम् “अ-
न्यत्र धर्मादन्यत्रापिमां” इत्यादि । तद्विषय एव च
वाक्यशेषोऽपि-“तदेव शुक्रं तद्वज्रं तदेवासृतसृज्यते ।
तस्मिंस्तोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन” । इति
प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जाग-
रिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च
श्रुतिः “अथो खल्लाङ्गजां गरितदेश एवास्त्रैष इति यानि
ह्येव जाप्यत् पश्यति तानि कुशुभः” इति स्वप्नजागरितयोः
समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये
सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह । “सायामातृन्तु कात्स्न्ये-
नानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्” सू० । “तुशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति ।
नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति ।
सायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थतोऽप्यस्ति । कुतः
कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कात्स्न्येन
परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र
कात्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न
हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि आबाधश्च
स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संहते
देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत्, बहि-
र्देहात् स्वप्नं द्रव्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्श-
यति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं “बहिर्कुलायाद-
सृतश्चरित्वा स ईयते असृतो यत्र कामम्” इति ।
स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तो सामञ्जस्य-
सम्भवीतेति । नेत्युच्यते, न हि स्वप्नस्य जन्तोः क्षण-
मात्रेण योजनशतान्नरितं देशं पथ्येत् विपथ्येत्तच्च ततः
सामर्थ्यं सम्भव्यते । क्वचित् प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं
श्रावयति “कुरुष्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिभूतः
स्वप्ने पञ्चात्मानमिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्च” इति । देहा-

चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्यते तानसाधभिगत इति
 कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तर-
 मनुमानो मन्यते तस्यै पाशंस्थाः शयनदेश एव
 पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यन्ति
 न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जा-
 ग्रहस्तुभूतमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिः “अन्तरेव
 देहे स्वप्ने स यत्नैतत् स्वप्नयाचरति” इत्युपक्रम्य “स्ने-
 शरीरे यथाकाशं परिवर्त्तते” इति । अतश्च श्रुत्युपपत्ति-
 विरोधादुच्यतेः कुलायश्रुतिगौणो व्याख्यातव्या वहिरिव
 कुलायादन्तश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न
 तेन प्रयोजनं करोति स वहिरिव शरीराद्भवति इति ।
 स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवप्युप-
 गन्तव्यः, कालविवर्थादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां
 सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा सङ्कर्तमात्रप्रवर्त्तिनि
 स्वप्ने कदाचिद् वङ्गन् वर्षेपूगानतिवाहयति । निमि-
 त्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्यते कर्मणे बोधितानि विद्यन्ते,
 करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि
 सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण
 सामर्थ्यं दाक्ये वा । बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्ने-
 स्मृताः प्रबोधे, स्वप्ने एव चैते सुखभवाधा भवन्ति
 व्याद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदा-
 चित् स्वप्ने निर्वर्त्तितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्यो-
 ऽयमिति वा निर्वर्त्तितः क्षणेन वृद्धः । स्पष्टाभावं
 रथादीनां स्वप्ने आश्रयति शास्त्रम् “न तत्र रथा न
 रथयोगा न पत्न्यान् भवन्ति” इत्यादि । तस्मान्माया-
 मात्रं स्वप्नदर्शनम् भा० । “सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च
 तद्दृष्टः” सू० । “मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने
 परमार्थगम्य इति, नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्ने
 भवति भविष्यतोः साध्यसाधुनोः । तथा हि श्रूयते
 “यदा कर्मसु काम्येषु क्षियं स्वप्नेषु पश्यति । सन्निहितं
 तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने” इति । तथा
 “पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति” इत्येव-
 मादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति आश्रयति ।
 व्याचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः “कुञ्जरारोहणादीनि
 स्वप्ने धन्यानि स्वरयानादीन्यधन्यानि” इति । मन्त्रदेवता-
 द्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सव्यर्थगन्त्रिनो भव-
 न्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः
 सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्वीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्य-

मानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य साया-
 मात्रत्वम् । यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्या-
 ख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीतुद्वहतीति निमित्तमात्र-
 त्वादेवस्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीतुद्वहति,
 एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् दृष्टवते स हि
 कर्त्तैति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् दृ-
 ष्जति । निमित्तत्वत्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्ता-
 सदर्थनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वे-
 नेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगा-
 दादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिर्दं द्रष्टु-
 र्द्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्ने उपन्यस्तः, तत्र यदि
 रथादिस्मृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिर्दं न नि-
 र्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिस्मृष्टि-
 वचनं भाक्तमिति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणाश्रयणं
 व्याख्यातम् । यदप्युक्तम् “प्राज्ञमेनं निर्माता समासनन्ति”
 इति, तदप्यस्य श्रुत्यन्तरे स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय
 स्वेन भाषा स्वेन ज्योतिर्मा प्रक्षपिति” इति जीवव्यापार-
 श्रवणात् । इहापि च “य एष सुप्तेषु जागर्त्ति” इति
 प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्गीर्त्यते,
 तस्य तु वाक्यग्रेण “तदेव शुक्लन्दुष्करोति” जीवभावं
 व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, “तत्त्वमसि” इत्यादिव-
 दिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्ने-
 ऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिबिध्यते, तस्य सर्वश्रवत्वात् सर्वा-
 स्मयवस्यासुषिठारुत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं स-
 न्याश्रयः सगो विषयादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते ।
 न च विषयादिसर्गस्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं
 हि “तदनन्यत्वमारम्भाण्यशब्दादिभ्यः, इत्यत्र समस्तस्य
 मायामात्रत्वम् । प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् विषयादि-
 प्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रति-
 दिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्यस्य मायामात्रत्वसदि-
 तम् भा० । “परमिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
 बन्धविपर्ययो” सू० । “अद्यापि स्यात् परस्मै तावदात्म-
 नोऽंशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति
 यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहन्प्रकाशनशक्ती
 भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च
 जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्गक्षिकी स्वप्ने रथादिस्मृष्टि-
 र्भवित्यतीति, व्यलोच्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशंशो-
 भावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

वक्ष्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न नास्तीति, विद्यमान-
मपि तु तत् तिरोहितं, अविद्यादिव्यवधानात् । तत्
पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य
ज्ञानोर्विधूतध्वान्तस्य तिस्रस्तिरस्कृतस्यैव दृक्शक्तिरौघ-
वीर्यादिवेश्वरप्रसादात् ससिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न
स्वभावत एव सर्वेषां जलनूनां, कृतस्ततो हि ईश्वरा-
ज्ञेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षो भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपा
परिज्ञानाद् बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्, मोक्षः । तथा
च श्रुतिः “ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः
क्षौशैर्जनान्मृत्युप्रहाणिः” । तस्याभिध्यानात् तृतीयं देह-
भेदे विश्वैश्वर्यं केवलं आप्नयामः” इत्येवमाद्याभा० ।
“देहयोगाद् वा सोऽपि” इति । “कस्मात् पुनर्जीवः परमा-
त्माश्च एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तान्तु ज्ञानै-
श्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुल्लिङ्गस्यैव दहनप्रकाशयो-
रिति । उच्यते सत्यमेवेतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानै-
श्वर्यतिरोभावो देहयोगाद् हेन्दुयमनोबुद्धिविषयवेदना-
नादियोगाद्भवति । अस्ति चात्मोपमा यथाग्नेर्देहन-
प्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरो-
भवतः, यथा वा मञ्जनाच्छस्य, एवमविद्यामृत्युपस्था-
पितनानरूपकतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकश्चमकृतो
जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः । वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्य-
त्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिर-
स्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया । नेत्युच्यते,
न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते “सैवं देवतेकत” इत्यु-
पक्रमस्य “अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य” इत्यात्मशब्देन
जीवस्य परानशीत् । “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्चेतकेतो” इति च जीवस्योपदिशतीश्वरात्मत्वम्, अ-
तोऽनन्य एवेहारात् जीवः सन् देहयोगात् तिरोहित-
ज्ञानैश्वर्यो भवति, अतश्च न साङ्ख्यिकी जीवस्य स्वप्ने
रथादिहृष्टिसिद्धिर्घटे ! यदि च साङ्ख्यिकी स्वप्ने
हृष्टिसिद्धिः स्यात् नैवानिदं कश्चित् स्वप्नं पश्येत् ।
न हि कश्चिदनिदं बहुल्ययते । यत् पुनरुक्तं जागरित-
देशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति न तत्साम्यवचनं
सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिर्विरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने
रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववाक्यानिमित्त-
त्वात् तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् । तस्मा-
दुपपन्नं स्वप्नस्य साध्याभावत्वम्” ।

स्वप्नभेदस्य शुभाशुभस्य चकत्वं नामापुराणेषूक्तं तत् त्रि-

भातं मतस्वपुराणे २४२ अध्याये उक्तमतं प्रदर्शयति यथा
“इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने । नाभिं
विनाम्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः । चूर्णनं मूर्ध्नि कांक्षानां
सुखं न गन्ता तथा । मलिनान्स्वरधारित्वमभ्यङ्गः
पङ्कदग्धता । उच्चात् प्रपतनञ्चैव दोलारोहणमेव च ।
अजनेन पक्षलोचानां हयानामपि मारणम् । रक्तपुष्प-
द्रुमाणाञ्च मण्डलस्य तथैव च । वराहर्क्षलोहोद्ग्राह्यं
तथा च रोहणक्रिया । भक्षणं पक्षमांसानां तैलस्य लभ-
रस्य च नर्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च ।
तन्तोवाद्याविभजानां वाद्यानामभिवादनम् । स्त्रोतो-
ऽवगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा । पङ्कोदकेन च
तथा मञ्जतोयेन चाप्यथ । सातुः प्रवेशो जठरे चिता-
रोहणमेव च । शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्ययोः ।
दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानाञ्च दर्शनम् । देवद्विजाति-
भूपालयुक्ताणां क्रोध एव च । आलिङ्गनं कुमारीणां
पुरुषाणाञ्च सैथुनम् । जानिश्चैव खगाद्याणां विरेक-
कवसनक्रिया । दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा ।
फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च । गृहाणाञ्चैव
पातश्च गृहसम्भोजनन्तथा । क्रीडा पिशाचक्रव्यादान-
रर्जनरैरपि । परादभिमवश्यैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः ।
काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत् स्त्रीक्रोडनन्तथा । स्नेहपाना-
वगाहो च रक्तमाल्यानुलेपनम् । एवमादीनि चान्यानि
दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत् । एषां सङ्कथनं धन्यं भूयः प्रह-
पनं तथा । कलकस्त्रानां तिलैर्हर्षो ब्राह्मणानाञ्च
पूजनम् । स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम् ।
नागेन्द्रमोक्षत्रयं त्रये दुःस्वप्ननाशनम् । स्वप्नास्तु प्रथमे
यामे संवत्सरविपाकिनः । षड्विंशमैर्द्वितीये तु त्रि-
भिर्मैर्द्वितीयके । चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात-
संशयः । अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ।
एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वा शुभम् ।
पश्चाद् दृष्टस्तु यत्कालं तस्य पाकं विनिर्दिशेत् । तस्मा-
च्छोभनके स्वप्ने पश्चात् स्वप्नं न पश्यति । शैलप्रासाद-
नागश्चरमारोहणं हितम् । द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां
गमने च तथा हिज ! । द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव
बहुवाक्यता । तथैव बहुशीर्षत्वं फलितोद्भव एव च ।
सुसुक्तमाल्यधारित्वं सुसुक्तान्स्वरधारिता । चन्द्रकिंता-
रायुहणं परिमार्जनमेव च । शक्रध्वजाभिपतनञ्च तदु-
च्यते क्रिया तथा । भूयान्मूर्ध्नीं यसनं शङ्खणाञ्च

वधकिया । जयो विवादे द्यूते च संप्राप्ते च तथा
 द्विज । भक्षणश्चाहं सांसारानां सत्त्वानां पायसस्य च ।
 दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरस्य च । सुरारुधिर-
 सद्यानां पानं जीरस्य चाथ वा । यन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ
 निर्मलं गमनं तथा । सुखेन दाहनं शक्तं सहिषीणां
 तथा गवाम् । सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च बहुजानां तथैव
 च । प्रसादो देवविप्रेभ्यः मुख्यश्च तथा शुभः । अम्भवा
 त्वभिप्रेक्ष्य गवां शृङ्गाश्रितेन वा । चन्द्राद् अष्टेन वा
 राजन् । क्षत्रियो राज्यप्रदो हि सः । राज्याभिप्रेक्ष्य
 तथाऽष्टेन शिरसस्तथा । सरथं वज्रिदाहश्च वज्रिदाहो
 गृहादिषु । लब्ध्वा राज्यलिङ्गानां तन्मीवाद्याभिवान-
 नम् । तथोदकानां तरणं तथा विषमकङ्कतम् । हस्ति-
 नीवहुवानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे । आरोहणमथा-
 श्वानां रोदनञ्च तथाशुभम् । वरस्त्रीणां तथाऽभक्तया-
 लिङ्गनमेष च । निगडैर्वस्त्रं धन्यं तथा विष्ठातुलेप-
 नम् । जीवतां भूमिपालानां कुहूदामपि दर्शनम् । दर्शनं
 देवतानाञ्च विमलानां तथाऽम्भवा । शुभान्यथैतानि नरस्तु
 दृष्ट्वा प्राप्नोत्यत्नाद् भुवमर्थलाभम् । स्वप्नानि वै धर्म-
 ऋतां वरिष्ठ । व्याघ्रेविभीक्ष्णञ्च तथातुरोऽपि चापं न ।
 स्वप्नकृतं न स्वप्नं निर्वाहं करोति क-किप् । (उचुनि) शाके
 शब्दच ।

स्वप्नञ्च वि० स्वप्न-नजिह्व । शयनशीले अमरः ।

स्वभावः पु० स्वयं भावः । १ निरर्गं अजन्ये स्वतःसिद्धे भावे
 च अमरः । “वह्निहेतुत्वमेवैव त्वं स्वभावेऽथ प्रकी-
 र्तिताः । निरर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा ।
 निरर्गः सुदृढं ध्यायन्नन्यः संस्कार उच्यते । अजन्यस्तु
 स्वतः सिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते” उज्ज्वलद ।

स्वभावीति स्त्री स्वभावलोक्तिरत्र । १ कर्माजहारभेदे अल-
 हारशब्दे ४०८ पु० दृश्यम् इति । २ स्वभावस्य कथने ।

स्वभू पु० स्वैर्नैव भवति भू-किप् । १ ब्रह्मणि सेदि० २ विष्णौ
 अमरः । ३ शिवे ४ ईश्वरे ५ कामे च ।

स्वयंवरः पु० स्वयमात्मना परो वरस्य । कन्यायात्मनैव स्व-
 पतेर्वरणे “सटसि स्वयंवरः” नैप० । स्वयं द्रव्यते पतिस्य ।
 व-अच् । यात्मनैव पतिवरणकल्पनां शक्यकायां स्त्री ।

स्वयंहारिका स्त्री ब्रह्मणो मानवस्यैव पुत्रस्य दुःखहन्ता
 निर्माद्युः सायांदास्युद्वेगे कन्याभेदे सार्कशब्देऽपु० । तत्
 कन्यायाष्टो नियोजिकादयः तासां कर्माणि तत्तत्कृतानि
 तत्र “एतासां कर्मां कन्याभिः द्वापयन्तश्च वत्” इत्युपक्रमे

“धान्यं खलात् गृहात् गोष्ठात् पयःशर्पिस्तथा वरा ।
 सन्निविष्टाश्चैव द्रव्यमपहन्ति च कन्यका । सा स्वयंहारि-
 केत्युक्ता सदान्दर्शनतत्परा” इति तस्याः कर्मांस्तम् ।
 स्वयङ्कृतः पु० स्वयमात्मना कृतः । १ कविमे पुत्रे “माता
 पितृवहीनस्तु कविमः स्वात् स्वयङ्कता” सृतिः । २ आत्म-
 कते त्वि० । “पूजितः स्वयङ्कतः” (पुरोहितः) सृतिः ।
 स्वयङ्कुता स्त्री स्वयमात्मनैव पुत्रा । शूकणिस्य्याम् शब्दच० ।
 स्वयन्दत्तः पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्तः उपनतः
 दत्तात्मके पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः” याज्ञ० ।
 “दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृवहीनस्ताभ्यां विद्युतो वा
 तवाह पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” सिता० ।

स्वयम् अव्य० सु+यय-अच् । आत्मनेत्यर्थे अमरः ।

स्वयम्भू पु० स्वयम्+भू-डु । ब्रह्मणि द्विरूप० । [राजनि० ।

स्वयम्भुवा पु० स्वयम्भाति भू-भूनात्-व० क । भूनात्वायाम्

स्वयम्भू पु० स्वयं भवति भू-किप् । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि

अमरः २ कुचे च । ३ काले शब्द० ४ कामदेवे एविष्णौ

इति च । ७ माषपण्यां दक्षिण्यस्या राजनि० ।

८ जिनभेदे हेमच० । ९ वरभेदे “ततः स्वयम्भूर्भगवान्”

मनुः । [अस्वरत्-त ।

स्वर आक्षेपे षट् । चुरा० उभ० सक० सेट् । स्वरयति-ते

स्वरः अव्य० स्वर-विच् । १ स्वर्गं अमरः “यत्न दुःखेन संमिन्नं

न च यस्तमननरम् । अभिलाषोपनीतश्च तत्तद्वत् स्वः-

पदाश्रितम्” इत्युक्ते दुःखासंभिन्ने सुखसन्ताने २ पर-

लोके ३ आकाशे ४ प्रोभने च शब्दच० । दुःखासंभिन्नत्वं

च स्वावच्छेदकशरीराभवाच्छिन्नत्वं तेन दुःखासमान-

कालीने सुखे नातिव्याप्तिः ।

स्वरः पु० स्वर-अच् स्वर-अप् वा । १ उदात्तादुदात्तस्वरितद्वये

वर्णोच्चारणयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वाच्च २ व्यञ्जनमिन्द्रवर्णेषु

अकारादिषु शिवा । तन्नास्ते ३ प्राणादिवायोर्वापारभेदे

४ आकादिभ्यो वर्णोद्युद्धारणध्वनिविशेषे ५ निष्वादादिषु

तन्त्रोक्तशब्देषु मानजध्वनिषु च अमरः ।

“उदात्तश्चादुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः” शिवा० अक्षा-

रादीनां स्वयंराजमानत्वात् स्वरवत्त्वाच्च स्वरपदाभिधेय-

ता, “अथः स्वयं विराजन्ते हजस्तु परगासिनः”

इत्युक्ते “उदात्तश्चादुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । सुप्तो

दीर्घः सुतश्चेति काळतो नियमा अचि” शिबोक्तेश्च ।

निष्वादादिस्वराणां प्राणभेदस्वरवत्त्वता नारदेनोक्ता यथा

“प्रहृजं रोति सयूरो हि ह्रस्वो नर्दति धर्षभास् । अजा

विरोति गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे
 काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस धैवतं रौति
 निषादं रौति कुङ्करः" इति । "अश्वस्तु धैवतं सोऽपि
 सत्तः पञ्चमसंज्ञकम् । निषादस्तु गजो गजं त्वन्मदोऽसौ
 सपञ्चमम्" इति । भरतोऽप्याह "षड्जञ्च पञ्चमचेति
 मयूरो नर्दति द्विधा । अश्वत्था धैवतादींश्च प्राङ्मन्ताश्च
 पञ्चमम्" इति । निषादादिशब्दनिर्दिष्टश्च "निषोदन्ति
 स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना । अश्वसन्निविष्टयं
 स हि व्याप्यावतिष्ठते" । "वायुः ससुहृतो नामेः
 कण्ठग्रीवसुहृतः । नदत्यृषभमदु यस्मात्तेनैष ऋषभः
 स्मृतः" "वायुः ससुहृतो नामेः कण्ठग्रीवसमाहृतः ।
 नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना । "नासां
 कण्ठसुरस्तालुजङ्घां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः सं-
 ज्ञायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः" ।
 "तद्वद्वोत्थितो वायुरः कण्ठसमाहृतः । नाभिप्राप्तो
 महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः" । "अभिसम्भवते
 यस्मात् स्वरांस्तेनैव धैवतः । स तु तावत् प्रधानत्वात्
 ललाटे व्यवतिष्ठते । "वायुः ससुहृतो नामेकरोहृत्-
 कण्ठमूर्धसु । विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम च-
 त्यते" । "स खरो यः श्रुतिस्थाने खरन् हृदयरङ्गकः ।
 षड्ज ऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा । धैवतश्च
 निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः" भरतः ।

बालादिस्वराश्च चक्रशब्दे २८११ पु० दृश्यन्ते ।

स्वरसप्त पु० खरं हन्ति हन-क । गलरोगभेदे "अष्टादशगलरो-
 गोपक्रमे" यस्तस्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्क-
 विस्तृक्तकण्ठः । कफोपदुष्टेऽप्यनिर्लायनेषु ज्ञेयः स रोगः
 श्वसनात् स्वरसप्तः । तस्यमानः तमः पश्यन् शुष्को विस्-
 तृक्तोऽस्वाधीनकण्ठो यस्य सः अस्वाधीनता भक्तं गलितुम-
 शक्यत्वात् अनिलायनेषु वातवर्त्मसु श्वसनादातात् भावप्र०
स्वरचक्र न० खरोदयोक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०५ पृ० दृश्यम् ।
स्वरपत्तन न० स्वराणां निषादादीनां गानध्वनिविशेषाणां
 पत्तनमाश्रयः । सामवेदे त्रिकां ।

स्वरभङ्ग पु० स्वरस्य कण्ठध्वनिभेदस्य भङ्गो यस्मात् । रोग-
 भेदे स्वरभेदोऽप्यत तल्लक्षणादि सुष्ठु चत्तं यथा
 "अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अत्यु-
 च्छभाषणविषाध्ययनाभिधातशीतादिभिः प्रकुपिताः पव-
 नादयस्तु । ते शब्दवाहिधमनीषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः
 स्वरं भवन्ति चापि हि षड्विधः सः । वातेन लक्षणय-

नाननमूलवच्च भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्स्वरश्च । पित्तेन
 पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्भवेन च विदाहसमन्वि-
 तेन । कण्ठात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति
 वापि दिवा विशेषात् । सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पद-
 व्यक्तता च वचसस्तनसाध्यमाहुः । सूष्येत वाक्क्षयकृते
 जयमानुयाञ्च वागेष वापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।
 अन्तर्गतस्वरमलज्यपद चिरेण मेदोऽन्वयाद्दति टिग्मग-
 लोष्ठतालुः । क्षीणस्य दृढस्य कणस्य चापि चिरोऽत्यतो यस्य
 सहोपजातः । सेदस्वराः सर्वसुहृदश्च स्वरागमयो यो न
 स सिद्धिमेति । स्निग्धान् स्वरातरनरानपकृष्टदोषान्
 संयोजयेद्भवनरेचनवास्तिभिश्च । नस्यावपीडुसुखधावन-
 धूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कवलम्यहैश्च" ।

स्वरमण्डलिका स्वराणां मण्डलमख्यस्य ठन् । वीणायाम्
 इत० । २ स्वरसमूहे ।

स्वरलासिका स्त्री स्वरैः निषादादिभिः लसति न्यतीव
 लस-एवल् । १ वीणायां २ वंश्याञ्च शब्दर० ।

स्वरस पु० स्वेन स्वभावेन रसः आस्ताद्यः । १ शिलापिष्टकल्कभेदे
 शब्दर० २ कायभेदे च । "सद्यः कुस्यादार्द्रद्रव्यादस्त्व-
 यन्नादिपीडनात् । यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः सः
 प्रकीर्तितः" वैद्यक० । स्वस्य रसः रागः । २ स्वाभि-
 प्राये श्वतात्पथ्ये ३ वाक्यादौ रचनाभङ्गीभेदे च ।

स्वरसन्धि पु० स्वरनिमित्तकः सन्धिः । व्याकरणोक्ते स्वर-
 निमित्तके दीर्घादौ कार्ये । [शब्दे २५६४ पु० दृश्यम् ।

स्वरसामन् पु० गवामयनयज्ञीयषष्ठमाधीयदिनभेदे गवामयन-
 स्वरा स्त्री ब्रह्मणः प्रथमपत्न्यां पञ्चपु० ।

स्वरापगा स्त्री स्वरः स्वर्गस्यापगा । गङ्गायाम् हेमच० । स्वर्गा-
 पगादयोऽप्यत ।

स्वराणु पु० स्वराय अलति पथीप्रोति अल-उच् । वचायां
 शब्दच० तत्सर्वने हि स्वरस्रोते जनान्तस्यास्तथात्वम् ।

स्वराज् पु० स्वेनैव राजते राज-क्रिप् । ईश्वरे "अर्थेऽप्यभिज्ञः
 स्वराङ्गिति" भागवतम् १।१।११

स्वरित पु० खरो जातोऽस्य इतच् । १ जानस्वरे २ उदारता-
 तुदात्तसमाहाररूपे स्वरभेदे पा०

"उच्चेदुदात्तः" "नोच्चैरुदात्तः" । "बन्नाहारः स्वरितः"

पा० "उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मैः समाहित्येते यस्मिन्
 सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्" सि० कौ० । "तस्यादित उदात्तम-
 र्द्धं ह्रस्वम्" पा० "ह्रस्वपद्व्ययमन्तन्म स्वरितस्यादितो-
 ऽर्द्धं उदात्तस्योध्यम्" उत्तरार्द्धं तु परिशेषादुदात्तम् । तस्य

च चन्द्रे । आषाढशुक्लो निखिलं विचिन्त्य योऽस्मिन् विगे
धन्तमहं प्रपद्ये । स्वातो निशांशे प्रथमेऽभिष्टुते शयानि
सर्वाङ्गुणानि वृद्धिम् । भागे द्वितीये तिलसङ्गमाषा पौष्णं
तृतीयेऽस्ति न शरदानि । वृष्टेऽङ्गि भागे प्रथमे सुवृष्टि-
खाद्वितीये तु सकीटसर्पः । वृष्टिस्तु मध्यापरभागवृष्टे
निष्कटवृष्टिदानिं प्रवृष्टे । समस्तुत्तरेण तारा चि-
न्नाथाः कीर्त्यते क्षपांस्तः । तस्यासजे चन्द्रे खाते-
द्योगः शिवो भवति । सप्तम्यां खातियोगे यदि पतति
हिमं माघमासस्य कारे वायुर्वा चण्डवेगः सज्जजल-
धरो वापि गर्जयज्जसम् । विदुस्माजाकुलं वा यदि
भवति नभो नष्टचन्द्राकारं विज्ञेया प्रावृष्टेष्वा सुदित-
जनपटा संशयोरुपेता । तथैव फाल्गुने चैत्रे वैशा-
खस्यासितेऽपि वा । खातियोगं विजानीयाद्प्रादे च
विशेषतः । [सिट् । खादते आखादिष्ट ।

खाद पीतो अक० प्रीणने लेहने च सक० खा० खा०
सूाद पु० खद-खाद-वा चञ् । रसातुभवे प्रीतो प्रीणने
श्लेहने च । ल्युट् । खादतमप्यत्र न० । रसातुभवप्रकारः
स० द० चको यथा

“न जायते तद खादो विना रत्यादिवाचनाम्”
वाचना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसाखादहेतुः । तत्र
यदि आद्या न स्याच्छ्रुतियजरन्तिसकादीनामपि
सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्वागिषामपि
केषाञ्चिद्दुष्टादुषो न दृश्यते तत्र स्यात् । चक्षुश्च धर्म-
दत्तेन “मवाचनानां सभ्यानां रसस्याखादनं भवेत् ।
निर्वाचनानां रङ्गानां काष्ठकृष्णप्रसन्नभाः” ।

खादिष्ठ लि० अतिशयेन खादुः । इट् डिट् । अतिमधुरे
इ सुन् । खादीयस् तत्पार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

खादु पु० खद-ङण् । १ मधुररसे हेमच० २ गुडे त्रिका०
३ जीवकौषधी जटा० । ४ इष्टे ५ मधुरे इमनोत्ते च त्रि०
मेदि० स्त्रियां वा ङीप् । सा च ७ द्राक्षायां अमरः
दन्तगुरुकारे गन्धहृये पु० राजनि० ।

खादुकण्टक पु० खादुः कण्टकोऽस्य । विकङ्कतवृक्षे राजनि०
खादुकन्दा स्त्री खादुः कन्दोऽस्याः । विदाय्याम् राजनि०
खादुका स्त्री खादुना मधुररसेन कायति कै-क । नाग-
दन्त्याम् राजनि० । [मधुरे भागे ।

खादुखण्ड खदुः मिष्टः खण्डोऽस्य । गुडे शब्दर० कर्म० ।
खादुगन्धा स्त्री खादुरिष्टगोत्रोऽस्याः । १ रक्तशोभाञ्जने
रत्नमा० । २ भूमिकुष्माण्डाञ्जु जटा० ।

खादुपर्णी स्त्री खादुनि पर्णान्यस्याः ङीप् । दुग्धिकायास्
राजनि० ।

खादुपाका स्त्री खादुः पाकोऽस्याः । काकमाच्यास् राजनि०
खादुपिण्डा स्त्री खादुः पिण्डः पिण्डाकारफलमस्याः ।
पिण्डसर्ज्याम् राजनि० ।

खादुफला स्त्री खदु फलमस्याः । बदरीफले शब्दर० कर्म० ।
रसिष्टे फले न० । शकोतो स्त्री शब्दर० टाप् ।

खादुमज्जन् पु० खादुः मज्जा यस्य । पर्वतजे पीतो जटा०
खादुमांसी स्त्री खादु मांसमिव फलमस्याः गौरा० ङीप् ।
काकोल्याम् राजनि० ।

खादुमूल न० खादु मूलमस्य । गर्जरे (गांजर) राजनि० ।
खादुरसा स्त्री खादुः रसो यस्याः । १ काकोल्याम् अमरः
२ मदिरायाम् हेमच० ३ शतावस्थां ४ द्राक्षायां ५ द्राक्षा-
तके च शब्दर० ।

खादुलता स्त्री खाद्वी लता । विदाय्याम् राजनि० ।
खादुपुष्प पु० खादु पुष्पं यस्य । कटभ्यां राजनि० ।
खादूदक पु० खादु उदकं यस्य । सखद्रभेदे सि० सि० ।
खाद्विस्त पु० खादुः अस्तुः । दाडिमे त्रिका० ।

खाधिष्ठान न० लिङ्गमूलस्थे सुषुम्णान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे ।
“षड्दले वैद्युतनिभे खाधिष्ठानेऽनन्तत्वमि । बभसैर्यरत्नै-
र्युक्ते वर्यैः षड्भिष सुव्रत !” तन्त्रसा० । “सिन्दूरप्र-
रुचिरारुणपद्ममन्युसौ सुसुषुम्णस्य घटितं ध्वजसूत्रदे ।
अङ्गुष्ठदैः परिवृतं तद्धिताभवयैर्वाद्यैः सविन्दुकसितैश्च
पुरन्दरानैः (नानैः) । तस्यान्तरे प्रविक्तसिद्धिदप्रकाशम-
मोजसगुणलक्षणो वरुणस्य तस्य । अर्धेन्दुवृक्षसितं शर-
दिन्दुगुम्भं वङ्गारवीजममलं मकराधिकदम् । तस्याङ्गदेश
लसितो हरिरेव पायाञ्जीलप्रकाशरुचिरस्त्रियसादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्भधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो
धृतवेदशङ्खः । तत्रैव भाति सततं खलु राकिणी वा
नीलास्त्रजद्युतिसहोदरकान्तिशोभा । नानायुधोद्यतकरै-
र्ललिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता । खाधि-
ष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो सुनोन्मत्तस्या-
हङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन” पूर्णानन्द-
ष्टचक्रम् ।

खाधीन लि० खखाधीनः । स्वायत्ते स्वतन्त्रे ।
खाधीनपतिका स्त्री खाधीनः पतिर्यस्याः कप् । नाय-
कामेदे खधीनमर्हत्कादयोऽप्यत्र ।
“कान्तो रातगुणाकष्टो न जहाति यदन्तिकम् । वि-

चित्त्रविभ्रमा सत्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका सा द० ।
सा च पञ्चविधा "सुखा मध्या प्रौढा स्त्रीया सामान्या
चेति" रसमञ्जरी ।

स्वाध्याय पु० स्वः स्वकीयत्वेन विहित अध्यायः द्विजानाम्,
अधि+इङ-कर्मणि घञ् । द्विजैः पाठ्ये वेदभागभेदे
"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति श्रुतिः । सु+आ+अधि
इङ भावे घञ् । २ अथवा पाठ्यवेदाध्ययने "स्वाध्यायो
जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणीति" स्मृतिः ।

स्वास्त न० स्व+त-क्त । १ मनसि अमरः २ गह्वरे भेदि० । ३ श
ब्दिते ति० । [४ स्पर्शाज्जतायां च भेदि० ।

स्वाप पु० स्वप-घञ् । निद्रायाम् अमरः । २ शयने ३ अज्ञाने
स्वापतेय न० स्वपतेरागतः ढञ् । धने अमरः ।

स्वाभाविक ति० स्वभावादागतः ठञ् । स्वभावसिद्धे स्त्रियां
ङीप् (स्वाभाविकी स्वस्वतेत्युद्धटः) ।

स्वामिन् पु० स्व+अस्यर्थे मिनि दीर्घः । १ भर्त्ता पत्यौ
धराणिः । २ कार्तिकेये भेदि० । ३ राजनि अमरः । ४ विभौ
५ हरे ६ हरो च शब्दर० । ७ वात्स्यायनसुनौ तिका० ।
८ अधिपतौ ति० अमरः । ९ जैनभेदे पु० जैमच० । १० परित्रा
जकोषाधिभेदे पु० । तस्य भावः त्व स्वामित्व स्वत्वनिरूपिते
क्रियाधीने आत्मवृत्तौ पदार्थभेदे स्वत्वशब्दे दृश्यम् ।

स्वामिपालविवाद पु० स्वामी च पालौ च तयोर्विवादः
विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा
"अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् । तत्र मनु
स्मृतमिधानप्रतिज्ञां करोति । "पशुषु स्वामिनां चैव
पालानाञ्च व्यतिक्रमे । विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्वक्तुं
तत्त्वतः" इति । स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह ना-
रदः "उपानयेद्वा गोपय प्रत्यहं रजनीचये । चीणां
पीताश्च ता गोपः सायाङ्के प्रत्युपानयेद्" इति । चीणां
कृष्णादिकं भक्षितवतीः । पीताः पीतवतीः । स्वा-
मिना प्रातर्यावत्सुः समर्पितास्तावत्यो गोपालेन सायं
प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गोमह्वं पशुपालोपलक्षणा-
र्थम् । तथा च याज्ञवल्क्यः "यथार्पितान् पशून् गोपः
सायं प्रत्यर्पयेत् तथा" इति । गवादिपरिपालकस्य भूति
परिमाणमाह नारदः "गवां शताह्वतरौ धेनुः स्याद् द्वि-
शताद् भूतिः । प्रतिवत्सरे गोपे सन्दोहसाष्टमेऽहनि"
इति । प्रतिवत्सरे वत्सरे वत्सरे गोशतपरि-
पालने वत्सतरी द्विहायनी गौर्भूतिः । दिशतपरिपालने
धेनुर्दोग्ध्री सवत्सति यावत् । अष्टमे दिवसे सन्दोहः

सर्वासां गवान्दोहस्य भूतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । इह-
स्मृतिरपि "तथा धेनुभूतः क्षीरं लभेताष्टमेऽहनि"
इति । धेनुभूतः धेनुभूतः द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा
च सन्दोहो धेनु ससृज्यते न वत्सतय्येति मदनरत्ने ।
कल्पतरौ तु धेनुभूतो गोपाल इति व्याख्यातत्वेन वत्स-
तयपि ससृज्यते इति गम्यते । गोमह्वं महिष्या-
दीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसा-
रेण भूतिकल्पना इत्यव्या । इयञ्च वत्सतयौदिभूति-
कल्पना परिभाषितभूत्यभावविषया । परिभाषिते तु परि-
माणानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भूति-
परिमाणमाह "गोपः क्षीरभूतो यस्तु स द्वादशाह्वतो
वरात् । गास्त्रास्यनुमतो भूयः सा स्यात् पालेऽभूते
भूतिः" इति । दशानान्दोग्ध्रीणां मध्ये वरास्तृकष्टां
स्त्रीकृत्य तत्क्षीरभूतो भूयो गोपः दशदोग्ध्रीपालनकदु
गृह्णीयाद् भूत्यर्थम् । सैषा भूतिः पूर्वं ब्रह्मान्तरेणाभूते
ज्ञेया । यस्तु ब्रह्मान्तरेण भूतः तत्र तदेव भूतिरित्यर्थः ।
यस्तु भूतिं गृहीत्वा पशून्मारयेत् विनाशयति वा तं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "प्रसादभूतनष्टां प्रदायः कृत-
वतनः" इति । प्रसादपह्वं पशुपालकदोषोपलक्षणा-
र्थम् मनुना प्रसादनाशः स्पष्टीकृतः "नष्टं विनष्टं
क्षमिभिः श्वहतं विषमे स्तम् । हीनं पुरुषकारेण प्रद-
द्यात् पाल एव तु" इति । श्वहतम् शुना हतम् ।
विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः । यत् पुरुष-
प्रयत्नेन हीनं सद्भावादिना प्राप्तं तद्वातव्यमित्यर्थः ।
पुरुषकारश्च इह स्मृतिना दर्शितः "क्षमिचोरव्याघ्रभया-
हरीश्वश्च पालयेत् । व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशे स्वामिने
वा निवेदयेत्" इति । व्यायच्छेत् व्यसनाभावाय यते-
त्यर्थः । चौरैर्विनाशकारेणापहृतेन दाप्य इत्याह मनुः
"विषुष्य तु हृतचौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति" इति । विषुष्य
शृङ्गकादिभिर्चोषं कृत्वा । देशे स्वास्यवस्थानदेशे । काले
अपहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविषये पशुपालस्य
दण्डमाह व्यासः "गृहीतमूल्यो गोपालस्त्रास्यज्ञा नि-
र्जने वने । आसचारी नृपैर्वाध्यः शलाकी च वनेचरः"
इति । शलाकी नापित इति कल्पतरौ । पुरुषेण
प्रयत्नाकरणे दण्डमाह नारदः "स्वाज्ञे होव्यसनं गोपो-
व्यायच्छेत् तत्र शक्तिः । अशक्तस्तूर्णमागस्य स्वामिने
च निवेदयेत्" । अव्यायच्छेद्विक्रोशश्च स्वामिने चा-

निनेदयन् । बोद्धुमर्हति गोपस्तं विनयञ्चैव राजनि”
इति । तद्गवादिकम् । पशूनां देवान् मरणे पालकस्य
दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः “स्मृतेषु च विशुद्धः
स्याद् बाह्यदृष्ट्यादिदर्शनात्” । आदिशब्देन कर्णा-
दीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः “कर्णौ चर्म च बालाश्च
वस्ति चायुश्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्स्मृते-
ष्वङ्गानि दर्शयेत्” इति । अङ्गादि दर्शयेदिति कचित्
पठः । अङ्गः शृङ्गकर्णादिरूपपञ्चिकम् । आदिशब्दः सा-
क्षिसंग्रहार्थः । पशुषु स्मृतेष्वङ्गादिकं स्वामिने दर्शयेत् ।
रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्याच्चेत्यर्थः । नष्ट-
गवादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यदारेण ज्ञातव्यम् । अत-
एव विष्णुः “दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽत्व-
नायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने द-
द्यादिति” । अनायति अनागच्छति । विनयद्रव्यप्र-
माणमाह याज्ञवल्क्यः “पालदोषविनाशे तु पाले
दण्डो विधीयते । अर्द्धतयोदण्यः स्वामिनो द्रव्यमेव च”
इति । अर्द्धतयोदण्यः अर्द्धरहिततयोदण्यः ।
सार्द्धादण्य इति यावत् । उत्तरपदलोपी कर्मधारयः ।
यत् तु केनचिदङ्गाधिकतयोदण्यो दण्ड इति व्या-
ख्यातं तत् सार्द्धादिमात्रादिषु अर्द्धादिमात्रादि सहा
भाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः
“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां
प्रसन्ना वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत्”
इति । अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छ-
तीत्यर्थः । याम् अजाविकजातीयाम् । दुर्गमस्यलस्य-
विषयमेतत् । दुर्गमस्यलस्यविषये त्वाह स एव “तासां
ह्येदवर्जानां चरन्तीनां नियोजने । यासुत्प्लुत्य वृको
हन्यान् पालस्तत्र किल्बिषी” इति । अवर्जानां पाल-
केन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह
याज्ञवल्क्यः “पात्येच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा ।
पात्येच्छया स्वामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्र-
चारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकष्टः
परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्याय ग्राम-
क्षेत्रयोरन्तरमाह स एव “धनुः शतपरीणाहो ग्राम-
क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्विशते खर्वटस्य स्वाक्षगरस्य चतुः-
शतम्” इति । परीणाहशब्देनात्र सर्वांश्च दितुं अतुप्त-
शस्यस्थलं गृह्णते । एतादृशं धनुः शतं परिमितं ग्राम-
क्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितमि-

त्यर्थः । खर्वटः अनेककारुण्यधीवनयुक्तो ग्राम इति
मदनरत्ने । साधवाचार्यैस्तु पचुरकण्डकमलानो ग्राम
इति व्याख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्य-
मित्याह कात्यायनः “अजातेष्वेव शस्येषु कृत्यादावरणं
महत् । दुःखेन विनिवार्यन्ते नव्यस्त्रादरसाः सृगाः” इति ।
एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः
शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः “पथिक्षेत्रे परि-
हृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स पालः शतदण्डाहो
विपालं वारयेत् पशुम्” इति । पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे
क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि । सपालः पशुः
पण्यशतदण्डाहः तत्पशुपालः पण्यशतं दण्डनीय इ-
त्यर्थः । अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशाव-
निवार्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः “उत्क्रम्य तु
वृतिं यः स्वाच्छस्यवातो गवादिभिः । पालः शास्यो
भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्” इति । आवरणा-
भावेनापरिहृत्यैव शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः ।
तथा च मनुः “तत्रापरिहृतं धान्यं विहिंस्यः पशवो
यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्” इति ।
अनेनाहृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्था-
दुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घ-
कालप्रचारे तु अपरिहृतेऽपि पशुपालो दण्डाहो भवति ।
अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः “पथि
ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति” । पशुविशेषे दण्ड-
परिमाणमाह याज्ञवल्क्यः “माघानष्टौ तु महिषी
शस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गोस्त-
वर्द्धमजाविकम् । भक्तयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्वि-
गुणो दमः । समक्षेण विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”
इति । परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ
माघान् दण्डः । गोः स्वामी चतुरः । लागस्वामी सप्त-
स्वामी च द्वौ । एतेषां पशूनां शस्यभक्षणपादाभ्य तत्रैव
उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद् द्विगुणं ग्राह्यः । विवी-
तस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खर-
स्वस्य द्वस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशु-
स्वामिनो दण्ड इत्यभिधानात्वे महिष्यादियहणं प्रति-
पशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्तयित्वोपविष्टवत्साविषये यथो-
क्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् “वसतां
द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः” इति । अत्रापरा-
धानुसारेण दण्डनार्थं तात्त्विकमात्रो ग्राह्यः न पुनः

सौवर्ण्यं राजतो वेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तस्मिन्-
मापन्नं कर्पपरिभाषितस्य षोडशो भागो भवति । अयमेव
“पणस्य पञ्च वापि प्रकीर्त्तिताः इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्चसुव-
र्णपरिमितत्वप्रसंगे पणचतुर्थांशस्य विंशतिसापालककार्या-
पणस्य “साधो विंशतिभोगाः पणस्य परिकीर्त्तितः” इति
नारदोक्तो विंशो भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रि-
कायाम् अपराधानुसारेण दण्डनार्थं साधो “विंशतिभो-
भागः पणस्य परिकीर्त्तितः” इति नारदोक्तो साधः कैश्चित्
स्त्रीजन इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य “सङ्ख्या र ह्मरजोभूना
मनुनासमुदाहृता । काष्ठापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या
विनये तथा” इति वृहस्पतिवचनविरोधेन दूषितं तदुभयथा-
प्यर्थमेवाभावेन विरोधाभावाद्भिरस्तं भन्तव्यम् । यत् त्वं,
अनुनोक्तम् “सपादं पणमर्हतीति” तत् स्वामिनो मतिपूर्वं
पशुव्यतिक्रमविषयम् । याज्ञवल्क्यवचनत्वबुद्धिपूर्वविष-
यमिति न तयोर्विरोधः । यत् त्वं “पणस्य पादो द्वौ
गन्तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां
पादो दण्डः प्रकीर्त्तितः” इति स्मृत्यन्तरं तदुभयवित्त्वो-
पविष्टगवादिविषयम् । यत् पुनर्नारदेनाभिहितम् “मा-
धुङ्गां दापयेदु दण्डं द्वौ साधौ महिषीं तथा । तथा
जाविकवत्सानां दण्डः स्यादङ्गमाधिकः” इति । तन्मू-
लसमात्मन्यविषयम् अतएवाहृतः शङ्खलिखितौ ।
“रात्रौ चरन्ती गौः पञ्चमात्रां दिवा लीनुङ्गतीं साधं
यामे त्वदण्डमिति” । पामे त्वदण्ड इत्यस्यायमर्थः ।
महिष्यादिभिः परशस्येषु कवचसमात्मन्ये कथञ्चित् कृते
पालकस्य स्वामिनो वा स्वलोऽपि दण्डो नास्तीति । आत-
रपशुविषये वल्लभस्यनाशेऽप्येवमेव दण्डाभावप्रतिपादन-
श्रुतेनाह नारदः “राजपृष्ठहीतो वा वज्राशनिहतो-
ऽपि वा । अथ शर्पेण दष्टो वा वृक्षादु वा पतितो
भवेत् । व्याघ्रादिभिर्हीतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्” इति ।
गोमिनां गोस्वामिनाम् । आतुराणामनिवार्यत्वादित्य-
भिप्रायः । अनातुराणामपि केषाञ्चित् पशूनां दण्डा-
भावमाह स एव “गौः प्रसृता दशहात् त्वं महोक्षा
वाञ्छिक्नुष्वराः । न निवायाः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न
दण्डभाग” इति । दशदिनपर्यन्तं प्रसृताया निरोद्धु-
मशक्यत्वाच्च स्वामी दण्डभागः । महोक्तस्य सर्वासाङ्ग
अभिधानार्थं सदैव बन्धनायोगात् तत्स्वामी न दण्डभागः ।
वाञ्छिक्नुष्वराणां स्वामिनोऽदण्डभागित्वे हेतुमाहोशनाः

“अदण्डा इति नो ह्यत्रा प्रजापालाहि ते स्मृताः”
स्वामिपृष्ठे पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह सन्तः
“अनिर्देशाहं गां स्मृतां दृष्ट्वा देवपशुस्तथा । सपालान्
वा विपालान् वा अदण्डान्महुरब्रवीत्” इति । दृष्ट्वाः
महोक्षाः । यद् वा दृष्टोत्सर्वविधानेनोत्सृष्टाः । देव
पशवः देवालयेषु देवोपभोगार्थं स्थापिताः पशवः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि “महोक्षोत्सृष्टपशवः स्मृतिकागन्तुकादयः ।
पालोयेषाञ्च ते मोक्षा देवराजपरिभुताः” । अनिर्देशाह
आगन्तुकः स यूयात्परि भ्रष्टः सन् देशान्तरात् समा-
गतः । येषां पालो नास्ति तेऽपि देवराजोपहृताः
शस्त्रादिनाशकारिणो न दण्डा इत्यर्थः । आदिशब्देन
स्मृतवत्सादीनां ग्रहणम् । अतएवोशनाः “अदण्डा
स्मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती कथा । अदण्डाः काय-
कूटाश्च दृष्टाश्च कृतलक्षणः । अदण्डागन्तुका गौश्च
स्मृतिका चाभिसारिणी” इति । कूटः एकशृङ्गः ।
कृतलक्षणः प्रतप्रायमेव कृतलम्बनः । अभिसारिणी
स्मृत्यात् प्रच्युता पुनः स्मृत्युपगमिनी । परशस्त्रविनाशे न
केवलं पशुस्वामी दण्डनीयः सदसपि दापनीय इत्याह
वृहस्पतिः “शस्त्रास्त्रिवारयैकान्मृ चोर्ध्वं दोषो द्वयोर्भवेत् ।
स्वामी सददणं दध्यः पालस्ताडनमर्हति” इति । सदश्च
दमश्च सददमम् । समूलशस्त्रनाशविषयमेतत् । अतएव
नारदः “समूलशस्त्रनाशे त्वं तत्स्वामी प्राप्नुयात् सदम् ।
वधेन गौ र्यसिच्येत दण्डं स्वामिन पातयेत्” इति ।
तत्स्वामी शस्यस्वामी सदं प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः
सकशादिति शेषः । वधोऽत्र कशादिना ताडनम् ।
न प्राणच्छेदः । पालस्ताडनमर्हतीति वचनात् । सदश्च
समन्तादिभिः परकल्पितो देयः । अतएव स एवाह
“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते । सामन्ता-
नुमतं देयं धान्यं यत् तत्र वापितम्” इति । यत् त्वं
सदयाचननिषेधनम् “गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः
प्रतियाचते । पितरस्तस्य माञ्जलि न वापि त्विद्वौकसः” ।
इत्युपनिषद्वचनान्तर्दृष्ट्या साक्षाद्विषयीयस्य नाहतत्वेत्यभिप-
्रमिति साधवाचाख्याः । आङ्गकाहदौ गोभक्षितविषय-
मिति सद्वनरत्नकृतः । सर्वासाङ्गवासत्सवे आहृदिवसि
आदण्डत्वमाह स एव “अदण्डा सोत्सवे गावः आङ्ग-
काहे तथैव च” इति । गोभिः आङ्गकाहदौ भुक्तमति-
श्रेयस्करमित्याशयेनाह । व्यासः “आक्रस्य च द्विजै-
र्भुक्तं परिणीयञ्च बान्धवैः । गाभिश्च नरशार्दूलः ।

चोदात्तस्वरितपरस्वो अक्षरं स्यत्सु" सि० कौ० । स्वरिताः
शब्दाश्च पाणिनिना फिट्स्वलोच च अतुशिष्टा यथा ।
“तित् स्वरितम्” पा० तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात् ।
“बिल्वतिथयोः स्वरितो वा” फिट्स्व० १ पादः ।
“अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः” सि० कौ० ।
“उदात्तस्वरितयोर्यथः स्वरितोऽनुदात्तस्य” पा० “उदात्त-
स्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्थानुदात्तस्य स्व-
रितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खल-
ध्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेष्टनि-
घातो न” सि० कौ० “स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ” पा०
“अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सङ्गैकादेशः स्वरितो वा
स्यात् । पक्षे पूर्वस्त्वेनेषोदात्तः । वीर्द्धं ज्योतिर्हृदये ।
अस्य श्लोको दिशयते । व्यवस्थितविभवात्वादिकारयोः
स्वरितः दीर्घपक्षे तदात्तः । किञ्च एङः पदान्ता-
दिति पूर्वपक्षे स्वरित एव । तेऽवदन् । सोऽयमागात् ।
उक्तञ्च प्रातिशाख्ये “इकारयोश्च प्रश्नेषे जैप्राभिनि-
हतेषु चेति” सि० कौ० । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः”
पा० “उदात्तात् परस्थानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । ध्वनि-
भीले । अस्याप्यसिद्धत्वाच्चेष्टनिघातो न । “तमीशानासः”
सि० कौ० “नोदात्तस्वरितपरोऽगार्यकाशप्रगालवानासु”
पा० उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् ।
गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्रय आरुः । क वोऽश्वाः १ ।
क्वा १ भीशवः” सि० कौ० । “न्यङ्स्वरौ स्वरितौ” फि०
“एतौ स्वरितौ । न्यङुतानः । व्यचक्षयत् सुः” सि० कौ० ।
“न्यवुद्व्यल्कयोरादिः” फि० । स्वरितः स्यात् । “तिल्य-
शिक्यकाशस्य धान्यकन्याराजन्यासनुव्याणामन्तः” फि० ।
स्वरितः स्यात् । “तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो
ऽनाव इति प्राप्ते” सि० कौ० “बिल्वमध्यस्थीर्थोणि छन्दसि”
फि० ४४ पादः । “अन्तस्वरितानि” सि० कौ० । “स्वरितेनाधि-
कारः” पा० “स्वरितत्वयुक्तशब्दरूपमधिकृतं बोध्यम्” सि०
कौ० “स्वरितेनेति इत्यभावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार
इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्ज्ञानसाधारणान्यस्य
अधिक्रियमाणपदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम् । तच्च त्त
नासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निश्चीयते अधिकारस्य कियदु-
द्वरमित्यत्रानति बाधके व्याख्यानमेव शरणम्” शब्देन्दु० ।
“स्वरितजित आत्मनेपदं कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा०
स्वरितेतो जितश्च धातोराल्पेपदं स्वात् कर्त्तृभिप्राये
क्रियाफले” सि० कौ० । स्वर-जित । ४ स्वरयुक्ते ति० ।

स्वर ५० स्वर-उ । १ वजे अमरः २ यूपखण्डे इवाये ४ यजे
जेदि० । ५ सूर्यकिरणे इष्टिकभेदे च उणा० ।
स्वरुचि ति० स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वकथे यस्य । १ स्वर-
तन्त्रे हेमच० इत० । २ स्वस्याभिभाषे स्त्री ।
स्वरूप न० स्वस्य रूपम् । १ स्वभावे अमरः । स्वमेव रूपम् ।
२ स्वात्मके पदार्थे । स्वं यथ स्वं रूपयति रूप-अण् ।
३ यथास्वरूपमभिज्ञे परिष्ठिते पु० अमरः । स्वेन स्वभावेनैव
रूपमस्य । ४ मनोज्ञे ति० अमरः ।
स्वरूपसंबन्ध पु० स्वरूप सम्बन्धः स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः ।
न्यायोक्ते स्वत्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे
यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि ।
स्वरोदय पु० स्वरेणासुदयो शुभादिज्ञापकतया यत् । स्वरस्य
श्वासविशेषस्य शुभाशुभत्वज्ञानसाधने तन्त्रशस्त्रभेदे
चक्रशब्दे २८१० पृ० दृश्यम् ।
स्वर्ग पु० स्वरिति गीयते गै-क सु+कृज-घञ् वा । १ दुःखा-
सन्निधौ सुखे २ देवानामावासास्थाने च अमरः ।
स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा० व० २६० अ० उक्तं यथा
“अपरिष्ठाञ्च खलौको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । ऊर्ध्वगः
सत्पथः शश्वदेवयानचरो सुने । । नातप्ततपसः पुंसो
नामहायज्ञयाजिनः । नान्दता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति
सुहृन् । । धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विभक्त-
सराः । दानधर्मरताः लोका शूराश्चावकक्षणाः । तत्र
गच्छन्ति धर्मापन् कृत्वा शमदमात्मकम् । लोकान्
पुण्यकृतान् अह्नात् । सङ्गिराचरितान् नृभिः । देवाः सा-
ध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मौ-
ह्वला । गन्धर्वा एसरसस्तथा । एषां देविकायाणां पृथक्
पृथगनेकशः । भास्वतः कामसम्पन्ना लोकास्ते जामयाः
शुभाः । त्वयस्त्विश्वतश्चक्षुषि योजनानि हिरण्यमयः ।
मेरुः पर्वतराज् यत्र दिव्योद्यानानि सुहृन् । । नन्दना-
दौ न पुत्रानि विचाराः पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासौ
न श्लानिर्न शीतोष्णौ भयं तथा । बीभत्समशुभं वा-
ऽपि तत्र किञ्चित् विद्यते । मनोक्षाः सर्वतो गन्धाः
सुखस्पर्शाश्च सर्वशः । शब्दाः श्रुतिमनोमय्याः सर्वतस्तत्र
वै सुने । । न शोको न जराम् न नायासपरिदेवने ।
ईदृशः स सुने । लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र
पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः । तैजसानि शरीराणि
भवन्त्यत्रोपपद्यताम् । कर्मजाभ्येव भौदृगन्त्य । न साह-
पितृजान्युत । न संस्वेदो न दौर्गन्धः पुरीषं सूक्ष्मेव

च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै सुने ।। न
 स्थायन्ति स्रजस्तोषां दिव्यगन्धा मनोरमाः । संयुज्यन्ते
 विमानैश्च ब्रह्मक्षेत्रं विधेयं ते । ईषांशोककृपापेता मोह-
 मातृशय्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महा-
 सुने ।। तेषां तथाविधानान्तु लोकानां सुनिपुणवः ।।
 उपर्यपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः । पुरस्ताद्
 ब्रह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्त्यु-
 ष्यो ब्रह्मन् ! पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः । कर्मवो नाम
 तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान्
 यजन्तीह देवताः । स्वयम्भवास्ते भासन्तो लोकाः काम-
 दुकाः परे । न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्चर्यमत्-
 सरः । न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्तेनाप्यमृतभोजनाः ।
 तथा दिव्यशरीरास्ते न च विमृष्टमूर्त्यः । न हस्ते
 सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा । जरा मृत्युः कुतस्तोषां हर्षः
 प्रीतिमुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रामदेवो
 कुतो सुने ।। देवानामपि सौदुमन्य ! काङ्क्षिता वा
 अतिः परा । दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ।
 त्वयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनोपिभिः ।
 मम्यन्ते नियमैः अष्टैर्दानैर्वै विधिपूर्वकैः । सेयं दान-
 कृता व्यष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां भुङ्क्ष्व सुकृते-
 लब्ध्वा तपस्यादोषितप्रभः । इतत् स्वर्गसुखं विप्र ! लोका
 नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि
 निबोध मे । कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि ।
 न चान्यत् क्रियते कर्म ब्रह्मक्षेत्रेन भुज्यते । सोऽत्र
 दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमन-
 स्तानां अतनं यच्च सदुच्यते ।। असन्तोषः परीतापो
 दृष्टा दोषतराः श्रियः । यद्व्यवहारे स्थाने स्थितानां तत्
 सुदुष्कारम् । संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
 प्रवृत्तानेषु च भाल्लेषु ततः पिपतिषोर्भयम् । अत्र ब्रह्मभव-
 नादेते दोषा सौदुमन्य ! दारुणाः । नाकलोकैः सुकृतिनां
 गुणस्त्वयुतशो नृणाम् । अयं त्वन्यो गुणः अष्टशतानां
 स्वर्गतो सुने ।। शुभातुशययोगेन सतुष्ये प्रपजायते ।
 तत्रापि स महाभागः सुखभासभिजायते । न चेत्
 सञ्चुध्यते तत्र सञ्चल्यधसतां ततः । इह यत् क्रियते
 कर्म तत् परतोपभुज्यते । कर्मभूसिरिव ब्रह्मन् ! फल-
 भूसिरसो मतः । स च लोको भूरादिषु जडैस्त्वृतीयः ।
 स्वर्गज्ञा स्त्री इतः । मन्दाकिन्यां शब्दः ।

स्वर्गनाथ पु० इतः । इन्द्रे स्वर्गपत्यादयोऽप्यत्र हेमच० ।

स्वर्गबधू स्त्री इतः । अणसरः सु हेमच० ।

सर्गाचल पु० स्वर्गलोकस्याऽचलः । सुमेरुपर्वते स्वर्गमित्या-
 दयोऽप्यत्र हेमच० ।

स्वर्गिन् पु० स्वर्गोऽस्त्रस्य भोग्यत्वेन इति । देवे त्रि० २ देव-
 लोकगामिनि च त्रि० स्वर्गगामित्वसूचकगुणभेदा गच्छ-
 पु० उक्ता यथा "समाभूतेषु संवादः परलोकं प्रति क्रिया ।
 सतां परहिताः योक्तिर्वेदप्रासागद्यदर्शनम् । गुरुदेववि-
 पूजा च केवलं साधुसङ्गमः । सत्क्रियाभ्यसनं सैवी
 स्वर्गिणां लक्षणं विदुः" ।

स्वर्गोक्तम् पु० स्वर्गं आको यस्य । देवे हला० ।

स्वर्जिक पु० सु-अर्ज-अञ् ततः अस्त्वर्थे ङन् । स्वर्जिकाक्षरे
 राजनि० २ यवक्षारे स्त्री भावप्र० ।

"कथितः स्वर्जिकाभेदः विशेषद्वैः सुवर्चिका । यवक्षारो
 लघुः स्निग्धः सुहृत्सो वज्रदोषनः । निहन्ति मूलं
 वातामसं श्वाशगलामयान् । स्वर्जिकाल्पगुणाः तस्मात्
 विशेषात् शुल्भमूलहृत्" भावप्र० । कर्मस्वर्जिकाक्षारोऽपि
 तत्कार्यं राजनि० षणि स्वर्जिन् तत्कार्यं राजनिः ।

स्वर्ण न० सुष्ठु अणौ वर्णौ यस्य । १ काचने २ धुस्तूरे अमरः
 ३ नागकेशरे ४ गौरवर्णशब्दे च राजनि० । सुवर्णशब्दे
 दृश्यम् । [राजनि०] इतः २ सुवर्णस्य लेशे पु० ।

स्वर्णकण न० स्वर्णमिव पीतत्वात् कणोऽस्य । १ कणगुगुलौ
 स्वर्णकदली स्त्री स्वर्णमिव कदली (चापाकला) कदलीभेदे ।
 स्वर्णकाय पु० स्वर्णमिव पीतत्वात् कायोऽस्य । १ गरुड-
 हेमच० । २ स्वर्णवर्णदेहयुते त्रि० ।

स्वर्णकार पु० स्वर्णं स्वर्णमयमलङ्कारादि करोति क-अण् ।
 (सेकरा) जातिभेदे । "विश्वकर्मा तु शूद्रायां वीर्याधानं
 चकार सः । ततो बभूवः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ।
 मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भ-
 कारः कंसकारः षडैते शिल्पिनां वराः । स्त्रवधार-
 शिल्पकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापा-
 दयाज्या वर्णसङ्कराः । स्वर्णकारः स्वर्णचौर्यात्
 ब्रह्मणानां द्विजोत्तम ! बभूव सदाः पतितो ब्रह्मशापेन
 कर्मणा" ब्रह्मवै० प्र० ख० १० ख० । "तैत्तिरीयस्तैत्तिरीयो
 मूर्ध्नि कीटस्त्रिजन्मकम् । ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं
 दुष्टमानसः" ब्रह्मवै० जन्मख० ८५ ख० । तज्जातिनामकर्म ।
 स्वर्णकृत् पु० स्वर्णं तन्मयभूषादिकं करोति क-किप् ।
 स्वर्णकारे शब्दसा० ।

स्वर्णकेतकी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी । पीतकेतक्याम् राजनि० । तत्पुष्पादिगुणाः “केतकीकुसुमं वगर्थं” केश-
दीर्गम्यनाशनम् । हेमामं मदनोन्मादवृत्त्यसौख्य-
कारि च । तस्याः स्तनोऽतिशिरः कटुः पित्तकफ-
पहः । रसायनकरो वगर्थो देहदायकः परः”
राजनि० ।

स्वर्णक्षीरी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं नित्यांशो यस्याः
गौरा० डीष् । क्षीरधामेदे सा च हिमालये जायते ।
“हेमवर्णो रसस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा । सा नाग-
जिह्विकाकारा तन्मूलं वाणिज्योपधम् । स्वर्णक्षीरी
हिमा तिका क्षमपित्तकफपहा । भूतक्षणाशूरी
शाश्वदाहस्वरहरा परा” राजनि० ।

स्वर्णगैरिक न० स्वर्णमिव पीतं गैरिकम् । (वर्णकमाटि)
पटाभेदे राजनि० ।

स्वर्णग्रीवा स्त्री नदीभेदे । “या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात्
गिरिवरात् (नाटकशैलात्) नदी । स्वर्णग्रीवेति विख्याता
सा गङ्गाऽदृशीफले” कालिकापु० ८२ अ० ।

स्वर्णचूड प्र० स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य । चाष-
पक्षिणि जटा० स्त्रियां डीष् । [जातमाले त्रि० ।

स्वर्णज न० स्वर्णात् जायते जन-ड । १ वक्त्रे हेमच० २ स्वर्ण-
स्वर्णजीवन्ती स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती । पीत-
पुष्पजीवन्त्याम् राजनि० ।

स्वर्णदी स्त्री स्वर्णं द्यति अपसारयति तत्त्ववर्णत्वात् दो-क
गौरा० डीष् । १ वृक्षकाल्याम् राजनि० । २ त० णत्वम् ।
३ गङ्गायाम् अमरः । [२ चित्तकट्टये च त्रिका० ।

स्वर्णदीधिति पु० स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य । १ अम्रौ,
स्वर्णद्रु पु० स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः । आरग्वधे राजनि० ।
स्वर्णपत्र पु० स्वर्णमिव पीतः पत्रोऽस्य । गरुडे त्रिका० ।

स्वर्णपाटक पु० स्वर्णं पाटयति पट-णिच्-ण्वुल् । टङ्कणे
(मोहामा) शब्दर० ।

स्वर्णपुष्प पु० स्वर्णमिव पीतं पुष्पमस्य । १ चम्पके २ आरग्वधे
प्र० स्त्री० राजनि० स्त्रौत्वे डीष् । सा च १ स्वर्णकेत-
क्याश्च राजनि० । ३ सातलायाम् प्रकलिकारो स्त्री राज-
नि० टाप् । [स्वर्णकदल्याम् राजनि० ।

स्वर्णफला स्त्री स्वर्णमिव पीतं फलमस्याः । (चांपाकला)
स्वर्णवणिज् पु० ३ त० । स्वर्णवणिजि जातिभेदे ।

स्वर्णभृङ्गार पु० स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गारः । १ पीत-
भृङ्गराजे राजनि० । २ स्वर्णमयकलषभेदे च ।

स्वर्णमाक्षिक न० स्वर्णमिव पीतं माक्षिकम् । खनासख्याते
उपधातुभेदे “किञ्चित् सुवर्णमाक्षित्यात् स्वर्णमाक्षिक-
मीरितम् । उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम् ।
तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम् । किन्तु
तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्वीनगुणास्ततः । न केवलं स्वर्ण-
गुणा वर्तन्ते स्वर्णमाक्षिके । द्रव्यानन्तरस्य संसर्गात् सन्त्य-
न्येऽपि गुणास्ततः । सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं दृष्यं
रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिस्ककण्टपाण्डुमेहविषोदरम् ।
अर्थः शोधं विघ्नं कण्डुं क्षिदोषमपि नाशयेत्” । अण्ड-
स्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह “मन्दानलत्वं वल्लहानिमुपां
विष्टमितां नेत्रगदान् सकुडान् । मालां तथैव व्रण-
पूर्विकाञ्च कुथां दण्डं खलु माक्षिकञ्च” । तद्दोषशान्त्यर्थं
शोधनमाह “माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।
मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्वैः पचेत् । चालयेत्तोहजे
पाले यावत् पालं सुकोहितम् । भवेत्ततस्तु संयुक्तं
स्वर्णमाक्षिकमीरितम्” । तन्मारणं यथा “कुलत्स्य कषा-
येण दृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेनैवाजसूत्रेण स्त्रियते
स्वर्णमाक्षिकम्” भावप्र० ।

स्वर्णयूथी स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी । पीतयूथिकायाम् शब्दच०
स्वर्णलता स्त्री स्वर्णमिव पीता लता । ज्योतिष्मत्यां राजनि०
स्वर्णवर्णा स्त्री स्वर्णमिव वर्णोरूपमस्याः । १ हरिद्रायाम्
राजनि० । २ सुवर्णवर्णं त्रि० ३ हेममूल्यज्ञापके वर्णं च ।
स्वर्णवल्लल पु० स्वर्णमिव पीतं वल्ललमस्य । स्तोनाकट्टये
शब्दच० ।

स्वर्णवल्ली स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली । लताभेदे
“स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्गुप्रति । शिरः-
पीडा त्रिदोषघ्नी दुग्धदात्री तु सा मता” राजनि० ।

स्वर्णशेफालिका स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका । १ पीत-
शेफालिकायाम् । २ आरग्वधे राजनि० ।

स्वर्णाङ्ग पु० स्वर्णमिवाङ्गं पुष्पं यस्य । १ आरग्वधे राजनि०
२ पीतवर्णदेहयुते त्रि० स्त्रियां डीष् ।

स्वर्णारि पु० ३ त० । गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम् ।
स्वर्णुली स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं लीयते पुष्पेऽत्र ली-आधारे
किप् प्रथो० । स्वर्णु ली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पाध्वजा तथा ।
सा कषाया कटुः शीता व्रणहा परिकीर्तिता” राजनि०
उक्ते लताभेदे । [यति ते अथस्वर्णं त ।

सूक्तं गतौ सक० दुःखेन जीवने अक० सु० च० सेट् । स्वर्त-
सुहृद् प्रीतौ अक० प्रीणने लेहने च सक० स्वा० आत्म० सेट् ।

स्वर्गं ते अस्वर्गं च ।

[गोमेदमणौ राजनिः ।

सुर्भानव पु० निस्त्रभानो राज्ञोः प्रियः अथ निन्नादिदृष्टिः ।

सुर्भानु पु० स्वः स्वर्गं भातुर्दीप्तिरस्य । राज्ञौ अमरः । तस्य

भूमिच्छायाकृतया भूमिस्थैर्भातुमत्त्वेनादर्शनात् दिवि दीप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । [लोके शब्दच० ।

सुर्लोकि पु० स्वरेव लोकः भुवनम् । १ स्वर्गे इतः । २ स्वर्गस्ये

सुर्वापी स्त्री स्वः स्वर्गस्य वापीव । १ गङ्गायाम् हेमच० ।

सुर्वेष्ट्या स्त्री स्वः स्वर्गस्य वेष्ट्या । मेनकाद्याप्सरस्युः अमरः ।

स्वर्वेद्य पु० द्विव० । स्वः स्वर्गस्य वेद्यो । अश्विनीकुमारयोः

अमरः । व्यायुर्वेदशब्दे ७७६५० दृश्यम् ।

स्वलीन पु० दानवभेदे पाङ्गपु० ।

सुल्प ति० सुष्ठु अत्यम् प्रा० ष० । अत्यले क्षुद्रे ।

स्वल्पकेशरिन् पु० स्वल्पः केशरो नित्यमल्पस्य इति । कोविदारदृष्टे राजनिः ।

स्वल्पकेशिन् ति० स्वल्पः केशो नित्यमल्पस्य । १ अत्यल्पकेश

युते स्त्रियां ङीप् । २ पिशाचभेदे पु० शब्दच० । [रत्नमा०

सुल्पपक्षक पु० स्वल्पं पक्षमस्य कप् । गौरशक्ते मधुकभेदे

स्वल्पफला स्त्री स्वल्पं फलं यस्याः । हनुसाभेदे राजनिः ।

सुवासिनी स्त्री स्वस्मिन् पित्राद्ये वसति वस-णिनि ङीप् ।

चिरं पित्रष्टहादिवासिन्यामूढायामूढायां वा स्त्रियाम् ।

सुवासिनीत्यस्य स्थाने अमरे पाठान्तरम् ।

स्ववीज पु० स्वमेव वीजं यस्य । १ आत्मनि शब्दर० । २ पुत्रे

१ कन्यायां स्त्री इतः । ४ निजकारणे न० ५ स्वस्य वीथे

च न० ।

स्वस्य स्त्री ह+अस-ङ्ङन् । भगिन्याम् अमरः ।

स्वस्त गतौ व्या० व्या० सक० सेट् । स्वस्ते अस्वस्तिट् ।

स्वस्ति अव्य० सु-अस-क्तिच्, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम्

अव्ययं प्रादि० वा । १ ज्ञेसे २ आशिषि ३ पुण्यादौ अमरः

४ स्त्रीकारसूचने च । एतद्व्योगे क्षेमादिसम्बन्धनि

चतुर्थी ।

स्वस्तिक पुंन० । स्वस्ति शुभाय हितम् ठत् । "स्वस्तिकं

प्राङ्मुखं यत् स्यादबिन्द्यानुगतं भवेत् । तत्पार्श्वतु-

गतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपरः" इत्युक्तलक्षणे गृहभेदे

साङ्गः । २ शितावरशक्ते पु० राजनिः ३ आसनभेदे

तल्लक्षणम् आसनशब्दे ८८६ ५० दृश्यम् । ४ तण्डुल

चूर्णनिर्मिते त्रिकोणाकारे द्रव्यभेदे च "द्वतं स्वस्तिक-

शिन्दूरम्" इत्यभिवासनद्रव्यत्रापकवाक्यम् ५ चतुष्पथे पु०

मेदि० । ६ जिनध्वजभेदे हेमच० । ७ रततालिके विश्वः

स्वस्तिमुख पु० स्वस्ति मुखे वृत्ते व्यादौ वा यस्य । १ लेख्ये

पत्रादौ २ विभे पु० ३ स्वस्तिवादिनि ति० मेदि० ।

स्वस्तिवाचन न० स्वस्ति शुभस्य विप्रद्वारा वाचनम् । कर्मा-

रम्भे विप्रोपशान्तये ब्रह्मणद्वारा कर्तव्यकर्माणां शुभता-

वाचने । "संपूज्य गन्धपुष्प दीर्घाङ्गणान् स्वस्ति वाचयेत् ।

धर्म्ये कर्माणि भाङ्गल्ये संय मेऽद्भुतदर्शने" व्यासः ।

स्वस्तिवाचनिक ति० स्वस्तिवाचनाय हितं तत आगतम्

तत्र भवं वा ठत् । १ स्वस्तिवाचनसाधने २ तदुक्तिवज्जे

३ तत्सम्बन्धनि च ।

स्वस्त्ययन न० स्वस्ति शुभशायनं लाभो यस्यात् । शुभार्थं

क्रियमाणे वेदादिविहिते ग्रहयागादौ ।

स्वस्त्य ति० स्वः परलोके तिष्ठति स्वेन स्वभावेन सुखेन, वा

वा तिष्ठति स्या-क वा विसर्गलोपः । स्वभावस्ये २ स्वर्गे-

स्थिते श्विनायासेन सुखेनावस्थिते च । "स्वस्या भवन्तु

मयि जीवति धार्तराष्ट्राः" वेणीसं० ।

स्वस्त्रीय पु० स्वसुरपत्यम् क् । १ भागिनेये अमरः २ भागि-

नेत्यां स्त्री टाप् ।

स्वागत न० सुखेन आगतम् सु+आ+गम्-भावे क्त । १ सुखे-

नागमने "स्वागतं स्नानधीकारान्" कुमारः तदस्वास्ति

अच् । २ कुशले ३ कुशकप्रसन्नो ह्यार० ।

स्वागतञ्च षोडशोपचारमध्ये द्वितीयोपचारः आसनं

स्वगतं पादामित्यादि । उपचारशब्दे दृश्यम् ।

स्वाङ्गिक पु० साङ्गमर्हति ठक् । १ मृदङ्गे २ तदादके शब्दर०

स्वाच्छन्द्य न० स्वच्छन्दस्य भावः व्यञ्ज् । १ स्वाधीनत्वे

२ स्वास्थ्ये च ।

स्वातन्त्र्य न० स्वतन्त्रस्य भावः व्यञ्ज् । १ स्वाधीनत्वे २ परा-

नधानत्वे । व्या० उक्ते इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वं

रूपे कर्तृत्वे कर्तृशब्दे १७१६ ५० दृश्यम् ।

स्वाति(ती) पुंस्त्वे० स्वेनैव अतति अत-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा

ङाप् । १ आश्विन्यादिषु पञ्चदशे नक्षत्रे अमरः "हस्ता-

स्वातिः श्रवणा अश्लेषा" ति० त० उक्ते रुमयलङ्गतास्य ।

२ सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ३ स्वर्गे धरणिः ।

स्वातिनक्षत्राधिष्ठातृदेवयोगतारास्वरूपदिकम् अक्षेष्वा-

शब्दे ४६७ पु० दृश्यम् ।

स्वातियोग पु० आशाङ्गशुभ्रपक्षे कस्यां तित् तिथौ माचक्षणा-

पक्षसप्तम्यां तिथौ च स्वातिनक्षत्रवत्स्यचन्द्रस्य शुभफलादि-

ज्ञापके योगभेदे यथोक्तं द० सं० २५ अ०

"यद्भोहिषीयोगफलं तदेव स्वातावणादसहितं च चन्द्रे ।

वाजपेयादिप्रियते" इति एतत्पदसुपसंहरति मनुः
"एतदिधानमातिष्ठेद्वाभिकः पृथिवीपतिः । स्वाभिनाञ्च
पशूनाञ्च पात्राणाञ्च व्यतिक्रमे" ।

स्वायम्भुव पु० स्वयम्भुवोऽपत्यम्, तस्येदम् वा कथं क्षीरो-
दिति वक्तव्ये क्षीर्युष इत्युक्त्या संप्रापूर्वकविधेरनित्य-
त्वज्ञापनाच्च शुषः उच्यते । स्वयम्भुवो मनो स्वयम्भू-
सम्बन्धिनि त्रि० "धाम स्वायम्भुव ययुः" कुमारः ।
स्त्रियां ङीप् । सा च श्रद्धाज्ञायां । "भार्गवी नार-
दाया च वाहेस्पत्याङ्गिरस्यपि । स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य
चतस्रः संहिता मताः" इति तदुक्तधर्मशास्त्रसंहिता-
चतस्र्यम् । तदुक्त्यादिके यथा

"ततः कालेन सहता तस्याः पुत्रोऽभवन् मनुः । स्वाय-
म्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः सुतम् । तद्रूपगुण-
धामान्यादविपूरुष उच्यते । वैराजा यत्न ते जाता
बहवः संशितव्रताः । स्वायम्भुवान् महाभागाः सप्त सप्त
तथापरे । स्वारोचिषाद्या ते सर्वे ब्रह्मत्वस्य स्वरूपिणः ।
क्षौत्सिप्रसुखास्तद्वद् येषान्त्वं सप्तमोऽधुना" मत्स्यपु०
४४० । "ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान् देवगणांस्तथा ।
मरीचिरतिर्भगवानङ्गिराः पुत्रहः क्रतुः । पुत्रस्यश्च वशि-
ष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्यां दिशं तथा
राजन् । धर्मर्षयः स्थिताः । यामा नाम तथा देवास्त्वामन्
स्वायम्भुवेऽनुरे । आग्नीप्रश्नाग्निवाहस्य मेधा मेधातिथि-
वंसुः । ज्योतिष्मान् दातिमान् हव्यः स नः पुत्र एव च
मनोः स्वा-म्भुवस्यैते दश पुत्रा महोजसः । एतत्ते
प्रथमं राजन् ! मन्वन्तरसुदाहृतम्" हरिवं० ७४० ।

स्वाराज् पु० स्वः स्वर्गं राजते राज-क्लिप् । इन्द्रे अमरः ।
स्वाराज्यं न० स्वराजः भावः ध्वज् । ब्रह्मत्वे स्वाराज्यसिद्धिः ।
स्वारोचिष पु० द्वितीये मनौ । "क्षीर्वै वशिष्ठपुत्रश्च सत्सवः
काश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निशप्रवन-
स्तथा । एते महर्षयस्तात ! वायुप्रोक्ता महाप्रताः ।
इवाश् तृषिता नाम सुताः स्वारोचिषेऽनुरे । हविर्भः
सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्तिरयक्षयः । प्रथितश्च नभस्यश्च
नभः कर्जंस्तथैव च । स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात
महात्मनः । कीर्तिताः पृथिवीपात्र ! महावीर्य पराक्रमाः ।

द्वितीयमेतं कथितं तव मन्वन्तरं मया" हरिवं० ७४० ।

स्वार्थि पु० स्वस्य कथं प्रयोजनम् अभिधेयो वा । स्वप्रयो-
जनेः स्वाभिधेये च "स्वार्थकः स्वार्थबोधक इति" शब्दशः
स्वार्थिक त्रि० स्वार्थं विहितः ठण् । स्वार्थविहिते व्याकर-

णोक्ते प्रत्यये । "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवच-
नान्यनुवर्तन्ते" महाभाष्यं यथा बहुशुद्धोदात्ता "कचित्
स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते"
महाभाष्यम् । देवता अपकष्टशुद्धा शुषडीर इत्यादि ।

स्वास्थ्य न० स्वस्थस्य भावः ध्वज् । १ स्वारोग्ये २ सन्नोपे अमरः ।
स्वाहा अव्य० सु+आ+ह-डा । १ देवोद्देशेन हविस्त्यागे
अमरः । २ अग्निभाष्यायां स्त्री "स्वाहयेव हविर्भुजम्"
रघुः । ३ मातृकाभेदे च स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति
पितृगाथा । "प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिसुहृदिणी ।
वभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी । यीश-
मभ्याः क्लृप्तार्त्तं यदुग्रभाक्छादनकारिणी । त्वमग्नेर्दाहिका
शक्तिर्भवपत्नी च सुन्दरी । दग्धुं न शक्तस्त्वदन्ते
हताशश्च त्वया विना । त्वन्नामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो
दास्यति हविर्नरः । सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः खानन्द-
पूर्वकम् । अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहे-
चरी । देवानां पूजिता शश्वत् नरादीनां भवात्मिके !"
ब्रह्मवै० प्र० १७४० । १ दुर्गाशक्तिभेदे "दुर्गा शिवा अमर-
धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽन्तु ते" दुर्गापूजामन्त्रः ।

स्वाहाप्रिय पु० इत० । अग्ने हवा स्वाहापत्यादयोऽस्यत् ।
स्वाहाभुज् पु० स्वाहेतिमन्त्रेण त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् ।
देवे अमरः । [च सेट्०]

स्विद् अव्य० स्विद-क्लिप् । १ पञ्चे २ वितर्के अमरः ३ पादपूरणे
स्विन्न त्रि० स्विद-क्त । १ धर्मयुक्ते २ स्वेदान्विते च ३ पक्वे
"स्विन्नमन्नसुदाहृतम्" कृतिः । [अङ्गीकारे ।

स्वीकार पु० अखस्य स्वस्य कारः करणं स्व+ङि+क-वज् ।
स्वीय त्रि० स्वस्येदम् क अपाणिनीयेरत्न न कुगिति मन्यते ।
१ निजसम्बन्धिनि २ नायिकाभेदे स्त्री नायिकाशब्दे
दृश्यम् । [आदित् स्वर्यं स्वरूपात् ।
स्वूर्च्छं विस्तृतौ भ्वा० प० सक० सेट् । स्वूर्च्छति अस्वूर्च्छीत्
स्वृ शब्दे अक० उपतापे सक० भ्वा० प० नेट् । खरति अस्त्रा-
रीत् अस्त्राणीत् ।

स्वृ हिंसने क्रा० पा० प० सक० सेट् । स्वृणाति अस्त्रारीत् ।
सृ क गतौ आदि० आत्म० सक० सेट् । स्वृदित् चङि न हुसः ।
स्वेकते अस्वेकिट् ।

स्वेच्छा स्त्री इत० । स्वाभिभाषे हेमच० । [धीनमृत्यु युक्ते त्रि० ।
स्वेच्छामृत्यु प० स्वेच्छया मृत्युर्यस्य । १ भीष्मे त्रिका० २ स्वेच्छा-
स्विद पु० स्विद-भावे वज् । १ पाकभेदे (सिका) २ चर्म-
गालादितो जडादेः निष्प्रन्दने । शिच् भावे ध्वज् ।

वर्त्मनि स्थावरे तत्प्रकारादिकं चरकेणाभिहितं यथा
 “यतः खेदाः प्रच्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजिताः । खेद-
 साध्याः प्रशास्यन्ति गदा वातकफात्मकाः । स्नेहपूर्वं
 प्रयुक्तेन खेदेनावर्जितेऽनिले । पुरीषसूत्रेतांसि न
 सञ्जन्ति कथञ्चन । शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेदं
 स्नेदोपपादनैः । गमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो
 नरान् । रोगर्तुव्याधितामेवोनात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
 द्रव्यवान् कल्पितो देशे मृदः कार्यकरो मतः । व्याधौ
 शीते शरीरे च महान् मृदो महाबले । दुर्बले दुर्बलः
 मृदो मध्यमे मध्यमो हितः । वातस्नेहप्रणि वाते वा
 कफे वा मृद इष्यते । क्षिग्धरुक्षस्तथा क्षिग्धोऽरुक्षश्च
 ध्युपकल्पितः । आमाशयगते वाते कफे प्रकाशयाम्निते ।
 रुक्षपूर्वो हितः मृदः स्नेहपूर्वस्तथैव च । दृषणो
 हृदयं दृष्टौ मृदयेत् मृदुनेव वा । मध्यमं वङ्गस्थौ
 शेषमङ्गावयवमिदम् । सुशुद्धैर्नक्तैः पिण्डा गोधूमाना-
 मथापि वा । पद्मोत्पलपद्माशैर्वा मृदाः संवृत्य चक्रुषी ।
 सुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि । जकाई-
 र्जकैर्हस्तैः सिद्धतो हृदयं स्पृशेत् । शीतमूलज्युप-
 रमे स्तम्भगौरवनिग्रहे । सङ्गाते मार्दवे खेदे खेदनाद्
 विरतिर्भता । पित्तप्रकोपो मूच्छां च शरीरसदनं तृषा ।
 दाहः खेदाङ्गदौर्बल्यमतिक्षिग्धस्य लक्षणम् । उक्त
 स्तस्त्राश्रितो यो यैश्चित्तः सर्वशो विधिः । सोऽति-
 मृक्षस्य कर्त्तव्यो मधुरः क्षिग्धगीतबः । कषायमद्य-
 निखानां गर्भिण्या रक्तपित्तानाम् । पित्तानां साति-
 शाराणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् । विदग्धभ्रष्टनाडीनां
 विषमव्यवहारिणाम् । आलानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां
 पित्तमेहिनाम् । तृषणां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोच-
 तामपि । कामल्युदरिण्याश्चैव क्षतानामाक्षरोगिणाम् ।
 दुर्बलातिविशुष्काणामुपप्लवणौजसां तथा । भिषक् तै-
 मिरिकाणाञ्च न खेदभवतारयेत् । प्रतिग्याये च कासे
 च हिक्काश्वासिलवणे । कर्ममग्यां शिरःशूलैः स्तरभेदे
 गलपहे । अदितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके । को-
 ष्ठानाङ्गविवक्षेण शुष्काघाते विजृम्भके । पार्श्वपृष्ठकटी-
 कुक्षिसंघे गृध्रनीषु च । मूलकृक्के मूत्रत्वे च सुक्क-
 थोरङ्गमदके । पादोरजातुजङ्घासंसंघे श्वयथावपि ।
 खक्षीषासेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके । सङ्घो वायाम्
 शूलेषु स्तम्भगौरवसृष्टिषु । सर्वाङ्गेषु विकारेषु खेदनं
 हितमुच्यते । तिलमात्रजुलत्याम्बुवततैलाभिधौदनैः ।

पायसैः जगरैर्मांसैः पिण्डस्नेदं प्रयोजयेत् । गोखरोड-
 वराहाश्वकङ्गिः सतुपैर्यवैः । सिक्तापांशुपाषाणकरी-
 षायसपूठकैः । स्तैष्मिकान् स्नेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् ससु-
 पाचरेत् । द्रव्याख्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ।
 भूम्दहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भमृदहेषु च । विधूमाङ्गारतप्ते-
 ष्वभ्यक्तः खिद्यति ना सुखम् । आस्यानूपोदकं मांसं
 पयोवस्तशिरस्तथा । वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिल-
 तण्डुलान् । इत्येतानि ससृक्काय्य नाडीस्नेदं प्रयो-
 जयेत् । देशकालविभागज्ञो युक्तप्रमेसो भिषक्तमः ।
 वारणाष्टकैरण्डशिग्रुमूलकसर्पैः । वासावंशकरङ्गाक-
 पत्त्रैश्शूलकस्य च । शोभाङ्गनकशेरीयमालतीसुरबा-
 र्जकैः । पत्त्रैरुक्काय्य सखिलं नाडीस्नेदं प्रयोजयेत् ।
 भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिबस्तुना । पत्त्रैरुक्काय्य
 सस्नेहैर्नाडीस्नेदं प्रयोजयेत् । अतएव च निर्यूहाः
 प्रयोज्या जास्वकोटके । खेदनाथं हतक्षीरतैलकोटांश्च
 कारयेत् । गोक्षूसशकलेषु शैव्येवानामस्तम्भयुतैः । सस्नेह-
 किण्वववणेरुपनाहः प्रशस्यते । गन्धैः सुरायाः किट्टेन
 जीवत्या शतपुष्पया । उभया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया
 चोपनाहयेत् । चर्मभिश्चोपनद्रव्यः सखोमभिरपूतिभिः ।
 उष्णोष्णैरुष्णामे तु कौशेयाविकशाटकैः । रात्रौ बद्धं
 दिवा सञ्चेत् सञ्चेद्वात्रौ दिवाकतम् । विदाहपरिहारार्थं
 स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले । सङ्करः प्रस्तरोऽनाडीः परि-
 षेकोऽवगाहनम् । जेन्ताकोऽश्मयनः ७ कर्पूः ८ कु-
 टोऽभूः १० कुम्भिकैव ११ च । कुपोरः दोलाकः १२ इत्येते
 खेदयन्ति त्रयोदश । तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वा-
 नेवानुपूर्वशः इति । तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्त-
 रितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्नेदनं सङ्करस्नेद इति वि-
 द्यात् । शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारायसलशरीत्-
 कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पद्मा-
 ङ्गुलोदवकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगावस्य शया-
 नस्योपरि स्नेदनं प्रस्तरेस्नेद इति विद्यात् । खेद-
 नद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृदगशङ्खनपिशित-
 शिरसदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमस्तम्भवण-
 भूहोपसंहितानां मूलक्षीरादीनां वा कुम्भार्वाण्यम-
 लदमन्यासुत्कथितानां नाद्या शरीरिकावशदलकरङ्गाक-
 पत्त्रान्यतमकतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यासदोषवा
 व्यासार्द्धदीर्घया वा व्यासचतुर्भागादभागमूलायपरिणाह-
 कोतया सर्वतो वातहरपत्रसंघतच्छिद्रया द्विस्तयी विना-

मितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पपहरेत् ।
 वाष्पो हनूर्जगामी विहृतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं
 खेदयतीति नाडोखेदः १ । वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्भू-
 षादीनामुत्काथैः सुखोष्णैः कुम्भीवाधुं लिकाः प्रनाडोवा-
 पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परि-
 षेचयेदिति परिप्रेक्षः ४ । वातहरोत्काथजीरतेनृहतपिशि-
 तरसोष्णसखिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ५ ।
 “अथ जेताकं चिकोर्धूभिर्भूमिं परोक्षेन इत्यादि” ।
 (जेताकशब्दे ११४४ पु० अथ लज्जणाद्युक्तप्रायम् ६ ।)
 “शयानस्य प्रमाणेन घनाभश्चमयीं शिलां । ताप-
 यित्वा मांसतप्तैर्दाहैः सम्प्रदीपितैः । व्यपोज्ज्वा सर्वो-
 नङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ
 कुर्वीत कौपेयाविकसंस्तराम् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः
 शयानः स्विद्यते सुखम् । रौरवाजिनकौपेयप्रावा-
 राद्योः सुसंहतः । इत्युक्तोऽश्वघ्नखेदः ७ । कर्षू-
 खेदः प्रवर्ज्यते । खानयेच्छयनस्थापः कर्षूँ स्थान-
 विभागवित् । दीपैरधूमेरङ्कारैस्तां कर्षूँ पूरयेत् ततः ।
 तस्यासुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ८ । अन-
 त्युत्तमेषविस्तारं वृत्ताकारामलोचनाम् । घनभित्तिं
 कुटीं कृत्वा कुटाद्योः सम्प्रलेपयेत् । कुटीमध्ये भिक्क-
 शयां स्वास्तीर्णां त्र्योपकल्पयेत् । प्रावारजिनकौपेयकुल-
 कस्वलगोलेकैः । हसलिकाभिरङ्गरूपैर्भित्ताञ्च सर्वशः ।
 परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ९ । य एवा-
 श्वघ्नखेदविधिर्भूमौ च एव तु । प्रशस्तायां निवातायां
 ससायासुपद्वयते १० । कुम्भीं वातहरकाथपूर्णं भूमौ
 निखातयेत् । अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ।
 स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् । अथ कुम्भीं
 सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसोयुग्मान् । पाषाणान् वोष्ण्या
 तेन तत्स्यः स्विद्यति ना सुखम् ११ । सुसंहताङ्गः स्वभ्यक्तः
 स्नेहेरनिबन्धनाशनैः । कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि
 वेधतः । देशे निवाते शक्ते च कृत्यादन्तः सुनाजितम् ।
 हस्त्यश्वगोखरोद्वाणां करोदैर्गन्धपूरिते । स्ववच्छन्नः सुसं-
 स्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् १२ । वीथीकान्तु करी-
 षाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तः प्रमाणेन शय्या-
 सुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तासुपकल्प-
 येत् । स्ववच्छन्नः स्वपञ्चलाभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ।
 दोनाकखेदः १३ इत्येष सुखः प्रोक्तो भट्टप्रियेति । इति
 त्रयोदशविधः खेदोऽग्निगुणसंश्रयः । व्यायाम उष्णपदनं

शुक्रपावरणं क्षुधा । वज्रपानं भयकोधावपनाहाहवा-
 तपाः । खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादते । इत्युक्तो
 द्विविधः खेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च । एकाङ्गसर्वाङ्गतः
 स्निग्धो रुचस्तथैव च । इत्येतत् त्रिविधं इन्द्रं खेद-
 सुद्दिश्य कीर्तितम् । स्निग्धः खेदैरुपकृत्यः स्निग्धः
 पय्याशनो भवेत् । तदहः स्निग्धगात्रस्तु व्यायामं वर्ज-
 येन्नरः” इति । तत्र श्लोकाः “खेदो यथा कार्यकरो-
 हितो येभ्यश्च यद्विधः । यत्र देशे यथायोग्यो देशो रज्यश्च
 यो यथा । स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तद्यतिस्विन्नभेषजम् ।
 अस्नेद्याः खेदयोग्याश्च खेदद्रव्याणि कल्पना । त्रयोदश-
 विधः खेदो विना दशविधोऽग्निना । संयुक्ते च षट्खेदाः
 खेदाध्याये निर्दिष्टाः । खेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्म-
 हर्षिणा । शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेशा पुनर्वसुरिति” ।

खेदज पु० खेदाज्जायते जन-ड । १ खेदजाते दंशादिजनौ
 अमरः २ खेदजातमात्रे लि० ।

“मंखेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च । मातुषखेद-
 मन्वजा मल्लिकाद्या भवन्ति च । नवमेवप्रसिद्धायां
 पिपीलिकगणादयः । संखेदजास्तु विज्ञेया वृक्षगोपशु-
 जलवः । समिद्धभ्या माप्रसुदुग्मेभ्यः फलेभ्यश्चैव जलवः ।
 जायन्ते क्रिमयो विपाः । काष्ठेभ्यो घुणकादयः । तथा
 शुक्रविकारेभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च । संखेदजाश्च
 जायन्ते वृक्षिकाः शुष्कगोमयात् । गोभ्यो हि मच्छि-
 भ्यश्च मातुषेभ्यश्च जलवः । मत्स्यादिभ्यश्च विविधा
 अलःकुक्षौ विशेषतः । अद्यान्त्यानि च सृज्याणि सृज्या-
 युकास्तथैव च । गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव अलापदकी-
 नकाः । साजिकाणां विकाराश्च उत्सृष्टोदककर्दमैः ।
 शरावति विकाराश्च करोमेभ्यो भवन्ति हि । एवमादि-
 रसंख्यातो गणः संखेदजो मया । सर्वासाजिहितो
 ह्येष प्राक्कर्मवशजः सृष्टः” वज्रपु० ।

खेदन न० खिद-णिच् ल्युट् । गत्वादितो वसादेर्निःसारण-
 व्यापारे (भापरा) । खेदशब्दे दृश्यम् ।

खेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया सिद्ध-ल्युट् । लौहपात्र-
 भेदे (ताम्रयोया) अमरः । संज्ञायां कन् टाप् हि स्तः ।

खेदनिका कन्दुरुपे पात्रे ज्ञेयच० भर्जनपात्रे शब्दमा० ।

खेर न० खस खेरम् खेर-श्च ह्रिः । १ खेच्छायाम् शतवृत्ति
 श्मन्दे च लि० मेदि० ।

खेरिन् लि० खेनेव ईगयित् श्रीबसस्य खेर-णिनि ह्रिः ।

१ खेच्छाचारिणि स्वतन्त्रे । २ व्यभिचारिस्त्रियां स्त्री

स्वीप । श्वरपुरुषचतुष्कामिन्यां स्त्रियां च । “जातस्तुभं
प्रववसापत्स्वपि वदन्त्युत । अतःपरं स्त्रैरिणी स्यात्
वस्त्रकी पञ्चमे भवेत्” भा० व्या० १२१५० ।

स्वीपार्जितं ति० स्वेन उपार्जितम् । स्वयमर्जिते धनादौ ।

तस्य विभागो दायभागे दर्शितो यथा

“सम्पत्तिं विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते । तत्र कात्यायनः
“पैतामहश्च पितृपञ्च वक्ष्यान्त् स्वयमर्जितम् । दायदानां

विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते” । “यज्ञान्यदिति चकारः

स्वयमर्जितेन संबध्यते स्वयञ्चाजितमिति चकाराद्यन्य

स्यापि तदर्जनं साधारणधनदारेणेत्यर्थः । अनुप-

घातोपात्तमविभाज्यमाहर्तुमनुविष्णू “अनुपपन्नं पितृ-

द्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमीहितलब्धं तन्ना-

कामो दातुमर्हति” । पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्य-

द्वारेण नेतरेषां व्यापारः, स्वचेष्टालब्धत्वेन शरीरो-

ऽपि व्यापारो नेतरेषामिति स्वर्जकस्यैव तदसाधा-

रणं स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात् ।

तथा च व्यासः “अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्या-

प्नोति, यज्ञनम् । दायदेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धन्तु

यज्ञवेत्” । स्वशक्तिमालेण यत् प्राप्नोति सामान्ये-

नाभिधानात् सर्वमेवंविधं स्वीयमसाधारणं द्रष्टव्यम् ।

स्वशक्तिप्राप्तापि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधा-

रणत्वात् न्यूनविद्याविद्यानिराकरणार्थं विद्यालब्ध

पदम् । तथा याज्ञवल्क्यः “पितृद्रव्याविरोधेन यद-

न्यत् स्वयमर्जितम् । मैत्रभौद्वाहिकञ्चैव दायदानां न

तद्भवेत्” । मैत्रादिपुत्रैः प्रदर्शनार्थं, एवमादिषु

प्रायेषानुपघातसम्भवात् । तथा मनुः “विद्याधनन्तु

यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मैत्रभौद्वाहिकञ्चैव

साधुपार्जिकमेव च” । तथा व्यासः “विद्याप्राप्तं शौर्य-

धनं यच्च सौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य

जान्तेष्ट्यं स्वरिक्यभिः” । पितृपितृव्यादिभ्यः सुदा-

यसम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम् । तथा

नारदः “शौर्यभायाधने, हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत्

स्वीप्ये तान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च धैतृकः” । भाष्यै-

प्रामाण्ये लब्धं भाष्याधनम् औद्वाहिकमित्यर्थः, एतानि

स्वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम् ।

तदेषादिभिः शौर्यादिधनत्वमविभाज्यत्वे कारणं

नोच्यते शौर्यादिर्जितस्यापि विभागश्रुतेः । तथा च व्यासः

“साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिदाहनायुधम् । शौर्या-

दिनाप्नोति धनं आतरस्तत्र भागिनः । तस्य भागद्वयं

देयं शेषास्तु समभागिनः । साधारणद्रव्येणार्जितस्य

धनस्य विभागं वदति । तथा नारदः “कुटुम्बं विष्टयाद्

भ्रातृभ्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्

स लभेताश्रुतोऽपि सन्” । विष्टयादित्येकवचननिर्देशात्

यदि विद्यामध्यस्तो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-

व्ययशरीरायासाभ्यां संबध्यति तदा तद्विद्योपार्जित-

धने तस्याप्यधिकारः । तथा “वैद्योऽविद्याय नाकामो

दद्यादंशं स्वतो धनात् । पितृद्रव्यं समाश्रित्य न

चेत्तेन तदर्जितम्” । पत्रपदं साधारणधनपरं तदना-

श्रित्यार्जितं वैद्योऽविद्याय अनिच्छन्न दद्यात् वैद्याय

विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव । तथा च

गौतमः “स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्” ।

असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितं अवि-

द्वद्भ्यो दातुमनर्हन् न दद्यात् विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव ।

एतच्च विद्याधनमालविषयम् । तदाह कात्यायनः “ना-

विद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कश्चित् । समविद्या-

धिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनम्” । तन्तोच्चरितविद्या-

पदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां संबध्यते तेन समविद्या-

धिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययोः पुनरनधि-

कारः । “तदेवमादिवनैर्विद्याशौच्यादिधनेष्वपि साधा-

रणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागविभागयोरवगमात्

तस्यैव प्रयोजकत्वात् तत्पदवत्येव श्रुतिः कल्पनीया,

उपघातार्जितं विभजेदिति, न पुनः शौच्यादिपदवत्यपि,

अवयवकल्पनीयसामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः । चोला-

काधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः । यदा न्यायप्राप्त

एवायमर्थः, यद्वेनार्जितं तत् तस्मिन् जीवति तस्यैव,

असति विशेषवचने, यत्र पुनः साधारणधनमात्रेणैकस्य

व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैव भागोऽपरस्य

भागद्वयं न्यायावगतमेवं सिद्धम् । एतेन चैतदपि

सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति वस्य यावतो-

ऽंशस्य स्वल्पस्य सहतोवोपघातः, तस्य तदनुसारेण

भागकल्पना कार्या । किञ्च कात्यायनवचनम् “विभक्ताः

पितृवित्ताच्चैकैकं प्रतिवासिनः । विभज्युः पुनर्द्रव्यं शं

सलभेतोदयो यतः” ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ह

हकारः व्यञ्जनेषु कृष्णवर्णभेदः । कण्ठस्थानोच्चार्यः ।

“हकारः पञ्चमैर्युक्तमन्त्रः स्यादभिष्य संयुतम् । चौरस्यं
तं विजानीयात् कण्ठप्रमादुरसंयुतम् शिञ्जोक्तेः पञ्च
माटिर्वर्णसंयोगे उरमोच्चार्यश्च । तस्योच्चारणे आभ्यन्तर-
प्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य अर्द्धस्पर्शः । “अचो-
ऽस्य टायणस्तीषन्नेमस्य टाः शलस्तर्पेति” शिञ्जोक्तेः ।
बाह्यापयत्नास्तु घोषसंवागनादा महाप्राणश्च । अस्य ध्ये-
यरूपं कामधेनुतन्त्राक्तं यथा “हकारं शृणु चार्वाङ्गि !
चतुर्गण्डायकम् । कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युत्प्रतो-
पम् । रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणा-
त्मकं वर्णं त्रिशक्तिमहितं सदा । त्रिविन्दुमहितं वर्णं
हृदि भावय पार्वति !” । अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानसूक्तं
वर्णोद्धारतन्त्रे यथा “करवीरभूषिताञ्च साङ्गहामां दिग-
म्बराम् । अस्त्रिपाल्यामष्टभुजां वरदामरुज्ज्वलाम् ।
न गेन्द्रहारभूषाढ्यां जटासङ्कटमण्डिताम् । सर्वसिद्धि-
प्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा हकारान्तु
तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादेन्यस्यता
काव्ये दोषप्रयोगे खेदः फलं हं०००टीकायास्तुक्तं यथा
“सः सौख्यं हंसु खेदम् विनयमपि च लं लः समृद्धिं
करोति” । अकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत्न
भवतीति तत्रैवोक्तं यथा “पद्यादौ गद्यावन्ते वचसि च
सकले प्राक्तादौ समोऽयम्” इति । एतेषां फलाधार-
निरूपणमप्याकारे “नायको वर्ण्यते यत्न फलं तस्य
समादशेत् । अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं
फलम्” तस्य प्रतिप्रसवो यथा “देवता वर्ण्यते यत्न कापि
काव्ये कवीश्वरैः । मित्राभिरुचिचारो वा न तत्न फल-
कल्पना । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोपि वा” ।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा “हः शिवो गगनं
हंसो नागलीकोऽस्विकापतिः । नकुलीशो जगत्प्राणः
प्राणेशः कपिलासलः । परमात्म तजो जीवः वराकः
शान्तिदोऽङ्गलः । स्रगोऽभयोऽरुणः स्याणुः कृतकृपनिवा-
रकाः । लक्ष्मीहंरिहरः शम्भुः प्राणसन्त्रिंशत्लाटजः ।
स्वकोपवारणः मूलो चैतन्यं पादपूरणम् । महालक्ष्मीः
परं नादो मेघनादो विमर्दनः । विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी
मेघध्यासः महेश्वरः । दक्षपादः सदा शम्भुः श्रामो यः

सोममण्डलम्” वर्णाभिधानम् । “युक्कयाय हकारो-
ऽंशुः प्राणः शान्तः शिवो वियत् । अङ्गनो नकुलीगञ्ज
हंसः शून्यश्च हाकिनी । अनन्तो नकुली जीवः पर-
मात्मा ललाटजः” इति बीजवर्णाभिधानम् । “हकारो
नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये । महेशो
नकुली चैव वराको गगनं रविः । लिङ्गं शून्या-
महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि !” इत्यामले उपलब्धे ।

ह अव्यं हा-ड । १पादपूरणे अमरः २सम्बाधने श्नियोगे
४क्षेपे ५निम्पे ६निन्द्यायां मेदि० ७प्रसिद्धौ च । दशिवे
पु० ८जले १०मूल्ये १२खाकाशे १३रक्ते १४खर्गे १५धारणे
पु० मेदि० । १पापहरणे १८चन्द्रे शब्द० १९सकोप-
वारणे २०युक्ते च एकाक्षरकोषः ।

हंस पुंस्त्री० हस-अच्-प्रभो० वर्णागमः । स्वनामख्याते
१पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां लीप् र्निकर्तृभन्टपे श्विण्यौ
४सूत्र्ये ५परमात्मनि “हंसं तनौ सञ्ज्ञितं चरन्तम्”
नैष० । ६मत्सरे ७वृत्तिभेदे दमन्त्रभेदे ८देहस्यवायुभेदे
१०अश्वभेदे मेदि० ११गुरौ १२पर्वते शब्द० । १३शिवे
अमरः १४अपस्थिते १५अष्टे हेमच० । १६विशुद्धे
अमरः । १७अजपासन्त्ररूपे वर्णे च “हंकारेण वञ्चयति
सकारेण विधेत् पुनः । हंसेति सततं मन्त्रं जीवो
जपति सर्वदा” इति तन्त्रम् । अजपाशब्दे ८६ पु०
दृश्यम् ।

हंसखगल भेदाः तन्त्रांसगुणाश्च यथा “हंसाः पित्तहराः
स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातक्षेपप्रदाश्चापि बल-
शुक्लकरा मताः” भावप्र० तड्डिस्त्रिगुणाः “हंसडिस्त्रि परं
बल्यं हं जणं वातनाशनम् । पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्वानय-
विनाशनम्” राजनि० । अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्त-
राजशाकुने चक्रं यथा “क्लाडासु सर्वास्त्रपि दर्शनेन
हंसस्य शब्दस्य तु सर्वसिद्धिः । नामानि हंसस्य शृ-
णोति यस्तु प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य । चौरैः समं
दर्शनमाद्यशब्दे निधिर्हितीयेऽथ भयं तृतीये । युद्धं
चतुर्थे नृपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् ।
यतिभेदहंसलक्षणं परमहंसशब्दे ४२३७ पु० दृश्यम् ।
प्राणस्य हंसपदार्थत्वे हेतुः कृत्तः पदार्थादर्शे “७च्छासे चैव
श्वासे च हंस इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा
आत्माकारेण संस्थितः । नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदया-
ग्नेर्व्यवस्थितिः” ।

हंसक पु० हंस इव कायति कै-क । १पादकटके नूपुरादौ

अमरः । संज्ञायां कन् । राजहंसे शब्दच० । स्वार्थे क ।
हंसशब्दार्थे “लघुगुं लृङ्घृत्यत् स ता लो हंसकः स्तुतः”
संगीतदा० उक्ते ४तालभेदे ।

हंसकीलक पु० “नारी पादद्वयं कृत्वा कालखोरयुगोपरि ।
कटिमान्दोलयेत् यत् बन्धाऽयं हंसकीलकः” अरदोपि
कोक्ते रतिबन्धभेदे । [भाषिण्यां स्त्रियां त्रिका० ।

हंसगद्गदा स्त्री हंसस्येव गद्गदः खरो यस्याः । मधुर
हंसगामिनी स्त्री हंस इव मृदु गच्छति गम-णिनि ।
१ हंसतुल्यमृदुगामिन्यां स्त्रियाम् । हंसेन गच्छति णिनि
ङीप् । २ ब्रह्मागण्याम् । ३ हंसेन गन्तरि त्रि० ।

हंसदाहन न० हंस इव अष्टं सुरभिवात् दाहनमस्य ।
अगुरुचन्दने शब्दच० ।

हंसनादिनी स्त्री “गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलाणापसंयुता ।
नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी”
इत्युक्तलक्षणायां नाय्याम् शब्दमाला ।

हंसपदी स्त्री हंसस्येव पादाः मूढान्यस्याः पाद्भावे स्त्रियां
ङीपि पङ्गावः । गोधापदीलतायाम् राजनि० । [हन्ता० ।

हंसपाद न० हंसस्य पादः तद्वर्णोऽस्यस्य अच् । हिङ्गुले
हंसपादिका स्त्री हंसस्येव पादाः मूढान्यस्य कप् कापि
अत इत्त्वम् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

हंसपादी स्त्री हंसस्येव पादा मूढानि सन्त्यस्याः अच् गौरा-
ङीप् । हंसपदीलतायां रत्नमा० ।

हंसमाला स्त्री इत० । पङ्क्त्युक्ताकारेण स्थिते १हंससमूहे
२कादम्बे हंसे च शब्दच० । [भाषपण्याम् राजनि० ।

हंसमाषा स्त्री हंसा विशुद्धः माषः तदाकारः पर्णोऽस्याः ।
हंसरथ पु० हंसः रथो वाहनं यस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्माणि
त्रिका० । हंसवाहनादयोऽप्यत्र । [उपधातो राजनि० ।

हंसलोमश न० हंस इव लोमशं लोमयुक्तम् । कासीसे
हंसलोहक न० हंस इव लोहकम् । पित्तले धातो हेमच० ।
हंसवती स्त्री हंसकृत्वादाकारः मूले अस्यस्याः मतुप् मस्य
वः ङीप् । २ हंसपट्टाम् जटा० । ३ हंसयुक्ते त्रि० ।

हंसवीज न० हंसस्य वीजमत्र । हंसडम्बे राजनि० ।

हंसाङ्घ्रि पु० हंसस्याङ्घ्रिरिव लोहितत्वात् । हिङ्गुले ।

हंसारूढ पु० हंसमारूढः आ+रूढ-क्त । १ ब्रह्माणि २ तच्छक्त्यां
ब्रह्माण्यां स्त्री हंसाधिरूढ उभयत्र सरस्वत्यां स्त्रा । [हेमच० ।

हंसाभिख्य न० हंसस्येवाभिख्या शुभ्रत्वात् यस्य । रूप्ये

हंसी स्त्री हंसस्य भायां ङीप् । १ हंसयोषिति शब्दर० । डा-

विवश्वरूपपादके २ छन्दोभेदे च “नौ गो नाश्वरा गो

गो वसुभवनयतिरिह भवति हंसी” छन्द० । ३ हंस
जातिस्त्रियाञ्च ।

हंसीदक न० । “नादियं नवसृष्टेषु निहितं सत्प्रसक्तं-
शुभः यामिन्याञ्च निविष्टमिन्दुकिरयैर्मन्दानिबान्दोलि-
तम् । एलाद्यैः परिवासितं अमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्येषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम्”
राजनि० उक्ते जलभेदे ।

हंही अव्य० हंसित्यव्यक्तं जहाति हा-ङो । १ सन्वाधने
“हंहा चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः” चन्द्रालोकः । २ दर्पे
३ दम्बे ४ प्रश्ने च शब्दर० ।

हक्क पु० हक् इत्यव्यक्तं कायति कै-क । गजसमाह्वाने जटा०
हक्के(ञ्जा) अव्य० हंसित्यव्यक्तं जयतेऽत्र जय-ङे डा वा ।
नाटप्रक्रियायां नटाभिनेयकते चेटोसन्वाधने अमरः
टाबन्तस्तत्त्वार्थे भरतः आदलोऽप्यव्ययम् वसन्तराजः ।

हज्जि पु० हंसित्यव्यक्तं जयति जि-ङि । जुधायां जटा० ।

हज्जिका स्त्री हज्जौ जुधायां कायति शब्दत्रुते कै घञर्थे
कर्मणि क । भाग्यां भावप्र-जुधाहेतुत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

हट टीप्रौ भा० प० अक० सेट् । हटति अहटीत्-अहटीत्
हटपर्णि न० हटं दीप्तिं पिपति पृ० वा० नि । शैबाले शब्दर० ।

हट्ट पु० हट-ट टस्य नेत्त्वम् । क्रयविक्रयस्थाने (हाट)
अमरः । “प्रतिहट्टपथे घरट्टादिति” नैष० ।

हट्टचौरक पु० हट्टे प्रकाशिते स्थाने एव चौरः स्वार्थे क ।
(हाटचोर) चौरभेदे शब्दर० ।

हट्टविलासिनी स्त्री हट्टं विलासयति वि+लस-णिच्-
णिनि ङीप् । १ गन्धद्रव्यभेदे अमरः । २ हरिद्रायाञ्च
भावप० । [हटति । अहाठात्-अहठात् ।

हठ कीलबन्धे सक० वलत्कारे स्तुतौ च अक० भा० पर० सेट् ।

हठ पु० हठ-अच् । बलात्कारे अमरः २ प्रश्नाञ्च सेदि० ।

हठपर्णी स्त्री हठते लुपते हठ-अच् हठं लुपमानं पर्णं
यस्याः ङीप् । १ शैबाले त्रिका० २ कुम्भिकायाञ्च ।

हठयोग पु० हठेन बलात्कारेण योगः । प्राणायामादिक्रि-
याभ्यासजे राजयोगं विनैव परमात्मसाक्षात्काररूपे
चित्तवृत्तिरोधात्मके योगे ।

योगश्च द्विविधः हठयोगः राजयोगश्च । तत्र हठयोगः
क्रियाविशेषसाध्यः हठदोषिकादावुक्तप्रकारः । राजयो-

गस्तु भावनाविशेषसाध्यः पातञ्जलादावुक्तः । स च पत-
ञ्जलिशब्दे ४२०४४ प्रदर्शितः । हठयोगोऽत्र साङ्गोऽभिधीयते

तत्साधनप्रशंसादिः उभययोगयोरपि परस्परसापेक्षतया

एककार्थ्यकरत्वं । “हठं विना सिध्यति राजयोगो नर्त्तं हठाच्चापि न राजयोगः । तदाभ्यसेत् पूर्वमतः सुनिष्पत्त्यन्तं” हठं सद्गुरुतोऽभिमुख्यम् । अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरालैर्युताम् । वृद्धो वा लक्षणः सरक् च शनकैर्योगेऽस्ततन्त्रः क्रियायुक्तः सिद्धिमुपैति शास्त्रपठनाद्धो योगसिद्धिर्भवेत् । यो नास्ति कोऽभ्यासविहीन एषश्चण्डप्रियो वै बहुभाषितो यः । अपथ्यशीलोऽभितभुग्दरिद्रो न योगसिद्धिं लभते कदाचित् । योगस्य बीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री । सङ्केतविद्युयोगगुरोः प्रबुद्धा सुधीरतो योगपरस्य नान्यत् । स्यात् सङ्गः सिद्धतीर्थैर्यदि सुकृतवशात् प्राग्भवाभ्यासजोऽयं यद्द्वारा पश्चिमेन त्वरितमिह फलं दृश्यते कापि लोके । तत्सर्वं नान्य नाङ्गशिरसि परिगतेनानिलेनेष्यतेऽदस्तस्मादभ्यास एव त्वरितलघुमिदायोगतत्कीर्थलब्धात् । अष्टाङ्गकस्यात्मनि शान्तवाहसम्पादनार्थं मनसः प्रयत्नः । अभ्यास एव चिरकालः सेवितः सत्कारवान् स्याद् दृढभूमिरेष । जितो भवति सारुतोऽभ्यसनभूरिदार्यन्तः लशतुरभि- बर्हते सततकुम्भकाभ्यासतः । गते कृतभुजीकृतामशनमेति पाकं सुखं रसादिकसुधातवः स्युरन्तु याति देहो बलम् । महाभ्यासबन्धौ बलात् सदस्य तदा लारणं स्याच्च दोषा व्यशेषाः । विशुष्यन्ति विष्णुभूतारोगादयो वै नृणां कोटि- लज्जाजितव्याधयश्च । नाड्योविशुद्धिर्हठसिद्धिलक्षणं विना ह्यापायार्थं चिरकुम्भसंभृतिः । शुद्धं कृतो युक्तविशेषतो धृतेऽनिले सुषुम्णा कुरुतेऽग्निदीपनम् । प्रत्याहारात् प्राग्जिताऽनौषधैस्तैर्योगीन्द्राऽथो चाक्षयेत् कण्डकीं स्वास् । सिद्धपाशाभ्यासतश्चालिताऽबावत्युच्चैर्द्राक् ब्रह्म रज्ज्यालरे स्यात्” हठस० ।

योगदेशभेदात्तैव “सुविषये शुभधार्मिकभूपतेर्वह्नुसुभिन्नवती-
तभये शुचौ । सुकृतशालिनि मालिनि वैभवेभनसि योग-
विधौ मतिमाश्रयेत् । अतिनिगूढपदं सशकोज्झतं तुङ्घन-
तापविवर्जितमन्तरा । उधरकस्तु कशुष्कदनोज्झतं विगत-
नो गणगो वस्तुते मलम् । वल्मीकसञ्जयचतुष्पथवर्जमन्त्रा-
भ्यासोज्झतं विगतसर्वभयं विजन्तु । बात्याभिघात-
रहितं गतभूतरत्ना योगार्थमेवमवलोक्य मठा विधेयः ।
धनुः समापश्यते शिलाग्निजलवर्जिते । एकान्तमठिका-
मध्ये स्यात्तथ्यं दृढयोगिता दृढमङ्गते । “शूलद्वार-

सम्यग्गतैविष्टपं नात्युच्चैचायतं सम्यग्गोमयसाम्प्र-
लिप्तमयमं निःशेषजलनूज्झाम् । बद्धो मण्डपकूवेदि-
रुचिरं पाकारसंवेष्टतं प्रोक्तं योगमठय लक्षणमिदं
सिद्धैर्हंठाभ्यामिति ।” हठप्रदीपिका । “द्वारं स्मृत योग-
मठय वृत्तं व्ययामतस्तत्तत्परस्परसामर्थ्यम् । विस्तारतश्चापि
रवीन्द्रभूपाङ्गुलं सुरस्यं रमणीयमध्यम् । निर्वीतम्-
मन्दिरसञ्छ्रमात्मदोषापहं सास्तदोषशेषि । विशेषेण
नाड्यमलम्बसङ्घमनर्दते विकाशं हृदि सुस्थिरे च” हठसं० ।
तत्प्रोचितकालः “एकाहो वाऽथ द्विकालं त्रिकालं प्राणायामं
मध्यरात्रे भजेत । यामे रात्रेः पश्चिमे पूर्वे एव पूर्वार्द्धे
वाङ्मयमध्ये प्रदोषे” हठसं० ।

निषिद्धावस्थादि “न शीते नात्युष्णे अमविकलश्चे न हि
तथा जुधायामाध्माने विकलवपुषाश्चेतमसा । अ-
जीर्णोऽस्ते हारे न च विहितवान्नावतिष्ठते प्रभुक्तौ व्या-
सङ्गाकुलहृदि न युक्ताऽनिलहृतिः । चिन्ताकुलो मूल-
फलप्रदूषितोऽभ्यासं न योगस्य कदापि कुर्यात् । कार्या-
तिसक्तौ रतिकार्यं तत्परो नानेकरोमाधियुतो जनान्ते ।
रथ्यान्तरे सिन्धुपरिचटान्तरे चिरन्तने वेषान्ते चेत्येते ।
योगं विदध्यान्न कदापि साधकः सुदौर्भेनस्यादि भवेत्
कतेऽप्य । अनादृत्य यः साधको देशकालौ प्रयुञ्जीत योग
हि दोषास्तु तस्य । प्रकृष्यन्ति देहेऽन्तराया इवोच्चैर्जड-
त्वम्भूकत्ववाधिर्यं सुखाः । स्मृतिबन्धो जडता च
विभूकता वर्धरताम्बुसङ्गादहनज्वराः । कुविषयेऽसमये
परियुञ्जतो वपुषि योगमभी नव दोषकाः” चटसं ।

वर्ज्यं सानसदोषः “कामोभयं सप्रसन्नीव लोभः प्राग् योग-
दोषानतिकोपयुक्तान् । विहाय युक्तः सुसमाहितात्मा
युक्तीति योगं मनसा स्थिरेण” इहसं ।

तद्दोषप्रजयोपायाः “निद्रा सत्त्वनिषेवणं दस्येङ्गुत्या च
शिशोदरे रज्जेदु दोषरूपौ दद्यान्नुतिदृशौ चित्तेन चेतो
गिरौ । रज्जेत् सङ्घिभिर्ना प्रसादत इतश्चासं तदंशं
धिया सङ्कल्प्य जयेन काममिति वै श्नो योगदोषान्
जयेत्” षष्ठं ।

वर्त्यसेव्ये “अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्यो नियमाग्रहः ।
जनसङ्ग्रह्ये नौत्यश्च षड्भिर्योगो विनश्रति ।” “उत्सा-
हान्नस्ययाव्ययान् तत्तज्ज्ञानान् निश्चलात् । जनसङ्ग्र-
परित्यागात् षड्भिर्योगश्च सिध्यति । अहिंसा सत्यमस्तेयं
ब्रह्मचर्यं जसा धृतिः । दयाजिवसिताहाराः शौचं
चैव यसा दश । तपःस्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूज-

नम् । सिद्धान्तप्रवणश्चैव ह्रीमेतिश्च तपोद्धतम्” हठप्र० ।
 आहारः “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेः मिताहारस्य
 योगाङ्गत्वाच्च धोमाङ्गाहारो यथा “न जीवनं देह-
 धृतिश्च जन्मिनामृतेऽन्नपानं न मलैर्विना बलम् । योगे
 तदर्थं सन्नजिद्वलप्रदं भक्ताज्यदग्धं मितमत्र सेवयेत् ।
 न कन्दमूत्रानि गुरुणि शीतोष्णान्यत्र पानानि बलप्र-
 दानि । सत्त्वप्रदायुर्वलवृद्धिदानि पूतानि च क्षीणि
 हितानि योगे । हठप्रदीपिकादिभिः सुपय्यवर्ग ईरितः ।
 सुनाडिशोधनादनु भजेन्नतं पुरा शुभम्” हठस० । स च
 वर्गो यथा “गोधूमशालिव्यवषट्कशोभनान्नं क्षीराज्य-
 खण्डनवनीतसितामधूनि । शुशुभोपटोलफलकानि च
 पञ्चशाकं सुझादि चात्यसुदकं च सुनीन्द्रपथ्यम् । क्षीर-
 पणी च जैवली सत्स्थाक्षी च पुनर्नवा । मेघनादो च
 पञ्चैते शाकवर्गः प्रकीर्तितः । मिष्टं सुलघुरं स्निग्धं
 पथ्यं धातुप्रपोषणम् । मनोऽभिलषितं योग्यं योगी-
 भोजनमाचरेत्” सुख्यं घृतं क्षीरमिति द्वयं स्यात् नाडी-
 विशुद्धावथ मूलवन्धे । अोजो बलं तृप्तिमतीव धत्ते
 सत्त्वाक्षतोऽन्तःस्थितनाडिशुद्धिः” हठस० । “कन्दं च
 शाकादिकमूलमभ्यं विहाय दध्यस्तु कषायतिक्तम् । हतौ
 दनक्षीरमपूरितोदरं यमी च गोधूमविकारमाश्रयेत्”
 हठच० । ग्रन्थान्तरे “पीत्वा क्षीरं पयोमिश्रं योगी
 बलमवाप्नुयात् । सितांशयुक् च पक्वं च हितं क्षीरं
 न केवलम् । गोघृते च हविष्यान्नं भुक्त्वाभ्यासं समा-
 चरेत् । एवं वाढं भजेदवाप्तमेऽङ्गि सन्नशोधनम् ।
 निरुद्धमध्यवर्गः “सन्नेह ईषन्नुवरीजमूपः काथी भृशं सु-
 क्रथिता ह्यनन्ता । क्षीरोपधाः स्यान्ववणा हिताल्पा
 हविष्यभुक्तं यतिनिस्त्रप्यम् । आवश्यके सैन्धवमल्पसुक्तं
 सदाद्रकं केऽपि वटलि भक्ते । स्याज्जाजसक्तुः ससिताज्य-
 दग्धं पयोऽथ वा केवलमग्निपक्वम्” हठस० ।
 वज्याहारः “स्निग्धं भृशं वाऽभृशमेव रुजं क्षीरप्रभूतान्न
 भिन्नोत्सृजेद्यः । दध्ना च तक्रेण रुजाकदन्नमज्जं च
 भूयोज्यमपथ्यसुक्तम् । । पुंस्त्वापहाः सुशुषका अपथ्या
 माषाश्च बल्या कफपित्तदोषाः । सितातियोगः क्षमिकत्तु
 नेष्टो गुडो विकारी सद्यः फाणितेन । अत्यल्पमिष्टाशनतो
 न योगः स्यात् साधकस्याल्पबलस्य नूनम् । योगातुगुण्येन
 ततोऽन्नजन्मिर्भित्तोदितानात्यतरा न भूरिः” हठस० ।
 “कद्वस्तुतीक्ष्णवर्णोष्णहरिश्च शाकं सौवीरतैलतिल-
 सर्षपसत्सुसद्यम् । आजाविमंसदधितक्रकुलत्यकोल-

पिगयाकहिङ्गुलशुनादमपथ्यमाहुः । भोजनमहितं वि-
 द्यात् पुनरुष्णीकृतं तथा रुजम् । अतिलवणादिकयुक्तं
 कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्” हठप्र० ।
 वज्यानि “वजयेदुदुर्जनप्रीतिं यङ्गिस्त्रोपथसेवनम् । प्रातः-
 स्नानोपवासादिकायक्तोशादिकं तथा” हठप्र० ।
 “मद्यं गभोक्षपानं सुतनु रतिगृहारासपाण्डित्यवेदशस्त्रा-
 लोकः सुगीतं सततसतिकलं हेमरुष्यास्वराणि । नृत्यं
 राज्ये च सङ्गः कुतुम्भमनयजे सम्पदः स्तोतिशोर्थे
 तास्त्वूलं चेति सर्वं विषयसुखमथाशुभं व्यन्यजेत्तत् ।
 नित्यस्नानाच्चै प्रतं शौचसक्तिध्यानं ध्येयं सन्नजाप्यं च
 दानम् । गेहारासाद्यास्तथा कल्पना वै धर्मा एते
 योगविधयः प्रदिष्टाः” हठस० ।
 आहारमानम् “स्याच्छानिसुझादिकसृष्टिकद्वयं प्राक् प्राण-
 पूर्णोदरकोऽशनस्य । ह्वासो विधेयो ह्यनु साधनेन दग्धा-
 द्यभावे क्रमकुम्भवृद्ध्या” हठस० । अत्र ह्वासक्रमेण
 खल्पाहारः प्राणायामे विधेयः । यथोक्तं सनातन-
 सिद्धान्ते “अभावे शालिसुदुगादिभोजनं सृष्टिकद्वयम् ।
 ततो ह्वासः शनैः कृथ्यात् प्राणे पूर्णं तथोदरे” अस्यार्थः
 अभावे घृतदग्धयोरभावे मितभोजने कुम्भकवृद्धिक्रमात्-
 रूपः सन्दमन्दमशनह्वास उचितः । न हि प्रथम-
 मभ्यासे यथा यथा कुम्भकवृद्धिर्भवति तथा तथा कुम्भक-
 पूर्णोदरत्वात् कुम्भजाग्निना क्रमजितवायुवेगतया जिता-
 ग्निर्भवति तथा तथाऽशनह्वासः । साधकस्य योगातु-
 सारेणातुक्नः आरोग्यवीजसुत्साहबलौजःप्रभृतिकरस्य
 भवति न प्रथमम्” हठस० । ग्रन्थान्तरे “आहारं जपयेद्योगो
 कृष्णपक्षे कलाक्रमात् । शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा कुम्भो-
 ऽस्य वर्द्धते” । योगसारसमुच्चये । “तनौ येन केनाप्युपायेन
 पित्तं सदाभ्यासिना पालनीयं प्रयत्नात् । विशुद्धो हि
 यश्चित्तभंद्योत एषः शुभो ज्ञानवङ्गस्वरूपः प्रकाशी ।
 सूर्यप्रवेशे पवनेऽशनं सञ्चन्द्रप्रवेशे शयनाशुपानम् । इ-
 त्यादि चान्यत् स्रधिया विचार्य पथ्यानि योगाभ्यासे
 हितानि” ।
 योगनिषेधावस्थादिमन्त्राः सद्भावाः पूतिगन्धाश्च किञ्चित् सक्-
 चोदरे गौरवं चान्नसत्वम् । यदैतद्भवेद्द विस्पष्टे साधनेन
 तदा प्राणरोधोऽङ्गि तस्मिन् कार्यः” हठस० ।
 योगारम्भकालः “अन्तर्हृताः सान्द्रतया विशुष्का अपह्वाः
 पक्वमलादयोऽपि । अभ्यासिनां प्राणनिरोध एष तदा
 विधेयः शुभयोगसिद्धिदः” हठस० ।

नित्यकर्तव्याकर्तव्ये । “न लालयेन्नो करणं निपीडयेत् भृशं
मिताशी मितनिद्राशोक्तिः । प्रातःशिरःस्नानमथो न
रोचयेदाकृढयोगोऽपि कदापि योगी । आवश्यके तृष्ण-
जलैर्विधेयं स्नानं न कार्यं हिमशरिणां तत् । स्नानं
प्रगेऽनिष्टमिदन्तु कण्ठस्नानं स्मृतं चैरिह मध्यमेऽङ्गि ।
व्ययाममात्रपरुषं भृशशैत्यदेशमत्यस्वपानमतिविश्रमणं -
धैव । निद्रां दिवा निशि च जागरणं च चिन्तां क्लेशावहं
यदखिलं तदिहापि जह्यात् । यत् स्वस्थान्यस्य दुःखा-
वहमपि न भजेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीषदग्ने
नैहि न हि वनितायाश्च सेवां विदध्यात् । हिंसं द्वेषं
तथाहङ्कृतिमशनमति प्राणिपीडनं वियोगं भिक्षाभिक्षत्व-
बुद्धिं स्नानशनममतां सङ्कतिं संत्यजेच्च । व्यायाममस्यस्य
ततोऽङ्गमर्दनं कुर्याद् वरिष्ठोत्तरसाधकस्य । स्यादङ्गमर्दनं
तथा स्तुदत्वं वायोज्यो देहहृदोः समाप्तिः । पानाशने कर्म
सुखावहं यद्योगस्य विप्रो न हि तेन किञ्चित् । सेव्यं
तदेकं परमार्थव्यैर्ह्येयं मनःक्लेशकरं रुजाकृत् । अभ्या-
सिना भूमिष्टहे मठे वा न तैलदीपः प्रविधेय ईक्षण्ये ।
अस्मिन् ज्वलत्येव सुकृष्मतां द्रक् प्राणो विमार्गं
द्वयतीत्यसं त्यजेत् । अतो योगमठे दृढदीप एवोप-
युज्यते” हठ० । “एतदाय ब्रह्मकाले रजसि च परितः
साधकः प्राणरोधस्याभ्यासं प्रातरङ्गैर्मितघटिकमथो
पीठमुद्रादि कुर्यात् । व्यायामं चानु सार्द्धं प्रहरयुगलकालं
ततः पयमलं मुञ्जीयादन्तर्लोच्योपणलवणविदाह्यु-
ज्जितं चाज्यदुग्धम् । प्राणायाममथाचरत् प्रथमके
वासे निशः साधको वासैकं शयनं भजेदनुकृती प्राणाव-
रोधं श्रयेत् । शौचाद्यं घटशोधनादिकमथो वासे निशायां
श्रयेत्तुल्यं नाडिविशोधनं त्वतिदृढोऽभ्यासस्तु प्राणसा-
धकः । मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतोः साध्यं शश्वत्
संभजेदासनम् । अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमलं संभो-
क्तव्यं भूरिवारं सुरुच्यम् । मध्ये मध्ये चारणं मेरु-
चालमभ्यासादौ संभजेताविशुद्धः । सर्वाङ्गीणा नाडिका
दोषपूर्णं अभ्यासं स्तुदः सुमेरुमध्यमास्ताः” हठ० ।
अभ्यासं चारणमेरुचालनाभ्यां दोषा दुष्टाक्षरममलाः)
गजकरणो “दृढं त्राटकाभ्यासतः कूर्मवायोज्ये मूलवन्धेन
चापानसिद्धिः । जये स्यादुदानस्य जालवन्धेन समानस्य
चलेन च प्राणवायोः । धत्ते गजकरण्येषा समानोदा-
नयोज्यम् । पक्षाभ्यासयगाजीर्णनाहाद्याखिलशोधिनी ।
कोष्ठहृत्कण्ठमण्डलाभ्यासपक्षवाधनी । श्वासं बलं हृत्प्र

सादं वज्रदीप्तं सद्यमम् । धत्ते लाचवन्धेऽपि प्राणस्य
सुखवाहितम् । हृत्कण्ठकोष्ठमण्डला श्रुलाजीर्णादि-
रोगहृत् । हन्ति गजकरण्येषा नाभेरुर्ध्वमधोमलान् ।
पक्षापकान् रोगहेतून् बहिः प्रक्षाल्य पातयेत् । कोष्ठ-
मुदादागलान् गलान् जालयेत् भृशम् । अभ्यासं वि-
शुद्धकोष्ठो यः समाणापानयोगतिम् । सुच्छां देह-
सञ्चरितां लूतिकागतितत्तुधीः वेत्तीषिकासमां चित्ते
कोष्ठान्तः परिसर्पतोः । नाडीसञ्चारविज्ञानमनयोः स-
कलं यथा । जानाति साधकः शुद्धो नाडीसंस्थान-
संविदम् । (एवं धौत्यामपि नास्थूर्जसङ्गं ज्ञेयम्)
“महाचक्रमादौ विरुध्यानु सस्यग् भजेदुबन्धसूत्रामथो
खेचरीं च । ततो वारिपानं प्रकुर्यात् सुधंशोः सुधं
साधयेयां प्रयागे लुतिञ्च । विना ग्रन्थिभेदं विना चक्र-
भेदं विना ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशं जितस्य । खगस्यात्मना
कार्यसिद्धिं विनास्ते न सिद्धिर्न योगो न मून्यत्व-
लाभः” हठ० ।

वासनफलम् “संप्राप्तवीजभावो यमनियमाभ्यामयं योगः ।
प्राणायामासनकैरङ्गुरवान् साधकस्य भवेत् । स्यादासने
स्थैर्यमरोगिताङ्गे सुलाघवं दुःखसुखोष्णशीतैः । हन्तै-
जितेऽस्मिन्मनूयते नाऽनन्ते समापत्तिरतो यमा-
भ्याम् । साधनत्वमिदं मरुज्ये प्रोदितं ममितजग्धि-
रिष्टदाः शक्तिचालमथ साधनद्वयम् नाभिवायुधृतिनाडि-
चालनम्” । नियमैश्च यमेर्विषाणि रोगाः प्रविनशप्रति
सुसंयतस्य पीठैः । चिरकालपदान्तरा असंख्याः यमिनः
साधुजितासनस्य पुंसः” हठ० । (यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)
ककुटासनम् “संस्थाप्य पद्मासनमत्र सस्यक् करो तु जानू-
रुयुगान्तरे दृढम् । निवेश्य संस्थाप्य तले धरायां व्यो-
मस्य उक्तं त्विति ककुटासनम्” हठ० ।
उत्तानकूर्मकम् “कुकुटासनवन्धस्यो दोर्भां संबध्य कन्धरे ।
भवेत् कूर्मेवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्” हठ० ।
धनुरासनम् “पादाङ्गुली पाण्युग्मेन धृत्वा कर्णावध्या-
कर्धयेत् स्वस्य शश्वत् । कुर्याच्चापाकर्षणं प्रोक्तमेतदाख्यं
दोषजिह्वाङ्गुली” हठ० ।
मत्खेन्द्रासनम् “वासोऽसूत्रार्पितदक्षपादं जान्वोर्बहिर्वेहित-
वामदोष्णा । प्रष्टव्यं तिष्ठेत् परिवर्त्तिताङ्गो मत्खेन्द्र-
नास्त्रोदितमासनं स्यात् । मत्खेन्द्रपीठे जठरं प्रदीप्तं
प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनाच्च । अभ्यासतः कुण्डलिनी
प्रबोधं दत्ते स्थिरत्वं हि ददाति पुंसाम्” हठ० ।

पश्चिमतानासनम् "प्रसार्य पादौ भुवि दण्डरूपौ दोर्भ्यां च पादद्वितयं गृहीत्वा । जानूपरि न्यस्तललाटेऽशोऽभ्यसेदिदं पश्चिमतानमाहुः । इति पश्चिमतानमासनारण्यं पवनं पश्चिमवाहिनं कराति । उदयं जठरानलस्य कुप्यीत् उदरे काशप्रमरोगतां च पुंसाम्" हठप० ।

मयूरासनम् "धरासवष्टभ्य करद्वयेन तत्कूर्परे स्थापितनाभिपाश्वे । उच्चासने दण्डवदुत्थितस्य मयूरसेतत् प्रवदन्ति पीठम् । हरति सकलरोगानां गुल्मोदरादीनामिभवति च दोषानासनं वै मयूरम् । वज्रकदगनभुक्तं भक्ष्यं कुप्यीदशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत् कालकूटम्" हठप० ।

शवासनम् "उत्तानशववज्रमौ शयनं तु शवासनम् । शवासनं शान्तिहरं चित्तविश्रान्तिकारकम्" हठप० ।

सिंहासनम् "गुल्फौ च दृषणस्याधः शीवन्त्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके । हस्तौ तु जानुनोः स्थाप्य स्नाङ्गुलीं संप्रसार्य च । व्याक्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं न्यस्तलोचनः । सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धनयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" हठप० ।

भद्रासनम् आसनशब्दे दण्डपृष्ठं दृश्यम् तत्फलम् "भद्रं कफक्लेशसमीरहारि" हठप० ।

कूर्मासनम् "गुल्फद्वयेनापरिपीड्य पायुं जानुद्वयं भूमितले निधाय । कूर्मासनं स्यादिति योगिवैद्यैरशोतिवातामयहारि चोत्तमम्" हठप० ।

वज्रयासनम् "स्थित्वा समं सरसिजे कृतवङ्गणोर्वोरङ्घ्र्योरधःस्थकारकूर्परिकौ विधाय । बद्धोर्ध्वपाणितलयुग्मं तदुत्तमङ्गुलस्य शङ्कुस्य कलेयदुपरि प्रकाशम् । उत्तान एव चिबुकं हृदयेऽप्य तिष्ठेत् कुर्वन् समीरणनिरोधनमेकचित्तः । काये यदोदर उदेति च भूरिदाहोऽधोवायुनिःसृतिरुदेति तदा क्रमेण । संमोचनीयमिदमासनमायधीभिर्मन्दं विनाशयति घोरतरज्वरातिम् । सन्दीपने कृतवहस्य च वज्ररोति संज्ञं प्रभुक्तपरिपाचनमासनं स्यात्" हठप० ।

हृत्त्रिकासनम् "धरासवष्टभ्य करद्वयेनोरः पार्श्वयोः स्थापितव्यकूर्परः । हृत्वीर पुच्छप्रतिमाङ्घ्रिपाण्यौ धृत्वाऽस्य शीर्षं चिबुकं विधाय । यत्नेति सन्निष्ठति साधकस्तत् विषापहं हृत्त्रिकसंज्ञमासनम्" हठप० ।

मूलवन्धासनम् "वामाङ्घ्रिपाण्यौ तदङ्गुलैरुदाननान्तरं भूरि निपीड्य साधकः । व्यक्तं विधायामपदं सुगुल्फतो-

ऽधो दक्षपादं लघु वामजानुनि । विन्यस्य बद्धा गलत्रैः ऽनुजालम्बरं समं स्थापितसर्वगात्रः । मङ्गाश्रावत्स्याणुरनन्यचेता भू मध्यङ्गं दोर्युगसंघटोरुः । इदं मूलवन्धासनं योगसिद्धिप्रदं दीपनं जाठराग्नेरतीय । भ्रुवं शक्तिसन्दीपनं मूलवच्चोर्जिदशौघहृत्प्राणमयानां विनाशि । समवाहनमाशु मातृतस्य विदध्यात्पूर्वगतिं जयं च सिद्धीः । विहिते किल विष्टरेऽत्र पायौ मङ्गती वज्रशिखा सदोपयाति । भुजगौ परिजागराद्यवस्था विबुधैर्हृद्गतिस्त्वपानवायोः" हठप० ।

गोमुखानसनम् "सव्ये कृत्वा दक्षगुल्फं तु पूर्वं पाश्वे यत्नं स्थाप्यते सन्निवेश्य । दत्त्वा वामं गुल्फकं पृष्ठपाश्वे तत् पीठं स्यात् गोमुखं गोमुखामम् । अपानसिद्धिं विदधाति मूलवन्धासि हन्त्येव भगन्दरार्शः । धौल्याच्च नौले वितनोति सिद्धिं सुसाधकस्यासनमेतदप्यम्" हठप० ।

कुजिकासनम् "किञ्चित् तिर्यक् साम्यमास्थाप्य जानुमूर्ध्वं धृत्वा संपरावर्त्तितेन । कृत्वा मूले पादमाधाय तिष्ठेदेतत् पीठं कुजिकं वज्रकारि" हठप० ।

पार्श्वपधानासनम् "समानभूमौ शयनं विधायोत्तानौ करो पाश्वे युगान्तराले । पृष्ठे मिथः साधु निबध्य यत्नं पार्श्वपधानासनमुत्तमैः" हठप० ।

उत्कटासनम् "युजा स्फिचोः स्थीयत ऊर्ध्वजानुद्वयत्वासेनापादतलद्वयोपरि । स्फिग्भ्यां मनामुत्कटकं धरित्रीमसृष्ट्य पीठं स्मृतमुत्कटाख्यम्" हठप० ।

पद्मासनम् "वामोरुपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरुपरि पश्चिमेन विधना धृत्वा कराभ्यां दृढम् । अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमाङ्गोकेदेतदप्यधि-विनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" हठप० ।

प्राणायामाङ्गपद्मासनम् "उत्तानौ चरणौ विधाय विधिवत् सकथिस्थितौ योगिरुत्तानौ स्वरौ विधाय च मिथो जङ्घे समाजय च । नासाग्रं दृशमाविधाय चिबुकं चातस्थ वज्रस्यनं मूले साधु सरज्याऽभिकलेयेदेतत् सरोजस्य सत् । अपानसत्याप्य शनैः स्वशक्तितः प्राणं समाजय च कुम्भकं चरेत् । धृत्वा यथ शक्त्युत्तरेचये च्छनैवायुं गदघ्नं स्मृतमस्तुजासनम् । समस्तदोषज्वरदाहमोहपित्तामयघ्नं सकलं सुखावहम् । प्राणः समोऽस्थिश्चलति क्षणेन सुनेरनुष्ठानविधौ सरोरुहे" हठप० ।

करसंघटपद्मासनम् "कृत्वा संघटितौ करो दृढतरं बद्धा तु पद्मासनम् । गाढं वज्रसि संविधाय चिबुकं ध्यानञ्च

तच्चेतसि । वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोञ्चानयन् पूर-
यन् सञ्चन् प्राणसुपैति रोधमल्लं शक्तिप्रभावादतः”
हठयोगः ।

सिद्धासनम् “योनिस्यानकमङ्गुलमल्लितं कृत्वा भ्रुवं विन्य-
सेन्मोढे पादमधेकमेव हृदये धृत्वा समं विपश्चम् ।
स्याणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं
चैतन्मोजकपाटभेदजनकं सिद्धासनं पोष्यते” एवमयोगसं ।
वीणासनभद्रासनस्त्रिकसनानि व्यासनशब्दे ऽऽहृष्टुं दृष्टानि
सुखासनम् “येन केन प्रकारेण सुखं स्थैर्यं च जायते ।

तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्” सूत्रसंहिता ।
इदमेव “स्थिरसुखसासनमिति” पाठो ललितम् ।

षट्कर्माक्रमः “व्यासने दृढो योगी वशी हितमिताशनः ।
गुरुपदेशमार्गेण प्राणायामं समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो
देहे तावज्जीवितसुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्तस्मात्
वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले नि-
श्चलं तथा । योगी स्याणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरो-
धयेत् । मलाकुलापु नाडीषु साक्तो नैव मध्यगः । कथं
स्यादुन्मनीभावः कर्मसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति
यदा सर्वं नाडीचक्रमनाकुलम् । तदैव जायते योगी
प्राणसंप्रपञ्चये क्षमः” इत्युपक्रमे “यदा तु नाडीशुद्धिः
स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य जगता कान्तिक्रिया
जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च
दीपनम् । नाडीभिर्यन्त्रिरारम्भ्यं जायते नाडिशोध-
नात् । मेदस्तेष्वादिनाशार्थं षट्कर्माणि समाचरेत् ।
अन्यथा नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौती
वस्ती तथा नेती त्वाटकं मौक्तिकं तथा । कपालभाती
चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं षट-
शोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धावि पूज्यते योगि
पुङ्गवैः” हठ० ।

धौती “चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरुपट्टि-
मार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्यसेत् । पुनः प्रत्याहरन् चैत
दस्यासाङ्गेतिकर्मवित् । काशश्वासप्लीहकुष्ठं कफरागाश्च
विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण शुष्यन्त्येव न संशयः” हठप्र०
“विंशद्विंशतिं च पञ्चदशदोषानं च विस्तारतस्तत्कार्य-
रङ्गुलविस्तृतं सुष्टुलं सिक्तं सुवस्त्रं ततु । स्थित्वा
गोमुखविष्टरे सुशनकैरेतत् यसेत् साधको सन्दं चातु
विनिर्हरेत् कफगदश्वासेषु धौती हिता” हठसं० ।

वस्ती “नाभिदम्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः ।

व्याधारात् कुञ्चनं कुथ्यादपानं वस्तिकर्मवित् । गुल्म-
ह्रीडोदरं चापि वातपित्तकफोज्ज्वम् । वस्तिकर्मप्रभावेण
क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं
दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदाशोपचयं हि
हन्यात् अभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म” हठप्र० ।

“जलं पायुर्विन्यस्तनालस्य मार्गात् जले नाभिदधे
समाजघ्न्य चोर्ज्वम् । चलत्युत्कटे विष्टरेऽपानकोषात् जलं
याति तन्देऽस्य ना वस्तिकर्म” (नालं वंशादिप्लव्क्षस्त्रिग-
नालिका) । व्याटवत्कटविष्टरे परिगतः प्रोत्याय स-
म्यग्नलं पायुद्वारविकाशकोचविधिना वायुर्ज्जाकषयेत् ।
आपूर्यं हतिवत् तन्दमभितो नौल्या प्रचाल्यानिर्लं
कृत्वाऽधोमलसंस्तजेत् ससन्तुलं योगी बहिःकोष्ठ-
गम् । अत्र वस्तिकर्मस्य गोमुखमेव प्रशस्तमतुभूतमिति
सङ्केतः । अत्र सर्वकोष्ठमलानां कोष्ठान्नालनपूर्वकद्वत्वेन
बहिःकतिर्यथा भवति । तदुपायसङ्केतेन वस्तिकर्म-
कर्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वा-
ऽपानद्वारोर्ध्वमनर्जलं किञ्चिदुद्वह्येत् । तदूर्ध्वं स्त्रि-
कासने स्थित्वा समाजघ्न्य नाभेरपरि हृदयान्तं कर्तव्यम् ।
पुनरुत्कटासनेन जलं गृहीत्वा प्राग्बन्नाभौ विधेयं
खस्तिकेन स्वेयं विधेयम् । एवं वस्ती खस्तिकेन चैवं
सर्वं कोष्ठं जलपूर्णं कृत्वाऽभितः कोष्ठं विभ्राम्यान्त्र-
सन्निगतमन्त्रादिहीनपक्वापक्वसङ्गचनमलादि दूरीकृत्य
पश्चादुबहिस्तज्जलं कुथ्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन
विधिना कोष्ठः प्रक्षालितवस्त्रबद्धोऽपात्तदोषो भवति”
हठसं० ।

नेती “सूत्रं विस्तस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् ।
सुखार्ज्जगमयेत् सा हि नेती सिद्धिर्निगद्यते । कपाल-
शोधनी कार्या दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जलपूर्वजातारो-
गौघं नेतिराशु निहन्ति च” हठप्र० ।

“आखुपुच्छसदृशं सुनिर्मलं षड्वितस्तिमितसूत्रमरुक्षम् ।
संप्रवेश्य लघु नासिकाबिन्दुवृत्ततो रहसि निगमयेच्च तत् ।
नेतीति कर्मादितमेतदर्थं जलपूर्वजाताखिलरोगहारि ।
कपालसंशोधनकारि कार्यं दिवारकं दिव्यदृष्ट्य धत्ते
हठसं० ।

त्वाटकम् “निरीक्षेत् निश्चलदशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः ।
अश्रुसंपातपथ्यन्तमाचार्यं स्वाटकं स्मृतम् । स्फोटनं नेत्र-
रोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । प्रयत्नात् त्वाटकं गोप्यं
यथा हाटकपेटकम्” हठप्र० अथ फलात्तरं हठसं० उक्तं

यथा “सिद्धेऽस्मिन् नासिकापेक्षया हततनुकृत्ते शवान्
साधकः स्याद् भ्रूमध्यं च क्रमेणाकलयति सतताभ्यासतः
खेचरीषु । दिव्यां दृष्टिञ्च धत्ते जनयति यमिनो योग-
निष्पत्तिर्निर्दिष्टा सूर्ध्वस्थानोरुहे वै पवनहृदयोरक्रमे-
णानुलोम्यम्” प्रकारान्तरं यथा “प्रातः ससुत्याय सुस्ना-
सने गतः समभ्यसेत् त्वाटकमेक एव । प्रसार्य दृष्टिं
ननु लक्ष्यमीक्षेत् ससुज्ज्वलं तत् रहसीतचिन्तः । अस्यासतो-
ऽस्मात् स्थिरतां समप्यतः समीरनेने इति लक्ष्यदीक्षा ।
विधाय किञ्चित् समये विलोचने संसृष्टं पश्चात् भटिति
प्रसार्य । पश्येत् पुरोनिखनमेकधीः खं पश्येत्तु यावत्
पुरतोऽर्कवत्स्वम् । समभ्यसेत्तावदित्मां क्रियां चेत् सुनि-
र्मला दृष्टिरनेन वै स्यात्” हठ० ।

नौलीकमे तच्च द्विविधं बाह्यप्रमाणं च तत्र बाह्यं यथा
“रुव्यापसव्यं लघु नालिकाभिर्व्यावर्त्य वेगैः कृतदोर्युग-
को । कृत्वा भ्रमं स्वस्तिकं चानतांसस्तुन्दस्थनालोत्थिति-
मेवमीहेत” हठ० । “असन्दासन्द्वेगेन तुन्दं सव्याप-
सव्ययोः । शतशो भ्रासयेदेष नौलीयोगः प्रचक्ष्यते ।
मन्दाग्निसन्दीपनपाचकाग्निसम्बन्धान्मानन्दकरी सदैव ।
अग्नेष्वदोषामयशोषणी च हठक्रियाऽसौ जयतीह
नीली” हठ० । आभ्यन्तरसूक्तं हठरत्नावल्यां यथा
“इडयावर्त्य वेगेन तथा पिङ्गलया पुनः । उभाभ्यां
भ्रासयेदेषा ह्यत्रान्तरा कीर्तिता मया” ।

कपालभाती “लोहकारस्य भस्त्रावत् कृत्यात् सव्यापसव्यतः ।
कपालभाती विख्याता कफामयविशोषिणी” हठ० ।
“सक्लोहकारधमनीव च संप्रपूयैकं नासिकापुटमरं सुवि-
रेचयच्च । योगी द्वितीयमिति भस्त्रिकयेव शश्वत् सव्याप-
सव्यपरिचालनसत्त कार्याम्” हठ० ।

चक्राकर्म “सुक्षिप्तं ससृष्टेन वा सुहविषा मध्याङ्गुली-
युग्मकं सार्द्धं लूनं खं प्रसार्य शनकैः वायुं हृदले
क्रियात् । ऊर्ध्वं सर्वमिहाभितोऽत्र नलकाद्यं भ्रासये-
दन्तरे यावत् पायुविकाशं दृष्टवति संप्रोक्तेति चक्री
बुधैः । कृतेति चक्रीविधिरादेशे प्रचालयेत्तद्विषयं
ततो दृष्टम् । आमादिदोषान्तमिति प्रकृत्यात् यथा गुदास्यं
क्षयविश्लथं भवेत् । तथाङ्गुलीनां त्रिचतुःक्रमेण संभ्रा-
मयेत् पायुविकाशनाविधि । नलान्तरगाढादतिदुर्मलान्तः
स्थान्यूलचक्रस्य विकाशनं च” हठ० । “पायुक्तां
प्रसार्यान्तरङ्गुल्यौ भ्रासयेत् सृष्टम् । यावद् गुदविकाशः
स्यात् चक्रीकर्म निगद्यते । शूलव्याधिर्गुल्मरोगो

नग्न्यत्यत्र न संशयः । मलयुद्धिदीपनं च जायते चक्रि-
कर्मणि” हठरत्नावली ।

गिलिकर्म “यद्दृष्टाण्टकामस्तकयोः पिधानमथो ललली कथि-
तोपजिह्वा । तदपकं तर्जनीमध्यमाभ्यां संमन्ययेद् शो
सुद्धराकलय । गिलीति कर्मादितमार्यवयैः सन्धि-
प्रलीनामकफौघहारि” हठ० ।

गजकरणीकर्म “उदरगतपदार्थातुहमेदेव नित्यं पवन-
गमनमागात् कण्ठनालप्रवेशात् । क्रमपरिचयवशो वा-
युमार्गो भवेद् गजकरणमितीव प्राङ्गारायै हठज्ञाः ।
(अपानवायोर्द्वैकरणात् । पवनोर्द्वैकरणेन वा । पाय्वा-
कर्षणेन यद्भक्षितं वस्तु तदुदमेत् । कण्ठनालप्रवेशात् ।
कण्ठे नालस्य प्रवेश एरण्डनालस्य प्रवेशस्तस्मात् । तदा
क्रमपरिचयक्रमेण वस्तुपरिचयः स्यादित्यर्थः) हठ० ।
“प्राक् स्थितोत्कटविष्टरे समतनुर्नैल्यानलोत्थापनं कृत्वा-
ऽपानमनूर्ध्वमीरणपथा गल्लीं विधायोदमेत् । यत्
प्राग्भक्षितमन्नपानमथ वा नालप्रवेशाद्वले तत् पश्चादशितं
वसेदनुविधिः प्रोक्तो हठज्ञैरिह । आसने गुरुखे स्थित्वा
कृत्वा भूमौ करो दृष्टम् । नच ऊर्ध्वं वायुक्षिप्तं नाला-
दुत्थाप्य चाचरेत् । वक्त्रागमेवं विहिते दोषोभक्षित-
संयुतः । एवं गजकरणयुक्ता भक्षितोदमनक्रियेत” ।
वायुक्षिप्तं अपानेन सह प्राणस्य प्रकासमूर्ध्वकर्षणम् ।
नालोत्थानसमकालं कृत्यादिति भावः । अस्मार्थः उत्कटे
आसने स्थित्वा बद्धयुगलं बद्धसुष्टं जानुद्वयोपरि संस्था-
प्यानुनम्राधोमुखः आनमकटिपृष्ठं व्याख्याताङ्गोनालोत्थानं
कृत्वातु पश्चादायुमूर्ध्वं विधाय सोदरवेगैरशितसुदमेत् ।
यदि कदाचिन्नोर्ध्वमशितं याति तदात्यायानमकटिपृष्ठो
जानुद्वयं तिष्ठन् दोर्ध्वं धृत्वा प्राग्वदुदमेत्” हठ० ।

शङ्खप्रचालनम् “नास पुटेन सलिलं परिपीय वक्त्रागारेण
तद्वर्षाहरहो कलयेत् सुधीरः । पीत्वैककेन पुटकेन च
नासिकाया चन्येन वारि शनकैर्वहिरुदमेदा । शङ्ख-
प्रचालनमिदं कफपित्तहरं परम्” हठ० ।

वायुसाधनम् “इदानीं लोशहानार्थं कर्त्तव्यं वायुसाधनम् ।
येन संसारचक्रेऽस्मिन् रोगहीनो भवेद् भ्रुवम्” । शिव-
संहिता “राजदन्तयुग्मलान्तमसृग्नु सार्द्धधाय रसनं
तदन्तिके द्विक (काक) चक्षुपुटमाकृतं पिबेत् प्राणसंयम-
नमेतदुत्तमम्” । “जिह्वां कृत्वाऽनाकुलक्षालुलूले दन्तैर्द-
न्तान् गाढमापीड्य सदाः । मन्दं मन्दं यः पिबेद्
गन्धवाहं सोऽसौ पूरैः साकमन्तः स्वर्द्धिः” तिपुरा-

सारसमुच्चये । एतदभ्यासप्रकारः । “नलिकासुदर्शी
काक् विधाय पूरयेत् तथा । स्वसनं कुम्भयेत्तदा
रेचयेत् काकचक्षुकम्” कुम्भकपद्धतिः । “दिक(काक)
चक्षुवदानेन वायुं परिपूयात् निरोधयेद्वा वायुम् ।
रसनासुपरिभ्रुवं विधायामृतधारां पिबतीह यः सुखी
मः । अमुं रेचयेद् प्राण-स्वद्वयेन कृता शीतली
काकचक्षुः एषः । मरुद्वन्द्वयोगप्रवीणोऽस्य मर्त्या
भवेदेव संसाधनात् सुक्तिभाग् द्राक्” कुम्भकपद्धतिः ।
आसने स्थिरीभूते प्राणामं कुर्वात् तत्प्रकारः प्राणायाम-
संगच्छे ४५।५ पु० उक्तप्रायः अधिकमवोच्यते ।

“मात्राप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽयमोद्गारात् । सेव्यः
प्राणायामावर्ध्वमधः सन्नद्धश्च यत्नेन । प्राणायामे
पद्मपीठे स्वच्छाकुण्डेनादौ सन्नद्धोऽन्दुनाडोम् ।
वायुं नातिद्राक् शनैर्नातिशुक्ता व्याकथोर्ध्वं पूरयेत्
स्वोदरान्ते । यथा स्वशक्त्या लघु धारयित्वा नाड्या ततः
पिङ्गलया विरेचयेत् । निरोधहीनं विपतीतमध्यं हृदा-
स्थिरेणाभ्यसनं सुनिश्चरेत् । येन त्यजेत् तेन निरोध-
हीनं धृत्वा पुरान्येन विरेचयेत् शनैः । यान्त्येवमभ्या-
सरतश्च पुंसः स्थितिं स्ववृत्त्यै चञ्चलचित्तवृत्तयः ।
यथाशक्त्या कथं स्वाङ्गं पूरयेदुदरं शनैः । यथाशक्त्या-
धृतं पश्चाद्देचेदविरोधतः” । हठयोगे “प्राणं
चेद्विक्रया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत् । पीत्वा
पिङ्गलया समीरणमयो बद्धा त्यजदामया । सूर्या
चन्द्रसमीरणेन विविनाऽभ्यासं समाकृत्यतां शुद्धा नाडि-
गणा भवन्ति यस्मिन् मासत्रयादूर्ध्वतः” हठस० ।

“तत्र भूतिशुद्धिप्राणायामं कृत्वा तदन्तेऽभ्यासार्थमुक्तसंख्या-
सहितकुम्भकयथाशक्तिप्रणवजपध्यानाभ्यां सार्द्धमांसत्रय
कुक्षिस्थामेषोपपातकपातकसहितपापपुरुषनिरासनद्वारा
मनोबह्वनाडीगतमानसकामक्रोधादिमलशुद्धये यथोक्त-
पथ्यैकान्तसेवापूर्वकं विधायान्तु शारीरनाडीगणशुद्धिः
षण्मासं विधेया” हठस० । सनातनसिद्धान्ते
“निरालम्बसनाभूत्वा प्राणायामं समभ्यसेत् । शनैश्च
शतपर्यान्तं सप्तवारं समभ्यसेत् । प्रातःसायंक मध्याह्ने
हार्दरात्रौ विशेषतः । यामसात् यदा पूर्णं भवेदभ्या-
सयोगतः । एकवारं प्रकुर्वीत तदा योगीन्द्रजृम्भ-
णम् । षड्विंशच्च शतैकञ्च प्राणायामांश्च नि-
त्यशः । षण्मासाभ्यन्तरेणैव शुद्धा नाडीगणास्तथा ।
ततो वृद्धिक्रमेणैव प्रणवेन च धीरधीः । सङ्ख्याय-

शुटिका काव्यां स्तण्मयो चातिशोभना । ततो नाडिगणः
शुध्यते वरं भवति लक्षणम् । चन्द्रं पिबति सूर्यं
सूर्यं चन्द्रमपि पिबेत् । कथं हि कालाभावेन जीवेदा
चन्द्रतारकम्” । तदङ्गासनमुक्तं सनातनसिद्धान्ते
“चतुरस्रं दिक्स्तस्र उक्तुङ्गं चतुरङ्गुलम् । चेत्तस्यैव
चर्मादि चासनं सर्वसौख्यदम्” ।

नाडीशुद्धिस्तदङ्गता “नाडीविशुद्धिस्तद्विरामलो यदा तदा
समर्थोऽनिलधारणे चिरम् । स्यात् कोष्ठगतं स्थूललोप-
कदमन्त्येऽग्निरिद्धः कृतनो रुजां जनिः । सिद्धापाना-
दजपन्यं भित्तोर्ध्वं सर्पताऽग्निना । सुनेस्तदा प्राण-
युतो हृदास्तेऽनाहतध्वनिः । नाडीमध्यमन्त्येऽत्यशयनं
मूलं विडुस्तेनसः पुंसः स्वल्पमरोगता न कस्यो लाला
न घर्भोरतिः । दुर्लेष्मानिलपित्तशान्तिरमलः कायो भवेत्
सुन्दरस्तावत्कालमयं कुभाजनियमयाह भजद्वयभुक् ।
योगारामाद्यङ्गसक्तं हि नाडीशुद्धिर्देहे शीर्षमाद्यं
यथाङ्गे । यावत् सिद्धिर्ना हठाङ्गं न रुष्यं तावद्योगः
साधकस्य व्यलीकः । नाडीविशुद्धिर्भूता जयः स्यात्
जितेऽग्निने याति मनः स्वयं जयम् । क्षीणे मनस्वस्त-
मितेहिकार्थे ज्ञानप्रकाशः स्वरूपैति निर्मले । पूर्ते
त्रिधानाडिविशुद्धितः स्यादारम्भकाले हठसिद्धिचिह्नम् ।
क्रमेण कम्पादिलिताऽनिलावृत्त्यं हि घर्भान्तरमभ्यु-
देति । सगर्भकायामविनिर्गतां हठा सुनिस्तदारम्भ उदेति
सिद्धिभूः । सद्भाडिशुद्धेः परिणाम एषः संघाप्यते
सद्गुरुणा विना नो” हठस० ।

प्राणायामलक्षणं मार्कण्डेयपु० “ष्टण्ण च महीपाल प्राणायाम-
सख लक्षणम् । युञ्जतश्च सदा योगं यादग्विहितमास-
नम् । पद्मं सिद्धासनं वापि तथा सन्निकमासनम् । आ-
स्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि । समः समासनो
भूत्वा संहृत्य चरणान्भौ । संहृतास्तथेवोद्ध सस्यग्विष्टभ्य
चाग्रतः । संपश्यन्नासिकायां सन्दिग्धानवलोकयन् । इत्थं
योगी यताहारः प्राणायामपरायणः” । “यथा तोवा-
धिन्स्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः । आपिबेयुस्तथा वायुं
पिबेद्योगी जितश्रमः । मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंह-
शार्दूलकुञ्जराः । यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः । विश्वासतां यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति शोधितम् । यथा हि
साधितः सिंहो मृगान् जलि न मानवान् । तद्वन्निरुद्धः
पवनः किलिषं न नृणां तनुम् । तस्माद्युक्तं सदा

योगी प्राणायामपरा भवेत्" इति योगचन्द्रिकायाम् ।
 "प्राणायामाक्षरः षड् विंशतिर्भवति । चत्वारिंशच्च
 मध्याह्ने सन्ध्यायां विंशतिर्भवेत् । अर्द्धरात्रौ विंशतिः
 स्यादेवं प्राणविनिमयः" इति । "दृष्ट्वा वायुमाकुल्य
 पूरयित्वा दारस्थितम् । शनैः शोडशमात्राभिरकारं तत्र
 संस्मरेत् । पूरितं धारयेत् पञ्चाक्षतः पञ्चा त्र मात्रया ।
 उकारमूर्त्तिमत्पि संस्मरन् प्रणवं जपेत् । यावद् वा
 शक्यते तावद्धारयन् जपसंस्थितः । पूरितं रेचयेत् पञ्चान्
 मकारेणानिलं बुधः । शनैः पिङ्गलया विम । ह्रास्विंशन्
 मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेद्देश ततश्चैनं समभ्यसेत् ।
 प्रस्तेदजनको यस्तु प्राणायामेषु शोऽधमः । कम्पनं म-
 ध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं तथा । पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत या-
 वदुत्तमसम्भवः । उत्तमे तु मुनिच्छति प्राणायामे सुखी
 भवेत् । प्राणो लयति तेनैव देहस्थानस्ततोऽधिकः ।
 देहश्चोत्तिष्ठते तेन कतासनपरिग्रहः" । योगसाराव-
 ल्याम् । "सरेचपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्वांश्च नाडीषु
 विशोधितासु । अनाहतास्थौ बह्वभिः प्रकारैरन्तः
 प्रवर्त्तते सदा निनादः" इति । "अस्मिन्नाहते प्राण-
 नादे कृत्वा मनः स्थिरम् । निर्भयं साधकः कुम्भश्चाभ्य-
 सनमाश्रयेत् । ध्यायेन्मुखे कर्णिकान्तः कुण्डलीरूप-
 मीश्वरम् । नादासंक्रमणं शान्तं शिवध्याने कृतकमात् ।
 मूर्त्तिध्यानानन्दपीने नादानन्दे प्रलीयते । यथा यथा
 मनः शुद्धं लीयते ध्याननादयोः । तथा तथा वायुजय
 सिद्धिस्तु कुम्भ एधते । अहोरात्रमिति ध्यायन्नादा-
 वक्तमतिर्हनिः । दृष्ट्वाभ्यासपरः शीघ्रं योगसिद्धिमवा-
 प्नुयात् । यावच्च श्रूयते नादस्तावच्चित्तमिदं चलम् ।
 नादे लीनं मनो ध्याने विना यत्नं हि युज्यते । स्नेह-
 निद्राङ्गमोटाद्याः कथं ख्यान्ति साधके । सपादवटि-
 कोर्ध्वं स्यात् कम्पो जल्यनमेव च । आनन्दः स्यात्
 सदाभ्यासादारम्भे कुम्भकाम्बिना । शुक्ले नाडीमले
 दग्धे हृद्भिकारे जयाम्बिना । मूर्त्तिस्थितिपदोर्भेदे
 प्रथमस्य विषयोऽहमे । आपाने ऊर्ध्वं क्रमशः प्राणो ना
 कर्षते यदा । मूलारष्ट्रविभेदेऽपाने जाह्नवमो
 बलम् । अणुं ततोर्ध्वं मातृपापानस्याधराङ्गकम् । उत्ति-
 ष्ठन्ति निराकम्बं कण्ठजवदम्बरे । तदासनोत्थान-
 सक्तं वायोर्विजयलक्षणम् । एतत् लक्षणसिद्ध्याद्यः
 स्थितिवक्रविभेदेन । वक्ष्यमाणभ्यासमतिं कुर्वीत यो-
 ऽपानमाकृतम् । उद्गत्यन्मुखमजुषत्पुष्टाहविधिव-

सया । पुष्टवंशान्तरगतसुषुम्णार्द्धस्थले पदम् । त्रि-
 कोणं दहनस्थानं तदधः स्थितिरित्यसौ । अभ्यासेन
 जितापानं प्राणोर्ध्वं सुखीकृते । पूर्ववाहं निराकृतं
 प्रतीचीपथमुत्तमम् । समवाहेन सुमतिर्नैतं स्थिति-
 सुखान्तरे । स्थितारभेदभ्यसनं कुर्वीत सदृशुक्तोदि-
 तम् । विधिपद्मप्रभेदेन सर्वांश्च आरम्भसिद्धयः । तावत्कालं
 साधकस्य योगोक्तनियमप्रहः । स्वाधिष्ठानं विभिद्योर्ध्व-
 सपानः प्रगतः स्वयम् । तिर्यग्गतेन प्राणो न निरा-
 वरण ऊर्ध्वमः । अधः स्थितः सभ्यमति त्रिकोणं वज्र-
 मण्डलम् । ध्यातो भस्त्रेव दहनो दह्यासो मुनेर्हि सः ।
 क्रमेण दीप्तो भवति सुषुम्णास्थमलं स्थिति । कुण्डलीं
 तापयत्येष चाक्षितां प्राणवायुना । उत्कर्षप्राणायामेन
 शक्तिचालेन चाल्यताम् । ततः परिचयावस्थाशक्ते-
 र्बोधकरी भवेत् । दीप्तो नलोऽपानजाद्यं शिष्टं दहति
 वैकृतम् । प्रकाशावरणे जाह्नो दग्धे ऽङ्गे क रजो मलाः ।
 आनाग्निः स तदा सत्वप्रकाशक उपधिष्ठा । तथा
 योगाग्निना दग्धो देहो योगिवरस्य हि । न दग्धते
 योगिदेहो देवैरपि महाबलः । इच्छारूपसदा योगि-
 देहः स्यादजरामरः । सुषुम्णाचक्रानिलया प्राणा-
 पानो मयेद्यादा । तदा केवलकुम्भः स्थान्नेस्तेलोक्य
 सिद्धिस्तु । जलूका रुधिरं यदुद्गतादाकर्षयेद् भुवम् ।
 ब्रह्मणाडी तथा धातुन् सतताभ्यासयोगतः । तदा नद्याः
 पुष्कराद्यानदाः शुष्यन्ति पुद्गले । का दोषाः क्षुत्पिपासाद्या
 सर्वे नश्यन्ति योगिनः" । हठसं०

प्राणायामकालमानम् "अथ प्रमाणमेतेषां रजस्यमपि
 कथ्यते चतुरष्टहादशभिः क्रमादाष्टाः पलैस्त्रयः ।
 ततः पञ्चदशोन्मानपलैरष्टादशोन्मितः । परस्ततश्चतुर्विं-
 शतीत्रहेतुरिहेरितः । निसर्गाद्वा दशगुण्याः प्रत्याहार-
 स्ततः परम्" हठसं० ।

निसर्गप्राणायामकालः कुम्भकपद्धतौ "पञ्चगुर्वधरैर्युक्तः कालः
 पञ्चमिती हि यः । निसर्गतः कुम्भकोऽयमतोऽर्द्धं रेचकः
 सततः । अर्द्धः पूरक इत्युक्तो मात्मा कुम्भविधारदेः ।
 पञ्चविंशतिभिः प्रोक्तः पलैर्द्वादशमात्रिकः" । अयमेव
 नाडीशोधनोऽभ्यासप्राणायामः । "पञ्चाशद्भिर्द्वितीयस्तु
 सपादोदग्रधिकोन्मितः । तृतीय इति निर्दिष्टो दत्तात्रेयमतं
 यथा" । तदयं संक्षेपः "कनिष्ठे प्राणायामे एकस्मिन्
 कालमानं चत्वारि पञ्चानि भवन्ति तदा द्वादशप्राणायामे
 सर्वकालमानं ४८ पञ्चानि अथौ प्रथमं द्वादशः स्नेह-

सम्प्रकाशः । एवं द्वितीये मध्यमेरो कालमानसरो ८ प-
लानि तदा द्वादशभिः ८६ पलानि । अत्र सर्वकालः
१।१६ षटिकादि मध्यमेरो कालः । तीव्रमेरो काल-
मानं १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २.२४ष-
टिकादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेयः” हठसं० ।
तत्र अथससाधके स्वेदातिरिक्तकम्पाद्यभावः । उत्तमसाधके
यसार्दगुणसम्पत्तो कामसंकल्पाद्यपाये कम्पासनीयाना-
दिष्विदं सम्भवः” हठसं० । “तदा विध्वस्तपापस्य भवेदा-
रम्भसम्भवः । चिह्नानि योगिनो देहे दृश्यन्ते नाडि-
शुद्धितः” इत्युपक्रमे “वलीयसि भवेत् स्वेदोऽङ्गे सुतेः
प्रथमोद्यमे । यदा संजायते स्वेदो मर्दनं कारये-
त्तदा । विमूल्या सह मिश्रेण अमजाताम्बुनाऽसुना ।
अथवा विमृष्टाहायुर्नरो भवति योगिनः । दृढता
लघुत इहे स्यात् अमजात्सुक्कमर्दनात् । कम्पो द्वितीये
भवति दाडुरी मध्ये ततः” । (दाडुरी दडुरो भेक-
स्यो व उत्सृज्यते गतिः) । ततोऽधिकतराभ्या-
साद् गगने साधको हि सः । योगी पद्मसनस्योऽपि
भुवस्तुष्टयं वर्त्तते । वायुसिद्धिस्तदा ज्ञेया संसार-
ध्वान्तनाशिनी” कुम्भकपद्धतौ “एवं नाड्याविवेकेन
चतुःकालेषु विंशतिसु । कुम्भकान् यदि कुर्वीत नाडी-
शुद्धयस्तु कुम्भके । पीशमध्यदिनाकांशं नाभौ सविष्ट-
मण्डलम् । मूर्ध्वनाड्या कृते कुम्भे ध्यात्वा शुध्यन्ति
नाडिकाः । चन्द्रेण पित्तदोषाणामितरेषां परेषु तु ।
नाडीशुद्धिं लब्ध्वा भूयान्ति भर्मासैर्न संशयः । नादश्रुति-
वपुःकाशप्रमारोग्यं वज्रदीपनम् । नैर्मल्यमण्डलं वदनप्र-
सादो विन्दन्तिर्जयः । द्विसप्तसहस्राणां नाडीनां मल
शोधनम् । यथेष्टं धारणं वायोर्विकाराभाव एव च” हठसं० ।
मात्राकुम्भकः “मात्राः षोडश पूरे सुषुप्तः षट्सु कुम्भके ।
दात्विंशद्वैचके प्रोक्ताः मात्राकुम्भः समीरितः । मात्रा
कुम्भो हृदयतः शोषकः संप्रकीर्तितः । स्वाधिष्ठानात्
गदायं ज्ञावनोऽस्तेतसेचनः । दाहनी नाभिसंस्थानो
मात्राकुम्भः प्रकीर्तितः । मूलाधारे कृतसायं कठिनी
करणो मतः । पुनः कण्ठानुगो यस्य व्यूहनः स्यात्
स कुम्भकः । ब्रह्मस्थाने नियोगेन सुप्तिदः परिकीर्तितः” ।
अथसाधयः । पूर्वाभ्यासे स्थानावलोकनचिन्तनाभ्यां मनसा
दृग्भ्यां तादृशेन नासागनाभिभू मध्याङ्गुष्ठद्वयकण्ठा-
दिनिखिलशरीरान्तर्गतप्रदेशेषु स्थानात् स्थानान्तरं साधकेन
कुम्भतस्य वायोर्स्थानयनं स्थापनं च पुनस्ततः कृत्स्नितस्य

वायोः प्रदेशान्तरे नयनमिति चेतसाऽस्य प्राणस्य चाननं
कर्तव्यं गुरुदर्शनेति सात्वाकुम्भः । सूर्येण हृदि
कुम्भनात् तदूर्ध्वं रसवहानां नाडीनां रसशोषणं
भवति । एवं नाभौ सर्वविरामलत्वात् सूर्यमण्डल-
पटत्वात् अग्नियोगादत्योष्णमत्र नाडिगतमनदाहः ।
एवं स्वाधिष्ठाने स्थितौ तस्य सौम्यापानचन्द्रपटत्वात्
अमृतारससेचनस्तत्पार्थिव्यांशतोऽप्रायद्वारा ज्ञावनो भ-
वति । कठिनीकरणं स्फुटतापधानं देहोन्द्रियेषु” हठसं० ।
मात्रामानसु “प्रदक्षिणीकृत्य जातु” नातिद्रुतविलम्बितम् ।
अङ्गुलीलिकतो मात्रा छोटिकाकरणाद् भवेत्” ।
“मात्रा नवविधा प्रोक्ता योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । नि-
मेषाच्छोषणं मात्रा कात्तो लल्लवरोन्मिताः । गोदोह-
वत्सपानेषु लोपघटारवोन्मिताः । चतुरो ह्यतिमात्राः
सुप्तास्य सेव्याः शनैः शनैः । देशकालानुसारेण प्राञ्ज-
योगीश्वराः पुरा । पूरकुम्भकरेचेषु निसर्गजनितेषु यः ।
कालः स मात्रासंज्ञः स्यात् सर्वमात्राः क्रमादिनाः ।
अथवा इति तास्तेव सहामात्राः पुरोदिताः । जातुं
प्रदक्षिणीकृत्य त्रिवारं छोटिकामतु । करणात् सुख-
मात्रैश्च मध्येषा षड्भिरोरिता । जान्त्वोः प्रदक्षिणक-
तिर्नववारमसौ वरेति” हठसं० ।
हठस्यस्य प्राणायामकालः “सव्याकृतं सप्रणवां गायत्रीं
शिरसा सह । त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स च्यते”
गीता । अथस्य पापशुद्धये हठस्यैः योगसिद्धये
च योगिभिश्च कार्यः । तादृशसुदृशस्य त्रिजपे पक्षद्वयं
भवतीति तस्य कुम्भकालसंख्यावेदकत्वं बोध्यम् । योग-
दीपिकायाम्” हठसं० ।
प्राणस्वरूपम् “समस्तोन्द्रियवृत्तिस्य प्राणो वायुः प्रकी-
र्तितः । तज्जयादिन्द्रियाण्येव विजितानि भवन्ति हि ।
अतः प्राणमनःस्यन्दयोः सङ्गभावित्वात् प्राणनिपट्टे
मनो निगृह्यते” हठसं० । योगवासिष्ठे “बाह्याभ्यान्तर-
स्यन्दश्चित्तजो वातजोऽथ वा । न यस्य विद्यते तस्य
दूरस्थो विकृतिक्षयो” । अयं भावः प्राणायामोपायोमे-
तस्य इतरस्मादस्य श्वासप्रश्वासो भवति यथा खनन-
च्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वतसारोहतः शीघ्रं
धावतो वा श्वासवेगो यावान् भवति न तावान् स्थितस्या-
सीनस्य वा भवति । यथा दुर्दैरश्चरुपेता रथो स रथे
त्यक्त्वा कापि नीयते स च साराधना दृढजङ्घाक्षरः
रुमार्गे पुनर्धार्यते तथेन्द्रियैर्विनादिभिरितस्ततो नीय-

मानं चित्तं प्राणरज्ज्वौ दृढधारितायां स्वात्मतत्वे
धायते” इत्येवं चित्तविकारप्राणक्षयौ प्रकृतेऽभिप्रेतौ”
हठप्र० ।

अभ्यासक्रमः “प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् ।
प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिः सह । विंशतिं च
तृतीयेऽङ्ग पञ्चदश्यां दिने दिने” योगदीपिका ।

प्राणायामफलं हठयोगे गौरवनाथः । “हाराणां नवकं
निरुध्य मरुतं पीत्वानृतं धारितं नीत्वाकाशमपानवह्नि-
सहितं शक्त्या समुच्छासितम् । आत्मध्यानयुतो ह्यनेन
विधिना विन्यस्त्य भूर्भुवः यावत्तिष्ठति तावदेव
महताऽमङ्गेन संयुज्यते” ।

प्राणायामप्रकारः “प्राणायामं ततः कुर्यान्नित्यं सत्त्वजया-
धिया । यथा सुषुम्णान्तरस्यामलाः शोषं प्रवान्ति च ।
बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयित्वा
यथाशक्तं भूयः सूर्येण रेचयेत् । प्राणं सूर्येण चा-
कृष्य पूरयेददरे शनैः । विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण
रेचयेत् । येन त्यजेत् तेन पूर्यं धारयेत् निरोधतः ।
रेचयेच्च ततोऽन्येन शनैः पवनवेगतः । प्राणं चेदित्थया
पिवेन्नित्यमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत् पीत्वा पिङ्गल्या समी-
रणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वासया । सूर्यास्तुन्मसोरनेन विधिना
विस्वहयं ध्यायताम् शुद्धा नाडिगणा भवन्ति अमिनां
मासत्रयादुद्धृतः । प्रतिरुध्य दिने सायमर्द्धरात्रौ च कुम्भ-
कान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् । इड्यापि
च षोडशभिः पवनं कुरु षष्टिचतुष्टयमन्तरगम् । त्यज
पिङ्गल्या शनकैः शनकैः दशभिर्दशभिर्दशभिर्दशभिर्दशभिः ।
अधमे जायते स्वेदः कस्मो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे
प्राणो बद्धे पद्मासने हठे । ततोऽधिकतराभ्यासाद् भवतः
स्वेदकम्पनौ । ततोऽधिकतराभ्यासाद् दादुरी जायते
श्लेष्मम् । यथैव दडुरोगच्छेदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य भूतले । पद्मा-
सनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । जलेन अमजा-
तेन गात्रमदेनमाचरेत् । दृढता लघुता चापि तेन
गात्रस्य जायते । अभ्यासकाले प्रथमे शक्तं क्षीराज्य
भोजनम् । ततोऽभ्यासे दृढीभूते न तादृक् नियमापहः ।
यथा सिँहो गजो व्याघ्रो भवेद् वध्नः शनैः शनैः । तथैव
सेवितो वायुरन्यथा हलि साधकम् । प्राणायामेन युक्तेन
सर्वरोगक्षयो भवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमु-
द्भवः । हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः ।
भवन्ति विविधारोगाः पवनस्य प्रकोपनात् । युक्तं युक्तं

त्यजेदायुं युक्तं युक्तञ्च पूरयेत्” हठप्रदीपिकाग्रन्थे ।
प्राणायामाभ्यासफलम् “एवमासनबन्धस्थो योगीन्द्रो विगत-
असः । अस्थसेनाङ्गिभुङ्क्तिं च सुद्रादिपवनक्रियाम्” हठप्र० ।
“क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत् । क्रियैव
कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः । न शास्त्रपाठमात्रेण
योगसिद्धिः प्रजायते । प्राणायामैरेव सर्वे प्रशुध्यन्ति-
मलाशयाः । आचार्याणां केषाञ्चिदन्यत् कर्म न सम्म-
तम् । षट्कर्मयोगमाप्नोति पवनाभ्यासतत्परः । अमू-
ल्यज्ञानकभियस्तस्मात्पवनमभ्यसेत् । ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः
पवनाभ्यासतत्पराः । सर्वसिद्धिं गताः सर्वे तस्मात्
पवनमभ्यसेत् । यावद्वह्नौ मरुद्देहे तावत् चित्ता निरा-
कुला । यावद्वह्निर्भूर्भुवो तावत्कालभयं कुतः ।
विधिवत् प्राणसंयामेनोडीचक्रे विशेषिते । सुषुम्णा
वदनं भित्त्वा सुखाद्विंशति मारुतः । मारुते मध्यसञ्चारे
मनः स्थैर्यं प्रजायते । यो मनःसुस्थिरीभावः सैषा-
वस्था सनोन्मनी । तत्सिद्धये विधानज्ञास्त्वितान् कुर्वन्ति
कुम्भकान् । विचित्रकुम्भकास्यासाद् विचित्रां सिद्धि-
माप्नुयात् । सूर्यभेदनसुज्जायी तथा शीत्कारः शां-
तलो । भस्त्रिका भ्रमरी सूक्ष्मा केवलञ्चाष्टकुम्भकाः ।
पूरकाले तु कर्त्तव्यो वेधो जालन्धाराभिधः । कुम्भ-
काले रेचकादौ कर्त्तव्यास्तूङ्ख्यानकः । अक्षतात्
कुञ्जेनैव कण्टसङ्कोचने कृते । मध्यपश्चिमतानेन स्यात्
प्राणो मध्यानाङ्गः । अपानसूक्ष्मे स्यात् प्राणं कण्ठा-
दौ नयेत् । योगी जरानिर्मुक्तो षोडशो वयसा-
भवेत्” हठप्र० ।

सूर्यभेदनम् “अथासनं सुखादेव बद्ध्वा सुद्रां समन्ततः । दक्ष-
नाड्या समाकृष्य वह्निस्थं पवनं शनैः । आकेशायं
नखायं च शिरोधावधिकुम्भकम् । ततः शनैः सव्यनाड्या
रेचयेत् पवनं पुनः । कपालशोधनं वातदोषघ्नं क्षमनाश-
नम् । पुनः पुनरिदं कुर्यात् सूर्यभेदनसुत्तमम्” हठप्र० ।
सुज्जायी “सुखं संयस्य नासाभ्यामाकृष्य पवनं शनैः ।
यथा जगति कण्ठान्तं देहानलविवर्द्धनम् । पूर्ववत् कु-
म्भकं कृत्वा रेचयेदित्थया ततः । श्लेष्मदोषहरं कण्ठे
दावानलविवर्द्धनम् । नाडीजलोदरधातुगतदोषविनाश-
नम् । गच्छता तिष्ठता कार्यं सुज्जयाख्यं च कुम्भ-
कम्” हठप्र० ।

अथ शीत्कारः “कुम्भं कुर्यात् सदा वक्त्रे प्राणेनैव
विमज्जयेत् । एवमभ्यसयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ।

योगिनीचक्रसामान्यसृष्टिसंहारकारकः । न क्षुधा
न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते । भवेत् स्वच्छन्द-
देहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः । अनेन विधिना सत्यं यो-
गिन्द्रो भूमिसखले । स भवेत् सर्वविघ्नीनां भाजनं
नाल संशयः । नासिकामूत्ररन्ध्रेण यः प्राणं सततं
पिबेत् । स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नाल संशयः ।
रसनातालुसूत्रेण यः प्राणं सततं पिबेत् । अष्टाङ्गेन
भवेत्तस्य सर्वरोगपरिचयः” हठप्र० ।

शीतलीकुम्भकः “जिह्वा वायुमालम्ब्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम् ।
शनेस्तु प्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिजं सुधीः । गुल्मस्त्रीहोदरं
चापि ज्वरपित्तं क्षुधं तृषाम् । एताश्च शीतली नाम
कुम्भकोऽयं निहन्ति च” हठप्र० ।

भस्त्रिका “ज्वरपरि संस्थाप्य लभे पादतले तथा । पद्मा-
सनं भवेत् सस्यक् सर्वपापप्रणाशनम् । सस्यक् पद्मासनं
बद्धा समग्रीवोदरः सुधीः । सुखं संयस्य यत्नेन
प्राणं प्राणनेन रेचयेत् । यथा लगति हृत्कण्ठे कपाला-
वधि पूरयेत् । वेगेन पूरयेत् सस्यक् हृत्पद्मावधि सार-
तम् । पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुन पुनः । यथैव
लोहकारणां भस्त्रा वेगेन चाल्यते । तथैव स्वशरीरस्य
चाल्यते पवनो बलात् । यदा श्मो भवेद्देहे तदा श्म-
य्येण तेजयेत् । अथोदरे भवेत् पूर्णं पवनेन यथा लघुः ।
धारयेद्वासिकासध्ये तर्जनीभ्यां तथा दृढम् । कुम्भकं
पूर्ववत् कृत्वा रेचयेद्विडवाग्निजम् । वातपित्तस्त्रेह्वरं
शरीराग्निविवर्द्धनम् । कुण्डलीबोधनं कुम्भो रोगघ्नं
सुखदं शुभम् । ब्रह्मनाडीसुखे संस्यकपाटागलनाश-
नम् । सस्यगभस्त्रा ससुदभूता ग्रन्थितयविभेदिका ।
विशेषेणैव कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्” हठप्र० ।

श्वनरीकुम्भकम् “वेगोद्ध्वं पूरकं भृङ्गनादं भृङ्गीनादं
रेचकं सन्दमन्दम् । योगिन्द्राणां नित्यसभ्यासयोगा-
च्चित्ते जाता काचिदानन्दलीला” हठप्र० ।

सूर्च्छनाकुम्भकः “पूरकान्ते बद्धतरं बद्धा जालन्धरं शनैः ।
रेचयेत् सूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदा । अन्तः-
प्रवर्त्तिताधारसारतापूरितोदरः । साक्षात्प्रत्यक्षगाधे
तु विम्लवेत् पद्मपत्रवत्” हठप्र० ।

संहितकुम्भकः “प्राणायामस्तिषा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।
संहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः । रेचकं पूरकं
कृत्वात् स वै संहितकुम्भकः । यावत् केवलसिद्धिः स्यात्
तावत् संहितसभ्यसेत्” हठप्र० ।

केवलकुम्भकः “रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखादायुनिरोधनम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः । केवले
कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चि-
त्विषु लोकेषु विद्यते । शुद्धकेवलकुम्भेऽत्र यथेष्टं वायु-
धारणम् । राजयोगपदं चैव लभते नाल संशयः ।
आहारः क्षीयते योगे लक्षणपक्षे यथा शशी । शुक्लपञ्चे
यथा चन्द्रस्तथा श्वासोऽमृतोपमः । हठं विना राज-
योगो राजयोगं विना हठः । न सिध्यति ततो
युग्मनिष्यत्यै च समभ्यसेत् । कुम्भकप्राणरेचान्ते कृत्वा-
च्चित्तं निराश्रयम् । एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं
प्राप्तेत् । कुम्भकात् कुण्डलीबोधः कुण्डलीबोधतो
भवेत् । अन्तर्गता सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते ।
वयःक्षयत्वं वदने प्रसञ्जता नादस्फुटत्वं नयने सुनि-
र्मले । आरोग्यता विन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धि-
हठयोगलक्षणम्” हठप्र० ।

उपदेशः “सगैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः । सर्वेषां
योगतन्त्राणां तथाधारोऽहि कुण्डली । सुप्ता गुरु-
प्रसादेन बोधिता सुखदा भवेत् । तथा सर्वाणि पद्मानि
भिद्यन्ते सन्वयस्तथा । प्राणस्य शून्यपदवी तथा राजप-
थायते । तथा चित्तं निरालम्बं तथा कालस्य वञ्चनम् ।
सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम् । इन्द्राणी
शास्त्रवी सध्यमार्गश्चैत्येकवाचकाः । तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् । ब्रह्मदारसुखे सुप्तां सुद्राभ्यासेन
बोधयेत्” हठप्र० ।

दशहोद्देशः “सहासुद्राः सहाबन्धोः सहावेधश्च स्वेचरीः ।
उड्डिधानं मूलबन्धोऽ बन्धोजालन्धराभिधः ७ । करणी
विपरीताख्याय वज्रोलीऽ शक्तिचालनम् १० । इदं हि
सुद्रादशकं जरासरणनाशनम् । आदिनाथोदितं सर्वसद-
श्रुत्यप्रदायकम् । वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं सहतामपि ।
गोपनीयं प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम् । कश्चित् नैव
वल्लभं कुलस्त्रीसुरतं यथा । वज्रोली त्वमरोली च
सहजोली तिधा मता । एतेषां लक्षणं वल्लभे कर्तव्यं
विशेषतः” ।

सहासुद्राः “पादसूत्रेण वासेन योनिं संपीड्य दक्षिणम् ।
पादं प्रसारितं धृत्वा कराभ्यां धारयेद् दृढम् । कण्ठे बन्धं
समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्धनि । यथा दण्डहृतः सर्पः
दण्डाकारः प्रजायते । वृज्जो भूत्वा तथा शक्तिः कुण्डली
सहसा भवेत् । तदासौ मरणावस्थां हरते द्विषटा-

श्रिता । ततः शनैः शनैरेव रेचयेत् च वेगतः । १८
खलु महासुद्रा महासिद्धेः प्रशस्यते । महाक्लेशादयो
दाघाः क्षीयन्ते मरणादयः । महासुद्राश्च तेनैव वदन्ति
विवोधोत्तमाः । चन्द्राङ्गे च समभ्यस्य सूर्याङ्गे पुनरभ्य-
सेत् । यावत्तुल्या भवेत् संख्या ततो सुद्रां विसर्जयेत् ।
न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः । अपि
भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव क्षीर्यति । ज्येष्ठशुद्धा-
वर्त्तुल्लमाजोर्णपुरोगमाः । दाघाः सर्वे क्षयं याप्ति
महासुद्रां च योऽभ्यसेत् । कथितेयं महासुद्रा महा-
सिद्धिकरी नृणां । गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य
कश्चित्" हठप्र० ।

महाबन्धः २ "पाष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।
वामोष्ठपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा । पूरयित्वा सुखे
वायुं हृदये चिबुकं दृढम् । निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य
मनोमध्ये नियोजयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेद्-
निलं शनैः । सव्याङ्गे पूर्वमभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् ।
सतान्तरे तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत् । राजदन्तस्य
जिह्वायां बन्धः शक्तो भवेदिति । अयं खलु महाबन्धो
महासिद्धिप्रदायकः । कालपाशमहाबन्धविमोचनवि-
चक्षणः । अयं च सर्वनाडीनामूर्द्धगमनरोधकः । लि-
ङ्गेपीसङ्क्रमं धत्ते कौटारं प्रापयेन्मनः । रूपावागयस
स्पृष्टा यथा स्त्री पुरुषं विना । महासुद्रामहाबन्धो
निःफलो वेधवर्जितौ" हठप्र० ।

महावेधः १ "महावेधे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः ।
वायुना गतिमाकुञ्च्य निश्चितं कण्ठसुद्रया । समहस्तयुगे
भूमौ स्थितो सन्ताडयेत् शनैः । पुटद्वयं समक्रम्य
वायुः स्फुरति मध्यगः । सोमसूर्याग्निषस्वन्वात् जायते
च स्ततिष्ठयः । मृतावस्था सद्यस्त्वा ततो मृत्युमयं कृतः ।
महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धिप्रदायकः । वलीपलित-
निर्मुक्तैः सेव्यते साधकोत्तमैः । एतद् त्वयं महासुद्रा
जरास्युविनाशिनी । वज्रहृदिकरश्चैवमस्मिन्सादिगुण
प्रदम् । अष्टधा क्रियते चैव यासे यासे दिने दिने ।
पुण्यसम्भारसन्वायि पापौघभिदुरं सदा । सत्यं जिज्ञा-
सतामेव स्वल्पं प्रथमसाधनम् । वज्रस्त्रीपथसेवाना
मादौ वर्जनमाचरेत्" हठप्र० ।

खेचरी ४ "छेदनचालनदेहैः जिह्वां क्रमेण वर्जयेत्तावत् ।
यावद्भू मध्यं स्पृशति तदा च खेचरीसिद्धिः । क्षुब्धी-
पल्लविभं शस्त्रं सुतीक्ष्णक्षिप्रनिर्मलम् । समादाय

ततस्तेन रोममात्रं ससृत्च्छिदेत् । कृत्वा सैन्धवप-
थ्यादिचूर्णं ताभ्यां प्रचर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोम-
मात्रं ससृत्च्छिदेत् । एवं क्रमेण षण्मासं नित्ययुक्तं
समाचरेत् । षण्मासाद् रसनामूकनाडीबन्धो विनश्यति ।
अथ वागीश्वरीधाम शिरोवस्त्रेण वेष्टयेत् । शनैस्त्व-
कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानविस् । वितस्तिप्रसितं दैर्घ्यं
विस्तारे चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धनं मोक्तं वेष्टिताम्बर-
लक्षणम् । पुनः षण्मासमात्रेण पुनः सङ्कर्षणात् प्रिये ! ।
भूमध्यावधि वर्ज्यं तत्तत्तत् कर्षयित्वावधि । व्यधत्वात्
चिबुकं मूलं प्रयाति क्रमकारिता । केशादूर्ध्वं च क्रामति
तित्यक्शङ्खवधि प्रिये ! । पुनः संवत्सराद्देवि !
द्वितीया चैव लीलया । ब्रह्मरन्ध्रान्नाडस्य तिष्ठत्यसर-
वन्दिते ! । स्वतालुमूलं सङ्कृष्टं वस्त्रमावरमाणा । स्वसु-
कृतप्रकारेण मूलं सर्वं विशेषयेत् । सङ्कल्प्यते सङ्कृष्टं
जिह्वां तत्र निवेशयेत् । शनैः शनैः सैत्तकाच्च महाबन्धौ
कपाटभट् । पूर्ववीर्यं युतां विद्यां व्याख्यातासतिद्वर्जभासु ।
व्यासाः सङ्कष्टं प्रकुर्वीत तथा षट्चक्रभिन्नया । खे निरस्त
सकलक्रियाक्रमा चित्ततत्परति शाश्वतोदरे । सा शिवत्वं
समवायकारिणी खेचरी च भवखेदहारिणी । क्रमेणैव
प्रकर्ष्य व्याध्यासेन वरवर्षिणि ! । युगपदुपतते तस्य
शरीरं विवर्धं व्रजेत् । तस्मात् शनैः शनैः काष्ठ्याभ्यासेन
युगवत् प्रिये ! । एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं विशेद्
ध्रुवम् । षट्चक्राणि विविद्य शक्तिभुजगीं प्रोत्थाप्य मूल
स्थितां भित्त्वा ग्रन्थिपुटं च पश्चिमसिरापाकाररूपं स-
हत् । नीत्वा पाणभतः सिराविक्रमलं निर्गम्य चित्ते
तत् बिम्बं यः पिवतीन्दुसङ्कलगतत् सक्तः स साक्षत्
शिवः । "तीक्ष्णकं हरते व्याधिं कटुकं कुष्ठवाशनम् ।
उतस्त्रादूपमं चैवाकरत्वं लभते ध्रुवम् । सपुखादू-
पमं चैव शालिसुहृदिकं बद्ध । लङ्कुलसङ्क
पानानि पकाक्षानि ह्यनेकशः । दिव्यकल्पं कीडे जित्य
सुत्कष्टो जायते ध्रुवम् । तन्मयत्वमवाप्नोति कोष-
कारीव कीटकः । कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरी-
तगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्द्रा भवति खेचरी । काक-
चक्षु विधानेन शीतलं सन्तुलं पिबेत् । प्राणायामयोगे
च योगी भवति निर्जरः । कलां पराङ्मुखीं कृत्वा
लिपथे परिवर्त्तयेत् । सा भवेत् खेचरी सुद्रा व्योमचक्रं
तदुच्यते । रसनामूर्द्धगं कृत्वा षण्मासं यदि तिष्ठति ।
विश्रमैर्ह्येत्येत योगी व्याधिस्त्यजरादिभिः । न रोगो

जालन्धरबन्धः ७ “खेचरी चित्तपीयूषप्रवाहपरिवन्धिनी ।
 जालन्धरोऽद्वैतमरुत्प्रवाहपरिरोधकः । स्वातुङ्गप्र कण्ठं
 हृदये निदध्यात् किञ्चित् स जालन्धरबन्ध एषः । अयं
 करोत्यव्ययमकंवन्त्रो पतत्कुधाया वपुषोऽमरत्वम् । बध्नाति
 यत् कण्ठसिरासमूहं नाधस्ततो याति नभःस्वप्नजलम् ।
 जालन्धरस्तेन कृतः सुसिद्धैः स्यात् कण्ठदुःखौषधि-
 नाशहेतुः” । “नृणां कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्यावधौ स्तम्भा-
 येत्तेन मध्यस्थचक्रम् । इदं षोडशारं च नास्त्रोक्त-
 माशु गते क्षस्त्रिवायोः सुधापानमग्नौ । अद्वैतमहिलयुः
 स्वप्नेन नाभिस्थितंदहनः प्रापिवत् ज्वलत्यजलम् । नि-

खिलकमलतश्च तदग्निने पिबति पाति बन्धमेव धत्ते
विपरीतकरणो- "यत्किञ्चित् स्वते चन्द्रादमृतं दिव्यरूपि
च । तत्सर्वं मरते स्वर्यस्तेन पिण्डो विनश्यति । त-
त्वास्ति कारणं दिव्यं स्वर्यस्य सुखबन्धनम् । गुरुपदेशतो
ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः । ऊर्ध्वपादोऽन्वधो मस्तकः
स्यात् क्षणं वासरोऽयादिभ्योऽभ्यासवृत्तौ धयेत् । एवमभ्या-
सतो यामसात् सदा स्त्वजित् स्याच्छराजित् चण्मा-
सतः । आरोग्य भूमाविति मस्तकं यो यामत्यं तिष्ठति
चोर्ध्वपादः । विध्युक्तसंरुद्धमभीरवेगो मासत्ययात्
स्याद्भि तदाऽमरः सः । ऊर्ध्वं सोमकलाजलं सुविमलं
कण्टस्थलादूर्ध्वतो नासान्ते सुषिरे नयेच्च गगनद्वारं ततः
सर्वतः । ऊर्ध्वोऽहो भुवि मज्जिपत्य नितरासुत्तानपादः
पिबेदेवं यः कुर्वते जितेन्द्रियचयो नैवास्ति तस्य क्षयः ।
नित्याभ्यासादस्य हि कठराग्निरुज्जिमायाति । आ-
हारोऽतस्तस्मै सम्पाद्यः साधकाय भूरिज्ञैः । जितेन्द्रियो
यश्चलचित्तवृत्त्या माणावरोधेन कृतेष्टचिन्तनः विनिश्चयोः
ऽर्द्धाङ्गियुगस्तु तूष्णीं योगं भजन्नेव तदाऽमरो भवेत् ।
वर्जितं पलितं चास्य चण्मासाच्चैव दृश्यते । यामसात्वा-
भ्यासतोऽयं कालजित् स्यादिति क्रमः" हठच० ।

लम्बिका हठमङ्कते प्रसङ्गादत्रैव लम्बिकादिविधिर्दिशतः
तत्रादौ जिह्वालम्बनाय विधिर्यथा
"तालुमूलगतं यत्रात् जिह्वाक्रम्य जगटिकासु ।
ऊर्ध्वरन्ध्रगते वायौ प्राणस्यन्दो निरुध्यते" तत्करण-
प्रकारादि "समुद्रवर्षेत्तालुमूलं रसज्ञासिरामूलसुचैश्च
सम्प्राहमेतैः । सिरासिस्तुनीच्छेः सहैवङ्गुलीनैर्भलं सर्व-
माशोधयेत् तत्समुत्थम्" हठच० ।

छेदनम् "सकण्टवज्जी लघुवृत्तपत्नभिर्गुणस्तं भृगतीक्ष्ण
धारम् । बहुउपवाधैर्विस्तृतं तदङ्गेन्दुतुल्यं विमलं
क्षरुजम् । दण्डस्तु कार्योऽस्य षडङ्गुलोऽपि ससुक्लि-
देक्षेन च रोममात्रम् । उच्चैर्गतोत्संप्रतिबन्धहेतोर्ग-
भागसंस्थस्य कुवर्षेणोऽस्याः । अधोर्ध्वतलूपसरक्तभासो
बन्धः कलाया अक्षिताभनाड्याः । मध्ये गतस्योङ्गव-
पीठतोऽस्य छिदेत् यवाधीपरि नित्यमेव । संछेदनात् प्रागनु-
चोक्तचूर्णनाषधयेज्जो रसनातलव्रणम् । षटीद्वयं गाढ-
मिति त्रिवारं संछेदनादूर्ध्वमतल आचरेत् । संछेदकभौ-
त्तरमस्ततन्त्रः सञ्चालनं दोहनमाविदध्यात् । अहर्निशं
तदगतचित्तवृत्तिः कायाः पटीतोककणास्तु भेदे ।
दीर्घं वितस्तिप्रमितं च विस्तृतं वेदाङ्गुलं स्थानुस्फुलं

सितम् । स्त्रियां कलावेष्टनवस्तुलक्षणं प्रोक्तं पुराणै
रसनाभिचालने । आर्द्रेण चानेन कलां सुयुक्ता सं-
वेष्ट्या चाङ्गुलकतर्जनीभ्याम् । दोषोः सदाकर्षणचालने
स्वमभ्यासमात्राय बहिर्विदध्यात् । एवं दृढाभ्यासत
एव जिह्वा लम्बा भवेद्देहदुला सुपत्तला । आकर्षणेनैव
वदेत किञ्चित् सुसाधकः सुस्थिर एकमानसः" हठच० ।

"जिह्वां समाक्षिप्य मधूप्रगन्धजोदेन सञ्चालनदोहने
सदा । कार्या रसज्ञा विधिनेति शीघ्रं स्यात् खेचरी
साधकपुङ्गवस्य । रंछेदसंचालनदोहनानां चण्मासमभ्यास-
युतः सदेव । नश्येत् कलामूलसिरोम्यबन्धो नासाङ्ग-
सुचै रसना स्मृशेत् खम् । छिन्नं कलामूलमलं यदा-
खिलं छिन्द्यात् क्रमेणातु शनैश्छेदान्तिके । सिद्धे
विलीनारुणवर्णके द्वे युक्ता सदा छेदनयुक्तितो
बुधः । यदा लम्बिका कर्मेणि खं रसज्ञा स्मृशेत्
नासिकाङ्गं तदा साधकस्य । अलं लम्बिकाकर्मेणाऽनु
स्वमेषा कला प्रत्यहं छिन्नमूलेति दैर्घ्यम्" हठच० ।
"छेदनचालनदोहैः क्रमशः कलां वर्जयेत्तावत् । सा या-
वद् भूमध्यं विशति तदा खेचरी सिद्धिः । एवं कते-
ऽथ रसना प्रयात्यनुभूततात्त्विलम् । तित्यक् कर्ण-
वधि हि चिबुकावधि सा स्वयं याति । अभ्यास इति
वष लयमत्र कतस्तदा रसज्ञेयम् । ब्रह्मद्वारं प्रविशति
भित्त्वा भूमध्यमूर्ध्वं गता" हठच० ।

वज्रोली ६ "प्रागपानध्वनोर्ध्वं समाकुचनं सुन्दरं सुन्दरी
वाभ्रसेत् पुरुषः । याति वज्रोलीकासिद्धिसत्युमां
कायमिद्धेः प्रसूतं विन्दुसिद्धियथा । शलाकया धातुमभ्या-
नरोत्यया कनीनिकालः परिहृज्ज्यात्यकम् । रन्ध्रे स्त-
लिङ्गस्य शनैः प्रवेशनाभ्यासक्रमादायुगतिक्षमश्चेत्" ।
अथार्थः आदौ सूत्रेचौषधेन दुष्टपूतिकथितौष्ण
मेहदोषोज्झितं विशुद्धसाधनं विधाय ततस्तदत्यविल-
मत्याभ्यान्तरं द्वादशाङ्गुलां कनीनिकाप्रसमां सरलां
विशुद्धसोमकस्य पत्तलां शलाकां शनैर्लघुहस्तेन लिङ्ग-
द्वारे क्रमेण समाहितः सततं विधाय तथा तद्द्वारं
वायुगतागतक्षमं गुदापान इव कृत्वा प्रथमाभ्यासे
पात्रनिहितक्षीराक्षौद्रसूक्ष्मां निहाकर्षणविधिना स्तोत्रं
स्तोकं मन्दमूर्ध्वमाचरेत्" हठच० ।

"इति क्रमाभ्यासवृत्त्या क्षीरपाने भगवत्यतः । दृढे तु
कामिनीयोनिपुष्पाकर्षणमभ्यसेत् । स्थानात् संचलितं
विन्दुमूर्ध्वमाकर्षयेदिति । अभ्यसेत् साधकः सत्यक् या-

वत स्थिरपदं भवेत् । यन्त्रितः शरनालेन फूत्कारं
वज्रकन्दरे । शनैः शनैः प्रकुर्वीत वायुप्रसारकारणात्”
अस्मावमाश्रयः । “षोडशाङ्गुलमानं तु प्रकुर्वीत वंश
मालिकाम् । अङ्गुलप्रमाणं तां लिङ्गसुखे दृष्ट्वा
तन्मुखम् । धृत्वा फूत्कारमन्तःस्थाः कुर्वीत वाङ्
मङ्गुलैः । प्रत्यहं तेन विहृतं लिङ्गद्वारं क्रमाद्भवेत् ।
ततो नात्याऽनया तोयमत्तं फूत्कारतोऽन्तरे । लिङ्ग-
रन्ध्रेण गृह्णीयात् क्रमवद्वा सुसाधकः । लिङ्गच्छिद्रेऽप्य
विहृते क्षीराक्षरं ततो भजेत्” वज्रकन्दरे लिङ्गद्वारे ।
“अपानमाकुञ्च्य ततो वनेमोर्ध्वं दुग्धमाक्षरैर्विधि-
क्रमेण । समभ्यसेन्नित्यमन्तःस्थं भगे पतहिन्दुमथोर्ध्व-
माहरेत्” हठप्र० ।

तद्देहः सहजोली “अथ हि कुक्षमितायां प्रथमं स्मृतिं
क्रमश उपरि कुर्वीत कुक्षितात् लिङ्गनालात् । निज उप-
गतविन्दुं सन्निवध्यानुकुर्वीत सुरतरसनिमग्नो लिङ्गसञ्च-
लनानि । विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवे-
दात्तं वं सिन्दूरप्रतिमं रवेः पदगतं शुक्रं शशिस्थानके ।
ऐक्यं साधनयोः स्वर्ग्याणि नृणां नो जायतेऽतो मृति-
रन्योन्यं नृवधूरते निजमहिम्नैक्यं हयोर्विपद्दे । अ-
भ्यासपाटवतया विदधाति योषिदेवं सुहृद्वर्षपरिक्रमणतः
स्मिन्दुम् । यदात्तं वं स्ममभिरक्षति योगिनी सा वज्रो
लिङ्गेत्यखिलसिद्धिपदं प्रयाति । शक्तीरजो विन्दुरथं
महेगो हयोः सुयोमात् परिलस्यतेऽखिलम् । वीर्यं
निजम् आर्चयमेतवैश्वानवेक्यं हि वज्रोत्पुटिवा
सुसिद्धिदा । सहजोली त्वमरोली वज्रोत्पुट्या भेदतो भवतः ।
विन्दुं देहे विन्द्याद येन च क्लृप्तं प्रक्षारेण । वज्रोली
मिथुनेत्तरं भरवधूत्वा आङ्गुलैः पनात् सन्दर्भाक्कणोत्प-
यान्मुह्यतवा भूत्वा लक्षणं संस्थितिः । सैषोक्ता सहजोलिका
सुरचतैराख्यादिनाथैः शुभा वज्रोलीति मृणां पुनोति
निवतं भोगेऽतिभुक्तेऽन्तर्गु । आङ्गुल्योर्ध्वं सूत्रकल्या-
न्कतं तद्वारं वारं संकुजेन्मूलनालात् । आङ्गुल्योर्ध्वं वायु-
ना यो हठेन नित्यं धत्ते विन्दुसिद्धिं स याति । इति
षण्मासाभ्यासनाद् गुरुणोक्तपद्येन सन्ततं योगी । शान्तिं
गतः संकोगेन तस्य विन्दुः क्षयं व्रजति” हठप्र० ।

शक्तिचाननम् । “कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरौचरी ।
कुटिलास्त्वती श्वीशब्दाः पर्यायवाचकाः । कन्दोर्ध्वं
कुण्डली शक्तिरुपधा कुण्डलाक्षतिः । ब्रह्मद्वारसंख-
नित्यं सुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्म-

स्थानं निराभयम् । सुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमे-
श्वरी । उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिच्छा हठात् ।
कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् । कन्दोर्ध्वं
कुण्डलीशक्तिर्ब्रह्मा मोक्षाय योगिनाम् । बन्धनाय च सुहृ-
तां यक्षां वेत्ति स योगविद् । अस्मीपिहीपशैलानामाधारः
शेषकुण्डली । अथोबयोगतन्त्राणामाधारः कुण्डली तथा ।
कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता । सा शक्ति-
खालिता येन स सुक्तो नात्र संशयः । गङ्गायसुनयोर्मध्ये
बालरगडा तपस्विनी । बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः
परमं पदम् । इडा भगवती गङ्गा पिङ्गवा यमुना नदी ।
इडापिङ्गवयोर्मध्ये बालरगडा सरस्वती । पुच्छं प्रगल्भा
भुजङ्गी सुप्तासुदुबोधे च ताम् । निद्रां विहाय सा
कल्पी मूर्धसुत्तिष्ठते हठात् । परिस्थिता चैव फणायती
सा प्रातश्चायं प्रहरार्द्धमात्रम् । मूर्धसु सौख्यं परि-
धानयुक्ता प्रगल्भा निर्यात्यतिचालिता सा । वितस्तिप्रसितं
दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । सुदुर्लभं धवलं प्रोक्तं वेङ्गना-
म्बरलक्षणम् । वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु
कुण्डलीम्” हठप्र० ।

तदङ्गुल्यभेदनम् सूर्यादनन्तरं भस्त्रा कुण्डलीमाशु बोध-
येत् । भानोराकुञ्चनं कुर्वीत कुण्डलीं चालयेत्ततः ।
मृत्पुवङ्गतस्यापि तस्य मृत्पुभयं कृतः । नासादक्षिण-
मार्गवाहिपवनात् प्राणोऽतिदीर्घीकृतः चन्द्रालः परि-
पूरितामृतततः प्राग्चण्डिकासक्तका । भिन्दुं काल-
विशालवर्द्धिभयमानं अरुन्धन्मण्डोपगान् तत्कार्यं कु-
र्वन् पुनर्नववरं जीर्णं द्रुमशक्यवत् । कुण्डलीं चाल-
यित्वा तु कुर्वीतस्त्रां विशेषतः । एवमभ्यासतो निजं
यश्चिनः शङ्कते ययः । सदात्यसेत् सुखभेदसुखाङ्गीं
अपि श्रीमलीम् । एवमभ्यासयुक्ता यमस्य यमिणः
कृतः । सुहृत्तद्वयपर्यन्तं निर्भरं चालनादसौ । उर्व-
माक्षयते किञ्चित् सुषुम्णागतकुण्डली । सुहृत्तद्वय-
पर्यन्तं निर्भरं चालनादसौ । ब्रह्मचर्यं रतस्त्वैव नित्यं
हितशिताशनैः” हठप्र० ।

समाधिक्रमः “अष्टेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रमलक्ष-
णम् । मृत्पुत्रं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम् ।
सलिले सैन्धवं शङ्खं शस्यं भजति योगतः । तस्मात्प्र-
सनवीरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते । राजयोगस्य सा-
हाय्यं कौवा जानाति तत्त्वतः । ज्ञानान्धुः क्लिप्तितेः
सिद्धिः शुद्धाकयेन लभ्यते । इहंभो विप्रयत्यागो

दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजायस्या सदगुरोः क-
 रूपां विना । विविधैरासनैः कुम्भैर्विचित्रकरैरपि ।
 प्रबुद्धायामादिशक्तौ प्राणः शून्ये विधीयते । उत्पन्न
 शक्तिर्बोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । योगिनः सहजायस्या
 स्वयमेव प्रकाशते । सुषुम्णावाहिनि प्राणो शून्यो
 विधति मारुते । तदा समस्तकर्मणि निर्मूलयति कर्म-
 वित् । अमलो निर्मलः शून्यः जगदतञ्जराचरम् । चित्ते
 समत्वमापन्नो वायुं प्रजति मध्यमे । एषाऽमरोक्षी व
 ज्रोक्षी सहजोक्षी मताऽपि च । ज्ञानं कुतो मनसि जीवति
 देवि ! तावत् प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न तावत् ।
 प्राणमनोद्वयमिदं विचर्यं प्रयाति भोजं स गच्छति
 नरो न कथञ्चिदन्यः । रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं
 स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भू-
 तले । मुच्छितो हरते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् ।
 बद्धः खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च भैरविः । इन्द्रियाणां
 मनो नाथो मनोनाथश्च मारुतः । मारुतश्च लयो नाथः
 स लयो नादमाश्रितः । स्वयमेव तु भोजाख्यो अस्तु
 वापि मतान्तरे । मनःप्राणलया नादमैकीकृत्य प्रवर्तते ।
 प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वासप्रध्वस्तविषयपङ्कः । निश्चेष्टा निर्वि-
 काराश्च लयं यान्ति च योगिनः । चञ्चलसर्व-
 सङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि
 मनोवाचासमोचरः । यत्तु दृष्टिर्लयस्तत्र भूतेन्द्रिय
 सनातनी । स्वात् शक्तिः सर्वभूतानां दृष्टिर्लये न स-
 कृता । वेदशास्त्रपुराणाद्याः सामान्यगणिका इव ।
 एकेव शास्त्राणी सुद्रा सर्वतन्त्रेषु योषिता । अन्त-
 र्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निष्प्रोन्मेषवर्जिता । एषा तु शा-
 स्त्राणी सुद्रा सर्वतन्त्रेषु योषिता । अन्तर्लक्ष्यविहीनचित्त
 पवनो योगी यदा वर्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहि-
 रसो पश्यन्न पश्यत्यपि । सुद्रेयं खलु शास्त्राणी भवति सा-
 युष्यप्रसादादगुरोः शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति यत्तत्त्व
 पदं शास्त्रम् । अङ्गोद्घाटितलोचनः स्थिरमनो नासाग्रदत्ते
 क्षणः । चन्द्राकांशमिहीनतासुपनयेन्निष्प्रन्दभावान्तरे ।
 ज्योतीरूपमणववाह्यरहितं देदीयमानं परम् तत्त्वं
 तत्पदमेव वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकम् । श्रीशा-
 स्त्रायाः खेचर्याश्च अवस्थाचलभेदवः । तारे ज्योतिःषु
 संयोज्य किञ्चिद्दुश्चालयेद् भुवौ । पूर्वयोगस्य
 मार्गोऽयमुत्तमोकारलक्षणः । केचिदागमजातेन
 केचिन्नयसङ्कुलाः । केचित्तर्केण सञ्चलन्ति नैव जानन्ति

वारकम् । शास्त्राणां द्वितीयशिखरे मेरुमूले तदस्ति-
 तत्त्वं चैतत् प्रवदति सुधीः सन्मुखं निष्प्रगानाम् । च-
 न्द्रात् सारः खवति वपुषस्तो न सृज्युर्नराणाम् । बन्धो-
 यात् स्तम्भमभिदा शून्यथा कायसिद्धिः । दिवा न पूज-
 येत्किञ्च रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेत्किञ्च दिवा-
 रात्रौ च पूजयेत् । सुचिरं ज्ञानजनकपञ्चकोतः सम-
 प्लवितम् । तिष्ठते खेचरी सुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः ।
 चित्तं चरति खे यक्षाञ्जिह्वा चरति खे गता । तेनैव
 खेचरी नाम सुद्रा सिद्धैर्नमस्कृता । इष्टापिङ्गलयोगयोगे
 शून्ये चैवानिष्टं यसेत् । तिष्ठते खेचरी सुद्रा तत्र सत्यं
 पुनः पुनः । सृष्ट्याचन्द्रमसोर्मध्ये निराख्ये तले पुनः ।
 संस्थिता व्योमचक्रेण सा सुद्रा नाम खेचरी । सा मयो-
 ज्जेदिता वासा साक्षाच्च शिववक्त्रभा । पूरयेन्मारातं
 दिव्यं सुषुम्णापश्चिमे सुखे । पुरस्ताच्चैव पूर्येत
 निश्चिता खेचरी भवेत् । अभ्यसेत् खेचरी सुद्रासुनमनी
 सा प्रजायते । अभ्यसेत् खेचरी ताश्चुद्धावत् स्यादयो-
 गनिद्रितः । संप्राप्तयोगनिद्रस्य काको नास्ति कदाचन ।
 भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं मनस्तत्र विधीयते । ज्ञातव्यं
 तत्पदं तस्य तत्र काको न विद्यते । चन्द्रसूर्याद्वयोर्मध्ये
 सुद्रां दद्याच्च खेचरीम् । निराख्ये महाशून्ये व्योमचक्रे
 व्यवस्थिताम् । निराख्ये मनः कृत्वा न किञ्चिदपि
 चिन्तयेत् । सबाह्यान्तरे व्योम्नि घटवत् तिष्ठति ध्रुवम् ।
 बाह्यवायुबंधा लीनः खस्य मध्ये न संशयः । स्वस्थानं
 गच्छति प्राणः सृष्ट्याङ्गे पवने तथा । एवमभ्यसमानस्य
 वायुमार्गं दिवानिगम् । अभ्यासाञ्जीर्यते वायुमन-
 स्तत्रैव लीयते । अमृतं सावयेद्दहसापादतलमस्तकम् ।
 सिध्यते च नहायोगी महावक्त्रपराक्रमः । शक्तिमध्ये
 मनः कृत्वा मनः शक्तेस्तु मध्यगम् । मनसा चित्त-
 मालोक्य धारयेत् परमं पदम् । स्वमध्ये कुत्र चात्मान-
 मात्ममध्ये च खं कुत्र ! आत्मानं स्वमयं कृत्वा न
 किञ्चिदपि चिन्तयेत् । बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तर-
 चिन्तनम् । सर्वचिन्तां परित्यज्य न किञ्चिदपि चिन्त-
 येत् । सङ्कल्पमात्रकलनाच्च जगत् समम् सङ्कल्पमात्रकल-
 नाङ्गिमनोविहीनम् । सङ्कल्पमात्रमिदं सुखं निर्विकल्प-
 माश्रित्य निश्चलमवाप्नुमिहात्मशान्तिम् । कपूरं सक्ति
 यद्वत् सैव सङ्खिमे यथा । तथा सङ्खीयमानं च मन-
 स्तत्त्वे विधीयते । ज्ञेयं सर्ववतीतञ्च ज्ञानञ्च मन उच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं मनश्चैव नास्त्यः प्रम्या द्वितीयतः । मनो

हृदयसिद्धं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम् । मनसोद्भू-
नानीभावे द्वैतभावः प्रणश्यति । ज्ञेयस्तुपरित्यागा-
द्विलयं याति मानसम् । मानसं विलयं याते कैवल्य-
मपि कल्पते । लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्ष-
णम् । स पुनर्वसनीत्यानो लयोविषयविस्मृतिः । एवं
नानाविधोपायाः सत्यक्खानुभवान्विताः । समाधि-
साग्रीः कथिताः पूर्वाचार्यैर्महात्मभिः । सुषुम्णायै
कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजम्बने । मनोन्नत्यै नम-
स्तुभ्यं महाशक्तप्रैश्चिदात्मने । आसक्ततत्त्वबोधानां मूढ-
नामपि सन्मतम् । प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपास-
नमुच्यते” हठप्र० ।

नादातुसम्भानप्रशंस । आदिनाथेन सपादकोटिप्रकाराः
कथिता जयन्ति । नादातुसम्भानकमेव कार्यं सन्यासहे-
नान्यतमं लयानाम् । सक्तासनस्थितो योगी सुदृढं स-
न्धाय शम्भवीम् । शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमेकान्तके
सुधीः । काष्ठैः प्रवर्तितो वज्रिः काष्ठेन सह शस्यति ।
नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते । अवण-
सुखनयननासानिरोधमेनैव कर्तव्यः । सुषुम्णामार्गेण
स्फुटयसक्तः श्रूयते नादः” हठप्र० ।

‘आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा । निष्पत्ति-
श्चेति योगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् । विस्मृत्य सकलं
बाह्यं नादे इग्मस्तुवन्नरः । एकीभूयाथ सहसा चिदा-
काशे विलीयते । ओदासीन्यपरो भूत्वा सदाभ्यासेन
संयमी । चम्पनीकरणं सद्यो नादमेवावधारयेत्” शीत
काले चौपटी वा कटी वा पथ्याहारे गोपथे वा पथे वा
भक्ष्ये भिजाहृन्दनारण्यकन्दं पाणौ द्रोणीकर्परं भोज्य-
पात्रम् । सर्वचित्तां परित्यज्य सर्वकाले च सर्वदा । नाद-
मेवातुसम्भवे नादे चित्तं विलीयते” हठप्र० ।

आरम्भावस्था “ब्रह्मपुन्यमेवेद्ब्रह्म आनन्दः शून्यसम्भवः ।
विविलक्षणीको देहे श्रूयतेऽनाहृतो ध्वनिः । सम्पूर्ण-
हृदये शून्ये आरम्भो योगवान् भवेत्” हठप्र० ।

घटावस्था “द्वितीयायां घटीकस्य वायुर्भवति मध्यमः । दृढा-
सनी भवेद्युगां ज्ञानी देवसमस्तथा । विष्णुपुन्ययुगा-
भिन्नः परमानन्दस्त्वचकः । अतिशून्यविभेदश्च भेरी-
शब्दस्तथा भवेत्” हठप्र० ।

परिचयावस्था “तृतीयसंन्यभेदे तु जायते मर्दल-
ध्वनिः । महाशून्यं तथा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ।
चित्तानन्दं ततो जित्वा सहजानन्दसम्भवः । दोष

दुःखक्षुधानिद्राजराहृत्युविवर्जितः । रुद्रपुन्यं ततो
भित्त्वा सर्वपीठगतोऽनिष्टः” हठप्र० ।

निष्ठावस्था “निष्ठातो वैष्णवः शब्दः कणवीणाकणो भवेत् ।
एकीभूतं तथा चित्तं राजयोगाभिधायकम् । हृदिस्वहा-
रकत्तासौ योगीश्वरसमी भवेत् । अस्तु वा नास्तु वा
सक्तिरत्नैवास्वच्छित्तं सहत् । जयाहृत्यसिद्धं सौख्यं
राजयोगादवाप्यते । राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायश्च चेत-
साम् । हठं विना राजयोगो राजयोग विना हठः ।
सद्यः प्रत्ययसन्धायो जायते नादजो लयः” हठप्र० ।

नादातुसम्भानं तत्फलञ्च “नादातुसम्भानसमाधिभाजां योगी-
श्वराणां हृदये प्रकटम् । आनन्दमेकं वचसामवाच्यं जा-
नाति तत्त्वं गुरुनाथ एव । कर्णौ पिपाय हस्ताभ्यां यं
शृणोति ध्वनिं सुनिः । तत्र चित्तं स्थिरीकुर्वन्त्यावत्
स्थिरपदं व्रजेत् । सर्वचित्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नादमेवातुसम्भवे योगसाधन्यमिच्छता । मकरन्दं पिबन्
भङ्गो गन्धान्नापेयते यथा । नादासक्तं तथा चित्तं
विषयाद्बहिः काङ्क्षति । नादश्रवणतश्चित्तमन्तरङ्गमुज-
ङ्गमः । विस्मृत्य सर्वमेकाग्रं कुर्वच्चित्तं हि धावति ।
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः । नियामनकम-
थोऽयं निनादो निश्चिताङ्गुयः । नादोऽन्तरङ्गसारङ्ग-
बन्धने बाधुरायते । अन्तरङ्गवरङ्गस्य रोधे बाधायतेऽपि
च । अन्तरङ्गस्य जविनो वाजिनः परिचायते । नादो-
पास्तिरतो नित्यमवधार्यापि योगिनः । अभ्यसमानो
नादोऽयं बाह्यमावर्त्तयेत् ध्वनिम् । पञ्च द्विजेष्वखिलं
जित्वा योगी सुखी भवेत् । श्रूयते प्रथमाभ्यसे नादो
नानाविधो महान् । वर्द्धमाने ततोऽभ्यासे श्रूयते
सृज्यसृज्यतः । आदौ लक्षध्विजीमूतभेरीनिर्भरनि-
स्सनः । मध्ये मर्दलशब्दं त्यक्वाटकोलाहलस्तथा । अन्ते
तु किङ्किणीशब्दवीणाश्रमरनिस्सनः । इति नानाविधो
नादः श्रूयते देहमध्यतः । सहति श्रूयमाणोऽपि
मेघमेध्यादिकं ध्वनौ । तत्र सृज्यतरं ध्यानं नादमेव
परावृत्ते । यत्र कुत्रापि वा नादे लभति प्रथमं मनः ।
तत्रैव तत् स्थिरीभूय तेन सर्वं विलीयते । घण्टा-
निनादस्तस्य शब्दान्तःकरणस्य तु । अनाहतस्य शब्दस्य
तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्तर्गतं ज्योति-
र्येष्वान्तर्गतं मनः । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः स-
रसं पदम् । तावदाकाशसङ्कल्पो यावत् शब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीर्यते । यत् किञ्चि-

ज्ञानरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा । यस्तच्छ्रोता निरा-
कारः स एव परमेश्वरः । नादः शक्तिरिति ज्ञेयं नाद-
ज्ञानं कदापि न । ज्ञेयज्ञाने विधीने च सोऽन्वयेवा-
वशिष्टते । नादोऽप्यपानं मनस्तावदादान्ते तु मनोऽन्वयी ।
सशब्दं कथितं शब्देन निःशब्दं ब्रह्म कथ्यते । सदा
नोटास्तु सन्धानात् संज्ञीणाः सर्ववासनाः । निरञ्जने विधी-
यन्ते निश्चितं साधनात्मनः । नादकोटिष्वहंसाणि
विन्दुकोटिशतानि च ! सर्वे तत्र लयं यान्ति यत्र देवी
निरञ्जना” हठप्र० ।

हठयोगफलम् ईश्वरयोगसंवादे “यदा परिचये शक्तिश्चलि-
तोर्ध्वं उपैति यम् । पञ्चक्राणि क्रमाङ्गित्वा तदा शु-
रणिमादयः । पुरा पन्थिद्वयं भित्त्वा बालूर्ध्वं भरुतो
रगो । स्फुटन्ति शुद्धं शास्त्रिपन्थयो योगिनस्तदा ।
वायुस्तदेव सर्वाङ्गे जीनोभवति सङ्गतः । धीरैः केव-
लम् । स उच्यते सर्वसिद्धिदः । मूलाधारं यदाऽपानो
भित्त्वाङ्गं याति वेगतः । तदातीतानागतज्ञो योगी भवति
सत्त्वधीः । स्थितिं भित्त्वाऽङ्गाऽपानयोगिता स्यादादो-
रगो । तदा नादोत्पत्तिरस्य जायते योगिनो हृदि । शब्द-
ज्ञानोत्पत्तिस्तु मणिपूरमिदा भवेत् । अनाहतविभेदेन
चरदाध्वनिरुद्रेति च । त्रिशुद्धचक्रभेदेन यन्त्रवादः प्रजा-
यते । यदा त्वाज्ञाचक्रभेदस्तदोपैति मनोलयम् । सह-
स्रदलकमलं वायुना शक्तिराव्रजेत् । यदा तदा सुनि-
स्तिष्ठेदाकलं सहस्रजोऽव्ययम्” । प्रबन्धयोगसंपन्ने “सह-
स्रं समभ्यस्य सहस्रबन्धमतः परम् । सहस्रेष्वङ्ग नि-
यतं प्रकृत्याङ्गिचक्राचनम् । आसनं सुदृढं बद्धा मूल-
बन्धं विधाय च । उड्डियानं दृष्ट्वा बन्धं ततो जातम्
रामिधम्” । “अभ्यसेदिष्टि सन्धः ।

“प्राप्य सुषुम्णां सम्प्राप्ते नादोऽन्तः श्रूयतेऽपि । च-
ष्टादुन्मि शङ्खाब्जिनीणां वेत्तादितान्वहम् । तन्नूनपात-
ङ्गिनारातारेशतपनोपमम् । ब्रह्मनाडीं मते प्राप्ये विष्णु-
रूपं प्रकाशते । इथाच विष्णुरूपाश्चारीः “यदा संज्ञीयते
प्राप्यो मानसं च प्रलीयते । तदा सत्त्वसत्त्वं यत्प्रसाधिः
सोऽभिधीयते । मनःस्थैर्यात् शिरसौ वायुस्ततो विन्दुः
स्थिरा भवेत् । विन्दुस्थैर्योदयात् सत्यं पिण्डस्थैर्यं
प्रजायते” । तेषां निष्पत्तिदशा साधकस्य राजयोगा-
ख्या इति तथा च हठप्रदीपिकायाम् । “प्रनष्टोच्छ्वासनिः-
श्वासः प्रध्वस्तविषयचरः । निश्चेष्टो निर्विकारश्च लये
जयति योगिनः । तथा चोक्तं पन्थ्यान्तरे “शुक्ले मले

तु वायोः स्थाङ्गिस्त्वलिता ततः । अधोगतिं वि-
हायाशु भवत्यूर्ध्वसुखततः । अपानस्तूर्ध्वं गो भूत्वा व-
ङ्गिना सह गच्छति । प्राणस्थानं ततो वङ्गिः प्रस्था-
पानौ च सत्वरम् । निमित्ता कुण्डलीं नीत्वा प्रसृतं
कुण्डलीं पुनः । प्रसृतं विंशतिस्थानं सुषुम्णा बद्धगन्धि-
कम् । ब्रह्मपन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणं ससुद्धम् । सुषु-
म्णा वदनस्यासौ प्रयात्यूर्ध्वं सत्वरम् । विष्णुपन्थिं प्र-
यात्यूर्ध्वः सत्त्वजं हृदि संस्थितम् । वेगेन सहता गच्छेद्वि-
ष्णुपन्थिं विभिद्य सा । जङ्गं गच्छति यत्नास्ते रूद्रप-
न्थिस्तमोभवः । तत जङ्गं सुषुम्णाया याति शीतांशु-
मण्डलम् । आकुलाख्यं तु तच्चक्रं दलेः प्रोडयमिह-
तम् । तत्र शीतांशुसम्भूतं द्वावं शोषयतेऽनिशम् ।
चलिता प्राणवेगेन रक्तपित्तरवेगं हम्” हठप्र० ।

“योगिनः कालवज्रनोपायो यथा “ज्ञात्वा कालं निजं
योगी लयस्थानं समप्नोति । युञ्जीत योगं कालस्य
वज्रनाथ यथाक्रमम् । बद्धसिद्धासने देहं पूरयेत्
प्राणवायुना । कृत्वा दण्डस्थिरं बुद्ध्या दश द्वाराणि
रोधयेत् । बद्धा च खेचरीं सुष्टं प्रोवायाच्च जल-
न्धरीम् । अपाने मूलबन्धं च उड्डियानं तथोदरे ।
उत्थाप्य भुजगीं शक्तिं मूलाधारात्तुज स्थिताम् । सु-
षुम्णान्तर्गतं पञ्चक्राणां भेदिनीं शिवाम् । तीव्रं
हृदाप्ययं नीत्वा यान्तीं बुद्धिमनोयुताम् । सहस्र-
दलमध्यस्थशिवे जीनां सुधारयेत् । ततः सुधाकरो-
ङ्गं तमस्तुतं तेन मूढतः । सिद्धन्तीं सकलं देहं स्थाव-
न्तीं विचिन्तयेत् । तथा सार्द्धं ततो योगी शिवेनै-
कात्मतां व्रजेत् । परानन्दस्यो भूत्वा चिद्ब्रह्मसिद्धिं
संयजेत् । ततोऽकृष्णमनाभाससहभावाववर्जितम् ।
सर्वकृष्णनाडीनं कथं कालो निहन्ति तम् । स एव
कालः सन्धिवः सर्वसौ नाशयतः परः । कः केन हन्यते
तत्र नश्यते नापि कश्चन । ततो व्यतीते समने कालस्य
श्रान्तिरूपिणि । योगी सुप्नोत्पत्तिं इव प्रतिबोधे प्रबो-
धितः । एवं सिद्धो भवेद्योगी वसुधैव कुटुम्बकम् ।
कालं कञ्चित्संसारपौरुषेणाङ्गुतं हि वम् । ततस्त्रिभुवने
योगी विचरत्येक एव सः । पशुपत् संसारवैचल्यं
लोच्यया निरहङ्कृतिः” हठप्र० ।

हठालु ५० हठः सुवमानः आलुरिव । कुम्भिकायाम् ।

(पाना) शब्दः ।

[परिधिः ।

हठी स्त्री हठ-अच् गौरा० डीप् । वारिपण्याम् (पाना)

हडि पु० हठ-इन् प्रथो० । पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे
(हडि काठ) शब्द० । [शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

हडिक पु० स्त्री० हठ-इकक् प्रथो० । नीचजातिभेदे (हडि)

हड्ड न० हठ-ड डख्य नेत्त्वम् प्रथो० । अस्थि (हडि) ।

संज्ञायां कन् । नीचजातिभेदे (हडि) शब्दमा० ।

इन् हड्डिरप्यत्र । [शब्दच० ।

हड्डज न० हड्डात् जायते जन-ड । अस्थिसारे मज्जायां

हड्डिक पु० हडिक-स्त्रायै क । (हडि) जातिभेदे स्त्रियां

जातित्वात् ङीष् । स च वष्यः “मद्यसागडालकन्यायां

नेटशीर्यण शौनक । । वभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकः

शौण्डिकस्तथा” ब्रह्मवै० ब्र० ख० १०४० ।

हण्डा स्त्री हन-डा डख्य नेत्त्वम् । शृङ्गति स्तम्भाभेदे

(हण्डा) नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने अव्य० । हण्डावत्

आवन्तोऽपि शेषार्थे स्त्री भरतः ।

हण्डिका स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन् । क्षुद्रे स्तृपात्रे (हण्डि) ।

हण्डिकासुत पु० हण्डिकायाः सुत इव । क्षुद्रे स्तृणस्ये

हण्डिकाकारे (हण्डि) त्रिका० । [अमरः ।

हण्डि अव्य० हन-डे डख्य नेत्त्वम् । नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने

हत् त्रि० हन-क्त । १। शशिते २। प्रतिहते ३। प्रतिवञ्जे ४। आशा-

रहिते अमरः ५। गुणिते च । भावे क्त । ६। हनने ७। गुणने

च न० ।

हतक त्रि० हत इव नष्टप्रायत्वात् कन् । नष्टप्राये (मडा) ।

हताश त्रि० हता आशा यस्य । १। आशाशून्ये २। निर्दये

३। शृणुने च मेदि० ४। वन्त्ये शब्द० ।

हति स्त्री हन-भावे क्तिन् । १। हनने २। मारणे श्रयाघाते

४। अपकर्षे ५। गुणने च ।

हलु पु० हन-कल् । श्रयाघौ २। शस्त्रे च उणा० ।

हत्या स्त्री हन-भावे क्यप् । १। मारणे वधे प्राणविक्रमे तातु-

कृतव्यापारे “ब्रह्महत्या सुरापानम्” स्मृतिः २। हन- च ।

हथ त्रि० हन-कथ । विषम्ये उणादि० ।

हृद् विद्योत्सर्गं भ्वा० आ० अक० अनिट् । हृदते अहृत् ।

हृदा स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गवित्तानयनोपयोगिनि पद्मभेद-

स्नामिकराशिभेदस्यांशभेदे यद्योक्तं नील० ता०

“मेघेऽङ्कतकांष्टशरेषुभागा जीवास्तु जित्त्वारशने-

शराणाम् । वृषेऽष्टस्यगशरानलांशाः शुक्रजजीवा-

किज्जेशहृदाः । युष्मे षडङ्गेऽपुनगाङ्गभागाः सौम्या

स्तुजिज्जोवकुजाकिहृदाः । कर्केऽष्टिकाङ्कनगाङ्गभागाः

कुजास्तु जित्त्वेज्यशनेशराणाम् । सिङ्गेऽङ्गभूतादि-

रसाङ्गभागा देवेज्यशुक्राकिबुधारहृदाः । स्त्रियां

नगाशाङ्गिनगाङ्गभागाः सौम्योशनोजीवकुजाकि-

नाथाः । तृते रसाष्टाङ्गिनगाङ्गभागाः कोणजजीवास्तु-

जिदारनाथाः । कीटे नगाष्टाष्टशराङ्गभागाः भोमा-

स्तुजित्त्वेज्यशनेशराणाम् । चामे रवीष्वस्तुधिपञ्च

वेदा जीवास्तुजित्त्वारशनेशराणाम् । ऋगे नगाष्टाष्ट-

युगश्रुतीनां सौम्ये ज्यशुक्राकिज्जेशहृदाः । कुम्भे

नगाङ्गाद्विगरेषुभागाः चतुष्कजीवारशनेशराणाम् । मीने-

ऽर्कवेदाननन्दपक्षाः सितेज्यसौम्यारशनेशराणाम् । त्रिं-

शतस्रभे विंशतिरुष्मे स्त्रे हृद् ५। चन्द्रादशकं त्रिकाणे” ।

हन वधे गतौ च भ्वा० प० सक० अनिट् । हन्ति प्रणिहन्ति

प्रहन्ति (एवः) जहि अवधीत् । जघान कर्मणि अवानि

अवधि । णिच् वातयति जिघांसति जघन्यते” “कुञ्ज-

हन्ति कुशोदरि” इत्याद्यावाल्ङ्कारिकाः गतौ निह-

तार्थतामाहुः ।

अभि+आघातभेदे केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघातः ।

अव+तुषाद्यपसरसार्थव्यापारभेदे त्रीहीनवहन्ति । घातः ।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगात्कृतव्यापारे आहन्ति आ-

स्नाङ्गकर्मणि अकर्मत्वे च आत्म० वच् आहते ।

प्रति आ+प्रत्याघाते प्रतिवन्त्ये प्रत्याहन्ति । [व्याघ्रतः

वि+आ परस्परं विरोधे विशेषेण ताडिते च व्याहन्ति

उद्+जर्ध्वं गतौ उत्तोल्य हनने च ।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घातः आरम्भायः सङ्कतिभेदः ।

नि+निशेषेण हनने स्वरान्तरघातेन उदात्तस्वरसम्पादने च

निर्+निःशेषेण हनने वज्रादिशब्दे च । “निघाते भूमि-

चसने सनुः ।

परा+प्रतिवन्त्ये निरोधे ।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च । [त्रिलि योधाः ।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म० व्यति-

सक्त+सस्यक् हनने समूहभावे अक० ।

हन् अव्य० हन-भावे विच् । १। स्त्रातौ २। हनुने च मेदि० ।

कर्त्तरि विच् । ३। हननकर्त्तरि त्रि० हतहा ब्रह्महा ।

हन त्रि० हन कर्त्तरि अच् । हननकर्त्तरि सि० कौ० ।

हनन न० हन-भावे ल्युट् “स्वात् प्राणवियोगफलव्यापारो

हननं स्मृतम्” इत्युक्ते श्रयापारभेदे शृणुने च । [रत्नमा० ।

हनील पु० हन-इन् ङीष् हन्त्यां लीयते ली-ड । केतकीष्टके

हनु(नू) पु० स्त्री० हन-उन् स्त्रीत्वे वा-जङ् । १। कपोलद्वयोप-

रिस्थे सुखभागभेदे २। हृदविषादिभ्यां स्त्री अमरः ।

१०० ४ अक्षभेदे पृथ्वी च स्त्री जटाधरकोषः ।

हनुग्रह पु० हनुजाते रोगभेदे तज्जिदानादि “जिह्वा निर्ले-
खनाच्छुक्कभक्षणादभिवाञ्जतः । कुपितो हनुमूलस्य
संसयित्वाऽनिखो हनुम् । करोति विवृतास्त्यमथ वा
संहतास्त्यताम् । हनुग्रहः स तेन स्वात् लच्छु इवैव-
भाषणम् । संसयित्वा अधःक्षत्वा विवृतास्त्यं ध्यात-
सुखत्वम् । निर्लेखनं कर्षणम् पुष्कं चणकादि संहतास्त्यं
दन्तलग्नताम्” भावप्र० हनुस्तम्भाऽप्यत्र ।

हनु(नू)मत् पु० हनु(नू)+अस्त्वर्थे मत्पु० । रामस्य अतु-
चरे अञ्जनागर्भजाते पवनतनये वानरभेदे त्रिका० ।

हनूष पुंस्त्री० हन-ऊषन् । राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

हन्त अय्य० हन-त । १ हर्षे २ अतुकम्पायां श्विषादे अमरः ।
४ वाक्यारम्भे पृथ्वीत्वाद्वा ७ सम्भ्रमे शब्दच० । दखेदे
मेदि० ६ अन्तकल्पने च अजयषाक्षः ।

हन्तकार पु० हन्तेत्यस्य कारः कुरणं सञ्चारणम् वा
क-चञ् । १ अतिथये अन्नदाने २ हन्तशब्दप्रयोगे च ।

हन्तु पु० हन-तन् । १ हृत्वा २ हने च ।

हन्तृ त्रि० हन-टच् । १ हननकर्त्तरि २ सततहननात्तुशील-
यितरि च स्त्रियां ङीप् । “महिषासुरहन्त्यास प्रतिष्ठा
दक्षिणायने” देवप्र० त० ।

हन्त्र त्रि० हद-क्त । अतपुरीषोत्सर्गे अमरः ।

हपुषा स्त्री हेति पुष्यति पुष-क । मरीचटन्तवद्दीर्घकृष्णवर्ण-
वस्तुनि वर्णगुर्व्यविशेषे । पृषो० मस्य सः तत्त्वार्थे ।

“हपुषा हपुषा विष्ठा पराऽस्त्यफला कृता । मत्स्य-
गन्धा ङीहहन्ती विषघ्नी धाङ्गनाशिनी । हपुषा दी-
पनी तिल्ला कट्टूणा त्वरा गुरुः । पित्तोदरप्रमेहाशौ-
षहृण्युल्लभम्यलहृत् । पराव्येतदुगुणा मोक्ता रूपभेदो
हयोरपि” भावप्र० ।

हम् अय्य० हा-डङ । १ रघोक्तौ २ अनुनये च मेदि० ।

हम्भा(म्भा) स्त्री हम्+भा-हम्भ-कङ् वा । गवां धनौ
त्रिका० पृषो० । हम्भाप्यत्र हेमच० ।

हम्भ गतौ ब्वा० प० सक० सेट् । हम्भति । अहम्भोत् ।

हय गतौ सक० क्लान्तौ अक्त्वा० ब्वा० प० सेट् । हयति
अहयोर्व ।

हय पुंस्त्री० हय-हि- वा अच् । १ घोटे अमरः स्त्रियां
सोपधत्वेऽपि हयगव्येत्वादिना ङीप् । अश्वशब्दे
दृश्यम् । तत्र वर्ण्यपदार्थाः कविस० उक्ता यथा “सौ-
नव्यं वेदशेजस तथा सङ्गच्छस्यतिः । खुरोत्खातरजो

रूपं जातिर्गतिर्विचित्रता” । तस्य शङ्खनाद्युक्तं वसन्त-
राजशाकुने यथा “हेषारवं सञ्जति वामतोयः क्षुक्षु क्ष-
तिर्दक्षिणपादजाते । कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं तङ्कं
तरङ्गः स पदं ददाति” ।

हयकातरा स्त्री हयः कातरो यस्याः पूत० । अश्वकातरा-
व्यवहारे “कातरा हयपथ्यायैः कातरान्नैः प्रकीर्तिता ।

अश्वकातरिका तिल्ला वातघ्नी दीपनी मरा” राजनि० ।

हयगन्ध पु० हयस्यैव गन्धोऽस्य । १ काचलवले २ अश्वगन्धा-
याम् । अश्वमोदायाश्च स्त्री राजनि० ।

हयग्रीव पु० हयस्यैव दीर्घां ग्रीवाऽस्य । १ विष्णोर्वतारभेदे
२ दैत्यभेदे च “हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः ।

हयग्रीवं यत्र हत्वा मणिमूढं तथागम ह” कालिपु०
८२ अ० । २ दुर्गावां स्त्री तन्मूर्त्तिलक्षणं अश्वशिरस्य

शब्दे ५१४ पु० दृश्यम् । ४ राजार्थभेदे “यद्भूतं पूर्वराजर्षे
हयग्रीवस्य पाण्डव” भा० शा० २४ अ० ।

हयग्रीवहन् पु० हयग्रीवस्य देवं हतवान् हन-किप्
विष्णौ हेमच० ।

हयङ्गम पु० हयङ्गमैः अरसं कथति कथ-खच् । १ मातङ्गो
हन्द्धारथो त्रिका० । २ अश्वचालके च ।

हयन न० हि-गतौ करणे ल्युट् । कशीरथे अमरः ।

हयपुच्छी स्त्री हयस्य पुच्छाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौदा०
ङीप् । मातृपण्यां अमरः ।

हयप्रिय पु० इत० । १ यवे हेमच० । २ अश्वगन्धायां शङ्खज-
यांश्च स्त्री राजनि० ४ अश्ववक्त्रे त्रि० । हवेष्टादयोऽप्यत्र

हयमार पु० हयं मारयति निषेवणात् कृ-णिच्-अच् ।
करवीरे राजनि० ण्वुल् । तत्रैव अमरः । [शब्दच०]

हयमारण पु० हयं मारयति कृ-णिच्-ल्यु । अश्वत्यक्त्रे

हयवाहन पु० हयो वाहनमस्य । ह्यर्थपुत्रे रेवन्ते हेमच० ।
२ अश्ववाहनयुक्ते त्रि० । इत० । ३ अश्वस्य चालने न०

हयवाहनसङ्कर पु० हयस्य वाहनं चालनं सङ्करति
सम्+कृ-अच् । रक्तकाञ्चने शब्दच० ।

हयशाला स्त्री इत० । अश्वशालायां तत्करणप्रकारादि
मत्स्यपु० १६१ अ० उक्तं यथा “गवां स्थानं तथैवात्र
तरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखी श्रेणी तरगाणां
विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वायव्यपरिशिष्टास्तु गङ्गे-
ताः । तरगास्तु तथा धाव्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिके ।
कुङ्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! । धारयेदश-
शाखायां सवत्यां प्रेतुमिव च । अजास्र धाव्यां यजन

हरगाणां हितैषिणा । गोगजान्नादिशाखास्तत्पुरी-
षस्य निर्गमम् । अस्तं याते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ।

अधिकमश्वशाखाशब्दे ५२४ पु० अश्वशब्दे च दृश्यम् ।

हयशीर्षं पु० हयस्येव शीर्षमस्य । शिष्णु मूर्तिभेदे हयशीर्षं
पञ्चरात्रे तत्पूजादिकं दृश्यम् । शालग्राममूर्तिभेदे
शालग्रामशब्दे ६००१ पु० दृश्यम् ।

हया स्त्री हयः हयगन्धोऽस्यस्याः अच् । अश्वगन्धायाम्
राजनि० । बोटकां तु हयौत्वेव ।

हयाध्यक्ष पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्षः । अश्वरक्षणयाधिक्ये
हयानन्द पु० हयमानन्दयति आ+नन्-णिच्-अच् ।
सुहगे राजनि० ।

हयारि पु० हत० । करवीरे रत्नना० ।

हयाग्रना स्त्री हयैरग्रते अग्र-ल्युट् । यज्ञकौटले शब्दच०
हयोत्तम पु० हयेषु उत्तमः । अश्वरत्ने आजानेयेऽश्वे त्रिका०
हर पु० ह-अच् । १ हरे अमरः २ अग्नौ शङ्खभे ३ विभाजने
च “अनोन्यहाराभिहतौ हरांशाविति” लीला० ।

ह-भावे अच् । ५ हरणे इविभाजने च ।

हरगौरी स्त्री हरदेहाङ्गहरा गौरी शा०त० । अङ्गनारी-
श्वररूपे शिवपार्वत्योर्मूर्तिभेदे तत्तत्तत्तम् । १७०१ पु०
दृश्यम् । इन्द्र० । शिवपार्वत्योः द्वि० व० ।

हरचूडामणि पु० हरस्य चूडामणिरिव । चन्द्रे ।

हरणं न० ह-भावे ल्युट् । स्थानान्तरकरणे २ विभाजने च
कर्मणि ल्युट् । श्योतकादौ देये धने भा० आ० हरणा-
हरणपर्व २२१ अ० । ४ भुजे मेदि० ।

हरतेजस् न० हत० । १ पारदे राजनि० २ शिववीर्ये च ।
हरवीजादयोऽप्यत्र । [गङ्गायां हेमच० ।

हरशेखरा स्त्री हरस्य शेखरमावाप्तत्वेनाख्यस्याः अच् ।

हरि पु० ह-इत् । शिष्णौ २ सिङ्गे ३ शर्पे ४ वानरे ५ भेके
६ शुकखगे अमरः । ७ चन्द्रे ८ सूर्ये ९ वायो १० अश्वे
११ यमे १२ हरे १३ ब्रह्मणि १४ किरण्ये जम्बुद्वीपस्य
१५ वभेदे १६ इन्द्रे च मेदि० । १७ मयूरे १८ कोकिले
१९ हंस २० बज्रो शब्द० । भट्टहरिनामके वाक्यप्रदीप-
पन्यकारके २१ पण्डिते त्रिका० । २२ पङ्कजवर्णे २३ हरि-
द्वये हेमच० २४ तद्वति त्रि० । “हरिं विदित्वा हरि-
मित्रं वाजिमिः” रघु । २५ पीते अनेकार्थको० ।

हरिक पु० हरि+संज्ञायां कन् । पीतहरिद्वयं च हेमच० ।

हरिकेलीय पु० हरिकेलिमर्हति इ । बह्मदेगे हेमच० ।

हरिकेश पु० हरिः पिङ्गलः केशोऽस्य । शिबे २ शिवभक्त-

यजभेदे च । स एव तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्व-
माप्तवान् इति काशोखण्डे ३२ अ० स्थितम् । मत्स्यपु०
१५८ अ० दृश्यम् । [याम् अपराजितायां राजनि० ।

हरिक्रान्ता स्त्री हरिस्तदर्थः क्रान्तो येन । विष्णु क्रान्ता-
हरिगृह न० हत० । हरेर्विष्णु मूर्तेर्हम् । १ हरिमूर्तिं हरे
२ एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।

हरिचन्दन न० हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् चन्दयति
यदि-ल्युट् हत० वा । १ देवतभेदे अमरः । हरेर्विष्णोः
प्रियं चन्दनम् । २ श्वेतचन्दने शशीर्षनामके मलये-
देशजाते चन्दनभेदे ३ ज्योत्स्नायां ५ कुङ्कुमे मेदि० ।
६ पद्मकेशरे हला० । ७ सुन्दराङ्गे च न० शब्द० । “हरिच-
न्दनं तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्लभं मनुजैः । पिताटोप-
विजोपिवसन्नश्च तथोपमान्यमेदे हत” राजनि० । “हृष्ट
च तलसीकाष्ठं कर्पूरगुह्योगतः । अथ वा केश-
रेयोज्यं हरिचन्दनमुच्यते” पद्मा० पा० ख० १२ अ०
उक्ते दसंयुक्तद्रव्यगणे च ।

हरिणं पुंस्त्री० ह-इत् । स्वनामख्याते १ पशौ अमरः
स्त्रियां ङीष् । २ शिबे शिष्णौ ३ हंसे ४ शुक्लवर्णे ५ पाण्डु-
वर्णे च । ७ तद्वति त्रि० अमरः । “हरिणः शीतलो बद्धः
विष्णुमूलो दीपनो लघुः । रसे पाके च सधुरः सुगन्धः
सङ्घिपातहा” राजनि० । तन्मांसगुणाः । “हरिणसाहि
विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव । १ कृष्णः खड्गो वरुणश्च
पृषतश्च रुद्रस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च
कीर्तिताः” कालिकापु० ६६ अ० । [शब्द० ।

हरिणनर्तक पु० हरिण इव नृत्यति नृत-एलुक् । किन्नरे
हरिणहृदय पु० हरिणस्येव भीतं हृदयमस्य । भीरौ शब्द०
हरिणा स्त्री हरिणस्येवात्र यस्याः ५ त० हत० वा अच्-
गा० ङीष् । १ हड्डिविलासिनीनामगन्धर्व्ये शब्दच० ।
२ हरिणतल्यनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् । “हरिणाक्षि !
कटाक्षेण आत्मानमवबोधय” इत्युद्धतः ।

हरिणाङ्ग पु० हरिणः शमनामको लृगोऽङ्गञिङ्म् अङ्गे
क्रोडे वा अस् । १ चन्द्रे शब्द० २ कर्पूरे च ।

हरिणी स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीप् तल्य नः । १ हरितह-
यायां स्त्रियां मेदि० । २ स्वयंप्रतिमायाम् अमरः । ३ स्वर्ण-
युव्यां ४ मङ्गिठायां राजनि० । ५ वरुण्यं इवरस्त्रियां
शब्द० । “वसुधुगह्वयेनृषौ स्त्री स्त्री गो यदा हरिणी
तदा” ह० र० चतुर्बल्यके ७ वसुधुगह्वरपादके अन्तो-
भेदे हरिणस्य स्त्री ङीष् । दण्डम्यच ६ अमरपरोभेदे ।

“चरतः किल दुश्चरं तपः दृष्टवन्दीः परिशुद्धितः
पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदीं हरिरस्मै हरिणीं
सुराङ्गनाम्” रघुः ।

हरित् पु० हृ-इति । १ नीलपीतमिश्रितवर्णं (पाताररङ्ग
पलाशवर्णं च अमरः २ तद्वति त्वि० । ३ स्त्रियांश्च त्विका०
४ सुदृगे हेमच० । ५ सिंहे ६ सूर्ये ७ विष्णौ च पु० ददिशि स्त्री
अमरः । ८ हरिद्रायां राजनि० । ९ त्वणे न० भेदि० ।

हरित्पण्यं न० हरित् पण्यस्य । मूलके राजनि० ।

हरित पु० हृ-इतच् । १ सिंहे २ मन्यानृत्ये राजनि०
३ हरिद्वर्णे ४ तद्वति त्वि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य
नञ् । ५ द्रुवायां भेदि० । ६ जयन्त्यां ७ हरिद्रायां दक-
पिलद्राक्षायां ८ पाच्यां ९ नीलद्रुवायाञ्च स्त्री राजनि०
टाप् । ११ स्थोणेयके न० राजनि० । [शाके न० राजनि०

हरितक न० हरितेन वर्णनं कायति प्रकाशते कै-क ।

हरितपत्रिका स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । पाच्यां राजनि० ।

हरितशाक पु० हरितं शाकमस्य । शोभाञ्जने राजनि० ।

हरिताल न० हरिवर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत् ।

१ पीतवर्णे उपधातुभेदे “य हरितालसमाननर्वाशुकः”

माघः । २ पीतवर्णपत्रिभेदे पुंस्त्री० राजनि० ।

स्त्रियां ङीप् । स्त्रार्थे क । हरिताले न० अमरः ।

“हरितालं दिवा प्रोक्तं पलाशं पिण्डसंज्ञकम् । तयो-

राद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं

गुरु स्निग्धं सपत्रं चाश्वपत्रवत् । पलाशं तालकं विद्याद्

गुणार्थं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं

तथा गुरु । स्त्रीपुंस्कारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम् ।

हरितं च हरितालञ्चार्त्तां देहजाताम् स्त्रुजति च

बहुतापामङ्गसङ्कोचपीडासु । वितरति कफवातो

कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितसमुद्भूतं मारितञ्चाप्यस्यक्” ।

“तालकं कण्ठः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् । दोला-

यन्त्रेण यन्मैकं ततः कृश्याण्डजडैः । तिलतैले पचे

द्वयाम् यामञ्च त्रिफलाजले । एवं यन्त्रे चतुर्थ्यां पक्वं

शुद्धति तालकम्” । अथ तालस्य सारणविधिः “सदलं

तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु । खल्वे विमर्दयेदकं दिनं

पश्चाद्विशाषयेत् । ततः पुनर्नवाचारैः स्थात्यामूर्द्धं प्रपू-

रयेत् । तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् । आकण्ठं

पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे । स्यात्कीं चतुर्णां समा-

रोष्य क्रमाद्वह्निं विवर्जयेत् । दिनान्यन्तरगून्यानि

पञ्च वह्निं प्रदापयेत् । एवं तन्मन्त्रियते तालं सात्वा
तस्यैकरक्तिका । अतुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयो-
जयेत्” । एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।

“हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेदिषम् । कण्डू
कुष्ठाद्यरोगाश्च कफपित्तकचव्रणान्” । “तालकं हरते
रोगान् कुष्ठस्यैव ज्वरापहम् । शोधितं कुरुते कालिं
वीर्यवर्द्धिं तथायुषम्” भावप्र० ।

हरितालखगमांसगुणाः “हरितालोऽल्पवित्कः स्यात्
कषायो मधुरो लघुः । रक्तपित्तप्रशमनस्तृषान्नो वात-
कोपनः” राजनि० ।

हरितालिका स्त्री हरेत्तालो हस्ततालो यस्यां कप् अत

इत्त्वम् । १ सौरभाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णाय

अलति पर्याप्नोति अल-एवल् । २ द्रुवायाम् त्विका० ।

अण् ङीप् । हरिताली द्रुवायाम् सा च आकाश-

रेखायां भेदि० खङ्गलतायाम् हरितालिकायाञ्च ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे बहुदेवतसंयुता । हरित लो

चतुर्थी स्यात् सर्वाणोप्रीतिदा सदा । भाद्रे मासि सिते

पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः । ददाति किल्बिषं चरं

दृष्टश्चन्द्रो न संशयः । करचित्त्वानलर्क्षेषु हरौ सूर्ये

चतुर्थिका । हरिताली समाख्याता रुद्राणोप्रीतिदा

सदा” राजमातृशब्दः

हरिताशम न० हरितवर्णमशम अशो वा अचसमा० (पेरीजा)

१ मणिभेदे २ त्व्ये (तुंते) उपधातुभेदे च राजनि० ।

हरिदर्भ पु० हरिर्हरिद्वर्णौ दर्भः । हरिद्वर्णं कुशे अमरः ।

हरिदश्व पु० हरिन्नामकोऽश्वो यस्य । १ सूर्ये २ अर्कवृक्षे च

अमरः ।

हरिदेव पु० हरिर्देवोऽधिष्ठाता अस्य । अवगणनक्षत्रे ।

हरिदर्भ पु० हरिद्वर्णौ गर्भौ यस्य । हरिद्वर्णं कुशे राजनि० ।

“दर्भौ द्वौ च गुणे त्व्यौ तथापि च सितोऽधिकः ।

यदि श्वेतकुशाभाश्चत्वरं योजयेद्भिषक्” राजनि० ।

“दर्भद्वयं त्विदोष्णं मधुरं सुवरं हिमम् । मूलकच्छा-

श्रुतीदृष्ट्यावस्तिरक् प्रदरासृजित्” भावप्र० । तन्मूल-

गुणाः “कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् ।

रक्तज्वरतृषाश्वासकासलादोषमोक्षकम्” राजनि० ।

हरिद्रव पु० हरिवर्णः पिङ्गलवर्णौ द्रव इव । नागकेशर-

रजसि त्वि० ।

हरिद्रा स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु-गतौ ड । खनाम-

ख्याते ओषधिभेदे ।

“हरिद्रा कटुका तिक्ता कृष्णा कफपित्तहृत् । वयस्य
त्वग्दोषमेहाशुशोषपाण्डुराग्रहा” । (वनहरिद्रा)
“अरण्यहृद्दीकन्दः कुठवातासृणाशना” । (कर्पूर-
हरिद्रा) “दावीं भेदास्त्रगन्धा च सुरभिश्चरुदारु च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका । आस्त्रगन्धि-
हरिद्रा या सा शीता वातला मता । पित्तहृत्सधुरा-
तिक्ता सर्वकण्डूविनाशनी” भावप्र० ।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः । पीतवर्णं
गणेशभेदे तन्त्रधारः । [स्त्रियां ङीप् ।
हरिद्राङ्ग पु० स्त्री० हरिद्रेव व्यङ्गमस्य । हरितालखगे शब्दच०
हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क । १ पीतसाले
(पियासाल) २ कर्पूरके ३ पीतवर्णं च । ४ तद्वति ति०
अमरः ।

हरिद्राराग ति० हरिद्राया इव रागः रङ्गनमहारागः ।
आस्थिराहारागे सौहृदे । “अणमालाहारागश्च हरिद्रा-
राग उच्यते” हला० ।

हरिद्रु पु० हरिः हरिद्वर्णौ द्वादिद्वारा द्रुः । १ दृक्माले
हेमच० । २ दारुहरिद्रायाश्च अमरः । [तीर्थभेदे
हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं सेवनात् । खनामख्याते
हरिनामन् न० हरेनाम तदाख्यानं वा । १ विष्णु नामनि
२ तदाख्याने च हरेरिव नामास्य । ३ दृग्गे पु० त्रिका० ।
हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव । १ अत्रपद्मे राजनि० । ६त० ।
२ विष्णोर्लोचने । हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात् ।
३ पेचके पु० स्त्री० । त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णौ मणिः । मरकते मणौ अमरः ।
हरिन्मृग पु० हरिद्वर्णौ मृगः । शरदि पक्षे मृगो राजनि० ।
हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम् । १ काञ्चीयके चन्दने
शब्दच० । २ उशीरे राजनि० । ३ कदम्बे पु० शब्दच० ।
४ पीतभृङ्गराजे ५ विष्णु कन्दे ६ करवीरे ७ शङ्खे ८ वनसूते
पु० राजनि० । ९ शिवे १० वातले च पु० । ११ लङ्कायां स्त्री
१२ लब्ध्यां १३ पृथिव्यां १४ द्वादश्यां तिथौ च स्त्री ।
१५ हरिवक्त्रभे ति० । [अमरः ।

हरिबालुक न० हरेर्विष्णोः प्रिया बालुकास्य । एतद्वालुके
हरिभक्त ति० हरो विष्णो भक्तः । १ विष्णु भक्तियुते “सर्व
जीवेषु यो विष्णुं भावयेत् सप्तभावतः । हरो करोति
भक्तिञ्च हरिभक्तः स च सतः” ब्रह्म० २५ अ० ७ क्ते
२ सर्वत्रसमदृष्टिपूर्वकहरिदेवके पु० । [शब्दर० ।
हरिभद्र न० हरिं भद्रयति सत्तर्पयति अच् । हरिबालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेषं भुङ्क्ते भुज-किप् । सर्पे शब्दच० ।
हरिमन्य पु० मन्यते मन्यः हरिमन्य एकदेशो यस्य । १ चणके
राजनि० तस्य बलमन्यतेऽपि पीतत्वामपायान्तथात्वम् ।
हरिं सर्पे मथ्नाति मन्य-अच् । २ गणिकारिकायाम्
शब्दच० । ३ देशभेदे पु० भरतः । [चणके भरतः ।
हरिमन्यक पु० हरिः पीतो मन्य एकखण्डो यस्य कप् ।
हरिमन्यज पु० हरिमन्यो देशभेदे जायते जन-ङ । चणके
अमरः । २ कण्णसुदगे च हेमच० । [हेमच० ।
हरिय पु० हरिं हरिवर्णं याति या-क । पीतवर्णवटके
हरिलोचन पु० स्त्री० हरेरिव लोचनमस्य । १ कर्कटे (कै कङ्क)
त्रिका० । २ पेचके ।

हरिवंश पु० ६त० । १ विष्णुवंशे हरेवंशो वयस्यत्वेनाख्यत्व
अच् । महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २५ न्यभेदे ।
तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० २२५ अ० उक्ता यथा
“हरिवंशेऽत्र दत्तान्ताः कीर्त्तयन्ते क्रमशोदिताः । तत्ता-
दनादिषुर्गस्तु मृतसुर्गस्ततः परः । पृथगैकस्य चा-
ख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा । वैश्वतकुलोत्पत्तुर्लु-
भारकथा तथा । गाढवोत्पत्तिरिह कुवंशस्याप्यलुकी-
र्त्तनम् । पिष्टकस्तस्योत्पत्तः सोमस्य च बुधस्य च ।
अमावस्यारम्भस्य कीर्त्तनं कीर्त्तिवर्द्धनम् । द्युतिप्रतिष्ठे
शक्रस्य प्रभवः क्षत्रद्विजः । दिग्दशप्रतिष्ठा च
त्रिशङ्कोः क्षत्रियस्य च । यवातिचरितस्यैव पुङ्गवस्य
कीर्त्तनम् । कीर्त्तनं क्षणमधूनेः स्थूलकमप्येतथा ।
संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम् ।
तारकामययुद्धञ्च मञ्जुलोकस्य वर्णनम् । योगनिद्रासु-
प्त्यं विष्णोर्वाक्यञ्च वेधसः । पृथ्वीवासश्च देवानां संशा-
वतरणं तथा । ततो नारदवाक्यञ्च स्रग्गर्भविधिस्तथा ।
आर्यास्तयः पुनः क्षणसप्तत्यतिः प्रपञ्चतः । गोमयजे
गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम् । पूतनाया बभौ
भङ्गो यमराजुनयोरपि । हृकसंसर्देनस्यैव हृन्दावन-
निवेशनम् । प्रादुर्भो वक्त्रेणैव यस्तुनाहृददर्शनम् ।
काञ्चिदस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा । प्रलब्धनिधन-
स्यैव शरदुवर्णनमेव च । गिरिवज्रप्रहत्तस्य गोवर्द्धन-
विधारणम् । गोविन्दस्याभिप्रेक्ष्य गोपीसंक्रोडनं तथा ।
अन्यकस्य च वाक्यानि कैशिनो विधनं तथा । अक्रूराग-
मनस्यैव नागलोकस्य दर्शनम् । धनुर्भङ्गस्य कथनं कंस-
वाक्यमतः परम् । कुवकया पीडितश्चाङ्गनाम्बपस्तथा ।
कंसस्य निधनस्यापि विस्मादः कंसयोनिताम् । उपसेना-

भिषेकश्च यादवाश्चासनं तथा । प्रत्यागतिर्गुरुकुला-
दधोक्ता रामकृष्णयोः । मधुरायाचोपरोधो जरासन्ध-
निवर्त्तनम् । विकट्टवाक्यं रामस्य दर्शनं भाषणं तथा ।
गोमलारोहणञ्चापि जरासन्धगतस्तथा । गोमलस्य
गिरेर्दण्डः करवीरपुरे गतिः । शृगालस्य बधस्तत्र मधु-
राममनं ततः । यमुनाकर्षणञ्चैव मधुरापक्रमस्तथा ।
उपायेन बधः कालयवनस्य प्रकीर्तितः । निर्माणं द्वार-
वत्यास्तु रक्षिणीहरणं तथा । विवाहश्चैव रक्षणाया
रक्षणां निधनं तथा । बलदेवाङ्गिकं पुण्यं बलसाहा-
य्यमेव च । नरकस्य बधः पारिजातस्य हरणं तथा ।
निजुम्हस्य वधाख्यानं प्रपञ्चेनैव कीर्तितम् । प्रभावत्याश्च
हरणं वज्रनाभबधस्तथा । द्वारवत्या विशेषेण पुनर्नि-
र्माणकीर्तनम् । द्वारकायां प्रवेशश्च समायाश्च प्रवेशनम् ।
नारदस्य च वाक्यानि वृष्णिवंशानुकीर्तनम् । षट्पुरस्य
बधाख्यानसम्बन्धकस्य निवर्त्तनम् । ससुहृदाया कृष्णस्य
जलक्रीडाकुतूहलम् । तथा भैरवप्रवीराणां मधुपान-
प्रवर्त्तनम् । ततश्चालिक्यगाम्भर्वकसुडाहरणं हरिः ।
भानोश्च दुहितृभानुसत्या हरणकीर्तनम् । शम्बरस्य
बधश्चैव धन्योपाख्यानमेव च । वासुदेवस्य माहात्म्यं
वाणयुद्धं प्रपञ्चितम् । भविष्यं युष्मत्परञ्चैव प्रपञ्चेनैव
कीर्तितम् । वाराहं नारसिंहञ्च वामनं बभ्रुविस्तरम् ।
कैलासदात्रा कृष्णस्य पौनड्यकस्य बधस्ततः । हंसस्य डि-
म्भकस्यैव बधश्चैव प्रकीर्तितः । पुराणस्य संहार इति
वृत्तान्तसंग्रहः । कथितो नृपशार्दूल । सर्वपापप्रणाशनः ।
वृत्तान्तं शृण्वथाहुवस्तु सायं प्रातः समाहितः । स
याति वैष्णवं धाम लब्धकामः कुरुद्वजः । धन्यं यशस्य
मायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।

हरिवल्लभा स्त्री । १ जयायां २ तुलसां राजनि ० ३ लक्ष्म्याञ्च ।

हरिवात् पु० हरिणा खोटकेन उच्चैस्त्रयसा वाति गच्छति
वा-शब्द । इन्द्रे हन्तायुधः ।

हरिवर्ष न० हरिनामकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्य नववर्षसंध्ये
वर्षभेदे त्रिका० ।

“एवं दक्षिणेनेलाटतं निषजो हेमकुटो हिमालय इति
मागावता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्प्रेषा हरि-
वर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम्” भाग ५ स्क० १६ च०

हरिवासर न० हरिप्रियं वासरम् । १ एकदशीदिवसे २ द्वा-
दशीप्रथमपादे च । “अक्षमाम्निष्य पापानि तिष्ठन्ति
हरिवासरे” इति । “दादस्याः प्रथमः पादो हरि-

वासरमञ्जक” इति च एकदशीतत्त्वे विष्णुधर्मौ० ।

हरिवाहन पु० हरिं वाहयति स्वानान्तरं नयति व-
र्णचल्यु । १ गुरुडे द्वारा ० इत० । २ हरिवाहनमथ्यत्वं न० ।

हरिवीज न० हरिवीजसुप्ततिकारणत्वेनाख्यस्य कच् । हरि-
ताले “हरिताले हरिवीजं लक्ष्म्याधीजं मनःशिला”
इति वैद्यकम् ।

हरिशयन न० हरिः शयनं निद्रा । १ विष्णु निद्रायाम् । हरिः
शयनं यत्न । २ तदुपलक्षिते काले । स च “सैत्राष्टपादे
स्वपितो ह विष्णुः” इत्युपक्रम्य “प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन”
इत्यन्तेन दर्शितः व्याघ्रादस्य शुक्लदादशप्रवर्धिकां चिकुरात्
द्वादशीपथ्येनरूपो मासचतुष्टयात्मकः । अत्यानेकादशी-
शब्दे १०७ प्र० दशप्रम् ।

हरिसिन्धु पु० हरिः चन्द्र इव कश्चो सुट् । सूर्यवङ्गरे
शिखण्डपुष्पे नृपभेदे । कश्चिन्मन्त्रे तु न सुट् । हरिः
चन्द्र एव ।

हरिसिन्धुपुर न० इत० । सौमनगरे त्रिका० ।

हरिषिण पु० जिनचक्रवर्ति विशेषे हेमच० । हरिसुतोऽप्यत्र ।

हरिसङ्कीर्तन व० हरिहर्गिनाम्नः संकीर्तनं कथनम् ।
श्रीविष्णुनामोच्चारणे “सकलं निष्फलं राजन् ! हरि-
सङ्कीर्तनं विना” इति कर्मकोचनम् ।

हरिहय पु० हरिनामा हरिवर्णो वा हयो यस्य । इन्द्रे
अमरः “हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः” इति
रघो तस्य हरिवर्णहरगत्युक्तम् ।

हरिहर पु० हरियुक्तो हरः । हरिहरयोः संस्मिदाङ्ग-
देहतया स्थिते भूमिभेदे देवप्रतिमाशब्दे १७०१ तन्मूर्त्ति-
लक्षणं दशप्रम् । ६० । शिवनारायणयोः द्वि० व० ।

हरिहरक्षेत्र न० हरिहरयोः प्रियं क्षेत्रम् । गङ्गागण्डकी-
सङ्गमानीकदेशस्थे पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां दिशि स्थिते
तीर्थभेदे ।

हरिहरात्मक पु० १ गुरुडे शिवशब्दे च शब्दर० ।

हरीतकी न० हरिं पीतवर्णं फलद्वारा इता मन्त्रादण-
क्त संज्ञायां कर्तुं गौरा० ङीष् । १ खनामख्याते वृक्षे
तस्याः फलम् अण् तस्य लुप् । २ हरीतकीफलं स्त्री अमरः ।
“कदाचित् कुपिता साता नोदरस्था हरीतकी” इति
वैद्यकम् । चेतकीशब्दे २६६२ प्र० दशप्रम् ।

हरेशु स्त्री ह-ऐव । १ रेणुकानामगम्यद्वये अमरः । २ कुल-
स्त्रियां । ३ सतीले (मटर) पु० भेदि० । स्त्रायं क तत्रैव ।
हर्तृ लि० ह-हच् । १ हरणकारिणि । २ चोरे । ३ हर्तृत्वे ज पु०

हर्मन् न० हृ+मनिन् । जृम्भणे (हादतोला) शब्दरत्नवली ।
हर्मित लि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर०
२दधे ३ क्षिप्ते च मेदि० ।

हर्ष्य न० हृ-यत् सट् च । १एकाकाडादिरचिते धनिनां
मृहभेदे अमरः “रस्यं हर्ष्यतलम्” इति प्रबोध० ।

हर्ष्य क्लृप्ते अक० गतो सक० भ्वा० पर० षिट् । हर्षयति अह-
र्षीत् । [अमरः । स्त्रियां ङीप् २कुबेरे च ङाट० ।

हर्ष्यत्त पुंस्त्री० हरि पिङ्गलमन्त्रि यस्य षच्समा० । १भिंहे
हर्ष्यश्च पु० हरिनामा हरिवर्णो वाऽश्वोऽस्य । २न्द्रे ।

हर्ष पु० हृष-वञ् । १सुखे अमरः २इटाधिगमजन्मानन्दे ।
३कन्दर्पपितरि “पुलस्त्य उवाच । “कन्दर्पो हर्षतनयो
योऽसौ कामो निगद्यते । स शङ्करेण संदधो हानक-
त्वसुपागतः” । वामनपु० ५ अ० । ३कलियुगीयमृभेदे हर्ष-
चरिते तत्कथा दृष्ट्या । [शब्दमा० ।

हर्षक लि० हृष्-णिच् खल् । १हर्षकारके । २धर्मविशेषे
हर्षण पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष्-णिच्-ल्यु । १वि-
ष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारके लि० ।
३नेत्ररोगभेदे ४आङ्गभेदे ५आङ्गदेवभेदे पु० शब्दच० ।
हृष-भावे लुट् । ६हर्षं न० ।

हर्षपद न० हृत० । नील० ताजकोक्ते यद्विशेषस्य
लम्भादिस्थानभेदे । यथोक्तम् “नन्दत्विषड्लग्नभक्तपुत्र-
व्यया इलाहर्षपदं स्वभोजम् । त्विभं त्विभं लग्नभतः
क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु” । हर्षस्थाना-
दयोऽप्यत । “न हर्षस्थानमाश्रितः” नीलक० ।

हर्षमाण पु० हृष-ताक्कील्ये चानश् । हृषचित्ते अमरः ।
हर्षयितु पु० हृष्-णिच्-इत् । १पुत्रे २स्वर्णे न० मेदि० ।
३हर्षणशीले लि० । [२हर्षकारके ० ।

हर्षिणी स्त्री हृष-णिच्-णिनि ङीप् । १विजयायाम्
हर्षित लि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्ष-
स्थानगते यहे च ।

हर्षुल पुंस्त्री० हृष+उलच् । १सुखे स्त्रियां ङीप् । २कासुके
त्रि०सि०कौ० । ३हर्षणशीले लि० । [लादि० हलः ह्राजः
हल विभेदे भ्वा०पर०सक० षिट् । हलति अहलीत् जन्-
हल न० हल्यते कथ्यतेऽनेन हल-वञर्थे करणे क । लाङ्गले
अमरः । क्षप्रिशब्दे २१८८पृ० दृश्यम् ।

हलही स्त्री हल-शब्द-हलन् लक्षकमपि दायति शोधयति
दे-क गौरा०ङीप् । हरिद्रायाम् राजनि० ।

हलधर पु० हलं धरति आयुधत्वेन क्षप्रिसाधनत्वेन वा

धृ-वच् । १बलरामे शब्दर० । २क्षत्रके लि० “उन्मूलिता
हलधरेण पदावघातेः” उद्भूटः ।

हलभूति स्त्री हलेन हलसाध्या भूतिः । क्षप्रिदत्तौ शब्दर०
हलभृत् पु० हलं विभर्ति हृ-क्लिप् । १बलदेवे त्रिकाण्ड०
२लाङ्गलधारके च । [क्षप्रिकाय्ये च ।

हलभृति पु० उपवर्षे १सुनिभेदे त्रिका० । २हलस्य धारणे
हला अय्यं हेति लीयते ला-क । नाट्योक्तौ १हलीसम्बो-
धने अमरः । २सख्यां ङाट० ३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री
अजयपालः ।

हलायुध पु० हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः
२ब्राह्मणसर्वस्वादियन्त्रकारके विद्वज्जेदे च ।

हलाह पुंस्त्री० । चित्रिताये हेमच० स्त्रियां ङीप् ।
हलाहल पु० हलेनेव आहलति विविधवति आ+हल-वच् ।
१विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३अन्ननायां मेदि० । ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

हलि पु० हल-इन् । दृहल्ले शब्दर० ।

हलिन् पु० हलोऽस्यस्यायुधत्वेन क्षप्रिसाधनत्वेन वा इनि ।
१बलरामे अमरः २क्षत्रके लि० । हलस्य आकारो
विद्यते यस्या ङीप् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गली-
दृष्टे रत्नमा० इनि । हलानां समूहः ङीप् ४हल-
समूहे स्त्री । [राजनि० ।

हलिप्रिय पु० हृत० । १कदम्बदृष्टे अमरः । २मदिरायां स्त्री
हली स्त्री हल-इन् ङीप् । कलिकारीदृष्टे राजनि० ।

हलीन पु० हलाय हितः ख । शाकदृष्टे (शेगुन) शब्दच० ।
हली(म)सक पु० पाण्डुरोगभेदे “यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्वाङ्ग-
रित श्वावपीतकः । बलौत्साङ्गः श्वयस्तान्तामन्दाग्नि-
मदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गनदंश श्वासदृष्ट्या रुचिभ्रमाः ।
हली(म)सकं तदा तस्य विद्यादन्तिलपित्ततः” भावप्र० ।

हलीशा स्त्री हलस्य ईशा शक० । लाङ्गलदृष्टे ।

हल्य लि० हलं हलकर्मणमहेति तस्येदं वा एत् । १हलकर्म-
णयोग्ये क्षत्रादौ अमरः । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां
समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमरः । [अहलीत् ।

हल्ल विज्ञाये भ्वा० पर०अक० षिट् भातृदीक्षितः । हल्लति
हल्लक न० हल्ल-खल् भातृदीक्षितः । हल्ल-सम्भवावे किप्
हलं लति ला-क । संज्ञायां कन् वा । रक्तकह्लादे
(हल्ला) अमरः ।

हल्लीष न० हल-क्लिप् लघ-वच् पृथो० कर्म० । स्त्रीणां
मण्डलिकाकारवृत्त्ये । ततः स्त्रायै क । तत्त्वेव ।
“मण्डलेन तु यच्च लं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तत् हेमच०

२रासक्रीडायाञ्च तल्लक्षणं यथा "पृष्ठं सुदृढं" मसृणं
वितस्तिमात्रोद्धतं को विनिखन्य शङ्कुम् । आक्रस्य
पङ्क्याभितरेतरन्तु हलैर्भूमौऽयं खलु रासगोष्ठी
हरिषंटीनीलकण्ठः । [१होमे ४आङ्गाने च अमरः ।
हव पु० छ-अप् ङे-अप् संप० पुषो० वा । १यज्ञे २आद्यायां
हवन न० छ-भावे ल्युट् । होमे देवादुद्देशेन सन्त्यपूर्वकं
वज्रो हविःप्रजेमे शब्द० । [त्रिका०
हवनी स्त्री ह्यतेऽङ्गां छ-आधारे ल्युट् ङीप् । यज्ञकुण्डे
हवनीय त्रि० छ-कर्मणि अनीयर् । होमीयद्रव्ये ।
हवा अव्य० ह च वा च इत् । प्रसिद्धार्थे ।
हविरशन पु० हविरश्नाति अश-वृच् । १वज्रो हेमच० । २चि-
त्तकण्ठे च । भावे ल्युट् । शतभोजने न० । [राजनि०
हविर्गन्धा स्त्री हविषो गन्धो यस्याम् । शब्दां (ग्रा०)
हविर्गेह न० हविषो गेहम् । यज्ञमण्डपसन्निकटस्थे हव-
नीयद्रव्यस्यापनार्थं गेहभेदे हेमच० । [हारीदले रत्नमा०
हविर्मन्त्र पु० हविषे मन्त्र्यतेऽसौ सन्त्य-कर्मणि वज् । गणि-
हविष्य न० हविषे हितम् यत् । १इते हेमच० । सत्युक्ते
हेमनिकादावन्ने च "चेरुहविष्यं मुञ्जानाः" भाग० १० ।
"नारिकेलफलस्यैव कदर्बी लवणी तथा । आत्मसामल-
कस्यैव पनसञ्च हरीतकीम् । प्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं
सन्त्यते बुधाः" ति० त० अगस्त्यसंहिता ।
हविष्यान्न न० कर्म० । "हेमनिकं सिताऽस्त्रिजं धान्यं
सुहासिना यवाः । कलायककुशीवारा वास्तूकं हिल-
मोषिका । घटिका कालशाकञ्च मूलकं केसुकेतरत् ।
लवण्ये सिन्धुसासुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी । पयोऽसुहृत्-
सारञ्च पनसाञ्च हरितकी । तिलिङ्गी जीरकस्यैव नाग-
रञ्च पिप्पली । कदली लवली धाली फलान्यगुड-
मैश्वरम् । अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान्नं प्रचलते"
इत्युक्ते प्रतादो भण्डद्रव्यभेदे ।
हविस् न० हवते छ-कर्मणि असुत् । १इते अमरः २हव-
नीयद्रव्यमात्रे च "वपाया सेदसो हविषोऽसुत्रू ऋषीति"
श्रुतिः । "सुन्यन्नाणि पयः सोमो मांसं यज्ञानुपस्कृतम् ।
अवारलवणस्यैव प्रकृत्या हविरुच्यते" आ० त० उक्ते
शब्दभेदे । भावे असुत् । १होमे ।
हव्य न० छ-कर्मणि यत् । १देवयोग्यान्ने अमरः । २हवनीय-
द्रव्ये त्रि० । भावे यत् । १होमे न० ।
हव्यपाक पु० हव्याय होमाय पाको यत् । होमार्थं
दुग्धघृतादिभिश्चिते स्निग्धे अन्ने धरौ अमरः ।

हव्यवाह पु० हव्यं वहति देवान् वह-अण् । १अग्नौ रत्नमा०
२चित्तकण्ठे च । [अमरः । २चित्तकण्ठे च ।
व्यहवाहन पु० हव्यं वाहयति वह-णिच्-ल्यु । १वज्रो
हव्याश पु० हव्यमश्नाति अश-अण् । १वज्रो शब्द०
२चित्तकण्ठे । ल्यु । हव्याशनोऽप्युभयत्र पु० हेमच० ।
हस हासे भा० प० अक० सेट् एटिच् सिचि न इङिः ।
हसति अहसीत् । टोषट्यनपूर्वकहासे तु सकर्मकः
"स्थितावहस्येव पुरं सकोमः" इति भट्टिः । [अमरः ।
ह(हा)स पु० हस-अप् वज् वा । हास्ये सुखविकाशनभेदे
हसन न० हस-भावे ल्युट् । प्रीत्यासुखकपोलादेर्विकाशने हास्ये
हसन्ती स्त्री हस-भ् ङीप् । अकारधानिकायां अमरः ।
२सङ्गिकामेदे ३शाकिनीभेदे च मेदि० हस-शतृ-ङीप् ।
हसत् ४हासिनि त्रि० स्त्रियाम् ङीप् ।
हसित न० हस-भावे क्त । १हास्ये कर्त्तरि क्त । २कत-
हास्ये श्विषकशिते च त्रि० । हास्यशब्दे द्रव्यम् ।
हस्त पु० हस-तन् न इट् । १देहावयवभेदे (हात) अमरः ।
२चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणे "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तो-
ऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः" कीला० । १हस्तिगुण्ये च ।
३अश्विन्यादिषु लयोदये नखत्रे पुंस्त्री० मेदि० अङ्गेषा-
शब्दे पु० दृश्यम् । "जाङ्गली हस्तयोगे" इति
पुराणम् । "पृथ्वा हस्ता तथा स्नातिः" ज्यो० त्रैश-
वाचकात् परः । ५समूहे । केशहस्तः ।
"हस्तदत्ताय ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं
नोपतिष्यन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् । तस्मादन्तरितं
कृत्वा पर्षेनाथ लथेन वा । प्रदद्यात् न तु हस्तेन
नायसेन कदाचन" आ० त० । [इत्ये राजनि० ।
हस्तजोडि पु० हस्तं जुडति जुड् इत् । (हातजोडा)
हस्तपुच्छ न० इत० हस्तावयवभेदे (हातेर पोछा) । त्रिका०
हस्तवारण न० इत० । सारथ्योद्यतस्य निवारणे अमरः ।
हस्तविष्य न० हस्तस्य विष्यं यत् । व्यासके चन्दनादिना
देहविषेपदविशेषे हेमच० । [श्रीधरः ।
हस्तसिद्धि स्त्री हस्तस्य तत्कर्मणः सिद्धिर्यतः । नेतने
हस्तसूत्र न० हस्तस्य सूत्रनिधे । वलये हेमच० ।
हस्तामलक न० हस्तस्थितसामलकम् आसलक्याः फलं
तदिव वा । १करावस्थितामलकफले तद्वत् २अनायास-
लभ्ये पदार्थे च । करासलकादयोऽप्यत्र । ३भेदात्प्रसिद्ध-
मन्त्रभेदे च ।
हस्तिक न० हस्तिनां समूहः कम् । हस्तिवसूत्रे शब्द० ।

हस्तिकन्द पु० हस्ती तत्पदमिव कन्दोऽस्य । स्नानामख्याते
कन्दभेदे (हातिकाटा) राजनि० ।

हस्तिकरञ्च पु० हस्तीव महात् करञ्चः । महाकरञ्चो राजनि० ।

हस्तिकर्ण पु० हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य अच् । १एरण्

इत्ये २पलाशभेदे ३गण्डदेवताभेदे भेदि० । ४हस्तिकन्दे

५रत्नैरण्णे च राजनि० । स्नायें क तत्पार्थे । इत० ।

६गजस्य कर्णे । [अमरः ।

हस्तिकर्णदल पु० हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदे

हस्तिकोलि पु० हस्तीव कोलिः । बदरीभेदे रत्नमा० ।

हस्तिघोषा स्त्री हस्तीव वृहती घोषा । वृहद्वाघायाम्
मदनपात्रः । [घोषायाम् रत्नमा० ।

हस्तिघोषातकी स्त्री हस्तीव वृहती घोषातकी । हस्ति-

हस्तिचारिणी स्त्री हस्तीव चरति चर-णिनि ङीप् ।
महाकरञ्चो राजनि० ।

हस्तिदन्त पु० इत० । १करिदन्ते । तदाकारोऽस्यस्य अच् ।

२मूलके न० राजनि० । तत्पार्थे पु० शब्दर० । ३हृत्ति-

निष्ठाताङ्गं काठनिर्मितकलिकाकारे पदार्थे नागदन्ता-
दयोऽप्यल । [कंठोभेदे राजनि० ।

हस्तिदन्तफला स्त्री हस्तिदन्त इव फलमस्याः । एषोरो

हस्तिन् पु० हस्तः गुण्डादण्डोऽस्यस्य । १गजे २चन्द्रवंशे
नृपभेदे च ।

“सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह । तेनेदं
निर्मितं पूर्वं पुरेव हस्तिनापुरम् । हस्तिनस्यैव दा । दा
स्त्रयः परमशार्मिकाः । अजमोदो हिमोदश्च पु० । द-
स्तस्यैव च” हरिवं० २० अ० ।

हस्तिनख पु० हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यते नज्ज-

खन-ङ वा । १पुरदारस्ये स्तुब्धे अमरः । २दुग्धाराव-
रोधनार्थं निम्नोन्नते स्नानोद्भूते सुद्राशो च भरतः ।

हस्तिनापुर न० हस्तिना तदाख्यनृपेण चिह्नितं तत्कृतत्वात्
पुरम् अलुक्श० । (दिक्खो) पुरभेदे ।

हस्तिनी स्त्री हस्तिनः योषा ङीप् । १करिण्याम् गजयो-

मिति चतुर्विधस्त्रीमध्ये २स्त्रीविशेषे तत्क्षणं यथा
“स्यूत्वाधरा स्यूत्वनितम्बभागा स्यूत्वाङ्गुली स्यूत्वाङ्गुवा
सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्षा
खलु हस्तिनी स्यात्” “हये लृष्टा च हस्तिनी” रति-
मञ्जरी । ३हृद्विलासिण्यां शब्दच० । [स्नायें क तत्पार्थे ।

हस्तिप पु० हस्तिनं पाति पा-क । हस्त्यारोहे अमरः ।

हस्तिपत्र पु० हस्ती तत्कर्ण इव पत्रमस्य । हस्तिकन्दश्चे

राजनि० । [इत्यम् । राजकोपातक्यम् राजनि० ।

हस्तिपर्णिका स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः कप् अत

हस्तिपर्णी स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्या ङीप् । १भोर-
टावतायां रत्नमा० । २कर्कटप्राञ्च राजनि० ।

हस्तिमद पु० इत० । १करिकरनिःसृतमदनजे । स इव ।

२गन्धद्वयभेदे च राजनि० ।

हस्तिमल्ल पु० हस्तिव मल्लः । १ऐरावतगजे । २गणेशे

३शङ्खे ४नागे च भेदि० । [राजनि० ।

हस्तिरोहणक पु० हस्तीव रोहते स्यु स्नायें क । महाकरञ्चो

हस्तिलोभ्रक पु० हस्तीव लाभ्रः स्नायें क । लाभ्रभेदे राजनि० ।

हस्तिविषाणी स्त्री हस्तिविषाणं गजदन्तसदाकारः मध्य-

भागः (योड्) यस्याः गौरा० ङाप् । १कदल्याम् राजनि० ।

हस्तिगुण्डा(गुडी) स्त्री हस्तिगुण्डसदाकारोऽस्यस्याः
अच् वा गौरा० ङीप् । (हातिगुडा) वृत्ते राजनि० ।

हस्तिश्यामाक पु० हस्तीव स्यूत्वाः श्यामाकः । स्यूत्वा-
श्यामाके राजनि० । [ल्यप् कृत्वा वा ।

हस्ती अव्य० हस्त+ए । १पाशो इत्यर्थे २स्त्रीकारे च हस्ती-

हस्त्य लि० हस्तेन गृहीतः दत्तः कृतो वा वत् । १हस्तगृहीते
२पाणिदत्ते ३पाणिजने सि० कौ० ।

हस्त्यध्यक्ष पु० ७त० । मजाध्यक्षे मजरक्षणादो नियुक्ते

“हस्तशिक्षाविधानाज्ञो वन्यजातिविशारदः । लोचनम-
स्तथा राज्ञो मजाध्यक्षः प्रशस्यते” मत्वस्य पु० १८६ अ० ।

हस्त्यारोह पु० हस्तिनमारोहति आ+रुह अण् । हस्ति-
पक्षे अमरः ।

हस्त्य लि० हस्त-कर्मणि र । मूर्खे चणा० । [शब्दच० ।

हहल अव्य० हेति हलति । हालाहले स्यावरविषभेदे

हहा पु० हेति शब्दं जहाति हा-क्लिप् । गन्धर्वभेदे शब्दमा०

हा त्यागे जु० प० ङ० अनिट् । जहाति जहति जहति

अहासीत् हीयते ओदित् निघातस्य नः हीनः हानिः ।

हा गतो जु० आ० ङ० अनिट् ओदित् निघातस्य नः । जि-

हीते अहासिष्ट जहो हानम् ।

हा अव्य० हा-का । १विषादे २शोके ३पीडादाम् अमरः

४श्रद्धायाञ्च भेदि० । हाशब्दस्य निन्दापरत्वे तदुद्योगे

पष्ठ्यर्थं द्वितीया “हा लोकं केशवद्विषम्” बोधदेवः ।

निन्दनीयपरत्वे न, “हा पितः । काचि वैदेहि !” मट्टिः ।

हाङ्गर पु० स्त्री हा विनादाय पीडयै वा काङ्कं राति रा-ङ् ।

स्नानामख्याते जलजस्तुभेदे शब्दच० । स्निग्धां ङीप् ।

हाटक न० हट-ल्यप् । १देवभेदे २तमजे स्नायें तन्नाम-

नामके धुसुये च अमरकोषः । ४खर्चनिर्मिते त्रिलिङ्गः ।
हाटकेश्वर पु० गोदावरीतीरस्थे शिवलिङ्गभेदे यथा “एतां-
न्नन्तरं प्राप्ताः सर्व एवर्षिपार्थिवाः । द्रष्टुं त्रैलोक्यभर्तारं
त्वत्प्रभवं हाटकेश्वरम् । ततः कपिवरः प्राप्तो वृताच्या
सह सुन्दरि ! । स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटके-
श्वरम्” वासनपु० ६२अ० ।

हात न० हा-करणे लङ् । वेतने सि० कौ० । पृ० ।
हान् । मरणे उपादि० । [कचन” भट्टः ।

हान न० हा-भावे क्त । परित्यागे “हिमहानकृता न कृता
हानि स्त्री हा-क्तिन् तस्य निः । १चतौ २अपचये च जटाः ।
हामुत्री स्त्री हा इति रवः पुत्राय यस्याः डीप् । पक्षिभेदे
हारा० स्त्रायै क ह्रस्वः । तत्प्राये त्रिका० ।

हायन पु० अन्वु जहाति हा-ल्यु-नि० । १ब्रीहौ भावं
जहाति हा-ल्यु-नि० । २वृक्षरे पुंस्त्री० अमरः ।
२अग्निशिखायां स्त्री मेदि० ।

हार पु० हृ-कर्मणि घञ् । १सुक्तामालाभेदे अमरः “हारी
नारोपितः कण्ठे” इति सीतावाक्यम् । २युद्धे मेदि० ।
हरतीति कर्त्तरि घञ् ण वा । १भाजके “अन्योन्य
हाराभिहतौ हरंशौ” इति लीला० ।

हाफिका स्त्री जृम्भायां (हादतोला) हारा० ।

हारक पु० हृ-ल्युल् । १चोरे शक्तिवे शब्दभेदे ४वि-
ज्ञानभेदे मेदि० । २शास्त्रोक्तभेदे शब्दच० । ३भाजकाङ्के
च । ७हरणकर्त्तरि लि० । [कषिलह्रास्त्रायां राजनि०

हारहारा स्त्री हार इव हरति आस्त्रादनात् हृ-ण ।
हारहरा स्त्री हृ-क्लिप् ह्रः हार इव ह्रवँ राति रा-क ।
१द्राजायां हला० । २मद्ये पु० मेदि० ।

हारावली स्त्री हार इवावली । सुक्तावल्यां “शृङ्गारहारा-
वली” इति शङ्काश्रवः । २पुरुषोत्तमकृते कोषभेदे च ।

हारि(री) स्त्री हृ-णिच्-इन् वा डीप् । १द्यूतादिभङ्गे
२तत्पराजये ३पथिकसमूहे च मेदि० । डीबलः ४सुक्तायां
स्त्री शब्दा० । [कोकिळे मेदि० स्त्रियां डीप् ।

हारिकण्ठ पुंस्त्री० हारी सनोहरः कण्ठस्तद्रूपो यस्य ।
हारित पुंस्त्री० हृ-णिच्-क्त । हारीते पक्षिभेदे जटा०
स्त्रियां डीप् । हरिदेव स्त्रायै अण् । हरिद्वर्णे पु० ।

हारितक न० हारितेन हरिद्वर्णेन कायति कै-क । शा० शब्दर०

हारिद्र पु० हरिद्रया रक्तः अण् । १कटम्बः स्त्री तत्पुष्पस्य
पीतप्रायत्वात् तथात्वम् । २हरिद्रया रक्ते लि० मेदि० ।

हारिन् लि० हारोऽन्वय इति हृ-णिनि वा । १हारके

२हारविशिष्टे श्वनोहारिणि च । “हारीण्डवबलानां
हारीण्डवबलानाम्” भट्टिः । स्त्रियां डीप् ।

हारिल पुंस्त्री० हृ-णिच्-इल् च । खनामख्याते खगभेदे
राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

हारीत पु० हृ-णिच्वा०-इतच् । सृष्टिकर्त्तरि सुनिभेदे ।
२पक्षिभेदे शक्तिवे च मेदि० । स्त्रायै क । हारिलखने
(हरेल) राजनि० ।

हार्द् न० हृदयस्य कर्म युवा० अण् हृदादेशः । १क्षेत्रे
२प्रेमणि अमरः । हृदि भवः विदितो वा अण् ।
३हृदयस्थे ४हृदयवेद्ये च लि० हार्देविद्या शा० भा० ।

हार्य पु० ह्रियतेऽसौ हृ-ल्यत् । १विभीतकण्ठे २हरणीये
लि० मेदि० ।

हाल पु० हलोऽन्वयस्य अण् हल एव वा अण् । १कलरामे
त्रिका० । २हले च मेदि० । ३शालिवाहननट्ये हेमच० ।

हालक पु० हाल+भञ्जायां कन् । पीतहरितवर्णाश्चे हेमच० ।

हालह(हा)ल न० हलाहल पृ० । हाहाहलविषे शब्दर०

हाला स्त्री हल-घञ् । १मद्ये अमरः २तालरसजे (ताड)
मद्ये च राजनि० ।

हालाहल पुं न० हालेव हलति हल-अच् । १स्यावरविषभेदे
शब्दर० । २कीटभेदे च पु० राजनि० । ३मद्ये स्त्री तल्ल
डीप् राजनि० । “गोस्तनाभफलो युष्कस्तालपल्लच्छद-
स्तथा । तेजसा यस्य दल्लन्ते समीपस्था द्रुमादयः ।
अथौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्ध्यायां हिमालये ।
दक्षिणाञ्चितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते” भावप्र० ।

हालिक लि० हलेन खनति हलः प्रहरणमस्य तच्छेदं वा
ठक् ठळ् वा । १हलकर्षके २हलेन योद्धरि ३हलसम्ब-
न्धिनि च अमरः ।

हालिनी स्त्री हल-णिनि डीप् । स्थूलपक्ष्यां हेमच० ।

हाली स्त्री हल-इण् डीप् । कनिष्ठायां शृंगालिकायां
हेमच० ।

हालु पु० हल-अण् । दन्ते त्रिका० ।

हाव पु० हृ-भावे घञ् नि० सम्प्र० क्त-करणे घञ् । १स्वाह्वाने
२स्त्रीयां शृङ्गारभावजे चेष्टाभेदे च अमरः । “युवा-
नोऽनेन ह्रयन्ते नारीभिर्मदनात् । अतो निरुच्यते
हावस्ते विलासादयो मताः” भरतधृतवाक्यम् । “यीवा-
रेचकसंयुक्तो भ्यूनेलादिविकाशकत् । भावादीषत्प्रकाशो
यः स हाव इति कथ्यते” उज्ज्वलमणिः ।

हास पु० हस-भावे घञ् । हासस्यापिभावके रसभेदे तत्स्वरूपं

आ० द० “विकृताकारवाग्नेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हासो
हास्यस्याभिभावः श्वेतः प्रसन्नदेवतः । विकृताकारवाक्
चेष्टं यदा लोको जसिञ्जनः । तदत्रा लब्धं प्राङ्गुलं
त्रेहोदीपनं मतम् । अन्तर्भावोऽजिञ्जो च वदनस्मरता-
दिकः । निद्रालब्धवाहत्याद्या अत्र स्युर्भविचारिणः” ।

हासस् पु० हस-णिच् अचनु । चन्द्रे वेदिनि० ।

हासिका स्त्री हस-भावे खलु । हास्ये हेमच० ।

हास्तिक न० हस्तिनां समूहः वृण् । हस्तिमूहे अमरः ।

हस्तिमारोहति ठक् । रहस्यारोहे ।

हास्तिन न० हस्तिना नृपेण निर्दिष्टम् नगरम् अण् संयो-

गपरत्वादिनो नटलोपः । हस्तिनापुरे त्रिका० ।

हासिना इदं हस्तिनः परिमाणं वा अण् । रहस्यस-
म्बन्धिनि रहस्यपरिमाणे च त्रि० ।

हास्य न० हस-ण्यत् । हासे हसने अमरः । अलङ्का-
रोक्ते रसभेदे च । “अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मीलिताक्ष-
मचापहम् । असकृद्वसितं दुष्येत् तत् सोम्यादस्य
लोकधा” गोरुडे ६६ अ० ।

“ज्योष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च
जीवानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः” । “रूप-
द्विकासि नयनं स्मितं स्यात् सन्दिताधरम् । किञ्चित्
लज्जद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । समुरखरं विह-
सितमास्यशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितं सास्त्राद्यं
विजिप्लाङ्गं भवत्यतिहसितम्” सा० द० ।

हाहा पु० हेति शब्दं जहाति क्तिप् । श्वेतगन्धर्वभेदे अमरः ।

अचनु हाहश्च शब्दोऽपि तत्पार्थं भरतः । हा-द्वित्वम्
रश्मियशब्दे श्लोकशब्दे च अण् मेदि० ।

हाहाकार पु० हाहा इत्यस्य कारः क-भावे घञ् । शुद्धशब्दे
श्लोकध्वनौ च । [जिघास्य ।

हि बद्धने गतौ च स्वा० पर० सक० अचिट् । हिनोति अहैषीत्

हि अण् । हा-हि-वा डि । श्वेतौ श्ववधारणे अमरः ।

श्विशेषे ४ प्रश्ने ५ सम्भ्रमे ६ हेतुपदेशे ७ अस्त्रयायां च
मेदि० ऽपाटपूरणे ८ श्लोके च शब्दर० ।

हिंसक पु० हिन्स-खलु । व्याघ्रादौ हिंसे पशौ शत्रौ
च शस्त्रार्थे विभे० हिंसाकारके त्रि० शब्दर० ।

“भोक्तानुमन्ता संस्कारा क्रियविक्रियहिंसकाः । उप-
हृतां घातयिता हिंसकाश्चाप्यसताः” काशीख० ।

हिंसा स्त्री हिन्स-अ । श्वे मेदि० । श्वेय्यादिकर्मणि च
अमरः । “हिंसा चैव न कर्तव्या वैधहिंसा तु राजसी ।

ब्राह्मणैः स न कर्तव्या यतस्तौ सात्त्विका मताः” बृह-
न्नुः । वैधहिंसाशब्दे ४६७५ पु० दृश्यम् ।

हिंसार पु० हिन्स-आर । व्याघ्रे त्रिका० ।

हिंसालु पु० हिंसा+अस्यर्थे आलु । हिंसाशीले उणा० ।

रक्तकुरे पु० हारा० ।

हिंसीर पु० हिंसा-ईरन् । व्याघ्रे श्वगे च उणा० ।

हिंस्र त्रि० हिन्स-र । हिंसाशीले अमरः । श्वोरे श्वमे

४ भीमसेने ५ हरे पु० उणा० । हिंसां ७ काकादन्तां ऽजटा-

सांस्याम् ८ एलुवालुकायां ९ गवेधुकायां ११ सिरायाम्

१२ नाद्यां च स्त्री शब्दच० । [अहिक्किट् ।

हिक्क कूजने स्वा० उ० अ० सेट् । हिक्कति ते अहिक्कीत्

हिक्क हिंसायां चु० आ० सक० सेट् । हिक्कयते अजिहिक्कत ।

हिक्का स्त्री हिगिति शब्दं करोतीति प्रभो० । रोगभेदे (हेचकी)
अमरः ।

तज्जिदानादिकं भाषणं चक्रं यथा

“अथ हिक्काधिकारः । तत्र हिक्कायाः विप्रकटं नि-
दानमाह “विदाहिगुरुविट्स्मिद्धाभिष्यन्द्भोजनैः ।

शोतपानाशनस्नानरजोभूमास्तथाऽनिलैः । व्यायाम-

कर्मभाराध्ववेगायातापतपैः । हिक्का श्वासश्च का-

सश्च नृणां ससुपजायते” । अतपतपेयमनशनादि ।

संप्राप्तिमाह “वायुः कफेनातुगतः पञ्च हिक्काः करोति

हि । अज्जजां यमलां कुद्रां गम्भीरां महतीं तथा” ।

सामान्यलक्षणमाह “सुष्ठु सुष्ठुयुद्धेति सस्त्रनः यज्ज-

स्त्रिहान्वाणि सुखादिवाचिपन् । सदोषवानाशु हिन्स्य

यून्यतस्तस्तु हिक्कोत्यभिधीयते बुधैः” । वायुरल सोदानः

प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्ध्वं याति । सस्त्रनः

शब्दवान् । ऊर्ध्वं गमनं विशिनष्टि यज्जदित्यादि स्त्रिह

इति शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । सुखादिति स्यब्-

लोमे पञ्चमी तेन यज्जस्त्रिहान्वाणि सुखमानीय आचि-

पन् निःसारयन् इवेत्यर्थः । वायुः दोषवान् दोषोऽल

कफः तद्वान् वायुः कफेनातुगब इति सस्याप्तिः । हिन्-

सीति हिक्का प्रुषोटरादित्वादूपसिद्धिः हिगिति

शब्दं करोतीति वा । पूर्वरूपमाह “कण्ठोरसोर्गुत्यश्च

वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षोराटोप

एव च” । वदनस्य कषायता वातात् । अज्जजालक्षण-

माह “पानाच्चैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनलः ।

हिक्कयत्यूर्ध्वं गौ भूत्वा तां विदाटन्नजां भिषक्” अ-

निलः प्राणो वायुः । यज्जजालक्षणमाह “चिरेण यम-

लेवं गैयां हिङ्गा सम्भवन्ते । कम्पयन्ती शिरोपीवां
यमलां तां विनिर्दिशेत् । जुष्टासाह "विजटकाक्षैर्वा वेगे-
मन्दैः समभिवर्त्तते । जुष्टिका नाम सा हिङ्गा जल-
मूलं प्रधावति । विजटकाक्षैः क्षिरेण । जलः कक्षो-
रधोः सन्धिः । मभीरामाह "नाभिप्रवृत्ता या हिङ्गा
घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम
सा स्रता" । अनेकोपद्रववती तृणाज्वराटियुक्ता ।
महतीमाह "ममीणि पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगालप्रकम्पिनी" । ममीणि
वक्षिहृदयशिरःप्रवृत्तीनि । असाध्यत्वमाह "आय-
स्यते हिङ्गितो यस्य देहो दृष्टिचोडं" तास्यते नित्य-
मेव । क्षीणोऽसृष्टिर् ज्ञोति यथातिमात्रं तो द्वौ चान्यौ
वर्जयेद्विक्लवन्तो । आयस्यते विस्तार्यत इव तो द्राविति
आयस्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिङ्गमानः ।
क्षीण इत्यादिनाऽतिमात्रमित्यन्तेनापरः । तो द्वौ अन्यौ
च गम्भीरया महतीहिङ्गया हिङ्गमानो वर्जयेत् ।
अपरञ्च "अतिसङ्घितदोषस्य भक्तद्वेप कथस्य च । व्या-
धिभिः क्षीणदेहस्य दृष्ट्यातिव्यथाविनः । आयासाच्च
बलसम्पन्ना हिङ्गा हन्त्याशु जीवितम् । यमिका च
प्रलापार्तिमोहदृष्ट्यासमन्विता" । साध्यत्वमाह "अक्षीण-
स्याप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च । तस्य साधयितुं
शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा" ।

हिङ्गु न० हिमं गच्छति गम-ङु नि० । (हिङ्) रामटदेशो-
द्भवे इत्ये अमरः यस्य निवासो हिङ्गुद्वयम् ।

"हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासङ्कृत् ।
रसे पाके च कटुकं क्षिण्वच्च वज्रिदोषनम् । शूलशूल-
दरानाहकमिन्नं पित्तवर्द्धनम्" भावप्र० । "हिङ्गु-
तीक्ष्णं कटुरसं शूलजोर्षविवस्महृत् । लघूष्णं पाचनं
क्षिण्वं दीपनं कफघातजित्" राजव० । २वेंशपत्रे भावप्र०

हिङ्गुनाडिका स्त्री हिङ्गुन नाडी इव नाडी यस्याः कम् ।
नाडीहिङ्गौ राजनि० ।

हिङ्गुनिर्यास पु० हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य । १निम्बद्वये
अमरः इत० । २हिङ्गुद्वयनिर्यासे च (हिङ्) ।

हिङ्गुपत्र पु० हिङ्गुन इव पत्रमस्य । १इङ्गुदोषजे
राजनि० (हिङ्पात) २इत्यभेदे स्त्री ङीप् भरतः ।

हिङ्गुपर्णी हिङ्गुन इव पर्थमस्याः गौरा० ङीप् । वंशप-
त्राम् रत्नमाला ।

हिङ्गुल पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं ज्ञाति ज्ञा-क । रत्नवर्णं

वर्णकद्रव्यभेदे अमरः २वात्ताक्यां शृङ्गह्याच्च स्त्री ङीप्
वर्णकभेदे तस्य शोधनाटिकं भावप्र० उक्तं यथा

"मेघीक्षीरेण दरदमस्तुवर्गैश्च भावितम् । सप्त वारान्
प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्" । एवं शोधितस्य
हिङ्गुलस्य गुणाः । "तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नोत्तमवन्नं कफपित्तहारि । हृत्साक्षकण्डूज्वरकाम-
बांश्च श्लोहानशतो च गरं निहन्ति" । अथ हिङ्गु-
लादृसाकर्षणविधिः "निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याम-
मात्रकम् । दृष्ट्वा दरदमस्तु पातयेत् स्फुटयुक्तिवत् ।
ततोर्जपिठरीचग्नं तृणोयादृषसुप्तमम् । शुद्धमेव हितं
स्फुटं सर्वकर्मसु योजयेत्" । तत्तुल्यं दरदशब्दे २४७।प०
दृश्यम् । सतीदेहज्वरान्प्रघातस्थाने ४देशविशेषे स्त्री
(हिङ्गाट्) "अक्षरान् हिङ्गुलायां देवता भीमलोचना ।
कोटवी सा महाभावा त्रिगुणा या दिगम्बरी" पीठमा० ।

हिङ्गुलु पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं ज्ञाति ज्ञा-ङु । (हिङ्गुल)
वर्णकद्रव्ये अमरः ।

हिङ्गुसिराटिका स्त्री हिङ्गुन इव सिरां पत्रसिरासटिति
अट-एतुल् अत इत्त्वम् । वंशपत्रत्राम् रत्नमा० ।

हिङ्गूल न० हिङ्गुल+पृषो० । अधुरमूले (यातु) शब्दच० ।

हिङ्गु पु० हिङ्गोति हि-किप् तथा सन् जायते लन-ङ
कर्म० । हिङ्गुबद्धत्वे शब्दर० । [भेदे (हिङ्गुल) जटा०

हिङ्गुल पु० हि-किप् हिङ् हितकारि जनं यस्य । इत्य-

हिङ्गीर पु० हस्तिपाटवन्मे हेमच० । [अहिङ्गिङ्ग ।

हिङ्गु गतौ भ्रमणे भ्या० आ० सक०सेट् इदित् । हिङ्गुते

हिङ्गिस्व पु० १राक्षसभेदे स हि भीमेन हृतः २तद्गिग्न्यां स्त्री

हिङ्गिस्वजित् हिङ्गिस्व राक्षसभेदे जितवान् जि-किप् ।

भीमसेने हिङ्गिस्वशब्दप्रवृत्तयोऽप्यत्र । [भार० आ० ।

हिङ्गिस्वापति पु० इत० । १हृत्सति शब्दर० २भीमसेने

हिङ्गुन न० हिङ्गि-ल्युट् । १अस्ये २रमये मेदि० । ३खेखने

च विश्वः । [चाय्ये हारा०

हिङ्गिङ्क पु० हिङ्गि-ङ्ङ् हिङ्गौ कायति कै-क । लग्ना-

हिङ्गिङ्गीर पु० हिङ्गि-ङ्ङ् रन् रन् दा । १सुसुप्तेने

अमरः । २वात्ताकौ ३पुरुषे मेदि० ४रुचके च उषा० ।

हिङ्गि स्त्री हिङ्गि-ङ्ङ् ङीप् । दुर्गायां त्रिका० ।

हिङ्गिप्रियतम पु० इत० । शिवे शब्दर० हिङ्गिप्रिया-

द्वयोऽप्यत्र । [४मङ्गले च ।

हित त्रि० धा-क्त हि-क्त वा । १गते २पथ्ये ३दृष्टसाधने

हितक पु० हित+साधे क । शिशौ राजनि० ।

हितकारिन् लि० हितं करोति क-णिनि । शुभकारके ।
 हितप्रणी पु० हितं प्रणयति प्र+णी क्तिप् । चारे शब्दर० ।
 हितावली स्त्री हितम् आवलयति आ+वल्-इन् डीप् ।
 लोभभेदे अमरः । [कारिणि स्त्रियां डीप् ।
 हितैषिन् लि० हितमिच्छति इष-णिनि । हितेच्छा-
 हितोपदेश पु० हितस्य इच्छाधनस्य उपदेशः । श्रुतस्य
 उपदेशे विष्णु शंभुने २ नोतिपत्यभेदे च ।
 हिन्ताल पु० हीनस्तालो यक्षात् पृषो० । (हँताल) वृत्ते
 अमरः “हिन्तालो मधुरास्त्वस्य कफकत् पिचदाहसुत् ।
 अमरणापहारी च शिशिरो वातदोषकत्” राजनि० ।
 हिन्दोल पु० हिन्दोल+घञ् पृषो० । श्रावणशुक्लपक्ष-
 विहिते दोहनयन्त्रेण भगवतो दोहनरूपे २ छल्लभभेदे
 शरागभेदे च सङ्गीतदा० । ४ दोलायां स्त्री स्थाये क ।
 यानभेदे जटा० ।
 हिन्दु पु० चीनं दूषयति दुष्+ड् पृषो० । जातिभेदे ।
 “पश्चिमास्त्रायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्वभाषया । अटो-
 न्नरशताशीतिर्वर्षां संसाधनात् कलौ । पञ्च खानाः सप्त-
 कीरा नव शाहा महाबलाः । हिन्दुधर्मप्रलोपारो जा-
 यन्ते चक्रवर्त्तिनः । चीनस्य दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते
 प्रिये ! । पूर्वास्त्राये नवशतं षड्शीतिः प्रकीर्तिताः ।
 फिरङ्गभाषया सन्नास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा
 मङ्गलानाञ्च संध्याभिषेपराजिताः । इरेजा नवष्ट पञ्च
 लण्ड जात्यापि भाविनः” मेरुतन्त्रे २३ प्र० अग्रम० मिदम् ।
 हिम न० हि-मक् । श्रद्धाकाश्रयुते जलकथे २ यौतलस्यार्थे
 २ तद्वति लि० अमरः । ४ छल्लोलायां १ रेणुकायां ६ भद्र-
 सुक्तायाम् ७ नागरसुक्तायां दपृक्कायां ८ चणिकायां च
 स्त्री राजनि० । १० अग्रहावणपौषमासात्मके षड्भेदे
 ११ चन्दनवृत्ते पु० हेमच० १२ कपूर्वे पु० राजनि० ।
 हिमका पु० हिमेन कायति कै-क । विकृष्टवृत्ते राजनि० ।
 हिमकर पु० हिमः करः किरणो यस्य हिम करोति
 निवेष्ट्यात् क-अच् वा । १ चन्द्रे २ कपूर्वे च राजनि० ।
 हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।
 हिमकूट पु० हिमस्य कूटं यत् । शिशिरसौ राजनि० ।
 हिमप्रचुरं कूटस्य । २ हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।
 हिमगिरि पु० हिमस्यो गिरिः हिमप्रधानो वा गिरिः ।
 हिमालयपर्वते हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।
 हिमज पु० हिमात् हिमालयात् जायते जन-ड । १ सैनाक-
 पर्वते । २ पार्वत्यां ३ शठ्यां स्त्री भेदि० । हिमे हिमकाले

जायते जन-ड । ४ क्षीरिण्यां लतायां स्त्री राजनि० ।
 हिमभण्डि पु० भण्डि इन् इत० । कुष्मटौ हारा० ।
 हिमतैल पु० हिमवीर्यं तैलम् । कपूर्वजाते तैले राजनि० ।
 हिमदुग्धा स्त्री हिमवीर्यकरं दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम्
 राजनि० ।
 हिमदुर्दिन न० हिमहेतुकं दुर्दिनम् शाक० । हिमपातेन
 दुःखकरे दिने कुष्मटिकायुक्ते दिने त्रिका० । [राजनि०
 हिमद्रुम पु० हिमप्रधाने जायमानः द्रुमः । निम्बवृत्ते
 हिमप्रस्थ पु० हिमः शीतलः प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते
 हेमच० । [राजनि० ।
 हिमबालुक पु० हिममयी बालुकेव अंशो यस्य । कपूर्वे
 हिमबालुका स्त्री हिमस्य बालुकेव । कपूर्वे अमरः ।
 हिमवत् पु० हिमानि प्राचुर्येण सन्त्यस्य मत्तृप् मत्तृ वः ।
 हिमालयपर्वते हेमच० ।
 हिमवत्सुत पु० इत० । १ सैनाकपर्वते २ गङ्गायाम् ३ उमा-
 याञ्च स्त्री । “गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकेकपावनी ।
 स योगाम्निवलाहोर्षी लेभे पुत्रीं महेश्वरीम्” देवीपु० १२ अ० ।
 हिमशर्करा पु० हिमप्रधाना शर्करा शा०त० । यावनाले
 राजनि० ।
 हिमशैल पु० हिमप्रधानः शैलः । हिमाचले ।
 हिमशैलजा स्त्री हिमशैलाज्जायते जन-ड । १ उमायां
 शब्दर० २ गङ्गायाम् । [(वरफ) पदार्थे च अमरः ।
 हिमसंहति स्त्री इत० । १ हिमसमूहे २ हिमेन कृतसङ्घाते
 हिमहासक पु० हिमं हसति शीतवीर्यत्वात् हस-ण्वल् ।
 हिमालयवृत्ते जटा० । [राजनि० ।
 हिमांशु पु० हिमा अंशवोऽस्य । १ चन्द्रे अमरः २ कपूर्वे च
 हिमांशुभिर्व्य न० हिमांशोरिवानिख्या शोभा यस्य ।
 रौप्ये हेमच० । तस्य अतिशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।
 हिमागम पु० हिमस्यागमो यत् । हेमन्ते अग्रहा-
 यणपौषासात्मके षडौ राजनि० ।
 हिमाद्रिजा स्त्री हिमाद्रौ हेमाद्रेवां जायते जन-ड ।
 १ क्षीरिण्यां राजनि० । २ पार्वत्यां ३ गङ्गायाञ्च ।
 हिमाद्रितनया स्त्री इत० । १ दुर्गायां २ गङ्गायाञ्च हि-
 माद्रिसुतादयोऽप्यत्र । ३ सैनाके पु० ।
 हिमानी स्त्री हिमानां संहतिः हिम+डीप् आलुक् च ।
 हिमसमूहे अमरः “आगता वत जरेव हिमानी” उल्लटः ।
 हिमाराति पु० इत० । १ चण्डे २ वक्रौ भेदि० ३ शर्करावृत्ते
 ४ चिन्नवृत्ते च ।

हिमालय पु० हिमालयालयः । १ हिमवत्पर्वते त्रिका० ।
हिमप्रधान आलयो यस्य । २ शुक्लपदिरे शब्दच० ।
३ भूम्यामलक्याच्च स्त्री राजनि० । स च नगः भारतवर्षस्य
सीमापर्वतः । जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

हिमाज्ज न० हिमकाष्ठे व्युत्प-जायते जन-ड । उत्पले
हिमावती स्त्री हिमं हिमवीर्यं विद्यतेऽस्य सेवने सत्प-
मस्य वः संज्ञायां दीर्घः । स्त्रीलक्ष्मीयां अमरः ।

हिमाश्रया स्त्री हिमं हिमवीर्यमाश्रयति आ+श्रि-अच् ।
स्त्रीलक्ष्मीजीवन्याम् राजनि० । [कपिचन्द्राक्षायाम् राजनि० ।

हिमोत्तरा स्त्री हिमसुत्तरं यस्याः सेवने शीतवीर्यं करत्वात् ।

हिमोत्पन्ना स्त्री हिमे उत्पन्ना । यावनाल्यां राजनि० ।

हिमोद्भवा स्त्री हिमे तत्प्रधानस्थाने उद्भवति उद्-भू-
अच् । श्याम् राजनि० । [मेदि० ।

हिरण्य न० हृ-ल्युट् नि० । १ श्रेतसि २ स्वर्णं ३ वराटके च
हिरण्यमयं त्रि० हिरण्यत्मात्मकम् मयट् नि० । १ हिरण्यत्मात्मके
स्त्रियां ङीप् । "हिरण्यमयी शालकतेषु जङ्गमा" भट्टः ।
जम्बुद्वीपे नववर्षमध्ये २ वर्षभेदे न० त्रिका० ।

"उत्तरेणेलाहृतं नीलः श्वेतः शङ्कुवान् इति त्रयो
रम्यकहिरण्यमयकुण्डलां वर्षाणां मय्यादागिरयः
प्रागातता उभयतः आरोदावधयो द्विसहस्रयोजन
पृथक् एकैकशः पूर्वस्यात् पूर्वस्यात्तदुत्तरोत्तरं दशांशाधि
कांशेन दैव्यं एव चतुर्लि" भाग० ५।१६५० ।

हिरण्य न० हिरण्यमेव स्त्रायं यत् । १ सुवर्णं २ धनुरे
अमरः । ३ श्रेतसि शब्दर० । ४ द्रव्ये ५ वराटके ६ अक्षये
७ मानभेदे ८ अक्षये मेदि० ९ रजते १० धने च ।

हिरण्यकशिपु पु० दैत्यविशेषे । स तु कश्यपात् दिव्यां जातः
"दिव्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः सुतम् । हिर-
ण्यत्माश्च दुर्द्धर्षौ हिरण्यकशिपुस्तथा" "हिरण्यकशिपु
दैत्यश्चचार परमं तपः । ततो वर्षसहस्राणि निरा-
हारो ह्यधःशिराः । तं ब्रह्मा हृन्दयामास दैत्यं
ततो वरेण तु । सर्वाभरतं वज्रे स शस्त्रास्त्रैर्न दिवा
निशम् । अहं सर्वं विनिजित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ।
अस्मिन्नादिगुणैश्च मेघ मे दीयतां वरः । तेनैवसक्तो
ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितम् । दत्त्वा चास्य सभां
दिव्यां तत्त्वान्तरधीयत । हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकै-
र्गीतः पुरातनः । राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां
निघेवते । तस्यां तस्यां नमस्कृद्देवता ऋषिभिः सह ।
एवंप्रभावे दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा । स्वय-

मग्निश्च चन्द्रश्च वायुरिन्द्रो जलं स्रयम् । भूत्वा चकार
राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश । तस्यासीत् नरसिंहस्तु
स्तुविष्णुः पुरा किञ्च । नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नाट्ट-
शुक्ला नखाः अरताः" वज्रपु० ।

हिरण्यकशिपुहन् पु० हन-क्तिप् इत्० । विष्णो ।

हिरण्यकामधेनु स्त्री विधानेन हिरण्यपरिचिता कामधेनुः ।

तुलादिभोड्यमहादानमध्ये दानार्थं हिरण्येन कल्पि-
तायाम् १ धेनौ उपचारात् २ तद्दाने च । तद्दानविधिः
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकाम-
प्रदं नृणां महापातकनाशनम् । लोकेशवाहनं तद-
क्षोभः काय्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुय्यात् कुण्ड-
मयल्लभवेदिकाः । स्त्रलोप्ते काग्निसत् कुय्यात् गुरुरेव स-
माहितः" । कुण्डलमयल्लभवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह
हि देशकालवृद्धिमात्रादिपूजाप्राप्त्यावाचनगुरु ऋ-
त्विग्वरण्यमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनपञ्चवर्षविता-
नतोरण्यपताकादिकं सर्वं सत्सुपुराणोक्ततुलापुरुष-
दानविहितं वेदितव्यम् । स्त्रलोप्ते काग्निसदिति,
एकाग्निसत्करणं व्याख्यातम् । "काञ्चनस्यातिशुद्धस्य
धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पल्लवाहस्यैव तदङ्गेन तु
मध्यमा । कवीयसी तदङ्गेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ।
शक्तिरस्त्रपलादूर्द्धमशक्तोऽपीह कारयेत्" । अत्र यद्यपि
वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानवत् तप्त-
काचनचतुर्थशेषे वत्सः कल्पनीयः । समक्षधेनुपरिमित-
द्रव्यनिष्कृष्टवत्समिमांशव्याप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वा-
विशेषात् तथैव गिष्यते । तथा च शुद्धधेनुवादिषु "तत्स-
दुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते । "वेद्यां
क्षणाजिनं न्यस्य गृहप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि तां
धेनुं सचारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भादकसमीपेतां नाना-
फलसमन्विताम्" । कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । "स-
चारात्नानि पद्मरागप्रभृतीनि, "वत्सं दत्त्वे तु विन्यसे-
दिति" कचित्पाठः, नानाफलानि मोगजवाजिस्त्री-
पुरुषप्रभृतीनि सोवर्णानि कल्पतरुदानोक्तानि । "तथा-
ष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुदण्डादकं
तदङ्गानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्वत् तास्य-
दोहनकं तथा" । अष्टादश धान्यानि परिभाषायां द्रष्ट-
व्यानि नानाफलानि सातुलिकादीनि । "कौशेयवस्त्र-
द्वयसम्ययुक्ताम् दीपातपत्ताभरणाभिरासां । सचा-
सरां कुण्डलिनीं सचष्टां गणतिकापादुकरौषपादाम् ।

रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलेरनेकैः ।
अजाजिजुस्तुम्बु रुशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्च-
वर्णम् । ज्ञातस्ततो मङ्गलवेदयोपैः प्रदक्षिणीकृत्य
सपुष्पहस्तः । आवाहयेत् ताङ्गुलधेतुमन्त्रैः द्विजाय
दद्यादथ दर्भपाणिः” हेमा० दा०मत्स्यपु० । [हेमच० ।

हिरण्यकोष पु० हिरण्यस्य कोष इव । कृताकृतस्वर्णरौप्ये
हिरण्यगर्भे पु० हिरण्यं स्वर्णमयाण्डं गर्भं उत्पत्तिस्थान-

मस्य । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हेमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम्
“तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसप्तमम् । तस्मिन् जप्ते
स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः” सनूक्तेः । तुलादिषोडश-
महादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पिते २ हिरण्य-
गर्भाख्ये पात्रे २७ पचारात्तद्दाने ४ शास्त्रप्रामाण्यभेदे च
शास्त्रप्रामाण्यद्वयम् । तस्य दानविषय हेमा० दा०मत्स्यपु०
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । हेम्ना हिर-
ण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमथा-
द्यात् तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विगमण्डपसम्भारमूषणा-
च्छादनादिकम् । कुर्वाद्युपोषितस्तद्वृत्तेश्चैवावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवाचनम्” । अत्र दे-
वशालवृद्धिश्चाद्विशिष्टादिपूजाब्राह्मणवाचनशुद्धत्विग्वर-
णमधुपर्कदानकुण्डमण्डपनेदिसम्भारहोमाधिवासनादि-
स्वर्वं हिरण्यगर्भादिपञ्चदशमहादानप्रकृतिमूतं मत्स्यपु-
राणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् । “ब्राह्मणैरा-
नयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वापन्नत्यङ्गुलं द्वायं
हेमपङ्कजगर्भवत् । त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं सुरजा-
कृति” । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीय-
मयं, स्वर्णमयं हेमपङ्कजम् तदेव नासिषद्वयार्थं, त्रि-
भागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तार-
मित्यर्थः । सुरजाकृति, ऋद्धाकृति । आच्यक्षीरा-
तिपूरितमिति कश्चित्पाठः । तत्र वृत्तचोरे तुल्यपरिमाणे,
यद्यापि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन
यथा तस्य वहिर्बलवति तथा पूरणीयम् । “दशानि
सरत्नानि दातुं शर्चो तथैव च । हेमनालं सपिटकं
वाहिरादित्यसंयुतम् । तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्च-
नम् । पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वहेमदण्डं कमण्डलुम्” ।
दशान्तराणि, दशखण्डानि, अश्विणीति कश्चित्पाठः ।
दानि काञ्चनानि अश्विणकारतया, अश्विणीति । अश्व-
खनित्रमिति कैचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं,
मञ्जुपान्थितं वहिरिति । हेमकुण्डाद् बाह्यप्रदेशे पार्श्वतः

स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः । वज्रिभास्करसंयुतमिति च
पाठान्तरम् “वज्रिभास्करयोर्बलवत् ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते ।
वज्रिभास्करसंयुतमिति, वा पाठ तदा व्याख्यपः वक्ष्यः” । तल्ल-
क्षणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्ण्यं
वस्त्रं दातादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि । “पद्मा-
कारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् । सप्तावलो-
समोपेतं पद्मारागदलान्वितम् । तिबद्रोचोपरिगतं वेदी-
मध्ये ततोऽर्चयेत्” । द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः ।
इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानान्ता-
नात् यावता यजमानस्य प्रवेशावरणोपायिकं कुण्डं
भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्र-
लोपरि तिबद्रोचं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् ।
अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादभ्युपनिषत्प्राप्तवाचनं
विधाय पूजाहृतिप्रभृतिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्यात् । ततश्च
कुण्डसमीपवर्तिकलशजलेः पूर्ववदभिषेकः, तदुच्यते ।
“ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मवाचनवेष्य च । सर्वोपधोदक-
ज्ञानं ज्ञापितो वेदपुङ्गवः” । सर्वोपधोः, व्याख्याताः,
“शुक्लमात्म्यान्वरधरः सर्वानरसम्भूतः । इममुच्चारये-
न्नन्तं षट् होतकुसुमाङ्गुलिः । नमो हिरण्यगर्भाय हि-
रण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष ! जगद्भ्राता नमो
नमः । भूर्भुवःप्रसुखा लोकालवर्गं व्यवस्थिताः । ब्रह्मा-
दयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिण्ये । नमस्ते भवना-
धार ! नमस्ते भवनाश्रय ! । नमो हिरण्यगर्भाय नमो
अस्य पितामहः । यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतैर्मते व्यव-
स्थितः । तस्मात् मासुद्धाराशेषदुःखसंसारसागरात् ।
एवमात्मन् तन्माध्यमाविश्यास्त उदङ्मुखः । सुष्टिभ्यां
परिसंस्तु धर्मराजचतुर्मुखो । जातुमध्ये शिरः कृत्वा
तिष्ठेदुच्छासपङ्कजम्” । धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्ल-
क्षणं तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्ण्यः, तल्ल-
क्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । तत्र दक्षिणसटौ धर्मराजः,
वामसटौ चतुर्मुख इति । “नर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो-
क्षयनं तथा । कुर्वु हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः” ।
अनवलोकनमध्यस्थं विज्ञेयं, एतेषु, नर्भादानादिषु वक्ष्य-
माणेषु जातकर्मदिषु, सन्त्युक्तमनुष्ठानमात्रमावरणी-
यम् “गीतमङ्गलप्राप्तेषु हृदं सन्तोषयेत् ततः । जात-
कर्मोदकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः” । तात्या-
भिधीयन्ते । जातकर्म १ नामकरणं २ निष्क्रमणं ३ अक्ष-
प्राशनं ४ पूजाकर्म ५ उदयनं ६ प्राजापत्यम् ७ ऐन्द्रं

आग्नेयं च सौम्यं इति, चत्वारिंश वेदव्रतानि गोदानं प्र-
केशान् १ इत्येति द्वादश, पूर्वांश्चतस्र इत्युभयेषु षोडशत्वम् ।
“सूर्यादिकश्च गुरवे दत्त्वा सन्त सप्त ऊपेतु । नभो
हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः । चराचरस्य जगतो
महत्प्रभुताय वै नमः । सन्तोऽयं अनितः पूर्वं सत्यधर्मो-
द्विजोत्तमः । त्वद्गर्भसम्भवादिषु दिव्यदेहो भवास्यहम् ।
चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते इजउक्त्वाः । ज्ञानं कुर्युः
प्रसन्नाश्च सर्वान्तरणभूषिताः” । कलशैः कुण्डसमीप-
स्थितैरेव, ज्ञानं कुण्डं यजमानस्येति शेषः “देवस्यत्वेति
सन्तोऽयं स्थितस्य कनकावने । अद्य जातस्य तेऽङ्गानि
अभिप्रेक्ष्यामहे वयम् । दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव
सुखीभव । ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः” ।

हिरण्यनाभ पुं हिरण्यं नामो यस्य अक्षमना० । मैनाक-
पर्वते हेतवः ।

हिरण्यय हिरण्यस्य विकारः तदात्मकं वा मयट् वेदे निपा-
नात् सलोपः । हिरण्यप्राक्के २ स्वरविकारे च “हिर-
ण्ययेन सविता रथेना” यजु० । ४३५० स्वर्यमन्त्रः “अथ
य एष हिरण्यप्रथः पुरुषो दृश्यते” छान्दो० ७० ।

हिरण्यरेतस् पुं हिरण्यं रेतो यस्य । १३६० रचितक-
ट्टे च अमरः । अमिरेतस्य हरे दृश्यम् । ३६४०
मेदि० ४ अर्कट्टे ५ शिवे जटा० ।

वक्त्रेक्षत्रामकारणं यथा “यत्प्रीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं
त्यक्तं पिनाकिना । तेनाक्रान्तोऽभवत् ब्रह्मन् । मन्दतेजा
हताशनः” । “हताशनोऽपि च भयाद् यत्नं तत् परि-
अमन् । पञ्च वर्षसहस्राणि ह्यध्यासो ह्यधुमक् ततः ।
सांसुमस्योनि रक्तानि भेदोमज्जत्वचक्षुषा । रोमाणि
चाक्षिकेष्वाद्याः सर्वे जाता हिरण्यमयाः । हिरण्य-
रेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्ततः” वासनपु० ५४७० ।

हिरण्यवर्णी स्त्री हिरण्यस्त्रेववर्णी यस्याः । १३८० मेदे हेतवः
हेतवस्तुल्यवर्णं युते त्रि० “हिरण्यप्रवर्णी हिरण्यो” श्रीसू०

हिरण्यबाह(हु) हिरण्यं बाहयति प्रापयति भक्तान्
हिरण्यप्रवर्णौ बाहुरिव वा यद्यु । १३८० हरे २ शोभे
नटमेदे च अमरः ।

हिरण्यस्य पुं कण्ठप्रस्थ पुत्रो दैत्यमेदे । हिरण्यकशिपुस्य हरे
दृश्यम् । स च वराहकृपेण विष्णुना हतः । “हतो
हिरण्यकशिपुः हरिणा सिंहकृपिणा । हिरण्यप्राक्षो
धरे द्वारे बिभ्रता शौकरं वपुः” भाग० ७।३५० ।

हिरण्यस्य पुं हिरण्यनिर्मितोऽयः । तृणादिषोडशमहा-

दानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १ कल्पितेऽयं २ तद्वाने च ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्यस्यैवार्थं परम् । यस्य प्र-
सादाङ्गु वनमनन्तफलमश्नुते । पुण्यं त्रिषमथ साद्य कृत्वा
ब्राह्मणवाचनम् । लोकेशवाहनं कुर्यात् तृणापुरुष-
दानवत् । ऋत्विग्नस्य पशुसम्भारमूण्याच्छादनादिकम् ।
स्वल्पेष्वाग्निमत् कुर्याद्देववाजिकस्य बुधः” । अत्रादि-
शब्देन देशकालवृद्धिप्राद्विशिष्टादिपूजागुरुः ऋत्विग्वर-
मधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनवितानतोरणपताकाधि-
वासनादि सत्सुपुराणोक्ततृणापुरुषदानविहितं संदृष्ट्यते,
स्वल्पेष्वाग्निमदिति, व्याख्यातं, “स्यापयेद्देवमध्यं तु
कृष्णाजिनतिलोपरि” कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमित-
तिलोपरीति विज्ञेयम् । “कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्दे-
ववाजिनम् । शक्तिस्तस्मिन्पादद्वयं नासहस्रपलाद् बुधः ।
पादकोपानहृत्कलचामरासनभाजनैः । पूर्णकुम्भाष्टको-
पेतं सान्त्वेक्ष्यफलसंयुतम् । शय्यां सोपस्कुरान्तद्वजेन मार्त्त-
ण्डसंयुतम्” । शयोपस्कुरा विविधास्तरणोपधानवस्त्र-
फलपुष्पगुह्यमकपूर्वागुरुचन्दनतामूलदर्पणकङ्कतिकाचा-
मरम्यजनासनपदद्वयहस्थितपात्रासिद्धिकोपानहयुगल-
ताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिकावितानादयः । मार्त्तण्ड-
संयुतामिति, उपस्थां हृदस्यै” सौवर्णमन्त्रं कुर्यादित्यर्थः ।
स्वर्यलक्षणसूक्तं ब्रह्माण्डदाने “ततः सर्वैर्गर्भ-
ज्ञानज्ञापितो वेदः प्रवृत्तः । इमस्तुष्टारयेन्मन्त्रं मृहीत-
कुसुमाञ्जलिः” । इहापि पूर्वदुरधिवासनं विषय
द्वितीयदिवसे पूर्ववत् पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं
कर्म, गुरुः समापयेत् । अथ सर्वैर्गर्भजलज्ञातः शुक्ला-
म्बरो यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणोक्त्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदी-
रयेत् । “नमस्तु सर्वदेवेश ! वेदाहरणस्य मृत ! । वाजिक-
पेक्षं मामस्मात् पाहि संसारसागरात् । त्वमेव सप्तधा
भूत्वा हृन्तोऽहमेव भास्करम् । वक्ष्यात् आनयसे लो-
कानतः पाहि सनातन ! । एवमुक्त्वा गुरवे तमन्त्रं
विनिवेदयेत् । दत्त्वा पापघ्नाङ्गानोर्लोकमयेति प्राश्न-
तम् । गोभिर्विभवतः सर्वान्दत्त्विजस्यभिपूजयेत् । सर्व-
धान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् । सर्वं धन्यादिकं
दत्त्वा सुस्तीतातैलमेव हि । पुराणस्यैव तद्वत् कार-
येद्भोजनानादत्तु” । दानवाक्यञ्च पूर्ववदनुसन्धेयम्, अनु-
क्तदक्षिणेषु सुवर्णं दक्षिणेति, अथार्थं सुवर्णदक्षिणा,
विभवतः स्वविभवात्सारेण सर्वात् सदस्यादीन्दत्त्विजस्य
गोभिः पूजयेत्, सर्वधान्योपकरणमिति विनियोगात्

पूर्वं धान्यासादनं गम्यते, गुरवे निवेद्येदिति, स्वल्प
द्रव्यदाने आचार्यायैव अन्नं प्रदाय ऋत्विगभ्यो यथा-
शक्तिं सुवर्णादि दद्यात् । सहस्रपलादिद्रव्यदाने तु प्रकृति-
वद्ग्राह्या, स्वल्पतरेष्वेकाग्निं यत्तेऽपि द्रव्या” हेमा०दा०
हिरण्याश्वरथ पु० हिरण्येन निर्मितः अश्वः तद्युक्तः अथः ।
तलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १ क-
ल्पिते सुवर्णमयाश्वयुक्तरथे २ तद्दाने न० । तद्विधिर्यथा
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । हिरण्य-
श्वरथं नाम महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमयासाद्य
कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । लोकेषावाहनं कुर्यात् तला-
पुरुषदानवत् । ऋत्विगं मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादि-
कम्” । तलापुरुषदानवदिति, सत्सुपुराणोक्ततलापुरुष-
दानवदेदितव्यम्, आदिशब्दस्यापि पूर्ववदेव व्याख्या
“कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्द्रव्यम् । अ-
ष्टाश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकृद्वरम् । इन्द्रनीलेन
कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् । लोकपालाष्टकोपेतं
पद्मरागदलान्वितम्” । अत्र तिलानां रथस्य च परि-
माणपेक्षायां पुरुषेच्छया नियमः प्रकृतौ परिमाणा-
श्ववशात्, केचित् तु सन्निधानात् हेमहस्तिरथादि-
दानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति ।
क्षारं युगाधारकावम् । ध्वजो दण्डः, स च रथस्य
सौवर्णत्वात् सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनील-
मणिसमेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः । लोकपालसंयुक्तं
ब्रह्माण्डदाने, “चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टौ दशैव
तु । कौशेयवस्त्रसंयुक्तसुरिष्टादितानकम् । मात्येक्षु-
फक्तसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् । यो यज्ञस्तः पुमान् कु-
र्यात् स तन्नाम्नाधिवासनम्” । वितानमत्र पञ्चवर्षं,
पुरुष इष्टदेवताकारः सौवर्णरथे स्थापनीयः । वस्त्रोपान-
हपादुकाश्च । “मोमिर्विभवतः साङ्गं दद्याच्च शयना-
शनम् । व्याभारात्त्रिणाडादृङ्गं शक्तिः कारयेद्बुधः” ।
भारः पलसहस्रद्वयम्, एतच्च सुवर्णमानं ध्वजपुरुष-
लाकपालाश्च चक्ररत्नसहितस्य वेदितव्यम् । “अष्टभी-
रथसंयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः । द्वाभ्यामथ युतं दद्या-
त्तैमसिंहध्वजान्वितम्” । हैमेन सिंहाङ्गितेन युक्तमिति
अष्टाश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकम्भो ध्वजे
कार्यः, अश्वद्वयपक्षे हैमसिंह इति व्यवस्था । “चक्र-
रत्नावुभौ तस्य तुरगस्यावयाश्विनी । पुण्यं कालं ततः
प्राप्य पूर्ववत् स्नापितो द्विजैः । शुक्लमात्यम्बरो दद्या-

दिनं मन्त्रसूरीयेत्” । हेमा० दा० सत्सुपुराणीयम् ।
हिरक अथ्य० हि-वा० उक्तिकं रुट् च । १ वज्रेने २ त्यागे मनो०
३ विनाशे ४ मध्याये ४ सामीये च अमरः । ५ अथमे शब्दच०
हिल हावकरणे तु० प० अक० सेट् । हिलति अहेलीत् ।
हिलमोचि(ची) स्त्री हिल-क सुच-इन् कर्म० वा डोप्
(हेलेच्चा) शाके शब्दर० स्त्रार्थे क तत्रैव शब्दच० ।
“शोधं कुर्वं कर्म पितं हरते हिलमोचिका” भावप्र० ।
हिल्ल पुंस्त्री० हिल-लक् । भ्रारिखगे शब्दच० । स्त्रियां डोप्
हिल्लोल दालने अद० चु० उभ० सक० सेट् । हिल्लोलयति ते
अजिहिल्लोलत् त ।
हिल्लोल पु० हिल्लोल-अच् । १ तरङ्गे “हृदि कृत्वा स्त्रियः
पादौ कराभ्यां धारयेत् कौ । यद्येष्टं ताडयेद्दु योनिं
बन्धो हिल्लोलसंज्ञकः” रतिम० उक्ते २ रतिबन्धभेदे ।
यञ् । श्दोलने ।
हिल्वला स्त्री इल्लवा-प्रभो० । ऋगशिरानल्लवशिरोदेशस्यो
पञ्चतारात्मके ऋगव्याघ्रे शब्दर० । [न्योत् ।
हिव प्रीणने स्त्रा० प० सक० सेट् इदित् । हिवति अहि-
हिवुक न० हिवि-उक्तक् नि० । लग्नाच्चतुर्थे स्थाने ज्यो० ।
हिस बध्ने वा चु० उ० पक्षे रुधा० प० सक० सेट् इदित् ।
हिनस्ति हिंसयति ते अहिंसीत् अजिहंसत् त ।
ही अथ्य० हि-डो । १ विच्छेदे अमरः । २ दुःखे श्विषादे
४ हेतौ भेदि० । ५ शोके च शब्दर० ।
हीन त्रि० पर० हा-क्त तस्य नः ईत्वम् । १ जने २ निन्द्ये
अमरः । ३ अधमे त्रि० । व्यवहारे ४ प्रतिवादिभेदे पु०
जटा० “अन्यवादी क्रियाद्गोपी नोपस्यायी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपन्नायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” नारदः ।
हीनवादिन् पु० कर्म० । पूर्ववादे परित्यज्य योऽन्यमात्रं चेत्ये
पुनः । वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः”
अत्युक्ते व्यवहारे १ वादिभेदे । २ सूके हेमच० ।
हीनाङ्ग त्रि० हीनमङ्गं यस्य । स्वभावतो न्यूनाङ्गयुते
“हीनाङ्गं विकलाङ्गं च” इति स्मृतिः । स्त्रियां वा
डोप् सा च । २ कुरूपिण्यां हेमच० । [तान्] भरतः ।
हीन्ताल पु० हीनस्तालो यस्मात् प्रभो० । हिन्तालवृत्ते (है-
हीर न० ह-क नि० । १ वज्रे २ हीरके च । ३ शिवे ४ सपे पु०
हेमच० । ४ हारे ५ सिंहे च पु० इल्लक्ष्णां ७ तैलाम्बुके
स्त्री भेदि० । दपिणीलिकायां हेमच० । ८ काष्ठीयां च स्त्री
राजनि० स्त्रार्थे क । हीरक (हीरा) मणिभेदे शब्दर० ।
वज्रगर्भे ८४४१ पु० उच्यते ।

हीराङ्ग पु० हीरमिव दृढमङ्गलम् । इन्द्रस्य वज्रो शब्दमा० ।
 हील न० हो-विश्रयं लाति ला-क । शुक्रे धातौ रेतसि ।
 हीलुक न० हिल-उक पृषो० । गौडीमद्यो शब्दच० ।
 हीही अव्य० ही+हितम् । १ विश्रये २ हास्ये च मेदि० ।
 हु होमे अदने च ज० प० सक० अनिट् । जुहोति अहोषीत्
 जहाव । प्रीणने च । “जुहुधीह पावकम्” किरा० ।
 हुङ्गङ्कार पु० हु(ङ्ग)मित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् ।
 हुमित्यव्यक्तस्य प्रतिषेधस्तच्चकशब्दस्योच्चारणे । “मौनव्रतं
 महाकथं हु(हू)ङ्कारेणापि नश्यति” इति पुराणम्
 दीर्घमध्योऽपि ।
 हुङ्ग राशीकरणे सक० मज्जने संवाते च अक० तु० कु० प०
 सेट् । हुङ्गति अहुङ्गीत् जुहोङ् कर्दित् चङि न ह्रस्वः ।
 हुङ्ग राशीकरणे भ्वा० ञा० सक० सेट् इदित् । हुङ्गते
 अहुङ्गिष्ट । [होङते अहोङिष्ट ।]
 हुङ्ग गतौ भ्वा० ञा० सक० सेट् कर्दित् चङि न ह्रस्वः
 हुङ्ग पु० हुङ्ग-क । १ मेघे हेमच० । चौरनिवारणार्थं भूमौ
 निखाते रत्नौहकीलके च श्सेनाश्रयस्थाने श्रयोपरि
 विष्णुमूलत्यागार्थस्थानशृङ्गे च “पुरी समन्ताद्दिहिता
 मपताका सतोरणा । सचक्रा सङ्गुहा चैव सयन्त्रखनका
 तथा” भा० व० १५ अ० । “चक्राणि योधगणाः हुङ्गा-
 स्तदाश्रमस्थानानि भाषायां (वुरुज)संज्ञानि । अन्ये तु
 विष्णुमूलोत्सर्जनस्थानशृङ्गाणि हुङ्गा इत्याहुः । उदा-
 हरन्ति च । “कल्पग्रन्थे हुङ्गशृङ्गाणि रथस्योपरि स्मरि-
 भिः विष्णुमूलस्य शृङ्गार्थकरादिस्पर्श उदातः इति” नीलक०
 हुङ्गुक पु० कु० हुङ्ग-वा० उक् । १ शाब्दभेदे श्तालूहखगे श्मद-
 मने मेदि० (हुङ्गक) इति ख्याते शृङ्गाटदण्डे शब्दर० ।
 हुङ्गुत् न० क० हुङ्ग-उति । १ वृषण्डे २ व्यक्तो शब्दे काशीखण्डे
 हुङ्गुस्व पु० कु० हुङ्ग-उस्व । अष्टचिपटे शब्दमा० ।
 हुङ्ग पु० स्त्री० हुङ्ग-उस्व । १ व्याघ्रे २ मास्यशुकरे श्रावसे च
 स्त्रियां ङीष् । १४ मूर्खे त्रि० । अमरः । भावे क्त । २ होमे न०
 हुत वि० हु-क्त । देवोद्देगेन मन्त्रद्वाराऽग्नीं प्रक्षिप्ते हुतादौ
 हुतभुज् पु० हुतं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं हुतादि भुङ्क्ते भुज्-
 क्षिप् । १ अग्नौ २ चित्तकण्ठे च अमरः ।
 हुतवह पु० हुतं हुतादिकं वहति प्रापयति देवान् प्रीत्यर्थम्
 वह-अच् । १ अग्नौ हेमच० २ चित्तकण्ठे च अमरः ।
 हुताश पु० हुतसंज्ञाति अश-अण् । १ वज्रौ शब्दर० २ चि-
 त्तकण्ठे च । ल्यु हुताशनोऽप्युभयत्वं । स च कर्मविशेष-
 विहितवज्रौ च । “कोटिहोमे हुताशनः” ति० त० ।

हुताशनी स्त्री हुताशनस्तदीपनमस्यस्या अच् गौ० ङीष् ।
 फाल्गुनपूर्णिमायां होलाकाशब्दे दृश्यम् ।
 हुम् अव्य० हु-डुमि । १ अरण्ये २ प्रश्ने ३ अतुच्छायां च
 शनिवारणे मेदि० । “शुक्लं हुङ्गुत्वं तुङ्गुत्वं” स्मृतिः ।
 हुच्छौ कौटिल्ये भ्वा० प० सक० सेट् । हुच्छति अहुच्छीत्
 हुच्छपाटवशात् क्षिपि अग्नौ मे हूः ऊरो ऊर इत्यादि ।
 हुल हुतौ संवरणे च भ्वा० प० सक० सेट् । हुलति
 अहोलीत् उपना० हुलः होलः ।
 हुलहुली स्त्री हुल-क सामीक्ष्ये हि त्वम् गौरा० ङीष् ।
 स्त्रियां मङ्गलध्वनिभेदे (उल्लुल्लु) त्रिका० ।
 हुहु(ह्) ह्वे-डु नि० । गन्धर्वभेदे पृषो० ह्वहरित्यत्र ।
 ह्वङ्कार पु० ह्व+क-घञ् । अवचाहेत्युक्ते शब्दभेदे “ह्वङ्कारे-
 ष्वैव तं भस्म सा चकाराभिका ततः” देवीमा० ।
 ह्वङ् गतौ भ्वा० ञा० सक० सेट् कर्दित् चङि न ह्रस्वः ।
 ह्वङ्गते अह्वङ्गिष्ट ।
 ह्वत वि० ह्वे-क्त संप्रसारणम् । अह्वते कताह्वाने ।
 ह्वति स्त्री ह्वे-क्तिन् संप्रसारणम् । अह्वाने अमरः ।
 ह्वन पु० ह्वे-नक् संप्रसारणं च । १ स्तेच्छजातिभेदे शतदु-
 वासस्थानभेदे च “ह्वनवक्त्रसंख्येव नान्यदेशे कदाचन”
 उद्यो० । इतत् प्रचलिते स्मरणसद्भाभेदे इत्यन्ये ।
 “शृपाश्च हरिणस्तु ह्वनो यवन इत्यपि । लोकवाद्यस्तु
 यो वालिगवाश्याचारवर्जितः । स्तेच्छः किरात शवर
 पुलिन्दाद्यास्तु तद्भिदा” जटाध० ।
 ह्वम् अव्य० हु-वा० डुमि । १ प्रश्ने २ वितर्के अमरः ३ सस्यतौ
 शक्रोपे ४ भवे निन्दायाम् अवचायाञ्च चक्रवर्त्तो ।
 ह्वच्छेन न० हुच्छे-ल्युट् । कौटिल्ये । [ङीष् ।
 ह्वरव पु० स्त्री० ह्व इति रवो यस्य । श्माले हेमच० स्त्रियां
 ह्वहु(ह्) पु० गन्धर्वविशेषे शब्दर० ।
 ह्व हरणे भ्वा० उ० ङि० अनिट् । हरति ते अहाधीत् अहृत
 जहार जह्वे हरिप्रति ते । मुख्ये कर्मणि लकारादि ।
 ह्वरयते अहारि अहारिजाताम् अहृपाताम् जिहीर्षति ते
 अनु+सदशीकरणे ञा० अतुहरते पैठकमश्वः ।
 अप+दूरीकरणे अपहरति अपसारयतीत्यर्थः चौर्ये च ।
 अभि+आभिमुख्येन हरणे ।
 समु+अभि+पौनः पुण्येन सम्पादने ।
 अभि+कव भोजने अभ्यवहरति भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
 समु+अभि+वि+आ+नैकटप्रसन्नत्वसम्पादने ।
 अश+दूरीकरणे सैन्धावहारः ।

वि+अव विवादे शयनभोजनादिना संसर्गं उपभोगे च ।
 आ+भोजने आहारः । नानास्थानस्थितानामेकत्वसङ्कलने च
 अधि+आ+तके अन्यत्वश्रुतपदस्थान्वयार्थमाकर्षणे च ।
 अभि+आ+आभिसुख्येनाहरणे ।
 उद्+आ+उदालतयोपन्यासे कथने च ।
 प्रति+उद्+आ-प्रतिरूपतया उपन्यासे ।
 परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
 प्रति+आ+तन्त्रेण पठितानामेकैकस्य पक्षेण प्रत्याहारः
 वि+आ-कथने शब्दोत्पादकव्यापारे ।
 अस्+आ-संस्पृष्टे नानास्थानस्थितानामेकत्वोपन्यासे संघाते च
 उद्+उत्तोक्तने उत्क्षेपणे च ।
 अभि+उद्+आभिसुख्येन उत्तरणे । अभितो वा उत्क्षेपणे ।
 प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिरूप्येण वा उत्तरणे ।
 उप+सामीप्येन खानतीकरणार्थं दाने उपढौकने ।
 प्रति+उप+प्रतिरूपतया उपढौकने ।
 नि+नितरां हरणे हिमनिस्त्रवणे च ।
 निम्+(र)बहिष्करणे अपसारणे च ।
 परि+दोषादिनिवारणे ।
 प्र+ताडने निघाते ।
 प्रति+प्र+प्रतिरूपतया ताडने ।
 प्रति+प्रत्येकहरणे प्रतिरूपतया हरणे च ।
 वि+देशविशेषे गत्यादिना सन्तोषकरणार्थव्यापारे विहारः ।
 वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे आ ।
 अस्+भारणे ताडने च । [योजने यथा गुणोपसंहारः ।
 उप+अस्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्थान्वा
 ह वलात्कारहरणे जु+पर+सकं अनिट् वैदिकः । जहर्त्ति
 अहाभीव । [ट्यस्थिते लि० ।
 हृच्छ्य पु० हृदि शेते शी-अच् । १कामदेवे हला० । २हृ-
 हृच्छूल न० इत० । मूलरोगभेदे वैदिकम् ।
 हृणी लज्जायां कण्डा० आत्म० अक० सेट् । हृणीयते अहृ-
 णीयते “हृणीयते वीरवती न भूमिः” भट्टिः ।
 हृणीया स्त्री हृणीय-भावे अ । निन्दायाम् अमरः ।
 हृत्(हृ) लि० हृ-किप् ठक् च । १हारिणि । पृषो० तस्य दः
 हृदयस्य हृदादेशो वा । २हृदये श्मानये च न० अमरः ।
 हृत्कम्प पु० इत० । भयादिहेतुके हृदयकम्पे ।
 हृत लि० हृ-क्त । १अपहृते श्स्थानान्तरं गमिते च श्विभक्ते
 हृदय न० हृ-कयन् डक् च । १मनसि श्वजसि च लिङ्गा० । हृद्
 एति इण-अच् । परब्रह्मणि “हृदयं तस्माद् हृदयम्” का० उ०

हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव । अविद्यासम्बन्धरूपे
 संसारबन्धे “भिद्यते हृदयग्रन्थिः” इति भागवतम् ।
 हृदयङ्गम लि० हृदयं गच्छति गम-ख सभ् च । १युक्तियुक्ते
 मनोहरे लि० अमरः “हृदयङ्गममूर्त्तिं स्वम्” भट्टिः ।
 हृदयस्थान न० हृदयस्य मनसः स्थानम् हृदयरूपं वा स्थानम्
 वक्षःस्थले हेमच० । [रिनि । हृदयिन् तत्रार्थे जटा०
 हृदयिक लि० हृदयं प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तचित्ते
 हृदयेऽपु० इत० । १भर्त्ति २भाष्यायां स्त्री हेमच० ।
 हृदावर्त्त पु० हृदिस्य आवर्त्तः । अस्त्रस्य हृदयस्ये आव-
 र्त्ताकारे रोमावलीभेदे लिङ्गा० । [हरिव० ३६ अ० ।
 हृदिक पु० स्वयम्भोजात्मजे कृतवर्मपितरि यादवभेदे
 हृदिकात्मज पु० इत० । कृतवर्मणि यादवे ।
 हृदिसृग् लि० हृदि हृदये सृज्यतेऽसौ कर्मणि किन्
 अलुक् स० । १हृदो मनोऽज्ञे । कर्त्तरि किन् । २मर्म-
 सृजि दुःखदे च । [क्रमेण तद्देशवासिनि सि० कौ० ।
 हृदोल पु० पूर्वभेदे सोऽभिजनोऽस्य छ । हृदोलीय पित्रादि-
 हृदग्रन्थ पु० हृद् पश्चाति पन्थ-अच् । हृद्ग्रन्थे राजनि०
 हृद्य न० हृदि सृज्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत् । १गुडत्वचि
 (दारचिनि) शब्दर० । २मनोऽज्ञे लि० अमरः । ३हृद्विना-
 मोषधौ स्त्री । ४वशक्त्यन्वभेदे पु० मेदि० ।
 हृदगन्ध न० हृदो गन्धोऽस्य । जुद्धजीरके हेमच० । श्वित्त्व-
 द्धे पु० जटा० । ३जात्यां स्त्री राजनि० । इत्समा० ।
 हृदमन्थीत्यपि ४जुद्धजीरके न० राजनि० ।
 हृद्रोग पु० इत० । हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र ।
 भावप्र० तस्य निदानादि तल्लक्षणं चोक्तं यथा
 “हृद्रोगस्य विप्रकटनिदानमाह “अत्युष्णगुर्वक्ल
 कषायनिक्तश्मामभिवानाध्यशनप्रसङ्गे । सञ्चिन्ननैवेगवि-
 धारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः” । प्रसङ्गः
 सततं सेवा । सञ्चिन्ननम् अतिचिन्ता राजभयादि-
 जमिति । हृदामयः स च पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः
 श्लैष्मिकः साक्षिपातिकः क्रिमिजघेति । तस्य संप्राप्ति-
 पूर्वकं लक्षणमाह । “दृष्टवित्वा रसं दोषा विगुणा
 हृदयङ्गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगान् प्रचक्षते” ।
 विगुणाः दुष्टाः बाधां दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम् ।
 भङ्गवत्पीडासिति गणदासः । वातिकं हृद्रोगमाह
 “आयस्यते मारुतजे हृदयन्त्युद्यते तथा । निश्च्यते
 दीर्यते च स्फोद्यते पाच्यतेऽपि वा” । मारुतजे हृद्रोग
 इति शेषः । आयस्यते व्यथया विस्तार्यते इव । त-

द्यते स्रुषीमिरिव विध्यते । निर्मथ्यते मथनेनेव दी
यते करपत्वेण द्विधाक्रियत इव । स्फोद्यते व्यस्त्रेणैव
पाटत्रते कुठारेण बद्धधाक्रियत इव । अथ पैत्तिकमाह
“हृणोद्गदाहृषोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः । धूमा-
यनञ्च मूर्च्छा च खेदः शोषो सुखस्य च” । उष्मा शीत-
गात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतुः किञ्चिदिवोष्णम् । दाहः
पार्श्वस्थेन वज्रिनेव दुःखहेतुगात्रस्य सन्तापः । चोषः
रूपधनेन पीडा । हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानि-
वदित्यर्थः । धूमायनम् कण्ठाद्भूमनिर्गमः । क्लोदः कि-
ञ्चिददुःखः शटित इव । वातस्रैश्चिकमाह “गौरवं
कफसंज्ञावोऽरुचिस्तन्मोऽग्निमादवम् । माधुर्यं मपि चा-
स्यस्य बलासावतते हृदि” । बलासावतते हृदि कुपित
कफस्याग्रे गौरवं हृदयस्य । तन्मो जडता । माधुर्यं
जलस्रुतमिव माधुर्यं सुखे । त्विदोषजमाह “विद्या-
न्विदोषमथेवं सर्वबिहङ्गदामयम्” । क्रिमिजमाह
क्रिमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः ।
तस्य विप्रकटनिदानपूर्विकां सस्याप्तिमाह “त्विदोष-
हेतुहृद्गोत्रे यो दुरात्मा निषेवते । तिलक्ष्मीरगुडादींश्च
पन्थिस्तस्योपजायते । ममैकदेशे संक्लोटं रसश्चाप्युप-
गच्छति । संक्लोटं क्लमयश्चास्य पतन्त्युपहृतात्मनः” ।
ममैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लोटं शटितत्वं रस उपग-
च्छति । संक्लोटं रसस्य शटितत्वात् उपहृतात्मनः
तिलाद्यहिताहारेण । तस्य लक्षणमाह “उत्क्लोटः
जीवनलोदः पूरुषं हृक्काशकस्तमः । अरुचिः श्यावने-
त्वत्वं शोषश्च क्लमिज भवेत्” । उत्क्लोटः वसनमिवोप-
स्थितम् । शोषो यच्छा । हृद्गोत्रोपद्रवनाह “क्लोम-
सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषासुपद्रवाः । क्लमिजे तु
क्लोमीणां ये स्रैश्चिकणां हि ते मताः” । क्लोमः पिपा-
सास्थानस्य सादः शोषः । शोषो सुखस्य । तेषां
हृद्गोत्राणां, क्रिमिजे तु हृद्गोत्रे स्रैश्चिकणां क्लमीणाम्
ये उपद्रवा हृक्काशात् स्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः”
२ कुम्भराशौ शुद्धिदीपिका ।

हृद्गोत्रवेरिन् पु० इत० । अर्जुनहृत्ते शब्दर० ।

हृदगटक पु० इत० । हृदयस्य विभाजके जठरे शब्दर० ।

हृक्कास पु० हृदयस्य लासो यत् हृद्देशः । हिक्कारोगे
हेमच० । तेन हि हृदयस्य स्फूर्तिरिव भवति ।

हृत्लेख पु० हृदयं लिखति स्रुयति लिख-अ हृद्देशः ।

१ ज्ञाने राजनि० । शतके लिखा० । शतलोक्ते मन्त्रभेदे च ।

४ औत्सुक्ये स्त्री हला० । [उदित् हृषित्वा हृद्वा हृष्टः।
हृष चित्तोत्साहे स्वा० पर० अक० सेट् । हृषति अहृषीत् ।
हृष हृषे चित्तोत्साहे दि० प० अ० सेट् । हृष्यति इति
अहृषत् अहृषीत् जीत् हृष्टोऽस्ति । [हृषति अहृषीत् ।
हृष मिथ्याकरणे स्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्ता वेट् ।
हृषित लि० हृष-क्तं वा० इट् । १ प्रीति २ विस्मिती ३ प्रहते
४ जातरोमाञ्चे च सेदि० । [अमरः ।

हृषीक न० हृष-ईकक् । विषयमाह्वके चक्षुरादौ इन्द्रिये
हृषीकेश पु० इत० । विष्णो अमरः । अन्तर्यामिब्राह्मणे तस्य
सर्वनियन्तृत्वोक्तेः सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वादीशत्वम् ।

हृष्ट लि० हृष-क्त । १ प्रीते २ जातहृषे अमरः । ३ जात-
रोमाञ्चे ४ विस्मिती च सेदि० ।

हृष्टमानस लि० हृष्टं प्रीतं मानसमस्य । हृष्टचित्ते शब्दर०
हृष्टरोमन् लि० हृष्टमिव जाताङ्गुरं रोम यस्य । जात-
रोमाञ्चे पुनक्तिरे लि० । [धरणिः ।

हृष्टि स्त्री हृष-क्तिन् । १ चानन्दे २ हृषे ३ श्चाने च
हे अव्य० हा-डे । १ सम्बोधने २ आह्वाने ३ शस्त्रयादौ च सेदि०
हेका स्त्री हिक्का-प्रथो० । हिक्कारोगे हेमच० ।

हेठ विघाते स्वा० प० सक० सेट् । हेठति अहेठीत् ।

हेठ भूतो उत्पत्तौ च अक० पवित्रीकरणे सक० ल० प० सेट् ।
हेठति अहेठीत् । [हेठते अहेठि ।

हेठ बाधने स्वा० आ० सक० सेट् । हृदि चङि न ह्रस्वः ।

हेठ पु० हेठ-वञ् । १ बाधायाम् २ विघाते च सेदि० ।

हेड अनादरे स्वा० आ० सक० सेट् । हृदि चङि न ह्रस्वः
हेडते अहेडि ।

हेड वेष्टने स्वा० प० सक० सेट् चटा० । हेडति अहेडोत् ।

हेडावुक पु० अव्यविक्रयकारके लि० ।

हेति स्त्री हन-करणे क्तिन् लि० । १ अस्ते २ अग्निशिखायां
३ स्तर्यकरणे अमरः । ४ तेजोमालि भरतः ५ साधने च
श्रीधरः ।

हेतु पु० हि-लृन् । १ कारणे अमरः २ अनुमितिसाधने
व्याप्ये शफे च । हेतुत्वञ्च उत्पादकज्ञापकान्यतरत्वम् ।
हेतो यतो जायते इत्यादौ उत्पादकत्वं पर्वतो वज्रि-
मान् धूमादित्यादौ ज्ञापकत्वं तत्र ज्ञापकमेव लिङ्ग-
शब्देन व्यवह्रियते । ३ न्यायावयवभेदे तच्च लिङ्गप्रति-
पादकवृत्तीयान्तपञ्चस्यन्तपदार्थात् तद्व्यवहृत्य अनुमिति-
कारणोभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकसाध्या-
विषयकशब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतु-

त्वप्रतिप्रादकविभक्तिसन्ध्यायावयवत्वं वा । उदाहरणप्र-
योजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दानजनकन्यायावयवयत्वं वा ।
साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चस्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं
वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्तकज्ञानजन-
कहेतुविभक्तिसङ्कायत्वं वा” चिन्तामणिः । ४ अलङ्कार-
भेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेतुता स्त्री हेतोर्भावाः तत्त्व । हेतुत्वे कार्यान्वयवहितपूर्वक्षणे
नियतकार्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे २४ कृतिविशेषे
च “हेतुतावसरस्तथा” इति प्राञ्जः ।

हेतुमत् त्रि० हेतुरस्यस्य मत्पृ० कार्ये स्त्रियां ङीप् ।

हेत्वपङ्कति अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेत्वन्तर गौतमोक्ते निग्रहस्यानभेदे । “अविशेषोक्ते हेतौ
प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्” गौ० सू० तत्त्वज्ञप्रथमोक्तं
“परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छे-
दकांतरित्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम् । यथा शब्दोऽ-
नित्यो बाह्योन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्येनैकान्तिक-
त्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । प्रा-
ञ्जस्तु, हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमित्याहुः” गौ० वृ० ।

हेत्वसिद्धि स्त्री असिद्धिभेदे खलुपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

हेत्वाभास पु० हेतुरिव आभासते आ+भास-अच्, हेतोर्वा
आभासः आ+भास-अच् । न्यायोक्ते ऽदृष्टे हेतौ २ हे-
तुदोषे च । स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता
असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च । तादृशदोषेषु सत्तु
अनुमितिनर्हति । यस्य हि ज्ञानमनुमितिर्वातव्यक्तं
स हेत्वाभासः । अत्र हेतुनामाभास इति व्युत्पत्त्या
हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम् । तत्त्वज्ञप्रथमं हेत्वा-
भासत्वम् तच्च अनुमितिकारणीभूताभासप्रतियोगि-
यथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञान-
स्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । ज्ञायमानं सद् यद-
नुमितिप्रतिवन्धकं तत्त्वम् । यद्विषयकमित्यस्य विरो-
धिविषयताप्रयुक्तसदुत्तरसमुत्तितावनाहाय्यं मानसज्ञाने
वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यनिर्दिष्टपक्षव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुस-
त्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकसत्त्वम् । केचित्
तु, यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः
सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमिति प्राञ्जः” दीध० । हेतु-
बलव्याभासादहेतुहेतुसामान्याहेतुवदाभासमानः” वा-

तस्या० “पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भास-
मानः” गौ० वृ० । “पञ्चधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां
मध्ये एकेनापि रूपेण हीनोहेतुः । सोऽपि कतिपय-
हेतुरूपयोगाहेतुवदवभासमानः” त० भा० । असा-
धको हेतुत्वेनाभिमतः । यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहा-
दित्यादौ स्नेहो हेत्वाभासः । स च हेत्वाभासः ।
पञ्चधा सव्यभिचारः । विरुद्धः । प्रकरणसमः ।
साध्यसमः अतीतकालः” गौ० सू० । पर्थ्यायान्तरेण
हेत्वाभासः पञ्चधा “असिद्धः विरुद्धः । अनैकान्तिकः ।
प्रकरणसमः । कालात्ययापदिष्टः । पर्थ्यायान्तरेणापि
हेत्वाभासः पञ्चधा । सव्यभिचारः । विरुद्धः । असिद्धः ।
सत्प्रतिपक्षितः बाधितः इति ।

हेम न० हि-मन् । १ खर्षं २ धुस्तुरे अमरः ३ नागकेशरे
राजनि० । ४ माषकपरिमाणे च पु० विन्धः ५ क्षणवर्षांश्च ।
६ वृषपक्षे च पु० ज्यो० ।

हेमकन्दल पु० हेमवर्णं कन्दं वाति ला-क । प्रवाले हेमच०

हेमकान्ति स्त्री हेम इव कान्तिरस्याः । दारुहरिद्रायाम्
राजनि० । २ खर्षतुल्यदुर्लभयुक्ते ति० इत० । ३ खर्षस्या-
दीप्तौ स्त्री ।

हेमकार पु० हेम तन्मात्रं भूषणं करोति क-अच् । खर्ष-
कारे वर्णसङ्करजातिभेदे (वेकरा) । [राजनि० ।

हेमकिञ्चलक न० हेमेव पीतं किञ्चलकं यस्य । नागकेशरे
हेमकूट पु० हेममयः कूटो यस्य । किंपुरुषवर्षस्ये हिमा-
जयादुत्तरस्थे पर्वतभेदे अमरः । [राजनि० ।

हेमकेतकी स्त्री हेमेव पीतकेतकी । खर्षकेतक्याम्

हेमकेलि पु० १ अग्नौ शब्दमा० । २ चित्तकट्टे च [राजनि०

हेमक्षीरी स्त्री हेम इव पीतं क्षीरं यस्याः । खर्षक्षीर्याम्

हेमगन्धिनी स्त्री हेमः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्यस्याः

रनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा० ।

हेमगिरि पु० हेममयो गिरिः १ शुभेरुपर्वते २ नैर्ऋतस्थे देशभेदे
वृ० स० । कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम् ।

हेमगौर पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पेण । १ अशोकवृक्षे
राजनि० । २ खर्षतुल्यपीते ति० । [लकट्टे च

हेमज्वाल पु० हेमेव ज्वालायस्य । १ अग्नौ शब्दमा० । २ चि-

हेमतार न० हेम तारयति उत्कटं करोति तृ-णिच्-
अण् । तुल्ये हेमच० ।

हेमदुग्धक पु० हेमवर्णं दुग्धं नियासोऽस्य कम् । १ उडु-
स्वरे वृक्षे अमरः । २ खर्षक्षीर्यां स्त्री जटा० कव

भावे तत्त्वार्थे स्त्री जटाटाप । डोप् राजनि ।

हेमदुग्धिन् पु० हेमवणं दुग्धं निर्वोषोऽस्य इति ।

उडुम्बरे वृक्षे शब्दर० । निशरे राजनि० ४ हिमे च माधवः

हेमन् नहि-मनिन् । १ स्वर्णं धातो रघुस्तरे अमरः २ नाग-

हेमन्त पु० न० । हि-भ सट् च । अण्हायणपोषमासात्मके

हृतो कालभेदे अमरः । कपिले शब्दच० ।

हेमन्तनाथ पु० हेमन्ते नाथ्यते याच्यते नाथ-कर्मणि घञ् ।

हेमपुष्प न० हेमेव पीतं पुष्पमस्य । १ अथोकट्टके २ जवापुष्पे

च मेदि० । ३ चम्पकट्टके पु० कण् । तत्र लाघे च शब्दच० ।

हेमपुष्पी स्त्री हेमेव पीतं पुष्पमस्याः स्त्री । १ मञ्जिष्टायाम्

शब्दर० । २ स्वर्णजीवन्त्याम् २ इन्द्रवारुण्याम् ४ सुषल्याम्

५ कण्टकायाञ्च राजनि० । संचायां कन् वृद्धः । स्वर्ण-

यूथिकायाम् स्त्री । [(चापाकटा) राजनि० ।

हेमफला स्त्री हेमेव पीतं फलफलमस्याः । स्वर्णकटल्याम्

हेममालिन् पु० हेमेव किरणानां मालास्य इति ।

१ सूर्यं ति० त० । २ अकट्टके च [राजनि० ।

हेमयूथिका स्त्री हेमेव पीता यूथिका । स्वर्णयूथिकायाम्

हेमरागिणी स्त्री हेम इव रागोऽस्यस्या इति स्त्री ।

हरिद्रायाम् लिका० ।

हेमल पु० हेम तदर्थं निर्मेयस्वर्णमध्यात्, तदर्थं वा

लाति ला-क । १ कलादे स्वर्णकारे २ कषपाभाये ३ ककलासे

पु० स्त्री० मेदि० स्त्रियां स्त्री ।

हेमलता स्त्री हेमेव पीता लता । स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि० ।

हेमवल न० हेम्ना वलते शोभते वल-अच् । भौतिके

राजनि० हिमवल्मिथ्यपि पाठान्तरं तत्त्वार्थे हिमवल्-

शुभत्वात्तथात्वम् ।

हेमशङ्ख पु० हेमेव शुचिः शङ्खोऽस्य । विष्णौ लिका० ।

हेमशिखा स्त्री हेमेव पीता शिखा यस्याः । स्वर्णलोयांम्

शब्दर० । [दत्ते रघच० ।

हेमसार न० हेम सारयति निर्मलीकरोति ह-णिच्-अण् ।

हेमहस्तिरथ पु० हेमनिर्मितहस्तियुक्तो रथः । ललापु-

ष्पादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं कल्पिते १ स्वर्णमय-

हस्तियुक्ते हेममयरथे २ तद्दाने न० । तद्विधिः हेमा० दा०

“अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् । यस्य

प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति सानवः । पुण्यां तिथिं यथा

साय ललापुष्पदानवत् । विप्रवाचनं कुर्यात्तुल्येशावा-

हनं बुधः । कल्पिन्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादि-

कम् । अन्त्यापुपोषितसद्वद्वाङ्मन्यैः सह भोजनम्” ।

इत्याद्यादिशब्देन देशकालवृद्धिश्चाद्यादिसर्वमनुक्तं सत्-

स्वपुराणोक्तललापुष्पस्थितं वेदितव्यम् । उपोषित इति,

उपवासशक्तौ नक्तमपि वेदितव्यम् । “कुर्यात् पुष्प-

रथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् । वनभीमिर्विचित्रा-

भिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् । लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कव्रज-

संयुतम् । मध्ये नारायणापेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम्” ।

पुष्परथः, श्रीद्वार्थी रथः, स च चतुष्काकारेणोपर्याच्छा-

दितो भवति वनभ्यो लोकपालाश्रयाः । लोकपालव्रज-

शिवार्कचक्षणसुक्तं ब्रह्माण्डदाने । मध्यशब्दः पूर्वापरभ्यां

संबध्यते, शिवादीनामपि स्थानामेवावाप्तेनैव निवृत्तेः ।

नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् “नारायणचतु-

र्वाङ्कः शङ्खं चक्रं तथोत्तरे । दक्षिणे तु महापद्मं

नीलघ्नीभूतसन्निभे । वामे श्रीवत्सकीहस्ता पुष्टिः पद्म-

करा परा” इति । “क्षणाजिने तिलद्रोणं कृत्वा

संस्थापयेद्भयम् । तथाष्टादश धान्यानि भाजनासनच-

न्दनैः । दीपिकोपानहृच्छत्रपादुकादर्पणान्वितम् । ध्वजे

तु गरुडं कुर्यात् कुरारामे विनायकम् । नानाफल-

समायुक्तं उपरिष्टादितानकम् । कौशेयं पञ्चवर्णं च

अस्तानकुसुमान्वितम् । चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभि-

रष्टाभिरन्वितम् । चतुर्भिर्हेमसातकुसुमैस्तदासविभू-

षितैः । स्वरूपतः करिभ्याश्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमाभारादपि शक्तितः” । ध्वजे तु

गरुडं कुर्यादित्यादि, ध्वजो दण्डः । गरुडलक्षण-

सक्तं नारदीये “उपेन्द्रस्यापतः पक्षी गुडकेशः

कृताञ्जलिः । सव्यजातुनतो भूसौ मूर्ध्ना च क्षणम-

ण्डितः । पल्लिजङ्घो नरपोवस्तुङ्गनासो नराङ्गकः ।

दिव ऊः पञ्चयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः” । अथ विना-

यकस्य “चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।

नागयन्त्रोपवीतश्च शशाङ्कतशेखरः । दत्तं दक्षकरे दद्या-

द्वितीये चाक्षस्त्रवक्त्रम् । तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे

मोदकं तथा” । उपर्यधो हस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कू-

वरो व्याख्यातः । अस्तानकुसुमं, पुष्पविशेषः । कूट-

यौगिकमपहरतोतिन्वायात् महासहेति प्रसिद्धमेव

गृह्यते । भारो व्याख्यातः । ध्वजगतदेवताश्च पञ्चपला-

दिपरिमितेन रथवत्कृतसुवर्णेनैव निष्पादनीयाः एवं

सन्भारानुपकल्प्य पूर्ववदधिवसनं विधाय परदिवसे

पुण्याहवाचनादि सकलं कर्मकाण्डं समाप्य सर्वप्रधि-

जनेराचायां यजमानस्य स्नापनं कुर्यात् । “ततो मङ्गल

शब्देन स्थापितो वेदपङ्क्तैः । त्रिःप्रदक्षिणसाष्टत्य गृही-
तकृत्साम्राजिभिः । इमसुद्धारवेगन्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद-
येत् । नमो नमः शङ्करपद्मजाकलोकेशविद्यापरवासुदेवैः ।
त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यज्ञतेजोमय स्यन्दन ! पाहि
यस्मात् । यत् तत्पदं गृह्यतमं सुरारैरानन्दहेतुर्युष्मत्-
मत्तः । योगैकमानसदृशोमुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्व-
मसि नाथ ! रणेऽधिकुद ! यस्मात्त्वमेव भवसागर-
संश्रितानामानन्दभाण्डस्य तमध्वरपानपात्रम् । तस्मादचौ-
चशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरभरयसाधनसम्प्रदानात् ।
मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणामुपकल्प्य-
पूर्वतः प्रयोगसुद्धार्यं तं गजरथं प्रत्यक्षगजाभ्यां संयुतं
ब्रह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्यादीनामर्द्धचतुर्भागा-
दिव्यवस्त्रा तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरणं
चेति, प्रह्वतिवदाचरणायं ततः पुष्पग्राहवाचने कृते
यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् ।
आचर्यस्तु आहूतदेवान् विमर्जयेच्च ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । शङ्करे रविहे शसुरो
४ ब्रह्मणि मेदि० । ५ चम्पकदत्ते शब्द० । द्विष्णो च वि-
ष्णुसं ७ स्वर्णवर्णाङ्गयुक्तो त्रि० कर्म० । हेमदल्योऽङ्गे न० ।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । शसुरो पर्वते अमरः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिसुक्ताफलादिपन्थकारके रविद्वन्द्वे ।

हेमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्यति जृ-ल्यु । स्वर्णक्षीयाम्
रत्नमा० । हेमसारणयोर्व्ये त्रि० ।

हेमाङ्ग पु० हेम तद्वर्णमाङ्गयते सङ्गते स्वर्णे आ+ङ्गे-क ।
१ वनचम्पके राजनि० । हेम आङ्गा आङ्गा यस्य । २ भुक्तूरे
शनागकेशरे च अमरः । ४ स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत् । त्वाव्ये "हेयं दुःखमनागतम्" पात० छ०

हेर न० हि-रन् । शहरिद्रायाम् रसुक्तभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रवि-व्यच् अलुक्समा० । शगण्ये
अमरः रसहिमे शशौर्यगर्विते त्रि० मेदि० । ४ बुद्धभेदे
पु० त्रिका० ।

हेरस्वजननी स्त्री इत० । दुर्गायाम् शब्द० ।

हेरस्वहृष्ट पु० बलिणस्य देशभेदे शब्द० ।

हेरिक पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च । १ बुद्धभेदे रसह कालगणे मेदि०

शकामाख्यापाठस्ये शिवलिङ्गभेदे "शिवलिङ्गस्य तत्रास्ति
शिलायां हेरुकाङ्कयम् । नदीदक्षिणपूर्वायां नायकं
तत्सु पूजयेच्च" कालिकापु० ८१ अ० ।

हेलञ्जी स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ङ् एतो०
गोरा० डोष । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्द० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अडस्य लः । श्वनादरे
स्त्रीणां शृङ्गारभावजे "प्रौढेच्छा याऽतिरूढानां
नारीणां सुरतोत्पत्ते । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा-
परिकीर्तिता" इत्युक्ते रचेष्टाविशेषे । "देहात्मकं भवेत्
सत्त्वं सत्त्वात् भावः ससृष्टितः । भावात् ससृष्टितो
हावो हावात् हेला ससृष्टिताः" हाव एव भवेद्धेला
व्यक्तं शृङ्गाररसचक्रः" उज्ज्वल० शब्दोत्पत्त्यायाम् ।

हेलावुक पु० अवविक्रयोपजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १ स्त्र्ये २ अकटके च शस्रज्जायां
हङ्ङचन्द्रः ४ स्त्र्ये ७ त० णिनि हेलिन स्त्र्ये ७ त्वा०
हेष अवशब्दे आ० आ० अ० सेट् कृदित् चङि न च्छः ।
हेषते अहोषिट् ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घाटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहै अव्य० हेच हैच ह० । १ स्वोधने रसाङ्गाने मेदि० ।

है अव्य० हा-कै । १ स्वोधने रसाङ्गाने च मेदि० ।

हेतुक त्रि० हेतो प्रसृतः ठण् । हेतवादरते सयुक्तिक-
वाक्यवादिनि "त्रैविद्यो हेतुकश्चकीं नैरुक्तो धर्मपा-
ठकः" परमहंस्ये मतुः ।

हेम त्रि० हिमे भवन् अण् । शिखराजतमात्रे रप्रातःका-
लीनहिमजाते जले न० राजनि० । श्मूनिस्त्रे पु० राजनि० ।
हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४ स्वर्णविकारे ५ स्वर्ण-
मयपदार्थे च त्रि० ।

हेमन पु० हेमन् एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः ।
१ हेमन्ते काले शब्द० । २ तत्र जाते त्रि० हेमन् इदमण्
न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां डोष ।

हेमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भवः ठञ् । हेमन्तकालभवे
शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हेमन्तिकं सिताऽस्त्रिजं
धान्यं सुदगास्तिवा यवाः" हविषप्राप्तोक्तौ ति० त० ।

हेमल पु० हिमल एव स्त्र्यर्थे अण् । हेमन्ते कृतो शब्द०

हेमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् ।

१ भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० "एतद्धेमवतं वर्षं भारती यत्न

सन्ततिः" विष्णुपु० । २ हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० श्विष-

भेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् ।

१ पार्वत्यां ६ हरीतक्यां अमरः स्त्री डोष । ७ स्वर्णं जीर्यं

द्व्येतवचायाश्च स्त्री मेदि० डीप एगङ्गायां १०रेणुकायां

स्त्री धरणिः डीप । [स्त्रयं युधिकायां शब्दर० ।

हैमा(मी) स्त्री हेम तद्वर्णोऽक्षरस्य व्यण् वा डीप ।

हैयङ्गवीन न० ह्योगोदोहाद् भवम् ह्यस्+गं+ख नि० ।

१ नवनीते रत्नभा० । पूर्वादिनदुग्धोद्भवे २ घृते च अमरः ।

हैरिका पु० हि-र हेरः तत्र प्रसृतः ठक् । चोरे धरणिः ।

हैहय पु० पश्चिमस्यो देशविशेषे ह० स० कूर्मविभाग २१६८ पृ०

हृद्यम् तेषां राजा व्यण् । २ हैहयेभ्यरे कान्तवीर्यं

हेमच० पृषा० हैहये तत्रार्थे शब्दर० ।

हो व्यञ्ज० ह्ये-डा नि० । १ सम्बोधने २ आह्वाने च मेदि० ।

होड गतो अनादरे च आ० आ० सक० सेट् षट् चडि

न ह्रस्वः । होडते अहोडिष्ट ।

होड पु० होड-अच् ङड-अच् वा । १ ससृङ्गामिनौकामेदे

(ङडि) त्रिका० २ चौरचङ्गे च भिता० ।

होड पु० ङ-डच् । १ अद्यदाभिज्ञे अमरः । २ होमकर्त्तरि

त्रि० स्त्रियां डीप् । “या हविर्वा च होतो” शकुन्तला

होत्र न० ङ-ङ्गन् । १ होमे हेमच० । २ हविषि हतादौ च

त्रिका० १ स्तुतौ स्त्री टाप् ।

होत्रीय न० होत्राय हितम् होत्ररिदं वा ङ । १ हवि-

र्त्तहे हेमच० । २ होत्रसम्बन्धिनि त्रि० ।

होम पु० ङ-मन् । देवतोद्देशेन वज्रौ मन्त्रद्वारा हतादित्याग-

हमे हवने नित्यं गृहस्यकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये

२ देवयज्ञे अमरः । १ आहोवीयविप्रपाणौ आहोवीयपभागस्य

मन्त्रेण दाने च आ० त० ।

होमकुण्ड पु० न० होमार्थं कुण्डम् । होमार्थं कुण्डे त्रिका०

होमधान्य न० होमोपयुक्तं धान्यम् । १ तिष्ठे २ यवे च

राजनि० ।

होमधूम पु० होमजः धूमः । होमार्थोष्मजाते धूमे हेमच०

होमभस्मन् न० होमजं भस्म । हुतद्रव्यजाते भस्मनि हेमच०

होमाग्नि पु० हुत० । यज्ञियाग्नौ हेमच० ।

होमि पु० ङ-इन् षट् च । १ अग्नौ २ घृते च मेदि०

३ जले शब्दर० । ४ चित्तकहणे ।

होमिन् पु० होमोऽक्षरस्य इनि । होमकर्त्तरि । [राजनि०

होम्य त्रि० होमाय हितम् यत् । होमोपयुक्ते हतादौ

होरा स्त्री ङ-रन् । ज्योतिषोक्ते १ लग्ने २ राश्यर्द्धभागे

३ होराज्ञापकशास्त्रभेदे ४ रेखायाञ्च मेदि० ।

“विषमर्त्तेषु प्रथमा होराः सुखण्डरोचिषः । द्वितीयाः

शशिनो युलु व्यत्ययादुगणयेत् सदा” ज्यो० त० ।

“चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचलते । पश्चिमादह्-

रात्रादि होराणां विद्यते क्रमः” वज्रिपु० ।

होलक पु० ङ-विच् लकति लक-अच् कर्म० । “अङ्गपक्वे

शमीधान्ये सृष्यमस्य होलकः” इत्युक्ते तस्यादिना

अङ्गपक्वे शमीधान्ये “होलकोऽस्यानिहो मेदःकफ-

दोषश्चापहः । भवेद् यो होलको यस्य स च तत्तद-

गुणो भवेत्” भावप्र० ।

होलाक पु० खेदविशेषार्थव्यापारभेदे चरकः तत्र दोलाक

इत्यत्र होलाक पाठान्तरम् ।

होलाका स्त्री ङ-विच् तं लाति ला-क संज्ञायां कन् ।

१ वसन्तोत्सवभेदे उपचारात् तत्काले फाल्गुनपौर्ण-

मास्याञ्च । पृषो० होली होलिका होलकाऽप्यत्र ।

होलाकाविधिश्च आचारप्राप्त इति साधवाटयः ।

पुराणादिप्रसिद्धः शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रि-

निर्णयसिन्धुप्रभृतयः । तद्विधिकावौ नि० वि० उक्तौ यथा

“फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाङ्गव्यापिनी

याद्या “सायाङ्गे होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं

गवामिति” वचनादिति निर्णयाभ्युते उक्तम् । ज्योतिर्नि-

बन्धे तु “प्रतिपदभूतभद्रासु याऽर्चिता होलिका दिवा ।

संवत्सरश्च तद्वाङ् पुरं दहति साङ्गु तम् । प्रदोषव्यापिनी

याद्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यां भद्रासुखं त्यक्त्वा

पूज्या होला निशासुखे” इति नारदवचनात् प्रदोष-

व्यापिनीत्युक्तम् । हेमाद्रौ सदनरत्ने च भविष्ये “अस्यां

निशागमे पाठं ! संरक्ष्याः शिशवो गृहे । गोमयेनोप-

लिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे” इत्यादिना तत्रैव तद्वि-

धानाच्च । तेनेयं पूर्वविद्धा “आवण्यो दुर्गनवनी दूषी चैव

हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बर्तेर्दिनम्”

इति बृहद्यमब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ

परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात्

तदुक्तं निर्णयाभ्युते सदनरत्ने च पुराणसमुच्चये “म-

द्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै । नगरस्य

स नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्” । तथा “भद्रायां

दे न कर्त्तव्ये आवण्यो फाल्गुनी तथा । आवण्यो नृपतिं

हन्ति यामं दहति फाल्गुनी” । तथा “दिवाधात् पर-

तोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रा-

वसाने तु होलिका दीप्यते तदा” इति । यदा तु

पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च ज्येष्ठश्रात्

सायाङ्गात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने संपूर्ण

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तद्विषेधात् परेऽहनि प्रति-
पद्येव कुर्यात् । “सार्द्धयामत्रयं वा स्याद् द्वितीयदिवसे
यदा । प्रतिपद्वर्जमाना तु तदा सा होलिका स्मृता”
इति भविष्यवचनादिति निर्ययास्तकारः । मदन-
रत्नेऽप्येवम् । यत् तु “वज्रो वर्ज्जं परित्यजेदिति” भवि-
ष्यम् । वज्रो होलिकायां वर्ज्जं प्रतिपदं वज्रयेदित्यर्थः
तदुक्तमिदं विषयमिति तत्र बोक्तम् । अन्ये तु तस्यां
भद्रासुखं त्यक्त्वा कायां । “प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद्
यदा पूर्वदिने तथा । भद्रासुखं वर्जयित्वा होलिकायाः
प्रदोषनम्” इति नारदवचनात् । “निशागमे प्रपू-
ज्येत होलिका सर्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेद्दोलां
पूजिता दुःखदा भवेत्” इति दिवोदासीयवचनात् ।
“यामत्रयोर्द्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः । भद्रा-
सुखं परित्यज्य कायां होला मनीषिभिः” इति विद्या
विमोदेऽभिधानाच्च । भद्रासुखं विहाय पूर्वदिन एव कायं
त्याहुः । भद्रासुखं नृणां पञ्चवदनं गणकास्तयैके” इति
रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । अत्र चेच्च-
न्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाङ्निशि भद्रावर्जं पौर्णमास्यां हो-
लिकादीपनम् अथ परेऽङ्गिमस्तोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रा
वर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कायां ।
अहोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्वञ्च दिवा होलानिषे-
धादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । वस्तुतस्तु परदिने प-
टोपे पौर्णमासीसत्त्वे कर्मकालस्य चतुर्थयामादि
गौणकालग्रहणे नानाभावाद्भद्राभावाच्च ग्रहणकाल
एव होला कायां । न च “सर्वेषामेव वयानां स्मृतं
राहुदर्शने । स्नात्वा कर्मणि कुर्वीत श्वेतमज्जं विवर्जयेदिति”
निषेधात् कथं स्मृतके होलेति वाच्यम् तस्मिन्नाहं-
शेषत्वात् । पूजाभ्यस्तु “अष्टक्याभयसन्तः कृता त्वं
होहि ! बालिशैः । अतस्त्वं पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा
भव” इति । यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्ते-
त्युक्तम् । तत्र हेमाद्र्याद्याहृतमविष्यवचनान्यविद्वानि
कृत्वा चिन्ता ज्ञेया आर्त्त्यधिकरणवत् । कृताशनी
मलमासे न भवति” नि० सि० ।

होलाकाधिकरण न० जैमि० प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते
न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधन्याम् संचिष्य दर्शितं यथा
“होलाका प्राच्याभिमानिभिरुदीयते होलाका च वस-
न्तोत्सविशेषः क्लृप्तिप्रसिद्धः । एवमादीनेषुकादिकं
दक्षिणात्यैः, आदीनेषु कं स्वस्वकुलगतं करङ्गाकादि-

स्यावरदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम् । उद्दृष्टमयज्ञादि-
कसुदीच्यैः क्रियते उद्दृष्टमयज्ञश्च ज्यैष्ठ्य पौर्णमास्यां
बलीवद्गौणमर्थ्यधारयन्ति यत् सः तद्देशप्रसिद्धः एवं हा-
रीताद्युक्तस्मृतयोऽपि काश्चित् कस्मिंश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते
स्मृतोक्तकर्माणि तत्तच्छास्त्रीकर्तृकानीत्येषां मूलभूताः
स्मृतयः कल्पनीयाः । ताश्च किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्त-
व्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत-
होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यवि-
षया इति संशयः तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देश-
विशेषाणामाचारदर्शनात् बिभृव्यवस्थया हि लिङ्गानु-
मीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वज्जिरनुमीयते ना-
न्यत्र तथा च स्मृतम् “अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्र-
माणं स्यात्” अस्यार्थः । अनुमानव्यवस्थानात् धूमादि-
व्यवस्थया वज्ज्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं
प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति
प्राप्ते राङ्गान्तायोक्तम् “विशेषभावमालेण प्रसिध्यते
सर्वधर्मता । विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते” ।
अस्यार्थः विशेषभावमालेण हारीतस्मृतिगोभिलश्ट-
ह्यादौ शास्त्रविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य
सर्वधर्मता सर्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्यते । तथा
हि कन्दोगोहि गोभिलादिः स्मृतिव्याप्यापयामास ते-
ऽप्यन्यान् कन्दोगानेवमन्यत्वापि श्टह्यपत्यादिकसुक्तसूक्ष्म-
यतस्तत्तच्छास्त्रिनस्तत्तच्छास्त्रोक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवा-
क्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया । आचारे त्वाह विशे-
षणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ
प्राच्यादिविशेषणपदान्ताभावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादी-
नामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहो-
पपद्यते । अयन्मावः सर्वाचरितज्ञानगतम् अनाचरित-
स्य व्यावृत्तम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं
न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात् । न
च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदसमाख्या तथेति वाच्यं
तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य
तत्तद्देशीयस्य पुत्रपौत्राणां समाख्यायामसत्यामपि
होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यवोपपत्तौ प्राच्यादि-
पदघटितश्रुतिकल्पनमन्यायं गौरवात् न चाप्राच्यानाम
ननुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्या
ननुष्ठानस्याश्रुतिकल्पकत्वात् तस्मिन्नाविरहेणैव सम्भवात् ।
न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

हृदितं स्यादिति तर्कयितुं शक्यते होलाकाया नित्यत्वे
मानाभावेन कायत्वात् । न हि सर्वमेव श्रुतिविहितं
कायं सर्वैः सद्भिरनुवीयते न वैकस्य कर्तुं विधानमन्यस्य
तन्निषेधयति येनाप्राच्यानां निषिद्धाचरणेनानिष्टजन-
कताज्ञापनार्थं तत्पदमर्थवत् स्यात् । अत्र च शास्त्रदीपि-
काधिकरणमात्रादायभागप्रवृत्तिरु प्राच्यानामिति पाठः ।
प्राच्याश्चात्र शास्त्रीयाः ते च सुमेरुलङ्घयोर्मध्ये या रेखा
ज्योतिः शास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीयाः प्राच्याः
न तु गौडदेशावधिकपूर्वदेशीयाः । तस्याः पश्चिम-
देशीयाश्च पाश्चात्याः । एतेन प्रतीच्यानां तथाचरणमिति
स्वदेशाभिप्रायेणैव गौडियेनोदीच्येन लिखितं तद्योयं
गौडियानामेव श्रुतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा
चाव्यवस्थितश्रुतिकल्पना स्यात् न चायमपि दोषः विशेष-
कल्पने भविष्यति तथा सति पार्थसारथिमित्रादिभि-
र्निबन्धभिरयमप्युद्भावितः स्यात् न चैवम् । तस्माज्ज्योति-
रादिशास्त्रप्रसिद्धप्राच्यादिसादायैवेयमाशङ्कते ।

ह्री अयं ह्री-डौ नि० । १ सज्जोधने २ स्याह्वाने च मेदि० ।
ह्रीड अनादरे गतौ च भा० आ० सक० सेट् क्कदित् चङि
न ह्रस्वः । ह्रीडते अह्रीडिष्ट ।

ह्रीव ति० होलुरिदम् उद्गा० अण् । तस्य भावः कर्म वा युवा०
अण् वा । १ होलसम्बन्धिनि २ तत्कर्मादौ न० ।

ह्रु चौथे अदा० आत्म० सक० अनिट् । ह्रुते अह्रोष्ट ।

ह्रल चलने भा० प० अक० सेट् । ह्रलति अह्लाचीत् ।
घटा० । प्रह्ललयति अतुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ।

ह्रस् अय्य० गतेऽहनि नि० । गतदिवसे अमरः ।

ह्रस्तन ति० ह्रस्+भवाथे ट्ठुल् लट् च । गतदिश्वभवे
त्यप् । ह्रस्त्योऽप्यत्र ति० । [टङि] । ह्रगति अह्रुगीत् ।

ह्रग संवरणे भा० पर० सक० सेट् घटा० एदित् सिचि न
ह्रद् पु० ह्राद-अच् नि० । १ अमाधजलाशये अमरः । २ किरणे
रामाश्रमः । “ह्रद्वारि वज्रिजननं सधुरं कफवातहारि
पथ्यञ्च” राजनि० तज्जलपुण्या उक्ताः ।

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽप्यस्याम् इनि । नद्याम् अमरः ।

ह्रप भाषणे चु० ष० सक० सेट् । ह्रापयति ते अजिह्वपत् त ।

ह्रस रवे भा० प० सक० सेट् । ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भावः इमनिच् ह्रसादेशः । ह्रसतायाम्

ह्रसिष्ठ ति० अतिशयेन ह्रस्वः इडन् ह्रसादेशः । अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् ति० अतिशयेन ह्रस्वः ईयडन् ह्रसादेशः । अति-

ह्रस्वे । स्त्रियां डीप् ।

ह्रस्व न० ह्रस्-वन् । १ परिमाणभेदे २ तद्वति ३ स्वर्गे च ति०

अमरः । एकमात्राकाकोचाय्ये ४ लघुवर्णं पु० राजनि० ।

५ सुह्रपण्यौ इनागवलायां भूमिजम्बूद्वे स्त्री राजनि० ।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म० । अतकुशे राजनि० ।

ह्रस्वगर्भं पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य । कुशे रत्नमा० ।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म० । नागवलायाम् अमरः ।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म० । लुङ्जम्बूद्वे रत्नमा० ।

ह्रस्वदर्भं पु० नित्यकर्म० । अतकुशे राजनि० । [क्याम् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वरपि दीयते छिद्यते दो-खयङ्गने क । शङ्क०

ह्रस्वपक्षक पु० ह्रस्वं पक्षमस्य कप् । १ नगजम्बूद्वे (सौक)

२ अथत्याराङ् स्त्री राजनि० कापि अत इत्त्वम् ।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्वं फलमस्याः । भूमिजम्बूद्वे राजनि०

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्वं मूलमस्य । रक्ते लो राजनि० । [अमरः ।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य । क्षमे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्वः अग्निरस्मात् एव० । अर्कद्वे शब्द० ।

ह्रस्वाङ् पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् एव० । १ जीवकौषधे अमरः ।

इव० । वामने २ स्वर्गे ति० । कर्म० । ह्रस्वे अङ्गे न० ।

ह्राद् स्त्रने भा० आ० अक० सेट् । ह्रादते अह्रादिष्ट ।

ह्राद् पु० ह्राद-भावे वज् । १ शब्दे हेमच० अच् । २ शब्द-

कारके ति० ३ किरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम् ।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद-णिनि डीप् । १ विद्युति २ वज्रे अमरः

३ नद्याम् राजनि० ४ गङ्गायाश्च शब्द० । ५ ह्रादविशिष्टे ति०

ह्रास पु० ह्रस्-वज् । १ शब्दे ति० २ अपचये च ।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्डा० आ० अक० सेट् । ह्रिणीयते
अह्रिणीयिष्ट ।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी-यक् भावे अ । लज्जायाम् अमरः ।

पृषोऽह्रिणीया इत्यपि तत्कार्यं भरतः । [हेणयति ते ।

ह्री लज्जायां जु० ष० अक० अनिट् । जिह्वेति अह्रैषीत् । णिचि

ह्री स्त्री ह्री-सम्भ० भावे क्तिप् । लज्जायाम् अमरः ।

ह्रीका स्त्री ह्री-कक् । १ तामे उणा० । २ लज्जायां षि० कौ

वा रस्य लः तत्कार्यं ।

ह्रीक्षु ति० ह्री-ङ्ङ् क्च । १ लज्जिते । २ मज्जने ३ जलके

एवपुण्य च उणा० । वा रस्य लः । [क्रीत् ।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भा० प० अक० सेट् । ह्रीच्छति अह्री-

ह्रीजित ति० २त० । लज्जाशीले कटा० ।

ह्री(त)ण ति० ह्री-क्त वा तस्य नः । लज्जिते अमरः ।

ह्रीवेर(ल) न० ह्रिणे लज्जायै वेरमङ्गमस्य कृदत्वात् पृषो-

वा रस्य लः (बाबा) लुपभेदे पृषो० । ह्रिवेर तत्कार्यं रस्य

लः हीवेल तत्पार्थं अमरटीकायाभाह स भरतः ।
 कूड गतौ स्वां आं सकं सेट् कृदित् चडि न ह्रस्वः ।
 ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [ह्रूडति अह्रूडिष्ट
 कूड गतौ स्वां आं सकं सेट् कृदित् चडि न ह्रस्वः ।
 क्रेप गतौ स्वां आं सकं सेट् कृदित् चडि न ह्रस्वः ।
 ह्रपते अह्रपिष्ट ।
 क्रेष अश्वशब्दे अश्वं सर्पणं सकं स्वां आं सेट् कृदित्
 चडि न ह्रस्वः । ह्रपते अह्रपिष्ट ।
 क्रेषा स्त्री ह्रेष-भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।
 क्रीड गतौ स्वां आं सकं सेट् कृदित् चडि न ह्रस्वः ।
 ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [इडि । ह्रूगति अह्रूगीत् ।
 ह्रग संवरणे स्वां पं सकं सेट् चटां एदित् सिचि न
 ह्रप भाषणे चुंउंइकंसेट् । ह्रापयति ते अजिह्वपत् ।
 ह्रस रवे स्वां पं अं सेट् । ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत् ।

ह्राद शब्दे स्वां अत्तं अकंभोदने सकं सेट् ईदित्
 निशायामनिट् । ह्रादते अह्रादिष्ट । ह्रादः ।
 आ+आनन्दे अकं आह्रादः ।
 ह्रादिनी स्त्री ह्राट्-णिनि डोण् । १ विद्युति २३ ज्ञे अमरः
 पाठान्नरम् ईश्वरशक्तिभेदे च श्रीधरः ४ ह्रादविशिष्टे त्रिं
 ह्रल चलने स्वां पं अकं सेट् । ह्रलति अह्रालीत् । चटां
 प्रह्रलयति अदुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्रलयति ह्रालयति ।
 ह्रान नं ह्रै-ल्युट् । आह्राने । [जह्रलः ।
 ह्र कृटिनीकरणे स्वां पं सकं अनिट् । ह्रति अह्रापीत् ।
 ह्रि सङ्गांयां शब्दे च अकं आह्रानार्थं सकं स्वां उभंयजां
 अनिट् । ह्रायति अह्राय-अह्राय अह्रास्त सम्भ्र-
 हाव आह्रतः आह्रतिः ।
 आ+सङ्गांयास् अत्तं शत्रुमाह्रयते । शिवस् ।
 ओ' तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
 वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राट्कीयश्चे णीविख्यातर्कजिडिर् एकः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
 सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छोत्रियः क्षिती ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
 मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्यतः ॥
 तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
 नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिह्वीर्षया ॥
 वर्द्धमानप्रदेशस्थाश्विकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते कार्शीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
 अश्विकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादाससु मध्यमः ॥
 सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांसु तदात्मजः । कालिदासाभिधौ नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
 तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
 नगरे कलिकातास्थी गवूर्मेष्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालास्थे मठे पूर्वमधीतवान् ॥
 काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः ॥
 पाणिन्यादिव्याकरणपाठनाथे नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
 प्रायस्त्रिंशद्वत्स्रान्तं तत्कर्मनुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
 तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तविन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥

आशुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्ननामकः । धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया ॥
 गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः । वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः ॥
 राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्याश्च टिप्पनी । वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च ॥
 एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः । गवूर्मेष्टानुकूल्यञ्च कचिदेषु च मुद्रणे ॥
 तत्पदापसृतेनापि गवूर्मेष्टप्रकल्पिताम् । अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम् ॥
 मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गवूर्मेष्टे निवेदिते । तद्व्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया ॥
 अष्टादशभिरानाथि वर्षैः पूर्तिं मयाधुना । शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः ।
 नानाधातुरव्ययाव्यो नानार्थोऽयं विराजताम् । वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः ॥
 वाचस्पत्युपनाम्नायं श्रीतारानाथशर्मणा । निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्वैश्च मुद्रितः ॥
 वाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे । सौरपौषे षोडशांशे मुद्रा तस्य समापिता ॥
 यदत्र खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा । तत्सर्वं शोधयन्त्वार्थाः कस्य न खलितं मनः ।
 बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिष्टक्षया । परिगृह्णन्त्वदोविज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः ॥

एतस्य मुद्रणविधौ परिशोधनार्थं यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः मादात् ।

दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु सुधियो नतिथाचितास्तत् ॥

अनुज्ञोधादिस्रृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः । परिशिष्टे प्रकाशास्ते इत्याशा पूरको ॥

ये शब्दास्सुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभवात् । तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रिया ॥

ये शास्तेऽकृतबुद्ध्यो निजधिया व्युत्पिबन्वो मानवाः । नानाकोषनिरीक्षणे अमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया ॥

पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम् । तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम् ॥ शिवम् ।

ओं तत्सत् ।

इति कलिकातास्यगवूर्मेष्टसंस्कृतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकचर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-

भट्टाचार्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम् ।

१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १८४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ ख्रीष्टाब्दे,

कलिकातानगरे मुद्रितमभूत् ।

एतानि सुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि ।

आयुनोध व्याकरणम्	१।०	१० सर्वदर्शनसंग्रहः	१	६८ दृष्टद्वारण्यक सटीक सभाष्य	१०
भाट्टकपादयः	२	११ भाषिनीविलास सटीक	१	६० सुश्रुत वैद्यक	४
शब्दकोश महाविधिः	१०	१२ हितोपदेश सटीक	१	६१ शार्ङ्ग धर (वैद्यक)	१
सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता	११	१३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसंहिता	१	६२ वेतालपञ्चविंशतिः	॥०
सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥	१४ ब्रह्मविवाहवाद	१०	६३ पातञ्जलयोगसूत्र (सभाष्यसटीक)	४
तन्त्रादिपद्धतिः (वज्र, क्षुरैः)	४	१५ दशकुमारचरित सटीक	१४	६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार)	२
न्यायशास्त्रादि पद्धतिः	१	१६ परिभाषेन्दुशेखर	॥	६५ सृष्टिकोपनिषत्	४
गन्धार्यरत्नम्	॥	१७ कविकल्पद्रुमः शास्त्रपाठः	४	६६ उपमान चिन्तामणि	१०
साक्समञ्जरी (वज्रपाठ)	१	१८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥	६७ नागानन्द नाटक	१
कन्दोमञ्जरी तथा उत्तरभाष्य		१९ उणादिसूत्र सटीक	२	६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य	२
सटीक	१४	४० मेदिनीकोष	१	६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	२
वेणोसंहार नाटक सटीक	१	४१ पञ्चतन्त्रम्	२॥	७० सामवेदस्य मन्त्र भाष्यम्	२
सुहृन्नालस नाटक सटीक	१॥	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥	(भाष्य सहितम्)	२
रत्नावली नाटिका	॥	४३ माधवचम्पू	१४	७१ सामवेदस्य चारण्यसंहिता	
मातृविकास्त्रमित्र	१॥	४४ तर्कसंग्रह	॥	सायणाचार्यकृत भाष्यसंहिता	१
मन्त्रयविलय सटीक	१	४५ प्रसन्नराघव नाटक	१	७२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी नाटिका सटीक	१
कावीरचरितनाटक	११	४६ विवेकचूडामणि	१४	७३ कारणव्यूह (बौद्धशास्त्र)	२
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२	४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५	७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक	३
वैद्यकरणभूषणसार	॥	४८ लिङ्गातुशासन सटीक	१	७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥
लीलावती	॥	४९ ऋतुसंहार सटीक	१४	७६ सारस्वत व्याकरण सटीक	
बीजगणित	१	५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥	पूर्वाङ्गम्	१॥
शिशुपालवध सटीक (भाष्य)	४	५१ वसन्ततिलक भाष्य	१४	७७ वासवदत्ता सटीक	२
किरातार्जुनीय सटीक	२॥	५२ सायली व्याख्या	४०	७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण- विलास काव्य सटीक	॥
कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२	७९ सहिष शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द- स्थितशतकम्, कटाक्षितशतकम्	१
कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	५४ भोजप्रबन्ध	॥०	८० मनुसंहिता टीका सहित	५
अष्टकम् पाणिनीयम्	॥	५५ नखोदय सटीक	१४	८१ नैषधचरितम् टीका सहित	१०
वाचस्पत्यम् (दृष्टद्विधान)	१२२	५६ रंग केन कठ प्रज्ञ सुखं भाण्डूक्य (सटीक सभाष्य)	५	८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	॥
कादम्बरी सटीक	४	५७ ज्ञान्दोग्य सटीक सभाष्य	५	८३ वीरभिक्षुदेव (स्तुतिशास्त्र)	१०
राजप्रशस्ति	४	५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२		
अनुमानचिन्तामणि तथा					
अनुमानदीपति	४				

८४ भावप्रकाश (वैद्यक)	१०	१०५ वेदान्तपरिभाषा	१	१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	५
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक	२	१०६ वेदान्तसारसटीक	१	१२६ गोलाध्यायः	१
८६ अन्नधर्मराघवनाटक (सुरारिक्त)	२	१०७ सटीक निदान (वैद्यक)	४	१२७ गणितध्यायः	१
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य	१	१०८ कामन्दकी नीतिसार	१	१२८ पञ्चदशी (सटीक)	२
८८ ब्रह्मविंशत्याज्ञापम् सभाष्य	१	१०९ मल्लिकार्जुनसूतप्रकरण सटीक	२	१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः	१
८९ मीमांसा परिभाषा	१०	११० अति विष्णु, हारीत, याज्ञ- बल्य उग्रना अङ्गिरा यम व्याप-		१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित	१
९० अर्थसंग्रह (लौगाक्षीमीमांसा)	॥०	१११ अम्ल संवर्त कात्यायन दृश्यति		१३१ शब्दरूपादर्शः	॥०
९१ रघुवंश सटीक	॥०	११२ पराशर व्यास शङ्ख लिखित दत्त-		१३२ दृष्टव्यसंहिता	
९२ मेघदूत सटीक	॥०	११३ भौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत		वा वाराहीसंहिता	४
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण)	६	संहिता (धर्मशास्त्र)	१५	१३३ तर्कसूत्र (जगदीशकृत)	१०
९४ ईश्वरानुमानधिलासिणि		११४ मत्स्यपुराण	६	१३४ दार्शनिकशतप्रतिलिका	१
(गङ्गेशोपाध्याय कृत)	१	११५ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	१०	१३५ उत्तररामचरित सटीक	१।
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सृष्टि	२४	११६ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-		१३६ शङ्करविजय	॥०
९६ सटीक बालमीकिरामायण		रत्नाकर (वैद्यक)	६	१३७ मच्छकटिकप्रकरण सटीक	२
बालकाण्डस्य प्रथमावधि		११८ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य व्यानन्द		१३८ काव्यादर्शसटीक (अबुल्लार)	२
अष्टमस्कटि सर्गपर्यन्तम्	२	गिरिजतटीकातथासुबोधिनीसमेत	५	१३९ अष्टाङ्गहृदयसंहिता (वाग- भट्टकृत वैद्यक)	
९७ सटीक बालमीकिरामायण		११९ शब्दशक्तिप्रकाशिका	१	१४० शुक्लनीति सटीक	२
बालकाण्डस्य अष्टमस्कटि सर्गावधि		१२० सातमीमांश सटीक	१॥	१४१ गीतगोविन्द सटीक	॥०
अष्टमस्कटि सर्ग पर्यन्तम्	१	१२१ सटीक भट्टिकाव्य	४	१४२ अग्निपुराणम्	७
९८ मदनपावननिघण्टुः (वैद्यक)	१	१२२ सटीक काव्यप्रकाश	४	१४३ विष्णुपुराणम् सटीक	५
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः	१	१२३ सभाष्यशाण्डिल्यसूत्रम्	॥०	१४४ मीमांसादर्शन सभाष्य	१२
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः	१०	१२४ लघुकौस्तुभ्याकरणम्	॥०	१४५ अव्याख्यारामायण सटीक	४
१०१ साहित्यदर्पणम् (अबुल्लार)	१॥०	१२५ महानाटकम् (हनुमन्नाटक)	१	१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
१०२ श्रीहर्षचरित वाचस्पत्यकृत	२	१२६ दशरूपकम् (अबुल्लार)	१॥०	१४७ मीमांसादर्शनस्य	१
१०३ अमरकोश	॥०	१२७ भोजवृत्तम् (भोजरेव कृत		अधिकरणमात्रा	१०
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत		चम्पू रामायणम्)	१	१४८ सुतसोपः (कटो मन्त्र)	—
शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-		१२८ भारत चम्पू सटीक	४		
कृत टीका सहित	१०				

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे-वि, ए, उपाधिधारिणः।

श्रीजीवानन्द विद्यासागर-महोपाध्याय स्व-सहायार्थं सन्ध्यानि ।

